ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ ТОҶИКИСТОН
ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
TAJIK STATE UNIVERSITY OF FINANCE AND ECONOMICS
ISSN 2663-0389

ПАЁМИ
МОЛИЯ ВА ИҚТИСОД
№2
(маҷаллаи илмӣ-амалӣ)

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
ВЕСТНИК
№2
(научно-практический журнал)

THE FINANCE AND ECONOMIC
BULLETIN
№2
(science-practical journal)

Душанбе, 2026

САРМУҲАРРИР

Сатторзода Б.А. – номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

МУОВИНОНИ САРМУҲАРРИР

Саидмуродзода Л.Ҳ. – узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Исмаилов Ш.М. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ ва молиявии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Юсупов Г.А. - доктори илмҳои физика-математика, профессор, мудири кафедраи анализи математикии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

КОТИБИ МАСЪУЛ

Муқимов Қ.М.– номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

АЪЗОИ ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

ИҚТИСОДИЁТ

Раҳимзода Шариф – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти молиявии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Фақеров Ҳ.Н. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мирсаидов С.А - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, муовини якум, муовини ректор оид ба таълими Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шарифзода Б.М. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қандиёрова Д.О. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Кошонова М.Р. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аминов И. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҷонмамадов Ш.Б. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти ҷаҳони Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Раҳматзода Р.Р. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Содиқов М.С. - доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳони Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Сафаров Б.Г. - доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Нурализода Э.Н. - доктори илмҳои иқтисод, дотсенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

ҲУҚУҚШИНОСӢ

Исмаилов Ш.М. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ ва молиявии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Сангинзод Д.Ш. - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, муовини директори Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Бобозода Ҷ.Қ. - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ ва молиявии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мирзоев С.А. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва муқовимат бо коррупсияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Табаров Н.А. - номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ ва молиявии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

МАТЕМАТИКА ВА МЕХАНИКА

Юсупов Г.А. - доктори илмҳои физика-математика, профессор, мудири кафедраи анализи математикии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Раҳимов Р.М. – номзади илмҳои физика–математика, профессори кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Фарайдунов О.Қ. - номзади илмҳои физика-математика, дотсенти кафедраи информатикаи амалӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шадманов М.У. – номзади илмҳои физика–математика, дотсент, мудири кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Саидов Б.Б. - номзади илмҳои физика–математика, дотсенти кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.
Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон
таҳти №417/МҶ– 97 аз 16.05.2025 сабти ном шудааст.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон,
Паёми молия ва иқтисод
Маҷалла ба Феҳристи тақризшавандаи маҷаллаҳои илмии КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил буда, дар он натиҷаҳои асосии илмии рисолаҳо барои дарёфти дараҷаи илмии доктор ва номзади илм чоп мешаванд.
Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии Шохиси иқтибосоварии илмии Россия (НИИР) мебошад.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Сатторзода Б.А. – кандидат педагогических наук, доцент, ректор Таджикского государственного финансово-экономического университета

ЗАМЕСТИТЕЛИ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Саидмуродзода Л.Х. – член-корр. НАНТ, доктор экономических наук, профессор кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Исмаилов Ш.М. – доктор юридических наук, профессор кафедры экономического и финансового права Таджикского государственного финансово-экономического университета

Юсупов Г.А. - доктор физико-математических наук, профессор, заведующий кафедрой математического анализа Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Мукимов К.М. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭКОНОМИКА

Рахимзода Шариф – доктор экономических наук, профессор кафедры финансовой экономики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Факеров Х.Н. – доктор экономических наук, профессор кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета

Мирсаидов С.А. - доктор экономических наук, профессор, первый заместитель, проректор по учебной работе Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шарифзода Б.М. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кандиёрова Д.О. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кошонова М.Р. - доктор экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Аминов И. - доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета

Джонмамадов Ш.Б. - доктор экономических наук, профессор кафедры мировой экономики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Рахматзода Р.Р. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета

Содиков М.С. - доктор экономических наук, доцент кафедры мировой экономики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Сафаров Б.Г. - доктор экономических наук, доцент кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Нурализода Э.Н. - доктор экономических наук, профессор кафедры финансы Таджикского государственного финансово-экономического университета

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Исмаилов Ш.М. – доктор юридических наук, профессор кафедры экономического и финансового права Таджикского государственного финансово-экономического университета

Сангинзод Д.Ш. – доктор юридических наук, профессор, заместитель директора Института изучения стран Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана

Бобозода Дж.К. – доктор юридических наук, доцент, заведующий кафедрой экономического и финансового права Таджикского государственного финансово-экономического университета

Мирзоев С.А. – кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой административного права и противодействия коррупции Таджикского государственного финансово-экономического университета

Табаров Н.А. – кандидат юридических наук, доцент кафедры экономического и финансового права Таджикского государственного финансово-экономического университета

МАТЕМАТИКА И МЕХАНИКА

Юсупов Г.А. — доктор физико-математических наук, профессор, заведующий кафедрой математического анализа Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни

Рахимов Р.М. – кандидат физико-математических наук, профессор кафедры высшей математики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Фарайдунов О.К. - кандидат физико-математических наук, доцент кафедры прикладной информатики в экономики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шадманов М.У. – кандидат физико-математических наук, доцент, заведующий кафедрой высшей математики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Саидов Б.Б. – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры высшей математики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.
Журнал регистрирован в Министерстве культуры Республики
Таджикистан под №417/ЖР - 97 с 16.05.2025г.
Таджикский государственный финансово-экономический университет,
Финансово-экономический Вестник
Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК при Президенте Республики Таджикистан, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученых степеней доктора и кандидата наук.
Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

CHIEF EDITOR

Sattorzoda B.A. – candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Rector of the Tajik State University of Finance and Economics

DEPUTY CHIEF EDITORS

Saidmurodzoda L. Kh. – Corresponding Member of National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of International Finance and Credit Relations of Tajik State University of Finance and Economics

Ismailov Sh.M. – Doctor of Law, Professor of the Department of Economic and Financial Law of the Tajik State University of Finance and Economics

Yusupov G.A. - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Head of the Department of Mathematical Analysis of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini

AMENABE'S SECRETARY

Muqimov Q.M. – candidate of Economic sciences, Associate Professor, Vise-Rector for Science of the Tajik State University of Finance and Economics

EDITORIAL BOARD

ECONOMY

Rahimzoda Sharif – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Financial Economics, Tajik State University of Finance and Economics

Faqerov H.N. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic of enterprise and Entrepreneurship of the Tajik State University of Finance and Economics

Mirsaidov S.A. – Doctor of Economic Sciences, Professor, First Deputy, Vice-Rector for Education of the Tajik State University of Finance and Economics

Sharifzoda B.M. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of Tajik State University of Finance and Economics

Kandiyorova D.O. - Doctor of Economics, Professor of the Department of Economic Theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Koshonova M.R. - Doctor of Economics, Professor of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Aminov I. - Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department Management of the Tajik State University of Finance and Economics

Jonmamadov Sh.B. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of World Economy of the Tajik State University of Finance and Economics

Rakhmatzoda R. R. - Professor of the Department of Economic Analysis of the Tajik State University of Finance and Economics

Sodiqov M.S. – Doctor of Economic Sciences, associate professor of the World economy ofthe Tajik State University of Finance and Economics

Safarov B.G. - Doctor of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Theory, Tajik State University of Finance and Economics

Nuralizoda E.N. - Doctor of Economics, Professor of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics

JURISPRUDENCE

Ismailov Sh.M. – Doctor of Law, Professor of the Department of Economic and Financial Law of the Tajik State University of Finance and Economics

Sanginzod D.Sh. - Doctor of Law, Professor, Deputy Director of the Institute for the Study of Asian and European Countries of the National Academy of Sciences of Tajikistan

Bobozoda J.K. - Doctor of Law, Associate Professor, Head of the Department of Economic and Financial Law of the Tajik State University of Finance and Economics

Mirzoev S.A. – Candidate of Law, Associate Professor, Head of the Department of Administrative Law and Combating Corruption of the Tajik State University of Finance and Economics

Tabarov N.A. - Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Economic and Financial Law of the Tajik State University of Finance and Economics

MATHEMATICS AND MECHANICS

Yusupov G.A. - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Head of the Department of Mathematical Analysis of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini

Rakhimov R.M. – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor of the Department of Higher Mathematics of the Tajik State University of Finance and Economics

Faraydunov O.K. - Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Applied Informatics in Economics of the Tajik State University of Finance and Economics

Shadmanov M.U. – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Higher Mathematics of the Tajik State University of Finance and Economics

Saidov B. B. - Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Higher Mathematics of the Tajik State University of Finance and Economics

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.
The journal is registed in the Ministry of Culture of the Republic
of Tajikistan №417/ЖР – 97 from 16.05.2025
The Tajik State University of Finance and Economics,
The Finance and Economic Bulletin
The journal is included in the list of scientific journals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan, in which the main scientific results of dissertations for the degree of doctor and candidate of science should be published.
The journal is included in the Russian Science Citation Index (RSCI).

МУНДАРИҶА- СОДЕРЖАНИЕ- CONTENTS

ИҚТИСОДИЁТ-ЭКОНОМИКА- ECONOMY

Шариф Р., Холбобоев Ф.С. Иностранные инвестиции как фактор макроэкономической устойчивости и монетарной стабильности Республики Таджикистан 12-18

Давлатзода Д.А. Такмили идоракунии молияи давлатӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт 19-22

Шариф Р., Тоҳиров В.С. Амнияти иқтисодии давлат ва роҳҳои таҳкими он дар замони муосир 23-27

Содиқов М.С., Мирзоқурбонов Н.Ҳ. Таъсири иқтидори молиявӣ дар ташкил ва рушди саноати минтақаи рашт: мушкилот ва имкониятҳо 28-32

Аминов И. Зарурияти такмили фаъолияти маркетингии субъектҳои хоҷагидор (дар мисоли ш. Хуҷанди вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон) 33-37

Шарифзода Б.М., Ҳикматов М.Н. Ҷанбаҳои методологии рақамикунонии молияи давлатӣ дар шароити муосир 38-42

Ризозода Т.Р., Саидӣ Д.Ӯ. Бозори суғурта: вазъият ва тамоюлҳои асосии рушд 43-46

Комилзода А.К., Сафарзода Н.У. Мониторинг уровня благосостояния населения и улучшения качества жизни в Республике Таджикистан 47-51

Сафаров Б.Г. Ҷанбаҳои илмию методологии инкишофи назарияи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ 52-56

Аминов И., Изатуллоев М.Н. Масоили истифодаи сармоягузории хориҷӣ ба соҳаи саноат: таҷрибаи хориҷӣ ва имкониятҳои татбиқи он 57-63

Қодирова Г.Т., Саидзода М.С. Рақамикунонӣ - омили рушди иқтисоди миллӣ ва пешрафти илму техника 64-66

Қодирзода Х.Қ. Таҳлили муқоисавии низоми андози миллӣ ва давлатҳои пешрафта 67-71

Ёров Джамшед Н., Каримзода Ш.А. Креативные туристические кластеры в Таджикистане: вопросы формирования и развития 72-77

Убайдуллоев Ф.К., Одилов М.А. Нақши созмонҳои молиявии байналмилалӣ дар ташаккул ва рушди низоми молияи миллӣ дар Тоҷикистон 78-83

Сулаймонзода Ш.Ф. Рассмотрение практик промышленной политики, применяемых в других странах для стимулирования диверсификации экономики на территориальном уровне 84-91

Насриддинов Ф.Б. Назарияи иқтисодии хушбахтӣ: асосҳои назариявӣ, таҷрибаи ҷаҳонӣ ва дурнамои тадқиқот 92-96

Хоҷазода Д.Қ., Наимов Д.М. Нақши сармоягузориҳо дар рушди фаъолияти инноватсионии комплекси агросаноатии вилояти Хатлон 97-102

Khalifazoda J.B. The relationship between cooperation and integration as the basis for the development of agro-industrial clusters 103-106

Ғафуров П.Ҷ., Абдуллоева Ш.А. Ҳамгироии иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ дар Тоҷикистон 107-110

Назарамонова Д.М. Развитие человеческого капитала в условиях трансформаций в цифровой экономике 111-115

Бобиев И.А., Акрамова Ҳ.А., Салмонов С. Моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми идоракунии корхонаи кишоварзӣ 116-120

Бобомуродов П.У. Зарубежный опыт управления инновационным развитием региона в условиях модернизации экономики 121-126

Саидов Р.Н. Таҷрибаи хориҷии таъмини суботи молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ 127-131

Тагоев Б.Д., Казокзода У.Х. «Зелёная» экономика Таджикистана: пути формирования и перспективы развития 132-135

Шоасалов Н.К., Носирзода У.С. Цифровая трансформация пенсионной системы: экономические эффекты и перспективы развития 136-144

Шарифзода Б.М., Ахмедов Х.А. Анализ современного состояния государственного внешнего долга Республики Таджикистан 145-152

Раҳимзода Б.К. Таъмини гуногуншаклии содирот ҳамчун омили рушди устувори савдои хориҷӣ 153-157

Ҳусейнов У.С., Абдуҷаборзода Ш.А. Нақш ва аҳамияти соҳибкории хурд ва миёна дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат 158-162

Исмоилова С.А., Рофизода С.Х. Цифровая трансформация экономики услуг и её влияние на деловую активность и доходы населения 163-166

Кудратова Ф. Региональная система образования как объект социально-экономического развития 167-171

Махшулов С.Ҷ., Назаров А.З. Вобастагии сиёсат ва пешбурди он дар муҳити рушди бахши воқеии иқтисодиёт 172-178

Убайдуллозода Ф.У., Егамов С.Х. Развитие органического сельского хозяйства как фактор обеспечения устойчивого экономического развития 179-184

Комилзода Н.Б. Суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ ва танзими иқтисодии он 185-188

Нурализода А.Н., Қурбонализода Д. Самаранокии идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонӣ 189-193
Ҳикматов С., Амонова Д.А. Хусусияти хоси таҳияи буҷети давлатии ҷумҳурии тоҷикистон дар соли 2025 ва солҳои минбаъдаи он 194-198
Сафарзода Қ.С. Заминаҳои бавуҷудоии молияи исломӣ ва таҳаввулотҳои бонкдории исломӣ 199-203
Олимов Д.А. Аҳамияти хароҷоти истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, кор ва хизматрасонӣ ва тасниф онҳо дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт 204-208
Исайнова М.Ҳ. Мавҷудият ва дастрасии маводи озуқа - омили муҳими таъмини амнияти озуқаворӣ 209-212
Ҳасанзода Я. Танзими андоз ҳамчун фишанги рушди иқтисодиёт 213-216
Саидаҳмадов Ф.Б. Табиати иқтисодӣ ва вижагиҳои сиёсати сармоягузорӣ дар корхонаҳои агросаноатӣ 217-220
Хамидов А.Х. Ҳолати муосири истеҳсолоти корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон 221-224
Саидов Р.Н., Нуралиев У.М. Таҷрибаи хориҷии рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ 225-229
Гадоев Ҳ.С., Соҳибзода А.Н. Такмили рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ дар бозори байналмилалӣ 230-233
Асоев М.М., Бобозода О.О. Асосҳои илмӣ-назариявии сармоягузории давлатӣ ба соҳаи маориф: ташаккули сармояи инсонӣ 234-237
Салимова М.М. Хусусиятҳои муҳити андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва навсозии он 238-242
Хукматов Д.Ҷ. Омилҳои соҳавии рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар бахши кишоварзӣ 243-248
Махшулов С.Ҷ., Сафолов А.Ш. Вазъи даромади пулии аҳолӣ ва манбаҳои он дар шароити нави хоҷагидорӣ 249-254
Сафарзода Н.У. Роль институтов в повышении уровня благосостояния населения 255-258
Маҳмудов Б.Н. Самаранокии захираҳои обу энергетикӣ дар минтақаҳои тоҷикистон: муаммоҳо ва имкониятҳо 259-263
Мирзозода А.Д. Танзими фаъолияти кормандони корхонаҳои саноатии ҷумҳурии тоҷикистон дар шароити татбиқи принсипҳои иқтисоди рақамӣ 264-269
Шафизода Б.З., Комилзода Н.Б. Танзими давлатии бозори қарзҳои ипотекӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва равнақи он 270-274
Абдусатторзода С.А. Дурнамои рушди тиҷорати электронӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди сабз ва иқтисоди рақамӣ 275-279
Мирзон Н.М. Рушди устувори иқтисодӣ: ҷанбаҳои назариявӣ ва афкори илмӣ нисбат ба он 280-284
Кадырова М.И.Современные требования к профессиональной подготовке в туризме 285-288
Меникулов С.М., Халифазода Ҷ.Б. Масъалаҳои баланд бардоштани рушди иқтисоди миллӣ тавассути беҳтаргардонии вазъи ҳамгироии умумииқтисодӣ 289-292
Давлатзода А.Таҷрибаи ҷаҳонӣ оид ба вазъ ва рушди соҳаи кишоварзӣ дар шароити гузариш ба иқтисодиёти сабз 293-296
Каюмов Ф.Г. Анализ влияния кризисов на структуру капитала предприятий региона 297-300
Сатторзода Э.И. Экономическая сущность и функционирование финансовых инноваций в современных условиях 301-304
Иброҳимзода А.М. Самараноки ва дурнамои рушди ҳамкориҳои тиҷоратию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои узви СҲШ 305-310
Джонакова Г.А., Шарифи Ф.Б. Современные тенденции уровня жизни населения и их значение в укреплении экономической безопасности 311-315
Солиев Н.А., Раҳимзода Ф.М. Зарурияти гузариш ба низоми рақамӣ ҳамчун омили таъминкунандаи маъмурикунонии андоз аз арзиши иловашуда 316-320
Содикзода К.С., Ми Х. Разработка и проверка эффективности модели оценки цифровой зрелости предприятия: эмпирическое исследование на основе панельных данных из нескольких отраслей 321-325
Гаффорзода Н. Инвестиционно-финансовый механизм обеспечения энергетической безопасности: структура, инструменты и реализация 326-334
Содикзода К.С., Лю С. Эмпирическое тестирование эффективности стратегии интеллектуальной платформы: панельные данные 327 многонациональных предприятий 335-339
Файзулоев П.Б., Анваров Ш.А. Банковский маркетинг завтра: как цифровизация переписывает правила игры (на примере Республики Таджикистан) 340-347
Холматов Б.М. Самтҳои афзалиятноки танзими андозбандии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар таъмини бехатарии амнияти озуқаворӣ 348-350
Хоу Х. Построение теоретической модели стратегической эффективности интеллектуальной платформы: трёхмерная структура RAC 351-355
Абдуллоев Ф.С. Ҷанбаҳои иҷтимоию иқтисодии маърифати молиявӣ ҳамчун омили асосии рушди иқтисодӣ 356-358
Абдулқаҳорзода П.А. Таҳлили динамикии рушди соҳаи кишоварзӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт 359-362

Ҷураева Н.У., Умаршоева Ш.С. Таҳлили нишондиҳандаҳои устувории бонкҳо ва таъсири он ба рақобатпазирии онҳо дар шароити муосир 363-367
Абдучабборзода Д.А. Механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар шароити саноатикунонии босуръат 368-379
Ализода С.А. Рушди соҳаи саноати кишвар ва роҳҳои дастгирии он дар шароити муосир 380-386
Давлатова Д.Р. Нақши кишоварзӣ дар иқтисоди миллӣ 387-389
Давронзода Б.Д. Такмили методикаи ташкили низоми баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои кишоварзӣ 390-393
Зувайдуллоев С.А. Низоми нишондиҳандаҳои амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон: арзёбӣ ва таҳлили вазъи муосир 394-398
Камышева А.О. Образовательные стратегии для подготовки специалистов в сфере туризма в эпоху цифровой трансформации и неопределённости рынка 399-402
Каримов М.А. Таҳлили мувозинати бозори меҳнати вилояти суғд ва зарурияти баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолӣ аз рӯи шаклҳои моликият 403-407
Кодирова Д.К. Анализ современного состояния экономического развития регионов Республики Таджикистан 408-413
Маҳмадёров Б.М. Истифодаи муассисаҳои молиявии анъанавӣ ва ғайрианъанавӣ дар маблағгузории терроризм 414-417
Маҳмадов Э.А. Ҷанбаҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар бахши саноати коркарди маҳсулотҳои кишоварзӣ 418-421
Содикзода К.С., Хоу Х. Механизм сопряжения и система оценки цифрового суверенитета и устойчивости критической инфраструктуры 422-427
Маҳмадуллои Р.М. Моҳияти иқтисодии комплекси агросаноатӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии хоҷагӣ 428-436
Назриева Т.Дж. Развитие сферы образования и науки как основа искусственного интеллекта: модельный прогноз НИОКР 437-443
Наимов Д.М. Таҷрибаҳои ҷаҳонии рақамикунонии комплекси агросаноатӣ ва марҳилаҳои рушди он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 444-448
Одинаев С.В. Арзёбии дараҷаи мувофиқ будани ҳудуд барои рушди экотуризм 449-452
Раҳимов Ш.Ш. Нақши соҳибкории хурду миёна дар таъмини амнияти иқтисодӣ 453-457
Толибова М.Қ. Ҷанбаҳои назариявии бозори пулу қарз ва зарурияти он дар ҷомеа 458-462
Тоҳиров В.С. Асосҳои методологии таҳқиқи вобастагии сиёсати пулӣ ба амнияти иқтисодӣ 463-467
Умаршоева Ш.С. Рушди низоми бонкии ҷумҳурии тоҷикистон: муаммоҳо ва роҳҳои ҳалли он 468-472
Файзиева Н.Ғ. Таъсири хусусиятҳои ташкилию технологии корхонаҳои сохтмони манзил ба ташкили баҳисобгирии идоракунӣ 473-477
Фозилов Р.Ш. Захираҳои обӣ, мавқеи мустаҳкамии обҳои нӯшокӣ ва обёрикунонии соҳаҳои кишоварзӣ 478-481
Холиқзода З. Аҳамияти иқтисодии иқтидори андозии субъекти хоҷагидор ҳамчун воситаи назорати андоз 482-484
Хоу Х. Модель DS-SI: многоцелевой метод оптимизации, интегрирующий цифровой суверенитет и устойчивое развитие 485-491
Турахонзода С.Т. Такмили системаи идоракунии сифати хизматрасонӣ 492-495
Амиров М.С. Таҷрибаи хориҷии ташаккули моделҳои идоракунии хавфҳои молиявии бонкҳои тиҷоратӣ 496-500
Бобоев Н.М., Бобоҷонова У.А. Ҷанбаҳои назариявии иқтидор ва рақобатпазирии муассисаҳои молиявию-қарзӣ 501-507
Қудратзода П.Қ. Хусусиятҳои истифодаи замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳлили иқтисодӣ ва механизмҳои такмили идоракунии он 508-510
Бобоназарова С.М. Методҳои асосии омӯзиши соҳибкории истеҳсолӣ дар давраи гузариш ба иқтисоди рақамӣ 511-516
Каримова И.И., Исмоилова М.И. Детерминанты цифровой трансформации регионального экономического пространства Республики Таджикистан 517-520
Аҳмадзода О. И. Таҳзияи геоиқтисодии иқтисодиёти ҷаҳонӣ ҳамчун режими маҳдудиятҳои берунаи робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ 521-527
Бобоҷонов Д.Р., Нурзода Ф.Р., Исматов Х.Ҳ. Амсилаи самараноки танзими андозӣ-буҷетии рушди иқтисодиёт: ҷанбаи минтақавӣ 528-536
Рауфи Ф.А. Принципы рационального развития и размещения управленческого персонала транспорта в условиях трансформации экономики Республики Таджикистан 537-546
Самизода М.Б. Влияние предпринимательской деятельности на качество жизни населения 547-549
Мирзоева Дж.П. Принципы рационального развития и размещения авиационные перевозки в условиях изменяющихся Экономики Таджикистана 550-558
Нуриддинова М.С. Нақши воридотивазкунӣ дар таҳкими рақобатпазирии иқтисод дар раванди ҷаҳонишавӣ 559-563

Рахимзода Ш.И. Инвестиционная привлекательность регионов Таджикистана: фокус на металлургию и энергетику 564-566
Нуров Н.Қ. Рушди соҳибкорӣ дар заминаи ташаккули сармояи инсонӣ 567-571
Абдуллов А.З. Таҳаввул ва мафҳуми категорияи “амнияти иқтисодии хориҷӣ” 572-576

ҲУҚУҚШИНОСӢ- ЮРИСПРУДЕНЦИЯ- JURISPRUDENCE

Кудратов Н.А., Ширинджонов Ф.И. Транснациональная организованная преступность: проблемы международного сотрудничества 577-582
Сидоренко Н.В. Роль Республики Таджикистан в обеспечении региональной безопасности в рамках ШОС: вызовы и перспективы 583-587
Ёдгоршоева Л.Н. Правовые аспекты становления конституционализма и Конституций в Республике Таджикистан: исторический взгляд изучения проблемы 588-591
Саидзода Д.Х. Роль смарт-договоров в развитии цифровой экономики в Республике Таджикистан 592-595
Ҳакимов Ш.Ш. Таҳлили муқоисавӣ – ҳуқуқии ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ташкил ё нигоҳдории фасодхонаҳо барои истеъмоли воситаҳои нашъадор тибқи қонунгузории кишварҳои хориҷӣ 596-601
Болтуева Ш.С. Оиди баъзе омилҳои қабули кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон 602-604
Бачаев Д.И. Ҷанбаҳои ҳуқуқии хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба маъюбон: таснифи умумӣ 605-608
Амирализод М.Б. Ҷанбаҳои ташкилию ҳуқуқии рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: аҳамият ва мубрамият 609-612

МАТЕМАТИКА ВА МЕХАНИКА- МАТЕМАТИКА И МЕХАНИКА-MATHEMATICS AND MECHANICS

Зоидова М.И., Бойназарзода О.У. Татбиқи формулаҳои Тейлор ва Маклорен барои ҳисоб кардани лимитҳо ва интегралҳо 613-616
Азимов С.Д. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ дар таълими математика ва усулҳои он 617-620
Абдурахмонова А.И. Оценка эффективности с использованием сценарного подхода к построению математической модели потенциального развития горнодобывающих предприятий 621-623
Бурҳонова Р.С. Методикаи истифодаи платформаҳои рақамӣ дар дарсҳои алгебра 624-626

УДК: 339.727.22: 338.23: 336.74 (575.3)

ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ КАК ФАКТОР МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ И МОНЕТАРНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Шариф Рахимзода

д.э.н., профессор, главный научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе. ORCiD iD: https://orcid.org/0009-0001-1564-0196

Холбобоев Ф.С.

к.э.н., ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе. ORCID iD: https://orcid.org/0009-0001-9428-9700

В условиях ускоряющейся глобализации, цифровизации финансовых рынков и усиления внешнеэкономических шоков особую актуальность приобретает исследование роли иностранных инвестиций в обеспечении макроэкономической устойчивости и монетарной стабильности национальной экономики. Целью данной статьи является комплексная оценка влияния иностранных инвестиций на ключевые макроэкономические показатели Республики Таджикистан, включая темпы экономического роста, инфляцию, валютный курс и состояние платежного баланса. Методологическую основу исследования составляют методы структурного, сравнительного и эконометрического анализа, а также обобщение данных национальной статистики и международных организаций за период 2005–2024 гг.

В результате установлено, что иностранные инвестиции оказывают значительное положительное влияние на экономический рост и развитие ключевых отраслей, однако их воздействие на монетарную стабильность носит неоднозначный характер. Выявлены основные каналы передачи влияния инвестиций - валютный, инфляционный, денежно-кредитный и внешнеэкономический. Обосновано, что при отсутствии эффективных механизмов регулирования приток инвестиций может усиливать волатильность валютного курса и инфляционные риски.

Научная новизна исследования заключается в систематизации каналов влияния иностранных инвестиций на трансмиссионный механизм денежно-кредитной политики в условиях малой открытой экономики. Практическая значимость работы состоит в разработке рекомендаций по совершенствованию инвестиционной и монетарной политики.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, макроэкономическая устойчивость, монетарная политика, инфляция, валютный курс, платежный баланс, Республика Таджикистан.

FOREIGN INVESTMENT AS A FACTOR OF MACROECONOMIC STABILITY AND MONETARY SUSTAINABILITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Sharif Rahimzoda

Doctor of Economics, Professor, Chief Research Fellow at the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe. ORCID iD: https://orcid.org/0009-0001-1564-0196

Kholboboev F.S.

Candidate of Economic Sciences, Leading Research Fellow at the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe.ORCID iD: https://orcid.org/0009-0001-9428-9700

In the context of accelerating globalization, financial market digitalization, and increasing external economic shocks, the study of the role of foreign investment in ensuring macroeconomic stability and monetary sustainability of the national economy becomes particularly relevant. The purpose of this article is to provide a comprehensive assessment of the impact of foreign investment on key macroeconomic indicators of the Republic of Tajikistan, including economic growth rates, inflation, exchange rate, and balance of payments conditions. The methodological framework of the study is based on structural, comparative, and econometric analysis, as well as the synthesis of national statistical data and data from international organizations for the period 2005–2024.

The results indicate that foreign investment has a significant positive impact on economic growth and the development of key sectors; however, its effect on monetary stability is ambiguous. The main transmission channels of investment influence are identified as exchange rate, inflationary, monetary, and external economic channels. It is substantiated that in the absence of effective regulatory mechanisms, capital inflows may increase exchange rate volatility and inflationary risks.

The scientific novelty of the study lies in the systematization of the channels through which foreign investment affects the monetary policy transmission mechanism in a small open economy. The practical significance of the research consists in developing recommendations for improving investment and monetary policy.

Keywords: foreign investment, macroeconomic stability, monetary policy, inflation, exchange rate, balance of payments, Republic of Tajikistan.

Введение

В условиях ускоряющейся трансформации мировой экономики, цифровизации финансовых потоков и усиления глобальной конкуренции иностранные инвестиции остаются ключевым фактором устойчивого экономического роста и интеграции национальных экономик в международную систему хозяйствования [3; 4]. Для Республики Таджикистан, обладающей ограниченными внутренними источниками накопления капитала и высокой зависимостью от внешних факторов, привлечение иностранных инвестиций приобретает стратегическое значение [5; 6]. **Актуальность исследования** усиливается сохраняющимися макроэкономическими вызовами, включая волатильность валютного курса, инфляционное давление и чувствительность экономики к внешним шокам, в том числе связанным с изменениями глобальной конъюнктуры и геоэкономическими рисками [1; 2].

В этих условиях иностранные инвестиции могут выполнять двойственную роль: с одной стороны, они способствуют притоку капитала, трансферу технологий, повышению производительности и развитию инфраструктуры, с другой - способны усиливать макроэкономические дисбалансы, включая риски «голландской болезни», давление на валютный курс и инфляционные процессы [3; 4]. Современные теоретические и эмпирические исследования, основанные на положениях неоклассической и эндогенной теорий роста, а также аналитических материалах международных организаций, подчеркивают, что характер и масштаб влияния иностранных инвестиций во многом зависят от уровня развития финансовых рынков, качества институтов и эффективности макроэкономической и денежно-кредитной политики [1; 3; 4].

Целью исследования является комплексная оценка влияния иностранных инвестиций на макроэкономическую устойчивость и монетарную стабильность Республики Таджикистан. Для достижения поставленной цели предусматривается анализ динамики и структуры иностранных инвестиций, оценка их воздействия на экономический рост и каналы денежно-кредитной трансмиссии, а также разработка практических рекомендаций по совершенствованию экономической политики. **Гипотеза исследования** заключается в том, что иностранные инвестиции являются значимым фактором макроэкономической устойчивости, однако их влияние на монетарную стабильность определяется эффективностью институциональной среды и согласованностью реализуемой экономической политики, что обуславливает научную новизну и практическую значимость данного исследования.

Методологическую основу исследования составляет комплексный подход, основанный на использовании официальных данных национальных статистических органов, центрального банка, а также международных организаций за период 2005–2024 гг. [1; 2; 5; 6]. В работе применяются методы сравнительного и структурного анализа, позволяющие выявить тенденции и особенности динамики иностранных инвестиций, а также их место в макроэкономической системе страны. Для количественной оценки взаимосвязей между инвестиционными потоками и показателями макроэкономической стабильности используются корреляционно-регрессионный анализ и элементы эконометрического моделирования. В качестве зависимых переменных рассматриваются инфляция, валютный курс и денежная масса, тогда как ключевыми независимыми переменными выступают объем прямых иностранных инвестиций, портфельные инвестиции и внешние заимствования, что позволяет всесторонне оценить влияние внешнего капитала на монетарную стабильность экономики.

Результаты исследования. Анализ динамики иностранных инвестиций

Согласно данным Всемирного банка, динамика иностранных инвестиций в Республике Таджикистан в 2005–2024 гг. характеризуется выраженной нестабильностью [1]. Объём чистого притока прямых иностранных инвестиций (ПИИ) демонстрирует резкие колебания, вплоть до отрицательных значений (отток капитала), что подтверждает уязвимость инвестиционного климата. В частности, в 2024 году зафиксирован чистый отток ПИИ на уровне около –190 млн долл. США , тогда как доля ПИИ в ВВП составила около 2,05 % , что свидетельствует о сравнительно низкой инвестиционной активности [1; 2].

Таблица 1. Динамика иностранных инвестиций в Республике Таджикистан (2005–2024 гг.)

Год	ПИИ(млн долл. США	ПИИ (% ВВП)	Внешний долг (% ВВП)	Инфляция (%)
2010	**97**	**1,2**	**35,4**	**6,5**
2012	**263**	**3,5**	**38,2**	**5,8**
2014	**378**	**4,8**	**41,0**	**6,1**
2016	**112**	**1,4**	**48,3**	**6,0**
2018	**151**	**1,8**	**50,2**	**3,8**
2020	**62**	**0,7**	**52,1**	**8,6**
2022	**236**	**2,6**	**49,0**	**4,2**
2024	**-190**	**2,0**	**46,5**	**4,5**

Источник: составлено автором на основе данных Всемирного банка (World Development Indicators) и МВФ [1; 2].

Примечание: отрицательные значения отражают чистый отток ПИИ.

В структурном разрезе иностранные инвестиции остаются сконцентрированными в ограниченном числе капиталоёмких отраслей, прежде всего в энергетике и добывающем секторе [5; 6]. При этом доля Таджикистана в мировых потоках ПИИ остаётся крайне низкой — около 0,02 % в 2023 году , что отражает ограниченную интеграцию страны в глобальные инвестиционные процессы [1]. В то же время наблюдается рост внешнего долга как альтернативного источника финансирования, что усиливает долговую нагрузку экономики [2].

Дополнительно следует отметить, что на фоне роста ВВП (до 14,2 млрд долл. США в 2024 г.) инвестиционные потоки не демонстрируют устойчивой корреляции с экономическим ростом, что указывает на структурные ограничения эффективности их использования.

Проведённый анализ показывает, что динамика иностранных инвестиций в Республике Таджикистан характеризуется выраженной волатильностью, что наглядно подтверждается представленными графиками. Основной вклад в структуру инвестиций вносят прямые иностранные инвестиции (ПИИ), однако их объем подвержен значительным колебаниям по годам, что связано с проектной спецификой экономики и зависимостью от крупных инфраструктурных и сырьевых проектов. Портфельные инвестиции остаются незначительными, что свидетельствует о слабом развитии финансового рынка, тогда как внешние заимствования демонстрируют устойчивую тенденцию к росту, постепенно занимая доминирующее положение в структуре внешнего финансирования. Отраслевая концентрация инвестиций в энергетике и добывающем секторе ограничивает их мультипликативный эффект и сдерживает диверсификацию экономики, усиливая зависимость от внешних источников капитала и конъюнктуры мировых рынков.

Эконометрическая оценка влияния иностранных инвестиций. Для количественной оценки влияния иностранных инвестиций на макроэкономическую и монетарную стабильность использована базовая регрессионная модель:

Модель 1 (инфляция):

$$INF_t = \alpha + \beta_1 FDI_t + \beta_2 DEBT_t + \varepsilon_t$$

Модель 2 (валютный курс):

$$EXCH_t = \alpha + \beta_1 FDI_t + \beta_2 DEBT_t + \varepsilon_t$$

где:

INF — инфляция,

EXCH — валютный курс,

FDI — прямые иностранные инвестиции (% ВВП),

DEBT — внешние заимствования.

Таблица 2. Результаты регрессионного анализа влияния инвестиций

Переменная	Модель инфляции (INF)	Модель курса (EXCH)
Константа	2,31***	8,45***
ПИИ (% ВВП)	0,12*	–0,35**
Внешний долг (% ВВП)	0,28***	0,41***
R^2	0,62	0,68
N	20	20

Примечание: *** p < 0,01; ** p < 0,05; * p < 0,1

Источник: расчёты автора.

Основные результаты эконометрического анализа свидетельствуют о том, что влияние иностранных инвестиций на макроэкономические показатели носит неоднозначный характер. **В модели инфляции** коэффициент при ПИИ является положительным, но статистически слабым, тогда как коэффициент при внешнем долге — положительным и статистически значимым, что указывает на то, что приток инвестиций умеренно увеличивает совокупный спрос и инфляционное давление, однако ключевым фактором инфляционной динамики выступает именно долговое финансирование; данные выводы согласуются с фактическими показателями умеренной инфляции на уровне около 4,5 % в 2024 году и примерно 6,6 % по дефлятору ВВП. **В части валютного курса** установлено, что ПИИ оказывают стабилизирующее воздействие, способствуя укреплению национальной валюты, тогда как внешний долг формирует девальвационное давление, что в целом означает улучшение валютной устойчивости при росте инвестиционных потоков и одновременно повышение рисков валютной нестабильности при увеличении долговых обязательств.

Таким образом, приток инвестиций улучшает валютную позицию страны, тогда как долговые обязательства создают риски валютной нестабильности.

Примечание: данные по ПИИ, инфляции, валютному курсу и структуре внешнего финансирования приведены в сопоставимых показателях за указанный период.

Рисунки 1–4 Динамика и структура иностранных инвестиций и их влияние на макроэкономические показатели Республики Таджикистан

Источник: World Bank, *World Development Indicators (WDI)*; IMF, *International Financial Statistics (IFS)* и *World Economic Outlook (WEO)*; расчёты автора на основе корреляционно-регрессионного и эконометрического анализа (2005–2024 гг.) [1; 2].

Совокупный анализ представленных графиков и диаграмм (**рисунки 1–4**) позволяет сделать вывод о комплексном и неоднозначном влиянии иностранных инвестиций на экономику Республики Таджикистан. Как показано на **рисунке 1**, динамика прямых иностранных инвестиций за 2005–2024 гг. характеризуется высокой волатильностью, отражающей зависимость инвестиционных потоков от реализации крупных проектов, внешних шоков и изменений глобальной экономической конъюнктуры, при этом в последние годы наблюдаются признаки нестабильности, включая снижение и отрицательные значения чистого притока капитала. **Рисунок 2** демонстрирует структурные особенности иностранных инвестиций, где доминируют внешние заимствования при сравнительно низкой доле прямых и портфельных инвестиций, что указывает на высокую зависимость экономики от долгового финансирования, ограниченное развитие фондового рынка и усиление долговой нагрузки, снижающей устойчивость внешнеэкономической позиции страны. Взаимосвязь, представленная на **рисунке 3**, показывает, что влияние прямых иностранных инвестиций на инфляцию носит слабый и преимущественно косвенный характер, без устойчивой прямой зависимости, при этом воздействие реализуется через каналы совокупного спроса, производственного потенциала и валютного курса. Наконец, **рисунок 4** иллюстрирует зависимость между ПИИ и валютным курсом, указывая на в целом стабилизирующий эффект иностранных инвестиций, выражающийся в тенденции к укреплению национальной валюты, однако значительная волатильность данных свидетельствует о высокой чувствительности валютного рынка к внешним факторам, включая денежно-кредитную политику и глобальные экономические шоки [7;8;14].

Влияние иностранных инвестиций на макроэкономическую устойчивость. Иностранные инвестиции оказывают комплексное воздействие на макроэкономическую устойчивость страны [11]. С одной стороны, их приток способствует росту валового внутреннего продукта за счёт расширения производственных мощностей, стимулирует создание рабочих мест, развитие инфраструктуры и внедрение новых технологий, что в целом повышает производительность экономики. С другой стороны, высокая концентрация инвестиций и их нестабильность формируют ряд системных рисков, включая зависимость от внешнего капитала, чувствительность к глобальным экономическим кризисам и неравномерное распределение инвестиционных потоков между отраслями. В результате влияние иностранных инвестиций носит неоднозначный характер: они одновременно выступают драйвером роста и источником макроэкономической уязвимости, что требует проведения сбалансированной инвестиционной и структурной политики.

Влияние иностранных инвестиций на монетарную стабильность. Воздействие иностранных инвестиций на монетарную стабильность реализуется через несколько ключевых каналов. Валютный канал

проявляется в укреплении национальной валюты при притоке капитала и её девальвации при его оттоке, усиливая волатильность обменного курса. Инфляционный канал связан с ростом совокупного спроса, который при ограниченном предложении может приводить к усилению инфляционного давления. Денежно-кредитный канал отражает влияние инвестиционных потоков на ликвидность банковской системы и динамику денежной массы, что усложняет реализацию эффективной монетарной политики. Кроме того, через канал платежного баланса инвестиции способствуют улучшению финансового счета и наращиванию международных резервов [9]. В условиях высокой открытости экономики Таджикистана данные эффекты усиливаются, что обуславливает необходимость активного участия центрального банка в регулировании ликвидности, проведении валютных интервенций и координации макроэкономической политики.

Таким образом, рассмотренные каналы воздействия иностранных инвестиций на монетарную стабильность демонстрируют их многогранное и неоднозначное влияние на экономику, сочетающее как стабилизирующие, так и потенциально дестабилизирующие эффекты. Усиление роли внешнего капитала в условиях высокой открытости экономики повышает чувствительность ключевых макроэкономических показателей к внешним шокам и колебаниям инвестиционных потоков. В этой связи особую значимость приобретает оценка сопутствующих рисков и ограничений, способных нивелировать положительные эффекты притока инвестиций и усилить макроэкономическую уязвимость.

К основным рискам, связанным с иностранными инвестициями, относятся:

- высокая волатильность инвестиционных потоков;
- зависимость от ограниченного круга инвесторов;
- институциональные ограничения;
- риск возникновения «голландской болезни»;
- усиление инфляционного давления.

Данные факторы могут снижать устойчивость экономики и усложнять проведение эффективной денежно-кредитной политики.

Анализ показывает, что привлечение иностранных инвестиций в Республику Таджикистан сопряжено с рядом существенных рисков и ограничений, способных оказывать дестабилизирующее воздействие на экономику. Ключевыми из них являются высокая волатильность инвестиционных потоков, обусловленная зависимостью от отдельных крупных проектов и внешнеэкономической конъюнктуры, а также концентрация инвестиций в ограниченном круге стран-инвесторов и отраслей [10]. Существенную роль играют институциональные ограничения, включая недостаточное развитие финансовых рынков и инвестиционной инфраструктуры. Дополнительные макроэкономические риски связаны с возможным проявлением эффекта «голландской болезни», выражающегося в структурных дисбалансах экономики, а также усилением инфляционного давления вследствие роста совокупного спроса. Совокупность указанных факторов снижает устойчивость экономической системы и усложняет проведение эффективной денежно-кредитной политики.

Учитывая выявленные риски и ограничения, дальнейший анализ требует перехода от статической оценки к рассмотрению возможных сценариев развития экономики в зависимости от динамики иностранных инвестиций. Сценарный подход позволяет более полно учесть неопределённость внешней среды и оценить потенциальные последствия как увеличения, так и сокращения инвестиционных потоков. В частности, при росте притока капитала наблюдается ускорение экономического роста, расширение производственного потенциала и укрепление национальной валюты за счёт улучшения состояния платежного баланса. Вместе с тем чрезмерный и неконтролируемый приток инвестиций может сопровождаться усилением инфляционного давления и риском перегрева экономики, что требует проведения взвешенной макроэкономической политики.

Сценарный анализ позволяет оценить возможные траектории развития экономики в зависимости от динамики иностранных инвестиций. В условиях увеличения притока капитала наблюдается ускорение экономического роста, расширение производственного потенциала и укрепление национальной валюты за счёт улучшения платежного баланса. Однако при чрезмерном и неконтролируемом притоке инвестиций возможно усиление инфляционного давления и перегрев экономики. В альтернативном сценарии, связанном с сокращением или оттоком иностранных инвестиций, фиксируются негативные макроэкономические эффекты, включая замедление темпов экономического роста, девальвацию национальной валюты и ухудшение состояния платежного баланса. Полученные результаты подтверждают необходимость формирования эффективных механизмов макроэкономической стабилизации, направленных на сглаживание внешних шоков, диверсификацию источников инвестиций и повышение устойчивости финансовой системы.

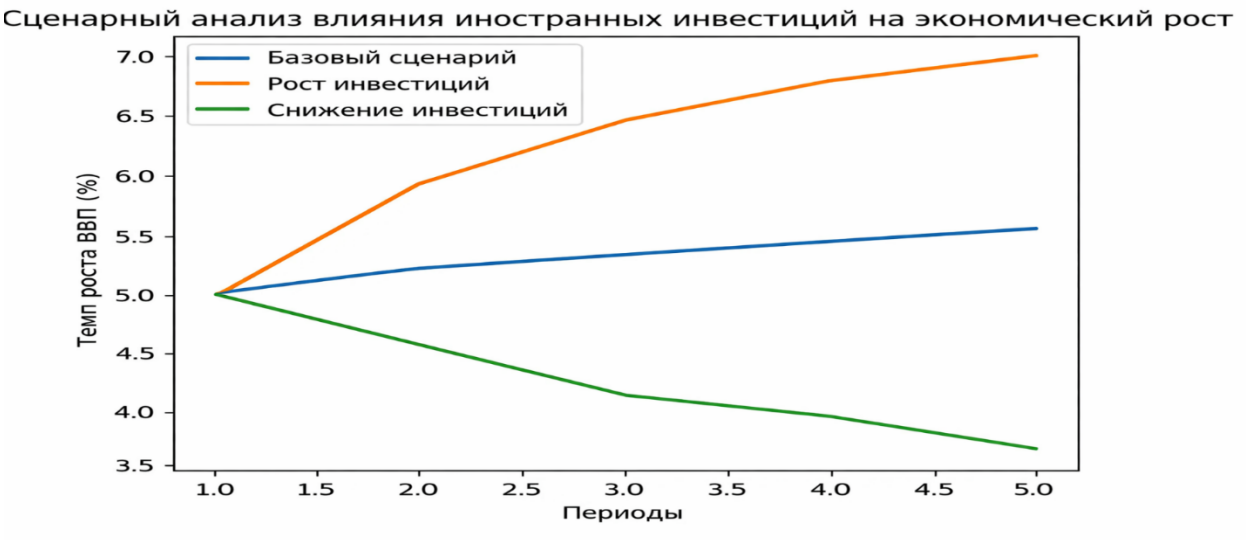

Рисунок 5. Сценарный анализ влияния иностранных инвестиций на экономический рост

График иллюстрирует три сценария развития экономики в зависимости от динамики иностранных инвестиций: базовый, оптимистический (рост инвестиций) и пессимистический (снижение инвестиций). В базовом сценарии наблюдается умеренный и стабильный рост ВВП. При увеличении притока иностранных инвестиций фиксируется ускорение экономического роста, что отражает положительный эффект расширения инвестиционной активности и производственного потенциала. В противоположность этому, сценарий снижения инвестиций демонстрирует устойчивое замедление темпов роста, что подтверждает высокую зависимость экономики от внешних источников капитала. Таким образом, результаты сценарного анализа наглядно показывают, что динамика иностранных инвестиций является ключевым фактором, определяющим траекторию экономического развития и макроэкономическую устойчивость страны.

Сценарный анализ показывает, что увеличение притока иностранных инвестиций способствует ускорению экономического роста и укреплению национальной валюты. Однако при резком притоке капитала возможно усиление инфляции [1; 2].

В случае оттока инвестиций наблюдается обратный эффект:

- снижение темпов роста;
- девальвация валюты;
- ухудшение платежного баланса.

Это подтверждает необходимость формирования механизмов сглаживания внешних шоков.

Полученные результаты сценарного анализа подчеркивают, что характер и масштаб воздействия иностранных инвестиций на экономику во многом зависят от качества проводимой экономической политики и способности государства эффективно управлять внешними шоками. Это обуславливает необходимость перехода к разработке практико-ориентированных рекомендаций, направленных на повышение устойчивости экономической системы и максимизацию положительных эффектов инвестиционных потоков [15].

В данном контексте особую значимость приобретает формирование комплексной экономической политики, ориентированной на создание благоприятного инвестиционного климата, снижение уязвимости к внешним факторам и обеспечение сбалансированного развития национальной экономики.

Рекомендации по экономической политике. Для повышения эффективности привлечения и использования иностранных инвестиций на уровне государственной экономической политики необходимо сосредоточиться на системном улучшении инвестиционного климата. Это предполагает снижение административных барьеров, повышение предсказуемости нормативно-правовой среды и укрепление гарантий для инвесторов. Важным направлением является диверсификация экономики, направленная на снижение зависимости от сырьевых и капиталоёмких отраслей за счёт развития промышленности, сельского хозяйства и сектора услуг. Дополнительно требуется развитие институциональной среды, включая повышение качества государственного управления, цифровизацию государственных услуг и усиление координации инвестиционной политики.

На уровне центрального банка ключевым приоритетом должно стать совершенствование инструментов денежно-кредитной политики с учётом возрастающей роли внешних инвестиционных потоков. Особое значение имеет эффективное управление ликвидностью банковской системы для предотвращения перегрева экономики в периоды активного притока капитала. В этой связи необходимо развивать механизмы стерилизации избыточной денежной массы, а также повышать гибкость валютной политики с целью сглаживания колебаний обменного курса. Усиление аналитических и прогностических функций центрального банка позволит более точно реагировать на внешние шоки и обеспечивать макроэкономическую стабильность.

Институциональные меры должны быть направлены на формирование устойчивой и прозрачной инвестиционной среды [16]. В первую очередь это включает усиление защиты прав инвесторов, обеспечение независимости судебной системы и повышение уровня правоприменения. Существенное значение имеет

развитие финансовых рынков, включая расширение инструментов фондового рынка и стимулирование долгосрочных инвестиций. Повышение прозрачности экономики, в том числе через улучшение качества статистической отчётности и раскрытия информации, будет способствовать снижению инвестиционных рисков и повышению доверия со стороны иностранных инвесторов [1; 2; 6].

Заключение. Проведённое исследование подтвердило, что иностранные инвестиции являются значимым фактором макроэкономической устойчивости Республики Таджикистан, обеспечивая приток капитала, стимулируя экономический рост, развитие инфраструктуры и повышение производственного потенциала [1; 2; 5; 6]. Анализ динамики и структуры инвестиционных потоков выявил их высокую волатильность и концентрацию в отдельных секторах, что ограничивает их долгосрочный мультипликативный эффект и усиливает зависимость экономики от внешних факторов. Эконометрическая оценка показала, что влияние иностранных инвестиций на инфляцию носит умеренный и косвенный характер, тогда как на валютный курс они оказывают в целом стабилизирующее воздействие, однако при значительной чувствительности к внешним шокам.

В то же время результаты исследования свидетельствуют о наличии существенных рисков, связанных с иностранными инвестициями, включая зависимость от внешнего капитала, рост долговой нагрузки, а также вероятность возникновения макроэкономических дисбалансов. Сценарный анализ подтвердил, что увеличение притока инвестиций способствует ускорению экономического роста и укреплению валютной позиции, тогда как их сокращение приводит к противоположным эффектам — замедлению экономической активности, девальвации и ухудшению платежного баланса 3; 4]. Это подчёркивает необходимость формирования механизмов сглаживания внешних шоков и повышения устойчивости экономической системы.

Таким образом, ключевым условием эффективного использования иностранных инвестиций является проведение сбалансированной экономической политики, сочетающей меры по улучшению инвестиционного климата, развитию институциональной среды и совершенствованию инструментов денежно-кредитного регулирования [13]. Только при условии комплексного подхода возможно максимизировать положительное влияние иностранных инвестиций и минимизировать связанные с ними риски, обеспечивая устойчивое и долгосрочное развитие национальной экономики.

СПИСОК ЦИТИРУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. World Bank. World Development Indicators.
2. IMF. International Financial Statistics.
3. Borensztein E., De Gregorio J., Lee J.-W. How does foreign direct investment affect economic growth?
4. Alfaro L. et al. FDI and economic growth: the role of local financial markets.
5. Статистические данные Республики Таджикистан.
6. Национальный банк Таджикистана. Годовые отчеты.
7. Шариф, Р. Иқтисодиёту бонкдорӣ ва рушди онҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ / Р. Шариф, С. Ҷ. Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – No. 7. – P. 194-198. – EDN FJZZQQ.
8. Рахимов, Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз / Ш. Рахимов. Том нашри сеюм. – Душанбе : Эр-граф, 2018. – 515 с. – ISBN 978-99975-67-08-6. – EDN QZUTHZ.
9. Раҳимзода, Ш. Иқтисодиёту бонкдорӣ ва рушди онҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ / Ш. Раҳимзода // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2021. – No. 4-1. – P. 9-14. – EDN FBHNQW.
10. Саидмуродов, Л. Х. Возможности и направления превентивных мер экономической политики в условиях трансформации и нестабильности / Л. Х. Саидмуродов // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2015. – № 4(54). – С. 4-10. – EDN UGSVVX.
11. Холбобоев, Ф. С. Роль инвестиционного законодательства в развитии государственной инвестиционной политики часть 1. Краткий обзор нормативно-правовой базы инвестиционной политики государства / Ф. С. Холбобоев // Труд и социальные отношения. – 2024. – Т. 35, № 1. – С. 159-167. – DOI 10.20410/2073-7815-2024-35-1-159-167. – EDN XWOWZO.
12. Холбобоев, Ф. С. Роль инвестиционного законодательства в развитии государственной инвестиционной политики часть 2. Некоторые институциональные вопросы совершенствования инвестиционного климата Республики Таджикистан / Ф. С. Холбобоев // Труд и социальные отношения. – 2024. – Т. 35, № 2. – С. 87-98. – DOI 10.20410/2073-7815-2024-35-2-87-98. – EDN OFGCT
13. Холбобоев, Ф. С. Омилҳо ва марҳилаҳои асосии рушди иқтисодиёти Тоҷикистон: арзебии тамоюлҳои иҷтимоӣ - иқтисодӣ дар солҳои истиқлолият / Ф. С. Холбобоев // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2024. – No. 4. – P. 9-19. – EDN XJKUSW.
14. Шарипов, Б. М. Экономика Таджикистана в условиях влияния внешних шоков / Б. М. Шарипов, Ф. С. Холбобоев, Д. Т. Назаров // Финансово-экономический вестник. – 2022. – № 4-1(33). – С. 38-45. – EDN UMNZAO.
15. Финансирование инновационного развития как фактор индустриализации экономики Республики Таджикистан / Д. Т. Назаров, Б. М. Шарифзода, Я. П. Довгялло, Ф. С. Холбобоев. – Душанбе : Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, 2024. – 276 с. – EDN RMTKWN.
16. Самтҳои асосии такмили инфрасохтори институтсионалии рушди индустриалии минтақаҳои кишвар / А. Л. Алимов, А. Б. Мирсаидов, Р. М. Бабаджанов [et al.]. – Душанбе : Институт экономики и демографии, 2024. – 283 р. – EDN EDGKZB.

УДК: 336.225.673(575.3)

ТАКМИЛИ ИДОРАКУНИИ МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ

Давлатзода Дилмурод Ашурбек
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисоди молиявӣ ва фаъолияти биржавии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Мақсади муаллиф дар ин мақола аз таҳияи пешниҳодҳои илмӣ ва амалӣ ҷиҳати такмили низоми идоракунии молияи давлатӣ дар шароити трансформатсияи рақамии иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат мебошад. Мақолаи мазкур ба трансформатсияи (дигаргунсозии) низоми классикии молия ба низоми рақамӣ бахшида шудааст. Муаллиф рақамикунонии молияи давлатиро на танҳо иваз кардани ҳуҷҷатҳои коғазӣ ба электронӣ, балки гузариш ба низоми комилан нави идоракунӣ медонад, ки дар он қарорҳо дар асоси маълумоти воқеӣ қабул карда мешаванд. Тибқи ақидаи муаллиф идоракунии молия тавре ба роҳ монда мешавад, ки ҳар як сомонии буҷет дар реҷаи онлайн (real-time) назорат карда шавад. Дар қисмати хулоса муаллиф иброз медорад, ки такмили идоракунии молияи давлатӣ дар Тоҷикистон бевосита ба суръати рақамикунонӣ вобаста мебошад. Ҳамзамон қайд менамояд, ки ҷорӣ намудани технологияҳои муосир на танҳо даромадҳои буҷетро зиёд мекунад, балки шаффофиятро таъмин намуда, иқтисодиёти кишварро ба сатҳи нави рушд мебарорад.

Калидвожаҳо: молия, андоз, самаранокӣ, идоракунӣ, рақамикунонӣ, иқтисоди рақамӣ, пардохтҳои ғайринақдӣ, шаффофият, маъмурикунонӣ.

УЛУЧШЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО УПРАВЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Давлатзода Дилмурод Ашурбек
доктор экономических наук, профессор кафедры финансовой экономики и деятельности фондовой биржи Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Целью данной статьи является разработка научно-практических предложений по совершенствованию системы государственного финансового управления в условиях цифровой трансформации национальной экономики Республики Таджикистан. Статья посвящена трансформации (конверсии) классической финансовой системы в цифровую. Автор рассматривает цифровизацию государственных финансов не только как замену бумажных документов электронными, но и как переход к совершенно новой системе управления, в которой решения принимаются на основе реальных данных. По мнению автора, финансовое управление организовано таким образом, что каждый сомони бюджета контролируется в режиме онлайн (в реальном времени). В заключении автор утверждает, что улучшение государственного финансового управления в Таджикистане напрямую зависит от темпов цифровизации. При этом он отмечает, что внедрение современных технологий не только увеличивает бюджетные поступления, но и обеспечивает прозрачность и выводит экономику страны на новый уровень развития.

Ключевые слова: финансы, налогообложение, эффективность, управление, цифровизация, цифровая экономика, безналичные платежи, прозрачность, администрирование.

IMPROVEMENT OF STATE FINANCIAL MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY

Davlatzoda Dilmurod Ashurbek
Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Financial Economics and Stock Exchange Activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The author's goal in this article is to develop scientific and practical proposals to improve the state financial management system in the conditions of digital transformation of the national economy of the Republic of Tajikistan. This article is devoted to the transformation (conversion) of the classical financial system into a digital one. The author considers the digitization of state finances to be not only the replacement of paper documents with electronic ones, but also the transition to a completely new management system in which decisions are made based on real data. According to the author, financial management is organized in such a way that every somoni of the budget is monitored online (real-time). In the conclusion, the author states that the improvement of state financial management in Tajikistan directly depends on the pace of digitalization.

Keywords: finance, tax, efficiency, management, digitization, digital economy, non-cash payments, transparency, administration.

МУҚАДДИМА

Рақамикунонии молияи давлатӣ на танҳо иваз кардани ҳуҷҷатҳои коғазӣ ба электронӣ, балки гузариш ба низоми комилан нави идоракунӣ мебошад, ки дар он қарорҳо дар асоси маълумоти воқеӣ қабул карда мешаванд. Бояд идоракунии молия тавре ба роҳ монда шавад, ки ҳар як сомонии буҷет дар реҷаи онлайн (real-time) назорат карда шавад. Такмили идоракунии молияи давлатӣ дар Тоҷикистон бевосита ба суръати рақамикунонӣ вобаста

мебошад. Ҷорӣ намудани технологияҳои муосир на танҳо даромадҳои буҷетро зиёд мекунад, балки шаффофиятро таъмин намуда, иқтисодиёти кишварро ба сатҳи нави рушд мебарорад.

Мақсади мақола аз таҳияи пешниҳодҳои илмӣ ва амалӣ ҷиҳати такмили низоми идоракунии молияи давлатӣ дар шароити трансформатсияи рақамии иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Такмили идоракунии молияи давлатӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт дар асарҳои Маҳмадризоиён С.Ҳ., Давлатзода М.Х., Ғафуров П.Ҷ., Ҳикматов М.Н., Икромзода Ф., Раҳимзода Ф.М., Амонова Д. ва дигарон инъикос гардидааст. Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои ин олимон ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи нишондиҳандаҳои рақамикунонии пардохтҳо ва андоз дар солҳои 2021-2023; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси нишондиҳандаҳо нисбат ба солҳои гузашта; усули таҳлили институтсионалӣ - барои арзёбии заминаи меъёрию ҳуқуқии рақамикунонӣ (Фармони Президент №586, Консепсияи иқтисоди рақамӣ); инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Заминаи иттилоотиро маълумоти омории Бонки миллии Тоҷикистон (nbt.tj), маълумотҳои Кумитаи андоз ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

НАТИҶАҲО

Дар марҳалаи муосири рушди иқтисоди ҷаҳонӣ гузариш ба технологияҳои рақамӣ яке аз омилҳои калидии баланд бардоштани рақобатпазирии давлат ва самаранокии идоракунии захираҳои молиявӣ ба шумор меравад. Рақамикунонӣ на танҳо воситаи автоматикунонии равандҳо, балки механизми муҳими таъмини шаффофият, коҳиш додани сатҳи коррупсия ва мустаҳкам намудани заминаи даромадҳои буҷети давлатӣ мебошад. Тавре ки Раҳимзода Ф.М. қайд менамояд, «...дар замони муосир такмилдиҳии низоми идоракунии молияи давлатӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад, зеро дар вақти ғайрисамаранок ба роҳ мондани идоракунии молияи давлатӣ ба аз даст додани қисми захираҳои пулии мамлакат оварда мерасонад» [5, с. 177].

Маҳмадризоиён С.Ҳ. дар таҳқиқоти худ қайд менамояд, «...бо рушди босуръати технологияҳои рақамӣ зарурати аз нав дида баромадани равишҳои анъанавӣ оид ба идоракунӣ ва назорати даромадҳои буҷет ба миён омадааст» [4, с. 149]. Ҳикматов М.Н. бар он ақида аст, ки «...рақамикунонии иқтисодиёт имкониятҳои нав фароҳам меорад, ки идоракунии захираҳо босамар мегардад, назорати буҷет ва хароҷоти буҷети давлатӣ бо роҳҳои нав самаранoктар ва ҷиддитар мешавад» [8, с. 249]. Дар радифи муҳаққиқони ватанӣ Давлатзода М.Х. қайд менамояд, «...рақамикунонӣ ва автоматикунонӣ самтҳои стратегие мебошанд, ки метавонанд самаранокии идоракунии молияи давлатиро ба куллӣ баланд бардоранд» [2, с. 202]. Акимов С.М. қайд мекунад, ки «...дар замони муосир бо пешрафти илму техника иқтисоди ҷаҳонӣ низ бомаром тағйир меёбад. Аз ин ҷост, ки солҳои охир бо дарназардошти тағйирёбии авзои иқтисодию сиёсии ҷаҳон нақши технологияҳои муосир ва навгониҳои электронию рақамӣ дар идоракунии молиявӣ ва идоракунии давлатӣ бештар меафзояд» [1, с. 126]. Албатта, ба андешаҳои олимони болозикр оид ба масъалаҳои қайдшуда розӣ шудан мумкин аст, зеро воқеан дар шароити имрӯза яке аз роҳҳои асосии такмили идоракунии молияи давлатӣ ва таъмини самаранокии он маҳз тавассути ҷоринамоии технологияи рақамӣ дар соҳаи молияи давлатӣ иборат мебошад.

Молияи давлатӣ маҷмӯи муносибатҳои пулию иқтисодие мебошад, ки дар раванди ташкил, тақсим ва истифодаи фондҳои мутамаркази воситаҳои пулии давлат ба вуҷуд меоянд. Он ҳамчун фишанги асосии сиёсати иқтисодии ҳукумат баромад карда, барои иҷрои функсияҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва идоравии давлат хидмат мекунад. Раҳимзода Ф.М. дар таҳқиқоти худ буҷети давлатиро ҳамчун механизми асосии идоракунии молияи давлатӣ номида, қайд менамояд, ки «...буҷети давлатӣ ҳамчун манбаи асосии молиякунонии хароҷоти давлатӣ нақши калидӣ мебозад» [6, с. 205]. Бояд қайд кард, ки молияи давлатӣ дар иқтисоди миллӣ нақши калон дошта, пеш аз ҳама дар таъмини устувории макроиқтисодӣ ва паст кардани сатҳи таваррум, маблағгузории соҳаҳои стратегӣ ва дастгирии соҳаҳои иҷтимоӣ (маориф, тандурустӣ), ки заминаи сармояи инсониро ташкил медиҳанд, мусоидат мекунад. Дар шароити имрӯза молияи давлатӣ на танҳо манбаи хароҷот, балки инвеститсия ба оянда ҳисоб меёбад. Самаранокии идоракунии он бевосита ба сатҳи зиндагии мардум ва обрӯи давлат дар арсаи байналмилалӣ таъсир мерасонад.

Бояд гуфт, ки зарурати рақамикунонӣ пеш аз ҳама талаботи замони муосир буда, тибқи он тамоми равандҳои соҳаи идоракунии молияи давлатӣ фаро гирифта мешавад. Иқтисодиёти ҷаҳонӣ бо суръати баланд рушд карда истодааст, вале равандҳои анъанавии буҷетсозӣ ва ҳисоботдиҳӣ хеле суст буда, ба суръати бозор мувофиқат намекунанд. Рақамикунонии идоракунии молияи давлатӣ дар шароити иқтисоди бозоргонӣ сатҳи шаффофиятро баланд бардошта, сатҳи коррупсияро ба дараҷаи назаррас коҳиш медиҳад. Вақте ки ҳамаи амалиётҳои молиявӣ дар низоми электронӣ сабт мешаванд, имкони дахолати инсонӣ ва «сояафканӣ» ба ҳадди ақал мерасад. Инчунин ба сарфаи захираҳо мусоидат намуда, хароҷоти маъмуриро барои ҷамъоварии андозҳо ва тақсими маблағҳо кам мекунад. Мо зарурати такмили идоракунии молияи давлатиро дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт афзал медонем, зеро тавассути ҷоринамоии технологияи рақамӣ афзалиятҳои он ба назар мерасад.

Ҷадвали 1. Афзалиятҳои асосии ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ

Афзалият	Тавсиф
Дурустии пешгӯӣ	Истифодаи моделҳои математикӣ имкон медиҳад, ки даромадҳои буҷет барои солҳои оянда бо хатогии камтарин ҳисоб карда шаванд.
Назорати оперативӣ	Вазорати молия метавонад дар ҳар сония бубинад, ки кадом идора маблағро чӣ гуна сарф карда истодааст.

Хизматрасонии онлайн	Супоридани андозҳо ва пардохтҳои давлатӣ тавассути замимаҳои мобилӣ («Амон-мобайл», «Корти миллӣ» ва ғайра) даромади буҷетро меафзояд.

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Аз маълумотҳои ҷадвали 1 бар меояд, ки яке аз афзалиятҳои асосии истифодаи технологияи рақамӣ ба дурустии ояндабинӣ таъсири назаррас мерасонад. Маълум мегардад, ки тавассути он сохторҳои марбутаи молияи давлатӣ назорати фаврию оперативӣ бурда, имкони назорати сарфи маблағҳо мустақиман маълум мегардад. Ба ғайр аз ин, бо истифода аз «ҳамёнҳои электронии пардохт» як қатор пардохтҳо ба тариқи электронӣ сурат мегиранд. Рақамикунонӣ танҳо як раванди техникӣ нест, балки он «инқилоби идоракунӣ» дар бахши давлатӣ мебошад, ки робитаи байни давлат, тиҷорат ва шаҳрвандро ба сатҳи сифатан нав мебарорад.

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои асосии рақамикунонии пардохтҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	2022	2023	Рушд бо ҳисоби %
Ҳаҷми пардохтҳои ғайринақдӣ (млрд сомонӣ)	12,9	25,4	+96,8%
Миқдори кортҳои бонкӣ (млн адад)	5,1	6,7	+31,3%
Миқдори POS-терминалҳо дар нуқтаҳои савдо (адад)	3 862	4 340	+12,3%

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории Бонки миллии Тоҷикистон (nbt.tj).

Маълумотҳои болозикр бозгӯи равшани он аст, ки сол то сол рақамикунонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чӣ гуна суръат гирифтааст. Маълум мегардад, ки ҳаҷми пардохтҳои ғайринақдӣ аз 12,9 млрд сомонии соли 2022 ба 25,4 млрд сомонӣ дар соли 2023 афзоиш ёфтааст, ки суръати рушд дар ин давра 96,8%-ро ташкил додааст, ки қариб ду баробар мебошад. Дар ин давра шумораи кортҳои бонкӣ низ дар ҳоли тағйирёбӣ буда, соли 2023 нисбат ба соли 2022 31,3% афзоиш ёфтааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ислоҳоти давлатӣ дар самти рақамикунонии идоракунии молияи давлатӣ натиҷаҳои назаррас дода, боиси шаффофияти воридоти маблағҳо ба буҷети давлатӣ гардида истодааст.

Хушбахтона, дар самти мазкур Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ» аз 22 июни соли 2023, №586 ба тасвиб расид, ки ба ҳаҷми пардохтҳои электронӣ таъсири назаррас гузошта истодааст. Ин иқдом шаффофияти даромадҳои буҷетро таъмин карда, «пулҳои аз гардиш монда»-ро ба гардиши расмии бонкӣ баргардонд [7].

МУҲОКИМА

Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз ҳуҷҷатҳои калидӣ барои гузариш ба низоми муосири идоракунӣ ва рушди технологияҳои иттилоотӣ дар кишвар ба ҳисоб меравад. Ин ҳуҷҷат бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642 тасдиқ шудааст. Мақсади асосии Консепсия пеш аз ҳама эҷоди заминаҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ ва техникӣ барои рушди иқтисоди рақамӣ мебошад. Тибқи стратегияи мазкур, ташаккули инфрасохтор (дастрасии васеъ ба интернети баландсуръат ва сохтани марказҳои коркарди маълумот), Ҳукумати электронӣ (гузаштани хизматрасониҳои давлатӣ ба шакли электронӣ барои кам кардани коғазбозӣ ва коррупсия), тиҷорати электронӣ (рушди мағозаҳои онлайн ва пардохтҳои ғайринақдӣ) ва амнияти иттилоотӣ (муҳофизати маълумотҳои шахсӣ ва давлатӣ дар фазои маҷозӣ) ҳамчун вазифаҳои асосӣ дар марҳилаҳои муайян амалӣ мегардад. Марҳилаи якум (2020-2025) - эҷоди заминаҳои ҳуқуқӣ, қабули қонунҳои зарурӣ ва оғози рақамикунонии соҳаҳои калидӣ (молия, гумрук, андоз); марҳилаи дуюм (2025-2030) - ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёт ва баланд бардоштани саводнокии рақамии аҳолӣ; марҳилаи сеюм (пас аз соли 2030) - ташаккули пурраи ҷомеаи иттилоотӣ ва ворид шудан ба қатори кишварҳои аз ҷиҳати технологӣ пешрафта.

Дар доираи Консепсияи номбурда рақамикунонӣ дар соҳаҳои маориф (таъсиси мактабҳои рақамӣ ва китобхонаҳои электронӣ), тандурустӣ (ташаккули корти электронии бемор ва тибби фосилавӣ), кишоварзӣ (истифодаи технологияҳои интеллектуалӣ барои назорати ҳосил ва обёрӣ) ва молия (гузариши пурра ба ҳамёнҳои электронӣ ва бонкинги мобилӣ) сурат мегирад. Ба андешаи мо, дар натиҷаи иҷрои мақсад ва вазифаҳои Консепсияи мазкур маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) афзоиш ёфта, ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ дар бахши ТИ (IT) ва содда шудани муносибати байни давлат ва шаҳрванд мусоидат мекунад. Ҳоло бо ҷорикунии технологияи рақамӣ дар самти андоз муваффақиятҳои назаррас ба даст омада истодааст. Беш аз 90%-и эъломияҳои андоз дар Тоҷикистон ба таври электронӣ тавассути ҷорӣ намудани «Кабинети шахсии андозсупоранда» пешниҳод мегарданд. Ин раванд боиси кам шудани алоқаи мустақими кормандони андоз бо соҳибкорон ва коҳиши омилҳои коррупсионӣ ва аз байн бурдани омилҳои инсонӣ мегардад.

Ҷадвали 3. Таҳлили нишондиҳандаҳо дар самти рақамикунонии андоз

Нишондиҳанда	2021	2023	Натиҷа
Шумораи андозсупорандагони электронӣ	тақр. 250 ҳазор	зиёда аз 330 ҳазор	Афзоиши назаррас
Ҳиссаи эъломияҳои электронӣ	92%	98%	Гузариши пурра
Хизматрасониҳои электронии андоз (намудҳо)	25 намуд	зиёда аз 50 намуд	Осоншавии кор

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои Кумитаи андоз.

Аз маълумотҳои ҷадвали 3 бар меояд, ки шумораи андозсупорандагони электронӣ сол то сол дар ҳоли афзоиш буда, соҳибкорону андозсупорандагон аз технологияи рақамӣ ба таври самаранок истифода мебаранд. Ҳиссаи эъломияҳои электронӣ аз 92%-и соли 2021 ба 98% дар соли 2023 расидааст, ки ин тақрибан гузариши

пурраро дар бар мегирад. Инчунин хизматрасонии электронӣ низ аз 25 намуд ба 50 намуд омада расидааст, ки ин натиҷаҳо ба осоншавии кор мусоидат мекунанд. Дар Тоҷикистон низоми «Маъмурикунонии андоз» қариб пурра рақамӣ карда шудааст. Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон (нашри нав) масъалаи пешниҳоди эъломияҳои андоз ва ҳисоботҳои андозӣ дар шакли электронӣ дар моддаи 100, банди 6 танзим карда мешавад; имрӯзҳо зиёда аз 96–98% андозсупорандагон эъломияҳои худро тавассути «Кабинети шахсии андозсупоранда» дар шакли электронӣ пешниҳод мекунанд. Ҷорӣ намудани ҳисоб-фактураҳои электронии андоз аз арзиши иловашуда (e-Invoicing) имкон дод, ки занҷираи гардиши молҳо шаффоф гардад ва ҳолатҳои саркашӣ аз супоридани андоз кам карда шавад. Пайваст кардани дастгоҳҳои назоратӣ-хазинавии (ДНХ) мағозаҳо ба сервери марказии Хадамоти андоз имкон медиҳад, ки фурӯши молҳо дар реҷаи онлайн назорат карда шавад.

Инчунин метавон гуфт, ки рақамикунонии низоми андоз боиси коҳиш ёфтани иқтисодиёти пинҳонӣ мегардад. Масалан, ҷорӣ намудани ҳисоб-фактураҳои электронӣ имкон дод, ки воридоти андоз аз арзиши иловашуда ба буҷет ба таври муътадил таъмин карда шавад, ки ин яке аз сарчашмаҳои асосии даромади давлат мебошад. Бояд гуфт, ки дар Вазорати молия низоми GFMIS (Низоми иттилоотии идоракунии молияи давлатӣ) амал мекунад, ки имкон медиҳад тамоми хароҷоти ташкилотҳои буҷетӣ дар реҷаи онлайн назорат карда шавад. Ҳарчанд Тоҷикистон дар самти рақамикунонии молия қадамҳои устувор мегузорад, аммо дар ин ҷода якчанд монеаҳои асосӣ мавҷуданд, ки суръати рушдро суст мекунанд: инфрасохтори техникӣ ва суръати интернет (суръат ва арзиши интернет нисбат ба давлатҳои ҳамсоя ҳанӯз ҳам мушкилоти асосӣ мемонад); сатҳи пасти саводи рақамии аҳолӣ, махсусан дар ноҳияҳои дурдаст; амнияти киберӣ (хавфи ҳамлаҳои ҳакерӣ ва дуздии маълумоти молиявӣ); норасоии мутахассисони баландихтисоси IT дар бахши давлатӣ; ва мушкилоти ҳамгироии (интегратсияи) базаҳои маълумоти идораҳои гуногуни давлатӣ.

Вале набояд фаромӯш сохт, ки сарфи назар аз ин мушкилот, рақамикунонӣ роҳи бебозгашт аст ва ҳалли ин масъалаҳо танҳо тавассути сармоягузории бештар ба соҳаи технология ва омӯзонидани кадрҳо имконпазир мебошад. Самтҳои асосии такмили идоракунии молияи давлатӣ тавассути рақамикунонӣ аз инҳо иборат аст: ҷорӣ намудани зеҳни сунъӣ дар назорати молиявӣ - истифода аз алгоритмҳои зеҳни сунъӣ дар соҳаи андозбандӣ ва хароҷоти давлатӣ бо ҳадафи ошкор кардани ҳолатҳои пинҳонкунии андоз ва хароҷоти шубҳаноки буҷетӣ, зеро зеҳни сунъӣ метавонад миллионҳо амалиёти молиявиро дар як сония таҳлил карда, «нуқтаҳои хатарнок»-ро ба таври автоматӣ муайян кунад; таҳияи низоми «Буҷет барои шаҳрванд» - сохтани портали ягонаи интерактивӣ, ки дар он ҳар як шаҳрванд бубинад, ки андозҳои супоридаи ӯ ба куҷо сарф мешаванд; истифодаи технологияи блокчейн (Blockchain) дар харидҳои давлатӣ - гузаронидани тендерҳо ва харидҳои давлатӣ ба платформаи блокчейн, ки коррупсияро дар харидҳои давлатӣ қариб ба сифр мерасонад; ва таъсиси «Маркази ягонаи мониторинги молиявӣ» - муттаҳид кардани базаҳои маълумоти Вазорати молия, Хадамоти андоз, Гумрук ва Бонки миллӣ дар як платформаи ягона, ки имкон медиҳад давлат дар реҷаи вақти воқеӣ гардиши маблағҳоро дар тамоми кишвар назорат кунад.

ХУЛОСА

Яке аз роҳҳои асосии такмили идоракунии молияи давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита ба суръати рақамикунонӣ вобаста аст. Ҷорӣ намудани технологияҳои муосир дар низоми идораи молияи давлатӣ на танҳо даромадҳои буҷетро зиёд мекунад, балки шаффофиятро таъмин намуда, иқтисодиёти кишварро ба сатҳи нави рушд мебарорад. Таҳлили нишондиҳандаҳои рақамикунонии пардохтҳо ва андоз дар солҳои 2021–2023 нишон дод, ки ислоҳоти давлатӣ дар ин самт натиҷаҳои назаррас дода истодааст. Бартараф намудани монеаҳои мавҷуда (инфрасохтори техникӣ, саводи рақамӣ, амнияти киберӣ, норасоии кадрҳои IT ва ҳамгироии базаҳои маълумот) тавассути сармоягузории бештар ба соҳаи технология ва омӯзонидани кадрҳо, дар якҷоягӣ бо ҷорӣ намудани зеҳни сунъӣ, блокчейн ва марказҳои ягонаи мониторинги молиявӣ, метавонад такмили идоракунии молияи давлатиро дар сатҳи нав таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Акимов С.М. Рақамикунонии иқтисодиёт - омили асосии таъмини рушди устувори иқтисодиёти миллӣ // Идоракунии давлатӣ. – 2025. – № 1 (72). – С. 126–131. – EDN QJDOUI.

2. Давлатзода М.Х. Мукаммалгардонии рақамикунонӣ ва автоматикунонӣ ҳамчун самтҳои асосии такмили баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудити маблағҳои буҷетӣ // Фурӯғи илм. – 2025. – № 2. – С. 201–216.

3. Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қарори Ҳукумати ҶТ аз 30 декабри соли 2019, №642).

4. Маҳмадризоиён С.Ҳ. Таҳлили идоракунии даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ дар шароити рақамикунонӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 10. – С. 149–158.

5. Раҳимзода Ф.М. Асосҳои назариявии идоракунии молияи давлатӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – № 2 (26). – С. 173–178.

6. Раҳимзода Ф.М. Буҷети давлатӣ ҳамчун механизми асосии идоракунии молияи давлатӣ дар шароити муосир // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – № 4. – С. 204–212.

7. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ» аз 22 июни соли 2023, №586.

8. Ҳикматов М.Н. Баъзе масъалаҳои назариявии молияи давлатӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 12. – С. 249–254.

УДК: 338

АМНИЯТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТ ВА РОҲҲОИ ТАҲКИМИ ОН ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Шариф Раҳимзода
д.и.и., профессори кафедраи иқтисодиёти молиявӣ ва фаъолияти биржавии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Тоҳиров Валишер Собитҷонич
ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудити Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар ҳама давру замон амнияти иқтисодии давлат ҳамчун масъалаи муҳим вуҷуд дошта он бо дигар шохаҳои иқтисодӣ пайвастагии зич дошт. Бинобар ин дар мақолаи мазкур мо ҳолати муосири амнияти иқтисодии давлатро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода алоқамандии онро бо сиёсати пуливу қарзӣ таҳқиқ намудем. Илова бар ин мафҳуми амнияти иқтисодиро аз нигоҳи олимону коршиносон, баррасӣ намуда андешаи худро нисбати он пешниҳод кардем. Ҳамзамон алоқамандии сатҳи вобастагии таваррум, суръати рушд ва дигар омилҳои монанд бо ММД ва рушди онро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додем.

Калидвожаҳо: амнияти иқтисодӣ, маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, рушди иқтисодиёт, суръати рушди ММД, содирот, воридот, таваррум.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВА И ПУТИ ЕЁ УКРЕПЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Шариф Рахимзода
д.э.н., профессор кафедры финансовой экономики и деятельности фондовой биржи Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Тохиров Валишер Собитджонович
ассистент кафедры бухгалтерского учёта и аудита Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

Экономическая безопасность государства всегда была важным финансовым вопросом и тесно связана с другими секторами экономики. Поэтому в данной статье мы проанализировали и рассмотрели текущее состояние экономической безопасности государства, выявили и представили ее связей с денежно-кредитной политикой. Кроме того, в данной статье мы рассмотрели концепции экономической безопасности с точки зрения ученых и экспертов и сделали конкретные выводы и предложения. В этой связи мы проанализировали и рассмотрели уровень зависимости инфляции, темпов роста и других подобных факторов от ВВП и его развития. В этом отношении публикация данной статьи может открыть ряд новых возможностей.

Ключевые слова: экономическая безопасность, валовой внутренний продукт, экономический рост, темпы роста ВВП, экспорт, импорт, инфляция.

THE COUNTRY'S ECONOMIC SECURITY AND WAYS TO STRENGTHEN IT IN MODERN CONDITIONS

Sharif Rahimzoda
d.e.s, Professor of the Department of Financial Economics and Stock Exchange Activities, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Tohirov Valisher Sobitjonovich
Assistant at the Department of Accounting and Auditing of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

At all times, the economic security of the state has been an important financial issue and is closely related to other economic sectors. Therefore, in this article, we have analyzed and considered the current state of economic security of the state, identified and presented a number of its connections with monetary and credit policy. In addition, in this article, we have examined the concepts of economic security from the point of view of scientists and experts, and made specific conclusions and proposals. In this connection, we have analyzed and considered the level of dependence of inflation, growth rate and other similar factors on GDP and its development. In this regard, the publication of this article may provide a number of new opportunities.

Keywords: economic security, gross domestic product, economic growth, GDP growth rate, exports, imports, inflation.

МУҚАДДИМА

Иқтисодиёт раванди мураккабест, ки ҳам барои ҳаёти иҷтимоӣ ва ҳам барои бозсозии ҷамъият нақши калидӣ дошта пайваста бо чолишҳои гуногуни геосиёсӣ ва геоиқтисодӣ рӯ ба рӯ аст. Он ҳамчун омили асосии мушаххаскунандаи иқтидори давлат дар сатҳи дохилӣ ва берунӣ мебошад. Аз ин лиҳоз масъалаҳои мубрами иқтисодиро дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ таъмини бехатарии истеҳсолот ва амнияти иқтисодӣ ташкил медиҳад. Вобаста ба ин амнияти иқтисодӣ ҳамчун унсури асосии таъмини субот дар сатҳи нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ мебошад. Дар сатҳи амалкардаҳои воқеӣ агар амнияти иқтисодӣ як воқеияти объективӣ бошад

дар самти равандҳои омӯзиши илмӣ амнияти иқтисодӣ як соҳаи дониши илмӣ аст, ки вазъи иқтисодро меомӯзад ва афзоишу устувории нишондиҳандаҳои иқтисодиро инъикос мекунад.

Ҳар як давлати алоҳида таъмини амнияти иқтисодиро ҳамчун ҳадафи стратегии худ қарор дода вобаста ба самтҳои таъмини он амалкардаҳои объективӣ ва қонуниро пайваста пайгирӣ менамояд. Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амният» «...амнияти иқтисодӣ - вазъи муҳофизатии иқтисодиёти миллӣ аз шароит, раванд ва омилҳои дохиливу беруние, ки рушди устувор ва истиқлолияти иқтисодиро зери хатар мегузоранд» [1]. Тавсифи масъалаи мазкур аз нуқтаи назари қонун ба ҷанбаҳои иқтисодӣ ва роҳҳои расидан ба ҳадафҳои устувор мебошад, ки он бевосита дар заминаи таъмини амнияти иқтисодӣ ва рушди устувор нигаронида шудааст.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи амнияти иқтисодӣ ва молиявӣ ташкил медиҳанд: Богданов И.Я., Ващекин Н.П., Вечканов Г.С., Гусев В.С., Куликова Е.Е., Каранина Е.В., Колас Б., Крутиков В.Г., Куклин А.А., Курочкин Ю.С., Лихолетов В.В., Маиляна С.С., Максимов Д.А., Ҷабборов А.Д. ва дигарон. Ҳамчун заминаи меъёрию ҳуқуқӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амният» истифода бурда шуд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои зерин истифода бурда шуданд: усули таҳлили муқоисавӣ - барои баррасии равишҳои гуногуни олимон ба мафҳуми амнияти иқтисодӣ; усули таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи ММД, суръати рушд, ММД ба ҳар сари аҳолӣ, содирот, воридот ва таваррум дар солҳои 2015-2023; усули таҳлили динамикӣ - барои арзёбии тағйирёбии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ; инчунин усули таҳлилу синтез. Заминаи иттилоотиро бюллетенҳои омори бонкии Бонки миллии Тоҷикистон (2015-2023) ва омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (2022-2024) ташкил медиҳанд.

НАТИҶАҲО

Олимони соҳаи иқтисодиёт амнияти иқтисодиро як равиши мураккаб маънидод карда тафсири онро дар сатҳ ва соҳаҳои гуногун ҳамчунин омилҳои мушобеҳ шарҳ додаанд. Чи тавре, ки Лихолетов В.В. қайд менамояд «...Амнияти иқтисодиро метавон аз нуқтаи назари таъмини ҳифзи манфиатҳои ҳаётии ҳамаи сокинони кишвар, ҷомеа ва давлат дар соҳаи иқтисодӣ аз таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ баррасӣ кард» [14].

Муҳаққиқон дар баррасӣ ва арзёбии равандҳои мушаххаскунандаи амнияти иқтисодӣ як қатор нишондиҳандаҳои вобастаро баррасӣ намуда ҳолати онро муайян намудаанд. Бинобар ин нишондиҳандаҳои муҳимтарини амнияти иқтисодиро метавон ба категорияҳои зерин тақсим кард: хусусиятҳои сатҳ ва сифати зиндагии аҳолӣ, рушди иқтисодӣ, нишондиҳандаҳое, ки захираҳои табиӣ, иқтидори истеҳсолӣ, илмӣ ва технологии давлат нишондиҳандаҳое, ки нақши кишвар дар иқтисоди ҷаҳониро тавсиф мекунанд. Ҳамзамон дар таҷрибаи иқтисодии давлатҳои пешрафта амнияти иқтисодиро ба амнияти молиявӣ ба таври баробар баҳо медиҳанд ва амнияти молиявиро яке аз қисматҳои асосии амнияти иқтисодӣ меҳисобанд. Чи тавре, ки аз сарчашмаҳо бар меояд «...Амнияти молиявӣ ва иқтисодӣ муҳимтарин унсури низоми амнияти миллӣ мебошад. Чунон ки амалия нишон медиҳад, бе низоми иқтисодии мустақил, соҳибихтиёр ва аз ҷиҳати молиявӣ устувор, рушди кишвар дар самти дуруст ғайриимкон аст» [17]. Нишондиҳандаҳои амнияти молиявии давлат нишондиҳандаҳои меъёрӣ мебошанд, ки таҳдидҳоро аз ҷиҳати миқдорӣ инъикос мекунанд.

Максимов Д.А. чунин қайд менамояд, ки «...Амнияти иқтисодии кишвар яке аз унсурҳои муҳимтарини иқтисодӣ буда, устувории рушди иқтисодиёти давлатро муайян намуда, ҳифзи манфиатҳои миллиро кафолат медиҳад ва иқтидори кофии мудофиавӣ ва рушди иҷтимоии ҷомеаро ҳатто дар шароити номусоиди дохилӣ ва равандҳои берунаи иқтисодӣ таъмин менамояд» [16]. Баъзе олимон амнияти иқтисодиро аз нуқтаи назари таркибӣ ё хосиятҳои иқтисодӣ ва баъзе дигар бошад амнияти иқтисодиро аз нуқтаи назари иқтисодиёт дар сатҳи давлат баҳо додаанд.

Гурӯҳи олимони иқтисодӣ ба монанди: Ващекин Н.П. [3], Вечканов Г.С. [4], Гусев В.С. [5], Куликова Е.Е. [8], Каранина Е.В. [9], Колас Б. [10], Крутиков В.Г. [11], Куклин А.А. [12], Курочкин Ю.С. [13], Маиляна С.С. [15] «...амнияти иқтисодиро ҳамчун унсури асосии рушди дигар зерсоҳаҳои иқтисодиёт, ки ин равиши тафсир комилан дигар буда паҳлуҳои мухталифи амнияти иқтисодиро дар заминаи таъмини омилҳои ба рушд нигаронидашуда тавсир менамояд.

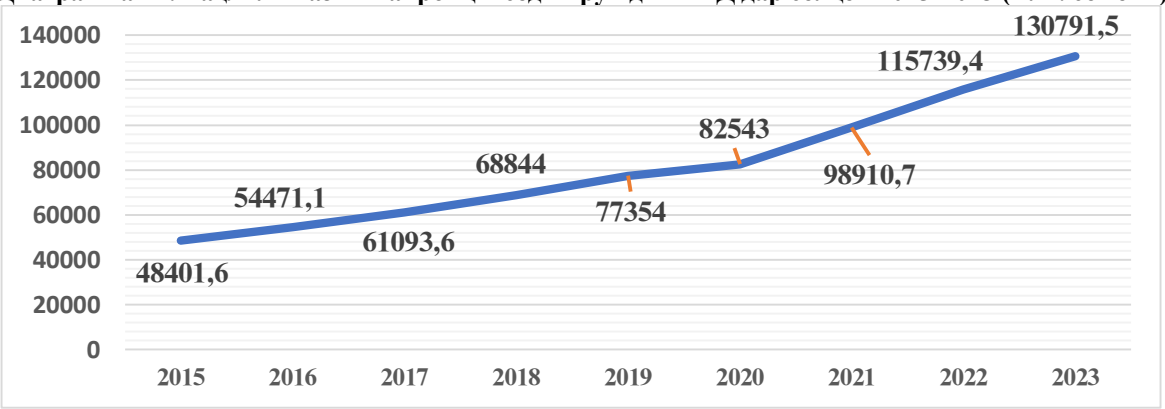
Вобаста ба ин олими тоҷик Ҷабборов А.Д. чунин андеша дорад «...дар сурати таъмин набудани амнияти иқтисодӣ ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ низ паст меравад, зеро ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ аз истеҳсолот низ вобастагӣ дорад» [6]. Ба андешаи олими дигар И.Я. Богданов «...амнияти иқтисодӣ раванде мебошад, ки дар ташаккули фаъолияти корхона заминаи муфидро фароҳам сохта, як қатор заифиҳои ҷойдоштаро бартарф месозад» [2]. Дар арзёбиҳои илмӣ унсурҳои асосии мушаххасоти амнияти иқтисодӣ гуногун буда дар он доираи васеи нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ гуногун мебошанд.

Дар сатҳи макроиқтисодӣ ММД яке аз нишондиҳандаҳои асосие мебошад, ки бо низоми ҳисобҳои миллӣ (СҲМ) пайвастагӣ дошта он ҳамчун нишондиҳандаи муҳими рушди иқтисодии кишвар хизмат мекунад. Чи тавре, ки қайд шудааст «... чунин тамоюлҳо вобаста ба нишондиҳандаҳои мавҷуда бо пули миллӣ чен карда мешавад ва инчунин метавонад бо муайянкунандаи имкониятҳои қобилияти харидорӣ (ПҚХ) ифода карда шавад» [7]. Дар ҳамин замина, аҳамияти таҳлили динамикаи ММД аз зарурати муайян кардани устувории суръати афзоиши ММД бармеояд, зеро ин нишондиҳандаи нисбии таҳлилӣ беҳбудӣ ё бадшавии сифати зиндагии мардумро дар кишвар тавсиф ва самаранокии барномаҳо, стратегияҳо ва лоиҳаҳои давлатиро, ки ба рушди иқтисодӣ мусоидат мекунанд, инъикос мекунад. Вобаста ба сарчашмаҳо ва дигар алоқамандиҳои мавҷуда «...нишонаи асосии риоя

нашудани талаботи амнияти иқтисодии давлат коҳиши саҳми сармоягузории саноатӣ дар ММД ҳисобида мешавад» [18].

Новобаста аз оне, ки дар сатҳи иқтисодиёт ММД яке аз нишондиҳандаҳои асосӣ маҳсуб меёбад. Агар дар сатҳи иқтисодиёти давлат суръати рушди иқтисодӣ таъмин бошад ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар сатҳи давлат амнияти иқтисодӣ таъмин аст. Дар низоми имрӯзаи иқтисодӣ суръати рушд дар сатҳи зарурӣ таъмин ва амнияти иқтисодӣ таъмин мебошад. Аз ин лиҳоз барои мушаххас намудани андозагирии таъмини амнияти иқтисодӣ мо таҳлили вазъи макроиқтисодиро дар қолаби мазкур мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додем.

Диаграммаи 1. Таҳлили вазъи макроиқтисодии рушди ММД дар солҳои 2015-2023 (млн. сомонӣ)

Манбаъ: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои бюллетени омори бонкӣ 2015-12(245), 2016-12(257), 2017-12(269), 2018-12(281), 2019-12(293), 2020-12(305), 2021-12(316), 2022-12(329), 2023-12(341).

Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) натиҷаи ниҳоии фаъолияти истеҳсолии воҳидҳо ва намояндаҳои иқтисодиро, чӣ дар соҳаҳои истеҳсоли неъматҳои моддӣ, чӣ дар соҳаҳои хизматрасонии ғайримоддӣ тавсиф мекунад ва ин бо арзиши молҳо ва хизматрасонӣ, ки воҳидҳои иқтисодӣ барои истифодаи ниҳоӣ истеҳсол кардаанд, чен карда мешавад. Он дар худ ҷамъи маблағи арзиши изофаи соҳаҳоро бо нархҳои асосӣ, ҳамчунин андозҳои холис аз маҳсулотро инъикос мекунад.

Яке аз омилҳои асосие, ки ба вазъи қобили боварӣ будани иқтисодиёт баҳои воқеӣ медиҳад ё дар доираи он метавон баҳои воқеӣ дод ин вазъи самараноки макроиқтисодии он бо назардошти рушди бемайлонии ММД мебошад. Чунин ҳолат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар аз рушди ММД вобастагӣ дошта аз рӯи он ҳамасола ба вазъи иқтисодиёти миллӣ баҳо медиҳанд. Аз таҳлили маълумотҳои оварда хулоса баровардан мумкин аст, ки ин нишондиҳанда агар дар соли 2015 маблағи 48401,8 млн. сомониро ташкил намуда бошад, дар соли 2023 130791,5 млн. сомониро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда ба андозаи 2,6 маротиба афзоиш ёфтааст. Иловатан, тибқи натиҷаҳои таҳлилнамуда муайян гардид, ки ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ сол то сол тамоили рушдро касб намуда ҳамасола бо натиҷаҳои мусбат ҷамъбаст мегардад. Яке аз нишондиҳандаҳои дигаре, ки аз рӯи он ба вазъи иқтисодиёти миллӣ баҳо медиҳанд суръати рушди ММД мебошад, ки он ҳамасола аз ҷониби роҳбарият эълон карда мешавад. Ин нишондиҳанда дар 10 соли охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври назаррас боло рафта тамоили онро дар диаграммаи 2 дидан мумкин аст.

Диаграммаи 2. Суръати рушди ММД дар солҳои 2015-2023 (бо %)

Манбаъ: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои бюллетени омори бонкӣ 2015-12(245), 2016-12(257), 2017-12(269), 2018-12(281), 2019-12(293), 2020-12(305), 2021-12(316), 2022-12(329), 2023-12(341).

Иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон сол то сол қобилияти рушдро касб карда боиси болоравии сатҳи зиндагонии мардум гардида истодааст. Тибқи натиҷаҳои таҳлилгардидаи диаграммаи 2, суръати рушди маҷмуи маҳсулоти дохилии мамлакат дар соли 2010 ба андозаи 6,5 фоиз ва ин нишондиҳанда дар соли 2023 ба андозаи 8,3 фоизро ташкил додааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 1,8 банди фоизи зиёд мебошад. Чунин тамоили болоравӣ агар аз як тараф аз беҳбудбахшии вазъи иқтисодии давлат вобаста бошад аз дигар тараф ҷалби таваҷҷуҳи институтҳои қарзӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт мебошад ва ин таносубро низ дар беҳтаршавии сифати зиндагии аҳолӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Аз рӯи баҳодиҳиҳои воқеӣ дар аксар маврид сатҳи рушди иқтисодиёти кишварро аз рӯи таносуби зиёдшавии ММД ба ҳар сари аҳолӣ баҳои воқеӣ медиҳанд, ки ин меъёр

дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар аксар маврид тамоили болоравӣ дорад ва натиҷаи онро дар диаграммаи 3 мушоҳида кардан мумкин аст.

Диаграммаи 3. Рушди ММД ба ҳар сари аҳолӣ дар солҳои 2015-2023

Манбаъ: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои бюллетени омори бонкӣ 2015-12(245) 2016-12(257) 2017-12(269) 2018-12(281) 2019-12(293) 2020-12(305) 2021-12(316) 2022-12(329) 2023-12(341)

Аз маълумотҳои диаграммаи 3 бармеояд, ки агар соли 2015 ММД ба ҳар сари аҳолӣ 5662,3 сомонӣ ва суръати рушди он 2,52%-ро ташкил намуда бошад пас ҳамин нишондиҳанда дар соли 2023 12805,12 сомонӣ ва суръати рушди он 10,85%-ро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда рушди он 126% ва аз ҳисоби суръати рушд 8,5 б.ф. зиёд гардидааст, ки ин тамоил қаноатмандкунанда мебошад. Барои беҳсозии масъалаи мазкур чораҳои зерини зарурӣ андешидан ба мақсад мувофиқ мебошад:

– Боло бурдани монетизатсия ва дар заминаи ин дастгирии бахши воқеии иқтисодиёт;

– Дастгирии мустақими молиявии аҳолии қобили меҳнат дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– Пурзур намудани манбаҳои даромади пулии аҳолӣ ва дар заминаи ин корбарӣ дар самти мақсаднок истифода намудани маблағҳои дар сатҳи бонкҳо ва берун аз онҳо;

– Дастгирии мустақими истеҳсолкунандагони дохилӣ ва додани имконият ба онҳо дар самти тақвияти тараристеҳсоли молу маҳсулотҳои ба содирот нигаронидашуда;

– Назорати ҷиддии истифодаи мақсадноки маблағҳои ба қарз додашуда ва ғ.

Амнияти иқтисодӣ нишондиҳандаи муҳими умумииқтисодӣ буда он ҳам ба омилҳои дохилӣ ва ҳам ба омилҳои берунӣ вобастагии зич дорад. Дар дохил агар онро ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ вобаста кунанд дар сатҳи берунӣ амнияти иқтисодиро ба равандҳои васеи содирот ва воридот, ҳамчун масъалаҳои муҳими иқтисодӣ тафсир намудан мумкин аст. Бинобар ин мувозинат байни содирот ва воридот омили дигари амнияти иқтисодӣ мебошад, ки арзёбии онро мушаххас намудан мумкин аст.

Диаграммаи 4. Тамоили тағйирёбии сатҳи содирот, воридот ва таваррум дар солҳои 2015-2023 (бо %)

Манбаъ: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (2022, 2023, 2024).

Сатҳи маблағгузорӣ ва таносуби содироту воридот дар иқтисодиёти ҳар як кишвар бо нишондиҳандаҳои пулӣ инъикос карда мешавад. Таносуби манфии содирот нисбат ба воридот метавонад ба мувозинатҳои сиёсати пулию қарзӣ таъсири манфӣ расонад. Ин фарқият инчунин аз сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт ва фаъолнокии истеҳсолкунандагон вобастагии зиёд дорад. Дар сурати баланд бардоштани сатҳи монетизатсия таркиб ва сатҳи истеҳсолот тағйир ёфта ҳамзамон бо ин сатҳи содирот низ баланд мегардад ва ин баландгардӣ фарқияти манфии содирот бар воридотро бамаротиб коҳиш дода мувозинати сиёсати пулию қарзӣ ва муносибатҳои пулиро ба танзим медарорад.

Ғайр аз ин, таъсири равандҳои таваррумиро, ки аз ҳисоби молҳои воридотӣ ба вуҷуд меоянд ба танзим дароварда як қисми таъсири манфии таваррумро коҳиш медиҳад. Инчунин, вобаста ба натиҷаҳои дар диаграммаи мазкур дарҷгардида метавон гуфт, ки содирот хеле ноустувор буда натиҷаи он метавонад марҳила ба марҳила вобаста бар рушди стратегии мамлакат бо мақсади коҳиш додани воридоти кишвар ва бо мақсади идора кардани

таварруми ногаҳонӣ самараи худро нишон диҳад. Таваррум, ки муътадил боқӣ мондааст нишонаи мусбат дар сиёсати молиявӣ гардида самараи мустаҳкамро касб кардааст.

МУҲОКИМА

Ҳиссаи манфии мувозинат байни содирот ва воридот барои давлатҳое, ки дар ҳоли рушд қарор доранд, яке аз нишондиҳандаҳои аниқшудаи амнияти иқтисод мебошад. Дар сурати аз меъёр зиёд будани ҳиссаи воридот вобастагии давлат аз муҳити беруна зиёд намуда хавфи баланди амнияти иқтисодиро ташкил мекунад. Бинобар ин, дар сурати идорашавандагии ин ҷараён ва додани имконият ба истеҳсолоти дохилию баланд бардоштани нерӯи содиротии кишвар таъмини амнияти иқтисодиро дар сатҳи зарурӣ метавон таъмин намуд.

Таҳлили нишондиҳандаҳои макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2015-2023 нишон медиҳад, ки рушди устувори ММД (2,6 маротиба афзоиш), суръати рушди мусбати он (8,3% дар соли 2023) ва афзоиши ММД ба ҳар сари аҳолӣ (126% афзоиш) аз таъмини сатҳи зарурии амнияти иқтисодӣ дар кишвар гувоҳӣ медиҳанд. Ҳамзамон, муътадил мондани сатҳи таваррум ва идоракунии таносуби содироту воридот ҳамчун омилҳои калидии таҳкими амнияти иқтисодӣ дар алоқамандӣ бо сиёсати пуливу қарзӣ баромад менамоянд.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, амнияти иқтисодӣ нишондиҳандаи муҳими умумииқтисодӣ буда ҳам ба омилҳои дохилӣ (нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ) ва ҳам ба омилҳои берунӣ (содирот ва воридот) вобастагии зич дорад. Таъмини суръати устувори рушди ММД, муътадил нигоҳ доштани таваррум, баланд бардоштани сатҳи монетизатсия ва тақвияти нерӯи содиротии кишвар роҳҳои асосии таҳкими амнияти иқтисодии давлат дар замони муосир маҳсуб меёбанд. Дар сурати идорашавандагии ҷараёни содироту воридот ва дастгирии истеҳсолоти дохилӣ таъмини амнияти иқтисодиро дар сатҳи зарурӣ метавон таъмин намуд.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амният» (Қонунҳои ҶТ аз 15.03.2016 с., № 1283; аз 03.08.2018 с., № 1540) // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – мод. 434; 2014. – №11. – мод. 646.
2. Богданов И.Я. Экономическая безопасность России: теория и практика. – М.: ИСПИ РАН, 2001. – С. 158.
3. Ващекин Н.П., Дзлиев М.И., Урсул А.Д. Безопасность предпринимательской деятельности: учеб. пособие / Моск. гос. ун-т коммерции; НИИ устойчивого развития и безопасности. – М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2002. – 334 с.
4. Вечканов Г.С. Концептуальные аспекты экономической безопасности России // Социальные технологии и современное общество. – СПб., 2008. – 251 с.
5. Гусев В.С., Демин В.А., Кузин Б.И. и др. Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов. – СПб.: Питер, 2004. – 288 с.
6. Джаббаров А.Д. Реформа системы социальной защиты Республики Таджикистан // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 1998. – №2. – С. 19.
7. Зотова Е.С. Российский миттельшпиль: экономика, техногенез, геостратегия // Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика. – 2019. – №6. – С. 188-199.
8. Куликова Е.Е. Управление рисками. Инновационный аспект. – М.: Бератор Паблишинг, 2015. – 254 с.
9. Каранина Е.В. Финансовая безопасность (на уровне государства, региона, организации, личности): монография. – Киров: ФГБОУ ВО «ВятГУ», 2015. – 239 с.
10. Коласс Б. Управление финансовой деятельностью предприятия: проблемы, концепции, методы: учебное пособие / пер. с фр. под ред. Я.В. Соколова. – М.: Финансы, 2017. – 576 с.
11. Крутиков В.К., Дорожкина Т.В., Костина О.И., Якунина М.В. Экономическая безопасность. Учебно-методическое пособие. – Калуга: ИП Стрельцов И.А. (Изд-во «Эйдос»), 2017. – 196 с.
12. Куклин А.А., Белик И.С., Никулина Н.Л. Экономические аспекты управления экологической безопасностью региона / под науч. ред. А.А. Куклина. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2009. – 198 с.
13. Курочкин Ю.С. Экономическая война. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2001. – С. 1146-1161.
14. Лихолетов В.В. Экономическая безопасность инновационной политики: учебное пособие. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2019. – 179 с.
15. Маиляна С.С., Эриашвили М.Д. Экономическая безопасность: учебник. – М.: Юнити, 2018. – 320 с.
16. Максимов Д.А., Халиков М.А. Методы оценки и стратегии обеспечения экономической безопасности предприятия. – М.: Гриф и К, 2012. – 219 с.
17. Чуйков А.С., Ревун И.В. Обеспечение финансово-экономической безопасности государства // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2022. - №2 (84). – С. 217-220. – DOI 10.24412/2411-0450-2022-2-217-220. - EDN KGTAXQ.
18. Шумилина В.Е., Оганджанян Д.А. Экономическая безопасность в системе национальной безопасности Российской Федерации // Экономическая безопасность, учет и право в Российской Федерации: реалии и перспективы. Том 3. - AUS PUBLISHERS, 2020. - С. 76-80. - URL: https://auspublishers.com.au/ru/nauka/conference_article/3399/view (дата обращения: 02.12.2020).

УДК: 332.1:336.1

ТАЪСИРИ ИҚТИДОРИ МОЛИЯВӢ ДАР ТАШКИЛ ВА РУШДИ САНОАТИ МИНТАҚАИ РАШТ: МУШКИЛОТ ВА ИМКОНИЯТҲО

Содиқов Метархон Соқибекович
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисоди ҷаҳони Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисодии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Мирзоқурбонов Наҷибулло Ҳусниддинович
унвонҷӯи кафедраи назарияи иқтисодӣ, ассистенти кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақолаи мазкур баъзе аз масъалаҳои маблағгузорӣ дар рушди иқтисоди маҳал ва таъсири он дар ташаккули инфрасохтори саноат, низоми идоракунии молиявӣ ва тақвият додани иқтидори он, таҳлили иқтидори молиявии минтақа, фазои мусоиди сармоягузорӣ ва роҳҳои ҷалби он, баланд бардоштани рақобатпазирии бозори минтақавӣ, хусусиятҳои захираҳои иқтисодии минтақа, муътадилии бозори молиявӣ ва такмили сиёсати фискалию монетарӣ, иқтидори захираҳои энергетикӣ ва рушди инфрасохтори саноат таҳлил гардидааст. Дар робита ба ин, дар мақола ҷиҳати такмилдиҳии соҳаи саноати минтақа, мукаммалгардонии низоми молиявӣ, ҳамгироии илм ва истеҳсолот, гузариш ба моделҳои муосири инноватсионӣ, коркарди захираҳои табиӣ тавассути технологияҳои замонавӣ, усулҳои нави танзими идоракунии молиявии минтақа, рушди саноатикунонии минтақа, кушодани стартапҳо ва дарёфти сарчашмаҳои нави сармоягузории дохилӣ дида шудааст.

Калидвожаҳо: иқтидори иқтисодӣ, рушди саноат, низоми молиявӣ, сармоягузорӣ, инноватсия, сиёсати монетарӣ, рушди устувор, корхонаҳои саноатӣ, танзими молияи минтақавӣ, кишоварзӣ, чорводорӣ, истеҳсолот, маблағгузорӣ, сармояи инсонӣ, барномаҳои давлатӣ.

РОЛЬ ФИНАНСОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РАШТСКОГО РЕГИОНА: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

Садиков Метархон Сокибекович
доктор экономических наук, профессор кафедры мировой экономики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Мирзокурбонов Наджибулло Хусниддинович
соискатель кафедры экономической теории, ассистент кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В данной статье рассмотрены отдельные вопросы финансирования развития региональной экономики и его влияния на формирование промышленной инфраструктуры, совершенствование системы финансового управления и укрепление её потенциала. Проведён анализ финансового потенциала региона, условий формирования благоприятного инвестиционного климата и механизмов привлечения инвестиций, повышения конкурентоспособности регионального рынка, особенностей экономических ресурсов региона, обеспечения устойчивости финансового рынка и совершенствования фискальной и монетарной политики. Также исследованы потенциал энергетических ресурсов, пути привлечения инвестиций в данный сектор и развитие промышленной инфраструктуры.

Ключевые слова: экономический потенциал, промышленное развитие, финансовая система, инвестиции, инновации, монетарная политика, устойчивое развитие, промышленные предприятия, регулирование региональных финансов, сельское хозяйство, животноводство, производство, финансирование, человеческий капитал, государственные программы.

THE ROLE OF FINANCIAL POTENTIAL IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF INDUSTRY IN THE RASHT REGION: PROBLEMS AND OPPORTUNITIES

Sadykov Metarkhon Sokibekovich
Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of World Economy, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Mirzokurbonov Najibullo Khusnuddinovich
Postgraduate Student of the Department of Economic Theory, Assistant of the Department of Economic Theory, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines selected issues of financing regional economic development and its impact on the formation of industrial infrastructure, the improvement of the financial management system, and the strengthening of its capacity. It provides an analysis of the region's financial potential, the conditions for creating a favorable investment climate and mechanisms for attracting investment, enhancing the competitiveness of the regional market, the characteristics of the region's economic resources, ensuring financial market stability, and improving fiscal and monetary policy. The potential of energy resources, ways to attract investment into this sector, and the development of industrial infrastructure are also explored.

Keywords: economic potential, industrial development, financial system, investment, innovation, monetary policy, sustainable development, industrial enterprises, regional financial regulation, agriculture, livestock farming, production, financing, human capital, government programs.

МУҚАДДИМА

Масъалаи ташаккул ва таҳкими иқтидори молиявӣ дар замони муосир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун омили калидии рушди устувори соҳаҳои афзалиятноки иқтисоди миллӣ, хусусан соҳаи саноат ба шумор меравад. Таҳаввулоти сиёсию геополитикӣ моро водор месозад, ки сатҳи баланди иқтидори молиявии корхонаҳо ва минтақаҳоро барои самаранок истифода бурдани захираҳои мавҷуда дар раванди истеҳсолот, инчунин имкониятҳои технологӣ ва инноватсиониро васеъ истифода барем. Зеро маҳз техника ва технологияҳои инноватсионӣ ба рушди саноати минтақаҳо таъсири мусбат мерасонад ва дар ин замина, омӯзиши таъсири иқтидори молиявӣ ба рушди саноати минтақа яке аз масъалаҳои муҳим арзёбӣ мегардад. Мақсади мақола омӯзиши таъсири иқтидори молиявӣ дар ташкил ва рушди саноати минтақаи Рашт, мушкилот ва имкониятҳои он маҳсуб меёбад.

МЕТОДОЛОГИЯ

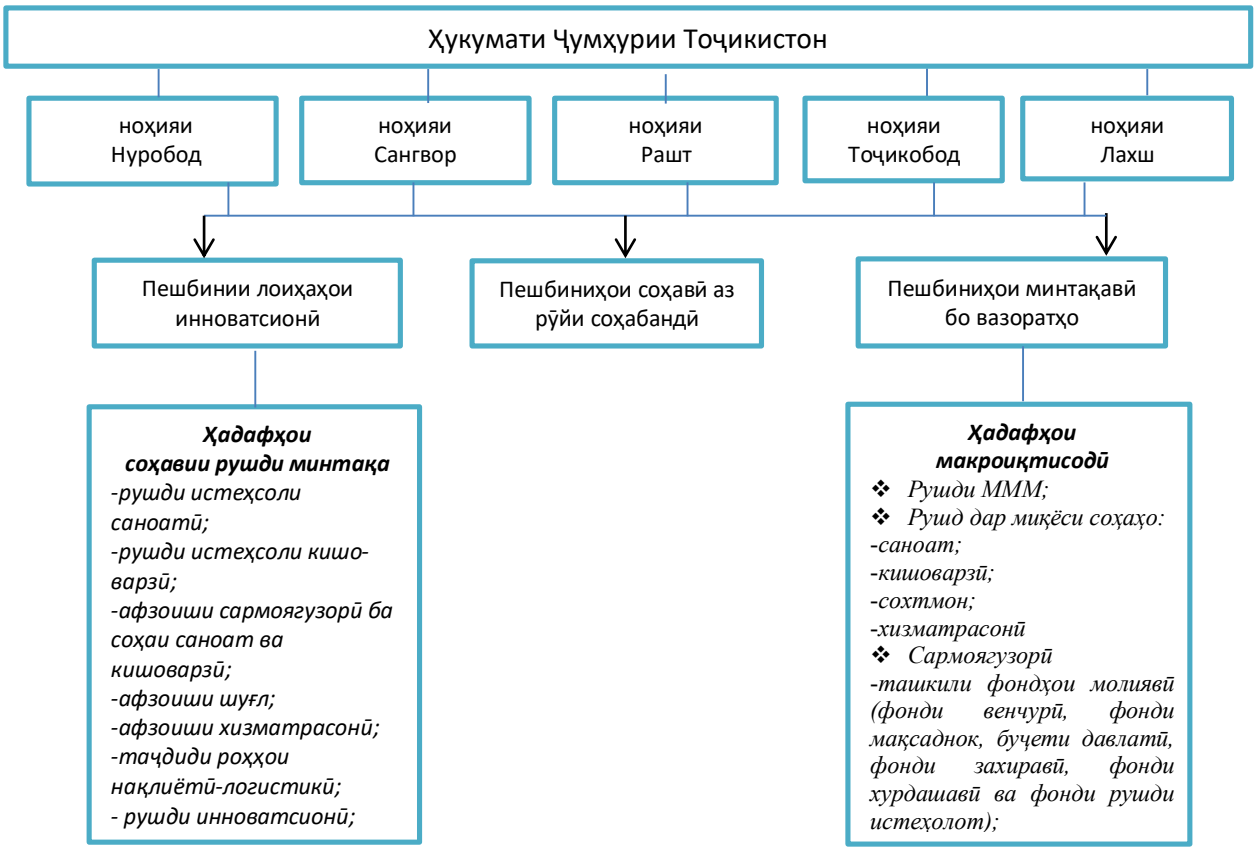
Дар доираи масъалаи мазкур олимон ва муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ аз қабили Поляк Г.Б., Садриддинов М.И., Деҳқонов С.А., Маҳмадуллоев А.С., Ниезов М.А. ва Исмоилова Д.М. таҳқиқот гузаронидаанд. Заминаи назариявӣ ва иттилоотии тадқиқотро асарҳои ин муҳаққиқон, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон), инчунин маълумоти оморӣ (Омори минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон) ташкил медиҳанд. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи маблағгузорӣ ва истеҳсоли молҳои саноатӣ дар солҳои 2019–2024; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси нишондиҳандаҳои ноҳияҳои минтақа; усули таҳлили сохторӣ - барои арзёбии иқтидори молиявӣ ва саноатии минтақа; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Бо ин мақсад, Садриддинов М.И. чунин андешаронӣ намудааст: «...таҷрибаи ғании фаъолияти иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ чӣ дар сатҳи иқтисоди миллӣ ва чӣ дар минтақаҳои алоҳидаи кишвар нишон медиҳад, ки дараҷаи рушди иҷтимоию иқтисодӣ аз ҳисоби таъминоти захиравӣ нисбатан паст мушоҳида шуда, талаб карда мешавад, ки низоми идоракунии он пурзӯр карда шавад» [6].

Рушди иқтисоди ҷаҳонӣ, ки тамоюли бо шиддат болоравиро дорад, ба давлатҳои сустараққикарда таъсир расонида, ба мураккабшавии механизмҳои идоракунии захираҳо ва иқтидори молиявӣ, ҳамзамон ба равандҳои инноватсионии корхонаҳои саноатӣ низ таъсир мерасонад. Ин тамоюл зарурияти истифодаи усулҳои ғайримустақими идоракуниро ба миён оварда, низоми идоракунии давлатиро мушкил месозад. Дар чунин шароит ҷалби сармоягузориҳо барои татбиқи истифодаи технологияҳои рақамӣ дар соҳаҳои мухталифи иқтисодию иҷтимоӣ ва самаранокии истеҳсолот мусоидат мекунад. Аз ин лиҳоз, самтгирии нави равандҳои иқтисодӣ мутобиқшавӣ ба шароити тағйирёбандаро тақозо менамояд, ва омӯзиши сиёсати монетарӣ, тақвият додани иқтидори молиявӣ ва такмили идоракунии захираҳо барои рушди иқтисодию иҷтимоии минтақа омили муҳим арзёбӣ мегардад.

НАТИҶАҲО

Минтақаи Рашт яке аз минтақаҳои дорои ҳаҷми назарраси кофии захираҳо, аз ҷумла табиӣ, меҳнатӣ ва истеҳсолӣ буда, дар кишвар ҳамчун минтақаи кишоварзӣ (аграрӣ) шинохта мешавад. Ин аз имкониятҳои васеи рушди соҳаи саноат дар минтақа дарак медиҳад. Аммо то ҳол минтақаи Рашт ба талаботи иқтисоди миллӣ ва имкониятҳои воқеии он дар сатҳи зарурӣ мутобиқ нагардидааст; сабаби асосии он маҳдуд будани иқтидори молиявӣ, сатҳи пасти ҷалби сармоя, дастрасии нокифоя ба захираҳои қарзӣ ва самаранок истифода нашудани баъзе аз захираҳои қарзӣ, инчунин истифодаи нодурусти манбаъҳои дохилии маблағгузорӣ ба ҳисоб меравад. Дар асоси омӯзиш ва таҳлилҳо, мо барои рушди минбаъдаи минтақаи Рашт нақшаи идоракунии давлатиро бо таҳияи пешбиниҳои нишондиҳандаҳои макроиқтисодии минтақа пешниҳод намудем (нақшаи 1).

Нақшаи мазкур нишон медиҳад, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дастгириҳои молиявӣ метавонад минтақаи Раштро рушд диҳад; дар ин баробар минтақа бо ноҳияҳои зертобеи худ тавассути пешниҳоди лоиҳаҳои нави инноватсионӣ ва пешбиниҳои минтақавӣ дар якҷоягӣ бо вазорату идораҳои дахлдор ба ҳадафҳои гузошташуда ноил мегардад. Дар шароити имрӯза ташаккул ва истифодаи самараноки захираҳои молиявӣ ба яке аз омилҳои калидии таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ ва минтақавӣ мубаддал гашта, молия ҳамчун абзори муҳими танзими равандҳои иқтисодию иҷтимоӣ дар таъмини мувозинати манфиатҳои иқтисодӣ нақши ҳалкунанда мебозад. Ба андешаи муҳаққиқи рус Поляк Григорий Борисович, «...молияи минтақа ҳамчун низоми муносибатҳои иқтисодӣ тафсир мешавад, ки ба воситаи он тақсим ва бозтақсими қисми арзиши ММД (маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ) ба хотири рушди иҷтимоиву иқтисодии минтақаҳо амалӣ мегардад» [1]. Таҳлили иқтидори молиявии минтақа ва низоми идоракунии молиявӣ барои сиёсати монетарию фискалӣ аҳамияти калон дошта, таваррумро дар шеваи пастшаванда қарор медиҳад, ки ба муътадилии бозори молиявӣ ва паст шудани фоизи қарзии бонкӣ оварда мерасонад.

Нақшаи 1. Нақшаи идоракунии давлатии пешбиниҳои нишондиҳандаҳои макроиқтисодии минтақаи Рашт

Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Дар ин замина, такмил ва таҳкими низоми молиявии маҳаллӣ барои ҷалби сармоягузории дохилию хориҷӣ фазои мусоидро фароҳам меорад. Вобаста ба ин, чи тавре дар Паёми Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 16.12.2025 қайд гардид, «...ҳоло дар кишвар дар самти ҷалби сармояи ватанию хориҷӣ, таъсиси корхонаҳои саноатӣ, сохтмону азнавсозии иншооти энергетикиву нақлиётӣ, истифодаи самараноки заминҳои кишоварзӣ, тавсеаи хизматрасониҳо, густариши ҳамкориҳои минтақавию байналмилалӣ ва татбиқи лоиҳаҳои муҳим амалӣ шуда истодаанд» [2]. Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки норасоии сарчашмаҳои молиявӣ ва маҳдуд будани дастрасӣ ба сармоягузорӣ яке аз омилҳои асосии бозторандаи ташкили корхонаҳои нави саноатӣ дар минтақаи мазкур ба ҳисоб меравад. Дар ин замина, иқтидори молиявӣ ҳамчун омили калидӣ дар ташкил ва рушди саноати минтақаи Рашт баромад намуда, имконияти ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ, тавсеаи истеҳсолот ва таъсиси ҷойҳои нави кориро фароҳам месозад.

МУҲОКИМА

Иқтидори иқтисодӣ ва хусусиятҳои истеҳсолии захираҳои табиии минтақа барои бунёди корхонаҳои хурду миёна мувофиқ буда, метавонад минтақаро ба яке аз минтақаҳои саноатии кишвар табдил диҳад. Тавре ки Деҳқонов С. қайд менамояд, «...сиёсати молиявии минтақавӣ яке аз шохаҳои макроиқтисодӣ маҳсуб ёфта, соҳаи андоз, буҷет, суғурта, низоми бонкӣ, сармоягузорӣ ва дигар амалиётҳои пулиро дар бар мегирад» [3]. Аз нуқтаи назари мутахассисон, минтақаи Рашт иқлими мусоид дошта, мавҷудияти захираҳои кофии меҳнатӣ ва истифодаи захираҳои табиӣ барои ҷалби сармоягузорӣ шароитҳои хубро доро мебошад. Аммо бо дар назардошти имкониятҳои муфиду фаровон, ҳолати сармоягузорӣ дар минтақа то ба сатҳи зарурӣ нарасида ташвишовар мебошад; асосан монеаҳои маъмурӣ ва дастрас набудан ба қарзҳои бонкӣ мушкилиро эҷод менамоянд. Ба андешаи Содиқов М., «...дар шароити рушди муносибатҳои бозоргонӣ беҳтарсозии низоми маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ барои ҳар як кишвари соҳибистиқлол аз нуқтаи назари худтаъминкунӣ ва истиқлолияти молиявӣ басо муҳим арзёбӣ мегардад» [4]. Дар минтақа маблағгузориҳо аз ҳисоби буҷети ҷумҳурӣ назаррас мебошанд, ки мо таҳлили ҳолати иқтидори молиявиро дар минтақаи Рашт дар ҷадвали 1 пешниҳод менамоем.

Ҷадвали 1. Маблағгузорӣ аз ҳисоби ҳама манбаъҳои сармоядиҳӣ (бо млн сомонӣ)

Ноҳия	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**Ҳамагӣ**
Рашт	38,0	32,4	116,9	31,4	59,3	106,3	384,3
Нуробод	34,6	15,5	444,3	449,1	1019,9	853,5	2816,9
Сангвор	5,5	8,9	13,9	6,5	8,4	11,7	54,9

Тоҷикобод	5,0	10,2	9,9	17,4	16,5	38,7	97,7
Лахш	1,1	5,8	2,8	5,1	14,9	9,5	39,2
Ҳамагӣ	**84,2**	**72,8**	**587,8**	**509,5**	**1119**	**1019,7**	**3393**

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси Омори минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – С. 114.

Маълумоти дар ҷадвали 1 овардашуда ҳаҷми маблағгузориро аз ҳисоби ҳама манбаъҳои сармоягузорӣ дар солҳои 2019–2024 барои минтақаи Рашт инъикос мекунад. Аз ҳама бештар маблағгузорӣ ба ноҳияи Нуробод рост меояд, ки дар зарфи шаш соли охир 83 фоизро ташкил медиҳад, хусусан солҳои 2021–2023 афзоиши шадидтар дорад; манбаи асосии маблағгузорӣ аз ҳисоби маблағҳои буҷетӣ буда, барои амалӣ намудани лоиҳаҳои давлатӣ равона шудаанд. Маркази маъмурии минтақа ноҳияи Рашт ба шумор рафта, дар зинаи дуюм қарор гирифтааст ва дар солҳои 2021 ва 2024 дар ин ноҳия афзоиши маблағгузорӣ дида мешавад. Дар ноҳияҳои дигари минтақа - Сангвор, Тоҷикобод ва Лахш - сатҳи пасти маблағгузорӣ мушоҳида мегардад, ки ин аз истифодаи ғайрисамараноки иқтидори истеҳсолӣ гувоҳӣ медиҳад. Маблағгузорӣ дар минтақа бештар ба бахши давлатӣ барои таъмири роҳҳо, пулҳо, муассисаҳои иҷтимоӣ ва обёрӣ равона шудааст, ва дар бахши хусусӣ ҳиссаи ками сармоягузорӣ дар самти хизматрасонӣ ва нуқтаҳои фурӯш мушоҳида мешавад, ки ин ҳолат дар рушди иқтидори истеҳсолии минтақа ва ташкили корхонаҳои саноатӣ монеа эҷод мекунад.

Саноат ҳамчун самти стратегӣ ва афзалиятноки рушди иқтисодӣ заминаи устувори иҷтимоию иқтисодии минтақаро фароҳам меорад. Қатъи назар аз фаровонии иқтидори иқтисодӣ ва имкониятҳои истеҳсолӣ, соҳаи саноат дар минтақаи Рашт на он қадар рушдёфта мебошад. Оид ба ин масъала, Ниезов М.А. ва Миршарипов Э.Қ. чунин қайд менамоянд: «...дар минтақаи Рашт солҳои охир аз ҷониби низоми бонкӣ афзоиши қарздиҳӣ ба соҳаҳо, хусусан соҳибкорӣ, соҳибкории истеҳсолӣ ва саноат ба мушоҳида мерасад; гарчанде ҳаҷми пешниҳоди маблағҳои қарзӣ ба ин самт қонеъкунанда набошад ҳам, заминаи пайдоиши ин гуна қарзҳо дар таркиби сандуқи қарзии низоми бонкии минтақа аллакай мушоҳида гашта истодааст» [5]. Шумораи корхонаҳои саноатӣ маҳдуд буда, бо вуҷуди ин ҳам бо таҷҳизоти фарсудаю кӯҳна фаъолият мекунанд; сохтори умумии саноати минтақа асосан ба коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ ва маҳсулоти хурди ҳунармандӣ асос ёфтааст. Барои таҳлили иқтидори истеҳсолии минтақа ҳаҷми истеҳсоли молҳои саноатиро дар ҷадвали 2 нишон медиҳем.

Ҷадвали 2. Ҳаҷми истеҳсоли молҳои саноатӣ дар минтақаи Рашт (бо млн сомонӣ)

№	Ноҳия	2020	2021	2022	2023	2024
1	Рашт	56,2	56,2	61,2	74,6	83,2
2	Нуробод	5,0	4,6	5,4	5,9	7,0
3	Сангвор	87,2	199	177	166	104
4	Тоҷикобод	4,6	4,6	6,5	8,5	10,7
5	Лахш	10,0	8,5	8,8	9,8	10,7
	Дар маҷмуъ	**163**	**272,9**	**258,9**	**264,8**	**215,6**

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси Омори минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – С. 123.

Аз ҷадвали 2 чунин бармеояд, ки истеҳсоли молҳои саноатӣ дар ноҳияи Сангвор бештар назаррас мебошад, аммо пас аз соли 2021 коҳишёбии ҳаҷми истеҳсол мушоҳида мешавад, ки ин раванд таназзулёбиро дар саноати ноҳия нишон медиҳад. Дар маҷмӯъ, истеҳсоли молҳои саноатӣ дар ноҳияи Рашт афзоиши мусбат дошта, аз 56,2 млн сомонии соли 2020 ба 83,2 млн сомонии соли 2024 расидааст, ки 48 фоиз афзоиши рушдро тасвир мекунад ва ноҳияи Раштро дар минтақа нисбатан маркази саноатӣ нишон медиҳад. Саноат дар ноҳияи Тоҷикобод нисбатан хуб рушд карда, афзоиш дар соли 2024 нисбат ба соли 2020 ду маротиба зиёд аст. Инкишофи сусти истеҳсоли молҳои саноатӣ дар ноҳияи Нуробод мушоҳида мешавад (аз 5 то 7 млн сомонӣ дар зарфи 5 сол), ва ноҳияи Лахш афзоиши хеле ками молҳои саноатиро дорост (0,7 млн сомонӣ дар тӯли 5 сол), ки аз заифии саноати ноҳия ва истифода нашудани иқтидори иқтисодии он гувоҳӣ медиҳад. Аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 ба хулосае омадан мумкин аст, ки консентратсияи нерӯи саноатӣ дар як ноҳия метавонад дар рушди минтақа мушкилиҳоро эҷод намояд; аз ин рӯ, ба андешаи мо, афзоиши баробар ва муътадил дар ноҳияҳои минтақа ба рушди саноат мусоидат мекунад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар минтақаи Рашт саноат бо мушкилиҳои зиёд рӯ ба рӯ мебошад ва истеҳсоли молҳои саноатӣ бештар хусусияти истеҳсоли ибтидоӣ ва ашёи хомро дорад. Асосан дар минтақа истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз қабили картошка, ғалла ва зироатҳои сабзавотӣ назаррас аст, ки талаботи бозори миллиро таъмин менамояд. Бо дар назардошти иқлим ва ҳавои мусоид, дар минтақа истеҳсоли маҳсулоти боғдорӣ низ ба роҳ монда шуда, имкониятҳои хуби рушди саноати коркардро фароҳам меорад. Яке аз бахшҳои муҳим ва анъанавӣ соҳаи чорводорӣ мебошад, ки минтақа бо доштани чарогоҳои азиму бузург дар ҷумҳурӣ зинаи намоёнро касб мекунад ва дар таъмини аҳолӣ ба маҳсулоти гӯштӣ, шир ва чарм нақши муҳим мебозад. Самти дигари афзалиятнок, ки ба содирот нигаронида шудааст, соҳаи занбӯриасалпарварӣ мебошад: фаровонии растаниҳои доругин асали минтақаро машҳур карда, талаботи онро дар бозори дохилию хориҷӣ афзоиш додааст.

Бо вуҷуди ин, заифии инфрасохтори саноатӣ дар истеҳсоли дубора ва такрорӣ монеа эҷод мекунад, ки костагии рушди саноатро нишон медиҳад.

ХУЛОСА

Сол то сол амалишавии чорабиниҳо оид ба рушди соҳаи саноат вазъи соҳаро нисбат ба солҳои қаблӣ беҳтар намудааст, вале то ҳанӯз қонеъкунанда намебошад. Мушкилии асосии бордорандаи рушди соҳаи саноат дар минтақа норасоии сармоягузории дохилию хориҷӣ, дастрас набудани технологияҳои нави муосир, набудани мутахассисони соҳа ва камбудии шабакаҳои энергетикӣ мебошанд. Истифодаи механизмҳои муассири молиявӣ ва сармоягузорӣ барои ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташуда муҳим ҳисобида мешавад, зеро рушди саноати минтақа то андозае ба сатҳ ва самаранокии истифодаи иқтидори молиявӣ вобаста мебошад.

Хулоса, дар оянда ташкили минтақаи озоди саноатӣ, амалисозии марказҳои машваратӣ, дастгирии стартапҳо ва лоиҳаҳои инноватсионӣ, ҷорӣ намудани иқтисодиёти рақамӣ, ташкили курсҳои бозомӯзии кадрҳои маҳаллӣ, таъмини шабакаҳои энергетикӣ ва пешниҳоди қарзҳо бо фоизи паст ба бунёди корхонаҳои саноатии хурду миёна замина мегузорад. Татбиқи самарабахши иқтидори молиявӣ дар ташкил ва рушди саноати минтақаи Рашт ба рушди инноватсионии иқтисодии минтақа имкониятҳои фароҳро фароҳам оварда, метавонад мувозинати фаъолият ва рушди босамари саноату кишоварзии минтақаро дар оянда таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Поляк Г.Б. Бюджетная система России. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 550 с.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ. – Душанбе, 16.12.2025 [манбаи электронӣ]. – URL: https://www.president.tj/event/news/54181 (санаи мурочиат: 06.01.2026).
3. Деҳқонов С.А., Маҳмадуллоев А.С. Нақши субвенсия дар таркиби буҷети ноҳияҳои минтақаи Рашт // Паёми Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Бахши илмҳои ҳуқуқ, таърих ва иқтисод. – 2024. – № 1 (1). – С. 150–157.
4. Содиқов М.С., Сафаров И.Н. Беҳтарсозии (оптимизатсияи) низоми маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ дар шароити бозор // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2024. – № 1 (51). – EDN ELBFGY.
5. Ниезов М.А., Миршарипов Э.Қ. Нақши қарзҳои бонкӣ дар рушди соҳибкории истеҳсолӣ ва саноат дар минтақаи Рашт // Идоракунии давлатӣ. – 2024. – № 3 (68). – С. 48–55. – EDN QNDAAB.
6. Садриддинов М.И., Маҳмадшарифова Г.М. Мукаммалгардонии механизми низоми идоракунии таъминоти захиравии рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2022. – № 1-1 (95). – С. 241–246.
7. Исмоилова Д.М. Механизми молиявӣ ва мақоми он дар таъмини рушди устувори минтақа // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2024. – № 4-2 (55).

УДК: 339.138(575.3)

ЗАРУРИЯТИ ТАКМИЛИ ФАЪОЛИЯТИ МАРКЕТИНГИИ СУБЪЕКТҲОИ ХОҶАГИДОР (дар мисоли ш. Хуҷанди вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон)

Аминов Иномҷон
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи зарурияти фаъолгардонии фаъолияти маркетингии сохторҳои хоҷагидор дар шаҳри Хуҷанди вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Воситаҳо ва усулҳои маркетинг ҳамчун омилҳои муҳими рушди устувори иқтисодиёт баррасӣ гардидаанд. Вазъи имрӯзаи фаъолияти маркетингии сохторҳои хоҷагидор омӯхта шуда, самтҳои фаъолгардонии он пешниҳод гардидааст. Роҳҳои амалии фаъолгардонии маркетинг дар асоси моделҳои муосири омехтаи маркетинг (4P, 5P, 6P ва 7P) баррасӣ гардидаанд. Маҳсусан ба масъалаҳои марбут ба муайян намудани талаботи бозор, беҳтар намудани сиёсатҳои молӣ, фурӯш, нарх, тақсимот, хизматрасонӣ, тавсеаи бозорҳои маҳсулот таваҷҷӯҳ карда шудааст. Расми махсус доир ба мазмуни пурраи фаъолияти маркетингии субъектҳои хоҷагидор тартиб дода шудааст.

Калидвожаҳо: маркетинг, фаъолияти маркетингӣ, сохторҳои хоҷагидор, иқтисоди бозорӣ, рақобатпазирӣ, моделҳои омехтаи маркетинг, мол, фурӯш, нарх, тақсимот, хизматрасонӣ, таҳқиқи бозор.

НЕОБХОДИМОСТЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ (на примере г. Худжанда Согдийской области)

Аминов Иномджон
доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Данная статья посвящена исследованию необходимости активизации маркетинговой деятельности хозяйствующих структур в городе Худжанде Согдийской области Республики Таджикистан. Средства и методы маркетинга рассматриваются как важнейшие факторы устойчивого развития экономики. Изучено современное состояние маркетинговой деятельности хозяйственных структур и предложены направления её активизации. Рассмотрены практические пути активизации маркетинга на основе современных моделей комплекса маркетинга (4P, 5P, 6P и 7P). Особое внимание уделяется вопросам, связанным с определением рыночного спроса, улучшением товарной политики, продажами, ценами, распределением, обслуживанием, расширением рынков сбыта продукции. Составлен специальный рисунок по полному содержанию маркетинговой деятельности хозяйствующих субъектов.

Ключевые слова: маркетинг, маркетинговая деятельность, хозяйственные структуры, рыночная экономика, конкурентоспособность, смешанные модели маркетинга, товары, продажи, цена, распределение, услуги, исследование рынка.

THE NEED TO IMPROVE MARKETING ACTIVITIES OF BUSINESS ENTITIES (using the example of Khujand city, Sughd region, Republic of Tajikistan)

Aminov Inomjon
Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Management, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article is devoted to the study of the need to activate the marketing activities of business structures in the city of Khujand, Sughd region of the Republic of Tajikistan. Marketing tools and methods are considered as the most important factors of sustainable economic development. The current state of marketing activities of business structures is studied and the directions of its activation are proposed. Practical ways of marketing activation based on modern models of the marketing mix (4P, 5P, 6P and 7P) are considered. Special attention is paid to issues related to determining market demand, improving product policy, sales, prices, distribution, service, and expanding product sales markets. A special drawing has been drawn up on the full content of the marketing activities of business entities.

Keywords: marketing, marketing activities, business structures, market economy, competitiveness, mixed marketing models, goods, sales, price, distribution, services, market research.

МУҚАДДИМА

Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ аз санаи 16 декабри соли 2025 қайд гардидааст, ки «Ҳукумати мамлакат бояд самтҳои афзалиятноки рушди технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ, саноатикунонии босуръат бо технологияҳои муосир, истифодаи имкониятҳои транзитӣ ва сайёҳӣ, идомаи ислоҳоти идоракунии давлатӣ, дастгирии соҳибкорӣ ва беҳтар гардонидани фазои сармоягузориро тақвият бахшад. Дар ин раванд, ба идоракунии самараноки корхонаҳои давлатӣ, рушди иқтисоди «сабз» ва «даврагӣ», гузариш ба модели иқтисодии ба донишу навоварӣ асосёфта, рушди сармояи инсонӣ ва пешгирӣ кардани таъсири тағйирёбии иқлим бояд эътибори аввалиндараҷа дода шавад» [1].

Яке аз фишангҳои рушди иқтисодиёт маркетинг ба ҳисоб меравад. Маркетинг ба соҳибкорон кӯмак мекунад, ки талаботҳои истеъмолкунандагон ва вазъи бозор ҳаматарафа омӯхта шуда, роҳҳои самараноки пешбурди молҳо ва хидматҳо муайян карда шаванд. Бо шарофати маркетинг, субъектҳои хоҷагидор метавонанд аудиторияи мақсадноки худро дар бозор дуруст муайян намуда, бомуваффақият рақобат карда тавонанд. Ин афзоиши фурӯш ва таҳкими соҳибкориро мусоидат менамояд. Инчунин маркетинг ташаккули фаъолияти сохторҳои хоҷагӣ ва муносибатҳои устувори онҳоро бо муштариён таъмин менамояд. Истифодаи воситаҳои гуногуни маркетинг - реклама, брендинг, платформаҳои рақамӣ - ба соҳибкорон имкон медиҳад, ки бозори фурӯшро васеъ кунанд ва эътирофи маҳсулоти худро баланд бардоранд. Умуман, маркетинг омил ва фишанги муҳими рушди соҳибкорӣ ва устувории он дар шароити иқтисодиёти бозорӣ мебошад.

Омӯзиши таъсири усулҳо ва воситаҳои маркетингӣ ба рушди иқтисодиёт дар ҳудудҳои кишвар (вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳо) барои фаҳмидани иқтидори иқтисодии ҳар як қаламрави он аҳамияти калон дошта, ба менеҷерҳо ва иқтисоддонҳо дар таҳияи барномаҳои муассири рушди иқтисодии онҳо кӯмак мекунад. Тавассути маркетинг метавон муайян кард, ки кадом соҳаҳо барои рушд имкониятҳои бештар доранд ва барои дастгирии соҳибкорон дар сатҳи ҳудудӣ кадом чораҳо лозиманд. Маркетинг ҳамчун фалсафаи соҳибкорӣ тақозо менамояд, ки фаъолияти субъектҳои хоҷагидор пурра ба эҳтиёҷу талаботи мизоҷон равона карда шавад. Дар ин равиш онҳо пеш аз ҳама бозорро меомӯзанд, хоҳишҳои истеъмолкунандагонро муайян мекунанд ва мувофиқи онҳо маҳсулот ё хизматрасониҳоро истеҳсол ва пешниҳод менамоянд. Мақсади мақола аз асосноккунии такмил ва роҳҳои истифодаи васеъ ва ҳаматарафаи усулҳо ва воситаҳои маркетинг дар фаъолияти субъектҳои хоҷагидори ш. Хуҷанди вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷанбаҳои гуногуни масъалаи татбиқи маркетинг дар истеҳсолот дар корҳои илмии Бойматов А.А., Аминов И., Бозоров Ш., Ризозода Т.Р., Фақеров Ҳ.Н., Ҷамшедов М., Ҳомидов М.С., Неъматов И.У. ва дигарон таҳлил гаштаанд. Қисми зиёди онҳо ба таҳқиқотҳои бозорӣ бахшида шудаанд. Аммо таҳлили истифодаи усулҳо ва воситаҳои маркетинг дар фаъолияти субъектҳои хоҷагидор бо тарзи бояду шояд омӯхта нашудаанд.

Дар раванди таҳқиқот мавод дар асоси мушоҳидаҳои мустақим дар кӯчаҳо, нуқтаҳои савдо, ширкатҳои истеҳсолӣ, бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар субъектҳои хоҷагидори шаҳри Хуҷанд ҷамъоварӣ карда шудааст. Ҳангоми омӯзиши масъала усулҳои мушоҳида, таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти маълумот истифода гардиданд. Инчунин фаъолияти маркетингии корхонаҳо ва тарзи пешниҳоди молу хизматрасониҳо ба истеъмолкунандагон аз ҷиҳати амалӣ мавриди таҳлил қарор дода шуд. Фарзияи таҳқиқот ба он асос меёбад, ки ҷонноккунии фаъолияти маркетингии субъектҳои хоҷагидори шаҳри Хуҷанд метавонад ба баланд гардидани рақобатпазирӣ, беҳтар шудани пешниҳоди молу хизматрасониҳо ва ҷалби бештари истеъмолкунандагон мусоидат намояд. Истифодаи воситаҳо ва усулҳои маркетингӣ дар фаъолияти шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ ба рушди устувори фаъолияти иқтисодии онҳо ва мутобиқшавӣ ба талаботи бозор таъсири мусбат мерасонад.

НАТИҶАҲО

Ҷанбаҳои гуногуни истифодаи маркетинг дар фаъолияти сохторҳои хоҷагидор дар адабиёти илмӣ васеъ инъикос гаштаанд [2; 3; 4; 6; 7; 8; 9]. Таҷриба нишон медиҳад, ки шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ, ки аз таҷрибаи маркетингӣ ба таври васеъ истифода мебаранд, бештар ба натиҷаҳои фаъолияти худ ноил мегарданд. Бо мақсади муайян намудани вазъи истифодабарии усулҳо ва воситаҳои маркетинг дар фаъолияти сохторҳои хоҷагидорӣ, муаллифи мақола бо ҳолати кор дар якчанд субъектҳои хоҷагидори ш. Хуҷанди вилояти Суғд шиносоӣ намуд. Аз ҷумла, ин масъала дар ширкатҳои истеҳсолии ҶДММ «Стар Пласт», ҶДММ «Равзана Пласт», ҶДММ «Некон», дар бонкҳои «Эсхата», «Спитамен», «Амонатбонк», ширкатҳои савдои «Анис», «Амид» омӯхта шуд.

Дар онҳо усулҳои маркетинг барои ҷалби мизоҷон ба таври бояду шояд истифода бурда мешаванд. Воситаҳои маълултарини маркетингӣ дар рекламаи беруна (баннерҳо, лавҳаҳо), реклама дар шабакаҳои иҷтимоӣ (Instagram, Facebook, Telegram), реклама дар телевизион ва радио, рекламаи чопӣ (варақаҳо, буклетҳо) инъикос меёбанд. Онҳоро махсусан корхонаҳои савдо, соҳаи хизматрасонӣ ва хӯроки умумӣ, бонкҳои тиҷоратӣ фаъолона истифода мебаранд. Қисми шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ саҳифаҳоро дар Instagram, Facebook ва Telegram кушодаанд, ки молу маҳсулот ва хизматҳои худро таблиғ менамоянд. Онҳо ин масъаларо тавассути блогерҳо пурзӯр намуда, нашри брошюраҳо ва буклетҳоро васеъ ба роҳ мондаанд, ки онҳо айни замон дастрастарин ва арзонтарини намудҳои реклама гардидаанд. Ташкили сатҳи хуби рекламаро дар сохторҳои хоҷагидор қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи реклама» ба таври бояду шояд мусоидат намуд [5]. Дар баробари ин қисми зиёди сохторҳои хоҷагидор ба мақсади зиёдтар ба даст овардани фоида дар бисёр мавридҳо рекламаи ғайриобъективӣ ва аз ҳақиқат дурро пешниҳод менамоянд, ки ба ин масъала бояд хотима бахшида шавад.

Сохторҳои хоҷагидор сиёсати нархгузориро хуб ба роҳ мондаанд. Аз ҷумла, барои ҷалби муштариён тахфифҳо, фурӯшҳои мавсимӣ ва стратегияи нархгузории чандириро истифода мебаранд [4, с. 30-33]. Як мисоли оддӣ низ меорем. Мушоҳидаҳои шахсии муаллиф нишон доданд, ки дар микроноҳияи 19-уми ш. Хуҷанд дар ду бинои ҳамшафати истиқоматӣ ду нуқтаи фурӯши молҳои хӯрока амал мекунанд. Дастрасии онҳо аз ҷиҳати масофа ва ҷойгиршавӣ барои мизоҷон як хел аст. Дар яке аз онҳо дар давоми рӯз доимо харидорон сершуморанд ва дар дуюмаш бошад, бениҳоят кам. Сабаб аз он иборат аст, ки дар нуқтаи якум чунин фишангҳои маркетингӣ, ба монанди дар фурӯш таъмин намудани номгӯйи васеи маҳсулотҳои хӯрока, тару тоза будани онҳо, муътадил нигоҳ доштани нархҳо, ҷойгузории дурусти маҳсулотҳо дар фурӯшгоҳ, муомилаи хуб бо мизоҷон ва ғайра хуб

истифода бурда мешаванд. Ҳамарӯза 2-3 маротиба маҳсулотҳои тару тоза ворид менамояд. Дар натиҷа гардиши мол дар сатҳи баланд қарор дорад ва шакли мунтазамро гирифтааст. Дар фурӯшгоҳи дуюм бошад, ба усулҳо ва воситаҳои маркетингӣ диққати чиддӣ намедиҳанд. Дар натиҷа соҳибони пешинаи он дар давоми қариб як сол муфлис гаштаанд ва соҳибони нав бошанд, то ҳол хулосаҳои зарурӣ накардаанд. Гуфтаҳои боло мисоли равшани истифодаи фишангҳои маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ шуда метавонад.

Умуман, омӯзиш нишон дод, ки дар фаъолияти соҳибкории субъектҳои хоҷагидори ш. Хуҷанди вилояти Суғд воситаҳои гуногуни маркетинг истифода мешаванд, аммо дараҷаи истифодаи онҳо гуногун аст. Дар баробари ин сохторҳои хоҷагидор қисми усулҳо ва воситаҳои маркетингиро, ки барои боз ҳам беҳтар шудани фаъолияти онҳо таъсири мусбат расонида метавонанд, ба таври пурра истифода намебаранд

МУҲОКИМА

Пеш аз ҳама тадқиқоти маркетингиро номбар мекунем. Бисёр ширкатҳо ба таҳлили бозор, омӯзиши талаботҳои истеъмолкунандагон аз рӯйи миқдор, номгӯй, сифат ва хусусиятҳои истеъмолии молҳо диққат намедиҳанд. Таҳлили рақибонро қариб ки тамоман намегузаронанд. Аксар вақт қарорҳоро дар асоси инертсияи фикронӣ, бе омӯзиши васеи ҳолати бозор қабул мекунанд, на дар асоси маълумотҳои саҳеҳу дақиқ. Барои рушди бомуваффақият соҳибкорон бояд сохтори талабот, қобилияти харидории аҳолӣ ва хусусиятҳои рафтори истеъмолкунандагонро таҳлил кунанд. Дар ҳудудҳои кишвар фарқияти талабот вобаста ба сатҳи даромади аҳолӣ, омилҳои демографӣ ва хусусиятҳои ҳудудӣ мушоҳида мешавад. Аммо бисёре аз субъектҳои соҳибкорӣ таҳқиқоти мунтазами маркетингро анҷом намедиҳанд, ки самаранокии фаъолияти бозории онҳоро коҳиш медиҳад ва боиси хатогиҳо дар интихоби доираи молҳо ва хидматҳо мегардад. Қисми зиёди ширкатҳо ба масъалаи брендинг диққати кофӣ намедиҳанд, ҳол он ки сохтани бренди қавӣ мавқеи дарозмуддати ширкатро таъмин менамояд [6, с. 20–25].

Ҷанбаи дигари муҳим ин ташаккули стратегияи рақобат ва мавқеъгирии маҳсулот мебошад. Махсусан корхонаҳои хурд ва соҳибкорони инфиродӣ аксар вақт бо рақобати ширкатҳои калон ва молҳои воридотӣ рӯ ба рӯ мешаванд. Дар чунин шароит воситаҳои маркетингӣ, аз қабили брендинг, баланд бардоштани сифати маҳсулот ва сиёсати тағйирпазирии нархҳо омилҳои асосии баланд бардоштани рақобатпазирӣ мешаванд. Бо вуҷуди ин, дар амалияи тиҷорати хурди ҳудудҳои мамлакат ба ташаккули бренд ва рушди стратегияҳои дарозмуддати маркетинг диққати кофӣ дода намешавад. Дар шароити муосир истифодаи маркетинги рақамӣ ва технологияҳои иттилоотӣ барои рушди иқтисодиёт нақши муҳим доранд. Платформаҳои интернетӣ, васоити ахбори иҷтимоӣ ва тиҷорати электронӣ барои пешбурди молҳо ва хидматҳо имкониятҳои нав фароҳам меоранд. Аммо сатҳи истифодаи воситаҳои маркетинги рақамӣ дар байни субъектҳои соҳибкорӣ, махсусан дар ҳудудҳои кишвар аз сабаби надоштани дониши зарурӣ, захираҳои молиявӣ ва малакаҳои рақамӣ нисбатан паст боқӣ мемонад. Дар байни мушкилоти асосии рушди маркетингии сохторҳои хоҷагидор маҳдудияти захираҳои молиявӣ, салоҳияти нокифояи маркетингии соҳибкорон, рушди нокифояи инфрасохтори маркетингӣ ва дастрасии маҳдуд ба иттилоот дар бораи вазъи бозор мавқеи махсусро доранд.

Дар давлатҳои рушднамуда дар соҳибкорӣ CRM - Customer Relationship Management (бо забони тоҷикӣ - Идоракунии муносибатҳо бо мизоҷон) - ро васеъ истифода мебаранд. Ин стратегия ба ширкатҳо дар ҷалб, нигоҳдорӣ ва хидматрасонии муштариён тавассути технология ва таҳлили маълумот кӯмак мекунад. Системаҳои идоракунии муносибатҳо бо муштариён, пойгоҳи додаҳои муштариён ва пешниҳодҳои фардӣ ба муштариён хуб ба роҳ монда шудаанд. Мисоли дигар - контент-маркетинг (Content Marketing) - стратегияи маркетингие мебошад, ки ба офаридан ва паҳн кардани мундариҷаи арзишманд, муфид ва ҷолиб равона шудааст, то ки диққати аудиторияи муайян ҷалб карда шавад ва мизоҷон ба харид ё истифодаи хизматрасонӣ ҳавасманд гардонида шаванд. Контент-маркетинг чунин шаклҳоро дар бар мегирад: мақолаҳо ва блогҳо, видеоҳо, постҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ, инфографика, подкастҳо ва монанди инҳо. Мақсади асосӣ ҷалб кардани мизоҷон, зиёд кардани эътимод ба бренд ва беҳтар кардани фурӯш мебошад.

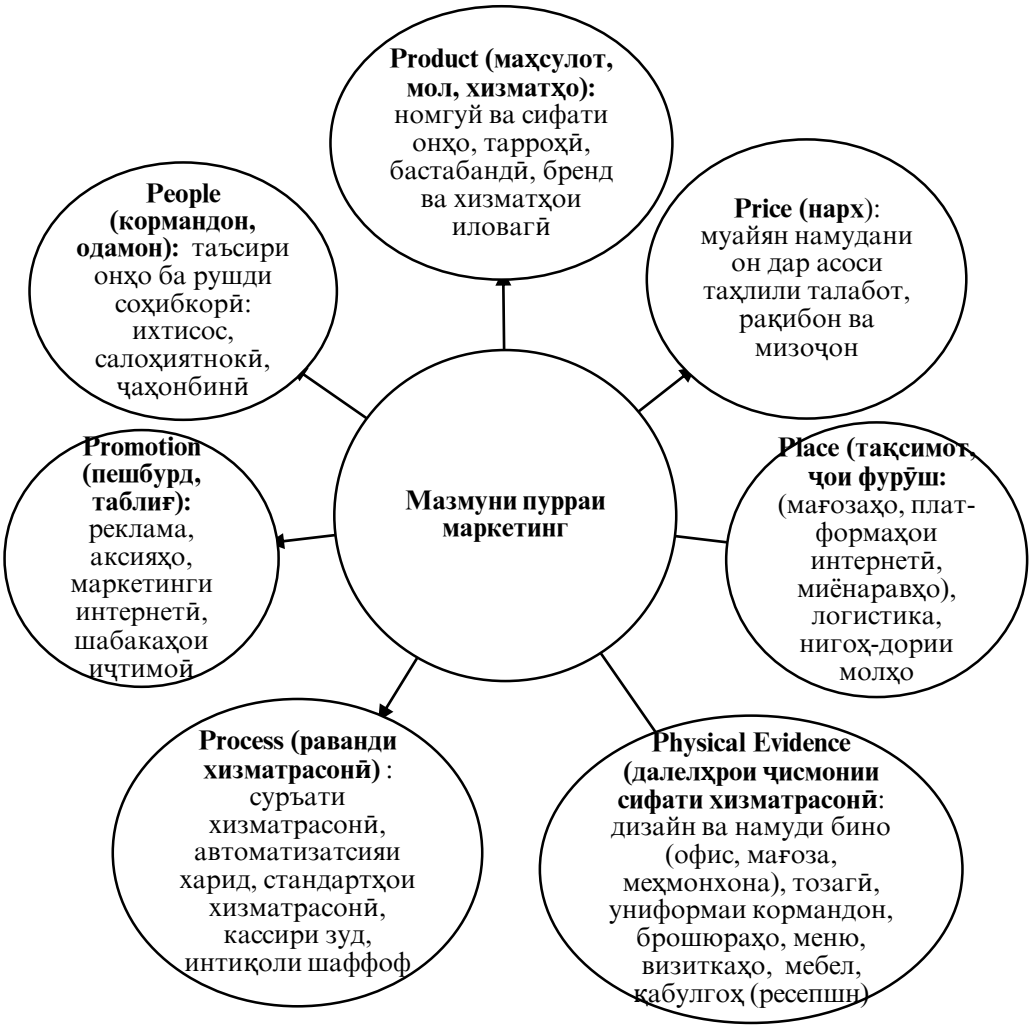
Бояд қайд намуд, ки воситаҳои асосии маркетинг дар фаъолияти соҳибкории шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ одатан тавассути унсурҳои консепсияи омехтаи маркетинг (4P), ки дар нимаи дуюми асри гузашта ташаккул ёфт ва то имрӯз аҳамияти худро гум накардааст, баррасӣ карда мешаванд. Ин консепсияи маркетинг, яъне 4P, чор унсурро дар бар мегирад, ки онҳо бо ҳарфи англисии P оғоз мегарданд: Product (мол, маҳсулот), Price (нарх), Promotion (пешбурд, таблиғ), Place (тақсимот) [6, с. 12]. Ин ба сохторҳои хоҷагидор кӯмак мекунад, ки бозорро омӯзанд, муштариёнро ҷалб кунанд ва рақобатпазириро афзоиш диҳанд.

– **Мол, маҳсулот (Product).** Мол маҳсулот ё хидматест, ки соҳибкорон барои қонеъ кардани ниёзҳои истеъмолкунандагон ба бозор пешниҳод менамоянд. Бояд субъектҳои хоҷагидор ба сифати молҳо, номгӯйи онҳо, тарроҳӣ, бастабандӣ, бренд ва хизматҳои иловагӣ (кафолат, таъмир) диққати доимӣ диҳанд, то ки мизоҷон аз хариди мол ва ё хизматҳо қаноатманд бошанд.

– **Нарх (Price).** Нарх ифодаи пулии арзиши мол буда, бо назардошти арзиши аслӣ ва истеъмолии он, сатҳи талабот, нархи рақибон ва қобилияти пардохти истеъмолкунандагон ташаккул меёбад. Дар сиёсати нархгузорӣ тахфифҳо, системаи пардохти чандир ва пешниҳодҳои махсус барои ҷалби муштариён ба таври васеъ истифода шаванд.

– **Пешбурд ё таблиғи молҳо (Promotion)** маҷмӯи чорабиниҳо оид ба огоҳӣ ва бовар кунонидани истеъмолкунандагон барои харидани молҳоро дар назар дорад. Усулҳои асосии таблиғ: реклама, робита бо ҷомеа (PR), ҳавасмандгардонии фурӯш, иштирок дар намоишгоҳҳо, маркетинги интернетӣ ва кор бо шабакаҳои иҷтимоӣ мебошанд.

– **Тақсимот (Place)** ташкили интиқоли мол аз истеҳсолкунанда ба истеъмолкунандаи ниҳоиро дар назар дорад. Интихоби каналҳои фурӯш (мағозаҳо, платформаҳои интернетӣ, миёнаравҳо), логистика, нигоҳдорӣ ва интиқоли молу хизматрасониҳоро дар бар мегирад. Системаи самараноки тақсимот дастрасии молро ба истеъмолкунандагон таъмин мекунад.

Расми 1. Воситаҳои маркетингӣ, ки сохторҳои хоҷагидор бояд ба онҳо диққати ҳаматарафа диҳанд
Таҳияи муаллиф.

Бо мурури рушди маркетинг ва мураккабгардии ин мафҳум боз моделҳои васеъи комплекси маркетинг ба монанди 5P, 6P ва 7P ташаккул ёфтанд. Дар консепсияи 5P унсури People (одамон) ҳамроҳ карда шуд. Ин маънои онро дорад, ки одамон, кормандон ва мутахассисон ба рушди сохтори хоҷагидор, сифати молҳо ва хизматҳо, паст намудани нархи онҳо, ташаккули бренд ва ғайра таъсири калон мерасонанд. Дар модели 6P бошад, калимаи Process (раванд)-ро ҳамроҳ намуданд. Ин унсур масъалаҳои суръати хизматрасонӣ, хариди қулай, роҳи муштарӣ (сафари фармоишгар), автоматизатсияи харид, стандартҳои хизматрасонӣ, кассири зуд, интиқоли шаффоф ва монанди инҳоро дар бар мегирад, ки ба ҷараёни хизматрасонӣ алоқаманданд. Модели васеътарини 7P, ки аз ибораи «Physical Evidence» бармеояд, дар соҳаи хизматрасонӣ истифода мешавад ва маънои «Нишонаҳо ва муҳити ҷисмонӣ»-ро дорад, ки ба мизоҷ нишон медиҳад, ки хизматрасонӣ ё маҳсулот чӣ гуна сифат дорад. Азбаски бисёр хизматрасониҳо ғайримоддӣ мебошанд, ширкатҳо бо ёрии «Physical Evidence» кӯшиш мекунанд, ки ба мизоҷ далели намоён ва ҳисшаванда диҳанд. Ин ҷузъиёти маркетинг масъалаҳои дизайн ва намуди бино (офис, мағоза, меҳмонхона), тартиб ва тозагии муҳит, униформаи кормандон, брошюраҳо, меню, визиткаҳо, бастабандии маҳсулот, сомонаи интернетӣ ё интерфейси барномаро дар назар дорад.

Шарҳи пурраи ҳамаи усулҳо ва воситаҳои маркетингро дар як мақола нишон додан ғайриимкон мебошад. Бинобар ин, барои равшантар ва ҳаматарафа баён намудани мазмуни пурраи маркетинг расми 1-ро тартиб медиҳем. Истифодаи васеи ин воситаҳо дар маҷмӯъ ба соҳибкорон имкон медиҳад, ки фаъолияти маркетингиро самаранок идора кунанд, ниёзҳои муштариёнро беҳтар қонеъ намоянд ва мавқеи бозорро мустаҳкам гардонанд.

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, рушди фаъолияти маркетингӣ шарти муҳими баланд бардоштани рушди иқтисодиёт ва соҳибкорӣ дар кишвар ва ҳудудҳои он мебошад. Такмили равишҳои маркетингӣ, тавсеаи истифодаи технологияҳои рақамӣ ва баланд бардоштани сатҳи дониши маркетингии соҳибкорон метавонанд ба таҳкими мавқеи рақобатии онҳо мусоидат намоянд. Истифодаи таҳқиқоти маркетингӣ, сегментатсияи бозор, сиёсати

самараноки нархҳо, воситаҳои таблиғ ва брендинг ба соҳибкорон имкон медиҳад, ки рақобатпазириро баланд бардоранд, мавқеи бозорро мустаҳкам кунанд ва рушди устувори тиҷоратро таъмин намоянд. Татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ва рақамии маркетинг барои тавсеаи фаъолияти сохторҳои хоҷагидор дар бозорҳои кишвар ва ҳудудии вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо имкониятҳои нав фароҳам меоранд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ аз 16 декабри соли 2025 [Захираи электронӣ]. – URL: https://khovar.tj/2025/12/.

2. Аминов И. Предпринимательство: учебное пособие. – Душанбе: «Ирфон», 2007. – 132 с.

3. Аминов И., Аминов Х.И. О развитии предпринимательской деятельности в розничной торговле и общественном питании за 25 лет независимости Республики Таджикистан // Учёные записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия: Естественные и экономические науки. – 2016. – № 3(38). – С. 71–82.

4. Аминов И., Абдурахмонов М. Ценообразование: учебник. – Душанбе: «Ирфон», 2017. – 296 с.

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи реклама» [Захираи электронӣ]. – URL: https://investcom.tj/uploads/docs/5b41ab133590c.pdf.

6. Современный маркетинг: учебник / под ред. В.В. Герасименко. – М.: Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 2023. – 476 с.

7. Котлер Филип. Основы маркетинга / пер. с англ. В.Б. Боброва; общ. ред. и вступ. ст. Е.М. Пеньковой. – М.: Прогресс, 2010.

8. Наврӯззода Б.Н. Муқаддимаи бозоргонӣ: 32 дарси маркетинг. – Душанбе: Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон, 1993. – 205 с.

9. Фақеров Ҳ.Н. Потребительский рынок: состояние и перспективы: монография. – Душанбе: «Ирфон», 2019. – 290 с.

УДК: 336.12.1

ҶАНБАҲОИ МЕТОДОЛОГИИ РАҚАМИКУНОНИИ МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Шарифзода Бахром Маҳмуд
доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ходими калони илмии Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Ҳикматов Муҳаммадназар Назруллоевич
докторанти PhD, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола масъалаҳои асосии равишҳо ва усулҳои рақамикунонии молияи давлатӣ дар шароити муосир баррасӣ мешаванд. Дар таҳлили он қайд мегардад, ки гузариш ба моделҳои рақамии идоракунии молияи давлатӣ ба баланд бардоштани шаффофият, самаранокӣ ва устувории низоми молиявии давлатӣ мусоидат мекунад. Мавқеи технологияҳои молиявии рақамӣ, аз ҷумла платформаҳои рақамии низоми молиявӣ, системаҳои давлатии пардохтҳои электронӣ, истифодаи зеҳни сунъӣ, технологияҳои blockchain ва big data баррасӣ шудааст. Ҷанбаҳои методологии татбиқи ин технологияҳо, аз ҷумла ҷанбаҳои ҳуқуқию меъёрӣ, стандартсозии иттилоот, муносибгардонии равандҳои молиявӣ ва такмили назорати молиявӣ тавзеҳ дода мешаванд. Ҳамчунин, мушкилот ва хавфҳои эҳтимолии амнияти киберӣ, номутобиқии инфрасохторӣ, камбуди кадрҳои рақамӣ дар соҳаи молия ва зарурати ҳамоҳангсозии сиёсати давлатӣ таҳлил мешаванд. Дар асоси натиҷаҳо пешниҳод карда мешавад, ки татбиқи методологӣ ва такмили инфрасохтори рақамӣ омили калидии рушди устувори молияи давлатӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ ба ҳисоб меравад.

Калимаҳои асосӣ: усулҳо, равишҳо, молияи давлатӣ, рақамикунонӣ, идоракунии давлатӣ, платформаҳои рақамӣ, буҷети рақамӣ, blockchain, big data, зеҳни сунъӣ, амнияти киберӣ, инфрасохтори рақамӣ, самаранокӣ, методология.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ФИНАНСОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Шарифзода Бахром Махмуд
д.э.н., доцент, главный научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе
Хикматов Мухаммадназар Назруллоевич
доктор PhD, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются основные вопросы подходов и методов цифровизации государственных финансов в современных условиях. В ходе анализа отмечается, что переход к цифровым моделям управления государственными финансами способствует повышению прозрачности, эффективности и устойчивости государственной финансовой системы. Рассмотрена роль цифровых финансовых технологий, включая цифровые платформы финансовой системы, государственные системы электронных платежей, использование искусственного интеллекта, технологий blockchain и big data. Поясняются методологические аспекты внедрения этих технологий, включая правовые и нормативные аспекты, стандартизацию информации, оптимизацию финансовых процессов и совершенствование финансового контроля. Также анализируются проблемы и потенциальные риски: кибербезопасность, инфраструктурные несоответствия, дефицит цифровых кадров в сфере финансов и необходимость координации государственной политики.

Ключевые слова: методы, подходы, государственные финансы, цифровизация, государственное управление, цифровые платформы, цифровой бюджет, blockchain, big data, искусственный интеллект, кибербезопасность, цифровая инфраструктура, эффективность, методология.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF DIGITALIZATION OF PUBLIC FINANCE IN MODERN CONDITIONS

Sharifzoda Bahrom Mahmud
Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Chief Researcher, Institute of Economics and Demography, National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Khikmatov Muhammadnazar Nazrulloevich
PhD, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the main issues related to the approaches and methods of digitalizing public finance in modern conditions. The analysis highlights that the transition to digital models of public finance management contributes to enhancing transparency, efficiency, and the sustainability of the public financial system. The role of digital financial technologies is explored, including digital financial platforms, government electronic payment systems, the use of artificial intelligence, blockchain technologies, and big data. The methodological aspects of implementing these technologies—such as legal and regulatory frameworks, information standardization, optimization of financial processes, and improvement of financial control-are explained. The paper also analyzes challenges and potential risks, including cybersecurity concerns, infrastructure inconsistencies, the shortage of digital specialists in the financial sector, and the need for coordination of public policy.

Keywords: methods, approaches, public finance, digitalization, public administration, digital platforms, digital budget, blockchain, big data, artificial intelligence, cybersecurity, digital infrastructure, efficiency, methodology.

МУҚАДДИМА

Дар давраи ташаккул ва рушди иқтисоди рақамӣ ва рушди босуръати технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ, рақамикунонии равандҳои идоракунии давлатӣ ба яке аз самтҳои калидии ислоҳоти иқтисодиву молиявии кишварҳои ҷаҳон табдил ёфтааст. Тағйирёбии модели анъанавии идоракунии молияи давлатӣ, гузаштан аз шаклҳои коғазӣ ба низомҳои рақамӣ ва истифодаи платформаҳои муосири технологӣ на танҳо самаранокии фаъолияти сохторҳои давлатиро афзоиш медиҳад, балки заминаи муҳиму зарурӣ барои таъмини шаффофиятнокии низоми молиявӣ, ҳисоботдиҳӣ, устуворӣ ва суботи низоми молиявии кишвар ба ҳисоб меравад.

Мақсади асосии ин мақола таҳқиқ ва таҳлили ҷанбаҳои методологии рақамикунонии молияи давлатӣ дар шароити муосир мебошад. Дар доираи ин мақсад омӯзиши равандҳои асосии рақамикунонии идоракунии молиявии давлатӣ, аз ҷумла буҷети электронӣ, хазинадории рақамӣ, андозбандии электронӣ, хариди давлатии рақамӣ ва низоми шаффофияти молиявӣ анҷом дода мешавад

МЕТОДОЛОГИЯ

Масъалаҳои рақамикунонии молияи давлатӣ, ҳукумати электронӣ ва татбиқи технологияҳои рақамӣ дар идоракунии молиявии давлатӣ дар солҳои охир мавриди таваҷҷуҳи васеи олимон ва созмонҳои байналмилалӣ қарор гирифтаанд. Ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии дигаргунсозиҳои рақамии идоракунии давлатӣ дар корҳои олимони хориҷӣ, аз ҷумла Ines Mergel, Richard Heeks, Marijn Janssen, Tomasz Janowski, Donald F. Kettl ва дигар муҳаққиқон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар таҳқиқоти онҳо масъалаҳои рушди ҳукумати электронӣ, рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ, истифодаи технологияҳои рақамӣ дар идоракунии молияи давлатӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти давлатӣ таҳлил шудаанд.

Саҳми назаррас дар омӯзиши масъалаҳои рақамикунонии идоракунии молияи давлатӣ инчунин ба таҳқиқоти коршиносони World Bank, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development ва United Nations тааллуқ дорад. Дар ҳисобот ва тавсияҳои ин созмонҳо масъалаҳои татбиқи системаҳои электронии идоракунии молияи давлатӣ (PFMIS), рақамикунонии равандҳои буҷетӣ, андозбандии электронӣ, хариди давлатии электронӣ ва таъмини амнияти кибернетикӣ ҳамчун омилҳои муҳими баланд бардоштани шаффофият ва самаранокии идоракунии молиявӣ арзёбӣ гардидаанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои рақамикунонии иқтисодиёт, рушди ҳукумати электронӣ ва такмили механизмҳои идоракунии молиявӣ дар корҳои олимони ватанӣ, аз ҷумла Холматов М.М., Шариф Р., Ҳикматов У., Нусратзода М.Н., Қурбонализода Д.Т., Шамсов И. ва дигарон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Бо вуҷуди мавҷуд будани таҳқиқотҳои сершумор оид ба рақамикунонии иқтисодиёт ва идоракунии давлатӣ, масъалаҳои методологии рақамикунонии молияи давлатӣ, бахусус дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳанӯз ҳам омӯзиши амиқ ва таҳқиқоти иловагиро талаб менамоянд. Аз ин рӯ, зарурати таҳқиқи ҳамаҷонибаи механизмҳо, воситаҳо ва самтҳои асосии рақамикунонии молияи давлатӣ ҳамчун омили баланд бардоштани самаранокии идоракунии молиявии давлатӣ аҳаммияти махсус касб менамояд. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили институтсионалӣ, таҳлили муқоисавӣ, ҷамъбасти таҷрибаи байналмилалӣ ва усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Молияи давлатӣ ҳамчун яке аз унсурҳои муҳими механизми идоракунии давлатӣ буда, вазифаи танзими ҷараёнҳои иқтисодӣ, банақшагирӣ ва тақсимоти захираҳои молиявиро дар бар мегирад. Бо рушд ва густариши технологияҳои молиявӣ-рақамӣ, аз ҷумла зеҳни сунъӣ, big data, blockchain, системаҳои пардохти электронӣ ва платформаҳои ягонаи идоракунии молиявӣ, имкониятҳои нав барои таҳким ва рушди идоракунии низоми молиявӣ ва баланд бардоштани сатҳи муносибгардонии равандҳои буҷетӣ фароҳам омадааст. Ин равандҳо боиси тағйирёбии мафҳумҳои анъанавӣ, усулҳо ва равишҳои амалкунандаи идоракунии молияи давлатӣ гардида, зарурати таҳқиқи методологии онҳоро ба миён мегузоранд. Бо вуҷуди имкониятҳои фаровон, раванди рақамикунонии молияи давлатӣ бо як қатор мушкилот ва хавфҳо ҳам рӯбарӯст, аз ҷумла таҳдидҳои бехатарии молиявӣ, номукаммалии инфрасохтори рақамӣ, сатҳи пасти ҳамгироӣ байни низомҳои иттилоотӣ, инчунин камбуди мутахассисони соҳавӣ дар низоми молиявии кишварҳои ҷаҳон. Ин омилҳо зарурати таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, стандартҳои умумимиллӣ, методологияи ягонаи рақамикунонӣ ва барномаҳои давлатии дастгирии ин равандро тақозо мекунанд.

Рушди низоми идоракунии истеҳсолот ва баҳодиҳии самаранокии барномаҳои электронӣ айни замон дар низоми идоракунии молияи давлатӣ ҳолати дуруст ташкилкунии технологияҳои ҷамъоварӣ, интиқол ва коркарди иттилооти иқтисодӣ ҳамчун механизми амалӣ маҳсуб меёбад [1]. Бо ин асос, омӯзиши ҷанбаҳои методологии рақамикунонии молияи давлатӣ аҳамияти илмӣ ва амалӣ дошта, он ба муайян кардани самтҳои стратегӣ, принсипҳои илмӣ, механизмҳои танзимкунӣ ва моделҳои муассири амалисозии технологияҳои рақамӣ дар низоми молиявии давлатӣ мусоидат менамояд. Маҳз дар шароити рақобати ҷаҳонӣ, талаботи афзояндаи ҷомеа ба шаффофиятнокӣ ва миёнаравии рушди иқтисодӣ муҳим аст, ки давлат ба меъёрҳои нави идоракунии молиявӣ мутобиқ шавад.

Нақши қорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар рушди ҷомеаи муосир хеле бузург аст. Ин бо он вобаста мебошад, ки рақамикунонӣ қариб ҳамаи соҳаҳои зиндагии аҳолӣ, аз ҷумла фаъолияти касбиро дар бар мегирад. Молияи давлатӣ, ки дар натиҷаи тағйироти босуръати технологияҳои иттилоотӣ тағйир меёбад, низ

истисно нест. Дар натиҷа, раванди танзими ҳуқуқии муносибатҳои молиявӣ, аз ҷумла назорати давлатии молиявӣ, бознигарӣ мешавад. Молияи рақамӣ ба ҷалби сармоягузорӣ ба бахшҳои баландтехнологии иқтисоди миллӣ, ки рушди иқтисодиро дар саросари ҷаҳон дастгирӣ мекунад, кӯмак мекунад. Рушди самаранок ва бехатари маблағгузории рақамӣ ҳамкории ҳамоҳангшудаи ҳамаи субъектҳои хоҷагидориро бо истифода аз технологияҳои молиявӣ талаб мекунад. Ҳамаи ин тадбирҳо бояд ҳолати мутавозуни системаи миллии молиявии ҷумҳуриро нигоҳ доранд ва ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандон - истеъмолкунандагони хизматрасониҳои молияviро таъмин кунанд [3, с. 71].

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар ташаккули манбаъҳои буҷети давлатӣ саҳми манбаъҳои берунӣ ва интиқоли пули муҳоҷирони корӣ назаррас аст, шаффофият ва дурустии баҳисобгирии муҳосибӣ аҳамияти хоса дорад. Рушди баҳисобгирии муҳосибӣ дар соҳаи идоракунии давлатӣ сифати банақшагирӣ, тақсим ва пайгирии хароҷотро хеле беҳтар намуда, назорати иҷрои буҷетро беҳтар мекунад [2, с. 241]. Усулҳои молиявӣ - ин роҳҳои таъсиррасонии муносибатҳои молиявӣ ба раванди хоҷагидорӣ, идоракунии ҳаракати захираҳои молиявӣ ва баҳодиҳии самаранокии истифодаи онҳо мебошанд, ки ба асоси таҳлили нишондиҳандаҳои молиявӣ такя мекунанд. Ба усулҳои молиявӣ дохил мешаванд: ҳисобдории молиявӣ, таҳлили молиявӣ, банақшагирӣ, пешбинӣ, назорати молиявӣ, танзими молиявӣ, низоми ҳисоббаробаркунӣ, қарздиҳӣ, андозбандӣ, ангезаҳои моддӣ ва масъулият, суғурта, амалиётҳои гаравӣ ва трансфертӣ, амалиётҳои трастӣ, лизинг, факторинг ва дигар усулҳо.

МУҲОКИМА

Дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ ва густариши технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, рақамикунонии молияи давлатӣ ба яке аз самтҳои муҳими ислоҳоти идоракунии давлатӣ табдил ёфтааст. Равандҳои рақамикунонӣ имконият медиҳанд, ки фаъолияти мақомоти молиявӣ самараноктар гардида, шаффофият, ҳисоботдиҳӣ ва назорати истифодаи захираҳои давлатӣ беҳтар таъмин карда шавад. Ҳамзамон, истифодаи технологияҳои рақамӣ барои ҷамъоварӣ, коркард ва таҳлили маълумоти молиявӣ шароити мусоидро барои қабули қарорҳои асоснок ва баланд бардоштани сифати хизматрасониҳои давлатӣ фароҳам меорад. Аз нуқтаи назари методологӣ, рақамикунонии молияи давлатӣ маҷмӯи усулҳо, воситаҳо ва механизмҳои ташкилию технологиро дар бар мегирад, ки ба такмили идоракунии захираҳои молиявии давлат равона шудаанд. Самаранокии ин раванд аз сатҳи татбиқи технологияҳои муосир, омодагии институтсионалӣ, рушди сармояи инсонӣ ва мавҷудияти заминаи ҳуқуқии мувофиқ вобастагӣ дорад. Дар ҷадвали 1 ҷанбаҳои асосии методологии рақамикунонии молияи давлатӣ, технологияҳои истифодашаванда ва натиҷаҳои интизоршавандаи онҳо пешниҳод шудаанд.

Ҷадвали 1. Ҷанбаҳои методологии рақамикунонии молияи давлатӣ дар шароити муосир

№	Ҷанбаи методологӣ	Мазмун ва хусусиятҳо	Технологияҳои рақамӣ	Нишондиҳандаҳои арзёбӣ	Натиҷаҳои интизоршаванда
1	**Рақамикунонии буҷет**	Автоматикунонии таҳия, иҷро ва мониторинги буҷет	Системаҳои электронии идоракунии буҷет, Big Data	Суръати коркарди маълумот, дақиқии ҳисобот	Баланд шудани самаранокии идоракунии буҷет
2	**Хазинадории электронӣ**	Идоракунии рақамии амалиётҳои хазинадорӣ	Платформаҳои онлайн, абрҳои ҳисоббарорӣ	Вақти иҷрои пардохтҳо, шумораи амалиётҳои онлайн	Коҳиши хароҷоти маъмурӣ
3	**Андозбандии рақамӣ**	Ҷамъоварӣ ва назорати андозҳо ба таври электронӣ	Порталҳои андоз, AI, таҳлили додаҳо	Ҳаҷми андозҳои ҷамъовардашуда, сатҳи риояи қонунгузорӣ	Баланд шудани даромадҳои буҷетӣ
4	**Хариди давлатии электронӣ**	Гузаронидани тендерҳо ва шартномаҳо дар шакли рақамӣ	Порталҳои e-Procurement, Blockchain	Теъдоди тендерҳои электронӣ, сатҳи рақобат	Шаффофият ва коҳиши хавфи коррупсия
5	**Шаффофияти молиявӣ**	Дастрасии ҷомеа ба маълумоти молиявии давлатӣ	Open Data, порталҳои иттилоотӣ	Индекси шаффофият, шумораи истифодабарандагон	Баланд шудани эътимоди ҷомеа
6	**Идоракунии хавфҳои молиявӣ**	Пешгӯӣ ва мониторинги хавфҳои буҷетӣ	AI, Machine Learning, аналитикаи пешгӯишаванда	Сатҳи хавфҳои ошкоршуда	Беҳтар шудани устувории молиявӣ
7	**Ҳисоботи молиявии рақамӣ**	Таҳия ва пешниҳоди ҳисоботҳо дар реҷаи воқеӣ	ERP-системаҳо, Business Intelligence	Сифат ва саривақтии ҳисоботҳо	Қабули қарорҳои асоснок

8	**Амнияти кибернетикӣ**	Ҳифзи маълумоти молиявии давлатӣ	Рамзгузорӣ, системаҳои киберамният	Шумораи ҳамлаҳои пешгиришуда	Таъмини амнияти инфрасохтор
9	**Интегратсияи байниидоравӣ**	Мубодилаи иттилоот байни мақомоти давлатӣ	API, платформаҳои ягонаи давлатӣ	Сатҳи ҳамгироии системаҳо	Коҳиши такрори маълумот
10	**Идоракунии маълумотҳо**	Ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва таҳлили додаҳои молиявӣ	Big Data, Data Warehouse	Ҳаҷм ва сифати додаҳо	Беҳтар шудани таҳлил ва банақшагирӣ
11	**Истифодаи зеҳни сунъӣ**	Автоматикунонии таҳлил ва қабули қарорҳо	AI, Chatbots, алгоритмҳои омӯзишӣ	Сатҳи автоматикунонӣ	Самаранокии баландтари идоракунӣ
12	**Пардохтҳои рақамии давлатӣ**	Гузариш ба хизматрасониҳои ғайринақдӣ	FinTech, мобилбонкинг, QR-пардохт	Ҳаҷми пардохтҳои электронӣ	Соддагардонии хизматрасониҳо
13	**Мониторинг ва аудит**	Назорати рақамии истифодаи маблағҳои давлатӣ	Blockchain, аудитҳои автоматикӣ	Шумораи қонунвайронкуниҳои ошкоршуда	Баланд шудани интизоми молиявӣ
14	**Рушди сармояи инсонӣ**	Омодасозии мутахассисон барои иқтисоди рақамӣ	Платформаҳои омӯзиши электронӣ	Шумораи кормандони бозомӯзишшуда	Баланд шудани сатҳи тахассус
15	**Ҳамоҳангсозии ҳуқуқӣ**	Такмили заминаи ҳуқуқии рақамикунонӣ	Қонунгузории рақамӣ, ҳукумати электронӣ	Теъдоди санадҳои қабулшуда	Фаъолияти устувори низоми рақамӣ

Сарчашма: коркарди муаллиф.

Таҳлили ҷанбаҳои методологии рақамикунонии молияи давлатӣ нишон медиҳад, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ барои такмили низоми идоракунии молиявии давлат аҳаммияти калидӣ дорад. Рақамикунонии равандҳои буҷетӣ, хазинадорӣ, андозбандӣ ва хариди давлатӣ ба баланд гардидани самаранокии фаъолияти мақомоти давлатӣ, суръат бахшидани мубодилаи иттилоот ва коҳиш додани хароҷоти маъмурӣ мусоидат менамояд. Дар баробари ин, ҷорӣ намудани технологияҳои муосир имконият фароҳам меорад, ки назорат ва мониторинги истифодаи маблағҳои давлатӣ дар сатҳи баландтар амалӣ карда шавад. Натиҷаҳои ҷадвал инчунин нишон медиҳанд, ки шаффофият ва ҳисоботдиҳии молиявӣ аз ҷумлаи муҳимтарин натиҷаҳои рақамикунонӣ ба ҳисоб мераванд. Татбиқи платформаҳои электронӣ, технологияҳои таҳлили додаҳо ва воситаҳои зеҳни сунъӣ ба баланд шудани сифати қарорҳои идоракунӣ ва пешгирии хавфҳои молиявӣ мусоидат мекунад. Ҳамзамон, рушди амнияти кибернетикӣ ва ҳамгироии системаҳои иттилоотӣ ҳамчун шартҳои муҳими фаъолияти устувори инфрасохтори рақамии молиявӣ баромад менамоянд.

ХУЛОСА

Дар натиҷаи таҳлили ҷанбаҳои методологии рақамикунонии молияи давлатӣ муайян гардид, ки ин раванд яке аз самтҳои муҳими ислоҳоти низоми идоракунии молияи давлатӣ ба ҳисоб меравад. Татбиқи технологияҳои рақамӣ дар буҷетсозӣ, хазинадорӣ, андозбандӣ ва хариди давлатӣ имконият медиҳад, ки самаранокии истифодаи захираҳои молиявӣ баланд гардида, сатҳи шаффофият ва ҳисоботдиҳӣ тақвият ёбад. Ҳамзамон, истифодаи воситаҳои муосири таҳлили додаҳо, зеҳни сунъӣ ва платформаҳои электронии идоракунӣ ба беҳтар гардидани сифати қабули қарорҳои молиявӣ ва коҳиши хавфҳои молиявӣ мусоидат менамояд. Дар баробари ин, масъалаҳои таъмини амнияти кибернетикӣ ва рушди инфрасохтори рақамӣ ҳамчун омилҳои калидии устувории низоми молияи давлатӣ арзёбӣ мегарданд.

Дар маҷмӯъ, метавон хулоса кард, ки рақамикунонии молияи давлатӣ на танҳо раванди техникии навсозӣ, балки омили стратегӣ барои рушди устувори иқтисоди миллӣ мебошад. Барои ноил шудан ба натиҷаҳои устувор зарур аст, ки ислоҳоти институтсионалӣ, такмили заминаи ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани сатҳи саводнокии рақамии кадрҳо ҳамзамон таъмин карда шаванд.

АДАБИЁТ

1. Неъматуллои М., Каримов Б.И. Ташаккулёбии низоми электронӣ — омили баланд бардоштани идоракунии молияи давлатӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 3(32). – С. 219–225. – EDN VCSDEE.

2. Сангова М.А. Методика ва тартиби муайян намудани дурнамо аз рӯи даромадҳои буҷети давлатӣ тавассути рақамикунонии молия // Рушди устувор ва иқтисоди сабз. – 2025. – Т. 1, № 1(1). – С. 71–75. – EDN ODRGZI.

3. Давлатзода М.Х. Шаффофият ва самаранокии маблағҳои буҷетӣ: нақши баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит дар идоракунии молияи давлатӣ // Фурӯғи илм. – 2025. – № 1. – С. 235–243. – EDN LVBWBT.

4. Ҳикматов М.Н. Баъзе масъалаҳои назариявии молияи давлатӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 12. – С. 249–254. – EDN GGDRYA.

5. Оймаҳмадов Г.Н., Ҳикматов М.Н. Устувории молиявии макроиқтисодӣ: таҳлили нишондиҳандаҳои асосӣ ва танзими хавфҳои бо он алоқаманд // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – № 4. – С. 28–34. – EDN OSPGFJ.

6. Qurbanizoda D. The effect of inflation on the level of social services in digital conditions. – 19 апреля 2024 года. – P. 122–127. – EDN EQXWQB.

7. Нурализода А.Н., Қурбонализода Д.Т. Асосҳои назариявии рушди иқтисоди рақамӣ дар минтақаҳо: назарияҳо, таҳлилҳо ва пешниҳодҳо // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 1(35). – С. 153–165. – EDN HTZKQN.

8. Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, № 642 тасдиқ шудааст).

9. Барномаи миёнамуҳлати иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025.

10. Қурбонализода Д.Т., Нурализода А.Н., Нурализода Н.Н. Иқтисоди рақамӣ: китоби дарсӣ. – Душанбе, 2022. – 272 с.

УДК: 368.03

БОЗОРИ СУҒУРТА: ВАЗЪИЯТ ВА ТАМОЮЛҲОИ АСОСИИ РУШД

Ризозода Тӯра Раббим
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд
Саидӣ Дилфуза Ӯктамзода
муаллими калони Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд

Дар ин мақола вазъи кунунии бозори суғурта ва тамоюлҳои асосии рушд дар иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Унсурҳои асосии муносибатҳои суғурта муайян карда шуда, чаҳорчӯбаи ҳуқуқии бозори суғуртаи кишвар таҳлил карда шудааст. Шарҳи мухтасари ширкатҳои суғуртае, ки дар бозори суғурта фаъолият мекунанд, дар баробари маълумоти васеъ дар бораи фаъолияти Корхонаи воҳиди давлатии «Тоҷиксуғурта» пешниҳод карда мешавад. Ширкатҳои суғуртае, ки дар бозори суғуртаи Тоҷикистон фаъолият мекунанд, аз рӯи сармояи оинномавӣ гурӯҳбандӣ шудаанд. Сармояи оинномавии ширкатҳои суғуртае, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи муайян фаъолият мекунанд, низ арзёбӣ карда шудаанд. Мушкилоти мавҷуда дар бозори суғуртаи Тоҷикистон муайян карда шуда, тавсияҳо барои беҳтар кардани ин бозор пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: бозори суғурта, хизматрасонии суғуртавӣ, низоми молиявӣ, сиёсати танзимкунанда, ширкатҳои суғурта, корхонаҳо.

РЫНОК СТРАХОВАНИЯ: СОСТОЯНИЕ И ОСНОВНЫЕ ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ

Ризозода Тура Раббим
доктор экономических наук, профессор Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова. Республика Таджикистан, Худжанд
Саиди Дилфуза Уктамзода
старший преподаватель Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова. Республика Таджикистан, Худжанд

В данной статье рассмотрено современное состояние страхового рынка и ключевые тренды его развития в национальной экономике Республики Таджикистан. Выявлены основные элементы страховых отношений и проанализирована нормативно-правовая база страхового рынка страны. Сделан обзор страховых компаний на рынке страховых услуг и дана расширенная информация о деятельности ГУП «Точиксугурта». Сгруппированы страховые компании по величине уставного капитала, действующие на страховом рынке Таджикистана. Также оценена величина уставного капитала страховых компаний, функционирующих в Республике Таджикистан за определённый период. Выявлены существующие проблемы страхового рынка Республики Таджикистан и даны рекомендации для улучшения данного рынка.

Ключевые слова: страховой рынок, страховые услуги, финансовая система, регуляторная политика, страховые компании, предприятия.

INSURANCE MARKET: CURRENT STATE AND KEY DEVELOPMENT TRENDS

Rizozoda Tura Rabbim
Doctor of Economic Sciences, Professor, Khujand State University named after Academician B. Gafurov. Republic of Tajikistan, Khujand
Saidi Dilfuza Uktamzoda
Senior Lecturer, Khujand State University named after Academician B. Gafurov. Republic of Tajikistan, Khujand

This article examines the current state of the insurance market and the key trends in its development within the national economy of the Republic of Tajikistan. The main elements of insurance relations are identified, and the regulatory and legal framework of the country's insurance market is analyzed. An overview of insurance companies operating in the insurance services market is provided, along with detailed information on the activities of the SUE «TojikSugurta». The study also assesses the amount of authorized capital of insurance companies operating in the Republic of Tajikistan over a specified period. Existing problems of the insurance market of the Republic of Tajikistan are identified, and recommendations for improving this market are proposed.

Keywords: insurance market, insurance services, financial system, regulatory policy, insurance companies, enterprises.

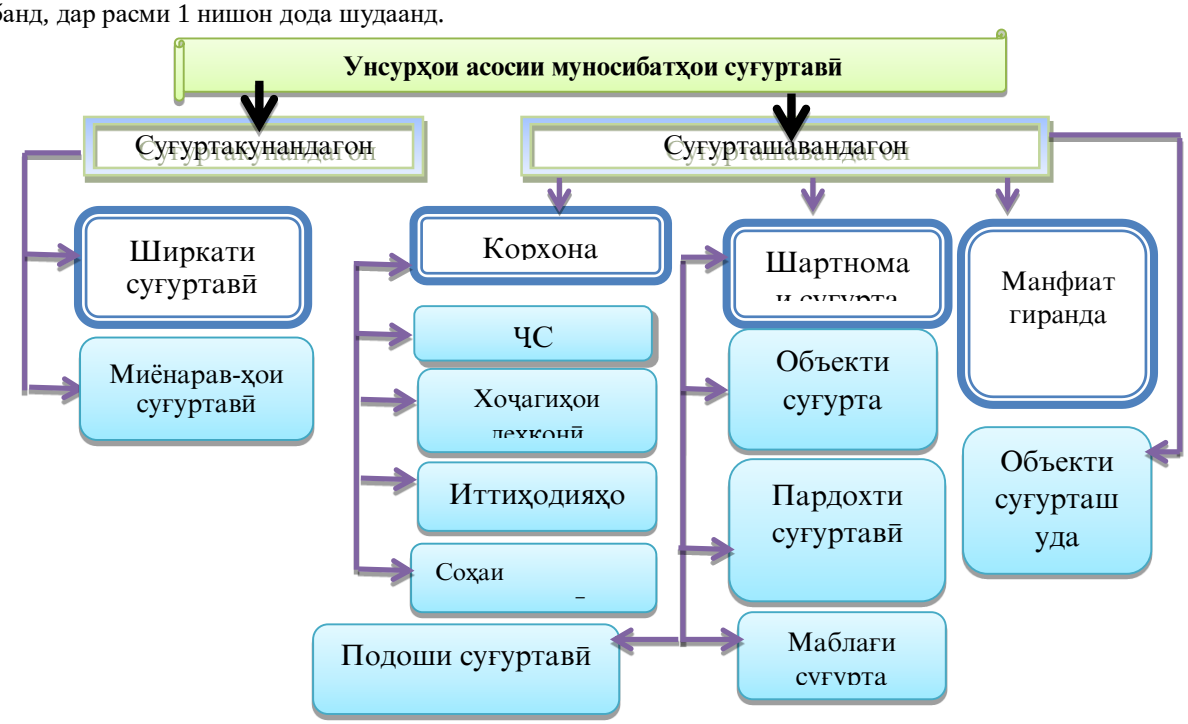
МУҚАДДИМА

Ташаккули шаклҳои нави хоҷагидорие, ки бо муносибатҳои бозорӣ алоқаманданд, ташкили низоми ҳифзи онро аз шароитҳои номуайяни хоҷагидорӣ талаб менамояд. Вобаста ба ин, ширкатҳои суғуртавӣ аз нуқтаи назари маҳдудияти пайомадҳои равандҳои манфӣ ҳамчун ниҳод баромад мекунанд ва вазифаи появии бозори суғурта - ин ҳимояи молиявии субъектони иқтисодӣ аз ҳолатҳои ғайричашмдошт ба ҳисоб меравад. Бозори суғурта муҳити мушаххасе ба ҳисоб меравад, ки вобаста ба соҳаи муносибатҳои иқтисодӣ муайян карда шуда, дар он хариду фурӯши маҳсулот объекти талаботу таклифот мебошад. Барои таъмини муттасилии раванди

такроиstеҳсолӣ тавассути пардохти подоши суғуртавӣ дар ҳолатҳои ғайричашмдошт ва фавқулодда бозори рушдёфтаи суғурта муҳим ҳисобида мешавад. Мақсади мақола баррасии вазъи кунунии бозори суғурта, муайян намудани унсурҳои асосии муносибатҳои суғуртавӣ, таҳлили чаҳорчӯбаи ҳуқуқии он ва пешниҳоди тавсияҳо барои рушди ин бозор дар иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили назариявӣ, муқоисавӣ, оморӣ, таҳлили сохторӣ ва усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Заминаи иттилоотии таҳқиқотро санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон ва ҳуҷҷатҳои таъсисии Корхонаи воҳиди давлатии «Тоҷиксуғурта» ташкил медиҳанд. Дар шароити иқтисодиёти бозорӣ нақш ва мавқеи суғуртакунанда дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ ба таври назаррас тағйир меёбад ва дар ин ҳолат ташкилотҳои суғуртавӣ ба субъектони иқтисодӣ мубаддал мегарданд. Унсурҳои асосие, ки дар асоси онҳо муносибатҳои суғуртавӣ ташаккул ва рушд меёбанд, дар расми 1 нишон дода шудаанд.

Расми 1. Унсурҳои асосии муносибатҳои суғурта

Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Дар солҳои соҳибистиқлолӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқурсии институтсионалии зарурӣ оид ба ташаккули ниҳоди суғуртавӣ таҳия гардидааст, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба додани иҷозатнома аз рӯи намуди суғурта» [1], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба суғуртаи ҳатмии тиббӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [2], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба суғуртаи мутақобила» [3], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба суғуртаи ҳатмии шахсони воқеӣ» [4] ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба фаъолияти суғурта» [5]. Имрӯзҳо аз ҷониби Ҳукумати мамлакат таваҷҷуҳи хоса ба рушди суғурта, инчунин ба ташаккули ширкатҳои суғуртавӣ бо иштироки фаъолонаи сармояи давлатӣ зоҳир гардида истодааст, зеро таҷрибаи рушди суғурта дар кишварҳои ИДМ нишон дод, ки мавҷудияти шумораи зиёди ширкатҳои суғуртавӣ бо сармояи оинномавии нисбатан кам аксари вақт боиси нотавонии онҳо оид ба иҷрои уҳдадорӣ мегардад. Барои рушди бозори суғурта Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба тадбирҳои минбаъдаи либералӣ ва рушди бозори суғурта» [6] аҳаммияти муҳим дорад, зеро тибқи он ширкатҳои суғуртавӣ новобаста аз шакли моликияташон ба муҳлати се сол аз андози даромад озод карда мешаванд.

НАТИҶАҲО

Аз рӯи андозаи сармояи оинномавии худ ширкатҳои суғуртавие, ки дар бозори суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият доранд, метавон ба се гурӯҳ тақсим кард: корхонаҳои хурд дар шакли ҷамъиятҳои дорои масъулияти маҳдуд ва ҷамъиятҳои саҳҳомии пӯшида бо сармояи оинномавӣ то 2 млн сомонӣ; корхонаҳои миёна дар шакли ҷамъиятҳои дорои масъулияти маҳдуд, ҷамъиятҳои саҳҳомии кушода ва корхонаҳои давлатӣ бо сармояи оинномавӣ то 10 млн сомонӣ; инчунин корхонаҳои калон ва ширкатҳои саҳҳомӣ бо сармояи оинномавӣ зиёда аз 10 млн сомонӣ. Дар умум, имрӯз дар мамлакат низоми дузинагии суғурта амал менамояд, ки иборат аст аз корхонаҳои воҳиди давлатӣ оид ба расонидани хизмат барои шумораи зиёди иштирокчиён, ва ширкатҳои суғуртавии саҳҳомӣ, хусусӣ, соҳавӣ ва дигар ширкатҳои шакли моликияташон гуногун, аз ҷумла ширкатҳои дорои иштироки сармояи хориҷӣ. Имрӯз дар ҷумҳурӣ 16 ширкати суғуртавӣ амал мекунанд, ки аз он 1 адад давлатӣ ва 15 адад ғайридавлатии дар шакли ҷамъиятҳои саҳҳомӣ фаъолияткунанда ба ҳисоб мераванд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Шумораи ширкатҳои суғуртавӣ дар бозори хизматрасонии суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2024

Ҳамагӣ, ширкатҳои суғурта	Ширкатҳои суғуртавии давлатӣ	Ширкатҳои суғуртавии ғайридавлатӣ
16	1	15

Сарчашма: [7, с. 2].

Корхонаи воҳиди давлатии «Тоҷиксуғурта» корхонаи бузурги ягонаи давлатии суғуртавӣ мебошад, ки аз ҷониби Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шудааст ва он намояндаи давлат ба ҳисоб меравад. Ин корхона барои ташкили инфрасохтори ягонаи бозори суғурта, таъмини ҷараёни воридшавии сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти кишвар ва ҳавасмандгардонии фаъолияти содиротии истеҳсолкунандагони маҳаллӣ дар асоси кафолатҳои суғуртавӣ пешбинӣ гардидааст. Ҳадафи асосии фаъолияти КВД «Тоҷиксуғурта» амалигардонии суғуртаи ҳатмӣ, суғуртаи давлатӣ, суғуртаи ихтиёрӣ, суғуртаи муштарак ва инчунин азнавсуғуртакунӣ ба ҳисоб меравад. Барои ноил шудан ба ҳадафи гузошташуда КВД «Тоҷиксуғурта» тибқи муқаррароти қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон уҳдадориҳои зеринро иҷро менамояд:

– тарофаҳои суғуртавиро тибқи қонунгузорӣ муайян намуда, ба мақомоти ваколатдори давлатӣ барои тасдиқ пешниҳод менамояд;

– фаъолияти азнавсуғуртакуниро бо ташкилотҳои суғуртавии ватанӣ ва хориҷӣ анҷом медиҳад;

– суғуртаи муштаракро якҷоя бо ташкилотҳои суғуртавии ватанӣ таъмин мекунад;

– бо ташкилотҳои суғуртавии брокерӣ ва ташкилотҳои актуарияи суғуртавӣ ҳамкорӣ мекунад;

– суғуртаи ҳатмии давлатиро тибқи қонунгузорӣ анҷом медиҳад;

– танзим ва татбиқи муносибатҳои суғуртавиро муқаррар менамояд;

– тадбирҳои пешгириро барои объекти суғурташуда меандешад ва фондҳои захиравии заруриро ташкил медиҳад [8, с. 3].

Бо мақсади мусоидат ба рушди корхонаҳои хурд ва хусусӣ, аз ҷониби ширкатҳои суғуртавии давлатӣ низоми суғуртаи имтиёзнок таҳия карда мешавад, ки он суғуртаи амволи гарав, суғуртаи масъулият ва суғурта аз ҳолатҳои ғайричашмдоштро дар бар гирифта, тавассути пешниҳоди хизматрасонии саривақтии машваратӣ амалӣ карда мешавад. Дороиҳои ширкатҳои суғуртавии мамлакат ба ҳолати 31 декабри соли 2024 ба 901,5 млн сомонӣ расид, ки он ба 85,7 млн сомонӣ ё ки ба 10,5% нисбат ба соли гузашта афзоиш ёфтааст. Ҳиссаи дороиҳои низоми суғурта нисбат ба ҳаҷми умумии дороиҳои низоми молия дар ин давра ба 1,7% расида, нисбат ба ММД 0,6%-ро ташкил додааст [7].

МУҲОКИМА

Ҳаҷми сармояи оинномавӣ, ки вазъи бозори суғуртаро тавсиф медиҳад, яке аз нишондиҳандаҳои асосии дороиҳои суғуртакунандагон мебошад. Вале бо вуҷуди ин, новобаста аз афзоиши ширкатҳои суғуртавӣ дар бозор, ширкатҳое, ки дорои сармояи оинномавии нисбатан кам ҳастанд, зиёданд (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Ҳаҷми сармояи оинномавии ширкатҳои суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳаз. сомонӣ)

Номгӯи ширкатҳои суғуртавӣ	Сармояи оинномавӣ дар соли 2010	Сармояи оинномавӣ дар соли 2024	Афзоиш дар соли 2024 нисбат ба 2010
КВД «Тоҷиксуғурта»	3289,9	13000,0	9710,1
КДФ «Тоҷисармоягузор»	2927,9	-	-
ҶДММ «Спитамен-иншуренс»	-	190269,24	-
ҶДММ «СО Муин»	6217,8	6176,73	–41,07
ҶДММ «Страхование 21 века»	110,2	6319,83	6209,63
ҶСП «СО Кафил»	235,1	-	-
ҶСП «СО М-Полис»	137,0	-	-
ҶДММ «СО Суғуртаи аввалини миллӣ»	178,8	180834,6	180655,8
ҶДММ «СО Бима»	210,4	63000,0	62789,6
ҶДММ «Дс страхования»	-	10000,0	-
ҶДММ «СО Эсхата-Суғурта»	179,6	2000,0	1820,4
ҶДММ «ШС Боварӣ»	420,0	-	-
ҶДММ «СО Меҳнат»	218,2	2000,0	1781,8
ҶДММ «СО Итминон»	165,3	2000,0	1834,7
ҶДММ «Суғуртаи Шарқ»	381,7	-	-
ҶДММ «СО Сипаҳр»	-	2000,0	-
ҶДММ «Страхование Таджикистан и Китай»	209,1	2000,0	1790,9
ҶСП «СО Лондон-Душанбе»	178,9	-	-
ҶСП «ШС Паймон Иншуренс»	-	12000,0	-
ҶДММ «ШС Бохтар Иншуренс»	-	20000,0	-
ҶДММ «ШС Такаффул»	-	2000,0	-

ҶДММ «СО Бима Жизнь»	-	5000,0	-

Сарчашма: таҳлилҳои муаллифон [9].

Тибқи додаҳои ҷадвал дидан мумкин аст, ки дар ин давра бисёре аз ширкатҳои суғуртавӣ маҷбур шуданд, ки фаъолияти меҳнатии худро қатъ намоянд. Тибқи маълумотҳои Феҳристи ягонаи давлатии иштирокчиёни касбии бозори суғурта, як қатор ташкилотҳои зерин фаъолияти худро дар соли 2024 бинобар ба охир расидани муҳлати иҷозатномаи онҳо қатъ намуданд: ҶДММ «ТС Дариён Бима», ҶДММ «ТС Суғуртаи наҷот», ҶДММ «Суғуртаи миллӣ», ҶДММ «Страховой брокер Ариё», ҶСП «ТС М-Полис», ҶСП «ТС Лондон-Душанбе», ҶДММ «ТС Лидер Иншуранс», ҶДММ «Центр поддержки взаимного страхования», КДФ «Тоҷиксармоягузор», ҶСП «ТС Кафил», ҶДММ «ТС Меҳрубон» ва ҶДММ «Суғуртаи Шарқ» [9]. Ғунҷоиши пасти бозори суғуртаи мамлакат аз сабаби ҳаҷми ками сармояи оинномавии ширкатҳои суғуртавӣ мебошад; аммо агар сармоягузории умумии бозори суғуртаро аз соли 2010 то 2024 таҳлил намоем, дидан мумкин аст, ки сармояи оинномавии ширкатҳои суғуртавии муштарак 3 маротиба афзоиш ёфтааст. Вале бояд қайд намуд, ки афзоиши асосиро ду корхонаи давлатӣ таъмин намуданд; ба ақидаи мо, талабот нисбат ба ҳаҷми аввалаи сармояи оинномавӣ сабаби асосии ин номутавозунӣ гардидааст.

Камбудии асосии бисёри ширкатҳои суғуртавӣ мавҷудияти маҳдудият дар намудҳои хизматрасонии суғуртавӣ мебошад, ки боиси номутавозунии сандуқи суғуртавӣ мегардад. Дар маҷмуъ, дар иқтисодиёти миллӣ барои рушди низоми суғурта масъалаҳои зерин бояд ҳаллу фасл гарданд: муайян намудани суғурташавандагони боиқтидору тавоно ва ҳавасмандгардонии онҳо; ҷалби корхонаҳои хурду миёна ба фаъолияти суғуртавӣ; танзими давлатӣ оид ба васеъ намудани фаъолияти ташкилотҳои суғуртавӣ ва намудҳои хизматрасонии суғуртавӣ; афзоиши воридотҳои суғуртавӣ тавассути таблиғот, ки фаъолияти ташкилотҳои суғуртавиро ба таври мушаххас нишон медиҳад; зарурати коркарди маҳсулотҳои нави ҷолиб, ки воқеан талабот ва қобилияти харидории аҳолиро инъикос мекунад; инчунин афзоиш додани подоши суғуртавӣ ва кафолати даромадҳо. Фаъолияти инвеститсионии ширкатҳои суғуртавӣ бевосита бо бозор робитаи мустақим дорад, ки тавассути сармоягузории воситаҳои пулии муваққатан озод суғуртакунандагон метавонанд ҳаҷми сармояи худро афзоиш диҳанд.

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, тибқи арзёбии миқдорӣ ва сифатии меъёрҳои бозори суғурта ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки бозори суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври зарурӣ мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст ва дар марҳилаи аввали рушд қарор дорад, ки амалигардонии меъёрҳои комплексии маъмурӣ ва иқтисодиро оид ба такомули он талаб менамояд. Бозори хизматрасонии суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбатан суст афзоиш ёфта истодааст ва мо бар он назарем, ки рушди бозори суғурта дар мамлакати мо дар асоси ҳалли муаммоҳои зерин ноил мегардад:

1. суғурташавандагон ба ширкатҳои суғуртавӣ боварӣ надоранд, ки дар натиҷа бозори суғурта манфиати худро гум карда, ҷолибияти сармоягузориро аз даст медиҳад;
2. мавҷуд набудани маданияти суғуртавӣ;
3. сатҳи пасти даромади аҳолӣ;
4. рушди сусти суғуртаи ҳаёт дар давраи дарозмуддат;
5. мавҷуд набудани инфрасохтор ва номутобиқатии он дар бозори суғурта.

Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки дар асоси омӯзиши таҷрибаи ширкатҳои суғуртавии давлатҳои пешқадам, ки дар онҳо бозори суғурта рушд ёфтааст, тавсияҳои самаранокро интихоб намуда, онро дар муддати кӯтоҳтарин татбиқ намудан муҳим аст. Қобили зикр аст, ки барои рушди низоми суғурта бонкҳо метавонанд тавассути ҷалби муштариёни худ ба намудҳои мухталифи суғурта мусоидат намоянд. Самти нави саноатикунонӣ, ки кишвари мо онро пеша кардааст, талаб менамояд, ки ба низоми суғурта байни ҳамаи субъектони хоҷагидорӣ мақоми баланд дода шавад, ва мо умедворем, ки ин мақом аз ҷониби ҷомеа дастгирӣ гардида, аз ҷониби давлат низоми қонунгузории бозори суғурта такомул дода мешавад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба додани иҷозатнома аз рӯи намудҳои суғурта». – Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 17.05.2004. – № 37.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғуртаи ҳатмии тиббии Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 18.07.2008. – № 408.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба суғуртаи мутақобила». – Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 05.08.2009. – № 125.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба суғуртаи ҳатмии пасандози шахсони воқеӣ». – Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 02.08.2011. – № 758.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти суғурта». – Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 23.06.2016. – № 1349.
6. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба меъёрҳои минбаъдаи либералӣ ва рушди бозори суғурта». – Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 31.01.2004.
7. Омӯзиши низоми суғурта дар соли 2024 [захираи электронӣ] / Бонки миллии Тоҷикистон. – Реҷаи дастрасӣ: https://www.nbt.tj/files/sugurta/2024/ (санаи мурочиат: 17.04.2026).
8. Оинномаи Корхонаи воҳиди давлатии «Тоҷиксуғурта». – Корхонаи воҳиди давлатии «Тоҷиксуғурта». – 22.09.2022. – № 460.
9. Саҳҳомони иштирокчиёни касбии бозори суғурта [захираи электронӣ] / Бонки миллии Тоҷикистон. – Реҷаи дастрасӣ: https://nbt.tj/ru/sugurta/shareholders.php (санаи мурочиат: 20.04.2026).

УДК: 330.567.26: 31 (575.3)

МОНИТОРИНГ УРОВНЯ БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ И УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Комилзода Абубакр Косим

Доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикский национальный университет. Республика Таджикистан, Душанбе

Сафарзода Навруз Умарали

Кандидат экономических наук, доцент кафедры национальной экономики и экономической безопасности. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье анализируются состояние и динамика благосостояния населения Республики Таджикистан посредством мониторинга ключевых социально-экономических показателей: дифференциации доходов, уровня заработной платы, структуры потребительских расходов и денежных переводов трудовых мигрантов. Раскрывается роль системы мониторинга и оценки стратегических документов в обеспечении своевременной реализации государственных программ. Выявлены факторы, сдерживающие рост благосостояния, и обоснованы приоритетные направления государственной политики, включая индексацию доходов уязвимых групп, развитие среднего класса и снижение зависимости от денежных переводов.

Ключевые слова: благосостояние населения, мониторинг и оценка, дифференциация доходов, денежные переводы, средний класс, уровень бедности, государственная социальная политика, Республика Таджикистан.

MONITORING THE LEVEL OF WELL-BEING AND IMPROVEMENT OF THE QUALITY OF LIFE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Komilzoda Abubakr Kosim

Doctor of Economic Sciences, Professor, Department of Economic Theory Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe

Safarzoda Navruz Umarali

Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of National Economy and Economic Security Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article analyzes the state and dynamics of the population's well-being in the Republic of Tajikistan through monitoring of key socioeconomic indicators: income differentiation, wage levels, consumer expenditure structure, and remittances from labor migrants. The role of the strategic document monitoring and evaluation system is revealed. Factors constraining well-being growth are identified, and priority directions for state policy are substantiated.

Keywords: population well-being, monitoring and evaluation, income differentiation, remittances, middle class, poverty level, state social policy, Republic of Tajikistan.

ВВЕДЕНИЕ

Развитие любого государства невозможно без обеспечения достойной жизни граждан. Благополучие населения является важнейшим аспектом государственной политики, направленной не только на наращивание материального благосостояния, но и на создание комфортных условий для реализации потенциала каждого гражданина. Республика Таджикистан с момента обретения независимости в сентябре 1991 года прошла через серьёзные испытания: жестокая гражданская война 1992–1997 годов привела к сокращению ВВП более чем на 60% по сравнению с доиндепенденционным уровнем [2]. Восстановление экономики в конце 1990-х – 2000-х годов опиралось прежде всего на сельское хозяйство и денежные переводы трудовых мигрантов.

В этих условиях система мониторинга и оценки стратегических документов приобретает принципиальное значение: она позволяет своевременно отслеживать ход реализации государственных программ и вносить необходимые корректировки. Исследование показывает, что национальная система мониторинга находится в процессе формирования и должна быть «полностью включена в стратегический документ и признана ключевым элементом управления процессом экономического развития» [9].

Цель статьи - провести комплексный мониторинг уровня благосостояния населения Республики Таджикистан, оценить эффективность государственной социальной политики и определить приоритетные направления её совершенствования в контексте достижения целей Национальной стратегии развития до 2030 года.

Под дифференциацией доходов понимается объективно обусловленный существующей системой производственных отношений результат распределения доходов, выражающий степень неравномерности распределения благ и проявляющийся в различии долей национального дохода, получаемых разными группами населения [10]. Неравенство доходов и богатства присуще любому общественному строю: среди наиболее обеспеченных, как правило, находятся обладатели более высоких способностей, образования и квалификации, а также владельцы капитала и земельной собственности [5].

Важнейшим экономическим показателем жизненного уровня является степень соответствия минимальной заработной платы, пенсии и среднедушевых доходов прожиточному минимуму. Низкий размер оплаты труда подрывает заинтересованность в трудовой деятельности и нарушает рыночные трудовые

отношения. При этом методика повышения уровня благосостояния, применяемая в одной стране, не всегда эффективна для другой: государство должно исходить из реальных национальных возможностей [5].

Обзор научных работ по данной тематике показал, что среди экспертов нет единого понимания термина «средний класс». В 1930-х годах Edmond Vermeil и Raymond Aron рассматривали средний класс как «социальный лифт» - желаемое достижение для бедных и уязвимых слоёв, обеспечивающее выход из нищеты [12]. С середины XX века активно обсуждались подходы, основанные на социальных категориях - уровне образования, культуры, профессии. С 1970-х годов утвердился доходный подход, позволяющий сравнивать экономические характеристики классов по странам и регионам [11].

Современные исследования рассматривают средний класс как основу внутреннего потребления, экономического роста и социальной стабильности. Bigot et al. (2012) показывают, что расширение среднего класса напрямую связано с ростом человеческого капитала и диверсификацией источников дохода [13]. Chun, Hasan и Ulubasoglu (2011) на основе кросс-страновых данных подтверждают, что средний класс является значимым фактором экономического развития [14].

Система мониторинга и оценки стратегических документов в Республике Таджикистан регулируется Постановлением Правительства № 615 от 29 декабря 2018 г. [7]. Согласно ему, министерства и ведомства ежегодно представляют информацию о ходе реализации отраслевых стратегий Министерству экономического развития и торговли. Исполнительные органы регионов представляют отчёты Комитету по местному развитию при Президенте РТ до 10 февраля, который до 1 марта передаёт их Министерству для анализа [7]. Восидиён Ф.С. подчёркивает необходимость дальнейшего совершенствования данной системы для повышения её роли в формировании социально-экономической политики [1].

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исследование основано на комплексе взаимодополняющих методов. Статистический анализ применён для оценки динамики среднемесячной заработной платы, структуры потребительских расходов и объёмов денежных переводов. Сравнительный анализ использован для сопоставления показателей заработной платы и дифференциации доходов в Таджикистане со странами СНГ и развитыми экономиками. Метод мониторинга и оценки применён для систематического отслеживания хода реализации стратегических документов - Среднесрочной программы развития на 2021–2025 гг. [10] и Национальной стратегии развития до 2030 года. Панельный анализ данных Обследования бюджетов домохозяйств (ОБДХ) за 2010-2024 гг. использован для оценки социальной мобильности и динамики среднего класса.

Информационная база исследования включает данные Агентства по статистике при Президенте РТ, Министерства труда, миграции и занятости РТ, материалы Группы Всемирного банка [2], а также результаты аналитических исследований по развитию среднего класса [8].

РЕЗУЛЬТАТЫ

Для обеспечения оптимальности государственного вмешательства и измерения его результатов предлагается систематическая цепочка стадий политики роста благосостояния. Каждое звено цепочки связано с конкретными индикаторами, позволяющими оценивать не только объём затраченных ресурсов, но и конечное воздействие на качество жизни населения.

Анализ международных данных выявляет существенное неравенство в распределении доходов между группами стран. В «развивающихся» странах (Россия, Венгрия, Польша, Турция, Бразилия, Таиланд, Малайзия, Мексика), где уровень ВВП в 2021 году составлял от 7,0 тыс. долл. до 17, 0 тыс. долл. на душу населения в год, одновременно существует и высокий уровень дифференциации доходов. Если в «развитых» странах на долю 10 % беднейших приходится 3,1 % общего объема денежного дохода, на долю 10 % богатых - 25,0 %, то в «развивающихся» странах - соответственно - 2,5 и 34,3 %. Различия между странами по степени неравенства объясняются в рамках теории модернизации, теории зависимости, теории политических различий, эколого-эволюционной и синтетической теорий [3].

В этой связи в Таджикистане только за последнее 5 лет уровень заработной платы работников бюджетной сферы, стипендии и пенсии населении только за последнее 5 лет было повышено на 120% тем самым поставлена цель до 2030 искоренить крайнюю нищету, снижение уровня бедности до 15% а уровень среднего класса в стране должно составляет около 50 % населения. На рисунке 1 представлена среднемесячная заработная плата в странах СНГ и некоторых Европейских стран в долларах в 2025 г.

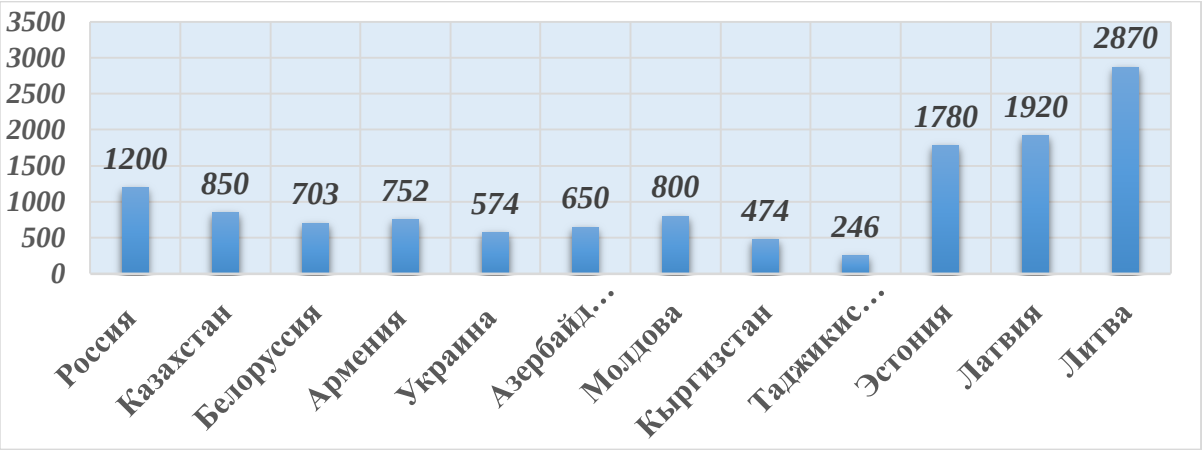

Рисунок 1. Среднемесячная заработная плата в странах СНГ и некоторых Европейских стран в 2025 г. (в долларах) *

***Источник:** составлено на основе исследования автора

Как показывают данные рисунки 1 самые низкие показатели заработной платы наблюдаются в Таджикистане, Кыргызстане и Украине, в то же время эти страны лидируют в рейтинге индекса счастья среди стран СНГ. Данные о среднемесячной заработной платы стран СНГ и некоторых стран Европы показывает, что лидер этого рейтинга среди стран СНГ- Россия уступает Европейским странам. Проблема повышения уровня заработной платы в Республике Таджикистан остро осушается в основном а социальном секторе хотя ежегодные повышение заработной платы со стороны государства существует, но из высокой инфляции в продовольственных товаров заработная плата в социальном секторе является низким по сравнение с частным сектором [4]. На рисунке 2 представлена среднемесячная заработная плата в по отраслям Республике Таджикистан в 2025 году в (сомони).

Рисунок 2. Среднемесячная заработная плата в по отраслям Республике Таджикистан в 2025 году в (сомони)*

Источник: составлено на основе исследования автора

В развитых экономиках доля расходов на продукты питания не превышает 1/3 от общей величины потребительских расходов. В Республике Таджикистан в 2025 году этот показатель составляет около половины дохода домохозяйств (Рисунок 4), что свидетельствует о низком уровне доходов значительной части населения и ограниченных возможностях накопления.

Рисунок 3. Структура потребительских расходов в Республике Таджикистан в 2025 году в (%) *(составлено на основе данных министерство труда, миграции и занятности РТ)

Экономический рост Таджикистана в значительной мере обусловлен частным потреблением, формируемым за счёт денежных переводов: в 2023 году их объём составил около 37% ВВП [2]. В 2023 году 35% сельских домохозяйств имели членов-мигрантов, работающих за рубежом, против 25% городских домохозяйств.

За 2014–2024 годы объём переводов вырос в 1,8–2,0 раза по сравнению с уровнем 2014 года. Этому способствовали формализация каналов перевода (банковский сектор) и увеличение трудовой миграции. Вместе с тем данные Министерства труда, миграции и занятости РТ свидетельствуют, что более 500 тыс. граждан республики ограничены во въезде на территорию РФ, что создаёт риски для данного источника дохода (Рисунок 4).

Рисунок 4. Динамика денежных переводов трудовых мигрантов с 2014 по 2024 годы в (млрд. долл)*
***(составлено автором)**

Благодаря проводимым реформам и реализации стратегических планов уровень бедности в стране снизился до 19% в 2025 году, а правительство поставило цель довести его до менее чем 10% к 2030 году. В период 2021–2024 годов 35% домохозяйств поднялись по социальной лестнице, преимущественно в средний класс [2].

Статистическое моделирование на основе данных ОБДХ показывает, что порог среднего класса в Таджикистане соответствует уровню потребления в 2,23 раза выше национальной черты бедности (33,32 сомони на взрослого человека в день) - минимальный уровень, при котором риск впадения в бедность в трёхлетнем периоде не превышает 10% [2]. Характеристики домохозяйств среднего и низшего классов систематизированы в Таблице 1.

Таблица 1. Сравнительные характеристики домохозяйств среднего и низшего классов в Таджикистане

Характеристика	Домохозяйства среднего класса	Домохозяйства низшего класса
Размер семьи	Меньший	Больший
Уровень образования	Высший и средний	Ниже среднего
Занятость	Частный сектор, средне- и высококвалифицированный труд	Сельское хозяйство и низкоквалифицированные услуги
Владение активами	Выше (недвижимость, накопления)	Ниже
Денежные переводы	Важный, но не единственный источник дохода	Высокая зависимость
Уязвимость к шокам	Ниже (близость к рынкам, диверсификация)	Выше (климатические и экономические)

Источник: составлено авторами на основе данных ОБДХ и [2].

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные результаты свидетельствуют о следующем.

Во-первых, недавние успехи в сокращении бедности в значительной мере объясняются ростом заработной платы на существующих рабочих местах и внешними факторами - прежде всего денежными переводами, - а не созданием рабочих мест внутри страны. Долгосрочный анализ данных за 2010–2023 годы показывает, что структурная трансформация - перемещение работников из низкопроизводительного сельского хозяйства в более производительные секторы - более эффективна для устойчивого повышения благосостояния, чем одно лишь повышение заработной платы [2].

Во-вторых, высокая зависимость экономики от денежных переводов формирует системный риск. Ухудшение политической и экономической ситуации в России, падение курса рубля и ужесточение миграционного законодательства РФ создают нестабильность, непосредственно транслируемую на уровень жизни таджикских домохозяйств [4].

В-третьих, опережающий рост цен на продовольствие относительно роста заработной платы снижает реальные доходы населения и консервирует высокую долю расходов на питание. Это ограничивает возможности для накопления, инвестиций в образование и здоровье - факторов, необходимых для устойчивого расширения среднего класса.

В-четвёртых, действующая система мониторинга стратегических документов нуждается в дальнейшем совершенствовании: усилении межведомственной координации, переходе от мониторинга выпуска к мониторингу воздействия, а также внедрении регулярных независимых оценок.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволяет сформулировать следующие основные выводы и рекомендации.

В области политики доходов:

– провести индексацию доходов наименее обеспеченных групп населения - пенсионеров, студентов, малоимущих, инвалидов и работников бюджетной сферы - с учётом реального роста цен на продовольствие;

– усилить государственный контроль за формированием издержек и ценообразованием на товары первой необходимости; внедрить систему дифференциации цен по качеству;

– гарантировать населению доступ к минимальному продуктовому набору по социально устойчивым ценам.

В области снижения зависимости от денежных переводов:

– создавать качественные рабочие места внутри страны за счёт поддержки малого и среднего бизнеса, льготного кредитования и безвозвратных грантов;

– ускорить структурную трансформацию экономики - переход занятых из сельского хозяйства в более производительные секторы промышленности и услуг;

– улучшить инвестиционный климат: гарантии прав собственности, соблюдение договорных условий, привлечение прямых иностранных инвестиций.

В области развития человеческого капитала:

– повысить качество образования и подготовку кадров по востребованным техническим и высококвалифицированным специальностям;

– обеспечить доступность здравоохранения и социальных услуг для домохозяйств уязвимых групп.

В области совершенствования системы мониторинга:

– интегрировать систему мониторинга и оценки в качестве обязательного элемента всех стратегических документов;

– перейти от мониторинга выпуска к комплексной оценке воздействия на уровень жизни;

– внедрить систему регулярного независимого аудита государственных социальных программ.

Реализация предложенных мер создаст необходимые условия для достижения целей Национальной стратегии развития до 2030 года: снижения уровня бедности ниже 10% и расширения среднего класса до 50% населения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Восидиён Ф.С. Роль совершенствования системы стратегического планирования в формировании социально-экономической политики Республики Таджикистан: дис. … канд. экон. наук. - Душанбе, 2025. - 145–146 с.

2. Группа Всемирного банка. Таджикистан: оценка бедности и равенства. Внутренняя трансформация. - Вашингтон, округ Колумбия, 2025. - 146 с.

3. Давыдов А.А. Неравенство доходов: макросистемное объяснение // Социологические исследования. - 1994. - № 4. - С. 112–114.

4. Давлатов К.К., Сафаров Н.У. Бедность в современном мире: теория и практика. - Душанбе: ТНУ, 2019. - 151 с.

5. Кадирзода Д.Б. Общественное благосостояние: особенности формирования и регулирования: монография. - Душанбе: Ирфон, 2023. - 416 с.

6. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения // Антология экономической классики. Т. 2. - М., 1993. - С. 133.

7. О правилах мониторинга и оценки выполнения национальных стратегических документов, отраслевых и региональных программ развития в Республике Таджикистан: Постановление Правительства РТ от 29.12.2018 № 615. - Душанбе, 2018. - 28 с.

8. Развитие среднего класса: обзор современной международной практики. Аналитическое исследование. - Душанбе, 2025. - 69 с.

9. Сафаров Н.У. Государственное регулирование процессов снижения уровня бедности населения в Республике Таджикистан // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. - № 1. - С. 20–24.

10. Среднесрочная программа развития Республики Таджикистан на 2021–2025 годы: Постановление Маджлиси намояндагон № 168 от 30.04.2021. - Душанбе, 2021. - 231 с.

11. Пузанов Г., Мартынова Т. Статистика домашнего хозяйства - основная информационная база исследования уровня жизни // Вопросы статистики. - 1998. - № 1. - С. 21–23.

12. Atkinson A.B., Brandolini A. On the Identification of the Middle Class // LIS Working Papers. - 2011. - 29 p.

13. Bigot R., Croutte P., Muller J., Osier G. The Middle Classes in Europe: Evidence from the LIS Data // LIS Working Paper Series. - No. 580. - Luxembourg, 2012. - P. 4.

14. Chun N., Hasan R., Ulubasoglu M. The Role of the Middle Class in Economic Development: What Do Cross-Country Data Show? - ADB, 2011. - P. 14–17.

УДК: 332.1:339.92

ҶАНБАҲОИ ИЛМИЮ МЕТОДОЛОГИИ ИНКИШОФИ НАЗАРИЯИ ҲАМГИРОИИ МИНТАҚАВИИ ИҚТИСОДӢ

Сафаров Баҳром Гулматович
доктори илмҳои иқтисодӣ, и.в. профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Тамоюлҳои муосири ҷаҳонишавӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки кишварҳо давра ба давра модели иқтисоди кушодро роҳандозӣ намуда, бо ин васила норасоии инкишофи иқтисоди миллии худро таъмин менамоянд. Аммо, стратегияи ҷаҳонишавии бештари кишварҳои рӯ ба тараққӣ аз сиёсати эҳтиёткорона иборат буда, ин кишварҳо асосан механизми ҳамгироии минтақавии иқтисодиро воситаи самаранок ва муваффақ дар роҳи ҷаҳонишавӣ мешуморанд. Раванди ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ дар шароити муосир аз он шаҳодат медиҳад, ки дар натиҷаи рушди заминаҳои моддии ҷаҳонишавӣ ҳамгироии минтақаҳо ва соҳаҳо бештар гардида, инкишофи таҳқиқоти назариявии ҳамгироии минтақавии иқтисодиро аз сатҳи микро ва макроиқтисод ба сатҳи мезоиқтисод равона месозад. Вобаста ба ин, дар мақолаи мазкур кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки мезосатҳи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ ҳамчун сатҳи нави таҳқиқ ва нишони инкишофи назарияи ҳамгироӣ пешниҳод карда шавад.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавӣ, назарияи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ, микро ва макросатҳи ҳамгироӣ, мезосатҳи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ, назарияи мувозинати байнисоҳавӣ, назарияи «маҳви созанда», долонҳои нақлиётию коммуникатсионӣ, гурӯҳҳои молиявию саноатӣ, кластерҳои саноатию инноватсионӣ, «долонҳои сабз», долонҳои иқтисодӣ.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ТЕОРИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Сафаров Бахром Гулматович
доктор экономических наук, и.о. профессора кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Современные тенденции глобализации свидетельствуют о том, что страны, периодически внедряя модель открытой экономики, тем самым обеспечивают рост и развитие своей национальной экономики. Однако стратегия глобализации большинства развивающихся стран состоит из осторожной политики, и эти страны в основном рассматривают механизм региональной экономической интеграции как эффективный и успешный инструмент на пути к глобализации. Процесс региональной экономической интеграции в современных условиях свидетельствует о том, что в результате развития материальных основ глобализации происходит усиление интеграции регионов и отраслей страны, которые, в свою очередь, развивают теоретические исследования региональной экономической интеграции от микро- и макроэкономического уровня к мезоэкономическому. В связи с этим, в данной статье предпринята попытка представить мезорегиональную экономическую интеграцию как новый уровень исследования и степень развития теории интеграции.

Ключевые слова: глобализация, теория региональной экономической интеграции, микро- и макроуровень интеграции, мезоуровень региональной экономической интеграции, теория межотраслевого равновесия, теория «конструктивного разрушения», транспортно-коммуникационные коридоры, финансово-промышленные группы, промышленно-инновационные кластеры, «зелёные коридоры», экономические коридоры.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE THEORY OF REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION

Safarov Bahrom Gulmatovich
Doctor of Economic Sciences, Acting Professor of the Department of Economic Theory, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

Modern trends in globalization indicate that countries periodically implement an open economy model, thereby ensuring the growth and development of their national economies. However, the globalization strategy of most developing countries consists of cautious policies, and these countries generally view regional economic integration as an effective and successful tool for globalization. The process of regional economic integration in today's context demonstrates that the development of the material foundations of globalization leads to increased integration of regions and sectors within a country, which in turn fosters the theoretical study of regional economic integration from the micro- and macroeconomic levels to the mesoeconomic level. In this regard, this article attempts to present meso-regional economic integration as a new level of research and development of the theory of integration.

Keywords: globalization, theory of regional economic integration, micro- and macro-level of integration, meso-level of regional economic integration, theory of intersectoral equilibrium, theory of «constructive destruction», transport and communication corridors, financial and industrial groups, industrial and innovative clusters, «green corridors», economic corridors.

МУҚАДДИМА

Таҳлилҳо дар ҳошияи ҷаҳонишавӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки на ҳама назария ва консепсияҳои илмии мавҷуда қудрати ҳазм ва инъикоси воқеии тамоюл ва қонуниятҳои инкишофи хоҷагии ҷаҳонии муосирро доро мебошанд. Муҳаққиқон ва олимон ба ду гурӯҳ ҷудо шуда, назарияи ҷаҳонишавиро яке раванди инкишоф ва пешрафти иқтисодӣ ва дигаре раванди вобастагӣ ва қафомонии кишварҳои алоҳида арзёбӣ менамоянд. Аммо, ҳама дар як ақидаанд, ки ҷаҳонишавӣ раванди объективӣ буда, тамоми кишварҳо, минтақаҳо ва ҳатто ҳар як фардро фаро гирифта, ба онҳо таъсири бевосита мерасонад. Аз ин рӯ, зарур аст, ки ин феномен ҳамчун сатҳи нави муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангию маданӣ қабул ва омӯхта шуда, коркардҳои назариявию методологӣ ва илмию консептуалӣ танҳо ба самти мутобиқшавии иқтисоди миллӣ ва истифодаи самараноки он барои таъмини рушди босубот ва зиндагии шоиста равона карда шавад.

Яке аз коркардҳои илмие, ки раванди ҷаҳонишавиро барои кишварҳои рӯ ба тараққӣ самаранок ва муваффақ меомӯзад, ин назарияи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ мебошад. Таҳлилҳо дар сатҳи хоҷагии ҷаҳонӣ собит месозанд, ки ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ воситаи асосии раванди ҷаҳонишавии кишварҳои рӯ ба тараққӣ буда, он метавонад на танҳо низоми иштироки дастаҷамъона ва коллективонаи ин кишварҳоро ба раванди ҷаҳонишавӣ таъмин намояд, инчунин ҳамчун сохторҳои навтаъсис ва таъсиррасон метавонанд ҷаҳонишавиро ба самти манфиатҳои миллии худ равона намоянд. Яъне раванди минтақагароӣ ва ҷаҳонишавӣ ба ҳам алоқаманд ва вобаста буда, яке дигареро пурра мекунанд. Мақсади мақола пешниҳоди мезосатҳи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ ҳамчун сатҳи нави таҳқиқ ва нишони инкишофи назарияи ҳамгироӣ дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар илми иқтисод назарияи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ муносибатҳои иқтисодии кишварҳоро асосан дар ду сатҳ - микро ва макроиқтисод омӯхта, дар сатҳи микро муносибатҳо дар доираи ҳамгироии иқтисодӣ то сатҳи фирма омӯхта шуда, дар сатҳи соҳа нарасида ба анҷом мерасанд. Дар сатҳи макроҳамгироӣ бошад, ҳамкориҳо дар доираи ташкили сохтории бозори умумӣ, иттиҳоди гумрукӣ, асъори ягона - умуман 5 сатҳи ҳамгироӣ, ки аз тарафи Б. Балласа пешниҳод шудааст - омӯхта мешавад. Аммо, дар шароите, ки байни давлатҳо шартномаҳои ҳамкории зиёд дар шакли ташкили шабакаҳои истеҳсолию тиҷоратӣ ба вуҷуд омада истодааст ва таркиби хоҷагии ҷаҳонӣ аз «мобилӣ» ба «шабакавӣ» майл дорад, назарияи классикии ҳамгироии минтақавӣ наметавонад ин равандҳоро дар худ инъикос кунад ва зарурияти омӯзиши васеи он бо дарназардошти тамоюл ва равандҳои муосир ба миён меояд [10, 15].

Асоси назариявӣ ва методологии тадқиқотро асарҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ дар соҳаи мезоиқтисод ва ҳамгироии минтақавӣ (Б. Балласа, С.И. Рекорд, Г.Б. Клейнер, В.И. Маевский, С.Г. Кирдина, А.Ю. Волошина, Д.О. Қандиёрова, Б.Г. Сафаров) ташкил медиҳанд. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили назариявӣ - барои омӯзиши таҳаввулоти назарияи ҳамгироии минтақавӣ; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси сатҳҳои микро, макро ва мезоиқтисод; усули таҳлили системавӣ - барои арзёбии равандҳои муосири хоҷагии ҷаҳонӣ; инчунин усули таҳлили кейсҳо (намунаҳои Минтақаи Балтика, лоиҳаи «Як камарбанд - Як роҳ», долонҳои ЦАРЕС) истифода бурда шуданд. Махсусан, омӯзиши равандҳои муосири ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ, ки фарогири муносибатҳои иқтисодии рушдёбанда ва ояндадори минтақавию байнисоҳавиро дар бар мегирад, зарурати таҳқиқи мезосатҳи ҳамгироиро талаб менамояд. Аммо, сатҳи мезоиқтисод ҳанӯз дар арафаи омӯзиш қарор дошта, то имрӯз «...чун микро ва макроиқтисод мавқеи илмии худро дар илми иқтисод пайдо накардааст» [8].

НАТИҶАҲО

Бояд қайд намуд, ки мезоиқтисод асосан ба муносибатҳои иқтисодие, ки дар сатҳи байни соҳаҳо ва дохилисоҳаҳо ба вуҷуд меоянд, равона гардидааст. Дар амалия мисоли олии он назарияи мувозинати байнисоҳавии В.В. Леонтев ва назарияи тиҷорати байналхалқии байнисоҳавӣ ва дохилисоҳавӣ мебошад, ки дар илми иқтисод аллакай ба таври васеъ омӯхта шудааст. Мисоли дигари он назарияи «маҳви созандаи» Шумпетер аст, ки дар рушди соҳибкории инноватсионӣ нақши бузургро дорад. Дар шароити мураккаб ва бисёрсамтаи низоми хоҷагидории ҷаҳонии муосир талабот ба омӯзиши мезоиқтисод афзоиш ёфта, тадриҷан ин равияи илмӣ инкишоф ёфта, бештар олимону муҳаққиқон ҷиҳати омӯзиши ҷузъиётҳои рушди иқтисоди миллӣ ба он рӯ меоваранд (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Мезоиқтисод ҳамчун равияи илмии иқтисодӣ

Мезоиқтисод	Мафҳум ва моҳият	Муаллифон
Объекти мезоиқтисод	соҳа, зерсоҳа, бозор	Коул А.Н., Йоу-Кванг Нг., Стюарт Холланд, Френсис Стюарт, К. Допфер, Фостер Ҷ., Потс Г.Т., Дози Ҷ., Винтер С.Г., Петраков С., Маевский В.И., Кирдина С.Г., Дементев В.Е., Гареев В.М., Гелвановский М.И., Клейнер Г.Б.
	минтақа, ноҳия, шаҳр	Карла А., К.А. Виттфогел, Чен П., Г.Б. Клейнер, С.И. Рекорд, Алексеев Н.А., Боткин О.И., Абдулманапов С.Г., В.С. Корнеевец, Х.А. Константиниди, Ю.М. Пасовец, Е.Г. Кропинова, Попов, Гареев, М.А. Ягольницера, Л.С. Маркова

Шакли зуҳуроти мезоиқтисод	КАС, ШФМ, ГМС, кластерҳо, бозорҳои платформагӣ, ташкилотҳои шабакавӣ, минтақаҳои наздисарҳадӣ ва фаросарҳадӣ	Борисов Е.Ф., С.И. Рекорд
Методи таҳлили мезоиқтисод	Баланси байнисоҳавӣ, назарияи бозиҳо, моделҳои математикӣ, индикативӣ, моделикунии агентӣ, эконометрика, таҳлили таърихӣ ва таҳлили кейсҳо	Йоу-Кванг Нг, Гареев В.М., Алексеев Н.А., Боткин О.И., Элснер ва Ҳейнрих, Ҷ. Доси, Г. Винтер, Э. Остром, Нелсон ва Винтер
Муносибатҳои мезоиқтисодӣ	Ҳамчун категорияи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ки муносибатҳои ҳамгироишуда, такрористеҳсол ва шабакавиро (амудӣ ва уфуқӣ) дар бар мегирад	Алексеев Н.А., Боткин О.И., Маевский В.И., Кирдина С.Г.
Хусусиятҳои мезоиқтисодӣ	таҳаввулотӣ, маҷмӯӣ (системавӣ), ягонагӣ, сатҳи мобайнӣ, ҳамгироӣ	Круглова М.С., Клейнер Г.Б. («Формулаи Клейнер»), Hodgson, Ayres, Martina
Асосҳои назариявии ташаккули мезоиқтисод	назарияи ҷаҳонишавӣ, ҳамгироии минтақавӣ, назарияи минтақа, таҳаввулот, институтсионализм, кластерҳо, низомҳои иқтисодӣ	С.И. Рекорд, М. Портер, Кирдина С.Г., Клейнер Г.Б., Я. Корнай, Йоу-Кванг Нг
Мезоиқтисод ҳамчун низом	1. соҳавӣ; 2. байнисоҳавӣ; 3. минтақавӣ; 4. байниминтақавӣ	Клейнер Г.Б. (монографияи коллективӣ)
Мезоиқтисод ҳамчун метод	1. Системавӣ; 2. Эволютсионӣ; 3. Институтсионалӣ	Полтерович В.М., Рубинштейн А., Кирдина С.Г., Ореховский П.А.

Коркарди муаллиф дар асоси [8].

Барои мо, мезоиқтисод ҳамчун методи омӯзиши таркиби равандҳои муосири инкишофи хоҷагии ҷаҳонӣ, махсусан дар зернизоми он, яъне дар доираи назарияи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ, зарур аст. Дар арсаи ҷаҳонӣ шакли асосии зуҳуроти мезоҳамгироӣ ин Гурӯҳҳои молиявию саноатӣ (ГМС) мебошанд, ки онҳо аз ҳамгироӣ дар сатҳи микро бо аломатҳои зиёд фарқ мекунанд. Яъне ГМС дар маҷмӯъ ташкилотҳо ва корхонаҳои гуногунсоҳаро ба ҳам мепайвандад. Дар ин сохти ташкилии иқтисодӣ корхонаҳои саноатӣ, ташкилотҳои молиявӣ-қарзӣ, тиҷоратӣ, институтҳои таҳқиқотию конструкторӣ байни худ ҳамкории зичро ба роҳ монда, дар натиҷа кооператсияи байнисоҳавии меҳнатии бузург ба вуҷуд меояд [2]. Айни замон ГМС, ки дар иқтисоди ҷаҳон хеле зиёд гардидаанд, шакли муосири ҳамгироии муносибатҳои байнисоҳавӣ мебошанд, ки дар муносибатҳои байналхалқии иқтисодӣ мавқеи калон дошта, ҳамгироиҳои соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ, махсусан муносибатҳои коллективонаи соҳавиро дар низоми иқтисоди бозорӣ ифода мекунанд.

Дар таҳқиқотҳои баъзе аз дигар олимон мезосатҳи ҳамгироӣ ҳамгироии истеҳсолию техникиро дар доираи ҳамгироиҳои минтақавии иқтисодӣ ифода намуда, он асосан «...ҳамкории соҳаҳои комплекси минтақавӣ дар доираи якчанд минтақаҳои наздисарҳадӣро» [1] ташкил менамояд. Олими рус С.И. Рекорд бошад, «...мезосатҳи ҳамгироии иқтисодии байналхалқиро ҳамчун ҳамкории байнисоҳавӣ ва дохилисоҳавӣ дар шакли низоми кластерҳои байналхалқӣ ишора мекунад, ки микро ва макросатҳи ҳамгироии иқтисоди миллиро ба ҳам мепайвандад» [10, 18]. Ба ақидаи Қандиёрова Д.О., «...барои самаранок истифода бурдани захираҳои замин дар давлатҳои АвруОсиё «мезосатҳи ҳамгироӣ» бояд мустаҳкамтар шавад, зеро дар шароити ҷаҳонишавӣ субъектҳои асосӣ сохторҳои мезоиқтисодӣ - хоҷагиҳои муттаҳиди байнисоҳавӣ мебошанд» [5, 88]. Чӣ хеле ки аз ҷадвали дар боло овардашуда бармеояд, аксар олимони ИДМ ба сифати объекти мезоиқтисод минтақаҳоро дар назар дошта, ҳамгироии онҳоро ҳамчун муносибатҳои мезосатҳи ҳамгироӣ таҳлил ва таҳқиқ менамоянд [10, 18]

МУҲОКИМА

Метавон хулоса намуд, ки дар асоси таҳқиқоти мезосатҳи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ шароит ва имкониятҳои нави ҳамгироӣ ба вуҷуд меояд, ки ба он асосан ҳамгироии кишварҳо ё минтақаҳои наздисарҳадӣ мансуб дониста мешаванд, ки имконияти васеи ташкили сохторҳои истеҳсолию тиҷоратии муттаҳидро дошта, бо ин васила метавонанд дар тақсимоти байналхалқии меҳнат ширкат варзида, субъекти мустақили ҷаҳонишавӣ гарданд. Ба ин гуна минтақаҳо муҳаққиқон асосан кишварҳо, минтақаҳои наздисарҳадиро мансуб медонанд, ки дорои захираи табиӣ-иқтисодии умумӣ, таърих ва фарҳанги ягона, инчунин гузаштаи таърихии муносибатҳои иҷтимоию иқтисодидошта буда, бо ҳам имконияти ҳамкориро доранд [6]. Фарқияти чунин минтақаҳои дорои имконияти ҳамгироӣ (интеграционный мезорегион) аз минтақаҳои наздисарҳадии оддӣ дар он аст, ки онҳоро на танҳо ҳудуди муайяни сарҳадӣ, инчунин умумияти имконияти ҳамгироишавӣ (истифодаи якҷояи захираҳои табиию иқтисодии умумӣ ва долонҳои нақлиётӣ) ба ҳам мепайвандад. Мисоли он шуда метавонад Минтақаи Балтика, зеро дар ин ҷо ҳамаи давлатҳоро Баҳри Балтика ҳамчун соҳаи хизматрасонии нақлиётӣ ба ҳам мепайвандад; ҳамкориҳоро Шӯрои кишварҳои соҳили Балтика (CBSS) ҳамоҳанг мекунад.

Минтақаҳои ҳамгироишаванда (мезорегион) низоми ҳудудӣ буда, мақсади асосии онҳо аз оқилона истифода бурдани захираҳои умумии табиӣ, туристӣ ва дигар (масалан, меҳнатӣ); ташаккули низоми ягонаи истеҳсолӣ; баланд шудани қобилияти рақобати тарафҳои ҳамкорӣ ва баланд шудани дараҷа ва сифати зиндагии аҳолӣ иборат мебошад. Чунин минтақасозӣ аз ҷониби Иттиҳоди Аврупо бо мақсади таҳкими ваҳдати дохилии

кишварҳои узв фаъолона дастгирӣ карда мешавад. Бартараф кардани сарҳадҳои байни давлатҳо ба минтақаҳои наздисарҳадии Аврупо имкон дод, ки захираҳои мушаххаси минтақаҳои наздисарҳадӣ барои ташаккули низомҳои нави истеҳсолӣ ташаккул ёфта, фарқиятҳои назарраси истеҳсолии қаламравҳои дар паҳлӯҳои гуногуни сарҳад ҷойгиршуда бартараф карда шуда, бо ин васила конвергенсияи даромад дар қаламравҳои давлатҳои аъзо таъмин карда шавад. Ин, масалан, дар сарҳади Олмону Полша, вақте ки захираҳои меҳнатии қаламравҳои сарҳадии Полша дар корхонаҳои дар Олмон воқеъбуда истифода мешаванд, равшан зоҳир мегардад. Айни замон Иттиҳоди Аврупо ба рушди чунин шаклҳои нави фазоии ҳамгироии байналмилалии иқтисодӣ, аз қабили Евроминтақаҳо, «минтақаҳои калон» ва «секунҷаҳои афзоиш» ҳавасманд мебошад.

Давраи муосири рушди хоҷагии ҷаҳонӣ аз инкишофи муносибатҳои ҷаҳонишавӣ иборат буда, бо ворид гаштани кишварҳои зиёди курраи замин ба ин раванд миқёс ва характери ин муносибатҳо васеъ ва мураккаб гардида истодааст. Рақобат байни кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон шадидтар гашта, муносибатҳои рақобатӣ ҳатто аз доираи муносибатҳои иқтисодӣ берун рафта, ба муноқиша ва ҷангҳои дохилӣ, байнисарҳадӣ ва минтақавӣ табдил ёфт. Чунин вазъи гуногунсамту гуногуншакли муносибатҳои иқтисодии сиёсии хоҷагии ҷаҳонӣ ба он оварда расонд, ки буҳронҳои системавӣ паи ҳам ва ботакрор ба вуҷуд омада, суръати рушди умумии иқтисоди ҷаҳон боздошта шуд. Барои каму беш коҳиш додани оқибатҳои манфии ҷаҳонишавӣ, дар ҷаҳон модели минтақагароӣ истифода гардид; аммо модели «ғарбии» минтақагароӣ бо стандартҳои мавҷудаи худ ба ин ҳолат тоб наёварда, ИА натавонист аз ҷараёни пастравии иқтисоди ҷаҳонӣ худро наҷот диҳад [9, 109]. Яъне, иқтисоди сиёсии ҷаҳонӣ дар ин давраи таҳаввулот ба буҳрон рӯ ба рӯ гашта, назарияи иқтисодӣ дар рӯ ба рӯйи ба миён омадани назарияи нави рушд, ки муносибатҳои иқтисодии ҷаҳонии бисёрқутба ва бисёрсамтаро бо назардошти минтақагароии «баъдиғарбӣ» [3] танзим карда тавонад, қарор дорад.

Таҳлили системавии хоҷагии ҷаҳонии муосир нишон медиҳад, ки дар муқобили паёмадҳои гуногуни манфии ҷаҳонӣ ҳамчун аксуламали ҷавобӣ, сохторҳои ҳамгироишудаи истеҳсолию тиҷоратии шабакавӣ, фаросарҳадӣ, фаромиллӣ ва байниминтақавию байнисоҳавиҳои зиёд, ба монанди лоиҳаҳои нақлиётию коммуникатсионии фаросарҳадӣ ва фаромиллӣ дар минтақаҳои Осиё, Африқо, Америка ва Уқёнуси Ором, инчунин миқдори зиёди гурӯҳҳои молиявию саноатӣ ва кластерҳои фаросарҳадию фаромиллӣ ба вуҷуд омаданд, ки онҳо характери фазоӣ (ҳудудӣ) дошта, муносибатҳои иқтисодиро бештар дар сатҳи мезоиқтисод ифода менамоянд. Ба ақидаи Волошина А.Ю., «...дар низоми иқтисодии ҷаҳонӣ макроминтақаҳо ва ҳудудҳои мезоиқтисодӣ ташкил ва фаъолият менамоянд, ки барои таъмини якҷояи ҳаракати молӣ ва хизматрасонӣ бо воситаи роҳҳо ва порталҳои субъектҳои манфиатдор ба вуҷуд омадаанд» [4, 5]. Чунин минтақасозӣ дар баробари мавҷудияти захираҳои умумии ягонаи наздисарҳадӣ, инчунин аз ҳисоби ташаккули «долонҳои сабз» («долонҳои нақлиётӣ-коммуникатсионии байналмилалӣ» ва «хатҳои баркӣ-энергетикӣ») ва «талаботи бурранда» ба молҳои савдошаванда, ки асоси моддии ҷаҳонишавии муосир мебошад, назарияи ҳамгироиро васеъ менамояд.

Тибқи таҳлилҳо, тиҷорати байниякдигарии кишварҳои Африқои Ҷанубӣ, ки дар заминаи таъсиси 5 долони нақлиёт таъсис ёфтаанд ва мезосатҳи ҳамгироиро ташкил намудаанд, дар 15 соли охир 4,4 маротиба афзудааст [11, 476]. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҶМЧ мехоҳад бо воситаи лоиҳаи бузурги Роҳи Абрешим «Як камарбанд - Як роҳ» фазои мезоиқтисодии Осиё ва Аврупою Америкаро ташкил намуда, бо ин роҳ қафомонии минтақаҳои шимолии худро бартараф намояд. Россия бошад, бо лоиҳаҳои сохтмони роҳҳои нақлиётии дохилӣ ва минтақавӣ бо Осиё ва Аврупо, инчунин хатҳои интиқоли гази Сибир, Россияро ба фазоҳои мезоиқтисодӣ (Транссибир, Трансукёнусиором, Трансатлантика) пайваст намуда истодааст [3, 49]. Лоиҳаҳои нақлиётию коммуникатсионии ЦАРЕС дар минтақаи Осиё минбаъд метавонад фазои мезосатҳии ҳамгироии иқтисодии муносибро ташкил намояд.

ХУЛОСА

Дар хулоса ҳаминро бояд қайд намуд, ки дар шароити муосир барои кишварҳои рӯ ба тараққии дорои иқтисоди кушод ворид шудан ба чунин фазоҳои мезоиқтисодию сохторҳои мезоиқтисодӣ омили муҳими рушд ва таъмини рақобатпазирии иқтисодиёти кишвар буда, дар навбати худ, чунин равиши назариявӣ ва методологии омӯзиши ҷараёни ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ имкон медиҳад, ки объект ва предмети назарияи ҳамгироӣ васеъ гардида, ба мезоиқтисод ҳамчун сатҳи мобайнии таҳлили микро ва макроҷараёнҳо таваҷҷуҳи хоса дода шавад.

Тахмин меравад, ки ташаккули мезосохторҳои ҳамгироишуда дар иқтисоди ҷаҳон дар ояндаи наздик низ инкишоф ёфта, воситаи муҳими мувозинати манфиатҳои кишварҳои ҷаҳонро таъмин намуда, ба як маркази қувваи пешбарандаи хоҷагии ҷаҳонии муосир табдил меёбанд. Донишҳои мавҷуда вобаста ба мезосатҳи ҳамгироии минтақавии муосир имкон медиҳанд, ки дар назарияи классикии ҳамгироиҳои минтақавии иқтисодӣ ҳамгироии байниминтақавӣ ва байнисоҳавиро ҳамчун раванди мустақили ҳамгироии сатҳи мобайнии микро ва макро омӯзем.

АДАБИЁТ

1. Абдулманапов С.Г. Межрегиональная экономическая интеграция: мировой опыт и перспективы развития на Северном Кавказе // Вестник Дагестанского научного центра. – 2012. – С. 127–132.

2. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учебное пособие. – М.: Юрайт, 1998. – С. 303–467.

3. Воскресенский А.Д. Трансрегиональные и региональные проекты в условиях «постзападной» международной реальности // Сравнительная политика и геополитика. – М., 2017. – № 2 (8). – С. 37–57.

4. Волошина А.Ю. Эволюция пространства мегаэкономики на современном этапе: автореф. дис. … д-ра экон. наук. – Волгоград, 2014. – С. 13; Волошина А.Ю. Мегаэкономика: онтологический и гносеологический

аспекты анализа // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3. Экономика. Экология. – 2012. – № 2 (21). – С. 5–11.

5. Кандиярова Д.О. Интеграционные процессы в странах с переходной экономикой: теория, методология, практика. – Душанбе: Ирфон, 2006. – С. 88–96.

6. Пасовец Ю.М. Теоретико-методологические основания рассмотрения мезорегиона как объекта социологического анализа // Известия Волгоградского государственного технического университета. Серия проблемы социально-гуманитарного знания. – Вып. 21, № 7 (167). – С. 39–43; Константиниди Х.А. Стратегирование развития региональной экономической системы. – М.: Спутник+, 2015. – 247 с.; Кропинова Е.Г. Трансграничные туристско-рекреационные регионы на Балтике. – Калининград: Изд-во БФУ им. И. Канта, 2016. – 272 с.

7. Ли Цзинчен. Состояние и перспективы взаимодействия Евразийского экономического союза и Великого Шёлкового пути // Россия в глобальном мире. – 2017. – № 10 (33). – С. 408–418; Кефели И.Ф. Императивы взаимодействия ЕАЭС, ШОС и БРИКС в глобальной геополитике // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2016. – № 2 (20). – С. 50–62.

8. Мезоэкономика: состояние и перспективы: монография / под ред. В.И. Маевского, С.Г. Кирдиной-Чэндлер, М.А. Дерябиной. – М.: ИЭ РАН, 2018. – 314 с.

9. Рекорд С.И. Развитие трансграничных сетевых межфирменных взаимодействий: посткризисные возможности в Европе и на постсоветском пространстве // Сб. лучших докл. по итогам науч. сессии ППС. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. – С. 109.

10. Рекорд С.И. Мезоэкономический синтез концепции кластерного развития и международной экономической интеграции: автореф. дис. … д-ра экон. наук: 08.00.14. – Санкт-Петербург, 2013.

11. Синяускас Н.А. Кластеризация трансграничной интеграции мезоэкономического пространства // Вестник Северо-Осетинского государственного университета им. К.Л. Хетагурова. – 2013. – № 4. – С. 476.

12. Сафаров Б.Г. Қонуният ва тамоюли рушди иқтисоди кушоди давлатҳои рӯ ба тараққӣ дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ: монография. – Душанбе: «Ирфон», 2023. – 240 с. – ISBN 978-99985-41-26-9.

УДК: 330.322.21

МАСОИЛИ ИСТИФОДАИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИҶӢ БА СОҲАИ САНОАТ: ТАҶРИБАИ ХОРИҶӢ ВА ИМКОНИЯТҲОИ ТАТБИҚИ ОН

Аминов Иномҷон
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Изатуллоев Муҳаммадсаид Насимҷонович
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола муаллиф оид ба таҷрибаи хориҷӣ ва имкониятҳои татбиқи сармоягузориҳои хориҷӣ ба соҳаи саноат оварда шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки дар давлатҳои хориҷӣ даромади буҷети давлатӣ ва маҳаллӣ аз ҳисоби ҷалби сармояи хориҷӣ ташаккул ёфта, векселҳо ва дигар коғазҳои қиматноки аз ҷониби мақомоти давлатӣ баровардашуда барои ҳалли масъалаҳои буҷети давлатӣ васеъ истифода мешаванд. Бартарии чунин амал дар он аст, ки маблағгузории буҷети давлатӣ таваррум нахоҳад буд. Аммо, ба ҳар ҳол, барои ҳама кишварҳо афзалияти иштироки хориҷӣ дар сармояи саҳомии корхонаҳои истеҳсолӣ мебошад. Инчунин, дар мақола таҷрибаи кишварҳои Аврупои Шарқӣ, Ховари Миёна, Канада, ИМА, Чин, Ҷопон ва ғайраро мавриди баррасӣ қарор гирифта, механизмҳои татбиқи сармояи хориҷӣ ба соҳаи саноати ин давлатҳоро муаллиф таҳдиди назар намудааст.

Калидвожаҳо: сармоя, сармояи хориҷӣ, таҷриба, иқтидор, саноат, корхона, маҳсулот, истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, минтақа, минтақаи иқтисодӣ, сармояи мустақим, механизм, модел, маблағгузорӣ, тиҷорат.

ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ПРОМЫШЛЕННУЮ СФЕРУ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ

Аминов Иномджон
доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Изатуллоев Мухаммадсаид Насимжонович
Таджикский государственный финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье автор рассказывает о зарубежном опыте и возможностях осуществления иностранных инвестиций в промышленную сферу. Автор отмечает, что в зарубежных государствах доходы государственного и местного бюджетов формируются за счёт привлечения иностранных инвестиций, а для решения вопросов государственного бюджета широко используются векселя и другие ценные бумаги, выпущенные государственными органами. Преимущество такого действия состоит в том, что финансирование государственного бюджета не будет инфляционным. Но, тем не менее, для всех стран приоритетом является иностранное участие в акционерном капитале производственных предприятий. Также в статье рассмотрен опыт стран Восточной Европы, Ближнего Востока, Канады, США, Китая, Японии и др., пересмотрены механизмы привлечения иностранных инвестиций в отрасль промышленности этих государств автором.

Ключевые слова: капитал, иностранный капитал, опыт, потенциал, промышленность, предприятие, продукция, промышленное производство, регион, экономическая зона, прямой капитал, механизм, модель, финансирование, бизнес.

QUESTIONS OF THE APPLICATION OF FOREIGN INVESTMENTS IN THE INDUSTRIAL SECTOR: FOREIGN EXPERIENCE AND THE POSSIBILITIES OF ITS APPLICATION

Aminov Inomjon
Doctor of Economics, Professor, Department of Management, Tajik State University of Finance and Economics Republic of Tajikistan, Dushanbe
Izatulloev Muhammadsaid Nasimjonovich
Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

In the article, the author talks about foreign experience and opportunities for foreign investment in the industrial sector. The author notes that in foreign countries, state and local budget revenues are generated by attracting foreign investment, and promissory notes and other securities issued by government agencies are widely used to resolve state budget issues. The advantage of such an action is that the financing of the state budget will not be inflationary. Nevertheless, foreign participation in the equity of manufacturing enterprises is a priority for all countries. The article also examines the experience of the countries of Eastern Europe, the Middle East, Canada, the USA, China, Japan, etc., and reviewed the mechanisms for attracting foreign investment in the industry of these countries by the author.

Keywords: capital, foreign capital, experience, potential, industry, enterprise, products, industrial production, region, economic zone, direct capital, mechanism, model, financing, business.

МУҚАДДИМА

Дар давлатҳои хориҷӣ даромади буҷети давлатӣ ва маҳаллӣ аз ҳисоби ҷалби сармояи хориҷӣ ташаккул ёфта, векселҳо ва дигар коғазҳои қиматноки аз ҷониби мақомоти давлатӣ баровардашуда барои ҳалли масъалаҳои буҷети давлатӣ васеъ истифода мешаванд. Бартарии чунин амал дар он аст, ки маблағгузории буҷети давлатӣ таваррум нахоҳад буд. Аммо, ба ҳар ҳол, барои ҳама кишварҳо афзалияти иштироки хориҷӣ дар сармояи саҳомии корхонаҳои истеҳсолӣ мебошад.

Тибқи тавсияи СҲИР (Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд) «корхона бо сармоягузории хориҷӣ» (СМХ) бояд ҳамчун як корхонаи муттаҳидшуда ё ғайримутамарказ муайян карда шавад, ки дар он сармоягузори хориҷӣ 10% ва ё зиёда саҳмияҳо, ё саҳмияҳои муқаррариро бо ҳуқуқи овоздиҳии корхонаи муттаҳидшуда, ё муодили саҳмияҳои корхонаи ғайримутамарказ дорад. СМХ метавонад дар шакли ширкатҳои фаръӣ ташкил карда шавад, ки дар он сармоягузори ғайрирезидентӣ зиёда аз 50% сармояи оинномавӣ дорад; ширкатҳои ассотсиатсияшуда, ки дар онҳо резиденти сармоягузор 50% ва камтар сармояи оинномавӣ дорад; филиалҳо, пурра ё қисман моликияти муштарак ба ширкатҳои ғайримутамарказ. Сармоягузори мустақим, ки ҳадди ақал 10% саҳмияҳо дорад, метавонад ба идоракунии ширкат таъсир расонад ё бевосита дар идоракунии он иштирок кунад. Дар ин ҳолат, назорати мутлақ аз ҷониби сармоягузори хориҷӣ талаб карда намешавад [12, с. 27].

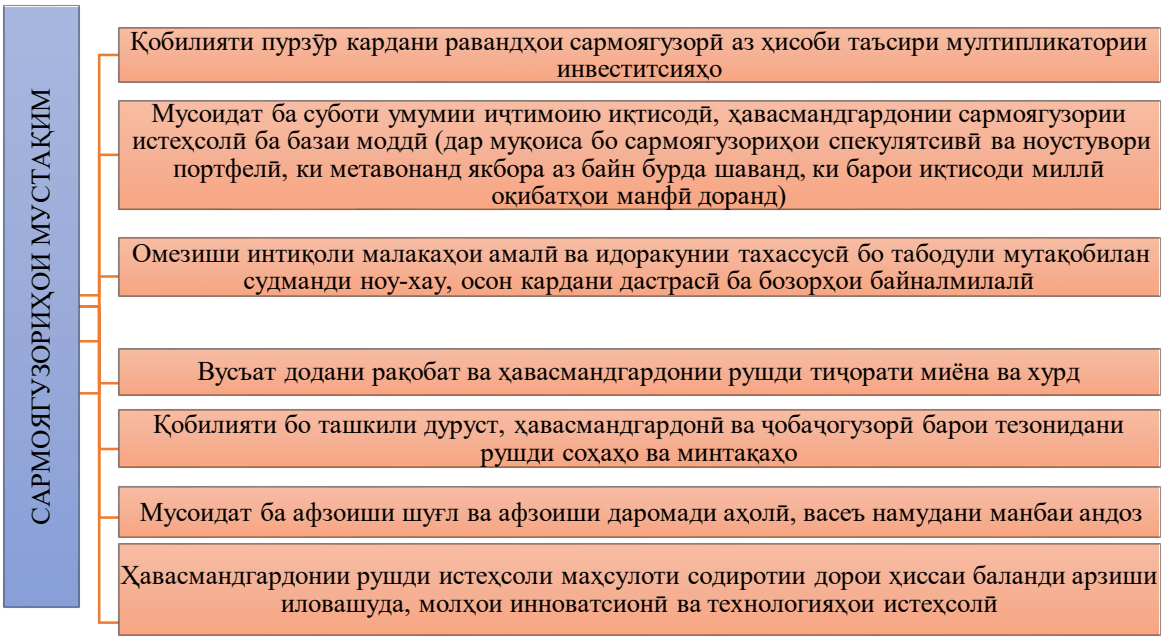
МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи сармоягузории хориҷӣ ва иқтисоди байналмилалӣ ташкил медиҳанд: Изатуллоев М.Н., Одинаев А.С., Икромов Ф.Н., Шарифзода Б.Х., Сабурзода Ф.М., Ахметзянова Т.Л., Кочемасова А.В., Lipsey R., Vedam H. Заминаи иттилоотиро тавсияҳои Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд (СҲИР), рейтинги сармоягузории мустақими хориҷии gtmarket.ru (2024) ва маводи созмонҳои байналмилалии иқтисодӣ ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси се модели ҷалби сармоягузории хориҷӣ (амрикоӣ, ҷопонӣ, тайванӣ) ва се қутби бозори молиявии ҷаҳонӣ; усули таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи созишномаҳои дуҷонибаи сармоягузорӣ ва рейтинги кишварҳо аз рӯйи СМХ; усули таҳлили институтсионалӣ - барои арзёбии механизмҳои танзими сармоягузории хориҷӣ; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Бояд қайд кард, ки дар байни шаклҳои гуногуни сармоягузории хориҷӣ яке аз шаклҳои асосӣ сармоягузории мустақим мебошад, ки бевосита ба иқтисодиёти кишварҳои сармоягузорӣ ва дар маҷмуъ, ба иқтисоди байналмилалӣ таъсир мерасонад. Сармоягузории мустақими хориҷӣ бартариҳои зерин дорад (ниг. ба расми 1).

Расми 1. Бартариятҳои сармоягузориҳои хориҷӣ

Тавре ки аллакай дар бандҳои қаблӣ зикр гардид, дар айни замон, иқтисодиёти бисёр кишварҳо аз фаъолияти ширкатҳои фаромиллӣ, ки миқёси мунтазам афзояндаи истеҳсолоти байналмилалӣ доранд, вобаста аст [3]. Имрӯз бозори молиявии ҷаҳониро метавон ба се қутби шартӣ тақсим кард (ниг. ба расми 2).

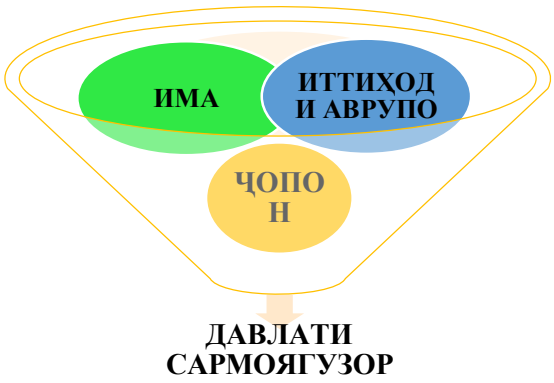

Расми 2. Сохтори қутбии бозори молиявии ҷаҳонӣ

Қутби аврупоӣ, тавре ки аз номаш бармеояд, кишварҳоеро муттаҳид мекунад, ки аъзои Иттиҳоди Аврупо мебошанд ва саноатӣ ба ҳисоб мераванд. Қутби Аврупо, инчунин, кишварҳои Аврупои Шарқӣ ва Ховари Миёнаро дар бар мегирад, ки аксарияти онҳо ба сармоягузории хориҷӣ (асосан аз бозори молии Швейтсария) вобастаанд. Ҳаҷми сармояи солонаи бозори Швейтсария тақрибан 9 трлн доллари ИМА-ро ташкил медиҳад. Ин бозор махсусан бо фоизҳои дарозмуддат ва паст (аз 2 то 4 фоизи солона), ки ба сармоягузорони хориҷӣ дода мешавад, фарқ мекунад.

Қутби Амрикои Шимолӣ асосан ба Канада ва ИМА паҳн мешавад, ки дар навбати худ, маркази молиявии бозор аст, ки ҳаҷми солонаи он тақрибан 18 трлн доллари ИМА аст. Хусусияти бозор дар он аст, ки Иёлоти Муттаҳида, ки қарзи берунии он дар соли 2021 ба 7,036 трлн доллари ИМА баробар буд [2], кишварест, ки сармоягузорони хориҷӣ дар он бештар муомилот анҷом медиҳанд. Қутби Осиё ва Укёнуси Ором бозорҳои Осиё ва Океанияро фаро мегирад. Ин бозорҳо асосан дар атрофи бозори Ҷопон мутамарказ шудаанд ва ҳаҷми сармояи молиявӣ беш аз 6 трлн долларро ташкил медиҳад. Фарқи ин бозор дар он аст, ки дар муқоиса бо бозори Амрико саҳми сармояи хориҷӣ нисбатан кам аст ва онҳо асосан ба захираҳои худӣ такя мекунанд.

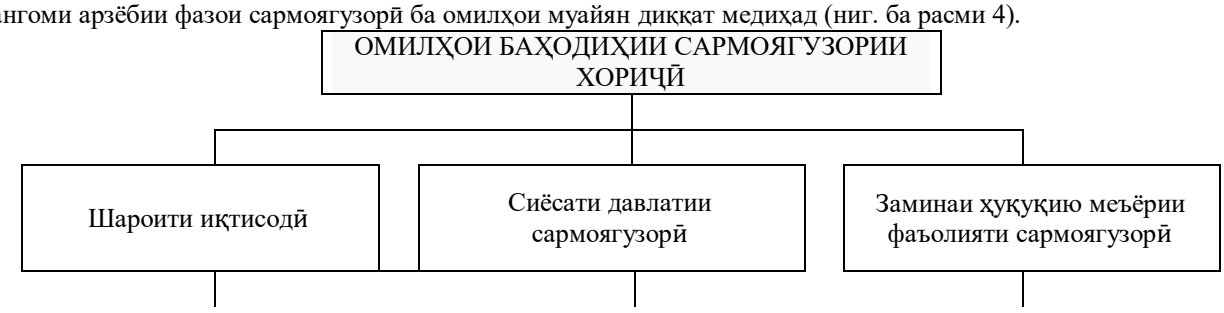
Фаъолиятҳои сармоягузорие, ки дар иқтисодиёти байналмилалӣ амалӣ карда мешаванд, асосан ба он кишварҳое нигаронида шудааст, ки аз заминаҳои умумӣ бо муносибатҳои бозорӣ инкишоф меёбанд. Тамоми ин раванд аз ҷониби се рукни молиявӣ — ИМА, Иттиҳоди Аврупо ва Ҷопон назорат карда мешавад (ниг. ба расми 3).

Расми 3. Рукнҳои асосии бозори сармоягузории ҷаҳонӣ

Дар доираи се кишвари дар боло зикршуда то 90 фоизи сармоягузории мустақими хориҷӣ аз ҳисоби ҳаракати фаъоли сармояи ширкатҳои трансмиллӣ амалӣ мегардад [4]. Тақсимоти ҳаҷми сармоягузории мустақим дар байни гурӯҳҳои гуногуни кишварҳо чунин аст: қариб 65% дар мамолики саноатӣ, зиёда аз 30% дар давлатҳои рӯ ба инкишоф ва камтар аз 5% дар давлатҳои Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ рост меояд [9, с. 546]. Дар маҷмуъ, метавон гуфт, ки барои ҷалби сармояи хориҷӣ бояд дар кишвари воридкунандаи сармоягузорӣ шароити мусоид ва фазои мусоиди сармоягузорӣ фароҳам оварда шавад.

Таъсиси фазои сармоягузорӣ ҳадафи асосие мебошад, ки аксари кишварҳои ҷаҳон дар назди худ гузоштаанд, зеро фазои сармоягузорӣ дорои моҳияти мураккаб ва гуногунҷанба буда, маҷмуи шароитҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсиест, ки симои сармоягузории кишварро муайян мекунад. Аз ин рӯ, ҳар як сармоягузор ҳангоми арзёбии фазои сармоягузорӣ ба омилҳои муайян диққат медиҳад (ниг. ба расми 4).

Ҳолати муҳити макроиқтисодӣ; Динамикаи ММД даромади миллӣ; ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ маҳсулот; таваррум; рушди саноати баландтехнологӣ; мавқеъ дар бозори меҳнат; вазъияти системаҳои пулию молиявӣ, буҷетӣ, андоз, асъор ва ғайра	Дараҷаи дастгирии давлатии сармоягузории хориҷӣ; имконияти милликунонии моликияти хориҷӣ; иштирок дар шартномаҳои байналмилалӣ; риояи шартномаҳо; давомнокии қудрати сиёсӣ; устувории ниҳодҳои давлатӣ ва самаранокии фаъолияти онҳо ва ғайра	Ҳолати хуҷҷатҳои меъёрӣ ва тартиби тасҳеҳи онҳо; параметрҳои воридшавӣ ва хуруҷи сармоягузориҳо аз кишвар; низомҳои андоз, асъор ва гумрук; тартиби таъсис, бақайдгирӣ, фаъолият, ҳисоботдиҳӣ, ҳамроҳшавӣ ва барҳамдиҳии ҷамъиятҳо; тадбирҳо оид ба танзим ва назорати фаъолияти онҳо; ҳалли баҳс

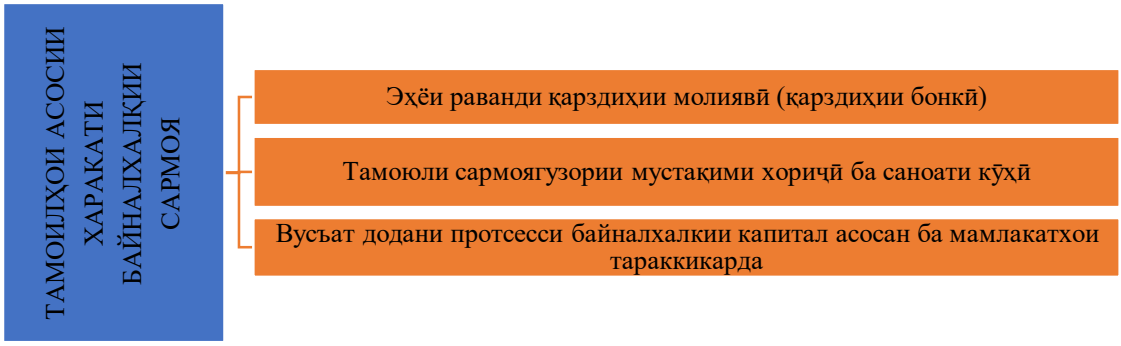
Расми 4. Омилҳои баҳодиҳии сармоягузории хориҷӣ

Бо арзёбии унсурҳои гуногуни фазои сармоягузорӣ имконпазир аст, ки хатарҳои марбут ба расмиёти сармоягузорӣ сари вақт муайян карда шаванд, инчунин, самтҳои афзалиятноки сиёсати сармоягузорӣ муайян карда шаванд. Дар ИМА методологияи махсус дар асоси чор нишондиҳанда мавҷуд аст, ки имкон медиҳад баҳодиҳии фазои сармоягузорӣ, ки натиҷаҳои он дар «Харитаи омори солона» нашр шудаанд: фаъолияти лоиҳаҳои тиҷоратӣ; иқтидори рушди системаи ҷории идоракунӣ; самаранокии иқтисодии сармоягузорӣ; унсурҳои асосии сиёсати андоз.

Дар ҳоли ҳозир ҷолибияти фазои сармоягузорӣ дар саҳифаҳои нашрияҳои даврӣ, ки рейтинги кишварҳоеро, ки шароити мусоид барои сармоягузорӣ доранд, аз қабили «Euromoney», «Fortune», «The Economist» муайян мекунанд, инъикос ёфтааст. Дигар манбаи муҳимми иттилоот барои сармоягузорони хориҷӣ Бонки Ҷаҳонӣ мебошад. Дар сатҳи байналмилалӣ сармоягузории хориҷӣ бо роҳи бастани созишномаҳои сармоягузории дуҷониба ва минтақавӣ, бо роҳи таҳия ва қабули қоидаҳо ва санадҳои бисёрсоҳаи танзими ҷараёни сармоягузории созмонҳои байналмилалии иқтисодӣ танзим карда мешавад [8].

Яке аз аввалин созишномаҳои дуҷониба дар чаҳорчӯби сармоягузории хориҷӣ соли 1959 байни Олмон ва Покистон баста шуда буд. Аммо созишномаи сармоягузории дуҷониба, ки дар сатҳи давлатӣ баста шудааст, аз ҷониби ҳамон Олмон бо Ҷумҳурии Доминикан баста шудааст. То солҳои 90-ум шумораи созишномаҳои дутарафаи сармоягузорӣ хеле афзуд. Ҳамин тариқ, то ибтидои асри ҷорӣ дар байни мамлакатҳои тараққиёбанда 512 созишномаи дутарафаи сармоягузорӣ баста шуд. Динамикаи афзоиши созишномаҳои дуҷонибаро аз рақамҳо дидан мумкин аст: дар соли 1960 – 75 созишнома; дар соли 2000 – 1941 созишнома; дар соли 2010 – 2054 созишномаи дуҷонибаи сармоягузорӣ.

Дар шароити муосир нақши созмонҳои байналмилалии иқтисодӣ, аз қабили СУС, ЮНКТАД, ФАБ ва Гурӯҳи Бонки Ҷаҳонӣ дар ҳавасмандгардонии сармоягузории мустақими хориҷиро қайд кардан зарур аст. Ин созмонҳо масъалаҳои марбут ба ҳамоҳангсозии чаҳорчӯби сиёсати миллиро дар раванди ҷалби сармояи хориҷӣ танзим мекунанд, инчунин, қоидаҳои умумии танзими ин соҳаро муқаррар мекунанд [6]. Дар солҳои 70-90-ум дар сармоягузории мустақими хориҷӣ тадриҷан самтҳои афзалиятноки фаъолияти иқтисодии байналмилалӣ муайян карда шуданд (ниг. ба расми 5).

Расми 5. Самтҳои афзалиятноки фаъолияти иқтисодии байналмилалӣ

Дар ибтидои солҳои 2000-ум ин тамоюлҳо бинобар раванди ҷаҳонишавӣ ба баъзе тағйирот дучор шуданд. Аз ҷумла, дар байни онҳо инҳоянд: афзоиши арзиши сармояи истеҳсолӣ; гузаштани сармоягузории мустақими хориҷӣ аз саноати маъдан ба саноати коркард; баланд бардоштани сатҳи рақобат дар ҷалби сармояи хориҷӣ; мустаҳкам намудани муомилоти сармоя дар байни мамлакатҳои тараққиёбанда; афзоиши шумораи муттаҳидшавӣ байни ширкатҳо. Агар дар бораи агентиҳои ҷалби сармояи хориҷӣ сухан ронем, метавон гуфт, ки шумораи онҳо аз ибтидои солҳои 80-ум хеле афзудааст. Оҷонсиҳо дар бисёр кишварҳо буҷаи мустақил доранд, ки дар аксари мавридҳо беш аз 5 млн доллари ИМА-ро ташкил медиҳанд (ниг. ба расми 6).

Расми 6. Механизми ҷалби сармояи хориҷӣ дар давлатҳои ҷаҳон

Ташаккул ва татбиқи кластерҳо ва бунёди паркҳои технологӣ дар солҳои охир як воситаи муассири ҷалби сармояи хориҷӣ гардид. Бояд гуфт, ки таҷрибаи Сингапур ва Финляндия мисоли равшани истифодаи усули кластерӣ дар ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ мебошад. Ҳамчунин, зарур аст, ки пешрафтҳои технологӣ, аз қабили биотехнология ва нанотехнологияро таъкид кард [13]. Дар иқтисоди байналмилалӣ, чунон ки таҷрибаи давлатҳои мутараққӣ ва дар ҳоли рушд нишон медиҳад, се модели ҷалби сармояи хориҷӣ мавҷуд аст: Амрико, Ҷопон ва Тайван [1].

МУҲОКИМА

Дар кишварҳое, ки «модели амрикоӣ» бештар истифода мешавад (ИМА, Испания, Италия), сармоягузории хориҷӣ тавассути имтиёзҳои андозӣ ҷалб карда мешавад, зеро дар ин кишварҳо сиёсати либералии макроиқтисодӣ пайваста барои танзими равандҳои нархгузорӣ ва меъёрҳои фоизӣ амалӣ карда мешавад. Дар ин модел танзимгари асосие, ки ба тақсимоти самараноки сармоягузориҳои хориҷӣ мусоидат мекунад, биржаҳои фондӣ мебошанд, ки дар онҳо бозори коғазҳои қиматнок дар сатҳи баланд инкишоф ёфтааст (ниг. ба расми 7). Аммо, ин модели «амрикоӣ» баъзе камбудиҳо дорад. Якум, ягон омили ҳавасмандгардонии пасандоз мавҷуд нест, сониян, имкони зуд зиёд кардани пасандозҳо нест.

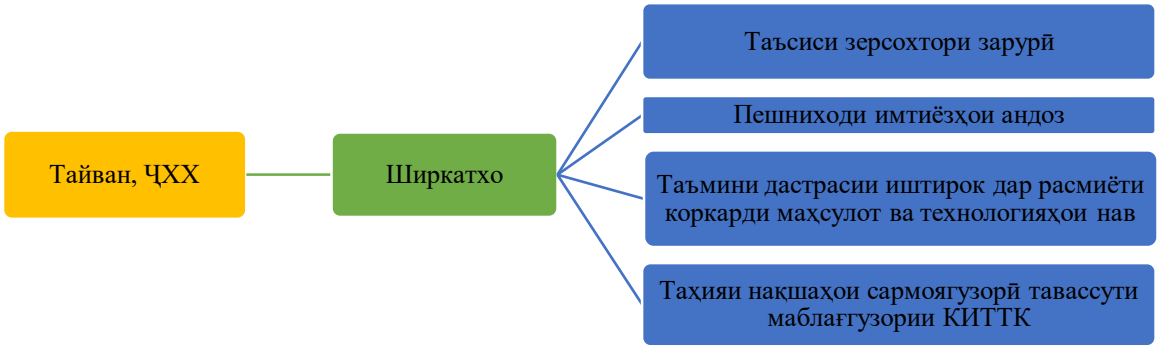
Расми 7. Модели амрикоӣ

Иқтисодиёти кишварҳое чун худи Ҷопон, Британияи Кабир, Канада ва Австрия аз рӯйи модели «ҷопонӣ»-и ҷалби сармояи хориҷӣ амал мекунанд. Тибқи ин модел, ин кишварҳо асосан лоиҳаҳои хусусиро маблағгузорӣ мекунанд, яъне шарикии давлат ва бахши хусусӣ амалӣ мешавад. Бо вуҷуди ин, бахши бонкӣ таҳти назорати давлат боқӣ мемонад, то ҳаракати пасандозҳои аҳолӣ афзоиш ёбад. Дар навбати худ, бонкҳо ба ширкатҳои бузург бо шартҳои имтиёзнок маблағҳои зарурӣ медиҳанд. Ин механизм ҳамкории мутақобилан судманд ва иҷрои тамоми уҳдадориҳои баргардонидани маблағро таъмин мекунад (ниг. ба расми 8).

Расми 8. Модели ҷопонӣ

Оқибати ин амал афзоиши ҳаҷми воридоти маблағ ба буҷети давлатӣ дар ҳаҷми бештар аз ҳаҷми дотатсияҳои пешбининамудаи давлат хоҳад буд. Камбудиҳои ин моделро, ки зарурати ҳамоҳангсозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ бо ҳукумат аст, таъкид накардан ғайриимкон аст, ки ин боиси афзоиши сиёсӣ шудани тамоми равандҳо мегардад. Модели «Тайван», ки онро модели омехта низ меноманд, дар Тайван ва Чин истифода мешавад ва як навъ симбиозии ду модели қаблӣ мебошад. Хусусиятҳои асосии он таҳия ва татбиқи механизмҳои қодир ба танзими лоиҳаҳои сармоягузории хусусӣ мебошанд. Барои ноил шудан ба ин, давлат ба бахши хусусӣ дастрасӣ ба тамоми иттилооти заруриро барои амалӣ намудани хизматрасониҳои содиротӣ фароҳам меорад [11]. Яъне вазифаи давлат дастгирии фаъолонаи ширкатҳои хусусӣ аст (ниг. ба расми 9).

Расми 9. Модели тайванӣ

Барои муқоисаи ҷолибияти сармоягузории кишварҳои ҷаҳон рейтинги онҳо аз рӯйи сатҳи сармоягузории мустақими хориҷӣ дар соли 2024 мавриди таҳлил қарор дода шуд (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Рейтинги баъзе кишварҳои ҷаҳон аз рӯйи сатҳи сармоягузории мустақими хориҷӣ дар соли 2024

Рейтинг	Кишвар	Ҳаҷми СМХ (ҳаз. доллари ИМА)
1	Иёлоти Муттаҳидаи Амрико	348 784 000,00
2	Сингапур	175 241 466,62
3	Ҳонконг	111 109 239,72
4	Бразилия	64 227 330,47
5	Канада	47 745 201,18
6	Чин	42 727 679,41
8	Испания	33 705 762,31
9	Италия	33 135 362,31
11	Лаҳистон	31 576 000,00
12	Аморати Муттаҳидаи Араб	30 687 540,00
27	Арабистони Саудӣ	12 319 037,83
28	Туркия	10 642 000,00
32	Фаронса	8 803 377,98
33	Норвегия	8 687 886,16
36	Малайзия	7 918 601,05
40	Қазоқистон	5 303 900,41
41	Эстония	5 133 817,62
64	Узбекистон	2 143 823,31
66	Беларус	2 069 999,73
68	Покистон	1 818 000,00
69	Гурҷистон	1 777 742,21
81	Туркманистон	1 378 312,08
119	Қирғизистон	490 400,00
129	Озарбойҷон	252 836,00
139	**Тоҷикистон**	140 579,84
162	Афғонистон	20 600,98

Сарчашма: Рейтинг стран мира по уровню прямых иностранных инвестиций. URL: https://gtmarket.ru/ratings/foreign-direct-investment-index.

Ҷадвал нишон медиҳад, ки се кишвари пешсаф - ИМА, Сингапур ва Ҳонконг сармояи мустақими хориҷӣ дар сатҳи баландтарин - беш аз 100 млрд доллар доранд ва Туркия бо ҳаҷми сармоягузории мустақими хориҷӣ - 10 642 000 ҳазор доллар дар рейтинг дар ҷои 28-ум қарор дорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷои 139-ум қарор дорад. Дар поёни рейтинг Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ҷойгир шудааст.

ХУЛОСА

Дар ҷамъбаст метавон гуфт, ки буҳрони ҷаҳоние, ки дар натиҷаи пандемия ва вируси (COVID-19) ба вуҷуд омадааст ва то ҳол, ҳатто, дар соли 2024 таъсири манфии он бидуни истисно ба иқтисодиёти бисёр кишварҳо мушоҳида карда мешавад. Оқибатҳои ин пандемия, ҳатто, пас аз се сол эҳсос мешавад ва ба ин васила мизони сармоягузории хориҷӣ то ба имрӯз коҳиш ёфтааст.

Аммо Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои табиати нотакрор буда, ба объекти туризми байналмилалӣ табдил ёфтааст. Ин, ба фикри мо, марҳилаи ибтидоии пеш аз ҷалби самарабахши сармояи хориҷӣ, на танҳо ташкилотҳои байналхалқии иқтисодӣ (лоиҳаҳои гуногуни Бонки Ҷаҳонӣ, БРСММ, Иттиҳоди Аврупо ва ғайра), балки ширкатҳои фаромиллӣ барои рушди тамоми соҳаҳои истеҳсолоти иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

АДАБИЁТ

1. Ахметзянова Т.Л. Анализ отечественного и зарубежного опыта инвестиционной деятельности: модели зарубежной инвестиционной политики // Вестник БИСТ. – 2010. – № 5.

2. Внешний долг США – 2021. – URL: http://global-finances.ru/vneshnij-dolg-ssha-2021/.

3. Изатуллоев М.Н. Арзёбии иқтисодии сармоягузорӣ дар рушди иқтисодиёти миллӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – № 2(26). – С. 143–149.

4. Изатуллоев М.Н., Одинаев А.С. Иқтидори сармоягузории минтақа омили муҳимми таъмини рушди устувор // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2019. – № 9. – С. 150–155.

5. Изатуллоев М.Н. Назария ва нақши амалияи сармояи хориҷӣ дар рушди соҳаи саноат // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 4-1(43). – С. 270–277.

6. Икромов Ф.Н. Масоили назариявию амалии рушди бозори молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2022. – 168 с.

7. Икромов Ф.Н., Шарифзода Б.Х., Изатуллоев М.Н. Муаммоҳои раванди маблағгузории буҷети давлатӣ дар соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 3(32). – С. 290–297.

8. Икромов Ф.Н., Сабурзода Ф.М. Танзими давлатии фаъолияти сармоягузории хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – № 10-1. – С. 76–80.

9. Кочемасова А.В. Мировой опыт привлечения прямых иностранных инвестиций в условиях глобализации экономики // Инвестиционный потенциал. – 2013. – № 18 (546).

10. Рейтинг стран мира по уровню прямых иностранных инвестиций. – URL: https://gtmarket.ru/ratings/foreign-direct-investment-index.

11. Attracting foreign direct investment in the context of global economic. – URL: http://www.cepd.gov.tw/encontent/m1.aspx?sNo=0014259.

12. Lipsey R. The Role of Foreign Direct Investment in International Capital Flows. – Cambridge, 1999. – P. 27.

13. Vedam H., Liu L., Yixiang D., Brama Y. Singapore Nanotechnology Ecosystem. – Singapore: Nanoconsulting Pte Ltd, 2009.

УДК: 004:338.2(575.3)

РАҚАМИКУНОНӢ - ОМИЛИ РУШДИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ ВА ПЕШРАФТИ ИЛМУ ТЕХНИКА

Қодирова Гулмо Толибовна
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, мудири кафедраи менеҷменти байналмилалии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Саидзода Маҳмадтоҳир Саид
унвонҷӯи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Раванди низоми рақамикунонӣ дар замони муосир масъалаи мубрами рӯз ба ҳисоб рафта, иқтисоди миллӣ низ барои ворид гардидан ба он зарурият дорад. Барои баррасии пурраи низоми мазкур бартариятҳо, афзалиятҳо ва зарурияти онро таҳлил ва шарҳ намудан мувофиқи мақсад мебошад, чунки рушди босуръати иқтисоди рақамӣ марҳилаи муҳим ва саривақтӣ дар пешрафти самтҳои гуногуни ҳаёт ба ҳисоб меравад. Дар мақолаи мазкур омилҳои асосӣ, таҳлили нақш ва аҳамияти рақамикунонӣ, инчунин тавсифи механизмҳое, ки тавассути он ба устувории иқтисоди миллӣ ва пешрафти илму техника таъсир расонида мешавад, мавриди баррасӣ қарор гирифта, муаллифон дар асоси омӯзиши адабиётҳо ва таҳлили маводҳо аз манбаъҳои кушоди интернетӣ роҷеъ ба ҳодисаи мазкур хулосабарорӣ намудаанд.

Калидвожаҳо: рақамикунонӣ, буҷети давлатӣ, иқтисодиёт, иқтисоди рақамӣ, технологияи рақамӣ, истеҳсолот, зеҳни сунъӣ, тандурустӣ, маориф, омилҳо, бонк, шаффофият, коррупсия.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ - ФАКТОР РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ И НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА

Кодирова Гулмо Толибовна
доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой международного менеджмента Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, Душанбе
Саидзода Махмадтохир Саид
соискатель Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, Душанбе

Процесс цифровизации является актуальной проблемой современности, и национальная экономика также должна в него войти. Для полного понимания этой системы целесообразно проанализировать и объяснить её преимущества, приоритеты и необходимость. Стремительное развитие цифровой экономики является важным и актуальным этапом в развитии различных сфер жизни. В данной статье рассматриваются основные факторы, анализируется роль и значение цифровизации, а также описываются механизмы её влияния на национальное экономическое развитие и научно-технический прогресс. Авторы делают выводы об этом явлении на основе изучения литературы и анализа материалов открытых источников в сети Интернет.

Ключевые слова: цифровизация, государственный бюджет, экономика, цифровая экономика, цифровая технология, производство, искусственный интеллект, здравоохранение, образование, факторы, банк, прозрачность, коррупция.

DIGITALIZATION AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY AND SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS

Qodirova Gulmo Tolibovna
Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of International Management, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Saidzoda Mahmadtohir Said
Applicant of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

Digitalization is a pressing issue today, and the national economy must also embrace it. To fully understand this system, it is useful to analyze and explain its advantages, priorities, and necessity. The rapid development of the digital economy is an important and relevant stage in the development of various spheres of life. This article examines key factors, analyzes the role and significance of digitalization, and describes the mechanisms by which it influences national economic development and scientific and technological progress. The authors draw conclusions about this phenomenon based on a review of the literature and an analysis of open-source materials on the internet.

Keywords: digitalization, state budget, economy, digital economy, digital technology, production, artificial intelligence, healthcare, education, factors, bank, transparency, corruption.

МУҚАДДИМА

Рақамикунонӣ татбиқи технологияҳои муосири рақамӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт ва истеҳсолот мебошад. Ин раванд гарчанде давраи тӯлониро дарбар нагирад ҳам, лекин масъалаи мубрами рӯз дар ҷаҳони имрӯза ба ҳисоб меравад. Тибқи нишондиҳандаҳои оморӣ, барои вусъат ва рушд ёфтани соҳаҳои молиявӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маориф, тандурустӣ, ҳарбӣ ва некӯаҳволии халқ, ҳар як мамлакатро зарур аст, ки ҳарчи

зудтар ба ин раванд гузарад. Бинобар ин бисёр мамлакатҳои тараққикарда ва кишварҳои дорои иқтисодиёти баланддошта аллакай ба раванди рақамикунонӣ гузашта, онро такмил дода истодаанд.

Раванди рақамикунонӣ дар давлатҳои пешрафта маҳаки асосии самаранокии иқтисодиёт буда, боиси навгониҳо ва баланд гардидани истеҳсолот мегардад. Дар баробари гузаштан ба ин раванд дар истеҳсолот, хизматрасониҳои давлатӣ ва инфрасохтору коммуникатсия сабукиҳо ва соддагардониҳои зиёд меоварад, ки ин ба ташкили ҷойҳои корӣ ва баланд гардидани сатҳи иҷтимоӣ мусоидат менамояд. Гузариш ба иқтисоди рақамӣ талаботи замон буда, моҳиятан ба нафъи ҷомеа ва пешрафти иқтисоди мамлакат, рушди технологияи муосир ва хизматрасонии иттилоотӣ замина мегузорад. Мақсади мақола таҳлили нақш ва аҳамияти рақамикунонӣ ҳамчун омили рушди иқтисоди миллӣ ва пешрафти илму техника, инчунин тавсифи механизмҳои таъсири он ба устувории иқтисоди миллӣ мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Заминаи назариявӣ ва иттилоотии тадқиқотро санадҳои стратегӣ ва меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2024, Фармони Президент аз 8 январи соли 2025 №911, Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030), асарҳои илмии муҳаққиқони ватанию хориҷӣ (Д. Тапскотт, Ш.Ш. Бозоров, Н. Салимов) ва маводи манбаъҳои кушоди интернетӣ ташкил медиҳанд. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили назариявӣ - барои омӯзиши моҳият ва аҳамияти рақамикунонӣ; усули таҳлили институтсионалӣ - барои арзёбии заминаҳои стратегӣ ва меъёрии гузариш ба иқтисоди рақамӣ; усули ҷамъбасти таҷрибаи байналмилалӣ ва усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Муаллифон дар асоси омӯзиши адабиётҳо ва таҳлили маводҳо аз манбаъҳои кушод роҷеъ ба ин ҳодиса хулосабарорӣ намудаанд.

НАТИҶАҲО

Барои ҳарчи зудтар гузаштан ба технологияи рақамӣ, ворид шудан ба равандҳои инноватсионӣ ва рушди бемайлони иқтисодиёти мамлакат, Пешвои миллат, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод намуданд, ки панҷсолаи оянда, яъне солҳои 2025–2030, «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон карда шавад. Вобаста ба ин, 8 январи соли 2025 фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти №911 ба тасвиб расид. Ин санад хеле зарурӣ ва саривақтӣ буд ва аз ҷониби тамоми қишрҳои ҷомеа дастгирӣ ёфт. Махсусан барои мутахассисони соҳавӣ, олимон, зиёиён, барномасозон, коргарону хизматчиён ва дигар табақаҳои аҳолӣ масъулияти баланди касбӣ ва муҳимро ба миён гузошт [1].

Эълон гардидани солҳои 2025–2030 ҳамчун «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» дар он зоҳир мегардад, ки имрӯзҳо рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ тақозои замон аст. Имрӯз тамоми давлатҳои абарқудрат самти хизматрасониҳои давлатиро дар шакли рақамӣ ба роҳ мондаанд. Тоҷикистон ҳам дар қатори дигар давлатҳои пешрафта ин хизматрасониҳоро тариқи рақамикунонӣ ба роҳ монда, дар сомонаи Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамӣ теъдоди хизматрасониҳои давлатиро фаъол намудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раванди гузариш ба рақамикунонии соҳаҳои гуногуни фаъолият, ҷиҳати баланд бардоштани иқтисодиёти миллии мамлакат ва таъмини рушди он қадамҳои аввалини худро гузошта истодааст. Ин қадамҳо хеле устувор, эътимоднок ва боварибинок буда, дар таъмини шаффофият, самаранокии босуръати иқтисодиву молиявии кишвар ва паст гардидани сатҳи амалҳои коррупсионӣ, инчунин ғанӣ гардидани буҷети мамлакат мавқеи хоса доранд.

Дар ироаи Паём ба Маҷлиси Олӣ, Президенти мамлакат вазорату идораҳои дахлдор, аз он ҷумла вазорати адлия, саноат ва технологияҳои нав, рушди иқтисод ва савдо, агентии инноватсия ва технологияҳои рақамиро вазифадор намуданд, ки санадҳои меъёрию ҳуқуқии дахлдори соҳавиро омода намуда ба Ҳукумат пешниҳод намоянд [2]. Дар ҳама соҳае, ки рақамикунонии босуръат ҷорӣ карда мешавад, дар муҳлати 2 сол ба шакли лоиҳавӣ - бо назардошти он, ки ба санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ мухолифат накунад - дар доираи лоиҳаи озмоишӣ амалӣ карда мешавад. Ҳангоми ноил шудан ба самаранокии иқтисодӣ санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ такмил дода мешавад ё тағйиру иловаҳо ворид карда мешавад.

Аз ҷониби Президенти мамлакат дар баробари дигар соҳаҳои муҳими ҳаёти ҷомеа, ба масъалаҳои мубрами аҳамияти стратегидошта - ба монанди рушди босуръати иқтисоди миллӣ, истифодабарии дурусти потенсиалҳо, таъсиси корхонаҳо ва муассисаҳои саноатӣ-истеҳсолӣ, ба шуғл фаро гирифтани аҳолии бекор, рақобатпазир гардонидани маҳсулотҳои ватанӣ, вусъат бахшидан ва рушди иқтисоди сабз, тезонидани раванди рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ, ташаккули нерӯи инсонӣ ва истифодаи васеи ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ - таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда шуд [3]. Инчунин дар асоси супориши Президенти мамлакат дар шаҳри Кӯлоб Донишгоҳи инноватсия ва технологияи рақамӣ дар заминаи Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионӣ таъсис дода шуда, ба он мақоми махсуси базаи асосии омоданамоии мутахассисони технологияи рақамӣ дода шуд [4].

МУҲОКИМА

Вобаста ба рушди иқтисоди рақамӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид карданд, ки дар солҳои 2025–2030 бояд ба як қатор самтҳои лозимӣ таваҷҷуҳи хоса дода шавад:

– қабул ва амалӣ намудани санадҳои меъёрӣ ва муҳайё намудани заминаҳои ҳуқуқӣ дар самти гузаштан ба низоми рақамикунонӣ, чунки бидуни заминаҳои ҳуқуқӣ гузаштан ба иқтисоди рақамӣ ғайриимкон мебошад;

– ташкил ва рушд додани инфрасохтори рақамӣ (шабакаҳои 5G), таъсиси марказҳо ва маҳзанҳои таҳлилӣ ва коркарди маълумотҳои иттилоотӣ;

– таъсиси маҳзани ягона барои хизматрасониҳои давлатӣ ва пурра рақамикунонии онҳо, ки имконияти дастрасии муштариён (шахсони ҳуқуқӣ ё воқеӣ)-ро содда менамояд;

– бозомӯзӣ ва омода намудани мутахассисони болаёқат дар самти технологияҳои рақамӣ ва иттилоотӣ дар дохил ва хориҷи мамлакат, ки боиси инкишофи нерӯи инсонӣ мегардад;

– ҳамоҳанг сохтани зеҳни сунъӣ бо низоми хизматрасониҳои давлатӣ ва тартиби бақайдгирӣ, ки дастрасӣ ба хизматрасониҳои давлатиро осон мегардонад;

– андешидани чораҳои зарурӣ барои ҳифз ва амнияти киберии маҳзани маълумотҳо, чунки ҳазорҳо ҳуҷҷатҳо тариқи электронӣ коркард ва нигоҳ дошта мешаванд;

– рушд ва ташаккул додани тиҷорати электронӣ ва низоми соҳибкории рақамӣ [5].

Раванди рақамикунонии тиҷоратӣ ба соҳибкорон як қатор имкониятҳоро таъмин менамояд: суръат бахшидани тиҷорати дохилию хориҷӣ ва аз байн бурдани баъзе мамониятҳо ва харочотҳо; имконияти дохил гардидан ба бозорҳои дохилӣ, минтақавӣ, байналмилалӣ ва минтақаҳои озоди иқтисодӣ; самаранок истифода бурдани марказҳои логистикӣ ва назорати дурусти молу маҳсулот ва хизматрасониҳо. Бо ворид гардидан ба раванди рақамикунонӣ вазъияти иқтисодӣ-молиявии корхонаю муассисаҳо тадричан дигаргун гашта, харочот кам ва даромаднокӣ зиёд мегардад. Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки бо истифода аз раванди рақамикунонӣ ва зеҳни сунъӣ дар корхонаю муассисаҳои истеҳсолӣ ва хизматрасониҳо беҳбудӣ ва пешравӣ ба мушоҳида расида, технологияҳои рақамӣ ҷойи меҳнати вазини одамонро иваз менамоянд ва афзоиши истеҳсолнокӣ низ чашмрас мебошад.

Дар шароити зуд-зуд бавуҷудоии буҳронҳои иқтисодӣ, низоми идоракунии самараноки молияи корхонаро бе истифода аз технологияҳои иттилоотӣ тасаввур кардан душвор аст. Аз ин рӯ, мавзӯи рақамикунонии идоракунии молиявӣ аҳамияти васеъ пайдо кардааст. Дар китоби «Иқтисоди рақамӣ» (The Digital Economy)-и муҳаққиқ, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессори Донишгоҳи Торонто Д. Тапскотт вобаста ба иқтисоди рақамӣ дар корхонаю муассисаҳо ду хусусияти асосӣ - қобилияти табдил додани маълумоти воқеӣ ба маълумоти виртуалӣ ва баръакс, инчунин тамоюл ба ҷамъоварии дониш ва нерӯи инсонӣ - оварда шудааст [6]. Рақамикунонии менеҷменти молиявӣ низомест, ки дар он марҳила ба марҳила муносибатҳои ҳамаҷонибаи тиҷоратӣ байни давлат, корхона ва аҳолӣ ба формати рақамӣ амалӣ карда мешавад.

Дар муносибатҳои бозоргонӣ таҷрибаи бисёр давлатҳо нишон медиҳад, ки амалиётҳо ва пардохтҳои ғайринақдӣ як рукни асосии пешрафт ва рушди молиявӣ буда, фарогири манфиатҳои бузурги иҷтимоӣ ва иқтисодӣ гардидаанд. Асос барои ҳарчи зудтар гузаштан ба ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ин Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 мебошад. Вобаста ба ин, аз 1-уми июли соли 2023 тибқи супориши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо истифода аз технологияҳои молиявию инноватсионӣ, ба мақсади рушди молиявӣ, аз байн бурдани омилҳои инсонӣ, паст гардидани сатҳи коррупсия ва осон гардидани ҳисоббаробаркуниҳо, дар ҳама сатҳу соҳаҳо ба амалиётҳои ғайринақдӣ гузашта шуд. Аз он ҷумла, боҷҳои давлатӣ ва пардохти ҳама гуна андозҳо, иҷозатномаҳо, ҷаримаҳо, пардохти суғуртаи ҳатмии давлатӣ, хизматрасониҳои коммуналӣ ва дигар намудҳои хизматрасонии давлатӣ пурра ба таври ғайринақдӣ амалӣ карда мешаванд [7].

ХУЛОСА

Хулоса, рушди босуръати иқтисоди рақамӣ як марҳилаи муҳим ва зарурӣ дар пешрафти соҳаҳои фаъолият ба ҳисоб рафта, дар пешрафти соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар саҳми босазо гузошта метавонад. Гузариш ба зеҳни сунъӣ ва технологияи рақамӣ харочотҳои молиявиро кам карда, малакаю маҳорати коргаронро зиёд мегардонад, заҳмати вазнини коргаронро сабук намуда, дар истеҳсолот сарфакорӣ, сифатнокӣ ва камхарҷиро таъмин менамояд. Бо назардошти гуфтаҳои боло, лозим аст, ки раванди пардохти ғайринақдӣ чун василаи пешрафт ва вусъати иқтисоди рақамӣ дар самти молиявии корхонаҳо, ташкилотҳо, муассисаҳо ва дигар субъектҳои иқтисодӣ ба роҳ монда шуда, муҳиммият ва зарурати масъалаи мазкур боз ҳам таҳқиқу бозомӯзӣ карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар» аз 28 декабри соли 2024.

2. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз 8 январи соли 2025, №911.

3. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар маросими ифтитоҳи Конфронси байналмилалии сатҳи баланд дар мавзуи «Муқовимат бо терроризм ва ифротгароии хушунатомез». – Душанбе, 2018.

4. Как работает цифровизация и где её используют // Вышка онлайн. – 11.09.2025.

5. Салимов Н. Солҳои 2025–2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» / н.и.ф.-м., дотсенти ДДТТ.

6. Бозоров Ш.Ш. Менеҷменти молиявӣ: китоби дарсӣ барои донишҷӯён. – Душанбе: Ирфон, 2015.

7. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (аз 1 декабри соли 2016, №636).

УДК: 336.221

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ НИЗОМИ АНДОЗИ МИЛЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ ПЕШРАФТА

Қодирзода Хуршед Қодир
доктори илмҳои иқтисодӣ, и.в. профессори кафедраи андозбандӣ ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола масъалаҳои вобаста ба низоми андози давлатҳои пешрафта, тамоюли рушди он, хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи низоми мазкур дар муқоиса бо низоми андози амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Қайд гардидааст, ки низоми андози давлатҳои пешрафта хусусиятҳои фарқкунандаи худро дорад ва аз ин нуқтаи назар он тағиру иловаҳое, ки дар ин низом мавриди татбиқ қарор мегирад, бояд таҳлили ҳаматарафа ва амиқ дошта бошад. Зарурияти амалии ин таҷрибаи омӯхташуда дар такмили минбаъдаи қонунгузории андози Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо бо назардошти муносибгардонии манфиатҳои давлат ва андозсупоранда бояд сурат гирад.

Калидвожаҳо: низоми андоз, сиёсати андоз, қонунгузории андоз, кишварҳои хориҷӣ, даромадҳои андоз, имтиёзҳои андоз, даромади буҷет, андозҳои мустақим, андозҳои ғайримустақим, андоз аз арзиши иловашуда, каҷхаттаи Лаффер, гаронии андоз, потенсиали андоз, манбаъҳои андоз.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Кодирзода Хуршед Кодир
доктор экономических наук, и.о. профессора кафедры налогообложения и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются вопросы, связанные с налоговой системой развитых стран, тенденцией её развития, общими и отличительными особенностями данной системы по сравнению с действующей налоговой системой Республики Таджикистан. Было отмечено, что налоговая система развитых государств имеет свои отличительные особенности, с этой точки зрения изменения и дополнения, реализуемые в этих налоговых системах, должны подвергаться всестороннему и глубокому анализу, а практическая необходимость внедрения данного опыта при совершенствовании налогового законодательства Республики Таджикистан должна осуществляться только с учётом оптимизации интересов государства и налогоплательщика.

Ключевые слова: налоговая система, налоговая политика, налоговое законодательство, зарубежные страны, налоговые поступления, налоговые льготы, доходы бюджета, прямые налоги, косвенные налоги, налог на добавленную стоимость, кривая Лаффера, налоговая нагрузка, налоговый потенциал, налоговые источники.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DOMESTIC TAX SYSTEM AND FOREIGN COUNTRIES

Kodirzoda Khurshed Kodir
Doctor of Economics, Acting Professor at the Department of Taxation and Insurance, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article discusses issues related to the tax system of developed countries, the trend of its development, and the general and distinctive features of this system in comparison with the current tax system of the Republic of Tajikistan. It was noted that the tax system of developed countries has its own distinctive features, and from this perspective, the changes and additions implemented in these tax systems should be subject to comprehensive and in-depth analysis, and the practical need to implement this experience in improving the tax legislation of the Republic of Tajikistan should be carried out only with the optimization of the interests of the state and the taxpayer in mind.

Keywords: tax system, tax policy, tax legislation, foreign countries, tax revenues, tax breaks, budget revenues, direct taxes, indirect taxes, value added tax, Laffer curve, tax burden, tax potential, tax sources.

МУҚАДДИМА

Масъалаҳои вобаста ба такмили низоми андози миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти содда ва оммафаҳм намудани санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии қонунгузории андоз, пешниҳоди имтиёзҳои андоз ва гумрук ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллӣ, паст намудани гаронии андоз ва бо ин васила ҷалби бештари сармояи дохилию хориҷӣ барои ташкили корхонаҳои истеҳсолӣ, ки дар маҷмуъ ба баланд шудани иқтидори содиротии мамлакат мусоидат менамояд, равона гардидааст. Дар асоси нишондиҳандаҳое, ки дар таҳлили муқоисавии низоми андозбандии як қатор давлатҳои пешрафта бо низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба анҷом расонида шуда, хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи он муайян гардидааст.

Мақсади мақола ин бо истифода аз нишондиҳандаҳои муайян гузаронидани таҳлили муқоисавии низоми андози миллӣ ва давлатҳои пешрафта ва дар асоси он муайян намудани тамоюли рушди ин низомҳои мазкур маҳсуб меёбад

МЕТОДОЛОГИЯ

Омӯзиши масъалаҳои вобаста ба рушди низоми андози миллӣ ва давлатҳои пешрафта дар таълифоти илмии иқтисодчиёни ватанӣ, чун А.Б. Мирсаидов, Х.У. Умаров, Т.Р. Ризоқулов, Л.Ҳ. Саидмуродов, З.С. Султонов, Х.Р. Улуғхоҷаева, Р.Т. Ҷабборов мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Инчунин дар асарҳои А.А.

Бегматов, У.М. Воҳидов, И.Р. Иброҳимов, А.Р. Курбонов, Т.С. Исломов, Д.А. Мирпочоев, К.Р. Раҷабов, М.М. Салимова, Ф.Э. Тоҷибоева, С.М. Шукуров, С.Ҳ. Ҳомидова, М.В. Шоғунбеков, М.С. Яқубзода ва дигарон ин масъала баррасӣ шудааст.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси низоми андози давлатҳои пешрафта бо низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон; усули таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи сохтори даромади буҷет, гардиши савдо ва гаронии андоз дар солҳои 2020–2024; усули таҳлили сохторӣ - барои арзёбии таносуби андозҳои мустақим ва ғайримустақим; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Дар байни нишондиҳандаҳое, ки бештар дар таҳлили муқоисавӣ мавриди истифода қарор дода мешаванд, инҳо мебошанд: номгӯй ва сохтори андозҳои муқарраршуда, таносуби маблағи андозҳои мустақим ва ғайримустақим ва сатҳи гаронии андоз. Заминаи иттилоотиро маълумоти омории расмии Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳад.

НАТИҶАҲО

Сиёсати андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои соҳибистиқлолии давлатӣ бо мақсади ҷалби бештари сармояи дохилию хориҷӣ, ташкили корхонаҳои хурду миёна дар соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллӣ, ки он дар навбати худ ба афзоиши даромади буҷети давлатӣ мусоидат менамояд, як қатор тадбирҳо — аз он ҷумла содда ва оммафаҳм намудани меъёрҳои қонунгузории андоз, ихтисор намудани номгӯйи ҳуҷҷатҳои бақайдгирӣ барои оғоз намудани фаъолияти соҳибкорӣ, инчунин эълон намудани мораторияи санҷишҳои андоз — зина ба зина роҳандозӣ шуда истодааст. Чи тавре ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намудаанд, «...дар замони истиқлолият аз ҷониби давлату Ҳукумат ба рушди соҳибкориву сармоягузорӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир гардида, то имрӯз ба соҳибкорону сармоягузорон зиёда аз 110 имтиёз ва сабукиҳои андозиву гумрукӣ пешниҳод карда шуданд ва шумораи сохторҳои бақайдгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ аз 4 ба 1, муҳлати бақайдгирӣ аз 49 то 3–5 рӯз кам карда шуд. Бар замми ин, шумораи андозҳо аз 10 то 7 номгӯй кам гардида, меъёрҳои якчанд намуди онҳо паст карда шуданд» [1].

Яке аз самтҳои муҳими такмили ҳар як низом дар маҷмӯъ ва бахусус низоми андозбандӣ, ин муқоисанамоӣ ва омӯзиши низоми андози амалкунандаи кишварҳои пешрафта мебошад. Дар бисёр ҳолатҳо аз тарафи иқтисодчиён ва олимони соҳаи андоз оид ба бартариятҳои низоми андози давлатҳои хориҷӣ ва истифодабарии таҷрибаи ин давлатҳо дар низоми андози миллӣ фикру пешниҳод ба чашм мерасад [2, с. 148]. Нобаробарии рушди иқтисодии кишварҳои мухталиф нисбат ба нишондиҳандаи ҳиссаи андозҳо дар ММД инъикос ёфта, дар солҳои охир тамоюли афзоишро дорад. Ҳиссаи маблағҳои андоз дар сохтори маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ аз нақш ва мавқеи низоми андоз дар танзими давлатии иқтисодиёт шаҳодат медиҳад [3].

Умуман, низоми андози кишварҳои пешрафтаи имрӯза ба се номгӯйи андозҳои асосӣ такя ёфтаанд: андоз аз даромад (шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ), андози иҷтимоӣ ва андоз аз арзиши иловашуда. Боқимондаи маблағи андозҳои дигари амалкунанда, аз ҷумла андозҳо аз амвол, мерос ва тӯҳфа, дар сохтори воридоти маблағҳои андоз ба буҷети ин давлатҳо аҳамияти дуюмдараҷа доранд. Ҳангоми арзёбии таҳаввулоти низоми андоз дар кишварҳои пешрафта, бояд қайд кард, ки дар тӯли 30 соли охир тамоюли афзоиши даромадҳои буҷети давлатии сатҳҳои гуногун аз маблағҳои андоз аз даромади шахсони воқеӣ мушоҳида намудан мумкин аст [4]. Андозҳои истеъмолӣ ё андозҳои ғайримустақим, ки асосан шакли андози арзиши иловашуда ва боҷҳои гуногуни аксизиро мегиранд, ба ҳисоби миёна чоряки тамоми даромади ин давлатҳоро ташкил медиҳанд. Меъёрҳои андози корпоративӣ (аз фоидаи шахсони ҳуқуқӣ) дар сатҳи баланд қарор доранд: масалан, дар Олмон - 50%, Италия - 46%, Канада - 44%, Фаронса - 39%, Британияи Кабир - 35%, ИМА - 30% ва Федератсияи Россия - 18% [5].

Омӯзиши низоми андози кишварҳои пешрафта робитаи возеҳро байни тақсимоти ҳамаи андозҳои муқарраршуда ба гурӯҳи андозҳои мустақиму ғайримустақим ва сатҳи рушди иқтисодӣ муайян намудааст. Яъне ҳар қадар сатҳи рушди иқтисодӣ ва сатҳи зиндагии аҳолӣ пасттар бошад, ҳамон қадар саҳми маблағи андозҳои ғайримустақим дар сохтори даромади буҷети давлат баланд мебошад. Дар баръакси ҳол, ҳар қадар сатҳи рушди иқтисодӣ ва сатҳи зиндагии аҳолӣ баландтар бошад, ҳамон дараҷа саҳми андозҳои мустақим дар ин таносуби сохтори буҷет бештар мешавад. Тибқи ҳисобҳои тахминӣ, саҳми воридоти маблағи андозҳои ғайримустақим дар даромади умумии маблағҳои андоз дар кишварҳои пешрафта аз 20 то 30%, дар ҳоле ки дар кишварҳои рӯ ба инкишоф он аз 40 то 60%-ро ташкил медиҳад.

МУҲОКИМА

Аз таҳлили қонунгузории низоми андозбандии кишвари мо метавон зикр намуд, ки он пас аз қабули Кодекси андоз дар таҳрири нав дар соли 2022 чи аз ҷиҳати мазмун, мундариҷа, сохтор ва маъмурикунонии он, инчунин меъёрҳои андоз аз кодексҳои қаблӣ хеле такмил ёфта, аввалин маротиба ба принсипҳои зерин - қонуният, ҳатмият, осонокии андозбандӣ ва ҳамкории мақомоти андоз бо андозсупоранда, адолат, ягонагии низоми андоз ва шаффофият - асос ёфтааст [6, с. 18–19]. Бо муқоисаи меъёрҳои пештара ва амалкунанда ба хулосае меоем, ки меъёри бештари номгӯйи андозҳо коҳиш ёфтааст: масалан, андоз аз арзиши иловашуда аз 28% то 5–14%; андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ аз 40% то 13–20%; андози иҷтимоӣ аз 30% то 20–25%; андози низоми соддакардашуда аз 10% то 5% ва ғайра [6].

Ҷадвали 1. Сохтори тақсимоти даромади буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2020–2024 (ҳаз. сомонӣ)

№		2020		2021		2022		2023		2024	
			Вазни қиёсӣ (%)		Вазни қиёсӣ (%)		Вазни қиёсӣ (%)		Вазни қиёсӣ (%)		Вазни қиёсӣ (%)
1	**Ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ**	**25.065,0**	**100**	**30.053.803,1**	**100**	**36.056.818,1**	**100**	**43.903.428,9**	**100**	**46.613.913,5**	**100**
2	Даромади ҷорӣ ва грантҳо Аз онҳо:	18.414,9		21.508.071,5		25.263.731,0		28.644.657,3		33.454.783,5	
3	**воридоти андозӣ** Аз онҳо:	**15.366,5**	**61,3**	**19.669.567,1**	**65,5**	**21.824.239,5**	**60,52**	**25.769.144,9**	**58,7**	**29.129.107,6**	**62,4**
3.1	андоз аз даромад	3.575,7	23,2	4.712.716,5	23,9	5.906.168,4	27,1	6.861.221,1	26,6	7.758.873,2	26,6
3.2	пардохтҳои иҷтимоӣ	1.686,9	10,9	2.037.289,0	10,34	2.001.021,4	9,1	2.257.117,2	8.75	2.564.765,1	8,8
3.3	андози аз молу мулки ғайриманқул	374,3	2,43	456.981,8	2,3	869.503,8	3,98	1.015.380,2	3,94	1.093.852,9	3,75
3.4	андоз аз фурӯш, аз арзиши иловашуда ва аз гардиш	6.395,5	41,6	8.228.110,0	41,7	8.949.000,6	41	10.642.018,7	41,3	12.186.162,9	41,83
3.5	аксизҳои дохилӣ	187,4	1,22	258.395,6	1,31	314.232,0	1,43	403.986,1	1,56	420.944,2	1,44
3.6	аксизҳои берунӣ	433,6	2,82	486.849,4	2,47	58.7784,6	2,69	849.784,4	3,3	760.832,7	2,61
3.7	андозҳои дигари берунӣ барои савдо ва амалиѐтҳо	701,5	4,56	907.491,5	4,60	1.092.981,7	5	1.547.564,6	6	1.456.444,9	5
3.8	андозҳои дигари дохилӣ аз молу хизматҳо	331,6	2,15	389.551,5	1,98	188.057,6	0,86	220.810,6	0,85	245.250,6	0,84
4.	**воридоти ғайриандозӣ**	**1.895,4**	**7,56**	**1.601.205,4**	**5,32**	**2.418.541,5**	**6,07**	**2.333.228,3**	**5,31**	**3.629.857,0**	**7,78**
5.	воридот аз моликият ва фаъо лияти соҳибкорӣ	297,1	1,18	313.290,5	1,04	477.953,6	1,32	465.316,9	1,05	531.651,8	1,14
6.	дигар пардохтҳои ҳатми ба буҷет	237,9	0,94	310.251,8	1,03	421.154,9	1,16	590.718,4	1,34	683.888,0	1,46
7.	ҷарима ва муҷозотҳо	210,8	0,84	278.071,1	0,9	304.019,9	0,84	356.041,7	0,81	424.476,6	0,91
8.	воридоти дигари ғайриандозӣ ва пардохтҳои маъмурӣ	459,3	1,83	628.101,9	2,08	648.295,6	1,79	728.336,8	1,65	1.608.268,8	3,45
9.	даромад аз сармоя	690,4	2,75	68.478,8	0,2	567.117,6	1,57	192.814,5	0,43	381.571,8	0,81
10.	грантҳо	1150,7	4,59	237.298,9	0,8	1.020.950,0	2,83	542.284,2	1,23	695.818,8	1,49

Сарчашма: [7, с. 392–411] ва ҳисоби муаллиф. Эзоҳ: маблағҳои соли 2020 ба ҳазор сомонӣ, солҳои 2022 ва 2024 ба воҳидҳои хурдтар (мувофиқи манбаъ) оварда шудаанд; вазни қиёсӣ бо фоиз нишон дода шудааст.

Таҳлили Ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки новобаста аз афзоиши қариб дукаратаи маблағҳои андозӣ (аз 15 млрд 366,5 ҳаз. сомонӣ то 29 млрд 129,1 ҳаз. сомонӣ) сохтори он қариб тағйир наёфта, таносуби маблағи андозҳои ғайримустақим (пеш аз ҳама андоз аз арзиши иловашуда ва боҷҳои гумрукӣ) нисбат ба андозҳои мустақим (андоз аз даромади шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, андози иҷтимоӣ) ба мисли солҳои қаблӣ бартарият дошта, дар солҳои наздик низ ин тамоюл устувор боқӣ мемонад. Ҳолати мазкур бештар ба андоз аз арзиши иловашуда робита дорад: новобаста аз он ки дар 5 соли охир ҳаҷми ин андоз аз 6 млрд 395,5 ҳаз. сомонии соли 2020 то ба 12 млрд 186,1 ҳаз. сомонии соли 2024 расидааст (афзоиш қариб 2 маротиба), вазни қиёсии он дар ҳаҷми умумии даромадҳои буҷети давлатӣ қариб бетағйир монда, дар солҳои 2020 - 41,6%, 2021 - 41,7%, 2022 - 41%, 2023 - 41,3% ва 2024 - 41,83%-ро ташкил дод.

Аз рӯи саҳм дар ҳаҷми умумии маблағҳои андоз ҷои дуюмро андоз аз даромад ишғол мекунад, ки он дар солҳои 2020 - 23,2%, 2021 - 23,9%, 2022 - 27,1%, 2023 ва 2024 - 26,6%-ро ташкил намуд. Дар маҷмӯъ, аз таҳлили андозҳои мустақим дар солҳои 2020–2024 бармеояд, ки он дар буҷети давлатӣ тамоюли афзоиши ноустувор дошта, дар ҳиссаи умумии даромадҳои андоз дар солҳои 2020 - 36,53%, 2021 - 36,54%, 2022 - 40,18%, 2023 - 39,29% ва дар соли 2024 - 39,15%-ро ташкил доданд. Истифодаи афзалиятноки андозҳои ғайримустақим дар низоми андоз бо бартариҳои зерин шарҳ дода мешавад: таъмини даромадҳои устувор ба буҷетҳои сатҳҳои гуногун; назорати гардиши молҳо ва хизматрасониҳо аз тарафи мақомоти андоз бе душворӣ. Дар баробари ин, андозҳои ғайримустақим ба нархи арзиши мол ва хизматрасонӣ таъсири мустақим расонида, қобилияти харидории аҳолиро паст менамоянд. Аз ин рӯ, низоми андозбандии мувофиқ ба принсипҳои андозбандӣ танҳо бо роҳи ҳамгироии ҳарду шакли андозбандӣ (мустақим ва ғайримустақим), вале бо бартарии шакли мустақим бояд сохта шавад.

Ҷадвали 2. Гардиши савдои берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2020–2024

№	Нишондиҳандаҳо	2020	2021	2022	2023	2024
1	ММД (млн. сомони)	83.958,3	101.076,3	118.181,7	132.781,91	153.402,2
3	Содирот (млн. доллари ИМА)	1.406,9	2.449,6	2.142,0	2.448,8	1.947,4
4	Воридот (млн. доллари ИМА)	3.150,9	4.209,5	5.167,5	5.880,1	7.007,6
5	Гардиши савдои беруна (млн. доллари ИМА)	4.557,8	6.359,1	7.309,5	8.328,9	8.955,0
6	Тавозуни савдо (млн. доллари ИМА) (+-)	-1.744	-1.759,9	-3.025,5	-3.431,3	-5.060,2

Сарчашма: [8, с. 9] ва ҳисоби муаллиф.

Тибқи нишондиҳандаҳои Ҷадвали 2, гардиши савдои хориҷӣ агар дар соли 2020 ба 4.557,8 млн доллари ИМА баробар бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2024 то 8.955,0 млн доллари ИМА баробар шуда, қариб 2 маротиба афзоиш ёфтааст. Бо вуҷуди афзоиши гардиши хориҷии кишвар, бояд қайд кард, ки тавозуни он ҳоло ҳам манфӣ буда, дар давраи баррасишаванда 2,9 маротиба афзоиш ёфтааст, ки ин ҳолат ба баланд шудани саҳми андозҳои ғайримустақим (ААИ ва боҷҳои гумрукӣ) дар сохтори воридоти маблағи андозҳо ба буҷети давлатӣ таъсири худро мерасонад.

Дигар нишондиҳандае, ки дар таҳлили муқоисавии низоми андозҳои пешрафта мавриди истифода қарор дода мешавад, ин гаронии андоз мебошад, ки маъмулан ҳамчун таносуби ҳамаи маблағҳои андозҳои ба буҷети давлатӣ воридшуда нисбат ба маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ муайян карда мешавад [9]. Ҳиссаи ҳамаи андозҳо дар ММД (гаронии андоз) кишварҳои дорои иқтисоди бозорӣ ба сатҳи назаррас - аз 30 то 40% мерасад. Меъёри баландтарин дар Шветсия (51,4%), Дания (49,8%), Белгия (48,1%), Фаронса (45,7%) ва Финландия (45,1%) ва пасттарин дар Литва (28,7%), Латвия (29,1%), Словакия (30,9%), Ирландия (31,2%) ва Эстония (33,4%) мушоҳида шудааст. Меъёри миёнаи гаронии умумии андоз дар кишварҳои узви Иттиҳоди Аврупо 41,5%-и ММД-ро ташкил медиҳад.

Тибқи консепсия ё качхаттаи Лаффер, ҳангоми ситонидани беш аз 35–40%-и даромад дар натиҷаи паст шудани ҳавасмандӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ ва тавсеаи истеҳсолот, соҳибкорон аз супоридани андоз канорағӯйӣ карда, майлу рағбати онҳо ҷиҳати гузариш ба иқтисодиёти ниҳонӣ меафзояд, ки ба коҳиш ёфтани сарчашмаи андозбандӣ ва даромадҳои буҷети давлатӣ оварда мерасонад [10, с. 194]. Аммо, чунон ки таҷрибаи баъзе кишварҳои Аврупо (Шветсия, Норвегия ва Финландия) нишон медиҳад, сарфи назар аз баланд будани сатҳи гаронии андоз, ин омил ба рушди иқтисодии ин давлатҳо монеъ намешавад, зеро омили муҳим дараҷаи бозгашти маблағҳои давлатӣ мебошад [11]. Дар кишварҳое, ки ба иқтисодиёти иҷтимоӣ нигаронида шудаанд (Шветсия, Дания), сарфи назар аз гаронии баланди андоз, харочоти давлатӣ барои маориф 8–8,4%-и ММД-ро ё ба ҳар сари аҳолӣ 2000–2500 долларро ташкил медиҳад.

Ҷадвали 3. Сатҳи гаронии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2020–2024

Сол	ММД (млн сом)	Воридоти андоз (млн сом)	Гаронии андоз (%)
2020	83.958,3	15.366,5	18,3
2021	101.076,3	19.669,5	19,4
2022	118.181,7	21.824,2	18,4
2023	132.781,9	25.769,1	19,4
2024	153.402,2	29.129,1	18,9

Сарчашма: [7, с. 12] ва ҳисоби муаллиф.

Барои муқоиса, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо нишондиҳандаи гаронии андози нисбатан паст - тибқи таҳлили Ҷадвали 3 дар соли 2024 он 18,9%-ро ташкил намудааст - харочоти буҷети давлатӣ барои соҳаи маориф, новобаста аз он ки дар солҳои охир тамоюли афзоишро дорад, нокифоя буда танҳо 5,7%-и ММД ё 73,4 доллар барои як нафарро ташкил намуд [7, с. 409]. Бо вуҷуди он ки дар муқоиса бо кишварҳои пешрафта меъёрҳои андозҳои амалкунанда ва гаронии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чандон баланд нест, мавриди зикр аст, ки шахсони ҳуқуқии ватанӣ ва хориҷӣ дар баробари иҷрои ухдадориҳои пардохти андозҳо инчунин супорандаи дигар пардохтҳои ҳатмии давлатӣ мебошанд (танҳо афзоиши маблағи пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет дар солҳои 2020–2024 аз 238 млн 900 ҳаз. сомонӣ то 683 млн 888

ҳаз. сомонӣ баланд шудааст), ки ин ҳолат гаронии харочоти шахсони ҳуқуқиро зиёд менамояд. Дар натиҷа, имкониятҳои сармоягузории ин субъектон дар самти васеъ намудани фаъолияти истеҳсолӣ маҳдуд гардида, самаранокии фаъолияти он паст мегардад.

Яке аз мушкилоти асосие, ки солҳои қаблӣ дар қонунгузории андози миллӣ ба чашм мерасид, ин тағйироти зуд-зуд ба Кодекси андози пешамалкунанда ва дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқие буд, ки муносибатҳои андозиро байни мақомоти андоз ва андозсупорандагон ба танзим медароварда. Бесабаб нест, ки дар яке аз баромадҳои худ Президенти кишвар чунин қайд намуда буданд: «...содагардонии андозбандӣ ва маъмурикунонии низоми андоз яке аз самтҳои муҳими ислоҳоти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад. Новобаста аз корҳои анҷомдодашуда, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки қонунгузории андози миллӣ ҳоло ҳам то андозае мураккаб ва сарбории андоз барои соҳибкорону сармоягузорон дар қиёс бо кишварҳои минтақа баланд мебошад» [12]. Дар ин робита, профессор Л.Х. Саидмуродов қайд мекунад, ки «...вазифаи афзалиятноки институтсионалӣ содда намудани қонунгузории андоз аст; сармоягузорон дар муқоиса ба ҷои шароити имтиёзнок ва меъёрҳои пасттари андоз низоми андозбандии оқилона ва пешгӯишавандаро меҷӯянд» [13].

ХУЛОСА

Хулосаи таҳлилҳои гузаронидашуда дар самти муқоисаи низоми андози миллӣ бо давлатҳои пешрафта нишон дод, ки:

– нобаробарии рушди иқтисодии кишварҳои мухталиф ба нишондиҳандаи ҳиссаи андозҳо дар ММД инъикос ёфта, дар солҳои охир тамоюли афзоишро дорад; бо мунтазам баланд шудани сатҳи рушди иқтисодии кишварҳо тамоюли афзоиши нишондиҳандаи ҳиссаи даромадҳои маблағҳои андоз ба таври возеҳ мушоҳида мешавад;

– дар низоми андози кишварҳои пешрафтаи имрӯза саҳми андоз аз даромад (шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ), андози иҷтимоӣ ва андоз аз арзиши иловашуда дар даромади буҷети давлатӣ баланд мебошад;

– ҳар қадар сатҳи рушди иқтисодӣ ва сатҳи зиндагии аҳолӣ пасттар бошад, ҳамон қадар саҳми маблағи андозҳои ғайримустақим дар сохтори даромади буҷети давлатӣ баланд мебошад; дар баръакси ҳол, саҳми андозҳои мустақим бештар мешавад;

– саҳми воридоти маблағи андозҳои ғайримустақим дар даромади умумии маблағҳои андоз дар кишварҳои пешрафта аз 20 то 30%, дар ҳоле ки дар кишварҳои рӯ ба инкишоф он аз 40 то 60%-ро ташкил медиҳад;

– меъёри миёнаи гаронии умумии андоз дар кишварҳои узви Иттиҳоди Аврупо 41,5%-и ММД-ро ташкил медиҳад.

Ҳамин тариқ, татбиқи таҷрибаи давлатҳои пешрафта дар такмили минбаъдаи қонунгузории андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд танҳо бо назардошти муносибгардонии манфиатҳои давлат ва андозсупоранда сурат гирад. Дар шароити имрӯза бо мақсади беҳтар намудани муҳити ҷалби сармоягузорӣ ва таъмини рақобати байналмилалӣ, татбиқи чорабиниҳои заруриро дар ҳамбастагӣ бо мақомоти дахлдори соҳавӣ дар самти ҷоннок намудани фаъолияти бозори дуюмдараҷаи коғазҳои қимматнок, бозори лизинги технологияву таҷҳизоти ҳозиразамон ва паст намудани меъёри фоизи қарзҳои бонкӣ андешидан зарур аст.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 21 декабри соли 2021 [Захираи электронӣ]. – URL: www.president.tj (санаи мурочиат: 23.12.2025).

2. Ҷумъабоев Х.Қ. Масъалаҳои маъмурикунонии низоми андози миллӣ дар шароити имрӯза // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе, 2019. – № 3 (19). – С. 145–151. – ISSN 2663-0389.

3. Пансков В.Г. Налоги и налогообложение. Теория и практика. – М.: Юрайт, 2003. – С. 29.

4. Пансков В.Г., Князев В.Г. Налоги и налогообложение: учебник для вузов. – М.: МЦФЭР, 2003. – С. 222.

5. Официальный сайт Налоговой службы Российской Федерации [Электронный ресурс]. – URL: www.nalog.ru (дата обращения: 20.12.2025).

6. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: нашриёти «Муосир», 2022. – С. 18–19, 189, 279, 333, 368.

7. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2025. – 442 с.

8. Гардиши савдои берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2025. – 718 с.

9. Пансков В.Г. Налоги и налогообложение: учебник для вузов. – М., 2013. – С. 257.

10. Ҷумъабоев Х.Қ. Рушди бахши хусусӣ ва роҳҳои ҳалли муаммои низоми андозбандии он // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – № 1 (44). – С. 190–198. – ISSN 2707-8000.

11. Савченко В.Я. О методике определения налоговой нагрузки // Финансы. – 2015. – № 12. – С. 32.

12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 22.01.2022 [манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj (санаи дастрасӣ: 23.06.2025).

13. Саидмуродов Л.Х. Экономическая теория открытого хозяйства и проблемы современного Таджикистана. – Душанбе: «Ирфон», 2009. – С. 197.

14. Улугходжаева Х.Р. Основные тенденции формирования налоговой политики Таджикистана в переходный период: теория и практика: дис. … докт. экон. наук: 08.00.10. – Худжанд, 2014. – 309 с.

УДК: 332

КРЕАТИВНЫЕ ТУРИСТИЧЕСКИЕ КЛАСТЕРЫ В ТАДЖИКИСТАНЕ: ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ

Ёров Джамшед Нуруллоевич
доктор экономических наук, заведующий отделом исследований туризма НИИТП Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе
Каримзода Ширинджони Абдулхамид
ассистент кафедры туризма и гостиничного бизнеса Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

Статья посвящена исследованию концепции креативных туристических кластеров как инструмента устойчивого развития регионов Таджикистана. Рассматриваются теоретические основы кластеризации в туризме, анализируется потенциал культурного, природного и творческого капитала страны. Предложены модели формирования креативных кластеров в контексте специфики таджикских регионов, определены механизмы их реализации и ожидаемые социально-экономические эффекты. Делается вывод о том, что развитие креативного туризма через кластерный подход способно диверсифицировать туристический продукт Таджикистана, повысить его конкурентоспособность и вовлечь местные сообщества в процессы сохранения и актуализации культурного наследия.

Ключевые слова: креативный туризм, туристический кластер, культурное наследие, устойчивое развитие, Таджикистан, творческие индустрии, региональное развитие.

CREATIVE TOURISM CLUSTERS IN TAJIKISTAN: ISSUES OF FORMATION AND DEVELOPMENT

Yorov Jamshed Nurulloevich
Doctor of Economics, Head of the Tourism Research Department, Research Institute of Tourism and Entrepreneurship, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Karimzoda Shirindzhoni Abdulhamid
Assistant of the Department of Tourism and Hotel Business, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article explores the concept of creative tourism clusters as a tool for sustainable regional development in Tajikistan. It examines the theoretical foundations of clustering in tourism and analyzes the potential of the country's cultural, natural, and creative capital. Models for developing creative clusters within the context of Tajikistan's regional contexts are proposed, along with implementation mechanisms and expected socioeconomic impacts. It concludes that developing creative tourism through a cluster approach can diversify Tajikistan's tourism product, increase its competitiveness, and engage local communities in the preservation and enhancement of cultural heritage.

Keywords: creative tourism, tourism cluster, cultural heritage, sustainable development, Tajikistan, creative industries, regional development.

ВВЕДЕНИЕ

В последние годы в процессе ускоренной глобализации, когда усиливается конкуренция на мировом туристском рынке, всё большее значение приобретают новые формы туристских услуг, такие как аутентичные, уникальные и иммерсивные. На основе этого формируются креативные туристские кластеры, которые предлагают креативную форму туристских продуктов. Следует отметить, что начиная с советских времён в Республике Таджикистан начали складываться процессы концентрации туристско-рекреационных учреждений, которые стали приобретать форму туристско-рекреационных комплексов и кластеров. Это вполне естественный процесс, носящий объективный характер.

Исследование по этому вопросу было проведено Азимовым Б.Б., Баденковым Ю.Т., Зайцевой Н.А., Махкамовым Ф.Ф., Сайфуллоевым Н.Н., Симоилбековым А.М., Ёровым Дж.Н., Умаровым Х.У., Кобловой А.А. и другими отечественными и зарубежными учёными. Целью статьи является исследование вопросов формирования и развития креативных туристских кластеров на территории страны, а также разработка научно-обоснованной концепции формирования креативных туристических кластеров в Таджикистане, адаптированной к региональным особенностям.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретической основой исследования послужили труды отечественных и зарубежных учёных в области кластеризации, туристско-рекреационных комплексов и креативных индустрий: Абдувалиевой Н.А., Азимовой Б.Б., Баденкова Ю.Т., Ёрова Дж.Н., Зайцевой Н.А., Кобловой А.А., Махкамова Ф.Ф., Мухаббатова Х., Сайфуллоева Н.Н., Симоилбекова А.М. Нормативно-правовую базу составляет «Стратегия развития туризма в Республике Таджикистан на период до 2030 года» (утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 августа 2018 г. № 372).

В процессе исследования использовались методы статистического анализа - для изучения динамики поступлений от туризма в бюджет, роста числа иностранных туристов и доходов туристских компаний за 2018-2024 гг.; метод сравнительного анализа - для оценки изменений показателей относительно базового года; метод типологизации - для классификации туристско-рекреационных комплексов и кластеров; а также методы анализа

и синтеза. Информационную базу составляют данные Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, отчёты Комитета по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан и материалы НИИ туризма и предпринимательства.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Формирование и развитие креативных туристских кластеров в Таджикистане - сложный, но перспективный процесс, который требует комплексного подхода и учёта уникального потенциала страны [1]. Таджикистан обладает богатыми природными, культурными и историческими ресурсами, которые могут стать основой для создания привлекательных туристических продуктов. Формирование креативных туристических кластеров и на их базе укрепление человеческого потенциала, повышение конкурентоспособности туристических продуктов и продвижение национального бренда, привлечение народных ремесленников, использование цифровых технологий в процессе предоставления услуг, организация разных форм показов, использование площадок ТРК для организации фестивалей и фольклора и т.д. является одним из ключевых элементов креативности таких кластеров [4].

Как отмечает таджикский учёный Сайфуллоев Н.Н. «Развитие туристско-рекреационного комплекса является одним из основных задач государства, которая должна реализоваться поэтапно, комплексно и систематически» [11, с. 28]. Исследования показывают, что в процессе формирования креативных туристских кластеров выделяются три основных стратегических направления, то есть культурно-исторический потенциал (материальные и нематериальные культурные наследия), природно-географический потенциал и человеческий капитал [13]. Креативные туристские кластеры - это территориально локализованное объединение организаций и предпринимателей, чья деятельность связана с креативными индустриями и туризмом, и его главная цель - создавать уникальный туристский продукт на основе творческого потенциала региона (такие ремёсла как ткачество, вышивка, производство ковров и другие народные промыслы), чем и богаты территории страны, в которых расположены названные кластеры (кластеры в туристских регионах Ишкашима, Исфары, Гулистана, Истаравшана, Ягноба, Пянджикента, Рамита, Мургаба, Куляба, Дарваза, Гиссара и т.д.) [2].

Успешное формирование креативного туристского кластера потребует сбалансированного подхода, учитывающего как экономический потенциал, так и необходимость сохранения природного и культурного наследия (Рисунок 1).

Рисунок 1. Упрощённая схема с изложением ключевых элементов формирования креативного туристского кластера

Источник: составлено авторами на основе собственного исследования.

Из вышеизложенного рисунка следует, что к ключевым элементам формирования креативного туристского кластера относятся развитие инфраструктуры, устойчивость и охрана природной среды, информационные центры для посетителей, внедрение экологически чистых инициатив и система обращения отходами и т.д. Практика показывает, что постепенно экономическая эффективность от туристской деятельности показывает рост и доходы в бюджет страны увеличиваются, в результате которого с каждым годом диверсифицируется структура национальной экономики и особенно сфера услуг. В последние годы доля туризма в объёме дохода в государственный бюджет увеличивается, и это свидетельство того, что организация креативных туристских кластеров всё более содействует притоку иностранных туристов в страну (Таблица 1).

Таблица 1. Поступления от туризма в доходную часть государственного бюджета Республики Таджикистан

Показатели	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024 к 2018
Бюджет республики (млрд сомони)	23125,3	24097,2	23469,4	25064,9	30053,8	36056,8	43150,9	186,5%
Поступления в бюджет от туризма (млн сомони)	14,8	15,6	12,5	16,2	71,2	28,5	79,1	5,3 раза
Доля туризма в доходной части бюджета (%)	0,04	0,06	0,05	0,06	0,24	0,08	0,18	4,5 раза

Источник: составлено авторами на основе отчётов Комитета по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан. URL: https://ctd.tj (дата обращения: 14.12.2024).

Данные таблицы 1 свидетельствуют о том, что доля туризма в доходной части бюджета всё ещё остаётся незначительной. Даже в таком соизмерении за указанный период времени поступления в бюджет от туризма возросли более чем в пять раз, а доля туризма в доходной части бюджета увеличилась от 0,04% до 0,18%, то есть в 4,5 раза. Следует отметить, что приведённые в таблице денежные поступления от туризма сводятся лишь к отчислениям от доходов туристских компаний. Они не включают в себя доходы от гостиниц, ресторанов и других элементов сферы гостеприимства, которыми пользуются неформальные туристы, составляющие большинство гостей в Республике Таджикистан. Основная часть доходов от туристов поступает от контингента, официально не оформленного туристическими компаниями: командированные, дипломаты, посещающие родственников, спортивные команды, участники конференций и семинаров и т.д. Удельный вес этих категорий в общей численности реальных туристов составляет не менее 95%.

По данным вышеназванной таблицы в 2024 году поступления в бюджет от туризма были равны 79,1 млн сомони, которая превышает такой показатель 2018 года в 5,3 раза, и доля туризма составляет 0,18% в структуре доходной части бюджета, что свидетельствует о повышении роли туризма в доходной части бюджета. Также, исходя из того, что в последние годы всё более совершенствуются туристско-рекреационные кластеры, численность международных туристов, посетивших страну, увеличивается с каждым годом.

На основе анализа потенциала, на наш взгляд, во всех регионах страны есть возможности сформировать своеобразные креативные туристские кластеры, в том числе: в городе Душанбе, Худжанд-Истаравшан, Дарваз-Вандж-Хорог-Мургаб, Хорог-Ишкашим, Куляб-Бальджуан-Сарихосор, Гиссар-Шахринав-Турсунзаде, Пянджикент-Айни-Горноматчинский район и т.д. На этих кластерах в структуре туристских продуктов можно включить фестивали, разные праздники ремесленников, народные праздники, галереи, культурные обмены, участие в полевых исследованиях, организацию гастрономических площадок, ярмарку шёлковых изделий, выставку работ молодых дизайнеров, ювелирное дело и т.д. В совокупности каждый год количество посетителей в нашу страну увеличивается, о чём свидетельствуют данные нижеследующей таблицы (Таблица 2).

Таблица 2. Рост посещения иностранных туристов и доходы от предоставления туристских услуг туристическими компаниями

Показатели	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/2018 %
Всего иностранных граждан (тыс. чел.)	1154	1319	410,1	517,6	1151	1358	1401,3	121,4%
В т.ч. как турист (тыс. чел.)	1035	1257	350,6	296,3	999,3	1201	1371,3	132,4%
Количество туркомпаний (действующих)	146	161	224	235	242	225	228	156,1%
Туристов через турфирмы (чел.)	6699	7791	416	953	5771	12077	12408	185,2%
Доходы от туруслуг без НДС (тыс. сомони)	214836,5	244928,1	158787,5	210932,3	295216,8	392126,2	414562,1	192,9%

Источник: составлено автором на основе данных Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан: Туризм в Таджикистане. Статистический сборник. С. 17–18. – Душанбе, 2024.

Как показывают статистические данные вышеназванной таблицы, в 2024 году Таджикистан посетили 1 миллион 401 тысяча иностранных туристов, что свидетельствует о том, что страна является одним из основных направлений разных форм туризма для иностранных туристов, и их интерес увеличивается с каждым годом. Анализ показывает, что рост числа туристов на 156,1% в 2024 году по сравнению с 2018 годом подчёркивает эффективность реализуемых программ по обеспечению развития туризма. Также в зависимости от эффективности туристской деятельности и предоставления качественных туристских услуг, доходы от предоставленных туристских услуг (без НДС) туристскими компаниями выросли на 192,9%, о чём свидетельствуют показатели таблицы.

ОБСУЖДЕНИЕ

Исследования показывают, что креативные туристско-рекреационные кластеры носят межотраслевой характер, хотя они опираются и на заранее определённой территории. Соответственно, каждый из них получает

развитие на базе систематического освоения туристско-рекреационных ресурсов. В формировании таких кластеров влияют некоторые факторы: природные и культурные достопримечательности; доступность и инфраструктура; туристические услуги и удобства; маркетинг и продвижение; нормативно-правовая база и управление; вовлечение местных сообществ; устойчивое развитие; партнёрство и сотрудничество; рыночный спрос и тенденции; управление рисками.

Следует отметить, что в горных странах туристско-рекреационный потенциал базируется на уникальные природные и историко-культурные ресурсы, и обеспечение инфраструктурного развития, связанное с туристско-рекреационной деятельностью, пропорционально влияет как на развитие туризма, так и на развитие других отраслей, связанных с туризмом на этих территориях [3]. Также формирование креативных туристских кластеров в горных территориях приводит к диверсификации региональной экономики и созданию новых рабочих мест. Таджикистан обладает уникальным потенциалом для развития горного туризма, и креативные туристские кластеры в основном должны быть ориентированы на экотуризм и сохранение природы [10, с. 45]. Исходя из этого, на территории Таджикистана функционируют несколько туристско-рекреационных комплексов и кластеров (Таблица 3).

Таблица 3. Процессы формирования ТРК в регионах Таджикистана

Наименование ТРК	**Расположение**	**Площадь, км²**	**Население, тыс. чел.**	**Кол-во объектов**
Формирующиеся туристско-рекреационные комплексы				
1. Ховалинский	Хатлон	-	-	12
2. Муминабадский	Хатлон	920	94,7	7
3. Бальджуанский	Хатлон	1327	30,4	11
4. Дарвазский	ГБАО	2824	24,0	-
Формировавшиеся туристско-рекреационные комплексы				
1. Истаравшан-Шахристанский	Согдийская обл.	687 (1143)	2735 (43,7)	17
2. Пянджикентский	Согдийская обл.	3671	303,0	26
3. Мургабский	ГБАО	38442	15,9	68
4. Рамитский (Вахдат)	ГРРП	3674	342,7	13
Туристско-рекреационные кластеры				
1. Душанбинский	ГРРП	0,2203	-	74
2. Нурекский	Хатлон	398	61,5	18
3. Гулистанский	Согдийская обл.	14,9	125,9	32
4. Исфаринский	Согдийская обл.	836	274,0	19
5. Варзобский	ГРРП	1631	82,2	31
6. Ишкашимский	ГБАО	3656	32,9	37

Источник: составлено автором на основе собственного анализа туристско-рекреационных формирований.

Как показывают данные вышеназванной таблицы, на территории Таджикистана функционируют несколько туристско-рекреационных комплексов, которые находятся на стадии перехода в кластеры [6]. По нашему мнению, в ближайшие годы Республика Таджикистан может стать одним из важнейших туристических направлений благодаря прохождению Шёлкового пути по территории страны, огромному туристско-рекреационному потенциалу и особому вниманию государства к этому сектору. «Шёлковый путь» с древних времён считается основным торговым путём, соединяющим Восток и Запад, и на данный момент три ветви этой великой торговой пути проходят через территорию Таджикистана.

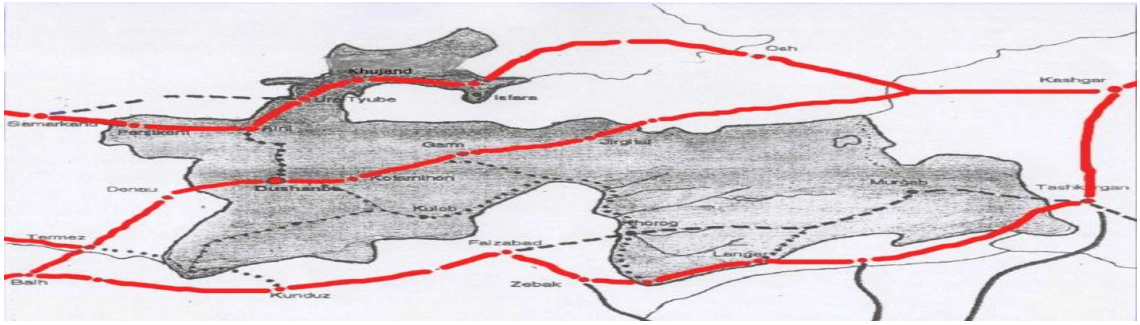

Рисунок 2. Карта Шёлкового пути

Также следует отметить, что стратегические направления развития туризма, которые основываются на принципе рекреационного зонирования, зависят от степени насыщенности предложений от санаториев,

пансионатов, домов отдыха и других заведений. Они учитывают неравномерное распределение туристского потенциала по отдельным регионам страны различного уровня развития инфраструктуры туризма (Таблица 4).

Таблица 4. Количество гостиниц, хостелов, мотелей, туристских баз, пансионатов и кемпингов в пределах ТРК Республики Таджикистан

Наименование	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Гостиницы	170	184	188	182	187	190
Хостелы, мотели и др. гост. типа	19	26	26	29	29	39
Санатории	44	44	46	49	52	52
Санатории для детей и лагеря	4	5	5	7	6	5
Профилактории и центры	8	9	8	8	7	8
Пансионаты и кемпинги	2	2	2	4	1	3
Дома отдыха	9	9	10	7	8	10
Турбазы и др. организации отдыха	3	3	4	2	5	4
Всего	**279**	**282**	**289**	**288**	**295**	**311**

Источник: составлено авторами на основе данных Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан: Туризм в Таджикистане. Статистический сборник. С. 62–63. – Душанбе, 2024.

Как показывают данные таблицы, количество гостиниц, хостелов, мотелей, туристских баз, пансионатов и кемпингов в пределах туристско-рекреационных кластеров Республики Таджикистан, в зависимости от уровня спроса на туристские услуги, увеличилось в 2023 году по сравнению с 2018 годом на 11%. Но, к сожалению, многие санатории, профилактории, курортно-оздоровительные центры, пансионаты, дома отдыха и туристские базы не соответствуют мировым стандартам, и уровень обслуживания в этих заведениях оставляет желать лучшего. В совокупности насыщенность туристско-рекреационными ресурсами, древняя культура, обычаи и традиции, чистая экологическая среда, горные ландшафты, разнообразность народных ремёсел являются основой в формировании и развитии креативных туристских кластеров [5].

Поскольку дальнейшее развитие туристско-рекреационных кластеров зависит от природных условий и туристских ресурсов, то эффективное экологическое развитие зависит от горных экосистем в связи с тем, что горы - это важный источник воды, энергии и биологического разнообразия, которые являются основными факторами организации устойчивого туризма. Поэтому для территориальной организации общества во всех природно-хозяйственных зонах республики необходимо опираться на ресурсы гор, рациональное использование и сохранение первобытных природных условий, их экологическое состояние [12]. Таджикистан располагает большим количеством туристско-рекреационных ресурсов и объектами инфраструктуры, которые могут составить основу для интенсивного развития туризма (Таблица 5).

Таблица 5. Туристско-рекреационные ресурсы и объекты инфраструктуры Таджикистана (по состоянию на 2024 год)

Регион	**Туробъекты**	**Гостиницы/гестхаузы**	**Культ.-религ. места**	**Рестораны**	**Цехи нар. творчества**
Хатлонская область	100	156	808	142	69
ГБАО	69	98	12	25	11
ГРРП	102	101	97	177	49
Согдийская область	167	157	1228	121	63
Всего	**438**	**512**	**2145**	**465**	**192**

Источник: материалы НИИ туризма и предпринимательства при Международном университете туризма и предпринимательства Таджикистана.

Данные таблицы показывают, что в стране имеются достаточные объекты инфраструктуры туризма. Массовое развитие туризма требует всё более уделять внимание креативности туристских кластеров, что может повлиять на всё более улучшающееся качество предоставляемых услуг [8].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В условиях Республики Таджикистан формирование креативных туристических кластеров представляет собой стратегическую возможность для того, чтобы перейти от модели демонстрации наследия к модели соучастия в его воспроизводстве. Формирование креативных туристских кластеров в регионах Таджикистана имеет огромную экономическую, социальную и экологическую эффективность, что доказывает необходимость организации таких кластеров по всей территории страны. На основе анализа нами предлагаются модели креативных пилотных кластеров, таких как «Креативный город», «Этническая лаборатория «Ягноб»», «Город ремёсел» и т.д. Предложенные модели учитывают географическую и культурную специфику страны и могут

служить основой для пилотных проектов. Успех зависит от способности создать синергию между традиционными знаниями и современными творческими индустриями, а также от построения эффективных партнёрств между государством, бизнесом и местными сообществами.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИСТОЧНИКИ

1. Абдувалиева Н.А. Формирование кластеров экономического развития // Экономика и предпринимательство. – М., 2016. – № 4 (т. 2). – С. 239–241.
2. Азимова Б.Б., Ёров Дж.Н. Культурное, историческое и природное наследие Таджикистана как основа развития культурно-познавательного туризма // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2020. – № 8. – С. 79–83.
3. Баденков Ю.Т. Жизнь в горах. Природное и культурное разнообразие – разнообразие моделей развития. – М.: ГЕОС, 2017. – 27 с.
4. Ёров Дж.Н. Кластеризация как элемент инновационного подхода обеспечения развития туристской индустрии в Республике Таджикистан // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2023. – № 7. – С. 36–42. – ISSN 2413-5151.
5. Ёров Дж.Н. Формирование и направления развития туристско-рекреационных комплексов Республики Таджикистан: теория, методология, практика: дис. … д-ра экон. наук. – Душанбе, 2025. – 372 с.
6. Зайцева Н.А., Ёров Дж.Н. Перспективы применения кластерного подхода для повышения эффективности использования туристического потенциала (на примере Российской Федерации и Республики Таджикистан) // Вестник филиала МГУ имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе. Серия гуманитарных и экономических наук. – Душанбе, 2019. – С. 36–43.
7. Коблова А.А. Рекреационно-туристский комплекс как объект регионального направления // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Экономика». – Ставрополь, 2005. – № 2. – 29 с.
8. Материалы НИИ туризма и предпринимательства при Международном университете туризма и предпринимательства Таджикистана. – Душанбе, 2024. – 220 с.
9. Махкамов Ф.Ф. Формирование и развитие туристских кластеров в горных регионах Республики Таджикистан: дис. … канд. экон. наук. – Душанбе, 2024. – 200 с.
10. Мухаббатов Х., Диловаров Р., Самиев А. Природно-географические факторы развития туризма и рекреации в Республике Таджикистан // Материалы II Международной научно-практической конференции «Трансграничные регионы в условиях глобальных изменений». – Горно-Алтайск, 26 ноября 2021 г. – С. 180–184.
11. Сайфуллоев Н.Н., Ёров Дж.Н. Тенденции развития туризма в Республике Таджикистан: институциональные и инфраструктурные аспекты // Сборник материалов V Международной научно-практической конференции. – Алчевск, 2023. – С. 26–32.
12. Симоилбеков А.М. Возможности эффективного использования культурно-исторических ресурсов Горно-Бадахшанского региона в территориальной организации туризма: дис. … канд. экон. наук. – Хорог, 2023. – 178 с.
13. Стратегия развития туризма в Республике Таджикистан на период до 2030 года: утв. постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 августа 2018 г. № 372. – URL: http://www.ctd.tj (дата обращения: 25.11.2024).
14. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2024.

УДК: 339.732:336.1(575.3)

НАҚШИ СОЗМОНҲОИ МОЛИЯВИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР ТАШАККУЛ ВА РУШДИ НИЗОМИ МОЛИЯИ МИЛЛӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Убайдуллоев Фаридулло Каримович
номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Одилов Мансурҷон Алимаҳмадович
Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Рашт

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои таъсири созмонҳои молиявии байналмилалӣ ба раванди ташаккул ва таҳкими низоми молияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи истиқлолият мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллифон зарурати таҳияи равишҳои консептуалиро барои арзёбии самаранокии ҳамкориҳо бо институтҳои молиявии ҷаҳонӣ, аз ҷумла Хазинаи Байналмилалии Асъор ва Бонки Ҷаҳонӣ, таъкид намудаанд. Инчунин, ҷанбаҳои таъсири ин созмонҳо ба заминаҳои қонунгузорӣ ва суботи макроиқтисодии кишвар омӯхта шудаанд. Дар мақола заминаҳои назариявии ҳамкории Тоҷикистон бо созмонҳои молиявии байналмилалӣ, самтҳои асосии таъсири созмонҳои мазкур, таҳлили таъсири онҳо ба устувории макроиқтисодӣ ва таносуби қарзи беруна нисбат ба ММД, динамикаи қарзи берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мушкилоту вобастагии молиявӣ - аз қабили харочоти хизматрасонӣ ва нишондиҳандаҳои асосии вобастагӣ (тамаркузи қарз, вобастагии асъорӣ ва шартҳои сиёсӣ) - мавриди таҳқиқу баррасии амиқ қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: созмонҳои молиявии байналмилалӣ, низоми молияи миллӣ, Тоҷикистон, ислоҳоти иқтисодӣ, Хазинаи Байналмилалии Асъор, қарзи беруна, Бонки Ҷаҳонӣ, вобастагии асъорӣ, суботи молиявӣ, харочоти хизматрасонӣ, сиёсати пулӣ-қарзӣ.

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В ТАДЖИКИСТАНЕ

Убайдуллоев Фаридулло Каримович
Кандидат экономических наук, заведующий кафедрой международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Одилов Мансурджон Алимахмадович
Таджикский педагогический институт в Раштском районе. Республика Таджикистан, Рашт

В данной статье рассматриваются вопросы влияния международных финансовых организаций на процесс формирования и укрепления национальной финансовой системы Республики Таджикистан в период независимости. Авторы подчеркнули необходимость разработки концептуальных подходов для оценки эффективности взаимодействия с мировыми финансовыми институтами, включая Международный валютный фонд и Всемирный банк. Также изучены аспекты влияния этих организаций на законодательную базу и макроэкономическую стабильность страны. В статье подробно рассмотрены теоретические основы сотрудничества Таджикистана с международными финансовыми организациями, основные направления влияния этих организаций, анализ их влияния на макроэкономическую стабильность и соотношение внешнего долга к ВВП, динамика внешнего долга Республики Таджикистан, а также финансовые проблемы и зависимости, такие как стоимость услуг и ключевые показатели зависимости (концентрация долга, валютная зависимость и политические условия).

Ключевые слова: международные финансовые организации, национальная финансовая система, Таджикистан, экономические реформы, Международный валютный фонд, внешний долг, Всемирный банк, валютная зависимость, финансовая стабильность, стоимость услуг, денежно-кредитная политика.

THE ROLE OF INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE NATIONAL FINANCIAL SYSTEM IN TAJIKISTAN

Ubaidulloev Faridullo Karimovich
Candidate of Economic Sciences, Head of the Department of International Financial and Credit Relations of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Odilov Mansurjon Alimahmadovich
Tajik Pedagogical Institute in Rasht District. Republic of Tajikistan, Rasht

This article discusses the impact of international financial organizations on the formation and strengthening of the national financial system of the Republic of Tajikistan during the period of independence. The authors stressed the need to develop conceptual approaches to assess the effectiveness of cooperation with global financial institutions, including the International Monetary Fund and the World Bank. The aspects of the influence of these organizations on the legislative framework and macroeconomic stability of the country have also been studied. The article examines in detail the theoretical foundations of Tajikistan's cooperation with international financial organizations, the main areas of their influence, the analysis of their impact on macroeconomic stability and the ratio of external debt to GDP, the dynamics of the external debt of the Republic of Tajikistan, as well as financial problems and dependencies, such as the cost of services and key indicators of dependence (debt concentration, currency dependence and political conditions).

Keywords: international financial organizations, national financial system, Tajikistan, economic reforms, International Monetary Fund, external debt, World Bank, currency dependence, financial stability, cost of services, monetary policy.

МУҚАДДИМА

Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва гузариши кишварҳои пасошӯравӣ ба муносибатҳои бозорӣ, нақши созмонҳои молиявии байналмилалӣ (СМБ) ҳамчун донорҳо ва мушовирони стратегӣ ба куллӣ афзоиш ёфт. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки раванди гузариш ба низоми нави хоҷагидориро дар шароити душвори сиёсӣ ва иқтисодӣ оғоз намуда буд, кумакҳои техникӣ ва молиявии ин созмонҳо омили муҳими зинда мондани иқтисоди миллӣ гардиданд.

Мубрамии мавзуъ дар он зоҳир мегардад, ки аксари санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва барномаҳои стратегии соҳаи молияи кишвар таҳти тавсия ё фишори бевоситаи институтҳои молиявии байналмилалӣ қабул шудаанд. Бо вуҷуди ин, масъалаи арзёбии воқеии ин таъсир - оё он ҳамеша мусбат аст ё боиси вобастагии беруна мегардад - ҳанӯз ҳам дар доираҳои илмӣ кушода боқӣ мемонад. Мақсади асосии мақола аз таҳлили ҳамаҷонибаи механизми таъсири ташкилотҳои байналмилалии молиявӣ ба раванди такмилдиҳии низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таҳияи тавсияҳои илмию амалӣ барои истифодаи самараноки кумакҳои техникӣ ва молиявии онҳо иборат мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

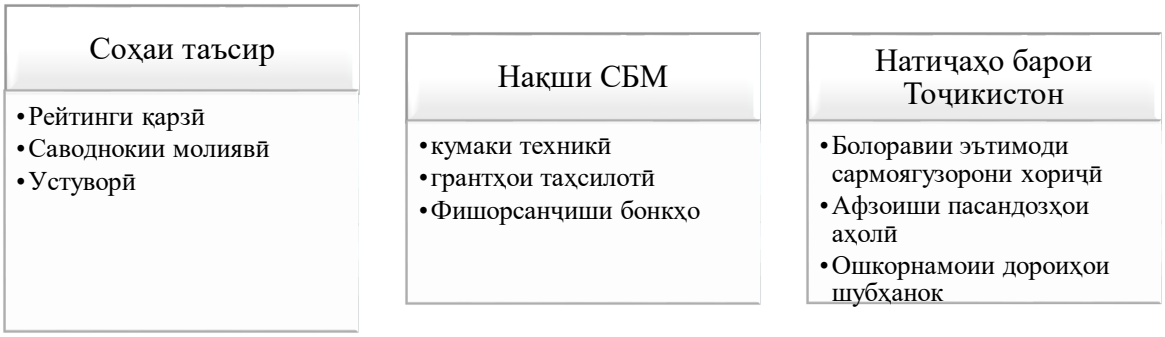
Масъалаи ҳамкории Тоҷикистон бо созмонҳои байналмилалии молиявӣ дар корҳои илмии муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ мавқеи хос дорад. Омилҳои таъсири ин созмонҳоро дар самти ислоҳоти низоми бонкӣ ва идоракунии молияи давлатӣ олимони тоҷик, аз ҷумла Н.Қ. Қаюмов [9], Ш. Раҳимзода [12], Х.Р. Нуриллоев [11], Б.М. Шарифзода [16], Р.Б. Бердиев [7], Р.Х. Бобохонзода [8] ва дигарон мавриди омӯзиш қарор додаанд. Дар корҳои онҳо бештар ба масъалаҳои қарздиҳии беруна ва устувории макроиқтисодӣ таваҷҷуҳ зоҳир шудааст. Ҳамзамон, нашрияҳои охир (солҳои 2020–2025) асосан ба нақши Хазинаи Байналмилалии Асъор (ХБА) ва Бонки Ҷаҳонӣ дар рақамикунонии иқтисодиёт ва дастгирии буҷет дар шароити пасазпандемиявӣ нигаронида шудаанд. Бо вуҷуди мавҷуд будани таҳқиқотҳои зиёд, масъалаи самаранокии трансформатсияи тавсияҳои созмонҳои бонуфузи молиявӣ ба стратегияҳои миллии рушд дар шароити тағйирёбии геополитикии кунунӣ ва таъсири онҳо ба амнияти молиявии кишвар ҳанӯз ҳам таҳлили амиқро талаб мекунад.

Заминаи иттилоотии тадқиқотро санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва оморӣ (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатӣ», Стратегияи миёнамуҳлати идоракунии қарзи давлатӣ барои солҳои 2024–2026, ҳисоботи Вазорати молия ва Бонки миллии Тоҷикистон) ва Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (28.12.2024) ташкил медиҳанд. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи қарзи беруна ва таносуби он ба ММД; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси нишондиҳандаҳо дар солҳои гуногун; усули таҳлили институтсионалӣ - барои арзёбии таъсири СМБ ба заминаҳои қонунгузорӣ; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Низоми молияи миллӣ маҷмуи муносибатҳои пулиеро дар бар мегирад, ки тавассути онҳо фондҳои маблағҳои пулӣ ташаккул ёфта, барои иҷрои вазифаҳои давлат истифода мешаванд. Дар Тоҷикистон ташаккули ин низом бо дастгирии фаъоли Хазинаи Байналмилалии Асъор (ХБА), Гурӯҳи Бонки Ҷаҳонӣ (БҶ), Бонки Осиёии Рушд (БОР) ва Бонки Аврупоии Таҷдид ва Рушд (БАТР) сурат гирифтааст. Тадқиқоти олимони ватанӣ, аз ҷумла Т.Н. Назаров [10], Р.К. Раҳимов [13] ва Ш. Раҳимзода [12], нишон медиҳанд, ки СМБ на танҳо захираҳои молиявӣ ворид мекунанд, балки «стандартҳои идоракуниро» низ ҷорӣ менамоянд. Ба эътирофи мутахассисон, «...ниҳодҳои молиявӣ-иқтисодии байналмилалӣ дар ташаккулёбии иқтисодиёти Тоҷикистон ва институтҳои он, дар таҳкими хоҷагии халқ нақши муҳимро бозида, барои боз ҳам амиқтар ба равобити хоҷагидории ҷаҳонӣ воридшавии кишвар мусоидат мекунанд» [7, с. 175].

Таъсири СМБ-ро ба низоми молияи миллӣ чунин сохторбандӣ кардан мумкин аст. Якум, нақши СМБ дар татбиқи ислоҳоти институтсионалӣ ва қонунгузории соҳа хеле назаррас аст. Бо дастгирии ХБА ва БҶ лоиҳаи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» ва «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» таҳия, чандин карат таҳрир ва қабул карда шуданд. Аз тарафи дигар, гузариши бонкҳои кишвар ба Стандартҳои байналхалқии ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) бидуни кумаки машваратӣ ва техникии созмонҳои мазкур ғайриимкон буд. Ин гузариш низоми бонкии ватаниро барои сармоягузорони хориҷӣ шаффофтару боэътимодтар гардонид. Дуюм, дастгирии суботи макроиқтисодӣ, ки дар даврaҳои буҳронӣ СМБ, хусусан ХБА, нақши қарздиҳандаҳои ниҳоиро мебозанд. Хатҳои қарзии ХБА барои ғанигардонии захираҳои тиллоию асъории ҷумҳурӣ мусоидат намуда, мустақиман ба устувории асъори миллӣ таъсири мусбат расониданд. Сеюм, нақши СМБ дар бунёди инфрасохтори иқтисодӣ беназир буда, ба туфайли дастгириҳои онҳо лоиҳаҳои азим, аз қабили бунёди CASA-1000 ва тармиму муосиргардонии НБО, барои рушди ММД заминаи мусоид фароҳам намуданд. Чорум, симои муосири низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо доштани бонкдории мобилӣ, пардохтҳо тавассути QR-рамзҳо ва низоми пардохти кортӣ, ки ба рақамикунонии низоми молиявӣ замина гузоштаанд, ба туфайли кумакҳои техникии созмонҳои байналмилалии молиявӣ имконпазир шудааст.

Расми 1. Нишондиҳандаҳои калидии нақши созмонҳои байналмилалии молиявӣ дар рушди молияи ватанӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Самтҳои асосии таъсиррасонии СМБ аз дастгирии буҷетӣ, татбиқи ислоҳоти институтсионалӣ ва такмили заминаҳои қонунгузорӣ иборат аст. Вобаста ба ин, пӯшонидани касри буҷет дар солҳои аввали истиқлолият, мусоидат дар таъсиси низоми дузинагии бонкӣ ва таҳияи чандинкаратаи кодексҳои андоз ва гумрук, қонун дар бораи фаъолияти бонкӣ ва дигар санадҳои меъёрӣ имконпазир гардид. Яке аз нақшҳои калидии ХБА дар Тоҷикистон ин нигоҳ доштани суботи қурби асъори миллӣ ва назорати таваррум мебошад. Тавассути барномаҳои «Механизми васеи қарздиҳӣ», созмонҳои молиявии мазкур ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият доданд, ки захираҳои асъории худро пурра кунад.

Расми 2. Соҳа ва натиҷаҳои фаъолияти созмонҳои молиявии байналмилалӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Бо вуҷуди ин, тавсияҳои СМБ аксар вақт хусусияти «қатъӣ» доранд, ки метавонанд боиси маҳдуд шудани хароҷоти иҷтимоӣ гарданд. Ин нуқта зарурати таҳияи методологияи миллии арзёбии самаранокии ин кумакҳоро ба миён меорад. Дар раванди ташаккули низоми молияи миллӣ, ҷалби маблағҳои созмонҳои молиявии байналмилалӣ ҳамчун манбаи асосии маблағгузории лоиҳаҳои стратегӣ боқӣ мемонад. Мувофиқи маълумоти Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, сохтори қарзи берунаи кишвар нишон медиҳад, ки қисми зиёди он ба қарзҳои бисёрҷонибаи созмонҳои молиявӣ рост меояд.

Ҷадвали 1. Динамикаи қарзи берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (миллион доллари ИМА)

Нишондиҳанда	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Ҳаҷми умумии қарз	3 245	3 320	3 228	3 241	3 260
Аз он ҷумла: СМБ	1 450	1 510	1 540	1 580	1 610
Ҳиссаи СМБ дар қарз (%)	**44,7%**	**45,4%**	**47,7%**	**48,7%**	**49,3%**

Манбаъ: дар асоси маълумоти moliya.tj [4] ва nbt.tj [6] таҳия шудааст.

Тавре ки аз ҷадвал бармеояд, нақши СМБ дар сохтори қарзи беруна мунтазам меафзояд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки Тоҷикистон бештар ба қарзҳои имтиёзии созмонҳое ба мисли Бонки Ҷаҳонӣ ва БОР такя мекунад, ки фоизи паст ва муҳлати дарози пардохт доранд. Таносуби қарзи берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистонро нисбат ба маҷмуи маҳсулоти дохилӣ таҳлил карда, ба хулосае меоем, ки дар даҳсолаи охир кишвари мо тавонист сатҳи қарзи берунаро дар доираи меъёрҳои қобили қабул нигоҳ дорад. Агар дар соли 2020 бинобар пандемияи COVID-

19 ин нишондиҳанда ба 40–42% ММД расида бошад, дар солҳои 2023–2024 тамоюли коҳиш ва ба эътидол омадани он дар доираи тақрибан 28–32% ММД мушоҳида мешавад.

МУҲОКИМА

Дар ҷараёни тадқиқот маълум гардид, ки афзоиши қарзи беруна яке аз паёмадҳои асосии ҳамкории фаъол бо СМБ мебошад. Гарчанде ки ин маблағҳо барои лоиҳаҳои стратегӣ (масалан, роҳҳо ва нерӯгоҳҳои барқӣ) сарф мешаванд, хизматрасонии қарз ба буҷети давлатӣ фишори зиёд меорад. Тибқи «Стратегияи миёнамуҳлати идоракунии қарзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», харочот барои хизматрасонии қарзи беруна (пардохти фоизҳо ва қарзи асосӣ) қисми зиёди харочоти буҷетро ташкил медиҳад [3]. Таҳлили харочоти хизматрасонӣ нишон дод, ки дар соли 2023 барои хизматрасонии қарзи беруна аз буҷети давлатӣ беш аз 250 миллион доллари ИМА равона карда шуд. Нишондиҳандаҳои асосии вобастагӣ аз қарзҳои берунаро таҳлил намуда, мушоҳида кардем, ки тамаркузи қарз ба зиммаи созмонҳои таҳқиқшаванда буда, беш аз 80%-и қарзҳои СМБ ба се ташкилоти асосӣ - Бонки Ҷаҳонӣ, БОР ва Бонки исломии рушд - рост меояд. Аз дигар тараф, азбаски қарзҳо бо асъори хориҷӣ (доллар, СДР) мебошанд, беқурбшавии сомонӣ ба таври автоматикӣ ҳаҷми қарзро нисбат ба ММД зиёд мекунад.

Мувофиқи маълумоти охирини Вазорати молия, ҷалби маблағҳои грантӣ аз ҷониби Бонки Ҷаҳонӣ ва БОР дар солҳои 2022–2023 афзоиш ёфтааст, ки ин як қадами мусбат барои коҳиш додани бори қарзӣ мебошад. Масалан, дар соли 2023 зиёда аз 60% маблағгузориҳои СМБ дар шакли грант (кумаки бебозгашт) пешниҳод шудаанд [1]. Дар «Ҳисоботи суботи молиявӣ»-и БМТ омадааст, ки «...қарзи давлатии ҶТ дар соли 2025 - 3,5 млрд долл. ИМА ё 19,2 фоизи ММД-ро ташкил дод, ки нисбат ба соли қаблӣ ба андозаи 16,0 б.ф. кам мебошад. Дар сохтори қарзи давлатӣ қарзгирии беруна бартарият дошта, дар соли ҳисоботӣ 3,0 млрд долл. ИМА ё 87,0 фоизи ҳаҷми умумии қарзи давлатиро ташкил дод. Дар соли ҳисоботӣ нишондиҳандаи қарзи берунаи давлатӣ нисбат ба ММД ба 17,0 фоиз баробар гардид, ки нисбати соли 2024 ба андозаи 5,5 б.ф. кам мебошад» [5].

Нишондиҳандаҳои боло якчанд тамоюлҳои ҷолибро дар робита ба нақши созмонҳои молиявии байналмилалӣ нишон медиҳанд. Пеш аз ҳама, коҳиши вобастагӣ аз ММД ва пастшавии фишори қарзӣ: коҳишёбии таносуби қарз нисбат ба ММД аз 35,2% дар соли 2024 то 19,2% дар соли 2025 нишондиҳандаи хеле ҷиддӣ аст. Ин маънои онро дорад, ки суръати афзоиши иқтисодиёт (ММД) аз суръати гирифтани қарзҳои нав пеш гузаштааст. Ҳукумат сиёсати «сарфаҷӯй» ё маҳдуд кардани қарзҳои нави тиҷоратиро пеш гирифта, бештар ба грантҳо ва қарзҳои имтиёзнок такя мекунад. Бо вуҷуди ин, бартарияти қарзи беруна дар ҳаҷми 87% тасдиқ мекунад, ки низоми молиявии кишвар ҳанӯз ҳам ба сарчашмаҳои беруна сахт вобаста аст. Тибқи меъёрҳои байналмилалӣ, ҳадди ниҳоии бехатар барои кишварҳои рӯ ба тараққӣ одатан то 40–50% ММД ҳисоб мешавад, бинобар ин таъмини 17,0% нишон медиҳад, ки хавфҳои марбут ба ҷалби қарзҳои хориҷӣ кам шудааст.

Дар пасманзари нақши СМБ, ин рақамҳо исбот мекунанд, ки нақши онҳо аз «танҳо қарздиҳанда» ба «шарики стратегӣ» табдил ёфта истодааст. Пешвои миллат дар Паёми худ ба порлумони кишвар аз санаи 28 декабри соли 2024 ин нуктаро махсус зикр намуда, аз номи тамоми сокинони кишвар ба СМБ ҷиҳати саҳми беназирашон изҳори сипос намуда, қайд карданд, ки барои маблағгузории сохтмони нерӯгоҳи «Роғун» бо як қатор созмонҳои байналмилалии молиявӣ ва шарикони рушд ҳамкориҳои судманд ҷиҳати ҷалби маблағҳои имтиёзнок дар ҳаҷми 33 миллиард сомонӣ (ё 3 миллиард доллар), аз ҷумла 12,5 миллиард сомонӣ грант, идома доранд [2]. Мо пешниҳод менамоем, ки ҳангоми ҷалби сармояи СМБ бояд принсипи «амнияти молиявӣ» риоя карда шавад. Барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи маблағҳои созмонҳои мазкур, зарур аст, ки нишондиҳандаҳои зерин ба инобат гирифта шаванд: коэффитсиенти таъсири мултипликативӣ (чӣ гуна як доллари ҷалбшуда ба афзоиши ММД таъсир мерасонад); сатҳи вобастагӣ (тавассути таносуби кумакҳои СМБ ба даромадҳои ҷории буҷети давлатӣ); ва самаранокии иҷтимоӣ (таъсири лоиҳаҳо ба сатҳи камбизоатӣ дар минтақаҳои дурдаст).

Барои бо мисолҳо тақвият додани нақши созмонҳои молиявии байналмилалӣ Бонки Осиёи Рушдро дида мебароем, ки яке аз шарикони калидии стратегии Тоҷикистон маҳсуб меёбад. БОР аз соли 1998 инҷониб ҳамкориҳои худро бо Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз намуда, то имрӯз ҳаҷми умумии кумакҳои он аз 2,5 миллиард доллари ИМА гузаштааст. Ҳамкорӣ бо БОР дар муқоиса бо дигар созмонҳои молиявӣ бо он фарқ мекунад, ки қисми зиёди маблағгузориҳои он дар шакли грантҳо пешниҳод мегарданд. Ба ҳисоби умумӣ, БОР дар таҷдиди беш аз 700 километр роҳҳои аҳаммияти байналмилалидоштаи Тоҷикистон саҳм гузоштааст (масалан, лоиҳаи роҳи Душанбе – Қурғонтеппа). Саҳми ин созмон дар пайвастшавӣ ба шабакаҳои минтақавӣ (CAREC), дар бахши энергетика (маблағгузории лоиҳаи «Азнавсозии нерӯгоҳи барқи обии Сарбанд» ва иштирок дар CASA-1000) ва дар дастгирии ислоҳоти бахши давлатӣ низ назаррас аст.

Ҷадвали 2. Тақсимоти маблағгузории БОР дар Тоҷикистон аз рӯйи соҳаҳо (2019–2023)

Соҳа	Ҳаҷми маблағгузорӣ (%)	Натиҷаи калидӣ
Энергетика	35%	Устувории шабакаҳои барқӣ (таҷдиду барқарорсозии НБО «Сарбанд» ва «Норак», татбиқи низоми биллингӣ ва ғ.)
Нақлиёт	30%	Пайвастшавӣ ба бозорҳои хориҷӣ (бунёди шоҳроҳи «Душанбе - Кулма», «Обигарм - Нуробод» ва ғ.)
Кишоварзӣ ва захираҳои об	15%	Амнияти озуқаворӣ
Ислоҳоти идоракунӣ ва молия	10%	Шаффофияти буҷет

Маориф ва тандурустӣ	10%	Рушди сармояи инсонӣ

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси ҳисоботи БОР.

Ҳамин тавр, аз фаъолияти пурсамари БОР чунин натиҷагирӣ карда мешавад, ки бар хилофи қарзҳои тиҷоратӣ, маблағҳои БОР боиси афзоиши босуръати қарзи беруна намегарданд, зеро аксарияти онҳо (тақрибан 80–90% дар солҳои охир) грантҳо мебошанд. Ин омил барои Тоҷикистон имкон медиҳад, ки инфрасохтори худро бидуни фишори иловагӣ ба низоми молияи миллӣ навсозӣ намояд. Бо вуҷуди ин, масъалаи самаранокии истифодаи ин маблағҳо ва мониторинги иҷрои лоиҳаҳо ҳамоно муҳим боқӣ мемонад, ки бояд дар доираи сиёсати молиявии кишвар таҳти назорати қатъӣ қарор гирад.

ХУЛОСА

Тадқиқоти нақши созмонҳои молиявии байналмилалӣ дар Тоҷикистон нишон дод, ки ин институтҳо дар марҳилаи ташаккули давлатдорӣ нақши меъмору созандаи низоми молиявиро бозидаанд. Аввалан, муайян карда шуд, ки СМБ, махсусан Хазинаи Байналмилалии Асъор ва Бонки Ҷаҳонӣ, дар солҳои аввали гузариш ба иқтисоди бозорӣ нақши ниҳодҳои таҳкурсисозро бозидаанд - таҳти роҳнамоии онҳо заминаҳои ҳуқуқии низоми молиявӣ, аз ҷумла Кодекси андоз ва Кодекси гумрук, таҳия ва ҷорӣ карда шуданд. Сониян, таҳлили фаъолияти Бонки Осиёии Рушд нишон дод, ки ин созмон ба шарики асосии стратегӣ дар самти маблағгузории инфрасохтори воқеии иқтисодиёт табдил ёфтааст ва қисми зиёди маблағҳо дар шакли грантӣ пешниҳод мешаванд.

Сарфи назар аз паҳлӯҳои мусбат, таҳқиқот якчанд мушкилоти ҷиддиро ошкор намуд: хизматрасонии қарзи беруна (пардохти фоизҳо) фишори зиёдеро ба қисми хароҷоти буҷети давлатӣ меорад; тавсияҳои СМБ аксар вақт ба маҳдуд кардани хароҷоти иҷтимоӣ ва баланд бардоштани тарифҳо нигаронида шудаанд, ки метавонанд боиси шиддати иҷтимоӣ гарданд; ва аксари уҳдадориҳо бо асъори хориҷӣ мебошанд, ки дар сурати беқурбшавии сомонӣ ҳаҷми қарзи воқеиро афзоиш медиҳанд. Барои баланд бардоштани самаранокии ҳамкорӣ бо СМБ ва таҳкими мустақилияти молияи миллӣ, пешниҳодҳои зерин манзур мегарданд:

– Гузариш ба стратегияи «Интихоби ҳадафнок» - равона кардани маблағҳои созмонҳои мавриди таҳқиқ танҳо ба соҳаҳое, ки қобилияти баргардонидани қарзро аз ҳисоби даромади худи лоиҳа доранд;

– Такмили методологияи арзёбӣ - ҷорӣ кардани низоми мониторинги самаранокии грантҳо ва қарзҳо дар назди Вазорати молия, ки таъсири воқеии лоиҳаро ба афзоиши ММД ва таъсиси ҷойҳои корӣ арзёбӣ намояд;

– Диверсификатсияи сарчашмаҳои маблағгузорӣ - таҳкими ҳамкорӣ бо институтҳои нави молиявӣ (Бонки Осиёии Сармоягузории Инфрасохторӣ, Хазинаи Роҳи абрешим) барои коҳиш додани вобастагӣ аз як гурӯҳи маҳдуди донорҳо;

– Рушди бозори дохилии коғазҳои қиматнок - ҷолиб гардонидани механизмҳои ҷалби маблағҳои дохилӣ (вомбаргҳои давлатӣ) барои аҳолӣ ва ширкатҳои ватанӣ.

Хулосаи ниҳоӣ чунин аст, ки дар маҷмуъ, нақши созмонҳои молиявии байналмилалӣ дар низоми молияи Тоҷикистон ҳамчун омили суботофар боқӣ мемонад. Аммо дар марҳилаи кунунӣ, кишвар бояд сиёсати фаъоли ҳифзи манфиатҳои миллиро пеш гирад. Ташаккули низоми молияи миллӣ бояд на дар асоси тақлид ба стандартҳои беруна, балки дар заминаи мутобиқсозии онҳо ба воқеиятҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии Тоҷикистон сурат гирад. Танҳо дар ин сурат кумакҳои СМБ метавонанд ҳамчун фишанги рушди босуботи иқтисодӣ хизмат кунанд.

АДАБИЁТ

I. Манбаъҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва оморӣ:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, № 723.

2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ. – ш. Душанбе, 28.12.2024. [Захираи электронӣ]: https://president.tj/event/missives/49225.

3. Стратегияи миёнамуҳлати идоракунии қарзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2024–2026 (бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2023, № 587 тасдиқ шудааст): https://moliya.tj/Admin/Documents/GetFile/726.

4. Ҳисоботи омории Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. – URL: https://moliya.tj (санаи мурочиат: 02.03.2026).

5. Ҳисоботи суботи молиявӣ / Бонки миллии Тоҷикистон. – URL: https://nbt.tj/files/suboti-moliyavi/2026/intishorot/2025.pdf.

6. Шарҳи пулию қарзии Бонки миллии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. – URL: https://nbt.tj (санаи мурочиат: 02.03.2026).

II. Адабиёти илмӣ ва тадқиқотӣ:

7. Бердиев Р.Б. Глобализация и её влияние на мировую экономику // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2014. – № 2/11(155). – С. 20–25. – EDN VBGFVZ.

8. Бобохонзода Р.Х. Совершенствование механизма защиты внутреннего рынка в условиях членства Республики Таджикистан в ВТО: автореф. дис. … канд. экон. наук: 08.00.14. – Душанбе, 2021. – 33 с.

9. Каюмов Н.К. Переходная экономика Таджикистана: концепции, цели и механизм развития. – Душанбе, 2013.

10. Назаров Т.Н. Таджикистан: экономика, политика, международное сотрудничество. – Душанбе: Ирфон, 2001. – 256 с.

11. Нуриллоев Х.Р. Приоритетные аспекты совершенствования инвестиционного климата в экономической политике Таджикистана // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук (часть 1). – Душанбе: Сино, 2015. – № 2/3 (165). – С. 265–270.

12. Раҳимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз: китоби дарсӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2009. – 450 с.

13. Раҳимов Р.К. Проблемы переходной экономики Республики Таджикистан. – Душанбе, 2005.

14. Асламов А.И. Роль международных финансово-экономических институтов в укреплении экономического потенциала Республики Таджикистан и её интеграции в мировое хозяйство.

15. Ҷӯраев Б.М., Шарифзода Б.М., Қурбонова Ф.А. Ҷанбаҳои назариявии ташаккулёбии бозори амалиёти бонкӣ // Вестник Филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе. – 2025. – Т. 2, № 1(46). – С. 103–114. – EDN HXEQXN.

16. Шарифзода Р.А. Вклад международных организаций в социально-экономическое развитие Хатлонской области Республики Таджикистан в годы независимости (1991–2016 гг.): дис. … канд. экон. наук: 08.00.14. – Душанбе, 2024. – 194 с.

17. Джураев Б.М. Внешний долг и его влияние на экономическую безопасность страны // Экономика Таджикистана. – 2021. – № 2.

УДК: 338.23

РАССМОТРЕНИЕ ПРАКТИК ПРОМЫШЛЕННОЙ ПОЛИТИКИ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В ДРУГИХ СТРАНАХ ДЛЯ СТИМУЛИРОВАНИЯ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКОНОМИКИ НА ТЕРРИТОРИАЛЬНОМ УРОВНЕ

Сулаймонзода Шухрат Фирдавс

кандидат экономических наук, доцент кафедры финансовой экономики и биржевой деятельности Таджикского государственного университета финансов и экономики. Республика Таджикистан, Душанбе

Изучение, анализ и внедрение опыта развитых стран в области государственной промышленной политики является одним из приоритетов разумной государственной политики. Поэтому автором данной статьи рассмотрена приоритетная политика промышленного сектора стран мира и возможность ее реализации в Республике Таджикистан с учетом специфики национальной экономики страны. В данном исследовании автором проанализирован и рассмотрен опыт развитых стран как европейские государства, Соединенные Штаты Америки и Япония. В ходе анализа было определено, что вышеуказанные страны в своей политике рассматривают промышленный сектор как один из важнейших и с целью его реализации разрабатывают и поэтапно реализуют отраслевые программы, концепции и стратегии. В конце научной статьи автор отметил, что промышленная политика страны тесно зависит, прежде всего, от особенностей политического строя, правового регулирования, исходного положения государств на мировом рынке. С этой точки зрения, Республике Таджикистан необходимо учитывать данные особенности при успешной реализации государственной политики в промышленном направлении.

Ключевые слова: реиндустриализация, деиндустриализация, индустриализация, зарубежные страны, Индустрия 4.0, промышленность, фактор, ВВП, стратегия, исследование, программа, оценка, концепция, потенциал, технология, экономика, цель, опыт, эффективность.

EXAMINING INDUSTRIAL POLICY PRACTICES APPLIED IN OTHER COUNTRIES TO STIMULATE ECONOMIC DIVERSIFICATION AT THE TERRITORIAL LEVEL

Sulaymonzoda Shuhrat Firdavs

PhD in Economics, Associate Professor, Department of Financial Economics and Exchange Activities, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

Studying, analyzing, and implementing the experience of developed countries in the area of public industrial policy is a priority for sound public policy. Therefore, the author of this article examines the priority industrial sector policies of countries around the world and the feasibility of their implementation in the Republic of Tajikistan, taking into account the specifics of the country's national economy. In this study, the author analyzed and examined the experience of developed countries such as Europe, the United States, and Japan. The analysis revealed that these countries view the industrial sector as a critical area of their policies and, to achieve this, develop and gradually implement industry-specific programs, concepts, and strategies. At the end of the scientific article, the author noted that a country's industrial policy is closely dependent, first and foremost, on the characteristics of its political system, legal regulations, and the initial position of states in the global market. From this perspective, the Republic of Tajikistan must take these characteristics into account when successfully implementing state industrial policy.

Key words: reindustrialization, deindustrialization, industrialization, foreign countries, Industry 4.0, industry, factor, GDP, strategy, research, program, assessment, concept, potential, technology, economy, goal, experience, efficiency.

ВВЕДЕНИЕ

В последнее время таджикский учёный активизировала разбор промышленной политики зарубежных государств и добилась заметных достижений в применении её для прогресса этой области. Надо отметить, что освоение практики развитых держав, где индустриальный сектор выступает крайне значимым для таких как европейские державы, Соединенные Штаты Америки и Япония будет хорошая практика для таджикского экономика. В данной статье приоритетом будет рассматриваться вопрос изучения и внедрения опыта зарубежных стран в промышленной сфере.

В ходе анализа данного исследования были проанализированы и рассмотрены в основном такие страны, как европейские государства, Соединенные Штаты Америки и Япония, а также изучена история восстановления промышленного сектора до периода его успехов. Анализ показывает, что большинство успехов зарубежных стран достигнуто в привлечении государственного и иностранного капитала, внедрении современных технологий и правильном отраслевом планировании.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Основной целью данного исследования является углубленное изучение опыта зарубежных стран в промышленной сфере, начиная с периода реконструкции и заканчивая периодом ее развития и успехов. На основе полученных результатов, с учетом специфики народного хозяйства Республики Таджикистан, исследование было направлено на реализацию их на практике, а обоснование исследования было выполнено на основе организационного, правового, статистического и теоретического анализов.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Начиная с 1990-х годов, конкуренция стала одним из направлений государственной поддержки. Были разделены роли и задачи государства и корпоративного управления, а также были внедрены шаги для повышения активности контроля со стороны государства, включая контроль за монополиями.

Глобальный экономический спад 2008-2009 годов послужил мощным стимулом для переосмысления и корректировки промышленной политики на национальном уровне. Учитывая опыт как развитых, так и развивающихся стран в сфере государственной промышленной политики, стоит обратить внимание на опыт таких развитых экономик, как европейские государства, Соединенные Штаты Америки и Япония. Эти страны, являясь давними участниками Всемирной торговой организации (ВТО), традиционно выстраивают свои экономические стратегии, строго соблюдая регуляторные рамки и ограничения, устанавливаемые данной международной структурой.

В период кризиса государство оказало особую поддержку следующим отраслям: автомобильной промышленности, энергетике, транспорту и строительству.

Для поддержки этих секторов были предприняты следующие меры:

а) *Финансовая помощь:* предоставление кредитов и субсидий производителям, а также льготных кредитов финансовым институтам для стимулирования кредитования.

б) *Государственные заказы:* обеспечение отраслей государственными заказами.

Эти меры были направлены на достижение как экономического, так и социального эффекта, включая создание новых и сохранение существующих рабочих мест.

Косвенно промышленность поддерживалась за счет повышения общего спроса в экономике. Это достигалось путем предоставления налоговых льгот семьям, таких как снижение подоходного налога, транспортного налога и налога на недвижимость. Особые льготные условия были предложены малому бизнесу, особенно в производственном секторе. Налоговые меры также коснулись обязательных взносов для юридических лиц (в частности, небольших предприятий), включая налог на прибыль, налог на добавленную стоимость и взносы в фонд обязательного страхования. В то же время, некоторые отрасли, связанные с использованием природно-ресурсного потенциала (за исключением возобновляемых источников энергии и нетрадиционного сырья), столкнулись с дополнительной налоговой нагрузкой. Эти меры, учитывая конъюнктуру энергетического рынка, способствовали увеличению бюджетных поступлений и направлению средств на развитие альтернативной энергетики.

Реализованные в европейских странах и США меры поддержки промышленного сектора носили преимущественно временный характер. Их применение в отечественной экономике сопряжено с определенными ограничениями. Тем не менее, накопленный опыт представляет значительный интерес для формирования региональной и отраслевой промышленной политики.

Вслед за экономическим кризисом 2008-2009 годов Соединенные Штаты Америки инициировали масштабный процесс реиндустриализации. Основное внимание было уделено возрождению производственного сектора, в частности обрабатывающей промышленности. Параллельно реализуются программы, направленные на стимулирование интереса к рабочим профессиям в промышленности. Данный этап сменил предшествующий период деиндустриализации.

Более двух столетий производственный сектор был движущей силой экономического роста, могущества страны, источником инноваций и национальной гордости. С 1890 по 1960 год промышленность составляла около 40% ВВП, а в 1950-х годах в ней было занято 36% трудоспособного населения. В середине XX века американская практика включала протекционистские меры (тарифные и нетарифные) для защиты определённых отраслей, а также государственные заказы, особенно в оборонном секторе.

“После периода деиндустриализации, в 2017 году доля промышленности в ВВП составила 18,2%. Доля занятых в промышленности от общего числа занятых варьировалась: 18,8% в период 2016-2018 годов и 19,8% в 2019 году” [4 С. 126]. С 2000 по 2007 год обрабатывающая промышленность потеряла около 3,5 миллиона рабочих мест. “Кроме того, с 2001 года было закрыто более 40 000 фабрик, что составляет 10% от их общего количества” [4. С. 127].

Сокращение рабочих мест в обрабатывающей промышленности обусловлено двумя основными факторами:

1. Перевод производств в развивающиеся страны - это связано с более низкими издержками на рабочую силу.

2. Конкуренция со стороны растущих рынков -развивающиеся страны привлекают инвестиции из развитых стран благодаря своему потенциалу роста.

Несмотря на эти тенденции, аргументы в пользу развития обрабатывающей промышленности остаются сильными:

- *Стимулирование экономики (спил-овер эффект):* Обрабатывающая промышленность способствует распространению новых знаний, технологий и управленческих практик в другие сектора экономики при создании новой продукции.
- *Высокий мультипликатор расходов:* Обрабатывающая промышленность обладает одним из самых высоких мультипликаторов расходов. По традиционным оценкам, он составляет 1,5 доллара США, а по данным MAPI (Manufacturers Alliance for Productivity and Innovation) – 3,6 доллара США. Это означает, что каждый доллар добавленной стоимости в промышленности генерирует еще 3,6 доллара добавленной стоимости в других

отраслях. Кроме того, одно рабочее место в промышленности создает столько же стоимости в конечном спросе, сколько 3,4 рабочих места в непроизводственных секторах.

- *Поддержание конкурентоспособности*: Снижение доли обрабатывающей промышленности, основанной на знаниях, негативно сказывается на экономике в целом, поскольку затрудняет генерацию новых идей и технологий в других отраслях, ослабляя общую конкурентоспособность.

В Соединенных Штатах в последнее время наблюдается рост популярности решоринга, который подразумевает возвращение производственных предприятий на американскую территорию. Этот тренд выступает в качестве альтернативы ранее популярному офшорингу. Обрабатывающая промышленность играет ключевую роль в экономическом развитии США, поскольку компании этой отрасли характеризуются более высоким уровнем инвестиций в научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы (НИОКР), что оказывает существенный позитивный эффект на экономику.

В среднем, эти компании выделяют около 4% от своих чистых продаж на исследования и разработки, в отличие от других отраслей экономики, где этот процент не превышает 2%. Сравнивая показатели США и Китая в 2010 году, можно увидеть, что объемы промышленного производства были примерно равны: 1,86 триллиона долларов в США и 1,92 триллиона долларов в Китае.

Важно подчеркнуть, что для достижения такого результата Китай использовал в десять раз больше работников, чем США. Различия также проявляются в качественных характеристиках выпускаемой продукции. Китай специализируется на производстве технологически простых изделий с невысокой маржой, таких как обувь, игрушки и потребительская электроника. В свою очередь, США фокусируются на создании технологически сложных продуктов, включая медицинское и нефтегазовое оборудование, компьютерные чипы и самолеты.

США получают сильный толчок к развитию реиндустриализации благодаря совокупности благоприятных факторов. Прежде всего, страна обладает дешевыми энергоресурсами, чему способствует активное освоение сланцевого газа.

Во-вторых, конкуренция в стоимости труда усиливается: на фоне резкого удорожания рабочей силы в Китае (рост зарплат на 400% с 2001 по 2012 год), укрепления юаня, роста цен на землю и аренду, а также ужесточения экологических и нормативных требований, производственные издержки в поднебесной существенно возросли, что делает американские условия более привлекательными.

В-третьих, возрождается инновационный потенциал США, проявляющийся во внедрении передовых технологий, таких как робототехника, 3D-печать, нанотехнологии и анализ больших данных. Примечательно, что современные промышленные объекты становятся компактнее: из 330 тысяч предприятий в стране подавляющее большинство (менее 10%) являются малыми, насчитывающими менее десяти сотрудников. Данные исследование показывают, что основу американской реиндустриализации составляет активное участие малого и среднего бизнеса.

Правительство США стимулирует новую индустриализацию, предлагая налоговые льготы компаниям, которые возвращают производство на родину (инсорсинг) вместо аутсорсинга. Также оказывается поддержка технологическим центрам при ведущих инженерных вузах, способствующим внедрению инноваций и освоению новых производственных компетенций.

В Японии же промышленная политика до 1980-х годов строилась на государственном индикативном планировании. С 1950-х по 1980-е годы государство активно участвовало в развитии ключевых отраслей с высоким потенциалом роста, таких как автомобилестроение, электроника и машиностроение, считая их "отраслями-победителями".

Целью предпринятых мер было стимулирование крупных компаний к инвестированию в своих поставщиков, что должно было в конечном итоге способствовать увеличению инвестиций малых и средних предприятий в собственные производственные мощности.

При определении приоритетных направлений учитывались следующие факторы:

- стратегическое значение отрасли для производственной цепочки, объединяющей различные виды деятельности и/или смежные сектора;
- прогнозируемый уровень повышения производительности труда в данной отрасли;
- потенциал расширения глобального рынка сбыта.

В 1950-1970-х годах для достижения экономических целей использовался комплекс мер, включавший: защиту внутреннего рынка **(**в основном до 1960-х годов применялись тарифы и ограничения на импорт), **с**тимулирование ключевых отраслей **(**через налоговые льготы для избранных компаний), поддержку экспорта и отечественного производства **(**посредством экспортных и прямых отраслевых субсидий до 1970-х годов), финансовую поддержку через государственные программы (Банк Японии и другие институты предоставляли займы в рамках Фискальной программы инвестиций и займов. Эти займы служили ориентиром для частных банков в определении приоритетов кредитования и оказании помощи компаниям в сложных ситуациях) и создание благоприятных условий для кредитования и сбережений (поддерживалась низкая процентная ставка по кредитам, а вклады населения активно стимулировались как источник финансирования для государственных программ).

Промышленная политика середины XX века (1950-1970-е годы) характеризовалась отсутствием конкуренции. Вместо этого, она способствовала объединению компаний, оптимизации их организационной структуры, развитию узкой специализации и формированию вертикально интегрированных финансово-промышленных групп, стремящихся к экономии от масштаба.

В 1980-х годах произошел переход от долгосрочной "стратегической" политики к более гибкой "корректирующей", с акцентом на поддержку частных инициатив в сфере научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы. К концу 1990-х годов акцент сместился на поддержку малого и среднего бизнеса, были

введены программы страхования экспортных кредитов, а также предприняты меры по развитию инновационной среды и стимулированию через налоговую политику.

Стратегия промышленной политики, начавшаяся в 2000-х годах, определила приоритетные направления для поддержки: развитие человеческого капитала через повышение квалификации, укрепление и защиту интеллектуальной собственности, а также стимулирование научно-исследовательской и опытно-конструкторской деятельности. Критериями для выбора приоритетных отраслей служили их вклад в рост экономики, стратегическая значимость для страны, возможность использования существующего промышленного потенциала и перспективы государственно-частного партнерства. С середины 2000-х годов государство расширило свою деятельность, включив в нее региональное развитие и содействие сотрудничеству бизнеса с научными и образовательными учреждениями. Основными векторами промышленно-технологического развития стали информационно-коммуникационные технологии, нано- и биотехнологии, а также экологические решения. Особое внимание было уделено отраслям, имеющим.

Изучение германского опыта промышленной стратегии позволяет выделить ключевые элементы, применимые для разработки российской модели. Начиная с 1990-х годов, Германия реализовала концепцию «штандартной» политики, направленной на создание благоприятной бизнес-среды и поддержку целевых отраслевых проектов. Особый акцент делался на рост конкурентоспособности малого и среднего бизнеса, их интеграцию в мировые производственные цепочки и стимулирование инноваций. Для этого страна инвестировала в науку, формируя сети исследовательских центров и компетенций. Конкретные меры включали привлечение молодых квалифицированных кадров, программы переподготовки, финансирование прорывных технологий, информационное консультирование компаний, развитие связей между наукой и производством, создание кластеров и технологических хабов, а также адресную поддержку авиационной отрасли.

Начиная со второй половины 1990-х годов, мировая повестка обогатилась концепцией «зеленого роста», направленной на минимизацию экологического ущерба, повышение энергоэффективности и переход на возобновляемые источники энергии. Институциональная среда для инноваций трансформируется эволюционно, с обязательным учетом специфики хозяйственного развития. Государство планомерно восполняет пробелы в инфраструктуре, развивая механизмы государственно-частного партнерства, создавая специализированные информационные сети на федеральном и региональном уровнях, а также реализуя государственные рамочные программы научных исследований. Параллельно с этим, в рамках «штандортной» политики реализуются отраслевые, технологические и инновационные стратегии на уровне конкретных территорий, где формируются инновационные кластеры регионального и межрегионального масштаба. Кроме того, для повышения результативности внедрена комплексная система мониторинга и оценки эффективности научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ при участии государства.

Главное внимание уделяется укреплению позиций российской системы образования и науки на мировой арене. Это достигается путем согласования национальной политики с европейскими инициативами и отслеживания соответствия мировым тенденциям.

Для России важен опыт Германии, где инновации развивались в первую очередь благодаря общей благоприятной среде в государстве, а не только за счет льгот. Ключевыми факторами успеха стали развитая система кредитования, умеренное налогообложение и высокое качество образования.

В 2011 году на Ганноверской промышленной ярмарке немецкие ученые и представители бизнеса выдвинули идеи о необходимости создания плана развития немецкой промышленности. Этот план должен был способствовать росту ее конкурентоспособности и ускорить интеграцию "кибер-физических систем" в производственные процессы.

В 2013 году три ведущих немецких отраслевых объединения — BITKOM, VDMA и ZVEI, представляющие около пяти тысяч предприятий, учредили платформу «Индустрия 4.0». Начиная с 2015 года, все промышленные форумы в Ганновере проводились под знаменем четвертой промышленной революции. В том же году Берлин представил дорожную карту реализации концепции «Индустрия 4.0» до 2020 года, содержащую промежуточные целевые показатели для каждого сегмента цифровой экономики. В 2019 году вышел обновленный документ «Национальная промышленная стратегия 2030: стратегические ориентиры для германской и европейской промышленной политики». Ключевым элементом этого документа стало обращение министра к партнерам по ЕС с призывом определить параметры эффективной господдержки, направленной на укрепление долгосрочной конкурентоспособности компаний Германии и Европы на глобальном рынке, а также на возвращение цепочек создания стоимости в пределы Евросоюза.

Обычно «Индустрия 4.0» трактуется как масштабная, многоуровневая организационно-техническая структура, фундамент которой заложен в объединении биологических, физических и технических процессов в едином информационном контуре. В современном видении данная парадигма включает шесть ключевых компонентов: Big Data (аналитика больших объемов данных), Smart Factory (интеллектуальное производство), Internet of Things (интернет вещей), Cyber-physical systems (кибер-физические системы), PLM (система управления жизненным циклом продукции) и Interoperability (взаимодействие и совместимость производственных систем).

Индустрия 4.0 представляет собой новую ступень эволюции производственного сектора, базирующуюся на глубокой цифровизации отраслей, внедрении передовых технологических решений и инновационных подходов, направленных на оптимизацию производственных процессов и существенное увеличение трудовой отдачи.

Французский опыт в сфере развития индустрии и реализации государственной стратегии в этом направлении обладает богатой историей и характеризуется значительной долей государства в управлении экономикой. Начиная с послевоенного периода и по сей день, главной целью промышленной политики выступает формирование мощного производственного потенциала, способного успешно конкурировать на международной арене и обеспечивать высокий уровень жизни граждан, независимо от выбранной экономической модели.

Как отмечает Т.В. Кругликова, несмотря на изменения в подходах к регулированию, сохраняется преемственность ключевых задач: а) обеспечение экономического роста; б) занятости и благосостояния; в) предоставление социальных гарантий населению и макроэкономическая стабилизация; г) стимулирование технического прогресса, д) внедрение инноваций и подготовка квалифицированных кадров.

После окончания Второй мировой войны Франция перешла к модели экономики с ярко выраженным государственным регулированием. В этот период были внедрены механизмы индикативного планирования и долгосрочного программирования, что позволило государству активно вмешиваться в процессы экономического роста и эффективно решать задачи социально-экономического развития страны.

“Государство активно участвовало в управлении экономическим ростом и решении задач социально-экономического развития страны. Этот стиль управления оказался эффективным для восстановления экономики в сложившихся условиях, однако его издержками стали социальное неравенство, ухудшение положения мелких предпринимателей и дисбаланс регионального развития” [5 С.166].

В 1981 году была принята «новая промышленная политика», направленная на выход из кризиса, рост производства и создание новых рабочих мест, а также структурную перестройку промышленности. Она основывалась на использовании государственной собственности и финансировании компаний с государственным участием. Это привело к национализации в 1982 году и увеличению доли государственного сектора с 18 % до 32 %. В результате этих мер цель по выходу из кризиса была достигнута. Однако позже, в 1986 году, начался период приватизации, на который повлиял процесс глобализации.

С 2017–2018 годов во Франции реализуется стратегия «Новая промышленная Франция». Ключевая цель стратегии — занять ведущие позиции на глобальных рынках в течение трех-пяти лет в таких сферах, как 3D-печать, создание виртуальных заводов, Интернет вещей и дополненная реальность.

Для достижения этих целей предусмотрены субсидии, возвратные кредиты, финансирование через фонд «Инвестиции в будущее» и налоговые преференции для предприятий, вкладывающих средства в производственные мощности.

Стратегия охватывает девять приоритетных направлений, где Франция намерена стать лидером, что требует разработки специализированных программ. Среди них: новые ресурсы (экология, химическая отрасль, материалы, добыча и переработка), экологичные умные города, эко-мобильность (создание безопасных для окружающей среды транспортных средств), транспорт и медицина будущего, цифровая экономика и смарт-устройства, кибербезопасность, а также инновационные решения в агросекторе.

Кроме того, запущена платформа технологий будущего, позволяющая промышленным предприятиям тестировать передовые разработки в сфере автоматизации и цифрового производства. Особое внимание уделяется защите объектов промышленной собственности.

Рассмотрим специфику промышленной политики Великобритании. Ключевая черта данной стратегическая политика заключается в формировании комфортных условий для предпринимательства и поддержании здоровой конкуренции внутри страны. Позиция властей относительно вмешательства государства такова: регулирование признается значимым инструментом, но применять его следует исключительно в крайних ситуациях, когда иные методы оказываются неэффективными.

После смены власти в 2010 году вектор экономической политики сместился в сторону решения социальных и экологических задач, включая сохранение благоприятного климата для бизнеса. Это привело к отказу от нормативных актов, препятствующих развитию коммерческой деятельности [6 С.183]. Таким образом, в период с 2010 по 2015 год главной задачей правительства стало сокращение объема государственного регулирования и поиск новых, инновационных решений для преодоления экономических и социальных вызовов.

Ключевые черты британской промышленной стратегии включают:

- сведение прямого государственного участия к минимуму;
- формирование правовой среды, максимально способствующей развитию конкуренции и открытости рынков для бизнеса;
- применение унифицированных правил ко всем субъектам без учета их национальной принадлежности;
- поощрение честной рыночной борьбы и свободы предпринимательства;
- доминирующее значение налоговой политики;
- наличие множества специализированных регулирующих структур, обладающих полномочиями по разработке нормативных актов в своих областях;
- рассмотрение правового регулирования внешнеэкономической деятельности как основного рычага управления.

Ключевую роль играет национальное стратегическое планирование, направленное на достижение общегосударственных целей, таких как стимулирование экономического развития, сокращение безработицы, модернизация технологической базы и бережное отношение к природным ресурсам. При этом данные процессы адаптируются и реализуются на региональном и муниципальном уровнях.

Великобритания активно продвигает концепцию «зеленой экономики», включая стратегии по увеличению доли возобновляемых источников энергии. В ноябре 2017 года утверждена промышленная стратегия, базирующаяся на пяти ключевых принципах: 1) стимулирование инноваций; 2) создание рабочих мест

и рост доходов; 3) модернизация инфраструктуры; 4) улучшение бизнес-климата; 5) повышение качества жизни граждан.

Среди главных вызовов выделяются развитие искусственного интеллекта и экономики данных, переход к модели «чистого роста», трансформация транспортного сектора и демографическое старение. При этом акцент делается на низкоуглеродной энергетике как источнике новых возможностей. Старение населения рассматривается не как проблема, а как драйвер технологического прогресса, формирующий спрос на инновационное жилье, новые услуги и продукты.

Опыт Республики Корея представляет особый интерес, исторически страна характеризовалась выраженной территориальной дифференциацией регионов по уровню экономического развития.

В Сеуле и прилегающих зонах доминировала промышленность, тогда как остальные территории оставались менее развитыми. Промышленная политика базировалась на формировании специализированного профиля экономики и отборе перспективных направлений новой индустриальной модели. Этот процесс включал выявление ключевых отраслей, последующий анализ их темпов роста, рентабельности и доли на рынке.

Ключевые характеристики этой стратегии включают:

- постоянное обновление экономической модели в рамках общества, основанного на знаниях;
- особый акцент на проектах, реализуемых на региональном уровне;
- тесное сотрудничество бизнеса, гражданского общества, научных центров и высших учебных заведений;
- ориентация на создание прогрессивных структурных изменений в национальной экономике.

В последнее время Южная Корея сменила курс на более жесткую индустриальную стратегию, сосредоточив усилия на развитии высокотехнологичных отраслей и выравнивании территориального развития.

Мировой опыт демонстрирует исторический сдвиг от подобных «жестких» моделей, таких как «Новый курс» в США, французский дирижизм 1950-х годов или послевоенное восстановление СССР, к более гибким подходам.

“Подобная трансформация привела к появлению политики промышленной конкурентоспособности, при которой государство минимизирует прямое вмешательство в определение объемов и структуры производства. Вместо этого оно активно применяет косвенные финансовые инструменты и институциональные механизмы, такие как подготовка научных кадров, защита интеллектуальной собственности и стимулирование внедрения инноваций.

Обусловлено это двумя ключевыми факторами:

1. Технологический прогресс привел не только к росту доли сложных и высокотехнологичных изделий, но и к существенному расширению ассортимента, персонализации продукции под нужды клиентов, а также к усилению конкуренции между цепочками создания стоимости и скорости логистики от завода до прилавка. В результате объем микроуровневых управленческих решений резко возрос, что делает их эффективную реализацию через государственные механизмы затруднительной.
2. Глобализация трансформирует инструменты и подходы как в экономической, так и в промышленной политике. Происходит интернационализация производственных ресурсов, которые ранее концентрировались государством. Этот процесс способствует унификации стандартов, норм, ценообразования и регуляторных механизмов, нивелируя национальные особенности и передавая значительную часть внутреннего производственного регулирования на уровень международных правовых актов” [7 С.159].

Современный мировой кризис спровоцировал сдвиг тренда от процессов деиндустриализации к реиндустриализации: развитые государства начинают возвращать производственные мощности на свою территорию. Поддержка промышленных предприятий обосновывается их двойным эффектом — экономическим и социальным. Это способствует созданию рабочих мест, росту интеллектуального потенциала и генерации инноваций. Кроме того, благодаря высокому мультипликативному эффекту стимулируется спрос в различных секторах экономики. Параллельно наблюдается ориентация на экологически чистые технологии, энергоэффективные производства и использование возобновляемых источников энергии. При этом приоритет отдается выпуску сложной технологической продукции и товаров с высокой добавленной стоимостью.

В этой части работы обсуждаются конкретные действия, которые были реализованы в разных странах на протяжении различных периодов. Ключевым элементом для роста промышленного сектора является наличие институтов, доступ к финансам, уровень образования и квалификации работников, а также наличие регулирующих систем. Например, в Великобритании акцент делается на создание благоприятных условий для бизнеса и поддержку конкурентного климата в стране. Кроме того, в государствах наблюдается переход к совершенно новой промышленности – Индустрии 4.0, которая основывается на использовании цифровых технологий на каждой стадии производственного процесса.

После начального этапа на имеющейся материальной базе формируются более сложные и капиталоемкие производства. Эти производства фокусируются на производстве товаров, которые служат долго, а также необходимых компонентов, включая позже и товары для инвестиций. Политика замещения импортных товаров в странах сталкивалась с трудностями из-за небольшого размера внутреннего рынка, и в таких случаях выходом становился экспорт.

Основное внимание уделялось высокотехнологичному экспорту, а также продукции с высоким уровнем добавленной стоимости. С развитием местных производителей на глобальном рынке уменьшалось участие государства в экономике, происходила либерализация торговли и финансовой политики, а правительства стран

отказывались от защиты собственных производителей и работали над повышением конкурентоспособности производства.

Обращение к опыту стран с развивающейся экономикой, которые прошли через период сырьевой зависимости и сильной зависимости от индустриальных наций, позволит лучше понять их путь к развитию и выбрать наиболее эффективные методы для дальнейшей адаптации к условиям и ситуациям в своей стране.

Стратегия обновления промышленности в развивающихся странах может быть разбита на несколько шагов, которые кратко изложены в таблице 1.

Таблица 1. – Этапы промышленной политики в новых индустриальных странах [4 С.130].

Этап	Материальная база этапа	Меры государственной поддержки
Импортозамещение - Изготовление товаров, требующих много усилий — это создание полуфабрикатов и обычной промышленной продукции.	Дешевая рабочая сила	Жесткий протекционизм (тарифная защита внутреннего рынка и т.д.)
Экспортоориентированный рост - Производство стандартной промышленной продукции - Производство высокотехнологичной продукции	Инвестиции Новые технологии	Мягкая промышленная политика (при сохранении привилегированных условий для высокотехнологичных производств)

***Источник:** группировка автора.

На первом шаге жесткой промышленной политики государство создает благоприятные условия для определенных отраслей, чтобы они могли производить стандартные товары, используя дешевые трудовые ресурсы.

В Китае наблюдаются оба упомянутых ранее этапа реализации промышленной политики. На первом этапе были созданы выгодные условия для привлечения капиталовложений в отрасли, ориентированные на экспорт, а на втором этапе, который происходит сейчас, идет выборочное содействие ключевым для экономики сферам. Кроме того, постоянно поддерживается связь с инвесторами, осуществляется работа по увеличению открытости экономики и улучшается законодательная база. К примеру, после вступления Китая в Всемирную торговую организацию были внесены изменения в законодательство, также проводятся мероприятия по улучшению законов в области интеллектуальной собственности, что важно для зарубежных инвесторов.

Открытость Китая к иностранным инвестициям приходит с четким разделением отраслей и регионов, существуют поощряемые, ограниченные, запрещенные и разрешенные для иностранных капиталовложений. В стране были созданы различные экономические зоны (особые инвестиционные районы с налоговыми льготами, зоны экономического и технического развития, районы для экспортного производства и другие), а инвестиции в менее развитые регионы Китая поощрялись экономическими преимуществами.

Когда выбирали ключевые отрасли, учитывались такие особенности как наличие конкурентного плюса у сектора, большое количество смежных отраслей или внушительный объем иностранных инвестиций, по этому критерию все больше сфер услуг получают помощь в рамках политики в области промышленности, фокус на охране экологии и экономии энергии.

В качестве промышленных мер в Китае используются пошлины в рамках защитной политики, дотации для экспорта и лимиты на экспорт, целевые субсидии для определенных секторов и кредиты с господдержкой, требования по локализации производств и политика кластеров.

ОБСУЖДЕНИЕ

В этой части работы обобщаются конкретные действия, которые были реализованы в разных странах на протяжении различных периодов. Ключевым элементом для роста промышленного сектора является наличие институтов, доступ к финансам, уровень образования и квалификации работников, а также наличие регулирующих систем. Кроме того, в государствах наблюдается переход к совершенно новой промышленности – Индустрии 4.0, которая основывается на использовании цифровых технологий на каждой стадии производственного процесса.

Подводя итог рассмотренных подходов, следует подчеркнуть, что государственные инициативы характеризуются рядом уникальных особенностей, они носят долгосрочный и стратегический характер, задают вектор развития для частного сектора, а также предполагают, что государство берет на себя финансирование наиболее капиталоемких направлений.

В основе лежит концепция, согласно которой результативность экономической системы определяется способностью оптимально распределять ресурсы и достигать максимального объема производства товаров и услуг на их основе.

В.В. Овчинников выделяет ключевую задачу внедрения на государственном уровне единых нормативов для производственных процессов, сбыта продукции и сервиса после покупки. По его мнению, современная глобальная борьба во многом сводится к противостоянию стандартов ведущих держав. Эксперты Всемирного экономического форума также ставят стандарты на первую позицию среди драйверов конкурентоспособности. Внедрение таких норм и создание соответствующей регуляторной базы (включающей аккредитацию, стандартизацию и сертификацию) напрямую усиливает позиции компаний, отраслей и государств в целом, ведет

к росту их рыночной стоимости, снижению затрат и рисков, а также упрощает трансграничное перемещение грузов, стимулируя международную торговлю.

“Таджикские ученые, рассматривая различные зарубежные модели промышленной политики, часто упрощают процессы, происходящие в этих странах. В этой связи имеет смысл оценить модели промышленной политики других стран с точки зрения их возможного применения в таджикской промышленности. Анализ моделей зарубежной промышленной политики осуществляется на основе системного подхода, который включает изучение типов ресурсов, необходимых для работы экономических систем: человеческие ресурсы (меры, направленные на развитие кадров), информационные ресурсы (инициативы, способствующие развитию науки и технологий), финансовые ресурсы (налоговая политика, гранты, субсидии и прочее), а также материальные ресурсы (создание инфраструктуры). Также рассматриваются заявленные приоритеты государственной политики в отношении размеров компаний (на какой бизнес акцентируется внимание: малый, средний или крупный). В результате делается вывод о том, какая модель промышленной политики в основном реализуется – горизонтальная или вертикальная, и дается характеристика ее направленности: экспортно- ориентированная, импортозамещающая или инновационная” [4 С.131].

Промышленная политика различных стран связана с определением основных направлений. Применяемые критерии включают степень связей сектора с другими, ожидаемое изменение производительности труда, возможность развития международного рынка, прогнозы по созданию спроса в экономике и эффективность использования имеющегося потенциала, а также поддержание технологических новшеств.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Опыт государств, использовавших методы индикативного планирования и экономического директивизма для преодоления кризисных явлений, демонстрирует потенциал их применения развивающимися экономиками для разрыва «порочного круга бедности». Историческая ретроспектива индустриальной эпохи (с 1930-х по 1970-е годы) свидетельствует о доминировании идей кейнсианства и институционализма, где государство выступало ключевым регулятором экономических пропорций и проводило активную политику.

Таким образом, экономическая теория демонстрирует, что правительство, осуществляя промышленную политику для продвижения экономики, может как самостоятельно участвовать в этом, собирая деньги в государственный бюджет для инвестиций в ключевые направления, так и установить систему поощрений и ориентиров для бизнесменов, чтобы они развивали более высокотехнологичные сектора.

Литература

1. Блумрих К. Экономика замкнутого цикла: меньше отходов. Германия. - 1997
2. Липатова Л.Н. Региональный опыт обеспечения продовольственной безопасности / Л.Н. Липатова, Л.А. Абелова, Н.Н. Китайкина // Вестник Казанского государственного аграрного университета. - 2020. - Т. 15. - №4(60). - С. 121-126.
3. Рустам, Р. Активизации промышленной политики Республики Таджикистан, как фактор устойчивого роста экономики перехода к зеленой экономике / Р. Рустам, Ш. Ф. Сулаймонзода // Таджикистан и современный мир. – 2026. – № 1(93). – С. 99-109. – EDN BGSATK.
4. Сулаймонзода, Ш. Ф. Опыт зарубежных стран в сфере промышленной политики и перспективы его применения в Республике Таджикистан / Ш. Ф. Сулаймонзода // Финансово-экономический вестник. – 2025. – № 1. – С. 120-135. – EDN ECVTOI.
5. Сулаймонов, Ш. Ф. Проблемы реализации стратегических целей социально-эколого-экономического развития Республики Таджикистан / Ш. Ф. Сулаймонов // Проблемы современной экономики. – 2017. – № 1(61). – С. 165-168. – EDN YRXWUN.
6. Ходжаев, П. Д. Совершенствование экономического механизма реализации промышленной политики в Республике Таджикистан / П. Д. Ходжаев, Ш. Ф. Сулаймонзода // Таджикистан и современный мир. – 2025. – № 2(90). – С. 178-187. – EDN RSSGIO.
7. Ходжаев, П. Д. Теоретико-методологические аспекты оценки устойчивого развития в сфере промышленности / П. Д. Ходжаев, Ш. Ф. Сулаймонзода // Финансово-экономический вестник. – 2024. – № 4-2(43). – С. 157-170. – EDN CAXGBL.

УДК: 330.16:159.9(001)

НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДИИ ХУШБАХТӢ: АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ, ТАҶРИБАИ ҶАҲОНӢ ВА ДУРНАМОИ ТАДҚИҚОТ

Насриддинов Фирӯзҷон Бобоевич

Профессори кафедраи бехатарии иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола масъалаҳои назариявии ташаккулёбии самти нави илми иқтисод - назарияи иқтисодии хушбахтӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Нишон дода шудааст, ки ин самт дар чорроҳаи психология ва иқтисодиёт аз охири асри XX ба вуҷуд омада, робитаи байни рушди иқтисодӣ ва сатҳи некӯаҳволии субъективии аҳолиро меомӯзад. Дар асоси таҳлили муқоисавии сарчашмаҳои илмии хориҷӣ ва рус омилҳои асосии хушбахтии инсон, инчунин нишондиҳандаҳои алтернативии ММД - Хушбахтии умумии миллии Бутан ва Индекси байналмилалии хушбахтӣ (Happy Planet Index) баррасӣ шудаанд. Моҳияти «парадокси Истерлин» кушода дода шуда, таҷрибаи давлатии Фаронса, Британияи Кабир, Чин ва қатъномаи Созмони Милали Муттаҳид аз соли 2011 оид ба арзёбии сатҳи хушбахтии умумимиллӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Хулоса карда мешавад, ки нишондиҳандаҳои анъанавии рушди иқтисодӣ (ММД, ИРИ) наметавонанд некӯаҳволии воқеии шаҳрвандонро пурра инъикос кунанд ва зарурати коркарди системаи нави нишондиҳандаҳо ба миён меояд.

Калидвожаҳо: иқтисоди хушбахтӣ, некӯаҳволии субъективӣ, парадокси Истерлин, хушбахтии умумии миллӣ, индекси байналмилалии хушбахтӣ, ММД, рушди устувор, ҷомеаи истеъмолӣ.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ СЧАСТЬЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, МИРОВОЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Насриддинов Фирузжон Бобоевич

Профессор кафедры экономической безопасности Таджикского государственного университета финансов и экономики. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье анализируются теоретические вопросы становления нового направления экономической науки - экономической теории счастья. Показано, что данное направление возникло на стыке психологии и экономики в конце XX века и изучает взаимосвязь между экономическим ростом и уровнем субъективного благополучия населения. На основе сравнительного анализа зарубежных и российских научных источников рассмотрены основные детерминанты человеческого счастья, а также альтернативные показатели ВВП - Валовое национальное счастье Бутана и Международный индекс счастья (Happy Planet Index). Раскрыта сущность «парадокса Истерлина», рассмотрен опыт Франции, Великобритании, Китая и резолюция ООН 2011 года об оценке уровня общенационального счастья. Сделан вывод о том, что традиционные показатели экономического роста (ВВП, ИЧР) не в полной мере отражают реальное благополучие граждан, что обусловливает необходимость разработки новой системы индикаторов.

Ключевые слова: экономика счастья, субъективное благополучие, парадокс Истерлина, валовое национальное счастье, международный индекс счастья, ВВП, устойчивое развитие, общество потребления.

THE ECONOMIC THEORY OF HAPPINESS: THEORETICAL FOUNDATIONS, GLOBAL EXPERIENCE AND RESEARCH PROSPECTS

Nasriddinov Firuzjon Boboevich

Professor of the Department of Economic Security, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article analyzes the theoretical foundations of a new field of economic science - the economic theory of happiness. It is shown that this direction emerged at the intersection of psychology and economics in the late twentieth century and studies the relationship between economic growth and the subjective well-being of the population. Based on a comparative analysis of foreign and Russian scientific sources, the article examines the main determinants of human happiness, as well as alternative indicators to GDP - Bhutan's Gross National Happiness and the Happy Planet Index. The essence of the "Easterlin paradox" is revealed, and the experience of France, the United Kingdom, China, and the 2011 United Nations resolution on assessing the level of national happiness are considered. It is concluded that traditional indicators of economic growth (GDP, HDI) do not fully reflect the real well-being of citizens, which necessitates the development of a new system of indicators.

Keywords: economics of happiness, subjective well-being, Easterlin paradox, gross national happiness, Happy Planet Index, GDP, sustainable development, consumer society.

МУҚАДДИМА

Дар вақтҳои охир равишҳои байнисоҳавӣ оид ба тадқиқи тараққиёти иқтисодиёт дар илми эмпирикӣ ва назариявии мамлакатҳои Ғарб торафт васеътар паҳн шуда истодаанд. Аз охири асри XX сар карда, дар доираи илми иқтисод самти нави актуалӣ ва ояндадор - иқтисоди хушбахтӣ (economics of happiness) фаъолона инкишоф ёфта истодааст, ки дар чорроҳаи психологияи маърифатӣ, сотсиология ва назарияи иқтисодӣ ба вуҷуд омадааст [1].

Мафҳуми «иқтисоди хушбахтӣ» торафт бештар шуҳрат пайдо карда истодааст. Тадқиқотҳои ба ин самт дахлдорро дар асарҳои олимони хориҷӣ - Р. Истерлин, Д. Канеман, Э. Освалд, Р. Винховен - ва муаллифони рус - О. Антипина, К. Фрумкин, Е. Румянцева ва дигарон дидан мумкин аст [1; 2; 3; 4]. Ин назария омилҳои иқтисодӣ, психологӣ ва иҷтимоиеро, ки хушбахтии инсонро муайян мекунанд, ба назар гирифта, вобастагии онҳоро аз сатҳи рушди иқтисодии кишвар ошкор мекунад ва параметрҳои баҳодиҳии сатҳи хушбахтии ҷомеаро дар маҷмӯъ ҷустуҷӯ мекунад.

Дар тӯли таърихи илми иқтисод иқтисодчиён одатан таъкид мекарданд, ки сарват мақсади ниҳоии тараққиёти иқтисодиёт аст ва танҳо он метавонад талаботҳои моддию маънавии одамонро пурра қонеъ гардонад. Аммо саволе ба миён меояд: оё ҷомеа барои ба даст овардани сарват бояд бечунучаро талош кунад, дар ҳоле ки ҳадафи ниҳоии аксари мардум на худи сарват, балки хушбахтию некӯаҳволӣ ва оромии рӯҳӣ аст? Мақсади мазкур замина ва аҳамияти пайдоиши назарияи иқтисодии хушбахтиро ҳамчун самти алоҳидаи илмӣ муайян мекунад.

Мақсади мақолаи мазкур таҳлили назариявии заминаҳои пайдоиш, категорияи асосии консептуалӣ ва таҷрибаи амалии дар сатҳи ҷаҳонӣ татбиқшавандаи назарияи иқтисодии хушбахтӣ мебошад. Барои расидан ба ин мақсад вазифаҳои зерин муайян карда шуданд: 1) ошкор кардани заминаҳои назариявии пайдоиши иқтисоди хушбахтӣ дар чорчӯбаи танқиди ҷомеаи истеъмолӣ; 2) муайян кардани омилҳои асосии некӯаҳволии субъективӣ; 3) таҳлили таҷрибаи амалии баҳисобгирии сатҳи хушбахтии умумимиллӣ дар мисоли Бутан, Фаронса, Британияи Кабир, Чин ва Созмони Милали Муттаҳид; 4) кушодани моҳияти «парадокси Истерлин» ва баҳсҳои муосир дар атрофи он.

МАВОД ВА УСУЛҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Мабнои эмпирикии тадқиқот асарҳои илмии назариявии иқтисодчиён ва психологҳои хориҷӣ (Р. Истерлин, Д. Канеман, Э. Освалд, Р. Винховен, Б. Стивенсон, Ҷ. Волферс), корҳои муаллифони рус (О. Антипина, К. Фрумкин, Е. Румянцева, Н. Чинакова), инчунин ҳуҷҷатҳои расмии ташкилотҳои байналмилалӣ (Гузориши Комиссияи Стиглитс–Сен–Фитусси, Қатъномаи Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид №65/309, гузоришҳои New Economics Foundation оид ба Happy Planet Index) ва маълумоти оморӣ доир ба Шоҳигарии Бутан фаро мегиранд [1, с. 13].

Дар раванди таҳқиқот усулҳои зерини илмӣ истифода шудаанд: усули таҳлил ва синтези назариявии адабиёти илмӣ; усули муқоисавӣ-таърихӣ (барои муайян кардани таҳаввулоти консепсияи хушбахтии иқтисодӣ аз Адам Смит то давраи муосир); усули муқоисавии байнидавлатӣ (барои баррасии таҷрибаи Бутан, Фаронса, Британияи Кабир ва Чин); инчунин усули таҳлили мазмунии (контент-таҳлил) ҳуҷҷатҳои сиёсию ҳуқуқии байналмилалӣ. Маълумоти оморӣ бо мақсади мисол овардан ва тасвир кардани самаранокии амалии консепсияи хушбахтии умумимиллӣ истифода шудаанд, на бо мақсади санҷиши эмпирикии гипотезаҳо, зеро мақола хусусияти назариявию таҳлилӣ дорад.

НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки эҳсосоти хушбахтии инсони муосир, ки дар ҷомеаи истеъмолӣ зиндагӣ мекунад, торафт душвортар мешавад, зеро хушбахтии ӯ бештар ба сатҳи сарвати моддӣ вобаста карда мешавад. Иқтисодшиноси амрикоӣ Ҷ.К. Гэлбрейт дар асари худ «Ҷомеаи фаровон» нишон додааст, ки эътиқоди марказии иқтисоди муосир, ки аз ҷониби таблиғоти тиҷоратӣ дастгирӣ карда мешавад, дар он ифода меёбад, ки хушбахтӣ баробар аст ба ба даст овардани молу хизматрасониҳои истеъмолӣ [7]. Аз ин рӯ, агар имконоти истеъмолии шахсе маҳдуд бошад, ӯ метавонад худро бадбахт ҳис кунад; аз ҷониби дигар, касе ки тамоми қувва ва вақти худро барои ба даст овардани сарвати моддӣ сарф мекунад, шояд хушбахтии ҳақиқиро ҳис накунад.

Ҷамъияти истеъмолӣ ногузир доираи одамони норозиро ба вуҷуд меорад, ки аз «дараҷаи зиндагонӣ»-и доимо афзудаистода қаноатманд нестанд. Дар ин замина падидаи «дауншифтинг» (аз забони англ. downshifting) - рад кардани ихтиёрии мақоми бадастомадаи иҷтимоӣ ва бошуурона кам кардани даромад бо мақсади озод кардани вақт барои худ ва оила - ба миён омад. Дар ин маврид як андешаи муҳимро Адам Смит ҳанӯз соли 1759 дар асари худ «Назарияи эҳсосоти ахлоқӣ» баён карда буд: хушбахтии асосии инсонро зиндагии осудаву оромона муайян мекунад, на хоҳиши бепоёни беҳтар намудани вазъи молиявӣ [8].

Ба гуфтаи иқтисодшиноси амрикоӣ Ҷеффри Сакс, дар шароити муосир арзишҳои иҷтимоӣ - ростқавлӣ, адолат, эътимод, саломатии ҷисмонӣ ва рӯҳӣ, устувории экологӣ - тадриҷан ба фоидаи корпоративӣ тобеъ карда мешаванд, ки ин ба рушди устувори ҷомеа хатари ҷиддӣ эҷод мекунад [9]. Илова бар ин, ба эътибор нагирифтани ҷанбаҳои экологии истеҳсолот боиси тезутунд шудани мушкилоти глобалии экологӣ мегардад, ки худ омили муҳими паст шудани сатҳи некӯаҳволии дарозмуддати аҳолӣ мебошад.

Дар натиҷаи чунин мулоҳизаҳо, дар доираи як самти нави илмӣ - назарияи иқтисодии хушбахтӣ - олимон идеологияи алтернативии рушди ҷомеаро пешниҳод мекунанд, ки мувофиқи он мақсади тараққиёти ҷамъият на зиёд кардани сарват, балки ба даст овардани хушбахтӣ барои ҳамагон мебошад.

Барои иқтисодчиён чен кардан ва баҳо додан ба хушбахтии ҷомеа кори душвор аст, зеро онҳо бояд ҷузъҳои хушбахтиро ҳисоб кунанд, ки арзиши бевositаи пулӣ надоранд. Худи мафҳуми хушбахтӣ ҳанӯз аз доираи илми конкретии иқтисодӣ берун аст ва бо мафҳумҳои умумитарин ифода карда мешавад. Бо вуҷуди ин, тадқиқотҳои

эмпирикии сотсиологӣ ва психологӣ (аз ҷумла корҳои Р. Винховен) омилҳои асосии некӯаҳволии субъективиро муайян кардаанд [4]:

- ҳаёт дар ҷомеаи демократии устувор, ки аз ҷиҳати моддӣ таъмин шудааст;
- дӯстон ва оилаи дӯстдошта;
- кори ҷолибе, ки даромади муносиб медиҳад;
- саломатӣ ва дастрасии табобат;
- мавҷудияти ҳадафҳои ҳаётӣ, ки аз нигоҳи низоми арзишҳои шахс муҳиманд;
- фалсафа ё дине, ки ба зиндагии шахсӣ роҳнамоӣ, ҳадаф ва маънӣ медиҳад.

Чуноне ки бармеояд, маҷмӯи миқдории эҳтиёҷоти қонеъгардонидашуда ҳамчун хислати ягонаи ҳаёти хушбахтона хизмат карда наметавонад. Нишондиҳандаҳои анъанавии некӯаҳволии кишвар - ММД (маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ) ба ҳар сари аҳолӣ ё ИРИ (индекси рушди инсонӣ) - параметрҳои умумии иқтисодиёти миллӣ буда, беҳтаршавии онҳо ба некӯаҳволии шаҳрвандони алоҳида вобастагии хаттӣ надорад [3]. Аз ин рӯ, тарафдорони назарияи иқтисодии хушбахтӣ ҳамчун нишондиҳандаи алтернативии пешрафт баҳисобгирии сатҳи хушбахтии умумии шаҳрвандонро пешниҳод мекунанд.

Салтанати хурди Ҳимолой - Бутан - дар омӯзиши алтернативии параметрҳои рушд пешрав буд. Соли 1972 подшоҳи ин кишвар Ҷигме Синге Вангчук пешниҳод кард, ки ба ҷои ММД некӯаҳволӣ бо нишондиҳандаи «Хушбахтии умумии миллӣ» (ХУМ) чен карда шавад, ки ҷузъҳои зеринро дар бар мегирад [10]:

- таъмини рушди одилона ва иҷтимоию иқтисодӣ;
- ҳифз ва рушди арзишҳои фарҳангии анъанавӣ;
- ҳифзи табиат;
- идоракунии дурусти кишвар.

Дар Бутан рушди кишвар бо тадбирҳои ҳифзи арзишҳои анъанавӣ - оила, фарҳанг, табиат ва дини буддоӣ - ҳамроҳӣ карда мешавад. Натиҷаи чунин сиёсат назаррас буд: аз соли 1985 давомнокии миёнаи умри шаҳрвандони Бутан аз 48 то 66 сол зиёд гардид, шумораи фавти кӯдакон аз 142 фавт ба ҳар ҳазор нафар то 61 нафар коҳиш ёфт, сатҳи саводнокии аҳолӣ аз 23 фоиз то 54 фоиз афзуд, шумораи муассисаҳои тиббӣ аз 65 то 155 адад расид. Дар баробари ин, нишондиҳандаҳои иқтисодӣ низ беҳтар шуданд: ММД тақрибан 45 фоиз афзоиш ёфта, аз 445 миллион доллари ИМА дар соли 1999 то 645 миллион доллар дар соли 2003 расид [10]. Ин мисол собит мекунад, ки самти бунёдии рушди давлат бо назардошти хушбахтии миллат метавонад ба беҳтаршавии ҳамзамони нишондиҳандаҳои иҷтимоию иқтисодӣ мусоидат кунад.

Имрӯз иқтисоди хушбахтӣ дар сатҳи макро дар як қатор давлатҳои постиндустриалӣ ҳамчун самти муҳим ва ояндадори илмию сиёсӣ эътироф карда мешавад. Соли 2009 Комиссияи байналмилалии Стиглитс–Сен–Фитусси, ки бо ташаббуси президенти Фаронса Николя Саркозӣ таъсис ёфта буд, дар гузориши расмии худ зарурати гузариш аз нишондиҳандаҳои сирфи миқдории иқтисодӣ (ММД) ба нишондиҳандаҳои сифати зиндагӣ ва рушди иҷтимоиро асоснок кард ва аз дигар кишварҳо даъват кард, ки ба ин раванд ҳамроҳ шаванд [11]. Британияи Кабир ба ин раванд пайравӣ кард: дар охири соли 2010 ҳукумати Британиё ба чен кардани «индекси хушбахтӣ» оғоз намуд ва аз соли 2011 Идораи омори миллии Британиё аз сокинони кишвар дархост кард, ки беҳбудии субъективии худро арзёбӣ кунанд. Дар ибтидои соли 2011 маълум шуд, ки мақомоти Ҷумҳурии Мардумии Чин низ ҳангоми муайян кардани дараҷаи самаранокии кори мансабдорон аз баъзе нишондиҳандаҳои хушбахтӣ истифода хоҳанд бурд.

19 июли соли 2011 Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид бо ташаббуси Бутан ва бо сарпарастии беш аз 50 давлат, аз ҷумла Фаронса, Британияи Кабир ва Ҷопон, Қатъномаи №65/309-ро таҳти унвони «Хушбахтӣ: муносибати ҳамаҷониба ба рушд» қабул кард [12]. Ақидае, ки дар қатънома баён шудааст, ба модели умумимиллии хушбахтии Бутан асос ёфта, сифати зиндагонӣ аз рӯи таносуби байни некӯаҳволии моддию маънавӣ чен карда мешавад. Дар қатънома махсус қайд карда мешавад, ки майлу хоҳиши суботкоронаи зиёд кардани ММД ба ҳисоби дигар мақсадҳо худ ба худ боиси хушбахтӣ намегардад. Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид давлатҳои узвро даъват кардааст, ки нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодиро таҳия кунанд, ки аҳамияти ҷустуҷӯи хушбахтӣ ва некӯаҳволиро дар заминаи рушд беҳтар ба назар гиранд.

Пешниҳоди дигари мушаххаси арзёбии сатҳи хушбахтиро индекси байналмилалии хушбахтӣ (ИБХ, Happy Planet Index) ташкил медиҳад - нишондиҳандае, ки некӯаҳволии мардум ва вазъи муҳити зисти кишварҳои мухталифи ҷаҳонро инъикос мекунад ва аз ҷониби таҳлилгарони маркази пажӯҳишии британиёии New Economics Foundation дар моҳи июли соли 2006 пешниҳод шуда буд [13]. Ҳангоми ҳисоб кардани ИБХ се нишондиҳанда истифода мешавад: таъсири инсон ба табиат (изи экологӣ), давомнокии умр ва некӯаҳволии субъективии одамон (қаноатмандии зиндагӣ). Дар рейтинги соли 2012 Коста-Рика ҳамчун кишвари «хушбахттарин» эълон гардид [13]. Пешсафони рейтинг асосан кишварҳои Амрикои Лотинӣ ва бархе аз кишварҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ҳастанд, ки ММД ба ҳар сари аҳолиашон баланд нест, дар ҳоле ки кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта дар ин рейтинг мавқеи хеле хоксорро ишғол мекунанд. Мутахассисон ин ҳолатро бо таъсири манфии истеҳсолоти саноатии кишварҳои сарватманд ба муҳити зист шарҳ медиҳанд. Мақсади асосии эҷодкорони ин нишондиҳанда нишон додани он аст, ки пешрафти моддӣ ва рушди иқтисодӣ ба таври худкор ба афзоиши қаноатмандии зиндагӣ оварда намерасонад.

Тамоюли шабеҳро ҳанӯз дар солҳои 1970-ум иқтисодшинос ва демографи амрикоӣ Ричард Истерлин қайд карда буд [2]. Дар асари бунёдии худ «Оё рушди иқтисодӣ шароити зиндагии инсонро беҳтар мекунад?» (1974) вай ба таъсири маҳдуди рушди иқтисодӣ ба сатҳи хушбахтии шаҳрвандон ишора кард: дар доираи як кишвар,

дар як лаҳзаи муайян, одамони сарватманд нисбат ба одамони камбизоат хушбахттар ҳисоб мешаванд, аммо агар даромади миёнаи мамлакат дар муддати дуру дароз зиёд шавад, сатҳи миёнаи хушбахтии аҳолӣ таносубан афзоиш намеёбад [2]. Ин ҳолат имрӯз ҳамчун «парадокси Истерлин» маълум аст.

Баъдтар Б. Стивенсон ва Ҷ. Волферс, дар асоси таҳлили дубораи маълумоти оморӣ, баъзе ҷанбаҳои парадоксро зери шубҳа гузоштанд, аммо натиҷаҳои таҳқиқоти минбаъдаи худи Истерлин, ки дар мисоли кишварҳои рӯ ба тараққӣ, иқтисодҳои давраи гузариш дар Аврупои Шарқӣ ва кишварҳои пешрафта гузаронида шуд, нишон дод, ки дар мӯҳлати кӯтоҳ дар ҳар се гурӯҳи мамлакатҳо дараҷаи тараққиёти иқтисодиёт ва дараҷаи хушбахтии аҳолӣ ба ҳам мутаносибанд (дараҷаи қаноатмандии ҳаёт ҳангоми афзоиши иқтисодиёт баланд мегардад ва дар давраи буҳрони иқтисодӣ паст мешавад), аммо дар муддати тӯлонӣ (10–34 сол) ин намуна кор намекунад: бар хилофи интизорӣ, афзоиши сарват дар тӯли даҳсолаҳо одамонро хушбахттар намекунад [14; 15; 16].

Тавзеҳи маъмултарини «парадокси Истерлин» ба гипотезаи даромади нисбӣ такя мекунад: сатҳи хушбахтӣ на бо даромади мутлақ, балки бо даромади нисбӣ алоқаманд аст, яъне муқоисаи даромади худ бо даромади дигарон одамонро ё хушбахт мекунад, ё бадбахт. Дар ин замина Д. Канеман ва А. Дитон дар таҳқиқоти маъруфи худ (2010) фарқияти муҳимро байни ду ҷанбаи некӯаҳволӣ нишон доданд: арзёбии ҳаёт (life evaluation), ки бо афзоиши даромад пайваста беҳтар мешавад, ва таҷрибаи эмотсионалии рӯзмарраи хушбахтӣ (emotional well-being), ки пас аз расидан ба як сатҳи муайяни даромад амалан афзоиш намеёбад [3]. Ин натиҷа нишон медиҳад, ки рушди иқтисодӣ талаботи гуногуни некӯаҳволии инсонро ба таври нобаробар қонеъ мегардонад.

МУҲОКИМА

Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки назарияи иқтисодии хушбахтӣ таносуби рушди иқтисодиро дар тарзҳои гуногун ва сатҳи хушбахтии аҳолии кишварҳо шарҳ дода, хулосаҳои амалан муҳимро пешниҳод мекунад. Барои кишварҳои камбизоат ва кишварҳои дорои бозорҳои рушдёбанда афзоиши ММД ду мушкилотро ҳамзамон ҳал мекунад: баланд бардоштани некӯаҳволии моддӣ ва баланд бардоштани некӯаҳволии рӯҳии шаҳрвандон. Дар мавриди кишварҳои мутараққӣ бошад, азбаски дар онҳо масъалаи ноил шудан ба сатҳи баланди некӯаҳволии моддӣ асосан ҳал шудааст, масъалаи баланд бардоштани некӯаҳволии рӯҳӣ ба мадди аввал меистад [1; 9].

Дар айни замон, зарур аст, ки маҳдудиятҳои методологии назарияи иқтисодии хушбахтӣ низ ба назар гирифта шаванд. Аввалан, чен кардани хушбахтии субъективӣ бо усулҳои сӯҳбату пурсиш ҳамеша дар зери таъсири омилҳои фарҳангӣ, забонӣ ва лаҳзагӣ (ҳолати рӯҳии вақти пурсиш) қарор дорад, ки эътимоднокии муқоисаи байнидавлатии натиҷаҳоро коҳиш медиҳад. Дуюм, нишондиҳандаҳои алтернативӣ, аз қабили ХУМ ва ИБХ, то ҳол хусусияти стандартикунонидашуда надоранд ва интихоби вазни ҳар як ҷузъ метавонад ба натиҷаи ниҳоии рейтинг таъсири назаррас расонад. Севум, робитаи байни рушди иқтисодӣ ва хушбахтӣ дар кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат хусусияти гуногун дорад, ки ин боиси баҳсҳои давомдор дар байни пайравони Истерлин ва мунаққидони ӯ гардидааст [15].

Бо вуҷуди ин маҳдудиятҳо, аҳамияти амалии назарияи иқтисодии хушбахтӣ барои сиёсати иҷтимоию иқтисодии давлатҳо назаррас аст. Таҷрибаи Бутан, Фаронса, Британияи Кабир ва қатъномаи СММ нишон медиҳад, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ бомурур дарк карда истодааст: иқтисодиёте, ки танҳо ба афзоиши истеъмол ва зиёд кардани фоида асос ёфтааст, дар дарозмуддат пешомади устувор надорад ва бинобар ин ҷамъият бояд арзишҳои асосии ҳаёти иқтисодиро аз нав дида барояд. Дар шароити муосир, ки давлатҳо ба масъалаҳои рушди устувор, экологӣ ва сифати зиндагии аҳолӣ таваҷҷӯҳи бештар зоҳир мекунанд, коркарди системаи миллии нишондиҳандаҳои некӯаҳволии субъективӣ метавонад ба сифати воситаи иловагии баҳодиҳии самаранокии сиёсати иҷтимоию иқтисодӣ хизмат кунад.

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, мафҳуми «иқтисоди хушбахтӣ» дорои аҳамияти бузурги назариявию амалӣ буда, имкон медиҳад, ки ба масъалаҳои рушди инсон аз нигоҳи тоза назар андозем. Таҳлили гузаронидашуда нишон дод, ки: 1) назарияи иқтисодии хушбахтӣ дар натиҷаи танқиди ҷомеаи истеъмолӣ ва маҳдудияти нишондиҳандаҳои анъанавии рушд (ММД, ИРИ) ба вуҷуд омадааст; 2) омилҳои асосии некӯаҳволии субъективӣ на танҳо хусусияти моддӣ, балки хусусияти иҷтимоӣ, оилавӣ, эҷодӣ ва рӯҳӣ доранд; 3) таҷрибаи амалии Бутан, Фаронса, Британияи Кабир, Чин ва СММ собит мекунад, ки баҳисобгирии сатҳи хушбахтии умумимиллӣ метавонад ба сифати воситаи иловагии сиёсати давлатӣ мавриди истифода қарор гирад; 4) «парадокси Истерлин» нишон медиҳад, ки робитаи байни даромад ва хушбахтӣ хусусияти хаттӣ надорад ва бештар ба даромади нисбӣ, на ба даромади мутлақ вобаста аст.

Албатта, ҳар кас ва ҳамаро комилан хушбахт кардан мумкин нест. Аммо вазифаи иқтисоди хушбахтӣ аз он иборат аст, ки шароите муҳайё карда шавад, ки дар он қаноатмандии моддӣ ва маънавии инсон ҳамзамон таъмин гардад. Дурнамои минбаъдаи тадқиқот метавонад ба коркарди нишондиҳандаи миллии некӯаҳволии субъективӣ бо назардошти хусусиятҳои фарҳангию иҷтимоии Тоҷикистон, инчунин ба таҳлили эмпирикии таносуби байни рушди иқтисодии кишвар ва сатҳи қаноатмандии аҳолӣ аз ҳаёт равона карда шавад. Шояд маҳз иқтисоди хушбахтӣ бошад, ки метавонад асоси модели нави рушди устувор гардад, ки на танҳо иқтисодиёти умумиҷаҳонӣ, балки ҳаёти ҳар як шахсро низ ба самти беҳтар тағйир диҳад.

АДАБИЁТ

1. Антипина О. Экономическая теория счастья как направление научных исследований // Вопросы экономики. – 2012. – №2. – С. 94–107. DOI: 10.32609/0042-8736-2012-2-94-107.

2. Easterlin R.A. Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence // Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramowitz / P.A. David, M.W. Reder (eds.). – N.Y.: Academic Press, 1974. – P. 89–125.

3. Kahneman D., Deaton A. High Income Improves Evaluation of Life but Not Emotional Well-Being // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2010. – Vol. 107, No. 38. – P. 16489–16493.

4. Veenhoven R. Freedom and Happiness: A Comparative Study in Forty-Four Nations in the Early 1990's // Culture and Subjective Well-Being / E. Diener, E.M. Suh (eds.). – Massachusetts: MIT Press, 2000. – P. 257–288.

5. Фрумкин К.Г. Политическая экономия счастья // Знамя. – 2011. – №11.

6. Румянцева Е.Е. Экономика счастья. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 159 с. – (Научная мысль).

7. Galbraith J.K. The Affluent Society. – Boston: Houghton Mifflin, 1958.

8. Smith A. The Theory of Moral Sentiments. – London: A. Millar, 1759.

9. Sachs J.D. The Price of Civilization: Economics and Ethics after the Fall. – New York: Random House, 2011.

10. Centre for Bhutan Studies. Gross National Happiness and Development: Proceedings of the First International Seminar on Operationalization of Gross National Happiness. – Thimphu: Centre for Bhutan Studies, 2004.

11. Stiglitz J.E., Sen A., Fitoussi J.-P. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. – Paris, 2009. – www.stiglitz-sen-fitoussi.fr

12. United Nations General Assembly. Resolution 65/309 "Happiness: Towards a Holistic Approach to Development". – 19 July 2011.

13. New Economics Foundation. The Happy Planet Index: 2012 Report. – London: NEF, 2012.

14. Easterlin R.A. Will Raising the Incomes of All Increase the Happiness of All? // Journal of Economic Behavior and Organization. – 1995. – Vol. 27, No. 1. – P. 35–47.

15. Stevenson B., Wolfers J. Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox // Brookings Papers on Economic Activity. – 2008. – Spring. – P. 1–102.

16. Easterlin R.A. Lost in Transition: Life Satisfaction on the Road to Capitalism // Journal of Economic Behavior and Organization. – 2009. – Vol. 71, No. 2. – P. 130–145.

17. Чинакова Н.В. Экономика счастья: современные исследования и дискуссии // Мир экономики и управления. – 2016. – Т. 16, №1. – С. 101–115.

18. Layard R. Happiness: Lessons from a New Science. – London: Penguin Books, 2005.

УДК: 338.43

НАҚШИ САРМОЯГУЗОРИҲО ДАР РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ ИННОВАТСИОНИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Хоҷазода Давронҷон Қурбоналӣ
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, докторанти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Наимов Далер Мадалиевич
докторанти (PhD) Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, аз рӯйи ихтисоси «иқтисодиёт». Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар шароити гузариш ба иқтисодиёти инноватсионӣ, комплекси агросаноатӣ ҳамчун бахши калидии таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа аҳамияти махсус дорад. Дар ин замина, ҷалби сармоя ва истифодаи самараноки он барои татбиқи технологияҳои муосир, навсозии заминаи моддию техникӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзӣ нақши ҳалкунандаро мебозад. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои нақши сармоягузориҳо дар рушди фаъолияти инноватсионии комплекси агросаноатии вилояти Хатлон мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар ин баробар моҳият ва нақши фаъолияти сармоягузорӣ ҳамчун омили муҳими ҷалб намудани технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаи комплекси агросаноатӣ муайян карда шудаанд. Ҳамчунин муаммоҳо мавҷуда дар ин соҳа барои ҷалби сармоя ва рушди инноватсия ошкор гардида, роҳҳои такмили идоракунии низоми сармоягузорӣ бо мақсади таъмини рушди устувори комплекси агросаноатии вилояти Хатлон пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: иқтисод, сармоягузорӣ, инноватсия, кишоварзӣ, саноат, фаъолияти сармоягузорӣ, фаъолияти инноватсионӣ, амнияти озуқаворӣ.

РОЛЬ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Ходжазода Давронджон Курбонали
кандидат экономических наук, доцент, докторант Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Наимов Далер Мадалиевич
докторант (PhD) Таджикского государственного финансово-экономического университета по специальности «экономика». Республика Таджикистан, Душанбе

В условиях перехода к инновационной экономике агропромышленный комплекс приобретает особое значение как ключевой сектор обеспечения продовольственной безопасности и социально-экономического развития региона. В этой связи привлечение инвестиций и их эффективное использование для внедрения современных технологий, модернизации материально-технической базы и повышения конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции играет решающую роль. В данной статье проанализированы вопросы роли инвестиций в развитии инновационной деятельности агропромышленного комплекса Хатлонской области. При этом определены сущность и значение инвестиционной деятельности как важного фактора привлечения инновационных технологий в агропромышленный сектор. Также выявлены существующие проблемы в данной сфере, связанные с привлечением инвестиций и развитием инноваций, и предложены пути совершенствования управления инвестиционной системой с целью обеспечения устойчивого развития агропромышленного комплекса Хатлонской области.

Ключевые слова: экономика, инвестиции, инновации, сельское хозяйство, промышленность, инвестиционная деятельность, инновационная деятельность, продовольственная безопасность.

THE ROLE OF INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE ACTIVITIES OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF THE KHATLON REGION

Khojazoda Davronjon Kurbonali
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Doctoral Student at the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Naimov Daler Madalievich
PhD student of the Tajik State University of Finance and Economics, specialty «Economics». Republic of Tajikistan, Dushanbe

In the context of the transition to an innovation-driven economy, the agro-industrial complex is gaining particular importance as a key sector for ensuring food security and the socio-economic development of the region. In this regard, attracting investments and ensuring their effective use for the implementation of modern technologies, modernization of the material and technical base, and increasing the competitiveness of agricultural products play a decisive role. This article analyzes the role of investments in the development of innovative activities of the agro-industrial complex of the Khatlon region. It also defines the essence and significance of investment activity as an important factor in attracting innovative technologies to the agro-industrial sector. Furthermore, existing problems in this area related to investment

attraction and innovation development are identified, and ways to improve the management of the investment system are proposed in order to ensure the sustainable development of the agro-industrial complex of the Khatlon region.

Keywords: economy, investment, innovation, agriculture, industry, investment activity, innovative activity, food security.

МУҚАДДИМА

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақобати шадиди бозорҳои ҷаҳонӣ, таъмини рушди устувори фаъолияти инноватсионӣ дар комплекси агросаноатӣ ба яке аз самтҳои афзалиятнок табдил ёфтааст. Барои кишварҳои дар марҳилаи гузариш қарор дошта, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқи технологияҳои муосир ва ҷалби сармоягузорӣ омили ҳалкунандаи баланд бардоштани рақобатпазирии истеҳсолот ба шумор меравад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар марҳилаи гузариш аз давлати аграрӣ - саноатӣ ба давлати саноатӣ – аграрӣ қарор дорад рушди фаъолияти инноватсионӣ метавонад заминаи устувори таъмини амнияти озуқаворӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии деҳот ва рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳоро фароҳам оранд. Дар ин замина вилояти Хатлон яке аз минтақаҳои калидии аграрии кишвар маҳсуб ёфта, саҳми назаррас дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии кишвар дорад. Бо вуҷуди ин чи тавре, ки таҳлилҳои иқтисодӣ нишон медиҳанд дар замони муосир яке аз механизмҳои муҳими рушди фаъолияти инноватсионӣ дар комплекси агросаноатии минтақа ин тавасути ҷалби сармоя ба шумор меравад.

Чи хеле, ки ба ҳамагон маълум аст, вилояти Хатлон яке аз минтақаҳои калидии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта дар ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ миёни дигар минтақаҳои кишвар мавқеи назаррасро ишғол менамояд. Яке аз хусусиятҳои мусоиди он ин мавқеи ҷуғрофӣ, захираҳои бӯзурги табиӣ, заминҳои ҳосилхез ва имкониятҳои васъеи рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва коркарди он барои ҷалби сармоягузорон заминаи мусоид фароҳам меоваранд. Аз ин ҷост, ки сармоягузориҳо бештар ба рушди боғдорӣ, сабзавоткорӣ, пахтакорӣ, чорводорӣ ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ дар вилоят равона мегарданд.

Дар замони имрӯза масоили тадбиқи фаъолияти сармоягузорӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти кишвар аз ҷумла дар соҳаи аграрӣ дар сархати сиёсати иқтисодии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ дарк намудааст, ки яке аз шартҳои рушди комплекси агросаноатӣ ин ба вуҷуд овардани шароити мусоид баҳри ҷалби сармоягузорӣ ва кумак дар воридшавии сармояи ватанӣ ва хориҷӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии деҳот ба шумор меравад. Аз ин ҷост, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии кишвар, ки санаи 16 декабри соли 2025 ироа гардида буд, иброз доштанд, ки дар кишвар дар самти ҷалби сармояи ватаниву хориҷӣ, таъсиси корхонаҳои саноатӣ, сохтмону азнавсозии иншооти энергетикиву нақлиётӣ, истифодаи самараноки заминҳои кишоварзӣ, тавсеаи хизматрасониҳо, густариши ҳамкориҳои минтақавию байналмилалӣ ва татбиқи лоиҳаҳои муҳим тадбирҳои мушаххас амалӣ шуда истодаанд. Дар ин баробар Пешвои миллат ба Ҳукумати мамлакат супориш дод, ки самтҳои афзалиятноки рушди технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ, саноатикунонии босуръат бо технологияҳои муосир, истифодаи имкониятҳои транзитӣ ва сайёҳӣ, идомаи ислоҳоти идоракунии давлатӣ, дастгирии соҳибкорӣ ва беҳтар гардонидани фазои сармоягузориро тақвият бахшанд [5].

Боиси қайд аст, ки дар баробари дастгирии давлатӣ инчунин идоракунии институтсионалии рушди фаъолияти сармоягузориҳо ҷиҳати ташаккул ва тадбиқи инноватсияҳо дар комплекси агросаноатии минтақа мавқеи муҳимро дорад. Аз ҷумла, ба ақидаи олими ватанӣ Собирзода Ш.С. ташкили фаъолияти сармоягузории дорои хусусияти инноватсионӣ, пеш аз ҳама аз сатҳи мукаммалии таъминоти институтсионалии идоракунии он вобаста аст. Таъмини институтсионалӣ ҳамчун низоми тадбирҳои ҳамоҳангшуда баромад намуда, ба фароҳам овардани шароити мусоид барои паҳнсозӣ ва мубодилаи иттилоотию инноватсионӣ, такмили механизму меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ташкили сохторҳои институтсионалии дастгирии рушд дар комплекси агросаноатӣ равона мегардад [6, с. 505-511].

Дар ин баробар аз тарафи Ҳукумати кишвар барои рушди фазои сармоягузорӣ як қатор санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ қабул гардидааст. Яке аз санадҳои асосии меъёрию ҳуқуқии фаъолияти сармоягузорӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёти кишвар, аз он ҷумла дар комплекси агросаноатӣ, “Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи сармоягузорӣ” аз 3 марти соли 2016 №196 ба ҳисоб меравад, ки аз 4 боб ва 31 модда иборат мебошад. Қонуни мазкур муносибатҳои ҷамъиятиро, ки дар раванди амалӣ намудани фаъолияти сармоягузорӣ ба миён меоянд, ба танзим дароварда, заминаҳои ҳуқуқию иқтисодии ҳавасмандгардонӣ ва дастгирии давлатии сармоягузориро муайян менамояд. Қонун бо роҳи муқаррар намудани низоми ҳуқуқии баробар барои ҳамаи сармоягузорон, новобаста аз шакли моликият ва мансубияти онҳо, инчунин бо кафолати ҳифз ва таъмини ҳуқуқу манфиатҳои қонунии сармоягузорон ба фароҳам овардани муҳити мусоиди сармоягузорӣ равона гардидааст [4, с.1-2].

Идоракунии таъмини сармоягузорӣ дар рушди фаъолияти инноватсионии комплекси агросаноатӣ дар баробари маблағгузории лоиҳаҳои инноватсионӣ, ҳамчунин омили стратегии рушди дарозмуддати корхонаҳои агросаноатӣ ба ҳисоб меравад. Ин нуқтаи муҳим инчунин дар Стратегияи миллии рушд барои давраи то солҳои 2030 диққати чиддӣ дода шудааст. Тибқи сенарияи сеюми стратегияи номбурда, яъне гузариш ба модели индустриалию инноватсионӣ, ки солҳои 2026-2030-ро дар бар мегирад, рушди саноати кишвар дар асоси сармоягузориҳо ба рушди донишу навовариҳо асосёфта замина мегирад, ки дар он саҳми зеҳни сунъӣ, сармояи инсонӣ ва технологияҳои пешқадами инноватсионӣ мавқеи марказиро дорад [7, с.26-27].

Дар ин баробар Консепсияи пешрафти инноватсионии комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ мубрамияти мавзуи мазкурро дарҷ намудааст. Дар марҳилаи сеюми консепсияи номбурда (солҳои 2024-2030) ҳадафи асосӣ гузариши пурра ба ташаккули комплекси агросаноатии кишвар дар асоси ташаккули фаъолияти васеъмиқёси инноватсионии комплекси агросаноатии ҷумҳурӣ бо ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ва ватанӣ инчунин маблағгузориҳои буҷетӣ муайян карда шудааст [3].

Дар ин баробар барои дастгирии давлатии рушди фаъолияти инноватсионӣ дар комплекси агросаноатии вилояти Хатлон аз тарафи Ҳукумати кишвар созишномаи сармоягузорӣ байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва корхонаҳои агросаноатии вилоят қабул шудааст. Аз он ҷумла, созишномаи сармоягузорӣ байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуди "Мармарӣ" бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 ноябри соли 2021, №552 тасдиқ карда шудааст, ки 17 моддаро дар бар мегирад. Созишномаи мазкур бо мақсади рушди парвариши чорвои калони шохдор ва истеҳсоли хӯроки чорво дар ноҳияи Ёвони вилояти Хатлон, инчунин парандапарварӣ дар ноҳияи Данғараи вилояти Хатлон ба имзо расонида шудааст [8].

Дар ин баробар ба ақидаи олими ватанӣ Исматуллозода Б.А. ба ғайр аз барномаву стратегияҳои давлатӣ бояд ҳар як корхонаи кишоварзӣ барои баланд бардоштани суръат ва такмили раванди сармоягузорӣ як қатор чорабиниҳоро амалӣ намояд, ки ба таъмини сармоягузорӣ нигаронида шудаанд. Фаъолсозии равандҳои сармоягузорӣ дар асоси чандин омил ба самти стратегӣ, методҳои амалисозии сармоягузорӣ, муҳити сармоягузорӣ ва механизмҳои сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзии минтақаҳои кишвар ва корхонаҳои муайян вобаста мебошад [2, с.79].

Бо назардошти заминаи мазкур, ҳадафи асосии таҳқиқот аз арзёбии нақши сармоягузориҳо дар рушди фаъолияти инноватсионии комплекси агросаноатии вилояти Хатлон, ошкоркунии муаммоҳои мавҷуда дар ин самт ва пешниҳоди роҳҳои такмили идоракунии низоми сармоягузорӣ иборат мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ ВА УСУЛҲОИ ТАҲҚИҚ

Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили оморӣ ва муқоисавӣ, таҳлили динамикаю сохтори нишондиҳандаҳо, инчунин усули таҳлили ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ», Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030, Консепсияи пешрафти инноватсионии комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон) мавриди истифода қарор гирифтаанд. Манбаи асосии иттилоотии таҳқиқотро маълумоти омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2024, ки аз ҷониби Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр гардидааст, ташкил медиҳад. Дар асоси ин маълумот ҳаҷм ва сохтори сармоягузориҳои хориҷӣ аз рӯйи се самт мавриди таҳлил қарор гирифтаанд: 1) аз рӯйи бахшҳои иқтисодиёт; 2) аз рӯйи минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла шаҳру ноҳияҳои вилояти Хатлон; 3) аз рӯйи мамлакатҳои шарик (кишварҳои ИДМ ва хориҷи дур). Таҳлили муқоисавии нишондиҳандаҳои солҳои 2023 ва 2024 имкон додааст, ки тамоюлҳои рушди фаъолияти сармоягузорӣ дар комплекси агросаноатии вилояти Хатлон муайян ва арзёбӣ карда шаванд.

НАТИҶАҲО

Дар замони имрӯза барои Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз воситаҳои асосии ҷалби сармоягузориҳо ҷиҳати рушди фаъолияти инноватсионӣ дар тамоми хоҷагиҳои халқ, аз он ҷумла дар комплекси агросаноатӣ, ин тавасути ҷалби сармояи хориҷӣ ба ҳисоб меравад. Дар адабиётҳои иқтисодӣ метавон ба якчанд навъи сармоягузории хориҷӣ вохурд, аз ҷумла сармоягузориҳои мустақим, сармоягузориҳои ҷомадонӣ ва дигар навъи сармоягузориҳо, ки онҳо аз якдигар фарқ мекунанд.

Дар ҷараёни ҷаҳонишавии иқтисодиёт сармояи хориҷӣ дар қатори тиҷорати байналмилалии молу хадамот дар рушди иқтисодиёт нақши муассир дорад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар шароити муосир рушди устувори иқтисодиро бе иштироки самаранок дар равандҳои сармоягузорӣ, аз ҷумла бе ҷалби самараноки сармояи мустақими хориҷӣ тассавур кардан ғайри имкон аст [9, с.189].

Дар ин баробар барои муайян намудани тамоюлҳои рушди фаъолияти сармоягузориҳои хориҷӣ дар соҳаҳои хоҷагии халқи кишвар дар солҳои охир дар ҷадвали 1 нишондиҳандаҳои дахлдор мавриди таҳлил қарор гирифтаанд (ниг. Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Маълумот дар бораи сармоягузориҳои хориҷӣ аз рӯи намудҳои фаъолияти иқтисодии корхонаҳо дар солҳои 2023–2024 (ҳаз. доллар)

Нишондиҳандаҳо	Ҳамагӣ 2023	СМ 2023	СҶ 2023	Дигар 2023	Ҳамагӣ 2024	СМ 2024	СҶ 2024	Дигар 2024
Ҳамагӣ, аз ҷумла	2783975,2	284076,9	122,6	2499775,7	5073827,8	459094,3	802,1	4613931,3
саноат	366464,2	175506	-	190958,2	676430,5	373171,9	-	303258,7
кишоварзӣ	21605,1	21527,5	-	77,6	7004,6	1906,3	-	5098,3
нақлиёт	35474,5	1030,1	-	34444,3	24420,0	200,0	-	24220,0
сохтмон	72050,9	28159,7	-	43891,2	36178,7	7079,6	-	29099,1
савдо	39411,6	23210,9	-	16200,7	49058,6	39707,5	-	9351,1
миёнаравии молиявӣ	2220721,1	30105,9	122,6	2190492,7	4190936,3	31636,7	802,1	4158497,5
меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо	428,5	428,5	-	-	27,7	27,7	-	-
дигар бахшҳо	27819,3	4108,3	-	23711,1	89771,4	5364,7	-	84406,7

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2025, саҳ. 147-153.

Аз таҳлили ҷадвали болозикргардида бармеояд, ки дар солҳои охир рушди фаъолияти сармоягузорӣ дар соҳаҳои гуногуни кишвар афзоиш ёфта истодааст, аз он ҷумла агар дар соли 2023 ҳаҷми умумии сармоягузориҳои хориҷӣ ба 2783975,2 ҳазор доллар баробар бошад, дар соли 2024 ин нишондиҳанда ба 5073827,8 ҳазор доллар мерасад, ки 2289852,6 ҳазор доллар ё 45,1% зиёд шудааст. Аз ҳаҷми умумии сармоягузориҳо дар соли 2024 байни соҳаҳо ба соҳаи саноат – 13,331%, кишоварзӣ – 0,138%, нақлиёт – 0,481%, сохтмон – 0,713%, савдо – 0,966%, миёнаравии молиявӣ – 82,599%, меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо – 0,00005% ва дигар бахшҳо – 1,769% рост меояд [1, с.147-153].

Ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ дар иқтисодиёти кишвар боиси беҳтар гардидани истеҳсолот, ҷорӣ намудани технологияи нав ва баланд бардоштани самаранокии кор дар соҳаҳои иқтисодиёт мегардад. Афзоиши ҷалби сармояи хориҷӣ дар соҳаҳои саноат ва кишоварзӣ на танҳо ба таҳкими амнияти озуқаворӣ мусоидат мекунад, балки имкониятҳои нави ҷойҳои корӣ ва рушди иҷтимоии минтақаҳоро низ фароҳам меорад. Аз ин рӯ, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сармоягузорӣ ҳамчун омили муҳими рушди бахшҳои калидии иқтисодиёт нақши муассир дорад.

Қайд кардан бомаврид аст, ки воситаи дигаре, ки давлат барои танзими ҳаҷми сармоягузорӣ ҷиҳати рушди фаъолияти инноватсионӣ истифода мебарад, ин тақсим ва равона кардани сармоягузориҳо ба минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ мебошад. Ин механизм имконият медиҳад, ки сармояҳо ба минтақаҳое равона карда шаванд, ки дорои потенсиали иқтисодӣ ва эҳтиёҷоти иҷтимоӣ буда рушди устувории иқтисодии ҳамон минтақаҳоро таъмин намояд, ки ба коҳиш ёфтани нобаробарии рушди минтақавӣ мусоидат менамояд. Бо ин мақсад дар ҷадвали 2 сохтори минтақавии сармоягузориҳо дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтааст (ниг. Ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Маълумот дар бораи сармоягузориҳои хориҷӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2024 (ҳаз. доллар)

Нишондиҳандаҳо	Ҳамагӣ 2023	СМ 2023	СҶ 2023	Дигар 2023	Ҳамагӣ 2024	СМ 2024	СҶ 2024	Дигар 2024
Ҳамагӣ, аз он ҷумла дар:	2783975,2	284076,9	122,6	2499775,7	5073827,8	459094,3	802,1	4613931,3
ш. Душанбе	2168988,0	138988,9	-	2029999,1	4153338,5	84490,8	-	4068847,7
НТҶ	6257,1	-	-	6257,1	3174,1	-	-	3174,1
Вилояти Хатлон	22626,7	16852,3	122,6	5651,8	11897,2	4145,0	378,5	7373,7
Вилояти Суғд	586103,4	128235,7	-	457867,7	904104,7	369145,1	423,6	534535,9
ВМКБ	-	-	-	-	1313,4	1313,4	-	-
ш. Бохтар (Хатлон)	3702,6	250,0	122,6	3330,0	4279,0	341,8	378,5	3558,7
н. Данғара (Хатлон)	5391,5	5391,5	-	-	2750,0	2750,0	-	-
н. Кубодиён (Хатлон)	936,7	7,5	-	929,2	2663,6	-	-	2663,6
н. Ёвон (Хатлон)	9395,9	8003,3	-	1392,6	1877,2	1025,9	-	851,3
н. Хуросон (Хатлон)	3200,0	3200,0	-	-	-	-	-	-

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2025, саҳ. 147-154.

Аз рақамҳои ҷадвали 2 бармеояд, ки ҳаҷми умумии сармоягузориҳои вилояти Хатлон дар соли 2024 ба 11897,2 ҳазор доллар ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 52,5% ё 10729,5 ҳазор доллар камтар ворид гардидааст. Ҳамзамон, ҳаҷми воридшудаи сармоягузориҳои хориҷиро дар соли 2024 байни шаҳру ноҳияҳои вилояти Хатлон мавриди таҳлил қарор дода, нишон дод, ки дар ноҳияи Ёвон – 9395,9 ҳазор доллар, ноҳияи Данғара – 5391,5 ҳазор доллар, шаҳри Бохтар – 3702,6 ҳазор доллар, ноҳияи Хуросон – 3200,0 ҳазор доллар ва ноҳияи Кубодиён – 936,7 ҳазор доллар ташкил медиҳад [1, с.147-154].

Боиси қайд аст, ки ҷалби мақсадноки сармоягузориҳо ба рушди фаъолияти инноватсионӣ имкон медиҳад, ки робитаи зич миёни илм, истеҳсолот ва бозор ташаккул ёбад. Ин омил ба татбиқи натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ дар амал, ворид намудани технологияҳои нав ва таъсиси корхонаҳои инноватсионӣ мусоидат менамояд.

Дар шароити рушди иқтисоди бозоргонӣ воридоти сармояҳо аз мамлакатҳои хориҷӣ мавқеи марказӣ ишғол намуда, ҳамчун омили муҳими таъмини рушди устуворӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирӣ дар минтақа баромад мекунад. Дар ин замина, дар ҷадвали 3 маълумоти мухтасар оид ба воридоти сармоягузориҳо дар сатҳи мамлакатҳои шарик, яъне мамлакатҳои ИДМ ва мамлакатҳои хориҷи дур барои солҳои 2023–2024 мавриди таҳлил қарор дода шудааст (ниг. Ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Маълумот дар бораи воридоти сармоягузориҳои хориҷӣ дар сатҳи мамлакатҳои шарик дар солҳои 2023–2024 (ҳаз. доллар)

Нишондиҳандаҳо	Ҳамагӣ 2023	СМ 2023	СҶ 2023	Дигар 2023	Ҳамагӣ 2024	СМ 2024	СҶ 2024	Дигар 2024
Ҳамагӣ	2783975,2	284076,9	122,6	2499775,7	5073827,8	459094,3	802,1	4613931,3
Мамлакатҳои ИДМ, аз он ҷумла:	1118016,4	56127,0	-	1061889,4	1962942,6	54770,6	-	1908172,0
Русия	876667,0	41455,5	-	835211,5	1711300,2	38182,8	-	1673117,4

Қазоқистон	211589,2	12081,6	-	199507,6	217071,3	15660,2	-	201411,0
Ӯзбекистон	6743,2	4,9	-	6738,3	11960,7	-	-	11960,7
Украина	3170,6	9,2	-	3161,4	7218,7	-	-	7218,7
Озарбойҷон	1895,4	82,5	-	1812,9	1857,2	-	-	1857,2
Армения	173,3	0,1	-	172,4	687,6	-	-	687,6
Белорус	2106,6	-	-	2106,6	6674,2	-	-	6674,2
Мамлакатҳои хориҷи дур, аз он ҷумла:	1665958,8	227949,9	122,6	1437886,3	3110885,2	404323,7	802,1	2705759,3
Чин	450796,9	143507,0	-	307290,0	609624,3	216693,0	-	392931,4
ИМА	144646,8	6980,9	-	137665,9	281370,8	142957,3	120,5	138293,0
АМА	74620,2	689,5	-	73930,7	382992,8	65,0	-	382927,8
Италия	253723,6	-	-	253723,6	265932,4	-	-	265932,4
Люксембург	77407,3	2994,8	-	74412,5	57721,1	3330,1	-	54391,0
Британияи Кабир	36280,0	9728,2	-	26551,8	84158,7	13845,9	-	70312,9
Афғонистон	9996,3	-	-	9996,3	59472,8	-	-	59472,8
Олмон	50848,0	1856,7	122,6	48868,7	41767,6	1054,1	176,0	40537,5
Эрон	22382,3	489,8	-	21892,5	12886,4	436,9	-	12449,5
Швейтсария	26619,9	831,7	-	25788,3	33796,0	2054,0	-	31742,0
Дигар давлатҳо	518637,5	60871,3	-	457756,0	1281162,2	23887,4	505,6	1256769,3

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2025, саҳ. 147-152.

Аз маълумотҳои дар ҷадвали 3 овардашуда бармеояд, ки аз ҳаҷми умумии сармоягузориҳои хориҷӣ 38,7% ба мамлакатҳои ИДМ ва 61,3% ба мамлакатҳои хориҷи дур рост меояд. Дар байни мамлакатҳои хориҷӣ дар соли 2023 оид ба воридшавии сармояи хориҷӣ ба даҳгонаи аввал Федератсияи Россия (31,5%), Чин (16,2%), Италия (9,1%), Қазоқистон (7,6%), ИМА (5,2%), Ҷазираҳои Виргин (5,2%), Белгия (3,1%), Люксембург (2,8%), АМА (2,7%), Олмон (1,8%) дохил мешаванд, ба дигар кишварҳои боқимонда – 20% рост меояд. Ҳамин нишондиҳанда дар соли 2024 бошад, ба Федератсияи Россия 33,7%, Чин – 12%, АМА – 7,5%, ИМА – 5,5%, Ҷазираҳои Виргин – 5,5%, Италия – 5,2%, Қазоқистон – 4,3%, Британияи Кабир – 1,7%, Афғонистон – 1,2% ва ба дигар кишварҳои боқимонда – 23,4% рост меояд [1, с.147-152].

Қайд кардан бомаврид аст, ки барои баланд бардоштани ҳаҷми иқтидори техникию технологии корхонаҳои хоҷагии қишлоқ тавасути ҷалби сармояи хориҷӣ хеле бомаврид ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз мо пешниҳод менамоем, ки ҷиҳати иҷрои ин механизм диққати махсус дода шавад.

Такмили мунтазами доимии рушди фаъолияти инноватсионӣ дар комплекси агросаноатӣ танҳо дар мавриди мавҷуд будани механизмҳои самараноки идоракунии фаъолияти сармоягузорӣ ва ҷалби манбаъҳои гуногун амалӣ мегардад. Дар натиҷаи тадбиқи сиёсати зерин метавон натиҷаҳои зерини дар поён овардашударо ба даст овард:

— Таъмини базаи моддиву техникӣ дар комплекси агросаноатӣ;

— Таъмини кадрҳои баландихтисос дар соҳаи кишоварзӣ;

— Рушди инфрасохтори истеҳсолӣ ва коркарди маҳсулоти агросаноатӣ дар минтақа;

— Ташкили агротехнологияҳо, биотехнологияҳо, рақамисозии комплекси агросаноатӣ дар минтақа;

— Баланд гардидани рақобатпазирии маҳсулоти агросаноатӣ;

— Коҳиш ёфтани хароҷоти истеҳсолӣ ва дар ин замина баланд бардоштани устувории иқтисодии минтақа.

МУҲОКИМА

Идоракунии самараноки рушди сармоягузорӣ дар фаъолияти инноватсионии соҳаҳои иқтисоди миллии кишвар ҳамчун омили калидӣ барои таҳкими иқтидори истеҳсолӣ, ҷалби технологияҳои нав ва фароҳам овардани муҳити мусоид барои рушди устувори соҳаҳои стратегӣ, аз ҷумла комплекси агросаноатӣ, баромад мекунад. Боиси қайд аст, ки таъмини сармоягузорӣ омили калидии рушди фаъолияти инноватсионӣ дар комплекси агросаноатӣ ба ҳисоб меравад. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф зарур аст, ки низоми молиявӣ, ҳуқуқӣ, технологӣ ва кадрӣ навсозӣ шуда, ҳамкорӣ байни давлат ва бахши хусусию созмонҳои байналмилалӣ тақвият дода шавад. Сармоягузорӣ ҳамчун муҳаррики рушди фаъолияти инноватсионӣ ба ҳисоб рафта, на танҳо имкони ташкили маҳсулоти навро фароҳам меорад, балки ба рушди иқтисоди миллӣ, баланд шудани рақобатпазирӣ, рушди соҳибкорӣ ва таъмини аҳолӣ бо ҷои кор низ мусоидат мекунад.

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, натиҷаи тадқиқоти анҷомдодашуда нишон медиҳад, ки рушди устувори комплекси агросаноатии вилояти Хатлон дар шароити иқтисоди бозорӣ бевосита ба сатҳи рушди фаъолияти инноватсионӣ ва самаранокии таъмини сармоягузорӣ вобастагии зич дорад. Идоракунии дуруси фаъолияти сармоягузорӣ ҳамчун омили стратегӣ имконият медиҳад, ки ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ тавасути татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ва рушди инфрасохтори истеҳсолӣ ба роҳ монда шавад. Ин раванд ба баланд бардоштани рақобатпазирӣ, беҳтар гардидани сифати маҳсулот ва рушди устувори комплекси агросаноатии вилоят мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2025.

2. Исматуллозода Б.А. Сармоягузорӣ ҳамчун омили баланд бардоштани самаранокии иқтисодии соҳаи кишоварзӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон): Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ аз рӯйи ихтисоси 08.00.04.02 – Иқтисодиёти комплекси агросаноатӣ. – Душанбе, 2025. – 176 с.

3. Консепсияи пешрафти инноватсионии комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти соли 2014, №144.

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи сармоягузорӣ аз 3 марти соли 2016, №196. С.1-2.

5. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2024 «Оид ба рушди самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». Манбаи электронӣ: https://www.president.tj/.

6. Собирзода Ш.С. Механизмҳои институтсионалии (ташкилӣ ва иқтисодии) идоракунии фаъолияти сармоягузорӣ дар комплекси агросаноатӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – №1(24). – С.505-511.

7. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – 103 с.

8. Созишномаи сармоягузорӣ байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуди «Мармарӣ» оид ба сохтмон ва истифодабарии комплекси агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 ноябри соли 2021, №552.

9. Хоҷазода Д.Қ. Таҳлили сохтори сармояи мустақими хориҷӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.183-190.

UDC: 232.12

THE RELATIONSHIP BETWEEN COOPERATION AND INTEGRATION AS THE BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF AGRO-INDUSTRIAL CLUSTERS

Khalifazoda Jovidon Bobokhon
Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Taxation and Insurance of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article analyzes the main directions linking cooperation and integration as the basis for the development of agro-industrial clusters, using the issue of efficiency. The economic literature shows that in modern conditions of the development of the world economy, the economies of developed countries function in the form of a single national economic complex. This article also examines the main forms and methods of interrelated relations between the main sectors of the economy, such as agriculture and industry, which consist of integration links as the normal functioning of the chain of a single national economic complex of the country. In addition, this article examines the process of integration and cooperation of production in the production chain of the agro-industrial cluster system, and the possibility of using the natural resource potential of the country's regions, which creates favorable conditions for ensuring a collective solution to environmental, economic, and socio-demographic problems.

Keywords: economic chain, vertical integration of agro-industrial clusters, integration relations, industrial cooperation, financial relations, cooperative relations, innovation, product competitiveness, production efficiency, production chain, economic development, regional economy.

ВЗАИМОСВЯЗЬ КООПЕРАЦИИ И ИНТЕГРАЦИИ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ КЛАСТЕРОВ

Халифазода Джовидон Бобохон
кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры налогообложения и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В данной статье анализируются основные направления, связывающие кооперацию и интеграцию как основу развития агропромышленных кластеров, с использованием вопроса эффективности. Экономическая литература показывает, что в современных условиях развития мировой экономики и на этой основе экономики развитых стран функционируют в форме единого национального хозяйственного комплекса. Также в данной статье рассматриваются основные формы и методы взаимосвязанных отношений основных отраслей экономики, таких как сельское хозяйство и промышленность, которые состоят из интеграционных связей как нормального функционирования цепочки единого народнохозяйственного комплекса страны. Кроме того, в данной статье исследуется процесс интеграции и кооперации производства в производственной цепочке системы агропромышленных кластеров, возможность использования природно-ресурсного потенциала регионов страны, что создаёт благоприятные условия для обеспечения коллективного решения экологико-экономических и социально-демографических проблем.

Ключевые слова: экономическая цепочка, вертикальная интеграция агропромышленных кластеров, интеграционные отношения, производственная кооперация, финансовые отношения, отношения сотрудничества, инновационная деятельность, конкурентоспособность продукции, эффективность производства, производственная цепочка, экономическое развитие, региональная экономика.

INTRODUCTION

The primary goal of effective cooperative and integration ties in the development of agro-industrial clusters is to reduce the number of intermediaries in the agro-industrial system, thereby reducing product losses and costs at each production and technological stage and increasing additional efficiency through joint activities, creating favorable conditions for the expanded use of natural resources and the participants in this integration structure. In this process, certain functions of strong organizational, economic, and business ties are necessary to achieve their overall ultimate goal—meeting the needs of the republic's population for food and other essential goods, as well as the industry for agricultural raw materials. This economic integration into agricultural services, such as the provision of technical equipment, fuel and lubricants, crop protection chemicals, fertilizers, and vehicles, is also very important.

The transition to market relations and the country's independence, as well as the severance of production and economic ties with former Soviet countries, also influenced the development of cooperative and integration relations. Furthermore, internal relationships between agricultural sectors and other branches of the agro-industrial complex are changing, and the degree of government intervention in the provision of material and technical resources and the marketing of agricultural products is radically altering. A significant impetus in this regard is the formation and development of agro-industrial (cascade) clusters, which are based on cooperative and integrated relationships—that is, the organization of private ownership of the means of production, various forms of management, and the development of entrepreneurial activity. The aim of this study is to examine the relationship between cooperation and integration as the basis for the development of agro-industrial clusters, with an emphasis on assessing their effectiveness.

METHODOLOGY

An important factor in the formation of cooperative and integration relations is achieving results from the joint activities of their participants. According to this approach, according to Professor K. Muslim Davlatov, "...an increase in agricultural production based on the effect of an intersectoral mechanism for distributing revenues from the sale of raw materials and food products is the rapid introduction of scientific and technological advances into these relations..." [2, p. 22]. One of the advantages of cooperative and integration relations is that they more quickly implement innovative development, provide better conditions for the introduction of new scientific and technological achievements and the expenditure of financial and credit resources.

The economic incentive in the integration chain is, first and foremost, the profit generated by the activities of all its participants. According to Academician I. Ushachev, "...the unification of enterprises based on the principle of cooperation in the form of structural integration creates conditions for the rational use of productive forces and certain production relations, which leads to an increase in the organizational, economic, and production potential of a given chain..." [3, p. 12]. This structure facilitates the efficient operation of the region's agro-industrial enterprises, as well as the service and sales sectors for agricultural end products. The theoretical and methodological basis of the study was the works of domestic and international scholars (I.N. Goretov, K.K. Davlatzoda, K.K. Davlatov, P.I. Ogorodnikov, J.S. Piriev, N.A. Urunbaeva, and E.N. Sheraliev), as well as data on the development of the agro-industrial complex of the Republic of Tajikistan. A comparative analysis method was used to determine the effectiveness of cooperative and integration relations.

RESULTS

In the current socio-economic situation in the country's agricultural sector, the development of a cooperative integration approach to efficiency is a result of the high profitability of all sectors of the agro-industrial complex, particularly agricultural producers, who have recently been supplying raw materials and incurring heavy losses. On the other hand, cotton processing enterprises receive high profits due to cheap raw materials, which contributes to the underdevelopment of agriculture. Integration, in turn, ensures the efficient functioning of enterprises in the agro-industrial complex through the use of material resources (material, financial, informational), the restoration of old ties, and the establishment of new economic ties. Therefore, "...an integration structure that unites these enterprises and covers their activities from agricultural production to sales is an effective system adapted to the conditions of a market economy..." [4, p. 219].

To foster cooperative and integrative relations in the export of final products from the country's agro-industrial complex in a market economy, the development of clustering is becoming important. The most effective form of clustering is the development of cooperation based on local resources. Here, "...the need not only for import substitution, but also for spending funds on production and the introduction of new technologies is also important, and the most extreme case is when domestic production of imported goods meets the description of the international standard" [1, p. 18]. In this regard, the effectiveness of cooperative and integration relations, in our opinion, is essential for the consolidation of all sectors of the agro-industrial complex in an environment oriented towards the export and import of domestic goods and products, and for the competitiveness of the country's national economy.

The main indicator of the result of cooperative and integration relations is economic efficiency, which shows the overall effect of the production process. Economic efficiency is determined by comparing production results with actual labor costs. "...Since the object of our study is cooperative and integration relations, the main objective here is to assess the effectiveness of the development of integration relations in the agro-industrial complex system. Cooperative and integration relations, in turn, when implementing economic functions, also resolve the socio-environmental problems of the participants in this chain..." [9, p. 224]. Social performance indicators are reflected primarily in the creation of new jobs, improvement of the social status of the population, restoration and development of market infrastructure, etc. Also, within the framework of cooperative and integrative relations in the agro-industrial complex, it is necessary to include issues of training and professional development of industry workers, increasing wages, strengthening labor discipline, improving conditions, rest, and the psychological well-being of workforces.

The transition to a system of sustainable development in the agro-industrial complex requires an assessment of the effectiveness of collective actions in the process of integrative relations. Furthermore, in recent decades, special attention has been paid to issues of efficiency and environmental protection. "...Environmentally friendly food production and the state of the environment have a direct impact on the health and working conditions of workers and are an important factor in environmental performance..." [5, p. 75]. The main indicator of environmental performance in this case is the expanded restoration of natural resources and the improvement of the regional ecosystem, including the restoration of agricultural fertility and the production of environmentally friendly products with minimal costs.

DISCUSSION

According to A.A. Rulinskaya, the effective formation and development of the integration of the agro-industrial complex is assessed using three key indicators: competitive organization of production based on the price index (the ratio of the selling price of agro-industrial products in the integration chain to the average market price in the regional agro-industrial market); the socio-economic efficiency of agro-industrial integration, ensured by reflecting indicators of wages, in particular bonuses, the size of social funds of organizations and enterprises, the technical and technological level, the energy fund, advanced training of employees, provision of material and living conditions, labor protection costs, technical condition, etc.; calculation of the effectiveness of the joint activities of the participants in the agro-industrial integration, carried out on the basis of a comparison of the total profit received as a result of the merger and the reduction of production costs [7, p. 61]. Depending on the above, we propose to present the overall effectiveness of cooperative and integration relations as follows:

$$Qms = C1+C2+C+C3 +.....Sp, (1).$$

what, NGO-the effectiveness of cooperation and integration relations in the agro-industrial complex;

n is the number of enterprises and organizations operating within the framework of these integration relations.

If we look at the ultimate goal of cooperative integration relations, then, as we know, its main task is to reduce costs at each technological and production stage and obtain the minimum (maximum) profit, and we present the formula for the sum of efficiency as follows:

$$C_mkh=\sum_(I=1)^n \quad [\![ci \rightarrow Max \{ \}]\!] \quad (2).$$

"...The totality of the economic effect of cooperation and integration relations in the agro-industrial complex is achieved by increasing the volume of agricultural production, reducing the cost of production, industrial processing and sales of products, increasing competitiveness and product quality,attracting investment and introducing innovations, which contributes to increasing product productivity, solving social problems and the process of greening agricultural processes, in particular, the production of environmentally friendly products...." [6, p. 182].

When determining the effectiveness of cooperation and integration relations, the method of comparative analysis can be used. In general, the analysis of the effectiveness of economic integration is evaluated by comparing the analysis of the effectiveness of their participants before and after cooperation and integration. If, for comparison, an increase in its coefficient (degree of profitability) is used as a general indicator of economic efficiency, which can be calculated using the following formula:

$$D = Dmx - (D1+ D2 + D3 + ... + Dp) (3).$$

what, NPOO-profitability of cooperation and integration relations in the system of the agro-industrial complex;

(D1+ D2 + D3 + ... + Dp) - profitability of enterprises and organizations before their inclusion in integration as part of cooperative integration relations.

The study of general indicators of the effectiveness of cooperation and integration relations indicates that the system of indicators characterizing the effectiveness of cooperation and integration should complement the indicators of economic, environmental and social efficiency. "...The economic, social and environmental effects are interrelated, the economic effect is the result of the production of end products, while the socio-environmental effect is the result of the implementation of certain industrial relations. Hence, economic efficiency is understood as ensuring social and environmental benefits in the form of increasing real incomes of workers, proper and efficient use of labor resources, reducing poverty in the agricultural sector, rationing work and recreation for the population, improving the ecological condition of agricultural land, widespread reproduction of natural resources and public health..." [12, p. 121].

The degree of use of production resources within the framework of cooperative and integration relations in terms of organizational and technological efficiency indicates that this is due to improved technical re-equipment of production, reduced product losses, contributes to cost savings and increased labor productivity. An important indicator of this form of efficiency is to ensure widespread reproduction at minimal cost.

In general, the formation and development of cooperative and integration relations in the system of the agro-industrial complex is aimed at increasing the economic, social and environmental efficiency of its participants, it is aimed at maximizing the production of agricultural products and their industrial processing in the fruitful activities of its participants, largely depends on the following measures:

- "... cooperative and integration relations in the system of the intersectoral complex of the republic are of strategic importance, the share of the agricultural sector in the country's fashion is 23.7%, 2/3 of the republic's manufacturing enterprises are agro-industrial enterprises, provide 35% of the republic's budget payments, 65.5% of the population is engaged in agriculture. This regime is designed to ensure the food security of the population and more industrial processing of agricultural products in more than 60% of the territory of the Khatlon region..." [11, p. 235].

- effective management of the activities of enterprises of the agro-industrial complex largely depends on the effectiveness of cooperative and integration relations, largely depends on organizational, economic, technical, technological, social, environmental, natural and climatic measures, evaluates the reflection of the capabilities of enterprises of the chain system of the agro-industrial complex based on the joint activities of its participants;

- cooperative and integration relations in the system of the agro-industrial complex are at the stage of formation and development, taking into account the experience of economically developed countries, based on the high level of scientific and technological progress and industrialization of the agricultural sector, the production and technological potential serves for high efficiency of delivery of agricultural goods and products to participants in the production chain from the producer to the end consumer;

- the sustainable development of cooperative and integration relations requires state support for the branches of the agro-industrial complex. Therefore, in order for the agro-industrial complex to overcome the economic and financial crisis, state regulation of this industry is necessary. In this regard, the use of economic, financial, organizational, economic, and administrative-legal mechanisms is very important in scientific work. In addition, to stimulate the process of copywriting integration, the state can also be directly involved in this process.;

- from the point of view of the methodological aspect, it is important to assess the effectiveness of cooperative integration relations. In the dissertation, we used the method of comparative analysis to determine the effectiveness of this process, which, based on the influence of the above factors, is aimed at the expected effectiveness of the participants in this chain.

CONCLUSION

Thus, the effectiveness of cooperative and integrative relations is a research and scientific understanding that largely depends on key factors such as organizational, economic, technical, technological, social, environmental, and

climatic ones. These factors reflect the capabilities of the agro-industrial complex's chain process. They evaluate the joint activities of its participants and contribute to the reduction of production costs, the generation of additional income, and the improvement of their socioeconomic status. The formation and development of cooperative and integrative relations in the agro-industrial complex, based on the reduction of intermediaries and the expanded reproduction of natural resources, is an effective system adapted to market economy conditions, contributing to the country's food security, the increased competitiveness of domestic products, and the sustainable development of the regional economy.

LITERATURE

1. Горетов И.Н. Кластерные технологии в управлении АПК //Вестник Чувашского университета. -2009. -№1. -С.389.
2. Давлатзода, К. К. Ташаккул ва инкишофи кластерҳои соҳавӣ дар минтақа / К. К. Давлатзода, Д. Халифазода. – Душанбе : Таджикский национальный университет, 2023. – 158 р. – EDN DGVUAF.
3. Давлатзода, Қ. Қ. Самтҳои асосии дастгирии давлатии рушди кластерҳои Пахтакорӣ дар минтақаҳои кишвар / Қ. Қ. Давлатзода, Ҷ. Б. Халифазода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – No. 1(35). – P. 68-76. – EDN NHUFIJ.
4. Давлатзода, Қ. Қ. Таҷрибаи хориҷӣ оид ба ташаккул ва рушди кластерҳои агросаноатӣ дар минтақа / Қ. Қ. Давлатзода, Ҷ. Б. Халифазода // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2021. – No. 3(55). – P. 88-93. – EDN BCBOLL.
5. Давлатов К.К. Развитие кооперации и интеграции в АПК Республики Таджикистан// Монография.-Воронеж, 2008. –С.218.
6. Огородников П.И., Федорова О.А., ва Чиркова В. Ю. Интеграционные объединения - основа стабильного и динамичного развития АПК // Экономика региона. 2011. -№4. -С. 182.
7. Пириев Дж. С., Амиров Н.И. и др. Зарубежный опыт кластерного развития агропромышленного комплекса// Доклады Таджикской Академии сельскохозяйственный наук. –Душанбе, 2013. -№4 (38).-С.59-63.
8. Урунбаева, Н. А. Развитие устойчивого механизма управления водопользования в условиях орошаемого земледелия в зарубежных странах / Н. А. Урунбаева, Д. Б. Халифазода // Финансово-экономический вестник. – 2021. – № S4.2(29). – С. 75-85. – EDN QYQKNW.
9. Халифазода, Д. Б. Инвестиции как основное средство формирования промышленно-отраслевых кластеров Хатлонского региона / Д. Б. Халифазода // Государственное управление. – 2024. – № 4-1(69). – С. 224-233.
10. Халифазода, Д. Б. Оценка эффективности производственной интеграции и кооперации в системе агропромышленных кластеров / Д. Б. Халифазода // Endless Light in Science. – 2022. – № 8-8. – С. 144-149. – DOI 10.24412/2709-1201-2022-144-149.
11. Халифазода, Ҷ. Б. Татбиқи имкониятҳои таҷрибаи хориҷӣ оид ба ташаккули кластерҳои пахта дар шароити минтақа / Ҷ. Б. Халифазода // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2024. – No. 3(58). – P. 233-244.
12. Шералиев, Э. Н. Фаъолгардонии ҷалби сармояҳо ба рушди кластерҳои Пахтакорӣ дар минтақа / Э. Н. Шералиев, Ҷ. Б. Халифазода // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – No. 4-1(58). – P. 116-123.

УДК: 330.3:004:005.342

ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ВА СОҲИБКОРИИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Ғафуров Парвиз Ҷӯрахонович
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Абдуллоева Шахноза Абдуҷаборовна
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи информатикаи Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд

Мақола ба таҳқиқи масъалаҳои ҳамгироии иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он моҳияти иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ, робитаи мутақобилаи онҳо ва нақши онҳо дар рушди иқтисоди миллӣ таҳлил гардидааст. Омилҳои асосии таъсиррасон, имкониятҳо ва мушкилоти рушди ин равандҳо дар шароити Тоҷикистон муайян карда шудаанд. Ҳамчунин самтҳои афзалиятноки ҳамгироӣ, аз ҷумла рушди тиҷорати электронӣ, истифодаи платформаҳои рақамӣ, маркетинги рақамӣ, пардохтҳои электронӣ ва стартапҳо баррасӣ шудаанд. Дар асоси таҳқиқот тавсияҳои илмӣ-амалӣ оид ба такмили сиёсати давлатӣ, рушди инфрасохтори рақамӣ ва дастгирии соҳибкории инноватсионӣ пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: иқтисоди рақамӣ, соҳибкории инноватсионӣ, рақамикунонӣ, тиҷорати электронӣ, платформаҳои рақамӣ, стартап, маркетинги рақамӣ, инфрасохтори рақамӣ, рушди иқтисодӣ, Тоҷикистон.

ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ТАДЖИКИСТАНЕ

Гафуров Парвиз Джурахонович
кандидат экономических наук, доцент Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Абдуллоева Шахноза Абдуджаборовна
кандидат экономических наук, доцент кафедры информатики Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова. Республика Таджикистан, Худжанд

Статья посвящена исследованию интеграции цифровой экономики и инновационного предпринимательства в Республике Таджикистан. Рассматриваются сущность цифровой экономики и инновационного предпринимательства, их взаимосвязь и роль в развитии национальной экономики. Определены основные факторы влияния, возможности и проблемы развития данных процессов в условиях Таджикистана. Особое внимание уделено приоритетным направлениям интеграции, включая развитие электронной коммерции, использование цифровых платформ, цифрового маркетинга, электронных платежей и стартапов. На основе проведённого анализа предложены научно-практические рекомендации по совершенствованию государственной политики, развитию цифровой инфраструктуры и поддержке инновационного предпринимательства.

Ключевые слова: цифровая экономика, инновационное предпринимательство, цифровизация, электронная коммерция, цифровые платформы, стартапы, цифровой маркетинг, цифровая инфраструктура, экономическое развитие, Таджикистан.

INTEGRATION OF THE DIGITAL ECONOMY AND INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN TAJIKISTAN

Ghafurov Parviz Jurakhonovich
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Abdulloeva Shakhnoza Abdujaborovna
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Informatics, Khujand State University named after Academician B. Gafurov. Republic of Tajikistan, Khujand

The article is devoted to the study of the integration of the digital economy and innovative entrepreneurship in the Republic of Tajikistan. It analyzes the essence of the digital economy and innovative entrepreneurship, their interrelation, and their role in national economic development. The main influencing factors, opportunities, and challenges of these processes in the context of Tajikistan are identified. Particular attention is paid to priority areas of integration, including the development of e-commerce, the use of digital platforms, digital marketing, electronic payments, and startups. Based on the research, scientific and practical recommendations are proposed to improve state policy, develop digital infrastructure, and support innovative entrepreneurship.

Keywords: digital economy, innovative entrepreneurship, digitalization, e-commerce, digital platforms, startups, digital marketing, digital infrastructure, economic development, Tajikistan.

МУҚАДДИМА

Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонии муносибатҳои иқтисодӣ рушди устувори иқтисоди миллӣ бидуни истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ, ташаккули муҳити инноватсионӣ ва дастгирии

соҳибкории навоварона ғайриимкон мебошад. Иқтисоди рақамӣ ҳамчун марҳилаи нави рушди низоми иқтисодӣ ба тағйирёбии шаклҳои истеҳсолот, хизматрасонӣ, идоракунӣ, савдо, молия ва фаъолияти соҳибкорӣ таъсири амиқ мерасонад. Дар чунин шароит соҳибкорӣ на танҳо воситаи ташкили фаъолияти иқтисодӣ, балки омили муҳими ҷорӣ намудани навовариҳо, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва таъмини рушди иҷтимоию иқтисодӣ мегардад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи ҳамгироии иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ аҳамияти махсус дорад, зеро кишвар дар марҳилаи гузариш ба модели нави рушди иқтисодӣ қарор дошта, зарурати баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, густариши тиҷорати электронӣ, рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ ва дастгирии соҳибкорони навовар рӯз то рӯз меафзояд.

Муҳимияти мавзӯи мазкур инчунин бо он асоснок мегардад, ки рушди соҳибкории инноватсионӣ дар Тоҷикистон ҳанӯз ба сатҳи зарурӣ нарасидааст. Сабабҳои асосии ин ҳолат маҳдуд будани инфрасохтори рақамӣ дар баъзе минтақаҳо, паст будани сатҳи саводнокии рақамӣ, норасоии маблағгузории лоиҳаҳои инноватсионӣ, заифии робитаи илм ва истеҳсолот, инчунин нокифоя будани истифодаи платформаҳои рақамӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ мебошанд. Мақсади мақола таҳлили равандҳои ҳамгироии иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ дар Тоҷикистон, муайян намудани омилҳои таъсиррасон ва пешниҳоди роҳҳои такмили ин раванд мебошад. Объекти таҳқиқот равандҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ва предмети он муносибатҳои иқтисодӣ, ташкилӣ ва институтсионалие мебошанд, ки дар ҷараёни ҳамгироии технологияҳои рақамӣ бо фаъолияти соҳибкорӣ ташаккул меёбанд. Навгонии илмии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ ҳамчун низоми ягонаи таъсиррасон ба рушди иқтисоди миллӣ баррасӣ гардида, самтҳои асосии ҳамгироии онҳо дар шароити Тоҷикистон муайян карда мешаванд.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар ҷараёни таҳқиқот усулҳои таҳлили назариявӣ, муқоисавӣ, оморӣ, системавӣ ва иқтисодӣ истифода гардиданд. Усули таҳлили назариявӣ барои муайян намудани моҳияти иқтисоди рақамӣ, соҳибкории инноватсионӣ ва робитаи байни онҳо истифода шуд. Усули муқоисавӣ имконият дод, ки таҷрибаи давлатҳои дигар бо шароити Тоҷикистон муқоиса карда шавад. Усули системавӣ бошад, иқтисоди рақамӣ ва соҳибкориро ҳамчун унсурҳои ба ҳам алоқаманди як низоми ягонаи рушди иқтисодӣ арзёбӣ намуд. Манбаъҳои асосии таҳқиқотро санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, стратегияҳо ва барномаҳои давлатии марбут ба рушди иқтисоди рақамӣ, соҳибкорӣ ва инноватсия, маводи омории расмӣ, таҳқиқоти олимони ватанию хориҷӣ ва маълумоти таҳлилии ташкилотҳои байналмилалӣ ташкил медиҳанд. Фарзияи асосии таҳқиқот аз он иборат аст, ки ҳамгироии самараноки иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ метавонад ба баланд гардидани рақобатпазирии иқтисоди Тоҷикистон, афзоиши самаранокии фаъолияти соҳибкорӣ, ташкили ҷойҳои нави корӣ, густариши бозорҳои электронӣ ва беҳтар шудани сифати хизматрасониҳо мусоидат намояд. Ҳар қадар сатҳи истифодаи технологияҳои рақамӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ баланд бошад, ҳамон қадар имкониятҳои рушди инноватсионӣ, афзоиши маҳсулнокӣ ва воридшавӣ ба бозорҳои нав бештар мегардад, аммо барои амалӣ шудани ин раванд мавҷудияти инфрасохтори муосири рақамӣ, кадрҳои соҳибтахассус, дастгирии давлатӣ, сармоягузорӣ ва муҳити мусоиди ҳуқуқӣ зарур мебошад.

Дар адабиёти илмӣ иқтисоди рақамӣ ҳамчун низоми нави муносибатҳои иқтисодӣ маънидод мешавад, ки дар он маълумот, технологияҳои иттилоотӣ, платформаҳои рақамӣ ва шабакаҳои коммуникатсионӣ нақши асосӣ мебозанд. Олимон таъкид менамоянд, ки иқтисоди рақамӣ на танҳо истифодаи компютер ва интернет, балки тағйирёбии сохтори истеҳсолот, идоракунӣ, муносибат бо истеъмолкунандагон ва тарзи қабули қарорҳои иқтисодиро дар бар мегирад. Соҳибкории инноватсионӣ бошад, шакли фаъоли соҳибкорист, ки ба ҷорӣ намудани маҳсулот, хизматрасонӣ, технология ё усулҳои нави идоракунӣ равона шудааст; хусусияти асосии он дар он аст, ки соҳибкор на танҳо мол ё хизматрасонӣ истеҳсол мекунад, балки роҳи нави қонеъ намудани талаботи бозорро пешниҳод менамояд. Аз ин нуқтаи назар, соҳибкории инноватсионӣ бо иқтисоди рақамӣ робитаи мустақим дорад, зеро аксари навовариҳои муосир ба технологияҳои рақамӣ такя мекунанд.

Дар ин замина, муҳаққиқ Абдуллоева Ш.А. таъкид менамояд, ки «...рақамикунонии соҳибкорӣ воситаи пуриқтидори баланд бардоштани самаранокии иқтисоди миллӣ, рушди соҳибкории хурд ва миёна, густариши имкониятҳои содиротӣ, беҳтар намудани сифати хизматрасониҳо, таъсиси истеҳсолоти инноватсионӣ ва ташаккули ҷойҳои нави корӣ мебошад» [1, с. 5]. Самиева М.Б. ва Ализода Ҳ.С. қайд менамоянд, ки «...рақамикунонӣ (digitalization) ба равандҳо ва хизматрасониҳои вобаста ба коркарди рақамии иттилоот дахл дошта, истифодаи технологияҳои муосирро дар равандҳои идоракунӣ, истеҳсолот ва фурӯш фаро мегирад; барои соҳибкории хурду миёна, рақамикунонӣ на танҳо як интихоби ихтиёрӣ, балки шарти зарурии рушди устувор ва рақобатпазирии бозор мебошад» [5, с. 342]. Ғаффоров Ф.М. ва ҳаммуаллифон таъкид мекунанд, ки «...рушди технологияҳои рақамӣ дар сатҳи соҳаҳо, корхонаҳо, минтақаҳо ва ҳукумати рақамӣ инчунин имкониятҳои нави бозори меҳнат дар муҳити рақамии ҷаҳониро нишон медиҳанд» [3, с. 85]. Тибқи таҳқиқоти Гадаборшев Х.С., «...ҳар як корхона дар шароити рақамикунонӣ бояд ба хавфҳои нав омода бошад ва қобилияти кам кардани таъсири манфии онҳоро дошта бошад» [2, с. 29], ва тавре ки Толибов Қ.Қ. ва Абдуллоев А.Б. қайд мекунанд, «...истифодаи васеи технологияҳо ва равандҳои рақамӣ рақобатпазирии ҳам иқтисоди миллиро дар умум ва ҳам корхонаи мушаххасро баланд мебардорад» [7, с. 322].

НАТИҶАҲО

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки иқтисоди рақамӣ дар Тоҷикистон тадриҷан ба яке аз самтҳои муҳими рушди иқтисоди миллӣ табдил ёфта истодааст. Солҳои охир хизматрасониҳои электронӣ, пардохтҳои ғайринақдӣ, интернет-банкинг, платформаҳои савдои электронӣ, низомҳои иттилоотии идоракунӣ ва воситаҳои

рақамии омӯзишӣ бештар истифода мешаванд. Ин равандҳо барои соҳибкорон имконият медиҳанд, ки муносибат бо муштариёнро беҳтар намоянд, хароҷоти амалиётиро коҳиш диҳанд ва фаъолияти худро шаффофтар созанд. Яке аз натиҷаҳои муҳими таҳқиқот муайян гардидани самтҳои асосии ҳамгироии иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ мебошад, ки ба он рушди тиҷорати электронӣ, истифодаи платформаҳои рақамӣ дар фурӯши маҳсулот ва хизматрасонӣ, ҷорӣ намудани пардохтҳои электронӣ, автоматизатсияи ҳисобдорӣ ва идоракунии соҳибкорӣ, истифодаи маркетинги рақамӣ, таҳлили додаҳо барои қабули қарорҳо, истифодаи зеҳни сунъӣ дар хизматрасонӣ ва истеҳсолот, инчунин рушди стартапҳо ва дастгирии соҳибкорони ҷавон дохил мешаванд.

Бо вуҷуди пешравиҳо, як қатор мушкилот низ ошкор гардиданд. Аввалан, сатҳи дастрасӣ ба интернети босифат дар ҳамаи минтақаҳо якхела нест. Дуюм, бисёре аз соҳибкорон малакаҳои кофии рақамӣ надоранд. Сеюм, маблағгузории лоиҳаҳои инноватсионӣ маҳдуд мебошад. Чорум, бозори стартапҳо ва сармоягузории венчурӣ ҳанӯз пурра ташаккул наёфтааст. Панҷум, ҳамкории муассисаҳои илмӣ, донишгоҳҳо ва бахши хусусӣ дар самти ҷорӣ намудани технологияҳои нав ба талаботи замон пурра ҷавобгӯ нест. Дар асоси таҳлил метавон модели консептуалии ҳамгироиро пешниҳод намуд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Модели консептуалии ҳамгироии иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ

Самти ҳамгироӣ	Имкониятҳо	Мушкилоти асосӣ	Натиҷаи интизоршаванда
Тиҷорати электронӣ	Дастрасӣ ба бозорҳои нав	Норасоии эътимод ба хариди онлайн	Афзоиши ҳаҷми фурӯш
Пардохтҳои рақамӣ	Коҳиши муомилоти нақдӣ	Саводнокии пасти молиявӣ	Шаффофияти амалиётҳо
Маркетинги рақамӣ	Ҷалби муштариёни нав	Норасоии мутахассисон	Баландшавии рақобатпазирӣ
Стартапҳо	Ҷорӣ намудани ғояҳои нав	Маҳдудияти сармоя	Ташкили ҷойҳои нави корӣ
Автоматизатсияи идоракунӣ	Самаранокии қарорҳо	Арзиши баланди технологияҳо	Коҳиши хароҷот

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси таҳлили адабиётҳои илмӣ.

Таҳлил нишон медиҳад, ки рушди иқтисоди рақамӣ метавонад барои соҳибкории хурду миёна махсусан муҳим бошад, зеро маҳз ин гурӯҳи соҳибкорон бештар ба воситаҳои арзон, зуд ва дастрас ниёз доранд. Платформаҳои рақамӣ ба онҳо имкон медиҳанд, ки бе хароҷоти зиёд маҳсулотро таблиғ кунанд, муштариёнро пайдо намоянд ва фурӯшро ба роҳ монанд.

МУҲОКИМА

Ҳамгироии иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ бояд ҳамчун раванди комплексӣ баррасӣ гардад, ки танҳо бо ҷорӣ намудани технология маҳдуд намешавад. Барои натиҷаи устувор зарур аст, ки муҳити ҳуқуқӣ, инфрасохтор, низоми таълим, дастгирии молиявӣ ва фарҳанги соҳибкорӣ ҳамзамон рушд ёбанд. Дар Тоҷикистон имкониятҳои назаррас барои рушди ин самт вуҷуд доранд: аҳолии ҷавон, афзоиши истифодаи интернет, густариши хизматрасониҳои мобилӣ, рушди низоми бонкдории рақамӣ ва таваҷҷуҳи давлат ба рақамикунонӣ метавонанд заминаи мусоид фароҳам оваранд. Аммо барои истифодаи пурраи ин имкониятҳо бояд сиёсати дастгирии соҳибкории инноватсионӣ тақвият дода шавад.

Яке аз масъалаҳои муҳим тайёр намудани кадрҳои дорои салоҳияти рақамӣ мебошад. Донишгоҳҳо ва муассисаҳои таълимӣ бояд барномаҳои таълимиро бо талаботи иқтисоди рақамӣ мутобиқ созанд; дар баробари фанҳои назариявӣ, донишҷӯён бояд малакаҳои амалӣ дар соҳаи барномасозӣ, таҳлили додаҳо, тиҷорати электронӣ, маркетинги рақамӣ, идоракунии лоиҳаҳои инноватсионӣ ва амнияти иттилоотӣ пайдо намоянд. Масъалаи дигар дастгирии молиявии соҳибкорони инноватсионӣ мебошад: барои рушди стартапҳо, лоиҳаҳои технологӣ ва тиҷорати рақамӣ зарур аст, ки фондҳои дастгирӣ, грантҳо, қарзҳои имтиёзнок ва механизмҳои сармоягузории венчурӣ фаъол гарданд, инчунин таъсиси инкубаторҳо, технопаркҳо ва марказҳои рушди соҳибкорӣ метавонад ба ташаккули муҳити инноватсионӣ мусоидат намояд. Дар баробари ин, зарур аст, ки соҳибкорон ба истифодаи технологияҳои рақамӣ ҳавасманд карда шаванд - масалан, барои соҳибкороне, ки ҳисобдорӣ, фурӯш, хизматрасонӣ ё идоракунии худро рақамӣ мекунанд, имтиёзҳои муайян пешниҳод шуданаш мумкин аст, ва ташкили курсҳо, семинарҳо ва машваратҳои амалӣ метавонад сатҳи омодагии онҳоро баланд бардорад.

ХУЛОСА

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки ҳамгироии иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ яке аз шартҳои муҳими рушди устувори иқтисоди Тоҷикистон мебошад. Иқтисоди рақамӣ барои соҳибкорон имкониятҳои нав фароҳам меорад, аз ҷумла густариши бозорҳо, беҳтар намудани хизматрасонӣ, кам кардани хароҷот, ҷорӣ намудани усулҳои нави идоракунӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирӣ. Дар баробари ин, рушди ин раванд бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мебошад: нокифоя будани инфрасохтори рақамӣ дар баъзе минтақаҳо, паст будани сатҳи саводнокии рақамӣ, маҳдудияти сармоягузорӣ, кам будани мутахассисони соҳаи технологияҳои рақамӣ ва заифии ҳамкории илм, таҳсилот ва истеҳсолот.

Барои таҳкими ҳамгироии иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ дар Тоҷикистон чунин тавсияҳо пешниҳод карда мешаванд: рушди инфрасохтори рақамӣ дар минтақаҳо; баланд бардоштани

саводнокии рақамии соҳибкорон; дастгирии молиявии стартапҳо ва лоиҳаҳои инноватсионӣ; таъсиси технопаркҳо ва марказҳои инноватсионӣ; густариши тиҷорати электронӣ; такмили қонунгузорӣ дар самти иқтисоди рақамӣ; ва тақвияти ҳамкории донишгоҳҳо, марказҳои илмӣ ва бахши хусусӣ. Дар сурате ки иқтисоди рақамӣ ва соҳибкории инноватсионӣ ҳамчун самтҳои ба ҳам алоқаманд рушд дода шаванд, онҳо метавонанд ба ташаккули модели нави иқтисоди миллӣ, афзоиши шуғл, баланд шудани самаранокии истеҳсолот ва рушди рақобатпазирии Тоҷикистон мусоидат намоянд.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоева Ш.А. Цифровизация предпринимательства как фактор повышения конкурентоспособности экономики Таджикистана // Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. – 2025. – № 12. – С. 3–5. – EDN EGRUTF.

2. Гадаборшев Х.С. Риски цифровизации бизнес-процессов малого и среднего предпринимательства: классификация и механизмы минимизации // Danish Scientific Journal. – 2025. – № 101. – С. 29–35. – DOI 10.5281/zenodo.17493460. – EDN PFDAKI.

3. Ғафоров Ф.М., Холов Ҳ.С., Ҳомидова Ф.Х. Рушди соҳибкории инноватсионӣ дар шароити рақамикунонӣ ва инфрасохтор // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2023. – № 4-2 (55). – С. 85–94. – EDN DXFBRI.

4. Давлатов Н.С. Нақш ва мавқеи соҳибкорӣ дар низоми иқтисоди бозорӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2019. – № 3 (28). – С. 154–160. – EDN LDYWWO.

5. Самиева М.Б., Ализода Ҳ.С. Таъсири рақамикунонӣ ба фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2025. – № 2 (57). – С. 342–349. – EDN EOHWNC.

6. Тарасова А.Н. Трансформация академического предпринимательства в условиях цифровизации // Вестник Поволжского государственного технологического университета. Серия: Экономика и управление. – 2025. – № 3 (66). – С. 79–89. – DOI 10.25686/2306-2800.2025.3.79. – EDN FWZZKM.

7. Толибов Қ.Қ., Абдуллоев А.Б. Рушди соҳибкории тиҷоратӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2024. – № 1 (51). – С. 322–327. – EDN TEBWAA.

8. Эмомализода Н.Э. Рақамикунонии бахшҳои иқтисодиёт ва рушди сармоягузориву соҳибкорӣ ҳамчун ҳадафи олии давлат // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – № 1 (53). – С. 145–150. – EDN RHOPOC.

УДК: 330.341:004

РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Назарамонова Давлатмо Мирзомудиновна
кандидат экономических наук, доцент Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В данной статье рассматриваются вопросы развития человеческого капитала в условиях трансформаций цифровой экономики. Анализируются современные тенденции цифровизации, их влияние на рынок труда, систему образования и профессиональные компетенции работников. Особое внимание уделяется формированию цифровых навыков, инновационного мышления и адаптации человеческих ресурсов к новым экономическим условиям. Автором предложены основные направления повышения эффективности развития человеческого капитала посредством внедрения цифровых технологий, совершенствования образовательной системы и поддержки непрерывного обучения. Результаты исследования могут быть использованы при разработке государственной политики и стратегий управления человеческими ресурсами.

Ключевые слова: человеческий капитал, цифровизация, образование, здоровье, социальная защита, стратегия.

DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATIONS IN THE DIGITAL ECONOMY

Nazaramonova Davlatmo Mirzomudinovna
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines the development of human capital in the context of digital economy transformations. It analyzes modern digitalization trends and their impact on the labor market, education system, and professional competencies of employees. Particular attention is paid to the formation of digital skills, innovative thinking, and the adaptation of human resources to new economic conditions. The author proposes key directions for improving the effectiveness of human capital development through the implementation of digital technologies, modernization of the education system, and support for lifelong learning. The results of the study may be used in the development of public policy and human resource management strategies.

Keywords: human capital, digitalization, education, health, social protection, strategy.

ВВЕДЕНИЕ

В современных условиях перехода к экономике знаний человеческий капитал (ЧК) является одним из основных факторов как устойчивого социального, так и экономического развития страны. Одним из ключевых приоритетов в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года предусмотрено, что человеческий капитал является основным направлением перспективной модели развития, а его фундаментальные элементы - образование и наука - выступают необходимыми условиями роста безопасности и национальной жизнеспособности экономики. Развитие человеческого капитала является ключевым фактором повышения уровня, качества и эффективности социальных секторов, особенно образования и здравоохранения, науки и инноваций, а также эффективного функционирования научных учреждений [6]. Поэтому наука и техника как ключевые компоненты человеческого капитала усиленно поддерживаются государством [5, с. 8].

Актуальность проблемы развития человеческого капитала в условиях цифровой трансформации отражена в «Концепции цифровой экономики в Республике Таджикистан» [4], в «Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года», в национальных стратегиях в области здоровья и образования, в «Концепции перехода на цифровое образование до 2042 года», а также в научных трудах и исследованиях таджикских и зарубежных авторов. Цель исследования - выявление особенностей формирования и развития человеческого капитала в период перехода к экономике знаний, а также определение ключевых факторов, воздействующих на его обоснование и рост эффективности.

МЕТОДОЛОГИЯ

В начале XX века впервые провели свои научные исследования в области человеческого капитала американские экономисты Г. Беккер и Т. Шульц. Они обосновали, что основой экономического развития являются инвестиции в образование, здоровье и личностное развитие. По различным направлениям человеческого капитала до Г. Беккера и Т. Шульца проводили исследования такие экономисты, как А. Смит, У. Петти, А. Маршалл и др. В области развития человеческого капитала также проводили свои исследования многие зарубежные и отечественные экономисты и социологи: Т. Заславская, В. Мау, А. Аганбегян, С. Глазьев, Е. Ясин, Я. Минцер, П. Друкер, а также отечественные экономисты - академик Р.К. Рахимов, Х.У. Умаров, Ш.Ш. Базаров, Т.Дж. Усманова, А.А. Назаров, Р.М. Бабаджанов, И.С. Хоркашов, М.Д. Пулатов. В процессе исследования использовались методы теоретического и сравнительного анализа, систематизации научных подходов к определению человеческого капитала, а также статистического анализа показателей развития образования, здравоохранения и трудовых ресурсов.

По мнению основоположников концепции человеческого капитала Т. Шульца, Г. Беккера и Дж. Минсера, теоретические и практические профессиональные знания, навыки, умения, физическое и моральное здоровье человека представляют собой вид капитала, вложение в который не только улучшает экономическое состояние человека, но и компании в целом. В узком смысле человеческий капитал - это улучшение социально-экономического состояния отдельной личности, а в широком смысле он интерпретируется как интенсивный производительный фактор экономического развития, развития социума и семьи. Т. Заславская считает, что человеческий капитал - это комплекс врождённых и приобретённых сил, творческих способностей и возможностей личности для извлечения экономической выгоды и развития социума; по её мнению, в нестабильной социальной среде огромная часть потенциала остаётся нереализованной из-за деградации социальной сферы и падения уровня жизни [8, с. 5–16]. С.А. Попова отмечает, что человеческий капитал является важнейшим фактором экономической стабильности и безопасности: именно научно-практическая подготовленность, физическая стабильность и навыки решения производственных проблем личности могут стать причиной роста производительности и финансового эффекта компаний [7, с. 68–76].

По мнению Г.А. Сергеевича и Ш.Г. Игоревича, человеческий капитал - это качественная характеристика населения, представляющая собой накопленный запас знаний, умений, опыта и здоровья, который используется для удовлетворения разнообразных потребностей личности и общества, а также для получения дохода; то есть человеческий капитал не возникает сам по себе - это результат длительного, многоуровневого процесса, в который вовлечены семья, система образования, здравоохранение, рынок труда и государство [2, с. 103]. Различные подходы к определению человеческого капитала с точки зрения учёных-экономистов представлены в таблице 1.

Таблица 1. Определения человеческого капитала с точки зрения различных учёных-экономистов

№	Автор	Определения	Источник
1.	Нойман Ф.	Этико-культурные, профессиональные качество, общие и специальные образование являются важные элементы человеческого капитала	Нойманн Ф. Методика экономической оценки человеческого капитала. Ч.2. - Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2015. - 98 с.
2.	Дятлов С.	Человеческий капитал - это результат инвестиций и накопленный человеком запас здоровья, знаний, навыков, способностей и мотиваций для увеличение личной и выгоды компании	
3.	Капелюшникова Р. И.	Совокупность качеств человека, определяющих его способность к трудовой деятельности и созданию экономической ценности	Капелюшников Р.И. *Современные концепции человеческого капитала*. — Москва, 2003.
4.	Генкин Б. М.	Совокупность способностей, знаний, навыков и энергии человека, используемых в производственной деятельности	Генкин Б.М. *Экономика и социология труда*. — Москва: Норма, 2007.
5.	Александр И. Д.	Формируется благодаря инвестициям в образование, квалификацию, здоровье и развитие личности	Добрынин А.И., Дятлов С.А., Цыренова Е.Д. *Человеческий капитал в транзитивной экономике*. — Санкт-Петербург, 1999.
6.	Авторское определение	Человеческий капитал - это потенциал которой принесет выгоду, содействует для достижение поставленных личных и общих целей	

Источник: разработано автором

РЕЗУЛЬТАТЫ

Современная экономическая обстановка в связи с ускоренным внедрением цифровых технологий в производственные процессы и обмен экономической информацией усиливает конкуренцию за профессиональные таланты. Эта ситуация принуждает компании пересмотреть свои принципы и методы управления персоналом, стратегии подготовки и переподготовки специалистов и прежде всего переориентироваться на обновление человеческого капитала. Особенность человеческого капитала в отличие от финансовых активов состоит в том, что он предоставляет возможность непосредственного расширения и улучшения своей значимости посредством обучения, переобучения и продвижения по карьерной лестнице. Относительно развития человеческого капитала в условиях цифровизации И.В. Булах отмечает: «...цифровая трансформация современного общества оказывает огромное влияние на изменение традиционного человеческого капитала, поскольку активное внедрение цифровизации ведёт к интеллектуализации труда» [1, с. 356–362]. То есть цифровизация приближает образование из других стран и континентов: для повышения квалификации или обучения той или иной профессии не обязательно куда-либо уезжать.

Человеческий капитал с точки зрения цифровой трансформации должен состоять из технических и цифровых навыков, генерируемых взаимодействием человека и машины, и поведенческих трансформаций, которые включают новые возможности межчеловеческих отношений в виртуальном пространстве, коммуникативные навыки, этические компетенции и компетенции ответственности [11, с. 229]. Кроме отдельных авторов, занимающихся вопросами человеческого капитала, в настоящее время можно отметить несколько

институтов, проводящих мониторинг уровня человеческого капитала в условиях преобладания цифровой экономики; все данные аналитических докладов в этой области представлены на официальных сайтах и носят цифровой характер [3, с. 17–21] (рисунок 1).

Рисунок 1. Системы мониторинга уровня человеческого капитала

Источник: составлено автором на основе [3].

В связи с этим на этапе перехода к цифровой экономике в обществе Таджикистана возникает важная необходимость - повышение цифровой грамотности населения и уровня владения цифровыми технологиями. О переходе к цифровой экономике и предпосылках её внедрения в Таджикистане доктор экономических наук Ф. Кодирзода высказал следующее мнение: «...в современных условиях цифровая экономика считается одним из приоритетных направлений развития экономики страны; Таджикистан располагает всеми необходимыми условиями и предпосылками для формирования цифровых ресурсов и ускорения процессов цифровизации экономики» [10]. Правительство Республики Таджикистан поэтапно создало основные условия для внедрения цифровых технологий. В качестве примера можно привести правовую базу - Закон Республики Таджикистан «Об изобретениях» и Закон Республики Таджикистан «О технологическом парке», а также практическую основу - «Стратегию Республики Таджикистан в области науки и технологий на 2007–2015 годы», «Программу развития естественных, математических и технических наук на 2010–2020 годы» и другие документы. В целях формирования технологической грамотности в стандарты общеобразовательных учреждений был включён предмет «Информационные технологии»: сначала он преподавался в 7–11 классах, а начиная с 2017–2018 учебного года его изучение было введено уже с 5 класса.

Рисунок 2. Развития человеческого капитала в транзитной условии

Основные показатели развития человеческого капитала в стране характеризуются следующими данными. Численность учащихся в учреждениях общего образования страны в 1991 году составляла 1325,4 тыс. человек, а в 2024 году - 2357,8 тыс. человек. Этот же показатель в учреждениях среднего профессионального

образования составил 40,7 тыс. человек в 1991 году и 93,9 тыс. человек в 2024 году, а в учреждениях высшего профессионального образования вырос с 69,3 тыс. человек в 1991 году до 214,7 тыс. человек в 2024 году. Положительная динамика наблюдается и в инфраструктуре сферы образования: число учреждений общего образования за 35 лет выросло с 3229 до 4037 единиц, учреждений среднего профессионального образования - с 43 до 85 единиц, а число высших учебных заведений - с 13 до 48 единиц. Количество врачей всех специальностей за период с 1991 года (14,1 тыс.) по 2024 год (22,1 тыс.) увеличилось в 1,6 раза, и на 10 000 человек населения в 2024 году приходится 21,2 врача; за 35 лет количество больничных учреждений возросло с 374 до 608 единиц.

Трудовые ресурсы ежегодно в среднем растут до 2,0 % и в 2024 году составили 5982 тыс. человек, из которых 2797 тыс. человек являются рабочей силой, занятой в экономике. Другое важное преимущество человеческого капитала в Таджикистане - это быстро растущее население: более половины населения моложе 35 лет, что считается основным ресурсом и большим экономическим потенциалом роста. Ежегодно увеличиваются инвестиции в образование, здравоохранение и культуру. Если в 2025 году из государственного бюджета в сферу образования был выделен 21 % государственных расходов, то в 2026 году предусмотрено 14 млрд сомони, то есть на 25,4 % больше, чем за прошлый год. За последние 10 лет инвестиции в образование выросли в 5,5 раза: если в 2015 году из государственного бюджета было выделено 2,5 млрд сомони, то в 2026 году этот показатель составляет 14 млрд сомони. Кроме государственного финансирования, в системе образования по данным 2024 года функционировали 11 проектов с общей суммой 4,6 млрд сомони.

ОБСУЖДЕНИЕ

По нашему мнению, главными задачами развития человеческого капитала в перспективе в Республике Таджикистан являются: улучшение доступа к эффективным социальным сервисам, прежде всего здравоохранения, образования, социальной защиты и коммунальных услуг; а также формирование здорового институционально-инвестиционного климата в социально-экономической сфере. Исследованием выявлено, что развитие человеческого капитала в стране можно характеризовать следующими элементами: динамика роста постоянного населения меняется год за годом и сейчас составляет примерно 11,2 млн человек, при этом средняя продолжительность жизни для мужчин составляет 76 лет, для женщин - 78 лет; около 98 % взрослого населения имеют как минимум среднее полное образование, и почти 60 % экономически активного населения занято в экономике; качество и уровень жизни, здоровье и психологический климат, материальное и нематериальное благополучие, рост занятости и условия труда, а также гендерное равенство в стране достигают уровня стран со средним уровнем развития [9, с. 217].

К числу важных характеристик относятся также поэтапное сокращение бедности, уменьшение безработицы, снижение уровня коррупции, реформа государственных институтов и реализация различных программ и стратегий развития социальной сферы. Обеспечен прорыв в сфере образования, фундаментальной и прикладной науки: созданная система непрерывного общего и профессионального образования формирует «сильные» кадры и отвечает потребностям экономики, функционируют профильные вузы, котирующиеся в мировом научно-образовательном пространстве, формируется «экономика знаний». Повышен культурный уровень населения и обеспечена модернизация культурного пространства, поддержка творческих инициатив, взаимодействие традиционной культуры и инновационных проектов. Особое значение придаётся ускоренному переходу на «зелёную» экономику и разработке концепции чистой окружающей среды, которая способствует не только улучшению здоровья населения, но и продлению активного периода жизнедеятельности. Наша гипотеза роста человеческого капитала в Республике Таджикистан в контексте общемировой тенденции инноватизации подкрепляется предложенной моделью его развития (рисунок 3).

Особенности модели развития человеческого капитала в условиях цифровизации состоят в следующем. Во-первых, адаптация системы науки и образования к современным вызовам, которая обеспечит решение современных производственных проблем, равенство и своевременную реакцию на практические вызовы, улучшение качества на всех уровнях науки и образования, эффективность и устойчивость образовательного сектора, внедрение цифровых технологий и ориентацию науки и образования на инновационное развитие. Во-вторых, здравоохранение, ориентированное на устранение источников болезней и противодействие распространению глобальных вирусов: улучшение качества и доступности медицинских услуг, разработка и внедрение цифровых технологий и искусственного интеллекта в медицине, разработка отечественных моделей ведения здорового образа жизни на всех этапах жизненного цикла человека. В-третьих, усиление социальной защиты, устранение неравенства и создание условий для здорового образа жизни населения, предусматривающие реальные системы социальной защиты, достойную заработную плату, пенсии, льготы молодожёнам, молодым учёным и инвалидам, устранение причин «утечки мозгов» и обеспечение карьерного роста талантов. В-четвёртых, повышение культурных ценностей поведения - усиление формирования идентичности, поддержка роста культуры и искусства, развитие творческого потенциала на всех уровнях образования, формирование инновационной культуры и предпринимательства.

Рисунок 3. Модель развития человеческого капитала в Таджикистане в условиях цифровизации

Источник: разработано автором.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

XXI век, в котором развитие цифровой экономики является ключевым элементом достижения экономического развития, порождает серьёзные отраслевые изменения, начиная с создания новых рабочих мест и быстрого доступа к информации и услугам, фактически способствуя развитию цифровой экономики. С развитием цифрового общества и ускоренными темпами внедрения цифровых и информационно-коммуникационных технологий в жизнь общества необходимым становится накопление и формирование человеческого капитала, основанного не только на стандартных навыках и знаниях, но и на цифровых компетенциях. В нынешних условиях развитие цифровых навыков человека является его ключевым преимуществом на рынке труда. Таким образом, эффективное развитие человеческого капитала в условиях цифровой трансформации требует адаптации системы науки и образования, модернизации здравоохранения, усиления социальной защиты и повышения культурных ценностей, что в совокупности обеспечит формирование конкурентоспособных кадров и устойчивое социально-экономическое развитие Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Булах И.В., Сапунов В.В. Человеческий капитал в условиях цифровой трансформации и экономики знаний // Стратегия устойчивого развития в антикризисном управлении экономическими системами: материалы VII МНПК (Донецк, 08 апреля 2021 года) / отв. ред. О.Н. Шарнопольская, И.А. Кондаурова, Е.Г. Курган. – Донецк: Донецкий национальный технический университет, 2021. – С. 356–362.

2. Сергеевич Г.А., Игоревич Ш.Г. Будущее науки – 2026: Пятигорский институт (филиал) ФГАОУ ВО «Северо-Кавказский федеральный университет». – 2026. – Т. 1. – С. 103.

3. Иванов С.А. Развитие сетевых свойств человеческого капитала цифровой экономики // Проблемы и перспективы предпринимательства в России: материалы II ННПК (19 ноября 2020 г.). – 2020. – С. 17–21.

4. Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан. Утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 декабря 2019 года, № 642.

5. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. – С. 8.

6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 28.12.2023 [манбаи электронӣ]. – URL: https://www.president.tj/event/missives/36370.

7. Попова С.А. Человеческий капитал как фактор экономической безопасности цивилизационного развития России // Вестник Университета мировых цивилизаций. – 2021. – Т. 12, № 1 (30). – С. 68–76.

8. Заславская Т.Н. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 5–16.

9. Хамидов А.Х. Влияние внешней трудовой миграции и финансово-экономического кризиса на неформальную занятость в сфере услуг // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2019. – № 5, ч. 1. – С. 217.

10. Қодирзода Ф. Рақамҳои гӯё // Рӯзномаи «Ҷумҳурият». – № 3 (25 118).

11. Якунина Р.П. Цифровая трансформация мониторинга уровня человеческого капитала. – Казань: Казанский национальный исследовательский технологический университет, 2021. – С. 229.

УДК: 657

МОҲИЯТИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНАИ КИШОВАРЗӢ

Бобиев Исмоил Атоевич
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Акрамова Ҳилола Акбаровна
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Салмонов Саидакбар
магистранти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола аҳамияти баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми идоракунии корхонаи кишоварзӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, бартарии ташкили баҳисобгирӣ аз рӯйи марказҳои масъулият (бригадаҳои зироаткорӣ, хоҷагиҳо ва фермаҳои чорво, бахшҳо ва пойгоҳҳои ёрирасони техникӣ ва ғ.) муайян гардида, татбиқи он дар субъекти кишоварзӣ кори ниҳоят муҳим шуморида мешавад. Ҳамчунин дар мақола қайд гардидааст, ки баҳисобгирии идоракунӣ дар хоҷагиҳои зироаткорӣ ва чорводорӣ воситаи муҳимми баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ, муносиб гардонидани даромадҳо бо харочот ва зиёд кардани даромаднокии корхона мебошад. Зимни ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ба инобат гирифтани технологияи истеҳсолот барои ба даст овардани нишондиҳандаҳои хуби иқтисодӣ муҳим аст.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии идоракунӣ, корхонаи кишоварзӣ, маркази масъулият, идоракунӣ, бригадаҳои зироаткорӣ, иттилооти иқтисодӣ, хусусиятҳо, истеҳсолот, харочот.

СУЩНОСТЬ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Бобиев Исмаил Атоевич
Кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета Таджикского национального университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Акрамова Хилола Акбаровна
Кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета Таджикского национального университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Салмонов Сайдакбар
Магистрант Таджикского национального университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматривается значение управленческого учёта в системе управления сельскохозяйственным предприятием, а также определено преимущество организации учёта по центрам ответственности (посевным бригадам, фермам и животноводческим хозяйствам, отделам и базам технического обеспечения и т.п.) и считается чрезвычайно важным их внедрение в сельскохозяйственную организацию. Также в статье отмечается, что управленческий учёт в сельскохозяйственных предприятиях является важным инструментом повышения эффективности управления, сопоставления доходов с расходами и повышения рентабельности предприятия. При организации управленческого учёта важно учитывать технологию производства, чтобы получить приемлемые экономические показатели.

Ключевые слова: управленческий учёт; сельскохозяйственное предприятие; центр ответственности; менеджмент; фермерское хозяйство; экономическая информация; особенности; производство; затраты.

THE ESSENCE OF MANAGEMENT ACCOUNTING IN THE MANAGEMENT SYSTEM OF AN AGRICULTURAL ENTERPRISE

Bobiev Ismoil Atoevich
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Accounting Department of the Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Akramova Hilola Akbarovna
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Accounting Department of the Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Salmonov Saidakbar
Master's Student of the Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article considers the importance of management accounting in the management system of an agricultural enterprise, and also defines the advantage of organizing accounting by responsibility centers (sowing teams, farms and livestock farms, departments and bases of technical support, etc.) and considers their implementation in an agricultural organization extremely important. The article also notes that management accounting in agricultural enterprises is an important tool for improving management efficiency, comparing income with expenses and increasing the profitability of the enterprise. When organizing management accounting, it is important to take into account the production technology in order to obtain acceptable economic indicators.

Keywords: management accounting; agricultural enterprise; responsibility center; management; farm; economic information; features; production; costs.

МУҚАДДИМА

Ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар субъектҳои соҳаи кишоварзӣ аз таҳлили низоми мавҷудаи иттилоотӣ ва аз ҳама бештар аз низоми баҳисобгирии истеҳсолот бояд оғоз гардад. Пеш аз ҳама вазифаҳои умумиеро, ки маъмурияти корхона ҳал мекунад, дар байни ҳамаи узвҳои идоракунӣ ба таври мушаххас бояд тақсим карда шавад, то ин ки ҳар як менеҷер аз масъулиятҳои худ оид ба идоракунии захираҳои ба зерсохтораш вогузошташуда ва натиҷаҳои фаъолияти молиявӣ-хоҷагидории зерсохтораш бохабар гашта, баҳисобгирии амалиётҳоро бо масъулияти баланд иҷро намуда, иттилооти муҳосибиро саривақт ва босифати баланд ба менеҷерҳои сатҳи болоӣ пешниҳод намояд. Ин амал раванди таъминоти иттилоотии менеҷменти корхонаро ифода менамояд, ки ба андешаи Бобоев М.У. «...таъминоти иттилоотӣ ин ҷамъоварӣ, коркард, пешниҳод ва истифодабарии иттилоот барои ин ё он мақсади идоракунӣ мебошад» [4, с. 113].

Баҳисобгирии муҳосибӣ низоми боэътимоди таъминоти иттилоотии субъекти соҳаи кишоварзӣ ба шумор меравад. «Низоми ҳисобдорӣ дар ҳама корхонаҳо, новобаста аз андозаи он, шакли моликият ва намуди фаъолият имконият медиҳад, ки идоракунии ширкат ба таври муносиб ба роҳ монда шуда, бояд ба амалисозии вазифаҳои муҳими идоракунӣ, банақшагирӣ, мониторинг ва арзёбии самарабахшии қарорҳо мусоидат намояд» [10, с. 300]. Истиқлолияти воқеии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ масъулияти роҳбаронро барои қарорҳои идоракунӣ пешбинӣ менамояд ва номуайянии муҳити беруна ва рақобати баланд нақши иттилооти иқтисодиро дар қабули қарорҳои самараноки идоракунӣ баланд мебардорад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи баҳисобгирии идоракунӣ ва баҳисобгирии муҳосибӣ дар кишоварзӣ ташкил медиҳанд: Абдулмуминзода Н.А., Бобиев И.А., Расулов Д.Т., Файзуллоева З.Н., Бобоев М.У., Низомов С.Ф., Ураков Д.У., Мизробов С.С., Хоружий Л.И., Хушвахтзода Қ.Х., Шоймардонов С.К. Ҳамчунин стандарти байналмилалии ҳисоботи молиявӣ СБҲМ (IAS) 2 «Ашёҳо» ҳамчун заминаи методологӣ истифода шудааст.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили системавӣ - барои омӯзиши низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар сохтори корхонаи кишоварзӣ; усули таҳлили институтсионалӣ - барои муайян кардани марказҳои масъулият; усули муқоисавӣ - барои қиёси хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ бо дигар соҳаҳо; инчунин усули таҳлилу синтез ва ҷамъбасткунии назариявӣ истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Барои асоснок кардани ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар соҳаи растанипарварӣ ва чорводорӣ пеш аз ҳама марказҳои масъулиятро ҳамчун манбаъҳои иттилоотӣ аз рӯйи ҷойҳое муайян кардан лозим аст, ки дар онҳо хароҷоти маҳсулоти истеҳсолшуда амалӣ мегардад ва истеҳсоли маҳсулоти мушаххас ба даст меояд. «Марказҳои хароҷот новобаста аз ҳамдигар зернизомҳои иттилоотиро инъикос мекунанд...» [1, с. 103]. Мувофиқи хусусиятҳои ташкилию иқтисодӣ объекти муносибтари идоракунӣ ва баҳисобгирии хароҷот дар соҳаи зироаткорӣ коллектив (бригада) буда, дар чорводорӣ бошад, хоҷагӣ ҳисоб меёбад, ки ҳар дуи онҳоро роҳбар (менеҷер) идора намуда, барои бадастории натиҷаҳои баланд масъул мебошанд. Ташкили баҳисобгирии идоракунӣ аз рӯйи бригадаҳои зироаткорӣ ва фермаҳо (хоҷагиҳо)-и чорводорӣ дорои як қатор афзалиятҳои муҳим мебошад:

1. Такмили банақшагирӣ ва назорати хароҷот. Баҳисобгирии идоракунӣ имкон медиҳад, ки хароҷоти ба истеҳсоли маҳсулоти соҳаи зироаткорӣ ва чорводорӣ алоқаманд ба таври саҳеҳ ба нақша гирифта шуда, раванди он назорат карда шавад. Он имкониятҳои корхонаи кишоварзиро барои сарфакорона истифодабарии захираҳо, аз қабили тухмиҳо, нуриҳо, ғизо ва дигар маводҳо ва кам кардани талафоти онҳо баланд мебардорад;

2. Беҳтар намудани самараи истифодаи захираҳо. Баҳисобгирии муфассали фаъолияти бригадаҳо ва хоҷагиҳо имконият медиҳад, ки самараи истифодаи замин, техника, меҳнат ва дигар захираҳо баҳо дода шавад. Ин барои қабули қарорҳо дар бораи тақсимоти захираҳо дар байни фаъолиятҳо ва лоиҳаҳои гуногун кӯмак мерасонад;

3. Сифати қарорҳои қабулшуда баланд мегардад. Баҳисобгирии идоракунӣ ба роҳбарони хоҷагӣ ва сардорони бригадаҳо дар бораи вазъияти кори хоҷагӣ ахбороти саҳеҳ ва саривақтиро пешниҳод менамояд. Он имкониятҳоро баҳри баланд бардоштани самаранокии қарорҳои оқилона муҳайё менамояд;

4. Ҳавасмандгардонии коргарон. Ба ҳисоб гирифтани натиҷаҳои кори бригадаҳо ва коргарони алоҳида барои ҳавасмандгардонӣ. Масалан, барои ба даст овардани нишондиҳандаҳои хуби алоҳидаи истеҳсолӣ мумкин аст, ки низоми мукофотдиҳии гурӯҳӣ ва инфиродӣ дар шакли аслӣ, пулӣ ва иҷтимоӣ ҷорӣ карда шавад;

5. Муносибгардонии низоми нархгузорӣ ва стратегияи маркетингӣ. Донистани бузургиҳои хароҷоти воқеии истеҳсолот имкон медиҳад, ки нархҳои рақобатпазирро барои маҳсулот муқаррар намуда, стратегияҳои маркетинг вобаста ба шароити бозор татбиқ карда шавад;

6. Коҳиш додани хатарҳои молиявӣ. Баҳисобгирии идоракунӣ барои муайянкунӣ ва таҳлили хавфҳои молиявии вобаста ба тағирёбии нархи захираҳо, шароити обу ҳаво, тағирёбии бозор ва дигар омилҳо кӯмак мерасонад. Он имкон медиҳад, ки ҷиҳати кам кардани хавф ва мустаҳкам намудани устувории молиявии хоҷагӣ тадбирҳо андешида шаванд;

7. Такмили назорати дохилӣ. Баҳисобгирии идоракунӣ барои эҷоди низоми самараноки назорати дохилӣ кӯмак мекунад, ки он имкон медиҳад амалиётҳои бесамар, ғайриоқилона ва ғайрисамаранок истифодабарии захираҳо муайян ва пешгирӣ карда шавад.

Ҳамин тавр, баҳисобгирии идоракунӣ дар хоҷагиҳои зироаткорӣ ва чорводорӣ воситаи муҳимми баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ, муносиб гардонидани даромадҳо бо харољот ва зиёд кардани даромаднокии корхона мебошад. Зимни ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ба инобат гирифтани технологияи истеҳсолот барои ба даст овардани нишондиҳандаҳои хуби иқтисодӣ муҳим аст. Чунки он имкон медиҳад назорати пурраи равандҳои технологӣ, меъёри сарфи масолеҳ (сӯзишворӣ, тухмӣ, нуриҳои минералӣ) ва меҳнати инсон, хизматҳои истеҳсолоти ёрирасон ва дигар самтҳои технологии истеҳсолот иҷро карда шавад.

Чи тавре ки қайд карда шуд, истеҳсолоти кишоварзӣ бо хусусиятҳои худ аз дигар соҳаҳо фарқ мекунанд. Ин фарқиятҳоро дар он мушоҳида кардан мумкин аст, ки масалан дар соҳаи саноат, агар масолеҳ сарфа карда шавад (ба ҷойи матоъи ғафс истифода бурдани матоъи тунук, ба ҷойи пӯлодварақаи ғафс истифодаи пӯлодварақаи тунук ва ғ.), он гоҳ миқдори зарурии маҳсулот истеҳсол мегардад, лекин сифати маҳсулот ва нархи он паст мешавад. Аммо дар соҳаи хоҷагии қишлоқ дар натиҷаи аз меъёри муайяншуда кам кардани масолеҳи лозимӣ ҳар се омили зарурӣ бо нишондиҳандаҳои муносиб аз даст меравад: миқдори маҳсулоти истеҳсолшаванда кам, сифати маҳсулот ва нархи он низ паст шуда, корхона аз даромаднокии хуб бенасиб мемонад.

Барои ноил гаштан ба самаранокии баланди истеҳсолот, ба даст овардани ҳосили дилхоҳи кишоварзӣ пурра риоя кардани тамоми меъёри харољоти корхона, хусусан меъёри харољоти тухмӣ, нуриҳои минералӣ ва органикӣ, маводҳои кимиёвии ҳифзи растаниҳо ва ҳайвонот, риояи қоидаҳои агротехникӣ (муътадил будани хок ҳангоми кишт, дар вақташ обмонӣ, чобуққунӣ, ҳосилғундорӣ) ва ғ. омили ҳалкунанда мебошанд. Яъне агар менеҷер (сардори бригада ё мудири фермаи чорво) тасмим гирад, ки масолеҳи барои кишту парвариши растаниҳо ва чорво зарурбударо бо мақсади сарфакории харољот кам кунад, ин ба пастшавии ҳаҷми истеҳсол оварда расонида, самаранокии дилхоҳи истеҳсолот аз даст меравад. Аз ин рӯ, яке аз вазифаҳои асосии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ин баҳисобгирии дуруст ва таъмини назорат аз рӯйи истифодабарии меъёри сарфи масолеҳ мебошад.

Хусусияти дигари субъекти кишоварзӣ дар он зоҳир мегардад, ки корхона тухмиҳо барои киштӣ зироатҳоро метавонад худ истеҳсол кунад ва ҳам аз берун харидорӣ намояд, ки дар ин замина муаммоҳои баҳогузорӣ ва муайянкунии самаранокии чи тухмиҳои худӣ ва чи тухмиҳои харидашуда ба миён меояд. Тухмиҳои худии дар хоҷагӣ истеҳсолшуда бояд танҳо аз рӯйи арзиши аслӣ баҳо дода шаванд, зеро дар ин сурат раванди ба даст овардани маҳсулоти тайёр хусусияти байнихоҷагӣ мегирад ва худи маводи тухмӣ ҳамчун маҳсулоти нимтайёр муаррифӣ мегардад. Барои ҳисоб кардани харољоти маркази масъулият хоҷагӣ усули баҳодиҳии тухмиро мустақилона интихоб мекунад. Он метавонад нархҳои нақшавӣ-ҳисобӣ ё нархҳои интиқолӣ (трансфертӣ), ё нархҳои шартномавӣ бошанд.

Оид ба масъалаи баҳогузории на танҳо тухмиҳо, балки тамоми маҳсулоти кишоварзӣ қайд кардан бамаврид аст, ки чун бештари маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ ҳамчун маҳсулотҳои нозук ва тезвайроншаванда ва ё сифаташон зуд коҳишёбанда мебошанд, зимни баҳогузории онҳо аз талаботи СБҲМ (IAS) 2 «Ашёҳо» [6] истифода бурдан ба мақсад мувофиқ аст. Яъне СБҲМ (IAS) 2 «Ашёҳо» тавсия менамояд, ки ҳангоми баҳогузории захираҳои молию моддӣ аз ду бузургӣ, ки кадомаш хурд бошад, истифода намоянд: (1) арзиши аслӣ; (2) арзиши холиси фурӯш. Тибқи ин стандарт истифодабарии арзиши холиси фурӯш танҳо дар ҳолатҳои зерин иҷозат дода мешавад: агар маҳсулот нуқсон дошта бошад; агар нархи бозории маҳсулот нисбат ба арзиши аслиаш паст шуда бошад; агар талабот ба ин намуди мол кам шуда бошад.

Истифодабарии нархҳои трансфертӣ дар ширкатҳои кишоварзӣ мавриди татбиқи фаъолияти ғайримарказонидашудаи идоракунӣ имкон дорад. Яъне дар ширкатҳои бузурги кишоварзӣ, ки аз зерсохторҳои зиёд ба мисли корхонаҳои нақлиётӣ, гармхонаҳои калон, фермаҳои калони чорводорӣ, бригадаҳои растанипарварӣ ва ғ. иборат мебошад, байни ҳар як зерсохтор ҳангоми ба роҳ мондани амалиётҳои доду гирифт, хариду фурӯши молу хизматрасониҳо аз нархҳои трансфертӣ истифода бурда метавонанд. Яке аз шартҳои муҳими фаъолияти ғайримарказонидашуда ба ихтиёри роҳбарони зерсохторҳо вогузоштани интихоби нарх ба маҳсулоти истеҳсолкардаашон мебошад.

Дар расми 1 вобастагии хусусиятҳои сифатии менеҷменти соҳаи кишоварзӣ бо хусусиятҳои сифатии баҳисобгирии идоракунӣ пешниҳод карда шудааст. Аз рӯйи расми 1 мушоҳида менамоем, ки тамоми он хусусиятҳоеро ки муҳосиби идоракунӣ доро мебошад, бояд аз онҳо низ менеҷери корхонаи кишоварзӣ низ бархурдор бошад.

Расми 1. Хусусияти сифатии менеҷменти кишоварзӣ ва вобастагии онҳо бо ташкили баҳисобгирии идоракунӣ

Манбаъ: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт [7, с. 90] таҳия намудааст.

МУҲОКИМА

Идоракунӣ (менеҷмент) ҳамчун таъсири мақсаднок ба коллективи одамоне фаҳмида мешавад, ки дар равандҳои меҳнатӣ ва истеҳсолии неъматҳои моддӣ иштирок мекунанд. Дар доираи он, дар навбати аввал таҳияи ин ё он низоми амали муносиб, яъне қабули қарорҳои идоракунӣ иҷро карда мешавад, дуюм, назорат аз рӯйи иҷроиши ин амалҳо дар асоси маълумот дар бораи рафти фаъолият ба роҳ монда мешавад ва сеюм, низоми амалҳои минбаъда бо назардошти тасҳеҳот дар асоси натиҷаҳои даврaҳои гузашта (буҷет ва банақшагирӣ) омода карда мешавад [8, с. 106].

Тамоми фаъолияти идоракунии ширкати кишоварзӣ ба қабул ва татбиқи қарорҳои идоракунӣ дар асоси низомҳои иттилоотии идоракунӣ нигаронида шудааст, ки муҳосиботи корхона аз ҷумлаи пайванди ин низоми иттилоотӣ маҳсуб меёбад. Аз ин рӯ, идоракунӣ дар шароити иқтисодиёти доимо рушдёбанда вазифаи мақсадноки баҳисобгирӣ мебошад. Вобаста ба ин ҳолатҳо, хусусиятҳои низоми баҳисобгирӣ бояд ба системаи идоракунии иқтисодиёти муосир асос ёбанд, яъне «...методология ва амалияи баҳисобгирии муҳосибӣ, дар мадди аввал, бояд ба самтҳои нави рушди иқтисодиёт нигаронида шавад» [9, с. 389].

Хусусияти сифатии идоракунии корхонаи кишоварзӣ ва вобастагии он бо ташкили баҳисобгирии идоракуниро таҳлил намуда, зикр намудан бамаврид аст, ки дар ин росто ташкили истеҳсолот ва баҳисобгирии харочот аз рӯйи бахшҳо ва зербахшҳои фаъолияти субъекти хоҷагидории кишоварзӣ кӯмаки амалӣ мерасонад. Чи тавре ки олимони соҳа Бобиев И.А., Расулов Д.Т. қайд намудаанд, «Омили асосии ташкили низоми баҳисобгирии идоракунии харочот сегментикунонии идоракунӣ (ҷудокунии фаъолиятҳо) ба ҳисоб меравад, ки он барои дастраскунии иттилоот аз сегментҳои дахлдор, таҳлили иттилоот ва алоқаи баръакси он, яъне натиҷаҳои қарорҳои дар асоси таҳлилҳо қабулшуда ва пешниҳодкунии иттилоот ба роҳбарон барои қабули қарорҳои идоракунӣ асос мегузорад» [2, с. 25].

Низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар ширкати кишоварзӣ бояд тарзе ба роҳ монда шавад, ки раванди ҷамъоварии маълумот аз тамоми бахшҳо ва зербахшҳои ширкат имкон дошта бошад. Ин маълумоти воридшуда коркард, таҳлил, банизом дароварда шуда, барои қабули қарорҳои мувофиқ омода карда шуда, ба роҳбарият пешниҳод карда шавад. Аҳамияти ташкили баҳисобгирии идоракунӣ аз рӯйи зерсохторҳо (бахшҳо ва зербахшҳо)-и субъекти иқтисодиро олимони ватанӣ муайян намуда, чунин қайд менамоянд: «Дар доираи сегментҳо (зерсохторҳо, воҳидҳои сохторӣ, бахшҳо) оид ба фаъолияти коргоҳҳои истеҳсолӣ, шуъбаҳо, раёсатҳо, филлиалҳо, ширкатҳои духтарӣ, намояндагиҳо ва дигар унсурҳои низоми ташкилӣ-идоракунии субъекти иқтисодӣ иттилоот тайёр карда шуда, зина ба зина ба менеҷерони сатҳи болотар пешниҳод карда мешавад» [5, с. 88]. Мо дар расми 2 мавқеи баҳисобгирии идоракуниро дар низоми идоракунии корхонаи кишоварзӣ пешниҳод менамоем.

Расми 2. Мавқеи баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми идоракунии корхонаи кишоварзӣ

Сарчашма: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт [1, 3, 5, 7] таҳия намудааст

ХУЛОСА

Хуллас, корхонаи ҳозиразамони хоҷагии қишлоқ як системаи мураккаби технологиест, ки раванду амалиёти бисёреро дар бар мегирад. Идоракунии самараноки чунин система истифодаи усулҳои муосири баҳисобгирии идоракуниро талаб мекунад, ки онҳо имкон медиҳанд тамоми равандҳои корхона тавассути бунёди иттилооти муҳосибии боварибахш назорат карда шуда, натиҷаҳои муносиби истеҳсолӣ ба даст оварда шаванд.

Бояд зикр кард, ки корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ дорои як қатор хусусиятҳо, ба монанди «хусусиятҳои табиӣ, иқлим, мавсимӣ будан, қоидаҳои агротехникӣ, обу ҳаво, технологияи кишт ва парвариши маҳсулот, коркард, истеҳсол, ҷамъоварӣ, нигоҳдории маҳсулот ва ғ. мебошад. Яъне истеҳсоли маҳсулот иҷроиши равандҳои технологии махсусро талаб мекунад» [3, с. 62]. Ин хусусиятҳои зикршуда нисбат ба баҳисобгирии идоракунӣ талаботи мушаххасро ба миён гузошта, онро мураккабтар мегардонанд ва ташкили бонизомро ба миён мегузоранд. Идоракунии самараноки захираҳои молиявӣ ва моддӣ дар соҳаи кишоварзӣ таҳияи системаҳои чандир ва мутобиқшавандаи баҳисобгирӣ, ҳамгироӣ бо технологияҳои навтарин ва қобилияти зуд вокуниш нишон додан ба тағйиротҳои муҳити берунаро талаб мекунад. Танҳо дар ин шароит баҳисобгирии идоракунӣ метавонад дар ихтиёри роҳбарони корхонаҳои хоҷагии қишлоқ воситаи боэътимод гардад, ба қабули қарорҳои асоснок ва таъмини рушди устувори корхона мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Абдулмуминзода Н.А. Баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми иттилоотии корхонаҳои кишоварзӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 7. – С. 96–106.

2. Бобиев И.А., Расулов Д.Т. Особенности организации производства швейных изделий и их влияние на организацию управленческого учёта // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – № 2/3. – С. 24–29.

3. Бобиев И.А., Файзуллоева З.Н. Технологические характеристики сельскохозяйственного производства и её влияние на организацию управленческого учёта // Актуальные вопросы развития бухгалтерского учёта, аудита, анализа, налогообложения, государственного финансового контроля: современные вызовы и векторы развития: материалы II-й международной научно-практической конференции (Душанбе, 30-31 января 2025 г.). – Душанбе, 2025. – 565 с.

4. Бобоев М.У. Таъминоти иттилоотии менеҷменти молиявӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – № 9. – С. 113–119.

5. Низомов С.Ф., Бобиев И.А. Асосҳои консептуалии ташаккули ҳисоботи сегментӣ дар холдингҳои саноатӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – № 8. – С. 83–91.

6. МСФО (IAS) 2 «Запасы». – URL: https://moliya.tj/Admin/Documents/GetFile/592.

7. Ураков Д.У., Мизробов С.С. Некоторые особенности теоретических положений предпринимательства в сельском хозяйстве // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2014. – № 2-10 (ч. 1). – С. 88–90.

8. Хоружий Л.И. Становление и развитие управленческого учёта в сельском хозяйстве: дисс. ... д.э.н., спец. 08.00.12 – Бухгалтерский учёт, статистика. – Москва, 2004. – 446 с.

9. Хушвахтзода К.Х., Бобиев И.А. Подготовка специалистов бухгалтерского учёта в Республике Таджикистан в условиях цифровой экономики // Архитектура финансов: вызовы новой реальности: сборник материалов XI Международной научно-практической конференции 22-26 марта 2021 г. – СПб.: Изд. СПбГЭУ, 2021. – С. 387–391.

10. Шоймардонов С.К. Основные характеристики организации бухгалтерского учёта в среднем и малом бизнесе в Республике Таджикистан // Актуальные вопросы развития бухгалтерского учёта, аудита, анализа, налогообложения, государственного финансового контроля: современные вызовы и вектор развития: материалы I Международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2024. – С. 300–308.

УДК: 331.108:005.6

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМ РАЗВИТИЕМ РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Бобомуродов Парвиз Уктамович
кандидат экономических наук, доцент кафедры международного менеджмента Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, Душанбе

В данной статье автор анализирует опыт зарубежных стран по управлению инновационным развитием региона в условиях модернизации экономики и приходит к выводу, что изучение опыта тех развивающихся стран, которые обеспечили своё экономическое развитие, опираясь на инновационный и индустриальный потенциал, и применение их опыта реализации инновационного процесса может служить фундаментальной основой для формирования национальной инновационной политики страны. Автор отмечает, что каждая страна создаёт собственную стратегию управления инновациями с учётом существующих возможностей и выстраивает её в свою пользу, чтобы постоянно обеспечивать потребности системы национальной экономики. Однако применение их опыта без научного обоснования, без серьёзного экономического анализа и детальных расчётов не даёт эффективного результата на уровне отраслей хозяйствующих субъектов в регионах страны.

Ключевые слова: инновация, инновационное развитие, государственная политика, региональная экономика, опыт зарубежных стран, управление, национальная экономика, анализ, инновационный процесс, экономический анализ.

FOREIGN EXPERIENCE IN MANAGING REGIONAL INNOVATION DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF ECONOMIC MODERNIZATION

Bobomurodov Parviz Uktamovich
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of International Management, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

In this article, the author analyzes the experience of foreign countries in managing regional innovation development in the context of economic modernization and concludes that studying the experience of developing countries that have ensured their economic development by relying on innovative and industrial potential, and applying their experience in implementing the innovation process, can serve as a fundamental basis for the formation of a country's national innovation policy. The author notes that each country creates its own innovation management strategy, taking into account existing capabilities, and tailors it to its own advantage to consistently meet the needs of its national economic system. However, applying their experience without scientific justification, serious economic analysis, and detailed calculations does not yield effective results at the level of economic entities in the country's regions.

Key words: innovation, innovative development, public policy, regional economy, experience of foreign countries, management, national economy, analysis, innovation process, economic analysis.

ВВЕДЕНИЕ

В современных условиях и при увеличении конкурентной среды на мировом рынке инновационный вид развития экономики считается всё более важным и по сути эффективным видом развития не только на уровне государства, но и на уровне регионов. В таких условиях изучение опыта тех развивающихся стран, которые обеспечили своё экономическое развитие, опираясь на инновационный и индустриальный потенциал, и применение их опыта реализации может служить фундаментальной основой для формирования национальной инновационной политики страны.

Целью статьи является проведение сравнительного анализа опыта управления развитием инновационного процесса регионов страны и зарубежных стран по ряду ключевых показателей, таких как гибкость и адаптивность регионального экономического развития, укрепление взаимосвязей между региональными структурами и международными партнёрами в рамках национальной экономики, внедрение новых направлений производства, основанных на наукоёмких технологиях и инновационных решениях, и т.д. По нашему мнению, изучение зарубежного опыта управления инновационным развитием региона в условиях модернизации экономики является жизненно важным фактором развития государственной политики, и для нашей страны с точки зрения применения этого опыта в условиях Республики Таджикистан он является наиболее эффективным.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретические и практические аспекты зарубежного опыта управления инновационным развитием региона в условиях модернизации экономики исследовались в последние годы отечественными учёными и исследователями Комиловым С.Дж., Курбоновым А.К., Файзулло М.К., Рахмоновым Дж.Р., Низомовой Т.Д. и другими. В работе использованы методы сравнительного анализа - для сопоставления опыта управления инновационным процессом регионов страны и зарубежных стран; метод системного анализа - для изучения многофункциональных, отраслевых и региональных подсистем; метод обобщения международного опыта - для выделения моделей инновационной инфраструктуры; а также методы анализа и синтеза.

В условиях перехода национальной экономики от традиционной формы развития к инновационной большинство развивающихся стран сталкиваются с возникающими проблемами, которые диктует рынок в целях

модернизации функционирующих механизмов и процессов социально-экономического развития. Эти условия свидетельствуют о том, что необходимо обращаться к инновационным процессам как к основному инструменту перехода на новый этап социально-экономического роста с целью обеспечения устойчивого развития. Этот вопрос также касается Республики Таджикистан, поскольку в стране существует потребность в таких преобразованиях по ряду внутренних причин, которые проявляются в регионах не только в индустриальной сфере, но и в уровне социально-экономического развития.

Практика развитых стран мира показывает, что инновационная политика страны должна определяться таким образом, чтобы инновационные процессы в различных регионах были своеобразными и интенсивными. При применении зарубежного опыта необходимо учитывать инновационную политику государства на региональном уровне и отразить следующие признаки данного характера: гибкость и адаптивность развития региональной экономики; укрепление различных связей между региональными и зарубежными структурами национальной экономики; внедрение новых сфер производства, которые основываются на наукоёмкой продукции и инновационных решениях; сокращение времени реализации новых инноваций и инновационных решений, которые способствуют экономическому развитию. В развитых зарубежных странах использование систематического подхода к развитию инновационной политики на основе современных условий развития мировой экономики даёт возможность решения следующих проблем: конкуренция за человеческий капитал, которая считается особенностью всемерного инновационного развития; повышение значимости информационных технологий в процессе распространения знаний; конкуренция технологий нового поколения, и активизация процесса специализации и локализации инноваций.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Исследователь Нуриддинов Б.Х., изучая вопросы опыта инновационной поддержки социально-экономического развития региона, отмечает, что «...в настоящее время формирование экономики индустриально-инновационного типа развития является стратегическим направлением государственной социально-экономической политики. Для достижения этой цели в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года выделены три самостоятельных сценария развития: инерционный, индустриальный и индустриально-инновационный» [5, с. 171]. Оценивая выдвинутое мнение, отметим, что в данной стратегии автор смог обобщить три сценария данной дефиниции и предлагает следующие предпосылки: целевые установки и реализация национальных приоритетов; демографические тенденции; эффективное использование имеющихся ресурсов и возможностей; инвестиционные возможности; эффективная интеграция в мировую и региональную экономику [4, с. 18–19].

Таким образом, для своевременного внедрения государственных стратегий и программ, направленных на инновационное развитие, необходимо разработать и реализовать концепцию инновационного развития регионов. «...Отсутствие единой концепции инновационного развития регионов затрудняет совершенствование механизмов управления экономикой и решение задач повышения её эффективности и конкурентоспособности на основе инновационных факторов, несмотря на то, что в последние годы в Республике Таджикистан было принято большое количество нормативно-правовых актов в этом направлении» [3, с. 35]. В целом для эффективного решения указанных и других задач необходимы конкретные меры, среди которых ключевое значение приобретает разработка концепции инновационного развития регионов с учётом зарубежного опыта.

Отечественный учёный, специалист в области инноваций, профессор Файзуллоев М.К., анализируя мировой опыт, отмечает, что существуют некоторые условия для инновационного развития регионов Республики Таджикистан: обоснование технологического и интеллектуального потенциала республики, который считается достаточным для запуска инновационного развития; увеличение количества новых участников инновационной деятельности, создание новых социальных групп для инновационного развития; укрепление инновационной политики и институциональной системы, которые включают в себя прямые и косвенные элементы и направлены на социально-экономическое развитие; востребованность инновационных продуктов и увеличение хозяйственных субъектов, а также физических и юридических лиц в структуре национальной инновационной системы [7, с. 163–167]. Следует отметить, что не все из перечисленных исходных условий в Республике Таджикистан пока соблюдаются. Развитие рассмотренных условий является задачей инновационной политики как на национальном, так и на локальном и региональном уровнях.

Рассматривая характеристику зарубежных стран, приведённых в таблице 1, о построении и реализации национальных инновационных систем, можно сделать несколько выводов: положительные направленности инновационного формирования были завоёваны на базе реализации многоуровневой инновационной политики, привлечения зарубежных и государственных инвестиций с помощью создания оптимального климата (финансовые инструменты, государственные гарантии и требуемые программные поддержки); определения и создания стратегии формирования государственной инновационной политики; организации объединяющих звеньев инновационного процесса среди базовых, практических и рыночных структур.

Таблица 1. Основные характеристики национальных инновационных систем ведущих стран мира

Страны	Специфика	Характеристика инноваций	Срок реализации
США	Создаются следующие виды предприятий:	Рационализация государственных финансовых ресурсов и их использование в инновационной и научной сфере; стимулирование взаимодействия	Около 25 лет

	научные и исследовательские парки.	вузов и предприятий; формирование особых информационных сетей и связи для инновационных субъектов; использование налоговых вычетов к расходам на НИОКР.	
Страны ЕС	Диверсификация экономики, стратегические центры компетенции.	Ускоренная амортизация затрат на НИОКР и их включение в себестоимость; представление налоговых льгот на приобретение зданий и прочего имущества для проведения НИР; формирование развитой системы льгот; ориентация разрабатываемой технологии на экспорт.	10 лет
Япония	Технополисы.	Использование механизма государственного планирования в сфере инноваций; оптимизация взаимодействия частного и государственного сектора; стимулирование научных инноваций в государственном масштабе.	15 лет
Китай	Основной инструмент НИС: создание сети особых экономических зон различных формаций.	До 100,0% доведение налоговых вычетов на затраты НИОКР; освобождение определённой категории имущества, используемого для инновационной деятельности, от налога на имущество; внедрение специальной системы кредитования инновационной предпринимательской деятельности на длительный срок под минимальные проценты.	15–20 лет
Швейцария	Внедрена эффективная экосистема для образования, исследований и инноваций.	Содействие прикладным исследованиям и разработкам; развитие предпринимательства; поддержка создания и развития предприятий, базирующихся на научных знаниях; использование результатов научных исследований и научно-технологический трансферт между НИИ и бизнесом; обеспечение участия Швейцарии в международных программах и проектах.	10 лет
Германия	Особое внимание уделяется механизмам и инструментам финансирования инновационной сферы; поддержка осуществляется как со стороны государства, так и бизнеса.	Перевод финансирования научно-исследовательских проектов на конкурсную основу на государственном и местном уровнях; земельные правительства имеют собственные программы: гранты, венчурное финансирование, страхование частных рисковых инвестиций; на гранты проводятся НИОКР и оказываются услуги по патентованию.	10–15 лет
Англия	Университеты играют важную роль в разработке и реализации инновационных подходов и промышленной стратегии.	Внедрение новых или значительно усовершенствованных продуктов, товаров или услуг; новые и усовершенствованные формы и методы организации; инвестиции в НИОКР, подготовку кадров, машин и оборудования, связанных с инновациями.	10 лет
Азербайджан	Создание необходимых условий для производства, распространения и внедрения новых знаний и технологий.	Исследование рынка для определения потребности в инновациях; прогнозирование новых инноваций; анализ условий обеспечения ресурсами; оценка и анализ затрат и выгод вариантов нововведений; анализ ожидаемых рисков и определение средств их минимизации.	15 лет

Составлено автором на основе существующего теоретического материала в научном обороте и на сайтах интернет-порталов.

В Азербайджане, который является активно формирующейся страной, особое внимание уделяется формированию инновационных подсистем. Современная политика, реализуемая в Азербайджане, подразумевает формирование необходимых условий с целью изготовления, развития и введения новейших технологий и новшеств. В Концепции развития «Азербайджан – 2020: взгляд в будущее» отмечается: «...повышение инновационной деятельности будет одним из ключевых направлений с целью предоставления долгосрочного

стабильного финансового развития, формирования экономики знаний, формирования наукоёмких технологий и продуктов» [1, с. 12–16]. В концепции, кроме того, одним из ключевых вопросов для предоставления стабильного развития Азербайджана в недалёкой перспективе является повышение взаимосвязей между наукой, воспитанием и созданием элементов управления настоящим действием и инновационной работой.

ОБСУЖДЕНИЕ

Следует отметить, что в Швейцарии инновационный процесс интенсивно развивается. Швейцария показала, что конкурентоспособное лидерство Соединённых Штатов в инновациях было утверждено на существовании региональных и местных инновационных подсистем, основанных на кластерах. Это было особенно верно в секторах новой экономики, как биотехнология и информационно-коммуникационные технологии в штатах как Массачусетс и Калифорния, также в больших городах Лос-Анджелес и Нью-Йорк. Поворотом тысячелетия в развитой экономике способствовали региональные инновации и строящиеся кластеры как один из способов повысить национальную конкурентоспособность. Один из самых ярких случаев этого подхода был в Германии в 1995 году, когда правительство объявило о соревновании «BioRegio», которое искало применения региональных органов для финансовой поддержки, чтобы построить инновационные региональные кластеры биотехнологии и помочь улучшить слабую конкурентоспособность Германии в коммерциализации биотехнологии. Регионами-победителями были Мюнхен в Баварии, Кёльн-Дюссельдорф в Северном Рейне-Вестфалии и Гейдельберг в Бадене-Вюртемберге.

В Великобритании правительственная промышленная политика с 1998 года должна была построить управляемую знанием экономику, усиливая организации регионального развития и финансируя рост инноваций через поддержку региональных кластеров. Характерной чертой инновационной политики Великобритании считается проведение инноваций в муниципальном секторе. Из числа муниципальных инновационных программ можно отметить программу по консультационно-информационной помощи Государственной медицинской службы Великобритании, службу онлайн-регистрации новых компаний и аннулирования уже действующих, службу онлайн-составления актов о передаче права собственности на земельные участки и т.д. [8]. Переход экономики Республики Таджикистан на новый этап формирования подразумевает активизацию инновационной деятельности, требующей базовых изменений многофункциональных, отраслевых и региональных подсистем. С целью обеспечения длительного экономического развития важным считается развитие концептуальных основ национальной инновационной системы. Для нашей страны исследование всемирного опыта в формировании инновационной системы имеет огромную роль в качестве возможности применения в наших условиях моделей, используемых за рубежом.

Ключевой задачей при формировании региональной инновационной подсистемы считается объединение всех стремлений органов управления, предприятий в научно-технической и образовательной среде, предпринимательской деятельности для стремительного применения всех новых достижений науки и техники в целях создания стратегий экономического и регионального развития. Таким образом, региональная инновационная подсистема должна базироваться на институциональных решениях, которые дают импульсное значение для нового уровня взаимоотношений среди науки, образования, производства и рынка, а также она должна охватывать процесс коммерциализации технологий и институты интеллектуальной собственности. Анализ зарубежных стран по формированию и развитию инновационных процессов в регионах даёт возможность сделать ряд конкретных выводов и предложений:

1. При отсутствии единого подхода по формированию и развитию региональных инновационных подсистем, особенно для стран как США, Швеция, Германия, Великобритания и др., происходит усиление инновационной активности экономических субъектов региона, а также процесса внедрения высоких технологий в системе производства, усовершенствование взаимосвязи научно-исследовательских центров, институтов, вузов и частных фирм. Во всех этих странах инвестирование инновационной деятельности осуществляется за счёт собственных средств предприятий.

2. Постепенно возрастает важность направленности к развитию инновационных центров, развития территориальных кластеров, способствующих переходу от традиционных к инновационным рельсам развития национальной экономики страны.

3. Большинство моделей инновационных подсистем в регионах имеет достаточные структурные компоненты, как инфраструктура, система генерации знаний, поддержка государства, производство и изготовление инновационного продукта, рынок и кластеры в конкретных территориях.

4. Действует концепция многоуровневой поддержки и определённых льгот для фирм, участвующих в образовании инновационного продукта и высокотехнологичных услуг.

5. Существуют результативные механизмы и методы функционирования концепции взаимодействия между региональными компаниями, исследовательскими и государственными учреждениями.

6. Обеспечиваются взаимодействия и взаимоотношения между региональной бизнес-средой, наблюдается активный поток в регион венчурного капитала, а также формирование формальных и неофициальных сетевых учреждений.

7. Кроме определения стратегических проблем, региональное управление разрабатывает различные программы и стратегии финансирования НИОКР, а также мероприятия по совершенствованию взаимодействия среди участников инновационного процесса в регионе.

Анализируя опыт развитых зарубежных стран, можно отметить, что в условиях Республики Таджикистан нужны следующие рекомендации и предпосылки для стабильного обеспечения формирования и

развития региональной инновационной подсистемы (РИП): безусловной тенденцией эффективного формирования РИП считается существование в регионе функционирующих кластеров, которые связывают малый и средний бизнес или совокупность больших промышленных компаний; главной задачей формирования РИП считается принятие ряда мер по формированию тенденции долговременных связей среди предприятий и научно-исследовательских учреждений; следует совершенствовать образовательные программы вузов применительно к условиям и требованиям инновационно-активных компаний региона; необходимо организовывать условия, содействующие направлению квалифицированных специалистов и инвестиционных ресурсов в инновационную среду региона; усиливать и поддерживать связь среди участников инновационной деятельности; требуется конкретное исследование и изучение практики по реализации аналогичных проектов в иных регионах, их сильных и слабых сторон при формировании и развитии РИП.

Создание инновационных средств для развития региональной инновационной подсистемы в областях различных государств относится к 1950-м годам. Объект инновационной деятельности появился в международной практике в 1951 году в США, когда был создан Стэнфордский научно-исследовательский центр. Институтское руководство пришло к выводу, что следует отдать в аренду помещение компаниям малого и среднего бизнеса, функционирующим в сфере новых технологий. Финансирование инновационных проектов и венчурного капитала на базе новых технологий, созданное и внедрённое в Стэнфордский научно-технический кластер, способствовало его экономическому развитию. Следовательно, Стэнфордский научно-технический парк реорганизовался в кластер на основе новых технологий, что не только заложило базу для формирования таких сфер во многих государствах, но и способствовало преобразованию региона в научно-исследовательские центры и формированию региональных инновационных подсистем.

Наиболее действующими факторами в развитии инновационных подсистем являются научно-исследовательские парки и технополисы, которые во всех обществах восходят к 1960-м годам, когда формирование и развитие новейших инновационных технологий стало одним из ключевых национальных достижений в таких государствах, как Япония, Советский Союз и Соединённые Штаты Америки. Советский Союз и Япония были активно вовлечены в формирование инфраструктуры инновационных подсистем с целью формирования инновационных секторов экономики с конца 1950-х к началу 1960-х: Сибирский научно-академический город, созданный в 1957 году, был первоначальным технополисом в мире, а в 1965 году появилась японская «Силиконовая Долина», прозванная «Остров Кюсю». К концу 1980-х годов Германия уже была хорошо развитой страной, чтобы определить организацию, связывающую инновационные объекты и инфраструктуры в поисках оптимальных способов и методов для технологических процессов, научно-академических парков и индустриальных зон. Именно по этой причине в 1988 году была образована немецкая Ассоциация инноваций, технологии и деловых центров инкубации (ADT), чтобы улучшить взаимоотношения и взаимообмен опытом среди функционирующих организаций в Германии, а также с зарубежными инновационными центрами технологий.

Базируясь на мировом и зарубежном опыте в формировании инновационных средств инфраструктуры, можно различить три модели: американскую, японскую и совместную (Франция, Германия и т.д.). Американская модель инновационного формирования инфраструктуры является основным способом науки и научно-исследовательских парков, где институты сдают в аренду собственное имущество небольшим фирмам согласно определённым суммам, допуская их к нужному оснащению лаборатории и обслуживанию. Основная задача подобных парков заключается в том, чтобы поддерживать не только научно-исследовательские учреждения, но и процесс исследования малых инновационных компаний с помощью привлечения инвестиций от общественных и собственных фондов. Различие японской модели от американской при инновационном формировании инфраструктуры подразумевает, в первую очередь, установку целых новых мегаполисов - «технополисов», которые сосредоточивают академическое изучение и исследование в инновационных секторах экономики на базе новейших технологий и стабильного формирования и развития производства. Таким образом, профессор Файзуллоев М.К., анализируя мировой опыт, отмечает, что существуют некоторые условия для развития региональной инновационной подсистемы Республики Таджикистан [2]: обоснование технологического и интеллектуального потенциала республики; увеличение количества новых участников инновационной деятельности и создание новых социальных кластеров; укрепление инновационной политики и институциональной системы; востребованность инновационных продуктов и увеличение хозяйственных субъектов в структуре национальной инновационной системы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В целом для Республики Таджикистан инновационное развитие регионов должно стать основой устойчивого экономического роста, повышения конкурентоспособности и социальной стабильности. Реализация предложенных мер с учётом международного опыта и национальных условий позволит сформировать эффективную модель инновационного управления, адаптированную к особенностям таджикской экономики. Однако при этом необходимо учитывать особенности экономического и политического развития, а также национально-культурную специфику. Поэтому в условиях Республики Таджикистан и её регионов необходимо создавать собственную концепцию регионального инновационного развития, которая воплощала бы особенности геоэкономического устройства местности и степень его формирования и использования в регионах. Таким образом, без научного обоснования, без серьёзного экономического анализа и детальных расчётов применение любого зарубежного опыта не даёт эффективного результата на уровне отраслей хозяйствующих субъектов в регионах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиева Ш., Касумова Е. Инновационное развитие экономики Азербайджанской Республики и управление инновационной деятельностью предприятий // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2017. – № 4-1. – С. 12–16.

2. Файзуллоев М.К. Необходимость формирования национальной инновационной системы Республики Таджикистан как условие обеспечения модернизации экономики страны // Проблемы современной экономики: Евразийский международный научно-аналитический журнал. – 2011. – № 2 (38). – С. 216–218.

3. Қурбонов А.К., Бобомуродов П.У. Таъсири омилҳо ба рушди инноватсионии минтақа дар шароити дигаргунсозии иқтисодиёт // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 4-1 (38). – С. 35–43.

4. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. – Душанбе, 2016. – 88 с. – URL: https://mewr.tj/wp-content/uploads/files/National%20Development%20Strategy-2030_ru.pdf.

5. Нурдинов Б.Х. Анализ зарубежного опыта инновационной поддержки социально-экономического развития региона // Таджикистан и современный мир. – 2024. – № 4 (88). – С. 171–186.

6. Олимов С.И., Бобомуродов П.У. Трактовка модернизации экономики в современных условиях // Государственное управление. – 2024. – № 4-1 (69). – С. 153–162.

7. Файзуллоев М.К. Активизация инновационной деятельности в малом предпринимательстве: мировой опыт и предпосылки его использования в Таджикистане // Доклады АН Республики Таджикистан. Отделение общественных наук. – Душанбе, 2011. – № 6. – С. 163–167.

8. Особенности инновационной политики Великобритании [Электронный ресурс]. – URL: https://research-journal.org/economical/osobennosti-innovacionnoj-politiki-velikobritanii/.

УДК: 330.567.22: 339.9

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ТАЪМИНИ СУБОТИ МОЛИЯВИИ ХОҶАГИҲОИ ХОНАВОДАГӢ

Саидов Раҷабали Назифович
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе,

Дар мақола таҷрибаи хориҷии таъмини устувории молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар қисмати муқаддимаи мақола мубрамии омӯзиши таҷрибаи хориҷии рушди молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ мавриди оварда шудааст. Қайд мегардад, ки суботи молиявии хонаводаҳо дар кишварҳои алоҳидаи ҷаҳон бо роҳҳои мухталиф таъмин мегардад. Ба ақидаи муаллиф, таҷрибаи Хитой нисбат ба дигар кишварҳои таҳқиқшуда то андозае фарқкунанда мебошад. Сиёсати рушди молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ дар ин кишвар аксари самтҳои фаъолияти иҷтимоию иқтисодии хонаводаҳоро фаро мегирад. Ҳамчунин, дар қисмати таҳлилии мақола қонунҳо ва меъёрҳои эътирофшудаи дастгирӣ ва рушди молияи хонаводаҳо ба риштаи таҳлил кашида шудаанд. Дар натиҷаи таҳлилу арзёбӣ ошкор гардид, ки тибқи таҷрибаи аксари кишварҳо рушди молияи хонаводаҳо аз тариқи фаъолиятҳои соҳаи кишоварзӣ таъмин мегардад.

Калидвожаҳо: молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ, устувории молиявӣ, нерӯи молиявӣ, даромадҳои аҳолӣ, сатҳи зиндагӣ, лавозимоти истифодаи тӯлонӣ, амволи ғайриманқул, қарзи ипотекӣ, худмашғулӣ, истеҳсолоти молӣ, инноватсия, сармоягузорӣ.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ОБЕСПЕЧЕНИИ ФИНАНСОВОЙ СТАБИЛЬНОСТИ ДОМАШНЕГО ХОЗЯЙСТВА

Саидов Раджабали Назифович
кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматривается зарубежный опыт обеспечения финансовой стабильности домохозяйств. Во вводной части статьи обсуждается тема изучения зарубежного опыта развития финансов домохозяйства. Отмечается, что финансовая стабильность домохозяйств в отдельных странах мира обеспечивается различными способами. По мнению автора, опыт Китая несколько отличается от опыта других изученных стран. Политика развития семейных финансов в этой стране охватывает большинство сфер социально-экономической деятельности домохозяйств. Также в аналитической части статьи анализируются признанные законы и нормы поддержки и развития семейных финансов. В результате анализа и оценки было выявлено, что, согласно опыту большинства стран, развитие финансов домохозяйств обеспечивается за счет сельскохозяйственной деятельности.

Ключевые слова: финансы домохозяйств, финансовая стабильность, финансовый потенциал, доходы населения, уровень жизни, товары длительного пользования, недвижимость, ипотечные кредиты, самозанятость, товарного производства, инновации, инвестиции.

FOREIGN EXPERIENCE IN ENSURING FINANCIAL STABILITY OF HOUSEHOLDS

Saidov Rajabali Nazifovich
Candidate of economic sciences, associate professor of the department of audit and revision, Tajik State Finances-Economy University. Republic of Tajikistan, Dushanbe,

This article examines international experience in ensuring household financial stability. The introductory section discusses the study of international experience in developing household finances. It is noted that household financial stability is achieved through various means in individual countries. According to the author, China's experience differs somewhat from that of the other countries studied. Family finance development policies in this country cover most areas of household socioeconomic activity. The analytical section of the article also analyzes recognized laws and regulations for the support and development of family finances. The analysis and assessment revealed that, according to the experience of most countries, household finance development is ensured through agricultural activities.

Key words: household finances, financial stability, financial potential, population income, standard of living, durable goods, real estate, mortgage loans, self-employment, commodity production, innovation, investment.

МУҚАДДИМА

Рушди молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ дар кишварҳои ҷаҳон дар як сатҳ қарор надорад. Бо назардошти вижагиҳои татбиқи сиёсати иҷтимоию иқтисодӣ дар давлатҳои алоҳида, тадбирҳои баландбардории устувории молиявии хонаводаҳо аз мавқеъҳои гуногун роҳандозӣ мегарданд. Аммо новобаста ба ин, таҷрибаи пешқадам ва муваффақ дар ин самт мубрам дониста шуда, сатҳи баланди ҷолибияти истифодабарӣ дорад. Таҳқиқи илмии таҷрибаи хориҷӣ ва муайяну ошкор сохтани ҷиҳатҳои имконпазири он барои баланд бардоштани устувории молиявии хонаводаҳои ҷумҳурӣ мусоидаткунанда хоҳад буд.

Омӯзиши таҷрибаи хориҷии рушди молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ дар корҳои илмии иқтисодчиёни ватанӣ: Зокирова Ш.М., Негматова Ш.Ғ. ва иқтисодчиёни хориҷӣ: Балтина А.М., Волхова В.А., Попова Н.В., Карпенко Ю.А., Семкив Л.П. ва дигарон ба чашм мерасад.

Мақсади мақола аз таҳқиқи таҷрибаи хориҷӣ ва ошкорсозии равишҳои муносиби баландбардории устувории молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ иборат мебошад, ки дар шароити хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти татбиқшавӣ доранд.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии таҳқиқотро корҳои илмии иқтисодчиёни ватанӣ (Зокирова Ш.М., Негматова Ш.Ғ.) ва хориҷӣ (Балтина А.М., Волхова В.А., Попова Н.В., Карпенко Ю.А., Семкив Л.П. ва дигарон) дар соҳаи молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ ташкил медиҳанд. Заминаи иттилоотии таҳқиқотро омори расмии Ҷумҳурии Тоҷикистон, маводи қонунгузории кишварҳои хориҷӣ ва маълумоти оморӣ оид ба фаъолияти хоҷагиҳои хонаводагӣ дар кишварҳои гуногуни ҷаҳон фароҳам меоранд.

Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили муқоисавӣ — барои қиёси таҷрибаи кишварҳои гуногун (Австралия, Фаронса, Финландия, Норвегия, ИМА, Полша, Шветсия, Хитой, Узбекистон, Белорусия, Украина, Россия), усули таҳлили мундариҷаи манбаъҳои илмӣ ва ҳуҷҷатҳои меъёрӣ, усули таҳлили оморӣ ва усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Тариқи ин усулҳо самтҳои бартаридоштаи баландбардории устувории молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ дар кишварҳои ҷаҳон ошкор ва имконияти татбиқи онҳо дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ карда шуданд.

НАТИҶАҲО

Дар натиҷаи таҳқиқи таҷрибаи хориҷӣ дақиқ гардид, ки баланд бардоштани суботи молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ дар кишварҳои ҷаҳон нисбатан хусусиятҳои фарқкунанда дорад. Таҳқиқот нишон дод, ки самтҳои бартаридоштаи баландбардории устувории молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ дар кишварҳои ҷаҳон инҳо мебошанд: афзоиши дороиҳои истифодаашон тӯлонӣ, амволи ғайриманқул, қарздиҳии имтиёзнок барои хонаводаҳои осебпазир, қарздиҳии ипотекӣ, рушди низоми нафақавӣ, ба шароити муосир мутобиқ намудани рафтори хоҷагиҳои хонаводагӣ ҳамчун истеъмолкунанда, инчунин рушди истеҳсолоти молии хонаводаҳо ва худмашғулии аъзоёни хонаводаҳо. Бояд қайд намоем, ки аксари самтҳои овардашуда дар шароити хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти роҳандозӣ доранд.

Фаъолиятҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодии кишварҳои ҷаҳон ташаккул ва рушди гуногун доранд. Вобаста ба муҳит, таъсири омилҳо ва шароиту имкониятҳои мавҷуда фаъолияти воҳидҳои иқтисодӣ вижагиҳои рушди худро дорад. Молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ низ чун унсури низоми молиявӣ дар кишварҳои алоҳида асосҳо ва хусусиятҳои ташаккулёбию пешрафти худро соҳиб мебошад. Ҷиҳати таъмини устувории молиявии хонаводаҳо дар кишварҳои ҷаҳон аз равишҳои гуногун истифода менамоянд. Рушди молияи хоҷагиҳои мазкур дар баъзе кишварҳо ба татбиқи сиёсати фаъол ва дар гуруҳи дигар, ба роҳандозии сиёсати ғайрифаъол вобаста мебошад. Ҷой доштани чунин гуногунрангии тадбирҳои баландбардории устувории молиявӣ имконият медиҳад, ки таҷрибаи кишварҳо ҷолибияти таҳқиқ, қабул ва истифодабарӣ пайдо намояд.

Натиҷаи омӯзиши адабиёти илмӣ ва маводи амалӣ нишон дод, ки дар кишварҳои рушдкардаи ҷаҳон нерӯи молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ на танҳо аз рӯйи даромади ҷорӣ, инчунин дар заминаи сармоя ва дороиҳои гаронарзиш муайян карда мешавад. Яке аз маҳакҳои муҳим ва фарқкунандаи арзёбии устувории иқтисодию молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ дар кишварҳои рушдкарда ва ру ба инкишоф маҳз ҳамин ҷиҳат ба ҳисоб меравад. Роҷеъ ба ин масъала Карпенко Ю.А. қайд менамояд, ки дар Россия, кишварҳои Аврупои Ғарбӣ ва Амрико даромадҳои аҳолӣ асосӣ мебошанд, лекин таркибдиҳандаи ягонаи нерӯи молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ шуда наметавонанд. Иқтисодчӣ иброз медорад, ки дар баробари музди меҳнат, дигар сарчашмаҳои ташаккулёбии даромадҳои аҳолӣ чун трансфертҳои давлатӣ ва пардохтҳо аз тариқи низоми суғуртаи иҷтимоӣ мавҷуд аст, аммо заминаи муҳими ташаккулёбии нерӯи молиявӣ ин мавҷудияти дороиҳои молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ ба монанди: амволи ғайриманқул, дороиҳои асосӣ ва молиявӣ, инчунин амвол дар намуди лавозимоти истифодаи тӯлонӣ мебошанд [5, с. 27-28].

Воқеан, яке аз шартҳои мавҷудияти хоҷагии хонаводагӣ доштани манзили зист мебошад, чунки амволи ғайриманқул, аз ҷумла манзил арзиши баланд дошта, нерӯмандии молиявии аҳолиро нишон медиҳад. Аз ин рӯ, таъмини шароит ҷиҳати дастрасии доираи васеи аҳолӣ ба манзили зист масъалаи аввалиндараҷа маҳсуб меёбад. Тавре дар боло қайд намудем, дар кишварҳои ба иҷтимоиёт нигаронидашуда имконияти бадастории манзили давлатӣ ва ё дастгирии молиявӣ ҷиҳати харидории он нисбатан зиёд аст.

Таҷрибаи Австралия (Уэлси Нави Ҷанубӣ) чунин аст, ки ҳар як хоҷагии хонаводагии дорои даромади сатҳи паст ба кӯмаки давлатӣ фаро гирифта мешавад. Дар баъзе давлатҳо номгӯйи васеи ҷубронпулиҳо дар самти манзил барои касбҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим мавҷуд аст. Масалан, дар Фаронса дотатсияи махсуси омӯзгорӣ амал менамояд, ки барои таъмини муаллимон ба манзил нигаронида шудааст [1, с. 229]. Ташаббусҳои болозикр аз тариқи роҳандозии сиёсати ғайрифаъоли иҷтимоӣ ҷиҳати баланд бардоштани устувории молиявии хонаводаҳо мусоидат менамоянд.

Қонунгузории як қатор мамлакатҳо бонкҳо ва корпоратсияҳои бузурги ипотекиро маҷбур менамояд, ки дар барномаҳои махсусгардонидашудаи ипотекии ба хоҷагиҳои хонаводагии камтаъмин нигаронидашуда фаъолона иштирок намоянд. Дар як қатор мамлакатҳои аврупоӣ ба монанди Финландия ва Норвегия бошад, дастгирии давлатӣ ҷиҳати соҳибманзил намудани хоҷагиҳои хонаводагии камтаъмин дар пардохти фоизи қарзи ипотекӣ ифода меёбад. Дар натиҷаи чунин дастгириҳои давлатӣ хоҷагиҳои хонаводагии зикршуда имконият пайдо менамоянд, ки аз ҳисоби напардохти фоизи қарз воситаҳои пулии худро сарфа кунанд. Дигар шакли дастгирии давлатӣ ва ё шарикии давлат дар самти мусоидат ба соҳибманзил намудани аҳолии камтаъмин дар ин кишварҳо пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ҷиҳати хариди манзил мебошад. Дастгириҳои хоҷагиҳои хонаводагӣ бо равишҳои гуногун, ки ба соҳибманзил намудани гуруҳҳои осебпазири хонаводаҳо нигаронида шудаанд, барои

гузариш аз табақаи камбизоат ба синфи миёна мусоидат менамояд. Бо ҳамин роҳу воситаҳо, имкониятҳои молиявии хонаводаҳои камтаъмин устувор гардида, даромадҳо барои эҳтиёҷоти ҷорӣ ва ҳадафҳои дарозмуддат ташаккул меёбанд.

Дар шароити рушди соҳаи тиб ва зиёд гардидани давомнокии ҳаёти шаҳрвандон буҷети мамлакатҳои рушдкарда қобилият дошт, то сарбории пардохтҳои нафақавиро дар сатҳи нисбатан паст нигоҳ дорад. Бинобар ин, зарурат пеш омад, то низоми нафақавие бунёд карда шавад, ки иштироки бевоситаи шахсро дар ташаккулёбии нафақаи худ таъмин намояд. Ба сифати чунин низом нақшаи нафақавии 401k роҳандозӣ гардид. 401k нақшаи нафақавие мебошад, ки дар он ҳиссагузор фоизи музди меҳнаташро, ки ба фонди андухти нафақавӣ ҳисобӣ мешавад, худаш муайян менамояд. Нақшаи 401k дар ИМА яке аз нақшаҳои паҳнгардидаи андухти нафақавӣ дониста мешавад. Номи ин нақша ба яке аз моддаҳои Кодекси даромадҳои дохилии ИМА мансуб аст.

Омилҳое, ки ба рафтори хоҷагиҳои хонаводагии Полша таъсир расониданд, ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии Аврупо маҳсуб меёбанд. Ғайр аз омилҳои зикршуда рафтори ин хоҷагиҳо зери таъсири пешрафти босуръати техникӣ ва талаботи чандирии аҳолӣ ҷиҳати истифодабарии онҳо дигаргун шудаанд. Аммо, тамоюли асосие, ки зери таъсири ҷаҳонишавӣ дар хоҷагиҳои фермерӣ ва хонаводагии Полша ба вуҷуд омада буд, ин тағйироти рафтори истеъмолии онҳо маҳсуб меёфт [10, с. 44].

Зокирова Ш.М., Негматова Ш.Ғ. қайд менамоянд, ки соҳибони хоҷагиҳои оилавӣ дар Амрико ва Иттиҳоди Аврупо танҳо дар ҳолате фермерон соҳибкорони бонуфуз мегарданд, ки агар маҳсулоти истеҳсолнамудаи худро фурӯшанд ва молҳои барои истеҳсолоти минбаъдаи кишоварзӣ ва ҳаётгузаронии оила заруриро харидорӣ намоянд [4, с. 65]. Аз нигоҳи муаллифон ҳолати ҷойдошта тамоюли умумиҷаҳонии рушди бахши хоҷагиҳои оилавӣ дар самти гузариш аз хоҷагии оилавии истеъмолӣ ба соҳибкорӣ мебошад. Оид ба ин масъала қайд карда шудааст, ки дар ҳолати ба истеҳсолоти молӣ гузаштани хоҷагиҳои мазкур, танзими давлатии онҳо мустақиман ба роҳ монда мешавад. Вобаста ба ин, пешниҳод менамоем, ки чораҳои танзимкунӣ аз мавқеи рушди онҳо пиёда гардонида шаванд [7, с. 57].

Дар давлати Шветсия мусоидат намудан барои худмашғулии аҳолии деҳот ва рушди соҳибкории кишоварзии оилавии хӯрду миёна самти афзалиятдоштаи сиёсати иҷтимоию аграрӣ дониста мешавад [9, с. 76]. Ба ақидаи мо, худмашғулӣ дар шароити ҷой доштани мушкилоти барзиёдии қувваи корӣ нисбати ҷойҳои корӣ самти афзалиятноки таъмини устувории молиявии хонаводаҳо маҳсуб меёбад. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар баъзе мавридҳо ба чунин мушкилӣ воҳӯрдан мумкин аст, аз ин рӯ, рушди чунин намуди шуғл аз мавқеи таъмини шароити ташаккул ва афзоиши даромадҳои пулии аҳолӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Таҷрибаи Хитой дар самти дастгирии хоҷагиҳои хонаводагӣ нисбати дигар кишварҳо то андозае фарқкунанда мебошад. Ҷанбаҳои асосии сиёсати Хитой ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи зиндагии хонаводаҳо аз ҳолатҳои зерин иборат мебошанд: а) ба ҳар як камбизоат шахсан расонидани кӯмаки мушаххас аз ҷониби Ҳукумати кишвар тибқи лоиҳаи «Деҳаи бидуни қашшоқӣ»; б) маблағгузорӣ ба таҳсил ва баланд бардоштани маълумотнокии коргарони муҳоҷири минтақаҳои камбизоат; в) пиёда гардонидани чораҳои дастгирии аҳолии деҳот, пеш аз ҳама: бекор намудани андози хоҷагиҳои кишоварзӣ; роҳандозии сиёсати коҳишдиҳӣ ва аз байн бурдани пардохти таҳсил, инчунин дигар хароҷоти иловагии ба он алоқаманд барои кӯдакони оилаҳои деҳотнишин [11, с. 98].

Воқеан, рушди соҳаҳои иқтисодиёт, аз ҷумла фаъолиятҳои иқтисодии хоҷагиҳои хонаводагӣ ба дастгирии давлатӣ вобаста аст. Маҳз аз чунин мавқеъ рушд ёфтани хоҷагиҳои хонаводагӣ, афзоиши даромадҳои аҳолӣ ва умуман, баланд гардидани сатҳу сифати зиндагӣ таҷрибаи Ҷумҳурии Узбекистон мебошад. Дастгирии давлатии хоҷагиҳои хонаводагӣ дар самтҳои зерин ба чашм мерасад: озод намудани хонакорон аз пардохти маблағи ягонаи иҷтимоӣ ва андоз аз амвол; озод кардани хонакорон аз ҳуҷҷатгузориҳо ҷиҳати табдили манзили истиқоматии хонакор ба намуди бинои ғайриистиқоматӣ; тарифабандии пардохти маблағи истифодаи қувваи барқ, газ, об ва дигар хадамоти коммуналӣ, пеш аз ҳама барои онҳо ҷорӣ намудани тарифҳои ба шахсони воқеӣ муқарраргардида аз ҷумлаи имтиёзҳои зикршуда мебошад; кафолати ҳифзи ҳуқуқи шахсони хонакор дар муносибатҳои меҳнатӣ [2, с. 474].

Ислоҳоти соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Узбекистон ба ташаккули иқтисодиёти гуногунсохти кишоварзӣ ва пайдоиши хоҷагиҳои хусусии фермерӣ, хоҷагиҳои оилавии деҳқонии майдамолӣ, хоҷагиҳои хонаводагӣ, корхонаҳои кишоварзӣ, навъҳои ҷадиди муносибатҳои аграрӣ мусоидат намуд. Хоҷагиҳои фермерӣ, ҳамчун корхонаҳои хусусӣ ва хоҷагиҳои оилавии майдамолӣ субъектҳои асосии соҳа мебошанд, ки ба истеҳсолу фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ машғуланд.

Таҷрибаи кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла мамлакатҳои мутараққӣ нишон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои арзёбии устувории молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ ҷиҳатҳоеро дар бар мегиранд, ки аз рӯи онҳо на танҳо сатҳу сифати зиндагӣ барои давраи ҷорӣ муайян карда мешавад, инчунин пешгӯишавандагии рушди хоҷагиҳои хонаводагӣ тарҳрезӣ мегардад. Яке аз чунин нишондиҳандаҳо дороиҳои хоҷагиҳои хонаводагӣ мебошад. Омори расмӣ нишон медиҳад, ки дороиҳои хоҷагиҳои хонаводагӣ чӣ дар намуди воситаҳои пулӣ ва чӣ дар намуди воситаҳои истифодаи тӯлонӣ сол то сол тамоюли афзоишёбӣ дорад.

Ҷалби молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ ба иқтисодиёти кишвар ва идоракунии босаводонаи молияи шахсӣ яке аз вазифаҳои асосии давлат дар самти сиёсати молиявӣ мебошад. Ба роҳ мондани фаъолияти мутахассисони мустақил оид ба машваратдиҳии сармоягузорони хусусӣ, аз ҷумла хоҷагиҳои хонаводагӣ яке аз роҳҳои ҳалли мушкилоти болозикр мебошад.

Кишварҳои пешрафта, аз ҷумла Амрико ва Британияи Кабир дар самти машваратдиҳии сармоягузорони хусусӣ таҷрибаи бой доранд. Дар Амрико Қонун «Дар бораи мушовирони сармоягузорӣ» ҳанӯз соли 1940 ва дар

Британияи Кабир Қонун «Дар бораи хизматрасонии молиявӣ» соли 1986 қабул шуда буд [3, с. 14]. Вобаста ба ин, ҷиҳати баланд бардоштани саводнокӣ ва маърифати молиявии аҳолӣ зарур мешуморем, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосҳои институтсионалии машваратдиҳии мустақили сармоягузорони хусусӣ бунёд карда шавад. Дар ин замина, институти мушовирони мустақили молиявӣ таъсис дода шуда, барои пешбурди фаъолияти он мутахассисони варзидаи соҳа, ки аз имкониятҳои инноватсионӣ бохабаранд ва дар самти машваратдиҳии молиявӣ дорои донишу таҷрибаи кофӣ мебошанд, ба кор ҷалб гарданд.

Яке аз намудҳои фаъолияти хоҷагиҳои хонаводагӣ, ки ҳиссаи бештари шуғлро фаро мегирад, хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ мебошад. Тибқи маълумоти омори расмии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳиссаи даромади хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ дар сохтори умумии даромади хоҷагиҳои хонаводагӣ шуруъ аз солҳои соҳибистиқлолии кишвар тамоюли коҳишёбӣ дошта, аз 50,2%-и соли 2000 ба 5,3% дар соли 2022 расидааст. Новобаста ба он ки дар сохтори даромадҳои аҳолӣ ҳиссаи дигар намуди даромадҳои зиёд шудааст, лекин дур шудани аҳолӣ аз хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ (ХЁШ) то як дараҷа барои хоҷагиҳои хонаводагӣ аз манфиат холӣ мебошад.

Дар шароити кунунӣ ХЁШ-ро вобаста ба иштирокашон дар муносибатҳои молӣ ба се гуруҳ ҷудо менамоянд: а) хоҷагиҳои намуди истеъмолӣ; б) истеъмолию молӣ; в) асосан молӣ. Омӯзиши таҷрибаи кишварҳои ИДМ нишон дод, ки бештари ХЁШ дар онҳо, аз ҷумла дар Белорусия ва Украина истеъмолӣ мебошанд. Истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ дар онҳо ба худтаъминкунӣ, яъне ҳаётгузаронӣ ва бозтавлиди нерӯи меҳнатии оилаҳо нигаронида шудааст. Қайд намудан ба маврид аст, ки дар кишварҳои болозикр ХЁШ аслан вазифаи анъанавии худро иҷро менамоянд, ҳол он ки дар шароити имрӯза фаъолиятҳои хоҷагиҳои хонаводагӣ, пеш аз ҳама ХЁШ бояд ба муносибатҳои бозорӣ нигаронида шаванд. Дар баробари ин, заминҳои дар ихтиёри аҳолӣ буда, ки аз гардиши кишоварзӣ дур мондаанд, бояд аз мавқеи роҳандозӣ ва рушди хоҷагиҳои молӣ самаранок истифода карда шаванд.

Дар шароите, ки маҳсулоти соҳаи чорводорӣ, аз ҷумла гӯшт, шир ва маҳсулоти соҳаи парандапарварӣ-тухм нархи баланд ва дар бисёр маврид афзоянда доранд, рушд додани соҳаҳои мазкур дар хоҷагиҳои хонаводагӣ амри зарурӣ мебошад. Зиёда аз 70%-и аҳолии кишвар, ки дар шароити деҳот ҳаёт ба сар мебаранд, аз ин рӯ, бо боварии комил гуфта метавонем, ки дар сатҳи хоҷагиҳои хонаводагӣ ба роҳ мондани истеҳсолоти молӣ имконпазир аст.

Дар хоҷагиҳои хонаводагии Белорусия ва Украина соҳаи чорводорӣ то андозае рушд кардааст. Масалан вилояти Новгороди Белорусия аз ҳисоби ҳайвони калони шохдор, гусфанду буз ва занбури асал пешсаф мебошад. Дар ин вилоят ба ҳар сари ХЁШ 6,31 сар чорвои калони шохдор рост меояд. Дар Украина низ ҳолатҳои мусбӣ оид ба рушди соҳаи чорводорӣ ба назар расида, аз се ду ҳиссаи чорвоҳои калони шохдоро модаговҳо ташкил медиҳанд ва дар баробари ин, чорводории гӯштиро низ рушд медиҳанд [8].

Хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ, ки тибқи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагии ёрирасони шахсӣ» фаъолияти соҳибкорӣ нест, аз ин рӯ маҳсулоти фурӯхтаи онҳо андозбандӣ карда намешавад. Имрӯзҳо фаъолияти ХЁШ бо сарфи меҳнати зиёд, истифода накардани комёбиҳои нави илмӣ, пеш аз ҳама имкониятҳои инноватсионӣ пеш бурда мешавад, ки мушкил мебошад. Перомуни истифодаи имкониятҳои нави рақамӣ қайд карда мешавад, ки технологияҳои рақамии идоракунии молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ, муносибати хоҷагиҳои мазкурро нисбати молия дигаргун сохта, ҷиҳати ташаккули амсилаи нави рафтори аъзоёни хоҷагиҳои хонаводагӣ дар муносибат ба пасандозҳо, сармоягузориҳо ва идоракунии хавфҳои муҳити рақамӣ мусоидат менамояд [6, с. 140].

Дар таҷрибаи Федератсияи Россия низ қонуне вуҷуд надорад, ки масъалаи шуғли аҳолиро дар истеҳсолоти ёрирасони кишоварзӣ ҷиҳати фурӯши минбаъдаи маҳсулот, ҳуқуқу уҳдадориҳои соҳибони ин хоҷагиҳо, муносибати онҳоро бо давлат ва корхонаю ташкилотҳо танзим намояд [8]. Бо назардошти ҳолати ҷойдошта дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодабарии босамари механизмҳои ҳамбастагии ХЁШ-ро барои корхонаҳои кишоварзӣ муҳим мешуморем.

МУҲОКИМА

Таҳлили таҷрибаи кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки равишҳои таъмини устувории молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ ба ду гуруҳи асосӣ ҷудо мешаванд: сиёсати фаъоли иҷтимоӣ ва сиёсати ғайрифаъоли иҷтимоӣ. Дар кишварҳои ба иҷтимоиёт нигаронидашуда (Австралия, Фаронса, Финландия, Норвегия) дастгирии давлатӣ дар самти манзил, қарзи ипотекии имтиёзнок ва имтиёзҳои андозӣ ифода меёбад, ки барои гузариши хонаводаҳои осебпазир аз табақаи камбизоат ба синфи миёна мусоидат менамояд. Дар ИМА бошад, низоми нафақавии 401k иштироки бевоситаи шахсро дар ташаккулёбии нафақаи худ таъмин мекунад.

Таҷрибаи Хитой нисбат ба дигар кишварҳои таҳқиқшуда то андозае фарқкунанда буда, сиёсати рушди молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ дар ин кишвар аксари самтҳои фаъолияти иҷтимоию иқтисодии хонаводаҳоро фаро мегирад — аз кӯмаки мушаххаси шахсӣ ба ҳар камбизоат то бекор намудани андози хоҷагиҳои кишоварзӣ. Дар муқоиса, таҷрибаи Узбекистон ба озод намудани хонакорон аз пардохтҳои гуногун ва кафолати ҳифзи ҳуқуқи онҳо нигаронида шудааст, ки боиси ташаккули иқтисодиёти гуногунсохти кишоварзӣ гардид.

Муҳим аст қайд намоем, ки тибқи таҷрибаи аксари кишварҳо рушди молияи хонаводаҳо аз тариқи фаъолиятҳои соҳаи кишоварзӣ таъмин мегардад. Тамоюли умумиҷаҳонии рушди бахши хоҷагиҳои оилавӣ дар самти гузариш аз хоҷагии оилавии истеъмолӣ ба соҳибкорӣ мебошад. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки зиёда аз 70%-и аҳолӣ дар деҳот ҳаёт ба сар мебаранд, ба роҳ мондани истеҳсолоти молӣ дар сатҳи хоҷагиҳои хонаводагӣ ва рушди соҳаи чорводорӣ имконпазир арзёбӣ мегардад. Ҳамзамон, бунёди институти мушовирони мустақили молиявӣ ва истифодаи технологияҳои рақамии идоракунии молия аз самтҳои муҳими татбиқи таҷрибаи хориҷӣ ба ҳисоб мераванд.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, натиҷаи таҳқиқи таҷрибаи хориҷӣ нишон дод, ки молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ дар кишварҳои алоҳида аз мавқеъҳои гуногун рушд дода мешавад. Муайян гардид, ки маҳакҳои асосии арзёбии устувории нерӯи молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ дар кишварҳо ба ҳолати молиявии шаҳрвандони онҳо вобастагӣ дорад. Дар баъзе кишварҳо маҳакҳои асосии муайянкунии рушди молияи хонаводаҳо амволи ғайриманқул ва дигар дороиҳои гаронарзиш, дар баъзе кишварҳои дигар, воситаҳои пулӣ маҳсуб меёбанд.

АДАБИЁТ

1. Балтина А.М., Волхова В.А., Попова Н.В. Финансовые системы зарубежных стран: учеб. пособие. - М.: Финансы и статистика, 2007. - С. 221-229.

2. Бердиев Г.И., Янгибоев Б.Ф. Роль домашних хозяйств в сельскохозяйственном производстве Узбекистана // Международный научный журнал «Молодой учёный». - 2016. - № 3 (107), часть 5. - Казань. - С. 474-476.

3. Деканова К.В. Опыт и развитие независимого финансового консультирования домохозяйств в России в сравнении с зарубежными аналогами // Современные тенденции развития финансово-банковского сектора в условиях экономической неопределённости: сб. трудов междунар. науч.-практ. конф. - Нур-Султан, 2022. - С. 13-16.

4. Зокирова Ш.М., Негматова Ш.Ғ. Таҷрибаи хориҷии рушди хоҷагиҳои хонаводагӣ ва имкониятҳои мутобиқгардонии онҳо ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. - 2020. - № 1 (82). - С. 62-70.

5. Карпенко Ю.А. Международный опыт развития инвестиционной составляющей финансового потенциала домохозяйств в современной экономике // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия: Экономика. - 2015. - № 3 (165). - С. 27-32.

6. Саидов Р.Н. Молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ // Паёми молия ва иқтисод. - 2026. - № 1. - С. 137-142.

7. Саидов Р.Н. Моҳияти иҷтимоию иқтисодии молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - 2023. - № 3 (272). - С. 51-58.

8. Семкив Л.П., Бортневская Е.Р. Сравнительная характеристика роли и развития личных подсобных хозяйств в странах СНГ // Вестник НовГУ. - 2013. - № 74. - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnaya-harakteristika-roli-i-razvitiya-lichnyh-podsobnyh-hozyaystv-v-stranah-sng (дата обращения: 01.07.2024).

9. Фролова О.А., Васильева С.Ю. Государственное регулирование сельского хозяйства: зарубежный опыт // Вестник НГИЭИ. - Н.: НГИЭИ, 2011. - № 5. - С. 76-83.

10. Янович П.А. Домашнее хозяйство в контексте глобализации: перспективы использования опыта Польши для Беларуси // Экономическая наука сегодня. - 2018. - № 7. - С. 43-48.

11. Rural Survey Group of the National Bureau of Statistics of China 2006. Poverty Monitoring Report Rural China: 2006. - Beijing: China Statistics Press. - P. 96–99.

УДК: 338(575.3):502

«ЗЕЛЁНАЯ» ЭКОНОМИКА ТАДЖИКИСТАНА: ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Тагоев Б.Д.
доцент кафедры национальной экономики и экономической безопасности Таджикского национального университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Казокзода У.Х.
докторант (PhD) кафедры национальной экономики и экономической безопасности Таджикского национального университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье обобщены мировые тенденции и опыт Таджикистана в развитии «зелёной экономики». Рассматриваются теоретические аспекты формирования зелёной экономики. Отмечается, что основы формирования концепции зелёной экономики были заложены в рамках концепции устойчивого развития ещё в конце 80-х годов прошлого века. Только при соблюдении требований устойчивости в отношении экономических, экологических и социальных измерений может быть достигнуто устойчивое развитие. Выявлено, что в настоящее время в различных странах мира предпринимаются усилия по развитию «зелёной экономики» и внедрению её составляющих элементов, таких как увеличение доли экологически чистых и возобновляемых источников энергии: гидроэнергетики, энергии ветра, солнца, биогаза и биотоплива. Проанализированы пути формирования и тенденции развития «зелёной экономики», предложены основные приоритетные секторы национальной экономики, в которые в дальнейшем можно будет привлечь инвестиции как из внутренних источников (из бюджета республики), так и внешние инвестиции: энергетика, промышленное производство, транспорт, туризм, сельское и городское хозяйство.

Ключевые слова: экономика, экология, устойчивое развитие, эколого-экономическое развитие, «зелёная» экономика, биологическое разнообразие, экосистема, экосистемные услуги, энергетика, водно-энергетический потенциал, «зелёная» энергия, инновация, «зелёный» рост, «зелёная» инвестиция, «зелёная» технология, ресурсосберегающая технология, мировые тенденции «зелёной» экономики.

GREEN ECONOMY OF TAJIKISTAN: WAYS OF FORMATION AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

Tagoev B.D.
Associate Professor of the Department of National Economy and Economic Security, Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Kazokzoda U.Kh.
PhD Student of the Department of National Economy and Economic Security, Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article summarizes the global trends and experience of Tajikistan in the development of the «green economy». Theoretical aspects of the formation of a green economy are considered. It is noted that the foundations for the formation of the concept of green economy were laid within the framework of the concept of sustainable development in the late 80s of the last century. Only by meeting the requirements of sustainability in terms of economic, environmental and social dimensions can sustainable development be achieved. It has been revealed that efforts are currently being made in various countries of the world to develop a «green economy» and introduce its constituent elements, such as increasing the share of environmentally friendly and renewable energy sources: hydropower, wind, solar, biogas and biofuels. The ways of formation and development trends of the «green economy» are analyzed, and the main priority sectors of the national economy are proposed: energy, industrial production, transport, tourism, agriculture and urban economy.

Keywords: economy, ecology, sustainable development, ecological and economic development, green economy, biological diversity, ecosystem, ecosystem services, energy, water and energy potential, green energy, innovation, green growth, green investment, green technology, resource-saving technology, global trends in the green economy.

ВВЕДЕНИЕ

Одной из главных стратегических задач в Республике Таджикистан является перестройка экономики страны на «зелёный» путь развития, пока доходы от продажи сырьевых ресурсов предоставляют такую возможность. Кроме того, Таджикистан имеет уникальные возможности и предпосылки для развития «зелёной экономики». Имеющиеся природно-финансовые ресурсы, растущее предложение на рынке всё более экологичных продуктов, доступность зелёных технологий и другие факторы открывают новые возможности. В нынешних условиях общепризнанного определения «зелёной экономики» в должной мере не выработано ни зарубежными экономистами, ни тем более отечественными учёными. В научной литературе всё чаще встречаются такие понятия, как «экологизация экономики», биологическое разнообразие, экосистема, экосистемные услуги, водно-энергетический потенциал, «зелёная» энергия, «зелёный» рост, «зелёная» инвестиция, «зелёная» технология, ресурсосберегающая технология и др., которые в определённой мере характеризуют различные аспекты «зелёной экономики». Целью статьи является определение проблем и перспектив развития «зелёной экономики» в Республике Таджикистан.

МЕТОДОЛОГИЯ

Исследованию проблем формирования и перспектив развития «зелёной экономики» посвящены труды многих учёных, таких как А.А. Аверченков, С.Н. Бобылев, М.М. Давлятова, С.Е. Донской, Х.Р. Исайнов, К.О. Кимсанов, Т.М. Кожевникова, С.Г. Теракопов, Х.А. Одинаев, С.С. Сафарзода, А.А. Солехзода, Б.Н. Порфирьев, М.В. Терешина и другие. Методологической основой исследования послужили концепция устойчивого развития, теоретические подходы к формированию «зелёной экономики», а также международные документы ООН, ЮНЕП и ОЭСР. В процессе исследования использовались методы теоретического анализа, обобщения мирового опыта, сравнительного и системного анализа, что позволило выявить основные тенденции формирования «зелёной экономики» и определить приоритетные направления её развития в условиях Таджикистана. Основы формирования концепции «зелёной экономики» были заложены в рамках концепции устойчивого развития ещё в конце 80-х годов прошлого века: на международной конференции, предложенной в 1987 году Комиссией ООН под руководством Г.Х. Брундтланд, а также в 1992 году во время конференции ООН в Рио-де-Жанейро (Рио-92). Особенностью конференции в Рио-92 стало активное участие в разработке предлагаемых проектов представителей частного сектора на самом высоком уровне - речь идёт о Предпринимательском совете по устойчивому развитию (Business Council on Sustainable Development), объединившем более 100 топ-менеджеров крупнейших мировых компаний. Эта организация представила доклад, авторы которого выдвинули идею экоэффективности (eco-efficiency) и указали на необходимость сотрудничества бизнеса и правительств в деле обеспечения устойчивого развития: «...чистый и справедливый экономический рост, являющийся неотъемлемой частью устойчивого развития, требует более эффективного использования ресурсов» [2, с. 116].

Повышенный интерес к концепции «зелёной» экономики связан с растущим разочарованием в существующей экономической модели и многочисленными кризисами и сбоями рыночного механизма, которые наблюдаются в начале нового века. Через 20 лет после Конференции ООН (1992 г.) в различных докладах ЮНЕП и других организаций констатировалось, что с начала XXI века мировое сообщество столкнулось с рядом параллельных кризисов: климатическим, кризисом биоразнообразия, топливным, продовольственным, водным и кризисом глобальной финансовой системы. В этой связи на Конференции по устойчивому развитию в Рио-де-Жанейро (2012 г.) «зелёная экономика» была представлена в качестве «...новой экономической парадигмы, которая позволит не только преодолеть традиционный антагонизм между экономическими и экологическими целями современного общества, но и достичь их синергетической взаимодополняемости в целях обеспечения устойчивости экономического развития глобальной системы» [15, с. 6]. На конференции ООН «РИО+20» (2012 г.) в итоговом документе «Будущее, которого мы хотим» сформулированы новые приоритеты в достижении устойчивого развития, основанные на принципах «зелёной» экономики.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Что касается «позеленения» экономики развитых стран, то оно началось относительно недавно. До середины 1980-х годов деградация окружающей среды и ухудшение экологической обстановки беспокоили прежде всего экологов, общественность и ответственных политиков, но расценивались деловым сообществом и экономическим мейнстримом как естественная плата за прогресс и рост благосостояния. Поэтому любые жёсткие меры в сфере охраны окружающей среды виделись как неизбежный компромисс между экономикой и экологией, а также как издержки, сдерживающие экономический рост. Усиление экологических ограничений привело к осознанию - как в теории, так и на практике - необходимости формирования нового типа экономического развития и выработки нового «зелёного» экономического курса. Контуры такого курса предложены в 2008–2012 годах в инициативах ООН по переходу к «зелёной» экономике (green economy) и программах «зелёного» роста (green growth) стран Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) [3, с. 110].

Термин «зелёная экономика» впервые был использован британскими специалистами в области экономики окружающей среды в докладе «План по созданию зелёной экономики», подготовленном по заданию Министерства охраны окружающей среды Великобритании [7, с. 42]. В нём авторы оценивали возможные экономические стратегии, которые можно было бы использовать для достижения целей устойчивого развития, и признавали не только наличие взаимозависимости экономики и окружающей среды, но и факт воздействия окружающей среды на экономическую активность. Важными чертами «зелёной» экономики являются: эффективное использование природных ресурсов, сохранение и увеличение природного капитала, уменьшение загрязнения, низкие углеродные выбросы, предотвращение утраты экосистемных услуг и биоразнообразия, рост доходов и занятости. В более простом понимании «зелёная» экономика - это экономика с низкими выбросами углеродных соединений, эффективно использующая ресурсы и отвечающая интересам всего общества. Поворотным моментом в актуализации проблемы отказа от традиционной модели экономического развития, основанной на ископаемых источниках энергии, и перехода к «зелёной экономике» стал разразившийся в 2008 году мировой финансовый кризис, который, по мнению многих экспертов, предоставил мировому сообществу «уникальную историческую возможность разрешить накопившиеся экономические и экологические проблемы в рамках единой стратегии» [13, с. 150]. В том же году Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП) выступила с «Зелёной экономической инициативой» (Green Economy Initiative, GEI).

Проблемы «зелёной» экономики были обсуждены 10–13 ноября 2021 года в Глазго (Великобритания) на 26-й Конференции ООН по климату (COP 26) в рамках международной организации G-20, где страны пришли к финальному решению относительно ближайших планов по борьбе с климатическим кризисом. Важным моментом COP 26 стало подписание частью стран и компаний соглашения по сокращению угольных электростанций и переходу на экологические «зелёные» технологии. Несмотря на усилия многих стран мира, итоги конференции оказались крайне неоднозначными: с одной стороны, в определённых сферах стороны приняли исторические решения, а с другой -

финальный план не устроил многие страны (в частности, Китай и Индия, лидеры тройки стран-импортёров угля, сообщили о своём несогласии с позицией, прописанной в документе). Концепция «зелёной» экономики включает в себя многие идеи, связанные с проблемами устойчивого развития: если устойчивое развитие предполагает тесную взаимосвязь трёх подсистем - экономической, социальной и экологической, то концепция «зелёной» экономики призывает к гармонизации и согласованности между этими компонентами, приемлемой для всех стран, независимо от этапа их экономического развития.

ОБСУЖДЕНИЕ

В последнее время сложилась тенденция увеличения инвестиций в технологии производства возобновляемой энергии, что влечёт повышение конкурентоспособности энерго- и ресурсосберегающих технологий и частично способствует развитию «зелёной» экономики. По заданию ЮНЕП британский экономист Э. Барбье подготовил доклад «Переосмысляя экономический подъём: глобальный «зелёный» новый курс», основные положения которого нашли отражение в докладе ЮНЕП «Глобальный зелёный новый курс», где впервые были изложены идеи трансформации мировой экономической системы в интересах экологически устойчивого развития [10, с. 17]. Подтверждением того, что данная тема волнует в том числе и Таджикистан, является активная поддержка международного сотрудничества и постоянное участие страны в решении водных проблем, вопросов экологии и устойчивого развития на глобальном, региональном и национальном уровнях. На неформальной встрече глав государств - членов БРИКС, Шанхайской организации сотрудничества и Евразийского экономического союза, посвящённой теме «Пути повышения благосостояния народов наших стран» (Уфа, 2015 г.), Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон выступил со словами: «...создание зелёной экономики является главным условием мирового развития, при этом основными условиями мирового устойчивого развития является создание возобновляемых источников, в частности гидроэнергетических сооружений, развитие безопасной с точки зрения экологии экономики, которую называют зелёной экономикой» [13, с. 14].

В Послании Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли (Душанбе, 26.01.2021 года) отмечается: «...в Таджикистане производство 98 % энергии приходится на гидроэнергетику; поэтому наша страна по объёму выбросов парниковых газов занимает в мире 135-е место, что является ценным вкладом республики в решение глобальных экологических проблем» [1, с. 3]. Особое место в природоохранной деятельности и развитии «зелёной» экономики республики занимают вопросы изменения климата, под воздействием которого, по оценкам экспертов, ледники сократились на 30 % по площади и на 20 % по объёму льда. В 1998 году Таджикистан присоединился к Рамочной конвенции ООН об изменении климата, а в 2008 году ратифицировал Киотский протокол; правительством разработан и утверждён «Национальный план действий по смягчению последствий изменения климата», в 2010 году принята «Государственная программа по изучению и охране ледников на период 2010–2030 гг.», а в 2017 году создан Центр по изучению и мониторингу охраны ледников [10, с. 20–21]. В условиях нашей республики «зелёная экономика» и «зелёные» рабочие места в большей степени связаны с развитием гидроэнергетики, или так называемой «зелёной» энергии, как стратегии сокращения зависимости республики от ископаемого топлива, снижения выбросов парниковых газов и повышения эффективности отдельных отраслей национальной экономики.

Реальными возможностями Таджикистана по переходу к «зелёной экономике» являются его природные ресурсы: более половины запасов пресной воды в Центральной Азии; огромные запасы гидроэнергетических ресурсов; земельные ресурсы, включая значительные площади долинных и горных неосвоенных земель, пригодных для сельскохозяйственного производства; благоприятные природно-климатические условия для развития сельского хозяйства и производства экологически чистой продукции; благоприятные природные условия для развития туризма и рекреации; наличие разнообразных полезных ископаемых. В целом можно предложить основные приоритетные секторы национальной экономики, способствующие развитию «зелёной экономики», в которые в дальнейшем можно будет привлечь инвестиции как из внутренних источников (из бюджета республики), так и внешние:

– **энергетика** - переход к альтернативным источникам энергии и различным видам её производства (прежде всего гидроэнергетике), повышение эффективности её использования;

– **промышленное производство** - повышение экологической эффективности, модернизация производства и создание новых товаров с учётом требований «зелёной экономики»;

– **транспорт** - развитие экологически и энергоэффективных видов транспорта, включая общественный и неавтомобильный, с целью уменьшения негативного влияния на экосистему и снижения социальных издержек;

– **туризм** - развитие «зелёной» инфраструктуры, новых видов экологического туризма, поддержание биоразнообразия и экосистем;

– **лесное хозяйство** - продолжение и усиление инициативы Главы государства по посадке декоративных деревьев и саженцев вблизи городов, пригородов и населённых пунктов, предотвращение или минимизация вырубки лесов и увеличение площади лесов как важного способа борьбы с климатическим кризисом;

– **городское хозяйство и строительство** - строительство новых «зелёных» зданий и модернизация существующих зданий с высоким энерго- и ресурсопотреблением, развитие зелёных сельских поселений и городов в целях обеспечения устойчивого городского развития.

Главная роль в обеспечении «зелёного» роста принадлежит инновациям, которые позволят «разорвать» порочную связь между экономическим ростом и исчерпанием ресурсов. Для эффективного внедрения новых технологий необходимы, с одной стороны, интернализация экологических издержек, с тем чтобы конечные цены товаров и услуг отражали также стоимость природного капитала и экологических услуг, а с другой - отмена субсидий на виды деятельности, наносящие ущерб окружающей среде. Предлагаемая модель «зелёного» роста должна базироваться на принципах устойчивого управления природными ресурсами, энергетической эффективности и справедливой оценки экологических услуг. Инвестирование в развитие «зелёной» экономики Таджикистана будет осуществляться из следующих источников: средства республиканского и местных бюджетов; средства от хозяйственной деятельности и оказания платных услуг; кредиты, в том числе льготные, бюджетные и таможенные

льготы, дотации, субвенции, иностранные инвестиции и другие источники, не запрещённые законом. Переход на «зелёную» экономику потребует изменения инвестиционной политики в пользу интегрирования в производственные процессы «зелёных» технологий, что в сравнении с нынешней практикой инвестирования будет способствовать созданию большего числа рабочих мест и существенному снижению уровня бедности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Новые возможности для Республики Таджикистан открывает растущее осознание в регионе экономического значения природного богатства и экосистемных услуг. Таджикистан делает разные акценты в официальных документах, касающихся развития «зелёной экономики»: если у развитых стран на первом месте конкуренция и рабочие места, то у развивающихся - устойчивое развитие, решение проблем бедности, улучшение уровня жизни и повышение благосостояния народа. Таким образом, реализация стратегии «зелёной» экономики требует развития сотрудничества всех заинтересованных сторон, включая государственные органы управления всех уровней, бизнес и неправительственные организации.

Первоочередными направлениями экономики Таджикистана для применения принципов зелёного развития являются повышение энергоэффективности и энергосбережение как наиболее эффективное, менее капиталоёмкое и быстро осуществимое направление для решения энергетических проблем, а также меры по повышению эффективности использования воды в секторах потребления, что является условием для внедрения зелёных технологий и привлечения инвестиций - для повышения урожайности, экспортного потенциала и продуктивности земель и воды, а также для обеспечения водной и продовольственной безопасности страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 26 января 2021 года // Газета «Садои мардум» от 29 января 2021 года. – С. 2–3.
2. Аверченков А.А. Экономические аспекты глобального экологического сотрудничества // Кто есть кто в экономике природопользования: Энциклопедия. – М.: Экономика, 2009. – 218 с.
3. Бобылев С.Н. Устойчивое развитие: парадигма для будущего // Мировая экономика и международные отношения. – М., 2017. – № 3. – С. 107–113.
4. Гусев А.А. Экология и рыночная экономика // Экономика природопользования. – М., 2014. – № 2. – С. 29–37.
5. Давлятова М.М. Пути совершенствования механизма управления «зелёной» экономики в Центральной Азии // Материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2019. – Часть 2. – С. 41–44.
6. Донской С.Е. О механизмах ликвидации экологического ущерба, связанного с прошлой деятельностью // Экология производства. – М., 2013. – № 3. – С. 56–62.
7. Зелёная экономика и цели устойчивого развития для России: коллективная монография / под науч. ред. С.Н. Бобылёва, П.А. Кирюшина, О.В. Кудрявцевой. – М.: Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 2019. – 284 с.
8. Исайнов Х.Р., Кимсанов К.О. Региональные аспекты обеспечения водно-энергетической безопасности (на материалах стран Центральной Азии): монография. – Душанбе: ТНУ, 2020. – 248 с.
9. Кимсанов У.О., Давлятова М.М. Перспективы развития «зелёной» экономики в Центральной Азии: мировая и региональная практика // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2019. – № 5, ч. I. – С. 184–189.
10. Национальный обзор на пути к «зелёной» экономике в Таджикистане. Составлен в рамках подготовки к Международной конференции ООН по устойчивому развитию (РИО+20). – Душанбе: UNDP, 2012. – 68 с.
11. Одинаев Х.А., Мусинов А.С. Развитие механизма согласованного использования водно-энергетических ресурсов трансграничных рек (на материалах Центрально-Азиатского региона). – Душанбе: ТНУ, 2018. – 210 с.
12. Программа ООН по окружающей среде [электронный ресурс]. – URL: https://www.unenvironment.org/ru (дата обращения: 29.10.2020).
13. Участие в неформальной встрече глав государств - членов БРИКС, ШОС и Евразийского экономического союза [электронный ресурс]. – URL: http://president.tj/ru/node/9355 (дата обращения: 07.01.2020).
14. Kudryavtseva O.V., Bobylev S.N., Yakovleva E.Yu. Regional priorities of green economy // Regional Economy. – 2015. – No. 2. – P. 148–159.
15. Matyushenko I., Sviatukha I., Grigorova-Berenda L. Modern Approaches to Classification of Biotechnology as a Part of NBIC-Technologies for Bioeconomy // Journal of Economics, Management and Trade. – 2016. – Pp. 1–14.
16. Tajikistan's First National Communication under the United Nations Framework Convention on Climate Change. Capacity Building in Priority Areas. – 2003. – Main Administration on Hydrometeorology and Environmental Monitoring under the Ministry for Nature Protection of the Republic of Tajikistan.
17. Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York: United Nations, 2015.

УДК: 336.27:004

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Шоасалов Наимджон Кудратович
кандидат экономических наук, доцент кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Носирзода Умеджон Саидджон
магистрант 2-го года обучения по специальности 08.00.07 «Финансы, денежное обращение и кредит» кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье анализируются экономические эффекты и перспективы цифровой трансформации пенсионных систем. На основе положений институциональной и цифровой экономики обобщён мировой и региональный опыт внедрения цифровых технологий в пенсионное обеспечение. Проведён сравнительный анализ уровней цифровой зрелости пенсионных систем стран Центральной Азии, выявлены ключевые эффекты цифровизации, включая снижение административных издержек, расширение охвата населения пенсионным страхованием и повышение прозрачности пенсионных прав. Особое внимание уделено оценке состояния пенсионной системы Республики Таджикистан, характеризующейся цифровым неравенством. Разработана авторская концептуальная дорожная карта цифровой трансформации пенсионной системы Таджикистана с учётом международного опыта и национальных институциональных особенностей. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения полученных выводов при разработке государственной политики цифровизации социальной сферы.

Ключевые слова: пенсионная система, цифровая трансформация, цифровизация, экономические эффекты, электронное правительство, Центральная Азия, Республика Таджикистан.

DIGITAL TRANSFORMATION OF THE PENSION SYSTEM: ECONOMIC EFFECTS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Shoasalov Naimjon Kudratovich
Candidate of Economic Sciences (PhD equivalent), Associate Professor of the Department of Banking Activity, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Nosirzoda Umedjon Saidjon
second-year Master's student in the specialty 08.00.07 "Finance, Monetary Circulation and Credit," Department of International Financial and Credit Relations, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan

The article analyzes the economic effects and prospects of the digital transformation of pension systems. Based on the principles of institutional and digital economics, the global and regional experience of implementing digital technologies in pension provision is summarized. A comparative analysis of the levels of digital maturity of pension systems in Central Asian countries is conducted, and key effects of digitalization are identified, including a reduction in administrative costs, expanded population coverage by pension insurance, and increased transparency of pension rights. Particular attention is paid to assessing the state of the pension system of the Republic of Tajikistan, which is characterized by digital inequality. An original conceptual roadmap for the digital transformation of Tajikistan's pension system is developed, taking into account international experience and national institutional specificities. The practical significance of the study lies in the possibility of applying the findings in the development of public policy for the digitalization of the social sector.

Keywords: pension system, digital transformation, digitalization, economic effects, e-government, Central Asia, Republic of Tajikistan.

Введение

Цифровая трансформация пенсионных систем представляет собой комплексный процесс внедрения информационно-коммуникационных технологий в управление пенсионным обеспечением, направленный на повышение эффективности, прозрачности и доступности пенсионных услуг. В условиях глобальных демографических вызовов, связанных с увеличением продолжительности жизни и изменением структуры населения, цифровизация пенсионных систем приобретает особую актуальность для обеспечения их финансовой устойчивости и адекватности выплат [1, стр. 23].

Согласно данным ОЭСР, глобальные пенсионные активы превысили 63,1 трлн долларов США к концу 2023 года, увеличившись на 10% в номинальном выражении [2, с.8]. Однако традиционные модели пенсионного обеспечения сталкиваются с серьезными вызовами: демографические сдвиги, низкий уровень охвата, информационная асимметрия и высокие административные издержки [3, стр. 156]. В этих условиях цифровые технологии становятся критически важным инструментом модернизации пенсионных систем.

Республика Таджикистан, как и другие страны Центральной Азии, находится на этапе активной трансформации своей пенсионной системы. В 2024 году правительством страны была утверждена программа цифровизации государственных услуг, в рамках которой более 70% услуг переведены в электронный формат [4, стр. 2]. Однако пенсионная система Таджикистана характеризуется низким уровнем пенсионного обеспечения –

средняя пенсия составляет 370 сомони (33,8 долларов США) в месяц, что является самым низким показателем в регионе [5, с.1].

Цель исследования – провести комплексный анализ экономических эффектов цифровой трансформации пенсионных систем и разработать рекомендации по развитию цифровой инфраструктуры пенсионного обеспечения Таджикистана на основе мирового опыта и практики стран Центральной Азии.

Материалы и методы

Для достижения поставленной цели в статье осуществлён анализ теоретических основ цифровизации пенсионных систем, обобщён мировой и региональный опыт цифровой трансформации пенсионного обеспечения, оценены экономические эффекты внедрения цифровых технологий, выявлены ключевые проблемы цифровизации пенсионной системы Республики Таджикистан, а также разработаны практические рекомендации по её дальнейшему развитию, также новизна исследования заключается в разработке концептуальной дорожной карты цифровой трансформации пенсионной системы Республики Таджикистан с учётом институциональных ограничений и международного опыта.

Теоретические основы и мировой опыт цифровизации пенсионных систем. Концептуальные основы цифровой трансформации пенсионных систем базируются на теории институциональной экономики и цифровой экономики. Согласно исследованиям Всемирного экономического форума (2023), применение технологии распределенного реестра (DLT) обеспечивает безопасное хранение записей и портативность пенсионных прав, в то время как смарт-контракты способны автоматизировать расчет выплат, снижая административные издержки до 25% [6, с.47].

Ведущие мировые практики демонстрируют различные подходы к цифровизации:

Скандинавская модель. Швеция внедрила условно-накопительную (NDC) систему в 1999 году, которая сочетает механизм «pay-as-you-go» с индивидуальными условными счетами, индексируемыми по темпам роста заработной платы [7, с.89]. Цифровизация позволила обеспечить полную прозрачность индивидуальных накоплений и автоматическую корректировку пенсионного возраста в зависимости от изменения продолжительности жизни.

Англо-саксонская модель. Система National Employment Savings Trust (NEST) в Великобритании использует искусственный интеллект для персонализации инвестиционных стратегий. Данные показывают, что робо-консультирование повысило размер добровольных взносов на 15% [8, с.102]. Цифровые платформы обеспечивают участникам доступ к информации в режиме реального времени через мобильные приложения.

Азиатская модель. Система Центрального резервного фонда Сингапура (CPF) представляет собой полностью цифровизированную платформу обязательных накоплений, интегрированную с системой электронного правительства. Охват населения составляет 100%, а административные издержки снижены до 0,3% от активов [9, с.234].

Экономические эффекты цифровизации. Систематический анализ международного опыта позволяет выделить следующие ключевые экономические эффекты цифровой трансформации пенсионных систем:

1. Снижение административных издержек. Автоматизация процессов назначения и выплаты пенсий позволяет сократить операционные расходы на 20-40%. В Нидерландах внедрение цифровой платформы снизило административные издержки с 0,8% до 0,4% от активов [10, с.67].

2. Повышение охвата населения. Упрощение процедур регистрации и взносов через цифровые каналы увеличивает участие в пенсионных программах. Опыт Эстонии показывает рост охвата добровольных пенсионных планов на 5,5% после запуска мобильного приложения [11, с.5].

3. Улучшение инвестиционной доходности. Использование больших данных и машинного обучения для оптимизации инвестиционных портфелей повышает доходность на 1-2% годовых при сопоставимом уровне риска [12, с.178].

4. Противодействие теневому сектору. Цифровизация учета трудовой деятельности способствует легализации доходов и увеличению пенсионных взносов. В Узбекистане электронный учет позволил расширить налоговую базу пенсионной системы [13, с.3].

Из анализа **опыта Российской Федерации** следует отметить, что страна достигла значительных успехов в процессе цифровой трансформации пенсионной системы. С 1 января 2023 года в результате объединения Пенсионного фонда Российской Федерации и Фонда социального страхования был создан единый Социальный фонд России (СФР), что стало важным этапом в формировании основ для комплексной цифровизации системы социального обеспечения [14, с.1]. Ниже представлены ключевые инициативы Социального фонда России (СФР), реализуемые в 2024–2025 годах:

Автоматизация назначения пенсий. Внедрение про активную модель, при которой пенсия назначается автоматически без заявления гражданина. По данным СФР, в 2024 году количество документов, необходимых для оформления пенсии, сократилось в 6 раз, а число визитов в отделения фонда – в 5 раз [14, с.2].

Программа долгосрочных сбережений (ПДС). Запущенная в январе 2024 года программа представляет собой инновационный инструмент добровольного пенсионного обеспечения с государственным софинансированием. По состоянию на сентябрь 2025 года заключено 6,7 млн договоров с общим объемом привлеченных средств 483 млрд рублей [15, с.1].

Импортозамещение ИТ-инфраструктуры. В 2024 году СФР реализовал масштабную программу перехода на отечественное программное обеспечение, включая закупку 4 653 автоматизированных рабочих мест с операционной системой Linux и миграцию с IBM DB2 на PostgreSQL [16, с.1].

Цифровые сервисы. Развитие супераппа Социального фонда России (СФР), интегрированного с порталом «Госуслуги», обеспечило гражданам возможность получения свыше 100 государственных услуг в цифровом формате. По состоянию на 2024 год число пользователей данного мобильного приложения превысило 15 миллионов человек.

Исходя из реализации вышеуказанных инициатив Социального фонда России (СФР), цифровизация пенсионной системы Российской Федерации обеспечила достижение следующих экономических результатов:

- Снижение административных издержек на 32% в период 2020-2024 гг;
- Сокращение времени назначения пенсий с 10 до 1 рабочего дня;
- Уменьшение доли ошибок в расчетах с 3,2% до 0,4%;
- Рост удовлетворенности граждан качеством услуг с 67% до 84%.

Результаты

Опыт стран Центральной Азии свидетельствует о том, что данные государства находятся на разных стадиях цифровой трансформации пенсионных систем, что обусловлено различиями в уровне экономического развития и институциональной зрелости.

Казахстан выступает в роли регионального лидера. В Глобальном пенсионном рейтинге Allianz 2024 года страна заняла 26-е место из 71, опередив Китай, Турцию, Сингапур и Испанию [17, с.1]. Казахстан является единственным представителем Центральной Азии и ЕАЭС в указанном рейтинге.

Цифровые инициативы пенсионной системы Казахстана включают следующие меры: обеспечение доступа к 90% государственных услуг в онлайн-формате, развертывание сетей 5G во всех крупных городах к 2025 году, создание Национального центра искусственного интеллекта в Астане [18, с.2], а также реализацию проекта «Цифровой шелковый путь», предусматривающего прокладку волоконно-оптических кабелей через Каспийское море.

Экономические показатели пенсионной системы Казахстана характеризуются следующим образом: средняя пенсия составляет 89 275 тенге (≈175,30 долларов США), что является наивысшим показателем в регионе [19, с.1]; коэффициент замещения достигает 45% с прогнозируемым ростом до 50% к 2030 году; административные расходы Единого накопительного пенсионного фонда (ЕНПФ) составляют 0,5% от активов.

Узбекистан занимает второе место в регионе благодаря активной модернизации. Страна демонстрирует заметный прогресс в реформировании пенсионной системы в период президентства Шавката Мирзиёева. В рамках стратегии «Цифровой Узбекистан–2030» реализован комплекс мер по цифровизации, представленных ниже [20, с.3]:

Реформы пенсионной системы: реформы пенсионной системы Узбекистан включают следующие направления: начисление 100% пенсии работающим пенсионерам, цифровизацию процессов назначения пенсионных выплат, сокращение перечня требуемых документов, а также внедрение системы электронного учёта трудового стажа для молодого поколения.

Цифровая инфраструктура: цифровая инфраструктура Узбекистана представлена порталом электронного правительства https://my.gov.uz/uz, который обеспечивает доступ к более чем 675 государственным услугам (около 60% от их общего числа) . По состоянию на 2024 год количество пользователей мобильного приложения электронного правительства превысило 2,5 млн человек [21, с.2]. Экспорт ИТ-услуг за последние пять лет увеличился с 170 млн. до почти 1 млрд долларов США. В стране создано свыше 300 ИТ-центров, а в рамках программы «Один миллион узбекских кодеров» подготовлено около 1,2 млн специалистов.

Экономические показатели: экономические показатели пенсионной системы Узбекистана характеризуются следующими данными: средний размер пенсии составляет 1,2 млн сумов (≈93,40 доллара США); системой пенсионного обеспечения охвачено 3,8 млн пенсионеров при общей численности рабочей силы около 19 млн человек. При этом коэффициент формального трудоустройства составляет 1,6 плательщика социального налога на одного пенсионера, что отражает наличие проблемы теневой экономики [20, с.2].

В данной сфере **Кыргызстан** развивается поэтапно. По завершении программы «Цифровой Кыргызстан 2019–2023» страна приступила к реализации новой стратегии цифровизации на 2024–2028 годы, ориентированной на развитие электронного правительства, улучшение цифровой инфраструктуры в сельских регионах и внедрение системы «Санарип Аймак», направленной на расширение доступа населения к государственным услугам [18, с.3].

Аналитическая оценка институциональной конфигурации пенсионной системы **Таджикистана** свидетельствует о наличии специфических структурных особенностей и системных вызовов. Функционирование системы основано на распределительно-накопительной модели, регламентированной шестью базовыми нормативными актами, при этом функции администратора обязательного пенсионного страхования реализует Фонд социальной защиты населения.

Инициативы по цифровизации. В условиях быстрого перехода к цифровым технологиям развитие электронного правительства и цифровых сервисов становится важным фактором для стабильного роста и повышения конкурентоспособности национальных экономик. Для стран Центральной Азии цифровая трансформация особенно актуальна, поскольку она помогает модернизировать управление и экономику. Хотя в Таджикистане есть базовая цифровая инфраструктура, по некоторым ключевым показателям страна отстаёт от других государств. Для решения этой проблемы нужен комплексный подход и более активное международное взаимодействие.

По данным рейтинга Организации Объединённых Наций по индексу развития электронного правительства (EGDI) за 2024 год, Таджикистан расположен на 123-й позиции из 193 государств. Значение его индекса (0,56) остаётся ниже среднемирового уровня, составляющего 0,64 [30].

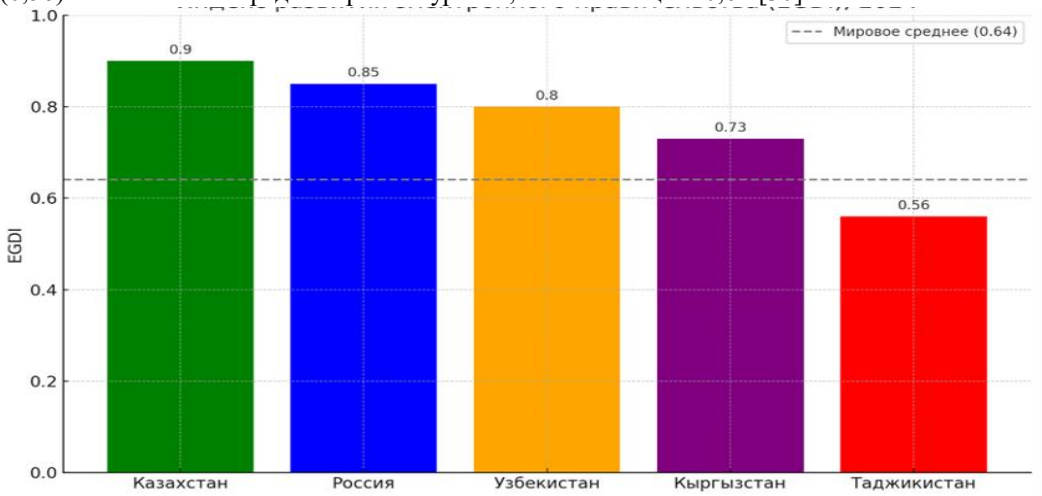

Рисунок 1. Индекс развития электронного правительства (EGDI) за 2024 г.

Как показано на рисунке 1, среди стран Центральной Азии данный показатель является наименьшим.

В этой связи, принимая во внимание выявленные отставания, следует отметить, что Таджикистан реализует поэтапную цифровую трансформацию в рамках комплексной программы развития электронного правительства, направленной на повышение эффективности государственного управления, доступности государственных услуг для граждан и интеграцию современных информационно-коммуникационных технологий в административные процессы.

Стоит отметит, что в 2009 году Таджикистан стал одной из первых стран Центральной Азии, внедривших электронные выплаты пенсионерам. К октябрю 2012 года система охватывала 15 из 68 районов, обслуживая 192 000 из примерно 596 000 пенсионеров. Исследование Азиатского банка развития показало положительные эффекты, особенно в отношении удобства и сокращения времени ожидания, однако сельские пенсионеры столкнулись с увеличением времени в пути [24, с.1].

Согласно Посланию Президента Эмомали Рахмона Маджлиси Оли от 28 декабря 2024 года, более 70% государственных услуг переведены в электронный формат [4, с.2]. Создан Республиканский штаб по вопросам цифровизации государственных услуг и безналичных расчетов (ноябрь 2024 года) [25].

Обсуждение

Программа реформы пенсионной системы. Министерство труда и социальной защиты РТ реализует программу по модернизации информационных систем учета пенсионных прав [25, с.2].

Теневая экономика. Нежелание работодателей осуществлять обязательные страховые отчисления в совокупном размере 26% (25% + 1%) обусловливает расширение масштабов неформальной занятости и эрозию доходной базы пенсионной системы [22, с. 2].

Цифровое неравенство. Несмотря на прогресс в развитии цифровой инфраструктуры, сохраняются существенные диспропорции в доступе к цифровым услугам между городскими и сельскими территориями, что препятствует равномерному внедрению электронных пенсионных сервисов.

Согласно обзору Азиатского банка развития, цифровая трансформация в Таджикистане сдерживается рядом структурных факторов. В 2023 году лишь 40,8% домохозяйств имели доступ к домашнему интернету, а в феврале 2025 года средняя скорость фиксированного интернета составила 33,77 Мбит/с, что значительно ниже мирового среднего уровня (98,3 Мбит/с). По скорости мобильного интернета страна занимает 139-е место из 143.

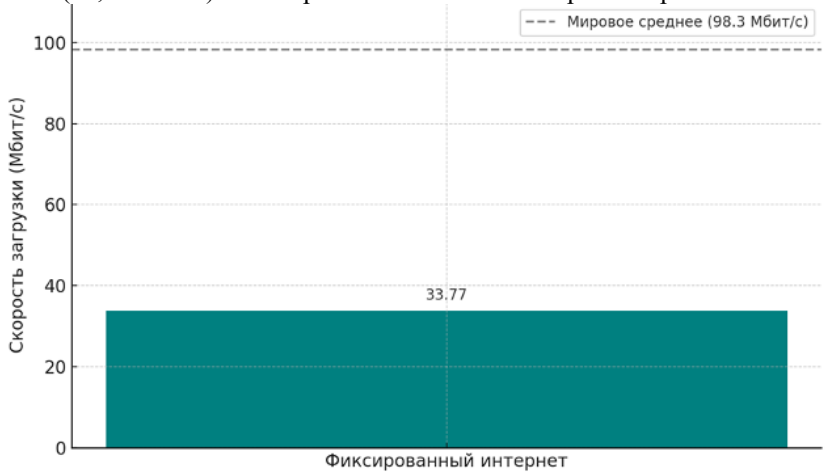

Рисунок 2. Средняя скорость фиксированного интернета в Таджикистане (февраль 2025).

Трудовая миграция. Значительный контингент трудовых мигрантов из Таджикистана осуществляет трудовую деятельность за рубежом, преимущественно на территории Российской Федерации. Соглашение между РФ и РТ о сотрудничестве в сфере пенсионного обеспечения (вступило в силу 21 октября 2022 года), основанное на пропорциональном принципе начисления пенсионных прав, требует дальнейшего совершенствования механизмов учета трудового стажа и страховых взносов посредством углубленной цифровой интеграции [26, с. 1].

Наряду с этим, в стране сохраняется высокая стоимость интернет-услуг. По данным Global Relocate, в 2024 году Таджикистан занял 142-е место среди 238 стран и территорий мира по стоимости 1 ГБ мобильного интернета.

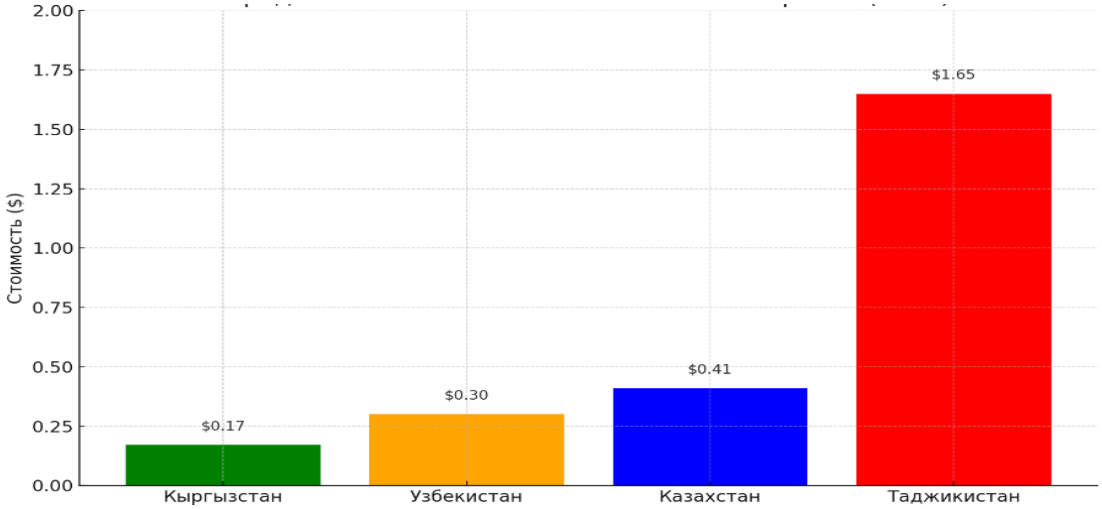

Рисунок 3. Средняя стоимость 1 ГБ мобильного интернета (2024).

Сравнительный анализ

Проведённый сравнительный анализ свидетельствует о существенной дифференциации ключевых параметров пенсионных систем стран Центральной Азии, как показано в таблице 1. Казахстан демонстрирует наиболее высокий уровень среднего пенсионного обеспечения (175,3 долл. США), а также опережающие позиции в сфере цифровизации и функционирование многоуровневой накопительной модели. В Узбекистане и Кыргызстане средние размеры пенсий ниже (93,4 и 108 долл. США соответственно), при этом для обеих стран характерен средний уровень цифровой зрелости и преимущественно солидарные либо смешанные механизмы пенсионного обеспечения. Пенсионная система Таджикистана отличается одним из самых низких размеров пенсий (33,8 долл. США), развивающимся уровнем цифровизации и солидарным характером, при сравнительно высоком охвате электронными услугами (70%). В Туркменистане средняя пенсия (85,6 долл. США) превышает показатели Таджикистана, однако уровень цифровизации остаётся низким, данные об охвате электронными сервисами отсутствуют, а пенсионная модель сохраняет солидарный характер.

Таблица 1. Сравнительные характеристики пенсионных систем стран Центральной Азии (2024-2025 гг.)

Показатель	Казахстан	Узбекистан	Кыргызстан	Таджикистан	Туркменистан
Средняя пенсия (USD)	175,30	93,40	108,00	33,80	85,60
Пенсионный возраст (М/Ж)	63/58	60/55	63/58	63/58	62/57
Охват электронными услугами (%)	**90**	**60**	**45**	**70**	**н/д**
Уровень цифровизации	**Высокий (26/71 Allianz)**	**Средний (63/198 EGDI)**	**Средний**	**Развивающийся**	**Низкий**
Тип системы	Многоуровневая накопительная	Солидарная с накопительной	Солидарная	Солидарная	Солидарная

Источник: расчеты авторов на основе [5; 17; 19; 21; 29]

Анализ экономических эффектов цифровизации пенсионной системы

Цифровизация пенсионной системы обладает значительным потенциалом для повышения её эффективности и устойчивости. Сокращение административных издержек с текущих 2,5–3,0% до 1,0–1,5% от общего объёма выплат позволит ежегодно экономить порядка 15–20 млн сомони, что создаёт предпосылки для перераспределения ресурсов в пользу улучшения качества услуг. Повышение охвата работающего населения с 65% до 85% обеспечит рост поступлений в пенсионную систему примерно на 20%, укрепляя её финансовую базу, как показано в таблице 1. Существенное ускорение процедур — сокращение сроков назначения пенсии с 15–30

дней до 1–3 дней — снижает временные и транзакционные издержки для граждан, повышая общий уровень доступности услуг. Внедрение автоматизированных расчётных механизмов позволяет уменьшить количество ошибок с 5–7% до менее чем 1%, что способствует повышению справедливости и точности определения пенсионных прав. Расширение доступа населения к информации о социальных правах с 30% до 90% укрепляет доверие к системе и повышает её прозрачность. Стоит отметит, что цифровые инструменты мониторинга и верификации персональных данных существенно снижают риски мошенничества, что может привести к сокращению потерь на 3–5% и повышению общей устойчивости пенсионного обеспечения.

Таблица 2. Потенциальные экономические эффекты цифровизации пенсионной системы Таджикистана

Направление	Текущее состояние	Целевой показатель (2030)	Потенциальный эффект
Административные издержки	2,5-3,0% от выплат	1,0-1,5% от выплат	Экономия 15-20 млн сомони/год
Охват работающего населения	~65%	85%	Рост доходов +20%
Время назначения пенсии	15-30 дней	1-3 дня	Снижение издержек граждан
Ошибки в расчетах	5-7%	<1%	Повышение справедливости
Доступ к информации о правах	30%	90%	Рост доверия к системе

Источник: расчеты авторов на основе [6; 10; 14; 24]

Рекомендации по развитию цифровой пенсионной системы Таджикистана

На основе анализа международной практики и учета институциональных особенностей Таджикистана предлагается концептуальная дорожная карта цифровой трансформации национальной пенсионной системы (рис.4). Представленные меры сгруппированы по этапам реализации и отражают краткосрочные, среднесрочные и долгосрочные направления развития.

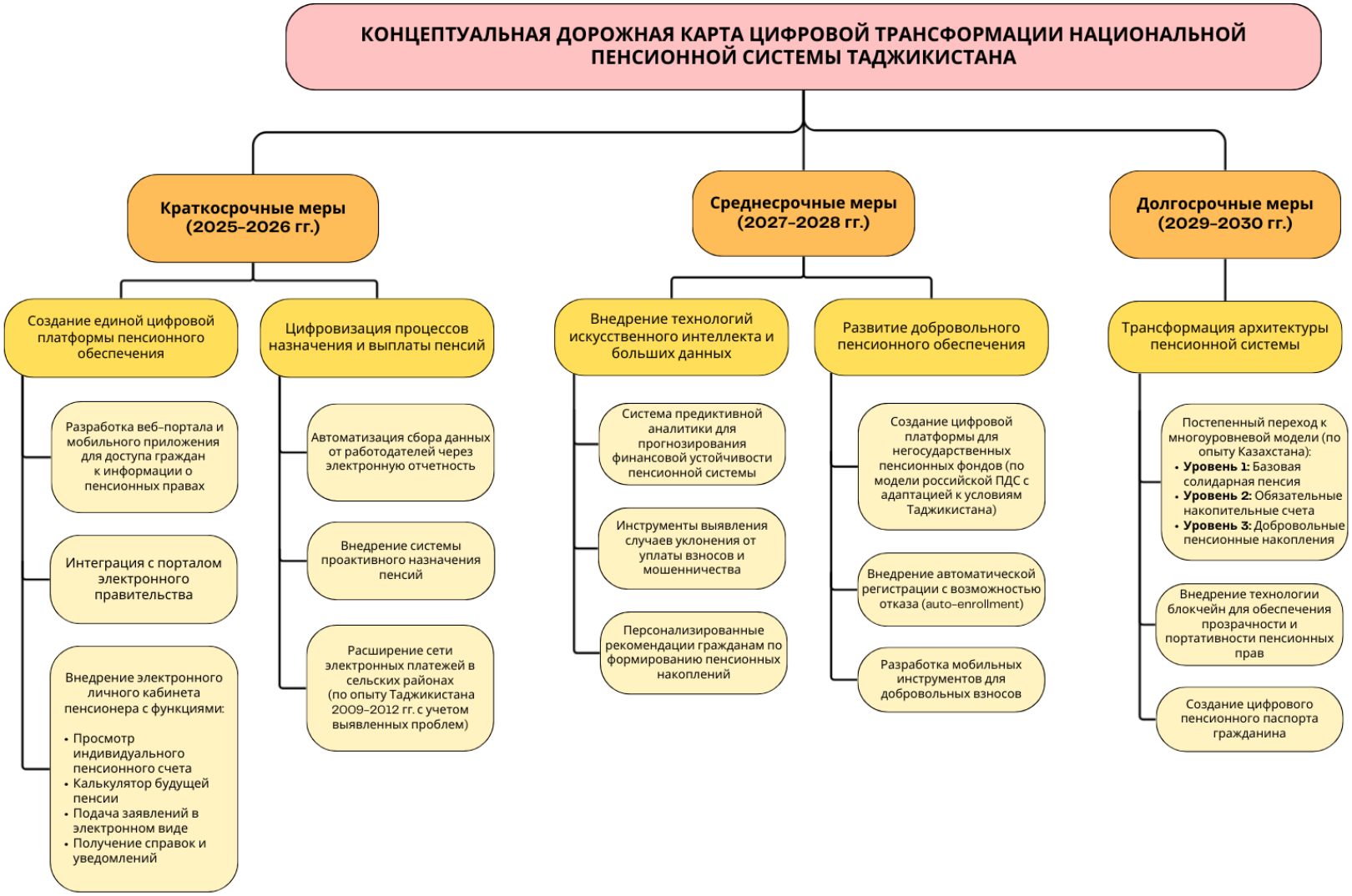

Рисунок 4. Концептуальная дорожная карта цифровой трансформации национальной пенсионной системы Таджикистана[1]

[1] Создан авторами с использованием Canva.

Заключение

Проведённое исследование подтверждает, что цифровая трансформация пенсионных систем является ключевым инструментом повышения их финансовой устойчивости, эффективности администрирования и прозрачности пенсионных прав в условиях демографических и институциональных ограничений. Анализ международного опыта показал, что внедрение цифровых технологий позволяет существенно снизить административные издержки, расширить охват населения пенсионным страхованием и повысить качество предоставляемых услуг.

Сравнительный анализ пенсионных систем развитых стран, Российской Федерации и государств Центральной Азии выявил значительную дифференциацию уровней цифровой зрелости. Установлено, что наибольшие экономические эффекты цифровизации достигаются при интеграции пенсионных сервисов в экосистему электронного правительства и автоматизации учета трудового стажа и страховых взносов. Оценка состояния пенсионной системы Республики Таджикистан показала цифровым неравенством, преодоление которых возможно за счёт комплексной цифровой трансформации.

Научная новизна исследования заключается в разработке комплексного подхода к оценке экономических эффектов цифровизации пенсионных систем применительно к странам Центральной Азии, а также в формировании авторской концептуальной дорожной карты цифровой трансформации пенсионной системы Республики Таджикистан с учётом институциональных ограничений и уровня цифровой зрелости. Практическая значимость работы состоит в возможности использования полученных выводов и рекомендаций при разработке государственных программ цифровизации социальной сферы и реформировании национальной пенсионной системы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Holzmann R., Hinz R. *Old-Age Income Support in the 21st Century: An International Perspective on Pension Systems and Reform*. Washington : World Bank, 2024. 456 p.
2. *Pension Markets in Focus 2024*. Paris : OECD Publishing, 2024. 52 p.
3. Barr N., Diamond P. *Pension Reform: A Short Guide*. Oxford : Oxford University Press, 2023. 268 p.
4. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 28 декабря 2024 г. // Официальный сайт Президента Республики Таджикистан. URL: https://president.tj/ru/node/32788 (дата обращения: 9.09.2025).
5. Average Pension in Tajikistan Increases by 30% in 2024 // Central Asian Bureau for Analytical Reporting. 15 March 2024. URL: https://cabar.asia (дата обращения: 15.10.2025).
6. *The Future of Pension Systems: Leveraging Technology for Sustainability*. Geneva : World Economic Forum, 2023. 78 p.
7. Palmer E. The Swedish Pension System: Framework and Issues // *Pension Reform: Issues and Prospects for Non-Financial Defined Contribution (NDC) Schemes* / ed. by R. Holzmann et al. Washington : World Bank, 2022. P. 87–126.
8. *Assessment of the NEST Pension Scheme: Digital Innovation and Member Outcomes*. London : Financial Conduct Authority, 2024. 145 p.
9. Asher M., Bali A. *Public Pension Programs in Southeast Asia: An Assessment*. Manila : Asian Development Bank, 2023. 298 p.
10. Bikker J., De Dreu J. Operating Costs of Pension Schemes: The Impact of Scale, Governance and Plan Design // *Journal of Pension Economics and Finance*. 2024. Vol. 23, No. 1. P. 63–89.
11. *Digital Pension Services: Impact Assessment Report 2024*. Tallinn : Estonian Financial Supervision Authority, 2024. 34 p.
12. Mohan N., Zhang Y. Machine Learning in Pension Fund Management: Evidence from Global Markets // *Journal of Financial Data Science*. 2024. Vol. 6, No. 2. P. 175–194.
13. Digital Government Development in Uzbekistan: Progress and Prospects // Uzbekistan National News Agency. 12 September 2024. URL: https://uza.uz (дата обращения: 15.10.2025).
14. Объединение ПФР и ФСС в Социальный фонд России: цели и результаты // Официальный сайт Социального фонда России. 2024. URL: https://sfr.gov.ru (дата обращения: 25.10.2025).
15. Программа долгосрочных сбережений: итоги и перспективы // *Российская газета*. 2025. 15 сентября. С. 1–2.
16. Социальный фонд завершил переход на отечественное ПО // *CNews*. 18 октября 2024. URL: https://cnews.ru (дата обращения: 20.10.2025).
17. Kazakhstan Ranks 26th in Global Pension Index 2024 // *The Astana Times*. 17 October 2024. URL: https://astanatimes.com (дата обращения: 25.10.2025).
18. *Digital Transformation in Central Asia: Country Assessments 2024*. Washington : World Bank, 2024. 156 p.
19. Uzbekistan's Pension System Needs Comprehensive Reform // *The Diplomat*. 5 June 2024. URL: https://thediplomat.com (дата обращения: 20.10.2025).
20. *United Nations E-Government Survey 2024*. Digital Government Development Centers in Uzbekistan. New York : UN DESA, 2024. P. 178–182.

21. Tajikistan Announces 10% Pension Increase for 2025 // *Asia-Plus*. 9 December 2024. URL: https://asiaplustj.info (дата обращения: 25.10.2025).

22. Указ Президента Республики Таджикистан от 30 ноября 2024 г. «О повышении пенсий, стипендий, пособий и социальных выплат» // *Собрание законодательства Республики Таджикистан*. 2024. № 48.

23. *Electronic Pension Payments in Tajikistan: Process Evaluation*. Manila : Asian Development Bank, 2013. Technical Assistance Report. 68 p.

24. Минтруд Таджикистана: модернизация пенсионной системы в условиях цифровизации // *Азия-Плюс*. 20 ноября 2024. С. 1–3.

25. Договор между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан о пенсионном обеспечении (ратифицирован 21.10.2022) // *Бюллетень международных договоров*. 2022. № 11. С. 45–52.

26. *World Social Protection Report 2024–2025: Towards Universal Social Protection in an Era of Digital Transformation*. Geneva : International Labour Organization, 2024. 342 p.

27. Schwab K., Zahidi S. *The Global Competitiveness Report: Special Edition 2024*. Geneva : World Economic Forum, 2024. 456 p.

28. *Statistical Yearbook of Central Asian Countries 2024*. Bishkek : Interstate Statistical Committee of the CIS, 2024. 523 p.

29. *E-Government Survey 2024: Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development*. New York : United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2024. 334 p.

30. Сариева Б. Б. Цифровая трансформация в Таджикистане: вызовы, перспективы и международное сотрудничество [Электронный ресурс]. URL: https://qra-centre.kz/ru/mnenie/cifrovaya-transformaciya-v-tadzhikistane-vyzovy-perspektivy-i-mezhdunarodnoe-sotrudnichestvo (дата обращения: 25.10.2025).

УДК 336.27:339.72 (575.3)

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ВНЕШНЕГО ДОЛГА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Шарифзода Бахром Махмуд
д.э.н., доцент, главный научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе
Ахмедов Хушбахт Анварбегович
старший преподаватель кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Данная статья посвящена анализу современного состояния управления и развития государственного внешнего долга Республики Таджикистан. В условиях глобализации экономики и роста потребности в инвестициях для реализации стратегических проектов государственный внешний долг является одним из важных инструментов обеспечения социально-экономического развития страны. В исследовании рассматриваются динамика государственного долга, его структура, основные источники заимствований, а также влияние внешнего долга на экономическое развитие и финансовую устойчивость государства. Особое внимание уделяется роли международных финансовых организаций, включая Всемирный банк, Азиатский банк развития и Международный валютный фонд в финансировании экономики Таджикистана.

Ключевые слова: государственный внешний долг, управление долгом, политика заимствований, экономическое развитие, финансовая безопасность, долговая устойчивость, международные финансовые организации, инвестиции, государственный бюджет, макроэкономические показатели, долговые риски, обслуживание долга, инфраструктура, внешние кредиторы, финансовая политика, эффективность заимствований, экономическая стабильность.

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF THE PUBLIC EXTERNAL DEBT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Sharifzoda Bahrom Mahmud
Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Chief Researcher, Institute of Economics and Demography, National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Akhmedov Khushbakht Anvarbegovich
Senior lecturer of the Department of Finance at the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article is devoted to the analysis of the current state of management and development of the public external debt of the Republic of Tajikistan. In the context of economic globalization and the growing need for investment to implement strategic projects, public external debt serves as one of the key instruments for ensuring the country's socio-economic development. The study examines the dynamics of public debt, its structure, major borrowing sources, and the impact of external debt on economic growth and financial stability. Particular attention is paid to the role of international financial institutions, including the World Bank, the Asian Development Bank, and the International Monetary Fund, in financing the economy of Tajikistan.

Keywords: public external debt, debt management, borrowing policy, economic development, financial security, debt sustainability, international financial institutions, investment, state budget, macroeconomic indicators, debt risks, debt servicing, infrastructure, external creditors, financial policy, borrowing efficiency, economic stability.

Введение. В современных условиях социально-экономического развития Республики Таджикистан особую актуальность приобретает исследование состояния, структуры и эффективности управления государственным внешним долгом, поскольку его рациональное использование оказывает существенное влияние на финансовую устойчивость государства и перспективы экономического роста.

Цель статьи. Целью данной статьи является комплексный анализ современного состояния государственного внешнего долга Республики Таджикистан, исследование его динамики, структуры и основных источников формирования, а также оценка влияния внешних заимствований на экономическое развитие, финансовую устойчивость и бюджетную систему страны. Особое внимание уделяется выявлению существующих проблем в сфере управления государственным долгом и разработке предложений по повышению эффективности долговой политики в условиях современных экономических вызовов.

Анализ исследований и последних публикаций. Проблемы формирования, управления и обеспечения устойчивости государственного внешнего долга являются предметом исследований многих отечественных и зарубежных ученых. В научной литературе широко рассматриваются вопросы влияния внешних заимствований на экономический рост, финансовую стабильность, инвестиционную активность и состояние государственных финансов. Значительный вклад в изучение данных вопросов внесли специалисты международных финансовых организаций, а также исследователи в области государственных финансов и макроэкономики. Анализ последних научных публикаций показывает, что в современных условиях особое внимание уделяется вопросам долговой устойчивости, совершенствования механизмов управления государственным долгом, минимизации долговых рисков и повышения эффективности использования привлеченных заемных средств. Вместе с тем вопросы

оценки современного состояния и перспектив развития государственного внешнего долга Республики Таджикистан требуют дальнейшего научного изучения с учетом текущих экономических условий и новых вызовов мировой экономики.

Материалы и методы. Государственный внешний долг является важным элементом финансовой системы любого государства и играет значительную роль в обеспечении устойчивого социально-экономического развития. Для Республики Таджикистан привлечение внешних заимствований остается одним из основных источников финансирования крупных инфраструктурных, энергетических, транспортных и социальных проектов. В последние годы государственная долговая политика страны направлена на обеспечение макроэкономической стабильности, сохранение долговой устойчивости и эффективное использование привлеченных финансовых ресурсов.

Вопросы привлечения, обслуживания и погашения внешних заёмных средств являются актуальной проблемой для Республики Таджикистан. Своевременное погашение ГВД считается свидетельством стабильного экономического развития страны. На уровень погашения государственных заёмных средств влияют несколько факторов, таких как процентные ставки, эффективное использование средства государственного бюджета, уровень стабильности курса национальной валюты, степень инвестиционной привлекательности страны и т.д. Поэтому, государственным уполномоченным органам страны необходимо уделять особенное внимание к оптимизации объема внешних заимствований и рациональное их использование [5.с-2].

Регулирование величины внутренней и внешней задолженности государства и удержание ее на приемлемом уровне - определяющий момент в управлении государственным долгом, что на практике реализуется в установлении ряда ограничений. В частности, интересными представляются бюджетные критерии для стран, желающих вступить в валютный союз (Маастрихтские критерии). Согласно этим критериям, объем совокупной государственной задолженности не должен превышать 60% ВВП, а текущий дефицит государственного бюджета - 3% ВВП. В случае превышения этих пороговых значений правительства должны считаться с возможностью применения штрафных санкций со стороны Европейского Союза (ЕС) (например, уплачивать штрафы согласно заранее утвержденной процедуре). В тоже время, в случае наступления так называемой «тяжелой рецессии» в экономике (при снижении ВВП более чем на 2% в год), предусматривается возможность увеличения дефицита государственного бюджета без применения штрафных санкций.

Таким образом, под управлением государственного долга следует понимать совокупность тактических и стратегических мер по обслуживанию государственного долга и осуществлению новых заимствований, регулированию объема и структуры долга, регулированию рынка государственных заимствований и контролю за их целевым и эффективным использованием.

Специфика категории государственного долга определяет и особенности оперативного управления им. Обычно оно возлагается совместно на Министерство финансов и Национальный банк. Управление погашением государственного долга производится из трех основных источников: из бюджета, за счет золотовалютных резервов, из новых заимствований. Для ознакомления с реальным положением государственного внешнего долга Республики Таджикистан анализируем данные таблицы 1.

Результаты и обсуждение.

Таблица 1. Государственный внешний долг Республики Таджикистан (млн. долл. США)

Годы	Сумма внешнего долга	Обслуживание внешнего долга	Выплата основного долга	Выплата процента	Освоенный долг	Внешний долг к ВВП (в %)
2004	871,5	390,67	325,64	65,03	1197,14	42.2
2005	894,9	67,72	55,68	12,04	128,37	38.9
2006	866,3	51,92	42,39	9,53	88,66	30.9
2007	1119,9	48,66	36,85	11,81	288,39	30.1
2008	1371,4	89,43	72,35	17,08	352,11	26.9
2009	1691,3	122,66	93,04	29,62	356,3	35.8
2010	1942,8	71,37	47,06	24,31	313,9	34.3
2011	2124,3	62,56	33,96	28,6	219,26	32.5
2012	2168,8	106,23	75,7	30,53	118,41	28.5
2013	2188,5	130,78	100,1	30,68	103,22	25.7
2014	2095,9	136,15	104,55	31,6	99,4	22.7
2015	2194,5	144,7	113,27	31,43	251,26	27.9
2016	2274,1	159,23	125,5	33,7	168,8	32.7
2017	2879	176,6	139	37,6	182	40.3
2018	2924,2	224,04	150,3	73,7	203,1	38.9
2019	2925,3	229,2	154,1	75,1	189,8	35.9
2020	3243,7	223,2	156,7	66,5	411,2	39,9
2021	3299,3	232,2	157,3	74,9	238,0	36,9
2022	3228,3	254,3	181,4	73,2	183,7	30,8
2023	3243,3	274,3	187,1	87,3	193,3	26,9

2024	3187,6	299,2	204,3	94,9	166,6	22,5

Источник: расчёты автора по отчетам Министерство финансов Республики Таджикистан о состоянии государственного долга на период 2004-2024 годов. Официальный сайт Министерство финансов Республики Таджикистан - www.minfin.tj,

Как видно из данных приведенные в таблице 1. сумма ГВД с 2004 года по 2024 году увеличился с 871,5 млн. долл. США до 3187,6 млн. долл. США или на 3,65 раза. Если посмотреть сумму ГВД за этот период, то оно в среднем каждый год увеличился на 110,3 млн. долл. США или 12,6%. Выплата основного долга вырос с 55,6 млн. долл. США до 204,3 млн. долл. США, который считается положительным. В течение 20-ти лет ежегодно средняя сумма выплата основного ГВД составляет 111,5 млн. долл. США. Удельный весь суммы выплаты основного ГВД к остаткам суммы этого долга на 2024 году составляет 6,4% и считается выше среднего на 4,8% в течение 20 лет. Выплата процентов по ГВД с 2005 года по 2024 года увеличился с 12,04 млн. долл. США до 94,9 млн. долл. США или на 7,8 раза. Ежегодно сумма выплата процентов в среднем составляет 43,7 млн. долл. США.

Показатель удельного веса выплата процентов по отношению к суммам остатки ГВД на 2024 год составил 2,9% и считается неприемлемым. Тем не менее, сумма выплата процентов в последнее 3 лет (2022-2024) выглядит нестабильным и неустойчивым, и, по сравнение с предыдущих периодов имеет динамичный рост.

Если сумма освоенного ГВД в 2010 году составлял 313,9 млн. долл. США, то этот показатель в 2024 году равнялся к 166,6 млн. долл. США, т.е. уменьшился на 147,3 млн. долл. США.

В течение 24-лет годовая сумма освоения ГВД в среднем составляет 220,2 млн. долл. США, который оценивается малым и недостаточным для стабильного и целесообразного развития экономики. ГВД по отношению к ВВП с 42,2% 2004 года, снизился до 22,5% в 2024 году. Этот показатель до 1997 года был свыше 120%, и считалась очень опасным фактором.

Одним из главных рисков суммы ГВД страны - это повышение обменного курса иностранных валют, особенно доллар США, которое есть в валютной корзине ГВД Республики Таджикистан. Этот риск каждый год в разном объёме увеличивает расходы государственного бюджета Республики Таджикистан, т.е. расходы на курсовые разницы покупки и оплаты валюты ГВД увеличиваются.

Хотелось, чтобы эти нюансы страховались от валютных колебаний в целях избежание от финансовых потерь заимствованных ресурсов, но, к сожалению, наши ответственные органы не используют таких инструментов защиты, для обеспечения устойчивого управления ГВД.

Данные приведенной ниже в таблице 2 показывает, что показатель ВВП за стол долгосрочного периода, т.е. за 33 года вырос с 13,4 млн. советского рубля до 153402,2 млн. сомони, который равняется 146,8% ВВП 1991 года, или по сравнению с 2000 года он увеличился в 85,8 разах (табл. 2).

Таблица 2. Основные макроэкономические показатели Республики Таджикистан (млн. сомони)

Годы	ВВП	Внешний долг	Доходы государственного бюджета	Расходы государственного бюджета	Состояние бюджета (профицит/дефицит)
1991*	13,4	н/д	6,1	5	1,1
1995**	69,8	1146	9,9	9,4	0,5
2000***	1786,8	1643	251,7	261,8	-10,1
2005	7206,6	2792	1433,2	1402,7	30,5
2010	24707	8509	7024,4	6712,6	311,8
2011	30071	9793	8937,9	8562	375,9
2012	36163	10326	9673,5	9107,9	565,6
2013	40525	10417	12277	11592	685
2014	45605	10333	15236,9	14759,4	477,5
2015	48401	13672	16359,9	15738,4	621,6
2016	54471	17761	18 405,2	18429,4	-24,2
2017	61094	23781	19 955,4	19863	92,4
2018	68844	26025	23925,5	24187,4	-261,9
2019	7355	27790	23469,4	23806,6	-337,2
2020	82543	33410	25065,0	24812,5	252,5
2021	101076	37282	30053,8	29342,7	711,1
2022	115739	35511	36 338,8	34772,3	1566,5
2023	130792	35028	43150,9	41281,3	1869,6
2024	153402,2	34426,1	46978,3	45473,0	1505,3

Примечание:*советский рубль; **российский рубль; ***сомони

Источник: расчёты автора по Сборнику Таджикистан: 30-лет государственной независимости: Статистический сборник Республики Таджикистан. - Душанбе: АСПРТ, 2024. - С.452, Статистический ежегодник Республики Таджикистан. - Финансы. - Душанбе: АСПРТ. - 2024**.** - С. 425.

Надо отметить, что с 1991 года по 1995 года и с 1995 по октябрю 2000 года в Таджикистане оборачивалось советский рубль и таджикского рубля. Денежные элементы способствовали развитию многих отраслей

народного хозяйства. Основные активные и локомотивные сферы ВВП — это сельское хозяйство, строительства и торговая услуга, которые в целом составляют больше 50%. В столь же, длинный период, т.е. с 1991 по 2024 года ВВП увеличилось ежегодно в среднем на 4648,5 млн. сомони или на 430,4 млн. долл. США. В связи с случившемся финансово-экономическим кризисом и спадом экономики ВВП не достиг запланированных целей. Причины повлиявших на состояние ВВП это были сокращение инвестиций, снижение экспорта, импорта, кредиты, денежные переводы, курс валюты и предпринимательская активность повлекших несостоятельностью субъектов экономики производит общественно полезных продуктов по необеспеченному спросу рынка. Внешний долг, начиная с 1995 года по 2024 года, увеличился с 1146 млн. российских рублей до 34426,1 млн. сомони или на 33280,1 млн. сомони, то есть в 30 раз.

Средний темп роста внешнего долга с 2000 по 2023 годы составляет в год 11,1% и несколько ниже, чем темпы роста ВВП страны, который составляет 14,1%, т.е. в 21,2 процентов. Доля привлеченных грантов и кредитов за счет международных финансовых организаций и зарубежных государств в общую сумму доходов бюджета в 2024 году составляет 18,1% и считается высоким показателям. Другие доходы составляют 13,5% от общего объема доходов государственного бюджета страны.

Следует отметить, что современный внешний государственный долг Республики Таджикистан состоит из следующих частей:

1) долг Правительства Республики Таджикистан;
2) долг Национального банка Таджикистана;
3) долг государственных предприятий;
4) долг частных предприятий.

Долговая устойчивость Республики Таджикистан обеспечивается на основе реализации утвержденной Правительством Таджикистана Стратегии управления государственным долгом на 2024-2026 гг., в которой определены конкретные параметры и критерии для эффективного распоряжения государственным заимствованиям с точки зрению уменьшении расходов и потерь при обслуживание государственного накопленного долга и планируемых новых получаемых внешних ресурсов. В соответствие с условием Стратегия управления государственным долгом предусмотрено жесткий ограничения объему государственного долга в размере не более 60% к ВВП. В этом случае, установление лимита на получение нельготных кредитов при заключении новых и действующих договоров является приоритетной задачей страны.

Анализируя состояние государственного внешнего долга Республики Таджикистан за 2010-2024 годы можно наблюдать неустойчивую тенденцию, который указывает на увеличение его объёма и структурных компонентов, как по двухсторонним, так и многосторонним кредитам. (таблица 3.).

Таблица 3. Структура государственного внешнего долга Республики Таджикистан (млн. долл. США)

Кредитор	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2024
1. Прямой государственный долг, обслуживаемый Правительством Таджикистана	1778,6	1992,5	3132,4	3177,6	3087,6	3104,7	3055,2
Всемирный Банк	374,3	305,5	356,1	357	358,7	371,4	364,8
Азиатский Банк	326,5	260,2	296,4	291	285,1	268,3	249,5
Исламский Банк	84,1	110,8	167,2	184,1	179,8	211,6	219,5
Европейский Союз	37	0	-	-	-	-	-
ЕБРР	4	2,3	60,2	83,1	99,6	167,2	208,6
Фонд ОПЕК	22,2	40,2	39,8	46	47,3	57,3	65,6
Фонд Абу-Даби	-	8,1	8,7	7,7	6,7	5,7	4,7
Евробонды	0		500	500	500	500	500
Республика Узбекистан	32,4	0	-	-	-	-	
Республика Казахстан	6,1	0	-	-	-	-	
Республика Беларусь	0,3	0	-	-	-	-	
Европейский Инвестиционный Банк и ФРСХ	-	-	43,1	82,4	90	93,2	98
ТКК США	12,4	7,46	2,5	1,6	0,6	0,0	0,0
KFW Банк (Германия)	4,7	22,4	20,4	18,3	16,6	16,5	15,0
Франция	4,3	24,8	24,3	22,6	21,2	22	20,8
Кувейтский Фонд	28	34,3	38	42,7	46	43,3	41,1
Саудовский Фонд	15,3	34,9	79,3	93,5	97,8	99,8	97,9
ИР Иран	17,7	3,03	-	-	-	-	-
Китай (кредит НБТ)	-	12	2,0	0	0	0	0
Китай - Эксимбанк	739,3	1068,6	1155,6	1098,8	992,5	900,4	820,9

Евразийский Фонд Стабилизации и Развития	70	70	116,7	115,1	111,4	107,1	100,5
Итого прямой государственный долг	1778,6	1992,5	3132,4	3177,6	3087,6	3104,7	3055,2
2. Кредиты МВФ	100,5	130,2	189,5	189,5	189,5	189,5	189,5
3. Прочие внешние долги с государственной гарантией	20	12	96,4	119,1	140,7	138,6	132,4
Долги по межправительственным соглашениям (КНР)	43,7	59,7	14,9	2,6	0	0	0
Азиатский Банк Инфраструктурных Инвестиций			34,6	44,2	44,7	51,3	58,8
Всего ГВД	**1942,8**	**2194,5**	**3243,7**	**3299,3**	**3228,3**	**3243,3**	**3187,6**

Источник: Отчет о состоянии государственного долга с 2010 по 2024 год. - Душанбе, 2025 год: Министерство финансов Республики Таджикистан, 2025. - С.21,26.

Как показывает данные таблицы 3. объём государственного внешнего долга Республики Таджикистан за 2010 по 2024 годы неуклонно растет и достиг от 1942,8 млн. долл. США 2010 года до 3187,6 млн. долл. США в 2024 году. Основными кредиторами нашей страны являются Эксимбанк Китая, Европейские инвестиционные фонды, Всемирный банк, Азиатский банк, Исламский банк, ЕБРР, Европейский инвестиционный банк, Евразийский Фонд Стабилизации и Развития и Саудовский фонд. Следует отметить, что в структуре государственного внешнего долга, существует долги с государственной гарантией на 132,4 млн. долл. США и льготные кредиты МВФ на 189,5 млн. долл. США, который считается инструментом поддержки управления долгового портфеля страны.

Низкий уровень долга позволяет сохранить финансовую стабильность государства, а также обеспечить реализацию приоритетных проектов развития, при своевременном и неукоснительном исполнении всех долговых обязательств страны перед внешними кредиторами.

На протяжении последних лет благодаря мерам, предпринятым Правительством Республики Таджикистан и Министерством финансов, уровень государственного и гарантированного государством долга Республики Таджикистан не выходит за пределы, превышение которых создаёт угрозу развитию страны.

Уровень ГВД по состоянию на конец 2024 года составил 22,5% к ВВП, в то время как в 2023 году данный показатель составлял 26,9%, а в 2020 году 39,9% к ВВП.

Экономическое состояние Таджикистана и его стабильное развитие тесно связанно от влияния многих внешних обстоятельств, который могут воздержать развитию экономики, особенно при уменьшении цен на разные экспортируемые товары, снижением поступлений по денежным доходом мигрантов, ослаблением покупательной способности национальной валюты и уменьшением экспортно-импортных операций, приводящий к необходимости что государственные органы власти принимают решения о стимулирование и обеспечение стабильности национальной экономики.

Для анализа состояния экономики и оценки достигнутых результатов в отраслях национальной экономики предлагается таблица макроэкономических показателей страны за последние годы.

В таблице 4. показана динамика изменений основных макроэкономических показателей Республики Таджикистан за 2021 и 2024 годы.

Таблица 4. Основные макроэкономические показатели Республики Таджикистан

Показатель	2021	2022	2023	2024
Валовый внутренний продукт (млн. сомони)	101076,3	115739,4	130791,5	153402,2
Валовый внутренний продукт (млн. долл. США)	8937,8	10492,1	12110,32	14186,6
Реальный рост валового внутреннего продукта (%)	9,4	8,0	8,3	8,4
Внешнеторговый оборот (млн. долл. США)	6359,1	7309,5	8328,9	8955,0
Экспорт (млн. долл. США)	2149,6	2142,0	2448,8	1947,4
Импорт (млн. долл. США)	4209,5	5167,5	5880,1	7007,6
Инфляция (%)	8,0	4,2	3,80	3,6
Всего государственный долг (в % к ВВП)	41,9	34,8	30,2	25,2
Внешний долг (в % к ВВП)	36,9	30,8	26,9	22,5
Внутренний долг (в % к ВВП)	5,0	4,0	3,3	2,7
Курс сомони к доллару США	11,3	11,0	10,8	10,8

Источник: расчёты автора по отчёту Министерство финансов Республики Таджикистан. – Душанбе. - 2025 г.

По данным таблицы 4. наблюдается рост макроэкономических показателей за анализируемый период, как в ВВП страны, внешнеторговом обороте, экспорте до 2023 года, импорте в стране, и укрепляется показатели инфляции, объём государственного долга и курса национальной валюты к доллару США. В 2024 году портфель действующих государственных инвестиционных проектов, реализуемых совместно с партнерами по развитию,

состоял из 42 проектов, на общую сумму 2,513 млрд. долларов США, что превышает показатель 2023 года на 415 млн. долларов США или 12,8 процентов. Из общего количества государственных инвестиционных проектов 18 проекты финансируются на грантовой основе, 10 проектов являются кредитными и 14 проекта реализуются на условиях софинансирования кредитных и грантовых средств.

Привлечение иностранных кредитов в целях реализации государственных социально-экономических проектов инвестиционного характера поступает в страну от нижеследующих государств и зарубежных финансовых организаций: от Азиатского Банка Развития – 759,9 млн. долл. США, от Всемирного Банка – 592,8 млн. долл. США, от Китайского Народной Республики – 479,4 млн. долл. США, от Европейского Банка Реконструкции и Развития – 421,9 млн. долл. США, от Исламского Банка Развития – 149,8 млн. долл. США. и пр. др.

Только в соответствие с реализуемых инвестиционных проектов в 2024 году было использовано 213,5 млн. долл. США, который на 125,1 млн. долл. США или 58,5% больше чем инвестированных средств на 2023 год. Из общих средств освоенных инвестиций на 2024 год, грантовые ресурсы составили – 68,6 млн. долл., средства кредитного вложения – 38,1 млн. долл. и государственные инвестиции составили – 106,8 млн. долл. США.

Рис. 1. Распределение кредитных проектов по секторам экономики Республики Таджикистан по состоянию на конец 2024 года

Источник: составлено автором по данным Министерства финансов Республики Таджикистан

Как показывает, вышеприведенной рисунок 1. государственное финансирование инвестиционных проектов больше всего реализуется в реальных секторах экономики, как энергетика и промышленность, сельское хозяйство и мелиорация, транспорт, образование, ЖКХ, государственное управление и здравоохранении. Следует отметить, что в период до 1 января 2025 года, объём государственного долга Республики Таджикистан достиг 3573,9 млн. долл. США, и составил 25,2% от показателя ВВП. Общая сумма государственного долга сократился на 55,7 млн. долл. США по сравнением показателя 2023 года или в процентах 1,5%.

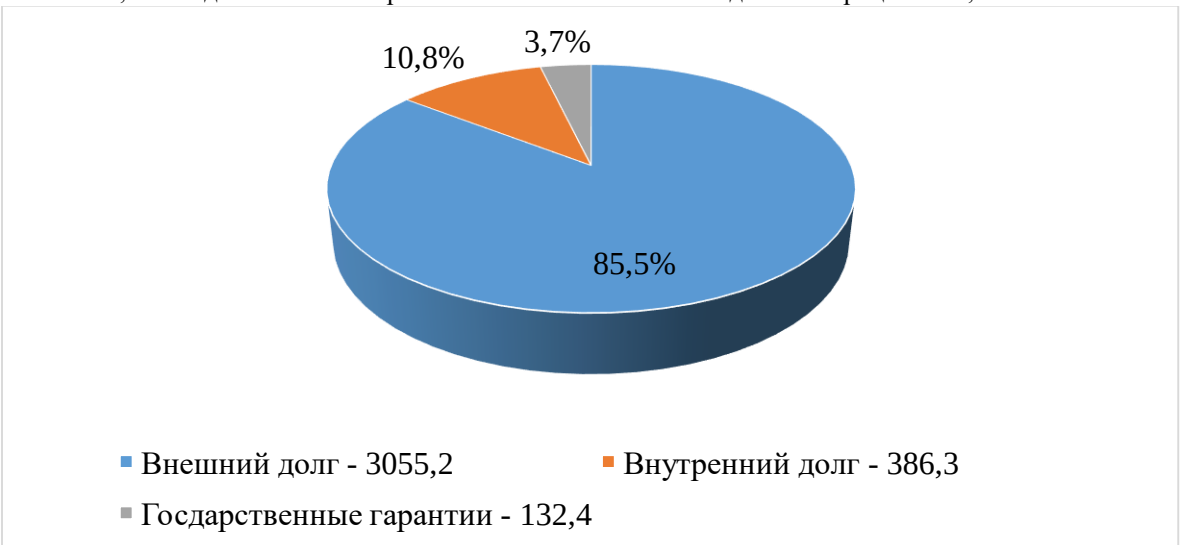

Рис. 2. Структура государственного долга Республики Таджикистан на 2024 год (млн. долларов США)

Источник: составлено автором по данным Министерства финансов Республики Таджикистан

Из приведенной рисунки 2. видно, что в структуре государственного долга Республики Таджикистан весомое место принадлежит внешнему государственному долгу 85,5%, внутренний долг страны 10,8%, и долги

с государственной гарантией составляет 3,7% от общего объёма госдолга. Стоить отметить, что органам государственной финансовой политики необходимо изменить тенденцию в сторону уменьшения внешнего госдолга и увеличения внутреннего долга страны, с целью снижения риска и эффективному использованию национальной валюты в приоритетных секторах экономики и финансовом рынке.

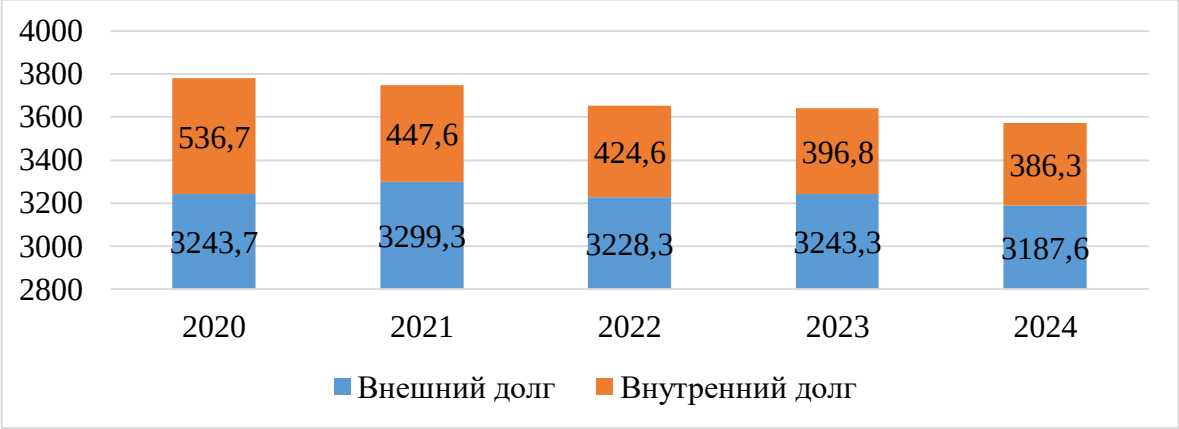

Рис. 3. Динамика изменения государственного долга Республики Таджикистан в разбивке на внешний и внутренний долг (млн. долларов США)

Источник: составлено автором по данным Министерства финансов Республики Таджикистан

По данным приведенные в рисунке 3. выясняется, что при деление общего портфеля государственного долга, на внешние и внутренные долгы за анализируемые периоды объём остатки долгов изменяется стабильно в сторону сокращения, который означаеть политику эффективного управлению долгового портфеля. Тенденция объёма внешнего долга имееть слабый склонь к снижению, а внутренный долг двигается высокым уровнем к сторону сокращения. Данный ситуация свидительствуеть об укрепление грантово-выгодных и использования национально-суверенных механизмов финансирования экономических процессов и социального развития отраслей страны. Как показывает анализ данных отношения государственного внешнего долга к валовому внутреннему продукту в 2020 году равнялся к 39,9%, и уменьшился до 22,5% в конце 2024 года.

Отношения объёма внутреннего долга к ВВП страны в 2020 году составил 6,6% и в конце 2024 году сократился до 2,7% от ВВП. Соответственно доля внутреннего долга за этот период составил 6,6% к ВВП, и достигло 2,7% в конце 2024 года. Достижение устойчивым показателям управления состоянием государственного долга в нашей стране происходил благодаря максимальному соблюдению долговых макроэкономических нормативов и мониторинг платежей по данным операциям.

Внешний государственный долг Республики Таджикистан по состоянию на 1 января 2025 года составил 3 187,6 млн. долл. США, т.е. 22,5% ВВП. Объём государственного внешнего долга Республики Таджикистан за 2024 год снизился по сравнению с показателем 2023 года на 55,7 млн. долларов США.

Следует подчеркнуть, что основной причиной сокращения суммы внешнего государственного долга в 2024 году в стране, происходила в связи с погашением суммы основного долга государства перед кредиторами в размере 204,3 млн. долл. США, особенно полная оплата внешнего долга НБТ зарубежным партнёрам.

В структуре государственного внешнего долга в номинальном значение 3055,3 млн. долл. США составляет прямой долг, который равняется 21,5% по отношение к валовому внутреннему продукту страны.

Для обеспечения государством стабильной ситуации долгового портфеля и жесткой соблюдении кредитных обязательств, все прямые государствам привлекаемые заимствованные ресурсы из внешних источников являются в основном льготные.

Анализ показателя обслуживания государственного внешнего долга Таджикистана в период только на 2024 году, показывает, что за счет государственного бюджета было погашено 299,2 млн. долл. США, из которого 204,3 млн. долл. США, погашено суммы основного долга, и 94,9 млн. долл. США погашено суммы процентов долга. Объём обслуживания внешнего государственного долга в 2024 году по сравнению с 2023 года увеличился на 24,9 млн. долл. США или на 9,1% процентов.

Если анализировать уровень влияния внешнего государственного долга к многим макроэкономическим показателям страны, то можно сделать следующие выводы.

Показатель соотношение обслуживания внешнего долга к объёму экспорта товаров и услуг в текущем 2024 году, достиг 19,2% и данный коэффициент в конце 2023 года равнялся 14,2%, который вырос на 5% и остался меньше чем установленного предельного значения.

Показатель соотношение обслуживания общего объёма внешнего государственного долга к объёму доходам государственного бюджета на 2024 году равнялся 8,6% и вырос на 1,5% при сопоставление с показателям 2022 года.

Подробный анализ позволяет проследить динамику, основные тенденции и сопутствующие факторы развития и сделать важные выводы исходя из опыта различных стран с похожим политическим и социокультурным наследием.

Исследования нашей темы, которая посвящена проблемам управления государственным внешним долгом, требует анализа и определения зависимости государственного внешнего долга от макроэкономических факторов

страны, и прогнозирование значения государственного внешнего долга во время экономических колебаний (кризисов, потрясения) с применением сценарных условий факторного воздействия [3.С-39].

Заключение. Проведенный анализ показал, что государственный внешний долг Республики Таджикистан является важным инструментом финансирования социально-экономического развития страны и реализации стратегически значимых проектов. Несмотря на наличие определенных долговых рисков, текущий уровень внешней задолженности в целом остается управляемым и не создает существенной угрозы финансовой стабильности государства. Вместе с тем дальнейшее повышение эффективности управления государственным долгом требует совершенствования долговой политики, рационального использования заемных средств, усиления контроля за их целевым расходованием и минимизации возможных финансовых рисков.

Таким образом, ГВД оказывает позитивное влияние на национальную экономику до тех пор, пока его величина не возрастет до таких размеров, которые приводят к повышению зависимости экономики государства от притока внешних займов, оказывающих воздействие на ключевые отрасли народного хозяйства.

Однако, среди положительных факторов его воздействия можно выделить следующие: меняется соотношение валюты внутри страны, и особенной валюты за рубежом, это стабилизирует валютный курс, более благоприятным становится состояние платежного баланса, возникает возможность для дополнительного финансирования экономически и социально важных проектов. Внешнее финансирование содействует товарному обмену, облегчает денежные расчеты, дает возможность привлечения прямых инвестиций в национальную экономику.

Министерству финансов необходимо проводит мероприятий в отношении кредиторов имеющие торговые, производственные и взаимовыгодные связи с нашей страной, предлагаемых доступные ресурсы субъектам экономики, также определить и гарантировать кредиты таким заёмщиком, которые платёжеспособны по своим обязательствам.

В части процентных ставок по внешним кредитам и сроков погашения привлеченных ресурсов важное значения имеет качество и показатели развития социально-экономического положения, установленные требования в долговых отношений и оптимальные методы управления государственным внешним долгом обеспечивающий устойчивостью и рентабельность кредитов для заемщиков и кредиторов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1.Министерства финансов Республики Таджикистан. Отчет о состоянии государственного долга за 2024 год. – Душанбе, 2025.

2.Ахмедов Х. А. Методологические основы и особенности управления внешним государственным долгом / Х. А. Ахмедов // Финансово-экономический вестник. – 2024. – № 2-1(41). – С. 114-122. – EDN OOEUXG.

3.Ахмедов Х. А. Моделирование и среднесрочное прогнозирование государственного внешнего долга / Х. А. Ахмедов // Экономика Таджикистана. – 2021. – № 1. – С. 39-46. – EDN ZYCDCA.

4.Ахмедов Х. А. Источники внутренних и внешних заимствований государственного бюджета / Х. А. Ахмедов, П. Ш. Хакимов, П. Д. Гафуров // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2018. – № 4(64). – С. 85-96. – EDN YZDXQT.

5.Содиков Р. Х. Теоретические основы влияния государственного внешнего долга на динамику экономического роста страны / Р. Х. Содиков, Х. А. Ахмедов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2025. – № 2(57). – EDN EOGUSQ.

6.Ахмедов Х. А. Анализ и оценка эффективности управления государственного долга / Х. А. Ахмедов // Государственное управление. – 2025. – № 1(72). – С. 132-142. – EDN UDRILM.

7.Оймаҳмадов Г. Н. Устувории молиявии макроиқтисодӣ: таҳлили нишондиҳандаҳои асосӣ ва танзими хавфҳои бо он алоқаманд / Г. Н. Оймаҳмадов, М. Н. Ҳикматов // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – No. 4. – P. 28-34. – EDN OSPGFJ.

8.Ҳикматов М. Н. Баъзе масъалаҳои назариявии молияи давлатӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ / М. Н. Ҳикматов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – No. 12. – P. 249-254. – EDN GGDRYA.

9.Qurbanizoda D. The effect of inflation on the level of social services in digital conditions / D. Qurbanizoda // , 19 апреля 2024 года, 2024. – P. 122-127. – EDN EQXWQB.

10. Odinaev E. S. Ways of implementing digitalization projects in social areas in the conditions of the Republic of Tajikistan / E. S. Odinaev, D. T. Qurbonalizoda // Recent scientific investigation : Proceedings of LXXVIII International Multidisciplinary Conference, Shawnee, USA, 02 марта 2026 года. – Shawnee, USA: Internauka, LLC, 2026. – P. 180-182. – EDN CJEKML.

УДК: 339.564(575.3)

ТАЪМИНИ ГУНОГУНШАКЛИИ СОДИРОТ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ УСТУВОРИ САВДОИ ХОРИҶӢ

Раҳимзода Баҳодур Карим
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идораи давлатӣ ва маҳаллии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Мақолаи мазкур ба таҳлили масъалаи диверсификатсияи содирот дар шароити рушди босуръати тиҷорати байналмилалӣ бахшида шудааст. Дар мақола моҳияти диверсификатсия ва роҳҳои таъмини он ҳамчун омилҳои асосии рушди устувори савдои хориҷӣ мавриди омӯхтан ва баррасӣ қарор гирифтааст. Таҳқиқ дар асоси таҳлили барномаҳо ва стратегияҳои давлатӣ, адабиёти соҳа, маълумоти оморӣ ва нашрияҳои махсуси даврӣ анҷом дода шудааст. Дар мақола нақши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташаббусҳои Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар тақвияти иқтидори содиротии кишвар пешниҳод карда шудааст. Омори муосир ва таҳлили гардиши савдои хориҷии Тоҷикистон нишон медиҳанд, ки дар давраи 2020–2025 ҳаҷми содирот ва воридот босуръат афзуда, нақши Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва Осиё ҳамчун шарикони калидӣ назаррас мебошад. Мақола роҳҳои татбиқи диверсификатсияро пешниҳод мекунад, ки аз ҷумла васеъ намудани бозорҳои содиротӣ, афзоиши намудҳои молу маҳсулоти содиротӣ, ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ, ҳамчунин рушди маҳсулоти рақобатпазир ва «сабз»-ро дар бар мегирад.

Калидвожаҳо: диверсификатсияи содирот, рушди устувори иқтисодӣ, савдои хориҷӣ, рақобатпазирии иқтисоди миллӣ, бозорҳои содиротӣ, таъмини гуногуншаклии истеҳсолот, ҷалби сармоягузорӣ, маҳсулоти «сабз».

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКСПОРТА КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ

Рахимзода Баходур Карим
кандидат экономических наук, доцент кафедры государственного и местного управления Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Данная статья посвящена анализу вопроса диверсификации экспорта в условиях стремительного развития международной торговли. В статье изучается и обсуждается сущность диверсификации и пути её обеспечения как основных факторов устойчивого развития внешней торговли. Исследование основано на анализе государственных программ и стратегий, отраслевой литературы, статистических данных и информации специализированных периодических изданий. В статье представлена роль Правительства Республики Таджикистан и инициативы Лидера нации, Его Превосходительства Эмомали Рахмона, в укреплении экспортного потенциала страны. Современная статистика и анализ внешнеторгового оборота Таджикистана показывают, что в период 2020–2025 годов объём экспорта и импорта быстро растёт, и роль Содружества Независимых Государств и Азии как ключевых партнёров является значительной.

Ключевые слова: диверсификация экспорта, устойчивое экономическое развитие, внешняя торговля, конкурентоспособность национальной экономики, экспортные рынки, обеспечение диверсификации производства, привлечение инвестиций, «зелёная» продукция.

EXPORT DIVERSIFICATION AS A FACTOR IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF FOREIGN TRADE

Rahimzoda Bakhodur Karim
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Public and Local Administration, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article analyzes the issue of export diversification in the context of the rapid development of international trade. It examines and discusses the essence of diversification and ways to achieve it as key factors in the sustainable development of foreign trade. The study is based on an analysis of government programs and strategies, industry literature, statistical data, and information from specialized periodicals. The article presents the role of the Government of the Republic of Tajikistan and the initiatives of the Leader of the Nation, His Excellency Emomali Rahmon, in strengthening the country's export potential. The study also demonstrates that export diversification is a factor and strategic approach to the sustainable development of foreign trade and strengthening of the national economy.

Keywords: export diversification, sustainable economic development, foreign trade, national economic competitiveness, export markets, ensuring production diversification, attracting investment, «green» products.

МУҚАДДИМА

Дар шароити рушди босуръати тиҷорати байналмилалӣ, васеъ гардидани номгӯи молу маҳсулот ва хизматрасониҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ, афзоиши талаботи истеъмолкунандагон ба маҳсулоти гуногун, инчунин шиддат ёфтани рақобат дар бозорҳои байналмилалӣ, масъалаи таъмини гуногуншаклии содирот аҳамияти хосса пайдо менамояд. Дар чунин шароит таъмини гуногуншаклии (диверсификатсияи) содирот ҳамчун яке аз омилҳои калидии рушди устувори савдои хориҷӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ баромад

мекунад, зеро ин роҳ имкон медиҳад вобастагӣ аз содироти ашёи хом ва шумораи маҳдуди молҳои содиротӣ коҳиш ёфта, устувории даромадҳои асъорӣ таъмин гардад. Дар ин замина, рушди ҳамоҳангшудаи бахшҳо ва соҳаҳои вобаста ба содирот аҳамияти махсус касб намуда, метавонад ба густариши иқтидори содиротӣ, коҳиши вобастагӣ аз молҳои маҳдуд, бахусус ашёи хом, ва баланд бардоштани самаранокии иштироки кишвар дар тиҷорати байналмилалӣ мусоидат намояд.

МЕТОДОЛОГИЯ

Таҳқиқ дар асоси таҳлили барномаҳо ва стратегияҳои давлатӣ, адабиёти соҳа, маълумоти оморӣ ва нашрияҳои махсуси даврӣ анҷом дода шудааст. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили назариявӣ, муқоисавӣ, оморӣ ва усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Баррасии масъалаи мазкур бо шарҳу тавзеҳоти моҳияти иқтисодии диверсификатсияи содирот равшан мегардад, зеро он на танҳо ҷузъи муҳими сиёсати иқтисоди хориҷӣ, балки омиле ҷиҳати таҳкими низоми истеҳсоли молу маҳсулоти ватанӣ низ ба ҳисоб меравад. Олимон ва муҳаққиқон масъалаҳои диверсификатсия, бахусус диверсификатсияи содиротро аз нигоҳи гуногун мавриди таҳлил қарор медиҳанд ва равишҳо дар ин замина вобаста ба самт ва соҳаҳои иқтисодӣ фарқ мекунанд. Таърихи мафҳуми «диверсификатсия» бо калимаҳои лотинии «diversus» (гуногун) ва «facere», ки маънояш «анҷом додан» аст, оғоз мешавад. Тибқи назари муҳаққиқ М.И. Ливенетс, «...яке аз аввалинҳо шуда, ин истилоҳро иқтисоддон Гарри Марковитс дар мақолаи худ «Portfolio Choice», ки моҳи марти соли 1952 нашр шуд, истифода бурд, ки дар он муаллиф дар бораи чӣ гуна эҷод кардани портфели сармоягузорӣ бо фоидаи баландтар баҳс кардааст; дар соли 1990 Марковитс ҷоизаи Нобелро ба даст овард» [4, с. 116].

Гарчанде мафҳуми «диверсификатсия» ҳамчун истилоҳи мустақил дар асри бистум ба вуҷуд омада ва шакл гирифта бошад ҳам, заминаҳои ташаккулёбии он хеле пештар вуҷуд доштанд; ҳар як мактаби иқтисодӣ ва намояндагони он ин масъаларо дар шакл ва равишҳои гуногун арзёбӣ мекунанд. Муҳимияти баррасии масъалаи диверсификатсия дар он аст, ки дар замони муосир он аҳамияти стратегӣ пайдо карда, нақши калидӣ дар рушди ҳама соҳаҳои иқтисодӣ ва таъмини гуногуншаклии онҳо дорад. Ба андешаи З.Г. Магомедова, «...диверсификатсия раванди бисёрсатҳӣ мебошад, ки дар сатҳҳои микро (аз корхонаҳои хурд то корпоратсияҳои бузурги фаромиллӣ) ва макро (сатҳҳои давлатӣ, инчунин дар доираи иттиҳодияҳои иқтисодии давлатҳо) амалӣ карда мешавад» [5, с. 38]; муаллиф бар он аст, ки диверсификатсия ба рушди устувори иқтисодӣ, коҳиши хатари вобастагӣ ба як маҳсулот ё бозор ва тақвияти рақобатпазирӣ мусоидат менамояд, вале фарогирии васеъ ва амалисозии мураккаби он баъзан метавонад мушкилот эҷод намояд. Ҳамчунин, тибқи назари М.М. Авезова ва ҳаммуаллифон, «...диверсификатсия ба маънои томаш тағйирёбӣ, гуногуншаклӣ, васеъ намудани доираи фаъолият ва яке аз манбаъҳои ҷамъ кардани сармоя мебошад; яъне диверсификатсия ин намуди рушди истеҳсолот аз ҳисоби истеҳсоли маҳсулоти нави иловагӣ ва ё баромадан ба бозори нав барои дарёфти мавқеи бонуфузтар ба ҳисоб меравад» [1, с. 4].

Дар маҷмуъ, моҳияти диверсификатсия аз нигоҳи мутахассисони соҳа дар шакл ва равишҳои гуногун баҳодиҳӣ ва пешниҳод гардидааст. Бо дарназардошти омӯзиши масъала, метавон гуфт, ки диверсификатсияи содирот як равиши стратегӣ мебошад, ки тавассути он истеҳсоли молу маҳсулот ва хизматрасониҳои нав, васеъ намудани бозорҳои содиротӣ ва рушди ҷуғрофияи онҳо, ҳамчунин коҳиши вобастагӣ аз молҳо ё бозорҳои маҳдуд амалӣ мегардад, ки дар натиҷа устувории иқтисодӣ ва рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ тақвият меёбад. Мақсади мақола таҳлили моҳияти иқтисодии диверсификатсияи содирот, баррасии вазъи муосир, дастовардҳо ва роҳҳои таҳкими он дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

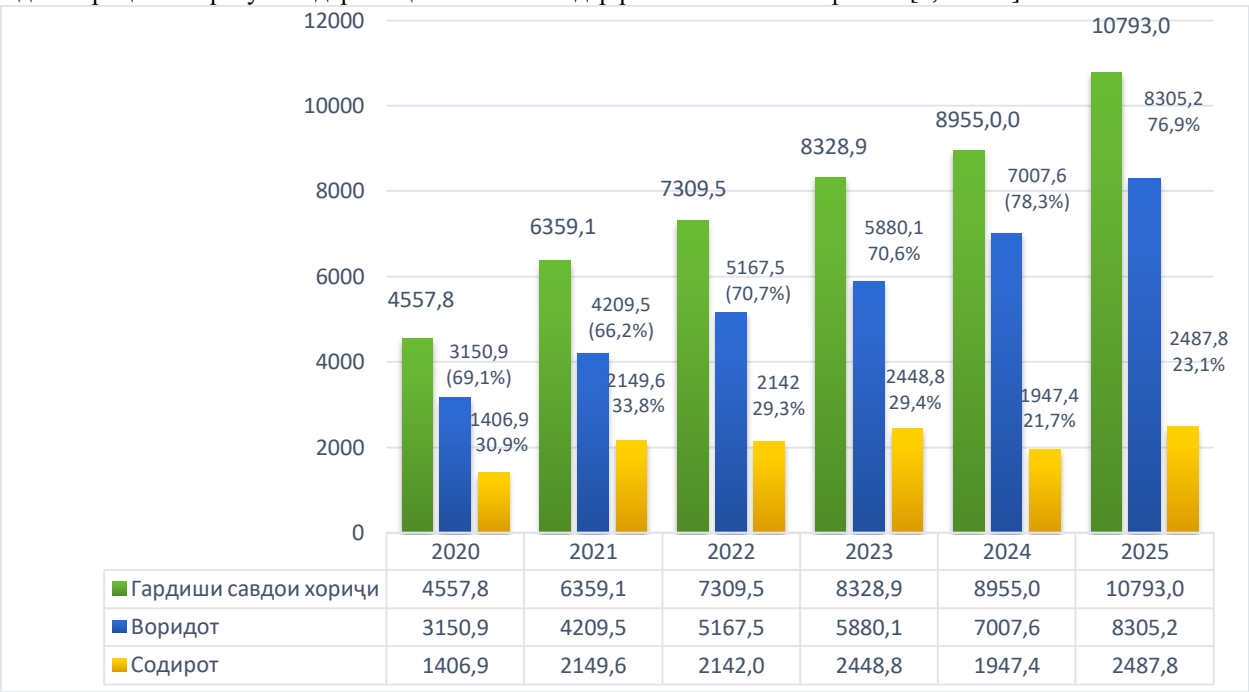
НАТИҶАҲО

Содирот ҳамчун қисми таркибии асосии савдои хориҷӣ дар таъмини гуногуншаклии истеҳсоли молу маҳсулот ва хизматрасониҳои ватанӣ ва рақобатпазирии онҳо нақши стратегӣ дорад [9, с. 320]. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, бинобар нақши стратегӣ ва аҳамияти ҳалкунанда доштани содирот дар таҳкими рушди иқтисоди миллӣ ва тавсеаи ҳамгироии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо иқтисоди ҷаҳонӣ дар заминаи узвият дар Созмони Умумиҷаҳонии Савдо, мунтазам тадбирҳо ва чораҳои саривақтиро амалӣ месозад. Ин тадбирҳо бо мақсади дастгирии субъектҳои соҳибкорӣ ва содироткунанда, инчунин фароҳам овардани фазои мусоид барои рушди соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ роҳандозӣ шудаанд; амалисозии иқдомҳои ислоҳотӣ дар соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллӣ, хусусан дар бахшҳои сармоягузорӣ ва тақвияти дастгирии бахши хусусӣ, заминаи мусоид барои ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ ва таъмини рушди устувори иқтисоди кишварро фароҳам меорад [8, с. 228]. Дар ин раванд нақши Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ниҳоят муҳим арзёбӣ гардида, тадбирҳо ва ташаббусҳои роҳандозишуда дар самти рушди иқтисоди миллӣ, таҳкими иқтидори истеҳсолӣ ва густариши имкониятҳои содиротӣ заминаи мусоид барои татбиқи самараноки сиёсати диверсификатсияи содирот фароҳам овардаанд.

Масъалаи мазкур ҳамчун самти муҳими стратегӣ таҳти назорат ва таваҷҷуҳи доимии Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дорад. Аз ҷумла, бо мақсади таъмини рушди босуботи содироти кишвар, дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 декабри соли 2019 таъкид гардидааст, ки «...сиёсати давлатӣ дар соҳаҳои савдо ва хизматрасонӣ дар ояндаи наздик бояд ба се самти асосӣ, аз ҷумла ҳавасмандгардонии содирот, таъмин намудани гуногуншаклии истеҳсолоти ба содирот нигаронидашуда ва содагардонии расмиёти савдо, равона карда шавад» [7]. Ҳамзамон, бо мақсади дастгирӣ ва рушди содироти ватанӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор барномаҳои соҳавӣ таҳия ва мавриди амал қарор гирифтанд, аз ҷумла Барномаи рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2015, Барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридотивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016–2020, Барномаи давлатии рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025 ва Барномаи

давлатии рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026–2030, ки татбиқи онҳо ба ҳавасмандгардонии фаъолияти содиротӣ, таъмини гуногуншаклии истеҳсолоти ба содирот нигаронидашуда ва содагардонии расмиёти савдо равона гардидааст.

Содирот ҳамчун яке аз сарчашмаҳои асосии даромади миллӣ ва воситаи муҳими ҷалби асъори хориҷӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти калидӣ дорад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар натиҷаи амалисозии тадбирҳои дахлдор, инчунин пешниҳоди имтиёзҳо ва дастгириҳои соҳавӣ, дар ҷумҳурӣ ширкату корхонаҳои истеҳсолӣ бо истифода аз технологияҳои муосир таъсис ёфтаанд; дар баробари ин, ҳаҷми истеҳсоли молҳои ниёзи аввал сол ба сол афзоиш ёфта, талаботи бозори дохилӣ ҳарчи бештар таъмин гардида, сохтори содирот тадриҷан васеъ мешавад. Ҳамзамон, диверсификатсияи сохтори содирот ба тақвияти имкониятҳои иқтисоди кишвар мусоидат намуда, мавқеи Тоҷикистонро дар бозорҳои байналмилалӣ беҳтар месозад. Вазъи ҳаҷми гардиши савдои хориҷӣ ва тарозуи он дар солҳои 1991–2024 дар расми 1 инъикос ёфтааст [6, с. 317].

	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Гардиши савдои хориҷи	4557,8	6359,1	7309,5	8328,9	8955,0	10793,0
Воридот	3150,9	4209,5	5167,5	5880,1	7007,6	8305,2
Содирот	1406,9	2149,6	2142,0	2448,8	1947,4	2487,8

Расми 1. Ҳаҷми гардиши савдои хориҷӣ ва тарозуи он дар давоми солҳои 1991–2024 (млн доллари ИМА)

Сарчашма: Маҷмуаи оморӣ. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – АОНПҶТ. – Душанбе, 2025. – С. 317.

Аз маълумоти расми мазкур бармеояд, ки ҳаҷми умумии гардиши савдои хориҷӣ дар давраи таҳлилшаванда тамоюли босуботи рушд дорад. Агар соли 2020 ҳаҷми он ба 4557,8 млн доллари ИМА баробар бошад, пас соли 2025 ба 10 793,0 млн доллар расида, қариб 2,4 маротиба зиёд шудааст, ки аз фаъол гардидани равобити иқтисодии хориҷии кишвар шаҳодат медиҳад. Воридот дар тамоми солҳо ҳиссаи асосиро дар сохтори савдои хориҷӣ ишғол менамояд: ҳаҷми воридот дар соли 2025 ба 8305,2 млн доллар баробар шуда, нисбат ба соли 2020 (3150,9 млн доллар) 5154,3 млн доллар зиёд гардидааст. Ҳамзамон, ҳаҷми содирот дар соли 2025 ба 2487,8 млн доллар расида, нисбат ба соли 2020 (1406,9 млн доллар) 1080,9 млн доллар афзоиш ёфтааст; дар ифодаи фоизӣ, суръати афзоиши содирот 76,8 фоизро ташкил медиҳад. Гарчанде ин нишондиҳанда тамоюли мусбатро инъикос менамояд, аммо суръати он нисбат ба воридот паст буда, зарурати тақвияти иқтидори содиротӣ ва диверсификатсияи маҳсулоти содиротиро таъкид мекунад [6, с. 317].

Дар сохтори содирот тамоюли зиёдшавии молу маҳсулоти нави дорои арзиши баланди изофашуда беш аз 0,5 млрд долларро ташкил намуд. Аз ҷумла, дар соли 2024 металли сурма 228 млн доллар, мис ва маҳсулот аз он 53 млн доллар, либосҳои гуногун 31 млн доллар, маҳсулоти кимиёвӣ 27 млн доллар, маҳсулоти кимиёвии ғайриорганикӣ 13 млн доллар, нӯшокиҳои спиртдор ва беспирт 10 млн доллар ва маҳсулоти тарканда 6,3 млн доллар нисбат ба соли 2020 дар сохтори содироти кишвар тамоюли зиёдшавиро касб намуданд. Гуногунсозии молӣ ва гуногунсамтии ҷуғрофии кишвар низ тадриҷан таъмин гардида, шарикони тиҷоратии Тоҷикистон аз 106 кишвари соли 2020 то 116 кишвар дар соли 2024 тавсеа ёфт; мутаносибан шумораи давлатҳое, ки Тоҷикистон ба онҳо молу маҳсулот содирот намудааст, аз 45 кишвар дар соли 2020 то ба 58 кишвар дар соли 2024 зиёд шуда, бо дарназардошти гуногунсамтии содироти молҳои ватанӣ ва дарёфти бозорҳои нав нишондиҳандаи содирот 38 дарсад нисбат ба соли 2020 афзун гардид [3, с. 9].

МУҲОКИМА

Бояд иброз намуд, ки имрӯз иқтидорҳои мавҷудаи истеҳсолӣ ва афзалиятҳои стратегии Тоҷикистон, ки бо мавҷудияти доираи васеи ашёи хом, захираҳои меҳнатӣ ва имконоти таъмини истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир бо арзиши иловаи баланд алоқаманданд, зиёд буда, ҳоло пурра истифода нагардидаанд. Аз ин рӯ, истифодаи оқилона ва самараноки имконияту иқтидорҳо, инчунин рушди инфрасохтори соҳа, рақамикунонӣ ва

инноватсияҳо тавассути диверсификатсияи содирот яке аз омилҳои калидии рушди устувори содироти кишвар маҳсуб мешавад. Махсусан, дар банди 157, параграфи 1 боби 5 Барномаи давлатии рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025 яке аз принсипҳои асосии ташаккули низоми миллии дастгирӣ ва пешбурди содирот, бо дарназардошти омилҳои тағйирёфтаи дохилӣ ва хориҷӣ, мушкилоти нави рақобати ҷаҳонӣ ва оқибатҳои пандемия, «...ҳамгироии фаъолияти дастгирии содирот дар ҳалли масъалаҳои мубрами диверсификатсия ва баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти содиротӣ» муайян шудааст [2, с. 43]. Ҳадаф аз ин омил ҳамгироии фаъолияти дастгирии содирот бо самтҳои стратегӣ барои густариши намудҳои содирот, зиёд намудани имкониятҳои бозор ва тақвияти мавқеи рақобатии маҳсулоти миллӣ дар бозорҳои байналмилалӣ мебошад.

Бо дарназардошти ин, муҳим аст, ки дар доираи стратегия ва барномаҳои соҳавӣ барои рушди устувори содироти кишвар ва тақвияти савдои хориҷӣ омилҳои зерини калидӣ ба назар гирифта шаванд:

1. Диверсификатсияи кишвар бояд бо дарназардошти омилҳои берунӣ ва афзалиятҳои рақобатии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ гардад. Ин равиш ба рушди иқтидорҳои содиротии кишвар, аз ҷумла тавассути тақвияти нерӯи транзитӣ барои интиқоли молҳо дар самти Ҷануб–Ҷануб, ба мақсад мувофиқ мебошад; ҳамчунин бояд талаботи афзояндаи аҳолии кишварҳои Ҳиндустон ва Чин, сатҳи истеъмол ва тағйирёбии афзалиятҳои истеъмолкунандагон ба назар гирифта шаванд.

2. Диверсификатсияи маҳсулоти содиротӣ бояд бо дарназардошти давлатҳо равишҳои мақсаднок таҳия гардад ва харитаҳои роҳҳои бозорҳои эҳтимолии содиротии кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Ҷумҳурии Мардумии Чин, Ҷумҳурии Исломии Эрон, Ҳиндустон, Иттиҳоди Аврупо ва дигар шарикони тиҷоратӣ омода карда шаванд.

3. Диверсификатсия бояд кишварҳои шарики Тоҷикистонро, ки тавозуни калони манфии савдо доранд, тавассути ҷалби сармоягузориҳои онҳо барои татбиқи сиёсати рушди содиротии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо дарназардошти дурнамои рушди содирот ба кишварҳои наздисарҳадӣ, фаро гирад.

4. Диверсификатсияи мавқеи содиротии Тоҷикистон дар бозорҳои анъанавӣ ва нав дар шароити рақобати ҷаҳонӣ пеш аз ҳама ба баланд бардоштани сатҳи гуногуншаклии содирот равона гардида, ҳам васеъ намудани номгӯи маҳсулоти содиротӣ бо такя ба маҳсулоти умедбахши ғайриашёии дорои арзиши баланди иловашуда (махсусан дар соҳаҳои саноати коркард ва бофандагӣ) ва ҳам такмили сохтори ҷуғрофии содиротро дар бар мегирад.

Дар баробари ин, бо дарназардошти ташаккули равандҳои нави иқтисодӣ, аз ҷумла рушди маҳсулоти сабз, маҳсулоти рақамӣ ва маҳсулоти барқароршаванда, ҷиҳати ҳалли мушкилоти мавҷуда дар самти содирот татбиқи маҷмӯи вазифаҳои зерин ҳамчун масъалаи муҳим арзёбӣ мегардад:

– гуногунсозии ҷалби сармояи ватанию хориҷӣ ба соҳаҳои афзалиятноки содиротӣ, аз ҷумла тавассути фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди истеҳсол ва содироти маҳсулоти «сабз», ҷорӣ намудани технологияҳои каммасрафи захираҳо ва татбиқи стандартҳои байналмилалии экологӣ;

– беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ дар минтақаҳо, бахусус дар минтақаҳое, ки дар онҳо минтақаҳои озоди иқтисодӣ таъсис дода шудаанд, тавассути муайян намудани соҳаҳои афзалиятноки ба содирот нигаронидашуда, фароҳам овардани инфрасохтори зарурӣ ва содагардонии расмиёти маъмурию ҳуқуқӣ;

– таҳия ва татбиқи лоиҳаҳо дар самти саноати дорусозӣ, металлургияи сиёҳ ва ранга, мошинсозӣ, кимиё ва нафту кимиё, масолеҳи сохтмонӣ ва истеҳсоли маснуоти пластмассӣ;

– муаррифии имкониятҳои содиротии кишвар дар самти рушди истеҳсолоти органикӣ ва маҳсулоти зери тамғаҳои миллӣ тавассути ташкили намоишгоҳҳо ва чорабиниҳои муаррифавии байналмилалӣ, инчунин тақвияти фаъолияти намояндагиҳои доимии кишвар дар хориҷ.

Бояд зикр намуд, ки бо дарназардошти аҳамияти калидии диверсификатсияи иқтисодиёт, хусусан таъмини гуногуншаклии содирот барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар боби 5 «Сифати рушди иқтисодӣ ва самаранокии бахши воқеии иқтисодиёт»-и Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дарҷ гардидааст, ки «...дар чунин шароит нигоҳ доштани суръати устувори афзоиши иқтисодӣ, таъмини диверсификатсия ва рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ вазифаҳои муҳимтарин ба ҳисоб мераванд». Инчунин, дар банди 5.1 боби 5 Стратегия пешбинӣ шудааст, ки «...татбиқи вазифаҳои стратегӣ дар бахши воқеии иқтисодиёт заминаҳои моддиро барои шуғли пурмаҳсул ва диверсификатсияи содирот фароҳам оварда, дастрасӣ ва сифати хизматрасониҳои иҷтимоиро барои ҳама табақаҳои аҳолӣ баланд мебардорад» [10, с. 60].

ХУЛОСА

Дар маҷмӯъ, таҳқиқот нишон медиҳад, ки диверсификатсияи содирот як омил ва равиши стратегӣ барои рушди устувори савдои хориҷӣ ва тақвияти иқтисоди миллӣ мебошад, ки имкон медиҳад мавқеи Тоҷикистон дар бозорҳои байналмилалӣ тақвият ёбад. Таҳлили вазъи муосири гардиши савдои хориҷии кишвар дар солҳои 2020–2025 нишон дод, ки гарчанде ҳаҷми содирот тамоюли афзоиш дорад, аммо суръати он нисбат ба воридот пасттар буда, зарурати тақвияти иқтидори содиротӣ ва диверсификатсияи маҳсулоти содиротиро тасдиқ менамояд.

Ҳалли мушкилоти мавҷудаи самти диверсификатсияи содирот дар шароити равандҳои нави иқтисодӣ тақозо менамояд, ки тавассути ҷалби сармоягузорӣ, беҳтарсозии фазои сармоягузорӣ дар минтақаҳо ва муаррифии фаъоли маҳсулоти рақобатпазири миллӣ, аз ҷумла маҳсулоти «сабз», рақамӣ, органикӣ ва зери тамғаҳои миллӣ, диверсификатсия ва тавсеаи содироти кишвар таъмин карда шавад. Татбиқи самараноки чунин сиёсат заминаи устувори рушди дарозмуддати савдои хориҷӣ ва таҳкими мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бозорҳои байналмилалӣ фароҳам меорад.

АДАБИЁТ

1. Авезова М.М., Файзиева П.У., Мансурова М.Г. Усулҳои баҳодиҳии дараҷаи диверсификатсияи истеҳсолии корхонаҳои саноатӣ // Паёми Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи акад. М.С. Осимӣ. – 2016. – № 2. – С. 4–9.

2. Барномаи давлатии рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2021, № 169).

3. Барномаи давлатии рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026–2030 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 ноябри соли 2025, № 652).

4. Ливенец М.И. Подходы к определению сущности диверсификации экспорта // Теоретическая экономика. – 2024. – № 9. – С. 115–122. – URL: http://www.theoreticaleconomy.ru (дата публикации: 30.09.2024).

5. Магомедова З.Г. Диверсификация экспорта как условие экономического роста в России // Российский внешнеэкономический вестник. – 2009. – № 3. – С. 35–40.

6. Маҷмуаи оморӣ: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – АОНПҶТ. – Душанбе, 2025.

7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон». – 26 декабри соли 2019. – URL: https://prezident.tj/

8. Раҷабов Р.К., Раҳимзода Б.К. Рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳлили вазъи муосир, дастовардҳо ва роҳҳои тақвияти рушди содирот // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иқтисодӣ. – Душанбе: «Сино», 2025. – № 10. – С. 227–239.

9. Раҳимзода Б.К. Содагардонии расмиёти савдо — яке аз самтҳои афзалиятноки рушди содирот // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – № 4/1 (59). – С. 319–326.

10. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016, № 363).

УДК: 338

НАҚШ ВА АҲАМИЯТИ СОҲИБКОРИИ ХУРД ВА МИЁНА ДАР РУШДИ ИҶТИМОӢ-ИҚТИСОДИИ МАМЛАКАТ

Ҳусейнов Умарҷон Саидакбарович
н.и.и., муаллими калони кафедраи менеҷменти байналмилалии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Абдуҷаборзода Шариф Абдуҷабор
ассистенти кафедраи менеҷменти байналмилалии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Мақола дар самти соҳибкории хурду миёна ба асосҳои назариявӣ ва таҳлили амалӣ нигаронида шуда, нақш ва аҳамияти онро дар шароити иқтисоди бозориро дар бар мегирад. Чуноне, ки маллифон қайд намудаанд соҳибкории хурду миёна нерӯи муҳимми пешбарандаи иқтисоди миллӣ мебошад. Рушди ҳамаҷонибаи он ба афзоиши иқтисодӣ, коҳиши камбизоатӣ ва беҳбуди некуаҳволии ҷомеа мусоидат мекунад.

Мақсади асосии мақола дар он асосонок мегардад, ки саҳибкории хурду миёна аксаран манбаи идеяҳои нав, технологияҳои содда вале самаранок ва усулҳои ғайристандартии пешбурди тиҷорат мебошад. Рушди соҳибкорӣ ба пайдоиш ва таҳкими синфи миёна мусоидат мекунад, ки омили муҳими суботи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ баҳисбо меравад. Дар баробари ин қайд намудан зарур аст, ки соҳибкории хурду миёна асоси рушди иқтисоди миллӣ буда, таҷрибаи давлатҳои пешрафата нишон медиҳад, ки дастгирии давлтаии соҳибкории хурду мина ба паст гардидани сатҳи камбизоатӣ расонида, барои рушди ММД, ДМ ва даромаднокии бӯҷаи оилавӣ бурда мерасонад.

Калидвожаҳо: Соҳибкорӣ, иқтисодиёт, шуғл, навоварӣ, дастгирии давлатӣ, рақобат, хурду миёна, иқтисоди миллӣ, молиявӣ, шахси ҳуқуқӣ, патент, соҳибкори инфиродӣ, бозоргонӣ, андоз, молия, буҷет, андозбандӣ.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ СТРАНЫ

Хусейнов Умарджон Саидакбарович
к.э.н. старший преподаватель кафедры междунароного менеджмента Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, Душанбе
Абдуджаборзода Шариф Абдуджабор
ассистент кафедры международного менеджмента Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, Душанбе

Статья посвящена теоретическим основам и практическому анализу малого и среднего предпринимательства, а также раскрытию его роли и значения в условиях рыночной экономики. Как отмечают авторы, малое и среднее предпринимательство является важной движущей силой национальной экономики. Его всестороннее развитие способствует экономическому росту, снижению уровня бедности и повышению благосостояния общества.

Основная цель статьи заключается в обосновании того, что малое и среднее предпринимательство зачастую выступает источником новых идей, простых, но эффективных технологий, а также нестандартных методов ведения бизнеса. Развитие предпринимательства способствует формированию и укреплению среднего класса, который считается важным фактором социальной и экономической стабильности. Наряду с этим необходимо отметить, что малое и среднее предпринимательство является основой развития национальной экономики, а опыт развитых государств показывает, что государственная поддержка малого и среднего предпринимательства способствует снижению уровня бедности, росту ВВП, национального дохода и повышению доходности семейного бюджета.

Ключевые слова: предпринимательство, экономика, занятость, инновации, государственная поддержка, конкуренция, малые и средние предприятия, национальная экономика, финансы, юридическое лицо, патент, индивидуальный предприниматель, рыночная ориентация.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF SMALL AND MEDIUM BUSINESSES IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY

Huseynov Umarjon Saidakbarovich
Deputy Head of the Education Department of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Abdujaborzoda Sharif Abdujabor
assistant of the Department of International Management, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article is devoted to the theoretical foundations and practical analysis of small and medium-sized enterprises (SMEs), as well as to revealing their role and significance in the conditions of a market economy. As the authors note,

SMEs are an important driving force of the national economy. Their comprehensive development contributes to economic growth, poverty reduction, and improvement of public welfare.

The main purpose of the article is to substantiate that SMEs are often a source of new ideas, simple but effective technologies, and unconventional business management methods. The development of entrepreneurship contributes to the formation and strengthening of the middle class, which is considered an important factor of social and economic stability. At the same time, it should be emphasized that SMEs constitute the foundation of national economic development, and the experience of developed countries demonstrates that state support for SMEs contributes to reducing poverty levels, increasing GDP, national income, and improving household income levels.

Keywords: Entrepreneurship, economy, employment, innovation, state support, competition, small and medium-sized enterprises, national economy, finance, legal entity, patent, individual entrepreneur, market orientation.

Муқаддима

Дар марҳилаи муосири рушди иқтисодиёт соҳибкории хурд ва миёна ба яке аз унсурҳои муҳими низоми иқтисодии давлат табдил ёфтааст. Таҷрибаи кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки рушди устувори иқтисоди миллӣ бештар ба сатҳи ташаккул ва фаъолияти самараноки соҳибкории хурд ва миёна вобастагӣ дорад. Соҳибкории хурду миёна имконият медиҳад, ки захираҳои мавҷуда самаранок истифода шуда, фаъолияти истеҳсолӣ ва хизматрасонӣ густариш ёбад.

Омӯзиши нақш ва аҳамияти соҳибкории хурд ва миёна дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат, муайян намудани мушкилоти мавҷуда ва ҷустуҷӯи роҳҳои самараноки ҳалли онҳо аҳамияти муҳими илмӣ ва амалӣ дорад. Таҳқиқи ин масъала барои такмили сиёсати давлатӣ, дастгирии бахши хусусӣ ва таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ заминаи мусоид фароҳам меорад.

Мақсади асосии таҳқиқот аз омӯзиша ҳамаҷонибаи нақш ва аҳамияти соҳибкории хурд ва миёна дар рушди иҷтимоӣ – иқтисодии мамлакат, муайян намудани таъсири он ба рушди иқтисоди миллӣ, сатҳи шуғли аҳолӣ, коҳиши камбизоатӣ ва ташаккули муҳити рақобатпазир иборат мебошад.

Методҳои таҳқиқот

Дар раванди таҳқиқи мавзуъ аз маҷмӯи методҳои умумии илмӣ ва махсуси иқтисодӣ истифода бурда мешавад. Методҳои мазкур барои омӯзиши ҳамаҷонибаи масъала, таҳлили вазъи воқеӣ ва баровардани хулосаҳои асоснок мусоидат менамояд. Ҳамчунин, дар таҳқиқот аз маълумоти мақомоти омор, санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ, барномаҳои давлатӣ, адабиёти илмӣ ва маводи таҳқиқотии олимони ватаниву хориҷӣ истифода карда мешавад.

Муҳокимаронӣ

Дар шароити иқтисоди бозорӣ соҳибкорӣ яке аз омилҳои асосӣ ва муҳими рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳар як мамлакат ба ҳисоб меравад. Бахусус соҳибкории хурд ва миёна дар ташаккули иқтисоди миллӣ, таъмини бозор бо молу хизматрасонӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ нақши калон мебозад.

Дар солҳои 60-70-уми асри XX дар ИМА инкишофи консепсияи бизнеси хурд ба миён омада «иқтисоди менеҷментӣ» ба «иқтисоди бизнесӣ» табдил ёфт, ки асоси онро ягонагии моликият ва мудирият ташкил карда, дар шаклҳои муассисҳои хурд, корхонаҳои иҷоравӣ, ҷамъиятҳои саҳҳомӣ зоҳир мегардад. Симои асосии иқтисодро соҳибкорон ташкил мекунанд. [5]

Вазифаи муҳими корхонаҳои хурд аз он иборат аст, ки корхонаҳои бузург ва миёнаи истеҳсолоти оммавӣ ва силсилавии маҳсулоти саноатӣ доштаро аз тавлиди молҳои камадад озод месозад. Масалан: корхонаҳои азими автомобилсозии ИМА, Ҷопон дорои даҳҳо ҳазор ширкатҳои хурди соҳибкорӣ мебошанд, ки ҷамъсозии қисмҳои эҳтиётӣ ва таркибҳои номураккабро таъмин мекунанд.

Дар давраи истеҳсолоти таҷрибавӣ, маркетинг ва фурӯш нақши пешбаранда ба соҳибкории миқёси гуногун мегузарад, аммо ба сифати нақши афзалиятнок ба соҳибкории хурд тааллуқ дорад.

Соҳибкории хурду миёна яке аз пояҳои асосии рушди иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Он натанҳо манбаи даромад барои аҳолӣ аст, балки муҳаррики навоварӣ, шуғли аҳолӣ ва рақобати солим дар бозор низ мебошад. Соҳибкории хурду миёна корхонаҳо ва фаъолияти иқтисодиеро дар бар мегирад, ки бо ҳаҷми маҳдуди сармоя, шумораи нисбатан ками кормандон ва гардиши молиявии миёна фаъолият мекунан. Ин корхонаҳо чунин хусусиятҳо доранд:

- ба тағйирёбии бозор зуд мутобиқ мешаванд;
- бо хароҷоти кам фаъолият мекунанд;
- ба ниёзҳои маҳаллӣ бештар ҷавобгӯ мебошанд;

Дар моддаи 5 Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» омадааст, ки: субъектҳои соҳибкорӣ ба намудҳои зерин ҷудо мешаванд:

- хурд;
- миёна;
- калон.[2]

Ба субъектҳои соҳибкории хурд соҳибкорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқие мансубанд, ки даромади умумии онҳо дар як сол то 1000000 (як миллион) сомонӣ аст.[3, С.23]

Ба субъектҳои соҳибкории хурд соҳибкорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқие, ки ба фаъолиятҳои зерин машғуланд, мансуб нестанд:

- истеҳсоли молҳои зераксизӣ;
- таҳвили алюминийи аввалия;

- фаъолияти бонкӣ ва суғуртавӣ;
- фаъолияти вобаста ба идоракунии фондҳои сармоягузорӣ;
- фаъолияти касбӣ дар бозори коғазҳои қиматнок.

Ба субъектҳои соҳибкории миёна шахсони ҳуқуқие мансубанд, ки даромади умумии онҳо дар як сол аз 1000000 (як миллион) сомонӣ то 25000000 (бисту панҷ миллион) сомонӣ аст. [3, С.23]

Ба субъектҳои соҳибкории калон шахсони ҳуқуқие мансубанд, ки даромади умумии онҳо дар як сол аз 25000000 (бисту панҷ миллион) сомонӣ зиёд аст. [3, С.23]

Таҷрибаи давлатҳои пешрафта нишон медиҳад, ки рушди устувори иқтисодӣ бидуни фаъолияти самараноки соҳибкории хурд ва миёна ғайриимкон аст. Дар аксари кишварҳои ҷаҳон қисми зиёди корхонаҳо маҳз ба бахши соҳибкории хурд ва миёна тааллуқ дошта, онҳо дар истеҳсоли маҳсулоти дохилӣ, рушди бозори меҳнат ва ғанӣ гардидани буҷети давлатӣ саҳми калон мегузоранд.

Дар шароити Тоҷикистон соҳибкории хурду миёна дар рушди соҳаҳои савдо, кишоварзӣ, хизматрасонӣ ва истеҳсолоти хурд нақши муҳим мебозад. Дастгирии давлатӣ, сабуксозии андозбандӣ, дастрасӣ ба қарзҳо ва омӯзиши соҳибкорон метавонад саҳми соҳибкории хурду миёнаро боз ҳам зиёдтар намояд.

Соҳибкории хурд ва миёна барои иқтисодиёти минтақаҳо самараи мӯътадилсозанда дорад, ки дар чунин хусусиятҳои он ифода меёбад:

1. мутобиқшавии зуд ва ӯҳдабароёна ба вазъи бозор;
2. қобилияти сохти истеҳсолотро тез тағйир додан;
3. технологияи нав ва тавсияҳои илмиро ба таври фаврӣ татбиқ намудан.

Соҳибкории хурду миёна нақши калидӣ дар иқтисодиёти мамлакат дошта, имкониятҳои зиёд барои рушд ва устувории иқтисодиёти давлат фароҳам меорад. Аҳамияти он дар иқтисодиёти мамлакат дар инҳо зоҳир мегардад:

- Таъсиси ҷойҳои нами корӣ – ин соҳа барои қиси зиёди аҳолӣ имконияти шуғл фароҳам оварда, сатҳи бекориро коҳиш медиҳад

Бахусус дар шароити афзоиши аҳолӣ ва талаботи бозори меҳнат соҳибкорӣ метавонад манбаи муҳими шуғли аҳолӣ гардад. Бо рушди корхонаҳои хурду миёна шумораи зиёди шаҳрвандон бо ҷойи кори таъмин мегарданд.

- Афзоиши истеҳсолот ва хизматрасонӣ – ин корхонаҳо молҳои гуногуни истеъмолӣ истеҳсол намуда, талаботи бозорро қонеъ мегардонанд.

Инчунин соҳибкорон барои фаъолгардонии иқтисоди кишвар дар соҳаҳои савдо, технология, нақлиёт, туризм ва дигар хизматрасониҳо мусоидат менамоянд.

- Баланд бардоштани рақобат – рушди соҳибкорӣ ба ташаккули муҳити рақобатпазир мусоидат мекунад.

Рақобат сифати молу хизматрасониро беҳтар намуда, нархҳоро нисбатан муътадил нигоҳ медорад. Дар натиҷа, истеъмолкунандагон имконияти интихоби беҳтар пайдо мекунанд ва истеҳсолкунандагон барои беҳтар намудани фаъолияти худ кӯшиш менамоянд.

- Афзоиши даромади буҷети давлатӣ – соҳибкории хурду миёна ба воситаи пардохти андозҳо ба ғанӣ гардонидани буҷути давлатӣ мусоидат мекунанд.

Дар баробари нақш доштан дар иқтисодиёт соҳибкории хурду миёна инчунин аҳамияти иҷтимоӣ низ дорад, ки дар чунин бандҳо зоҳир мегардад:

- Баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ – шаҳрвандон тавассути фаъолияти соҳибкорӣ метавонанд даромади мустақил ба даст ованд ва вазъи иҷтимоии худро беҳтар намоянд.
- Ташаккули табақаи миёна – сиҳибкории хурду миёна барои ташаккули табақаи миёнаи ҷомеа замина фароҳам меорад
- Рушди минтақаҳо ва деҳот – рушди соҳибкорӣ дар деҳот ва минтақаҳои дурдаст барои истифодаи захираҳои маҳаллӣ ва беҳтар гардидани шароити зиндагии аҳолӣ аҳамияти калон дорад.

Барои мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ соҳибкории хурд ва миёна дар ҳалли масоили иҷтимоӣ иштирок менамояд: ҷойҳои нави корӣ ташкид менамояд; ҳимояи иҷтимоии коргаронро таъмин мекунад; оқибати бӯҳронҳоро сабук мегардонад; дархости иҷтимоии мақомоти маҳаллиро иҷро мекунад; пардохткунандаи андозҳои маҳаллӣ буда, дар ташкили қисми даромади буҷети маҳаллӣ нақши ҳалкунанда дорад. Аз ин ҷост, ки мақомоти маҳаллии ҳокимяити давлатии шаҳру ноҳияҳо барои рушди соҳибкории хурду миёна, ташкили корхонаҳои нав, таҷдиди корхонаҳои амалкунанда, воридоти техникаву технологияи муосир, афзун гардидани истеҳсоли маҳсулот ҳавасманд мебошанд.

Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, ки бо дарназардошти идомаи ислоҳот ва зарурати тақвияти дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ, Ҳукумати мамлакат вазифадор карда мешавад, ки Барномаи нави рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2026 – 2030-ро дар муҳлати кӯтоҳ қабул ва татбиқ намояд.[1]

Ин барнома ба соҳибкорон имкониятҳои беҳтари рушдро фароҳам меорад, аз ҷумла:

1. Содда шудани ҳисоботдиҳӣ;
2. Коҳиш ёфтани хароҷоти соҳибкорон;
3. Шаффофият ва пешгӯишаванда;
4. Рақамикунонии хизматрасониҳо;
5. Кам шудани хавфи коррупсия.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асоси ташкили идоракунии соҳибкории хурд ва миёнаро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26.07.2014 №1107 қабул гардидааст, ташкил менамояд. Мувофиқи моддаи 23-уми қонуни мазкур дастгирии давлатии ҳама намуди фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи давлат, дар шахси мақомоти ваколатдор тибқи салоҳияти онҳо ва мақомоти ҳокимияти иҷроия дар маҳал, дар ҳалли масъалаҳои иттилоотӣ, ташкилӣ-ҳуқуқӣ, молиявию қарздиҳӣ, моддию техникии соҳибкорӣ, ки Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» 26.07.2014 №1107, пешбинӣ намудааст, ба амал бароварда мешавад.

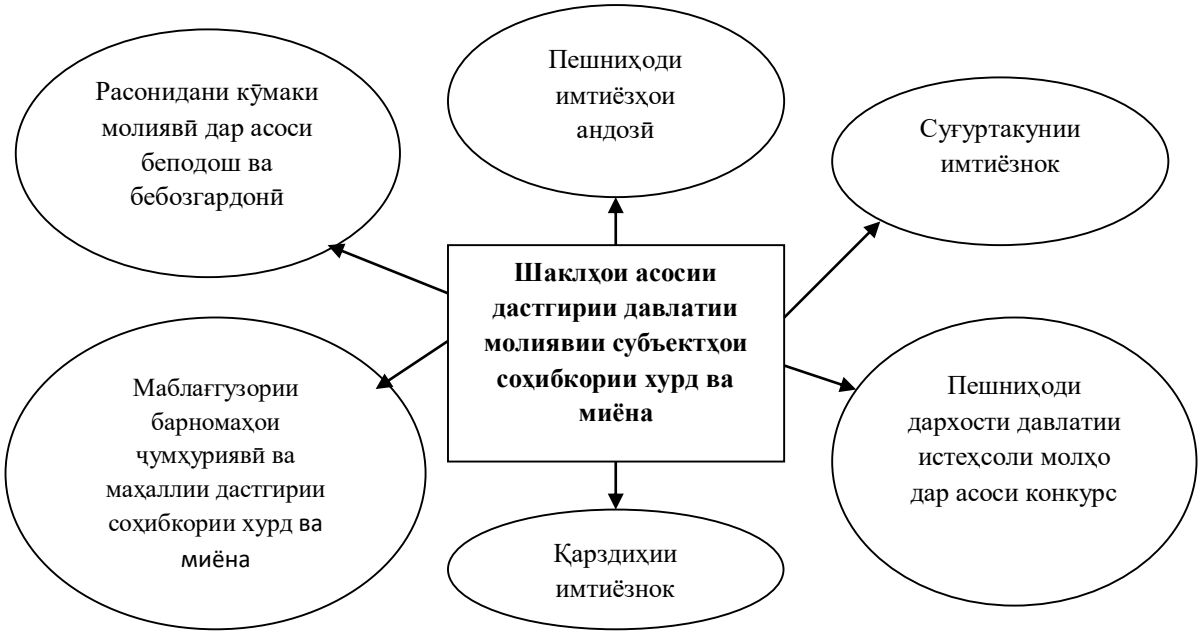
Натиҷа

Дар зери мафҳуми дастгирии давлатии молиявии субъектҳои соҳибкории хурд ва миёна фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти маҳаллии худидоракунӣ ва мавҷудияти инфраструктураи дастгирии субъектҳои соҳибкории хурд ва миёна, ки ба татбиқи чорабиниҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллии рушди соҳибкории хурд ва миёна равона гардидаанд, фаҳмида мешавад.

Яке аз олотҳои асосии дастгирии давлатии соҳибкории хурд ва миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаҳои давлатӣ ба шумор меравад, ки аз нуқтаҳои зерин иборат мебошад:

- самтҳои афзалиятноки рушд ва намудҳои бартариники фаъолияти соҳибкории хурд ва миёна;
- чорабиниҳое, ки барои татбиқи самтҳои асосии рушди шаклҳои соҳибкории хурд ва миёна қабул карда мешавад;
- пешниҳод оиди муқаррар кардани имтиёзи андозӣ ва ҳар сол аз буҷети мувофиқ ҷудо намудани маблағҳо барои дастгирии соҳибкории хурд ва миёна;
- андешидани чораҳо оиди таъмини ҷараёни ба субъектҳои соҳибкории хурд ва миёна додани сохтмонҳои тамомнашуда ва объектҳои холӣ;
- таҳия ва татбиқи чорабиниҳо оиди ташаккули инфраструктураи рушди соҳибкории хурд ва миёна ва дастгирии давлатии он дар сатҳи ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ;
- амалӣ намудани чорабиниҳо дар самти дар навбати аввал ба субъектҳои соҳибкории хурд ва миёна имкон додан оиди харидани объектҳои ба иҷорагирифтаашон, вобаста ба маблағҳои ба ин объектҳо гузоштаашон. [2]

Шаклҳои гуногуни дастгирии давлатии молиявии субъектҳои соҳибкории хурд ва миёнаро фарқ мекунанд (расми 1).

Расми 1. Шаклҳои асосии дастгирии давлатии молиявии субъектҳои соҳибкории хурд ва миёна.

Барои рушди соҳибкории хурд ва миёна як қатор фишангҳои молиявӣ-қарзӣ истифода бурда мешавад, аз ҷумла, андозҳо, сармоягузорӣ, қарзҳо, дархости давлатӣ, иҷозатномадиҳӣ, тарифҳо, кафолати давлатӣ ва ғайра.

Чуноне, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, дар даҳ соли охир ҳаҷми умумии қарзҳои додашуда 143 миллиард сомониро ташкил додааст. Вале ҳамагӣ 38 фоизи он ба соҳибкории истеҳсолӣ рост меояд, ки ин ҳанӯз кофӣ нест. Бонки миллӣ ва ташкилотҳои қарзиро зарур аст, ки ҷиҳати ҷалби бештари сармояи хориҷӣ ба низоми бонкӣ, пасандозҳои шахсони воқеиву ҳуқуқӣ ва боз ҳам зиёд намудани пешниҳоди қарз ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисод, бахусус, соҳибкории истеҳсолӣ тадбирҳои иловагиро роҳандозӣ намоянд. Барои беҳтар намудани дастрасии соҳибкорони истеҳсолӣ ба маблағҳои арзони дарозмуддат ва афзоиш додани ҳаҷми қарз пешниҳод менамоям, ки Фонди кафолати қарзҳо таъсис дода шавад.[1]

Имрӯзҳо инкишофи фаъолияти соҳибкории дар асоси патент ва шаҳодатнома фаъолияткунанда чамшрас буда рушди он таъмин гардида истодааст. Танҳо дар соли 2023 шумораи умумии соҳибкорони тибқи шаҳодатнома ва патент фаъолияткунанда 316463 ададро ташкил менамояд, ки ин нишондиҳанда нисбати соли 2022 9174 адад зиёд мебошад.

Шумораи соҳибкорони инфиродии фаъолияткунанда тибқи патент ва шаҳодатнома дар ҳудуди ҷумҳурӣ.

Ҷадвали 1. Шумораи соҳибкорони инфиродии фаъолияткунанда тибқи патент ва шаҳодатнома дар чор сол.

Солҳо	Шаҳодатнома	Шаҳодатнома бо шартҳои махсус	Хоҷагиҳои деҳқонӣ	Патент	Ҳамагӣ
2021	31000	46000	16000	61000	154000
2022	33000	52000	166000	52000	303000
2023	35669	59527	172108	47114	314418
2024	35780	57989	177694	47039	318502

Сарчашма: таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои оморӣ.

Нишондодҳои омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ишора ба он мекунад, ки шумораи соҳибкорони инфиродии фаъолияткунанда сол то сол меафзояд ва нисбати солҳои гузашта фарқ дар он аст, ки аз соли 2021 шакли фаъолият тибқи “Шаҳодатнома бо шартҳои махсус” ҷорӣ гардид, ки соли 2024 шумораи онҳо ба 57989 расид.[4]

Аз таҷрибаи ҷаҳонӣ маълум мегардад, ки соҳибкории хурд ва миёна, вобаста ба хусусиятҳои хоси худ, ҳамеша ба диққат ва дастгирии доимӣ аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва маҳаллӣ эҳтиёҷ дорад.

Самтҳои муҳимтарини ҳавасмандкунии соҳибкории хурд ва миёна дар шароити муосири ҷумҳурӣ инҳо ба шумор меравад: ҳавасмандкунии фаъолияти соҳибкорӣ, таҳия ва татбиқи барномаи маҷмӯии дастгирии соҳибкорӣ, беҳтар намудани сифати дастгирии молиявӣ-қарзии соҳибкории хурд ва миёна.

Бо мақсади дастгирии соҳаҳои воқеии иқтисодиёт ва мусоидат ба рушди соҳибкории хурд ва миёна бонкҳои тиҷоратӣ бояд ҳаҷм ва сифати қарзҳоро барои рушди соҳибкорӣ зиёд карда, барои таъмини дастрасии ҳарчӣ бештари субъектҳои соҳибкории хурд ва миёна ба захираҳои қарзӣ чорабиниҳои заруриро амалӣ намоянд.

Хулоса, ҳамин тавр, соҳибкории хурду миёна дар рушди иҷтимоӣ – иқтисодии мамлакат нақши бисёр муҳим дорад. Он ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ, рушди истеҳсолот, беҳтар гардидани муҳити рақобатпазир, зиёд шудани даромади аҳолӣ ва ғанӣ гардидани буҷети давлатӣ мусоидат менамояд.

Дар баробари ин, соҳибкорӣ барои ташаккули табақаи миёна, рушди минтақаҳо ва беҳтар шудани сатҳи зиндагии мардум аҳамияти калон дорад.

Аз ин рӯ, дастгирии давлатии соҳибкории хурду миёна, фароҳам овардани шароити мусоид барои фаъолияти соҳибкорон ва рушди инфрасохтори иқтисодӣ яке аз вазифаҳои муҳимми сиёсати иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.12.2025с;
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» 26.07.2014 №1107;
3. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2022.
4. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2024с;
5. Бозоров Ш.Ш. Асосҳои соҳибкорӣ. Китоби дарсӣ барои макотиби олӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2018. - 428 с;
6. Қосимов Ф.У. Вазъи муосири рушди соҳибкории хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Донишкадаи соҳибкори ва хизмат, 24-26-05-2014.-2(66).-С. 144-150;
7. Ҷумъабоев Х.Қ. Беҳтарнамоии низоми андозбандии миллӣ ва аҳаммияти он дар ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ [Матн] / Х.Қ. Ҷумъабоев // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе. - 2021. - №1(25). – С.58.
8. Ҳусейнов, У. С. Тамоюли низоми андозбандии соҳибкории истеҳсолии хурду миёна дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон / У. С. Ҳусейнов // Идоракунии давлатӣ. – 2024. – No. 4/2(70). – P. 269-277. – EDN HJTCTW.
9. Бегматов, А.А. Проблемы становления и развития налоговой системы в переходной экономике Таджикистана [Текст] / А.А. Бегматов //Вестник Института экономики Таджикистана Душанбе. - 2007. - №1. - С.12.
10. Виленский, А. Парадокс поддержки малого бизнеса: предварительные итоги кризиса [Текст] / А. Виленский // Вопросы экономики. - 2011. - №6. – С. 149-155.
11. Воҳидов, У.М. Таҳлили омилии воридоти андозӣ ва самаранокии он дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / У.М. Воҳидов // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъсири он ба инкишофи иқтисодиёти миллӣ: воқеият ва дурнамо», (ДДМИТ, 7-уми майи соли 2022). – Душанбе. - 2022. – С. 68-75.
12. http://www.stat.tj;

УДК: 338

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЭКОНОМИКИ УСЛУГ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ДЕЛОВУЮ АКТИВНОСТЬ И ДОХОДЫ НАСЕЛЕНИЯ

Исмоилова Сабохат Абдурахимовна
кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Рофизода Саидбек Хасан
старший преподаватель кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье исследуется влияние цифровой трансформации на развитие экономики услуг и её воздействие на предпринимательскую деятельность и доходы населения. Рассматриваются ключевые направления цифровизации, включая внедрение платформенных решений, использование больших данных, искусственного интеллекта и цифровых каналов взаимодействия. Обосновано, что цифровизация способствует снижению транзакционных издержек, расширению возможностей для предпринимательства и формированию новых бизнес-моделей в сфере услуг. Особое внимание уделено анализу макроэкономических эффектов, включая влияние на уровень доходов населения, развитие самозанятости и снижение цифрового неравенства. На примере развивающихся экономик, в том числе Республики Таджикистан, выявлены основные ограничения и перспективы цифрового развития.

Ключевые слова: цифровизация, экономика услуг, предпринимательство, доходы населения, цифровые платформы, инновации.

THE DIGITAL TRANSFORMATION OF THE SERVICE ECONOMY AND ITS IMPACT ON BUSINESS ACTIVITY AND HOUSEHOLD INCOME

Ismoilova Sabohat Abdurahimovna
PhD in Economics, Senior Lecturer of the Economic Theory Department, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Rofizoda Saidbek Hasan
Lecturer in the Department of Economic Theory, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines the impact of digital transformation on the development of the service economy and its impact on entrepreneurship and household income. Key areas of digitalization are examined, including the implementation of platform solutions, the use of big data, artificial intelligence, and digital interaction channels. It is argued that digitalization contributes to a reduction in transaction costs, expanded opportunities for entrepreneurship, and the development of new business models in the service sector. Particular attention is paid to the analysis of macroeconomic effects, including the impact on household income, the development of self-employment, and the reduction of the digital divide. Using examples from developing economies, including the Republic of Tajikistan, the key constraints and prospects for digital development are identified.

Keywords: digitalization, service economy, entrepreneurship, household income, digital platforms, innovation.

ВВЕДЕНИЕ

В современной экономике и обществе происходят глубокие структурные преобразования, обусловленные экспоненциальным развитием и глобальным внедрением новых технологий, таких как искусственный интеллект, интеллектуальная автоматизация и Интернет вещей. Роль новых технологий в трансформации производственных процессов получила большое внимание в литературе, в том числе и с пространственной точки зрения, и подчеркнула важные последствия растущей автоматизации и цифровизации производственной среды. Наступила новая технологическая эпоха, сопровождающаяся значительными изменениями в структуре бизнеса и общественных отношений.

Повседневная жизнь населения фактически подверглась трансформационным изменениям, затрагивающим методы труда, формы досуга, образ жизни, а также способы ведения бизнеса. При этом сохраняется высокий уровень оптимизма относительно потенциала экономического роста и повышения производительности, несмотря на наличие рисков возможных социальных угроз [4, с. 45–53]. Целью статьи является изучение цифровизации как основы технологического прогресса и системного драйвера обеспечения стабильного экономического роста.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретические и практические исследования вопросов, связанных с данной тематикой, рассмотрены и изучены в работах отечественных и зарубежных учёных, таких как: Ботсман Р., Роджерс Р., Курилова А.А., Сярдова О.М., Назаров А.А., Раҳмонов А.Х., Ризозода Т.Р., Асозода Ф.Н., Бобоев Б.М., Солиев Ф.М., Убайдуллоев М.И. и др. Вопрос о роли новых технологий в трансформации производственных процессов, в том числе в пространственном аспекте, получил широкое освещение в научной литературе; исследования подчёркивают значительные последствия автоматизации и цифровизации производственной среды.

Информационную базу исследования составляют статистические данные Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, доклады Программы развития ООН, отчёты Всемирного банка и аналитические материалы DataReportal. В процессе исследования использовались методы статистического анализа - для изучения динамики проникновения интернета и цифровых платформ; сравнительного анализа - для сопоставления показателей стран ОЭСР, России и Таджикистана; а также методы анализа и синтеза при изучении макроэкономических эффектов цифровизации.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Первая волна цифровизации связана с внедрением и освоением того, что сегодня считается «зрелыми» технологиями, такими как системы управления информацией, направленные на автоматизацию обработки данных и применяемые для мониторинга и отчётности о результатах деятельности предприятий, а также телекоммуникационные технологии, которые позволяют удалённо получать доступ к информации. В России первая волна пришлась на начало 2000-х годов. В Таджикистане цифровизация началась в середине 2000-х годов. В обеих странах цифровизация тесно связана с развитием интернета и внедрением базовых информационных технологий в экономике и в государственном управлении.

К 2015 году 77,2% населения стран ОЭСР регулярно пользовались Интернетом, а в странах развивающегося мира этот показатель достиг 45%. В России примерно 70% населения пользовались интернетом, а в Таджикистане всего 19% населения имели доступ в интернет. Хотя в эти годы разрыв был огромным, за последние 10 лет ситуация в Центральной Азии начала стремительно меняться. Судя по статистическим данным, на начало 2025 года число пользователей интернета в Таджикистане выросло до 56% [2] (таблица 1).

Таблица 1. Динамика цифровизации - проникновение интернета (%)

Год	ОЭСР	Россия	Таджикистан
2015	77,2	70	19
2020	85	80	30
2025	91	85	56

Составлено автором.

Циклы распространения цифровых технологий ускоряются с каждым поколением. Например, если Facebook, доминирующая мировая социальная сеть, была запущена в 2005 году, то к 2015 году 48,05% населения стран ОЭСР регулярно пользовались этой социальной сетью. В развивающихся странах проникновение Facebook достигло ещё более высоких уровней (Аргентина: 62,19%, Малайзия: 59,35%, Объединённые Арабские Эмираты: 68,80%) [3, с. 661–685]. А в Таджикистане в начале 2011 года им пользовались около 0,30% населения, в 2020 году - около 20%, а в 2025 году - около 34,9% [1]. Цифровизация включает в себя распространение Интернета и соответствующих ему платформ (поисковых систем, торговых площадок), которые позволяют предприятиям взаимодействовать с потребителями, а предприятиям - между собой для закупки товаров и распределения продукции.

Цифровизация, по сути, обогащает цепочки создания стоимости и обмен ресурсами с деловыми партнёрами, поставщиками и клиентами. Интеграция физических объектов в информационную сеть представляет собой глубокую революцию в традиционной промышленности и подталкивает к сдвигу парадигмы в производственных процессах и бизнес-моделях, устанавливая новый уровень развития и управления для организаций. Стремительное развитие и внедрение цифровизации в деятельность предприятий также привели к значительным изменениям производимых продуктов, которые приобрели «умные», интеллектуальные и взаимосвязанные свойства. По сути, речь идёт не только о создании принципиально передовых цифровых продуктов, но и о необходимости формирования современной технологической инфраструктуры, обеспечивающей их эффективное функционирование. То есть индустрии вынуждены извлекать выгоду из глубокого преобразования производственных циклов, стратегии продаж и продвижения, потребительского подхода, изменений в функциях и специализации сотрудников, а также доступности данных.

ОБСУЖДЕНИЕ

«Умные», взаимосвязанные продукты существенно изменяют механизмы создания потребительской ценности, методы конкуренции компаний и границы конкурентной среды. Они влияют на развитие мировой экономики в целом, формируя начало нового этапа роста производительности труда, основанного на применении информационных технологий, для предприятий, потребителей и мировой экономики. Цифровые технологии представляют собой источник потрясений в производственном секторе, поскольку они позволяют формировать новое и изменённое поведение и ожидания потребителей, различные сценарии конкуренции и, особенно, обеспечивают большую доступность данных. Благодаря цифровым технологиям компании начали продавать физические товары вместе с услугами как неотъемлемую часть своего ценностного предложения с двойной целью: удовлетворения потребностей потребителей с помощью инновационных и персонализированных решений и сбора данных о самих продуктах и услугах. С развитием и внедрением цифровизации в экономике появилась и стала популярной цифровая экономика услуг.

Цифровую экономику услуг можно определить как экономику, характеризующуюся перепроектированием границ между продуктами и услугами в пользу последних, что становится возможным благодаря растущей дематериализации или разделению ресурсов и продуктов. Цифровая экономика услуг расширяет возможности и выбор потребителей в отношении получения продукта или услуги. Например, если

человеку нужна машина, он может купить подержанную машину через веб-сайт (например, Somon.tj), арендовать машину на сайте компании по прокату автомобилей (например, Rental Car 99 или Tajikistan Car Rental), нанять водителя по требованию через сайт (например, Dushanbe DimAL CIS Travel & Transport Company) или арендовать машину у частного лица (например, Royals-Аренда) [8]. Цифровая сервисная экономика подразумевает идею о том, что полномасштабная тенденция цифровизации, характеризующая современные экономики и общество, переосмысливает границы между товарами и услугами.

Способность ориентироваться на потребности и требования клиентов и удовлетворять их, в значительной степени усиленная возможностями анализа данных, является отличительной чертой бизнес-моделей цифровой услуги, ориентированных на поставщиков решений. Со временем на первый план вышли дополнительные цифровые рыночные транзакции, ставшие возможными благодаря функционированию цифровых платформ, включая такие явления, как экономика совместного потребления (например, Ravona или Telegram-группы вроде «Душанбе - Худжанд попутчики»), экономика онлайн-услуг (например, Rental Car 99) и экономика цифрового контента (например, Mawj Platforms). Цифровизация экономики расширяет способы ведения бизнеса, открывая новые формальные и неформальные правила функционирования рынков. Фактически её расширение открывает возможности для предпринимательской деятельности и работы по вызову. Измерение таких положительных эффектов и их конечного баланса в различных экономиках требует чёткого определения различных моделей создания и распределения ценности, а также соответствующих участников, задействованных в цифровой сервисной экономике [7, с. 192] (таблица 2).

Таблица 2. Эффекты цифровизации

Показатель	**До цифровизации**	**После**
Издержки	Высокие	Снижаются
Скорость операций	Низкая	Высокая
Доступ к рынкам	Ограничен	Расширен
Конкуренция	Локальная	Глобальная

Составлено автором.

Появление цифровых платформ и возможность создания онлайн-рынков расширили возможности и выбор потребителей при приобретении товаров и услуг, ещё больше расширив границы и масштабы цифровой сервисной экономики. Сфера культуры в настоящее время также переживает глубокую структурную трансформацию под воздействием цифровизации, глобализации и изменения потребностей аудитории. Инновации в сфере культурных услуг предполагают не только внедрение новых технологий, но и формирование новых форм взаимодействия с клиентами и потребителями, обновление содержательного наполнения, а также накопление культурного капитала. Целью подобных инноваций является создание дополнительной культурной, образовательной, социальной или экономической ценности при сохранении основной миссии культурных учреждений - охраны и приумножения культурного наследия [5, с. 309–315].

Одной из дополнительных возможностей, создаваемых цифровой сервисной экономикой, является так называемая экономика совместного потребления, которая предполагает трёхсторонние транзакции, характеризующиеся обменом товарами, услугами или контентом через цифровых посредников. Совместное использование простаивающих мощностей - это практика, не изобретённая в цифровую эпоху [6, с. 3–10]. Новым в современной форме экономики совместного использования является то, что эта деятельность создаёт ценность за счёт совместного использования неиспользуемых ресурсов между людьми, которые совсем не знакомы друг с другом. Свободное место в автомобиле или загородном доме являются ресурсами, приобретающими экономическую ценность, что позволяет интерпретировать эту модель создания ценности как средство борьбы с гиперпотребительской культурой и возможный способ активизации моделей циклической экономики. Как в производственном секторе, так и в сфере услуг цифровизация улучшает экспортные показатели, облегчая общение с иностранными покупателями, улучшая информированность о зарубежных рынках, потребителях и стандартах, и в конечном итоге связывая предприятие с потребителями.

Несмотря на сохраняющееся отставание Республики Таджикистан от сопредельных государств по уровню проникновения цифровых технологий в сектор торговли и услуг, к 2025 году сформировались эмпирически подтверждённые кейсы, иллюстрирующие корреляцию между цифровизацией хозяйствующих субъектов и макроэкономическими эффектами. На примере крупного дистрибьютора продуктов питания и товаров народного потребления «Таджеро», осуществляющего поставки более чем в 6 100 точек розничной торговли на территории страны, в 2025 году была завершена имплементация системы управления складом (Warehouse Management System, WMS). Данное внедрение привело к снижению транзакционных издержек и росту операционной эффективности, что создаёт условия для масштабирования бизнеса без пропорционального увеличения переменных издержек и, согласно теории фирмы, в долгосрочном периоде оказывает дезинфляционное давление на цены. В марте 2025 года правительством Республики Таджикистан утверждены «Правила осуществления государственных электронных закупок» (электронные торги через Единый портал, функционирующий в круглосуточном режиме), которые снижают барьеры входа на рынок государственного заказа для малого и среднего предпринимательства и внешнерегиональных поставщиков, решая проблему информационного неравенства.

Сокращение коррупционных проявлений и интенсификация денежных потоков в бюджет через платформенные решения (например, приложение компании «Сомерс» для оплаты государственных услуг через POS-терминалы) ведут к повышению прозрачности сделок. В отчёте Всемирного банка (лето 2025 года) темп роста ВВП Таджикистана составил 8,4%. Однако, согласно аналитическим данным международных финансовых организаций, потенциал цифровизации остаётся ключевым неиспользованным ресурсом: ликвидация инфраструктурных барьеров (цифровых разрывов), по расчётам экспертов, способна сократить суммарные торговые затраты страны на 13%, что позволяет значительно влиять на долгосрочный рост реального ВВП на душу населения. Конъюнктура 2025 года в Таджикистане характеризуется как трансформационный этап: вложение значительного капитала уже демонстрирует рациональное поведение, инвестируя в автоматизацию (WMS), тогда как государство создаёт систему регулирования цифровых тендерных систем. Эти меры позволяют экстраполировать общемировые данные (повышение индекса цифровизации на 10 пунктов → рост ВВП на душу населения на 0,26% с учётом прямых и вторичных эффектов) на условия развивающейся экономики Таджикистана [1].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализ современных тенденций цифровой трансформации позволяет сделать вывод о переходе экономики к качественно новой модели развития, основанной на данных, платформенных решениях и сетевых эффектах. В компоненте B2B наблюдается переориентация с количественных показателей к созданию ценности более высокого уровня, где основными факторами конкурентоспособности являются качество данных, скорость технологической консолидации и использование искусственного интеллекта. На макроэкономическом уровне цифровизация находится в тесной связи с показателями экономического роста через такие инструменты, как индекс цифрового капитала, отражающий уровень технологической зрелости экономики и её способность к инновационному развитию. Наряду с этим цифровые технологии позволяют снижать региональное неравенство, обеспечивая рост реальных доходов населения за счёт расширения возможностей доступа к цифровым видам занятости и современным формам предпринимательской деятельности.

Вопреки предварительным оценкам, цифровизация в современных условиях не приводит к усилению инфляционного давления, а, наоборот, способствует его ограничению за счёт уменьшения транзакционных и логистических издержек, повышения прозрачности рынков и оптимизации цепочек поставок. Следовательно, цифровизация является не только основой технологического прогресса, но и системным драйвером обеспечения стабильного экономического роста, повышения результативности предпринимательской деятельности и улучшения социально-экономических показателей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. Показатели развития информационного общества в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2025.

2. Доклад о человеческом развитии 2023–24 / Программа развития ООН, 2024. – URL: https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2023-24 (дата обращения: 21.03.2026).

3. Коррадо К., Халтен Ч., Сишель Д. Нематериальный капитал и экономический рост США // Review of Income and Wealth. – 2009. – Т. 55, № 3. – С. 661–685.

4. Курилова А.А., Сярдова О.М. Влияние цифровизации на реальные доходы населения регионов // Вестник Самарского государственного экономического университета. – 2024. – № 12. – С. 45–53.

5. Рофизода С.Х. Необходимость внедрения инновационных подходов в сфере культурных и социальных услуг // Вестник ТГФЭУ. – Душанбе, 2026. – № 41. – С. 309–315. – ISSN 2663-0389.

6. Френкен К., Шор Дж. Осмысление экономики совместного использования // Environmental Innovation and Societal Transitions. – 2017. – Т. 23. – С. 3–10.

7. Шваб К. Четвёртая промышленная революция. – Женева: Всемирный экономический форум, 2016. – 192 с.

8. DataReportal. Цифровой 2025: Таджикистан. – Лондон: We Are Social, 2025. – URL: https://datareportal.com/reports/digital-2025-tajikistan (дата обращения: 21.03.2026).

УДК: 338.46:37

РЕГИОНАЛЬНАЯ СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОБЪЕКТ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Кудратова Фарзона
к.э.н., и.о. дотсент кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье исследуются особенности функционирования рынка образовательных услуг в условиях структурных преобразований экономики, усиления глобальной конкуренции и цифровизации общественных процессов. Особое внимание уделяется институциональным и качественным аспектам развития системы образования, а также взаимосвязи рынка образовательных услуг с рынком труда. На основе анализа научных публикаций, материалов международных программ академической мобильности и отечественных исследований выявлены ключевые вызовы, ограничивающие повышение качества образовательных услуг, включая несоответствие учебных программ требованиям экономики, кадровые и инфраструктурные ограничения, а также недостаточную развитость цифровых сервисов. Обоснованы перспективные направления модернизации рынка образовательных услуг, ориентированные на повышение конкурентоспособности человеческого капитала, развитие практико-ориентированного обучения и формирование экономики знаний в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: рынок образовательных услуг, качество образования, человеческий капитал, цифровизация образования, рынок труда, конкурентоспособность, экономика знаний, Республика Таджикистан.

THE REGIONAL EDUCATION SYSTEM AS AN OBJECT OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

Kudratova Farzona
Candidate of Economic Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the functioning of the education services market under conditions of structural economic transformation, intensified global competition, and digitalization of social processes. Special attention is paid to institutional and qualitative aspects of education system development, as well as to the relationship between the education services market and the labor market. Based on the analysis of scientific publications, materials from international academic mobility programs, and national studies, key challenges constraining the improvement of education service quality are identified, including the mismatch between curricula and labor market needs, human resource and infrastructure limitations, and insufficient development of digital educational services. The paper substantiates prospective directions for modernizing the education services market, aimed at enhancing human capital competitiveness, strengthening practice-oriented learning, and fostering the knowledge-based economy in the Republic of Tajikistan.

Keywords: education services market, quality of education, human capital, digitalization of education, labor market, competitiveness, knowledge-based economy, Republic of Tajikistan.

ВВЕДЕНИЕ

Прежде всего необходимо отметить, что право на образование - одно из основных и неотъемлемых конституционных прав граждан Республики Таджикистан. Основы регулирования принципов государственной политики в области образования сформулированы в Законе «Об образовании». Под образованием в законе понимается целенаправленный процесс воспитания и обучения в интересах человека, общества, государства, сопровождающийся констатацией гражданином (обучающимся) установленных государством образовательных уровней, которые удостоверяются соответствующим документом.

В современном мире увеличивается значение образования как важнейшего фактора формирования нового качества не только экономики, но и общества в целом. Его роль постоянно растёт вместе с ростом влияния человеческого капитала. Таджикская система образования способна конкурировать с системами образования передовых стран. Однако её преимущества могут быть быстро утрачены, если не будет сформулирована пользующаяся широкой поддержкой общественности общенациональная образовательная политика, если государство не восстановит свою ответственность и активную роль в этой сфере, не проведёт глубокую и всестороннюю модернизацию образования с выделением необходимых для этого ресурсов и созданием механизмов их эффективного использования. Целью настоящего исследования является анализ особенностей функционирования рынка образовательных услуг как объекта социально-экономического развития и обоснование перспективных направлений его модернизации в Республике Таджикистан.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретическую основу исследования составляют труды отечественных и зарубежных учёных в области экономики образования и рынка образовательных услуг (Е.Г. Гущина, В.Г. Кинелев, О.И. Фокина, С.С. Шевелева, Ю.А. Шулимов, Л.Г. Кедровская, Н.А. Иванова, Т.Н. Кухтевич, Н. Бондаренко, Ю. Ветров, Т.Е. Кононенко, О.В. Бондаренко, Н.А. Александрова, А.И. Барановский), а также материалы Закона Республики Таджикистан «Об образовании», международных программ академической мобильности (Erasmus+, СВНЕ) и отечественных исследований. В процессе исследования использовались методы теоретического анализа - для раскрытия сущности и характеристик образовательных услуг; институциональный анализ - для оценки структуры рынка и взаимодействия его субъектов; сравнительный анализ - для сопоставления государственного

и негосударственного секторов; а также методы анализа и синтеза при обосновании направлений модернизации рынка образовательных услуг.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Образовательная политика - важнейшая составляющая политики государства, инструмент обеспечения фундаментальных прав и свобод личности, повышения темпов социально-экономического и научно-технического развития, гуманизации общества, роста культуры. Первейшая задача образовательной политики на современном этапе - достижение современного качества образования, его соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества и государства. К числу основных современных тенденций мирового развития, обуславливающих существенные изменения в системе образования, относятся: ускорение темпов развития общества и необходимость подготовки людей к жизни в быстро меняющихся условиях; переход к постиндустриальному, информационному обществу и значительное расширение масштабов межкультурного взаимодействия; возникновение и рост глобальных проблем, которые могут быть решены лишь в результате сотрудничества в рамках международного сообщества; демократизация общества и расширение возможностей политического и социального выбора; динамичное развитие экономики, рост конкуренции, сокращение сферы неквалифицированного труда; а также рост значения человеческого капитала, который в развитых странах составляет 70–80% национального богатства [1].

По мнению Е.Г. Гущиной, «...переход к рыночным отношениям в сфере образования носит скорее вынужденный, чем закономерный характер и является не целью, а средством повышения благосостояния людей и общества в целом» [2]. Вследствие утверждения рыночных принципов функционирования экономики в стране активно формируется рынок образовательных услуг. Рынок услуг - сфера обращения или совокупность актов купли-продажи различных видов деятельности, удовлетворяющих потребности отдельного человека, группы людей, организаций. В различных источниках предлагаются разные определения рынка образовательных услуг. Так, В.Г. Кинелевым «...рынок образовательных услуг трактуется как система производственных отношений по поводу обмена результатами и условиями или факторами производства» [3]. В работе О.И. Фокиной «...под рынком образовательных услуг понимаются экономические отношения, складывающиеся между производителями (продавцами) и потребителями (покупателями) по поводу купли-продажи товара «образовательные услуги» в процессе обмена» [4]. По мнению С.С. Шевелевой, Ю.А. Шулимова и Л.Г. Кедровской, «...рынок образовательных услуг представляет собой систему хозяйственной жизни общества, относящуюся к сфере обращения и характеризующуюся взаимной независимостью субъектов, принимающих общее решение по присвоению образовательных услуг» [5].

Под субъектом образования понимается система учреждений образования и других учреждений, оказывающих образовательные услуги на законных основаниях. Деятельность на образовательном рынке всех субъектов образования формирует предложение образовательных услуг для удовлетворения спроса на эти услуги. В целом образовательные услуги имеют 4 характеристики, которые отличают их от товара и которые необходимо учитывать при разработке маркетинговых программ: неосязаемость, неразрывность производства и потребления, изменчивость качества и неспособность к хранению (рисунок 1).

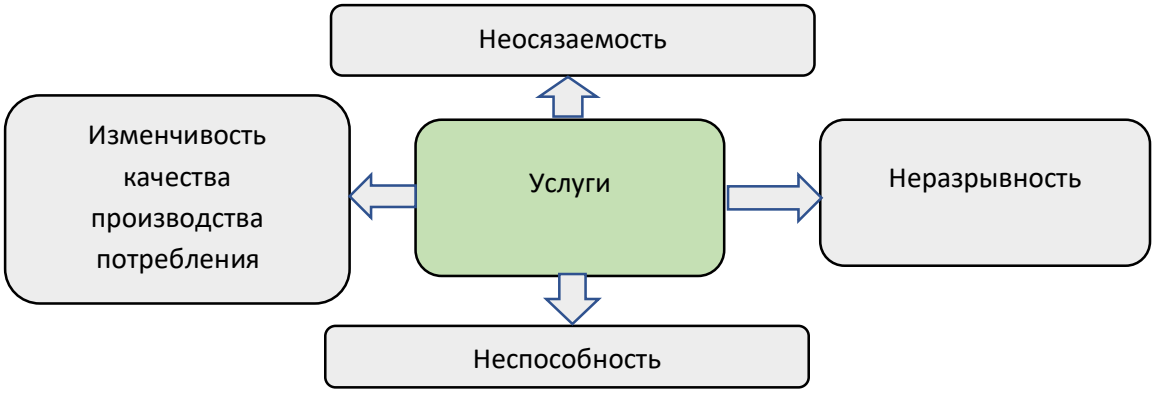

Рисунок 1. Характеристика образовательных услуг

Источник: составлено автором.

Неосязаемость образовательных услуг, их неуловимость или нематериальный характер означает, что их невозможно продемонстрировать, увидеть, попробовать, транспортировать, хранить, упаковывать. Происходит накопление результатов действий по формированию профессионального образования, направленное на создание актива человеческого капитала. Образовательные услуги отличаются от большинства товаров и услуг, по мнению Ивановой Н.А., «...во-первых, характером своей общей и предельной полезности и, во-вторых, особенностями процесса реализации» [6]. С одной стороны, образовательная услуга удовлетворяет личные потребности людей в получении образования; с другой стороны, образовательные услуги обладают характерными качествами того, что в экономической науке называют общественным товаром: человек повышает уровень своего образования, а выигрывает от этого общество. От уровня образованности населения и качества получаемых им образовательных услуг зависят экономическое развитие страны и благосостояние народа, формирование цивилизованной, культурной сферы обитания для каждого, социальная и политическая стабильность.

ОБСУЖДЕНИЕ

Структура рынка образовательных услуг обеспечивается благодаря наличию множества сегментов, основными принципами образования которых являются принципы сегментации по отдельным группам потребителей образовательных услуг (личность, предприятия различных форм собственности, государственные учреждения и органы местного управления) и по параметрам образовательных услуг. Высшее профессиональное образование может быть получено в образовательных учреждениях высшего профессионального образования — вузах (рисунок 2).

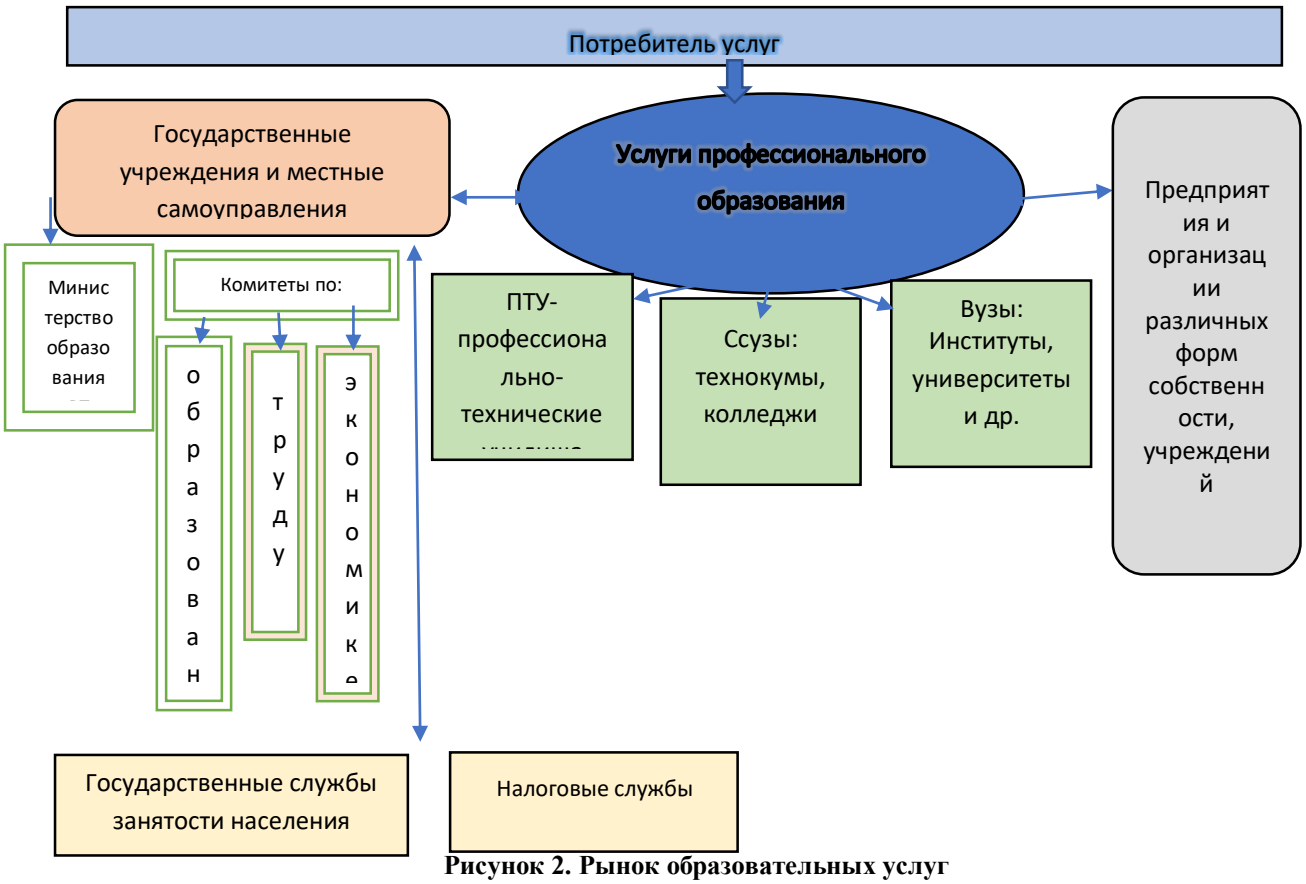

Рисунок 2. Рынок образовательных услуг

Источник: составлено автором.

Профессиональные услуги на рынке образовательных услуг предлагают профессиональные училища, техникумы, колледжи, институты, университеты и др. Становление демократических начал, рыночных отношений, расширение межгосударственных связей объективно потребовали усовершенствования сферы профессионального образования. Кризис в экономике потребовал от образовательных учреждений войти в рыночные отношения и реализовывать стратегию выживания в новых экономических условиях. Образовательные учреждения стали входить в рынок вынужденно, поскольку государственные органы власти и управления образованием не смогли обеспечить им достаточную материальную поддержку. Рынок образовательных услуг по форме собственности стал неоднородным, так как включил в себя два взаимодействующих сектора: государственный и негосударственный (частный). Наблюдаемые в обществе дифференциация доходов и заполняемость негосударственных (платных) вузов дают основания утверждать, что уже имеется прослойка людей, готовых и способных оплачивать услуги образования.

Исследования показали, что на формирующемся рынке образовательных услуг часть населения демонстрирует не просто спрос на услуги образования, а, что важнее, - платёжеспособный спрос. Как отмечается в современной литературе (в работах В.И. Добрыниной, Т.Н. Кухтевич, В.А. Солоницына, Ф.Э. Шереги и др.), основная предпосылка такой ситуации кроется в структурных изменениях социальных корней студентов и расширении «клиентуры» вузов: уже к началу второй половины 1990-х годов удельный вес детей предпринимателей в составе студентов возрос до 17%, детей интеллигенции и служащих - до 60%, на долю выходцев из остальных категорий населения приходилось около 20% [7]. В части институционального развития отмечаются успехи и узкие места: по направлению СВНЕ за 2014–2023 гг. было подано 110 заявок, из которых отобрано 17 проектов, что указывает на необходимость усиления качества проектной подготовки и координации. В качестве примера действующей инициативы упомянут проект «Открытый инновационный университет пищевых продуктов - OFINU», официальный запуск которого состоялся 1 февраля 2024 года, а срок реализации рассчитан до января 2027 года.

Рынок образовательных услуг чувствителен к платёжеспособному спросу домохозяйств и социальным ограничениям доступа. В отечественных исследованиях приводятся данные о том, что значительная доля прекращения обучения связана именно с финансовыми причинами, что напрямую отражается на устойчивости спроса и на способности вузов сохранять контингент [8]. В Республике Таджикистан дополнительным вызовом

остаётся территориальная дифференциация качества: по мере углубления цифрового разрыва усиливается неравенство возможностей между городскими и сельскими районами. В контексте среднего профессионального образования подчёркивается расслоение населения по доступу к качественному обучению между городскими и сельскими территориями, что снижает равенство образовательных шансов [9]. Перспективы развития рынка образовательных услуг в Республике Таджикистан целесообразно связывать с переходом от логики «расширения сети» к логике «управления качеством». Практический смысл такой трансформации выражается в нескольких взаимосвязанных направлениях:

1) обновление учебных планов на основе запросов рынка труда и отраслевой структуры экономики, с усилением практико-ориентированного компонента;

2) развитие кадрового потенциала: стимулирование научной работы, повышение квалификации, внедрение современных методик обучения;

3) модернизация инфраструктуры и цифровых сервисов, включая электронные библиотеки, онлайн-курсы и платформы сопровождения обучения;

4) институционализация взаимодействия с работодателями (независимая оценка качества, практики, дуальные элементы обучения);

5) расширение международной интеграции и проектной культуры вузов на базе программ типа Erasmus+, включая подготовку качественных заявок и создание национальной координации [10].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что рынок образовательных услуг Республики Таджикистан находится на этапе качественного переосмысления своей роли в социально-экономическом развитии страны. В условиях структурных преобразований экономики, усиления глобальной конкуренции и ускоренной цифровизации образование перестаёт быть исключительно социальной сферой и становится стратегическим ресурсом формирования человеческого капитала и устойчивого экономического роста. Анализ показал, что ключевые ограничения развития рынка образовательных услуг связаны не столько с объёмами образовательного предложения, сколько с проблемами качества, институциональной согласованности и ориентации на потребности рынка труда. Сохраняющееся несоответствие содержания образовательных программ требованиям экономики, кадровые и инфраструктурные ограничения, а также недостаточная развитость цифровых и электронных образовательных сервисов снижают эффективность образовательных услуг и ограничивают конкурентоспособность выпускников.

Особое значение приобретает необходимость перехода от фрагментарных реформ к системной модели управления качеством образования, основанной на объективных индикаторах, независимой оценке результатов обучения и устойчивом взаимодействии образовательных учреждений с работодателями. В этом контексте развитие практико-ориентированного обучения, модернизация учебных планов и повышение квалификации профессорско-преподавательского состава должны рассматриваться как приоритетные направления государственной образовательной политики. Вместе с тем исследование подтверждает, что цифровизация и международное образовательное сотрудничество, в том числе в рамках программ академической мобильности, создают реальные возможности для модернизации рынка образовательных услуг. В целом дальнейшее развитие рынка образовательных услуг в Республике Таджикистан должно быть ориентировано на формирование устойчивой, конкурентоспособной и социально значимой системы образования, способной обеспечивать подготовку кадров нового поколения и выступать одним из ключевых драйверов долгосрочного социально-экономического развития страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бондаренко Н., Ветров Ю. Образовательная стратегия: вопросы и проблемы // Высшее образование в России. – 2001. – № 3. – С. 15–24.

2. Гущина Е.Г. Реформирование рынка образовательных услуг в трансформирующейся экономике России: дис. … канд. экон. наук. – Волгоград, 2000. – С. 20.

3. Кинелев В.Г. Объективная необходимость: история, некоторые итоги и перспективы реформирования высшего образования в России. – М., 1995. – С. 143.

4. Фокина О.И. Формирование и функционирование рынка образовательных услуг: дис. … канд. экон. наук / МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1998. – 148 с.

5. Шевелева С.С. Открытая модель образования (синергетический подход). – М.: ИЧП «Издательство Магистр», 1997. – 48 с.

6. Иванова Н.А. Формирование и значение рынка образовательных услуг // Инновационное управление трудом: межвуз. сб. научн. ст. – СПб., 2001. – С. 92, 110–114.

7. Кухтевич Т.Н. Современные тенденции в получении образовательных услуг. Социальное образование. – Изд. МГУ, 2001. – С. 83–86.

8. Кононенко Т.Е., Бондаренко О.В. Особенности рынка образовательных услуг и проблема взаимодействия вузов с работодателями // Современные наукоёмкие технологии. – 2014. – № 7-3. – С. 53–55.

9. Александрова Н.А. Образовательная услуга: основные свойства и социальная роль // Экономическое образование: проблемы теории и практики: материалы совещания. – Кострома, 1995. – С. 39–40.

10. Барановский А.И., Вольвач В.Г. Инновационный вуз на рынке образовательных услуг: монография. – Омск: Изд-во Омского экономического института, 2005. – 171 с.

11. Безгласная Е.А. Проблемы обеспечения конкурентоспособности вузов и стратегии их деятельности в условиях региональной конкуренции // Некоторые аспекты социодинамики сферы образования в современном российском обществе. – М., 2000. – С. 63–75.

12. Вельских М.А. Виды конкуренции на рынке образовательных услуг // Современные аспекты экономики. – 2003. – № 6. – С. 188–191.

13. Богатова Т., Набойченко С., Соболев А. К реализации партнёрства высшей школы и бизнеса // Высшее образование в России. – 2007. – № 1. – С. 44–48.

14. Борисенков В.П. Стратегия образовательных реформ в России (1985–2005 гг.) // Педагогика: научно-теоретический журнал / Российская академия образования. – М., 2006. – № 7. – С. 3–16.

15. Браверман А.А. Маркетинг в российской экономике переходного периода: методология и практика. – М.: Экономика, 1997.

16. Бурмистрова Е.В. Оценка качества образовательных услуг // Университетское управление: практика и анализ. – 2004. – № 2 (31). – С. 114–115.

УДК: 338.22

ВОБАСТАГИИ СИЁСАТ ВА ПЕШБУРДИ ОН ДАР МУҲИТИ РУШДИ БАХШИ ВОҚЕИИ ИҚТИСОДИЁТ

Махшулов Саидхуҷа Ҷумъаевич
н.и.и., дотсенти кафедраи иқтисодиёти молиявӣ ва фаъолияти биржавии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Назаров Азизуллоҳ Зайналобидинович
докторанти PhD кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Сиёсати дурусти пулию қарзӣ дар ҳама ҳолат бо меҳварияти рушди бахши воқеӣ дар сатҳи зарурӣ татбиқ гардида он метавонад имкониятҳои дигари ба рушд нигаронидашударо ба вуҷуд оварад. Дар мақолаи мазкур муаллиф ба як қатор нишондиҳандаҳои муҳими иқтисодӣ ва молиявӣ таваҷҷуҳ зоҳир намудааст, ки ҳамаи ин воситаҳои муҳими татбиқи сиёсати пулию қарзӣ маҳсуб меёбанд. Бинобар ин як қатор нишондиҳандаҳои вобаста ба сиёсати пулию қарзӣ таҳлил гардида дар ин масъала муаллиф ба як қатор натиҷаҳои назаррас ноил гардидааст. Ҳамзамон бо ин роҳҳои дар амал татбиқ намудани воситаҳои марбут ба сиёсати пулию қарзӣ низ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтаанд. Бинобар ин нашри мақолаи мазкур метавонад як маводи иловагӣ дар истифодаи таҳқиқотҳои илмӣ бошад [9, с. 109].

Калидвожаҳо: сиёсати пулию қарзӣ, нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, сиёсати иқтисодӣ, фондҳои таъиноти махсус, меъёри захираҳои ҳатмӣ, ҳамгироии бахши бонкӣ, рушди бахши воқеӣ, ҳаҷми қарздиҳӣ.

АКТУАЛЬНОСТЬ ПОЛИТИКИ И ЕЕ ПРОДВИЖЕНИЕ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ

Махшулов Саидхуджа Джумаевич
к.э.н., доцент кафедры финансовой экономики и деятельности на фондовой бирже Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Назаров Азизулло Зайналобидинович
докторант PhD кафедра финансов, Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Правильная денежно-кредитная политика, проводимая во всех случаях с акцентом на развитие реального сектора на необходимом уровне, может создавать другие возможности для развития. В данной статье автор обращает внимание на ряд важных экономических и финансовых показателей, каждый из которых является важным инструментом реализации денежно-кредитной политики. В связи с этим был проведен анализ ряда показателей, связанных с денежно-кредитной политикой, и автор добился ряда значимых результатов в этой области. Одновременно были проанализированы и обсуждены способы практической реализации инструментов денежно-кредитной политики. Таким образом, публикация данной статьи может стать дополнительным материалом для использования в научных исследованиях.

Ключевые слова: денежно-кредитная политика, макроэкономические показатели, экономическая политика, целевые фонды, коэффициент обязательных резервов, интеграция банковского сектора, развитие реального сектора, объем кредитования.

THE RELEVANCE OF POLICY AND ITS PROMOTION IN THE CONTEXT OF REAL SECTOR ECONOMY DEVELOPMENT

Makhshulov Saidkhuja Jumaevich
c.e. s., associate professor of the department of financial economics and stock exchange activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Nazarov Azizullo Zaynalobidinovich
PhD student of the Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

A sound monetary policy, implemented in all cases with an emphasis on the development of the real sector at the required level, can create other opportunities for development. In this article, the author draws attention to a number of important economic and financial indicators, each of which is an essential tool for implementing monetary policy. In this regard, an analysis of several indicators related to monetary policy was conducted, and the author achieved a number of significant results in this area. Simultaneously, methods for the practical implementation of monetary policy instruments were analyzed and discussed. Therefore, the publication of this article may provide additional material for use in academic research.

Keywords: monetary policy, macroeconomic indicators, economic policy, target funds, required reserve ratio, banking sector integration, real sector development, lending volume.

МУҚАДДИМА

Дар ҷомеаи иқтисодӣ махсус дар муносибатҳои пулӣ ва танзими он сиёсати пулию қарзӣ, ба қатори он омилҳое дохил мешаванд, ки онҳо хосиятҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ доранд ва дар ҳар ҳолат метавонанд таъсиррасон бошанд. Бинобар ин айни замон дар Тоҷикистон масъалаҳои асосии вобастагии сиёсати молиявӣ бо сиёсати пулию қарзӣ дар шароити имрӯз аз як қатор нишондиҳандаҳои таркибӣ иборат буда онҳо якдигарро пурра мегардонанд. Ин аз он иборат аст, ки сиёсати молиявӣ як қисми сиёсати пулӣ ва сиёсати пулӣ як қисми таркибии сиёсати молиявиро ташкил медиҳанд ва инҳо аз як қатор самту соҳаҳо ва нишондиҳандаҳои ба ҳам алоқаманд иборат мебошанд. Тавре, ки дар стратегияи сиёсати пулию қарзӣ барои солҳои 2020-2025 оварда шудааст ин масъала ба таври мушаххас мавриди арзёбӣ қарор гирифтааст, ки татбиқи ин сиёсат бо фароҳам овардани сатҳи дурусти манетизатсия, нигоҳ доштани суботи нархҳо ва сатҳи муътадили таваррум нигаронида шудааст ва дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар сатҳи дохил ва хориҷи кишвар баён гардидаанд.

Дар мавриди дигар яке аз омилҳои дигари таркибии сиёсати пулию қарзӣ ин таъмини суботи нархҳо ва нигоҳдории сатҳи муътадили таваррум ва роҳи мусоидат ба рушди иқтисодӣ буда, он ба сифати яке аз нишондиҳандаҳои фундаменталии макроиқтисодӣ дар самти коҳиш додани номуайянӣ ва интизориҳои манфии аҳолӣ, зиёд гаштани эътимод ба пули миллӣ, тақсимоти босамари захираҳо, афзоиши ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ, баланд бардоштани қобилияти харидории аҳолӣ, ки дар маҷмӯъ дар рушди воқеии иқтисодиёт ва сатҳи некӯаҳволии мардум инъикос мегардад, заминаи мусоид фароҳам меорад. Дар доираи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ таваррум ва суботи нархҳо ҳамчун қисми таркибӣ ва асосии ин сиёсат маҳсуб меёбанд ва назорати доимии онҳо аҳамияти иқтисодӣ ва институтсионалӣ дорад. Дар иқтисоди Тоҷикистон дар самти идораи босамари таваррум нигоҳ доштани мувозинат ҳамчун қисми асосӣ маҳсуб ёфта таваҷҷуҳи давлат аз ҳама бештар ба таваррумии муътадил нигаронида шудааст.

Бинобар ин таварруми муътадил яке аз омилҳои асосӣ ва калидии рушди устувори иқтисодӣ дар давраи дарозмуддат маҳсуб ёфта, боиси зиёд гардидани эътимоди аҳолӣ, соҳибкорон ва сармоягузорони дохиливу хориҷӣ ба пули миллӣ ва қобилияти харидории он, вазъи молиявию иқтисодии кишвар ва банақшагириҳои дарозмуддат, нисбатан камшавии хавфҳо ва номуайяниҳо, пастшавии меъёри фоизҳо, инчунин рушди иқтисодиёт ва некӯаҳволии мардум мегардад. Таварруми муътадил алоқамандии истеҳсолӣ дошта он ифодаи фаъолноки механизмҳои истеҳсолиро нишон медиҳад.

Мақсади мақола таҳлили вобастагии сиёсати пулию қарзӣ бо сиёсати молиявӣ ва пешбурди он дар муҳити рушди бахши воқеии иқтисодиёт, инчунин ошкорсозии роҳҳои самараноки татбиқи амалии воситаҳои ин сиёсат дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии таҳқиқотро асарҳои олимони ватанӣ дар соҳаи сиёсати пулию қарзӣ, муомилоти пулӣ ва молия ташкил медиҳанд: Махшулов С.Ҷ., Назаров А.З., Нурализода А.Н., Рахимов Ш., Ҷиҳонов С.А., Ғафуров П.Ҷ., Хаитов С.П. Ҳамчун заминаи иттилоотию методологӣ Стратегияи сиёсати пулию қарзӣ барои солҳои 2020-2025, бюллетенҳои омори бонкии Бонки миллии Тоҷикистон (солҳои 2014-2024) ва шарҳи таварруми Бонки миллии Тоҷикистон истифода бурда шуданд.

Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи суратҳисобҳои бонкӣ, сохтори низоми бонкӣ, меъёрҳои фоиз ва нишондиҳандаҳои ММД, саноат ва кишоварзӣ дар солҳои 2014-2024; усули таҳлили муқоисавӣ - барои арзёбии тағйирёбии нишондиҳандаҳо нисбат ба соли пойгоҳ; усули таҳлили системавӣ ва институтсионалӣ - барои муайян кардани сохтори институтсионалии татбиқи сиёсати пулию қарзӣ; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Маҳз аз ҳамин лиҳоз Бонки миллии Тоҷикистон, ки дорои ҳуқуқи истисноии эмиссияи пули нақд ва масъули таҳия ва амалисозии сиёсати пулию қарзӣ мебошад, мисли дигар бонкҳои марказӣ (миллӣ) нигоҳдории суботи нархҳоро дар давраи дарозмуҳлат ҳамчун мақсади асосии худ қарор дода онро дар ҳамоҳангӣ бо равандҳои самаранокии иқтисодӣ зери назорати доимӣ қарор медиҳад.

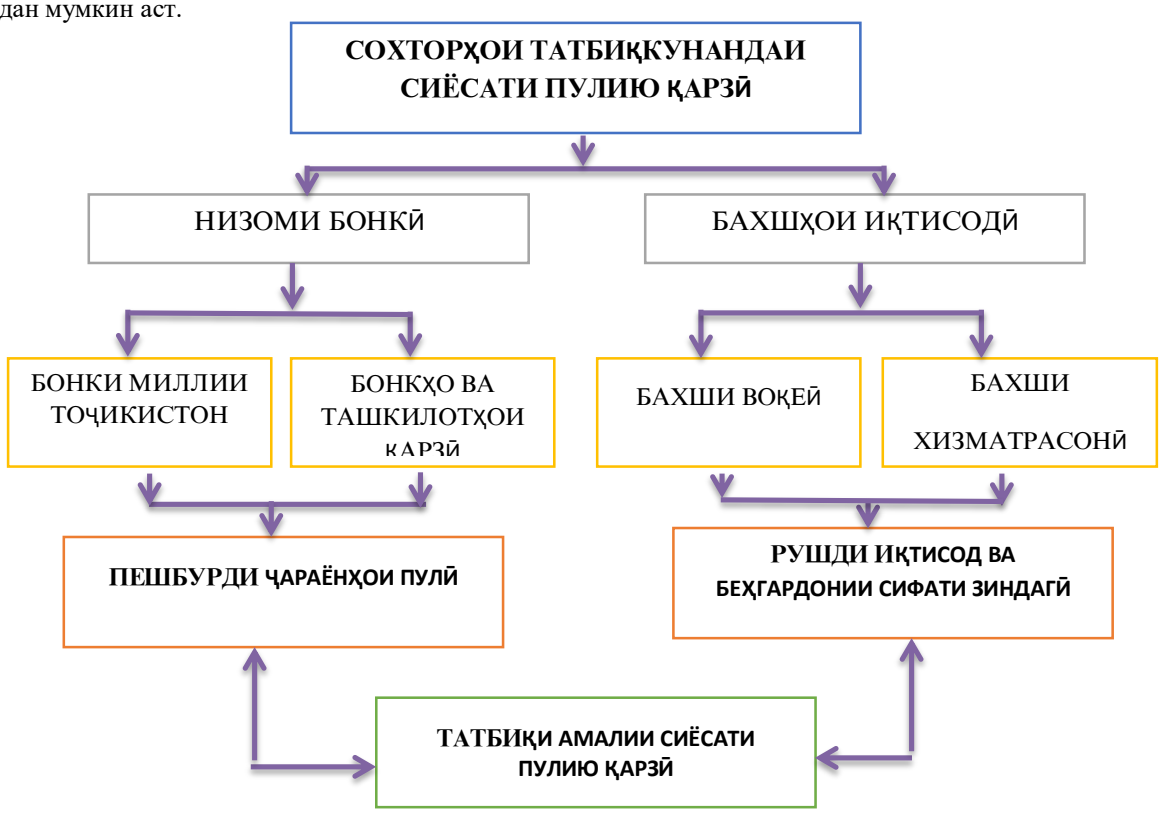
Дар шароити зуд тағйирёбандагии иқтисодиёти ҷаҳон барои эмин нигоҳ доштани иқтисодиёти дохилӣ ва кам намудани осебпазирӣ ҳама соҳаҳои калидии давлат (саноат, кишоварзӣ, хизматрасонӣ ва низоми молиявию бонкӣ) аз таъсири манфии омилҳои берунӣ, барои андешидани тадбирҳо дар самти пурзӯр ва тақвият додани механизми татбиқи сиёсати пулию қарзӣ бо мақсади нигоҳдории сатҳи муътадили таваррум зарурат ба миён омадааст. Сиёсати пулию қарзиро дар айни замон сиёсати бисёрмеҳвара гуфтан мумкин аст, ки дар ин сиёсат равандҳои гуногуни иқтисодӣ ва молию пулӣ ҳамчун омилҳои асосӣ ва калидӣ мебошанд.

Аксари давлатҳои рӯ ба тараққӣ бо мақсади ҳалли чунин мушкилиҳо бо истифода аз таҷрибаи муосири кишварҳои мутараққӣ ривоҷ додани механизми таъсирпазири сиёсати пулию қарзиро ба роҳ монда, татбиқи реҷаи нави сиёсати пулию қарзӣ - ҳадафгирии таваррумро пеш гирифтаанд. Ҳадафгирии таваррум дар Тоҷикистони муосир низ ҳамчун масъалаи асосӣ ва мавриди таваҷҷуҳ буда он бо мувозинатҳои иқтисодӣ ва истеҳсолӣ бо пешниҳоди ҳадафмандии ҳаҷми пул пешниҳод гардидааст. Бонки миллии Тоҷикистон низ дар навбати худ баҳри такмил ва пешбурди сиёсати воқеан самараноки пулию қарзӣ марҳила ба марҳила гузариш ба реҷаи ҳадафгирии таваррумро дар доираи Стратегияи (СП) мазкур ба нақша гирифта татбиқи амалии онро ба таври доимӣ пайгирӣ менамояд. Дар иловаи ин гуфтан мумкин аст, ки сиёсати таваррумӣ ба сиёсати саноатӣ ва сиёсати кишоварзӣ ҳамчун қисматҳои муҳими иқтисодӣ махсусан дар шароити ривоҷ ёфтани ҷараёнҳои инноватсионӣ муҳим мебошад.

Тавре маълум аст нигоҳдории мувозинати сатҳи таваррум, ки он хусусияти умумииқтисодӣ дорад ин вазифаи назоратчиёни сатҳи таваррум ва нигоҳдорони мувозинати он, ки он аз истеҳсолкунандагон, бозор ва

низоми бонкӣ иборат аст, мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи таваррум агар чанде, ки яке аз қисматҳои асосии сиёсати пулию қарзии мамлакат маҳсуб меёбад назорати он ба зиммаи низоми бонкӣ дар симои Бонки миллии Тоҷикистон ва нигоҳ доштани мувозинати он ба бахши воқеии иқтисодиёт ва сохторҳои алоҳидаи он, махсусан бозор мебошад. Аз ин лиҳоз дар баробари мавҷудияти сиёсатҳои алоҳида нақши татбиққунандагони сиёсатҳо низ муҳим ва назаррас мебошанд.

Зеро гузариш ба муносибатҳои иқтисодиёти бозорӣ ва зарур шуморидани тамоми сохторҳои алоҳидаи иқтисодию ғайрииқтисодӣ дар ташаккул ва татбиқи муносибатҳои пулӣ муҳим ва зарурӣ мебошанд. Агар чандеки пешбурди сиёсати пулию қарзӣ ва назорати доимии он хусусияти марказонидашуда, ки он аз тарафи бонкҳои марказии давлатҳои алоҳида пеш бурда мешавад дар баробари ин бахшҳои бонкӣ ва иқтисодӣ, ки онҳо дар сатҳи институтсионалӣ хосиятҳои гуногун доранд пеш бурда мешавад, ки шакли мукаммали онро дар расми 1 дидан мумкин аст.

Расми 1. Бахши институтсионалии татбиқи сиёсати пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сарчашма. Таҳияи муаллиф

Новобаста аз оне, ки нақши Бонки марказӣ дар ташаккул ва пешбурду назорати сиёсати пулию қарзӣ назаррас мебошад, дар баробари ин нақши бонкҳои давлатӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, дигар ташкилотҳои молиявию қарзии ғайрибонкӣ ва дигар бахшҳои муҳими иқтисодию хизматрасонӣ дар рушду татбиқи ин масъала нақши муассир доранд. Вобаста ба ин ба андешаи мо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон агар меъёрҳои асосӣ ва танзимии сиёсати пулию қарзиро Бонки миллии Тоҷикистон муайян ва назорат намояд, татбиқи амалии ин меъёрҳоро дар сатҳи иқтисодиёти мамлакат дигар бонку ташкилотҳои қарзӣ мебозанд. Тибқи маълумотҳои дар расми мазкур овардашуда пешбурди ҷараёнҳои пулӣ ва гардиши муомилоти пулӣ, ба воситаи бонкҳо, ки ҳамчун рагҳои хунгузари иқтисодиёт мебошанд пеш бурда мешавад. Илова бар ин агар дар сатҳи кишвар чопи пул вазифаи Бонки миллии Тоҷикистон бошад, аммо сатҳи самараноки интишор, ҷамъкунӣ ва азнавтақсимкунии он дар сатҳи иқтисодиёт ин вазифаи бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ мебошад. Аз ин лиҳоз барои татбиқи самараноки сиёсати пулию қарзии мамлакат низоми бонкӣ бояд дорои имкониятҳои зерин бошад:

– Сатҳи баланди пардохтпазирӣ ва сиёсати дурусти идораи самараноки маблағҳои худӣ ва ҷалбкардашуда дар самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ;

– Имкониятҳои васеъи иқтидори бопултаъминкунии бахши воқеии иқтисодиёт ва назорати доимӣ аз рӯи истифодаи самараноки онҳо ба самтҳои ишорагардида;

– Дар сатҳи зарурӣ ба даст овардани эътимоди аҳолӣ ҷиҳати ба гардиши самаранок ворид намудани маблағҳои бекорхобидаи берун аз бонкҳо ва дигар сарватҳои аҳолӣ;

– Ба миён овардани рақобати комил байни бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ вобаста ба дастгирии бахши воқеии иқтисодӣ ва имтиёздиҳӣ ба он дар шароити муосир;

– Ҷалби сармояи арзони хориҷӣ ва ба бахши воқеии иқтисодиёт сафарбар намудани онҳо дар заминаи нишон додани фаъолнокӣ [6, с. 8];

– Ташкили заминаи диверсификатсияи амалиётҳои нақдию ғайринақдӣ бо роҳи маҳдуд кардани воситаҳои ба пули нақд асосёфта ва ғ.

Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ, ки мо дар ҷаҳони рақамикунонии иқтисодиёт ва бамаротиб афзоиш ёфтани асъорҳои рақамӣ - криптовалюта, биткоин, пулҳои электронӣ ва монанди инҳо қарор дорем дар шароити имрӯза татбиқи дурусти сиёсати пулию қарзӣ низ аз омилҳои электронӣ ва воситаҳои ба ин баробар бисёр вобастагӣ дорад, ки онро пайваста дар фаъолияти иқтисодию бонкӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар айни замон бинобар сабаби дар сатҳи баланд қарор гирифтани ҷаҳонишавии амалиётҳои электронӣ фишангҳои қаблан мавҷудбудае, ки амалиётҳои нақдии бонкҳоро танзим менамуданд, имрӯз зарурияти ташкил ва ҷорӣ намудани меъёрҳои пардохтие, ки ба ҷаҳони электронӣ мансубан шарти зарурӣ мебошад [5, с. 174]. Имрӯз дар сатҳи татбиқи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, ки як қисми таркибӣ ва асосии сиёсати пулию қарзӣ ва омили самараноки ин сиёсат мебошанд муҳим ва зарурӣ мебошад. Аз ин лиҳоз зарурияти ташкили ҷараёни ҳисобдорӣ дар байни аҳолӣ ва тамоми субъектҳои иқтисодӣ ва хизматрасонӣ шарти зарурӣ ва асосӣ мебошад. Ба ин хотир ба андешаи мо дар сатҳи низоми бонкӣ кушодани суратҳисобҳои бонкӣ ва тақвияти ҳисоббаробаркуниҳо ба воситаи ин суратҳисобҳо шарти зарурӣ ва асосӣ дар таркиби сиёсати пулию қарзии мамлакат мебошад. Тибқи маълумотҳои оморӣ дар самти тақвияти суратҳисобҳои бонкӣ, ки онҳо тамоили зиёдашавӣ доранд то ҳол барои сатҳи самаранокии сиёсати пулию қарзӣ қаноатмандкунанда нест (нигар ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Динамикаи афзоиши суратҳисобҳои асъорӣ дар бонкҳои тиҷоратӣ дар солҳои 2015-2024 (бо адад)

Номгӯи суратҳисобҳо	**2015**	**2017**	**2018**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Суратҳисобҳои асъории шахсони воқеӣ	552964	391743	381908	524109	645966	827312	1101095	1513519
Афзоиш бо %	5,2	-14,2	-2,5	24,0	23,2	27,6	33,09	37,4
Суратҳисобҳои асъории шахсони ҳуқуқӣ	33706	31274	36458	49022	50664	59056	59180	64853
Афзоиш бо %	-1,5	3,3	16,5	16,8	3,3	16,5	0,21	9,5

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои бюллетени омори бонкӣ солҳои 2014, №12 (233); 2016, №12 (257); 2018, №12 (281); 2020, №12 (305).

Суратҳисобҳои бонкӣ механизми асосии татбиқи сиёсати пулию қарзӣ дар самти тақвият ва татбиқи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ мебошанд ва ба ин масъала аҳамияти зарурӣ додан мувофиқи мақсад мебошад. Зеро пешбурди сиёсати пулию қарзӣ дар самти пешбурди сиёсати самараноки пулӣ идораи дурусти талаботҳои асъорӣ ва мувозинатҳои он, ки ба воситаи суратҳисобҳои бонкӣ идора мешаванд маҳсуб меёбад. Қайд кардан зарур аст, ки новобаста аз оне, ки низоми БМТ як давраи муайян бо як қатор мушкилотҳои сохторию пардохтӣ ру барӯ буд шумораи суратҳисобҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ низ тамоили зиёдшавӣ доранд, ки ин нишондиҳандаҳо моро қаноатманд наменамояд. Аз таҳлили маълумотҳои мазкур бар меояд, ки ҳамоно сатҳи пасти кушодани суратҳисобҳои бонкӣ аз тарафи шахсони ҳуқуқӣ қаноатмандкунанда нест.

Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур бар меояд, ки шумораи суратҳисобҳои асъории шахсони ҳуқуқӣ дар соли 2013 33706 ҳазор ададро ташкил намуда бошад пас ин нишондиҳанда дар соли 2024 64,8 ҳазор баробар гардид. Дар ҳамин масъала фаъолнокии шахсони воқеӣ метавонад ифодагари боварии онҳо ба низоми бонкӣ бошад ва шояд ҳамин сабаб аст, ки тамоил дар муқоиса ба шахсони ҳуқуқӣ афзоиши назаррас дорад. Шумораи суратҳисобҳои шахсони воқеӣ бошанд агар дар соли 2015 552,9 ҳазор ададро ташкил намуда бошад пас ин нишондиҳанда дар соли 2024 15,1 млн ададро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли 2015 1,7 маротиба афзоиш ёфтааст, ки ин аз як тараф ба татбиқи дурусти сиёсати пулию қарзӣ аз дигар тараф ба татбиқи ҳукумати электронӣ ва рушди иқтисодиёт мусоидат менамояд.

Таъмини устувории низоми бонкӣ яке аз механизмҳои асосии дар амал татбиқ намудани сиёсати пулию қарзӣ маҳсуб ёфта тавассути дастгирии бахши воқеии иқтисодиёт ин масъала то ҳади имкон имконпазир мегардад. Бинобар ин тамоили бамаротиб кам гардидани шумораи бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ба сатҳи амалишавии дурусти сиёсати пулию қарзӣ то як андоза таъсири манфии худро расонид. Илова бар ин сатҳи тағйирёбии низоми бонкиро аз ҷадвали 2 мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 2. Динамикаи тағйирёбии сохторҳои алоҳидаи низоми бонкӣ дар солҳои 2015-2024 (бо адад)

Низоми бонкӣ	**2015**	**2017**	**2018**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**Тағйирот %**
Бонкҳо	17	17	17	18	14	15	15	15	-17,6%
Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	39	27	25	20	18	19	19	22	-43,5%
Ташкилотҳои қарзии хурд	31	7	6	6	4	3	3	3	-87%
Фондҳои қарзии хурд	36	33	31	29	27	26	25	23	-36,1%
Ҳамагӣ	**123**	**84**	**79**	**73**	**63**	**64**	**63**	**65**	**-47,1%**

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои бюллетени омори бонкӣ солҳои 2014, №12 (233); 2016, №12 (257); 2018, №12 (281); 2020, №12 (305).

Бонкҳои тиҷоратӣ, ки дар батанзимдарории ҳаҷми пули дармуомилотбуда нақши калидӣ доранд, шумораи онҳо ва сатҳи пардохтпазирии онҳо дар амалинамоии меъёрҳои сиёсати пулию қарзӣ муҳим ва зарурӣ мебошанд. Аз ин лиҳоз дар сатҳи низоми бонкӣ ҷиҳати бенуқс пеш бурдани сиёсати пулию қарзии давлат зиёд намудани шумораи бонку ташкилотҳои молиявию қарзии низомсоз шарти зарурӣ ва муҳим мебошад. Новобаста аз онеки низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо таъсири як қатор омилҳои дохилию берунӣ осебпазир гардид, ҳамоно бонкҳои мавҷуда вазифаҳои худро дар самти амалисозии меъёрҳои сиёсати пулию қарзӣ, ки вазифаи онҳо буд сарбаландона иҷро намуданд, ҳол он, ки шумораи бонкҳо дар давраи таҳлилшаванда 17,6%, шумораи ташкилотҳои амонати қарзии хурд 43,5%, шумораи ташкилотҳои қарзии хурд 87% ва шумораи фондҳои қарзии хурд 36,1% кам гардид, ки ин то як андоза ба афзоиши сандуқи қарзии низоми бонкӣ, сатҳи пардохтпазирии бонкҳо, эътимоди аҳолӣ ба низоми бонкӣ таъсири худро расонид.

Аз рӯи таҳлилҳои мазкур қайд кардан зарур аст, ки агар занҷираи ташкили дурусти сиёсати пулию қарзӣ ба бахши бонкӣ ва дигар воситаҳои дар ихтиёри онҳо қарордошта бастагӣ дошта бошад, ҷамъан ҳамин ин бо бахшҳои иқтисодӣ, аз он ҷумла бахши воқеии иқтисодиёт ва хизматрасонӣ вобастагии ногусастанӣ дорад. Қайд кардан зарур аст, ки бахши воқеии иқтисодиёт ин объекти асосие, ки татбиқи сиёсати пулию қарзӣ дар он имконпазир мегардад маҳсуб ёфта сатҳи манетизатсияи он низ шарти зарурӣ мебошад [4, с. 67].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷриба нишон дод, ки сатҳи устувории низоми бонкиро бидуни рушди бахши воқеии иқтисодиёт ва хизматрасонӣ тасаввур кардан ғайриимкон мебошад. Зеро баъд аз соли 2015 аз ҳама таъсири бештарро ба сатҳи осебпазирии низоми бонкӣ ин бахши воқеии иқтисодиёт дар сатҳи мамлакат ва берун аз он ба вуҷуд овард. Қайд кардан ба маврид аст, ки ба андешаи мо таъсири занҷиравии бахши воқеии иқтисодиёт ба сиёсати пулию қарзӣ ва низоми бонкӣ боиси он мегардад, ки як қатор мушкилотҳои зерин ба миён оянд:

– Сатҳи пасти даромаднокии низоми бонкӣ ва суръати пасти гардиши пулҳои нақдию ғайринақдӣ;

– Бамаротиб кам гардидани ҳиссаи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ бо назардошти зиёд гардидани хароҷотҳои бонкӣ;

– Зиёд гардидани пулҳои озоди берун аз бонкҳо ва дур мондани онҳо аз гардиш;

– Кам гардидани маҳсулотҳои истеъмолӣ ва болоравии бемайлони сатҳи таваррум [2, с. 143];

– Кам гардидани даромади пулии аҳолӣ ва монанди инҳо.

Ба андешаи мо дар сатҳи татбиқи сиёсати самараноки пулию қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ду қонуни асосии хусусияти занҷиравидошта мавҷуданд, ки онҳо аз: Қонуни пешниҳодкунандаи пул (Низоми бонкӣ) ва Қонуни истифодабарандаи воситаҳои пулӣ (шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ) иборатанд.

Барои ташкили дурусти сиёсати пулию қарзӣ дар ҳама ҳолат бояд равия ва равандҳои пайвасткунанда ва ҳавасмандкунандаи занҷиравӣ байни пешниҳодкунандаи пул ва истифодабарандаи пул ҷой дошта бошад. Татбиқи амалии қонуни пешниҳоди пул дар асоси сиёсати эмиссионии Бонки марказӣ ва низоми бонкии кишвар амалӣ гашта он ба бахшҳои гуногуни субъектҳои иқтисодӣ ва аҳолӣ дар минтақаҳои гуногун амалӣ мегардад. Дар сатҳи татбиқи сиёсати манетарӣ ё пешниҳоди пул ба қадри кофӣ дар сатҳи низоми бонкӣ як қатор мушкилотҳо метавонанд монеаофар бошанд, ки ин пеш аз ҳама аз меъёри фоизи пасандозҳо ва қарзҳои додашуда, инчунин аз муҳлати истифодаи захираҳо ва сандуқи қарзӣ бисёр вобаста мебошад, ки ба қонуниятҳои пешниҳоди пул дар иқтисодиёт монеа эҷод менамояд. Аз таҳлилҳо бар меояд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол меъёри фоизи қарзҳо баланд ва меъёри фоизи пасандозҳои ҷалбшаванда паст мебошад, ки ин ба дутарафагии таъсири манфии ин сиёсат оварда мерасонад (нигар ҷадвали 3.).

Ҷадвали 3. Гаронии меъёри фоизи қарзҳои низоми бонкӣ ва нокифоягии фоизи пасандозҳо дар солҳои 2015-2024

Номгӯй	**2015**	**2017**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024 / Тағйир**
Меъёри фоизи қарзҳо бо пули миллӣ	26,6	28,3	22,8	24,9	25,2	24,18	23,25	23,03 / 3,3%
Меъёри фоизи пасандозҳо бо пули миллӣ	15,3	13,9	9,2	8,15	10,07	10,43	13,14	12,97 / -2,33%

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои бюллетени омори бонкӣ солҳои 2014, №12 (233); 2016, №12 (257); 2018, №12 (281); 2020, №12 (305).

Дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон таносуби ҳамгироии бахшҳои иқтисодӣ ва низоми бонкӣ аз ҳамин масъала бештар манша гирифта он метавонад ба дараҷаи рушд расад. Бояд гуфт, ки вобаста ба заруриятҳои фоиз ва дигар масъалаҳои ба ин вобаста муаллиф ҷанбаҳои васеи онро низ баррасӣ намудааст [1, с. 139]. Ба андешаи мо имрӯзҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи пасти манетизатсияи иқтисодиёт ва камчинии пасандозҳои мӯҳлатнок дар низоми бонкӣ аз меъёри баланди фоизи қарз ва сатҳи пасти фоизи пасандозҳои аҳолӣ бисёр вобаста бошад. Новобаста аз оне, ки бонкҳои бо фоизи паст қабул намудани пасандозҳо агар чанде, ки бонкҳои устувор маҳсуб ёбанд, фаъолгардонии ин масъала муҳим ва зарурӣ мебошад зеро фоизи баланди пасандозҳо роҳи ягонаи ҳавасмандии онҳо мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки меъёри миёнаи фоизи қарзҳо ҳамоно дар соли 2015 26,2%-ро ташкил намуд, ки ин ба паст гардидани ҳавасмандии истифодабарандагони қарз ва сатҳи пасти фоизи пасандозҳо ба кам гардидани шумораи пасандозгузорон оварда мерасонид. Аз ин лиҳоз тағйирот дар меъёрҳои мазкур боиси косагии рушди он низ метавонад гардад.

Илова бар ин қайд кардан зарур аст, ки қонуни истифодабарандаи воситаҳои пулӣ аз заминаи меъёриву соддагардонии имконияти пешниҳоди амалиёту хизматрасониҳои бонкӣ вобастагии бисёр дорад. Дар айни замон агар таносуби истифодаи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ дар бахши воқеии иқтисодиёт коҳиш пайдо намояд, ин масъала метавонад дар ояндаи наздик ба ҷомеа хавфнок гардад. Зеро номунтазам рушд кардани бахши воқеии иқтисодиёт агар аз як тараф ба болоравии нархҳо мусоидат намояд аз дигар тараф он ба боло гирифтани сатҳи хароҷотҳои бонкӣ ва кам гардидани даромадҳои онҳо оварда мерасонад.

Бахши воқеии иқтисодиёт қисми таркибии иқтисоди миллӣ буда онҳо дар ташаккули заминаҳои рушди иқтисоди миллӣ ва заминаи асосии густариши он нақши муҳим доранд. Дар сатҳи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ истифодабарандагони асосии амалиёту хизматрасониҳои бонкӣ ин пеш аз ҳама бахши воқеии иқтисодиёт ва дигар субъект сохторҳои алоҳидаи хизматрасонӣ мебошад. Риояи таносуби истифодаи самараноки воситаҳои пулию қарзӣ агар аз тарафи бахши воқеии иқтисодиёт истифода нагардад он гоҳ, ҷараёни гардиш ва ҳаракати воситаҳои пулӣ вайрон гардида як қатор мушкилотҳо ба миён меоянд. Аз ин хотир дар ҳама шароит зарур аст, ки занҷираи ҳамгироии бахши бонкӣ бо бахшҳои воқеии иқтисодиёт дар сатҳи зарурӣ таъмин гардида, як механизми ҳавасмандии дутарафа ташкил ва амалӣ карда шавад. Дар чанд соли охир яке аз ҳадафҳои асосии кишвар рушди соҳаи саноат ва меҳварияти рушди соҳаи кишоварзӣ дар заминаи он мебошад, ки бевосита ба пешбурди нишондиҳандаҳои пулӣ алоқамандии зич дорад. Зеро он метавонад дар навбати аввал бо пул таъмин гардида дар навбати дигар заминаи рушди даромади пулиро ба вуҷуд оварад. Дар бахши воқеии иқтисодиёт шумораи субъектҳои амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон новобаста аз фаъолият боз мондани як қисми онҳо дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дошта, ҳаҷми маҳсулотҳои саноатӣ ва кишоварзӣ дар бахши воқеии иқтисодиёт дар ҳоли афзоиш қарор дорад. Зеро дар шароити саноатикунонии босуръат фаъолнокии бахши молиявӣ ва сиёсати самараноки пулию қарзӣ нақши ниҳоят калидӣ доранд (ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Тамоили рушди нишондиҳандаҳои маҳсулотҳои саноат ва кишоварзӣ ва ММД дар солҳои 2017-2022 (млрд сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	2017	2019	2020	2021	2022	Тағйир нисбати 2017
ММД	61,0	77,4	82,5	98,9	115,7	89,6%
Саноат	20	27,6	30,8	38,8	43,0	115%
Кишоварзӣ	25	27,8	33,6	39,8	49,3	97,2%

Сарчашма. Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои бюллетени омори бонкӣ 2018, №12 (281); 2020, №12 (305) ва шарҳи таварруми Бонки миллии Тоҷикистон 2022, саҳ. 21.

Рушди субъектҳои иқтисодӣ дар солҳои охир дар ҳамбастагӣ бо ҳаҷми қарздиҳӣ ва сармоягузорӣ дар ин соҳаҳо боиси афзоиши маҳсулотҳои саноатӣ ва кишоварзӣ гардидааст, ки ин дар натиҷа ба даромади бонкҳои тиҷоратӣ, рушди иқтисодиёт ва ташкили манбаҳои иловагии пулӣ мусоидат менамояд. Бинобар ин бо туфайли талошҳои пайвастаи ҳукумати кишвар ҷиҳати рушди бомароми бахши воқеии иқтисодиёт ва дастгирии ҳамаҷонибаи онҳо пайваста чораҳои зарурӣ андешида шуда ба ин самт бештар диққати институтҳои молиявӣ ҷалб гардидаанд. Айни замон қисми асосии манетизатсияи иқтисодиёти моро бояд соҳаи саноат ва кишоварзӣ ташкил намуда ба ин самт пайваста диққати аввалиндараҷа дода шавад. Ин масъаларо муаллифи рисола дар ҷанбаҳои дигари фаъолият мавриди баррасӣ қарор дода як қатор мушаххасотро муайян намудааст [3, с. 270].

Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки дар шароити имрӯза яке аз қисматҳои асосии иқтисодиёти мамлакатро ММД ташкил менамояд, ки дар таркиби он ҳиссаи соҳаи саноат ва кишоварзӣ афзалияти бештар дошта, ҳатто ҳиссаи низоми бонкӣ баробар ба соҳаҳои мазкур дар таркиби ММД нест. Аз ин хотир ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ ташкили модели ҳамгироии бахши бонкӣ бо бахши воқеии иқтисодиёт дар чорчӯбаи меъёрҳои муайян роҳандозӣ гардида дар ин самт сатҳи манетизатсияи иқтисодиёт ба қадри кофӣ таъмин карда шавад. Ба ин хотир ташкили занҷираи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ бо иштироки фаъоли тамоми бонкҳо, ташкилотҳои молиявию қарзии ғайрибонкӣ ва бахшҳои воқеии иқтисодиёт дар доираи масъалаҳои зерин бояд тақвият дода шавад:

– Дарёфти механизмҳои имконпазири ҳавасмангардонии сармоягузорон ва қарздеҳон ба бахши воқеии иқтисодиёт, махсусан дар самти саноатикунонии босуръати кишвар;

– Дар ҳолатҳои зарурӣ ҳангоми дастрасӣ ба захираҳои молиявию қарзӣ додани кафолатҳои давлатӣ ба қарздеҳону шахсони қарздиҳанда ба бахши воқеии иқтисодиёт;

– Аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон аз пардохти меъёрҳои мақбул озод намудани бонкҳои тиҷоратие, ки вобаста ба он дар Бонки миллии Тоҷикистон меъёри захираҳои ҳатмии худро нигоҳ медоранд;

– Кушодани хатти марказонидашудаи қарзӣ бо иштироки тамоми бонкҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳаи саноат ва кишоварзӣ, инчунин ба корхонаҳои коркарди маҳсулотҳои саноат ва кишоварзӣ;

– Аз ҳисоби воситаи худӣ ва фондҳои таъиноташон махсус дар бонкҳои тиҷоратӣ ташкил намудани фондҳои таъиноти махсуси қарзӣ, ки муҳлати истифодаи онҳо ҳади ақал 5-солро дар бар мегирад. Вобаста ба индикаторҳои масъала дигар олимон низ таҳқиқ намудаанд [8, с. 135].

Аз ҳисоби тамоми сарчашмаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дастгирӣ намудани бахши воқеии иқтисодиёт ва ба воситаи сиёсати дурусти пулию қарзӣ рушди сиёсати саноатӣ ва аграрӣ яке аз афзалиятҳои бемисл ва асосии кишвар мебошад, ки дар оянда ба мо имкон медиҳад, ки дар сатҳи зарурӣ тамоми манба ва имкониятҳои истифоданагардида ба гардиши истифода дароварда шуда сатҳи манетизатсияи иқтисодиётро вобаста ба

самаранокии татбиқи сиёсати пулию қарзӣ баланд бардорем. Аз ҳамин лиҳоз ба мо имкон даст медиҳад то дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон бо усулҳои самаранок дурнамои сиёсати пулию қарзиро дуруст таҳия намуда татбиқи амалии онро дар лаҳзаҳои наздиктарин имконпазир гардонем. Аз лиҳози меъёрҳои ҳуқуқии ин самт дар дигар сарчашмаҳо низ тавсиф шудааст.

МУҲОКИМА

Сиёсати дурусти пулию қарзӣ дар ҳама ҳолат бо меҳварияти рушди бахши воқеӣ дар сатҳи зарурӣ татбиқ гардида он метавонад имкониятҳои дигари ба рушд нигаронидашударо ба вуҷуд оварад. Дар мақолаи мазкур муаллиф ба як қатор нишондиҳандаҳои муҳими иқтисодӣ ва молиявӣ таваҷҷуҳ зоҳир намудааст, ки ҳамаи ин воситаҳои муҳими татбиқи сиёсати пулию қарзӣ маҳсуб меёбанд. Бинобар ин як қатор нишондиҳандаҳои вобаста ба сиёсати пулию қарзӣ таҳлил гардида дар ин масъала муаллиф ба як қатор натиҷаҳои назаррас ноил гардидааст. Ҳамзамон бо ин роҳҳои дар амал татбиқ намудани воситаҳои марбут ба сиёсати пулию қарзӣ низ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтаанд. Бинобар ин нашри мақолаи мазкур метавонад як маводи иловагӣ дар истифодаи таҳқиқотҳои илмӣ бошад [9, с. 109].

Таҳлилҳои гузаронидашуда нишон медиҳанд, ки таносуби ҳамгироии бахши бонкӣ бо бахши воқеии иқтисодиёт омили асосии самаранокии татбиқи сиёсати пулию қарзӣ маҳсуб меёбад. Маълумотҳои ҷадвалҳои 3.1-3.4 тасдиқ менамоянд, ки новобаста аз афзоиши суратҳисобҳои бонкӣ ва нишондиҳандаҳои ММД, саноат ва кишоварзӣ, мушкилоти меъёри баланди фоизи қарзҳо ва сатҳи пасти фоизи пасандозҳо, инчунин кам гардидани шумораи бонку ташкилотҳои қарзӣ ҳамоно боқӣ мондаанд, ки ҳалли онҳо тавассути ташкили занҷираи ҳавасмандии дутарафа байни пешниҳодкунандаи пул ва истифодабарандаи он имконпазир мегардад.

ХУЛОСА

Дастгирӣ намудани бахши воқеии иқтисодиёт аз ҳисоби тамоми сарчашмаҳо ва ба воситаи сиёсати дурусти пулию қарзӣ рушди сиёсати саноатӣ ва аграрӣ яке аз афзалиятҳои бемисл ва асосии кишвар мебошад. Ин дар оянда ба мо имкон медиҳад, ки дар сатҳи зарурӣ тамоми манба ва имкониятҳои истифоданагардида ба гардиши истифода дароварда шуда сатҳи манетизатсияи иқтисодиётро вобаста ба самаранокии татбиқи сиёсати пулию қарзӣ баланд бардорем. Аз ҳамин лиҳоз ба мо имкон даст медиҳад то дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон бо усулҳои самаранок дурнамои сиёсати пулию қарзиро дуруст таҳия намуда татбиқи амалии онро дар лаҳзаҳои наздиктарин имконпазир гардонем.

АДАБИЁТ

1. Махшулов С.Ҷ., Ахмедова Б. Механизмҳои асосии фаъолгардонии қарздиҳии низоми бонкӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 2(36). – С. 137–151. – EDN BYDSPR.

2. Махшулов С.Ҷ., Қурбонов В.Н. Ҳадафгирии таваррум ва роҳҳои дар амал татбиқ намудани он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № S2.1(31). – С. 143–154. – EDN KXULCL.

3. Назаров А.З. Асосҳои назариявии сиёсати пулию қарзӣ ва равандҳои идоракунии он // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 2(36). – С. 270–279. – EDN AKRQLS.

4. Нурализода А.Н., Махшулов С.Д. Инфляция, появление и её воздействие на курс национальной валюты // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 8. – С. 67–72. – EDN TNJAXP.

5. Махшулов С.Д., Ходжаев Б.Б., Сафаров К.С. Устойчивость национальной валюты, её теория и методология // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 9. – С. 174–179. – EDN VQTTXM.

6. Рахимов Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Нашри сеюм. – Душанбе: Эр-граф, 2018. – 8 с. – ISBN 978-99975-67-08-6. – EDN QZUTHZ.

7. Ҷиҳонов С.А. Асосҳои иқтисодии сиёсати пулию қарзӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 2(36). – С. 306–314. – EDN NOKEZV.

8. Ғафуров П.Ҷ., Мусофирова Ф.С., Шаҳриёри Н.Т. Таҳлили таъсири сатҳи таваррум ба рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2020. – № 4(43). – С. 135–141. – EDN RVOLTP.

9. Хаитов С.П. Структура финансового законодательства как основа финансово-правовой политики Республики Таджикистан // Академический юридический журнал. – 2025. – № 3(55). – С. 109–116. – EDN ENFFGI.

УДК: 631.147:338.43

РАЗВИТИЕ ОРГАНИЧЕСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КАК ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Убайдуллозода Файзулло Убайдулло

Кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Эгамов Сухроб Худойкулович

соискатель Институт экономики и системных исследований развития сельского хозяйства. Академии сельскохозяйственных наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

Развитие органического сельского хозяйства является одним из важных требований современного времени. Использование экологических методов в производстве сельскохозяйственной продукции позволяет повысить качество продукции, сохранить здоровье населения и защитить окружающую среду. Органическое сельское хозяйство способствует применению натуральных удобрений, сокращению использования химических веществ и сохранению плодородия почвы. Вместе с тем развитие данной формы производства может создать новые экономические возможности и повысить конкурентоспособность сельскохозяйственной продукции на внутреннем и международном рынках. В связи с этим внедрение и расширение органических технологий в сельском хозяйстве является одним из важных направлений устойчивого экономического и экологического развития общества.

Ключевые слова: органическое сельское хозяйство, устойчивое развитие, окружающая среда, экологически чистая продукция, плодородие почвы, продовольственная безопасность.

DEVELOPMENT OF ORGANIC AGRICULTURE AS A FACTOR FOR ENSURING SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

Ubaydullozoda Fayzullo Ubaydullo

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Tajikistan, Dushanbe

Egamov Sukhrob Khudoyqulovich

Candidate (Degree Seeker), Institute of Economics and System Research of Agricultural Development. Tajikistan, Dushanbe

The development of organic agriculture is considered one of the important requirements of modern times. The use of environmentally friendly methods in agricultural production improves product quality, protects public health, and preserves the environment. Organic agriculture promotes the use of natural fertilizers, reduces the use of chemical substances, and helps maintain soil fertility. At the same time, the development of this form of production can create new economic opportunities and increase the competitiveness of agricultural products in both domestic and international markets. Therefore, the implementation and expansion of organic technologies in agriculture is one of the key directions for sustainable economic and environmental development of society.

Keywords: organic agriculture, sustainable development, environment, eco-friendly products, soil fertility, food security.

ВВЕДЕНИЕ

Постановка задачи. Существенной сферой международной экономики, характеризующейся увеличением численности населения планеты и ростом потребности в продуктах питания, является современное агропромышленное производство. Однако созданию новых аграрных технологий сопутствует широкомасштабное загрязнение планеты химическими веществами различного состава, что представляет угрозу экологической безопасности окружающей среды.

Почва, являющаяся одним из наиболее ценных природных ресурсов человечества, подвергается наибольшему загрязнению среди всех компонентов природной среды. Мутагенные изменения, возникающие у живых организмов в результате загрязнения окружающей среды, оказывают негативное влияние на здоровье человека. В связи с этим одним из важнейших направлений оздоровления населения становится развитие органического сельского хозяйства. От уровня развития органического аграрного производства в значительной степени зависят продовольственная безопасность страны, здоровье населения и качество жизни.

Анализ последних исследований и публикаций. Анализ современных исследований и научных публикаций показывает, что развитие органического сельского хозяйства является одним из ключевых факторов обеспечения устойчивого экономического развития. Ряд зарубежных и отечественных ученых, таких как Jules Pretty, Vandana Shiva, Nikolai Dudin и другие, рассматривают органическое сельское хозяйство как эффективный инструмент повышения экологической безопасности, улучшения качества продовольствия и рационального использования природных ресурсов.

Органическое сельское хозяйство способствует снижению негативного воздействия на окружающую среду за счет отказа от химических удобрений и пестицидов, сохранению биоразнообразия и повышению плодородия почв. Кроме того, оно создает дополнительные возможности для развития сельских территорий, увеличения занятости населения и роста экспортного потенциала экологически чистой продукции.

Цель статьи заключается в исследовании современного состояния и предпосылок развития органического сельского хозяйства в Гиссарской зоне Республики Таджикистан, выявлении основных барьеров, сдерживающих его расширение, а также в обосновании организационно-экономических механизмов государственного регулирования, ориентированных на производство экологически чистой сельскохозяйственной продукции.

МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В процессе исследования использованы методы сравнительного и статистико-экономического анализа, монографического обследования, а также метод группировки и графической интерпретации данных. Информационной базой исследования послужили статистические сборники Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, данные Центра агрохимической службы «ФАЗО», материалы Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединенных Наций (FAO) и Программы ООН по окружающей среде (ЮНЕП), а также фактические показатели производственного кооператива им. Л. Муродова Гиссарского района за период 2010–2023 гг. Динамика внесения минеральных и органических удобрений и урожайности зерновых культур анализировалась за периоды 2004–2023 гг. на основе данных службы «ФАЗО».

РЕЗУЛЬТАТЫ

Для формирования органического аграрного сектора Республика Таджикистан располагает необходимыми природными ресурсами и предпосылками: длительными сельскохозяйственными традициями, значительными площадями сельскохозяйственных угодий. Вместе с тем уровень химизации агропромышленного производства в республике остается сравнительно низким по сравнению с индустриально развитыми странами. Так, в странах Еврозоны среднее количество минеральных удобрений, вносимых под посевы, составляет около 192 кг/га, в Российской Федерации – 39 кг/га, тогда как в Республике Таджикистан – около 140 кг/га.

В Гиссарской зоне, расположенной в благоприятных климатических условиях, на протяжении длительного времени функционирует значительное количество мелких и крупных сельскохозяйственных предприятий различных форм собственности, что создает благоприятные условия для развития органического сельского хозяйства. Ряд хозяйств данной зоны уже приступил к производству органической продукции, отказавшись от использования минеральных удобрений и пестицидов и применяя исключительно органические удобрения. Развитие органического сельского хозяйства в Гиссарской зоне республики также связано с наличием плодородных земель, многолетним опытом эффективного ведения растениеводства и животноводства, а также емким рынком сбыта, представленным расположенным поблизости городом Душанбе.

Органическое сельское хозяйство представляет собой относительно новое направление аграрного производства. Одним из факторов, способствующих его развитию, является постепенное повышение уровня благосостояния населения, в результате чего возрастает спрос на экологически чистую продукцию. Это способствует формированию новой потребительской культуры, основанной на стремлении к здоровому образу жизни и экологически безопасному питанию.

Несмотря на это, многие вопросы организации и эффективного ведения органического сельского хозяйства остаются недостаточно изученными с научной точки зрения. До настоящего времени отсутствует единая и точная формулировка понятия органического сельского хозяйства, недостаточно разработаны научные критерии отнесения сельскохозяйственной продукции к органической или неорганической.

Современные требования устойчивого развития мировой экономики напрямую затрагивают и сельское хозяйство, которое, получая ресурсы и результаты от природы, одновременно может наносить ей значительный экологический ущерб. На протяжении длительного времени человек активно вмешивался в естественные процессы живой природы: изменял структуру почв, вносил различные органические и минеральные удобрения, уничтожал насекомых и птиц, изменял продуктивные качества растений и животных, применял химически активные вещества, генетическую модификацию, изменял природные рационы животных, использовал фармакологические препараты и т.д. В результате подобное воздействие привело к ухудшению состояния окружающей среды, что непосредственно отразилось на здоровье человека и уровне качества его жизни [1, с.165].

По оценкам Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединенных Наций (FAO), только запрещенные пестициды, угрожающие окружающей среде и здоровью человека, составляют свыше полумиллиона тонн. Согласно докладу «Пестицидные отравления детей», опубликованному в 2004 году Программой ООН по окружающей среде (ЮНЕП), зачастую жертвами пестицидного отравления становятся подростки, ежегодно от отравления пестицидами умирает около 200 тысяч человек в мире [2]. Кроме того, тревожным становится факт ежегодного увеличения употребления продуктов, содержащих ароматизаторы, усилители вкуса, пестициды и разного рода пищевые добавки, которые в результате постепенного накопления в организме служат фактором серьезных заболеваний и сокращения продолжительности человеческой жизни.

Вышеперечисленные проблемы создали и усилили необходимость производства экологически безопасных для здоровья людей продуктов питания во всех странах мира, что дало толчок к динамичному развитию мирового рынка экологически чистых продуктов, особенно за последние 30–40 лет. Сегодня органическим сельским хозяйством занимаются 160 стран мира, лидерами в этом направлении являются Европа и США [3, с.151].

Понятие «органическое сельское хозяйство» имеет не очень давнюю историю происхождения и еще полностью не сформулировано. Впервые это понятие было использовано в 1940 г. основателем В. Нортборном в работе «Look to the Land». Понятие и сущность «органического сельского хозяйства» (organic agriculture) законодательно определено и закреплено в зарубежных англоговорящих странах. Генеральная Ассамблея

IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements) в июне 2008 года ратифицировала определение органического сельского хозяйства как системы производства, которая поддерживает здоровье почвы, экосистемы и людей, опирается на экологические процессы, разнообразие видов и циклы, адаптированные к местным условиям, включает в себя традиции, инновации и науку, чтобы внести существенный вклад в защиту окружающей среды и продвигать принципы честных взаимоотношений и высокого качества жизни для всех участников [4, с.10].

Термин «органические продукты» отражает в себе не только экологическую безопасность продукции, которая контролируется на всем этапе производства, но и физико-химические, органолептические свойства продукции и другие характеристики, отвечающие принципам ведения органического сельского хозяйства [3, с.17].

Сложившиеся условия малоземелья Таджикистана выдвигают интенсификацию в качестве главного пути дальнейшего развития сельскохозяйственного производства, поскольку возможности расширения посевных площадей в республике весьма ограничены, и дополнительную продукцию можно получить только путем дополнительного вложения денежно-материальных средств и труда на одной и той же площади.

Одним из путей обеспечения производства органической сельскохозяйственной продукции является замкнутость цикла процесса производства, включающая применение севооборотов, кормов собственного производства, кормление животных с учетом их видовых особенностей, применение биологических и агротехнических методов защиты, максимальное использование биологической фиксации азота, применение местных удобрений и исключение синтетических добавок (рис. 1).

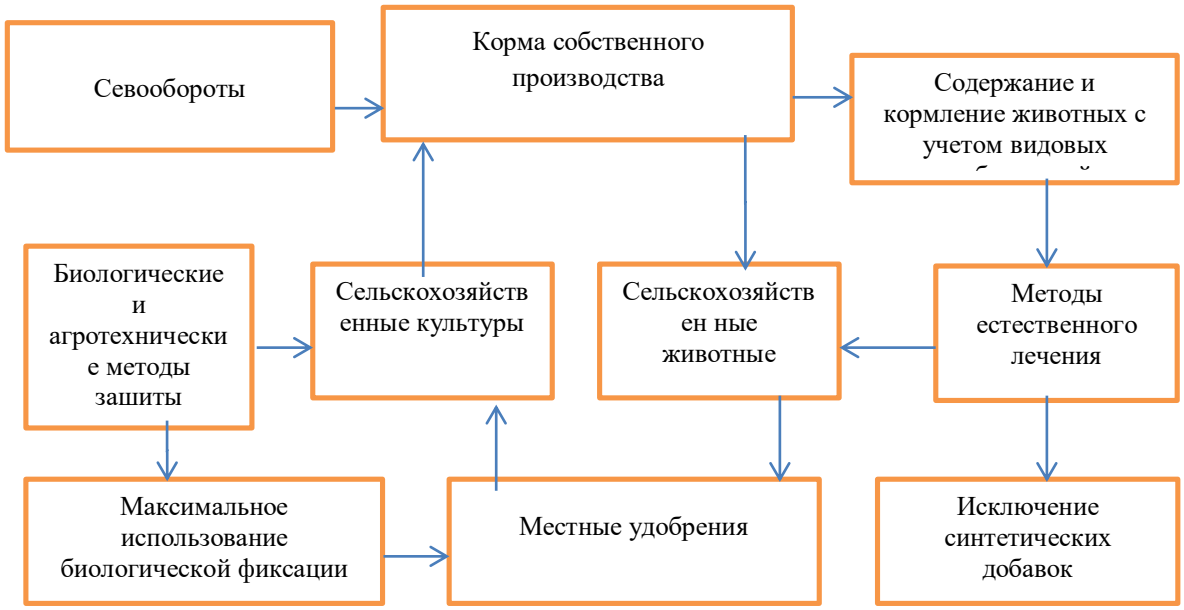

Рисунок 1. Замкнутый цикл и основные принципы органического сельского хозяйств
Источник: составлен авторами.

Замкнутость цикла производства органической сельскохозяйственной продукции обеспечивает гарантию экологической чистоты данной продукции, поскольку основные компоненты производственного процесса создаются непосредственно в самом хозяйстве. Однако соблюдение принципа замкнутого производственного цикла значительно усложняет процесс эффективного ведения производства, поскольку современное общественное производство развивается на основе общественного разделения труда, важной составляющей которого является специализация хозяйств.

Роль органического агропроизводства в социально-экономическом развитии определяется высокой трудоемкостью данного вида производства, что обусловливает два противоположных результата. С одной стороны, отказ от химических методов поддержания плодородия почв требует привлечения дополнительной рабочей силы, в связи с чем органическое сельское хозяйство выступает источником создания новых рабочих мест. С другой стороны, увеличение трудовых затрат приводит к росту производственных издержек и себестоимости органической продукции. Тем не менее привлечение дополнительных трудовых ресурсов в органическое сельское хозяйство в целом способствует его дальнейшему развитию.

К основным барьерам, сдерживающим развитие производства органической сельскохозяйственной продукции, авторы относят следующие:

- невысокую покупательную способность населения, определяемую низким уровнем денежных доходов и высоким уровнем цен на органическую продукцию (по показателю среднедушевых доходов Таджикистан занимает одно из последних мест среди стран Центральной Азии);

- необходимость сохранения и повышения плодородия земель преимущественно биологическими методами (применение хлопково-люцернового севооборота с использованием до 30% орошаемых земель под посевы люцерны, которая менее прибыльна по сравнению с хлопчатником);

- более низкую продуктивность органического производства вследствие высокой трудоемкости технологических операций и относительно слабого воздействия агробиологических методов повышения плодородия почв, истощенных длительным возделыванием монокультуры в советский период;

- недостаток практического опыта производства органической сельскохозяйственной продукции;

- значительные финансовые затраты, особенно на этапе перехода от традиционного сельского хозяйства к органическому;

- наличие на рынке фальсифицированной органической продукции вследствие недостаточного уровня контроля и отсутствия доступных лабораторных методов подтверждения подлинности органического происхождения продукции.

Одним из условий развития органического сельского хозяйства является минимизация внесения минеральных удобрений и максимизация применения органических. По Гиссарской зоне в отдельные годы на гектар внесено в среднем больше органических удобрений, чем в целом по республике; в результате ежегодного наращивания темпов внесения органических удобрений в Гиссарской зоне названный показатель вплотную приблизился к среднереспубликанскому уровню. Вместе с тем приведенные данные являются среднезональными: в отдельные годы по отдельным районам зоны (Рудакинский и Варзобский районы, 2022–2023 гг.) внесение органических удобрений не зафиксировано, и ярко выраженной тенденции по зоне в целом не наблюдается.

Специалисты Центра агрохимической службы «ФАЗО» провели ряд динамических наблюдений для изучения взаимосвязи урожайности зерновых культур и уровня внесенных минеральных и органических удобрений (табл. 1) [5].

Таблица 1. Урожайность зерновых культур в зависимости от вида внесенных удобрений

Внесение удобрений и урожай-ность / Годы	Внесено	*удобрении, всего*	в т.ч. на 1 га посевов		Урожай-ность, культур, ц/га
	минераль-ных, тыс т д.в.	органичес-ких, тыс. т	минераль-ных,,кг д.в.	органиче-ских, т	
2004-2014	194,1	2009,6	145,8	4,6	48,2
2014-2017	279,5	1596,1	137,0	4,4	49,5
2017-2018	256,5	1158,8	123,9	4,1	50,4
2019-2023	275,4	1523,2	127,1	4,2	51,0

Источник: составлено автором на основе данных [6, с.128-131].

Следует отметить, что по идее при производстве органического сельского хозяйства должна быть тесная зависимость между объемами используемых удобрений и урожайностью сельскохозяйственных культур. Однако в аграрном секторе РРП и, в особенности, Гиссарской зоны в возделывании зерновых культур такая связь незначительна. Поэтому для развития органического сельского хозяйства, в связи с низкой эффективностью применения минеральных удобрений, может не стоит прибегать к их увеличению, приводящему к нарушению статуса органичности сельскохозяйственной продукции.

Таким образом, в хозяйствах Гиссарской зоны и в Республике Таджикистан в целом доля произведенной органической продукции в настоящее время остается низкой, то есть органическое сельское хозяйство находится на стадии становления. В Таджикистане имеется категория хозяйств, которые можно с определенным допущением отнести к органическим, так как там не применяются химические удобрения и химические средства защиты урожая. Однако до настоящего времени эти хозяйства не введены в категорию органических из-за неразработанности единых стандартов, в том числе в отношении экологически чистой продукции.

Использование земельных ресурсов в республике характеризуется снижением его эффективности, что требует государственного регулирования землепользования. Решение проблем рационального землепользования создаст необходимую экономическую и правовую базу для развития органического сельского хозяйства.

Таблица 2. Оптимизированная структура посевных площадей производственного кооператива им. Л. Муродова Гиссарского района с вовлечением в сельскохозяйственный оборот неиспользуемых земель за период 2010–2023 гг.

Годы / Показатели	2010		2015		2020		2023	
	1	11	1	11	1	11	1	11
Зерновые и зернобобовые культуры	531	45,0	531	45,0	531	45,0	541	45,4
Кукуруза на зерно	296	25.1	296	25,1	296	25,1	297	25,0
Лен масличный	60	5,1	60	5,1	60	5,1	60	5,0
Технические культуры	50	4,2	50	4,2	50	4,2	50	4,2
Овощи, картофель	128	10,9	128	10,9	128	10,9	128	10,8
Кормовые культуры	114	9,7	114	9,7	114	9,7	114	9,6
Вся посевная площадь	1179	100	1179	100	1179	100	1190	100

Источник: рассчитана авторами.

Производственный кооператив им. Л. Муродова Гиссарского района в годы бывшего Советского Союза считался одним из передовых хлопководческих колхозов. В нем хлопчатник выращивался с использованием многолетней традиции, накопленного большого опыта и достижений передовой агротехники возделывания этой культуры. После перехода к новым рыночным отношениям на базе бывшего колхоза был образован производственный кооператив, который является образцом для ведения сельскохозяйственного производства не только в зоне, но и во всей республике. Приведенная в таблице 2 структура посевных площадей является оптимальной для хлопкосеющих хозяйств, расположенных в пригороде и имеющих целью производить не только хлопок, но и обеспечить население близлежащего города скоропортящимися продуктами питания, в частности овощами, молоком и пр.

Оптимальность вышеприведенной структуры посевных площадей заключается в том, что она основана на применении хлопково-люцернового севооборота с включением площадей зернобобовых и овощных культур. Примечательность данной структуры заключается в выделении части площадей для выращивания люцерны и бобовых культур, являющихся весьма важными для обогащения почвы и повышения урожайности последующих культур с использованием минимальных норм минеральных и органических удобрений.

Одним из важных вопросов, касающихся развития производства экологически чистой продукции, является применение агротехники выращивания культур органического сельского хозяйства с последовательным осуществлением мер по адаптированию сельскохозяйственных культур к этой агротехнике. Успешное развитие органического сельского хозяйства во многом зависит от степени проработанности организационно-экономического механизма государственного управления сельским хозяйством, ориентированного на производство органической продукции, и уровня его осуществления в практике хозяйствующих субъектов на селе.

Элементы организационно-экономического механизма государственного регулирования вопросов развития аграрного производства, ориентированного на производство экологически чистой продукции, включают в себя два уровня управления (рис. 2).

Рисунок 2. Организационно-экономические механизмы государственного управления сельским хозяйством, ориентированным на производство органической продукции

Источник: разработан авторами.

Среди организационных механизмов государственного управления сельским хозяйством, ориентированным на производство органической продукции, значение государственного протекционизма очень велико. Во всем мире сельское хозяйство, по причине своих особенностей, находится на государственной дотации. Преимущественная часть инвестиций на развитие отрасли, а также финансирование мероприятий по внедрению новой техники, ее обновлению, применению прогрессивной агротехники выращивания культур осуществляются за счет государственных дотаций. Без государственной финансовой поддержки собственные

затраты на производство сельскохозяйственной продукции составили бы значительную величину, что сказалось бы на удорожании себестоимости продукции, реализационных цен и, как следствие, на снижении покупательной способности и благосостояния населения.

Агротехника (организационный механизм) и агроинновации (экономический механизм) тесно связаны между собой и являются важными механизмами государственного управления сельским хозяйством, ориентированным на производство органической продукции, поскольку выращивание органических сельскохозяйственных культур требует особую, специфическую агротехнику, исключающую или ограничивающую внесение минеральных удобрений и применение химических способов защиты культур, урожая и сельскохозяйственных животных. В применении нехимических, природно-биологических и биотехнологических методов обеспечения эффективного развития органического сельского хозяйства необходимо развитие агроинноваций и применение их достижений в аграрной практике хозяйств.

Из числа организационных механизмов государственного управления сельским хозяйством следует отметить значение агрокластеров. Агрокластеры на современном этапе развития сельского хозяйства являются своеобразной формой вертикальной и горизонтальной кооперации всех субъектов, занятых в производстве, переработке, сбыте, материально-техническом обеспечении, инфраструктурном обслуживании и подготовке кадров. Агрокластеры создают условия для взаимного, наиболее полного и эффективного использования денежно-материальных и трудовых ресурсов между хозяйствующими субъектами, входящими в них.

ОБСУЖДЕНИЕ

Проведенный анализ показывает, что, несмотря на наличие в Гиссарской зоне Республики Таджикистан благоприятных природно-климатических, ресурсных и рыночных предпосылок, доля органической сельскохозяйственной продукции остается низкой, а само направление находится на стадии становления. Основными сдерживающими факторами выступают невысокая покупательная способность населения, необходимость биологического восстановления плодородия земель, относительно низкая продуктивность органических технологий, недостаток практического опыта, значительные финансовые затраты на этапе перехода и риск фальсификации органической продукции при отсутствии единых национальных стандартов сертификации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, на основе вышесказанного, для производства и реализации органической продукции аграрного сектора в Гиссарской зоне целесообразно осуществление следующих мер:

- разработка таджикской республиканской меры аккредитации, экологической сертификации и маркировки и ее регистрация на общенациональном уровне;
- разработка производственных критериев и систем управления качеством органической продукции, соответствующих сельскохозяйственной политике государства;
- распространение практики ведения органического аграрного сектора среди сельскохозяйственных товаропроизводителей страны;
- государственная поддержка хозяйств, использующих органическую агротехнику.

ЛИТЕРАТУРА

1. Siberian Journal of Life Sciences and Agriculture, Vol.9, №4, 2017. С.154.

2. Dostizhenie ustoychivogo prirosta v sel'skom khozyaystve [Achieving sustainable growth in agriculture]: ftp://ftp.fao.org./docrep/fao/011/i0765r/i0765r08.pdf

3. Щербакова (Пономарева) А.С. Органическое сельское хозяйство в России // В мире научных открытий. – 2017. – Т.9, №4. – С.151.

4. Khasanova S.A. Nauchnyy zhurnal KubGAU. – 2015. – №106. – Pp.2-17.

5. Служба ФАЗО. Официальный сайт: http://fazo.tj/

6. Сельское хозяйство Республики Таджикистан. Статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2024.

7. Воронкова О.Ю., Кундиус В.А. Организационно-экономическое обоснование предпосылок развития органического (экологического) земледелия в Алтайском крае // Вестник Алтайской науки. – 2014. – №2. – С.124-128.

8. Шарифов З.Р., Рауфи А. Основы отношения собственности в сельском хозяйстве Таджикистан // Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. – 2016. – №3. – С.25-29.

9. Шарифов З.Р. Организация, учет и документальное оформление водоснабжения в сельском хозяйстве // Кишоварз (Земледелец). – 2017. – №4. – С.48-52.

10. Шарофов У., Рахимов С. Инновационное обеспечение развития картофелеводства. Сборник научных статей. Т.II. – Душанбе, 2013. – С.85-88.

11. Эгамов С.Х. Современное состояние развития органического сельского хозяйства // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – №2. – С.90-99.

12. Эгамов С.Х., Маликов И.А., Карамова М.А. Основные факторы роста производства продукции скотоводства в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – №2. – С.163-168.

13. Барфиев К.Х. Основные направления система статистических показателей эффективного использования земельных ресурсов // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2016. – №1. – С.28-32.

14. Қурбонализода Д.Т. Рушди хизматрасониҳои пулакӣ барои аҳолӣ дар шароити рақамикунонӣ // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2025. – №3(91). – С.239-251. – EDN EAPBSM.

УДК: 332.324-(2-ТОҶ)

СУҒУРТАКУНОНИИ ЗАМИНҲОИ КИШОВАРЗӢ ВА ТАНЗИМИ ИҚТИСОДИИ ОН

Комилзода Низомуддин Бегаҳмад
номзади илмҳои иқтисодӣ, и.в. дотсент, мудири кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кӯлоб

Дар мақолаи мазкур баъзе масъалаҳои суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Муҳаққиқ дар ибтидо моҳияти иқтисодии суғурта ва зарурияти онро дар иқтисодиёт ба таври мушаххас шарҳ додааст. Баъдан назарияҳои баъзе муҳаққиқон дар мавзуи таҳқиқшуда оварда шуда, дар асоси фикру мулоҳизаҳои онҳо назарияи муаллиф баён гардидааст. Муаллиф дар мақола бештар ба нуқтаҳои муҳим аз қабили ҳадафҳои суғуртаи кишоварзӣ, аҳамияти суғуртаи замин дар Тоҷикистон, самаранокии суғуртаи замин дар Тоҷикистон ва муайян намудани арзиши ҳосили зироатҳои кишоварзӣ таваҷҷуҳ зоҳир кардааст. Арзиши ҳосили зироатҳои кишоварзӣ барои ҳисоб кардани пардохти суғуртавӣ аз рӯи маълумотҳои ҳисобдорию ҳисоботдиҳии хоҷагӣ таҳқиқ карда шудааст. Ҳамзамон дар мақола механизми танзими иқтисодии суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ аз ҷониби муаллиф пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: суғуртаи замин, зироатҳои кишоварзӣ, хоҷагиҳои кишоварзӣ, суғуртаи амвол, ҳосилнокии замин, эрозияи замин.

СТРАХОВАНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ И ЕГО ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ

Комилзода Низомуддин Бегахмад
кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой финансов и кредита Кулябского государственного университета имени Абу Абдуллахи Рудаки. Республика Таджикистан, Куляб

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы страхования сельскохозяйственных земель. Сначала исследователь подробно объясняет экономическую сущность страхования и его необходимость для экономики. Затем представлены теории ряда исследователей по изучаемой теме, и на основе их идей и соображений изложена собственная теория автора. В статье автор фокусируется на важных моментах, таких как цели сельскохозяйственного страхования, значение страхования земель в Таджикистане, эффективность страхования земель в Таджикистане и определение стоимости сельскохозяйственных культур. Рассмотрена стоимость сельскохозяйственных культур для расчёта страховых выплат на основе данных сельскохозяйственного учёта и отчётности. Одновременно в статье предложен механизм экономического регулирования страхования сельскохозяйственных земель.

Ключевые слова: страхование земель, сельскохозяйственные культуры, сельскохозяйственные предприятия, страхование имущества, продуктивность земель, эрозия почв.

AGRICULTURAL LAND INSURANCE AND ITS ECONOMIC REGULATION

Komilzoda Nizomuddin Begakhmad
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Finance and Credit, Kulyab State University named after Abu Abdullahi Rudaki. Republic of Tajikistan, Kulob

This article examines several issues related to agricultural land insurance. First, the researcher explains in detail the economic nature of insurance and its economic importance. The theories of several researchers on the topic are then presented, and the author's own theory is developed based on their ideas and considerations. The article focuses on key points, such as the objectives of agricultural insurance, the importance of land insurance in Tajikistan, the effectiveness of land insurance in Tajikistan, and determining the value of agricultural crops. The value of agricultural crops for calculating insurance payments is examined using agricultural accounting and reporting data. The article also proposes a mechanism for economic regulation of agricultural land insurance.

Keywords: land insurance, agricultural crops, agricultural enterprises, property insurance, land productivity, soil erosion.

МУҚАДДИМА

Яке аз соҳаҳои афзалиятнок дар рушди иқтисодиёти миллӣ соҳаи кишоварзӣ маҳсуб ёфта, рушди устувори истеҳсолоти он аз бисёр омилҳо вобастагӣ дорад, аз ҷумла иқлими мусоид, технологияи коркард, захираҳои замин ва дастгирии давлатӣ. Яке аз воситаҳои муҳими паст кардани хавфҳои соҳаи кишоварзӣ суғуртакунии заминҳои кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Мавриди ба зикр аст, ки заминҳои кишоварзӣ ҳамчун асоси истеҳсолот дар соҳа ба шумор рафта, таъсири омилҳои гуногун аз қабили омилҳои табиӣ ва иқтисодӣ боиси кам гаштани ҳосилнокӣ мегарданд. Аз ҳамин нуқтаи назар, суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ ва танзими иқтисодии он яке аз масъалаҳои аввалиндараҷа ба ҳисоб меравад.

Бо тадриҷ афзоиш ёфтани дигаргуншавии иқлим, ба рушди соҳаи кишоварзӣ, хусусан субъектҳои хоҷагидор, тайи солҳои охир ба хавфу хатарҳои гуногун дучор шуда истодаанд. Пайваста бо гармшавии табиат ва вайрон шудани мувозинати экологӣ хавфҳои марбут ба офатҳои табиӣ зиёд мешаванд. Табиист, ки яке аз омилҳои асосии афзоиши маҳсулоти кишоварзӣ аз иқлим ва обу ҳавои мусоид вобастагӣ дорад. Агар дар вақти

рух додани офатҳои табиӣ заминҳои кишоварзӣ ва маҳсулоти он талаф ёбанд, дар сурати суғуртакунонии замин зарари он аз тарафи суғуртакунанда бартараф карда мешавад. Мақсади мақола баррасии моҳияти иқтисодии суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ, муайян намудани ҳадафҳо ва аҳамияти он дар иқтисодиёти кишвар, инчунин пешниҳоди механизми танзими иқтисодии он мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Оид ба масъалаи мавриди таҳқиқот муҳаққиқони ватанӣ аз қабили Ҳ.Н. Фақеров, Э.Ш. Нурализода, А.Б. Муминов, Ҷ.Б. Халифазода, А. Ҷабборов, К.К. Алимов, З.А. Ҷабборов ва Ғ.Д. Ашуров таҳқиқот гузаронидаанд. Роҷеъ ба масъалаи суғурта ва зарурияти он дар иқтисодиёт муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ таҳқиқотҳои зиёде доранд, ки дар онҳо назарияҳои гуногун дида мешавад. Масалан, яке аз олимони рус В.Б. Гомелля иброз медорад, ки «...суғурта баёнгари равиши иқтисоди сиёсист; бар асоси ин равиш суғурта маҷмуи муносибатҳои иқтисодӣ мебошад ва зимнан шакли молию пулии онҳо таъкид карда мешавад» [3, с. 352]. Дар ҷойи дигар олим И.Ю. Юргенс бар чунин назар аст, ки «...низоми миллии суғурта ҳамчун мафҳуми институтсионалӣ, ҳамчун маҷмуи субъектони суғурта, объектҳои суғурта ва фондҳои пулӣ, ки бо ҳам тавассути муносибатҳои вобаста ба пешниҳоди ҳимояи молиявии манфиатҳои молумулкии шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ алоқаманданд, баррасӣ карда мешавад» [9, с. 4–13].

Таҳқиқотчиёни ватанӣ А. Ҷабборов, К.К. Алимов ва З.А. Ҷабборов дар яке аз пажӯҳишҳояшон чунин ибрози назар кардаанд, ки «...суғурта ҳамчун агенти бозори хизматрасониҳои молиявӣ маҳсуб ёфта, хизматрасониҳои суғуртавӣ ҳамчун объекти фаъолияти соҳибкории суғурта баррасӣ карда мешаванд» [8, с. 249]. Иқтисоддонони ватанӣ Ҳ.Н. Фақеров ва Ғ.Д. Ашуров чунин назар доранд, ки «...бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ, ки дар натиҷаи он равандҳои вусъатбахш дар таъмини рушди самтҳои стратегияи рушди иқтисодию иҷтимоии кишвар ва суботи он таъмин мегардад» [7, с. 7]. Дар асоси таҳқиқоти муҳаққиқони рус ва ватанӣ мо чунин иброз медорем, ки мақсади суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ кам кардани зарари иқтисодӣ дар ҳолати офатҳои табиӣ, таъмини устувории даромади истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, ҳавасманд намудани сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва баланд бардоштани самаранокии истифодаи замин мебошад. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили назариявӣ, муқоисавӣ ва усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Замин ҳамчун захираи асосии истеҳсолоти кишоварзӣ яке аз манбаъҳои муҳими рушди иқтисодӣ ва дастгирии иҷтимоии аҳолӣ мебошад. Бино ба маълумоти созмонҳои байналмилалӣ, беш аз 25% ҳаҷми талафоти истеҳсолоти кишоварзӣ дар минтақаҳои осебпазир ба хатарҳои иқлимӣ марбут аст [5]. Дар Тоҷикистон, ки 60–70% аҳолӣ дар бахши аграрӣ фаъолият менамояд, зарурати ҷорӣ намудани механизмҳои самараноки суғуртаи замин ниҳоят зиёд аст. Суғуртаи заминҳои кишоварзӣ маҷмӯи чорабиниҳоест, ки ба коҳиши талафоти иқтисодӣ дар натиҷаи зарари табиӣ, антропогенӣ ё биологӣ равона шудааст. Суғуртакунии заминҳои кишоварзӣ маҷмӯи муносибатҳои иқтисодӣ мебошад, ки байни хоҷагиҳои кишоварзӣ ва ташкилотҳои суғуртавӣ барои ҳифзи манфиатҳои молиявии истеҳсолкунандагон аз хавфҳои эҳтимолӣ ба вуҷуд меоянд. Ҳадафҳои асосии суғуртаи замин чунинанд:

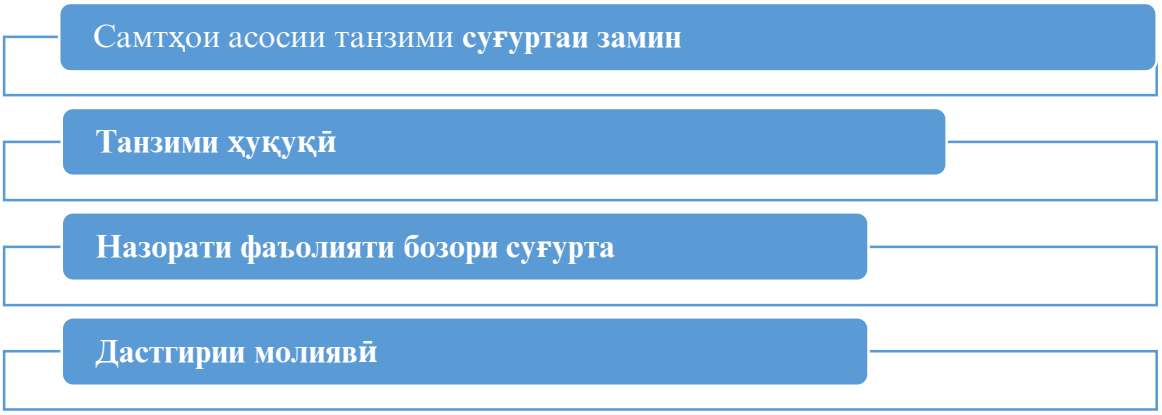
– ҳифзи ҳосилнокии замин;
– коҳиши таъсири эрозия ва офатҳои табиӣ;
– таъмини устувории фаъолияти аграрӣ;
– ҳифзи манфиатҳои хоҷагиҳои хурд ва миёна.

Тибқи таҳқиқоти мо, суғуртаи кишоварзӣ метавонад то 30–40% зарари иқтисодиро коҳиш диҳад. Тоҷикистон ба афзоиши хавфҳои табиӣ, аз ҷумла сел, ярч, эрозияи хок ва хушксолӣ дучор мегардад [4]. Суғуртаи замин дар рушди иқтисодиёти кишоварзӣ чунин аҳамият дорад: қатори талафоти иқтисодиро коҳиш медиҳад; устувории молиявии хоҷагиҳоро таъмин менамояд; амнияти озуқавориро беҳтар месозад; ва ҷалби сармояро ба бахши кишоварзӣ афзоиш медиҳад. Соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ на фақат талаботи дохилии кишварро бо маҳсулоти ғизоӣ таъмин карда метавонад, балки ҳамчун таъминкунандаи бузурги нахи пахта ва дигар маҳсулоти кишоварзӣ дар бозори ҷаҳонӣ баромад мекунад. Аммо истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ барои ба амал баровардани мақсаду нақшаи худ ба проблемаҳои гуногун дучор мегарданд; яке аз масъалаҳои муҳими соҳаи кишоварзӣ ин ташкили бозори суғурта дар миқёси корхонаҳои кишоварзӣ мебошад.

Ташкилотҳои боломақоми ҷумҳурӣ бо мақсади ёрии амалӣ расонидан ба соҳаи кишоварзӣ таъмини саривақтии суғуртаро ташкил намудаанд. Пардохтҳои суғуртавиро барои ҳар як муассисаи кишоварзӣ шуъбаи давлатии суғурта бо иштироки хоҷагӣ соле як маротиба ҳисоб мекунад. Пардохтҳои суғуртавӣ бо сабаби тағйир ёфтани таркиб ва арзиши амволи муассисаи кишоварзӣ дар давоми сол аз нав ҳисобу китоб карда намешавад. Яке аз масъалаҳои муҳим дар соҳаи кишоварзӣ муайян намудани арзиши ҳосили зироатҳои кишоварзӣ мебошад. Арзиши ҳосили зироатҳои кишоварзӣ барои ҳисоб кардани пардохти суғуртавӣ аз рӯи маълумотҳои ҳисобдорию ҳисоботдиҳии хоҷагӣ, вобаста ба ҳосилнокии миёнаи панҷсолаи охир ва нархи амалкунанда ба ҳисоби майдоне, ки зироатҳо дар соли ҷорӣ кишт карда мешаванд, муайян карда мешавад. Арзиши ҳосил аз рӯи ҳар як намуди сабзавот, алафҳои яксола ва бисёрсолаи киштшаванда, ниҳолҳо ва баъзе растаниҳои дигар ба тариқи гурӯҳӣ муайян карда мешавад [2].

МУҲОКИМА

Маврид ба зикри хос аст, ки яке аз масъалаҳои муҳим дар самти суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ ин танзими иқтисодии он мебошад. Танзими иқтисодӣ дар соҳаи суғуртакунии кишоварзӣ маҷмӯи чорабиниҳои давлатӣ ва бозорӣ мебошад, ки барои ташаккул ва рушди низоми суғуртавӣ равона шудаанд.

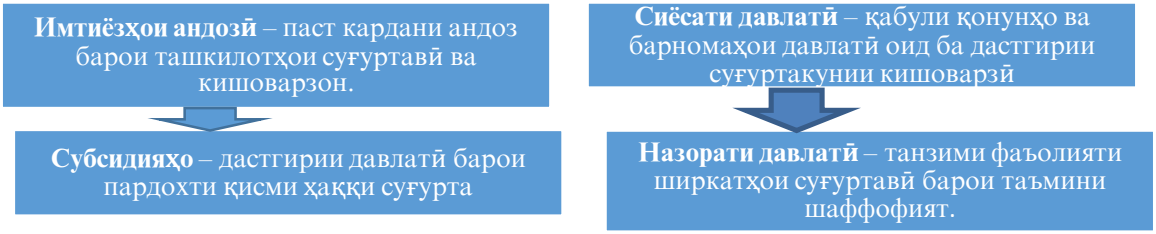

Расми 1. Механизми танзими иқтисодии суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Дар мавридҳое, ки хоҷагӣ зироатро се-панҷ сол кишт карда, вале ягон сол ҳосил нагирифтааст, зироат суғурта намешавад. Агар дар ин солҳо муассисаи кишоварзӣ ягон навъи маҳсулот, масалан тухмии алафи киштшударо нагирифта бошад, он гоҳ маҳсулоти ин навъ ба ҳисоби арзиши ҳосили миёнаи 1 гектари тамоми зироат қабул намешавад. Ҳосили дарахтони бисёрсолаи синну соли мевадиҳӣ, агар хоҷагӣ дар давоми панҷ соли пеш аз ҳисобкунии пардохтҳо ҳосил нагирифта бошад, суғурта намешавад. Ҳангоми ҳисоб намудани мукофоти суғуртавӣ аз молу мулки хоҷагиҳои кишоварзӣ нархи амалкунандаро дар миқёси ноҳия истифода бурдан мумкин аст. Дар ҳолати аз тарафи хоҷагиҳои алоҳидаи кишоварзӣ норозигӣ ба миён омадан, мумкин аст барои дилхоҳ зироат нархи ҳар як хоҷагиро ба инобат гирифт.

Дар бисёр давлатҳо давлат қисми маблағи суғуртаро пардохт мекунад, то ки кишоварзон бештар аз ин хизматрасонӣ истифода баранд. Воситаҳои асосии танзими иқтисодии суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ дар расми 2 нишон дода шудаанд.

Расми 2. Воситаҳои асосии танзими иқтисодии суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Мушкилоти амалисозии суғуртаи замин дар Тоҷикистон чунинанд: норасоии маълумоти дақиқи мониторинги иқлимӣ; камбуди механизмҳои давлатӣ барои субсидиякунонии суғурта; набудани огоҳии деҳқонон аз аҳамияти суғурта; арзиши баланди ҳаққи суғурта; ва набудани ширкатҳои тахассусии суғуртаи кишоварзӣ. Барои рушди самаранокии суғуртаи замин дар Тоҷикистон пешниҳодҳои зерин ба мақсад мувофиқанд:

– таъсиси фонди давлатии суғуртаи кишоварзӣ;
– ҷорӣ намудани суғуртаи иқлимӣ бо технологияи моҳворавӣ;
– дастгирии давлатии субсидияшавии ҳаққи суғурта;
– баланд бардоштани сатҳи дониши деҳқонон оид ба суғуртакунонии замин;
– ҳамкориҳо бо бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ баҳри суғуртакунонии замин;
– таъмини шаффофият ҳангоми ҷуброни зарар ба зарардидагон; омӯзиш ва гузаронидани чораҳои маркетингӣ дар байни аҳолӣ ва корхонаву ташкилотҳо.

ХУЛОСА

Дар натиҷаи омӯзиши мавзӯъ ба чунин хулосаҳо омадем:

1. Ташкилотҳои воломақоми ҷумҳурӣ бо мақсади таъмини саривақт ва дурусти баҳисобгирии амвол, ҳисоби пардохтҳои суғуртавӣ ва дохилшавии пардохтҳои суғуртавӣ (мукофотҳои суғуртавӣ) ва талофии суғуртавии муассисаҳои кишоварзӣ назоратро пурзӯр намоянд;

2. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки заминаҳои аввали иқтисоди бозоргонӣ фароҳам омадааст, ташкили бозори суғурта ҳатмӣ ва зарур мебошад. Ҳоло дар ҷумҳурӣ ширкатҳои суғуртавии ғайридавлатӣ на он қадар фаъолияти васеъ доранд ва аз ин сабаб бозори суғурта вусъат наёфтааст;

3. Бо мақсади беҳтар намудани ташаккулёбӣ ва тараққиёти бозори суғурта, корҳои таблиғ ва фаҳмондадиҳӣ дар байни корхонаҳо, ширкатҳо ва аҳолӣ вусъат дода шавад;

4. Дар соҳаи кишоварзӣ чунин камбудиҳо вуҷуд доранд: азбаски ҳисоботҳо аз тарафи роҳбарони шуъбаи ширкатҳо бе тавзеҳот пешниҳод карда мешаванд, сабаби каму зиёдшавии майдонҳои кишт, саршумори чорво, майдони ба суғурта фарогирифташаванда ва пардохтҳои суғуртавии ҳисобкарда ноаён мемонанд. Иҷрои Қонуни

Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагиҳои деҳқонӣ» аз 10 майи соли 2002, №48 ва қарори Шӯрои вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғуртаи ҳатмии давлатии амволи муассисаҳои кишоварзӣ» аз 28 январи соли 1994, №36 мувофиқи талаб роҳандозӣ карда шавад;

5. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки тайи чанд соли охир маблағҳои ҳаққузоришуда нисбати пардохтҳои воридгардида оид ба ин намуди суғурта хеле зиёд мебошанд. Аз ин лиҳоз, ба раёсати суғуртаи амволу масъулият, шуъбаи суғуртаи амволи муассисаҳои кишоварзӣ ва роҳбарони шуъбаву ширкатҳо лозим аст, ки пеш аз ҳаққузорӣ намудани товони зарари ба муассисаҳои кишоварзӣ расида, шартнома дар бораи амволи муассисаҳои кишоварзиро аз назар гузаронанд, ки оё ин ё он намуди зироат ва чорво ба суғурта фаро гирифта шудааст ё не. Агар фаро гирифта нашуда бошад, товони зарар пардохта нашавад.

Ҳамин тариқ, суғуртакунонии заминҳои кишоварзӣ ва танзими самараноки иқтисодии он яке аз омилҳои муҳими таъмини устувории истеҳсолоти кишоварзӣ, ҳифзи манфиатҳои молиявии хоҷагиҳо ва ҷалби сармоя ба бахши аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Karimov R. Climate risk management in agriculture. – Berlin: Springer, 2019. – 176 p.
2. World Bank. Weather Index Insurance for Agriculture. – Washington: World Bank Publications, 2022. – 98 p.
3. Гомелля В.Б. Очерки экономической теории страхования. – М.: Финансы и статистика, 2010. – 352 с.
4. Мирзоев А.Х. Суғуртаи кишоварзӣ ва аҳамияти он дар иқтисоди деҳот. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 214 с.
5. Назаров Ш. Механизмҳои суғуртаи кишоварзӣ дар кишварҳои рӯ ба рушд // Журнали иқтисод ва ҷомеа. – 2021. – № 3. – С. 44–52.
6. Сафаров М. Дастурамали суғуртаи ҳатмии амволи муассисаҳои кишоварзӣ. – Душанбе, 2003.
7. Фақеров Ҳ.Н., Ашуров Ғ.Д. Таснифоти муносибатҳои суғуртавӣ ҳамчун тарзи банизомдарории хизматрасониҳои суғуртавӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2020. – № 4 (33). – С. 7–11.
8. Ҷабборов А., Алимов К.К., Ҷабборов З.А. Фаъолияти суғуртавӣ дар бозори молиявии ҷаҳон. – Душанбе, 2016. – 249 с.
9. Юргенс И.Ю. Системный подход к определению понятия «национальная система страхования» // Страховое дело. – 2000. – № 8. – С. 4–13.

УДК: 378.147(1)

САМАРАНОКИИ ИДОРАКУНИИ ЛОИҲАҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНӢ

Нурализода Амрулло Назрулло
номзади илмҳои иқтисодӣ, Директори генералии Палатаи савдо ва саноати вилояти Хатлон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Қурбонализода Давлатали
докторанти PhD-и Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Мақолаи мазкур ба таҳлили самаранокии идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонӣ пешниҳод шудааст. Муаллифон равандҳо ва усулҳои банақшагирӣ, мониторинг ва баҳодиҳиро бо истифодаи технологияҳои рақамӣ баррасӣ кардаанд. Модели пешниҳодшуда ҷараёни идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоиро аз ташхис ва таҳлили эҳтиёҷҳои ҷомеа то натиҷагирӣ ва такмили раванди лоиҳаҳо нишон медиҳад. Таҳлили истифодаи платформаҳои рақамӣ, Big Data ва зеҳни сунъӣ нишон медиҳад, ки рақамикунонӣ ҳамоҳангӣ, шаффофиятнокӣ ва самаранокии лоиҳаҳои иҷтимоиро ба таври назаррас баланд мебардорад. Ҳамин тариқ, татбиқи технологияҳои рақамӣ имконият медиҳад, ки идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ устуворона ва фарогир гардида, натиҷаҳои амалӣ ва иҷтимоии онҳо беҳтар карда шаванд.

Калимаҳои асосӣ: лоиҳаҳо, идоракунӣ, рақамикунонӣ, соҳаи иҷтимоӣ, банақшагирӣ, арзёбӣ, технологияҳои рақамӣ, платформаҳои рақамӣ, хавфҳои рақамӣ, барномаҳо, ҳадафҳо.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫМИ ПРОЕКТАМИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Нурализода Амрулло Назрулло
Кандидат экономических наук, генеральный директор Торгово-промышленной палаты Хатлонской области. Республика Таджикистан, Душанбе
Курбанизода Давлатали
докторант PhD Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматривается эффективность управления социальными проектами в условиях цифровизации. Авторы анализируют процессы и методы планирования, мониторинга и оценки с использованием современных цифровых технологий. Предложенная модель демонстрирует процесс управления социальными проектами от диагностики и анализа потребностей общества до подведения итогов и совершенствования реализации проектов. Анализ использования цифровых платформ, Big Data и искусственного интеллекта показывает, что цифровизация значительно повышает координацию, прозрачность и эффективность социальных проектов. Таким образом, внедрение цифровых технологий позволяет сделать управление социальными проектами устойчивым и комплексным, улучшая их практические и социальные результаты.

Ключевые слова: проекты, управление, цифровизация, социальная сфера, планирование, оценка, цифровые технологии, цифровые платформы, цифровые риски, программы, цели.

EFFICIENCY OF SOCIAL PROJECT MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Nuralizoda Amrullo Nazrullo
Candidate of Economic Sciences, Director General of the Chamber of Commerce and Industry of Khatlon Region. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Qurbanizoda Davlatali
PhD student of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article analyzes the efficiency of managing social projects in the context of digitalization. The authors examine the processes and methods of planning, monitoring, and evaluation using modern digital technologies. The proposed model illustrates the management of social projects from the diagnosis and analysis of community needs to project evaluation and process improvement. Analysis of the use of digital platforms, Big Data, and artificial intelligence demonstrates that digitalization significantly enhances coordination, transparency, and efficiency of social projects. Thus, the implementation of digital technologies enables sustainable and comprehensive management of social projects, improving both their practical and social outcomes.

Keywords: projects, management, digitalization, social sector, planning, evaluation, digital technologies, digital platforms, digital risks, programs, objectives.

МУҚАДДИМА

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати технологияҳои рақамӣ, раванди рақамикунонӣ ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла соҳаи идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ, таъсири бевосита мерасонад. Лоиҳаҳои иҷтимоӣ ҳамчун воситаи муҳими ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ, беҳтар намудани сатҳи зиндагии аҳолӣ, ҳалли нобаробариҳои иҷтимоӣ ва рушди устувори ҷомеа дар шароити табдилдиҳии рақамӣ баромад мекунанд. Бо

вуҷуди ин, самаранокии татбиқи чунин лоиҳаҳо дар бисёр ҳолатҳо аз сатҳи пасти идоракунӣ, норасоии маълумотҳо, маҳдуд будани захираҳо ва набудани ҳамоҳангии байни иштирокчиён мебошад.

Соҳаҳои иҷтимоӣ аз қабили маориф, тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ бештар ба таъсири мусбати равандҳои рақамикунонӣ ниёз доранд, зеро ин равандҳо ба баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ, кам кардани хароҷоти вақт ва маблағҳо, инчунин таъмини самаранокии кор ва хизматрасониҳо мусоидат менамоянд. Дар айни замон, таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ ва миллӣ нишон медиҳад, ки татбиқи лоиҳаҳои рақамӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ бидуни истифодаи моделҳои муосир ва механизмҳои идоракунии самаранок душвор мебошад [5]. Гузариш ба иқтисоди рақамӣ ва тадбиқи технологияҳои нави рақамӣ дар тамоми соҳаҳо ба хусус соҳаи иҷтимоӣ таъсири мусбӣ расонидааст [6]. Дар чунин шароит истифодаи технологияҳои рақамӣ метавонад имкониятҳои навро барои такмили равандҳои банақшагирӣ, назорат, баҳодиҳӣ ва ҳамоҳангсозии лоиҳаҳои иҷтимоӣ шароитҳои зарӯриро фароҳам оваранд. Аз ин рӯ, масъалаи омӯзиши самаранокии идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонӣ аҳамияти назарраси илмӣ ва амалиро дар бар мегирад.

Мақсади асосии мақола таҳлили нақши рақамикунонӣ дар баланд бардоштани самаранокии идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ ва муайян намудани имкониятҳо ва маҳдудиятҳои истифодаи технологияҳои рақамӣ дар ин раванд мебошад. Ҳамчунин, мақола кӯшиш мекунад роҳҳои асосии такмили низоми идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоиро дар шароити рақамикунонӣ пешниҳод намояд.

МЕТОДОЛОГИЯ

Натиҷаҳои таҳқиқоти илмии муҳаққиқони муосир оид ба рушди иқтисоди рақамӣ аҳаммияти хосса доранд. Мо ба асарҳои муаллифони зерин таваҷҷуҳ менамоем: Н. Негропонте, Д. Тапскотт, К. Келли, Д. Шиллер, Ҷ.В. Кортада, Ҷ. Кристенсен, Х. Кехал, Б. Йохансон, Г. Иллинг, П. Велфенс, Э. Броуссо, Э.Ж. Малекки, Р.Х. Вебер, Э. Шмидт, У. Хиюс, Ч. Холройд, Ф. Бочсианд, Р. Леонарди, О. Шибанов, Д. Элдер-Васс ва дигарон. Аз олимони ватанӣ оид ба иқтисоди рақамӣ олимони зерин мақола ва корҳои илмию таҳқиқотӣ анҷом додаанд: Л.Ҳ. Саидмуродов, М.М. Холматов, М. Раҳмонзода, П.Ҷ. Ғафуров, А.Н. Нурализода, У.М. Воҳидов, И.С. Шамсов, Ш. Турахонзода, О.С. Табарзода ва ғайра [3], масъалаҳои истифодаи платформаҳои рақамӣ, низомҳои иттилоотии идоракунӣ, таҳлили маълумоти калон (Big Data) ва воситаҳои коммуникатсионии онлайн дар идоракунии лоиҳаҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

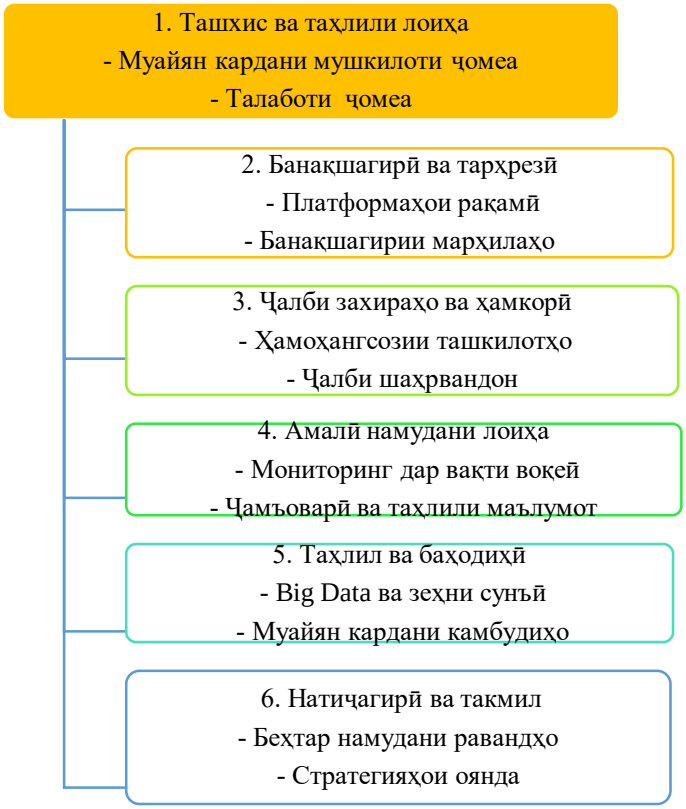
Барои мисол, як қатор тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ шаффофиятнокии равандҳои идоракунӣ, сатҳи ҷалби шаҳрвандон ва суръати қабули қарорҳоро баланд мебардорад. Ҳамзамон, баъзе муаллифон ба мушкилоти марбут ба сатҳи пасти саводнокии рақамӣ, норасоии инфрасохтори техникӣ ва хатарҳои амнияти иттилоотӣ ишора мекунанд. Баланд бардоштани малакаҳои рақамии аҳолӣ ва таъмини амнияти иттилоотӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ шарт ва зарур дониста мешавад. Дар шароити рақамикунонӣ масъалаи амният ва муҳофизат аз хатарҳо, хусусан, аз ҷиноятҳои электронӣ, яке аз омилҳои калидӣ мебошад [7].

Табдилдиҳии рақамӣ, аз як ҷониб, боиси навсозии шаклҳои ба роҳ мондани муносибатҳои давлат бо ширкатҳо, бизнес бо муштариён, фармоишгарон бо таъминкунандагон, роҳбарон бо таҳиягарони лоиҳаҳо гардид, ва аз ҷониби дигар, усулҳои мавҷудаи идоракунии лоиҳаро такмил дод. Иштирокчиёни фаъолияти лоиҳавӣ тавонистанд худро дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ва истеҳсолӣ самаранок амалӣ намоянд, малакаҳои банақшагирӣ ва ташкили ҳамаи намудҳои фаъолияти шахсии худро аз худ кунанд. Бо вуҷуди мавҷуд будани тадқиқотҳо дар ин самт, масъалаи мутобиқсозии таҷрибаҳои рақамӣ ба хусусиятҳои лоиҳаҳои иҷтимоӣ ва шароити кишварҳои рӯ ба рушд то ҳол ба таври кофӣ омӯхта нашудааст, ки зарурати таҳқиқоти минбаъдаро ба миён меорад.

НАТИҶАҲО

Рақамикунонӣ ба идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ пеш аз ҳама тавассути ҷорӣ намудани воситаҳои муосири иттилоотию коммуникатсионӣ таъсир мерасонад. Истифодаи платформаҳои рақамӣ имкон медиҳад, ки тамоми марҳилаҳои лоиҳа, аз ташхиси мушкилот то баҳодиҳии натиҷаҳо ба таври ҳамгиро ва шаффофиятнок идора карда шаванд.

Сармоягузории устувор дар якҷоягӣ бо истифодаи технологияҳои муосир ба баланд бардоштани самаранокии иқтисоди рақамии давлатҳои тараққикарда мусоидат намуда, ба онҳо имкон додааст, ки нисбат ба давлатҳои рӯ ба тараққӣ ва кишварҳои дар марҳилаи ибтидоии рушд қарор дошта, иқтисодиёти худро боз ҳам устувортар гардонанд. Дар шароити ҷаҳони муосир, ташаккули моделҳои нави тиҷорат, аз ҷумла эҷоди маҳсулоти инноватсионӣ, пешниҳоди хизматрасониҳои рақамӣ ва татбиқи технологияҳои зеҳни сунъӣ, нақши муҳимро дар суръат бахшидани гузариш ба иқтисоди рақамӣ иҷро менамояд [1]. Дар асоси ҳамин бояд модели таҳияи лоиҳа ҳолатҳои мушаххасии равандҳои татбиқи онро дар бар гирад. Модели раванди идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ аз ташхис ва таҳлили эҳтиёҷҳои ҷомеа оғоз мекунад, ки бо истифодаи платформаҳои рақамӣ ва маълумотҳои иттилоотӣ амалӣ мешавад. Банақшагирӣ ва ҷалби захираҳо дар шароити рақамикунонӣ ҳамоҳанг ва шаффоф сурат мегирад, ки ҳамкорӣ байни ташкилотҳо ва иштирокчиёнро беҳтар мекунад. Дар марҳилаи амалӣ намудани лоиҳа мониторинг ва ҷамъоварии маълумот дар вақти воқеӣ имкон медиҳад, ки камбудиҳо сари вақт ошкор ва таҳлил карда шаванд. Таҳлили маълумот бо истифодаи технологияҳои Big Data ва зеҳни сунъӣ натиҷаҳо ва самаранокиро арзёбӣ намуда, равандҳоро барои лоиҳаҳои оянда такмил медиҳад, ки дар расми 1 таҳияи модели самаранокии идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонӣ нишон дода шудааст.

Расми 1. Моделҳои идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Аз нигоҳи илмӣ, самаранокии идоракунӣ ҳамчун таносуби байни натиҷаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии лоиҳа ва захираҳои истифодашуда (молиявӣ, инсонӣ, вақтӣ ва технологӣ) баррасӣ мегардад. Дар соҳаи иҷтимоӣ арзёбӣ бояд хусусияти комплексӣ дошта бошад, зеро натиҷаҳо аксаран ғайримоддӣ буда, дар шакли беҳтаршавии сифати зиндагӣ, коҳиши нобаробарии иҷтимоӣ ва афзоиши қаноатмандии аҳолӣ зоҳир мегарданд. Барои арзёбии ҳамаҷонибаи самаранокии идоракунии лоиҳаҳои рақамикунонӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ истифодаи маҷмӯи нишондиҳандаҳои ҳамсифатӣ ва ҳаммиқдорӣ зарур мебошад, ки дар расми 2 нишондиҳандаҳои арзёбии самаранокии лоиҳаҳои рақамикунонии соҳаҳои иҷтимоӣ нишон дода шудааст.

Расми 2. Нишондиҳандаҳои арзёбии самаранокии идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Аз рӯйи натиҷаҳои пешниҳодшуда самаранокии умумии иқтисодӣ бо формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$Еи = Н / Х$$

ки дар он: Еи - самаранокии иқтисодӣ; Н - натиҷаи иқтисодӣ (сарфаи хароҷот, афзоиши маҳсулнокӣ); Х - хароҷоти умумии лоиҳа. Самаранокии иҷтимоӣ мисли самаранокии иқтисодӣ дорои хусусияти худ буда он чунин ҳисоб карда мешавад:

$$Еиҷт = Q_1 / Q_0$$

ки дар он: Q_0 - сатҳи сифати хизматрасонӣ то рақамикунонӣ; Q_1 - сатҳи сифати хизматрасонӣ баъди рақамикунонӣ.

Таҳлили таҷрибаи татбиқи лоиҳаҳои рақамикунонӣ дар соҳаи иҷтимоӣ нишон медиҳад, ки дар ҳолати истифодаи равишҳои муосири идоракунии лоиҳаҳо (Project Management, нишондиҳандаҳои асосии лоиҳа, мониторинги рақамӣ) натиҷаҳои назаррас ба даст меоянд. Аз ҷумла, ҷорӣ намудани хизматрасониҳои электронӣ боиси коҳиш ёфтани вақти расонидани хизматрасонӣ, паст шудани омилҳои субективӣ ва инсонӣ ва баланд гардидани шаффофиятнокии равандҳои иҷтимоӣ мегардад. Бо вуҷуди ин, дар амал як қатор мушкилоти ҷиддӣ мушоҳида мегарданд, аз ҷумла: норасоии маблағгузории устувор, сатҳи пасти саводнокии рақамии аҳолӣ, муқовимати сохторӣ ба ислоҳот, норасоии базаи ҳуқуқӣ ва методологӣ мебошанд.

МУҲОКИМА

Ин мушкилот самаранокии идоракунии лоиҳаҳоро коҳиш дода, зарурати такмили низоми идоракунӣ ва арзёбиро ба миён меоранд. Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии идоракунии лоиҳаҳои рақамикунонӣ дар рушди соҳаҳои иҷтимоӣ тавсия дода мешавад: таҳияи стратегияҳои дарозмуддати рақамикунонӣ, таъсиси низоми ягонаи арзёбии самаранокии лоиҳаҳо, ҷорӣ намудани нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ ҳамчун меъёри асосӣ, баланд бардоштани сатҳи саводнокии рақамии аҳолӣ. Рушди ҳамкории давлат бо бахши хусусӣ ва истифодаи таҷрибаи пешқадами хориҷӣ шарт ва зарӯр мебошад.

Яке аз бартариҳои асосии идоракунии рақамӣ беҳтар гардидани ҳамоҳангӣ байни иштирокчиёни лоиҳа мебошад. Бо истифода аз шабакаҳои онлайн ва низомҳои муштараки идоракунӣ, муассисаҳои давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва шаҳрвандон метавонанд дар муҳити ягона ҳамкорӣ намоянд. Ин раванд сатҳи иштироки ҷомеаро баланд бардошта, масъулият ва самаранокии фаъолиятро тақвият мебахшад. Илова бар ин, технологияҳои рақамӣ имконият медиҳанд, ки мониторинг ва баҳодиҳии лоиҳаҳо дар вақти воқеӣ амалӣ гарданд. Ҷамъоварӣ ва таҳлили маълумоти рақамӣ ба роҳбарон имкон медиҳад, ки камбудиҳоро сари вақт ошкор намуда, қарорҳои асоснок қабул намоянд.

Бо вуҷуди ин, ҷорӣ намудани рақамикунонӣ дар идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мегардад. Аз ҷумла, нобаробарии дастрасӣ ба технологияҳо, сатҳи пасти омодагии кадрҳо ва хатарҳои вобаста ба ҳифзи маълумот метавонанд самаранокии ин равандро коҳиш диҳанд. Аз ин рӯ, татбиқи рақамикунонӣ бояд бо барномаҳои омӯзишӣ, такмили инфрасохтор ва сиёсати амнияти иттилоотӣ ҳамоҳанг карда шавад.

ХУЛОСА

Дар маҷмӯъ, рақамикунонӣ ҳамчун омили муҳими баланд бардоштани самаранокии идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ баромад мекунад. Истифодаи технологияҳои рақамӣ имконият медиҳад, ки равандҳои идоракунӣ шаффофиятнок, самаранок ва фарогир гарданд. Бо вуҷуди ин, барои ноил шудан ба натиҷаҳои устувор зарур аст, ки ҷорӣ намудани рақамикунонӣ бо дарназардошти шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҷомеа амалӣ карда шавад. Баланд бардоштани саводнокии рақамӣ, рушди инфрасохтори техникӣ ва таъмини амнияти иттилоотӣ метавонанд заминаи мусоид барои идоракунии муваффақи лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонӣ фароҳам оваранд, ки муҳимтарин пешниҳодҳо барои самаранокии идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ чунинанд:

– Ташкили низоми ягонаи ҳамоҳангсозии лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар муҳити иқтисоди рақамӣ имкон медиҳад такроршавии фаъолиятҳо коҳиш ёбад ва захираҳои молиявӣ ва инсонӣ самаранок истифода шаванд;

– Ворид намудани равишҳои идоракунии мутобиқшаванда дар асоси технологияҳои рақамӣ ба баланд шудани устувории лоиҳаҳои иҷтимоӣ мусоидат мекунанд;

– Татбиқи арзёбии таъсири иҷтимоӣ бо истифода аз воситаҳои рақамӣ сифати қабули қарорҳои идоракуниро беҳтар месозад;

– Рақамикунонии равандҳои ҳамкории байни иштирокчиёни лоиҳа сатҳи масъулиятҳоро ва ҳамоҳангиро тақвият медиҳад;

– Ҳамгироии инноватсияҳои иҷтимоӣ бо инфрасохтори рақамӣ омили калидии баланд бардоштани самаранокии идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025.

2. Клязина Е.Г., Плешакова Е.Ю., Цветков А.Н. Проектный менеджмент: трактовки, особенности и векторы развития // Теория и практика общественного развития. – 2020. – № 8 (150). – С. 49–57.

3. Нурализода А.Н., Қурбонализода Д.Т. Асосҳои назариявии рушди иқтисоди рақамӣ дар минтақаҳо: назарияҳо, таҳлилҳо ва пешниҳодҳо // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 1(35). – С. 153–165. – EDN HTZKQN.

4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2019 № 642.

5. Қурбонализода Д. Роҳҳои татбиқи лоиҳаҳои рақамикунонӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ тавассути моделҳои муосир // Кишоварз. – 2025. – Т. 109, № 4. – С. 363–368.

6. Қурбонализода Д.Т. Рушди таҳсилоти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Масъалаҳои мубрами молия ва иқтисод дар шароити рушди индустриалию инноватсионӣ: Конференсияи умумидонишгоҳии илмию назариявӣ. – Душанбе, 2025. – С. 73–77. – EDN BERMTX.

7. Қурбонализода Д.Т. Рушди хизматрасониҳои пулакӣ барои аҳолӣ дар шароити рақамикунонӣ // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2025. – № 3(91). – С. 239–251. – EDN EAPBSM.

8. Қурбонализода Д.Т., Нурализода А.Н., Нурализода Н.Н. Иқтисоди рақамӣ: китоби дарсӣ. – Душанбе: ҶДММ «Шоҳини С», 2022. – 272 с.

9. Рабаданов М.Х. Университетское образование в регионе: современное состояние и перспективы: монография / отв. ред. С.А. Ниналалов. – Махачкала: Изд-во ДГУ, 2022. – 416 с.

10. Филатова М.В., Стукало О.Г., Лебедева Л.В., Цуканова К.А., Дзахмишева И.Ш. Проектное управление в условиях цифровой экономики // Вестник ВГУИТ. - 2020. – № 82(4). – С. 335–339.

11. Шихвердиев А.П. Проектное управление: монография. – Сыктывкар: Изд-во СГУ им. Питирима Сорокина, 2019. – 162 с.

УДК: 338

ХУСУСИЯТИ ХОСИ ТАҲИЯИ БУҶЕТИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛИ 2025 ВА СОЛҲОИ МИНБАЪДАИ ОН

Ҳикматов Сафаралӣ
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Амонова Дилором Абдувахидовна
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молия ва суғуртаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Гузариш ба муносибатҳои иқтисоди бозорӣ дар ҳаёти иқтисодию сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироти назаррасро ба миён овард, ки ин дигаргуниҳо бо аниқию равшанӣ, ҳавасмандӣ ва дигар омилҳои рушди ҷамъият ва кишвар вобаста мебошанд. Дар чунин шароит рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар то андозаи муайян аз ташаккул ва рушди низоми молиявӣ, андозӣ ва буҷетӣ вобаста мебошад, ки онҳо дар баробари рушди муносибатҳои иқтисодии ҷамъият инкишоф ёфта, зарурати давра ба давра ислоҳоти буҷетиро ба миён меоранд. Маҳз ба ҳамин масъалаҳо ва хусусиятҳои хос - таҳияи буҷети давлатӣ барои соли 2025 ва солҳои минбаъда мақолаи мазкур бахшида шудааст.

Калидвожаҳо: буҷет, молия, иқтисодиёт, бозор, идоракунӣ, даромад, харочот, сармоягузорӣ, ММД, таҳия, сохтор, дурнамо, гардиши савдо, макроиқтисод.

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН НА 2025 ГОД И ПОСЛЕДУЮЩИЕ ДВА ГОДА

Хикматов Сафарали
Кандидат экономических наук, доцент кафедры таможенного дела Таджикского национального университета, Республика Таджикистан, Душанбе
Амонова Дилором Абдувахидовна
Кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и страхования Таджикского национального университета, Республика Таджикистан, Душанбе

Рыночная экономика вызвала серьёзные изменения в политико-экономической жизни Республики Таджикистан, и эти изменения связаны с определённостью, мотивацией и другими факторами развития общества и страны. В этих условиях социально-экономическое развитие страны в определённой степени зависит от формирования и развития финансовой, налоговой и бюджетной систем, которые развиваются вместе с развитием экономических отношений в обществе, и возникает необходимость в периодической бюджетной реформе. Именно этим вопросам и особенностям посвящена данная статья - разработка государственного бюджета на 2025 год и последующие годы.

Ключевые слова: бюджет, финансы, экономика, рынок, управление, доход, расходы, характеристика, инвестиции, ВВП, поток, разработка, структура, прогноз, оборот, макроэкономика.

A DISTINCTIVE FEATURE OF THE PREPARATION OF THE STATE BUDGET OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN FOR 2025 AND THE FOLLOWING TWO YEARS

Khikmatov Safarali
Candidate of Economic Sciences, Docent of the Department of Customs Activities, Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Amonova Dilorom Abduvakhidovna
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Finance and Insurance Department, Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The market economy has caused serious changes in the political and economic life of the Republic of Tajikistan, and these changes are related to certainty, motivation, and other factors in the development of society and the country. Under these conditions, the socio-economic development of the country to a certain extent depends on the formation and development of financial, tax and budgetary systems, which develop along with the development of economic relations in society, and there is a need for periodic budget reform. It is to these issues and peculiarities that this article is devoted - the development of the state budget for 2025 and subsequent years.

Keywords: budget, finance, economics, market, management, income, expenses, characteristics, investments, GDP, flow, development, structure, forecast, turnover, macroeconomics.

МУҚАДДИМА

Маълум аст, ки низоми молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи муайяни муносибатҳои молиявӣ ташаккул меёбад ва истифода бурда мешавад. Низоми молияи давлатӣ шакл ва усулҳои ташаккул, тақсимот ва истифодаи маблағҳои пулии давлатиро муайян менамояд [1, с. 2]. Бинобар ин такмили низоми молиявӣ, алалхусус низоми буҷетӣ ба миён меояд ва дар ҳар як давра хусусиятҳои хоси худро пайдо мекунад.

Гузариш ба муносибатҳои иқтисоди бозорӣ дар ҳаёти иқтисодии ҷумҳурӣ тағйироти назаррасро ба миён овард. Ин дигаргуниҳо бо аниқию равшансозӣ, ҳавасмандӣ ва дигар омилҳои рушди ҷамъият ва кишвар вобаста мебошанд.

Дар чунин сатҳи шароити иҷтимоию иқтисодии кишвар то андозаи муайян аз ташаккул ва рушди низоми молиявию буҷетӣ вобаста мебошад, ки он дар навбати худ дар баробари рушди муносибатҳои иқтисодии ҷамъият инкишоф ёфта, зарурати давра ба давра ислоҳоти буҷетиро ба миён меорад. Ёдовар шудан ба маврид аст, ки муваффақияти ташаккулёбии иқтисодиёти бозорӣ бевосита ба таъмини мунтазами молиявии кишвар вобастагӣ дошта, дар навбати аввал аз танзими давлатӣ вобаста мебошад, ки мақсади асосии стратегияи буҷети давлатӣ дар шароити имрӯза таъмин намудани мувозинатии буҷети давлатӣ ва идоракунии самарабахши маблағҳои буҷетии умумидавлатӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ мебошад. Ҳамин тавр, буҷет муҳимтарин воситаи танзими молиявӣ буда, раванди тақсимкунӣ ва азнавтақсимкунии маблағҳоро байни буҷети сатҳҳои гуногун, бо мақсади баробарсозии манбаъҳои даромаду хароҷоти онҳо ифода мекунад [2, с. 6].

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявӣ ва иттилоотии тадқиқотро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025 ва ду соли минбаъдаи он», Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (28.12.2024), суханрониҳои Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва маводи расмии Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи даромаду хароҷоти буҷети давлатӣ ва нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар солҳои 2024–2027; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси нишондиҳандаҳои буҷетӣ нисбат ба солҳои гузашта; усули таҳлили сохторӣ - барои омӯзиши таркиби даромади буҷети давлатӣ; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

Қобили зикр аст, ки бо баробари рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар, зарурияти такмили низоми буҷетӣ ба миён меояд, яъне хусусиятҳои хоси давру замон пайдо мекунад. Барои расидан ба ҳадафҳои стратегии кишварамон - таъмини амнияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ, раҳоӣ аз бунбасти коммуникатсионӣ ва табдил ба кишвари транзитӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳолӣ ба ғизои хушсифат, саноатикунонии босуръат ва вусъатдиҳии шуғли пурмаҳсул нақши муҳимро буҷети давлатӣ мебозад. Инчунин буҷети давлатӣ қисми таркибии молияи давлатӣ буда, дар маблағгузории хароҷоти давлатӣ ва таъмини рушди иҷтимоию иқтисодии давлат нақши калидӣ дорад. Мавриди зикр аст, ки кулли вазифаҳои давлатӣ, барномаҳои рушди иқтисодиву иҷтимоӣ, консепсияву стратегияҳои давлатӣ ва дигар чорабиниҳои давлатӣ тавассути маблағгузории буҷетӣ амалӣ карда мешаванд.

НАТИҶАҲО

Хусусиятҳои хоси буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир, махсусан дар қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025» бараъло ҳис кардан мумкин аст. Чунки дар таҳияи буҷети давлатӣ ҳадафҳои муҳими дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон баёнгардида, дастуру супоришҳо аз вохӯриҳо бо намояндагони аҳли ҷомеа, супоришҳои протоколии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар қарору барномаҳои Ҳукумат, ҳамчунин тавсия ва пешниҳодҳои вакилони Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дархости мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ аз рӯйи имкониятҳои молиявии кишвар ба инобат гирифта шудаанд. Албатта ин иқдоми таҳияи буҷет хусусияти хоси давру замон ба ҳисоб рафта, барои боз ҳам беҳтар гардонидани сифати нақшаи молиявии давлат мусоидат мекунад.

Дар Паёми ҳаминсолаи худ (28.12.2024) Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусияти хоси буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро нисбати солҳои гузашта баён намуданд, аз ҷумла: дар соли 2024 (нақша) даромади умумии буҷети давлатӣ 42 956,4 млн сомонӣ ва дар соли 2025 - 49 582,3 млн сомонӣ, ки нисбати соли 2024 ба 6,6 млрд сомонӣ зиёд мебошад. Қисми хароҷоти умумии буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2024 - 44 108,0 млн сомонӣ ва дар соли 2025 - 51 591,4 млн сомонӣ, ки нисбати соли 2024 қариб 7 480 млн сомонӣ зиёд мебошад [3, с. 1]. Буҷети давлатӣ ҳамасола дар доираи нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодиёти кишвар, ҳадаф ва афзалиятҳои асосии стратегия ва барномаҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 қабул карда мешавад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки яке аз хусусиятҳои хоси буҷети давлатии кишвар характери миёнамӯҳлат доштани буҷети мазкур мебошад, ки он дар асоси нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ таҳия мегардад. Тартиби таҳияи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҷараёни таҳияи он барои соли 2025 вобаста ба хусусиятҳои хоси худ дар шакли тақвимӣ ифода карда шудааст (ниг. ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Тақвими таҳияи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025

№	Тақвим	Раванд
1	**Январ**	Таъсиси гурӯҳи корӣ байниидоравӣ оид ба ташаккули буҷети давлатӣ
2	**Феврал**	Таҳияи дастурамал (марҳилаи 1) оид ба таҳияи буҷети давлатӣ
3	**Март**	Таҳияи нишондиҳандаҳои дурнамои макрофискалӣ ва сармоягузории давлатӣ
4	**Апрел**	Ба ВМ ҶТ пешниҳод намудани дархостҳо барои афзалияту ташаббусҳои нав, муайян намудани ҳадди ниҳоии хароҷот

5	**Май**	Баррасии дархостҳои ташаббусҳои нав. Муҳокимаи буҷетӣ оид ба ҳадди ниҳоии хароҷоти соҳавӣ
6	**Июн**	Пешниҳоди самтҳои асосии сиёсати андозию буҷетӣ барои давраи миёнамӯҳлат ба баррасии гурӯҳи кории байниидоравии буҷетӣ ва муайян намудани ҳадди ниҳоии хароҷоти буҷети давлатӣ (даромад, хароҷот)
7	**Июл**	Пешниҳоди ҳадди ниҳоии аниқшудаи хароҷоти соҳаҳо ба ТАМБ. Тасҳеҳи дурнамои макрофискалӣ. Пешниҳоди дархостҳои буҷетӣ аз ҷониби тамоми ташкилотҳои буҷетӣ
8	**Август**	Гузаронидани муҳокимаҳои буҷетӣ дар гурӯҳи кории байниидоравии буҷетӣ. Таҳияи лоиҳаи Қонуни ҶТ «Дар бораи буҷети давлатии ҶТ барои соли 2025»
9	**Сентябр**	Ба баррасии Ҳукумати ҶТ пешниҳод намудани лоиҳаи Қонуни ҶТ «Дар бораи буҷети давлатии ҶТ барои соли 2025»
10	**Октябр**	Баррасии лоиҳаи буҷет дар Комиссияи буҷетии доимоамалкунандаи назди Ҳукумати ҶТ. Ба муҳокимаи МНМО пешниҳод намудани лоиҳаи қонун
11	**Ноябр**	Муҳокимаи лоиҳаи Қонуни ҶТ «Дар бораи буҷети давлатии ҶТ барои соли 2025» дар МНМО ҶТ ва қабули он
12	**Декабр**	Қабули қарори Ҳукумати ҶТ «Дар хусуси тадбирҳои иҷрои Қонуни ҶТ Дар бораи буҷети давлатии ҶТ барои соли 2025»

Сарчашма: Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Қайд кардан зарур аст, ки таҳияи буҷети давлатӣ бо тартиби дар боло зикрёфта амалӣ гашта, ки он ҳам яке аз хусусиятҳои хоси таҳияи буҷети давлатӣ ҳисобидан мумкин аст. Бояд гуфт, ки дар сохтори даромади буҷети давлатӣ низ тағйирёбии мусбӣ таъмин гашта шудааст, ки онро аз ҷадвали 2 дидан мумкин аст.

Ҷадвали 2. Сохтори даромади буҷети давлатӣ, нақша барои соли 2025

№	Нишондиҳанда	Маблағ / ҳисса
1	**Даромад - ҳамагӣ**	**49 582,2 млн сомонӣ (ДБД)**
2	Андоз аз арзиши иловашуда	13 090,9 млн сомонӣ ё 26% ДБД
3	Грантҳо ва қарзҳо барои лоиҳаҳои инвеститсионӣ	11 177,2 млн сомонӣ ё 23% ДБД
4	Андоз аз даромади шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ	9 039,2 млн сомонӣ ё 18% ДБД
5	Маблағҳои махсуси ташкили буҷетӣ	2 928,7 млн сомонӣ ё 6% ДБД
6	Андоз аз иҷтимоӣ	2 617,0 млн сомонӣ ё 5% ДБД
7	Воридоти ғайриандозӣ	2 468,6 млн сомонӣ ё 5% ДБД
8	Боҷи гумрукӣ	1 448,6 млн сомонӣ ё 3,3% ДБД
9	Андоз барои захираҳои табиӣ	1 501,6 млн сомонӣ ё 3% ДБД
10	Аксизҳо	1 320,9 млн сомонӣ ё 3% ДБД
11	Андоз аз молу мулки ғайриманқул	1 300,1 млн сомонӣ ё 3% ДБД
12	Низоми махсуси андозбандӣ	1 213,3 млн сомонӣ ё 2% ДБД
13	Грантҳо барои дастгирии буҷет	1 192,0 млн сомонӣ ё 2% ДБД
14	Дигар даромадҳо	284,6 млн сомонӣ ё 1% ДБД

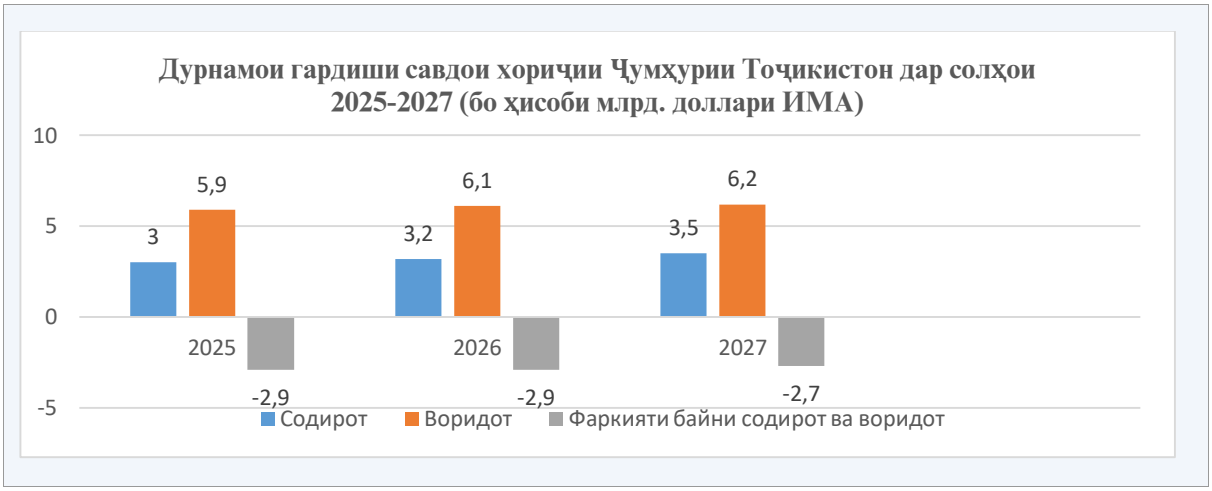
Сарчашма: суханони Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақсади оммафаҳм гардонидани Қонуни ҶТ «Дар бораи буҷети давлатии ҶТ барои соли 2025», нашрияи иттилоотии «Буҷети шаҳрвандӣ», сомонаи расмии ВМ ҶТ, аз 07.12.2024, №2115.

Дар сохтори даромади буҷети давлатии соли 2025 ҷойи намоёнро даромад аз андоз аз арзиши иловашуда - 26% ё бо маблағи 13 090,9 млн сомонӣ, грантҳо ва қарзҳои лоиҳаҳои инвеститсионӣ - 23% ё 11 177,2 млн сомонӣ ва андоз аз даромади шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ - 18% ё 9 039,2 млн сомонӣ ташкил медиҳад [3, с. 2-4]. Даромади буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2025 бо афзоиш ташаккул ёфта, ҳаҷми он 49 582,2 млн сомонӣ (ё ин ки 29,9%-и ММД)-ро ташкил медиҳад. Бояд қайд намуд, ки яке аз хусусиятҳои хоси буҷети мазкур он аст, ки ҳангоми таҳияи дурнамои даромадҳои буҷети давлатӣ барои соли 2025 нуқтаҳои зерин ҳамчун нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ қабул гардидаанд: дурнамои ММД, сатҳи таваррум, қурби асъори миллӣ, нақшаи сармоягузориҳои давлатӣ, Паёми навбатии Пешвои миллат, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар ҳуҷҷатҳои зарурии давлатӣ.

МУҲОКИМА

Бояд қайд кард, ки мувофиқи нақшаи миёнамӯҳлати буҷетӣ, нишондиҳандаҳои макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2024-2027 динамикаи рушд пешбинӣ гардидааст. Инак, дар соли 2025

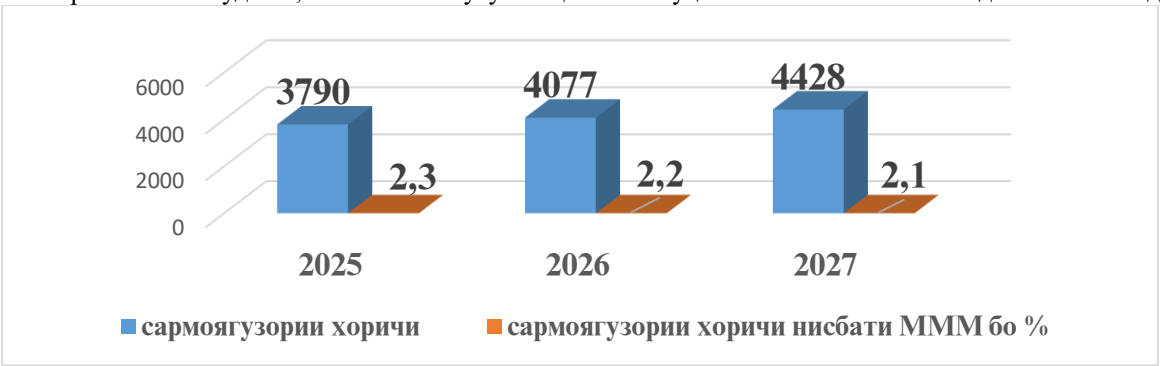
дурнамои Маҷмуи Маҳсулоти Дохилии (ММД) Ҷумҳурии Тоҷикистон 166 065 млн сомонӣ муқаррар шудааст. Дар назар дошта шудааст, ки ММД дар соли 2026 - 187 536 млн сомонӣ ва дар соли 2027 ба 211 197 млн сомонӣ баробар мегардад. Афзоиши реалии (воқеии) ММД дар соли 2025 - 8,4%, соли 2026 - 8,0% ва дар соли 2027 - 8,2% пешбинӣ гардидааст, ки он ҳам яке аз хусусиятҳои хоси буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад [2, с. 6]. Инчунин дурнамои гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2025 дар ҳаҷми 8,9 млрд доллари ИМА, аз ҷумла содирот 3,0 млрд доллари ИМА ва воридот 5,9 млрд доллари ИМА ояндабинӣ шудааст.

Диаграммаи 1. Гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2025–2027 (бо млрд доллари ИМА)

Сарчашма: суханронии Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 07.12.2024, №2115, с. 1.

Дар ҳақиқат, ҳаҷми содироти молу маҳсулот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сол аз сол зиёд гашта истодааст, ки он дар маҷмӯъ ба пастравии ҳаҷми воридот оварда мерасонад ва ин ба сиёсати рушди иқтисодию иҷтимоии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат мекунад [2, с. 6]. Дар ин давра ҳаҷми сармоягузории хориҷӣ низ рӯ ба афзоиш майл дорад. Дар соли 2025 тибқи дурнамо ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти кишвар дар ҳаҷми 3 790,0 млн доллари ИМА муайян гардида, асосан барои рушди соҳаҳои саноат, кишоварзӣ ва рушди инфрасохтор пешбинӣ шудааст, ки он яке аз хусусиятҳои хоси буҷети соли 2025 ва минбаъдаи он мебошад.

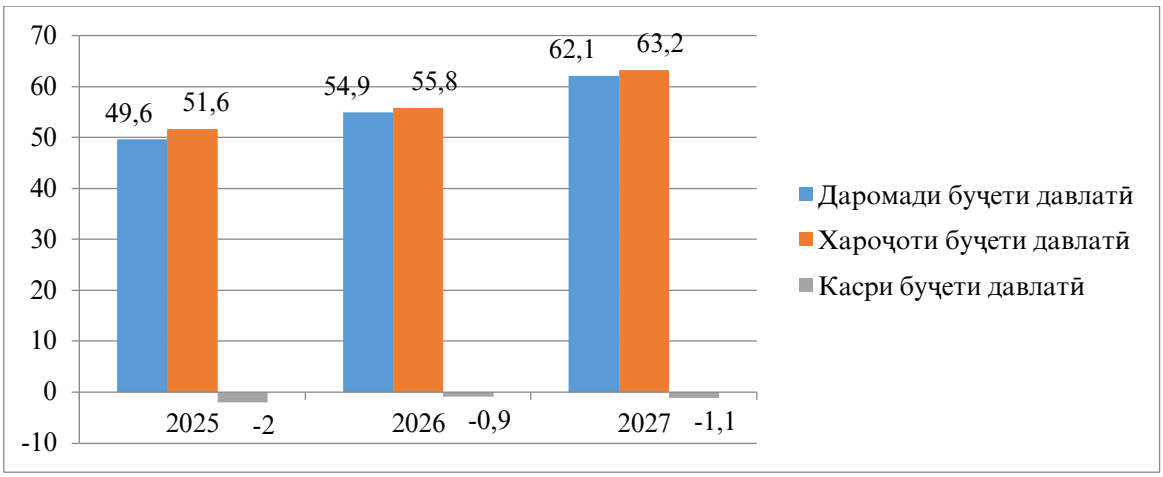

Диаграммаи 2. Дурнамои сармоягузориҳои хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2025–2027 (бо млн доллари ИМА)

Сарчашма: Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Аз маълумотҳои диаграммаи мазкур маълум мешавад, ки ҳаҷми сармоягузории хориҷӣ дар соли 2025 - 3 790,0 млн доллари ИМА, ки он нисбати ММД 2,3%-ро ташкил медиҳад; дар соли 2026 - 4 077,0 млн доллари ИМА ё ки 2,2%-и ММД ва дар соли 2027 - 4 428,0 млн доллари ИМА, ки он 2,1%-и ММД-ро ташкил медиҳад [2, с. 7]. Бо баробари афзоиши ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ дар соли 2025 нисбати соли 2024 (нақшаи соли 2024 - 42 956,4 млн сомонӣ ва дар соли 2025 - 49 582,2 млн сомонӣ, ки он нисбати соли гузашта 6 625,8 млн сомонӣ зиёд мебошад), дурнамои ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ барои соли 2026 - 53 422,2 млн сомонӣ ва дар соли 2027 - 57 626,5 млн сомонӣ пешбинӣ карда шудааст, ки дар ин давра динамикаи афзоиши ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ низ пешбинӣ гаштааст.

Бояд қайд намуд, ки дар ин давра на фақат ҳаҷми умумии даромаду хароҷоти буҷети давлатӣ рӯ ба афзоиш майл дорад, балки нишондиҳандаи макроиқтисодӣ низ рӯ ба афзоиш таъмин мегардад, ки он аз рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар дарак медиҳад. Инчунин нишондиҳандаи буҷети давлатӣ низ рӯ ба афзоиш майл дорад (ниг. диаграммаи 3).

Диаграммаи 3. Дурнамои нишондиҳандаҳои буҷети давлатӣ ва тавозуни он дар солҳои молиявии 2025–2027 (бо ҳисоби млрд сомонӣ)

Сарчашма: суханронии Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба Қонуни ҶТ «Дар бораи буҷети давлатии ҶТ барои соли 2025», сомонаи расмии ВМ ҶТ, 07.10.2024, с. 7.

Дар ҳақиқат аз маълумотҳои диаграммаи мазкур маълум мешавад, ки динамикаи афзоиши даромаду хароҷоти буҷети давлатӣ дар ин давра (солҳои 2025-2027) таъмин гашта, касри буҷети давлатӣ дар сатҳи мӯътадил нигоҳ дошта мешавад, ки ин аз рушди иқтисодиёти кишвар дарак медиҳад. Ҳамин тавр, қайд кардан ба маврид аст, ки дар шароити нави иқтисоди бозорӣ масъулият, вазифа, ҷавобгарӣ ва уҳдадории давлат дар назди ҷамъият боз ҳам зиёдтар мегардад. Яъне дар даврaҳои муайяни рушди иҷтимоию иқтисодӣ буҷети давлатӣ ба хусусиятҳои хоси худ - хусусияти иҷтимоии он боз ҳам рушд меёбад, ки он сабаби давра ба давра бештар шудани сатҳу сифати некӯаҳволии мардуми кишвар хоҳад гашт.

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, таҳлили хусусиятҳои хоси таҳияи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025 ва солҳои минбаъда нишон медиҳад, ки буҷети давлатӣ ҳамчун муҳимтарин воситаи танзими молиявӣ ва қисми таркибии молияи давлатӣ дар таъмини рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар нақши калидӣ дорад. Хусусиятҳои асосии хоси буҷети мазкур инҳоянд: таҳия дар асоси ҳадафҳои Паёми Президент ва барномаву стратегияҳои давлатӣ то соли 2030; характери миёнамӯҳлат доштан ва такя ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ; шаффофият ва дастрасии ҷомеаи шаҳрвандӣ ба маълумоти буҷетӣ; инчунин динамикаи устувори афзоиши даромаду хароҷот.

Таҳлили нишондиҳандаҳо собит менамояд, ки даромади умумии буҷети давлатӣ аз 42 956,4 млн сомонии соли 2024 ба 49 582,2 млн сомонӣ дар соли 2025 расида, дурнамои он то соли 2027 ба 57 626,5 млн сомонӣ пешбинӣ шудааст. Дар сохтори даромад ҷойи намоёнро ААИ (26%), грантҳо ва қарзҳои инвеститсионӣ (23%) ва андоз аз даромад (18%) ишғол менамоянд. Ҳамзамон афзоиши ММД (8,2-8,4%), зиёдшавии содирот ва коҳиши воридот, инчунин афзоиши сармоягузории хориҷӣ аз рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар ва самаранокии сиёсати молиявии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дарак медиҳанд. Сифати нақшаи молиявии давлат - буҷети давлатӣ сол аз сол беҳтар гардида, дар таъмини рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар нақши назаррас дорад.

АДАБИЁТ

1. Низоми молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон: васоити таълимӣ. – Душанбе, 2023. – С. 2.

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025 ва ду соли минбаъдаи он». – Душанбе, 2024.

3. Суханронии Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади оммафаҳм гардонидани Қонуни ҶТ «Дар бораи буҷети давлатии ҶТ барои соли 2025 ва ду соли минбаъдаи он» аз 07.12.2024, №2115 [Захираи электронӣ]. – URL: https://moliya.tj.

4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.12.2024.

5. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016.

УДК: 339

ЗАМИНАҲОИ БАВУҶУДОИИ МОЛИЯИ ИСЛОМӢ ВА ТАҲАВВУЛОТҲОИ БОНКДОРИИ ИСЛОМӢ

Сафарзода Қаландар Саймаҳмуд
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар давоми чанд даҳаи охир дар ҷаҳони мутамаддин яке аз маъруфтарин соҳаҳои иқтисодиёт ва молия ин иқтисод ва молияи исломӣ мебошад, ки он бо суръати баланд рушд намуда, нуфуз ва эътибори худро дар ҷаҳони муосир ҳифз намудааст. Новобаста аз он ки иқтисодиёт ва молияи исломӣ таърихи қадима дошта бошад ҳам, рушд ва нуфузи он ба даҳсолаҳои охир рост меояд. Ҷомеаи ҷаҳонӣ бори дигар собит намуд, ки дар ҷаҳони рақобат ва барҳӯрди манфиатҳо устувортарин иқтисодиёт ва молия ин иқтисодиёт ва молияи исломӣ мебошад. Вобаста ба ин муаллиф дар мақолаи мазкур равандҳои муҳими ташаккулёбӣ ва рушди иқтисодиёт ва молияи исломиро дар сатҳи давлатҳои исломӣ ва ғайриисломии мусулмонтабор мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, дар ин замина ба як қатор афзалияту бартариятҳои он таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Дар мақола ба як қатор нишондиҳандаҳои иқтисодиёт ва молияи исломӣ ва суръати рушди солонаи он таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёти исломӣ, бонкдории исломӣ, молияи исломӣ, таҳаввулоти бонкдории исломӣ, иқтисодиёти омехта, таркиби ҳиссавии иқтисодиёт, ҳуқуқи исломӣ, рушди иқтисодӣ, риояи меъёрҳои шариат.

ОБЗОР РАЗВИТИЯ ИСЛАМСКИХ ФИНАНСОВ И ЭВОЛЮЦИЯ ИСЛАМСКОГО БАНКОВСКОГО ДЕЛА

Сафарзода Каландар Саймахмуд
кандидат экономических наук, доцент кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В последние несколько десятилетий одним из наиболее популярных экономических и финансовых секторов в цивилизованном мире стала исламская экономика и финансы, которая быстро развивалась и сохраняла своё влияние и престиж в современном мире. Несмотря на долгую историю исламской экономики и финансов, их развитие и влияние проявились лишь в последние десятилетия. Мировое сообщество ещё раз доказало, что в мире конкуренции и конфликта интересов наиболее стабильной экономикой и финансами является исламская экономика и финансы. В этой связи автор в данной статье анализирует и обсуждает важные процессы формирования и развития исламской экономики и финансов на уровне исламских и неисламских мусульманских государств, уделяя внимание ряду её преимуществ и достоинств. В статье уделено внимание ряду показателей исламской экономики и финансов и темпам её ежегодного роста.

Ключевые слова: исламская экономика, исламское банковское дело, исламские финансы, эволюция исламского банковского дела, смешанная экономика, компонентная структура экономики, исламское право, экономическое развитие, соответствие нормам шариата.

OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC FINANCE AND THE EVOLUTION OF ISLAMIC BANKING

Safarzoda Qalandar Saymahmud
Candidate of Economic Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Banking Activity, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

Over the past few decades, Islamic economics and finance has become one of the most popular economic and financial sectors in the civilized world, rapidly developing and maintaining its influence and prestige in the modern world. Despite the long history of Islamic economics and finance, its development and influence have only become evident in recent decades. The global community has once again proven that, in a world of competition and conflicting interests, Islamic economics and finance is the most stable economic and financial sector. In this regard, the author analyzes and discusses the important processes of the formation and development of Islamic economics and finance in Islamic and non-Islamic Muslim countries, focusing on a number of its advantages and merits.

Keywords: Islamic economics, Islamic banking, Islamic finance, evolution of Islamic banking, mixed economy, component structure of the economy, Islamic law, economic development, Shariah compliance.

МУҚАДДИМА

Иқтисодиёт як муҳити васеи институтсионалиест, ки онро равишҳои гуногун вобаста ба дин, оин, анъана ва расму русуми марбут ба равишҳои гуногуни иқтисод ташкил медиҳад. Дар ҷомеаи иқтисодӣ ҳар як соҳаи фаъолият дар муҳити омилии ташаккули иқтисод ва механизмҳои иқтисодӣ хосияти минтақавӣ ва бартарияти минтақавӣ дорад. Дар ҷомеаи имрӯза асосан ду равиши алоҳида ва ба ҳам алоқаманди иқтисодӣ дар ҳамин муҳит ҷой дорад, ки ин иқтисодиёт ва молияи анъанавӣ ва иқтисодиёт ва молияи исломӣ мебошад, ки вобаста ба тақсимшавии давлатҳои алоҳида омехтагӣ ва алоқамандӣ дар ин самт низ ба назар мерасад. Ҷаҳони ислом ҷаҳони суботкарда ва пешрафтаест, ки дар он талабот ва меъёрҳои гуногуни иқтисодӣ ва молиявӣ дар доираи шариат ва

эътиқодҳои динию мазҳабӣ сурат мегиранд, ки он бархилофи амалкардҳои фаъолияти иқтисодӣ дар сатҳи анъанавӣ мебошад.

Новобаста аз он ки таърихи иқтисодиёт ва молияи исломӣ дар муҳити ҷомеаи мутамаддин ва пешрафта назар ба иқтисодиёт ва молияи анъанавӣ чанд ҳазор сол қабл ба вуҷуд омадааст, ҳамоно маъруфият ва машҳурияти он дорои як қатор имконияту бартариятҳои муҳим барои ҷомеаи исломӣ ва зуҳури он дар давлатҳои мусулмонтабор мебошад. Мақсади мақола таҳлили равандҳои муҳими ташаккулёбӣ ва рушди иқтисодиёт ва молияи исломӣ, муайян намудани заминаҳои бавуҷудоии он ва баррасии афзалияту бартариятҳои он дар сатҳи давлатҳои исломӣ ва ғайриисломии мусулмонтабор мебошад.

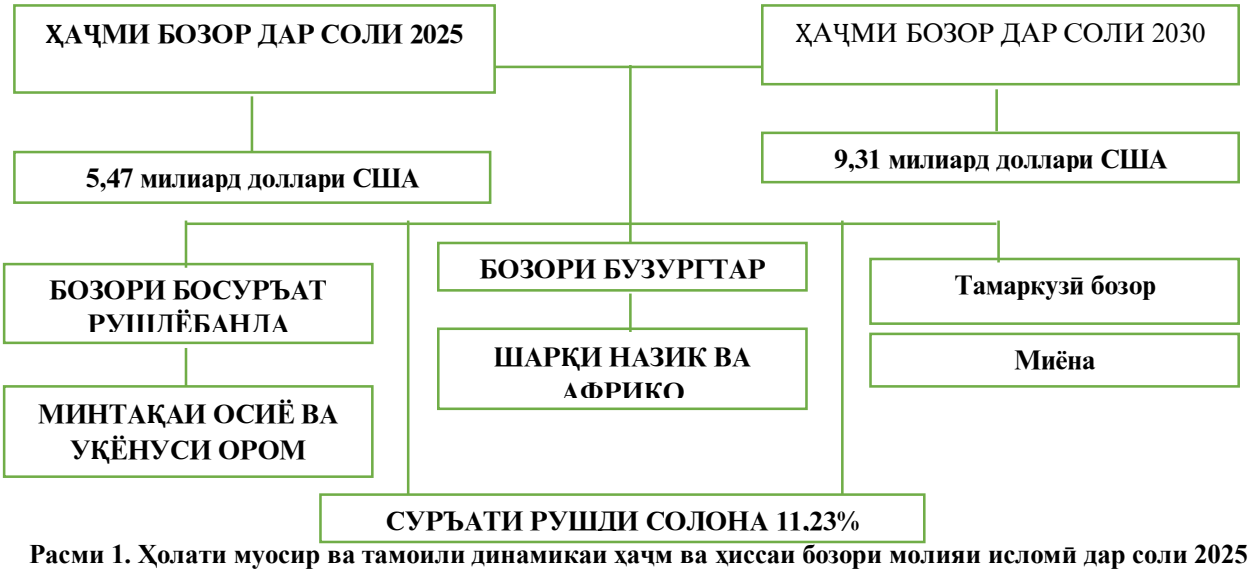
МЕТОДОЛОГИЯ

Дар ҷомеаи имрӯза иқтисодиёти исломӣ ва молияи исломӣ махсусан дар ҳошияи давлатҳои исломӣ муваффақ буда, дар баробари таҳдидҳо ва таконҳои иқтисодӣ тобоварии бештар ва зарари камтарро ба худ қабул менамоянд. Ин аст, ки таваҷҷуҳи олимону коршиносон ба ин соҳаҳои муҳим афзоиш ёфта, онро ба баррасии бештар гирифтаанд. Ҳамчунин як қатор давлатҳои мусулмонтабор дар иқтисодиёти худ равандҳои омехтаро пеш гирифта, ба ин самт таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд, то ба равишҳои гуногун устувории иқтисодӣ ва рушди онро дар заминаи имкониятҳо ва молиякунонии исломӣ тақвият диҳанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки муваффақиятҳои низоми молияи исломӣ аз нишондиҳандаҳои устувори онҳо қобили эътимод ва боварӣ мебошад.

Заминаи назариявӣ ва иттилоотии тадқиқотро асарҳои олимони ватанию хориҷӣ (В. Адыгезалов, В. Азарян, Л.П. Гуляева, И.А. Зарипов, Р.В. Пашков, Ю.Н. Юденков, С.Ҷ. Махшулов, Ш. Раҳимзода, Қ.С. Сафаров, Ш.Қ. Хайрзода) ва маълумоти таҳлилии манбаъҳои электронӣ (Mordor Intelligence, Ernst & Young) ташкил медиҳанд. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи ҳаҷми бозори молияи исломӣ ва суръати рушди солонаи он; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси нишондиҳандаҳои молияи исломӣ бо молияи анъанавӣ; усули таҳлили институтсионалӣ - барои арзёбии заминаҳои бавуҷудоӣ; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд

НАТИҶАҲО

Тавре ки аз миқёси ҷуғрофии бонкдории исломӣ маълум аст, бозори ҷаҳонии молияи исломӣ аз рӯи бахши молиявӣ ба якчанд зергурӯҳҳои ба ҳам алоқаманди исломӣ, ба монанди бонкдории исломӣ, такофул, сукук, фондҳои исломӣ ва монанди инҳо, тақсим мешавад, ки он маҷмуан ба минтақаҳои Ховари Миёна ва Африқо, Осиё ва Уқёнуси Ором, Аврупо ва монанди инҳо тааллуқ дорад. Дар таҳрибаи арзёбии бозори молиявии исломӣ арзиш ва иқтидори дороиҳо бо ифодаи арзиш (доллари ИМА) ҳисоб карда мешавад. Устувории иқтисоди исломӣ дар фароянҳои рақобатпазир метавонад сармояи бештари хориҷиро ба худ ҷалб намуда, имкониятҳои бозорҳои молиявиро густариш диҳад. Гуфтан мумкин аст, ки қисми зиёди иқтисоди ҷаҳонро иқтисоди исломӣ ё сармояи исломӣ ташкил медиҳад ва он метавонад ба таври чашмрас афзоиш ёбад (расми 1).

Расми 1. Ҳолати муосир ва тамоили динамикаи ҳаҷм ва ҳиссаи бозори молияи исломӣ дар соли 2025 ва дурнамои соли 2030 (бо млрд доллари ИМА)

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти электронии https://www.mordorintelligence.com/ru/industry-reports/global-islamic-finance-market.

Вобаста ба маълумотҳои дар расм овардашуда ҳаминро мушоҳида намудан мумкин аст, ки ҳиссаи бозори молияи исломӣ дар давоми солҳои 2019–2025 5,47 млрд доллари ИМА-ро ташкил намуда, имкони афзоиши он тибқи пешгӯиҳо то соли 2030 ба 9,31 млрд доллар баробар мегардад ва суръати рушди солонаи он 11,23%-ро ташкил менамояд. Сатҳи кофии суръати рушди молияи исломӣ ва ҳаҷми сармоягузориҳо ба давлатҳои исломӣ ба он боис гардидааст, ки тамоили рушди молияи исломӣ ва нишондиҳандаҳои он дар доираи таваҷҷуҳот ва дастгириҳои давлатӣ ба таври доимӣ афзоиш пайдо намояд. Ин афзоиш ба он боис мегардад, то суръати рушди фондҳои хайриявӣ ва дигар фондҳои ба ин монанд дар алоқамандӣ бо меъёрҳои шариат афзоиш ёбанд.

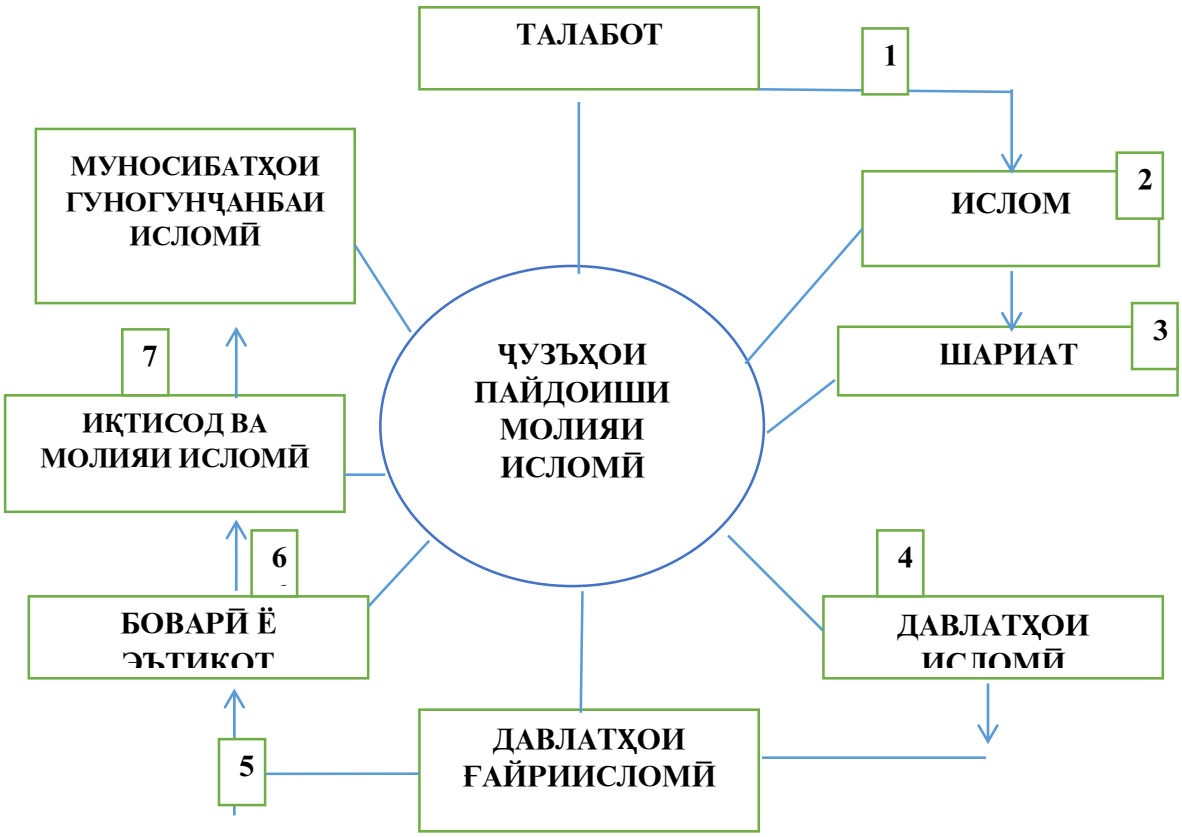
Аз сарчашмаҳо бар меояд, ки «...дороиҳои бонкдории исломӣ ҳамасола беш аз 17–18% меафзоянд ва ба гуфтаи коршиносон, ин аз рушди низоми бонкдории ҷаҳон тақрибан 10 маротиба зиёдтар аст» [5, с. 134]. Илова

бар ин, тибқи маълумотҳои сектори молиявӣ, ҳиссаи бонкҳои исломӣ дар маҷмуи нишондиҳандаҳои молиявӣ 68,45% [11]-ро ташкил медиҳад ва интизор меравад, ки то солҳои 2030 ба суръати 14,78% афзоиш меёбад. Тибқи сарчашмаҳои дигар чунин омадааст, ки «...дар ин авохир таваҷҷӯҳ ба фаъолияти низоми молиявии исломӣ босуръат афзоиш ёфта, дар фазои молиявии ҷаҳонӣ мунтазам васеъ шуда, ин низом батадриҷ мавқеи худро пайдо кардааст. Шумораи созмонҳо ва муассисаҳои молиявии исломӣ мунтазам афзоиш меёбад ва фондҳо ва ширкатҳои нави суғуртаи исломӣ ва ҳатто бонкҳо фаъолияти худро дар кишварҳои ғайримусалмонӣ фаъолона густариш медиҳанд» [1, с. 4].

МУҲОКИМА

Вусъати ҷаҳони ислом ва фарогир гардидани он вобаста ба иқтидор ва имконият ба он боис гардид, ки нуфузи равишҳои гуногуни иқтисодию молиявӣ дар доираи ин нуфузи оламгир ба маротиб густариш пайдо намоянд. Имрӯз дар ҷаҳони ислом ва радифи рақобатҳои иқтисодӣ, молиявӣ ва бонкдорӣ давлатҳои исломӣ ва дигар давлатҳои мусулмонтабор ба сифати конкурентҳои асосии бозори ҷаҳонӣ маҳсуб меёбанд. Агар вобаста ба равишҳои динӣ ва шариатӣ ба пайдоиши молияи исломӣ таваҷҷуҳ зоҳир намоем, пас маълум мегардад, ки молия ва муносибатҳои молиявии исломӣ баробари пайдоиши одам ба вуҷуд омада, дар тӯли таърих ба сифати як раванди мустақил дар байни ҷамъият шинохта шуданд. Тавре аз сарчашмаҳои дигари илмӣ бар меояд, «...сарфи назар аз талаботи нисбатан баланде, ки ба ташкили низоми молияи исломӣ гузошта шудаанд, дар даҳсолаҳои охир он бо рушди фаъол ва нишондиҳандаҳои назаррас тавсиф мешавад. Аз соли 2000 инҷониб, суръати афзоиши солона аз 10 то 20% буд. Танҳо дар давраи аз соли 2000 то 2013 ҳаҷми бозори молияи исломӣ 11 маротиба афзоиш ёфт» [4, с. 78].

Пайдоиш ва рушди молияи исломӣ дар ҳамоҳангӣ бо институтҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ дар баробари дигар равишҳои анъанавии иқтисодию молиявӣ дар заминаи талаботҳои ҷомеа ба вуҷуд омада, дар он ба таври доимӣ метавонад дигар имконоту иқтидорҳо нақши калидӣ бозанд. Зеро молияи исломӣ ва молияи анъанавӣ дар ҷаҳони иқтисод танҳо бо як равиш ё принсип фарқ менамоянд, ки он «Шариат» мебошад ва дар ҳамин муҳит он ба сифати як нормафзо ва муайянкунандаи равишҳои фарқкунанда мебошад. Дар доираи тадқиқотҳои илмӣ ва баррасиҳои мавҷуда, пайдоиши молияи исломӣ ва дар умум иқтисоди исломӣ бевосита ба пайдоиши ҷомеаи исломӣ ва худи ислом рост меояд. Мо меҳварияти пайдоиши молияи исломӣ, иқтисоди исломӣ ва бонкдорӣ ё институтҳои исломиро дар асоси заминаҳои зерин зарурӣ мешуморем (расми 2).

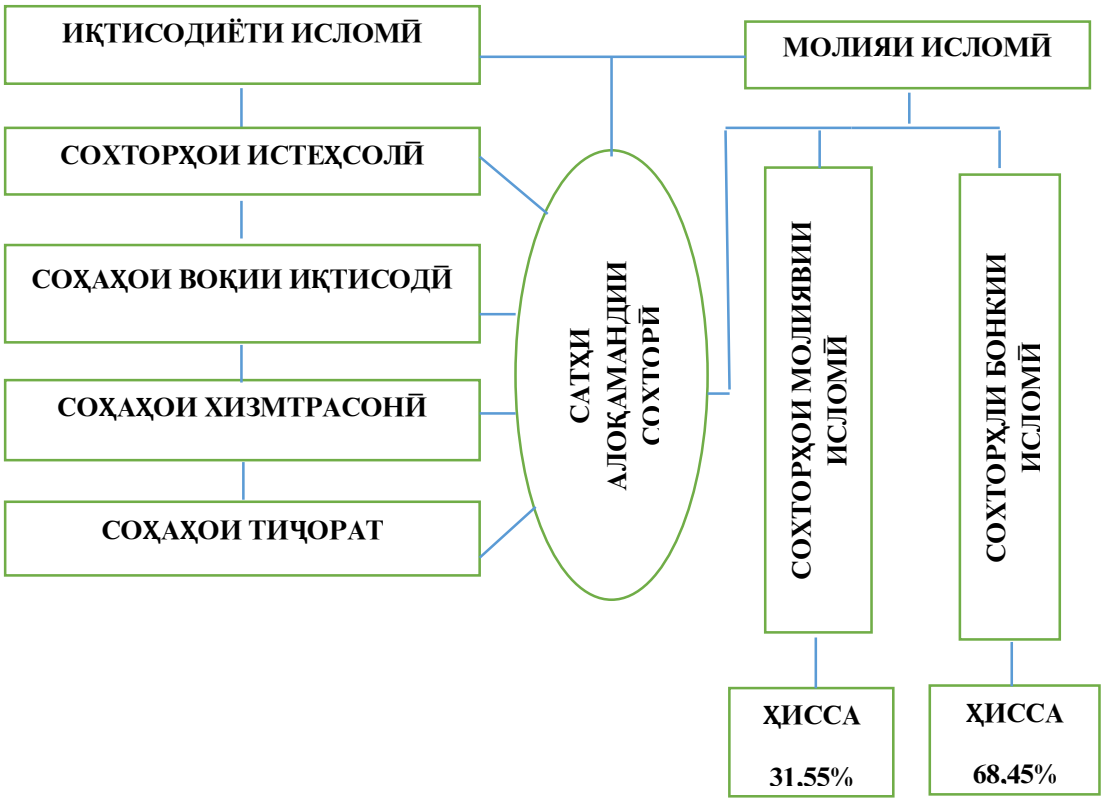
Расми 2. Восита ва заминаҳои асосии пайдоиши молия ва иқтисоди исломӣ дар ҷомеа

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Тавре ки маълум аст, дар ҷомеаи имрӯза пайдоиши молияи исломӣ ё иқтисоди исломӣ низ ба таври мустақим ба вуҷуд наомада, онро як қатор омилҳо ва талаботҳои барои ҳаёт ва эътиқодҳои инсон зарур ба вуҷуд овардаанд. Қабл аз ба вуҷуд омадани ҳар як омил, ки он метавонад аз иродаи инсон вобаста бошад, албатта ин талабот мебошад, ки дар заминаи он меҳварияти тамоми омилҳои марбут ба молияи исломӣ ва ғайриисломӣ ба вуҷуд меоянд. Зинаи дуюми расидан ба иқтисодиёти исломӣ ва молияи исломӣ дини ислом мебошад, ки он меҳварияти тамоми арконҳои молиявию диниро дар бар мегирад. Масъалаи дигаре, ки дар ҷаҳони ислом ба он

ба таври доимӣ эҳтиром гузошта мешавад ва риояи он чун меъёрҳои қонун барои ҳар як фарди мусулмон ҳатмист, ин шариат мебошад. Дар муҳити институтсионалӣ шариат як унсури ченакӣ ва нормафзоре мебошад, ки танзими тамоми равишҳои иқтисодӣ ва молиявии исломиро дар ҷомеа ба танзим медарорад. Маҳз дар ҷаҳони ислом меъёрҳои шариат иқтисодиёт, молия ва бонкдории исломиро аз дигар унсурҳои ба ин баробар дар ҷамъият мавҷудбуда фарқ мекунонад.

Пойгоҳи иқтисоди исломӣ асосан давлатҳои исломӣ ва давлатҳои мусулмонтабор маҳсуб ёфта, онҳо ин равандҳои барои ҷомеа муҳим ва зарурро дар доираи принсипҳои шариати исломӣ ташаккул ва рушд медиҳанд. Имрӯз дар баробари давлатҳои исломӣ дар зуҳури иқтисодиёт ва молияи исломӣ ҳиссаи давлатҳои ғайриисломии мусулмонтабор низ ниҳоят муҳим ва зарурӣ буда, онҳо низ дар рушди ин ду унсури барои ҷомеа муҳим нақши калидӣ доранд. Дар ин робита ҳиссаи давлатҳои ғайриисломӣ низ, ки бо қоидаҳои шариат дар шакли омехта мувофиқ ба қонунгузориҳои дохилӣ амал менамоянд, нақши калидӣ дошта, дар ҳар кадоми онҳо иқтисодиёти исломӣ ба тарзи омехта ҷорӣ мебошад. Дар ҷомеаи исломӣ вобаста ба равишҳои институтсионалӣ ду масъалаи асосӣ ҷой дорад, ки мушаххасоти онро дар расми 3 ифода кардаем.

Расми 3. Сохтори таркиби ҳиссавии иқтисодиёт ва молияи исломӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Вобаста ба мавҷудияти эътимод ва боварӣ иқтисодиёт ва молияи исломӣ метавонанд ташаккул ва рушд намоянд. Дар истифодаи меъёрҳои шариат ва риояи принсипҳои мавҷудаи он доштани эътиқод ва эътимод яке аз масъалаҳои асосӣ ва аввалиндараҷа маҳсуб меёбад. Иқтисодиёти исломӣ дар айни замон вобаста ба имкониятҳои табиӣ ва ҳамчунин канданиҳои фоиданок дорои имконият ва иқтидорҳои бузурги ҷаҳонист, ки ҳиссаи он дар таркиби иқтисодиёти ҷаҳон назаррас мебошад. Тибқи баъзе сарчашмаҳо ҳиссаи иқтисодиёти давлатҳои исломӣ дар маҷмуи умумии (ММД) иқтисодиёти давлатҳои дунё 8–10%-ро ташкил медиҳад. Илова бар ин иброз гардидааст, ки «...то соли 2019 бозори ҷаҳонии молияи исломӣ рушд карда, ба 2,2 триллион доллар баробар гардидааст, ки ин нишондиҳанда дар таносуб бо соли гузашта ба андозаи 7% афзоиш ёфтааст. Шумораи бонкҳои тиҷоратии исломӣ ба 418 адад баробар гардид. Ҳамчунин тибқи иттилои Ernst & Young, гарчанде ки бонкдории исломӣ танҳо як қисми дороиҳои бонкдории мусалмононро ташкил медиҳад, он нисбат ба дороиҳои бонкдории умумӣ зудтар афзоиш меёбад: масалан, аз соли 2009 то 2013 суръати афзоиши он 17,6% буд». Дар ҳамоҳангӣ бо равнди фаъолияти бонкдории исломӣ чунин оварда шудааст, ки «...байни ташкилотҳои молиявӣ бонкҳои исломӣ дараҷаи баланди тамоюли иҷтимоӣ доранд, яъне муассисаҳои молиявӣ-қарзиеанд, ки фаъолияти онҳо мувофиқи меъёрҳо ва талаботи шариат ташкил шудааст» [3, с. 7].

Дар сатҳи афзалиятҳои низоми молияи исломӣ ҳаминро гуфтан зарур аст, ки таъкид шудааст: «...мафҳуми бонкдории муштарак ё коллективӣ дар иқтисоди исломӣ нақши таърихӣ ва заруриро то замони имрӯз бозидааст». Ба гуфтаи иқтисоддон Муҳаммад Акрам Хон, мафҳуми асосии иқтисоди исломӣ назарияи рибо дар баробари нуқтаи истиноди дигар - закот, андоз аз сарват ва даромад аст. Тибқи назари нависандаи муосир Салоҳ Аш-Шайх, принсипҳои иқтисодии исломӣ бар асоси таълимоти ахлоқии Қуръон ва бар асоси татбиқи фиқҳ (ҳуқуқи исломӣ) дар доираи модели фиқҳӣ-иқтисодӣ асос ёфтаанд. Принсипҳои асосии шариат иборатанд аз ғарар ва манъи фасл мол билъа-ивад: ғарар исрор меварзад, ки ҳама ҷанбаҳои тиҷорат ё муомилот бояд пеш аз

бастани созишнома маълум бошанд, дар ҳоле ки манъи фасл мол билъа-ивад аз сарватмандшавии ноодилона тавассути тиҷорат пешгирӣ мекунад [11]. Дар воқеъ, иқтисоди исломӣ як низоми мураккаб ва муваффақиятомезест, ки дар он тамоми равишҳо ба таври муваффақона пеш мераванд. Бинобар ин дар баъзе сарчашмаҳо омадааст, ки «...барои он ки низоми иқтисодиёти исломиро дарк намоем, бояд аввал методологияи иқтисодиёти исломиро омӯхт» [10, с. 18].

ХУЛОСА

Дастовард ва муваффақиятҳои иқтисодиёти исломӣ ва молия ва бонкдории исломӣ аз ҳама ҷиҳат дар айни замон барои ҷомеа манфиатовар ва қобили эътимод мебошад. Вобаста ба таҷрибаи давлатҳои исломӣ, ташкили бонкдории исломӣ дар давлатҳои ғайриисломии мусулмонтабор аз нуқтаи назари самаранокӣ метавонад чанд баробар манфиатовар бошад, зеро иқтисодиёти омехта метавонад омили асосии рақобат гардида, як муҳити воқеан пешрафтаи иқтисодиётро ба вуҷуд оварад. Дар давлатҳои Осиёи Марказӣ, махсусан Тоҷикистон, ташкили иқтисодиёти исломӣ ва рушди низоми молиявӣ ва бонкдории исломӣ метавонад натиҷаҳои назаррасро ба миён оварад. Аз ин хотир, баҳра бурдан аз таҷрибаи муваффақи бонкдории исломӣ ва зич намудани ҳамкорӣ бо давлатҳои исломӣ метавонад натиҷаи дилхоҳ диҳад. Бонкдории исломӣ ва дар умум молия ва иқтисодиёти исломӣ дар доираи як қатор имкониятҳои институтсионалӣ ба вуҷуд омадаанд:

– зуҳури нуфузи ислом ва афзоиши шумораи мусулмонҳо ва ҳамзамон давлатҳои исломӣ ва исломитабор дар ҷаҳон;

– самаранокии баланди иқтисодӣ, молиявӣ ва бонкӣ доштани низоми иқтисодӣ ва молияи исломӣ дар давлатҳои исломӣ, мусулмонтабор ва ғайриисломӣ;

– хавфи паст доштан ва самаранокии баланд дар муносибатҳои иқтисодӣ ва молиявӣ;

– имконияти баланди ҳимоявӣ доштан дар муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ ва ғ.

Вобаста ба пайдоиши молияи исломӣ ду марҳалаи асосиро кашф намудан мумкин аст: дар марҳалаи аввал - заминаҳои асосии бавуҷудоии дини ислом ва дигар арконҳои исломӣ дар сатҳи давлатҳои исломӣ ва ғайриисломӣ; дар марҳалаи дуюм - рақобатпазирии баланд ва самаранокии зиёд доштани молияи исломӣ, ки боиси вусъати он дар сатҳи ҷаҳонӣ гаштааст. Новобаста аз он ки дар бораи низоми иқтисодӣ ва молияи исломӣ андеша ва назарҳои гуногун ҷой дорад, ҳамоно тибқи таҳлилҳо ва маълумотҳои таърихию назари олимону коршиносон, рушд ва нуфузи он баъд аз зуҳури дини ислом ва мушаххас гардидани меъёрҳои шариат ба вуҷуд омадааст. Дар давоми чанд соли охир вусъат ва нуфузи иқтисодиёт ва молияи исломӣ дар давлатҳои исломӣ ва ғайриисломии мусулмонтабор метавонад ба як муваффақияти қобили таваҷҷуҳ ноил гардад.

АДАБИЁТ

1. Адыгезалов В. Есть ли перспективы у исламского банкинга в России? // Газета «АЗЕРРОС». – 2009. – № 6. – С. 7.

2. Азарян В. Перспективы и тенденции исламской финансовой системы // Научное обозрение. Серия 1: Экономика и право. – 2012. – № 3–4.

3. Гуляева Л.П. Исламские банки как пример функционирования социально ответственного банковского бизнеса // Труд. Профсоюзы. Общество. – Международный университет «МИТСО». – 2012. – № 3. – С. 59–65.

4. Зарипов И.А. Исламские финансы как стратегический ориентир развития России // Вестник финансового университета. – 2016. – № 1 (91). – С. 78.

5. Пашков Р.В., Юденков Ю.Н. Исламский банкинг: монография. – Москва: РУСАЙНС, 2017. – С. 134.

6. Махшулов С.Д., Ходжаев Б.Б., Сафаров К.С. Устойчивость национальной валюты, её теория и методология // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 9. – С. 174–179. – EDN VQTTXM.

7. Раҳимзода Ш., Махшулов С.Ҷ. Масъалаҳои арзёбии иқтидори қарзӣ ва қарзпазирии субъектҳои кишоварзӣ дар шароити муосир // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – № 12. – С. 165–172. – EDN GQQEME.

8. Сафаров Қ.С. Ҷанбаҳои амалии фаъолият ва баҳодиҳии фаъолияти бонкҳои исломӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 10-1. – С. 174–181. – EDN CLWMTG.

9. Сафаров Қ.С. Нақш ва аҳаммияти бонкҳои исломӣ дар иқтисодиёт // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 12. – С. 240–247. – EDN JJNHZG.

10. Хайрзода Ш.Қ. Низоми молиявӣ ва бонкдории исломӣ: васоити таълимӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2017. – С. 18.

11. Манбаи электронӣ: https://www.mordorintelligence.com/ru/industry-reports/global-islamic-finance-market (санаи мурочиат 11.12.2025); https://ru.wikipedia.org/wiki (Исламская экономика, санаи мурочиат 26.01.2025).

УДК: 338.512

АҲАМИЯТИ ХАРОҶОТИ ИСТЕҲСОЛ ВА ФУРӮШИ МАҲСУЛОТ, КОР ВА ХИЗМАТРАСОНӢ ВА ТАСНИФИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ ИМРӮЗАИ ИҚТИСОДИЁТ

Олимов Дилшод Абдулхайрович
н.и.и., дотсенти кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола аҳамияти хароҷоти истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, кор ва хизматрасонӣ ва таснифи онҳо дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Муаллиф қайд намудааст, ки ба воситаи раванди гардиш, ин хароҷот аз даромади ширкат аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматрасонӣ) пайваста ҷуброн карда мешавад ва пайвастагии раванди истеҳсолотро таъмин мекунад. Инчунин арзиши истеҳсолот нишондиҳандаи асосии фаъолияти истеҳсолӣ ва иқтисодии корхонаҳоро фаро мегирад, аз ҷумла ҳаҷми хароҷот, усулҳои хароҷот, гурӯҳбандии хароҷот, таснифоти унсур ба унсури таксимоти хароҷот мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: баҳисобгирӣ, хароҷот, захираҳо, фаъолияти тиҷоратӣ, фаъолияти истеҳсолӣ, ашёи хом, хароҷотҳои истеҳсолӣ, фурӯши маҳсулот, хароҷоти корхонаҳо, арзиши аслӣ.

ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ И СБЫТОВЫХ ИЗДЕРЖЕК ПРОДУКЦИИ, ТРУДА И УСЛУГ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Олимов Дилшод Абдулхаирович
кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учёта Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматривается значение издержек производства и сбыта продукции, работ и услуг, а также их классификация в современных экономических условиях. Автор отмечает, что в процессе оборота эти издержки постоянно компенсируются доходами компании от продажи продукции (работ, услуг) и обеспечивают непрерывность производственного процесса. Себестоимость продукции также охватывает основной показатель производственной и экономической деятельности предприятий, включая объём затрат, методы учёта затрат, классификацию затрат и поэлементную классификацию распределения затрат.

Ключевые слова: бухгалтерский учёт, затраты, ресурсы, хозяйственная деятельность, производственная деятельность, сырьё, себестоимость продукции, объём продаж продукции, хозяйственные расходы, себестоимость реализованной продукции.

THE IMPORTANCE OF PRODUCTION AND SALES COSTS OF PRODUCTS, LABOR AND SERVICES AND THEIR CLASSIFICATION IN MODERN ECONOMIC CONDITIONS

Olimov Dilshod Abdulkhairovich
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Accounting Department of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines the importance of production and sales costs for products, works, and services, as well as their classification in the current economic environment. The author notes that during the turnover process, these costs are constantly offset by the company's revenue from the sale of products (works, services), ensuring the continuity of the production process. The cost of production also covers the main indicator of the production and economic activity of enterprises, including the volume of costs, cost accounting methods, cost classification and element-by-element classification of cost distribution.

Key words: accounting, costs, resources, business activities, production activities, raw materials, cost of production, sales volume of products, business expenses, cost of goods sold.

МУҚАДДИМА

Дар замони имрӯза фаъолияти тиҷоратӣ ва истеҳсолӣ дар ҳама гуна корхона бо истеъмоли ашёи хом, мавод, сӯзишворӣ ва энергия, пардохти музди меҳнат, саҳмҳои суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақа барои кормандон, истеҳлок ва як қатор хароҷоти дигари зарурӣ алоқаманд аст. Барои ҳисоб кардани маблағи умумии ҳамаи хароҷоти ширкат, онҳо ба як нишондиҳандаи ягона, ки онҳоро бо ифодаи пулӣ ифода мекунад, кам карда мешаванд. Ин нишондиҳанда арзиши аслӣ аст.

Мақсади мақола аз муайян намудани аҳамияти хароҷоти истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, кор ва хизматрасонӣ ва таснифи онҳо дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ошкор кардани роҳҳои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, кор ва хизматрасонӣ ва таснифи онҳо ва имкониятҳои истифодаи ҳисобкунии хароҷот иборат мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Масоили аҳамияти хароҷоти истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, кор ва хизматрасонӣ ва таснифи онҳо дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт дар таҳқиқоти илмии иқтисодчиёни ватанӣ омӯхта шудааст: Шарифов З.Р., Низомов С.Ф., Хушвахтзода Қ.Х., Калимуллоев М.В., Шоимардонов С., Бобиев И.А. ва дигарон. Асоси назариявии таҳқиқотро асарҳои ин олимон ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили иқтисодӣ - барои арзёбии хароҷоти иқтисодӣ ва баҳисобгирӣ; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси усулҳои арзёбии хароҷот (иқтисодӣ ва баҳисобгирӣ); усули гурӯҳбандӣ ва таснифот - барои таснифи хароҷот аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ, моддаҳои арзишӣ ва дигар аломатҳо; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Дар иқтисоди бозории имрӯза, арзиши истеҳсолот нишондиҳандаи асосии фаъолияти истеҳсолӣ ва иқтисодии корхонаҳо мебошад, зеро ҳисобкунии он барои: муайян кардани фоиданокии истеҳсолот ва намудҳои алоҳидаи маҳсулот; татбиқи баҳисобгирии дохилии хароҷоти истеҳсолӣ; муайян кардани захираҳои мавҷуда барои кам кардани хароҷоти истеҳсолӣ; муайян кардани нархҳои яклухти маҳсулот; ҳисобҳои самаранокии иқтисодӣ ва татбиқи технология, таҷҳизот ва чорабиниҳои ташкилӣ ва техникии нав; асосноккунии қарорҳо дар бораи истеҳсоли намудҳои нави маҳсулот ва қатъ кардани истеҳсоли намудҳои кӯҳнашуда зарур мебошад.

Вобаста аз ҳаҷми хароҷот, се намуди хароҷот фарқ карда мешаванд. Якум - арзиши истеҳсолот дар дохили истеҳсолот, ки хароҷоти истеҳсолот дар дохили истеҳсолот, аз ҷумла хароҷоти мустақими масолеҳ, амортизатсияи таҷҳизоти истеҳсолот, музди меҳнати коргарони асосии истеҳсолот, саҳмҳои иҷтимоӣ, хароҷоти нигоҳдорӣ ва истифодаи таҷҳизоти истеҳсолот ва хароҷоти умумии истеҳсолотро дар бар мегирад. Дуюм - хароҷоти истеҳсолӣ (арзиши маҳсулоти тайёр), ки илова бар хароҷоти сех, хароҷоти умумӣ (хароҷоти маъмурӣ, идоракунӣ ва умумии тиҷоратӣ) ва хароҷоти ёрирасони истеҳсолиро дар бар мегирад. Сеюм - арзиши пурра ё арзиши молҳои фурӯхташуда (фиристодашуда), ки нишондиҳандаест, ки арзиши истеҳсоли молҳо (корҳо, хизматрасониҳо) ва хароҷоти марбут ба фурӯши онҳоро дар бар мегирад.

Ғайр аз ин, байни арзиши банақшагирифташуда ва воқеӣ фарқ гузошта мешавад. Арзиши банақшагирифташуда дар аввали соли банақшагирӣ дар асоси меъёрҳои хароҷоти банақшагирифташуда ва дигар нишондиҳандаҳои банақшагирифташуда барои он давра муайян карда мешавад. Арзиши воқеӣ дар охири давраи ҳисоботӣ дар асоси маълумоти баҳисобгирӣ оид ба хароҷоти воқеии истеҳсолӣ муайян карда мешавад. Арзиши истеҳсолот бо нишондиҳандаҳои самаранокии истеҳсолот алоқаманд аст. Он қисми зиёди арзиши истеҳсолотро инъикос мекунад ва аз тағйирот дар шароити истеҳсолот ва фурӯш вобаста аст. Таҳлили хароҷот одатан дар тӯли сол ба таври систематикӣ барои муайян кардани захираҳои дохилӣ барои кам кардани хароҷот гузаронида мешавад.

Барои таҳлили сатҳ ва динамикаи тағйирот дар арзиши маҳсулот як қатор нишондиҳандаҳо истифода мешаванд. Инҳо иборатанд аз: хароҷоти тахминии истеҳсолот, арзиши маҳсулоти бозоргир ва фурӯхташаванда, коҳиши арзиши маҳсулоти муқоисашавандаи бозоргир ва арзиши як рубли маҳсулоти фурӯхташуда. Арзиши воҳидӣ (арзиши аслӣ) хароҷоти корхонаро барои истеҳсол ва фурӯши намуди мушаххаси маҳсулот, ки барои як воҳид ҳисоб карда шудааст, нишон медиҳад. Идоракунии арзиши истеҳсолот дар корхона раванди систематикии муайян кардани хароҷоти истеҳсолот барои ҳамаи маҳсулот ва арзиши ашёи алоҳида, назорати иҷрои ҳадафҳо оид ба кам кардани арзиши истеҳсолот ва муайян кардани имкониятҳои кам кардани хароҷот мебошад.

Фаъолияти ҳар як ташкилот дар истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир сармоягузорӣ ба омилҳои истеҳсолӣ: таҷҳизот, захираҳои моддӣ ва меҳнатӣ ва ғайраро дар бар мегирад, ки хароҷот ё хароҷоти муайянеро талаб мекунад. Тавре маълум аст, дар асоси баҳисобгирии идоракунӣ низоми идоракунии фоида тавассути идоракунии хароҷот сохта мешавад, зеро таснифоти оқилонаи равандҳо ва технологияҳо дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ имкон медиҳад, ки методологияи дурусти ҳисобкунии хароҷот истифода шавад [1, с. 176]. Хароҷот ифодаи пулии истифодаи омилҳои истеҳсолӣ мебошад, ки барои анҷом додани фаъолияти истеҳсолӣ ва фурӯши корхона зарур аст. Корхонаҳое, ки ба фаъолияти истеҳсолӣ машғуланд, хароҷоти истеҳсолиро муайян мекунанд, дар ҳоле ки ташкилотҳое, ки ба фаъолияти таъминот, фурӯш ва миёнаравии тиҷоратӣ машғуланд, хароҷоти тақсимотро муайян мекунанд.

МУҲОКИМА

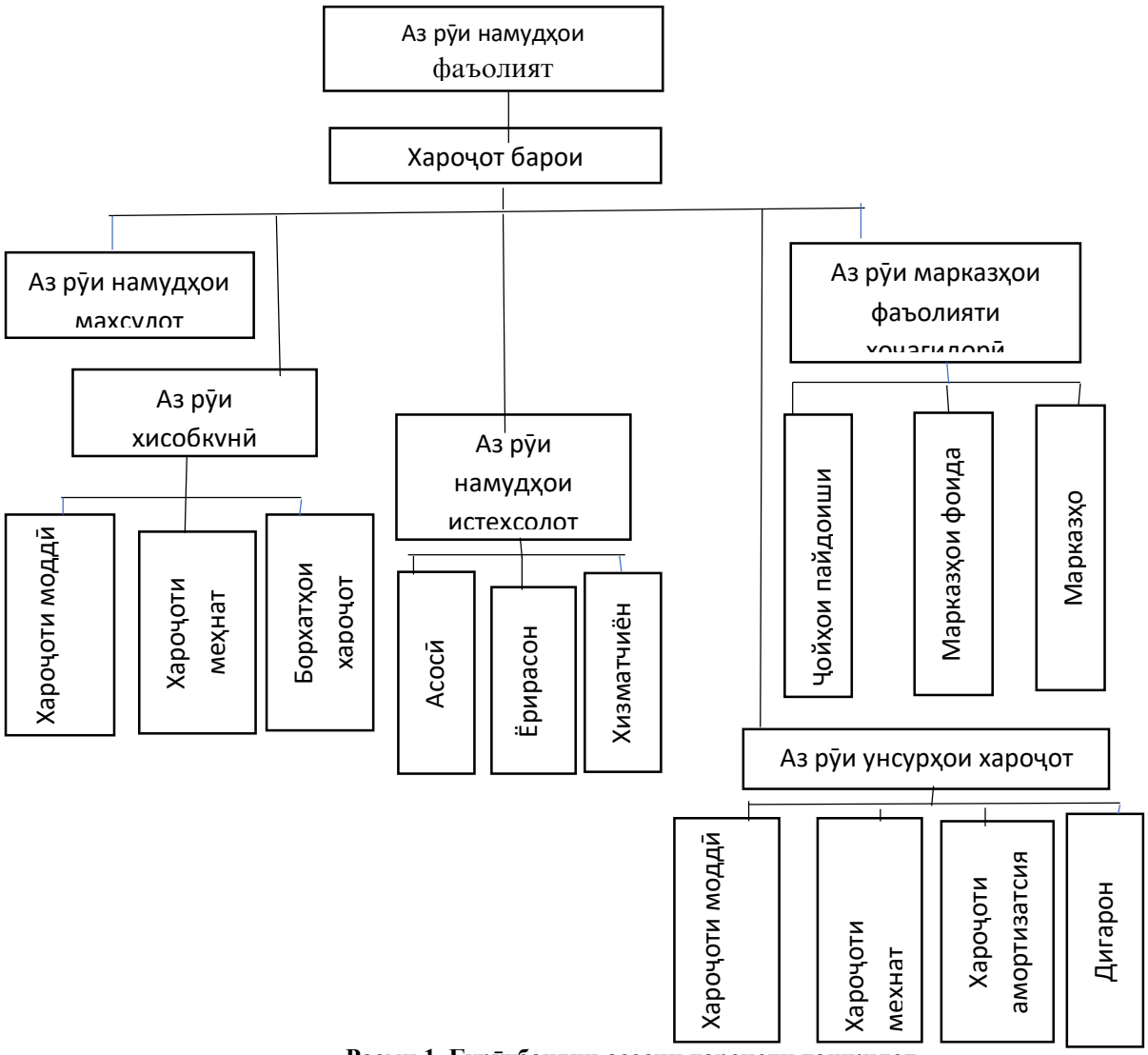
Хароҷот пардохтҳое мебошанд, ки аз ҷониби корхона ба таъминкунандагон анҷом дода мешаванд ё даромадҳое, ки аз ҷониби корхона ба таъминкунандаи захираҳо дода мешаванд, инчунин хароҷоти дохилии таъмини истифодаи захираҳо аз ҷониби корхонаи мушаххас ва барои варианти мушаххаси истеҳсолот. Хароҷотҳо алтернативӣ (муваққатӣ) номида мешаванд, агар онҳо арзиши захираҳои худро, ки бо роҳи самараноктарин истифода мешаванд, ифода кунанд. Ҳангоми арзёбии хароҷот, ду усул одатан истифода мешаванд: иқтисодӣ ва баҳисобгирӣ. Хароҷоти иқтисодӣ хароҷоти алтернативии ширкат мебошанд ва ҳам хароҷоти возеҳ (баҳисобгирӣ) ва ҳам хароҷоти ниҳонӣ (хароҷоти имкониятӣ)-ро дар бар мегиранд. Хароҷоти ниҳонӣ арзиши хизматрасонии омилҳои истеҳсолот мебошанд, ки дар раванди фаъолияти иқтисодӣ истифода мешаванд ва харидорӣ намешаванд, зеро онҳо ба ширкат тааллуқ доранд (фоиз ба сармояи сармоягузорӣ, дороиҳои ғайримоддӣ). Дар иқтисодиёти ватанӣ, равиши баҳисобгирӣ барои арзёбии хароҷот истифода мешавад: хароҷоти баҳисобгирӣ танҳо хароҷоти возеҳро дар бар мегирад, ки пардохтҳоро барои захираҳои бадастовардашуда ифода мекунанд.

Хароҷоти истеҳсолӣ хароҷоте мебошанд, ки бо шароити истеҳсолот асоснок карда шудаанд ва барои эҷоди арзишҳои муфид ё пешниҳоди хизматрасонӣ тавассути истеъмоли захираҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ равона карда шудаанд. Хароҷоти ташкилот миқдори захираҳое мебошанд, ки барои мақсадҳои мушаххас истифода мешаванд ва бо ифодаи пулӣ ифода карда мешаванд. Моҳияти иқтисодии корхона муқоисаи хароҷот ва натиҷаҳои фаъолияти он мебошад ва аз ин рӯ, самаранокии фаъолияти корхонаро танҳо бо муқоисаи хароҷот ва натиҷаҳо арзёбӣ кардан мумкин аст. Дар амалияи илмӣ ва тиҷоратӣ намудҳои гуногуни гурӯҳбандии хароҷот истифода мешаванд: бо усули тақсим кардани хароҷот ба арзиши маҳсулоти алоҳида - мустақим ва ғайримустақим; нисбат ба ҳаҷми истеҳсолот - доимӣ ва тағйирёбанда; аз рӯи хусусияти худ - истеҳсолӣ ва

ғайриистеҳсолӣ; аз рӯи усулҳои банақшагирӣ, баҳисобгирӣ ва тақсимот; гурӯҳбандӣ аз рӯи унсурҳои иқтисодии харочот (сметаи харочот); аз рӯи макони ба вуҷуд омадани харочот (аз рӯи моддаҳои арзишӣ); вобаста ба мақсад ва нақши худ дар раванди истеҳсолот, онҳо ба асосӣ ва ёрирасон тақсим мешаванд.

Гурӯҳбандии харочот аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ моддаҳои харочоти истеҳсолотро аз рӯи мундариҷаи иқтисодии онҳо ба унсурҳои оддӣ ва якхела тасниф мекунад. Ин гурӯҳбандӣ бар асоси якхелагии мундариҷаи иқтисодии харочоти муайян анҷом дода мешавад ва барои муайян кардани ҳамаи харочоти истеҳсолӣ пешбинӣ шудааст. Он ба саволи он, ки кадом харочот барои истеҳсоли ҳамаи маҳсулот заруранд, ҷавоб медиҳад, аммо манбаъ ва намуди харочотро ба назар намегирад. Онро барои омӯзиши динамикаи намудҳои алоҳидаи харочот ва пайваст кардани нишондиҳандаҳои харочоти истеҳсолӣ бо дигар бахшҳои нақшаи ҷории (солона) ширкат истифода бурдан мумкин аст. Аммо, он раванди ташаккули арзиши маҳсулотро аз рӯи марҳилаҳои истеҳсолот инъикос намекунад ва барои ҳисоб кардани арзиши воҳид мувофиқ нест. Дар натиҷа, зарурати гурӯҳбандии харочот ба миён меояд, ки ба ҳар як гурӯҳ имкон медиҳад, ки харочотеро, ки аз ҷиҳати усулҳои истифодашуда барои тақсим кардани онҳо ба маҳсулот якхелаанд, муттаҳид кунанд. Ин вазифа бо роҳи тасниф кардани харочот тавассути моддаҳои арзиш, ки дар он харочот аз рӯи самт ва макони пайдоиш гурӯҳбандӣ карда мешаванд, анҷом дода мешавад (расми 1).

Харочоти ширкат мустақиман ба фоидаи он таъсир мерасонанд. Табиист, ки ҳар қадар арзиши маҳсулоти он пасттар бошад, ширкат ҳамон қадар рақобатпазиртар аст, маҳсулот барои истеъмолкунандагон дастрастар аст ва таъсири иқтисодии фурӯши онҳо ҳамон қадар зиёдтар аст. Арзиши истеҳсолот нишондиҳандаи сифатии фаъолияти ширкат аст, зеро он ҳама ҷанбаҳои фаъолияти истеҳсолӣ, молиявӣ ва иқтисодии онро инъикос мекунад.

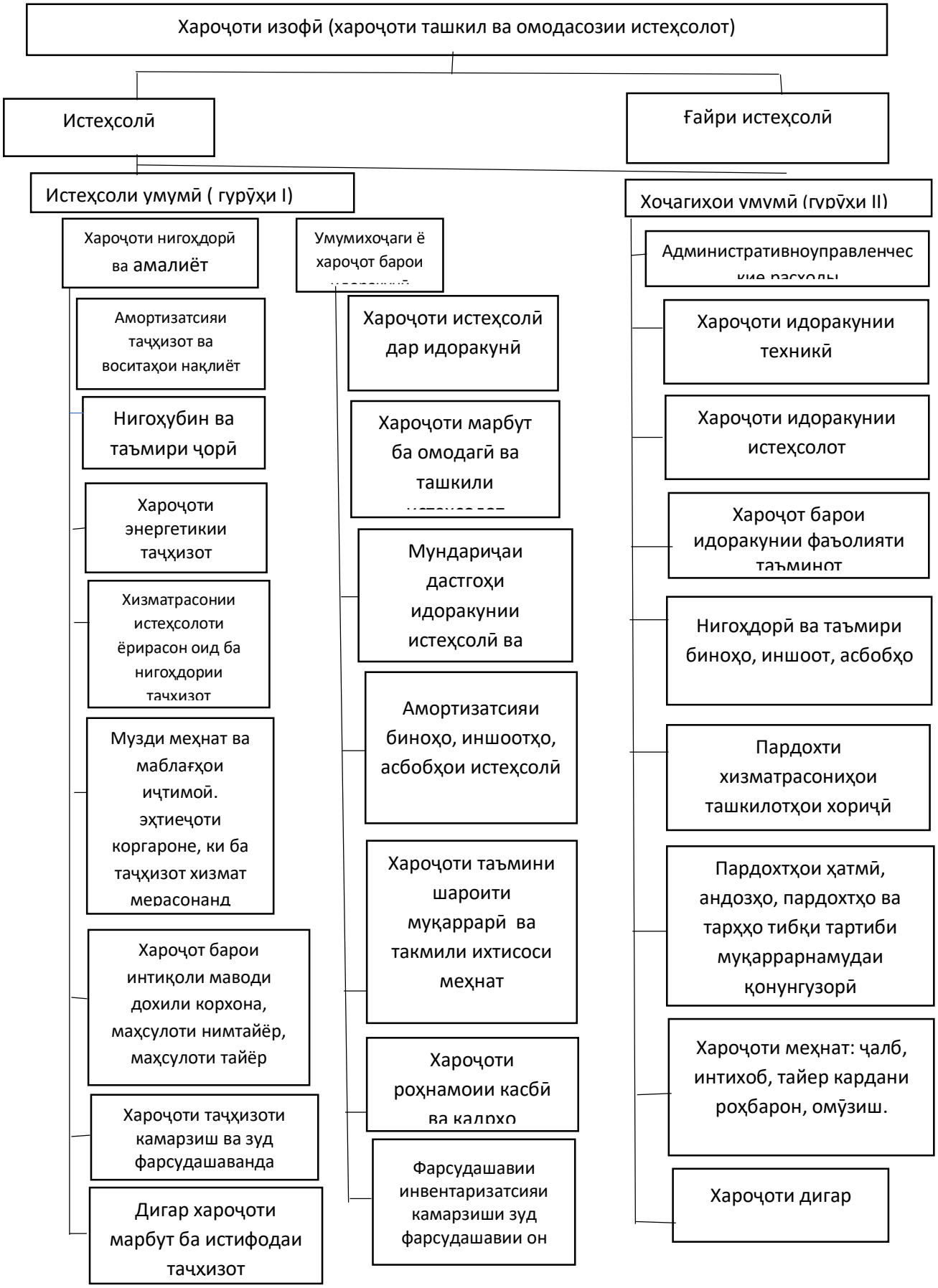

Расми 1. Гурӯҳбандии асосии харочоти ташкилот

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Гурӯҳбандии харочот аз рӯи моддаҳои арзишӣ бо хусусиятҳои ташкилӣ ва техникии истеҳсолот алоқаманд буда, баҳисобгирии таҳлилии харочоти ташкилотро муайян мекунанд ва барои ҳисоб кардани арзиши маҳсулоти алоҳида пешбинӣ шудаанд. Дар доираи харочоти умумии тиҷоратӣ ва истеҳсолии умумӣ, бисёр намудҳои харочот бо маҳдудиятҳо, меъёрҳо ва стандартҳои муқарраршуда барои андозбандӣ, назорати харочот

ва дигар мақсадҳо маҳдуд карда мешаванд. Хароҷоти умумӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: хароҷоти умумии истеҳсолӣ ва хароҷоти умумии тиҷоратӣ (расми 2).

Расми 2. Таснифи хароҷот оид ба омодагии истеҳсолот

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

ХУЛОСА

Ташаккули харочоти истеҳсолӣ унсури калидӣ ва дар айни замон мураккабтарин дар ташаккул ва рушди механизми истеҳсолӣ ва иқтисодии корхонаест, ки бо системаи баҳисобгирии молиявии идоракунӣ фаро гирифта шудааст. Фоиданокии истеҳсолот ва намудҳои алоҳидаи маҳсулот, муайян кардани имкониятҳои кам кардани харочот, муайян кардани нархи маҳсулот, ҳисоб кардани самаранокии иқтисодии ҷорӣ намудани таҷҳизот, технологияҳо ва чорабиниҳои ташкилӣ ва техникии нав, инчунин асоснок кардани қарорҳо дар бораи истеҳсоли маҳсулоти нав ва қатъ кардани маҳсулоти кӯҳнашуда аз омӯзиши бодиққати он ва татбиқи бомуваффақияти амалии баҳисобгирии идоракунӣ вобаста хоҳад буд.

АДАБИЁТ

1. Олимов Д.А. Хусусиятҳои ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ва нақши он дар идоракунии ташкилотҳои дорои моликияташон гуногун // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – № 1 (44). – С. 171–172.

2. Олимов Д.А., Бобомуродов П.Х., Раҷабов С. Нақши ҳисоботи идоракунӣ дар низоми идоракунии корхонаҳо // Паёми молия ва иқтисоди Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – Душанбе, 2024. – № 2/1. – С. 102–107.

3. Олимов Д.А., Бобомуродов П.Х., Раҷабов С. Истифодаи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ мувофиқи СБҲМ дар ширкатҳои сохтмонӣ // Паёми молия ва иқтисоди Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. – № 3 (37). – С. 233–241.

4. Шоймардонов С.Қ., Орзуев П.Ҷ., Барфиев Қ.Х., Бобиев И.А. Баҳисобгирии идоракунӣ: васоити таълимӣ барои мактабҳои олӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2017. – 468 с.

5. Раҳимов С.Х. Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит: васоити таълимӣ барои мактабҳои олӣ. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 272 с.

6. Калемуллоев М.В., Файзализода М.М. Ҷанбаҳои назариявии баҳисобгирии идоракунӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2020. - № 4. - С. 5-12.

7. Низомов С.Ф., Бобомуродов П.Х. Ташкили баҳисобгирӣ ва таҳияи ҳисоботи молиявӣ дар хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2020. - № 8. - С. 133-140.

УДК: 338

МАВҶУДИЯТ ВА ДАСТРАСИИ МАВОДИ ОЗУҚА - ОМИЛИ МУҲИМИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ

Исайнова Манижа Ҳисайновна
н.и.и., муаллими калон, мудири кафедраи идораи давлатӣ ва маҳаллии факултети иқтисод ва идоракунии давлатии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола самтҳои асосии мавҷудияти маводи озуқаворӣ ва дастрасии маводи озуқаворӣ, истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ ба ҳар сар аҳолӣ, индекси нархҳои озуқаворӣ ва таҳлили қиёсии нархҳои маҳсулотҳои озуқаворӣ нисбат ба мамлакатҳои ҳамсоя мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Инчунин як қатор пешниҳодҳо барои беҳтар шудани вазъияти дастрасии маводи озуқа ва нақши он дар таъмини амнияти озуқаворӣ асоснок ва пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: мавҷудият, амният, озуқа, дастрасӣ, индекс, нарх, аҳолӣ, маҳсулот, мавҷуд будани озуқаворӣ, дастрасии маводи озуқа.

НАЛИЧИЕ И ДОСТУПНОСТЬ ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ - ВАЖНЫЙ ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ

Исайнова Манижа Хисаиновна
к.э.н., ст. преподаватель, зав. кафедрой государственного и местного управления, Таджикский государственный финансово-экономического университета. Республика Талджикистан, Душанбе

В статье анализируются основные аспекты доступности и наличия продовольствия, производства продовольствия на душу населения, индекса цен на продовольствие и проводится сравнительный анализ цен относительно соседних стран. Обосновывается ряд предложений по дальнейшему улучшению ситуации с доступностью и производством продовольствия на душу населения и их роли в обеспечении продовольственной безопасности.

Ключевые слова: доступность, безопасность, продовольствие, индекс, цена, население, продукт, доступность продовольствия.

AVAILABILITY AND ACCESSIBILITY OF FOOD - AN IMPORTANT FACTOR IN ENSURING THE COUNTRY'S FOOD SECURITY

Manizha Khisainovna Isainova
Ph.D. in Economics, Senior Lecturer, Head of the Department of Public and Local Administration, TSUFE.
isainova9595@mail.ru

This article analyzes key aspects of food accessibility and availability, per capita food production, the food price index, and provides a comparative analysis of food prices relative to neighboring countries. It substantiates a number of proposals for improving per capita food accessibility and production and their role in ensuring food security.

Keywords: accessibility, security, food, index, price, population, product, food availability, food access.

МУҚАДДИМА

Яке аз самтҳои калидии рушди устувори иқтисодии кишвар таъмини амнияти озуқаворӣ ба шумор меравад. Ин раванд, пеш аз ҳама, такмили низоми идоракунии минтақавӣ, иҷрои самараноки вазифаҳои давлатӣ ва пешниҳоди хизматрасониҳои босифати давлатиро дар бар мегирад, ки ҳама ба рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳо мусоидат мекунанд.

Таъмин будани аҳолӣ бо маводи озуқа ва дастрасии доимии онҳо ба маҳсулоти ғизоӣ ҳамчун яке аз омилҳои асосии таҳкими амнияти озуқавории кишвар аҳаммияти аввалиндараҷа дорад. Масъалаи мазкур ҳамеша зери таваҷҷуҳи махсуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қарор дорад. Аз ҷумла, дар Паёми навбатии ба Маҷлиси Олӣ (16.12.2025) таъкид шуд, ки сатҳи ҳифзи амнияти озуқаворӣ аз 60 фоизи соли 2015 то 85 фоиз дар соли 2025 зиёд гардид [1].

Тақвияти иқтидори истеҳсолии соҳаи кишоварзӣ, баланд бардоштани ҳосилнокӣ, рушди инфрасохтори соҳа ва дастгирии истеҳсолкунандагони ватанӣ ҳамчун омилҳои муҳими расидан ба амнияти озуқаворӣ арзёбӣ мегардад. Ҳадафи асосии мақолаи мазкур таҳлили динамикаи истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ, индекси нархҳо ва дастрасии аҳолӣ ба маводи ғизоӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дар адабиётҳои иқтисодии олимони хориҷию ватанӣ мафҳуми дастрасии озуқаворӣ бо тарзҳои гуногун шарҳ дода шудааст. Мувофиқи таърифи умумипазир, «мавҷуд будани озуқаворӣ - мавҷудияти миқдори озуқаворӣ дар натиҷаи истеҳсоли худӣ ё аз ҳисоби бозор мебошад. Дар сатҳи мамлакат мавҷуд будани озуқаворӣ аз рӯи ҷамъи захираҳои озуқаворӣ, воридоти тиҷоратӣ, ёрии озуқаворӣ ва истеҳсолоти худӣ муайян карда мешавад» [5, с. 11].

Мафҳуми дастрасии озуқаворӣ ба аҳолӣ пеш аз ҳама ба имконияти аъзои хонавода барои дарёфти маҳсулоте, ки ба истеъмоли озуқаворӣ бехатар, балансифат ва вобаста ба даромаднокӣ мувофиқат мекунанд ва барои пешбурди ҳаёти солим талаботро қонеъ мегардонад, иртибот дорад [3]. Омилҳои мавҷудияти озуқаворӣ

иборатанд аз: шароити обу ҳаво, ҳосилнокӣ, саршумор ва маҳсулнокии чорво, нархи муқарраркардаи истеҳсолкунандаҳо, нархи хӯрокворӣ дар мамлакатҳои ҳамсоя, инчунин масъалаҳои сиёсати дохилӣ, ки истеҳсолот, савдо, тақсимот ва нархгузориро муайян менамоянд [5].

Ба ақидаи Исайнова М.Ҳ., «таъмини амнияти озуқаворӣ мамлакат аз сатҳи истеҳсоли ватании намудҳои асосии озуқа вобастагӣ дорад», зеро «маҳсулотҳои дар дохили кишвар истеҳсолшуда талаботи аҳолиро қонеъ накарда, зарурияти аз хориҷ ворид намудани маҳсулотҳои озуқавориро ба миён меорад» [4, с. 111].

Дар таҷриба, мавҷудияти маҳсулоти озуқа ба ҳар нафар аҳолӣ ба воситаи тарози (баланси) озуқаворӣ ба ҳисоб гирифта мешавад, ки ҳар кадом маҳсулоти асосии озуқаро аз ҷиҳати мавҷудияти умумӣ ва истеъмол дар давраи муайян (маъмулан як сол) нишон медиҳад.

МАВОДҲО ВА УСУЛҲО

Тадқиқоти мазкур ба усулҳои таҳлили оморӣ, муқоисавӣ-таҳлилӣ ва динамикӣ асос ёфтааст. Маълумотҳои оморӣ аз манбаъҳои расмии зерин гирифта шудааст:

- Маҷмуаи омории кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Агентии омор, 2025);
- Маҷаллаи омории «Нархҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Душанбе, 2025);
- Булитени бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ №1-2025;
- Барномаи бехатарии маҳсулоти озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019–2023.

Доираи вақтии таҳлил - солҳои 1991–2024. Таҳлили муқоисавии нархҳо бо пойтахтҳои кишварҳои ҳамсоя (Остона, Бишкек, Боку, Ереван, Минск, Маскав, Тошканд) дар асоси маълумотҳои соли 2024 анҷом дода шудааст. Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба ҳар сар аҳолӣ, индекси нархҳо ва мавқеи муқоисавии нархҳои маводи озуқаворӣ ҳамчун нишондиҳандаҳои асосии арзёбӣ интихоб шудаанд.

НАТИҶАҲО

Ҷадвали 1. Истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ ба ҳар сар аҳолӣ бо кг дар солҳои 1991–2024

№	Номгӯи маҳсулотҳо	1991	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/1991 кг (+/-)
1	Ғалладона	54,3	152,2	165,0	161,8	175,0	172,3	174,1	**+119,8**
2	Картошка	32,3	107,9	108,7	106,2	109,6	112,4	121,6	**+89,3**
3	Сабзавот	112,1	236,7	262,5	264,9	272,0	292,2	317,2	**+205,1**
4	Полезӣ	31,2	76,1	80,5	83,5	84,4	99,2	110,1	**+78,9**
5	Меваҳо ва буттамеваҳо	31,6	51,4	49,7	45,3	51,3	65,2	79,2	**+47,6**
6	Ангур	21,6	26,8	25,4	27,3	30,2	18,7	27,9	**+6,3**
7	Гӯшт (вазни кушташуда)	13,4	14,8	16,0	16,7	17,5	19,6	20,0	**+6,6**
8	Шир	104,9	108,5	108,5	106,3	106,6	109,8	113,3	**+8,4**
9	Тухм (дона)	81,1	78,7	104,5	107,4	121,4	120,2	121,7	**+40,6**

Сарчашма: Маҷмуаи омории кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омор, 2025. - с. 15.

Маълумотҳои ҷадвали 1 нишон медиҳанд, ки дар давоми солҳои 1991–2024 истеҳсоли маҳсулотҳои асосии кишоварзӣ ба ҳар сар аҳолӣ афзоиши назаррас доштааст. Истеҳсоли ғалладона аз 54,3 кг дар соли 1991 то 174,1 кг дар соли 2024 (3,2 маротиба) зиёд шудааст. Истеҳсоли картошка тақрибан 3,8 маротиба (аз 32,3 то 121,6 кг) афзоиш ёфта, истеҳсоли сабзавот беш аз 2,8 маротиба (аз 112,1 то 317,2 кг) зиёд шудааст.

Дар бахши чорводорӣ тамоюли мусбат низ ба назар мерасад: гӯшт аз 13,4 то 20,0 кг, тухм аз 81,1 то 121,7 дона, шир аз 104,9 то 113,3 кг дар соли 2024 расидааст. Ноустувории баъзе нишондиҳандаҳо (аз ҷумла ангур дар соли 2023 - 18,7 кг) зарурияти такмили идоракунии агротехникӣ ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлимро таъкид менамояд.

Ҷадвали 2. Индекси нархҳо ба молҳои ҷудогонаи озуқаворӣ дар солҳои 2020–2024 (бо фоиз)

№	Номгӯи маҳсулотҳо	2020	2021	2022	2023	2024
1	Гӯшти гов	99,5	97,0	100,8	100,2	99,5
2	Гӯшти мурғ	98,9	100,7	105,9	100,5	99,9
3	Ҳасиби ҷӯшонидашуда	100,0	104,9	100,3	100,7	100,0
4	Ҳасиби нимдудхурда	100,0	100,0	100,5	100,0	100,0
5	Моҳии зинда	100,0	100,9	100,0	100,0	100,6
6	Равғани пахта	106,5	99,2	96,8	96,9	102,2
7	Шири холис	105,5	101,8	105,7	103,0	101,4

8	Тухм	99,6	97,0	98,4	101,7	105,3
9	Шакар	99,4	99,5	99,9	98,6	97,0
10	Чой	101,0	100,7	100,0	100,0	100,0
11	Орди навъи якум	96,5	99,7	94,6	96,4	98,9
12	Маҳсулоти макаронӣ	99,5	101,5	99,4	99,8	99,7
13	Биринҷ	100,1	99,9	101,4	99,2	100,7
14	Картошка	99,8	97,1	106,5	108,0	100,7
15	Бехпиёз	96,6	102,7	110,5	96,6	101,3
16	Сабзӣ	98,0	90,1	89,5	85,7	102,5

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои омории маҷаллаи «Нархҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». - с. 30-39.

Маълумотҳои ҷадвали 2 нишон медиҳанд, ки дар давоми солҳои 2020–2024 индекси нархҳо дар аксари маҳсулотҳои озуқаворӣ дар ҳудуди 95-105 фоиз тағйир ёфтааст, ки нишонаи нисбати устувории нархҳо мебошад. Бо вуҷуди ин, ноустуворӣ дар баъзе гурӯҳҳо ба мушоҳида мерасад: нархи картошка дар соли 2023 ба 108,0 фоиз, бехпиёз дар соли 2022 ба 110,5 фоиз, гӯшти мурғ дар соли 2022 ба 105,9 фоиз расид.

Тухм пас аз коҳиш дар солҳои 2020-2022 (то 98,4 фоиз) дар соли 2024 ба 105,3 фоиз баланд шуд. Нархи орди навъи якум дар тамоми давра дар ҳудуди 94-99 фоиз қарор дошт. Ноустуворӣ дар сабзавот ва маҳсулоти яклухт (равғани пахта, тухм) асосан бо омилҳои мавсимӣ ва шароити бозор алоқаманд аст.

Ҷадвали 3. Таҳлили қиёсии нархҳои озуқаворӣ дар мамлакатҳои ҳамсоя, соли 2024 (воҳиди пулӣ)

№	Номгӯи маҳсулотҳо	Душанбе	Остона	Бишкек	Боку	Ереван	Минск	Маскав	Тошканд
1	Гӯшти гов	96,50	63,75	82,82	95,78	104,36	50,96	80,33	70,17
2	Ҳасиби ҷӯшондашуда	27,21	76,33	75,70	107,41	78,98	30,97	83,58	-
3	Равғани маска	130,42	108,59	60,18	143,73	179,14	81,93	156,50	113,90
4	Равғани растанӣ	19,09	17,04	20,30	29,81	22,65	19,19	16,39	18,75
5	Шир	9,88	8,58	10,42	19,85	14,30	7,36	10,56	9,13
6	Тухм	13,22	12,71	15,07	12,27	23,33	11,40	13,85	15,01
7	Шакар	11,40	8,25	9,97	14,07	13,18	8,66	8,52	11,17
8	Орди навъи олӣ	10,57	9,95	8,58	10,21	12,53	4,85	7,02	9,89
9	Картошка	5,54	3,41	6,05	7,97	7,00	3,88	6,88	5,71
10	Карам	4,54	3,20	4,48	5,01	4,83	4,01	5,28	2,67
11	Бехпиёз	2,94	3,03	4,51	6,36	9,62	5,92	6,20	2,72
12	Сабзӣ	3,79	2,63	5,52	6,42	9,59	4,45	5,61	4,20
13	Себ	12,14	13,76	9,11	13,43	16,10	10,23	17,29	13,07

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои омории Бюллетени «Нархҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», 2025. - с. 106-109.

Маълумотҳои ҷадвали 3 имконият медиҳанд, ки сатҳи нархҳо дар шаҳри Душанбе бо пойтахтҳои кишварҳои ҳамсоя ба таври қиёсӣ арзёбӣ карда шавад. Нархи гӯшти гов дар Душанбе (96,50) нисбат ба Остона (63,75), Бишкек (82,82) ва Минск (50,96) баланд, вале аз Ереван (104,36) пасттар мебошад.

Нархи равғани маска дар Душанбе (130,42) нисбат ба Бишкек (60,18) ва Минск (81,93) баланд, аммо аз Ереван (179,14) ва Маскав (156,50) паст мебошад. Нархи маҳсулотҳои саноатӣ - ҳасиби ҷӯшондашуда дар Душанбе (27,21) яке аз пасттаринҳо буда, чанд маротиба аз Боку (107,41) ва Маскав (83,58) кам аст. Маҳсулотҳои аввалия - орд, шир, картошка, сабзавот дар Душанбе дар сатҳи миёнаи минтақавӣ қарор доранд.

Дар маҷмӯъ нархҳои маҳсулоти озуқаворӣ дар Душанбе асосан дар сатҳи миёнаи минтақавӣ қарор дошта, барои маҳсулоти саноатӣ нисбатан рақобатпазир ва барои маҳсулоти аввалия (гӯшт, шакар) аз як қатор пойтахтҳои ҳамсоя баландтар мебошанд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки дар шароити ҳозира сатҳи истеҳсол ва истеъмоли маводи озуқаворӣ ба талаботи меъёри хӯрока ҷавобгӯ нест. Омилҳои асосии ин маҳдудият иборатанд аз:

– васеъ гардидани талаботи истеъмолӣ: мувофиқи нишондиҳандаи ФАО (2025), ин нишондиҳанда ба 3000 ккал/одам дар як шабонарӯз расидааст;

– афзоиши шумораи аҳолӣ: дар соли 2025 шумораи аҳолӣ ба 10,7 млн нафар расида, пешбинӣ мешавад, ки то соли 2030 ба 12 млн нафар хоҳад расид;

– маҳдудшавии заминҳои кишоварзӣ: имрӯз ба ҳар сар аҳолӣ танҳо 0,10 га замини кишт ва 0,06 га замини обӣ рост меояд;

– коҳиши маҳсулнокии замин бо сабаби ғайриоқилона истифода бурдани захираҳо дар баъзе ноҳияҳо (Рӯдакӣ, Хуросон, Дустӣ, Ҷайҳун ва ғ.);

– сатҳи пасти коркарди маҳсулот: камтар аз 1/3 шир, то 15 фоиз мева ва сабзавот ва камтар аз 5 фоизи гӯшт коркард мешавад;

– нокифоя будани усулҳои танзими давлатии бозори озуқаворӣ ва набудани механизмҳои самараноки нархгузорӣ.

МУҲОКИМА

Натиҷаҳои тадқиқот нишон медиҳанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми солҳои 1991–2024 пешрафти назаррасе дар истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ ба даст омадааст, бахусус дар бахши растанипарварӣ. Афзоиши истеҳсоли ғалладона, картошка, сабзавот ва полезӣ аз таҳкими иқтидори истеҳсолии соҳаи кишоварзӣ шаҳодат медиҳад.

Бо вуҷуди ин, мавҷудияти шумораи афзояндаи аҳолӣ, маҳдудияти заминҳои кишоварзӣ ва сатҳи пасти коркарди маҳсулот тамаркузи иқтисодиро ба маводи хоми воридотӣ нигоҳ медорад. Таҳлили қиёсии нархҳо бо кишварҳои ҳамсоя нишон медиҳад, ки мавқеи нархии Тоҷикистон барои маҳсулоти саноатӣ рақобатпазир аст, аммо барои маҳсулоти аввалия баъзе монеаҳо вуҷуд дорад.

Ноустувории нархҳои баъзе маҳсулот (картошка, бехпиёз, тухм) мавсимӣ буда, ба норасоии механизмҳои нигаҳдошт ва коркард алоқаманд аст. Рушди агросаноат ва сармоягузорӣ ба инфрасохтори нигаҳдошту коркард метавонад ин мушкилотро то ҳадде ҳал намояд. Таҷрибаи кишварҳои ҳамсоя, аз ҷумла Ҷумҳурии Узбекистон, дар рушди корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ барои Тоҷикистон арзишманд аст.

ХУЛОСА

Таҳлили маводҳои оморӣ имконият дод, ки нишондиҳандаҳои истеҳсол, нарх ва дастрасии озуқаворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми солҳои 1991–2024 ба таври ҳамаҷониба баррасӣ карда шаванд. Барои беҳтар гардидани вазъияти дастрасии маводи озуқа ва таъмини амнияти озуқаворӣ минтақа пешниҳодҳои зерин пешкаш карда мешаванд:

– истифода намудани дастовардҳои илмӣ-техникӣ барои баланд бардоштани ҳосилнокии маҳсулоти кишоварзӣ ва маҳсулнокии чорво;

– пешгирии талафоти маҳсулот ҳангоми ҷамъоварии ҳосил, интиқол ва нигаҳдорӣ;

– ташкил ва рушди корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ дар дохили минтақа ва кишвар бо истифода аз таҷрибаи кишварҳои ҳамсоя;

– таъмини боэътимоди воридоти озуқаворӣ тариқи аз байн бурдани монеаҳои сунъӣ дар ҳаракати молҳо;

– васеъ намудани азхудкунии заминҳои обёришаванда ва баланд бардоштани ҳосилнокии зироатҳо.

Амалинамоии маҷмуи чорабиниҳои дар боло овардашуда барои таъмини суръати мӯътадил ва устувори рушди истеҳсолоти кишоварзӣ, ташкили шароитҳо барои истиқлолияти озуқаворӣ, тақвияти танзими давлатии муносибатҳои иқтисодии байнисоҳавӣ ва ташкили механизми самараноки агросаноатӣ равона мегардад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурӣ». Шаҳри Душанбе, 16 декабри соли 2025.
2. Маҷмуаи омории кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омор, 2025. - 390 с.
3. Маҷмуаи омории булитени «Нархҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». Душанбе, 2025. - 51 с.
4. Исайнова М.Ҳ. Ҷанбаҳои минтақавии таъмини амнияти озуқаворӣ (дар мисоли Ноҳияҳои тобеи Ҷумҳурӣ): Диссертатсия. - Душанбе, 2022. - 200 с.
5. Бюлетени бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ №1-2025.
6. Барномаи бехатарии маҳсулоти озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019. -2023. – 3-6 с.

УДК: 336.221

ТАНЗИМИ АНДОЗ ҲАМЧУН ФИШАНГИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

Ҳасанзода Яъқуб
доктори PhD, мудири кафедраи информатикаи амалӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар шароити кунунӣ танзими андоз яке аз воситаҳои муҳими сиёсати иқтисодии давлат буда, он метавонад ҳамчун фишанги рушди устувори иқтисодӣ баромад намояд. Давлат метавонад тавассути танзими андоз дар доираи имтиёз ва дигар сабукиҳои андозӣ ба фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ, ҷалби сармоягузорӣ ва рушди бахшҳои воқеии иқтисодиёт мусоидат намояд. Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии танзими андоз ҳамчун фишанги рушди иқтисодиёт дар доираи ақидаи олимон ва санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Инчунин қисми даромад ва хароҷоти буҷети давлатӣ таҳлил ва ҳиссаи таносуби онҳо дар ММД муайян карда шудааст. Ҳамзамон ҳиссаи андозҳои мустақим ва ғайримустақим дар таркиби даромадҳои андозӣ муайян ва арзёбӣ гардида, оид ба номувозинатӣ ва таъсири он ба рушди фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ хулоса ва тавсияҳои муфид пешниҳод карда шудааст. Илова бар ин масъалаи таъсири коҳишдиҳии гаронии андоз ба сармоягузории мустақими хориҷӣ, рушди фаъолияти субъектҳои истеҳсолию хизматрасонӣ ва тавсеаи иқтидори андоз мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: танзими андоз, табодули рақамӣ, субъектҳои хоҷагидор, иқтидори андоз, даромадҳои андозӣ, андозҳои мустақим ва ғайримустақим, буҷети давлатӣ, рушди иқтисодӣ, соҳибкории электронӣ, механизми андозбандӣ, низоми андоз, гаронии андоз.

НАЛОГОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КАК РЫЧАГ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Хасанзода Якуб
доктор PhD, заведующий кафедрой прикладной информатики в экономике, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Республика Таджикистан, Душанбе

В современных условиях налоговое регулирование является одним из важнейших инструментов государственной экономической политики и может выступать в качестве рычага устойчивого экономического развития. Государство может стимулировать деятельность хозяйствующих субъектов, привлекать инвестиции и развивать реальные сектора экономики посредством налогового регулирования в рамках льгот и других налоговых стимулов. В данной статье анализируются и обсуждаются теоретические и практические аспекты налогового регулирования как рычага экономического развития в рамках мнений учёных и нормативно-правовых актов. Также анализируются доходная и расходная части государственного бюджета и их относительная доля в ВВП. Одновременно определяется и оценивается доля прямых и косвенных налогов в структуре налоговых поступлений, представлены полезные выводы и рекомендации по дисбалансу и его влиянию на развитие хозяйствующих субъектов. Кроме того, рассматривается вопрос о влиянии снижения налоговой нагрузки на прямые иностранные инвестиции, развитие деятельности производственно-сервисных предприятий и расширение налогового потенциала.

Ключевые слова: налоговое регулирование, цифровая трансформация, хозяйствующие субъекты, налоговый потенциал, налоговые поступления, прямые и косвенные налоги, государственный бюджет, экономическое развитие, электронный бизнес, механизм налогообложения, налоговая система, налоговое бремя.

TAX REGULATION AS A LEVER OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Hasanzoda Yakub
PhD, Head of the Department of Applied Informatics in Economics, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

In today's environment, tax regulation is one of the most important instruments of state economic policy and can act as a lever for sustainable economic development. The state can stimulate the activities of economic entities, attract investment, and develop the real sectors of the economy through tax regulation through benefits and other tax incentives. This article analyzes and discusses the theoretical and practical aspects of tax regulation as a lever for economic development, drawing on scholarly opinions and legal regulations. It also examines the revenue and expenditure components of the state budget and their relative share in GDP. It also determines and evaluates the share of direct and indirect taxes in the structure of tax revenues, presenting useful conclusions and recommendations on the imbalance and its impact on the development of economic entities. Furthermore, the impact of reducing the tax burden on foreign direct investment, the development of manufacturing and service enterprises, and the expansion of tax potential is considered.

Key words: tax regulation, digital exchange, economic entities, tax potential, tax revenues, direct and indirect taxes, state budget, economic development, e-business, taxation mechanism, tax system, tax burden.

МУҚАДДИМА

Дар шароити дигаргуншавии равандҳои иқтисодӣ ва молиявӣ, нақши сиёсати андоз дар танзими фаъолияти субъектҳои хоҷагидории бахшҳои воқеӣ аҳамияти махсусро касб менамояд. Дар чунин ҳолат, низоми андозбандӣ на танҳо фишанги асосии танзими манбаи асосии буҷети давлат, балки ҳамчун воситаи муҳими

ҳавасмандгардонӣ барои рушди фаъолияти субъектҳои хоҷагидор, ҷалби сармоягузорӣ ва таъмини рушди иқтисодию молиявӣ мусоидат менамояд. Танзими муносибатҳои андозӣ бояд ба принсипҳои андозии адолат, шаффофият, устуворӣ ва мутобиқшавӣ ба шароити муосири иқтисодӣ мутобиқат намояд.

МЕТОДОЛОГИЯ

Тибқи ақидаи И.Р. Иброҳимзода ва Я. Ҳасанзода, «...танзими андоз фишанги муҳими низоми андоз буда, звенои пайвасткунандаи банақшагириву назорат ба шумор рафта, таркиби асосии раванди идоракунии андозҳо мебошад. Ҳадафи асосии танзими андоз ин баробар намудан ё дар ҳолати мувозинатӣ нигоҳ доштани манфиатҳои иқтисодии ҷамъият, иттиҳодияҳо ва манфиатҳои иқтисодии шахсӣ аст» [4, с. 52]. Инчунин С. Маъдиев ва У.М. Воҳидов қайд менамоянд, ки «...ташаккул ёфтани механизми институтсионалии танзими андоз аз алоқамандии зичи шарикии бахши хусусӣ ва давлат вобастагӣ дорад» [6, с. 4]. Яъне вобаста ба ҳолати дигаргуниҳои иқтисодӣ бояд низоми андоз мутобиқ карда шавад. Мақсади мақола ин омӯзиши андоз ва танзимнамоии он ҳамчун фишанги рушди иқтисодиёт мебошад.

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанию хориҷӣ (Иброҳимзода И.Р., Ҳасанзода Я., Маъдиев С., Воҳидов У.М., Бегматов А.А., Нуров Ш.С., Ҷумъабоев Х.Қ., Адам Смит) ва санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ (Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, Стратегияи миллии рушд то соли 2030) ташкил медиҳанд. Заминаи иттилоотиро маълумоти омории маҷмуаҳои «Молияи Тоҷикистон» ва «Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ташкил медиҳанд. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ — барои омӯзиши динамикаи даромаду хароҷоти буҷет ва ҳиссаи андозҳои мустақиму ғайримустақим дар солҳои 2019–2024; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси нишондиҳандаҳо; усули таҳлили сохторӣ - барои арзёбии таносуби андозҳо дар даромадҳои андозӣ; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Бояд қайд намуд, ки андозҳои муосир маҳсули бевоситаи ҷомеаҳои демократӣ мебошанд, ки дар асоси иқтисоди бозории раванди иҷтимоидошта амал мекунанд. Онҳо ифодаи ҳамоҳангии манфиатҳои қишрҳои гуногуни иҷтимоии ҷомеаҳои мухталиф мебошанд. Бинобар ин принсипи асосии истифодаи андозҳо ин рушди ҷомеа бо назардошти манфиатҳои ҳаётан муҳими он мебошад. Дар ин бобат классики бузурги илми иқтисод Адам Смит чор самти муҳимтарини ташкили дурусти низоми андозро зикр намудааст, ки онҳо чунинанд [9, с. 102]:

1) Миқдоран мувофиқ будани сатҳи андозбандӣ бо даромадҳои андозсупорандагон. Мутаассифона, дар ҷомеаҳои муосир шарти мазкур ҳангоми танзими низоми андоз ба таври зарурӣ ба инобат гирифта намешавад, бинобар ин чунин ҳолат ба иқтисоди ниҳонӣ оварда, боиси коҳишёбии иқтидори андозӣ мегардад;

2) Мушаххас будан ва пешакӣ муайян намудани сатҳ ва ҳаҷми андозҳо. Ин шарт дар кодексҳои андози кишварҳои гуногун акси худро пайдо намудааст;

3) Мувофиқ будани тарз ва давраи андозбандӣ барои андозсупорандагон. Масалан, андоз аз арзиши илова, ки аслан аз сатҳи истеъмол гирифта мешавад, аз маводи воридшуда ҳанӯз зимни аз сарҳад гузаштани он гирифта мешавад. Ба ақидаи мо, дар соҳаҳои саноати коркард хуб мешуд, агар чунин андоз на дар сарҳад, балки баъди истеҳсоли мол ситонида мешуд, ки ин ба самаранокии иқтисодии фаъолияти субъектҳои хоҷагидор ва васеъ гардидани иқтидори андоз мусоидат менамуд;

4) Самаранокии баланди идоракунии низоми андоз. Яъне дар чунин муносибатҳои андозӣ байни давлат ва субъектҳои андозсупоранда аз нигоҳи адолати иҷтимоӣ пойдор мегардад.

Сиёсати андоз қисми таркибӣ ва муҳими сиёсати давлатӣ буда, дар аксари давлатҳои ҷаҳон баҳсу мунозираҳо оид ба муносибатҳои андозӣ мавҷуд мебошад. Чунин ҳолат дар аксар мавридҳо ба рушди иқтисодии давлатҳо таъсири манфӣ мерасонад. Масъалаи мазкур, махсусан ба низоми прогрессивии андозбандӣ ва мутаносиби андозситонӣ, шакли мушаххаси сиёсӣ пайдо мекунад. Бинобар ин қайд намудан мумкин аст, ки дар шароити табодули рақамӣ масъалаи муносибатҳои андозӣ ва механизми андозбандӣ барои соҳибкории рақамӣ боз ҳам мураккабтар гардида истодааст. Тибқи ақидаи Воҳидов У.М., «...рушди бизнес-моделҳои рақамӣ дар шароити имрӯза барои бахшу соҳаҳои алоҳида, аз ҷумла низоми андоз, мушкилотро ба миён меорад. Чунки на ҳамаи субъектҳои хоҷагидорӣ фаъолияти хешро тибқи технологияҳои рақамӣ ба роҳ мондаанд. Бояд ҳам низоми андозбандии кишвар ва ҳам субъектҳои андозсупоранда фаъолиятро дар доираи бизнес-моделҳои рақамӣ ба роҳ монанд» [2, с. 95]. Вобаста ба ин қайд намудан зарур аст, ки танзими муносибатҳои андозӣ дар доираи сиёсати андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон минбаъд тибқи талаботҳои табодули рақамӣ мутобиқ гардонида шавад.

МУҲОКИМА

Дар аксари давлатҳои мутараққӣ ва рӯ ба рушд ниҳода ислоҳоти андоз ба барномаҳои стратегии давлатӣ ворид карда шудааст. Сиёсати давлатии андоз бояд хусусияти мутавозин дошта бошад. Дар чунин вазъият сиёсати андоз омили рушди босуръати болоравии иқтисод хоҳад гардид. Самаранок кам гардонидани сатҳи гаронии андоз ба воридшавии сармояҳои мустақими хориҷӣ таъсири хеле мусбӣ мерасонад. Яъне чунин ҳолат имконияти сармоягузории соҳибкорони ватаниро низ хеле афзун хоҳад гардонид. Мутавозинии сиёсати андоз ба сохти таркибии сармоягузориҳо таъсири мусбӣ расонида, ҳиссаи маблағгузориҳои дарозмуддатро боло мебардорад, зеро ҳар қадар сатҳи гаронии андоз паст, устувор ва пешгӯишаванда бошад, ҳамон қадар сармоягузорон ба бунёди шаклҳои нави хоҷагидорӣ, хусусан корхонаҳои истеҳсолӣ рағбат пайдо хоҳанд кард. Чунин алоқамандӣ хусусан барои Тоҷикистон муҳим аст, зеро саноатикунонии босуръат дар шароити кунунӣ дорои аҳамияти махсус мебошад.

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 рушди нишондиҳандаҳои иқтисодию иҷтимоӣ тибқи сенарияҳои инертсионӣ, индустриалӣ ва индустриалию инноватсионӣ муайян гардидаанд [10, с. 17]. Яъне тибқи сенарияҳои мазкур мутаносибан ҳиссаи андозҳои холиси

ғайримустақим дар сохтори ММД - 12,5%, 12,5%, 12%, хароҷоти соҳаи маориф ва илм дар сатҳи 5-5,5%, 5,5-6%, 7% баробар шуда, дар соҳаи тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ - 7,5%, 8-9% ва 10%-и ҳиссаи ММД-ро ташкил медиҳанд. Бояд қайд намуд, ки дар стратегияи мазкур масъалаҳои танзими андозии иқтисодиёт ниҳоят кам оварда шудааст, ки боиси мушкилоти танзими он дар шароити рақамикунонӣ гардидааст. Ҳамзамон мутавозинии сиёсати андоз дар шароити имрӯза ҳамчун омили баландбардории сатҳи некӯаҳволии мардум хизмат мекунад. Яъне аз як тараф, устувор ё самаранок кам намудани гаронии андоз боиси озод гардидани маблағҳои зиёде мегардад, аз тарафи дигар, мутавозинии сиёсати андоз мутаносибан ба афзоиши иқтидори андоз оварда мерасонад. Дар натиҷа, даромади давлатӣ зиёд гардида, барои рушди иқтисодию иҷтимоии давлат равона мегардад. Вобаста ба ин динамикаи иҷрои қисми даромад ва хароҷоти буҷети давлатиро мавриди таҳлил қарор медиҳем (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Динамикаи иҷрои қисми даромад ва хароҷотҳои буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019–2024, млн сомонӣ

	2019	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Даромадҳои буҷети давлатӣ	23 469,4	25 065,0	30 053,8	36 056,8	43 903,4	46 613,9
Хароҷотҳои буҷети давлатӣ	23 806,6	24 812,5	29 342,7	35 338,9	43 034,8	45 836,1
Фоида (+), каср (-)	-337,2	252,5	711,1	717,9	868,6	777,8
Ҳиссаи фоида (каср) дар ММД, %	-0,4	0,3	0,7	0,6	0,7	0,5

Сарчашма: [8, с. 372].

Аз рӯйи ҷадвали 1 мушоҳида мегардад, ки даромад ва хароҷоти буҷет дар давраи таҳлилӣ рӯ ба афзоиш доранд. Агар даромади буҷети давлатӣ соли 2019 ба 23 469,4 млн сомонӣ баробар бошад, пас нишондиҳандаи мазкур дар соли 2024 ба 43 903,4 млн сомонӣ баробар гардида, афзоиши он 1,8 маротиба мебошад. Инчунин дар давраи таҳлилӣ хароҷоти буҷети давлатӣ аз 23 806,6 млн сомонии соли 2019 ба 43 034,8 млн сомонӣ дар соли 2024 баробар гардида, афзоиши он 1,7 маротибаро ташкил додааст. Дар ин давра, ба истиснои соли 2019, касри буҷет мавҷуд набуда, солҳои 2020–2024 дар таркиби буҷети давлатӣ афзоиши қисми даромад нисбат ба хароҷот мушоҳида мегардад, ки ин аз фаъолияти муфиди субъектҳои хоҷагидор ва муносибатҳои андозӣ дарак медиҳад. Агар соли 2020 ҳиссаи фоидаи қисми буҷет дар ММД 0,3 фоиз бошад, пас нишондиҳандаи мазкур дар соли 2024 ба 0,5 фоиз баробар гардидааст, ки ин аз васеъ гардидани иқтидори андозӣ дар сатҳи ҷумҳурӣ дарак медиҳад.

Бояд қайд намуд, ки қисми зиёди буҷети давлатӣ аз ҳисоби даромадҳои андозӣ сарчашма мегирад. Бинобар ин барои роҳандозии ҳадафи иҷтимоии давлат пеш аз ҳама дастгирии субъектҳои хоҷагидорӣ тавассути танзими муносибатҳои андозӣ тибқи талаботҳои иқтисодиёти муосир зарур мебошад. Махсусан барои субъектҳои истеҳсолӣ муқаррар кардани сабукиҳои андозӣ, механизми ситонидани андозҳо аз тиҷорати электронӣ, бартараф кардани андозбандии дукарата ва дуруст муайян кардани манбаи андозбандӣ барои субъектҳои хурди хоҷагидорӣ бархе аз муаммоҳои танзими андозӣ мебошанд. Инчунин таносуби байни андозҳои мустақим ва ғайримустақим яке аз масъалаҳои муҳими низоми андоз ба ҳисоб меравад. Яъне зиёд будани ҳиссаи андозҳои ғайримустақим дар таркиби даромадҳои андозӣ ин гаронии андоз ба души субъектҳои хоҷагидор, махсусан шахсони ҳуқуқӣ мебошад, ки чунин ҳолат метавонад ба фаъолияти субъектҳои хоҷагидор ва рушди иқтисоди миллӣ таъсири манфӣ расонад. Вобаста ба ин ҳолати даромадҳои андозиро мавриди таҳлил қарор медиҳем (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Ҳиссаи андозҳои мустақим ва ғайримустақим дар таркиби даромадҳои андозӣ

Нишондиҳандаҳо	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2023/2019**
Даромадҳои андозӣ, млн сомонӣ	**15 775,4**	**15 366,5**	**19 669,6**	**21 824,2**	**25 769,1**	**163,35%**
Ҳиссаи андозҳои мустақим дар даромадҳои андозӣ, %						
Андоз аз даромад	12,1	12,2	11,9	13,1	13,0	0,8
Андоз аз фоида	12,0	11,0	11,9	14,0	13,7	1,6
Андозҳои иҷтимоӣ	10,8	11,0	10,4	9,2	8,8	-2,1
Андоз аз молу мулки ғайриманқул	2,7	2,8	2,7	4,5	4,4	1,7
Ҳамагӣ	**37,7**	**37,0**	**36,8**	**40,7**	**39,8**	**2,1**
Ҳиссаи андозҳои ғайримустақим дар даромадҳои андозӣ, %						
Андоз аз арзиши иловашуда	40,7	41,6	41,8	41,0	41,2	0,5
Аксизҳо (дохилӣ)	1,2	1,2	1,3	1,4	1,6	0,4
Аксизҳои берунӣ	2,6	2,8	2,5	2,7	3,3	0,7
Андозҳои дигари берунӣ барои савдо ва амалиётҳо	5,1	4,6	4,6	5,0	6,0	0,9

Андозҳои дигари дохилӣ аз молу хизматҳо	2,2	2,2	2,0	0,9	0,9	-1,4
Ҳамагӣ	**51,8**	**52,4**	**52,2**	**51,0**	**52,9**	**1,2**

Сарчашма: [7, с. 13–21].

Чи тавре аз маълумоти ҷадвали 2 мушоҳида мегардад, дар давоми солҳои 2019–2023 даромадҳои андозӣ тамоили зиёдшавиро дошта, афзоиши он 163,35 фоизро ташкил медиҳад. Дар қатори андозҳои мустақим, ба истиснои андозҳои иҷтимоӣ, тамоили афзоишро дошта, дар маҷмуъ ҳиссаи онҳо дар даромадҳои андозӣ аз 37,7 фоизи соли 2019 ба 39,8 фоиз дар соли 2023 расидааст. Чунин нишондиҳанда барои андозҳои ғайримустақим, ба истиснои андозҳои дигари дохилӣ аз молу хизматҳо, дорои тамоили зиёдшавӣ буда, ҳиссаи андозҳои мазкур дар таркиби даромадҳои андозӣ дар давраи таҳлилӣ 51,8–52,9 фоизро ташкил медиҳад. Яъне ҳиссаи андозҳои ғайримустақим зиёда аз 50 фоизи даромади андозии ҷумҳуриро ташкил медиҳад, ки ин метавонад барои субъектҳои хоҷагидор гаронии андозиро ба миён орад ва рушди фаъолиятро дар ин самт то қадре коҳиш диҳад.

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, ҳарчанд тамоми паҳлуҳои низоми андозбандӣ дар Кодекси нави андоз мавриди баррасӣ, тағйирот ва истифода қарор дода шуда бошад ҳам, аммо таҳлили маълумоти оморӣ нишон медиҳад, ки то ба ҳол таносуби андозҳои мустақим ва ғайримустақим дар ҳоли номувозинатӣ қарор доранд. Яъне мутавозин будани таносуби андозҳои мазкур дар сиёсати давлатии андоз метавонад ба фаъолияти субъектҳои хоҷагидор таъсири мусбат ва рушди босуръати иқтисоди миллӣ мусоидат намояд. Инчунин муфид паст намудани сатҳи гаронии андоз пеш аз ҳама боиси воридшавии зиёди сармояҳои мустақими хориҷӣ бо мақсади рушди фаъолияти субъектҳои истеҳсолию хизматрасонӣ мегардад, ки дар натиҷа ба тавсеаи иқтидори андозӣ оварда мерасонад. Ҳамзамон, барои муфид иҷро гардидани вазифаи фискалии низоми андоз, дуруст ба қайд гирифтани объектҳои андозбандӣ ва механизми ҳисоби андозбандӣ аз фаъолияти соҳибкории электронӣ (рақамӣ) дар доираи маъмурикунонӣ ва рақамикунонии низоми андозбандӣ роҳандозӣ карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Бегматов А.А., Нуров Ш.С. Муносибатҳои байнибуҷетӣ ва нақши он дар рушди минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе, 2016. – № 4 (8). – С. 15–22.
2. Воҳидов У.М. Табдилдиҳии иқтисодиёти рақамӣ дар муносибатҳои молиявию андозӣ // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе, 2025. – № 4. – С. 92–98.
3. Иброхимов И.Р. Пути совершенствования налогово-бюджетной политики Таджикистана: монография. – Душанбе: Ирфон, 2004. – 51 с.
4. Иброҳимзода И.Р., Ҳасанзода Я. Асосҳои методологии танзими низоми андоз // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. – № 2 (260). – С. 53–57.
5. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – 434 с.
6. Маъдиев С., Воҳидов У.М. Усулҳои оморию иқтисодии идоракунии гаронии андоз дар сатҳи корхона: монография. – Душанбе, 2019. – 120 с.
7. Молияи Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2024. – 121 с.
8. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2025. – 441 с.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Т. 2. – Москва; Ленинград: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1935. – 473 с.
10. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – 103 с.
11. Ҷумъабоев Х.Қ., Воҳидов У.М. Усулҳои арзёбии самаранокии имтиёзҳои андозӣ: равиш ва мушкилот // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. – № 2 (53). – С. 187–199.

УДК: 338.4

ТАБИАТИ ИҚТИСОДӢ ВА ВИЖАГИҲОИ СИЁСАТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР КОРХОНАҲОИ АГРОСАНОАТӢ

Саидаҳмадов Фарух Бобоқулович
н.и.и., муаллими калони кафедраи менеҷменти молиявии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар ин мақола, муаллиф сиёсати сармоягузории танзими давлатии сармоягузории истеҳсолоти кишоварзии минтақаро мавриди омӯзиш қарор додааст. Дар мақола аз нигоҳи муаллиф, сармоягузории кишоварзӣ ин ҳамаи намудҳои маблағгузориҳо ба шаклҳои моликият ва арзишҳои моддию зеҳнии субъектҳои хоҷагидории кишоварзӣ бо мақсади гирифтани даромад ва рушди соҳибкорӣ ва дигар шаклҳои фаъолият мебошад. Бояд гуфт, ки дар танзиму фароҳам овардани чунин шароитҳои мусоид нақши давлат ва мақомотҳои давлатии минтақавӣ бениҳоят назаррас аст. Дар вақти тадқиқи мавзӯъ муаллиф усулҳои баҳодиҳии фазои сармоягузорӣ таҳлили муфассал гузаронидааст. Муаллиф чунин мешуморад, ки роҳи ҳалли масъалаи рушди кишоварзӣ ин танзими давлати сармоя мебошад. Чунончӣ маълум аст, сармоягузорӣ ба иқтисодиёт таъсиргузор буда, фаъолияти истеҳсолии соҳаҳои марбут ба кишоварзиро фаъол мегардонад. Дар мақола оварда шудааст, ки дар шароити муосир давлат вазифаҳои худро бо истифода аз усулҳои гуногуни таъсиррасонӣ ба иқтисодиёт ичро мекунад. Бо вуҷуди ин, муаллиф дар мақола баҳодиҳии асосҳои институтсионалии танзими сармоягузории истеҳсолоти кишоварзии мавриди омӯзиш қарор дода якчанд хулосаву пешниҳодҳои хусусияти навгонӣ доштаро доир ба мавзӯи мақола пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: зеҳнӣ, арзёбӣ, ҷонокшавӣ, фазои сармоягузорӣ, минтақаҳо, танзими давлатӣ, муносибатҳои истеҳсолӣ, муносибатҳои иқтисодӣ, стратегия, сармоягузорӣ, минтақавӣ, самаранокӣ.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА И ОСОБЕННОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ НА АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Саидахмадов Фарух Бобокулович
к.э.н., старший преподаватель кафедры финансового менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В данной статье автор исследует инвестиционную политику государственного регулирования инвестиций в сельскохозяйственное производство региона. В статье, с точки зрения автора, сельскохозяйственные инвестиции – это все виды инвестиций в формы собственности, материальные и интеллектуальные ценности субъектов сельскохозяйственного производства с целью получения дохода и развития предпринимательства и других видов деятельности. Следует отметить, что роль государства и региональных органов государственной власти в регулировании и создании таких благоприятных условий чрезвычайно значима. При изучении темы автор провел подробный анализ методов оценки инвестиционного климата. Автор считает, что решение проблемы развития сельского хозяйства – это государственное регулирование инвестиций. Как известно, инвестиции влияют на экономику и активизируют производственную деятельность отраслей, связанных с сельским хозяйством. В статье говорится, что в современных условиях государство осуществляет свои функции, используя различные методы воздействия на экономику. Однако автор статьи дал оценку институциональным основам регулирования инвестиций в исследуемом сельскохозяйственном производстве и представил ряд выводов и предложений инновационного характера по теме статьи.

Ключевые слова: интеллектуальный, оценка, ревитализация, инвестиционный климат, регионы, государственное регулирование, производственные отношения, экономические отношения, стратегия, инвестиции, региональный, эффективность.

THE ECONOMIC NATURE AND FEATURES OF INVESTMENT POLICY IN AGRO-INDUSTRIAL ENTERPRISES

Saidakhmadov Farukh Boboqulovich
Senior Lecturer, Department of Financial Management, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

In this article, the author examines the investment policy of state regulation of investment in regional agricultural production. In the author's view, agricultural investment encompasses all types of investment in ownership, material, and intellectual assets of agricultural entities for the purpose of generating income and developing entrepreneurship and other activities. It should be noted that the role of the state and regional government bodies in regulating and creating such favorable conditions is extremely significant. In studying this topic, the author conducted a detailed analysis of investment climate assessment methods. The author believes that the solution to the problem of agricultural development lies in state regulation of investment. Investments are known to influence the economy and stimulate production in agricultural-related industries. The article argues that, in modern conditions, the state exercises its functions using various methods of influencing the economy. However, the author assessed the institutional foundations for regulating investment in the

agricultural production under study and presented a number of conclusions and innovative proposals on the topic of the article.

Key words: intellectual, assessment, revitalization, investment climate, regions, government regulation, industrial relations, economic relations, strategy, investments, regional, efficiency.

МУҚАДДИМА

Дар шароити рушди иқтисоди кишвар сармоягузорӣ аз ҷумла ба тамоми соҳаҳои иқтисоди миллӣ яке аз масъалаҳои калидӣ ба ҳисоб рафта, барои ҷалб ва роҳандозӣ намудани сармоягузориҳо ба бахшҳои иқтисоди ҷумҳурӣ зери таваҷҷуҳи сиёсати мамлакат қарор дорад. Бояд ҳаминро қайд намуд, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон барои ҷалби сармоягузории хориҷӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда дар ин доира нақша чорабиниҳоро дар ин самт ҷонок намуда истодааст. Масалан дар ҷумҳурӣ мушоҳида карда мешавад, ки формҳои сармоягузорӣ, таҳияи барномаҳои сармоягузорӣ ташкил ва ба роҳ монда мешавад, инҳам аз ташаббусҳои бесобиқаи Пешвои миллат ба ҳисоб меравад. Чунин нақша чорабиниҳо имконият медиҳад, ки бо ворид гардидани сармояи хориҷӣ рушди иҷтимоии иқтисоди мамлакат то як андоза боло рафта сатҳу сифати зиндагии мардум беҳтару хубтар мегардад.

Имрӯзҳо мушоҳида карда мешавад, ки барои ҷалби сармояи дохулию ва хориҷӣ тамоми чораҳои зарурӣ роҳандозӣ гардида дар ин доира сар карда аз истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҷалби сармоягузорон тамоми монеъҳое, ки вуҷуд доштан марҳила ба марҳила ба анҷом расидаанд. Бояд қайд намуд, ки фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ дар кишвар як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба миён омаданд. Қабули як қатор санадҳои қонунгузорӣ дар соҳаи истеҳсолотӣ тадриҷан самараи худро рӯи кор овард.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи сармоягузорӣ ва танзими давлатии иқтисодиёт ташкил медиҳанд: Хушвахтзода Қ.Х., Саидаҳмадов Ф.Б., Қурбонзода О.Р., Сафаров А.А., Шарохина С.В., Geizler P.S., Zav'yalova O.V., Meskon M., Al'bert M., Khedouri F.M. Заминаи меъёрию ҳуқуқиро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ)», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти замин» ва Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили баҳодиҳии фазои сармоягузорӣ, усули таҳлили институтсионалӣ - барои арзёбии асосҳои институтсионалии танзими сармоягузорӣ, усули гурӯҳбандӣ - барои таснифи корхонаҳои минтақа аз рӯи сатҳи иқтидори сармоягузорӣ, инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

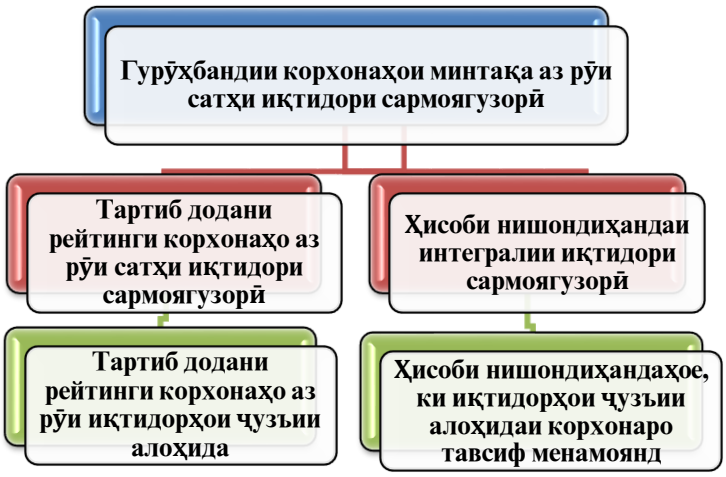
НАТИҶАҲО

Қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи кишоварзӣ замина гузоштанд. Масалан, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти замин», аз 21 июли соли 1994, Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 12 декабри соли 1997, ки ба он аз 18 июни соли 2008 тағйироту иловаҳо ворид карда шудаанд, аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ)», аз 19 майи соли 2009, ки «асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ташкилии фаъолияти хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ) ва ҳуқуқу уҳдадориҳои аъзои онро муайян намуда, ба фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди фаъолияти хоҷагидории мазкур равона шудааст» пояи институтсионалии муносибатҳоро вобаста ба рушди соҳибкории аграрӣ дар шароити низоми иқтисоди бозорӣ ба низом даровард. Мутобиқи Моддаи 5 хоҷагии деҳқонӣ ҳамчун шакли хоҷагидорӣ ва соҳибкории аграрӣ «сохтор, самти фаъолияти худ, ҳаҷми истеҳсол, нигоҳдорӣ, коркард ва фурӯши маҳсулот, инчунин ҳалли дигар масъалаҳоро вобаста ба пешбурди хоҷагӣ мустақилона муайян менамояд. Он метавонад дар ташкилотҳои қарзӣ суратҳисоб кушояд ва муҳру бланкаҳои дорои номи худро дошта бошад. Хусусияти таъсис ва фаъолияти онҳо бо шакли интихобнамудаи муассис (муассисон) муайян гардида, бо Қонуни мазкур, Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешавад» [1]. Маҳз рӯи кор омадани қонунҳо ва санадҳои соҳавӣ имкон медиҳад, ки ин соҳаи калидии ҷумҳурӣ рушди бемайлони худро пайдо намояд.

Соли 2020 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат паёмашон барои дастгирии соҳаи кишоварзӣ ба мудати як сол аз андози ягонаи кишоварзӣ озод намуданд, ки ин имкон медиҳад, ки рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ то як зина боло рафта мардуми кишвар ба маҳсулотҳои ватанӣ таъмин гардидаанд. Соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаҳои дотатсионии кишвар ба ҳисоб рафта ҳамеша зери таваҷҷуҳи ҳукумат қарор дорад. Дар ин замина ниҳодҳое ки ин соҳаро ба танзим ва назорат менамоянд аз ҷониби ҳукумати кишвар ҳамасола дастур гирифта онро ичро намуда барои рушди ин соҳаи ҳаётан муҳим чораҳои зарурӣ андешида мешаванд.

Саидаҳмадов Ф.Б. доир ба иқтидори сиёсати сармоягузории корхонаҳои аграрӣ гурӯҳбандии корхонаҳои минтақаро аз рӯи сатҳи иқтидори сармоягузорӣ тартиб ва пешниҳод намуд. Иқтидори сармоягузории корхонаҳо ҷудо намуда ба паст, муътадил ва миёна арзёбӣ гурӯҳбандӣ карда шудааст (расми 1).

Расми 1. «Алгоритми арзёбии иқтидори сармоягузории корхонаҳои кишоварзӣ» [2]

Сарчашма: муаллиф таҳия намудааст.

Муайян гардидааст, ки корхонаҳои кишоварзӣ аз ҷиҳати мавқеи нисбат ба дигар корхонаҳо сармоягузорӣ дар онҳо хатари зиёд дорад бинобар ҳамин сабаб сармоягузориҳо ба корхонаҳои кишоварзӣ начандон назаррас сурат мегирад. Ҳарчанд аз ҷониби ҳукумат барномаҳои сармоягузорӣ таҳия гардидааст миқдори ками лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба соҳа равона гардидааст. Дар навбати худ, хавфҳои сармоягузорӣ ба хавфҳои молиявӣ ва иқтисодӣ гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Барои муайян кардани дараҷаи ҷолибияти сармоягузории корхонаи кишоварзӣ инчунин дараҷаи истеҳлокшавии фондҳои асосӣ ва дигар нишондиҳандаҳоро ба назар гирифтан лозим меояд.

Дар замони муосир дар рушди иқтисоди кишвар ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ нақши муҳим дошта. Сармоягузории хориҷӣ яке аз сармоягузориҳое ба ҳисоб меравад, ки барои беҳтаргардонии вазъи иҷтимоии давлат аҳамияти калон дорад. Сармоягузории хориҷӣ вобаста критерияҳои муайян дар доираи як қатор талаботҳои муқаррар гардида ба субъектҳои хоҷагидор пешниҳод мегардад. Ба андешаи Қурбонзода О. «Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бо назардошти маҳдуд будани маблағҳои буҷетӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии вилоят ва шаҳру ноҳияҳои кишвар имконият надоранд, ки талаботи хизматрасониҳои ҷамъиятӣ, рушди инфрасохтори иҷтимоӣ ва дастгирии субъектҳои хоҷагидориро дар сатҳи зарурӣ таъмин намоянд. Бинобар ин, барои ҳалли ин гуна мушкилот лоиҳаҳои давлатии сармоягузориро таҳия намуда, тавассути ҷалби сармояи хориҷӣ лоиҳаҳои мазкурро татбиқ менамоянд» [3].

Ҷумҳурии Тоҷикистон танзими давлатии сармоягузориро дар ҷумҳурӣ дар асоси асосҳои институтсионалӣ ба роҳ монда аз рӯи танзими давлатии мустақим ва ғайримустақим фаъолияти сармоягузориро ҷонок намуда истодааст. Бояд қайд намуд, ки тамоми бахшҳои коршоямии ҷалби сармоягузории хориҷӣ ба таври зарурӣ ҷавобгӯ ба талаботи ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад (расми 2).

Расми 2. «Пирамидаи коршоямии ниҳодҳо (институтҳо) барои сармоягузориҳо» [4]

Чунонеки аз муҳтавои расми 2 бар меояд, коршоямии тамоми ниҳодҳои сармоягузорӣ дар ҷумҳурӣ ба таври зарурӣ фаъолият намуда истодааст. Коршоямии ҷалби сармоягузориҳо аз қонуни асосии ҷумҳурӣ сарчашма гирифта тибқи он фаъолият бурда мешавад.

МУҲОКИМА

Дар маҷмӯ ҳама намудҳои сармоягузорӣ дар иқтисодиёти корхонаҳои кишоварзии бозорӣ имрӯза аз як қатор равандҳои ҷалби сармоягузориҳоро барои ба даст овардани захираҳои муайян (мошину таҷҳизот, мавод, иҷозатномаҳо, корҳои сохтмонӣ, хизматрасонии машваратӣ оид ба таҳияи ҳуҷҷатҳои сметавӣ, тендер, назорати кор, омӯзиши кадрҳо ва ғайра) иборат аст. Дар умум лоиҳаи сармоягузорӣ ҳамчунин институти рушд дар бахши аграрии иқтисодиёт ғояи нигаронидашуда мебошад, ки ба даст овардани натиҷаҳо бо истифодаи оқилонаи миқдори маҳдуди ҳама намуди дороиҳои моддиву зеҳнӣ дар доираи муҳлати муайян, яъне оғоз ва анҷоми амалҳои муайянро тавсиф мекунад ва аз тарафи сармоягузор барои ин мақсад ташкил карда шудааст.

Таҳлили асосҳои институтсионалии танзими сармоягузорӣ нишон медиҳад, ки сармоягузории корхонаҳои кишоварзӣ бо хатари баланди молиявӣ ва иқтисодӣ алоқаманд буда, ҷалби лоиҳаҳои сармоягузориро маҳдуд месозад. Бо вуҷуди ин, танзими давлатии мустақим ва ғайримустақим, дастгирии қонунгузорӣ (имтиёзҳои

андозӣ, ислоҳоти замин) ва ҷалби сармояи хориҷӣ воситаҳои асосии бартараф намудани ин маҳдудиятҳо ва фаъол гардонидани фазои сармоягузории соҳаи кишоварзӣ маҳсуб меёбанд.

ХУЛОСА

Аз ин рӯ сармоягузории ватанӣ ва сармоягузории хориҷӣ имкон медиҳад, ки маҳсулоти нав ва рушди иҷтимоии иқтисодии кишварро дигаргун созад. Танзими давлатии сармоягузорӣ дар асоси асосҳои институтсионалӣ роҳи асосии ҳалли масъалаи рушди соҳаи кишоварзӣ буда, фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ ва дастгирии давлатии корхонаҳои аграрӣ заминаи рушди бемайлони ин соҳаи ҳаётан муҳими иқтисоди миллиро таъмин менамояд.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ)», аз 15 марти соли 2016. - №1289. - https://majmilli.tj.

2. Хушвахтзода Қ.Х., Саидаҳмадов Ф.Б. Асосҳои методологии танзими давлатии сармоягузории истеҳсолоти кишоварзии минтақа // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2020. - №3. - С. 70-79.

3. Қурбонзода О.Р. Арзёбии самаранокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - 2023. - №4-2(50). - EDN DPFDVF.

4. Сайдаҳмадов Ф.Б., Сафаров А.А. Ҷойгиркунии захираҳои сармоягузории минтақавӣ дар сохторҳои корпоративӣ // Паёми молия ва иқтисод. - 2024. - №4-2(43). - С. 171-177.

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ», аз 17.04.2017. - majmilli.tj.

6. Лоиҳаҳои сармоягузорӣ - Агентии беҳдошти замин ва обёрии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. - https://alri.tj/tj#?spetial=Y (санаи мурочиат 21.05.2024).

7. Шарохина С.В. О сущности понятия «инвестиционный проект» // Интернет-журнал «Отходы и ресурсы». - 2018. - №1. - https://resources.today/PDF/03ECOR118.pdf. – DOI: 10.15862/03ECOR118.

8. Geizler P.S., Zav'yalova O.V. Upravlenie proektami: uchebnoe posobie. - Minsk: BGEU, 2005. - P. 255.

9. Meskon M., Al'bert M., Khedouri F.M. Osnovy menedzhmenta. - Moscow: Delo, 1997. - P. 704.

10. Сайдаҳмадов Ф.Б. Баҳодиҳии асосҳои институтсионалии танзими сармоягузории истеҳсолоти кишоварзии минтақа // Масъалаҳои мубрами рушди иқтисоди миллӣ ва байналмилалӣ: назария ва амалия: Маҷмӯи мақолаҳои конференсияи умумидонишгоҳии илмию назариявӣ, Душанбе, 21–26 апрели 2025. - Душанбе: ДДМИТ, 2025. - С. 123-128.

УДК: 338.45(575.3)

ҲОЛАТИ МУОСИРИ ИСТЕҲСОЛОТИ КОРХОНАҲОИ САНОАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Хамидов Абдусалим Худойбердиевич
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола ҳолати муосири истеҳсолоти корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дида баромада шудааст. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, бахшҳои саноати коркард дар алоҳидагӣ ва ҳаҷми онҳо дар ташаккул ва рушди саноат ва шумораи корхонаҳои саноатӣ дар шакли ҷадвал инъикос гардида, мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Инчунин шумораи корхонаҳои саноатӣ дар минтақаҳо ва истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ вобаста ба бахш ва саҳми онҳо дар маҷмӯи маҳсулоти саноатӣ арзёбӣ карда шудааст. Дар анҷоми таҳқиқот як қатор тавсия ва пешниҳодҳо оид ба зиёд кардани шумораи корхонаҳои саноатӣ, самаранокии фаъолияти онҳо ва ҳаҷми истеҳсолоти молҳои саноатӣ манзур гардидааст.

Калидвожаҳо: саноат, рақамикунонӣ, истеҳсолот, саноати коркард, инноватсия, автоматикунонӣ, маҳсулнокӣ.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРОИЗВОДСТВА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Хамидов Абдусалим Худойбердиевич
кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассмотрено современное состояние производственной деятельности промышленных предприятий Республики Таджикистан. Объём производства промышленной продукции, отдельные отрасли обрабатывающей промышленности и их доля в формировании и развитии промышленности, а также количество промышленных предприятий отражены в виде таблиц и подвергнуты анализу. Также оценены количество промышленных предприятий по регионам, объём производства промышленной продукции в разрезе отраслей и их вклад в общий объём промышленного производства. В завершение исследования представлен ряд рекомендаций и предложений по увеличению числа промышленных предприятий, повышению эффективности их деятельности и росту объёма производства промышленной продукции.

Ключевые слова: промышленность, цифровизация, производство, обрабатывающая промышленность, инновации, автоматизация, производительность.

CURRENT STATE OF PRODUCTION AT INDUSTRIAL ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Khamidov Abdusalim Khudoyberdievich
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Management, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the current state of production at industrial enterprises of the Republic of Tajikistan. The volume of industrial output, individual branches of the manufacturing industry, and their role in the formation and development of industry, as well as the number of industrial enterprises, are presented in tabular form and analyzed. The number of industrial enterprises across regions and the volume of industrial production by sector, along with their share in total industrial output, are also evaluated. At the conclusion of the study, a number of recommendations and proposals are presented aimed at increasing the number of industrial enterprises, improving their operational efficiency, and expanding the volume of industrial production.

Keywords: industry, digitalization, production, manufacturing industry, innovation, automation, productivity

МУҚАДДИМА

Соҳаи саноат дар рушди иҷтимоию иқтисодии Тоҷикистон нақши муҳим бозида, яке аз бахшҳои калидии иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Саноат на танҳо истеҳсолотро зиёд мекунад, балки ба пешрафти умумии ҷомеа таъсири мусбат мерасонад. Корхонаҳои саноатӣ маҳсулот истеҳсол намуда, ба буҷети давлатӣ воридоти андозиро зиёд карда, содироти кишварро афзоиш медиҳанд. Ин боиси афзоиши даромади миллӣ, коҳиш ёфтани бекорӣ, баланд гардидани сатҳи зиндагии мардум ва истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ мегардад. Фарзияи тадқиқот аз он иборат аст, ки ҳангоми дуруст ба роҳ мондани сиёсати саноат шумораи корхонаҳои саноатии фаъол зиёд гардида, ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ афзоиш ёфта, молҳои воридотивазкунанда ва ба содирот нигаронидашуда рушд меёбад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар раванди тадқиқоти мақола муаллиф усулҳои таҳлилӣ ва муқоисавӣ, амалӣ ва илмӣ, оморӣ ва иҷтимоиро истифода намуда, мушкилоти вазъи муосири истеҳсолоти корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дида баромадааст. Дар баробари ин, муаллиф ҷиҳати зиёд кардани шумораи корхонаҳои саноатии фаъол, самаранокии фаъолияти онҳо ва ҳаҷми истеҳсолоти молҳои саноатӣ тавсияву хулосаҳо пешниҳод намудааст. Заминаи иттилоотии тадқиқотро маълумоти расмии Вазорати саноат ва технологияҳои нави

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳисоботи солонаи Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ташкил медиҳанд.

НАТИҶАҲО

Дар соли 2025 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба 66,7 млрд сомонӣ расонида шуд, ки бо нархҳои муқоисавӣ нисбат ба соли 2024 дар сатҳи 122,1% таъмин гардида, ба маблағи 13,3 млрд сомонӣ зиёд мебошад. Асосан афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ бо нархҳои муқоисавӣ аз ҳисоби рушди саноати истихроҷ 1,4 баробар ва саноати коркард 110,5% ба амал омадааст.

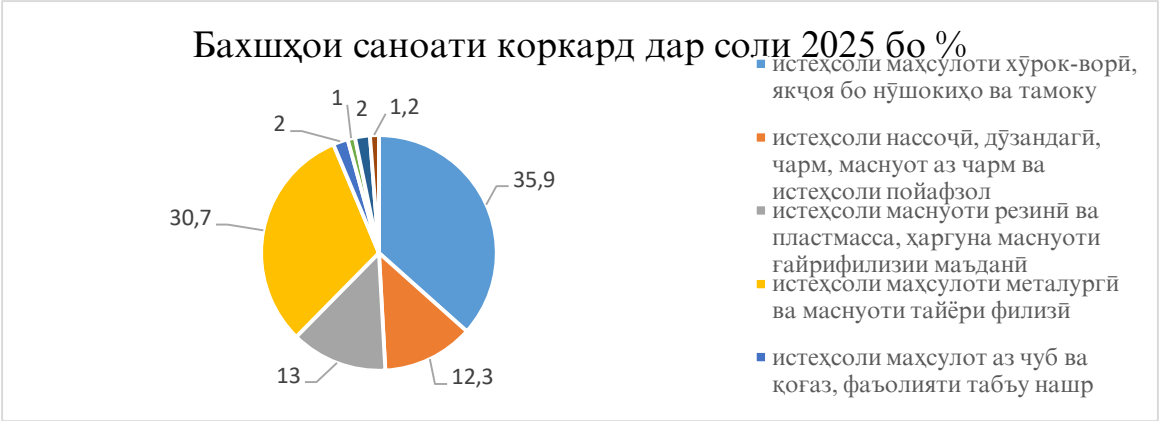
Ҷадвали 1. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар солҳои 2024–2025 (млн сомонӣ)

	2024	2025	2025 бо % нисбати 2024
Саноат ҳамагӣ, аз он ҷумла:	**53819**	**66726**	**123,9**
Саноати истихроҷ	13363	20000	136,2
Саноати коркард	30276	34595	110,5
Таъминоти нерӯи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво	10180	12131	119,1

Сарчашма: маълумоти расмии Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон (санаи мурочиат: 27.02.2026).

Тавре ҷадвали 1 нишон медиҳад, суръати рушди соҳаи саноати истихроҷ 136,2% устувор боқӣ монда, рушди саноати коркард дар сатҳи 110,5% таъмин гардидааст. Ҳиссаи соҳаҳои саноат дар соли 2025 чунин аст: саноати коркард 51,8%, саноати истихроҷ 30,0% ва таъминоти нерӯи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво 18,2%. Дар ҳамин давра афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ аз ҳисоби 2567 корхона ё 65%-и корхонаҳо ба маблағи 16,4 млрд сомонӣ ба амал омада, дар баробари ин дар 1044 корхонаи саноатӣ (26%-и корхонаҳо) коҳишёбии ҳаҷми истеҳсол ба маблағи 3,1 млрд сомонӣ низ ба қайд гирифта шудааст.

Дар саноати истихроҷ саҳми корхонаҳои саноати маъданҳои кӯҳӣ ва металлҳои қиматбаҳо, аз ҷумла корхонаҳои истихроҷи ангишт, бузург мебошад. Корхонаҳои саноати маъданҳои кӯҳӣ ва металлҳои қиматбаҳо дар самти истихроҷ ва коркарди маъданҳои кӯҳӣ дар соли 2025 ба маблағи 26,8 млрд сомонӣ маҳсулот истеҳсол намуданд, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба маблағи 8,5 млрд сомонӣ зиёд буда, суръати афзоиш 147% таъмин гардидааст [3, с. 89]. Дар соли 2025 истихроҷи ангишт аз ҷониби 19 корхона дар 14 кон ба роҳ монда шуда, ба ҳаҷми 2,8 млн тонна ангишт истихроҷ гардид, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба ҳаҷми 235,0 ҳазор тонна зиёд мебошад. Афзоиши истеҳсоли маҳсулот дар соҳаи саноати коркард нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 дар зерсоҳаҳои зерин мушоҳида мегардад: истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ якҷо бо нӯшокиҳо ва тамоку 116,1%, истеҳсоли нассоҷӣ ва дӯзандагӣ 114,4%, истеҳсоли металлургӣ ва маҳсулоти тайёри филизӣ 106,5%, истеҳсоли маснуоти резинӣ ва пластмасса 121,1%, истеҳсоли маҳсулоти кимиёвӣ 126,1% ва истеҳсоли маҳсулоти фарматсевтӣ 110,6%.

Расми 1. Бахшҳои саноати коркард дар соли 2025 (бо %)

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти расмӣ.

Саноати хӯрокворӣ яке аз соҳаҳои калонтарин ва ҳаётан муҳими иқтисодиёти кишвар ба ҳисоб рафта, ҳиссаи он дар маҷмӯи маҳсулоти саноатӣ бо 18,6% мавқеи дуюмро пас аз саноати маъданҳои кӯҳӣ ишғол менамояд. Дар соли 2025 суръати рушди саноати хӯрокворӣ 116,1% таъмин гардида, ба маблағи 12,4 миллиард сомонӣ маҳсулот истеҳсол шуд, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба маблағи 1,7 млрд сомонӣ зиёд мебошад. Афзоиши ҳаҷми истеҳсол аз ҳисоби истифодабарии самараноки иқтидорҳои мавҷуда ва таъсиси истеҳсолоти нав ба вуҷуд омада, дар соли 2025 дар саноати хӯрокворӣ 84 корхонаи истеҳсолӣ бо 531 ҷойи корӣ нав сохта ба истифода дода шуд, ки ба маблағи 94 миллион сомонӣ аз ҳисоби онҳо маҳсулот истеҳсол шудааст. Дар давраи таҳқиқот дар ҷумҳурӣ 370 корхонаи нав бо таъсиси 13113 ҷойи корӣ таъсис дода шуда, аз ҳисоби онҳо зиёда аз 198 млн сомонӣ маҳсулот истеҳсол гардид. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноати хӯрокворӣ тамоюли афзоиш дошта, дар соли 2025 ҳиссаи нӯшокиҳои ташнашикан 94,9%, орд 93,0%, гӯшт 78,2%, маҳсулоти ширӣ 63,6%, ҳасиб 58,1%, маҳсулоти қаннодӣ 49,7%, маҳсулоти макаронӣ 54,4% ва равғани растанӣ 22,0%-ро ташкил дод.

МУҲОКИМА

Шумораи корхонаҳои саноатӣ ва ҳолати фаъолияти онҳо дар солҳои 2024–2025 дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. Шумораи корхонаҳои саноатӣ дар солҳои 2024–2025

	2024	2025	Фарқият +/–	Пурра фаъолият карданд	Сифрию мавсимӣ	Бозмонда
Ҳамагӣ	**3774**	**3972**	**198**	**3449**	**436**	**87**
Саноати истихроҷ	351	362	11	296	48	18
Саноати коркард	3249	3437	188	2989	381	67
Таъминоти нерӯи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво	72	72	–	72	–	–
Таъминоти об, тозакунӣ ва коркарди партовҳо	102	101	–1	92	7	2

Сарчашма: Ҳисоботи солонаи Агентии омори назди Президенти ҶТ, 2025. – С. 423; маълумоти расмии Вазорати саноат ва технологияҳои нави ҶТ (27.02.2026).

Ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки 87 корхона ҳамчун корхонаҳои аз фаъолият бозмонда ба ҳисоб мераванд, ки солҳои тӯлонӣ фаъолият намекунанд. Таҳлилҳо муайян намуданд, ки сабабҳои асосии муваққатан фаъолият накардани баъзе корхонаҳо инҳоянд: ба анҷом расидани муҳлати амали иҷозатномаҳо ва сари вақт тамдид нагардидани онҳо, дучор гардидан ба мушкилоти молиявӣ (қарздории андозию бонкӣ ва иҷоравӣ), поёнравии сатҳи рақобатнокии маҳсулоти истеҳсолӣ нисбат ба маҳсулоти воридотӣ, болоравии нархи ашёи хом, набудани талабот ва ба фурӯш нарафтани маҳсулот, инчунин гарон шудани вазни андозӣ [4, с. 114–120]. Тақсимоти корхонаҳои саноатӣ аз рӯи минтақаҳо дар ҷадвали 3 оварда шудааст.

Ҷадвали 3. Шумораи корхонаҳои саноатӣ дар минтақаҳо дар солҳои 2024–2025

	2024	2025	Фарқият +/–	Пурра фаъолият (2025)	Сифрию мавсимӣ	Бозмонда	Нав
Ҷумҳурӣ	**3774**	**3972**	**198**	**3449**	**436**	**87**	**396**
ш. Душанбе	815	842	27	753	82	7	63
в. Хатлон	874	912	38	750	131	31	85
в. Суғд	1229	1316	87	1190	96	30	144
НТҶ	718	712	–6	579	118	15	50
ВМКБ	138	190	52	177	9	4	54

Сарчашма: Ҳисоботи солонаи Агентии омори назди Президенти ҶТ, 2025. – С. 423; маълумоти расмии Вазорати саноат ва технологияҳои нави ҶТ (27.02.2026).

Вобаста ба ҷадвали 3, шумораи бештари корхонаҳои саноатӣ дар вилояти Суғд фаъолият намуда, агар дар соли 2024 ба 1229 воҳид баробар бошад, пас дар соли 2025 ба 1316 воҳид расидааст. Дар вилояти Хатлон соли 2024 874 воҳид ва соли 2025 912 воҳидро ташкил намуд. Яъне шумораи корхонаҳои саноатӣ дар минтақаҳо мунтазам тамоюли зиёдшавиро нишон медиҳад. Дар давраи таҳқиқотӣ рушди саноат дар ВМКБ 104,8%, вилояти Суғд 123,5%, вилояти Хатлон 111,1%, шаҳри Душанбе 125,7% ва НТҶ 111,8%-ро ташкил намуд. Дар таркиби ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ҳиссаи вилояти Суғд 58,7%, вилояти Хатлон 21,0%, шаҳри Душанбе 10,3%, НТҶ 8,7% ва ВМКБ 0,5%-ро ташкил медиҳад. Тақсимоти истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ аз рӯи бахшҳои моликият дар ҷадвали 4 нишон дода шудааст.

Ҷадвали 4. Истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ вобаста ба бахш ва саҳми онҳо дар солҳои 2023–2025 (млн сомонӣ)

Нишондиҳанда	2023	2024	2025	Суръати афзоиш, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон	**46316,6**	**53397,0**	**66726,1**	**122,1**
бахши давлатӣ	8890,8	10771,9	13444,2	119,4
бахши хусусӣ	37924,7	42625,1	53281,9	119,6
ҳиссаи бахши давлатӣ дар ММС, %	19,0	20,0	20,1	x
ҳиссаи бахши хусусӣ дар ММС, %	81,0	80,0	79,9	x

Сарчашма: Ҳисоботи солонаи Агентии омори назди Президенти ҶТ, 2025. – С. 423; маълумоти расмии Вазорати саноат ва технологияҳои нави ҶТ (27.02.2026).

Аз ҷадвали 4 маълум гардид, ки ҳиссаи бахши хусусӣ нисбат ба бахши давлатӣ дар маҷмӯи маҳсулоти саноатӣ бениҳоят зиёд аст, зеро чанд омили муҳим ба рушди он мусоидат мекунанд. Аввалан, бахши хусусӣ

одатан самараноктар фаъолият мекунад: соҳибкорони саноатӣ манфиатдоранд, ки хароҷотро кам ва фоидаашонро зиёд кунанд, бинобар ин технологияҳои нав ва усулҳои беҳтари идоракуниро истифода мебаранд [5, с. 143–151]. Дуюм, рақобат дар байни ширкатҳои хусусӣ баланд буда, онҳоро водор мекунад, ки сифати маҳсулотро беҳтар ва истеҳсолро зиёд намоянд. Сеюм, дастгирии давлат - масалан, тавассути имтиёзҳои андозӣ ё содда кардани қоидаҳои соҳибкорӣ - нақши муассир дорад. Чорум, бахши хусусӣ чандир буда, метавонад зуд ба тағйироти бозор мутобиқ шавад. Панҷум, сармоягузорӣ бештар ба бахши хусусӣ ҷалб мешавад, ки барои таъсиси корхонаҳои нав, таҷдиди таҷҳизот ва рушди истеҳсолот истифода мегардад.

Дар соли 2025 дар соҳаҳои саноат 12 млрд 969,4 млн сомонӣ маблағҳои дохилии корхонаҳо ва сармоягузорони хориҷӣ равона гардид, ки нисбат ба соли пешина (12 млрд 39,0 млн сомонии соли 2024) ба маблағи 930,45 млн сомонӣ зиёд мебошад. Аз ҷумла дар соҳаи истихроҷ 807,6 млн сомонӣ, дар соҳаи коркард 737,2 млн сомонӣ ва дар соҳаи истеҳсол ва тақсимоти нерӯи барқ, газ ва об 8,8 млрд сомонӣ равона шуд. Корхонаҳои саноати сабук, масолеҳи сохтмон ва мошинсозӣ дар рушди саноати коркард саҳми бузург доранд. Соли 2025 дар соҳаи саноати сабук зиёда аз 60 корхонаи нав бо 500 ҷойи корӣ ба қайд гирифта шуд, ки самти фаъолияти онҳо ба истеҳсоли маҳсулоти дӯзандагӣ, мебел, пойафзол, коркарди пахта ва пӯст равона гардидааст; корхонаҳои ин соҳа дар соли 2025 ба маблағи 4,8 млрд сомонӣ маҳсулот истеҳсол карданд (суръати афзоиш 106,4%). Корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмон дар соли 2025 ба маблағи 4,1 млрд сомонӣ маҳсулот истеҳсол намуданд (112,3%, ҳиссаи соҳа 6,2%), ва корхонаҳои соҳаи мошинсозӣ, саноати мудофиа ва химия ба маблағи 5,3 млрд сомонӣ маҳсулот истеҳсол карданд (118,6%, нисбат ба соли 2024 833 млн сомонӣ зиёд).

ХУЛОСА

Бо мақсади амалишавии ҳадафи чоруми миллӣ - саноатикунонии босуръати кишвар, ҷиҳати зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатии воридотивазкунанда, таъмини талаботи бозори дохилӣ бо маҳсулоти рақобатпазири ватанӣ, тақвияти иқтидори содиротии кишвар ва таъсиси ҷойҳои корӣ нав, аз тамоми шароиту имкониятҳо истифода бурда, шумораи корхонаҳои фаъоли саноатиро бояд зиёд намуд. Барои зиёд намудани шумораи корхонаҳои саноатӣ ва ҳаҷми истеҳсолоти онҳо як қатор чораҳои муҳимро амалӣ намудан зарур аст:

– беҳтар намудани иқлими сармоягузорӣ, хусусан кам кардани монеаҳои бюрократӣ, таъмини шаффофият ва устувории қонунгузорӣ дар соҳаи саноат, ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ;

– дастгирии соҳибкории саноатӣ, аз ҷумла додани имтиёзҳои андозӣ ва қарзҳои имтиёзноки дастрас бо фоизҳои минималӣ;

– таъмини рушди инфрасохтори нақлиётӣ, логистикӣ, роҳӣ, барқу об ва ташкили минтақаҳои озоди иқтисодию саноатӣ дар назди захираҳои иқтисодӣ;

– ташкил ва ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ, рақамикунонӣ ва зеҳни сунъӣ дар саноат, автоматикунонии равандҳои истеҳсолӣ ва мубодилаи таҷрибаи хориҷӣ;

– омехтакунии илм бо истеҳсолот, ташкили базаи мушкилоти саноатӣ ва ҷалби мутахассисон аз муассисаҳои илмию таҳқиқотӣ ҷиҳати ҳалли онҳо;

– дастгирии содиротии корхонаҳои саноатӣ, бартараф намудани монеаҳои сунъӣ дар гузаргоҳҳои гумрукӣ, кам кардани хароҷоти трансаксионӣ ва кӯмак дар дарёфти бозорҳои нави фурӯш;

– ҳавасмандгардонии инноватсионӣ ва сармоягузории корхонаҳои саноатӣ, дастгирии стартапҳо ва идеяҳои нав, ташкили марказҳои рушди идеяҳои саноатӣ.

Ҳамин тариқ, ҳолати муосири истеҳсолоти корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли мусбати рушдро нишон медиҳад, ва амалисозии чораҳои пешниҳодшуда метавонад ба зиёд шудани шумораи корхонаҳои фаъол, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти онҳо ва афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Маълумоти расмии Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон (санаи мурочиат: 27.02.2026).

2. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – 104 с.

3. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2025. – 89 с.

4. Хамидов А.Х., Астамбекзода Ф. Ремесленничество как неформальный сектор в сфере промышленности // Паёми политехникӣ. Бахши Интеллект, Инноватсия, Инвеститсия. – Душанбе, 2024. – № 2 (66). – С. 114–120.

5. Хамидов А.Х., Халилзода У. Ҷанбаҳои методӣ ва хусусиятҳои маҳаллии арзёбии сатҳи таъмини аҳолӣ бо маводи хӯрокворӣ // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе, 2022. – № 3 (32). – С. 143–151.

6. Ҳисоботи солонаи Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – С. 423.

УДК: 657.01: 004 (100)

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ РУШДИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБИИ РАҚАМӢ

Саидов Раҷабали Назифович
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Нуралиев Умедҷон Маҳмадалиевич
унвонҷӯи кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисои Тоҷикистон аз рӯйи ихтисоси 08.00.08 – Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Мақола таҳқиқи амиқи таҷрибаи хориҷии рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамиро дар бар мегирад. Муаллифон таҷрибаи як қатор кишварҳо чун Федератсияи Россия ва Ҷумҳуриҳои Ӯзбекистон, Озорбойҷон, Белоруссия, Қазоқистон, Қирғизистон, Туркманистон ба риштаи таҳлил кашидаанд. Дар ибтидо, мубрамии амалкарди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ дар коорхонаю ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Роҳандозии ҳисоб – фактураҳои шакли электронӣ иқдоми хуби рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ ва коҳиш додани сарбории маъмурӣ дар Федератсияи Россия арзёбӣ гардидааст. Аз натиҷаи таҳқиқи таҷрибаи Ӯзбекистон чунин хулосабарорӣ карда шудааст, ки баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун соҳаи муҳими ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва молиявии субъектҳои ин кишвар тавонист консепсияи рақамии худро ташаккул диҳад. Самтҳои асосии фаъолияти Парки технологияҳои олии Белорусия таҳия гардидааст, аз ҷумла: а) содироти технологияҳои иттилоотӣ – коммуникатсионӣ, ҳуқуқи истисноӣ барои натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ дар соҳаи технологияҳои нав ва олӣ; б) мусоидат ба ҷалби сармоя ҷиҳати рушди соҳаи технологияҳои олӣ; в) коркард ва татбиқи технологияҳои инноватсионӣ – рақамӣ. Дар такя ба ақидаи иқтисодчиёни Ҷумҳурии Қазоқистон се марҳилаи рушди консепсияи баҳисобгирии муҳосибӣ муайян ва мушаххас карда шудааст. Қайд мегардад, ки низоми баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ дар Туркманистон махзани иттилоотиеро ба вуҷуд оварда тавонистааст, ки дар асоси он қарорҳои идоракунӣ қабул мегарданд.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, иқтисоди рақамӣ, технологияҳои рақамӣ, технологияҳои абрӣ, зеҳни сунъӣ, блокчейн, ҳуҷҷатҳои электронӣ, имзои электронӣ, низоми худкор.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОГО БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА

Саидов Раджабали Назифович
кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Нуралиев Умеджон Махмадалиевич
соискатель кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета по специальности 08.00.08 – Бухгалтерский учет и аудит. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье представлено углубленное исследование зарубежного опыта развития цифрового учета. Авторы проанализировали опыт ряда стран, таких как Российская Федерация и Республики Узбекистан, Азербайджан, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан. Вначале представлен вопрос внедрения цифрового учета на предприятиях и в организациях Республики Таджикистан. Внедрение электронных счетов-фактур рассматривается как хороший шаг на пути развития цифрового учета и снижения административной нагрузки в Российской Федерации. На основе результатов изучения опыта Узбекистана сделан вывод о том, что учет, как важная сфера экономической, социальной и финансовой жизни субъектов этой страны, сумел сформировать собственную цифровую концепцию. Разработаны основные направления деятельности Белорусского парка высоких технологий, в том числе: а) экспорт информационно-коммуникационных технологий, исключительные права на результаты интеллектуальной деятельности в области новых и высоких технологий; б) содействие инвестициям в развитие высокотехнологичного сектора; с) разработка и внедрение инновационных цифровых технологий. На основе мнения экономистов Республики Казахстан выделены и уточнены три этапа развития концепции бухгалтерского учета. Отмечается, что цифровая система бухгалтерского учета в Туркменистане создала информационную базу, на основе которой принимаются управленческие решения.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, цифровая экономика, цифровые технологии, облачные технологии, искусственный интеллект, блокчейн, электронные документы, электронная подпись, автоматизированная система.

FOREIGN EXPERIENCE IN DEVELOPING DIGITAL ACCOUNTING

Saidov Rajabali Nazifovich
candidate of economic sciences, associate professor of the department of audit and revision, Tajik state finances-economy university. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Nuraliyev Umedjon Makhmadalievich
applicant of the accounting department of the Tajik State University of Finance and Economics, specialty 08.00.08 - Accounting and audit. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article presents an in-depth study of international experience in developing digital accounting. The authors analyzed the experience of several countries, including the Russian Federation and the Republics of Uzbekistan, Azerbaijan, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan. First, the paper discusses the implementation of digital accounting at enterprises and organizations in the Republic of Tajikistan. The introduction of electronic invoices is seen as a positive step toward developing digital accounting and reducing administrative burdens in the Russian Federation. Based on the study of Uzbekistan's experience, it is concluded that accounting, as an important area of economic, social, and financial life in the country's regions, has successfully developed its own digital concept. Key areas of activity for the Belarusian High-Tech Park have been developed, including: a) export of information and communication technologies, exclusive rights to intellectual property in new and high technologies; b) promoting investment in the development of the high-tech sector; and c) development and implementation of innovative digital technologies. Based on the opinions of economists in the Republic of Kazakhstan, three stages in the development of the accounting concept are identified and clarified. It is noted that the digital accounting system in Turkmenistan has created an information base upon which management decisions are based.

Key words: accounting, digital economy, digital technologies, cloud technologies, artificial intelligence, blockchain, electronic documents, electronic signature, automated system.

МУҚАДДИМА

Рақамикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон давоми даҳсолаи охир нисбатан мубрам гашта, суръати гузариш аз низоми баҳисобгирии муҳосибии анъанавӣ ба низоми рақамии пешбурди корҳои ҳисобдорӣ то андозае баланд гардидааст. Баъзе кишварҳои ҳамсоя ва давлатҳои пешрафта ба ҳалли масъалаи мазкур алакай солҳои зиёд аст, ки машғул мебошанд. Таҷрибаи ғанӣ доштани кишварҳои мазкур дар самти зикршуда, таҳқиқ, ошкоркунии ҷиҳатҳои имконпазир ва истифодаи онро дар шароити корхонаю ташкилотҳои ватанӣ талаб менамояд.

Омӯзиши таҷрибаи хориҷии рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ дар корҳои илмии муаллифони ватанӣ: Саидов Р.Н., Кошонова М.Р. ва муҳаққиқони хориҷӣ: Германова В.С., Осмонова А.А., Романов С. дида мешавад.

Мақсади мақола аз арзёбии таҷрибаи хориҷии баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ ва ошкоркунии ҷиҳатҳои имконпазири он барои роҳандозӣ дар шароити субъектҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ ВА УСУЛҲОИ ТАҲҚИҚ

Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили муқоисавӣ, таҳлили мантиқӣ ва синтез, инчунин усули таҳлили ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ (қонунҳо, фармонҳо ва дастурҳои президентӣ, барномаҳои давлатии рушди иҷтимоию иқтисодӣ) мавриди истифода қарор гирифтаанд. Манбаи иттилоотии таҳқиқот корҳои илмии муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ, ҳуҷҷатҳои меъёрии қонунгузории кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, инчунин маводи расмии мақомоти давлатии Федератсияи Россия, Ҷумҳуриҳои Ӯзбекистон, Озорбойҷон, Белоруссия, Қазоқистон, Қирғизистон ва Туркманистон ба ҳисоб мераванд. Таҳқиқот бар асоси усули таҳлили муқоисавии байникишварӣ сохта шуда, имкон додааст, ки таҷрибаи мусбати ҳар як кишвар дар самти рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ ҷудогона арзёбӣ ва баъдан ҷамъбаст карда шавад.

НАТИҶАҲО

Воқеан, соҳаи ҳисобдорӣ ҳамчун бахши муҳими иқтисодиёти мамлакат дар рафти рақамикунонӣ дар канор наемонад, ҳатто баръакс, соҳаи фавран ба дигаргуниҳои рақамӣ мутобиқшаванда мебошад. Воқеъан, дараҷаи ташаккул ва рушди консепсияи баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ дар мамлакатҳо аз пешрафти фаъолияти инноватсионӣ, дастовардҳо дар соҳаи илму техника, афзалият додан ба соҳаи ҳисобдорӣ ва автоматикунонии он, иқтидори зеҳнии соҳаи информатика, мавҷудияти кадрҳои соҳаи ҳисобдорӣ, ки дорои донишу малакаҳои технологияҳои рақамӣ мебошанд, суръати баланди амалиёти молиявию хоҷагидории субъектҳои иқтисодӣ, ки аз доираи имкониятҳои низоми ҳисобдории анъанавӣ берун аст, инчунин дигар сабабҳо вобастагӣ дорад. Шароиту омилҳои қайдгардидаро дар кишварҳои алоҳида дида мебароем.

Дар шароити кунунӣ рақмикунонӣ яке аз самтҳои афзалиятноки рушди соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт ва дар маҷмуъ, иқтисодиёти дилхоҳ кишвар баромад менамояд. Бахусус дар ислоҳоти соҳаҳои иқтисодиёти Федератсияи Россия рақамикунонии соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ масъалаи муҳим арзёбӣ мегардад. Соли 2021 дар яке аз конференсияҳо зикр гардида буд, ки Вазорати молияи Россия дар якҷоягӣ бо хазинадории Федералӣ лоиҳаи бунёди низоми ягонаи СМАРТ- назорат ва баҳисобгирии молияи давлатиро коркад намуда буданд. СМАРТ- назорат консепсияе мебошад, ки истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ ва платформаи рақамиро барои автоматикунонӣ ва муносибгардонии ҷараёни назорати молиявӣ дар назар дорад [9]. Бояд қайд намоем, ки ҳадафи асосии платформаи мазкур аз содакунии тартиби пешурди ҳадамоти баҳисобгирии муҳосибӣ ва баланд бардоштани шаффофияти идоракунии молияи давлатӣ иборат буд.

Ҳамчунин дигар пешрафӣ дар самти рақамикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ – ин татбиқи ҳисоб – фактураҳои шакли электронӣ барои гуруҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон маҳсуб меёбад. Бояд қайд намоем, ки роҳандозии ҳисоб – фактураҳои шакли электронии мазкур дар Федератсияи Россия иқдоми хуби рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ ва коҳиш додани сарбории маъмурӣ ба ҳисоб меравад. Коршиноси русиягӣ Германова В.С. иброз медорад, ки имрӯзҳо пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ бе истифодаи технологияҳои рақамӣ имконнопазир аст [1, с.841]. Аз ин бар меояд, ки объектҳои баҳисобгирии муҳосибӣ аз доираи имкониятҳои методологияи ҳисобдории анъанавӣ зиёдтар аст, яъне дар Россия зарурати воқеъии ташаккули консепсияи баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ ҷой дорад.

Дар натиҷаи таҳқиқи рақамикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ ва муайяну ошкорсозии таҷрибаи Россия дар ин самт, дараҷаи истифодаи технологияҳои рақамӣ – барномавиро дар ин кишвар дида мебароем. Яке аз низомҳои бисёр паҳнгашта дар Россия «1С: Муҳосибот» мебошад, ки тибқи маълумоти мавҷуда зиёда аз 80%-и ширкатҳои Россия аз барномаи мазкур истифода менамоянд. Имрӯзҳо дар ин кишвар ҷиҳати пешбурди корҳои ҳисобдорӣ версияҳои ниҳоии барномаҳои «1С: Муҳосибот» ва «1С: Корхона» мавриди истифода қарор мегиранд. Ҳамчунин дигар барномаҳо аз қабили технологияҳои абрӣ, зеҳни сунъӣ, таълимоти машинавӣ ва блокчейн дар ин кишвар мавриди истифода қарор мегиранд.

Ташаккули консепсияи баҳисобгирии муҳосибӣ дар заминаи технологияҳои рақамӣ дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон чун дигар кишварҳо зарурати воқеъӣ дорад. Дар ин мамлакат ташаккули консепсияи болозикр ба меъёрҳои устувори қонунгузорӣ асос меёбад. Тибқи Дастури Президенти Ҷумҳурии Ӯзбекистон аз 16 июли соли 2012, №УП-4453 «Оид ба чораҳои ихтисори ҳисоботҳои оморӣ, андозӣ, молиявӣ, намудҳои фаъолият дар асоси иҷозатнома ва қоидаҳои иҷозатномадиҳӣ» то охири соли 2014 интиқоли марҳилавии ҳамаи субъектҳои соҳибкорӣ ба низоми электронии супоридани ҳисоботҳои оморӣ, андозӣ ва молиявӣ таъмин карда шуд [9]. Татбиқи ҳуҷҷати мазкур тавонист, ки пойгоҳи электронии иттилооти ҳисоботиро ба вуҷуд орад ва ба ташаккули консепсияи баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ то андозае таъсири мусбӣ расонад.

Дар самти имкониятҳои рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ муҳаққиқнои ватанӣ нуқтаи назари худро доранд. Иқтисодчии ватанӣ Кошонова М.Р. қайд менамояд, ки истифодаи самараноки СБҲМ ҷиҳати ба низоми худкор гузаштани низоми ҳисобдорӣ, истифодаи воситаҳои коркард ва нигоҳдории ҳаҷми зиёди маълумот мусоидат менамояд [3, с.172]. Дар ҳақиқат, татбиқи таҷрибаи пешрафтаи байналмилалӣ дар субъектҳои ватанӣ ҷиҳати расидан ба низоми муосири пешбурдии фаъолият таъсири мусбии худро мерасонад, чунки яке аз омилҳои рушди низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт ин ҷаҳонишавии фаъолияти иҷтимоию иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ мебошад.

Муҳаққиқони масоили ҳисобдории рақамӣ қайд менамояд, ки «...низоми баҳисобгирии муҳосибии муосир бояд унсурҳои методии ҷамъоварии фаврии иттилоот ва дастрасии саривақтии он, равишҳои муносиби таҳлилу муқоисаи маълумот ва дар ниҳоят, механизми комили ташаккули нишондиҳандаҳои эътимодноки ҳисоботиро дошта бошад» [8, с.244]. Дар ҳақиқат, бартарии баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ иҷрои фаврии амалиётҳо мебошад. Алалхусус суръатти баланди кор бо иттилооти электронӣ.

Тавре дар боло қайд намудем, баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ дар Ӯзбекистон бештар зери таъсири қонунгузорӣ ташаккул ёфтааст. Қабул ва татбиқи Қонунҳои Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ» №279-I аз 30.08.1996 с., «Дар бораи принсипҳо ва кафолати озодии иттилоот» №439-II аз 12.12.2002 с., «Дар бораи иттилооткунонӣ» №560-II аз 11.12.2003 с., «Дар бораи имзои электронии рақамӣ» №562-II аз 11.12.2003 с., «Дар бораи гардиши ҳуҷҷатҳои электронӣ» №611-II аз 29.04.2004 с., «Дар бораи тиҷорати электронӣ» №613-II аз 29.04.2004 с., «Дар бораи ҳимояи иттилоот дар низоми худкори бонкӣ» №ЗРУ-30 аз 04.04.2004 с. имконият доданд, ки фазои рақамӣ дар иқтисодиёти мамлакат ташаккул ва рушд намояд. Дар натиҷа, баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун соҳаи муҳими ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва молиявии тамоми субъектҳо тавонист консепсияи рақамии худро ташаккул диҳад.

Дар Ҷумҳурии Озорбойҷон ҷиҳати ташаккули консепсия рақамии баҳисобгирии муҳосибӣ як қатор барномаҳои худкори баҳисобгирии муҳосибӣ мавриди истифода қарор дода шудаанд, ки баъзеи онҳо ватанӣ ва қисми дигарашон хориҷӣ мебошанд. Ба сифати барномаҳои мазкур инҳо дохил мешаванд:

1. Таъминоти барномавии маҳаллӣ, аз ҷумла «АзМухасиб», «Гюнеш».

2. Таъминоти барномавии хориҷӣ, пеш аз ҳама «1С», «Logo», «Best Accounting», «Zoha Books», «Lagri» ва дигарҳо.

3. Таъминоти барномавии маҳаллии омехта.

4. Таъминоти барномавии махсуси барномасозони инфиродӣ.

5. Таъминоти барномавии стандартии офисӣ.

Яке аз ниҳодҳое, ки имрӯзҳо дар Ҷумҳурии Белоруссия ҷиҳати рушди технологияҳои рақамии соҳаи ҳисобдорӣ фаъолияти пурсамар дорад, Парки технологияҳои олӣ дониста мешавад. Самтҳои асосии фаъолияти ниҳоди мазкур дар марҳилаи муосири рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Белорусия инҳо маҳсуб меёбанд: а) содироти технологияҳои иттилоотӣ – коммуникатсионӣ, ҳуқуқи истисноӣ барои натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ дар соҳаи технологияҳои нав ва олӣ; б) мусоидат ба ҷалби сармоя ҷиҳати рушди соҳаи технологияҳои олӣ; в) коркард ва татбиқи технологияҳои инноватсионӣ – рақамӣ. Маъмулан, чунин ниҳодҳо дар дигар кишварҳо низ мавҷуданд, ки бо номҳои гунонун фаъолият менамоянд.

Тибқи маълумоти илмии муаллифони Болорусия агар дар амсилаи анъанавӣ баҳисобгирии муҳсибӣ ба ҳуҷҷатҳои ибтидоии қоғазӣ асос меёфт, пас имрӯзҳо шароит дигаргун гашта, дар амсилаи рақамӣ баҳисобгирии муҳосибӣ ба пойгоҳи иттилооти абрӣ, имзои электронӣ ва дигар афзалиятҳои рақамӣ такя менамояд. Вобаста ба шароити ҷойдошта, метавон қайд намуд, ки дар ин кишвар ташаккули баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ ба заминаҳои қонунгузорӣ такя менамояд. Чунки Қонуни Ҷумҳурии Белорусия «Дар бораи ҳуҷҷатҳои электронӣ ва имзои электронии рақамӣ» таҳти №113-3, аз 28 декабри соли 2009 қабул гардида буд [2].

Ба ақидаи иқтисодчиёни Ҷумҳурии Қазоқистон Собирова Р., Баймухашева М., Ерниязова Ж. рушди консепсияи баҳисобгирии муҳосибии ин кишвар якчанд марҳиларо паси сар кардааст, аз ҷумла [7, с.52]:

Марҳилаи I. Ҷой доштани сабтҳои дастии амалиётҳои хоҷагидорӣ, ки рафти кори муҳосибро мураккаб гардонида, меҳнатталабии зиёд дошт.

Марҳилаи II. Мавҷудияти сабтҳои дастии амалиётҳо ва китобҳои аввалини электронӣ. Воқеъан, ин давраи аввалини ташаккул ва рушди низоми худкори баҳисобгирии муҳосибӣ буд. Ҳамчунин дар ин марҳила, нахуст барномаҳои пешбурди ҳар як намуди баҳисобгирӣ ба вуҷуд омад. Дар ин маврид, муҳосиб маълумотро ба компютер ворид менамуд ва компютер ҳамчун ҳисобкунаки бузург иттилооти ҷамъбастиро тартиб медод. Маълумоти ҷамъбастии ба дастовардашуда ҷиҳати тартибдиҳии ҳисоботҳо ва иттилооти ҷамъбастӣ барои омодасозии тавозун истифода мегардид. Дар ин марҳила қисмате аз корҳо, аниқтараш – ҷамъбастнамоии иттилоот аз тариқи низоми худкори компютер иҷро мегардид. Аммо дар маҷмуъ, нисбат ба марҳилаи якум пешравиҳо мавҷуд буданд.

Марҳилаи III. Автоматикунонии пурраи баҳисобгирии муҳосибӣ ва фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ. Марҳилаи мазкур замони имрӯзаро дар бар мегирад, ки пешбурди баҳисобгирӣ, нигоҳдории иттилоот, омодакунии ҳисоботи муҳосибӣ, ҳатто супоридани ҳисоботҳо бо истифодаи технологияҳои рақамӣ анҷом дода мешавад.

Профессори Донишгоҳи Славянии Қирғизистону Россия Осмонова А.А. қайд менамояд, ки барои иқтисоди Қирғизистон ҷараёни автоматикунонии баҳисобгирӣ ниҳоят мураккаб аст. Ба ақидаи вай мушкилоти мавҷуда ду сабаби асосӣ дорад: 1) суръати сусти рушди иқтисодиёти кишвар; 2) ақибмонӣ дар соҳаи технология [4, с.275]. Мавсуф иброз медорад, ки дар кишвар фирори зеҳнҳо дар соҳаи технология ҷой дорад, аз ин рӯ ҳолати мазкур метавонад рафти рақамикунонии соҳаҳои иқтисоди миллиро боз ҳам заиф гардонад.

Ба гуфтаи Осмонова А.А. агар барои Қирғизистон гузариш ба низоми худкори баҳисобгирӣ тадбири муҳим бошад, пас барои кишварҳои рушдкарда ба монанди ИМА, Ҷопон ва ё Олмон марҳилаи мазкур сипарӣ гаштааст ва имрӯз онҳо ҳадафи роботикунонии соҳаи ҳисбодориро доранд [4, с.276]. Аз мавқеи илмии иқтисодчӣ метавон чунин хулоса бароварда, ки имрӯзҳо рафти рақамикунонии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар Қирғизистон қаноатбахш нест ва ҳатто ба кишварҳои зикршуда муқоисашаванда буда наметавонад. Яқин аст, ки муаллиф тарафдори ҷоннок намудани ҷараёни рақамикунонии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар кишвар аст.

Бояд қайд намоем, ки дар Туркманистон хадамоти баҳисобгирии муҳосибии корхонаҳои давлатию хусусӣ ба низоми худкор гузаштааст, ки дар натиҷа, дурустии рафти баҳисобгирӣ ва эътимоднокию шаффофияти нишондиҳандаҳои ҳисоботҳо таъмин гардидаанд. Ҳатто тибқи маълумоти индикаторҳои барномаи рушди иҷтимоию иқтисодии Туркманистон, рақамикунонии фаъолиятҳои иқтисодӣ, аз ҷумла низоми баҳисобгирии муҳосибӣ иттилооти заруриро ҷиҳати қабули қарорҳои идоракунӣ таъмин кардааст [5]. Аз ин бар меояд, ки Ҷумҳурии Туркманистон дар самти рақамикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ то андозае муваффақ низ гардидааст. Низоми баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ дар ин кишвар махзани иттилоотиеро ба вуҷуд оварда тавонистааст, ки дар асоси он қарорҳои идоракунӣ қабул мегарданд.

Туркманистон, ки дар ҳамгироии иқтисодӣ фаъол мебошад, дар баробари дигар имкониятҳои сатҳи байналмилалӣ аз стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ (IFRS) низ васеъ истифода менамояд. Истифодаи СБҲМ дар ин кишвар боиси тағйироти назарраси равишҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ гардидааст. Қабул ва истифодаи СБҲМ, ки аз муҳосибон тахассусмандӣ ва донишҳои заруриро оид ба технологияҳои муосир талаб менамояд, бинобар ин, татбиқи онҳо дар Туркманистон саҳеҳии моддаҳои ҳисоботи молиявӣ ва фавран тартибдиҳии онро таъмин кардааст. Ҳамчунин татбиқи технологияҳои рақамии дар боло зикршуда низоми баҳисобгирии муҳосибиро дар кишвар сифатан беҳтар намуда, ҷиҳати ташаккули асосҳои консептуалии баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ мусоидат кардааст.

МУҲОКИМА

Таҳқиқоти гузаронидашуда нишон дод, ки истифодаи таҷрибаи пешрафтаи хориҷӣ оид ба низоми ҳисобдории рақамӣ барои мукаммалагрдонии методологияи баҳисобгирии муҳосибии ватанӣ мусоидат менамояд. Таҳлилҳо ва муқоисакуниҳо нишон доданд, ки афзалиятҳои рақамии баҳисобгирии муҳосибӣ дар ширкатҳое мавриди истифода қарор гирифтааст, ки шароити устувори молиявӣ доранд. Вобаста ба ин, маблағгузории технологияҳои рақамии ҳисобдориро аз ҷониби корхонаю ташкилотҳои ватанӣ муҳим мешуморем.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, аз таҳқиқи таҷрибаи хориҷии рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар шароити иқтисоди рақамӣ мамлакатҳое дар самти бадастории методологияи комили баҳисобгирии муҳосибӣ муваффақ мегарданд, ки аз технологияҳои рақамии пешрафтаи соҳаи ҳисобдорӣ васеъ истифода намоянд. Таҳлил ва омӯзиши маводи дастрасгардида нишон дод, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ дар пешбурди корҳои ҳисобдории мамолики хориҷӣ (кишварҳои таҳқиқшуда) бартарии зиёд дорад.

АДАБИЁТ

1. Германова В.С. История развития бухгалтерского учета в России // Германова В.С., Коломейцева А.С. – Экономика и социум, 2015. С.841

2. Закон Республики Беларусь от 28.12.2009 № 113-З «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://portal.gov.by/i/portaigovby/downioad/zakon-113-28-12-2009.pdf – Дата доступа: 04.02.2025.

3. Кошонова М.Р. Таъсири татбиқи СБҲМ ба рушди ҳисоботи корхонаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.Р. Кошонова, Ф.М. Оқилов, Ш.А Ҳоҷиева // Маҷалаи назариявӣ ва илмию истеҳсолии «Кишоварз», Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншоҳ Шоҳтемур. – 2025, №2 (107). – С.169–175.

4. Осмонова А.А. Автоматизация бухгалтерского учета: проблемы и перспективы развития / А.А. Осмонова, А.З. Айтиев, А.Г. Шебаршова // Евразийское Научное Объединение. 2021. № 2-4 (72). С. 275-278.

5. Программа Президента Туркменистана социально-экономического развития страны на 2022–2028 годы. А.: 2022.

6. Романов С.: важно перейти к цифровой трансформации в бухгалтерском учёте. Официальный сайт: https://minfin.gov.ru/ru/press-center/?id_4=37569

7. Сабирова Р., Баймухашева М., Ерниязова Ж. Модернизация рынка труда в условиях пандемии COVID-19 в Республике Казахстан [Электронный ресурс] // Экономика и статистика. – 2020. – № 2. – С.48-56.

8. Саидов Р.Н. Баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ / Р.Н. Саидов // Кишоварз. – 2025. – Vol. 109, No. 4. – P. 241-245. – EDN SUKBTD.

9. Форум бухгалтеров и предпринимателей Узбекистана. Официальный сайт Министерства финансов Узбекистан: http://fmc.uz/

10. Шарифов З.Р. Аудити давлатӣ ва роҳҳои такмили он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / З.Р.Шарифов, Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. 2021. – № 4 (28). С.46-52.

11. Электронный СМАРТ-контроль (контроллинг) и учет государственных финансов для управленческих решений. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/o-traktovke-terminov-smart-kontrol-i-kontrolling-pri-organizatsii-gosudarstvennogo-preduprezhdayuschego-kontrolya

УДК: 338.48

ТАКМИЛИ РАҚОБАТПАЗИРИИ МАҲСУЛОТИ САЙЁҲӢ ДАР БОЗОРИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Гадоев Ҳасан Солиҳович
номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи «Сайёҳӣ ва бизнеси меҳмондорӣ»-и Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Соҳибзода Аъзам Нурулло
ассистенти кафедраи сайёҳӣ ва бизнеси меҳмондории Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола роҳҳои такмили рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ дар бозори байналмилалӣ таҳлил мешаванд. Рақобатпазирӣ ҳамчун маҷмӯи сифати хизматрасонӣ, арзиши пешниҳод, дастрасии нақлиётӣ ва иттилоотӣ, сатҳи бехатарӣ, фарқиятнокии таҷриба ва эътибори бренди самт маънидод мегардад. Нишон дода мешавад, ки интихоби сайёҳи хориҷӣ бештар ба арзиши даркшуда такя мекунад, зеро мутобиқат ба стандартҳои байналмилалӣ, омодагии инфрасохтор, шаффофияти нархгузорӣ, тозагӣ ва кафолати амният эътимодро баланд мебардоранд. Мақола аҳамияти рақамикунонии фурӯш ва маркетингро асоснок мекунад: бронкунии онлайн, пардохтҳои бехатар, пешбурд дар платформаҳои ҷаҳонӣ ва идоракунии баррасиҳо. Идоракунии таҷрибаи меҳмон, рушди касбияти кадрҳо ва ҳамкории давлат бо бахши хусусӣ барои ҷалби сармоягузорӣ ва рушди устувори самт муҳим арзёбӣ мешаванд.

Калидвожаҳо: рақобатпазирӣ, маҳсулоти сайёҳӣ, бозори байналмилалӣ, брендинг, стандарти хизматрасонӣ, маркетинги рақамӣ, инфрасохтори сайёҳӣ, идоракунии самтсайёҳӣ, иқтисодиёт, ширкатҳои сайёҳӣ.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ТУРИСТСКОГО ПРОДУКТА НА МЕЖДУНАРОДНОМ РЫНКЕ

Гадоев Хасан Солихович
Кандидат экономических наук, заведующий кафедрой «Туризм и гостиничный бизнес» Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе
Сохибзода Аъзам Нурулло
ассистент кафедры туризма и гостиничного бизнеса Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье анализируются пути повышения конкурентоспособности туристского продукта на международном рынке. Конкурентоспособность трактуется как совокупность качества обслуживания, ценностного предложения, транспортной и информационной доступности, уровня безопасности, дифференциации опыта и репутации бренда дестинации. Показано, что выбор иностранного туриста в большей степени опирается на воспринимаемую ценность, поскольку соответствие международным стандартам, готовность инфраструктуры, прозрачность ценообразования, чистота и гарантии безопасности повышают доверие. Обоснована значимость цифровизации продаж и маркетинга: онлайн-бронирование, безопасные платежи, продвижение на глобальных платформах и управление отзывами. Управление опытом гостя, развитие профессиональных компетенций кадров и сотрудничество государства с частным сектором рассматриваются как важные условия привлечения инвестиций и устойчивого развития дестинации.

Ключевые слова: конкурентоспособность, туристский продукт, международный рынок, брендинг, стандарты обслуживания, цифровой маркетинг, туристская инфраструктура, управление дестинацией, туризм, экономика, туристские компании.

IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF TOURISM PRODUCTS IN THE INTERNATIONAL MARKET

Gadoev Hasan Solikhovich
Candidate of Economic Sciences, Head of the Department of Tourism and Hotel Business, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Sohibzoda Azam Nurullo
Assistant at the Department of Tourism and Hospitality Business, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article analyzes ways to improve the competitiveness of tourism products in the international market. Competitiveness is interpreted as a combination of service quality, value proposition, transport and information accessibility, safety level, experience differentiation, and the reputation of the destination brand. It is shown that the choice of an international tourist largely depends on perceived value, as compliance with international standards, infrastructure readiness, pricing transparency, cleanliness, and safety assurances increase trust. The paper substantiates the importance of digitalizing sales and marketing, including online booking, secure payments, promotion on global platforms, and review management.

Keywords: competitiveness, tourism product, international market, branding, service standards, digital marketing, tourism infrastructure, destination management, tourism, economy, tourism companies.

МУҚАДДИМА

Рақобати шадид дар бозори байналмилалии сайёҳӣ талаб мекунад, ки ҳар як кишвар маҳсулоти сайёҳии худро бо сифати баланд, арзиши асоснок ва фарқиятнокии равшан пешниҳод намояд. Тоҷикистон дорои захираҳои ғании табиӣ ва мероси фарҳангии нотакрор буда, метавонад онҳоро ба маҳсулоти рақобатпазири сайёҳӣ табдил диҳад, вале барои ворид шудан ба бозорҳои ҳадафнок танҳо мавҷудияти захираҳо кофӣ нест. Монеаҳои калидӣ, аз ҷумла маҳдудияти инфрасохтори нақлиётӣ ва хизматрасонӣ, номукаммалии стандартҳои хизмат, камбуди кадрҳои тахассусӣ, паст будани шинохти бренди самт дар берун аз кишвар, инчунин истифодаи нокифояи фурӯш ва маркетинги рақамӣ ба коҳиши рақобатпазирӣ меоранд.

Дар чунин шароит такмили рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ бояд ба боло бурдани сифати таҷрибаи меҳмон, шаффофияти нархгузорӣ, таъмини бехатарӣ, мутобиқат ба стандартҳои байналмилалӣ, рушди маҳсулоти фарқкунанда (кластерҳои табиӣ-фарҳангӣ, чорабиниҳо, турҳои мавсимӣ) ва ташкили шабакаи шарикӣ бо туроператорон ва платформаҳои ҷаҳонӣ такя кунад. Аз ин рӯ, таҳқиқи роҳҳо ва механизмҳои баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳии Тоҷикистон дар бозори байналмилалӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дошта, метавонад ба афзоиши ҷараёни сайёҳони хориҷӣ, рушди содироти хизматрасониҳо ва таъсири мусбати иҷтимоию иқтисодӣ мусоидат намояд.

Мақсади мақола: муайян намудани роҳҳо ва механизмҳои афзалиятноки баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ дар бозори байналмилалӣ тавассути баҳодиҳии омилҳои таъсиррасон (сифати хизматрасонӣ, инфрасохтор, бренд, маркетинги рақамӣ, бехатарӣ ва дастрасӣ) ва пешниҳод намудани тавсияҳои амалӣ барои диверсификатсия, беҳтарсозии стандартҳо, рушди кадрҳо ва тақвияти пешбурди байналмилалӣ

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи иқтисодиёти сайёҳӣ ва идоракунии самтҳои сайёҳӣ ташкил медиҳанд: Биржаков М.Б., Сохибов А.Н., Еров Д.Н., Гуляев В.Г., Қодирова М.И., Қодиров Ф.С., Лавров В.В., Скорчеллетти Д.С., Котова Н.Н., Валещук М.В. Заминаи меъёрию ҳуқуқиро санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, барномаҳои давлатии рушди сайёҳӣ ва «Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои зерин истифода бурда шуданд: усули таҳлили омилӣ - барои баҳодиҳии омилҳои таъсиррасон ба рақобатпазирӣ (сифати хизматрасонӣ, инфрасохтор, бренд, бехатарӣ); усули таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи воридшавии сайёҳони хориҷӣ дар солҳои 2014–2022; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси маҳсулоти сайёҳӣ бо меъёрҳои байналмилалӣ; инчунин усули таҳлилу синтез. Заминаи иттилоотиро маълумоти Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (2023) ва маълумоти мақомоти сарҳади давлатӣ ташкил медиҳанд.

НАТИҶАҲО

Тоҷикистон дорои потенсиали бузурги таърихию фарҳангӣ ва табиӣ буда, манзараҳои гуногунранг ва мероси ғанӣ барои эҷоди маҳсулоти ҷолиби сайёҳӣ заминаи устувор фароҳам месозанд. Бо ин ҳол, дар фазои рақобатпазири бозори ҷаҳонӣ танҳо такя ба захираҳо натиҷаи кофӣ намедиҳад: барои ҷалби пайвастаи сайёҳони хориҷӣ маҳсулот бояд бо талаботи бозор мутобиқ гардад. Аз ин рӯ, баланд бардоштани рақобатпазирӣ пеш аз ҳама ба ҳамоҳангсозии хизматрасонӣ бо меъёрҳои байналмилалӣ, беҳтар кардани сифати қабул ва сатҳи хидмат, инчунин ба роҳ мондани сиёсати нархгузории равшан, асоснок ва барои муштарӣ фаҳмо вобаста аст.

Дар шароити ҳадафҳои нави рушди соҳа зарур мегардад, ки усулҳои муассири ташкил ва идоракунии фаъолият амалӣ шаванд. Ин раванд диверсификатсияи пешниҳоди сайёҳиро дар бар мегирад: аз турҳои табиӣ ва фарҳангӣ то самтҳои варзишӣ, гастрономӣ ва мавсимӣ. Ҳамзамон, рушди инфрасохтори нақлиётӣ ва хизматрасонӣ, инчунин таҳкими бренди самт ва муаррифии фаъоли он дар платформаҳои байналмилалӣ аҳамияти калидӣ пайдо мекунад. Ба ин раванд татбиқи технологияҳои рақамӣ низ ворид мешавад: роҳандозии фурӯш ва таблиғи онлайн, беҳтар намудани дастрасии хизматрасониҳо, коркарди фикру мулоҳизаҳои муштариён ва тавсеаи ҳамкориҳо бо туроператорони хориҷӣ ва ширкатҳои ҳавопаймоӣ.

Қайд кардан лозим аст, ки таҳқиқи омилҳо ва роҳҳои самараноки баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ аҳамияти амалӣ дорад, зеро он метавонад ба ҷалби сармоягузорӣ, афзоиши ҷараёни сайёҳони хориҷӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва болоравии саҳми соҳа дар рушди иқтисоди миллӣ ва даромадҳои буҷетӣ мусоидат намояд [1]. Вазифаҳои асосии самти «Такмили рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ дар бозори байналмилалӣ» метавонанд чунин бошанд:

– муайян намудани роҳҳо ва самтҳои афзалиятноки баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ дар бозори байналмилалӣ;

– такмил додани асосҳои назариявии мафҳуми «рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ» ва меъёрҳои баҳогузории он дар шароити бозори ҷаҳонӣ;

– таҳлили тамоюлҳо ва хусусиятҳои талаботи сайёҳони хориҷӣ, инчунин омилҳои таъсиррасон ба интихоби самти сайёҳӣ;

– муайян намудани нақши сифати хизматрасонӣ, стандартҳои байналмилалӣ, бехатарӣ, шаффофияти нархгузорӣ ва обрӯи бренди самт дар болоравии рақобатпазирӣ;

– арзёбии ҳолати инфрасохтори сайёҳӣ ва дастрасии нақлиётӣ ҳамчун шарти асосии рақобат дар бозорҳои ҳадафнок;

– асоснок намудани аҳамияти рақамикунонии фурӯш ва маркетинг барои тақвияти ҷойгоҳ дар бозори байналмилалӣ;

– таҳияи пешниҳодҳои амалӣ оид ба диверсификатсияи маҳсулот, рушди кадрҳои касбӣ, тақвияти брендинг ва густариши ҳамкории давлату бахши хусусӣ бо шарикони хориҷӣ.

Дар баробари дигар бахшҳои иқтисод, соҳаи сайёҳӣ метавонад ҳамчун самти таъминкунандаи шуғли пурмаҳсул, махсусан дар деҳот ва минтақаҳои дорои захираҳои табиӣ-фарҳангӣ, баромад намояд. Солҳои охир таваҷҷуҳи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин соҳа имкон фароҳам овард, ки ҳамзамон бо афзоиши ҷараёни сайёҳон, шумораи ширкатҳои сайёҳии ватанӣ низ зиёд гардад. Бо вуҷуди ин, дар шароити рақобати шадиди бозори байналмилалӣ рушди оддии соҳа кофӣ нест. Зарур аст, ки ба таҳияи маҳсулоти сайёҳӣ аҳамияти хос дода шавад, зеро он бояд аз чиҳати сифат, арзиши пешниҳод, сатҳи бехатарӣ, дастрасӣ ва фарқиятнокии таҷриба ба талаботи бозорҳои ҳадафнок мутобиқ карда шавад.

Маълум аст, ки барои рушду нумӯи дилхоҳ соҳа маҷмӯи шароитҳо ва омилҳо таъсир мерасонанд. Яке аз омилҳои калидӣ барои таҳкими рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ мавҷудияти заминаи ҳуқуқӣ ва сиёсати давлатӣ мебошад. Имрӯз дар кишвар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва барномаю стратегияҳои давлатӣ барои танзим ва дастгирии фаъолияти сайёҳӣ амал мекунанд, аз ҷумла қонунҳои соҳавӣ, барномаҳои давлатии рушди сайёҳӣ ва «Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030». Эълон гардидани солҳои «Рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» ва «Рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» низ ба фаъолшавии иқтидори минтақавӣ ва ҷалби ташаббусҳои соҳибкорӣ мусоидат намуд.

Омили муҳими дигар дар баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ омодасозии мутахассисони касбӣ мебошад, зеро маҳз кадрҳои болаёқат сифати хизматрасонӣ, фарҳанги қабул, идоракунии таҷрибаи меҳмон ва имиҷи бренди самтро таъмин мекунанд. Дар ин замина такмили таълими касбӣ, омӯзиши забонҳои хориҷӣ, стандартҳои байналмилалии хизматрасонӣ, маркетинги рақамӣ, кори самаранок бо платформаҳои онлайн ва идоракунии баррасиҳо аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунад. Ҳамин тавр, ҳамгироии сиёсати давлатӣ, такмили заминаи ҳуқуқӣ, рушди инфрасохтор, рақамикунонии фурӯш ва боло бурдани сатҳи кадрҳо метавонанд ҳамчун маҷмӯи чораҳои асосӣ барои такмили рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳии Тоҷикистон дар бозори байналмилалӣ хизмат кунанд [2].

Барои тақвияти рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ дар бозори байналмилалӣ, пеш аз ҳама, баланд шудани сатҳи инфрасохтори хизматрасонӣ ва сабук гардидани расмиёти воридшавии сайёҳони хориҷӣ аҳамияти калидӣ доранд. Дар солҳои охир дар кишвар корҳои сохтмонӣ ва ба истифода додани иншооти инфрасохтории соҳа фаъол гардида, ҳамзамон иқдомҳои маъмурӣ низ барои осон кардани ташриф татбиқ шуданд: аз ҷумла ҷорӣ гардидани тартиби воридшавии бидуни раводид барои шаҳрвандони як қатор кишварҳо ва содда кардани гирифтани раводид барои доираи васеи давлатҳо. Натиҷаи чунин тадбирҳо дар динамикаи воридшавӣ низ инъикос меёбад: тибқи маълумоти оморӣ, дар 9 моҳи соли 2024 шумораи воридшавандагон аз хориҷ аз 1,2 млн нафар гузашта, қисми зиёди онҳо ҳамчун сайёҳ ба қайд гирифта шудаанд [3].

Ҷадвали 1. Шумораи сайёҳони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти мақомоти сарҳади давлатӣ ба кишвар ба ҳайси сайёҳ ворид шудаанд (ҳаз. нафар)

Сол	Шумора (ҳаз. нафар)
2014	213
2015	413
2016	344
2017	431
2018	1035
2019	1257
2020	350,6
2021	296,3
2022	999,3

Сарчашма: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023, с. 259 [4].

Мавҷудият ва рушди инфрасохтори зарурӣ яке аз шартҳои калидии такмили рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ дар бозори байналмилалӣ ба ҳисоб меравад. Зеро дар рақобати ҷаҳонӣ сайёҳ пеш аз ҳама ба сатҳи бароҳатӣ, дастрасии нақлиётӣ, сифати ҷойгиркунӣ ва хизматрасониҳои ҳамроҳ таваҷҷуҳ мекунад. Бунёд ва навсозии роҳҳои сатҳи байналмилалӣ, афзоиши иқтидори меҳмонхонаҳо, ташкили марказҳои муосири иттилоотӣ ва хизматрасонӣ, инчунин беҳтар шудани инфрасохтори санитарӣ ва амниятӣ имкон медиҳад, ки маҳсулоти сайёҳӣ бо сифати баландтар пешниҳод гардад. Дар натиҷа, «арзиши даркшуда»-и сафар барои сайёҳ баланд шуда, эътимод ба самт бештар мегардад.

МУҲОКИМА

Такмили рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ дар бозори байналмилалӣ ҳамчун маҷмӯи чораҳо ва тадбирҳои ташкилӣ, иқтисодӣ ва маркетингӣ маънидод мешавад, ки ба баланд бардоштани ҷолибият ва арзиши пешниҳод барои сайёҳи хориҷӣ равона гардидаанд. Ин раванд дар бар мегирад: беҳтар намудани сифати хизматрасонӣ ва мутобиқсозии он ба стандартҳои байналмилалӣ, таъмин намудани бехатарӣ ва бароҳатии сафар, баланд бардоштани дастрасии нақлиётӣ ва иттилоотӣ, шаффофу асоснок сохтани нархгузорӣ, фарқиятнок

кардани таҷрибаи саёҳат ва тақвияти бренди самт. Ҳамзамон, рақамикунонии фурӯш ва пешбурд, иштироки фаъол дар платформаҳои ҷаҳонӣ, ташкили шарикӣ бо туроператорон ва дигар иштирокчиёни бозор ҳамчун унсурҳои муҳими ин такмил баррасӣ мешаванд [5, с. 3].

Барои такмили рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳии Тоҷикистон дар бозори байналмилалӣ зарур аст, ки ҷозибаҳои асосии кишвар ба маҳсулоти мукаммал ва барои сайёҳи хориҷӣ фаҳмову дастрас табдил дода шаванд. Талаботи сайёҳони хориҷӣ одатан ба таҷрибаҳои беназир такя мекунад: сайёҳии табиӣ (кӯҳҳои баланд, манзараҳои нотакрор, роҳҳои треккинг ва экспедитсия), сайёҳии саломатӣ ва истироҳатӣ (манбаъҳои шифобахш ва осоишгоҳҳо), инчунин сайёҳии фарҳангӣ-таърихӣ (шаҳрҳо ва ёдгориҳои қадима, анъанаҳо, ҳунармандӣ ва таомҳои миллӣ). Дар ҳамин замина, рақобатпазирӣ бо он муайян мешавад, ки то чӣ андоза ин пешниҳодҳо бо меъёрҳои байналмилалӣ «бастабандӣ» ва пешниҳод мегарданд: мавҷудияти инфрасохтори мувофиқ, роҳнамоии касбӣ, хизматрасонии босифат, иттилооти дақиқ бо чанд забон, бехатарӣ, инчунин имконияти бронкунии онлайн ва пардохтҳои қулай [6].

Имрӯз барои баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳии кишвар дар бозори байналмилалӣ имкониятҳои мусбат ва воқеӣ мавҷуданд. Яке аз самтҳои умедбахш - таҳкими муаррифии касбӣ ва ҳадафноки имкониятҳои сайёҳӣ мебошад. Барои ноил шудан ба натиҷаи беҳтар, ҳамкории ҳамоҳанги ВАО, олимон, мутахассисони соҳа ва ширкатҳои сайёҳӣ нақши муҳим мебозад. Дар натиҷаи чунин ҳамгироӣ таҳияи бренди миллии сайёҳӣ, омода намудани маводи муаррифии бисёрзабона, истеҳсоли контенти рақамии босифат, инчунин пешбурди фаъол дар платформаҳои ҷаҳонӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ имконпазир мегардад. Дар ин раванд, «Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» метавонад ҳамчун асоси банақшагирӣ хизмат намояд, то ки ҳадафҳои минбаъда бо талаботи бозорҳои хориҷӣ мутобиқ гарданд [7].

Дар самти такмили муҳити институтсионалӣ ва ҳуқуқӣ таваҷҷуҳ ба такмили қонунгузорӣ, соддагардонии расмиёт ва ворид намудани меъёрҳои байналмилалӣ бояд қавӣ шавад. Ҳамзамон, рушди инфрасохтори муосир (нуқтаҳои қабул, роҳу нақлиёт, хизматрасониҳои сариҳоӣ, ҷойгиркунӣ, инфрасохтори иттилоотию коммуникатсионӣ ва молиявӣ) шарти асосии баланд бардоштани сифати таҷрибаи меҳмон ва «арзиши даркшуда»-и маҳсулот мебошад. Илова бар ин, ташаккул ва муаррифии бренди миллӣ, ҳифзи захираҳои табиӣ ва мероси таърихию фарҳангӣ, рушди кластерҳои сайёҳӣ, беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва ҷалби сармояи дохилию хориҷӣ метавонанд ҳамчун омили афзункунандаи иқтидори соҳа хизмат карда, ба болоравии рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ дар бозори байналмилалӣ мусоидат намоянд [8]

ХУЛОСА

Хулоса, такмили рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ дар бозори байналмилалӣ барои Тоҷикистон аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дошта, имконият медиҳад, ки захираҳои табиӣ ва мероси таърихию фарҳангии кишвар ба маҳсулоти бозоргир ва даромаднок табдил дода шаванд. Дар ин раванд рақобатпазирӣ пеш аз ҳама бо сифати хизматрасонӣ, мутобиқат ба стандартҳои байналмилалӣ, сатҳи бехатарӣ, дастрасии нақлиётӣ ва иттилоотӣ, шаффофияти нархгузорӣ ва фарқиятнокии таҷрибаи сайёҳӣ муайян мегардад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки бе рушди инфрасохтори зарурӣ, омодасозии кадрҳои касбӣ, тақвияти бренди самт, истифодаи васеи воситаҳои рақамӣ дар фурӯш ва маркетинг, инчунин ҳамкории самараноки давлат ва бахши хусусӣ боло бурдани рақобатпазирии маҳсулоти сайёҳӣ мушкил мегардад. Ҳамзамон, муаррифии ҳадафнок дар бозорҳои интихобшуда ва густариши шарикӣ бо туроператорони хориҷӣ ба зиёд шудани шинохти кишвар ва ҷалби сайёҳони бештар мусоидат менамояд. Дар натиҷа, татбиқи маҷмӯи чораҳои пешниҳодшуда метавонад ба афзоиши ҷараёни сайёҳони хориҷӣ, баланд шудани даромаднокии соҳа, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва болоравии саҳми сайёҳӣ дар рушди иқтисоди миллӣ ва даромадҳои буҷетӣ оварда расонад.

АДАБИЁТ

1. Биржаков М.Б. Введение в туризм: учеб. пособие. – СПб.: Издательский дом «Герда», 2000. – 192 с.

2. Сохибов А.Н. Туризм как основной элемент развития экономики страны // Инновационные технологии управления и стратегии территориального развития туризма и сферы гостеприимства: материалы VII Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 20 сентября 2024 г.). – М.: РНИ РГУТИС, 2024. – С. 424–432. – EDN HRQSWH.

3. Еров Д.Н., Сохибов А.Н. Роль государства в стимулировании развития экологического туризма // Финансово-экономический вестник. – 2025. – № 1. – С. 182–191. – EDN JXBSSV.

4. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. Статистический ежегодник Республики Таджикистан – 2023 (официальное издание). – Душанбе, 2023. – 419 с.

5. Гуляев В.Г. Туризм: экономика и социальное развитие. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 304 с.

6. Қодирова М.И., Қодиров Ф.С. Асосҳои туризм. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 160 с.

7. Лавров В.В., Скорчеллетти Д.С. Развитие туризма как важнейшее направление экономической деятельности страны // Петербургский экономический журнал. – 2014. – № 2. – С. 7–13.

8. Котова Н.Н., Валещук М.В. Институциональные условия индустрии туризма (национальный и региональный аспекты) // УЭкС. – 2014. – № 10 (70). – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnye-usloviya-industrii-turizma-natsionalnyy-i-regionalnyy-aspekty (дата обращения: 05.02.2026).

УДК: 338:37 (575.3)

АСОСҲОИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ САРМОЯГУЗОРИИ ДАВЛАТӢ БА СОҲАИ МАОРИФ: ТАШАККУЛИ САРМОЯИ ИНСОНӢ

Асоев Муфараҳ Мазориддинович
мудири кафедраи идораи давлатӣ ва иқтисоди миллии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Бобозода Одилҷон Олим
муаллими калони кафедраи идораи давлатӣ ва иқтисодиёти миллии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Мақолаи мазкур ба таҳлили амиқи нақши сармоягузории давлатӣ дар рушди соҳаи маориф ҳамчун муҳаррики асосии ташаккули сармояи инсонӣ ва таҳкими заминаҳои рушди иқтисодӣ бахшида шуда, таҷрибаҳои муосир ва дурнамои рушди ин равандро дар бар мегирад. Муаллифон дар мақола нишон додаанд, ки сармояи инсонӣ ҳамчун маҷмуи дониш, малака ва тавонмандиҳои аҳолӣ яке аз захираҳои стратегӣ ва омили таъсиргузор ба рушди иқтисодиёти кишвар ба шумор меравад. Бо такя ба таҳлилҳои назариявӣ ва маълумоти оморӣ, муаллифон собит месозанд, ки сатҳи баланди сармоягузорӣ ба маориф бо нишондиҳандаҳои мусбати рушди иқтисодӣ, коҳиши сатҳи бекорӣ ва афзоиши маҳсулнокии меҳнат иртиботи мустақим дорад. Дар мақола муаллифон хулоса менамоянд, ки дар муқоиса бо солҳои аввали истиқлол, ҳаҷми маблағгузории давлатӣ ба соҳаҳои маориф ва илм афзоиш ёфта, дар сиёсати буҷетӣ мавқеи нисбатан устувортарро ишғол мекунад. Дар ин замина, истифодаи нишондиҳандаҳои кишварҳои пешрафта ҳамчун намунаҳои муқоисавӣ на танҳо барои арзёбии самаранокии сиёсати кунунии сармоягузорӣ, балки барои таҳияи механизмҳои муассири идоракунии он дар шароити миллӣ низ аҳамияти хос дорад.

Калидвожаҳо: маориф, иқтисодиёт, сармоягузории давлатӣ, сармояи инсонӣ, рушди иқтисодӣ, маблағгузорӣ, буҷет.

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ В СФЕРУ ОБРАЗОВАНИЯ – ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Асоев Муфарах Мазориддинович
заведующий кафедрой государственного управления и национальной экономики Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, Душанбе
Бобозода Одилджон Олим
старший преподаватель кафедры государственного управления и национальной экономики Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, Душанбе

Данная статья посвящена глубокому анализу роли государственных инвестиций в развитие сферы образования как одного из главных двигателей формирования человеческого капитала и укрепления основ экономического роста. В работе рассматриваются современные практики и перспективы развития данного процесса. Авторы отмечают, что человеческий капитал, как совокупность знаний, умений и способностей населения, представляет собой один из стратегических ресурсов и важнейших факторов, влияющих на развитие экономики страны. Опираясь на теоретический анализ и статистические данные, авторы доказывают, что высокий уровень инвестиций в сферу образования имеет прямую связь с положительными показателями экономического роста, снижением уровня безработицы и повышением производительности труда. На основе проведённого анализа сформулирован вывод, что по сравнению с первыми годами независимости объёмы государственного финансирования в сферы образования и науки возросли, заняв более устойчивое положение в бюджетной политике.

Ключевые слова: образование, экономика, государственные инвестиции, человеческий капитал, экономическое развитие, финансирование, бюджет.

PUBLIC INVESTMENT IN THE EDUCATION SECTOR – A FACTOR IN HUMAN CAPITAL FORMATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Asoev Mufarakh Mazoriddinovich
Head of the Department of Public Administration and National Economy, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Bobozoda Odiljon Olim
Senior Lecturer at the Department of Public Administration and National Economics, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article deals with an in-depth analysis of public investment in educational development as a basic engine of human capital development and the strengthening of the foundations of economic development, including modern experiences and the development perspective of this process. The authors show that public investment, understood as the totality of knowledge, skills, and abilities of the population, is one of the strategic resources and influential factors in the development of the state's economy. Relying on theoretical analysis and statistical information, the authors demonstrate that a higher level of investment in education has a direct connection with economic development indicators, reducing

unemployment and increasing labor productivity. The authors conclude that, compared with the early years of independence, the amount of state funding for education and science has increased and occupies a more stable position in budget policy.

Keywords: education, economy, state investment, human capital, economic development, financing, budget.

МУҚАДДИМА

Дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ, сармоягузорӣ яке аз роҳҳои асосии таъмини рушди устувор ва ҳамаҷонибаи соҳаҳои муҳимми иҷтимоию иқтисодӣ ба шумор меравад. Ин раванд, новобаста аз манбаи дохилӣ ё хориҷӣ, метавонад ба баланд гардидани самаранокии иқтисод ва беҳтар шудани сатҳи зиндагии аҳолӣ мусоидат кунад. Дар шароити муосири рушди ҷомеа, аҳаммияти сармояи инсонӣ ҳамчун омили асосии пешрафти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ беш аз ҳар вақти дигар эҳсос мегардад. Яке аз роҳҳои муҳимми ташаккул ва тақвияти ин сармоя сармоягузорӣ ба соҳаи маориф ба ҳисоб меравад. Давлатҳо бо дарки нақши муҳимми маориф дар таъмини рушди устувори иқтисодӣ ба ин соҳа таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамоянд.

Лозим ба зикр аст, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ чунин баён намуданд: «...ман аз рӯзҳои аввали фаъолияти худ ба ҳайси Роҳбари давлат то имрӯз дастгирӣ ва рушди илму маорифро самти афзалиятнок эълон карда, дар тӯли беш аз се даҳсола ба ин соҳаҳои ҳаётан муҳим таваҷҷуҳи аввалиндараҷа ва доимӣ зоҳир менамоям» [4]. Ҳамин тариқ, масъалаи мазкур зери таваҷҷуҳи пайвастаи Ҳукумати кишвар қарор дошта, дар ин самт корҳои зиёде ба сомон расонида шудааст. Сармоягузории давлатӣ ба маориф на танҳо шароити мусоид барои таҳсилу такмили ихтисоси ҷомеа фароҳам меорад, балки заминаи муҳимми рушди қобилиятҳо, неруи зеҳнӣ ва эҷодкории наслҳои оянда ба шумор меравад. Ин раванд, дар навбати худ, ба баланд гардидани сатҳи рақобатпазирии кишвар, афзоиши маҳсулнокии меҳнат ва таъмини рушди устувори иқтисодӣ мусоидат мекунад. Мақсади таҳқиқот аз омӯзиши паҳлуҳои илмӣ-назариявии сармоягузории давлатӣ ба соҳаи маориф ва ташаккули сармояи инсонӣ иборат буда, дар он сармоягузорӣ ва маблағгузорӣ ҳамчун омили асосии самаранокии фаъолият ва рушди соҳа, ки рақобатпазирии иқтисоди миллиро дар арсаи байналмилалӣ таъмин менамояд, баррасӣ мегардад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар раванди таҳқиқот аз таҳлилҳои назариявӣ, муқоисавӣ ва таҳлили адабиёти илмии олимони ватанӣ ва хориҷӣ истифода шудааст. Барои таҳлили дақиқи механизмҳои маблағгузорӣ ва сармоягузорӣ дар соҳаи маориф зарур аст, ки ин мафҳумҳо аз нигоҳи илмӣ ва амалӣ равшан шарҳ дода шаванд. Дар адабиёти иқтисодӣ, байни истилоҳҳои «маблағгузорӣ» ва «сармоягузорӣ» тафовут вуҷуд дорад, ки фаҳмиши он барои арзёбии дуруст ва таҳияи сиёсатҳои молиявии муассир дар бахши маориф муҳим аст. Муҳаққиқон Ш.Ш. Қодиров ва С.Д. Давлатёрова дар робита ба ин масъала чунин таъкид менамоянд: «...ташаккули захираҳои молиявии соҳаи маориф дар натиҷаи маблағгузорӣ ва сармоягузорӣ сурат мегирад; ин ду мафҳум дар илмҳои иқтисодӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд ва наметавонанд ба ҳамдигар тавъам бошанд. Мафҳуми маблағгузорӣ равона кардани захираҳои молиявӣ барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ё гирифтани фоидаро ифода менамояд. Мафҳуми сармоягузорӣ нисбат ба мафҳуми маблағгузорӣ доираи васеътарро дар бар мегирад» [3, с. 189].

Сармоягузорӣ на танҳо маблағгузории объект ё ҷараёнҳо (масалан, ислоҳоти соҳаи маориф ё иваз намудани барномаҳои таълимӣ), балки таъминоти моддӣ, таъмин бо таҷҳизоту технологияро низ дар бар мегирад. Яъне маблағгузорӣ танҳо ҳаракати захираҳои молиявӣ буда, сармоягузорӣ ҳаракату таҷдиди технология ва таҷҳизотро низ дар бар мегирад. Сармоягузорӣ ва маблағгузорӣ омили асосии самаранокии фаъолият ва рушди ҳамаи объектҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва инфрасохторҳо мебошанд; онҳо фишанги муҳим барои рушд ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти объекти мушаххаси идоракунӣ — муассисаи таълимӣ, корхона, иқтисоди соҳаҳои гуногун ё умуман иқтисоди мамлакат мебошанд. Муаллифон бо дақиқият фарқи байни мафҳумҳои «маблағгузорӣ» ва «сармоягузорӣ»-ро шарҳ медиҳанд ва таъкид менамоянд, ки ҳар ду воситаи муҳимми ташаккули захираҳои молиявӣ дар соҳаи маориф мебошанд, аммо бо мундариҷа ва самтҳои амалиёти гуногун. Маблағгузорӣ бештар ба ҷудо кардани воситаҳои молиявӣ бо ҳадафи ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ё ба даст овардани фоида равона мешавад; сармоягузорӣ бошад, доираи васеътар дошта, илова ба ҷудо намудани маблағ, инчунин таъминоти моддиву техникӣ ва ворид намудани технологияи навро низ дар бар мегирад.

НАТИҶАҲО

Дарки ин фарқият барои таҳияи сиёсати муассири маблағгузории соҳаи маориф аҳаммияти калидӣ дорад. Ҷудо намудани маблағҳо бидуни ҳадафҳои дарозмуддат ва бе навсозии технологӣ ба рушди воқеии муассисаҳои таълимӣ ва беҳбуди сифати таҳсилот мусоидат намекунад. Аз ин рӯ, сармоягузорӣ бояд ҳамчун раванди фарогир ва низомманд қисми ҷудонашавандаи стратегияи рушди маориф бошад. Аз нигоҳи коршиносон, сармоягузорӣ ба монанди нерӯест, ки соҳаҳои муҳимми ҷомеаро ба ҳаракат медарорад. Ба андешаи Холбобоев Ф.С., «...сармоягузорӣ яке аз омилҳои муҳим барои рушди устувори иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад; сармоягузорӣ чи дохилӣ ва чи хориҷӣ ба соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт, аз қабили истеҳсолот, илм, технология, маориф, тандурустӣ ва соҳаҳои дигари афзалиятнок равона карда мешавад» [5, с. 23]. Ин бардошт бори дигар зарурати равонасозии стратегӣ ва ҳадафманди сармоягузориро таъкид мекунад: сармоягузорӣ бояд на танҳо рушди иқтисодиро таъмин намояд, балки ба татбиқи тағйироти мусбат дар соҳаҳои иҷтимоӣ низ мусоидат кунад, ки ба чунин соҳаҳо пеш аз ҳама маориф ва тандурустӣ дохил мешаванд.

Барои арзёбии таъсири сармоягузории давлатӣ ба соҳаи маориф, яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми таҳлилӣ самаранокии истифодаи маблағҳо мебошад. Ин самаранокӣ, тибқи таҳқиқоти муҳаққиқон, бештар дар натиҷаҳои мушаххаси инъикосшуда дар заминаи моддӣ ва равандҳои таълимӣ зоҳир мегардад. Чунонки

муҳаққиқон Ш.Ш. Қодиров ва С.Д. Давлатёрова қайд намудаанд: «...самаранокии маблағгузорӣ ва сармоягузории соҳаи маориф пеш аз ҳама дар афзоиши шумораи муассисаҳои таълимӣ, беҳтар шудани шароити таълиму тарбия, таҷдиди таҷҳизот ва инфрасохтор, сохтмони муассисаҳои нави таълимӣ ва пайдоиши технологияҳои нав инъикоси худро меёбад» [3, с. 189]. Андешаи муаллифон равшан месозад, ки натиҷаҳои сармоягузорӣ ба маориф танҳо дар сатҳи макроиқтисодӣ маҳдуд намешаванд, балки ҳамчунин дар шакли беҳбудиҳои амалӣ дар низоми таълим зоҳир мегарданд. Афзоиши шумораи муассисаҳои таълимӣ ва таҷдиди инфрасохтор нишондиҳандаҳои мушаххас ва ченшавандаи самаранокӣ мебошанд.

Дар доираи таҳқиқоти марбут ба нақши сармоягузории давлатӣ дар рушди сармояи инсонӣ, махсусан дар бахши илм ва таҳқиқот, муҳаққиқон зарурати баррасии амиқи самтҳои гуногуни истифодаи сармояро таъкид менамоянд. Яке аз нуқтаҳои муҳим дар ин раванд баррасии таъсири сармоягузорӣ ба сохторҳо ва муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ мебошад, ки мустақиман дар ташаккули дониш ва навоварӣ саҳм мегиранд. Аз ҷумла, муҳаққиқи ватанӣ М.Х. Бакаев дар бораи ин масъала чунин таъкид менамояд: «...ҳангоми таҳлили таъсири сармоягузориҳо дар соҳаи илм, инчунин ба корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва дар умум ба фаъолияти марказҳои тадқиқотӣ, кафедраҳои донишгоҳ, шуъбаҳои конструкторӣ ва дигар созмонҳое, ки дар нишонаҳо монанд ҳастанд, эътибор додан воҷиб аст» [1, с. 105]. Сармоягузорӣ ба ин бахшҳо на танҳо боиси беҳтар гардидани инфрасохтори илмӣ ва шароити корӣ мегардад, балки заминаи мусоид барои тавлиди донишҳои нав, рушди технология ва афзоиши маҳсулотҳои зеҳнӣ ба вуҷуд меорад. Муҳаққиқи ватанӣ Ф.С. Холбобоев бо ишора ба ҳамин паҳлӯ таъкид мекунад, ки «...сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ ба рушди маориф, илм ва технология мусоидат менамояд, ки сифати зиндагии одамонро беҳтар мекунад ва сатҳи рушди иқтисодии кишварро баланд мебардорад» [5, с. 30].

Маориф ҳамчун соҳаи истеҳсолкунандаи захираҳои инсонӣ - яъне кормандони соҳибкасб, олимон, муҳандисон, муаллимон ва мутахассисони сатҳи олӣ - танҳо дар сурати татбиқи сиёсати оқилонаи сармоягузории мақсаднок метавонад ба як низоми пойдору самараноки миллӣ табдил ёбад. Дар ин маврид Г.С. Қаландарова чунин навиштааст: «...сармоягузорӣ дар маориф гузоштани сармояи дохилӣ ва хориҷӣ (давлат, ашхоси алоҳида, лоиҳаҳои сармояи хориҷӣ) барои сохтмон ва азнавсозии иморатҳои мактаб ва инфрасохторҳои он, хариди ашёи зарурии кабинетҳо, лабораторияҳо ва маводи хониш ва дарсӣ, ҳамчунин фондҳои китобхонаи муассисаҳои таълимӣ мебошад; инчунин хароҷоти такмили тахассуси омӯзгорон ва дигар категорияҳои кормандони соҳаи маориф бо мақсади рушд ва таъмини сифати баланди таълим ба он равона шудааст» [2, с. 30]. Аз таҳлили пешниҳодшуда бармеояд, ки сармоягузорӣ бояд ҷанбаҳои зеринро дар бар гирад:

1. Сохтмони инфрасохтори муосири таълимӣ, ки мутобиқати муҳити таҳсилро ба талаботи замон ва стандартҳои байналмилалӣ таъмин менамояд.

2. Таъмини муассисаҳо бо лавозимоти таълимии муосир ва захираҳои иттилоотӣ, аз ҷумла китобхонаҳои рақамӣ, технологияҳои компютерӣ, лабораторияҳои таҷрибавӣ ва маводи интерактивӣ.

3. Рушди касбӣ ва такмили ихтисоси омӯзгорон, зеро омӯзгор асоси ҳар гуна низоми таълим аст ва бе омӯзгорони соҳибкасб расидан ба сифати таълим ғайриимкон аст.

4. Баланд бардоштани ҳавасмандии кадрҳои омӯзгорӣ ва маъмурӣ аз тариқи баланд бардоштани маош, шароити иҷтимоӣ ва дастрасии онҳо ба имкониятҳои касбиву илмӣ.

5. Сармоягузорӣ ба баробарии дастрасӣ ба таҳсил — таъмини муҳити фарогир барои кӯдакони дорои эҳтиёҷоти махсус, духтарон, гурӯҳҳои осебпазир ва минтақаҳои дурдаст.

МУҲОКИМА

Воқеан, дар даврони муосир, ки рушди босуботи ҷомеа аз сатҳи дониш, малака ва ҷаҳонбинии шаҳрвандон вобастагии мустақим дорад, фаҳмиш ва татбиқи фарохи мафҳуми «сармоягузорӣ ба маориф» аҳамияти хосса пайдо мекунад. Бархе тасаввур мекунанд, ки сармоягузорӣ дар ин соҳа танҳо бо сохтмони мактабҳо, таъмир ва хариди таҷҳизот маҳдуд мешавад, аммо таҳлили амиқи илмӣ нишон медиҳад, ки сармоягузорӣ ба маориф бояд тамоми унсурҳои зоҳирӣ ва ботинии низоми таълимро фаро гирад. Аз ҳамин ҷиҳат, тасниф ва тавсеаи мафҳуми сармоягузорӣ, ки Қаландарова Г.С. пешниҳод кардааст, бисёр фарогир ва мукаммал мебошад. Ба андешаи ӯ, «...сармоягузорӣ дар маориф на танҳо хароҷот барои сохтмони объектҳои нав ва таъмири объектҳои мавҷудаи соҳаи маориф, муҷаҳҳазгардонии моддию техникӣ, ташкили раванди таълимӣ, таҳияи технологияҳои омӯзишӣ, идораи раванди омодакунӣ, азнавтайёркунӣ ва баланд бардоштани тахассуси кормандон, балки хароҷот барои активҳои ғайримоддӣ ва ташаккулу нигаҳдории активҳои ғайриистеҳсолӣ мебошад» [2, с. 31]. Ин назари васеъ нишон медиҳад, ки сармоягузорӣ дар маориф танҳо ба сифати воситаи моддӣ нигоҳ дошта намешавад, балки ҳамчун як низоми пайвастаи иҷтимоию фарҳангӣ, ки ба рушди устувори шахсият ва ҷомеа мусоидат мекунад, арзёбӣ мегардад.

Дар илми иқтисодиёт сармоягузорӣ ба соҳаи маориф ҳамчун самти афзалиятноки ташаккули сармояи инсонӣ эътироф мешавад. Ин раванд ба баланд шудани сатҳи дониш, малака ва қобилияти меҳнатии аҳолӣ мусоидат мекунад. Ба андешаи муҳаққиқони соҳа, сарфу хароҷот барои таълиму тарбия на танҳо ба беҳбуди сатҳи маърифати умумии аҳолӣ, балки ба болоравии маҳсулнокии меҳнат ва рушди ҳамаҷонибаи иқтисоди миллӣ мусоидат менамояд [5, с. 21]. Дар идомаи ин андеша, Т. Шултс, ки яке аз асосгузорони назарияи сармояи инсонӣ мебошад, таъкид мекунад, ки «...сармоягузорӣ ба маориф воситаи мустақими афзоиши даромади шахс ва такмили иқтидори меҳнатии ӯ маҳсуб меёбад, зеро таълим қобилияти тавлиди арзиши изофӣ ва дарки бозори меҳнатро меафзояд» [7, с. 3]. Бо дарназардошти ин омилҳо, метавон ба хулоса омад, ки сармоягузорӣ ба маориф танҳо аҳаммияти иҷтимоӣ надорад, балки ҳамчунин ҳамчун стратегияи иқтисодӣ барои ташаккули захираҳои инсонӣ баррасӣ мешавад.

Сармоягузории давлатӣ, махсусан дар самтҳои иҷтимоӣ чун маориф, нақши муҳими стратегӣ дорад. Агар соҳаҳое чун маорифу илм аз нигоҳи бозори сармоягузории хусусӣ камтаваҷҷуҳ бошанд, давлат уҳдадор аст бо истифода аз фишангҳои молиявию институтсионалӣ ин холигиро пур намояд ва заминаи рушди устуворро фароҳам созад. Холбобоев Ф.С. ба ин паҳлу ишора намуда, менависад, ки «...давлат метавонад ҳамчун иштироккунандаи бевоситаи равандҳои сармоягузорӣ барои қонеъ кардани манфиатҳо ва ниёзҳои ҷомеа амал кунад» [5, с. 30]. Дар шароити иқтисоди инноватсионӣ ва рақобати афзоянда дар бозорҳои байналмилалӣ, кишварҳои пешрафта барои таъмини афзалияти стратегӣ ва технологӣ ба сармоягузорӣ ба таҳқиқоти илмӣ, технологияҳои инноватсионӣ ва рушди интеллекти сунъӣ аҳаммияти хоса медиҳанд. Тавре ки муҳаққиқон таъкид менамоянд, «...бо мақсади дар бозори ҷаҳонӣ ҳар чи бештар содир намудани молҳои муосири инноватсионӣ, аксарияти мамлакатҳои боқудрат хароҷотҳои худро ба соҳаҳои илму тадқиқот, коркарди маҳсулотҳои нав, технологияҳои муосир ва интеллекти сунъӣ, ки дар водиҳои инноватсионӣ ҷойгир шудаанд, зиёд менамоянд» [8]. Масалан, сармоягузории ИМА ҳанӯз дар соли 2015 ба 507,1 млрд доллар расида буд, аммо соли 2017 ин нишондиҳанда каме коҳиш ёфта, ба 476,5 млрд доллар расид [8]. Ин рақамҳо нишон медиҳанд, ки на танҳо ҳаҷми сармоягузорӣ, балки худи самтгирии он, яъне равонасозӣ ба бахшҳои зеҳнӣ ва технологӣ, ҳамчун муҳаррики асосии афзоиши иқтисодӣ арзёбӣ мешавад.

Дар солҳои охир Тоҷикистон низ бо дарки аҳаммияти сармоягузорӣ ба рушди илму техника ва технологияи муосир, тадриҷан сиёсати худро дар ин самт ба роҳ мондааст. Сармоягузорӣ ба инфрасохтори таҳқиқотӣ аҳаммияти стратегӣ дорад; дастгирии барномаҳои илмии миллӣ низ ҷузъи муҳим мебошад; ҳамзамон, фароҳамсозии шароити мусоид барои рушди зеҳнӣ зарур аст. Ин омилҳо дар маҷмуъ яке аз унсурҳои устувори стратегияи давлатии рушди иқтисодиро ташкил медиҳанд. Ин раванд бозгӯи он аст, ки соҳаҳои илм ва технология, ки қаблан на ҳамеша дар маркази сиёсати сармоягузорӣ қарор доштанд, ҳоло ҳамчун самтҳои калидӣ пазируфта шудаанд.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки нисбат ба солҳои аввали истиқлол ҳаҷми маблағгузории давлатӣ ба соҳаҳои маориф ва илм афзоиш ёфтааст ва дар сиёсати буҷетӣ ин соҳаҳо мавқеи нисбатан устувортарро ишғол мекунанд. Ин тағйирот гувоҳӣ медиҳад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон илмро ҳамчун омили муҳими рушди иқтисодӣ эътироф менамояд; ҳамзамон, тавассути истифодаи воситаҳои молиявӣ ва таҳкими сармояи инсонӣ, кишвар барои таҳкими мавқеи худ дар фазои илмӣ ва бозори дониш талош мекунад. Дар ин замина, истифодаи нишондиҳандаҳои кишварҳои пешрафта ҳамчун намунаҳои муқоисавӣ аҳаммияти муҳим дорад, ки на танҳо барои арзёбии самаранокии сиёсати кунунии сармоягузорӣ, балки барои таҳияи механизмҳои муассири идоракунӣ дар шароити муосир мусоидат мекунад.

Тавсияҳои зерин ба ҳадафҳои рушди устувори соҳаи маориф мутобиқат намуда, барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи сармоягузориҳои давлатӣ ва таҳкими раванди ташаккули сармояи инсонӣ заминаи мусоид фароҳам меоранд:

– такмили равандҳои банақшагирӣ бо истифода аз нишондиҳандаҳои ченшавандаи натиҷа, ҷорӣ намудани усулҳои муосири идоракунии молиявӣ ва таъмини шаффофияти хароҷоти буҷетӣ;

– тавсеаи шарикии давлат ва бахши хусусӣ, фароҳам овардани муҳити мусоиди сармоягузорӣ ва ҷалби захираҳои иловагӣ барои рушди инфрасохтор ва хизматрасониҳои таълимӣ;

– ҷорӣ намудани платформаҳои таълими рақамӣ, рушди малакаҳои рақамии омӯзгорон ва донишҷӯён, инчунин мутобиқсозии барномаҳои таълимӣ ба талаботи иқтисоди муосир;

– ташкили механизмҳои муосири ҷамъоварӣ, таҳлил ва арзёбии маълумот, истифодаи индикаторҳои миллӣ ва байналмилалӣ барои чен кардани сатҳи рушди сармояи инсонӣ ва самаранокии сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф.

Дар маҷмуъ, татбиқи пайгиронаи ин тадбирҳо метавонад ба баланд бардоштани рақобатпазирии низоми маориф, беҳтар шудани сифати захираҳои инсонӣ ва таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ мусоидат намояд. Сармоягузорӣ ба маориф сармоягузорӣ ба ояндаи кишвар аст - ояндае, ки дар он дониш, малака ва арзишҳои инсонӣ ҳамчун сармояи стратегӣ баромад мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Бакаев М.Х. Сармоягузорӣ ба илму маориф ҳамчун пояи инкишофи бозори байналхалқии маҳсулотҳои зеҳнӣ // Паёми ДПДТТ. – 2019. – № 2 (11). – С. 99–106.

2. Қаландарова Г.С. Ташаккул ва идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити иқтисоди бозорӣ: рисолаи илмӣ аз рӯйи ихтисоси 6D051800 – Идоракунии лоиҳаҳо барои дарёфти дараҷаи доктори фалсафа (PhD). – Душанбе, 2019.

3. Қодиров Ш.Ш., Давлатёрова С.Д. Сармоягузорӣ ба соҳаи маориф: таҳлили самаранокӣ // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2020. – № S4-1. – С. 187–194.

4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ аз 16.12.2025, ш. Душанбе. – URL: https://www.president.tj/event/missives/54181 (санаи истифодабарӣ: 05.03.2026).

5. Холбобоев Ф.С. Сармоягузорӣ ҳамчун омили асосии рушди устувори иқтисоди миллӣ // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. – № 4. – С. 23–31.

6. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. – University of Chicago Press, 1993.

7. Schultz T.W. Investment in Human Capital // The American Economic Review. – 1961. – Vol. 51, № 1. – P. 1–17.

8. Science Forum. – URL: https://scienceforum.ru/2014/article/2014002472 (санаи истифодабарӣ: 04.04.2025).

УДК: 336.22

ХУСУСИЯТҲОИ МУҲИТИ АНДОЗ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА НАВСОЗИИ ОН

Салимова Муҳайё Музафаровна
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд

Самтҳои стратегии сиёсати муосири андоз ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ тавассути коҳиш додани гаронии андоз ва соддагардонии тартиби андозбандӣ маҳсуб меёбад. Муҳити мусоиди андоз ба рушди соҳибкорӣ, баланд бардоштани ҷаззобияти сармоягузории кишвар мусоидат менамояд, ки ба афзоиши ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, манбаи андоз, таҳкими иқтидори андоз ва дар ниҳоят афзудани ҷамъоварии андоз оварда мерасонад. Мақолаи мазкур ба тавсифи омилҳои ташаккули муҳити андоз ва хусусиятҳои таъсири он ба самарабахшии сиёсати андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Методологияи тадқиқот ба маълумоти оморӣ ва таҳлилӣ оид ба унсурҳо ва нишондиҳандаҳои асосии муҳити андоз: сохтори низоми андоз, шумораи андозсупорандагон, гаронии андоз, қаноатмандии андозсупорандагон аз сифати хизматрасонии мақомоти андоз асос ёфтааст. Дар мақола оид ба беҳсозии сифати муҳити андоз тавассути тадбирҳои муассири баланд бардоштани самарабахшии фаъолияти мақомоти андоз хулосагузорӣ карда шуда, зимнан, зикр гардид, ки давлат бояд тадричан низоми соддатари ҳисобкунӣ ва пардохти андозро таъмин намуда, тағйироти қонунгузории андозро бо ҳадди ақалли хавф ва гаронии андоз амалӣ созад.

Калидвожаҳо: муҳити андоз, гаронии андоз, низоми андоз, сиёсати андоз, мақомоти андоз, андозсупоранда, маъмурикунонии андоз, оптимизатсияи андоз.

ОСОБЕННОСТИ НАЛОГОВОЙ СРЕДЫ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН И ЕЁ МОДЕРНИЗАЦИЯ

Салимова Мухайё Музафаровна
кандидат экономических наук, доцент кафедры налогов и налогообложения Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Республика Таджикистан, Худжанд

Стратегическими ориентирами современной налоговой политики являются стимулирование деловой и инвестиционной активности путём снижения налоговой нагрузки на экономику и упрощение процедуры налогообложения. Благоприятная налоговая среда стимулирует развитие предпринимательства, повышает инвестиционную привлекательность страны, что ведёт к росту объёмов валового внутреннего продукта, совокупной налоговой базы, налогового потенциала, и в конечном счёте, к повышению собираемости налогов. В настоящей статье описаны основные факторы, формирующие налоговую среду, и представлены особенности её влияния на эффективность проводимой налоговой политики в Республике Таджикистан. Методология исследования базируется на статистических и аналитических данных основных элементов и показателей налоговой среды: структуры налоговой системы, динамики налогоплательщиков, налоговой нагрузки и удовлетворённости качеством обслуживания налоговых органов. Сделаны выводы об улучшении качества налоговой среды определёнными мерами, обеспечивающими повышение эффективности деятельности налоговых органов.

Ключевые слова: налоговая среда, налоговая нагрузка, налоговая система, налоговая политика, налоговые органы, налоговое администрирование, налогоплательщик, налоговая оптимизация, налоговые услуги.

FEATURES OF THE TAX ENVIRONMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS MODERNIZATION

Salimova Muhaye Muzafarovna
Candidate of Economic Sciences, Docent of the Department of Taxes and Taxation, Tajik State University of Law, Business and Politics. Republic of Tajikistan, Khujand

The strategic guidelines of contemporary tax policy are to stimulate business and investment activity through reducing the tax burden on the economy and simplifying tax administration procedures. A favorable tax environment stimulates the development of entrepreneurship, enhances the investment attractiveness of the country, which leads to an increase in the volume of gross domestic product, the aggregate tax base, tax potential, and ultimately, to an improvement in tax collection. The main factors forming the tax environment are described, and the specific features of their influence on the effectiveness of the implemented tax policy in the Republic of Tajikistan are presented. The research methodology is based on statistical and analytical data of the main elements and indicators of the tax environment: the structure of the tax system, the dynamics of taxpayers, the tax burden, and the level of satisfaction with the quality of services provided by tax authorities.

Keywords: tax environment, tax burden, tax system, tax policy, tax authorities, taxpayer, tax administration, tax optimization, tax services.

МУҚАДДИМА

Тамоюли асосии сиёсати андоз дар марҳилаи муосири рушди иҷтимоиву иқтисодӣ таҳкими назарраси нақши онро ба ҳайси яке аз ҷузъҳои муҳимми сиёсати молиявии давлат пешбинӣ менамояд, ки ба таъсири

механизми андоз ба фазои сармоягузорӣ дар кишвар, рушди ташаббусҳои соҳибкорӣ ва вазъи молиявии субъектҳои хоҷагидор вобастагӣ дорад. Механизми сиёсати андоз тибқи ҳадаф ва вазифаҳои он таҳия гашта, бо истифода аз тамоми воситаҳои андозӣ ва қоидаҳои татбиқи онҳо амалӣ карда мешавад. Навсозии низоми андоз ба дигаргуншавии муҳити андоз дар кишвар асос меёбад, ки рушди муносибатҳои бозориро дар шароити ба эътидол омадани иқтисоди миллӣ таъмин менамояд. Бинобар дар адабиёти иқтисодӣ ба таври кофӣ таҳқиқ нашудани масъалаи ташаккули муҳити андоз аниқ кардани мафҳуми муҳити андоз ва омилҳои таъсиррасон ба равандҳои иқтисодӣ, механизми танзими он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти махсус касб менамояд. Муҳити андоз ба ҷанбаҳои мухталифи фаъолияти субъектҳои хоҷагидор ва иқтисодиёт умуман таъсири назаррас мерасонад, ки маҳз ҳамин нукта мубрамияти таҳқиқотро муайян менамояд.

Ҳадафи таҳқиқот мудаллал сохтани назариявии ташаккули муҳити андоз ва таҳияи тавсияҳо оид ба такмили идоракунии муҳити андозии субъектҳои хоҷагидор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Вақтҳои охир масъалаи ташаккули низоми самарабахши андоз, татбиқи воситаҳои мухталифи андозӣ, муайян намудани таъсири онҳо ба муҳити иқтисодӣ ва фаъолияти иқтисодӣ дар меҳвари мубоҳисаҳои густурдаи илмӣ қарор дошта, дар таълифоти олимони муосири ватаниву хориҷӣ, аз ҷумла А. Аронов, Р.А. Богатырев, И. Горский, Г. Доффа, М. Емельянова, М. Карп, В. Коллман, Н. Малис, В. Пансков, Л. Павлова, М. Романовский, С. Шаталова, Т. Юткина, Б. Сабати, Л. Форрест ва дигарон инъикос ёфтааст.

Методологияи тадқиқот ба маълумоти оморӣ ва таҳлилӣ оид ба унсурҳо ва нишондиҳандаҳои асосии муҳити андоз асос ёфтааст: сохтори низоми андоз, динамикаи андозсупорандагон, гаронии андоз ва қаноатмандии андозсупорандагон аз сифати хизматрасонии мақомоти андоз. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ, усули таҳлили муқоисавӣ, усули таҳлили институтсионалӣ ва усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Заминаи иттилоотиро Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, маълумоти ҳисоботии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳисоботҳои Гуруҳи Бонки Ҷаҳонӣ ташкил медиҳанд.

НАТИҶАҲО

Андозбандӣ ҷузъи ҷудонопазири давлат ва ҷомеа мебошад, бинобар ин, бояд ба ташаккули муҳити андоз, яъне фароҳам овардани шароите, ки дар он субъектҳои хоҷагидор бо давлат дар муносибатҳои андозӣ қарор доранд, таваҷҷуҳи хоса дода шавад. Мафҳуми муҳити андоз ҳамчун яке аз воситаҳои сиёсати андоз ва низоми андозбандӣ вақтҳои охир дар адабиёти иқтисодӣ васеъ ба кор бурда мешавад. Муҳити андоз чун маҷмуи муносибатҳои байни давлат ва субъектҳои хоҷагидор мутобиқ ба сатҳи рушди иқтисодӣ ташаккул ёфта, ба он тағйирёбии шумораи андозсупорандагон, устувории низоми танзими андоз ва самарабахшии таъмини институтсионалии он хос мебошад. Байни муҳити андоз ва равандҳои иқтисодӣ робитаи мустақим мавҷуд мебошад. Аз сифати муҳити андоз рушди бозор вобастагӣ дорад, сатҳи муносибатҳои бозорӣ бошад дар навбати худ, ба тағйироти муҳити андоз таъсир мерасонад.

«...Муҳити андоз яке аз ҷузъҳои асосии муҳити иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, аз бисёр ҷиҳат аз хусусият ва унсурҳои он ҳаҷми захираҳои молиявии ташкилот вобастагӣ дорад» [4, с. 150]. Муҳити андози иқтисодиёти мамлакат бо падидаҳо ва равандҳои гуногун арзёбӣ мешавад, ки вобаста аз шароит ва омилҳои гуногун ба миён меоянд ва бидуни онҳо иқтисодиёт рушд карда наметавонад. Ҳеҷ як бахши соҳибкорӣ наметавонад бидуни муҳити мусоиди андоз, ки дар он ҳадди ақалли хавфҳои андоз мавҷуд аст, муддати тӯлонӣ фаъолият намояд ва барои сармоягузорӣ ҷолиб намебошад. Бинобар ин, пайваста беҳтар намудани муҳити андоз ба баланд бардоштани сатҳи эътимоди субъектҳои хоҷагидор ба соҳибкорӣ ва сармоягузории дарозмуддат, рушди иқтисодӣ мусоидат мекунад. «...Тибқи ҳисоботи Бонки ҷаҳонӣ, муҳити мусоиди корӣ ба 0,3% афзудани сатҳи рушди сармоягузорӣ ва 0,36% афзудани рушди ММД мусоидат мекунад» [3, с. 199].

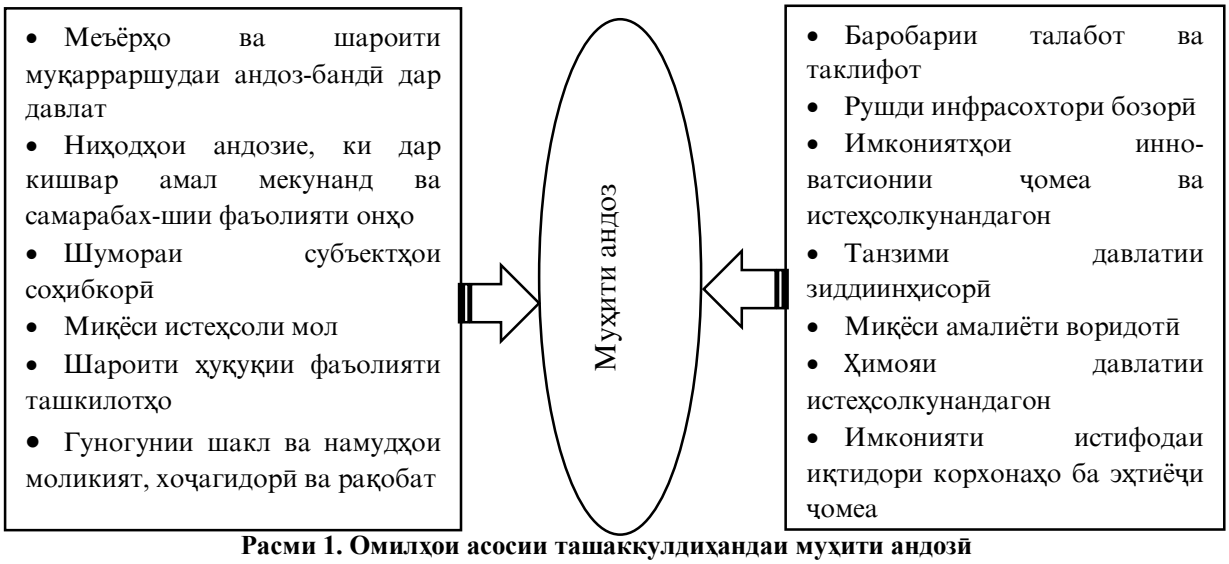
Дар шароити муосир ба омӯзиши масъалаҳои ташкил ва рушди муҳити андоз диққати кофӣ дода намешавад. Солҳои охир дар адабиёти иқтисодӣ мафҳуми муҳити андоз ҳамчун маҷмуи омилҳо ва шароитҳои муайяни вобаста бо низоми андоз ва таъсиррасон ба субъектҳои хоҷагидор шарҳ дода шуда, тадқиқоти охир баъзе таърифҳои муҳити андозро пешниҳод мекунанд. Масалан, М.А. Федоровская ва Р.А. Богатирев муҳити андозро аз мавқеи ҳуқуқию граждани баррасӣ менамоянд. Таърифи нисбатан муфассали истилоҳи мазкурро Е.В. Чупуренко пешниҳод кардааст, ки «...маҷмуи ҳама омилҳои бо низоми андозбандӣ алоқамандро дар бар мегирад» [8, с. 38]. Муҳити андоз маҷмуи муносибатҳои молиявию иқтисодие мебошад, ки дар доираи онҳо салоҳияти давлат оид ба муқаррар намудан ва пардохти андозҳо, ки Конститутсияи кишвар муайян намудааст ва бо муқаррароти қонунгузории андоз танзим карда мешавад, амалӣ мегардад.

«...Муҳити андоз ҳамчун ҷузъи ҷудонопазири муҳити молиявию иқтисодӣ дар марҳилаи муайяни рушди давлат ва иқтисодиёт ба вуҷуд омада, зери таъсири дигаргуниҳои бозорӣ, аз ҷумла тағйирёбии сохтори субъектҳои андоз, дигаргунии инфрасохторӣ ва институтсионалӣ, инчунин афзудани дараҷа ва самарабахшии танзими равандҳои иқтисодӣ тағйир меёбад» [2, с. 9]. Дар асоси ҷамъбасти равишҳои илмӣ муайян кардан мумкин аст, ки муҳити андоз низомест, ки зери таъсири омилҳои иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва институтсионалӣ ташаккул ёфта, маҷмуи унсурҳои мутақобилан марбути низоми андоз – ҳадаф, принсипҳо, механизми андоз ва шаклҳои андозбандиро дар бар мегирад ва баробарии манфиатҳои давлат ва ҷомеаро таъмин менамояд. Муҳити мусоиди андоз танҳо дар шароити суботи иқтисодӣ ва маъмулан дар заминаи принсипҳои ба таври объективӣ муқарраргардидаи фаъолияти низоми андоз ташаккул меёбад.

Муҳити андоз тавассути параметрҳои зерин тавсиф меёбад: мураккабии низоми андоз, ки бо шумораи умумии андоз ва пардохтҳои шомили он муайян карда мешавад; сатҳи гаронии андоз; тағйирпазирии механизми андоз, ки суръати тағйирёбии муҳити андозро муайян мекунад; вобастагии байни унсурҳои муҳити андоз, ки

таъсири тағйири як унсур муҷиби тағйирёбии унсурҳои дигар мешавад; номуайянӣ, ки аз сатҳи иттилоотонии андозсупоранда оид ба механизми андоз ва дақиқии он дарак медиҳад; ноустувории муҳити андоз, ки аз бисёр ҷиҳат ба риояи принсипҳои асосии бунёди низоми андозбандӣ, аз ҷумла принсипи адолати андозӣ, муайянӣ, қонуният, ҳатмият, сарфакорӣ, шаффофият ва ягонагии низоми андоз вобастагӣ дорад. Муҳити мусоиди андоз андозбандии одилона, шаффофияти сиёсати андоз, ҳадди ақалли расмиёти бюрократӣ дар кишвар, муайянии фаъолият ва рушди корхонаҳои гуногунро ифода менамояд.

Ба ташаккул ва рушди муҳити андоз дар мамлакат омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки байни онҳо робитаи мустақим ва баръакс вуҷуд дорад: меъёрҳо ва шароити муқарраршудаи андозбандӣ дар давлат; ниҳодҳои андозие, ки дар кишвар амал мекунанд ва самарабахшии фаъолияти онҳо; шумораи субъектҳои соҳибкорӣ; миқёси истеҳсоли мол; шароити ҳуқуқии фаъолияти ташкилотҳо; гуногунии шакл ва намудҳои моликият, хоҷагидорӣ ва рақобат; баробарии талабот ва таклифот; рушди инфрасохтори бозорӣ; имкониятҳои инноватсионии ҷомеа ва истеҳсолкунандагон; танзими давлатии зиддиинҳисорӣ; миқёси амалиёти воридотӣ; ҳимояи давлатии истеҳсолкунандагон; имконияти истифодаи иқтидори корхонаҳо ба эҳтиёҷи ҷомеа (расми 1).

Расми 1. Омилҳои асосии ташаккулдиҳандаи муҳити андозӣ

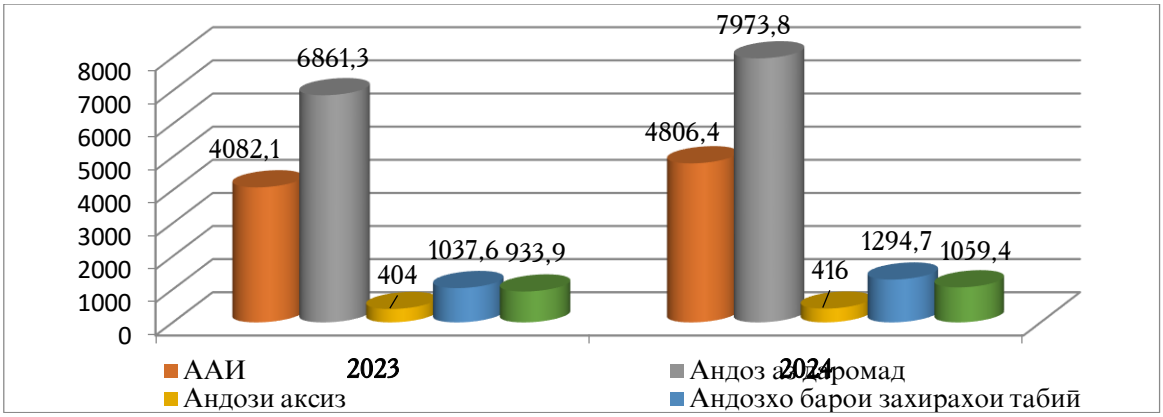
Сарчашма: таҳияи муаллиф.

МУҲОКИМА

Унсурҳои муайянкунандаи муҳити андоз инҳоанд: шумора ва сохтори андозсупорандагон, таркиб ва сохтори низоми андозбандӣ, гаронии андоз; шароитҳои институтсионалӣ ва таъминоти меъёрии фаъолияти хоҷагидорӣ (қонунгузории андоз, шакл ва усулҳои танзими андоз, фаъолияти мақомоти андоз, самтҳои стратегии сиёсати андоз); инфрасохтори таъмини фаъолияти андозсупорандагон (бонкҳо, низоми коммуникатсия байни мақомоти андоз, субъектҳои хоҷагидорӣ ва аҳолӣ) ва ғайра. Бояд қайд кард, ки хусусияти ҳамкории ташкилотҳо бо муҳити андоз метавонад вобаста аз намуди корхона ба таври назаррас фарқ намояд. Аломатҳои асосие, ки намуди ҳамкории ташкилотро бо муҳити андоз муайян мекунанд, шакли моликият, ҳаҷми он, мансубияти соҳавӣ, муносибат ба фаъолияти соҳибкорӣ, ҷойгиршавии минтақавӣ ва самти содирот мебошанд. Ҳаҷми корхона ба рафтори андозии он чунин таъсир мерасонад: соҳибкории хурд ба тағйирёбии муҳити андоз тезтар мутобиқ мешаванд ва сатҳи андозбандии онҳо назар ба корхонаҳои миёнаю калон то андозае пасттар аст.

Таҳқиқи масъала нишон дод, ки баробари беҳтар шудани муҳити андоз субъектҳои хоҷагидор аз канорагӯӣ аз пардохти андоз даст кашида, усулҳои мутамаддини оптимизатсияи андозӣ, аз қабили таҳияи дурусти сиёсати муҳосибӣ ва андоз, баҳисобгирии ҳамаи ҷанбаҳои барасмиятдарории аҳдҳо ва шартномаҳо, татбиқи ҳамаи имтиёзҳои андозро ба кор мебаранд. Дар давоми ду даҳсолаи охир, ҷиҳати танзими муҳити андоз ва таъмини рушди иқтисодӣ тадбирҳои зиёд андешида шуданд, ки ба татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ, ҷалби сармоя, баланд бардоштани самарабахшии истеҳсолот, болоравии пардохтпазирии субъектҳои хоҷагидор ва афзоиши воридоти андоз ба буҷет мусоидат намуданд. Дар баробари ин, қонунгузории андоз такмил ёфта, дар он як қатор муқаррароти нав пешбинӣ шудааст: муқаррарот оид ба принсипҳои андозбандӣ [1, с. 18]; муқаррарот дар бораи шурои ҳалли пешазсудии баҳсҳои андозӣ [1, с. 169]; муқаррарот оид ба комиссияи масъалаҳои канорагӯӣ аз андозбандӣ [1, с. 46]; муқаррарот оид ба мониторинги андоз, ки бар ивази санҷишҳои андоз ҷорӣ гардида, ҳамкории онлайниро тавассути дастрасии фосилавӣ ба низоми иттилоотии андозсупоранда пешбинӣ менамояд [1, с. 78].

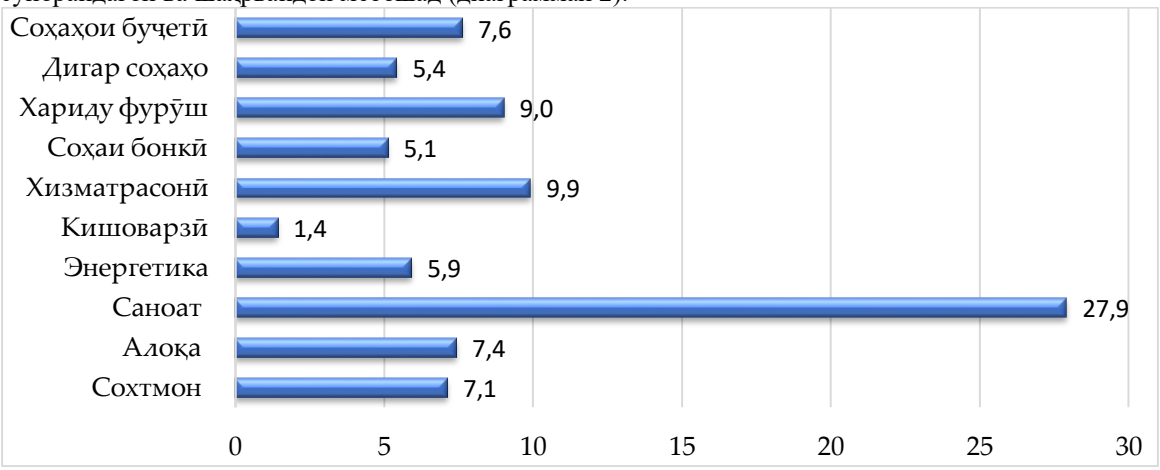
Гуногунии зуҳуроти муҳити андозро бо як қатор нишондиҳандаҳо ифода кардан мумкин аст. Воридоти асосии андозии буҷети давлатӣ аз ҳисоби андоз аз арзиши иловашуда (23,5%), андоз аз даромад (39,0%), андози иҷтимоии ғайрибуҷетӣ (12,5%), андозҳо барои захираҳои табиӣ (6,3%) ташаккул меёбад (диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. Сохтори воридоти андоз ба буҷети давлатӣ дар солҳои 2023–2024

Манбаъ: маълумоти ҳисоботии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон [5].

Муҳити андоз бо таносуби муайяни пардохтҳои андозӣ дар раванди ташаккули гаронии андози субъектҳои хоҷагидор муайян карда мешавад. Солҳои охир дар ҷумҳурӣ дар умум гаронии андоз тамоюли коҳишёбӣ дорад. Коҳишёбии гаронии андоз ва интиқоли вазнинии андоз аз андозҳои ғайримустақим (ААИ ва андози аксизӣ) ба андозҳои мустақимро метавон ҳамчун тағйироти сифатии муҳити андоз дар кишвар маънидод намуд, ки ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ мусоидат мекунад. Бо афзоиши ҳаҷми воридоти андоз ба буҷет, таносуби бақияи қарзи андоз нисбат ба воридот мутаносибан коҳиш меёбад. Агар соли 2018 бақияи қарзи андоз 6,9 фоизи воридоти андозро ташкил дода бошад, соли 2024 ин нишондиҳанда то 3,9% кам шудааст. Ин тамоюл натиҷаи ҳамоҳангии тадбирандешии мақомоти андоз, рушди иқтисодӣ ва болоравии фарҳанги андози андозсупорандагон ва шаҳрвандон мебошад (диаграммаи 2).

Диаграммаи 2. Сохтори соҳавии воридоти андозии буҷети давлатӣ дар солҳои 2023–2024

Манбаъ: маълумоти ҳисоботии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон [5].

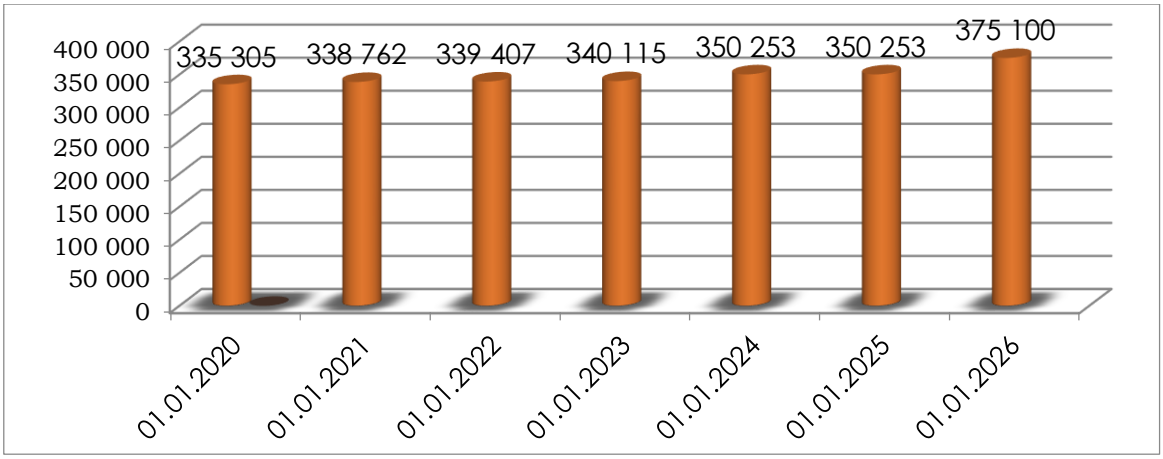
Рақамҳои оморӣ шаҳодат медиҳанд, ки воридоти бештари андоз аз ҳисоби субъектҳои соҳаи саноат (27,9%), хизматрасонӣ (9,9%), хариду фурӯш (9,0%) ва ширкатҳои мобилию сохтмонӣ (7,4%) таъмин карда шудааст [5]. Шумораи субъектҳои хоҷагидор муҳити андозро сохторбандӣ мекунад ва бевосита тағйироти низоми андозбандиро инъикос менамояд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Шумораи андозсупорандагони амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳанда	**01.01.2021**	**01.01.2022**	**01.01.2023**	**01.01.2024**	**01.01.2025**
Ҳамагӣ	**335 305**	**338 762**	**340 115**	**350 253**	**365 270**
Аз ҷумла, СИ	37 264	36 635	35 749	35 669	37 225
шахсони ҳуқуқӣ	31 265	30 938	32 853	33 790	34 996
шахсони воқеӣ	304 040	307 824	307 262	316 443	330 274

Манбаъ: маълумоти ҳисоботии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон [5].

Таҳлили унсурҳои алоҳидаи муҳити андоз дар шароити муосир нишон дод, ки дар мамлакат зиёда аз 33790 адад субъектҳои хоҷагидор, аз ҷумла 9138 адад корхонаҳо бо ҳиссаи давлат, 24252 адад моликияти хусусӣ ва 400 адад моликияти омехта фаъолият мебаранд. Ба санаи 1-уми январи соли 2026 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 3,5 ҳазор адад сармоягузории шарикони тиҷоратӣ, аз қабили Ҷумҳурии Мардумии Чин – 1117 адад, Федератсияи Русия – 403 адад, Ҷумҳурии Исломии Афғонистон – 424 адад ва Ҷумҳурии Исломии Эрон – 328 адад, ҷумҳуриҳои Туркия – 157 адад, Ӯзбекистон – 155 адад, Қазоқистон – 109 адад субъектҳои хоҷагидор фаъолият менамоянд [5] (диаграммаи 3).

Диаграммаи 3. Шумораи андозсупорандагони фаъолияткунанда дар солҳои 2020–2025

Манбаъ: маълумоти ҳисоботии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон [5].

Дар давраи солҳои 2021–2025 дар тамоми гурӯҳҳои андозсупорандагон афзоиши бемайлон ба назар мерасад, ки аз болоравии сатҳи устувории муҳити андоз дарак медиҳад: ҳар қадаре ки субъектҳои хоҷагидор зиёд бошанд, ҳамон қадар робитаҳо дар дохили низоми андоз таҳким меёбанд. Мақомоти андоз субъектест, ки ташаккули муносибатҳои андозиро муайян ва таъмин менамояд, бинобар ин, фаъолияти онҳо ба сифати муҳити андоз дар маҷмуъ таъсири муҳим мерасонад. Вазифаи мақомоти андоз танҳо бо ташкил ва назорати раванди андозбандӣ маҳдуд намегардад. Онҳо бояд мутобиқат ва самарабахшии қонунгузории андозро ба шароити мавҷудаи иқтисодӣ таҳлил ва арзёбӣ намоянд. Дар ин сурат, мақомоти андоз ҳамчун хадамоте дарк мешавад, ки ба андозсупорандагон хизматрасонии босифат анҷом дода, дастгирии институтсионалии муҳити андозро фароҳам меоранд. «...Ба муҳити андоз аз рӯи нишондиҳандаи арзёбии сифати фаъолияти мақомоти андоз тавассути нишондиҳандаи «қаноатмандии сифати хизматрасониҳои андозӣ» баҳо медиҳанд» [6, с. 13]. Дар асоси пурсиши охирони консорсиуми ҶДММ «Кроу-ACG» ва ҶДММ «Таҳлил ва Машварат» соли 2024 муайян гардид, ки ба ҳисоби миёна 96 фоиз аз фаъолияти мақомоти андоз қаноатманд мебошанд.

ХУЛОСА

Навсозии муҳити андозе, ки ба ҳавасмандгардонии модели инноватсионии рушди иқтисодӣ нигаронида шудааст, ноил шудан ба мувозинати оптималии байни сиёсати фискалӣ ва сиёсати пешрафти иҷтимоиву иқтисодии кишвар, оптимизатсияи гаронии андоз ва такмили маъмурикунонии андоз, беҳсозии сифат ва натиҷабахшии раванди андозбандиро ҷиҳати таъмини даромадҳои буҷет пешбинӣ менамояд. Навсозии муҳити андоз бояд дар самтҳои зерин амалӣ гардад: ҳалли самарабахши баҳсҳои андозӣ бо андозсупорандагон; тавсеаи хизматрасониҳои андозӣ ва интиқоли электронии маълумот ба андозсупорандагон; пешгирии татбиқи муфлисшавӣ ҷиҳати роҳ надодан ба саркашии андозсупорандагон аз пардохти андоз; баланд бардоштани фарҳанги андозии андозсупорандагон.

Ҳамин тариқ, ба назар мерасад, ки навсозии муҳити андоз тибқи самтҳои зикргардида боиси на танҳо беҳтар шудани нишондиҳандаҳои муҳити андоз мегардад, балки ба коҳишёбии хароҷоти ҳам ташкилотҳо ва ҳам мақомоти андоз оварда мерасонад. Муҳити андоз бояд ноилшавӣ ба мувозинати оптималии байни сиёсати фискалӣ ва сиёсати пешрафти иҷтимоиву иқтисодӣ тавассути фароҳам овардани рушди иҷтимоӣ ва амнияти ҷомеа дар маҷмуъ ва ҳар як фарди алоҳида таъмин намояд. Арзёбии сифати хизматрасониҳои мақомоти андоз гувоҳӣ медиҳад, ки истифода аз модулҳои электронӣ, зеҳни сунъӣ ва хизматрасониҳои зиёди электронӣ ба ташаккули низоми шаффофу самарабахши андоз ва беҳтар шудани муҳити соҳибкорӣ мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – 407 с.

2. Богатырев Р.А. Модернизация налоговой среды в современной экономике России: автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. наук. – Москва, 2012. – 23 с.

3. Казанин И.Н. Налоговая система и налоговая ответственность как фактор повышения инвестиционной привлекательности страны // Право и государство: теория и практика. – 2024. – № 8 (236). – С. 198–201.

4. Киреева Н.Ф., Наумчик С.О. Теоретические аспекты формирования налоговой среды // Вестник Витебского государственного технологического университета. – 2018. – № 1 (34). – С. 149–155.

5. Маълумоти ҳисоботии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022–2025.

6. Отчёт целевой группы по улучшению налоговой среды // World Bank Group. – 2024. – 50 с.

7. Отчёт по результатам базового исследования. Операция по налоговой реформе // World Bank Group. – Душанбе, 2024. – 93 с.

8. Чипуренко Е.В. Методология налогового анализа и оценки влияния системы налогообложения на деятельность коммерческих организаций: диссертация. – Москва, 2011. – 363 с.

9. www.andoz.tj.

УДК: 657.1:631.1

ОМИЛҲОИ СОҲАВИИ РУШДИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР БАХШИ КИШОВАРЗӢ

Хукматов Давлатҷон Ҷамшедович
номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола масъалаҳои таъсири хусусиятҳои соҳавии истеҳсолоти кишоварзӣ ба рушди низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ мешаванд. Ҷанбаҳои назариявии робитаи хусусиятҳои соҳавӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ баррасӣ мешаванд, инчунин таъсири омилҳои технологӣ, ташкилӣ ва иқтисодӣ ба ташаккули иттилооти идоракунӣ ифшо карда мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ, аз қабили мавсимӣ, тӯлонӣ будани даври истеҳсолӣ, вобастагӣ аз шароити табиию иқлимӣ ва бисёртарзии бахши кишоварзӣ зоҳир карда мешавад. Дар рафти таҳқиқот муқаррар карда мешавад, ки хусусиятҳои мазкур ба ташкили баҳисобгирии хароҷот, ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот, низоми назорати дохилӣ ва муҳтавои иттилооти таҳлилӣ таъсири бевосита мерасонанд. Мушкилоти муосири рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо сатҳи маҳдуди рақамикунонӣ, рушди нокифояи таҳлили дохилӣ ва идомаи истифодабарии равишҳои анъанавӣ марбут мебошанд, ошкор карда мешаванд. Зарурати такмили усулҳои баҳисобгирии хароҷот, рушди воситаҳои рақамии баҳисобгирии идоракунӣ ва мутобиқсозии усулҳои муосири таҳлили идоракунӣ ба хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон асоснок карда мешавад.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии идоракунӣ, бахши кишоварзӣ, омилҳои соҳавӣ, баҳисобгирии хароҷот, ҳисобкунии арзиши аслӣ, истеҳсолоти кишоварзӣ, рақамикунонии баҳисобгирӣ, иттилооти таҳлилӣ, назорати дохилӣ, таҳлили идоракунӣ, иқтисодиёти кишоварзӣ.

ОТРАСЛЕВЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЁТА В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

Хукматов Давлатджон Джамшедович
кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учёта Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье исследуются вопросы влияния отраслевых особенностей аграрного производства на развитие системы управленческого учёта в условиях Республики Таджикистан. Рассматриваются теоретические аспекты взаимосвязи отраслевых особенностей и управленческого учёта, а также раскрывается влияние технологических, организационных и экономических факторов на формирование управленческой информации. Особое внимание уделяется особенностям аграрного производства, таким как сезонность, длительный производственный цикл, зависимость от природно-климатических условий и многоукладность аграрного сектора. В ходе исследования установлено, что эти особенности напрямую влияют на организацию учёта затрат, калькулирование себестоимости продукции, систему внутреннего контроля и содержание аналитической информации. Выявлены современные проблемы развития управленческого учёта в аграрном секторе Республики Таджикистан, связанные с ограниченным уровнем цифровизации, недостаточным развитием внутреннего анализа и сохранением традиционных подходов к организации учёта. Обоснована необходимость совершенствования методов учёта затрат, развития цифровых инструментов управленческого учёта и адаптации современных методов управленческого анализа к особенностям сельскохозяйственного производства в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: управленческий учёт, аграрный сектор, отраслевые факторы, учёт затрат, калькуляция себестоимости, аграрное производство, цифровизация учёта, аналитическая информация, внутренний контроль, управленческий анализ, аграрная экономика.

INDUSTRY FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF MANAGEMENT ACCOUNTING IN THE AGRICULTURAL SECTOR

Khukmatov Davlatjon Jamshedovich
Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Accounting, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines the impact of industry-specific characteristics of agricultural production on the development of management accounting in the Republic of Tajikistan. It examines the theoretical aspects of the relationship between industry-specific characteristics and management accounting, and reveals the influence of technological, organizational, and economic factors on the generation of management information. Particular attention is paid to the specific characteristics of agricultural production, such as seasonality, a long production cycle, dependence on natural and climatic conditions, and the multi-structured nature of the agricultural sector. The study found that these characteristics directly impact the organization of cost accounting, product costing, the internal control system, and the content of analytical information. Current challenges in the development of management accounting in the agricultural sector of the Republic of Tajikistan are identified, including the limited level of digitalization, insufficient development of internal analysis, and the persistence of traditional accounting approaches. The need to improve cost accounting methods, develop digital management accounting tools, and adapt modern management analysis methods to the specifics of agricultural production in the Republic of Tajikistan is substantiated.

Keywords: management accounting, agricultural sector, industry factors, cost accounting, cost calculation, agricultural production, digitalization of accounting, analytical information, internal control, management analysis, agricultural economics.

МУҚАДДИМА

Дар шароити муосир бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои иқтисодиёти миллӣ аҳамияти стратегӣ дорад, зеро он ба таъмини амнияти озуқаворӣ, рушди деҳот ва шуғл дар кишвар мусоидат мекунад. Нақши назарраси кишоварзӣ инчунин бо саҳми он дар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ тасдиқ карда мешавад; аз ҷумла, дар соли 2024 саҳми кишоварзӣ ва хоҷагии ҷангал дар маҷмуи маҳсулоти дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон 22,8%-ро ташкил додааст [17, с. 88]. Ҳамзамон, рушди бахши кишоварзӣ бо тадриҷан мураккабшавии равандҳои хоҷагидорӣ, тағйирёбии сохтори ташкилии истеҳсолоти кишоварзӣ ва афзоиши талабот ба низомҳои идоракунии хоҷагиҳои истеҳсолкунандаи маҳсулоти кишоварзӣ ҳамрадиф аст. Дар чунин шароит аҳамияти баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун воситаи ташаккули иттилооти таҳлилии дохилӣ, ки барои қабули қарорҳои идоракунӣ, назорати хароҷот ва арзёбии самаранокии истифодаи захираҳои истеҳсолӣ зарур аст, меафзояд.

Дар баробари ин, ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар бахши кишоварзӣ аз ташкили он дар дигар соҳаҳои иқтисодӣ ба таври назаррас фарқ мекунад. Ин ба хосияти мавсимии истеҳсолоти кишоварзӣ, даври тӯлонии истеҳсолӣ, вобаста будани натиҷаҳои фаъолият аз омилҳои табиӣ ва иқлимӣ, инчунин хосияти биологии дороиҳои алоҳида ва парокандагии ҷуғрофии равандҳои истеҳсолӣ вобаста аст; ин хусусиятҳо бевосита ба усулҳои баҳисобгирии хароҷот, ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот, ташкили назорати дохилӣ ва муҳтавои иттилооти идоракунӣ таъсир мерасонанд. Гузашта аз ин, аҳамият ва аз ҷиҳати илмию амалӣ мубрам будани масъала аз сохтори бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар он хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои оилавӣ (наздиҳавлигӣ) нақши назаррас доранд, муайян карда мешавад. Тафовут дар миқёси фаъолият, сатҳи мучаҳҳазии техникӣ ва имкониятҳои ташкилии хоҷагиҳои кишоварзӣ боиси нобаробарии равишҳо ҷиҳати ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ва корбурди маҳдуди баъзе усулҳои муосири таҳлили идоракунӣ мегарданд.

Таҳқиқи масъалаҳои рушди баҳисобгирии идоракунӣ ва мутобиқсозии он ба хусусиятҳои соҳавӣ дар солҳои охир дар адабиёти илмии Ҷумҳурии Тоҷикистон тадриҷан густариш ёфта истодааст. Аксари таҳқиқот ё ба ҷанбаҳои умумии назариявии баҳисобгирии идоракунӣ ё ба самтҳои алоҳидаи татбиқи он тамаркуз мекунанд, аммо таъсири омилҳои соҳавӣ ба низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ба таври кофӣ омӯхта нашудааст. Ҷанбаҳои назариявии рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар асарҳои Б.А. Маҷидзода баррасӣ мешаванд, ки муаллиф равандҳои ташаккул ва таҳаввулоти баҳисобгирии идоракуниро ҳамчун самти мустақили донишҳои иқтисодӣ таҳқиқ мекунад [14]. Асарҳои Г.Т. Қодирова, ки ба заминаҳои ҷудошавии баҳисобгирии идоракунӣ аз низоми ягонаи баҳисобгирии муҳосибӣ бахшида шудаанд [10], инчунин интишороти Б.Ҳ. Каримов, ки робитаҳои байниҳамдигарии намудҳои гуногуни баҳисобгирӣ [8] ва равишҳои методологии ташаккули низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибиро [5; 7] таҳқиқ мекунанд, аҳамияти калон доранд. Самти алоҳидаи таҳқиқот ба баррасии хусусиятҳои соҳавӣ дар ташкили баҳисобгирии идоракунӣ марбут аст: Б.А. Маҷидзода рушди баҳисобгирии идоракуниро дар соҳаи сохтмон [13] ва Ҳ.Қ. Қурбонализода баҳисобгирии истеҳсолиро ҳамчун унсури баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ [12] таҳқиқ мекунанд. Интишороти Н.А. Абдулмуминзода ба масъалаҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми таъминоти иттилоотии корхонаҳои кишоварзӣ бахшида шуда, дар онҳо зарурати такмили унсурҳои таҳлилии баҳисобгирӣ таъкид карда мешавад [1; 2; 3]. Масъалаҳои истифодаи воситаҳои муосири рақамӣ дар баҳисобгирии идоракунӣ дар интишороти Б.Ҳ. Каримов [6], Ҳ.Қ. Қурбонализода [11], С.С. Сайфиддинзода [16] ва Қ.Х. Хушвахтзода [19] баррасӣ мешаванд.

Сарфи назар аз мавҷудияти таҳқиқоти илмии алоҳида, масъалаҳои таъсири ҳамаҷонибаи хусусиятҳои соҳавии истеҳсолоти кишоварзӣ ба рушди низомҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз ба дараҷаи кам коркард шудаанд. Ҳадафи таҳқиқоти мазкур ошкор кардани омилҳои соҳавии истеҳсолоти кишоварзӣ ва муайян кардани таъсири онҳо ба рушди низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Фарзияи таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ ба ташкил ва рушди баҳисобгирии идоракунӣ таъсири муназзам мерасонанд, ки ин мутобиқсозии усулҳои баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслӣ, воситаҳои таҳлилӣ ва механизмҳои таъминоти иттилоотии идоракуниро ба хусусиятҳои фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур мегардонад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси методологии таҳқиқотро равишҳои муназзам, муқоисавӣ ва институтсионалӣ ҷиҳати омӯзиши баҳисобгирии идоракунӣ ва иқтисодиёти соҳаи кишоварзӣ ташкил доданд. Дар рафти иҷрои таҳқиқот усулҳои таҳлил ва таркиб, ҷамъбасткунии мантиқӣ, таҳлили муқоисавӣ, банизомдарорӣ ва тафсири маълумоти оморӣ истифода шуданд. Пойгоҳи иттилоотии таҳқиқотро интишороти илмии муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи баҳисобгирии идоракунӣ, иқтисодиёти соҳавӣ ва истеҳсолоти кишоварзӣ, санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, инчунин маводи омории Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил додаанд.

НАТИҶАҲО

Рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар бахшҳои гуногуни иқтисодиёт нобаробар аст ва он на танҳо аз рӯйи тамоюлҳои умумии таҳаввулоти низомҳои баҳисобгирӣ, балки дар асоси хусусиятҳои хоси соҳаи мушаххаси фаъолияти иқтисодӣ муайян карда мешавад. Яъне «барои роҳандозӣ намудани баҳисобгирии идоракунӣ ... таҳқиқ ва арзёбии хусусиятҳои ташкилию технологии равандҳои истеҳсолӣ ва муҳим аз ҳама, дарки пурраи мақом ва нақши баҳисобгирии идоракунӣ дар рушди илмию амалии таъминоти иттилоотии низоми идоракунии

корхонаҳои муосир зарур аст» [14, с. 113]. Зеро таҷриба нишон медиҳад, ки муҳтавои баҳисобгирии идоракунӣ, усулҳои ташаккули иттилооти баҳисобгирӣ ва самтҳои истифодаи он асосан аз технологияҳои истеҳсолӣ, сохтори хароҷот, хусусиятҳои ташкилии субъектҳои иқтисодӣ ва хосияти раванди истеҳсолот вобаста аст. Дар таҳқиқоти муосир омилҳои соҳавӣ бештар ҳамчун унсури калидӣ, ки ба рушди низоми баҳисобгирии идоракунӣ таъсир мерасонанд, баррасӣ мешаванд [1; 2; 5; 8; 9; 12; 13]. Дар ин маврид, омилҳои соҳавӣ ҳамчун маҷмуи хусусиятҳои ташкилӣ, иқтисодӣ, технологӣ ва истеҳсолии соҳаи мушаххас, ки ба бунёди низоми баҳисобгирии идоракунӣ, усулҳои баҳисобгирии хароҷот, муҳтавои ҳисоботи дохилӣ ва иттилооти таҳлилӣ таъсир мерасонанд, фаҳмида мешаванд.

Таъсири омилҳои соҳавӣ ба баҳисобгирии идоракунӣ пеш аз ҳама тавассути тағйирот дар сохтор ва хосияти хароҷот зоҳир мешавад. Вобаста ба хусусиятҳои раванди истеҳсолӣ усулҳои ҳисобкунии арзиши аслӣ, равишҳо ҷиҳати таҳсимоти хароҷоти ғайримустақим, ташкили назорати дохилӣ ва муҳтавои иттилооти таҳлилӣ фарқ мекунанд [9, с. 117]. Ҳамчунин таъсири омилҳои соҳавӣ ба фаврияти ташаккули иттилооти баҳисобгирӣ аҳамият дорад: дар соҳаҳои алоҳидаи фаъолияти иқтисодӣ, ки бо даври тӯлонии истеҳсолӣ ё тағйирпазирии шароити истеҳсолӣ тавсиф мешаванд, зарурати корбурди низоми нисбатан фасеҳи баҳисобгирӣ ва таҳлили идоракунии дохилӣ бештар эҳсос мешавад. Бинобар ин, «барои такмил додани усулҳои ҳисоб кардани арзиши аслӣ дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, усули ҳамаҷонибаеро пешниҳод кардан лозим аст, ки он ҳам хусусиятҳои шароити иқтисодии маҳаллӣ ва ҳам хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзиро ба назар гирад» [4, с. 159]. Таснифи омилҳои соҳавӣ, ки ба рушди баҳисобгирии идоракунӣ таъсир мерасонанд, дар ҷадвали 1 пешниҳод карда шудааст.

Ҷадвали 1. Гурӯҳбандии омилҳои соҳавӣ, ки ба рушди баҳисобгирии идоракунӣ таъсир мерасонанд

Гурӯҳи омилҳо	Муҳтавои омил	Таъсир ба баҳисобгирии идоракунӣ
Технологӣ	Хусусиятҳои раванди истеҳсолот ва технологияи коркард	Интихоби усулҳои баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслӣ
Ташкилӣ	Сохтори идоракунӣ ва ташкили истеҳсолот	Тартиби ташаккули марказҳои масъулият
Иқтисодӣ	Сохтор ва сатҳи хароҷот, самаранокии истифодаи захираҳо	Муҳтавои таҳлили идоракунӣ ва назорати дохилӣ
Иттилоотӣ	Ҳаҷм ва суръати гардиши маълумот	Сатҳи таҳлилнокӣ ва фаврияти иттилооти баҳисобгирӣ
Институтсионалӣ	Муҳити меъёрӣ ва шаклҳои хоҷагидорӣ	Ташкили низоми баҳисобгирӣ ва ҳисобот

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [1; 2; 8; 9; 12; 13].

Тавре ки дар ҷадвали 1 нишон дода шудааст, омилҳои соҳавӣ ба рушди баҳисобгирии идоракунӣ ва қариб ба ҳамаи унсурҳои низоми ташаккули иттилооти идоракунӣ таъсири ҳамаҷониба мерасонанд. Дараҷаи таъсири омилҳои алоҳида вобаста ба хусусиятҳои соҳавӣ ва сатҳи рушди ташкилии субъектҳои хоҷагидорӣ метавонад ба таври назаррас фарқ кунад. Ҳамчунин бояд қайд кард, ки «дар кишоварзӣ, баъзе омилҳое, ки ба бузургии хароҷот ва арзиши аслии маҳсулот таъсир мерасонанд, пурра таҳти назорати инсон нестанд, балки онҳо бо равандҳои табиӣ ва биологӣ муайян карда мешаванд; ин равандҳоро бо ифодаи пулӣ баҳо додан мумкин аст, аммо бозdeҳии воқеии онҳо (натиҷа) вобаста ба шароити табиӣ ва сатҳи технологияи кишоварзӣ фарқ мекунад» [15, с. 264].

Яке аз хусусиятҳои хоси истеҳсолоти кишоварзӣ мавсимӣ будани он аст: равандҳои истеҳсолӣ ва истифодаи захираҳо дар тӯли сол нобаробар тақсим мешаванд. Қисми назарраси хароҷот хеле пеш аз гирифтани маҳсулоти тайёр дар фасли баҳор сарф мешавад, дар ҳоле ки даромад асосан дар мавсими тирамоҳ гирифта мешавад, ки ин банақшагирӣ, назорати амалиётӣ ва таҳлили самаранокиро мушкил мекунад. Ҳамчунин омили ба ҳамин андоза муҳим давомнокии даври истеҳсолӣ мебошад: дар зироаткорӣ ва баъзе самтҳои чорводорӣ байни лаҳзаи пайдошавии хароҷот ва ба даст овардани натиҷаи ниҳоӣ метавонад муддати назарраси вақт гузарад, ки дар чунин шароит аҳамияти иттилооти таҳлилии мобайнӣ меафзояд. Вобаста будани истеҳсолоти кишоварзӣ аз омилҳои табиию иқлимӣ низ ба баҳисобгирии идоракунӣ таъсири назаррас мерасонад, зеро ҳосилнокии зироатҳо, маҳсулдеҳии чорво ва ҳаҷмҳои истеҳсолот метавонанд вобаста ба шароити обу ҳаво, таъминот бо об (обёрӣ) ва таъсири дигар омилҳои берунӣ тағйир ёбанд. Хусусиятҳои дигар бо хосияти биологии дороиҳои алоҳида марбут мебошанд: дар баҳши кишоварзӣ объектҳои баҳисобгирӣ на танҳо захираҳои моддӣ ва маҳсулоти тайёр, балки дороиҳои биологиро низ, ки арзиш ва ҳолати онҳо ҳангоми табдили биологӣ тағйир меёбад, дар бар мегиранд. Таъсири хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ ба низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар ҷадвали 2 пешниҳод шудааст.

Ҷадвали 2. Хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ ва таъсири онҳо ба баҳисобгирии идоракунӣ

Хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ	Таъсир ба баҳисобгирии идоракунӣ
Мавсимӣ будани истеҳсолот	Мураккаб гардидани банақшагирӣ ва назорати хароҷот
Давомнокии даври истеҳсолӣ	Зарурати таҳлили мобайнии натиҷаҳои истеҳсолот
Вобаста будан аз омилҳои табиӣ ва иқлимӣ	Баланд шудани сатҳи номуайянӣ ва хавф
Хосияти биологии дороиҳо	Мушкил гардидани баҳодиҳӣ ва баҳисобгирии хароҷот
Парокандагии ҳудудии истеҳсолот	Мураккаб гардидани ҷамъоварӣ ва коркарди иттилоот

Гуногуншаклии хоҷагидорӣ	Тафовути усулҳои ташкили баҳисобгирӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [1; 2; 7; 8; 9; 20].

Тавре ки аз ҷадвали 2 мушоҳида мешавад, хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ қариб ба ҳамаи унсурҳои низоми баҳисобгирии идоракунӣ — аз баҳисобгирии хароҷот то ташаккули ҳисоботи дохилӣ ва иттилооти таҳлилӣ таъсир мерасонанд. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири ин омилҳо аз сабаби хосияти бисёртарзии бахши кишоварзӣ бештар мешавад: дар баробари корхонаҳои кишоварзӣ, инчунин хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои хонаводагӣ, ки аз ҷиҳати миқёси фаъолият, сатҳи муҷаҳҳазии техникӣ ва имкониятҳои ташкилӣ фарқ мекунанд, нақши муҳим доранд. Хусусияти ҳудудии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ таъсири муайян дорад, зеро қисми назарраси истеҳсолоти кишоварзӣ дар минтақаҳои кӯҳӣ ва доманакӯҳ сурат мегирад, ки ташкили равандҳои истеҳсолӣ, логистика ва низомҳои назорати дохилиро мушкил мегардонад.

Хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ на танҳо ба равишҳои умумии баҳисобгирии идоракунӣ таъсир мерасонанд, балки ташкили равандҳои баҳисобгириро дар корхонаҳои кишоварзӣ низ бевосита муайян мекунанд. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин таъсир пеш аз ҳама дар низоми баҳисобгирии хароҷот, ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот, ташаккули ҳисоботи дохилӣ ва ташкили иттилооти таҳлилӣ зоҳир мешавад. Яке аз вазифаҳои нисбатан душвор дар бахши кишоварзӣ ташкили баҳисобгирии хароҷот мебошад: дар тафовут аз бисёр соҳаҳои саноат, дар кишоварзӣ хароҷоти истеҳсолӣ дар давоми муддати тӯлонӣ ташаккул меёбанд ва аксар вақт бо якчанд намудҳои маҳсулот ҳамзамон алоқаманд мебошанд. Инчунин «арзиши аслии маҳсулот дар таҳти таъсири омилҳои табиию иқлимӣ ва биологӣ қарор дорад, ки корбурди усулҳои фасеҳтари ҳисобкуниро талаб мекунад» [9, с. 119]. Таъсири хусусиятҳои соҳавии бахши кишоварзӣ ба ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар ҷадвали 3 оварда шудааст.

Ҷадвали 3. Таъсири хусусиятҳои соҳавии бахши кишоварзӣ ба ташкили баҳисобгирии идоракунӣ

Хусусиятҳои соҳавӣ	Таъсир ба ташкили баҳисобгирии идоракунӣ
Мавсимӣ будани истеҳсолот	Зарурати баҳисобгирии истеҳсолоти нотамом ва тақсимоти хароҷот
Даври тӯлонии истеҳсолот	Мураккаб гардидани муайянкунии натиҷаҳои молиявӣ
Гуногуншаклии истеҳсолот	Зарурати таҳлили хароҷот аз рӯйи намудҳои маҳсулот
Вобаста будан аз шароити табиӣ	Тағйирёбии сатҳи арзиши аслӣ ва нишондиҳандаҳои самаранокӣ
Парокандагии ҳудудии истеҳсолот	Мушкил гардидани назорати дохилӣ ва гардиши иттилоот
Бартарии хоҷагиҳои хурд	Маҳдуд гардидани истифодаи усулҳои мураккаби таҳлил

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [1; 2; 6; 8; 9; 20].

Тавре ки дар ҷадвали 3 нишон дода шудааст, хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ бевосита ба муҳтавои иттилооти идоракунӣ ва усулҳои ташкили баҳисобгирии идоракунии дохилӣ таъсир мерасонанд. Дар натиҷа, низомҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар бахши кишоварзӣ ба чандирии бештар ва мутобиқшавӣ ба шароити фаъолияти хоҷагидорӣ эҳтиёҷ доранд. Дар баробари ин, таҷриба нишон медиҳад, ки дар бисёр субъектҳои хоҷагидорӣ баҳисобгирии идоракунӣ ба мисли пешин, бештар хосияти баҳисобгирию назоратӣ дорад; ҳисоботи дохилӣ аксар вақт бо пешниҳод кардани нишондиҳандаҳои ҷамъбастии хароҷот ва ҳаҷмҳои истеҳсолот маҳдуд аст, дар ҳоле ки воситаҳои буҷетсозӣ, таҳлили инҳироф ва арзёбии марказҳои масъулият ба таври маҳдуд истифода мешаванд. Сатҳи рақамикунонии бахши кишоварзӣ низ ба рушди баҳисобгирии идоракунӣ таъсири муайян мерасонад, зеро «истифодаи платформаҳои таҳлилии рақамӣ метавонад сифати қарорҳои идоракуниро ба таври назаррас беҳтар созад, шаффофии равандҳои тиҷоратиро таъмин кунад ва заминаро барои рушди устувори корхонаҳои кишоварзӣ фароҳам оварад» [3, с. 281].

МУҲОКИМА

Таҳқиқоти анҷомдодашуда нишон медиҳад, ки рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистонро берун аз хусусиятҳои соҳавии истеҳсолоти кишоварзӣ баррасӣ кардан ғайриимкон аст. Дар тафовут аз равишҳои умумии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ, ки дар дигар соҳаҳои иқтисодӣ истифода мешаванд, бахши кишоварзӣ ба низоми фасеҳтари ташаккул ва истифодаи иттилооти идоракунӣ эҳтиёҷ дорад. Натиҷаҳои бадастомада тасдиқ мекунанд, ки хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ на танҳо ба усулҳои баҳисобгирии хароҷот, балки ба муҳтавои иттилооти таҳлилӣ, ташкили назорати дохилӣ ва имконияти истифодаи баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми идоракунии субъектҳои хоҷагидорӣ таъсир мерасонанд; ин таъсир бештар дар шароити хосияти мавсимӣ доштани истеҳсолот, даврҳои тӯлонии истеҳсолӣ ва вобастагии баланди натиҷаҳои фаъолият аз омилҳои табиию иқлимӣ зоҳир мешавад.

Таҳқиқот инчунин нишон дод, ки дар бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бартарии нигарониши баҳисобгирии идоракунӣ ба иҷрои вазифаҳои баҳисобгирию назоратӣ ҳанӯз ҳам идома дорад. Дар бисёр субъектҳои хоҷагидорӣ низоми баҳисобгирии дохилӣ чун солҳои пешин, асосан ба инъикоси хароҷоти истеҳсолӣ ва ташаккули ҳисоботи ҳатмӣ нигаронида шудааст, ки дар натиҷа истифодаи имкониятҳои таҳлилии баҳисобгирии идоракунӣ маҳдуд аст. Дар баробари ин, тамоюлҳои ошкоршуда оид ба тағйирёбии ботадриҷи равишҳо ҷиҳати ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳодат медиҳанд: густариши технологияҳои рақамӣ, мураккабшавии равандҳои хоҷагидорӣ ва афзоиши талабот ба самаранокии идоракунӣ заминаҳоро барои рушди низомҳои баҳисобгирии идоракунӣ, ки бештар ба таҳлил

нигаронида шудаанд, фароҳам меоранд. Мушкилоти мутобиқсозии усулҳои муосири баҳисобгирии идоракунӣ ба хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ сазовори таваҷҷуҳи махсус аст, зеро истифодаи усулҳое, ки асосан барои истеҳсолоти саноатӣ таҳия шудаанд, на ҳамеша сатҳи зарурии самаранокиро дар шароити кишоварзӣ таъмин мекунад.

Ҳама гуфтаҳоро ҷамъбаст карда, ба хотири рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон самтҳои асосии амалҳоро, ки барои расидан ба ин ҳадаф мусоидат мекунанд, дар ҷадвали 4 нишон медиҳем.

Ҷадвали 4. Самтҳои асосии рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Самтҳои рушд	Муҳтаво ва аҳамият	Натиҷаҳои интизорӣ
Такмили баҳисобгирии хароҷот	Муфассалгардонии баҳисобгирии хароҷот ва баланд бардоштани дақиқии ҳисобкунии арзиши аслӣ	Беҳтар гардидани назорати хароҷот ва муайянкунии дақиқи арзиши аслӣ
Рушди таҳлили идоракунӣ	Тавсеаи таҳлили дохилӣ ва арзёбии самаранокии истеҳсолот	Баланд шудани сифати қарорҳои идоракунӣ
Рақамикунонии баҳисобгирӣ	Истифодаи низомҳои электронии коркарди иттилоот ва таҳлил	Тезонидани гардиши иттилоот ва баланд шудани фаврияти пешниҳоди он барои идоракунии равандҳои истеҳсолӣ
Такмили ҳисоботи дохилӣ	Баланд бардоштани сифати иттилооти идоракунӣ	Баланд шудани сатҳи шаффофӣ ва муҳтавои таҳлилии иттилооти баҳисобгирӣ
Омодасозии мутахассисон	Рушди донишҳои соҳавӣ дар самти баҳисобгирии идоракунӣ	Баланд шудани сатҳи истифодаи усулҳои муосири баҳисобгирӣ
Мутобиқсозии таҷрибаи байналмилалӣ	Истифодаи усулҳои дар амалияи ҷаҳонӣ маъмул бо назардошти хусусиятҳои миллӣ	Баланд шудани самаранокии низоми баҳисобгирӣ бо мутобиқшавӣ ба шароити бахши кишоварзӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [1; 2; 3; 5; 6; 7; 8; 9].

Тавре ки аз ҷадвали 4 мушоҳида мешавад, рушди минбаъдаи баҳисобгирии идоракунӣ корбурди равиши ҳамаҷонибаро, ки ҳам ҷанбаҳои методӣ ва ҳам ҷанбаҳои ташкилӣ ва технологиро фаро гирад, тақозо мекунад. Барои корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон гирифтани иттилоот дар бораи даромаднокии намудҳои алоҳидаи маҳсулот, самаранокии истифодаи замин, пӯёи хароҷоти истеҳсолӣ ва таъсири омилҳои берунӣ ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад. Дар робита ба ин, ҷорӣ намудани унсурҳои баҳисобгирии идоракунии рақамӣ дурнамои муайяни рушди самаранокии идоракунии корхонаҳои кишоварзиро фароҳам меорад: истифодаи низомҳои электронии коркарди маълумот, автоматикунонии равандҳои алоҳидаи баҳисобгирӣ ва ҳамгироии воситаҳои таҳлилӣ метавонад самаранокии ташаккули иттилоотро беҳтар созад ва равандҳои назорати дохилиро сода гардонад [6, с. 115]. Шарти муҳими рушди минбаъдаи баҳисобгирии идоракунӣ омодасозии мутахассисоне мебошад, ки на танҳо дар соҳаи баҳисобгирӣ, балки дар соҳаи таҳлили идоракунӣ, технологияҳои рақамӣ ва иқтисодиёти соҳавӣ низ дониш дошта бошанд [6; 7].

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҳқиқот тасдиқ мекунанд, ки хусусиятҳои соҳавии истеҳсолоти кишоварзӣ яке аз омилҳои асосии муайянкунандаи самтҳои рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд. Хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ — мавсимӣ будан, даври тӯлонии истеҳсолӣ, вобастагӣ аз омилҳои табиию иқлимӣ, хосияти биологии дороиҳо ва бисёртарзии бахши кишоварзӣ - бевосита ба ташкили баҳисобгирии хароҷот, ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот, низоми назорати дохилӣ ва муҳтавои иттилооти таҳлилӣ таъсир мерасонанд.

Дар шароити имрӯза такмили минбаъдаи баҳисобгирии идоракунӣ омезиши мутобиқсозии соҳавии усулҳои баҳисобгирӣ, рушди воситаҳои таҳлилӣ ва рақамикунонии ботадриҷи низоми баҳисобгирии дохилиро талаб мекунад. Маҳз мутобиқ кардани усулҳои баҳисобгирии идоракунӣ ба хусусиятҳои соҳавии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ, рушди воситаҳои рақамӣ ва такмили таъминоти иттилоотии идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ метавонад заминаи мусоидро барои баланд бардоштани самаранокии идоракунии корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон фароҳам оварад.

АДАБИЁТ

1. Абдулмуминзода Н.А. Баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми иттилоотии корхонаҳои кишоварзӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 7. – С. 96–106.

2. Абдулмуминзода Н.А., Каримиён М.Б. Важные аспекты управленческого учёта основных средств // Вопросы управления и экономики: современное состояние актуальных проблем: сборник статей по материалам XC международной научно-практической конференции (Москва, 10 декабря 2024 года). – М.: ООО «Интернаука», 2024. – С. 9–15.

3. Абдулмуминзода Н.А. Таҳаввули асосҳои назариявию методологии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар соҳаи кишоварзӣ // Фурӯғи илм. – 2025. – № 4. – С. 276–284.

4. Амирҷони А. Асосҳои методологии муайян кардан ва тасниф намудани арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 7. – С. 153–162.

5. Каримов Б.Х. Механизм разработки и внедрения учётной политики экономических субъектов в условиях МСФО // Светоч науки. – 2025. – № 1. – С. 257–264.

6. Каримов Б.Ҳ. Баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонии иқтисодиёт // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2021. – № 3 (37). – С. 115–119.

7. Каримов Б.Ҳ. Равишҳои методологии бунёдшавии низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 2 (41). – С. 15–21.

8. Каримов Б.Ҳ. Робитаи намудҳои баҳисобгирӣ дар низоми баҳисобгирии муҳосибии субъектҳои иқтисодӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 4 (43). – С. 84–92.

9. Каримов Б.Ҳ., Муродова М.З. Тавсифи қиёсии усулҳои ҳисобкунии арзиши аслӣ ва имконияти корбурди онҳо дар пахтакорӣ // Фурӯғи илм. – 2026. – № 1.3. – С. 117–130.

10. Қодирова Г.Т. Заминаҳои ҷудошавии низоми ягонаи баҳисобгирии муҳосибӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 3 (32). – С. 151–159.

11. Қурбонализода Ҳ.Қ., Раҷабов Т.Б., Ғаниев У.Ф. Баҳисобгирии идоракунӣ дар марҳилаҳои ташаккулёбии рушди иқтисоди рақамӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 1. – С. 95–102.

12. Қурбонализода Ҳ.Қ., Шоимардонов С.Қ. Баҳисобгирии истеҳсолӣ ҳамчун унсури баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 8. – С. 14–23.

13. Маҷидзода Б.А. Ташаккули баҳисобгирии идоракунӣ бо назардошти хусусиятҳои соҳаи сохтмон // Идоракунии давлатӣ. – 2025. – № 4-1 (75). – С. 157–164.

14. Маҷидзода Б.А. Таҳаввули баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун соҳаи махсуси донишҳои иқтисодӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 2. – С. 107–115.

15. Муродова М.З. Моҳияти иқтисодӣ ва асосҳои методологии баҳисобгирии хароҷот дар пахтакорӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2025. – № 4-1 (59). – С. 261–270.

16. Сайфиддинзода С.С. Вазъи муосири ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар шароити рақамикунонӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 2 (41). – С. 28–34.

17. Тоҷикистон дар рақамҳо 2025. Маҷмуаи оморӣ / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – 167 с.

18. Хушвахтзода Қ.Х., Ҳукматов Д.Ҷ., Ҳасанова Н.Ҷ. Заминаҳои бунёдгардӣ ва рушди назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – № 2. – С. 5–11.

19. Хушвахтзода Қ.Х., Сайфиддинзода С.С. Истифодаи воситаҳои муосири рақамикунонӣ дар баҳисобгирии идоракунӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 3 (42). – С. 84–92.

20. Хушвахтзода Қ.Х., Ҳукматов Д.Ҷ. Низоми назорати дохилӣ дар идоракунии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ. – Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2025. – 209 с.

УДК: 331

ВАЗЪИ ДАРОМАДИ ПУЛИИ АҲОЛӢ ВА МАНБАҲОИ ОН ДАР ШАРОИТИ НАВИ ХОҶАГИДОРӢ

Махшулов Саидхуҷа Ҷумъаевич
н.и.и., дотсенти кафедраи иқтисодиёти молиявӣ ва фаъолияти биржавии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Сафолов Аминҷон Шамсиддинович
унвонҷӯи кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Яке аз масъалаҳои асосие, ки дар шароити имрӯза давлат ба он аҳамияти аввалиндараҷа медиҳад, ин даромади пулии аҳолӣ ва беҳтаргардонии сатҳи некуаҳолии мардум мебошад. Илова бар ин даромади пулии аҳолӣ яке аз нишондиҳандаҳои макроиқтисодиест, ки аз рӯи он ба имконият ва иқтидорҳои давлат баҳо медиҳанд. Вобаста ба ин заруриятҳо дар мақолаи мазкур масъалаҳои муҳимтарине, ки бевосита ба даромади пулии аҳолӣ таъсир мерасонанд таҳлилу баррасӣ гардидаанд. Барои мушаххасоти ин масъала мо масъалаи захираҳои меҳнатӣ, қувваи корӣ, хароҷотҳои иҷтимоии буҷети давлатӣ, музди маош ва дигар механизмҳои асосии ба ин масъала алоқаманд ва таъсиррасонандаро мавриди таҳлил ва баррасӣ додем. Илова бар ин роҳҳои баланд бардоштани даромади пулии аҳолиро низ дар ин масъала таҳлилу баррасӣ намудем.

Калидвожаҳо: даромади пулии аҳолӣ, манбаҳои даромад, сарчашмаҳои даромад, фондҳои мақсаднок, музди маош, иқтидорҳои иҷтимоӣ, имкониятҳои иҷтимоӣ, маърифати молиявӣ, саводнокии молиявӣ.

СОСТОЯНИЕ ДЕНЕЖНЫХ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ И ИХ ИСТОЧНИКИ В НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Махшулов Саидхуджа Джумаевич
к.э.н., доцент кафедры финансовой экономики и деятельности на фондовой бирже Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Сафолов Аминжон Шамсиддинович
соискатель кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Одним из главных вопросов, которому государство придаёт первостепенное значение в современных условиях, является денежный доход населения и повышение уровня благосостояния людей. Кроме того, денежный доход населения является одним из макроэкономических показателей, по которому оцениваются возможности и потенциал государства. В связи с этими потребностями в данной статье проанализированы и рассмотрены наиболее важные вопросы, непосредственно влияющие на денежный доход населения. Для прояснения этого вопроса проанализированы и рассмотрены вопросы трудовых ресурсов, рабочей силы, социальных расходов государственного бюджета, заработной платы и других ключевых механизмов, связанных с этим вопросом и влияющих на него. Кроме того, проанализированы и рассмотрены пути увеличения денежного дохода населения в этом контексте.

Ключевые слова: денежный доход населения, источники дохода, целевые фонды, заработная плата, социальные возможности, финансовые ресурсы, финансовое образование, финансовая грамотность.

THE STATE OF PEOPLE'S INCOME AND ITS SOURCES IN THE NEW ECONOMIC CONDITIONS

Makhshulov Saidkhuja Jumaevich
c.e. s., associate professor of the department of financial economics and stock exchange activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Safolov Aminjon Shamsiddinovich
applicant of the department of banking activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

One of the key issues to which the state attaches primary importance in today's environment is the population's income and improving people's well-being. Furthermore, the population's income is a macroeconomic indicator by which the state's capabilities and potential are assessed. In response to these needs, this article analyzes and considers the most important issues directly affecting the population's income. To clarify this issue, issues related to labor resources, the workforce, state budget social expenditures, wages, and other key mechanisms related to and influencing this issue are analyzed and discussed. Furthermore, ways to increase the population's income in this context are analyzed and considered.

Keywords: population income, income sources, target funds, wages, social opportunities, financial resources, financial education, financial literacy.

МУҚАДДИМА

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ яке аз масъалаҳои асосие, ки бевосита дар меҳвари таваҷҷуҳи ҳукумати кишвар қарор дорад, ин даромади пулии аҳолӣ ва сатҳи некуаҳолии онҳо дар ҷомеаи пешрафта мебошад. Илова бар ин дуруст аст, ки «...Дар ҳама давру замон оила ва сатҳи зиндагии он дар маркази таваҷҷуҳи

ҳукумати кишварҳо қарор гирифта, таъмини зиндагии шоистаи онҳо ва дастрасӣ ба омилҳои барои зиндагии онҳо зарур вазифаи муқаддаси давлатҳо мебошад» [5, с. 326]. Аз ин хотир зарурияти тақвияти даромади пулии аҳолӣ ва афзоиши манбаҳои он яке аз масъалаҳои асосие маҳсуб меёбад, ки тавассути он ба ин масъала аҳамияти аввалиндараҷа дар сатҳи давлат зоҳир карда мешавад. Зарурияти рушди нишондиҳандаҳои даромади пулии аҳолӣ ва манбаҳои он аз як қатор омилу воситаҳо вобаста аст, ки он аз як тараф аз сатҳи фаъолнокии аҳолӣ ва аз дигар тараф аз амалкардҳои стратегии давлат дар самти роҳҳои даромади пулии аҳолӣ вобаста мебошад. Бинобар ин гуфтан мумкин аст, ки дар чанд соли охир ба масъалаи даромади пулии аҳолӣ ва манбаҳои он аҳамияти аввалиндараҷа зоҳир гардида тамоили болоравии он дар сатҳи зарурӣ таъмин гардида истодааст.

Вобаста ба ин гуфтан мумкин аст, ки даромади пулии аҳолӣ ва манбаҳои он аз 10–15 соли гузашта куллан фарқкунанда буда имрӯз он аз сарчашмаҳои гуногун иборат мебошад. Иқтисодиёти имрӯза бо шарофати равандҳои ҷаҳонишавӣ дар ҳоли тағйирёбии босуръат қарор дошта дар он имкониятҳои нави умумиҷамъиятӣ, ки метавонанд даромади пулии аҳолиро аз ҳисоби манбаҳои фарогир таъмин намоянд зиёд гардидааст. Вобаста ба ин метавон гуфт, ки яке аз масъалаҳои асосие, ки бевосита дар заминаи равандҳои ҷаҳонишавӣ ба вуҷуд омадааст, ин тамоюлҳои манфиатовари тиҷорати электронӣ мебошад, ки ҳамаи ин ба баланд кардани даромади пулии аҳолӣ дар сатҳи зарурӣ мусоидати ҳаматарафа менамояд. Бо ҳамин мақсад заминаҳои густариши воситаҳои таъминкунандаи даромади пулии аҳолӣ аз зумраи он масъалаҳои меҳвариест, ки он зери назорати доимии давлат қарор дошта пайваста ба он аҳамияти аввалиндараҷа дода мешавад. Бинобар ин метавон гуфт, ки дар Тоҷикистон баъд аз соҳибистиқлолии кишвар барои фароҳам овардани шароити мусоид давлат ба хотири таваҷҷуҳ зоҳир намудан ба ин масъала хусусигардониро ҳамчун пешаи худ қарор дод то сатҳи даромади пулии аҳолиро дар асоси мустақилиятҳои иқтисодии даромади пулии аҳолиро афзоиш диҳад. Дар ҳамин замина метавон гуфт, ки яке аз масъалаҳои асосие, ки бевосита ба он давлат таваҷҷуҳ зоҳир менамояд албатта паст намудани сатҳи камбизоатии аҳолӣ ва дар доираи ин фароҳам овардани шароити зиндагии созгор ба аҳолии кишвар мебошад.

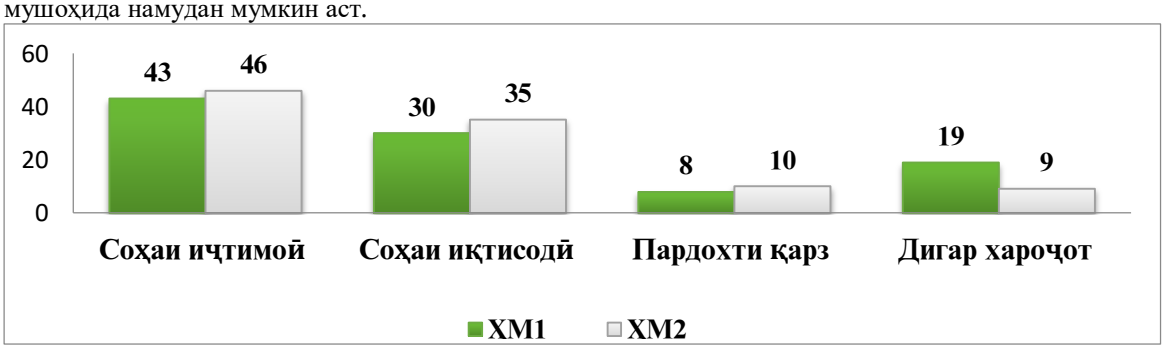
МЕТОДОЛОГИЯ

Бо ҳамин мақсад таҳлили даромади пулии аҳолӣ ва роҳҳои зиёд намудани он тавассути истифодаи сарчашмаҳои гуногун ва фишангҳои комилан тақвиятёфта ҳамчун масъалаи асосӣ маҳсуб меёбад. Бо ҳамин мақсад мо роҳҳои дар амал татбиқ намудани восита ва омилҳоеро, ки воқеан метавонанд даромади пулии аҳолиро таъмин намоянд, ҳамчун шарти асосӣ медонем. Тавре, ки маълум аст дар баробари оне, ки аҳолӣ дар дарёфти имкониятҳои нави манбаи даромад вобаста ба озодии иқтисодӣ ба фаъолиятҳои гуногуни манфиатовар машғул мебошанд, қисми хароҷоти буҷети давлат низ ба ин самт сафарбар шудааст. Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ ташкил медиҳанд: Махшулов С.Ҷ., Ходжаев Б.Б., Сафаров К.С., Севрюкова С.В., Михалева Е.П., Шадоба Е.М., Сафолов А.Ш., Нурмуҳаммадзода Ҷ., Раҳимзода Ш. Заминаи иттилоотиро Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва маълумотҳои Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон («Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 2025», «Омори солонаи Тоҷикистон») ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи захираҳои меҳнатӣ, музди маош ва хароҷоти иҷтимоии буҷет; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси нишондиҳандаҳо нисбат ба солҳои гузашта; усули таҳлили динамикӣ - барои тафриқабандии музди маош ба даврaҳои асосии иқтисодӣ; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Тавре, ки маълум аст дар баробари оне, ки аҳолӣ ба фаъолиятҳои гуногуни манфиатовар машғул мебошанд, қисми хароҷоти буҷети давлат низ ба ин самт сафарбар шудааст, ки тамоили онро дар диаграммаи 1 мушоҳида намудан мумкин аст.

Диаграммаи 1. Ҳиссаи дастгирии давлатӣ дар манбаи хароҷоти буҷет ба бахши иҷтимоӣ, бо ҳисоби %

Сарчашма: аз тарафи муаллифон таҳия шудааст.

Дар ҳошияи маълумотҳои овардашуда вобаста ба дастгирии давлат аз рӯи хароҷотҳо, ки қисми асосии онро хароҷотҳои бахши иҷтимоӣ ташкил медиҳанд, ҳаминро гуфтан мумкин аст, ки новобаста аз ин нишондиҳандаҳо дигар самтҳои хароҷотии буҷети давлатӣ низ ҷанбаи иҷтимоӣ доранд. Зеро агар мо ба алоқамандии нишондиҳандаҳои мавҷуда байни ҳаёти иҷтимоии давлат ва сифати зиндагии онҳо алоқамандиҳоро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор диҳем пас дар ин сурат маълум мегардад, ки хароҷотҳои дигари ҷанбаи иқтисодидошта бевосита агар ба даромади пулии аҳолӣ дахл надошта бошанд ҳам он ба сатҳу сифати зиндагии аҳолӣ алоқамандии зиёд доранд. Дар таркиби хароҷотҳои буҷети давлатӣ, ки он бевосита ба соҳаи иҷтимоӣ нигаронида шудааст дар ҳади 43–45% баробар мебошад ва ин метавонад барои баланд гардидани музди маош ва

сатҳи некуаҳолии мардум мусоидати ҳаматарафа намояд. Бинобар ин дар тадқиқоти илмии худ мо масъалаҳои мубрами даромади пулии аҳолиро дар сатҳи зарурӣ мавриди таҳқиқ қарор дода рушди онро дар ду масъала ҳамчун асос меҳисобем:

– Фароҳамсозии имкониятҳои давлатӣ ва имтиёздиҳӣ тибқи таъони давлат, ки гуногуншакли фаъолияти иҷтимоиро имконпазир мегардонад;

– Дониш, малака, ҷаҳонбинӣ ва сатҳи корчалонии аҳолӣ дар истифодаи имкониятҳои мавҷуда ва сарчашмаҳои нави ба рушд нигаронидашуда.

Маълум аст, ки фаъолнокии давлат дар аксар маврид ҷанбаи иҷтимоӣ дошта он дар асоси равишҳои нави корчалонӣ, ки бевосита ба маҳорат ва дониши шаҳрвандон дахл дорад зоҳир мегардад, рушд дода мешавад. Дар ҳамин замина ба маврид аст, ки хусусиятҳои иҷтимоию иқтисодии зиёд намудани даромади пулии аҳолӣ бештар аз озодии амали онҳо ва аз имтиёзгирӣ дар воситаҳои таъминкунандаи даромади пулии аҳолӣ мебошад. Бо ин мақсад мо вазъи даромади пулии аҳолиро дар шароити имрӯза аз чанд нуқтаи назари асосӣ меҳисобем, ки натиҷаи онро дар расми 1 мушоҳида намудан мумкин аст.

Расми 1. Манбаҳои асосии даромади пулии аҳолӣ ва имкониятҳои фоидагирии онҳо

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Вобаста ба маълумотҳои расми мазкур гуфтан мумкин аст, ки сарчашмаҳои даромади пулии аҳолӣ гуногун буда он аз имкониятҳои асосӣ ва имкониятҳои иловагӣ иборат мебошанд. Метавон гуфт, ки яке аз масъалаҳои асосие, ки бевосита дар навбати аввал даромади пулии аҳолиро ташкил медиҳад ин даромади пулии аз ҳисоби музди маош дар сохторҳои давлатӣ ва дар навбати дуюм нафақа ва дигар кумакпулиҳо мебошад, ки ҳамаи он тавассути давлат ё аз ҳисоби буҷет таъмин карда мешаванд. Музди маош ҳамчун қисми асосии вазифаи давлат буда ҳадди ақали онро ҳамчун нишондиҳандаи меъёрӣ дар сатҳи минималӣ ташкил медиҳад. Дар ҳамин замина сатҳи фоидаоварии аҳолӣ аз захираҳои меҳнатӣ ва сатҳи фаъолнокии онҳо дар миқёси давлат аз ин ду унсури зикршуда вобаста мебошад, ки ин тамоюлро дар ҷадвали 1 мушоҳида намудан мумкин аст.

Ҷадвали 1. Захираҳои меҳнатӣ ва сатҳи фаъолнокии онҳо дар муҳити иқтисодӣ барои солҳои 2019–2024, бо ҳаз. нафар

Номгӯи нишондиҳандаҳо	**2019**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**Нисбат ба соли 2019**
Захираҳои меҳнатӣ	5521	5653	5754	5862	5982	+ 8,3%
Қувваи корӣ	2514	2587	2600	2575	2797	+ 11,2%
Аҳолии машғулбуда	2463	2534	2545	2625	2748	+ 11,5%
Бекории расман эътирофшуда	51	53	55	49	49	- 3,9%
Дараҷаи бекорӣ, бо %	2,0	2,1	2,1	1,9	1,8	0,2 б.ф.

Сарчашма: дар асоси маълумотҳои Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2025. С. 54.

Вобаста ба маълумотҳои мазкур ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки яке аз механизмҳои асосии афзоиши даромади пулии аҳолӣ ба инобат гирифтани ду таносуб мебошад, ки яке аз онҳо иқтидори қувваи корӣ ва дуюм сатҳи даромаду дараҷаи бекорӣ мебошад, ки ҳамаи ин ба арзёбии даромади пулии аҳолӣ дар якҷоягӣ мусоидат менамояд. Вобаста ба ин дар Тоҷикистон ҳамасола тамоили зиёдшавии захираҳои корӣ ва қувваи коргарӣ тамоили мусбатро касб намудааст. Тибқи маълумотҳои мавҷуда агар захираҳои коргардӣ дар соли таҳлилшаванда 8,3% афзоиш ёфта бошад, ин миқдор дар қувваи корӣ ба 11,2% ва аҳолии машғулбуда ба кор 11,5% афзоиш ёфтаанд ва ҳамаи ин нишондиҳандаҳо бевосита ба даромади пулии аҳолӣ таъсир мерасонанд ва гуфтан мумкин аст, ки қисми зиёди онҳо низ ба фаъолияти иқтисодӣ, ки онро бахши соҳибкорӣ ташкил медиҳад

машғул мебошанд. Дар баробари ин тамоил дар давраи соҳибистиқлолӣ музди маош низ бамаротиб афзоиш ёфтааст, ки воқеияти онро дар диаграммаи 2 мушоҳида намудан мумкин аст.

Диаграммаи 2. Тамоили тағйирёбии музди маош дар Тоҷикистон барои солҳои 1991–2024, бо сомонӣ

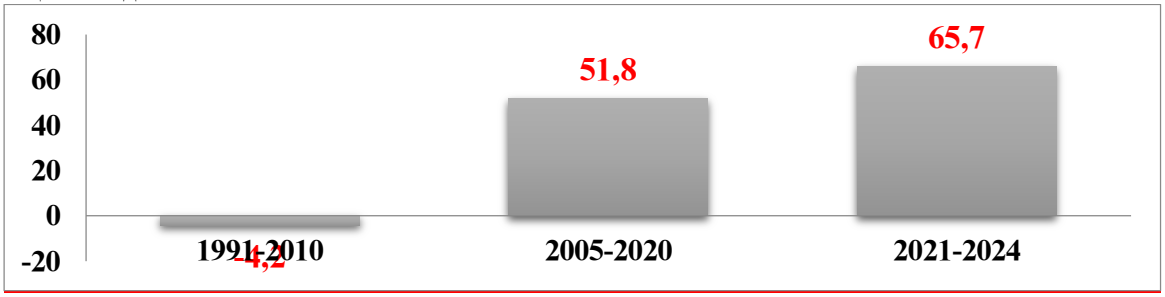
Сарчашма: дар асоси маълумотҳои Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омори солонаи Тоҷикистон. С. 130, 132, 133.

Вобаста ба ин аён аст, ки дар ҳама шароит ҳадафи асосии давлату ҳукумат фароҳам овардани шароити созанда баҳри беҳтаргардонии сифати зиндагии аҳолӣ ва даромади пулии онҳо мебошад. Бинобар ин дар асоси чораҳои доимӣ ва беҳтаргардонии фазои мусоиди зиндагӣ давлат музди маошро дар давлат ҳамасола боло бурда имкониятҳои иҷтимоии аҳолиро беҳтар мегардонад. Илова бар ин яке аз ҳадафҳои асосии ҳукумати кишвар ва роҳбарияти олии он рушди сармояи инсонӣ мебошад, ки он аз як тараф дорои афзалиятҳои иҷтимоӣ ва аз дигар тараф дорои афзалиятҳои иқтисодӣ мебошад. Ҳамзамон бо ин қайд кардан зарур аст, ки тибқи маълумотҳои диаграммаи мазкур сатҳи баробарии музди маош дар Тоҷикистон соли 2015 ба соли 1991 баробар гардид, ки ин мушкилоти асосии кишвар дар роҳи барқарорсозии сулҳу субот ва иқтисодиёти кишвар буд [6].

Ба ҳамин хотир дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ба рушди тамоюлҳо ва афзалиятҳои марбут ба даромади аҳолӣ масъала таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда тақвияти минбаъдаи онро муайян намудаанд. Тавре, ки аз стратегияи мазкур бар меояд «...сармояи инсонӣ омили асосии рушди истеҳсолот ва иқтисодиёт маҳсуб меёбад, ки аз сифати он пешрафти тамоми соҳаҳо вобастагии зич дорад. Он дар байни омилҳои дарозмӯҳлати рушди минбаъдаи иқтисодиёт ҷойи аввалро (дар муқоиса бо захираҳои табиӣ, сармояи воқеӣ ва молиявӣ) ишғол мекунад. Аз ин рӯ, рушди сармояи инсонӣ дар кишвар ҳамчун самти афзалиятноки фаъолияти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидааст» [3, с. 42].

МУҲОКИМА

Вобаста ба масъалаи таъмини зиндагии шоиста, зиёд намудани музди маош, пешниҳоди манбаҳои нави даромад аз дигар омилҳое мебошанд, ки давлат ба ҳадафҳои худ, ки дар рушди сармояи инсонӣ онро муайян намудааст бояд расад. Зеро зиёд шудани манбаи даромад дар иқтисодиёти имрӯза ин зиёд гардидани имкониятҳои ба рушд нигаронидашуда мебошанд, ки онҳо ҳам ҷанбаи иқтисодӣ ва ҳам ҷанбаи иҷтимоӣ-сиёсӣ доранд. Чи тавре, ки аз маълумотҳои диаграммаи мазкур бар меояд агар дар соли 1991 ба ҳисоби сомонӣ музди маош барои як корманд 370 сомониро ташкил намуда бошад ин нишондиҳанда дар соли 2024 ба 2310,2 сомонӣ баробар гардид, ки дар муқоиса ба солҳои аввали соҳибистиқлолӣ ба андозаи 5,2 баробар афзоиш ёфтааст ва ин масъаларо вобаста ба заруриятҳо ва имкониятҳои иҷтимоию иқтисодӣ мо метавонем ба се давраи асосӣ тақсимбандӣ намоем.

Диаграммаи 3. Тафриқабандии музди маош вобаста ба имкониятҳои иқтисодии давлат дар солҳои 1991–2024, бо ҳисоби %

Сарчашма: дар асоси маълумотҳои Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омори солонаи Тоҷикистон. С. 130, 132, 133.

Тавре, ки аз маълумотҳои мавҷуда аён аст сатҳи коҳишёбии музди маош дар Тоҷикистон як масъалаи мураккаб буд он бояд тавассути имкониятҳои иқтисодии давлат ва манбаи даромади он таъмин мегардид. Аз ҳамин лиҳоз метавон гуфт, ки соҳибистиқлолии кишвар бо ҷанги шаҳрвандӣ ҳамроҳ буда як қатор мушкилотҳоро ба миён оварда. Дар ин муддат музди маош аз 370 сомонии соли 1991 ба 0,92 дирам дар соли 2000-ум ва 15,2 сомонӣ дар соли 2005 ва 83,5 сомонӣ дар соли 2010-ро ташкил намуд, ки ин давраи душвортарин дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии давлат буд. Дар ин муддат манбаҳои даромади пулии аҳолӣ ба таври куллӣ маҳдуд буда онҳо зиндагии худро танҳо дар доираи фаъолияти хоҷагидорӣ пеш мебурданд. Дар ҳамин замина омили асосии

баланд бардоштани даромади пулии аҳолӣ фароҳам овардани имкониятҳои умумииқтисодӣ ва умумисохториро дар бар мегирад. Зеро даромади буҷет, болоравии музди маош ва дигар масъалаҳои ба ин баробар аз фаъолнокии ҷамъият ва сармояи солими инсонӣ вобаста мебошад.

Тавре, ки маълум аст дар шароити босуръати баланд рушд кардани техника ва технологияҳои муосир имрӯз сарчашмаҳои сердаромад барои аҳолии қобили корӣ ва ҳамчунин шахсони имконияти маҳдудоштан низ дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дорад. Новобаста аз оне, ки имрӯз якчанд сарчашмаҳои ба даст овардани даромади пулии аҳолӣ дар Тоҷикистон мавҷуд аст, ҳамоно таъмини ҳамоҳангии байни онҳо ва додани имконият ба истифодабарандагони чунин имкониятҳо як воситаи ба рушд нигаронидашудаи кишвар мебошад. Зеро дар заминаи даромадҳо аз ҳисоби музди маош ва интиқоли пулӣ даромадҳои фаъолияти соҳибкориро дар сатҳи хурд ба даст овардан имконпазир мегардад. Бинобар ин барои афзоиши сатҳи даромад, манбаҳои даромад ва дигар имкониятҳои самаранок бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

– Таҳияи қабули барнома ва стратегияҳои дахлдори соҳавӣ дар самти боасосгардонии даромадҳои пулии аҳолӣ ва дарёфти имкониятҳои нави фоидаоварӣ;

– Додани имконият ба истеҳсолкунандагони хурди хоҷагидор ва дар ҳамин замина ҳавасманд намудани истеҳсолоти хонаводагӣ;

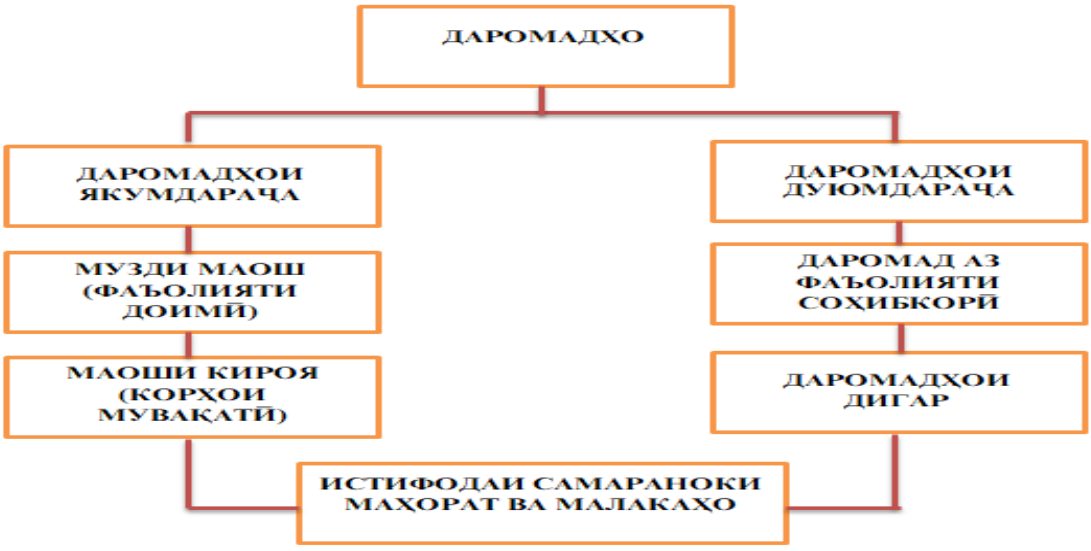
– Риояи таносуби тақсимоти ҷамъиятии меҳнат вобаста ба оила ва шахсони қобилиятҳои гуногуни коридошта дар оила;

– Ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул гардидан вобаста ба манбаҳои даромад ва дигар имкониятҳои хурди хонаводагӣ [7];

– Дар минтақаҳои имконияти рушди чорводорӣ ва зироаткоридошта, ташкил намудани хоҷагиҳои хурди хонаводагӣ;

– Дар асоси ташаббусҳо ва имконияту имтиёзҳои давлатӣ бунёди коргоҳҳои хурди хонаводагӣ ва ғ.

Вобаста ба зарурияҳои баррасии мавзӯи баррасишаванда дуруст қайд гардидааст, ки «...низомҳои самараноки иқтисодӣ бо сарвати назарраси ҷамъиятӣ қодиранд, ки ба шаҳрвандони худ нисбат ба дигар иқтисодиёт сатҳи зиндагии баландтар ва кафолатҳои иҷтимоиро таъмин кунанд» [4, с. 111]. Мушаххасоти масъалаи мазкур низ аз давраи аввали соҳибистиқлолӣ дар маркази таваҷҷуҳи роҳбари давлат қарор дорад. Дар заминаи ҳамаи ин метавон гуфт, ки баланд бардоштани даромади пулии аҳолӣ бояд як масъалаи доманадор буда давлат барои фаъолияти озоди даромадгирии аҳолӣ шароити мусоид фароҳам оварад. Ба андешаи мо дар таҷрибаи имрӯза бояд даромадҳои пулии аҳолиро ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо намуда дар ҳамин замина барои таъмини зиндагии шоистаи аҳолӣ стратегия ва барномаҳои дахлдори соҳавиро низ қабул намоем (нигар расми 2).

Расми 2.

Сохтори фоида ва даромадҳои пулии аҳолӣ дар шароити муосир

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Имкониятҳои иҷтимоии аҳолӣ барои ба даст овардани даромад зиёд буда он аз маҳорат, малака ва дараҷаи корчалонию имкониятҳои мавҷудаи давлатӣ барои расидан ба он муҳим ва зарурӣ мебошад. Тавре, ки маълум аст дар айни замон барои зиндагии шоиста ва расидан ба ҳадафҳои дар пешгузошта, ки он на танҳо имкониятҳои иҷтимоӣ балки имкониятҳои давлатиро васеъ мегардонад дар баробари фаъолиятҳои асосӣ ва фаъолиятҳои иловагиро роҳандозӣ намудан муҳим ва зарурӣ мебошад. Дар ҳамин замина вобаста ба расми мазкур ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки расидан ба ҳадафҳои ба рушд нигаронидашуда метавонад даромадҳоро ба даромадҳои асосӣ ва даромадҳои иловагӣ тақсимбандӣ карда шаванд. Бо баробари афзоиши равандҳои ҷаҳонишавӣ дар баробари даромадҳои якумдараҷа пайгирии даромадҳои дуюмдараҷа низ муҳим ва зарурӣ мебошанд. Бо ҳамин мақсад метавон гуфт, ки даромадҳои асосӣ ин фаъолияти доимиест, ки вобаста ба вақту соати корӣ шахс метавонад ба даст оварад. Дар чунин ҳолат самаранокии истифодаи вақт комилан маҳдуд буда қувваи корӣ танҳо дар як соҳаи фаъолият банд мебошад. Дигар масъалаҳои муҳиме, ки ҷанбаҳои молиявии

дастгирии бахши иҷтимоиро дар сатҳи зарурӣ инъикос менамояд дар дигар адабиётҳо низ оварда шудааст [1, с. 5–11; 2, с. 118–124].

ХУЛОСА

Мо чунин пешниҳод менамоем, ки дар баробари даромадҳои асосӣ даромадҳои иловагиро аз ҳисоби фаъолиятҳои идорашаванда ба роҳ мондан муҳим ва зарурӣ мебошад. Бинобар ин дарёфти механизмҳои иловагие, ки онҳо воқеан метавонанд аз даромадҳои асосӣ чанд маротиба зиёд бошанд, имконпазир гардад. Зеро дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон қисми зиёди навовариҳоро дар сатҳи оилаҳо, хоҷагиҳо ва корхонаҳо аз ҳисоби даромадҳои иловагӣ ба даст овардан имконпазир мебошад. Бинобар ин механизмҳои дарёфти он дар шароити имрӯза шарти асосӣ буда ва ба роҳҳои зерин метавон онро ба даст овард:

– Ташкили фондҳои мақсаднок аз ҳисоби даромадҳои асосӣ ҷиҳати фароҳам овардани замина барои даромадҳои иловагӣ ё фаъолиятҳои иловагӣ;

– Ба роҳ мондани фаъолиятҳои тиҷоратии хонаводагӣ дар заминаи технологияҳои рақамӣ бо роҳи рушди бизнеси электронӣ дар сатҳи оилаҳо;

– Баланд бардоштани дониш ва маҳоратҳои оилавӣ дар самти саводнокии молиявӣ, маърифати молиявӣ ва фарогирии иқтисодии имконпазир;

– Машғул шудан ба якчанд шаклҳои фаъолияти иқтисодӣ вобаста ба имконият ва иқтидорҳои шахсӣ ва хонаводагӣ ва ғ.

АДАБИЁТ

1. Махшулов С.Д., Ходжаев Б.Б., Сафаров К.С. Банковские кредиты как важный источник финансовых ресурсов для производства сельскохозяйственной продукции // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 11. – С. 5–11. – EDN YYKHUD.

2. Махшулов С.Ҷ. Хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 6-1. – С. 118–124. – EDN CEOMMW.

3. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Боби 4. Рушди сармояи инсонӣ. С. 42.

4. Севрюкова С.В., Михалева Е.П., Шадоба Е.М. Влияние социально-экономических процессов на систему формирования реальных доходов в денежной форме населения России // Международный научный журнал. – 2015. – № 3. – С. 111.

5. Сафолов А.Ш. Масъалаҳои баланд бардоштани даромади пулии аҳолӣ ва сатҳи зиндагии онҳо дар шароити муосир // Маҷаллаи назариявӣ ва илмию истеҳсолии «Кишоварз». – 2025. – № 4 (109). – С. 326.

6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2011. С. 36.

7. Нурмуҳаммадзода Ҷ. Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Вектор принт», 2016. – С. 7.

8. Раҳимзода Ш. Ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисодиёти миллӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2019. – 145 с.

УДК: 330.567.26: 31 (575.3)

РОЛЬ ИНСТИТУТОВ В ПОВЫШЕНИИ УРОВНЯ БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Сафарзода Навруз Умаралӣ
Кандидат экономических наук, доцент кафедры национальной экономики и экономической безопасности
Таджикский национальный университет. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье исследуется роль институтов в повышении уровня благосостояния населения. Рассматриваются институциональные основы благосостояния как совокупность экономических, социальных, правовых и политических институтов, формирующих условия для улучшения качества жизни. На основе анализа теоретических концепций Д. Норта, А. Смита, Т. Веблена и ряда других учёных выявлено, что эффективность государственной политики роста благосостояния определяется качеством институциональной среды и способностью государства устранять провалы рынка при минимальных социальных издержках. На примере Республики Таджикистан обоснованы приоритетные направления институциональных реформ.

Ключевые слова: институциональные основы, благосостояние населения, механизмы рынка, социальная защита, потребности человека, социальные программы, государственное управление.

THE ROLE OF INSTITUTIONS IN IMPROVING THE LEVEL OF WELL-BEING OF THE POPULATION

Safarzoda Navruz Umarali
Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of National Economy and Economic Security
Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines the role of institutions in improving the well-being of the population. It examines the institutional foundations of well-being as a set of economic, social, legal, and political institutions that create the conditions for improving quality of life. Based on an analysis of theoretical concepts by D. North, A. Smith, T. Veblen, and several other scholars, it is found that the effectiveness of public welfare policy is determined by the quality of the institutional environment and the state's ability to address market failures while minimizing social costs. Using the example of the Republic of Tajikistan, priority areas for institutional reform are substantiated.

Keywords: institutional foundations, population well-being, market mechanisms, social protection, human needs, social programs, public administration.

ВВЕДЕНИЕ

Экономическая история убедительно свидетельствует: устойчивые различия в уровне благосостояния народов объясняются прежде всего качеством институциональной среды. Дуглас Норт подчёркивал, что «институты невозможно увидеть, почувствовать, пощупать и даже измерить», однако именно они «выступают фундаментальными факторами функционирования экономических систем в долгосрочной перспективе» [5]. Настоящее и будущее общества неразрывно связаны с прошлым через непрерывную цепь институциональных изменений, поэтому включение понятия «институты» в экономическую теорию и историю представляет принципиальный шаг в развитии науки.

В последние десятилетия во всём мире, в том числе в Республике Таджикистан, актуальными становятся проблемы повышения уровня благосостояния населения. Административные реформы, проводимые в стране, направлены на создание эффективной системы государственного управления: только качественные институты способны обеспечить условия для роста уровня и качества жизни граждан.

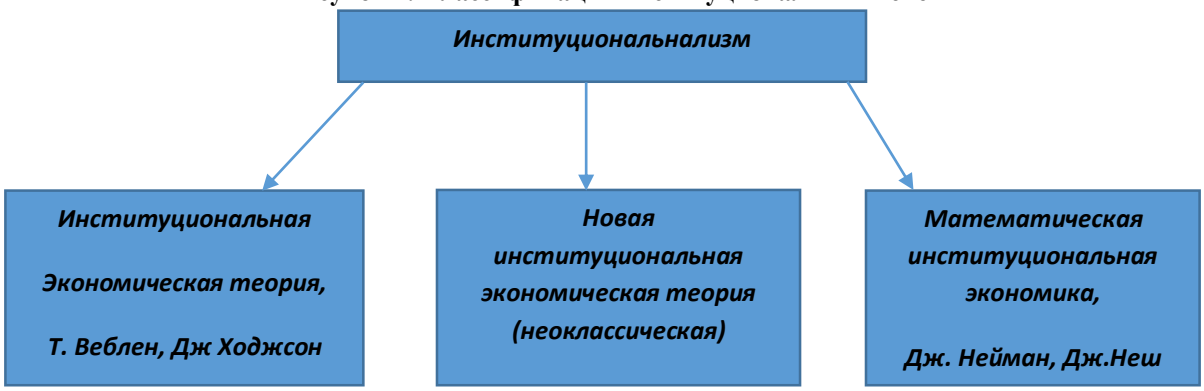
Цель статьи - исследовать роль институтов в повышении уровня благосостояния населения, систематизировать теоретические подходы к оценке эффективности государственной политики в данной сфере и определить приоритетные направления институциональных реформ для Республики Таджикистан.

Адам Смит в «Исследовании о природе и причинах богатства народов» (1776) указывал, что среди основных обязанностей суверена - «возведение и поддержание определённых общественных сооружений и государственных учреждений», способных принести обществу пользу, несоизмеримо превышающую понесённые расходы [1]. Рассматривая рынки как человеческие конструкции, конечная цель которых - служение общественному благу, Смит отводил государству центральную роль в защите рынков посредством продуманного регулирования.

Дуглас Норт развил эти идеи, подчеркнув, что институты уменьшают неопределённость, структурируя повседневную жизнь. Институциональные ограничения включают как формальные правила, так и неписаные кодексы поведения. В условиях, когда институциональные рамки тормозят экономическую активность, политические и экономические руководители, как правило, поощряют перераспределение в ущерб производству, формируют монополии вместо конкурентной среды и редко стимулируют инвестиции в образование [5].

Современная институциональная экономика объединяет несколько научных направлений (Рисунок 1).

Рисунок 1. Классификация институциональных течений

Источник: составлено на основе исследования автора.

В современной теории благосостояния выделяются два принципиальных подхода: согласно первому, общественное благосостояние определяется некой целевой функцией, подлежащей оптимизации; согласно второму — это состояние, наилучшее с точки зрения самих индивидов [6]. На практике это порождает идеологические споры о границах государственного вмешательства. Сторонники широкого участия государства настаивают на универсальных системах социального обеспечения; либеральные экономисты, напротив, указывают на неэффективность и коррумпированность государственных структур, предлагая минимизировать их роль в пользу рынка и гражданского общества.

К. Ридли и Г. Сайман определяют эффективность управления как «соотношение между результатами, фактически полученными с помощью имеющихся ресурсов, и максимальными результатами, которые можно было бы получить с их помощью» [11]. Е.С. Севас подчёркивает, что основной причиной низкой эффективности государственных организаций является их монопольное положение, а конкуренция - необходимое условие её повышения [9].

По мнению Пол Д. Эпштейна, производительность государственных служб включает три измеримые части: социальную эффективность, экономическую эффективность и прибыльность [13]. Г. Хейтри и Д. Фиск обращают внимание на недопустимость игнорирования «качества» продукта или услуги при оценке производительности: деятельность государственных служащих должна вести к повышению благосостояния общества [12].

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исследование базируется на совокупности общенаучных и специальных методов. Метод историко-логического анализа использован для изучения эволюции институциональных концепций от А. Смита и К. Маркса до неоинституционализма Д. Норта. Сравнительный анализ позволил сопоставить различные подходы к оценке эффективности государственного управления. Системный подход применён при рассмотрении взаимосвязей между институтами, государственной политикой и уровнем благосостояния. Метод структурно-функционального анализа использован при разработке цепочки реализации государственной политики роста благосостояния.

Теоретическую основу составляют труды зарубежных и отечественных учёных: Д. Норта [5], А. Смита [1], М. Алле [2], Дж. Бьюкенена [4], Г. Колодко [8], а также работы таджикских исследователей - Кадирзоды Д.Б. [7] и Атоходжаевой М.А. [3].

РЕЗУЛЬТАТЫ

Институциональные основы благосостояния населения представляют собой совокупность экономических, социальных, правовых и политических институтов, формирующих среду для удовлетворения потребностей граждан в материальных благах, социальной защите, образовании и здравоохранении. Как установлено в ходе исследования, институты структурируют повседневную жизнь и организуют взаимоотношения между людьми: они состоят из формальных писаных правил и неписаных кодексов поведения, дополняющих формальные нормы [5].

Сегодня эффективные институты - правовая система, рыночная экономика, системы образования и здравоохранения, а также социальные службы - обеспечивают благоприятную среду для развития человеческого потенциала и улучшения качества жизни.

Для обеспечения оптимальности государственного вмешательства разработана систематическая цепочка стадий политики роста благосостояния (Рисунок 2).

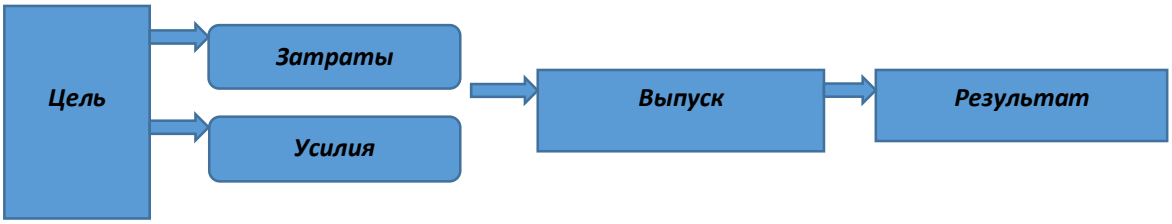

Рисунок 2. Взаимосвязь стадий разработки и реализации политики роста благосостояния

Источник: составлено на основе исследования автора.

Главными элементами данной цепочки являются цель и конечные результаты. Оценка результатов определяет, насколько проводимая государственными органами политика обеспечивает реальный рост благосостояния населения. При этом М. Алле предупреждает: «экономика, эффективная в удовлетворении потребностей, непременно является эффективной в плане производства, но не обязательно наоборот» [2]. Производимые товары и услуги, не соответствующие структуре потребностей населения, не могут обеспечить рост благосостояния даже при высоких производственных показателях.

На основе систематизации подходов П. Эпштейна [13] и Г. Хейтри и Д. Фиска [12] выделены следующие категории оценки социальной эффективности государственных программ:

– оценка состояния общества или клиента, отражающая их актуальные потребности;

– оценка достигнутых в сфере услуг результатов, более точно отражающая положение дел, чем общее состояние общества;

– оценка удовлетворённости населения услугами и учёт общественного мнения;

– оценка побочных негативных для общества последствий деятельности государства.

Такая разбивка показателей помогает государственным органам группировать нуждающихся и точнее определять потребности в товарах и услугах, что создаёт основу для принятия стратегических решений по повышению уровня жизни. Согласно П. Сэлфу, при оценке эффективности государственных программ необходимо учитывать не только прямые, но и косвенные социальные издержки и выгоды [12].

Как отмечает Кадирзода Д.Б., «благосостояние населения как экономическая категория находится в тесной связи с политической системой и социально-экономическими процессами, происходящими в обществе, уровень которого зависит от эффективного использования ресурсов» [7]. Атоходжаева М.А. подчёркивает, что характер экономических взаимоотношений «строится на позитивной основе только в условиях стабильного мира и согласия в каждом национальном хозяйстве» [3].

В условиях политической стабильности и достигнутого уровня макроэкономической стабилизации Таджикистан готов к новому этапу реформ. Источниками устойчивого развития республики определены: сельское хозяйство и сфера обслуживания, индустриализация и инновации. Расширение региональной и международной торговли, реформирование транспортного и телекоммуникационного секторов, привлечение частных инвестиций создадут дополнительные условия для роста благосостояния населения.

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные результаты позволяют сформулировать ряд теоретических и практических выводов.

Во-первых, граница государственного вмешательства в рыночные процессы в рамках теории общественного благосостояния до сих пор чётко не определена и зависит от того, какая экономическая школа занимает лидирующее положение, а также от доли государственных расходов в ВВП. На данном этапе развития приоритет отдаётся принципу «больше рынка - меньше государства»: государство должно действовать исключительно в зонах «провалов рынка», однако именно через государственную политику реализуются основные задачи по обеспечению нормальных условий жизнедеятельности граждан.

Во-вторых, эффективность государственных программ обеспечения благосостояния определяется соотношением социально-экономической результативности и издержек их реализации. Г. Колодко справедливо замечает, что «разработчикам экономической политики недостаточно располагать правильной стратегией - им необходимо иметь большинство в парламенте и, что более важно, пользоваться социальной и политической поддержкой» [8].

В-третьих, для Таджикистана ключевой задачей остаётся повышение эффективности деятельности органов государственного управления при одновременном соблюдении общественных интересов и обеспечении прозрачности. Совершенствование законодательства в рамках Концепции административной реформы и внедрение системы мониторинга и оценки результатов - необходимые условия успеха.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование подтверждает, что институты играют ключевую роль в повышении уровня благосостояния населения. Качество институциональной среды - правовой системы, механизмов конкуренции, систем образования и социальной защиты - определяет способность государства эффективно устранять провалы рынка и обеспечивать рост уровня жизни граждан.

На основе результатов исследования предлагаются следующие приоритетные направления институциональных преобразований для Республики Таджикистан:

– передача активов из государственного в частный сектор посредством приватизации с целью стимулирования конкуренции и повышения эффективности;

– развитие индустриализации и создание новых рабочих мест для расширения занятости населения;

– принятие нормативных актов, стимулирующих образование частных предприятий, обеспечивающих равные условия конкуренции и ограничивающих монополии;

– создание стабильного инвестиционного климата: гарантии прав собственности, соблюдение договорных условий, расширение доступа для прямых иностранных инвестиций.

Реализация указанных мер в сочетании с совершенствованием механизмов государственного управления и обеспечением прозрачности деятельности органов власти создаст необходимые институциональные предпосылки для устойчивого роста благосостояния населения Республики Таджикистан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. - М.: Изд. соц.-эк. литературы, 1962. - 1068 с.

2. Алле М. Условия эффективности в экономике. - М.: Наука для общества, 1998. - 304 с.

3. Атоходжаева М.А. Организационно-экономические механизмы регулирования уровня жизни населения (на материалах РТ): дис. … канд. экон. наук. - Худжанд, 2017. - 144 с.

4. Бьюкенен Дж. Конституция экономической политики // Вопросы экономики. - 1994. - № 6. - С. 105.

5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А.Н. Нестеренко. - М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. - 180 с.

6. Вольский А. Инновационный фактор обеспечения устойчивого экономического развития // Вопросы экономики. - 1999. - № 1. - С. 12.

7. Кадирзода Д.Б. Общественное благосостояние: особенности формирования и регулирования: монография. - Душанбе: Ирфон, 2023. - 414 с.

8. Колодко Г. Вопросы справедливости и экономическая политика в постсоциалистических странах // Вопросы экономики. - 1999. - № 1. - С. 76.

9. Нагимова А.М. Социологический анализ качества жизни населения: региональный аспект. - Казань: Казан. гос. ун-т, 2010. - 307 с.

10. Эффективность государственного управления / Общ. ред. С.А. Батчикова и С.Ю. Глазьева. - М.: АО «Консталтбанкир», 1998. - 848 с.

11. Ridley C., Simon H. Measuring Municipal Activities. - Chicago: ISMA, 1938. - P. 3.

12. Hatry H., Fisk D. Improving Productivity and Productivity Measurement in Local Government. - Washington: The Urban Institute, 1971. - P. 1.

13. Self P. Administrative Theories and Politics. - Toronto: University of Toronto Press, 1973. - P. 27.

14. Epstein P.D. Using Performance Measurement in Local Government. - Denver: National Civil League Press, 1988. - P. 45.

УДК: 33+502+574(075.8)

САМАРАНОКИИ ЗАХИРАҲОИ ОБУ ЭНЕРГЕТИКӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ ТОҶИКИСТОН: МУАММОҲО ВА ИМКОНИЯТҲО

Маҳмудов Бахриддин Нуриддинович
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кӯлоб

Дар ин мақола масъалаи самаранокии истифодабарии захираҳои обу энергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Бо таваҷҷуҳ ба таъмини амнияти энергетикӣ ва рушди устувор, аҳамияти истифодаи оқилонаи захираҳои об ва энергетикӣ, инчунин муаммоҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, ки ба ин соҳа таъсир мерасонанд, таҳлил гардидааст. Мақола инчунин ба рушди нерӯгоҳҳои барқи обӣ ва нақши онҳо дар таъмини барқи арзон барои бахшҳои гуногуни иқтисоди миллӣ диққат медиҳад.

Калидвожаҳо: самаранокии истифодаи захираҳои обу энергетикӣ, амнияти энергетикӣ, нерӯгоҳҳои барқи обӣ, рушди устувор, иқтидори энергетикӣ, сарчашмаҳои энергия, захираҳои обӣ, таҷдид, иқтидори обиву энергетикӣ, обанборҳо.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВОДНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В РЕГИОНАХ ТАДЖИКИСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

Махмудов Бахриддин Нуриддинович
Кулябский государственный университет имени А. Рудаки. Республика Таджикистан, Куляб

В данной статье рассматривается эффективность использования водных и энергетических ресурсов Республики Таджикистан. С акцентом на обеспечение энергетической безопасности и устойчивого развития, анализируется важность рационального использования водных и энергетических ресурсов, а также политические и экономические проблемы, влияющие на этот сектор. Статья также подчёркивает развитие гидроэлектростанций и их роль в обеспечении доступной электроэнергии для различных секторов национальной экономики.

Ключевые слова: эффективность использования водных и энергетических ресурсов, энергетическая безопасность, гидроэлектростанции, устойчивое развитие, энергетический потенциал, источники энергии, водные ресурсы, обновление, водно-энергетический потенциал, водохранилища.

EFFICIENCY OF WATER ENERGY RESOURCES IN THE REGIONS OF TAJIKISTAN: PROBLEMS AND OPPORTUNITIES

Makhmudov Bahriddin Nuriddinovich
Kulob State University named after A. Rudaki. Republic of Tajikistan, Kulob

This article discusses the efficiency of the use of water and energy resources in the Republic of Tajikistan. Focusing on ensuring energy security and sustainable development, it analyzes the importance of rational use of water and energy resources, as well as the political and economic issues affecting this sector. The article also highlights the development of hydropower plants and their role in providing affordable electricity for various sectors of the national economy.

Keywords: efficiency of water and energy resource utilization, energy security, hydropower plants, sustainable development, energy potential, energy sources, water resources, renewal, water and energy potential, reservoirs.

МУҚАДДИМА

Самаранокии истифодабарии захираҳои обу энергетикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як масъалаи муҳим ва стратегӣ мебошад. Бо таваҷҷӯҳ ба ҳадафҳои стратегӣ дар бахши амнияти энергетикӣ, таъмини самаранокии истифодаи захираҳои обу энергетикӣ барои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар зарур аст. Мақсади аз ин мақола таҳлили самаранокии истифодаи захираҳои обу энергетикӣ, мушкилот ва пешниҳодҳои такмилот барои беҳтар намудани ин самаранокӣ мебошад. Ин мавод кӯмак мекунад, ки масъалаҳои самаранокии истифодаи захираҳои обу энергетикии Тоҷикистон дар сатҳи миллӣ ва минтақавӣ баррасӣ шаванд.

МЕТОДОЛОГИЯ

Таҳқиқи масъалаи самаранокии истифодабарии захираҳои обу энергетикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан дар контексти амнияти энергетикӣ, аҳамияти хос дорад. Мавзӯъ ба рушди устувори иқтисоди миллӣ ва таъмини манбаъҳои зарурии энергетикӣ барои бахшҳои мухталифи иқтисод, аз ҷумла кишоварзӣ, саноат ва инфрасохтор равона шудааст. Таҳқиқи мазкур бо такя ба манбаъҳои илмӣ, маълумотҳои расмии давлатӣ ва таҳлилҳои мутахассисон гузаронида шудааст: маълумотҳои Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон; таҳқиқотҳои анҷомдодаи олимон ва муҳаққиқон дар соҳаи обу энергетика; маълумотҳои статистикӣ ва ҳисоботи байналмилалӣ.

Таҳқиқи самаранокии истифодаи захираҳои обу энергетикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ин мавзӯъ на танҳо барои рушди иқтисоди миллӣ, балки барои таъмини амнияти энергетикӣ низ аҳамияти калон дорад [9, с. 139–146]. Ҳукумати кишвар бояд барои беҳтар кардани самаранокии истифодаи захираҳои обу энергетикӣ чораҳои зарурӣ андешад, то ки манбаъҳои энергетикӣ устувор ва самаранок истифода шаванд. Инчунин, маълумотҳои таҳқиқот метавонанд барои таҳия ва такмили стратегии давлатӣ дар соҳаи идоракунии захираҳои об ва энергетикӣ истифода шаванд. Асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар ин самт асоси назариявии

таҳқиқотро ташкил медиҳанд: Гулмирзоев А.Ш., Кенҷаев М.Ҷ., Қувватзода С.З., Бобозода Ф.Т., Мусинов А.С., Мирзоев С.М., Норматов А.Х., Одинаев Х.А., Турсунов И.Б., Хафизов М.Д.

НАТИҶАҲО

Ноил гардидан ба ҳадафҳои стратегии кишвар дар бахши амнияти энергетикӣ таъмини самаранокии истифодабарии устуворонаи захираҳои обу энергетикиро дар минтақаҳои кишвар тақозо менамояд. Самаранокии истифодабарии устуворонаи захираҳои обу энергетикӣ имкон медиҳад, ки афзалиятҳои рақобатии кишвар дар байни кишварҳои минтақа таъмин гардад ва ҷиҳати татбиқи лоиҳаҳои рушди бахшҳои саноат ва кишоварзӣ, илм, тандурустӣ ва соҳаҳои хизматрасонӣ шароити мусоид фароҳам оварда шавад [1, с. 149-155]. Истифодабарии самараноки захираҳои обу энергетикӣ кафолати таъмини кишвар бо барқи арзон, бахшҳои кишоварзӣ, саноат, инфрасохторҳои иҷтимоӣ бо оби масрафшаванда мебошад. Истифодаи усулҳои пешқадам, минҷумла равишҳои маъмули ҳавзавӣ, ҳамгироишуда ва амсоли он метавонад самаранокии истифодаи захираҳои обиву энергетикиро боло бардорад. Раванди азнавсозӣ, таҷдид ва сохтмони НБО-ҳои кишвар дар давраи истиқлолиятро дар ҷадвали 1 дидан мумкин аст.

Ҷадвали 1. Азнавсозӣ, таҷдид ва сохтмони НБО-ҳои кишвар дар давраи истиқлолият

Нерӯгоҳ	Санаи оғоз	Санаи итмом	Маблағ (сомонӣ)	Мақсад
Сангтуда-1	2006	2009	(16 000 000 000 рубл); (1 278 816 000 сомонӣ)	сохтмон ва таҷдид
Сангтуда-2	2006	2014	(220 000 000 $) (1 050 302 000)	сохтмон ва зиёд кардани истеҳсол
Сарбанд	2019	2022	1 360 000 000	таҷдид ва зиёд кардани истеҳсол
Норак	2016	2026	7 000 000 000	модернизатсия ва баланд бардоштани иқтидор
Қайроқум	2018	2025	2 000 000 000	таҷдид ва беҳтар кардани самаранокии истеҳсолот
Роғун	2010	2032	6,4 млрд долл. ИМА	бунёд ва таҷдиди иқтидори баланд

Манбаъ: таҳияи муаллиф.

Қобили қайд аст, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба самаранокии захираҳои обиву энергетикии кишвар аҳамияти хос медиҳад. Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ иброз доштанд, ки «...дар замони соҳибистиқлолӣ аз ҷониби Ҳукумати мамлакат барои навсозӣ, яъне таъмиру таҷдиди низоми энергетикии кишвар 85,7 млрд сомонӣ равона карда шудааст. Дар ин давра танҳо барои азнавсозии неругоҳҳои барқи обии амалкунанда беш аз 11,3 млрд сомонӣ равона гардида, неругоҳи барқи обии «Сарбанд» пурра таҷдид ва иқтидори он 30 МВт зиёд карда шуд. Инчунин, таҷдиди неругоҳҳои «Норак» ва «Қайроққум» бомаром идома дошта, баъди ба анҷом расидани корҳо иқтидори онҳо, дар маҷмӯъ, 423 МВт афзоиш меёбад. Соли 2023 иқтидори энергетикии Тоҷикистон зиёда аз 6 ҳазор МВт ва истеҳсоли неруи барқ 22 млрд кВт.соатро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2017-ум ба андозаи 4,8 млрд кВт.соат ё 28 фоиз зиёд мебошад» [8]. Дар баробари ин Пешвои муаззами миллат дар назди мақомоти марбута вазифаҳои мушаххас гузоштанд, ки барои баланд бардоштани самаранокии истифодабарии захираҳои обу энергетикӣ замина мегузорад (расми 1).

Заминаҳои асосии баланд бардоштани самаранокии истифодабарии захираҳои обу энергетикӣ инҳоянд:

1. Бунёди неругоҳҳои барқи обии «Роғун», «Себзор» ва таҷдиди неругоҳҳои амалкунандаро бомаром идома дода, корҳо дар самти дарёфти маблағгузории иқтидорҳои нави тавлиди «энергияи сабз» ва ба 10 ҳазор МВт расонидани иқтидорҳои энергетикии кишвар;

2. Барои беҳтар кардани таъминоти аҳолии кишвар бо барқ ва рушди соҳаи истихроҷи маъдан ва саноати металлургия суръати корҳои асосноккунии техникӣ ва лоиҳакашии неругоҳҳои барқи обии «Шӯроб» бо иқтидори 1000 мегаватт дар дарёи Вахш, «Санобод» бо иқтидори то 500 МВт дар се марҳала дар дарёи Панҷ — қисмати ноҳияи Рӯшон ва «Чарсем» дар дарёи Ғунди ноҳияи Шуғнон бо иқтидори 14 МВт, бо дарназардошти бунёди хатти интиқоли барқ ва дигар инфрасохтори зарурии интиқол ва тақсимоти барқ тезонида шавад;

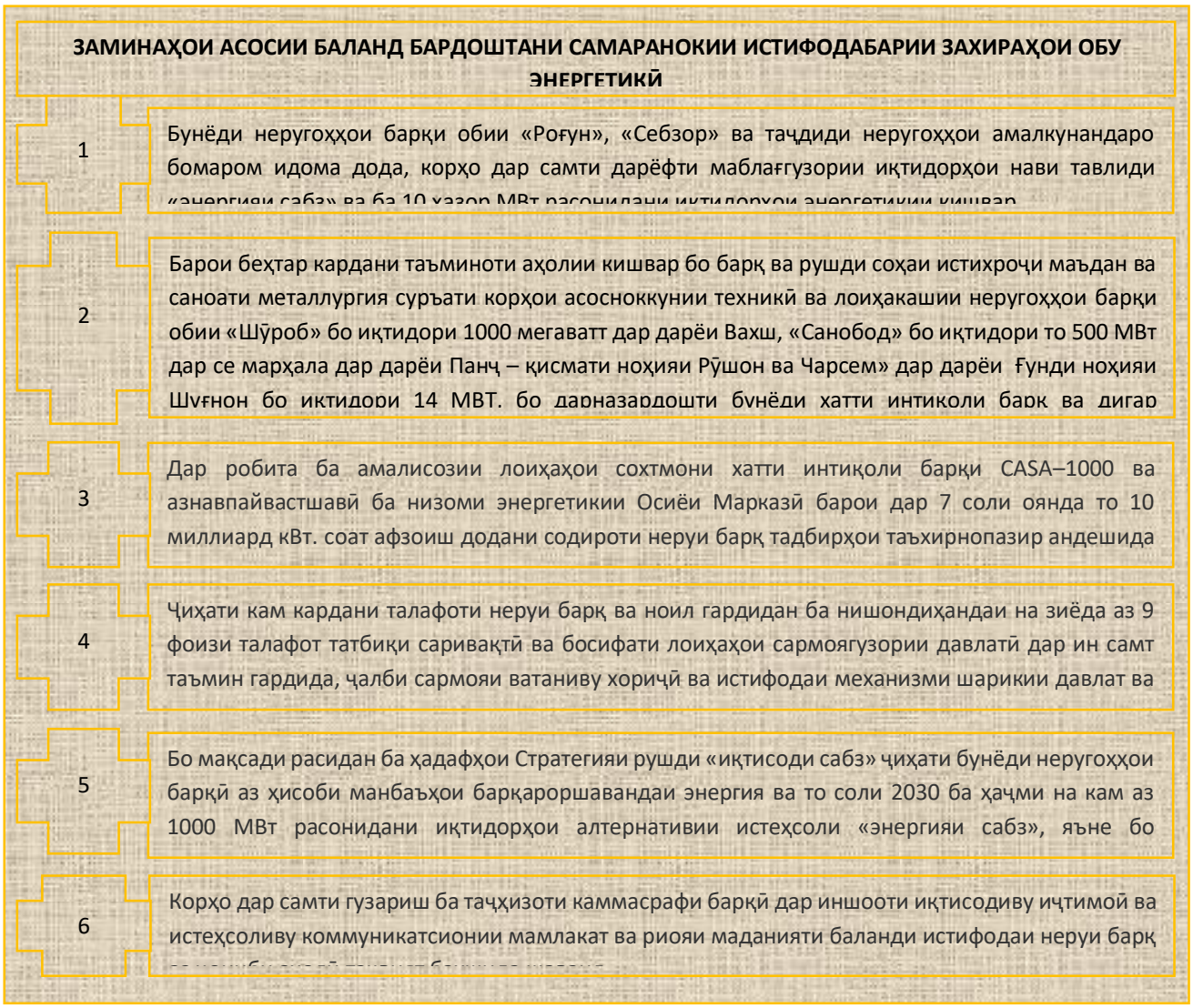
3. Дар робита ба амалисозии лоиҳаҳои сохтмони хатти интиқоли барқи CASA–1000 ва азнавпайвастшавӣ ба низоми энергетикии Осиёи Марказӣ барои дар 7 соли оянда то 10 миллиард кВт.соат афзоиш додани содироти неруи барқ тадбирҳои таъхирнопазир андешида шаванд;

4. Ҷиҳати кам кардани талафоти неруи барқ ва ноил гардидан ба нишондиҳандаи на зиёда аз 9 фоизи талафот татбиқи саривақтӣ ва босифати лоиҳаҳои сармоягузории давлатӣ дар ин самт таъмин гардида, ҷалби сармояи ватаниву хориҷӣ ва истифодаи механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ барои ҳалли ин масъала дар шаҳру ноҳияҳои кишвар вусъат бахшида шавад;

5. Бо мақсади расидан ба ҳадафҳои Стратегияи рушди «иқтисоди сабз» ҷиҳати бунёди неругоҳҳои барқӣ аз ҳисоби манбаъҳои барқароршавандаи энергия ва то соли 2030 ба ҳаҷми на кам аз 1000 МВт расонидани

иқтидорҳои алтернативии истеҳсоли «энергияи сабз», яъне бо истифодаи захираҳои офтобиву бодӣ тадбирҳои амалӣ андешида шаванд;

6. Корҳо дар самти гузариш ба таҷҳизоти каммасрафи баркӣ дар иншооти иқтисодиву иҷтимоӣ ва истеҳсоливу коммуникатсионии мамлакат ва риояи маданияти баланди истифодаи неруи барқ аз ҷониби аҳолӣ тақвият бахшида шаванд.

Расми 1. Таҳкими иқтидори энергетикии кишвар дар солҳои оянда бо таваҷҷуҳ ба баланд бардоштани самаранокии истифодабарии захираҳои мавҷуда

Манбаъ: таҳияи муаллиф.

Вазъи захираҳои об дар аксари кишварҳои ҷаҳон дар ҳолати бӯҳронӣ қарор дорад. Баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои об дар соҳаи кишоварзӣ яке аз роҳҳои самараноки ҳифзи захираҳои об мебошад. Энергетика инчунин яке аз ҷузъҳои муҳими истифодаи самараноки захираҳои об мебошад, ки муаммоҳои худро дорад. Профили самаранокӣ барои баланд бардоштани фоидаи иқтисодӣ ва устуворӣ аз истифодаи захираҳои обӣ ва энергетикӣ дар бахши кишоварзӣ бештар зоҳир мешавад. Самаранокӣ маънои афзоиши истеҳсолотро дар як воҳиди хароҷот (об, энергия ва ғайра) дорад [4, с. 55–60].

Захираҳои оби тоза дар Тоҷикистон асосан аз ҳисоби боришоти борон, барф ва обшавии пиряхҳо пур карда мешаванд. Ҳангоми ҳисоб кардани миқдори миёнаи боришот дар давраи солҳои 1961–1990 маркази гидрометеорологии Тоҷикистон (2016) нишон медиҳад, ки ҳаҷми солона метавонад аз камтар аз 50 мм то зиёда аз 1000 мм дар дохили кишвар фарқ кунад. Минтақаҳои хушктарини Тоҷикистон ба ҳисоби миёна баландкӯҳҳои Шарқӣ ва пастзаминҳои ҷанубӣ мебошанд, ки аксари онҳо дар як сол камтар аз 200 мм борон меборад.

Энергия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан аз нерӯгоҳҳои бойи барқи обии кишвар ба даст меояд. Новобаста аз нарасидани нафту газ Тоҷикистон аз ҷиҳати иқтидори гидроэнергетикӣ барои ҳар як воҳиди ҳудудӣ дар ҷаҳон дар ҷои аввал аст. Захираҳои умумии эҳтимолии кишвар дар як сол 527 млрд кВт.соатро ташкил мекунанд (ҷойи 8-ум дар ҷаҳон), ки 4% иқтидори ҷаҳонии нерӯгоҳҳои барқи обӣ мебошад. Дар айни замон, нерӯгоҳҳои барқи обӣ (НБО) зиёда аз 94% талаботи солонаи кишварро ба энергия таъмин мекунанд. Бо рушди ин энергетикаи барқароршаванда Тоҷикистон метавонад ба дараҷаи баланди истиқлолияти энергетикӣ ноил гардад ва асосан бидуни сӯзишвории истихроҷшаванда кор кунад [2, с. 91–102].

МУҲОКИМА

Тоҷикистон давра ба давра иқтидори обиву энергетикии худро дар амал татбиқ менамояд ва дар ин самт гомҳои устувор гузошта истодааст, ки аз тарафи муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ баҳои баланд гирифтааст [7, с. 5–11]. С.М. Мирзоев қайд менамояд, ки «Рейтинги кишварҳо нишон медиҳад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи партоби гази карбон дар ҷои 135-ум қарор дорад. Партобҳои газ дар Тоҷикистон дар як сол беш аз як тоннаро ташкил медиҳад ва саҳми кишвар дар минтақаи Осиёи Марказӣ ҳамагӣ ҳудуди 3% аст. Истифодаи васеъи манбаъҳои барқароршавандаи энергия, асосан гидроэнергетика, бо суръати пасттарини партовҳои хатарнок суръати рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишварро таъмин мекунад. Бо вуҷуди он, ки саҳми Тоҷикистон дар партовҳои гази карбон дар сатҳи минтақаи Осиёи Марказӣ ночиз аст, хисорот ба муҳити зисти Тоҷикистон, бахусус манобеъи обии он аз кишварҳои минтақа хеле зиёд аст» [5, с. 283–289].

Албатта самаранокии истифодабарии захираҳои обиву энергетикии кишвар аз сохтмон ва истифодаи оқилонаи НБО сахт вобаста мебошад. Дар ин самт бошад, мушкилот ва муаммоҳои зиёде ҳануз ҳам боқӣ мондаанд, ки ҳаллу фасли ниҳоии худро тақозо менамоянд. Аммо, дар кулл мушкилот дар ин самт дар ду нуқта муттаҳид мешаванд (расми 2).

Расми 2. Алоқамандӣ ва таносуби мушкилоти самаранокии истифодаи иқтидори захираи обиву энергетикии Тоҷикистон

Манбаъ: таҳияи муаллиф.

Як муаммои сарбаста дар таъмини самаранокии истифодаи захираҳои обиву энергетикӣ барои Тоҷикистон, номуайянӣ дар сиёсати миллии энергетикии кишварҳои поёноб мебошад. Маълум нест, ки онҳо имрӯз чи мехоҳанд ва фардо боз ба чи фикр меоянд. Агар мо имрӯз, бо итминон ба ваъдаҳои кишварҳои поённоб аз сохтмони обанборҳои бузург даст кашем ё коҳиш диҳем, фардо онҳо метавонанд дар пайи як тағйироти ҷузъӣ аз ваъдаҳои қаблии худ даст кашанд [6, с. 146-149]. Вобаста ба ин муҳаққиқони ватанӣ С.З. Қувватзода ва Ф.Т. Бобозода дуруст қайд намудаанд, ки «дар муқоиса бо минтақаҳои дигари ҷаҳон, мушкилоти об дар Осиёи Марказӣ тавъам ба мушкилоти норасоии об нест, балки натиҷаи маҷмуи ангезаҳои сиёсӣ, геополитикӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Идоракунии захираҳои об дар давраи Шуравӣ дар заминаи принсипи табодули об ба энергия асос ёфта буд, ки тибқи он кишварҳои поёноб бар ивази оби дар фаслҳои баҳору тобистон партофтаи кишварҳои болооб онҳоро дар фасли сармо бо қувваи барқ ва маводи сӯзишворӣ пурра таъмин менамуданд. Баъди соҳибихтиёр гардидани кишварҳои минтақа об аз ҷониби давлатҳои поёноб ҳамчун сарвати табиии умумиминтақавии ройгон ва ҷуброннашаванда арзёбӣ гардида, давлатҳои болооб аз ҳақи худ маҳрум гардиданд» [3, с. 419-432].

Хоҷагии обии ҷумҳурӣ ба рушд ва ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолӣ таъсири назаррас мерасонад, зеро он бо тамоми соҳаҳои иқтисоди миллӣ робитаи зич дорад. Тафсилоти омӯзиши рушди хоҷагии об бо вазифаҳои марбут ба ҳалли як қатор масъалаҳои хусусияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва экологӣ муайян карда мешавад. Аммо то имрӯз хоҷагии об ба соҳаи алоҳида ҷудо карда нашудааст ва масъалаҳои марбут ба танзими объектҳои хоҷагии об ва нишондиҳандаҳои сатҳи рушди хоҷагии об ҳал нашудаанд. Нишондиҳандаҳои асосии тавозуни хоҷагии обии ҷумҳурӣ дар ҷадвали 2 оварда шудаанд.

Ҷадвали 2. Тавозуни хоҷагии обии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Унсурҳои тавозун	**Ҳаҷми об млн. м³**
I. Қисми даромад	

Ҷараёни дарё бо таъминоти	60920,0
Манбаи истифодабарӣ	
Обҳои зеризаминӣ	2020,0
Ҳамагӣ воридоти об	62940,0
П. Қисми масраф	
Ҳамагӣ	10800
Аз он ҷумла:	
Коммуналӣ	400,0
Саноатӣ	300,0
Кишоварзӣ, моҳипарварӣ	10000,0
Бухоршавӣ аз обанборҳо	786,0
Хароҷоти санитарӣ дар ҷараёни дарёҳо	14000,0
Ҳамагӣ масраф	• 25586,0
Ш. Тавозун бо таъминоти 90%	+ 37354,0

Манбаъ: тибқи маълумоти «Барномаи ислоҳоти бахши обии ҶТ барои солҳои 2016–2025».

Мувофиқи манбаъҳои илмӣ-таърихӣ, тақсимоти об дар Амударё аз ҷониби Вазорати мелиоратсия ва хоҷагии оби Иттиҳоди Шуравии собиқ аз 3 декабри соли 1987 дар асоси нақшаи такмилёфтаи соли 1984 қабул карда шудааст. Чунин тақсимоти об бо Созишнома (аз 18 феврали соли 1992) дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи идоракунии муштараки истифода ва ҳифзи захираҳои оби манбаъҳои байнидавлатӣ тасдиқ карда шудааст. Мувофиқи ин созишнома 29,6 км³/сол (48,2%) ба Ҷумҳурии Ӯзбекистон, 9,5 км³/сол (15,4%) ба Ҷумҳурии Тоҷикистон, 0,4 км³/сол (0,6%) ба Ҷумҳурии Қирғизистон ва 22,0 км³/сол (35,8%) ба Ҷумҳурии Туркманистон, ҳамагӣ 61,5 км³ дар як сол тааллуқ дорад.

Дар маҷмӯъ, лимити умумии обкашӣ аз рӯи ҳавзаҳои Амударё ва Сирдарё, тибқи созишномаҳои дар боло зикршуда, барои Тоҷикистон тақрибан 13,16 км³/солро ташкил медиҳад, дар ҳоле ки кишвар ҳатто ин лимити хеле пастро пурра истифода накардааст. Ҳамин тавр, обанбори воқеии солонаи кишвар дар 20 соли охир аз 12 км³ зиёд буд, ки аз он 3 км³/сол оби баргардонидашударо ташкил медод, яъне амалан дар хоҷагии халқи кишвар на бештар аз 9 км³/сол истифода мешуд.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, таҳқиқи самаранокии истифодабарии захираҳои обу энергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ин масъала на танҳо барои рушди иқтисоди миллӣ, балки барои таъмини амнияти энергетикии кишвар ва тамоми минтақаи Осиёи Марказӣ аҳамияти стратегӣ дорад. Бо дарназардошти он, ки нерӯгоҳҳои барқи обӣ зиёда аз 94% талаботи солонаи кишварро ба энергия таъмин менамоянд ва Тоҷикистон аз ҷиҳати иқтидори гидроэнергетикӣ дар ҷаҳон ҷои намоёнро ишғол мекунад, бунёд ва таҷдиди НБО-ҳо, гузариш ба «иқтисоди сабз», коҳиши талафоти барқ ва истифодаи оқилонаи захираҳои об роҳҳои асосии баланд бардоштани самаранокӣ мебошанд. Дар баробари ин, ҳалли муаммоҳои сиёсиву геополитикии марбут ба идоракунии захираҳои оби фаромарзӣ ва ҷалби сармояи ватаниву хориҷӣ заминаи рушди устувори ин соҳаро таъмин менамояд.

АДАБИЁТ

1. Гулмирзоев А.Ш. Амнияти обу энергетикӣ ва ҳалли проблемаи истифодаи захираҳои энергетикӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовaддинови Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2020. - № 1. - С. 149-155.
2. Кенҷаев М.Ҷ. Аҳаммияти гидроэнергетика дар ҳалли масоили иқтисодӣ-иҷтимоии аҳолӣ // Захираҳои обӣ, энергетика ва экология. - 2023. - Т. 3, № 1. - С. 91-102.
3. Қувватзода С.З., Бобозода Ф.Т. Ҳамкории кишварҳои Осиёи Марказӣ барои ҳалли мушкилоти дарёҳои фаромарзӣ: таҳлили вазъ ва дурнамо // Идоракунии давлатӣ. - 2023. - № 4-2(64). - С. 419-432.
4. Мусинов А.С. Тақсимоти захираҳои обӣ дар ҳавзаи дарёҳои байнисарҳадӣ бо истифодабарии моделсозии компютерӣ // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновации. Инвестиции. - 2023. - № 1(61). - С. 55-60.
5. Мирзоев С.М. Роҳҳои ҳалли мушкилоти экологии вобаста ба об дар Осиёи Миёна // Идоракунии давлатӣ. - 2022. - № 3(57). - С. 283-289.
6. Норматов А.Х. Масъалаҳои мубрами муносибатҳои байнидавлатӣ дар Осиёи Марказӣ ва дурнамои ҳамгироии онҳо // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - 2023. - № 3(272). - С. 146-149.
7. Одинаев Х.А. Концепция устойчивого водопользования: от Стокгольма до Душанбе // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических наук. - 2022. - № 1. - С. 5-11.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». - Душанбе, 28.12.2023.
9. Турсунов И.Б., Хафизов М.Д. Энергетический сектор - как фактор, способствующий интеграции водно-энергетических ресурсов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2021. - № 3-2. - С. 139-146.

УДК: 336.3

ТАНЗИМИ ФАЪОЛИЯТИ КОРМАНДОНИ КОРХОНАҲОИ САНОАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ТАТБИҚИ ПРИНСИПҲОИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Мирзозода Аҳлиддин Довудхоҷа

доктори фалсафа (PhD), муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақолаи мазкур муаллиф усулҳо ва дидгоҳҳои хосро ҷиҳати танзими фаъолияти кормандони корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити татбиқи принсипҳои иқтисоди рақамӣ мавриди таҳлил қарор додааст. Муайян карда шудааст, ки истифодаи принсипҳои зеҳни сунъӣ имконият медиҳад, ки раванди фаъолияти кормандон дар корхонаҳои саноатӣ муфид гардонида шавад. Ҳамчунин, дар мақола ҷиҳати танзими фаъолияти кормандони корхонаҳои саноатӣ усулҳои таҳияи стратегияи идоракунии кормандон ва дараҷабандии ҳайати кормандон таҳлил карда шудааст. Пешниҳод карда мешавад, ки дараҷабандии ҳайати кормандон имконият медиҳад, ки тибқи тақсимоти сатҳи коргарон, заминаҳои ҳавасмандии моддии онҳо низ ба роҳ монда шавад. Муаллиф дар мақола рушди технологияҳои рақамиро муҳим дониста, пешниҳод менамояд, ки дар чунин шароит корхонаҳои саноатиро мебояд мунтазам сатҳи касбии кормандони худро бо роҳи такмили ихтисос баланд бардоранд.

Калидвожаҳо: корхонаҳои саноатӣ, танзими фаъолияти коргарон, рушди технологияҳои рақамӣ, стратегияи идоракунии кормандон, дараҷабандии ҳайати кормандон, рақамикунонии фаъолияти кормандон.

РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАБОТНИКОВ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Мирзозода Ахлиддин Довудходжа

доктор философии (PhD), старший преподаватель кафедры бухгалтерского учёта Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В данной статье автор анализирует методы и конкретные подходы к регулированию деятельности работников промышленных предприятий Республики Таджикистан в условиях реализации принципов цифровой экономики. Установлено, что использование принципов искусственного интеллекта позволяет оптимизировать процесс трудовой деятельности на промышленных предприятиях. Также в статье анализируются методы разработки стратегии управления персоналом и классификации персонала с целью регулирования деятельности работников промышленных предприятий. Предложено, что классификация персонала позволяет создать основу для их материальной мотивации в соответствии с распределением уровней квалификации работников. Автор считает важным развитие цифровых технологий и предлагает, чтобы в таких условиях промышленные предприятия постоянно повышали профессиональный уровень своих сотрудников путём внедрения программ профессионального развития.

Ключевые слова: промышленные предприятия, регулирование трудовой деятельности, развитие цифровых технологий, стратегия управления персоналом, классификация персонала, цифровизация трудовой деятельности.

REGULATION OF ACTIVITIES OF EMPLOYEES AT INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING DIGITAL ECONOMY PRINCIPLES

Mirzozoda Ahliddin Dovudkhoja

Doctor of Philosophy (PhD), Senior Lecturer of the Department of Accounting, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

In this article, the author analyzes methods and specific approaches to regulating the activities of employees at industrial enterprises in the Republic of Tajikistan in the context of implementing digital economy principles. It is established that the use of artificial intelligence principles allows for the optimization of work processes at industrial enterprises. The article also analyzes methods for developing a human resources management strategy and personnel classification for the purpose of regulating the activities of employees at industrial enterprises. It is proposed that personnel classification allows for the creation of a basis for their material motivation in accordance with the distribution of employee skill levels. The author considers the development of digital technologies important and suggests that industrial enterprises should continuously improve the professional skills of their employees by implementing professional development programs.

Keywords: industrial enterprises, regulation of labor activity, development of digital technologies, personnel management strategy, personnel classification, digitalization of labor activity.

МУҚАДДИМА

Дар шароити муосир татбиқи технологияҳои рақамӣ яке аз самтҳои афзалиятнок дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодӣ дониста мешавад. Истифодаи онҳо имконият медиҳад, ки равандҳои истеҳсолӣ, хизматрасонӣ ва идоракунии корхонаҳо муфид гардонида шуда, аз усулҳои анъанавии идоракунӣ бартариятҳои зиёд дошта бошанд. Корхонаҳои саноатӣ оғоз аз соли 2018 то инҷониб яке аз локомотивҳои иқтисоди миллӣ дониста мешаванд. Татбиқи усулҳои муосири истеҳсолӣ ва идоракунии кадр талаби замони муосир буда, дар ин ҳолат татбиқи принсипҳои иқтисоди рақамӣ яке аз усулҳои нодир дар соҳаи мазкур дониста мешавад. Бояд қайд кард, ки яке аз захираҳои аввалия, ки дар истеҳсолот зарур мебошанд, ин захираҳои меҳнатӣ мебошанд. Дуруст ба роҳ мондани фаъолияти онҳо ба корхонаҳои саноатӣ имконият медиҳад, ки самаранокии фаъолияти худро танзим намуда, истеҳсол ва хизматрасониҳои саривақтӣ ба роҳ монда, сатҳу сифати онҳоро боло баранд.

Мақсади мақола дар он ифода мегардад, ки агар технологияҳои рақамӣ ё принсипҳои идоракунии иқтисоди рақамӣ дар раванди танзими фаъолияти кормандони корхонаҳои саноатии кишвар васеъ татбиқ карда шаванд, раванди мазкур муфид гардонида шуда, харочотҳои идоракунӣ чанд маротиба коҳиш меёбанд. Дар натиҷа устувории молиявии корхонаҳои мазкур афзоиш ёфта, шароит барои рушди истеҳсолот пайдо мегардад. Бинобар ин, танзими фаъолияти кормандони корхонаҳои саноатии кишвар бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ва принсипҳои васеи иқтисоди рақамӣ дар шароити муосир яке аз самтҳои афзалиятнок арзёбӣ карда мешавад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар таҳқиқ ва таҳлили мақола методҳои таҳлили иқтисодию молиявӣ, ба монанди муқоисавӣ, индуксия, дедуксия ва таҳлили динамикӣ истифода гардиданд. Муаллиф бо истифода аз усулҳои мазкур, самтҳо ва нишондиҳандаҳои асосии рушди соҳаи саноатро таҳлил намуда, ба хулосае меояд, ки соҳаи мазкур ҳамасола мунтазам афзоиш ёфта истодааст. Дар асарҳои олимони ватанӣ масъалаҳои гуногуни рушди корхонаҳои саноатӣ мавриди таҳлилҳои саҳеҳ ва ҳамаҷониба қарор гирифтаанд; қариб ҳамаи масъалаҳое, ба монанди молиявӣ, таъмини техникию технологӣ, таъмин бо захираҳои меҳнатӣ ва ашёи хом, яке аз масъалаҳои мубрами рушди корхонаҳои саноатӣ мебошанд. Масалан, олими ватанӣ Хоҷаев Парвиз дар таҳлилҳои худ асосҳои назариявии устувории молиявии корхонаҳои саноатиро таҳлил намуда, пешниҳод менамояд, ки «...яке аз шохисҳои муҳими бомуваффақият фаъолиятнамоии корхонаҳои саноатӣ устувории молиявӣ маҳсуб меёбад: кадом манбаъ ва дар кадом ҳаҷм барои пӯшонидани захираҳо мавриди истифода қарор дода мешаванд; таносуби воситаҳои қарзӣ ва худӣ; талабот ба манбаъҳои иловагии маблағгузорӣ; дараҷаи хавфи соҳибкорӣ дар дурнамои кӯтоҳ ва дарозмуддат» [8, с. 313].

Дар заминаи таҳлилҳои олими мазкур бояд қайд кард, ки дар ҳақиқат устувории молиявӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳим дар самти фаъолияти корхонаҳои саноатии кишвар ба шумор меравад. Таъмини устувории молиявӣ ба онҳо имконият медиҳад, ки самтҳои фаъолияти истеҳсолии худро тақвият бахшида, истеҳсолоти худро васеъ намуда, шаклҳои нави молҳоро барои содирот омода намуда, дар ташаккули даромадҳои буҷети давлатӣ саҳми арзанда гузоранд. Таҳлили омӯзишҳо нишон медиҳанд, ки рушди минбаъдаи соҳаи саноат татбиқ намудани техника ва технологияҳои нав, беҳтарсозии инфрасохтори саноатӣ, мукаммалгардонии сиёсати иқтисодӣ бо истифода аз воситаҳои пулию қарзӣ, буҷавӣ, асъорӣ, андоз, такмили муносибатҳои хориҷӣ ва омода намудани мутахассисони баландихтисосро дар шароити зудтағйирёбандаи муносибатҳои иқтисодӣ зарур медонанд [5, с. 60]. Дар адабиёти илмии иқтисод пешниҳод гардидааст, ки ҷиҳати рушди самаранокӣ корхонаҳои саноатӣ ба нишондиҳандаҳои зерин такя намоянд [2, с. 60]: ноил гардидан ба суръати устувори рушди фаъолияти асосии корхонаҳо; натиҷагирии фаъолияти асосӣ, яъне гирифтани даромадҳои кофӣ ба мақсади худмаблағгузории рушди корхона; ва танзими захираҳои иқтисодӣ ба мақсади таъмини рушди устувор.

НАТИҶАҲО

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солонаи худ дар бораи самтҳои сиёсати дохиливу хориҷии мамлакат аз 26.12.2018 ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон саноатикунонии босуръати кишварро ҳамчун ҳадафи чоруми стратегии миллӣ эълон намуданд [6]. Баъди эълон гардидани ин ҳадаф таснифоти бахшҳои саноат васеъ гардида, рушди солонаи соҳа афзоишёбиро касб намуд. Рушди соҳаи саноат ҳанӯз соли 2003 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори Ҳукумати кишвар «Консепсияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» арзёбӣ гардида буд, ки замина гузошт, то самти мазкур ба инкишофи инноватсионӣ рӯ оварда, рушдро ҳамасола аз 10 то 70% таъмин кунад [9, с. 7]. Дар шароити муосир яке аз самтҳое, ки рушди саноатро ба марҳилаи нав мебарад, ин рақамикунонии фаъолияти онҳо дониста мешавад. Тавсияҳои созмонҳои байналмилалӣ ба он ишора мекунанд, ки дар соҳаи саноат имконияти 45% ҷойҳои корро

худкор намудан мумкин аст [7, с. 158]. Барои таҳлили соҳаи саноати кишвар чанде аз нишондиҳандаҳои онро дар ҷадвали 1 мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои асосии рушди соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврaҳои алоҳида

Нишондиҳанда	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Шумораи корхонаҳои саноатӣ, воҳид	**2161**	**2164**	**2283**	**2397**	**2802**	**3453**	**3779**
Шумораи зиёдшавӣ (воҳид)	-	3	119	114	405	651	326
Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ (нархи 2024), млн сом.	**25236**	**28567**	**31081**	**37546**	**41187**	**44894**	**53873**
Суръати афзоиш, %	–	13,2	8,8	20,8	9,7	9,2	20,0
Шумораи миёнаи кормандон, ҳаз. нафар	**85,6**	**84,2**	**84,3**	**85,3**	**86,3**	**87,5**	**92,8**
аз он коргарон, ҳаз. нафар	72,1	73,2	67,7	68,3	71,2	72,2	75,9
Индекси истеҳсолоти саноатӣ, %	**110,6**	**113,2**	**108,8**	**120,8**	**109,7**	**109,0**	**120,0**

Сарчашма: таҳия ва таҳлил тибқи Маҷмӯаи оморӣ / Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – С. 90.

Таҳлилҳои гузаронидашуда бо маълумотҳои ҷадвали 1 нишон медиҳанд, ки нишондиҳандаҳои асосии рушди соҳаи саноати кишвар мунтазам идома доранд. Корхонаҳои саноатӣ дар ҷумҳурӣ дар соли 2024 ба 326 адад зиёд гардиданд, ки ин самараи дурусти сиёсати саноатии кишварро нишон медиҳад. Дар соли 2023 онҳо ба 651 адад ва дар соли 2022 ба 405 адад зиёд гардидаанд. Ҳаҷми истеҳсоли молҳои саноатӣ дар кишвар рӯ ба инкишоф буда, дар соли 2024 ба 20% нисбати соли гузашта афзоиш ёфтааст, ки ҳиссаи онҳо дар сохтори ММД ба 16,9% расидааст. Дар соли 2021 онҳо ба 20,8% афзоиш ёфта, ҳиссаи молҳои саноатӣ дар сохтори ММД ба 23,8% расидааст. Бояд қайд кард, ки ҷалби коргарон ба корхонаҳои саноатӣ динамикаи сусти афзоишёбӣ дорад; танҳо дар соли 2024 дар сатҳи 3,7 ҳазор нафар ба корхонаҳо ҷалб гардидаанд. Дар соли 2020, 5,5 ҳазор нафар корхонаҳои саноатии кишварро тарк намуда, дигар самти фаъолиятро касб намудаанд, ки ба паҳншавии бемории сироятии Covid-19 рост меояд.

Бо вуҷуди рафти коргарон дар соли 2020, индекси истеҳсолот дар ин сол нишон медиҳад, ки ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ 8,8% зиёд шудааст. Ин вазъро чунин маънидод кардан мумкин аст: корхонаҳои саноатӣ бештари фаъолияти худро ба усулҳои рақамикунонӣ ба роҳ мондаанд, ё ин ки аз хизматрасониҳои аутсорсинги дигар ширкатҳо дар истеҳсоли молу хизматрасониҳои худ истифода бурдаанд. Дар маҷмӯъ, инкишоф ва рушдёбии соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон, нигоҳ ба чолишҳои ҷаҳонӣ, минтақавӣ ва ҷумҳуриявӣ, афзоишёбиро касб кардааст. Маълумот оид ба корхонаҳои соҳаи саноат аз рӯи соҳаҳо дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. Шумораи корхонаҳои саноатӣ аз рӯи соҳаҳои саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон (воҳид)

Соҳа	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Тамоми саноат	**2161**	**2164**	**2283**	**2397**	**2802**	**3453**	**3779**
Саноати истихроҷи маъдан	249	250	264	291	303	315	349
Саноати коркард	1806	1746	1846	1927	2318	2954	3241
Нерӯи барқ, об, газ ва гармӣ	106	168	173	179	181	184	189

Сарчашма: таҳия тибқи Маҷмӯаи оморӣ / Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – С. 90.

Аз маълумотҳои ҷадвали 2 бармеояд, ки соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба саноати истихроҷи маъдан, саноати коркард ва нерӯи барқ, об, газ ва гармӣ тасниф мегардад, ки дар он саноати коркард бартарият дорад. Дар соли 2024, агар 3241 корхонаи соҳаи коркард ташкил карда шуда бошад, пас саноати истихроҷи маъдан 349 адад ва обу газ 189 ададро ташкил намудаанд. Бо ҳисоби миёна дар солҳои 2018–2024 дар самти корхонаҳои истихроҷи маъдан 288 корхона, соҳаи коркард 2262 адад ва соҳаи нерӯи барқ, об, газ ва гармӣ 168 адад таъсис ёфтаанд. Дар соли 2020, 100 адад корхонаи коркард, 14 адад корхонаи истихроҷи маъдан ва 5 адад корхонаи нерӯи барқ таъсис дода шуданд, ки ин яке аз сабабҳои афзоиши 8,8%-и ҳаҷми истеҳсолот дар ҳамон сол, сарфи назар аз камшавии 5,5 ҳазор коргар, мебошад.

МУҲОКИМА

Дар шароити рушди технологияҳои рақамӣ, агар корхонаҳои саноатӣ сиёсати кадрии худро такмил надиҳанд, низомҳои ҳавасмандии моддию молиявии худро тақвият набахшанд ва сабукиҳои меҳнатиро

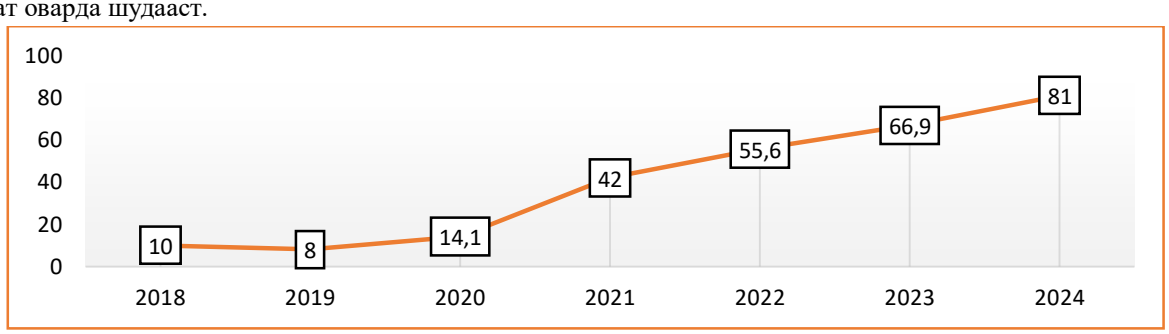
пешниҳод накунанд, дар рақобатпазирии кадрӣ ноустувор боқӣ мемонанд. Илми менеҷмент собит сохтааст, ки такя ба коргарон намудан ва беҳтарин гурӯҳи корӣ доштан яке аз афзалиятҳои хоси ташкилот ё корхонаҳои саноатии муосир мебошад. Ҷиҳати ҷалби коргарон ба соҳаҳои саноати кишвар боиси коҳишёбии шиддатнокии муҳоҷирати меҳнатӣ мегардад; таъсиси корхонаҳои саноатӣ бо ҳазорҳо ҷойҳои корӣ нав ба аҳолии ҷумҳурӣ имконият медиҳад, ки дар ватани худ кор ёфта, ба муҳоҷират нараванд. Тибқи Паёми соли 2025-и Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар давраи татбиқи саноатикунонии босуръат (солҳои 2019–2025) беш аз 2600 корхонаи саноатӣ бо ташкили зиёда аз 87 ҳазор ҷойи корӣ сохта, ба истифода дода шудааст. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаи маъдан аз 7,7 миллиард сомонии соли 2020 ба 26 миллиард сомонӣ дар соли 2025 расонида шуда, афзоиши ин нишондиҳанда 3,4 баробар таъмин карда шуд [1]. Маълумотномаи оморӣ коргарони соҳаи саноат дар ҷадвали 3 пешниҳод карда мешавад.

Ҷадвали 3. Шумораи миёнаи солонаи коргарон дар соҳаҳои саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳазор нафар)

Соҳа	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Тамоми саноат	**72,1**	**73,2**	**67,7**	**68,3**	**71,2**	**72,2**	**75,9**
Саноати истихроҷи маъдан	9,2	9,8	11,0	12,0	11,2	11,8	12,3
Саноати коркард	45,2	50,3	46,7	46,1	48,9	49,3	52,7
Истеҳсолу тақсими нерӯи барқ, об, газ ва гармӣ	17,7	13,1	10,0	10,2	11,1	11,1	10,9

Сарчашма: таҳия тибқи Маҷмӯаи оморӣ / Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – С. 90.

Шумораи миёнаи солонаи коргарони соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2024 ба 75,9 ҳазор нафар расидааст, ки нисбати солҳои қаблӣ то 1,5 ҳазор нафар зиёд мебошад. Саноати коркард дар соли 2018 45,2 ҳазор нафарро бо кор таъмин намуда, дар соли 2024 ин нишондиҳандаро ба 52,7 ҳазор нафар (7,5 ҳазор нафар зиёд) расонидааст. Саноати истихроҷи маъдан аз 9,2 ҳазор нафари соли 2018 ба 12,3 ҳазор нафар дар соли 2024 расидааст. Аммо корхонаҳои истеҳсолу тақсими нерӯи барқ, об, газ ва гармӣ аз 17,7 ҳазор коргари соли 2018 ба 10,9 ҳазор нафар дар соли 2024 расида, дар ин давра 6,8 ҳазор нафар кам гардидаанд, ки ин ба раванди рақамикунонии фаъолияти ин корхонаҳо рост меояд. Дар расми 1 динамикаи самаранокии меҳнат дар соҳаи саноат оварда шудааст.

Расми 1. Индекси самаранокии меҳнат дар соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018–2024 (бо фоиз нисбати соли гузашта)

Сарчашма: таҳияи муаллиф тибқи маълумотҳои оморӣ.

Ҷанбаҳои расми мазкур нишон медиҳанд, ки агар самаранокии меҳнат дар соҳаи саноати кишвар дар соли 2018 ба 10% баробар буд, пас дар соли 2024 ин нишондиҳанда ба 81% расидааст, ки нишондиҳандаи беҳтарин мебошад. Тибқи Паёми соли 2025, дар соли 2025 ҳаҷми маҳсулоти саноат ба 66 миллиард сомонӣ расида, суръати рушди соҳа ба 22% расидааст. Танзими фаъолияти кормандон омили калидии фаъолияти самараноки корхонаҳои саноатӣ мебошад. Таҳлили адабиётҳо нишон медиҳанд, ки яке аз самтҳои муҳим дар танзими фаъолияти онҳо ин таҳияи стратегияи идоракунии онҳо дар корхонаҳои саноатӣ мебошад. Стратегияи идоракунии кормандон ҳуҷҷатест, ки консепсияи кор бо кормандро дар амал татбиқ менамояд ва дорои ҷузъҳои зерин мебошад [1, с. 184]: ташаккули захираҳои меҳнатӣ, истифода ва рушди захираҳои меҳнатӣ ва мутобиқсозии захираҳои меҳнатӣ дар самти тиҷоратию ташкилии корхонаҳои саноатӣ. Ба ин ҷузъҳо, ба ақидаи мо, ҷузъи ҳавасмандии кормандонро низ бояд илова кард.

Дар самти танзими фаъолияти кормандон дар корхонаҳои саноатӣ мушкилоти зерин мавҷуданд: корхона метавонад системаи интихоби кадрҳоро надошта бошад ё онро нодуруст ташкил дода бошад, ки боиси ба кор қабул кардани кормандони дорои тахассуси паст ва дар натиҷа кам шудани ҳосилнокии меҳнат мегардад. Барои ҳалли ин мушкилот корхонаҳои саноатиро зарур аст, ки сиёсати дурусти захираҳои меҳнатӣ таҳия намуда, низоми омӯзишро барои баланд бардоштани тахассуси кормандон ҷорӣ кунанд. Мушкили дигар низоми заифи ҳавасмандгардонии моддӣ мебошад. Барои ҳалли он корхонаҳои саноатӣ бояд усулҳои муосири

ҳавасмандгардониро татбиқ кунанд, ки яке аз онҳо «дараҷабандии ҳайати кормандон» мебошад. Принсипи асосии ин усул, ба ақидаи Москвитин Г.И., «...сохтани иерархияи вазифаҳо ва кормандон дар асоси як қатор меъёрҳо» мебошад [4, с. 120]. Аз ин рӯ, ба ақидаи мо, «...барои ҳавасмандгардонии коргарон бояд пеш аз ҳама шароити хуби корӣ барои амалӣ гардонидани фаъолияташон пешниҳод карда шавад; имконият фароҳам бошад, ки коргарон барои пешрафти кор андешаҳои худро дар рӯҳияи озод баён намоянд» [3, с. 245]. Низоми дараҷабандии ҳайати кормандон дар ҷадвали 4 нишон дода мешавад.

Ҷадвали 4. Низоми дараҷабандии ҳайати кормандони корхонаҳои саноатӣ

№	Дараҷабандӣ	Сатҳи корманд	Самти омодакунии корманд
1	**Дараҷаи паст**	Кормандони нав	Гузаштани таҷрибаомӯзӣ, ҷалбгардидан ба курсҳои такмили ихтисос
2	**Дараҷаи миёна**	Мутахассис	Ҷалби корманд ба курсҳои такмили ихтисос, татбиқи низоми ҳавасмандӣ
3	**Дараҷаи баланд**	Мутахассиси пешбар, роҳбарон (раис ва сардорони шуъбаҳо)	Татбиқи низоми ҳавасмандӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Дараҷабандӣ метавонад низоми баҳодиҳии ҷойҳои кориро эҷод кунад, ки на танҳо тахассус ва собиқаи кории корманд, балки сатҳи масъулияти идоракунӣ ва молиявии онҳо, инчунин мураккабии қарорҳои онҳоро ба назар мегирад. Яъне ин низом тибқи меъёрҳои зерин бояд пешниҳод карда шавад: малака ва таҷрибаи корманд, масъулият, сатҳи иҷрои корҳо ва арзишмандии корманд барои корхона. Илова бар низоми баҳогузорӣ, барои ҳавасмандгардонии кормандон бояд системаи мукофотпулӣ ва имтиёзҳо таҳия карда шавад, ки кормандони навро ҷалб ва кормандони мавҷударо нигоҳ дорад; ин дидгоҳ гардиши кормандонро коҳиш медиҳад. Дар таҷрибаи хориҷӣ ин усул бо истифода аз топ-менеҷерони сатҳи оддӣ, миёна ва баланд ба роҳ монда шудааст. Ба андешаи мо, агар дар корхонаҳои саноатии кишвар консепсияи идоракунии кормандон ва дараҷабандии ҳайати кормандон ба роҳ монда шавад, сатҳи масъулиятнокии онҳо муайян карда мешавад, ки самаранокии фаъолияти онҳо баръало боло меравад.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, танзими фаъолияти кормандони корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити татбиқи принсипҳои иқтисоди рақамӣ нишон медиҳад, ки сатҳи танзими кормандон ба зинаҳои нави рушд боло меравад. Тибқи таҳлилҳои гузаронидашуда пешниҳод ва тавсияҳои зерин манзур мегарданд:

– Дар шароити рушди иқтисоди рақамӣ корхонаҳои саноатиро зарур аст, ки кормандони худро мунтазам ба курсҳои такмили ихтисос ҷалб намуда, донишҳо ва ҷаҳонбинии технологии онҳоро ташаккул диҳанд;

– Технологияҳои рақамӣ рушди истеҳсолоти корхонаҳои саноатиро фарохтар намуда, харочотҳои истеҳсолиро коҳиш дода, раванди истеҳсолотро муфид мегардонанд;

– Ҷиҳати танзими фаъолияти кормандони корхонаҳои саноатӣ бояд консепсияи идоракунии кормандон бо назардошти донишҳои назариявию амалии онҳо дар шароити рақамикунонӣ таҳия ва қабул карда шавад;

– Ҷиҳати танзими фаъолияти кормандон зарур аст, ки дидгоҳи дараҷабандии ҳайати кормандон ба роҳ монда шавад, ки тибқи он имкониятҳои фарох барои ҳавасмандӣ ва танзими фаъолият ба даст оварда мешавад.

Ҳамин тавр, дар шароити муосир танзими фаъолияти кормандони корхонаҳои саноатӣ яке аз самтҳои муҳими соҳаи саноати кишвар ба шумор меравад, ки аз он сатҳи истеҳсолот ва рушди соҳа вобастагии зич дорад.

АДАБИЁТ

1. Алимбеков Т.А. Формирование и реализация стратегии управления персоналом // Вестник Саратовского государственного технического университета. – 2009. – № 38. – С. 184.

2. Бузрукова С.Ф., Норбобоев Л.Б. Пути повышения эффективности развития промышленных предприятий // Наука и технология XXI века. – 2021. – № 1 (5). – С. 112–121.

3. Мирзозода А.Д. Асосҳои зарурати ҳавасмандгардонии меҳнати коргарон (назария ва амалия) // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 3 (32). – С. 243–251.

4. Москвитин Г.И. Менеджмент и управление персоналом: технологии, методы, контроль: монография: сборник статей. – М.: Русайнс, 2018. – 163 с.

5. Низомова Т.Д., Қозиев Д.А. Рушди соҳаи саноат — омили пешрафти иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2020. – № 4 (261). – С. 125–130.

6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2018. – Душанбе, 2018. – С. 47.

7. Раҷабов З.С., Шарипова А.Б., Каримова З.М. Рақамикунонии саноат дар Тоҷикистон: мушкилот ва дурнамо дар давраи тағйиротҳои глобалӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2024. – № 3 (53). – С. 150–162.

8. Хоҷаев П.Д. Асосҳои назариявии устуворii молиявии корхонаҳои саноатӣ дар шароити муосир // Идоракунии давлатӣ. – 2025. – № 4-1 (75). – С. 313–322.

9. Хушвахтзода Қ.Х., Қурбонов А.К. Таҳлили саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолияти давлатӣ // Тоҷикистон: иқтисод ва идора. – 2020. – № 1. – С. 6–10.

10. Шалходина С.Ю. Методики анализа финансовой устойчивости, возможности их адаптации к условиям сельскохозяйственного производства // Международный научно-исследовательский журнал. – 2018. – № 9 (75), часть 2. – С. 59–62.

11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ аз 16.12.2025. – Душанбе, 2025.

УДК: 338.4

ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ БОЗОРИ ҚАРЗҲОИ ИПОТЕКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА РАВНАҚИ ОН

Шафизода Бахтиёр Зиёратшоҳ
номзади илмҳои иқтисодӣ, декани факултети гумрук ва молияи Донишкадаи байналмилалии Леваканти Донишгоҳи байналмилалии саёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бохтар
Комилзода Низомиддин Бегаҳмад
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кулоб

Дар мақола такмили механизми танзими давлатии ташаккули бозори қарзҳои ипотекӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муаллифон дар асоси омӯзиши санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ механизми танзими давлатии бозори қарзҳои ипотекӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро қайд намуда, такмили онро аз рӯйи самтҳои иқтисодӣ ва ташкилӣ-ҳуқуқӣ ба таври расм нишон доданд. Инчунин дар мақола аз ҷониби муаллифон самтҳои танзимии афзалияти рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бозори қарзҳои ипотекӣ пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: бозори қарзҳои ипотекӣ, ташкилотҳои қарзии молиявӣ, инфрасохтори бозор, сиёсати пулию қарзӣ, санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, танзими муносибатҳои молиявӣ, пардохтпазирӣ, танзими давлатии бозор.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РЫНКА ИПОТЕЧНЫХ КРЕДИТОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН И ЕГО РАЗВИТИЕ

Шафизода Бахтиёр Зиёратшох
кандидат экономических наук, декан факультета таможни и финансов Международного института Леваканта Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Бохтар
Комилзаде Низомиддин Бегахмад
кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой финансов и кредита Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Республика Таджикистан, Кулоб

В статье рассматривается совершенствование механизма государственного регулирования формирования рынка ипотечного кредитования в Республике Таджикистан. На основе изучения нормативно-правовых документов авторы отметили механизм государственного регулирования рынка ипотечного кредитования в Республике Таджикистан и проиллюстрировали его совершенствование с экономической и организационно-правовой стороны. Также в статье авторы предложили направления приоритетного регулирования развития Республики Таджикистан на рынке ипотечного кредитования.

Ключевые слова: рынок ипотечного кредитования, финансово-кредитные организации, рыночная инфраструктура, денежно-кредитная политика, нормативно-правовые акты, регулирование финансовых отношений, ликвидность, государственное регулирование рынка.

STATE REGULATION OF THE MORTGAGE LOAN MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS DEVELOPMENT

Shafizoda Bakhtiyor Ziyoratshoh
Candidate of Economic Sciences, Dean of the Faculty of Customs and Finance at the Levakant International Institute of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Bokhtar
Komilzoda Nizomiddin Begahmad
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Finance and Credit, Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. Republic of Tajikistan, Kulob

The article discusses the improvement of the mechanism of state regulation of the formation of the mortgage lending market in the Republic of Tajikistan. Based on the study of regulatory documents, the authors noted the mechanism of state regulation of the mortgage lending market in the Republic of Tajikistan and illustrated its improvement from the economic, organizational and legal side. Also in the article, the authors proposed directions for priority regulation of the development of the Republic of Tajikistan in the mortgage lending market.

Key words: mortgage lending market, financial and credit organizations, market infrastructure, monetary policy, regulations, regulation of financial relations, liquidity, government regulation of the market.

Муқаддима. Барои ба рақобат тоб овардан ва гирифтани фоидаи бештар ташкилотҳои қарзии молиявӣ бояд намудҳои гуногун ва муосири хизматрасониҳои бонкиро ба муштариён пешниҳод намоянд. Аз ин лиҳоз, пешниҳоди қарзҳои ипотекӣ барои ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон падидаи нав буда, механизми танзими давлатии ташаккули бозори он яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб рафта, ҳамчун, сарчашмаҳои таъмини даромаднокии ташкилотҳо, воситаи дастарси аҳолӣ ба манзил дар беҳтаршавии вазъи иҷтимоиёт ва рушди иқтисодиёти кишвар нақши бориз мегузорад.

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Вобаста ба масъалаи мазкур таҳқиқотҳо аз ҷониби олимони соҳа, Ҳикматов У.С, Шарифзода Р.М, Шарифзода Б.М, Мирсаидзода М.Н, анҷом дода шуда аст, ки ҳар яки он мушкилотҳои асосии пешниҳоди қарзҳои ипотекӣ ва танзими давлатии онро мавриди таҳқиқ қарор доданд.

Мавод ва усулҳо. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бозори қарзҳои ипотекӣ тибқи санадҳои меъёрию ҳуқуқии зерин ба танзим дароварда мешавад:

- Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- Фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- Қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- Қарору фармоишҳо, дастурамалҳои меъёрию вазифавии Бонки миллии Тоҷикистон ва ташкилотҳои қарзии молиявии фаъолияткунанда;
- Шартномаҳои ҳамкории тарафайни Бонки миллии Тоҷикистон ва ташкилотҳои қарзии молиявӣ.

Натиҷаҳо.

Асоси ташаккули низоми танзими давлатии бозори қарзҳои ипотекӣ ин таъмини ҳуқуқии он ба ҳисоб меравад. Заминаҳои асосии низоми қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар давраи имрӯзаи тараққиёт санадҳои зерини меъёрии ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд:

Нахуст, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 6 ноябри соли 1994 бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ қабул шудааст. Сипас, тавассути раъйпурсии умумихалқӣ таърихи рӯзҳои 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 ба он тағйироту иловаҳо ворид карда шудааст. Ин ҳуҷҷат самтҳои стратегии сиёсати иҷтимоию иқтисодӣ ва молиявии давлат ва роҳҳои мустаҳкам кардани таъмини ҳуқуқии рушди онро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунад. Ҳамин тавр, дар боби 2 (моддаи 12)-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст: «Асоси иқтисодиёти Тоҷикистонро шаклҳои гуногуни моликият ташкил медиҳанд. Давлат фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла, моликияти хусусиро кафолат медиҳад [3].

Ба андешаи мо, баъди Конститутсия дар мавзуи мавриди назари мо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» меистад, ки 20 марти соли 2008, №364 қабул гардидааст ва он асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии муносибатҳоро вобаста ба пайдоиш, амал ва қатъи ипотека танзим менамояд. Ба Қонуни мазкур 6.10.2008 № 417, аз 21.07.2010 № 625, аз 22.07.2013 № 994, аз 2.01.2020 № 1685 тағйиру иловаҳо ворид карда шудааст.

Тибқи Қонуни мазкур мавзуи ипотека ҳуқуқи моликият ё дигар ҳуқуқи ашёи ба молу мулки ғайриманқули зерин буда метавонад:[4]·

а) бино, иншоот ва дигар молу мулки ғайриманқуле, ки дар фаъолияти соҳибкорӣ истифода мегардад;

б) биноҳои истиқоматӣ, ҳуҷраҳо дар биноҳои бисёрхучрагӣ ва ё қисми биноҳои истиқоматӣ ва ҳуҷраҳое, ки аз як ё якчанд утоқҳои алоҳида иборатанд;

в) бӯстонсаройҳо, боғчасаройҳо, гаражҳо ва дигар биноҳои таъйноти истеъмолӣ;

г) дигар молу мулке, ки бо қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба молу мулки ғайриманқул мансуб дониста шудаанд, ба истиснои ҳолатҳои муқаррарнамудаи қонун.

Акнун тибқи таѓйироти нави Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» дар Тоҷикистон барои гирифтани қарзи бонкӣ ба гарав гузоштани замин (бо ҳуқуқи истифода ва ҳуқуқи мусодира) мумкин аст. Ипотека дар ҳамон вақт ба таври васеъ рушд менамояд, ки агар депозитҳои дарозмуддати аҳолӣ дар низоми бонкӣ зиёд карда шавад. Чуноне ки аз таҷриба бармеояд қарзҳои ипотекӣ, асосан, хусусияти дарозмуддат доранд, яъне зиёда аз 10 сол, аммо қисмати зиёди амонатҳо хусусияти кутоҳмуддат дошта, то 2 сол гузошта шудаанд. Ба истиснои ин ташкилотҳои қарзӣ худ пулро намебароранд, онҳо захираҳои пулиро дар шаклҳои гуногун ҷалб намуда, баъдан дар асоси онҳо қарзҳоро пешниҳод менамоянд.

Тавре маълум шуд, барои батанзим даровардани қарзҳои ипотекӣ санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ нақши созгор дорад. Дар қатори ин санадҳо ва дар амал тадбиқ намудани пешниҳоди қарзҳои ипотекӣ , нақши технологияи рақамӣ низ назаррас мебошад. Дар ин мавриди олимони соҳа иброз медоранд, ки "....мавриди ба зикр аст, ки системаи муосири бонкӣ бе истифодаи технологияҳои муосири молиявии рақамӣ, ки сифати хизматрасониҳои бонкиро беҳтар ва шумораи хизматрасониҳои бонкиро зиёд мекунад, ғайриимкон аст"[2, с.113].

Асосҳои ҳуқуқии танзими қарзҳои ипотекӣ ҳам дар рушди тараққиёти онҳо таъсири амиқи хешро мегузоранд. Аз ин хотир, таѓйироти ба қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» даровардашуда, имконияти такомули қарзҳои ипотекиро ба ташкилотҳои қарзӣ нишон дода истодааст. Баъд аз ин таѓйирот ташкилотҳои қарзӣ имкон пайдо карданд, ки амволи ба гарав гузошташударо бе тартиби судӣ дар ҳоле ки қарзгир шартҳои шартномаро вайрон менамояд, ба моликияти худ гиранд. Мавриди зикр аст, ки то ин таѓйирот ташкилотҳои қарзӣ танҳо дар асоси ҳалномаи судӣ ҳуқуқи ситонидани амволи ба гарав гузошташударо доштанд.

Маврид ба зикр аст, ки барои пешниҳоди қарзҳои ипотекӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебояд аз инноватсияҳои бонкӣ истифода карда ва дар нақшаҳои дурнамои муассисаҳои қарзӣ, барои рушди бонкҳои тиҷоратӣ ва пешниҳоди қарзҳои ипотекӣ аз усулҳои навҷорисозӣ истифода кард. Вобаата ба ин мухаққиқон Комилзода Н.Б, Шарипов Н.Х, дар яке аз таҳқиқоташон иброз медоранд, ки "....барои бомуваффақият амалӣ намудани стратегияи рушди инноватсионии бахши бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкории ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор зарур аст: Ҳукумат, Бонки миллӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ва ташкилотҳои молиявии байналмилалӣ"[1, с.101]

Коршиносони масоили иқтисодӣ яке аз сабабҳои ба мушкил мувоҷеҳ шудани бонкҳои бонуфузро дар кишварҳои пешрафта маҳз ба зиёд будани пешниҳоди қарзҳои ипотека рабт медиҳанд. Дар робита ба оқибатҳои буҳронӣ, ки таъсири манфӣ ба бонкҳои азими ҷаҳон, аз ҷумла, ширкатҳои молиявии азими ИМА Bear Stearns,

Lehman Brothers ва ғайра расонид, давлатҳои Гурӯҳи 20 (G20) соли 2011 Созишномаи Базел 3-ро қабул карданд. Тибқи он талабот нисбат ба кифоягии сармоя ва пардохтпазирии бонкҳо қавитар карда шуд.

Мутобиқи муқаррароти моддаи 2-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека», ки «Асосҳои пайдоиши ипотека» ном дорад, як тараф - гаравгир, ки аз рӯи уҳдадории бо ипотека таъмингардида кредитор мебошад, ҳуқуқ дорад ба истиснои ҳолатҳои муқаррарнамудаи қонун талаботи пулии худро аз қарздор оид ба ҳамин уҳдадорӣ аз арзиши молу мулки ғайриманқул ё ин ки ҳуқуқи ашёи ба гарав гузоштаи дигар тараф - гаравдеҳ дар афзалият нисбат ба дигар кредиторони гаравдеҳ қонеъ гардонад. Дар навбати худ, гаравдеҳ метавонад қарздор оид ба уҳдадории бо ипотека таъмингардида ё шахси дар ин уҳдадорӣ иштирокнадошта бошад [4].

Молу мулке, ки нисбат ба он ипотека муқаррар шудааст, таҳти соҳибӣ ва истифодаи гаравдеҳ боқӣ мемонад. Моддаи 9 -и қонун муқаррар кардааст, ки иштирокчиёни муносибатҳои ипотека шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ва давлат буда, ташкилотҳои қарзӣ амалиёти вобаста ба ипотекаро тибқи муқаррароти қонун ва бо дарназардошти тартиби муқаррарнамудаи Бонки миллии Тоҷикистон анҷом медиҳанд.

Масъалаи асосӣ ва аксар маврид баҳсбарангез уҳдадорие мебошад, ки бо ипотека таъмин мегардад. Ин ҷанбаи хеле муҳимро моддаи 4-и қонун танзим ва муқаррар намудааст, ки «Ипотека метавонад ҷиҳати таъмини уҳдадорӣ бо шартномаи кредитӣ, шартномаи қарз ё дигар уҳдадорӣ, аз ҷумла, уҳдадорие, ки ба хариду фурӯш, иҷора, пудрат, дигар шартнома ва ё расонидани зарар асос ёфтааст, муқаррар карда шавад, агар дар қонун тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад».

Инчунин, дар ин радиф: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки санаи 3 августи соли 2018 таҳти №1544 қабул гардидааст, ки он асосҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва иҷтимоию иқтисодии таҳия, баррасӣ ва тасдиқи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар самти ипотека, сохтмони манзил ва дигар соҳаҳо муайян менамояд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бонки миллии Тоҷикистон», ки санаи 28 июни соли 2011, № 722. қабул гардидааст, дар ташаккул ва танзими бозори қарзҳои ипотека нақши махсус мегузорад.

Инчунин, дигар қонунҳо низ дар танзими бозори қарзҳои ипотекии Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши асосӣ доранд:

- Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ».// ш.Душанбе, 19 майи соли 2009, №524 – 43с.;
- Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкилотҳои маблағгузории хурд».// ш. Душанбе, 16 апрели соли 2012, №816 – 17с.;
- Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкии исломӣ». // ш. Душанбе, 26 июли соли 2014, № 1108 -31с.
- Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ». // ш. Душанбе, 28 июни соли 2011, №719 – 16с.

Ба ғайр аз қонунҳо сарчашмаи низом танзими бозори қарзҳои ипотекӣ фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба самтҳо ва ваколатҳо, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян кардааст, мебошанд. Ҳуҷҷатҳои мазкур одатан ё барои иҷрои қонунҳо ё нишондодҳои дар онҳо ҷойдошта, ё ҳангоми ташкил ва муайян кардани мақомоти дахлдори идора ва назорат ё ҳангоми тасдиқи санадҳои меъёрию ҳуқуқие, ки инкишоф ва танзими муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва молиявӣ-қарзиро дар ҷомеа ба танзим медароранд, қабул карда мешаванд.

Намунаи чунин ҳуҷҷатҳо ин: Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1декабри соли 2016, №636 ба тасвиб расидааст.

Стратегияи рушди соҳаи сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «27» апрели соли 2022, № 203 тасдиқ шудааст.

Стратегияи мазкур сиёсати давлат дар соҳаи сохтмонро ҷиҳати баланд бардоштани иқтидори соҳа бо роҳи самаранок истифода бурдани захираҳои меҳнатию моддӣ, инноватсия ва сармоягузориҳо бо мақсади таъмини амалишавии бомуваффақонаи барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии мамлакат, минтақаҳо ва соҳаҳо равона дарбар мегирад.

Инчунин, Стратегияи сиёсати пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, мутобиқи моддаи 6 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон”, Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва дар асоси афзалиятҳои рушди устувори иқтисодиёти кишвар, ки дар паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019 ва 2020 дарҷ ёфтаанд, аз ҷониби Раёсати бонки миллии Тоҷикистон таҳия гардида, ҳадафи асосии сиёсати пулию қарзӣ ва нишондиҳандаҳои мақсадноки онро мушаххас менамояд.

Дастурамал №186-и Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби додани қарз ва ҳисоб кардани фоиз дар ташкилотҳои қарзӣ». Дастурамали мазкур тибқи талаботи қисми 2 моддаи 3 ва қисми 5 моддаи 29-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» таҳия шуда, тартиби кор бо қарз ва ҳисоб кардани фоизи қарзро дар ташкилотҳои қарзӣ муайян менамояд ва ғайраҳо.

Муҳокима. Айни замон, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пояҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ барои ташаккулдиҳӣ ва пойдоргардии ташкилотҳои қарзии ипотекӣ бунёд гардидаанд. Рушди муносибатҳои моликияти хусусӣ асосҳои иқтисодии ташаккули бозорҳои манзил, амволи ғайриманқул ва қарзи ипотекиро муҳайё намуд. Гарчанде пояҳои меъёрӣ ва ҳуқуқии танзимкунандаи бозори қарзи ипотекӣ дар мамлакат дорои камбудиҳои зиёд бошанд ҳам, заминаҳои муайяне барои васеъгардонии нақши соҳаи қарзӣ-молиявӣ дар бозори манзил аз ҳисоби фароҳам овардани шароитҳо барои истифодаи механизмҳои бозории сафарбаркунии маблағҳо тавассути низоми қарздиҳии ипотекии дарозмуҳлат пайдо шудаанд. Бо татбиқ ва рушди низоми қарзи ипотекӣ аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон имкони бунёд кардан ва харид кардани манзилро аз ҳисоби ҷалби қарзҳои ипотекӣ ба даст овард. Оид ба ин масъала иқтисоддонони ватанӣ Ҳикматов У.С, ва Ғафуров П.Дж, иброз медоранд, ки ".....қарзи ипотекии манзилӣ барои аҳолӣ маҳсулоти нисбатан нави қарзӣ мебошад, чунки он дар замони шуравӣ ва инчунин, дар 15 соли аввали истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон вуҷуд надошт. Аз ин рӯ, ташкилотҳои қарзӣ, ширкатҳои сохтмонӣ, инчунин, мақомоти маҳаллии ҳокимиятро зарур аст, ки барои баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳолӣ оид ба манфиатҳои қарздиҳии ипотекии манзилӣ саъю кӯшиш намоянд"[8, с.59]

Аз нигоҳи мо, ташаккули бозори қарзҳои ипотекӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир бештар бо самтҳои танзими он муайян карда мешавад. Ҳангоми муайян кардани механизми ташаккули бозори ипотекӣ бояд ба назар гирифт, ки дар шароити ташаккул ва рушди муносибатҳои бозорӣ ду шакли ба ҳам мукаммал танзим карда шаванд:

- танзими давлатии бозор ҳамчун шарти зарурии танзими муносибатҳои молиявӣ ва ташкилӣ;
- худтанзимкунии бозори қарзҳои ипотека, ки тавассути ҳамкории иштирокчиёни асосӣ ва қонибҳои манфиатдори он амалӣ карда мешавад.

Таҳлили вазъи қарзҳои ипотекӣ ва инфрасохтори бозори он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки танзими давлатии бозори қарзҳои ипотекӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз қониби якчанд мақомоте амалӣ карда мешавад, ки вазифаҳои муайянро иҷро мекунанд ва бахши муайяни бозорро танзим мекунанд:

- дар бозори аввалия ҳузури Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон ва дигар мақомотҳои сарпараст танзимро амалӣ менамоянд. Фаъолияти ташкилоти қарзӣ, ки коғазҳои қиматноки бо ипотека додашударо Бонки миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии назорати давлатии молиявӣ ва муборизаи бо коррупсия, Хадамоти зиддиинҳисории назди ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба танзим медароранд. Хадамоти зиддиинҳисории назди ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон даъват карда мешавад, ки чораҳои ташаккули монополияҳоро дар бозори ипотека назорат барад.
- Фаъолияти Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бозори такрорӣ муайян кардани консепсияи рушди бозори қарзҳои ипотекӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Мақомотҳое ҳастанд, ки дар бозорҳои аввалия ва дуюм фаъолият мекунанд:

- фаъолияти ҳамаи иштирокчиёни бозори ипотека дар соҳаи пардохти андозҳо ва пардохтҳои муқарраргардида аз қониби Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешавад;
- риояи қонунҳо ва бақайдгирии амалҳои минбаъда бо объекти амволи ғайриманқули бадастомада аз қониби Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешавад.
- ҳамкории иштирокчиёни асосии бозори ипотека худтанзимкунии бозори ипотекаро таъмин менамояд.

Ҳангоми омӯзиши механизми танзими давлатии ташаккули бозори қарзҳои ипотекӣ пешниҳод карда мешавад, ки самтҳои иқтисодӣ ва ташкилӣ-ҳуқуқӣ баррасӣ карда шаванд.

Самтҳои иқтисодии танзими бозори қарзҳои ипотекӣ ин:

1) рушди муҳити бозор, мусоидат ба эҷоди рақобат дар бозор мебошад. Ин воситаи танзим дар бозори ипотека барои ташаккул ва рушди ташкилотҳои қарзие, ки қарзҳои ипотека медиҳанд, шароити мусоид фароҳам меорад ва бонкҳоро маҷбур мекунад, ки барномаҳои нави дастраси қарзҳои ипотекаро барои аҳолӣ таҳия кунанд ва манбаъҳои нави маблағгузориро ҷустуҷӯ кунанд.

Ин таъсир бо истифодаи воситаҳои зерин ба даст оварда мешавад:

- ташаккули на танҳо бонкҳои универсалӣ, ки қарзҳои ипотека медиҳанд, балки бонкҳои махсуси ипотека. Таҳлили ташаккул ва таҳияи моделҳои пешниҳоди қарзҳои ипотека дар кишварҳои ғарбӣ нишон дод, ки ташкили бонкҳои махсус шарти ҳатмии ташаккули бозори ипотекаи дастрас мебошад.
- татбиқи чораҳои зиддиинҳисорӣ эҷоди монополияҳоро дар бозори ипотека пахш мекунад, инчунин, ба фароҳам овардани шароити мусоиди рақобат дар бозори ипотека мусоидат мекунад;
- Тадбирҳо оид ба мусоидат ба рушди низоми хусусигардонии амволи ғайриманқул, ки шумораи манзилҳоро ҳамчун объекти гарави қарзҳои ипотека афзоиш медиҳад.

2) танзими талабот аз қониби аҳолӣ ба маҳсулоти ипотекии пешниҳодшуда.

Афзоиши талабот ба аҳолӣ ба хидматҳои ташкилотҳои тиҷоратӣ, ки қарзҳои ипотека медиҳанд, бо истифода аз воситаҳои зерин ба даст оварда мешаванд:

- таҳияи барномаҳои ҷумҳуриявӣ ва минтақавӣ оид ба таъмини

қарзҳои ипотека;

- ташкили системаи содакардашуда ва қулайи пардохт;
- огоҳии аҳолӣ оид ба барномаҳои қарздиҳии ипотека.
- кам кардани бори андоз барои қарзгир. Коҳиш ёфтани заминаи андозбандишавандаи қарзгир аз рӯи ҳаҷми пардохтҳои ҳармоҳаи пардохтшуда, ба афзоиши манфиати аҳолӣ мусоидат мекунад.

3) дастгирии ташкилотҳои тиҷоратие, ки бо додани қарзи ипотека машғуланд:

- аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон дастгирии давлатии ташкилотҳои тиҷоратие, ки қарзҳои ипотека медиҳанд. Чунин кумак метавонад дар шакли додани қарзҳои имтиёзнок пешниҳод карда шавад;
- таҳияи механизмҳои нави маблағгузории бонкҳои тиҷоратӣ ва кумак ба онҳо. Чунин кумакро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар якҷоягии Бонки миллии Тоҷикистон пешниҳод мекунад;
- рушди муносибатҳои қарзии байнибонкӣ ва ғайра;
- ҷалби сармояи хориҷӣ ва захираҳои ширкатҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ.
- рушди ҳамкорӣ бо ширкатҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ имкон медиҳад, ки манбаъҳои маблағгузории қарзҳои ипотека зиёд карда шаванд.

Самтҳои ташкилӣ-ҳуқуқии танзими бозори қарзҳои ипотека:

1) Тадбирҳои ҳуқуқӣ инҳоянд:

- литсензиякунонии ташкилотҳои тиҷоратӣ. Додани литсензия ба ташкилотҳои тиҷоратӣ барои анҷом додани намуди муайяни амалиёт, ки назорати давлатии фаъолияти ташкилоти қарзӣ дар бозор мусоидат мекунад;
- татбиқи чораҳои назорати давлатӣ. Назорати давлатӣ тавассути иҷрои вазифаҳое, ки давлат ба зиммаи онҳо гузоштааст, аз ҷониби Бонки милии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар мақомотҳои дахлдор амалӣ карда мешавад;
- кори методологӣ оид ба таҳияи қоидаҳои зарурӣ ва дақиқ аз ҷониби мақомоти дахлдори танзимкунандаи бозори ипотека дар соҳаи: таҳия ва такмили қонунгузорӣ, ҳангоми баровардан ва нигоҳ доштани қарзҳои ипотека, бароориши коғазҳои қиматнок ва гардиши онҳо бо коғазҳои қиматноки бозор;
- тақвияти ҳуқуқҳои ташкилотҳои тиҷоратӣ ба гаравамволи ғайриманқул, бо роҳи муайян кардани тартиби баровардани қарзгирандаи беинсоф ва фурӯши минбаъдаи ашёи гарав.

2) Самтҳои ташкилӣ инҳоянд:

- пешбурди сиёсати оқилонаи маориф, бо мақсади баланд бардоштани тахассуси кормандоне, ки дар соҳаи таъмин ва хизматрасонии қарзҳои ипотекӣ кор мекунанд. Семинарҳои таълимӣ ба шиносоии мутахассисон бо барномаҳои нави минтақавӣ, ки дар минтақаҳои гуногун истифода мешаванд, кумак мерасонанд, баррасӣ ва муҳокимаи тамоюлҳои қонунгузорӣ ва ғайраҳо.
- рушди ҳамкории байнибонкӣ. Гузаронидани тренингҳои якхела барои мутахассисони қарздиҳии ипотека имкон медиҳад, ки бо пешрафтҳои нав дар соҳаи пешниҳоди қарзҳои ипотека ва нақшаҳои ҳисоббаробаркунӣ шинос шаванд. Дар чунин тренингҳо, муҳокима ба мушкилоти умумие, ки бонкҳо ҳангоми пешниҳоди қарзи ипотека дучор меоянд, дахл мекунад; баррасии вариантҳои ҷолибтари ҳалли мушкилоти мавҷуда.
- ҳамкории байналмилалӣ ба мутахассисони ташкилотҳои тиҷоратӣ, ки бо додани қарзи ипотека машғуланд, имкон медиҳад, ки бо таҳаввулоти Ғарб шинос шаванд;
- омӯхтани имконоти ҳалли мушкилоте, ки дар назди мутахассисони бозори ипотекаи Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доранд ва бо мутахассисони хориҷӣ муҳокима кунанд;
- таҳлили роҳҳои ҳалли мушкилоти мавҷудаи бозори қарздиҳии ипотека, ки коршиносони хориҷӣ онҳоро пайгирӣ кардаанд.

Хулоса. Ҳамин тариқ, аз нуқтаи назари меъёри аз ҷониби умум қабулшудаи хусусияти истифодаи қарз, қарзи ипотека як намуди қарзи истеъмолӣ мебошад. Дар сатҳи макроиқтисодӣ онро метавон ҳамчун механизми сармоягузорӣ ва молиявии ташаккули захираҳои сармоягузорӣ баррасӣ кард, аммо ин заминаи қарзии онро тағйир намедиҳад.

Омӯзиши таҳқиқоти назариявӣ ва амалияи рушди қарздиҳии ипотека ба мо имкон медиҳад, ки хулоса барорем, ки худи сохтори таъминот (ипотека) наметавонад мушкилотеро, ки дар назди низоми қарздиҳии ипотека гузошта мешавад, ҳал кунад. Барои иҷрои ин вазифаҳо механизми ҷудонашавандаи молиявию қарзӣ эҷод карда мешавад, ки он зерсистемаҳои алоҳида ва унсурҳои қарздиҳии ипотекаро дар бар мегирад, ки дар маҷмӯъ бо сиёсати самарабахши иқтисодии давлат фаъолият мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Комилзода, Н. Б. Таҳлили баъзе инноватсияҳои истифодашаванда дар бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н. Б. Комилзода, Н. Х. Шарипов // Идоракунии давлатӣ. – 2025. – No. 4/2(76). – P. 97-104. – EDN RHJAFF.

2. Комилов, Н. Таҳлили баъзе хизматрасониҳои муосири бонкӣ дар рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ / Н. Комилов, М. Саидова // Идоракунии давлатӣ. – 2023. – No. 4-2(64). – P. 113-119. – EDN MYYOTM.

3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). - Душанбе: Ганҷ, 2016. –136 с.

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ипотека» [Матн] // ш. Душанбе, 20 марти соли 2008, №364 (Бо дарназардошти 6.10.2008 № 417, аз 21.07.2010 № 625, аз 22.07.2013 № 994, аз 2.01.2020 № 1685 ба тағйиру иловаҳо воридшуда).

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкии исломӣ» [Матн] // ш. Душанбе, 26 июли соли 2014, № 1108 -31с.

6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // ш. Душанбе, 2018, № 1544

7. Стратегияи рушди соҳаи сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «27» апрели соли 2022, № 203

8. Ҳикматов, У.С. Дурнамои рушди карздиҳии ипотекии манзилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҳикматов У.С., Ғафуров П.Ҷ., Раҳимов Р.Р. // Паёми молия ва иқтисод.Душанбе. - 2022. - №3 (32). - С. 57-66.

УДК: 339.9: 004.738.5: 330.34

ДУРНАМОИ РУШДИ ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ШАРОИТИ ГУЗАРИШ БА ИҚТИСОДИ САБЗ ВА ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Абдусатторзода Сурайёхон Абдусаттор

Номзади илмҳои иқтисодӣ, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола масъалаҳои назариявию амалии рушди тиҷорати электронӣ дар шароити гузариши ҳамзамони иқтисодиёти ҷаҳонӣ ба иқтисоди сабз ва иқтисоди рақамӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф моҳияти мафҳумҳои «тиҷорати электронӣ», «иқтисоди рақамӣ» ва «иқтисоди сабз»-ро аз нигоҳи ҳамгироии онҳо таҳлил намуда, робитаи мутақобилаи байни рақамикунонии тиҷорат ва ҳадафҳои рушди устуворро нишон додааст. Дар асоси таҳлили заминаи меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла Консепсияи иқтисоди рақамӣ ва барномаҳои давлатии соҳа, ҳолати кунунӣ, омилҳои асосии рушд ва монеаҳои объективию субъективии тиҷорати электронии кишвар муайян карда шудаанд. Дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот самтҳои афзалиятноки рушди тиҷорати электронии «сабз» дар доираи иқтисоди рақамӣ пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: тиҷорати электронӣ, иқтисоди рақамӣ, иқтисоди сабз, рушди устувор, рақамикунонӣ, платформаҳои электронӣ, тиҷорати онлайн, Тоҷикистон.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА К ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКЕ И ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Абдусатторзода Сурайёхон Абдусаттор

Кандидат экономических наук, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты развития электронной коммерции в условиях одновременного перехода мировой экономики к «зелёной» и цифровой экономике. Автор анализирует сущность понятий «электронная коммерция», «цифровая экономика» и «зелёная экономика» с точки зрения их взаимной интеграции, показывает взаимосвязь между цифровизацией торговли и целями устойчивого развития. На основе анализа нормативно-правовой базы Республики Таджикистан, в том числе Концепции цифровой экономики и государственных программ отрасли, определены современное состояние, основные факторы развития и объективные и субъективные барьеры электронной коммерции страны. По итогам исследования предложены приоритетные направления развития «зелёной» электронной коммерции в рамках цифровой экономики.

Ключевые слова: электронная коммерция, цифровая экономика, зелёная экономика, устойчивое развитие, цифровизация, электронные платформы, онлайн-торговля, Таджикистан.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC COMMERCE IN THE CONDITIONS OF TRANSITION TO A GREEN ECONOMY AND A DIGITAL ECONOMY

Abdusattorzoda Surayokhon Abdusattor

Candidate of Economic Sciences, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the theoretical and practical aspects of e-commerce development amid the simultaneous global transition toward a green economy and a digital economy. The author analyses the concepts of "e-commerce", "digital economy" and "green economy" from the standpoint of their mutual integration and reveals the relationship between the digitalization of trade and the goals of sustainable development. Based on an analysis of the legal and regulatory framework of the Republic of Tajikistan, including the Digital Economy Concept and relevant state programmes, the article identifies the current state, key growth factors, and objective and subjective barriers to e-commerce in the country. As a result of the study, priority directions for the development of "green" e-commerce within the digital economy are proposed.

Key words: e-commerce, digital economy, green economy, sustainable development, digitalization, electronic platforms, online trade, Tajikistan.

МУҚАДДИМА

Дар марҳилаи муосир иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар зери таъсири ду раванди амиқи ва бо ҳам алоқаманди сохторӣ қарор дорад: аз як тараф, гузариш ба иқтисоди рақамӣ, ки бар пояи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, зеҳни сунъӣ, интернети ашё ва платформаҳои электронӣ асос ёфтааст, ва аз тарафи дигар - гузариш ба иқтисоди сабз, ки ҳадафи он баланд бардоштани некуаҳволии инсон ва баробарии иҷтимоӣ бо роҳи коҳиш додани хатарҳои экологӣ ва камбуди захираҳои табиӣ мебошад. Дар маркази ин ду раванд тиҷорати

электронӣ ҷойгир аст - соҳае, ки ҳамзамон ҳам маҳсули рақамикунонии иқтисодиёт ва ҳам воситаи муҳими татбиқи ҳадафҳои рушди устувор ба ҳисоб меравад.

Тибқи маълумоти Конфронси СММ оид ба савдо ва рушд (UNCTAD), тавассути платформаҳои электронӣ ҳаҷми савдои ҷаҳонии молу хизматрасониҳо садҳо триллион долларро ташкил медиҳад, ва суръати рушди он аз суръати рушди тиҷорати анъанавӣ якчанд маротиба зиёдтар аст. Дар айни замон, афзоиши босуръати истеъмоли рақамӣ бо мушкилоти нав - партови электронӣ, зиёдшавии борбардорӣ ва бастабандии якдафъаина, харҷи баланди энергетикӣ дар марказҳои додаҳо (data-center) ва логистикаи «мили охирин» - ҳамроҳ мегардад. Аз ин рӯ, дар адабиёти илмии ҷаҳонӣ мафҳуми «тиҷорати электронии сабз» (green e-commerce) ҳамчун самти нави таҳқиқот ташаккул ёфта истодааст, ки моҳияти он дар ҳамгироии принсипҳои рушди устувор бо самаранокии рақамӣ зоҳир мегардад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар доираи Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 ва Консепсияи иқтисоди рақамӣ, тасдиқшуда бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642, роҳи рақамикунонии соҳаҳои иқтисодиёти миллиро интихоб намудааст, масъалаи ҳамоҳангсозии рушди тиҷорати электронӣ бо ҳадафҳои экологӣ ва иҷтимоии рушди устувор аҳамияти хоси илмию амалӣ пайдо мекунад. Мамлакат, ки дорои иқтидори бузурги гидроэнергетикии барқароршаванда ва захираҳои табиии беназир аст, имконияти воқеӣ дорад, ки рушди тиҷорати электрониро аз ибтидо дар заминаи технологияҳои «сабз» ва самараноки энергетикӣ ба роҳ монад.

Дар айни замон, дар адабиёти илмии ватанӣ масъалаи ҳамгироии консептуалии тиҷорати электронӣ, иқтисоди рақамӣ ва иқтисоди сабз ҳанӯз ба таври мукаммал таҳлил нашудааст, ки ин имконияти иловагиро барои таҳқиқи мазкур фароҳам меорад.

Ҳадафи таҳқиқот аз таҳлили назариявию амалии ҳолати кунунӣ ва дурнамои рушди тиҷорати электронӣ дар шароити гузариши ҳамзамони иқтисодиёт ба принсипҳои иқтисоди сабз ва иқтисоди рақамӣ, инчунин коркарди пешниҳодҳо оид ба ҳамоҳангсозии ин равандҳо дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат аст.

Барои ноил гардидан ба ин ҳадаф вазифаҳои зерин муайян карда шудаанд: муайян намудани мазмуни назариявии мафҳумҳои «тиҷорати электронӣ», «иқтисоди рақамӣ» ва «иқтисоди сабз» дар заминаи ҳамгироии онҳо; таҳлили заминаи меъёрию ҳуқуқӣ ва барномавии рушди тиҷорати электронӣ дар Тоҷикистон; муайян намудани омилҳои асосии рушд ва монеаҳои соҳа; коркарди самтҳои афзалиятноки рушди тиҷорати электронии «сабз» дар доираи иқтисоди рақамӣ.

МАВОД ВА УСУЛҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Заминаи иттилоотии таҳқиқотро санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ ва имзои электронӣ», Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ барои солҳои 2021–2025, Барномаи савдои электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2025–2029), гузоришҳои созмонҳои байналмилалӣ (UNCTAD, UNEP, Бонки Ҷаҳонӣ, ОЭСР), инчунин мақолаҳои илмии муҳаққиқони ватанию хориҷӣ доир ба масоили иқтисоди рақамӣ, тиҷорати электронӣ ва иқтисоди сабз ташкил медиҳанд.

Дар раванди таҳқиқот усулҳои умумиилмии таҳлил ва синтез, индуксия ва дедуксия, муқоиса, гурӯҳбандӣ ва таҷрид, инчунин усулҳои хоси иқтисодӣ - таҳлили муқоисавӣ, усули оморӣ-иқтисодӣ ва усули системавӣ - истифода шудаанд. Усули системавӣ имкон дод, ки тиҷорати электронӣ, иқтисоди рақамӣ ва иқтисоди сабз ҳамчун унсурҳои бо ҳам алоқаманди як низоми ягонаи иқтисодӣ баррасӣ карда шаванд. Усули муқоисавӣ барои муайян намудани хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи рушди тиҷорати электронӣ дар Тоҷикистон дар муқоиса бо тамоюлҳои ҷаҳонӣ истифода гардидааст.

Объекти таҳқиқот муносибатҳои иқтисодие мебошанд, ки дар раванди рушди тиҷорати электронӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт ва гузариш ба принсипҳои рушди устувор ба вуҷуд меоянд. Предмети таҳқиқот омилҳо, шартҳо ва механизмҳои ҳамоҳангсозии рушди тиҷорати электронӣ бо ҳадафҳои иқтисоди сабз ва иқтисоди рақамӣ мебошанд.

НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Тиҷорати электронӣ (e-commerce) - раванди хариду фурӯши мол, кор ва хизматрасонӣ тавассути шабакаҳои электронии иттилоотӣ, пеш аз ҳама интернет, мебошад, ки дар он ҳама ё қисми зиёди амалиёти савдо - аз ҷустуҷӯи мол то анҷоми пардохт ва ҳисоббаробаркунӣ - дар шакли рақамӣ сурат мегирад. Дар адабиёти илмӣ тиҷорати электронӣ на танҳо ҳамчун технологияи фурӯш, балки ҳамчун модели нави ташкили муносибатҳои иқтисодии байни истеҳсолкунанда, фурӯшанда ва истеъмолкунанда баррасӣ мегардад, ки заминаи институтсионалии он бозорҳои рақамӣ, платформаҳои электронӣ ва низомҳои пардохти онлайнро дар бар мегирад.

Тиҷорати электронӣ ба сифати ҷузъи таркибии иқтисоди рақамӣ баромад мекунад. Иқтисоди рақамӣ бошад, дар Консепсияи иқтисоди рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун низоми муносибатҳои иқтисодӣ дар асоси истифодаи технологияҳои рақамӣ, ки самаранокии истеҳсолот, идоракунӣ ва хизматрасониро баланд мебардорад, тавсиф мегардад. Дар ин низом тиҷорати электронӣ вазифаи «пайвандкунанда»-ро иҷро намуда, натиҷаҳои рақамикунонии соҳаҳои гуногуни иқтисодиётро (молия, логистика, саноат, кишоварзӣ) ба истеъмолкунандаи ниҳоӣ мерасонад.

Дар навбати худ, иқтисоди сабз аз ҷониби Барномаи муҳити зисти СММ (ЮНЕП) ҳамчун иқтисодиёте муайян мегардад, ки боиси баланд бардоштани некуаҳволии инсон ва баробарии иҷтимоӣ гардида, дар айни замон хатарҳои экологӣ ва камбуди захираҳои табииро ба таври назаррас коҳиш медиҳад. Ҳамгироии ин се

мафҳум - тиҷорати электронӣ, иқтисоди рақамӣ ва иқтисоди сабз - заминаи назариявии консепсияи «тиҷорати электронии сабз»-ро ташкил медиҳад, ки моҳияти он на танҳо дар рақамикунонии равандҳои савдо, балки дар ба назар гирифтани оқибатҳои экологии ин рақамикунонӣ - аз истеҳсоли таҷҳизот то партови электронӣ ва бастабандӣ - зоҳир мегардад.

Робитаи мутақобилаи тиҷорати электронӣ ва иқтисоди сабз дуҷабҳа мебошад. Аз як тараф, тиҷорати электронӣ метавонад ҳамчун омили пуриқтидори рушди сабз хизмат кунад: коҳиш додани ҳаракати шахсии истеъмолкунандагон ба мағозаҳо (ва мутаносибан партови газҳои гулхонаӣ аз нақлиёт), оптимизатсияи занҷираҳои таъминот тавассути таҳлили калонҳаҷми додаҳо, коҳиши истифодаи коғаз бо роҳи ҳуҷҷатгардонии электронӣ, инчунин имконияти пайдо намудани дастрасии бозорҳои васеъ барои субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ бидуни зарурати сохтани инфрасохтори физикии калон.

Аз тарафи дигар, худи тиҷорати электронӣ дорои «изи экологӣ»-и худ мебошад: афзоиши истеъмоли барқ дар марказҳои додаҳо ва серверҳо, зиёдшавии бастабандии якдафъаина, афзоиши борбардории «мили охирин» бо мошинҳои сабуки нақлиётӣ ва мушкилоти бозгардонии молҳо (return logistics), ки метавонанд самаранокии экологии умумии соҳаро коҳиш диҳанд. Аз ин рӯ, дурнамои рушди устувори тиҷорати электронӣ бидуни татбиқи стандартҳои экологӣ дар логистика, бастабандии қобили бозиштифодабарӣ, истифодаи манбаъҳои барқароршавандаи энергия дар инфрасохтори рақамӣ ва рамзгузории «сабз»-и маҳсулот имконнопазир аст.

Дар доираи ин муносибат, модели «тиҷорати электронии сабз» бояд ба се самти асосӣ такя намояд: (а) сабзкунонии инфрасохтори техникӣ (истифодаи энергияи барқароршаванда дар марказҳои додаҳо, оптимизатсияи логистика); (б) сабзкунонии рафтори истеъмолӣ (пешниҳоди маълумоти шаффоф оид ба хусусиятҳои экологии мол, ҳавасмандгардонии интихоби мол ва хизматрасонии экологӣ тоза); (в) сабзкунонии сиёсати давлатӣ (ҳавасмандгардонии андозӣ барои платформаҳои экологӣ масъулиятнок, стандартикунонии бастабандӣ ва партови электронӣ).

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи институтсионалии рушди тиҷорати электронӣ тайи солҳои охир ба таври назаррас мустаҳкам гардидааст. Санади асосии стратегӣ дар ин самт Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642 тасдиқ шудааст ва дар асоси Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 таҳия гардидааст. Дар доираи амалисозии марҳилавии ин Консепсия се марҳила пешбинӣ шудааст, ки марҳилаи дуюми он то соли 2030 идома дошта, таъсиси платформаҳои рақамӣ, таъмини дастрасии фарохмавҷи интернет ва амнияти иттилоотиро дар бар мегирад.

Заминаи ҳуқуқии соҳа минбаъд бо як силсила санадҳои дигар мукаммал гардидааст, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ ва имзои электронӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасониҳои электронӣ ва низоми пардохт», Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025, Барномаи давлатии рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025 ва, дар марҳилаи навтарин, Барномаи савдои электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2025–2029 ва Стратегияи рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040.

Бино ба маълумоти Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар доираи содагардонии савдои фаромарзӣ корҳо оид ба гузариш ба «тиҷорати бекоғаз» ва татбиқи стандартҳои байналмилалии UNCITRAL ва UN/CEFACT идома доранд, ки ин заминаи мусоидро барои ҳамгироии тиҷорати электронии миллӣ ба занҷираҳои арзиши ҷаҳонӣ фароҳам меорад. Дар айни замон, тибқи Индекси рушди ҳукумати электронии СММ, Тоҷикистон дар давоми давраи солҳои 2018–2022 аз ҷои 139 ба ҷои 129 аз байни 193 давлат баромадааст, ки нишондиҳандаи пешрафти назарраси рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ ва инфрасохтори рақамӣ мебошад.

Дар марҳилаи муосир, ки ба гуфтаи коршиносони соҳа «Давраи иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» (солҳои 2025–2030) ном гирифтааст, самтҳои афзалиятноки бахши хусусии рақамӣ - аз ҷумла хизматрасониҳои молиявии рақамӣ (Fintech), тиҷорати электронӣ, тандурустии рақамӣ (eHealth) ва идоракунии давлатии рақамӣ (GovTech) - муайян гардидаанд. Бо вуҷуди ин, саҳми тиҷорати электронии Тоҷикистон дар маҷмӯи муомилоти савдо ҳанӯз аз сатҳи миёнаи минтақавӣ пасттар аст, ки бо як қатор омилҳои объективӣ ва субъективӣ шарҳ дода мешавад.

Дар натиҷаи таҳлили сарчашмаҳои илмию таҳлилӣ ва санадҳои барномавии соҳа, омилҳои асосии рушд ва монеаҳои тиҷорати электронии «сабз» дар Тоҷикистон дар ҷадвали зерин ҷамъбаст карда шудаанд.

Ҷадвали 1. Омилҳои асосии рушд ва монеаҳои тиҷорати электронии «сабз» дар Тоҷикистон

Самт	Омилҳои мусоидаткунанда	Монеаҳо ва хатарҳо
Институтсионалӣ-ҳуқуқӣ	Мавҷудияти Консепсияи иқтисоди рақамӣ, барномаҳои давлатии соҳа, қонунҳо оид ба ҳуҷҷати электронӣ ва хизматрасониҳои электронӣ	Мукаммал набудани заминаи ҳуқуқии махсуси тиҷорати электронии сабз (стандартҳои экологии бастабандӣ, партови электронӣ)
Инфрасохторӣ-технологӣ	Рушди платформаҳои ҳукумати электронӣ, паҳншавии интернети мобилӣ, лоиҳаҳои пилотии рақамикунонии бонкӣ	Нобаробарии дастрасии интернети фарохмавҷ дар минтақаҳои деҳот ва кӯҳистон, харҷи баланди энергетикии марказҳои додаҳо

Самт	Омилҳои мусоидаткунанда	Монеаҳо ва хатарҳо
Молиявӣ	Рушди низомҳои пардохти электронӣ ва хизматрасониҳои Fintech	Сатҳи пасти фарогирии молиявии аҳолӣ, эътимоди маҳдуд ба пардохти онлайн
Иҷтимоӣ-фарҳангӣ	Афзоиши босуръати шумораи истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоӣ ва хариди онлайн	Сатҳи пасти саводнокии рақамӣ ва экологии истеъмолкунандагон
Логистикӣ-экологӣ	Иқтидори бузурги гидроэнергетикии барқароршаванда, имконияти истифодаи он барои марказҳои додаҳои «сабз»	Нарасидани низоми муосири логистикаи «мили охирин» ва бастабандии қобили бозиштифодабарӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Тавре аз ҷадвал бармеояд, дар Тоҷикистон заминаи институтсионалии умумии рушди тиҷорати электронӣ бунёд гардидааст, вале ҷанбаи «сабз»-и он - яъне ҳамгироии ошкорои ҳадафҳои экологӣ ба сиёсати рақамикунонии тиҷорат - то ҳол ҳамчун самти алоҳидаи сиёсати давлатӣ ба таври мушаххас ташаккул наёфтааст. Ин ҳолат имконияти истифодаи иқтидори табиии кишвар (аз ҷумла нерӯи барқи барқароршаванда) барои сохтани модели пешрафтаи тиҷорати электронии сабзро талаб мекунад.

Дар асоси таҳлили дар боло овардашуда, дурнамои рушди тиҷорати электронӣ дар Тоҷикистонро дар доираи се марҳилаи ба ҳам вобаста тасаввур намудан мумкин аст. Марҳилаи якум (то соли 2027) бояд ба таҳкими минбаъдаи заминаи ҳуқуқӣ ва ҷорӣ намудани стандартҳои аввалини экологӣ дар соҳаи бастабандӣ ва логистикаи электронӣ равона гардад. Дар ин марҳила ҳамчунин зарур аст, ки лоиҳаҳои пилотии марказҳои додаҳои «сабз», ки аз энергияи гидроэнергетикӣ ғизо мегиранд, дар минтақаҳои дорои иқтидори баланди барқ (масалан, вилояти Суғд ва навоҳии наздиойрумии Душанбе) татбиқ карда шаванд.

Марҳилаи дуюм (солҳои 2027–2030), ки бо марҳилаи дуюми Консепсияи иқтисоди рақамӣ мувофиқат мекунад, бояд ба васеъ намудани миқёси тиҷорати электронии сабз тавассути ҳамгироии платформаҳои миллӣ бо низомҳои пардохти байналмилалӣ, рушди хизматрасониҳои логистикии «сабз» (нақлиёти электрикӣ барои интиқоли молҳо дар шаҳрҳои калон) ва ҷорӣ намудани нишонаҳои экологии (eco-label) маҳсулоти фурӯхташаванда тавассути платформаҳои онлайн равона гардад.

Марҳилаи сеюм (баъд аз соли 2030) метавонад ба ташаккули пурраи низоми «иқтисоди даврагии рақамӣ» (digital circular economy) дахл дошта бошад, ки дар он тиҷорати электронӣ на танҳо воситаи фурӯши мол, балки платформаи бозгардонӣ, таъмир ва коркарди дубораи маҳсулот низ мегардад. Татбиқи ин модел на танҳо ба коҳиши партови истеҳсолӣ, балки ба зиёд шудани арзиши иловашудаи иқтисодиёти миллӣ ва рушди навъҳои нави соҳибкорӣ дар заминаи иқтисоди рақамӣ мусоидат хоҳад кард.

Барои амалисозии ин модели сесамта, ҳамкории зичи байни мақомоти давлатӣ (пеш аз ҳама Вазорати рушди иқтисод ва савдо), бахши хусусии рақамӣ (платформаҳои тиҷорати электронӣ, бонкҳо, операторони мобилӣ) ва муассисаҳои таҳсилоти олӣ (дар самти омодасозии кадрҳо ва таҳқиқоти амалӣ) шарти зарурӣ мебошад.

МУҲОКИМА

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дурнамои рушди тиҷорати электронӣ дар Тоҷикистон бо се самти стратегӣ алоқаманд аст, ки ҳар кадоми онҳо бояд ҳамзамон ва ба таври ҳамоҳанг татбиқ гарданд.

Якум, васеъ намудани инфрасохтори рақамӣ бо назардошти самаранокии энергетикӣ. Бо назардошти он ки Тоҷикистон қисми зиёди барқи худро аз манбаъҳои гидроэнергетикии барқароршаванда ба даст меорад, ин кишвар дорои шароити мусоид барои сохтани марказҳои додаҳо ва инфрасохтори рақамии «сабз» мебошад, ки метавонад ба яке аз афзалиятҳои рақобатии минтақавии он табдил ёбад. Дар шароите ки дар аксари кишварҳои ҷаҳон масъалаи харҷи баланди энергетикии тиҷорати рақамӣ яке аз мушкилоти асосии рушди устувор ба ҳисоб меравад, Тоҷикистон метавонад ин афзалиятро ба сифати омили ҷалби сармояи хориҷӣ дар бахши марказҳои додаҳо ва хизматрасониҳои абрӣ (cloud) истифода барад.

Дуюм, такмили заминаи меъёрию ҳуқуқии махсус оид ба стандартҳои экологии тиҷорати электронӣ, аз ҷумла танзими масъалаҳои бастабандии қобили бозиштифодабарӣ, ҷамъоварӣ ва коркарди партови электронӣ (e-waste), ки ҳоло дар қонунгузории соҳавии Тоҷикистон мавриди диққати мушаххас қарор нагирифтааст. Таҷрибаи кишварҳои Иттиҳоди Аврупо, ки консепсияи «Зеленого нового курса» (Green New Deal) ва иқтисоди даврагиро (circular economy) бо рақамикунонии тиҷорат муттаҳид намудаанд, метавонад ҳамчун намунаи мутобиқшаванда барои Тоҷикистон хизмат кунад.

Сеюм, баланд бардоштани саводнокии рақамию экологии аҳолӣ ва субъектҳои соҳибкорӣ, зеро самаранокии ҳама гуна санадҳои ҳуқуқӣ ва барномаҳои давлатӣ бидуни омодагии кадрӣ ва тағйири рафтори истеъмолӣ маҳдуд боқӣ мемонад. Дар ин замина рушди системаи маорифи касбӣ дар соҳаи иқтисоди рақамӣ ва экологӣ (ки аллакай дар доираи барномаҳои таълимии баъзе донишгоҳҳои кишвар оғоз гардидааст) аҳамияти калидӣ пайдо мекунад.

Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои таҳқиқот бо хулосаҳои муҳаққиқони хориҷӣ, аз ҷумла оид ба нақши технологияҳои рақамӣ дар ҳалли масъалаҳои экологӣ ва иҷтимоӣ, мувофиқат мекунанд ва инчунин собит месозанд, ки барои кишварҳои дар ҳоли рушд, аз қабили Тоҷикистон, гузариши ҳамзамон ба иқтисоди рақамӣ ва

иқтисоди сабз на танҳо имконпазир, балки метавонад ба омили муҳими рушди инноватсионӣ ва баланд бардоштани рақобатнокии байналмилалии кишвар табдил ёбад, агар ин ду раванд аз ибтидо ба таври ҳамоҳанг банақшагирӣ шаванд.

ХУЛОСА

Дар асоси таҳқиқоти анҷомдода хулосаҳо ва пешниҳодҳои зерин коркард шудаанд:

1) Тиҷорати электронӣ ҳамчун ҷузъи муҳимтарини иқтисоди рақамӣ баромад намуда, дар айни замон метавонад ва бояд ба воситаи муҳими татбиқи ҳадафҳои иқтисоди сабз табдил ёбад; барои ин зарур аст, ки принсипҳои экологӣ аз марҳилаи аввали банақшагирии сиёсати рақамикунонии тиҷорат ба назар гирифта шаванд.

2) Заминаи институтсионалии рушди тиҷорати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Консепсияи иқтисоди рақамӣ, барномаҳои давлатии соҳа, қонунгузории марбут ба ҳуҷҷати электронӣ) ба таври назаррас мустаҳкам гардидааст, вале самти «сабз»-и ин рушд ҳанӯз ба таври алоҳида ва мушаххас дар сиёсати давлатӣ инъикос наёфтааст.

3) Иқтидори бузурги гидроэнергетикии барқароршавандаи Тоҷикистон омили рақобатии муҳим барои сохтани инфрасохтори рақамии «сабз» (марказҳои додаҳо, хизматрасониҳои абрӣ) ба ҳисоб рафта, бояд дар стратегияи миллии рушди тиҷорати электронӣ ба таври мақсаднок истифода шавад.

4) Барои коҳиши изи экологии тиҷорати электронӣ зарур аст, ки стандартҳои бастабандии қобили бозиштифодабарӣ, низоми ҷамъоварии партови электронӣ ва механизмҳои ҳавасмандгардонии андозӣ барои платформаҳои экологӣ масъулиятнок таҳия ва ҷорӣ карда шаванд.

5) Баланд бардоштани саводнокии рақамӣ ва экологии аҳолӣ, омодасозии кадрҳои соҳибтахассус дар зинаи муассисаҳои таҳсилоти олӣ шарти ҳатмии татбиқи муваффақонаи модели тиҷорати электронии сабз мебошад.

Дар маҷмӯъ, дурнамои рушди тиҷорати электронӣ дар Тоҷикистон бевосита ба сифати ҳамоҳангсозии сиёсати рақамикунонӣ бо принсипҳои иқтисоди сабз вобаста аст. Татбиқи мунтазами пешниҳодҳои дар боло зикршуда метавонад на танҳо ба афзоиши ҳаҷми тиҷорати электронӣ, балки ба баланд бардоштани рақобатнокии байналмилалии иқтисодиёти миллӣ дар заминаи принсипҳои рушди устувор мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тасдиқшуда бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ ва имзои электронӣ».
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасониҳои электронӣ ва низоми пардохт».
4. Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025.
5. Барномаи давлатии рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025.
6. Барномаи савдои электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2025–2029.
7. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.
8. Стратегияи рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040.
9. Холматов М.М. Нақши давлат дар ташаккули иқтисодиёти рақамии Тоҷикистон // Маҷаллаи илмии «Иқтисодиёти Тоҷикистон». - 2018. - №2. - С. 34–41.
10. Холматов М.М. Хусусиятҳои рушди иқтисоди рақамӣ ҳангоми гузариш ба рушди инноватсионии иқтисодиёти Тоҷикистон // Маҷаллаи илмии «Иқтисодиёти Тоҷикистон». - 2017. - №3. - С. 119–134.
11. Ешугова С.К. Развитие электронной коммерции в условиях цифровизации // Новые технологии. - 2021. - Т. 17, №3.
12. Жильцов Д.А. Методика оценки результативности маркетинговых решений в системе управления интернет-маркетингом // Вестник Московского финансово-юридического университета МФЮА.
13. Гишлакаев С.У., Джангаров А.И., Шахбанова З.И. Цифровая экономика и устойчивое развитие: роль цифровых технологий в решении экологических и социальных проблем // Научный журнал. - 2023.
14. Туровец Ю., Проскурякова Л., Стародубцева А., Бьянко В. «Зелёная» цифровая трансформация в электроэнергетике // Форсайт. - 2021.
15. Қаюмова Ш. Дурнамои амалисозии Консепсияи иқтисоди рақамии Тоҷикистон: сӯҳбат бо АМИТ «Ховар». - Душанбе, 2020.
16. UNCTAD. Digital Economy Report 2024. - Geneva: United Nations, 2024.
17. UNEP. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. - Nairobi: United Nations Environment Programme, 2011.
18. World Bank. World Development Report: Data for Better Lives. - Washington, DC: World Bank, 2021.
19. OECD. Measuring the Digital Transformation: A Roadmap for the Future. - Paris: OECD Publishing, 2019.
20. Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. Marketing 4.0: Moving from Traditional to Digital. - Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2017.

УДК 338.43:502.131.1

РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДӢ: ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА АФКОРИ ИЛМӢ НИСБАТ БА ОН

Мирзон Некрӯз Мирзон
номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири шуъбаи омӯзиши равандҳои кластеркунонӣ дар комплекси агросаноатии Институти иқтисодиёт ва таҳқиқи системавии рушди кишоварзии Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявӣ аз ақидаҳои олимону муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ оид ба рушди устувор мавриди баррасӣ қарор гирифта, масъалаи мазкур муҳаррики асосии татбиқи Консепсияи гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди устувор маҳсуб меёбад. Таҳқиқот нишон додааст, ки воқеан рушди устувор беш аз пеш ҳамчун шакли воридшавии ҷомеаи инсонӣ ба модели нави рушди ояндадор эътироф карда мешавад. Пеш аз ҳама, ҷанбаи миллии рушди устувор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар истиқрор ҳамчун давлати соҳибистиқлол, зарурати ҳар чӣ зудтар аз байн бурдани мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ, бӯҳрони экологӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ, ворид шудан ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҳифзи муносибатҳои дӯстона бо дигар кишварҳои ҷаҳон ифода меёбад. Пешниҳод гардидааст, ки яке аз ҷанбаҳои муҳими рушди устувори иқтисодӣ ин рушди устувори иқтисодиёти кишоварзӣ буда, ин соҳаи муҳим дар меҳвари сиёсати иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи хоси худро дорад.

Калидвожаҳо: рушди устувор, рушди устувори иқтисодӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, экологӣ, муҳити зист, тағйирёбии иқлим, захираҳо, ҷомеа, олами мавҷудот.

УСТОЙЧИВОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И НАУЧНЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С НИМ

Мирзон Некруз Мирзон
кандидат экономических наук, заведующий отделом изучения кластерного процесса в агропромышленном комплексе Института экономики и системного анализа развития сельского хозяйства Таджикской академии сельскохозяйственных наук. Республика Таджикистан, Душанбе

В данной статье рассматриваются теоретические аспекты взглядов отечественных и зарубежных учёных-исследователей, и данный вопрос является драйвером реализации Концепции перехода к устойчивому развитию. Исследования показали, что действительно устойчивое развитие всё чаще признаётся как форма вступления человеческого общества в новую модель устойчивого развития. Прежде всего, национальный аспект устойчивого развития Республики Таджикистан отражается в становлении как независимого государства, необходимости скорейшего устранения социально-экономических проблем, экологического кризиса, повышения уровня жизни населения, вхождения в мировое сообщество и поддержания дружественных отношений с другими странами на основе взаимовыгодного сотрудничества. Предложено, что одним из важнейших аспектов устойчивого экономического развития является устойчивое развитие аграрной экономики, и эта важнейшая отрасль занимает особое место в социально-экономической политике Республики Таджикистан.

Ключевые слова: устойчивое развитие, устойчивое экономическое развитие, социальное, экономическое, экологическое, окружающая среда, изменение климата, ресурсы, мир существования.

SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT: THEORETICAL ASPECTS AND SCIENTIFIC REFLECTIONS RELATED TO IT

Mirzon Nekruz Mirzon
Candidate of Economics, Head of the Department for Studying the Cluster Process in the Agro-industrial Complex, Institute of Economics and System Analysis of Agricultural Development of the Tajik Academy of Agricultural Sciences. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines the theoretical aspects of the views of domestic and foreign research scientists, and this issue is a driver for the implementation of the Concept of the transition to sustainable development. Research has shown that truly sustainable development is increasingly recognized as a form of entry of human society into a new model of sustainable development. First of all, the national aspect of the sustainable development of the Republic of Tajikistan is reflected in its establishment as an independent state, the need to eliminate social and economic problems and the environmental crisis as soon as possible, improve the living standards of the population, join the international community, and maintain friendly relations with other countries based on mutually beneficial cooperation. It is suggested that one of the most important aspects of sustainable economic development is the sustainable development of the agricultural economy.

Keywords: sustainable development, economic sustainable development, social, economic, ecology, environmental, climate change, resources, the world of existence.

МУҚАДДИМА

Гузариш ба иқтисоди бозаргонӣ дар назди давлату Ҳукумат масъалаи рушди устувор ва гузариш ба ин фазои мусоидро яке аз масъалаҳои бисёр муҳиму мураккаб гардонида, ҳалли он таваҷҷуҳу суботкории аҳли ҷомеаро тақозо менамояд. Мақсади асосии гузариш ба рушди устувор ин таъмини рушди устувори иҷтимоию

иқтисодӣ бо нигоҳ доштани муҳити мусоиди зист, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ ҷиҳати қонеъгардонии эҳтиёҷоти наслҳои имрӯза ва ояндаи кишвар дар заминаи таъмини рушди устувори иқтисодиёти кишоварзӣ фаҳмида мешавад. Вале барои дарки дақиқи мафҳуми рушд зарур аст ба андешаҳои олимону коршиносон таваҷҷуҳ намуд.

Дар шароити муосир бисёре аз олимону муҳаққиқон ва ходимону сиёсатмадорони фаъоли ҷомеаи ҷаҳонӣ диққати худро бештар ба муайян кардани мазмуни калимаҳое ба монанди ташаккул, рушд, инкишоф, рушди иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва молиявӣ дода, аксар вақт дар адабиётҳои илмӣ барои ташаккули иқтисодиёти устувор калимаи «рушд»-ро истифода мебаранд. Ин гурӯҳи олимон мафҳуми рушди иқтисодиро ҳамеша зери баррасиву муҳокимаронӣ қарор дода, бар он назаранд, ки тараққиёти иқтисодии ҷаҳон зарурати иваз кардани тамоюли рушди худро дошта, ин зарурият метавонад бе ягон таъсири манфӣ расонидан ба дигар бахшҳои иқтисодиёт ба ҳолати рушди устувор гузарад. Барои баромадан аз чунин ҳолати тамоюли рушд ва гузаштан ба ҳолати рушди устувор, барои аксари давлатҳое, ки дар ҳолати гузариш ва ё рӯ ба тараққӣ қарор доранд, зарур аст аз абзорҳои махсус истифода баранд, чунки бо чунин системаи анъанавии рушди иқтисодӣ дар шароити босуръати инкишофи илму техника гузаштан ба ҳолати рушди устувор дар муддати кӯтоҳ ғайриимкон аст.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар таҳқиқи мақола методҳои монографӣ ва таҳлили муқоисавӣ истифода шуда, масъалаи ҷанбаҳои назариявии рушди устувори иқтисодӣ ва ақидаҳои олимони ватанию хориҷӣ мавриди баррасӣ ва арзёбӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф дар таҳқиқоти худ масъалаи ҷанбаҳои назариявии рушди устувори иқтисодиро дида баромада, роҳҳои аз ноустувории иқтисодиёт гузаштанро пешниҳод намудааст. Фарзияи таҳқиқот аз он иборат аст, ки барои гузаштан ба модели нав ва тарзи фаъолияти муосир дар заминаи таъмини рушди комили устувор, дараҷаи фаҳмиш ва тафаккури илмию техникӣ ва инноватсионии аҳли ҷомеаи кишвар бо он сатҳ омода нест, ва гузаштан ба ин сохт барои мардуми кишвар вақт ва ҷаҳонбинии илмиро бештар тақозо менамояд.

Олими рус Л.В. Шукина қайд мекунад, ки гузариш ба рушди устувори иқтисодиёт, ки ба принсипҳои тамомияти экологӣ, амнияти иҷтимоӣ ва самаранокии иқтисодӣ асос ёфтааст, тамоюли умумиҷаҳонӣ мебошад, ки бо коҳиши гуногунии биологӣ, нобудшавии қабати озон, гармшавии глобалӣ, ифлосшавии экосистемаҳо, инчунин тақвияти фарқияти иҷтимоӣ дар байни табақаҳои алоҳидаи аҳолӣ ва кишварҳо вобаста аст. Таҷрибаи ҷаҳонӣ самаранокии модели рушди устувори иқтисодиёти миллии давлатҳоро, ки афзалиятҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологиро дар бар мегирад, исбот мекунад; дар айни замон масъалаҳои асосноккунии илмии механизмҳои ба даст овардани рушди устувор аз нуқтаи назари назариявӣ ва методологӣ баҳсбарангез мебошанд [1, с. 38]. Олимони ватанӣ Ф. Азизов ва Ҳ. Умаров оид ба рушди устувор ибрози андеша намуда қайд намудаанд, ки аллакай дар Тоҷикистон раванди гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати рушди устувор таҳти кумаку дастгирӣ ва таъсири муназзами ташкилоту созмонҳои бонуфузи байналхалқӣ қарор дорад, гарчанде ки тафаккур ва шуури ҷамъиятӣ дар мамлакат ба таври лозима ба ҷустуҷӯи роҳҳои гузариш ба рушди устувор он қадар омода нест [2, с. 9].

НАТИҶАҲО

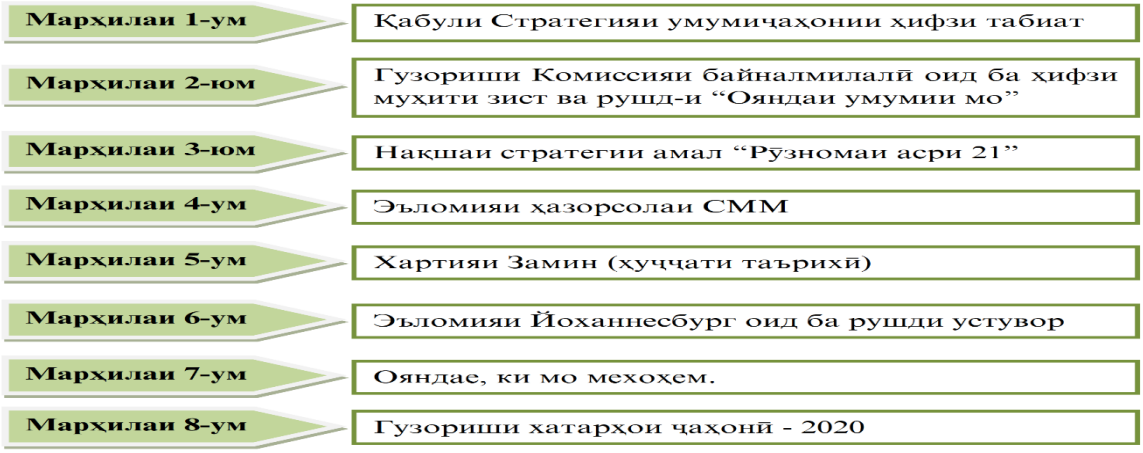
Иқтисодиёти кишварро аз ҳолати ноустуворӣ ба ҳолати устувор гузаронидан танҳо бо усулҳои муосир, яъне бо усулҳои инноватсионӣ ва диди нав, метавон рушд дод. Бо чунин роҳҳо ва назари нав метавон ба рушди иқтисодиёт суръат бахшида, иқтидори сармояи инсониро зиёд намуд, ҷойҳои нави кориро эҳё карда, дар ин замина ба таъмини аҳолӣ бо ҷойи кор ва кам кардани сатҳи бекорӣ мусоидат намуда, раванди муҳоҷиратро коҳиш дода, ба баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва ба афзоиши дигар иқтидорҳои иқтисодиёти кишвар таъсири мусбат расонид, ки дар натиҷа рушди устувори иқтисодӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба таври оптималӣ таъмин хоҳад шуд. Гузаштан ба ҳолати рушди устувори иқтисодӣ, ки бар пояи марказиятии экологӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ такя мекунад, тамоюли умумиҷаҳонӣ буда, барои он ки ҷомеаи шаҳрвандӣ ин гузаришро қабул ва зарур донад, ба татбиқи ду вазифаи бо ҳам алоқаманд диққат додан зарур аст: аввалан, ҳамаи ҷомеаи шаҳрвандии кишварҳои дунё бояд донанд, ки бо равиши кунунии тамоюли рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва экологӣ дар оянда эҳтимоли пайдоиши хатарҳои зиёд вуҷуд дорад; дуюм, ки ҳанӯз ҳам аксари сарватмандони ҷомеаи ҷаҳонӣ ба пуррагӣ дарк накардаанд, ки ҷомеаи инсонӣ бо чӣ мушкилӣ ва хатарҳо рӯ ба рӯ ҳаст.

Профессори украинӣ Н.В. Багров андешаи худро дар заминаи Саммити Рио-де-Жанейро ибрози назар намуда, қайд менамояд, ки «...рушди устувор истилоҳест, ки майлу хоҳиши ҷомеаи ҷаҳонӣ барои дарёфти роҳҳои мавҷудияти олами инсоният дар рӯи замин равона бошад ва имкон пайдо намояд, ки чунин шароити муносиб барои наслҳои оянда хатари ҷиддӣ эҷод накунад ва ҳамчун мерос ба онҳо боқӣ гузошта шавад» [3, с. 127]. Ходимони илмии Институти географияи Академияи илмҳои Русия Н.Н. Клюев, Г.В. Сдасюк ва А.А. Тишков моҳияти мафҳуми рушди устуворро таҳия карда, қайд менамоянд: «...рушди устувор ин раванди бисёрзинагии иерархии идорашавандаи рушди муштараки эволютсионии табиат ва ҷомеа мебошад, ки ҳадафи он таъмини ҳаёти солим ва пурмаҳсул дар ҳамоҳангӣ бо табиат барои наслҳои ҳозира ва оянда дар асоси ҳифз ва ғанӣ гардонидани мероси табиӣ ва фарҳангӣ мебошад» [4, с. 13]. Истилоҳи «рушди устувор» дар миёнаи асри XX пайдо шуда, фаҳмиши муносибати эҳтиёткорона ба олами табиат ва идоракунии самараноки онро ифода менамояд; ин мафҳум солҳои 80-уми асри гузашта пас аз гузориши Комиссияи байналмилалӣ оид ба муҳити зист ва рушд (КБМЗР) дар бораи «Ояндаи умумии мо» бештар паҳн шудааст.

Бори аввал дар гузориши КБМЗР оид ба мафҳуми устуворӣ чунин хулоса бароварда шудааст: «...рушди устувор ин равандест, ки эҳтиёҷоти замони имрӯзаро қонеъ намояд, вале имкониятҳои наслҳои ояндаро барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти худ зери хатар намегузорад» [5, с. 50]. Дар китоби «Наҷоти замин»-и Стратегияи Ҳаёти Устувор, ки дар ҳамоҳангӣ бо Иттиҳоди Умумиҷаҳонии Ҳифзи Табиат (IUCN), Барномаи Муҳити Зисти

СММ (UNEP) ва Хазинаи ҷаҳонии табиати ваҳшӣ (WWF) нашр шудааст, чунин таъриф дода шудааст: «...рушди устувор ин беҳтар намудани сатҳу сифати зиндагии одамонест, ки дар доираи тавонмандии дастгирии экосистемаҳо умр ба сар мебаранд» [6, с. 40]. Дар конфронси муҳити зист ва рушд, ки соли 1992 дар Рио-де-Жанейро баргузор гардид, бори аввал мушкилоти асри 21 дар атрофи рушди устувор баррасӣ шуда, чорабинӣ на танҳо ба масъалаҳои экологӣ, балки ба масъалаҳои ҷиддии иҷтимоию иқтисодии минтақа ва ҷаҳон низ нигаронида шуда буд.

Бо мақсади пайгирии гуногунии ақидаҳо ва инкишофи ғояҳо оид ба назарияи «рушди устувор», мо марҳилаҳои тамоюлии ин мафҳумро дар асоси санадҳои меъёрии байналмилалӣ пайгирӣ ва асоснок менамоем. Мутобиқи санадҳои байналмилалӣ, мафҳуми рушди устувор дар заминаи баргузории як қатор чорабиниҳои сатҳи баланди ҷаҳонӣ миёни иштирокдорон ва олимону коршиносон баррасӣ гардида, то имрӯз дар доираи муҳокимаронихои илмӣ ҳамчун ҳуҷҷати асосӣ истифода мегардад. Марҳилаҳои таърихии муҳокимаронӣ оид ба ин мафҳум дар расми 1 нишон дода шудаанд.

Расми 1. Марҳилаҳои таърихии муҳокимаронӣ оид ба мафҳуми «рушди устувор»

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Дар марҳилаи якум қабули Стратегияи умумиҷаҳонии ҳифзи табиат (соли 1980 дар шаҳри Глани Швейтсария) ба пайдоиши ғояҳо оид ба рушди устувор замина гузошт. Марҳилаи дуюм — гузориши «Ояндаи умумии мо» (соли 1987 зери роҳбарии Харлем Брунтланн Гру) — моҳияти рушди устуворро ҳамчун омили қонеъ намудани эҳтиёҷоти имрӯза бо ба инобат гирифтани ниёзҳои наслҳои оянда муайян кард. Марҳилаи сеюм — «Рӯзномаи асри 21» (3–14 июни соли 1992, Рио-де-Жанейро бо ҷонибдории 179 давлат) — ҳамкориҳои умумиҷаҳониро барои сифати баланди муҳити зист ва иқтисоди солим равона сохт. Марҳилаи чорум — Эъломияи ҳазорсолаи СММ (8 сентябри соли 2000) — ба муборизаи зидди камбизоатӣ, гуруснагӣ, беморӣ ва бесаводӣ нигаронида шуд. Марҳилаи панҷум — Хартияи Замин (29 июни соли 2000, Гаага) — ҷомеаро ба адолат, осоиштагӣ ва устуворӣ даъват намуд. Марҳилаи шашум — Эъломияи Йоханнесбург (2–4 сентябри соли 2002) — рушдро дар заминаи се унсур (иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва муҳити зист) тасдиқ кард. Марҳилаи ҳафтум — «Ояндае, ки мо мехоҳем» (Рио+20, 20–22 июни соли 2012) — масъалаи иқтисоди «сабз» ва аз байн бурдани камбизоатиро баррасӣ намуд. Марҳилаи ҳаштум - Форуми иқтисодии ҷаҳонии Давос дар «Гузориши хатарҳои ҷаҳонӣ - 2020» тағйирёбии иқлимро ҳамчун яке аз панҷ хатари асосии ҷаҳонӣ арзёбӣ кард.

МУҲОКИМА

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад, дар асоси ӯҳдадориҳои байналмилалӣ, мутобиқи «Рӯзнома барои асри XXI», Мақсадҳои рушди ҳазорсола ва Эъломияи Йоханнесбург оид ба ҳифзи муҳити зист, Консепсияи гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди устувор барои солҳои 2007–2030-ро таҳия намудааст (бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 октябри соли 2007, № 500). Мутобиқи ин Консепсия, рушди устувори кишвар ин рушдест, ки эҳтиёҷоти насли имрӯзаро қонеъ гардонида, имконияти насли ояндаро ҷиҳати қонеъгардонии эҳтиёҷоташ таҳти хатар қарор намедиҳад [7, с. 1]. Имрӯзҳо ҷомеаи ҷаҳонӣ ба хулосае омадааст, ки идомаи рушди бебоздошти иқтисодӣ тибқи ҳолатҳои воқеӣ инсониятро ба фоҷиа рӯ ба рӯ хоҳад кард: аввал ин ки ҳангоми нигоҳ доштани шароитҳои мавҷудаи такрористеҳсол дар дурнамои наздик асосҳои захиравии истеҳсолот қатъ мегардад; дуюм, технология ва муносибатҳои афзалиятдоштаи имрӯза метавонад ҷомеаро ба фалокат рӯ ба рӯ созад; ва сеюм, ба гурӯҳҳои иҷтимоӣ тақсим гардидани ҷаҳон метавонад боиси дарҳамшикании шадид гардад [8, с. 26].

Олими ватанӣ профессор Ғаниев Т.Б. дар асари худ рушди устуворро дар заминаи омилҳои табиӣ, иҷтимоӣ, экологӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ бо ниёзҳои ҳозира ва ояндаи инсон маънидод карда, қайд менамояд, ки рушди устувор на ба эътидол овардани ҳолати захираҳо, балки раванди тағйир додани онҳо мебошад, ки дар он истеҳсоли мутавозин бо назардошти оянда таъмин карда шавад [11, с. 18–20]. Олимону муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки рушди устувори иқтисодӣ ҳамчун тавонмандии иқтисодиёт барои муназзам афзоиш додани раванди истеҳсолот ва беҳ намудани сатҳи некӯаҳволӣ дар давраи дарозмуддат, бо ҳамоҳангсозии омилҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва экологӣ фаҳмида мешавад; ин раванд бояд на танҳо ба афзоиши ММД мусоидат намояд, балки мутобиқатии суръати истеҳсолот ба иқтидорҳои мавҷударо ба инобат гирад ва барои коҳиш додани зарар ба муҳити зист ба масъалаи паст намудани суръати афзоиш дар истифодаи захираҳои табиӣ диққат диҳад [10, с. 26].

Умуман қайд менамоем, ки рушди устувори иқтисодӣ ин рушди мутавозин аст, ки ниёзҳои насли ҳозираро бидуни зарар ба оянда қонеъ мекунад. Он самаранокии иқтисодӣ, адолати иҷтимоӣ, масъулияти экологӣ ва идоракунии корпоративиро дар заминаи принсипҳои ESG (Environmental, Social, and Governance) муттаҳид намуда, суботи дарозмуддат, истифодаи оқилонаи захираҳо ва беҳтар кардани сифати зиндагии одамонро таъмин менамояд (расми 2).

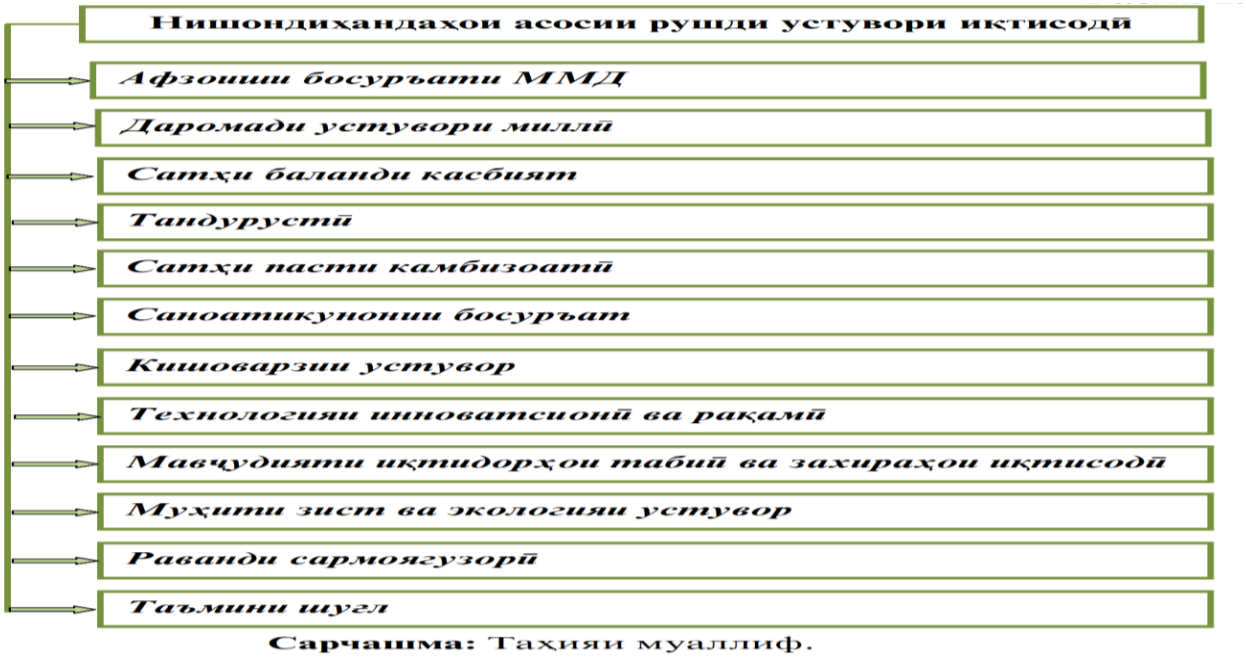

Расми 2. Таснифи илмии ESG (Environmental, Social, and Governance)

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Истилоҳи ESG (Environmental, Social, and Governance) — таҳти истилоҳи тоҷикӣ «ҳифзи муҳити зист, вазъи иҷтимоӣ ва идоракунии корпоративӣ» ифода гардида, дарки моҳияти он дар шароити муосир ба таҳлил ва баҳодиҳии фаъолияти самараноки корхонаву ташкилотҳо бе таъсири манфӣ ба олами мавҷудот нигаронида шудааст. Консепсияи мазкур таҳти таснифи илмии ESG барои муайян кардан ва арзёбӣ намудани сатҳи устувории иқтисодӣ, некӯаҳволии иҷтимоӣ ва идоракунии самараноки корпоративӣ истифода гардида, дар шароити кунунӣ яке аз критерияҳои муҳими арзёбӣ барои шахсони сармоягузор, давлату ҳукумат ва аҳли ҷомеа маҳсуб меёбад [12, с. 5–8]. Нишондиҳандаҳое, ки рушди устувори иқтисодиро дар шароити муосир таъмин мекунанд, дар расми 3 нишон дода шудаанд.

Инчунин дигар олимони ватанӣ рушди устуворро дар заминаи омилҳои табиӣ, иҷтимоӣ, экологӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ бо ниёзҳои ҳозира ва ояндаи инсон маънидод карда, қайд менамоянд, ки рушди устувор на ба эътидол овардани ҳолати захираҳо, балки раванди тағйир додани онҳо мебошад, ки дар он истеҳсоли мутавозин бо назардошти оянда таъмин карда шавад [13, с. 16–17; 14, с. 45–46]. Дар масъалаи муайян кардан ва гузаштан ба ҳолати рушди устувор миёни муҳаққиқон ва коршиносони ватаниву хориҷӣ то ҳол баҳсҳои зиёде идома дорад, то ин ки зарурият ва аҳамияти рушди устувор ба таври ниҳоӣ муайян карда шавад. Дар партави ин баҳсҳои назариявӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки рушди устувор бояд чунин рушде бошад, ки таъсири қувваҳои антропогенӣ ба муҳити табиат аз меъёр зиёд набошад; барои самарабахш будани робитаи инсон ба муҳити табиат бояд масъалаи баланд бардоштани маърифати маънавию экологӣ дар дараҷаи аввал қарор дошта бошад [9, с. 11–13].

Расми 3. Нишондиҳандаҳои таъминкунандаи рушди устувори иқтисодӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, рушди устувори иқтисодӣ яке аз ҷанбаҳои асосии рушди устувор ба ҳисоб рафта, на танҳо ба даст овардан ва нигоҳ доштани нишондиҳандаҳои баланди макроиқтисодӣ, балки тамоюли рушди бомароми иҷтимоӣ ва экологии кишварро, ки ҳамбастагии ин низомҳоро дар як меҳвар тавсия медиҳад, ифода мекунад ва ба оқилона истифода бурдани иқтидорҳои мавҷуда бо мақсади ҳифзи муҳити зист нигаронида шудааст. Яъне, ин мафҳум шаҳодат медиҳад, ки агарчӣ рушди устувори иқтисодӣ яке аз параметрҳои асосии рушди устувор бошад ҳам, таваҷҷуҳи он бояд ба истифодаи самараноки захираҳои табиию иқтисодӣ равона гардад, то ин ки чунин раванди бонизом дар ояндаи дарозмуддат хизмат карда тавонад ва имкони ба рушди устувор ва рушди устувори иқтисодӣ гузаштанро дошта бошад.

Пеш аз ҳама, ҷанбаи миллии рушди устувор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар зарурати аз байн бурдани мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ, бартараф намудани бӯҳрони экологӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ ва ворид шудан ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ифода меёбад. Яке аз ҷанбаҳои муҳими рушди устувори иқтисодӣ ин рушди устувори иқтисодиёти кишоварзӣ буда, ин соҳаи муҳим дар меҳвари сиёсати иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи хоси худро дорад, ва тадбирҳо оид ба амалигардонии чунин сиёсати устуворона яке аз масъалаҳои ҷиддӣ ва масъулиятнок дар назди давлату миллат ва хосатан бахши кишоварзии мамлакат ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Шукина Л.В. Теоретические аспекты устойчивого развития региональных социально-экономических систем // Псковский регионологический журнал. – 2015. – № 21. – С. 38.

2. Умаров Х., Азизов Ф. Аграрный сектор экономики: пути перехода к устойчивому развитию. – Германия, 2019. – С. 9.

3. Багров Н.В. Региональная геополитика устойчивого развития. – Киев: «Лыбидь», 2002. – С. 124.

4. Национальное природопользование. Международные программы, зарубежный и российский опыт. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2010. – С. 13.

5. Наше общее будущее. – М.: Прогресс, 1989. – С. 50.

6. Лосев К.С. Экологические проблемы и перспективы устойчивого развития России в XXI веке. – М.: Космосинформ, 2001. – С. 40.

7. Консепсияи гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди устувор барои солҳои 2007–2030 (бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 октябри соли 2007, № 500 тасдиқ шудааст).

8. Устойчивое развитие. Новые вызовы. – М.: Аспект-Пресс, 2015. – С. 26.

9. Николаев А.А., Пахно В.С. Устойчивость сельскохозяйственного производства и пути его повышения // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2001. – № 4. – С. 13–15.

10. Пиризода Дж.С. Разумная аграрная политика — основа устойчивого развития отрасли // Актуальные проблемы учёта, анализа и финансово-кредитных ресурсов в АПК: сборник научных статей. – Душанбе, 2018. – С. 5–8.

11. Ганиев Т.Б. Пути устойчивого эколого-экономического развития аграрного производства Таджикистана. – Душанбе, 1995. – С. 18–20.

12. Мадаминов А.А. Проблемы устойчивого развития аграрного сектора Таджикистана. – Душанбе, 2006. – С. 32–33.

13. Файзуллаева К.Н., Мирзон Н.М. Обеспечение устойчивого развития сельского хозяйства горных районов Таджикистана. – Душанбе, 2024. – С. 16–17.

14. Шаропов У. Экономическая устойчивость развития агросистем // Кишоварз. – 2005. – № 1. – С. 45–46.

УДК: 378

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ В ТУРИЗМЕ

Кадырова Махира Ишоновна
кандидат экономических наук, доцент кафедры туризма и бизнеса гостеприимства Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются современные требования к профессиональной подготовке в сфере туризма в условиях цифровой трансформации, устойчивого развития и изменения требований рынка труда. Обосновывается необходимость перехода от традиционных образовательных моделей к компетентностно-ориентированной и практико-ориентированной подготовке для обеспечения соответствия квалификации выпускников реальным потребностям туристской индустрии. На основе анализа международных рекомендаций и стандартов, разработанных UN Tourism (UNWTO), OECD, UNESCO и Международной организацией труда (ILO), выявлены ключевые группы компетенций современных специалистов туризма, включая профессиональные, управленческие, цифровые и «зелёные» навыки. Особое внимание уделяется практико-ориентированным моделям обучения, дуальному образованию, вовлечению работодателей в образовательный процесс и современным подходам к оценке качества. Сделан вывод о том, что модернизация систем профессиональной подготовки является важнейшим условием устойчивого развития и конкурентоспособности туристской отрасли.

Ключевые слова: туризм, профессиональная подготовка, компетенции, туристское образование, рынок труда, цифровые навыки, устойчивое развитие, качество образования.

CONTEMPORARY REQUIREMENTS FOR PROFESSIONAL TRAINING IN TOURISM

Kadyrova Makhira Ishonovna
PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Tourism and Hospitality Business, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe,

The article examines contemporary requirements for professional training in the tourism sector under conditions of digital transformation, sustainable development, and changing labor market demands. The necessity of shifting from traditional educational models to competence-based and practice-oriented training is substantiated in order to ensure alignment between graduate qualifications and the real needs of the tourism industry. Based on an analysis of international guidelines and standards developed by UN Tourism (UNWTO), OECD, UNESCO, and the International Labour Organization (ILO), the key competence groups of modern tourism professionals are identified, including professional, managerial, digital, and green skills. Particular attention is paid to practice-oriented learning models, dual education, employer involvement in the educational process, and modern approaches to quality assessment.

Keywords: tourism, professional training, competencies, tourism education, labor market, digital skills, sustainable development, quality of education.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобальных социально-экономических трансформаций, ускоренной цифровизации и усиления требований к устойчивому развитию туризм продолжает сохранять статус одной из наиболее динамичных и трудоёмких отраслей мировой экономики. По данным международных организаций, туризм и смежные отрасли обеспечивают миллионы рабочих мест и играют важную роль в диверсификации национальных экономик, развитии регионов и повышении качества жизни населения [4]. Вместе с тем именно человеческий капитал остаётся ключевым фактором конкурентоспособности туристских дестинаций, предприятий и национальных туристских систем в целом. Современный этап развития туризма характеризуется ростом требований к качеству сервиса, безопасности, индивидуализации туристских продуктов, экологической и социальной ответственности бизнеса. Эти тенденции обуславливают необходимость пересмотра традиционных подходов к профессиональной подготовке кадров для туристской отрасли. Если ранее основной акцент делался на освоении теоретических знаний и базовых профессиональных умений, то в настоящее время приоритет смещается в сторону формирования комплексных компетенций, включающих цифровые, управленческие, коммуникативные и «зелёные» навыки [1].

Международные организации - UN Tourism (UNWTO), OECD, UNESCO, Международная организация труда (ILO) - в своих аналитических и программных документах подчёркивают, что дефицит квалифицированных кадров и несоответствие системы образования потребностям рынка труда становятся серьёзным ограничением устойчивого развития туризма [2; 5]. В этой связи профессиональная подготовка специалистов туризма рассматривается не только как элемент образовательной политики, но и как важнейший инструмент социально-экономического развития. Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью научного осмысления современных требований к профессиональной подготовке в туризме с учётом международных стандартов, глобальных трендов и трансформации рынка труда. Для стран с развивающейся туристской отраслью, включая государства Центральной Азии, данная проблема приобретает особое значение в контексте интеграции в мировое туристское пространство и повышения конкурентоспособности национальных туристских продуктов.

Цель статьи - систематизировать и обосновать современные требования к профессиональной подготовке кадров в сфере туризма на основе анализа международных подходов, компетентностных моделей и образовательных практик. Для достижения поставленной цели в статье решаются следующие задачи: раскрыть теоретико-методологические основы профессиональной подготовки в туризме; проанализировать современные международные требования и стандарты подготовки туристских кадров; обосновать компетентностную модель специалиста туризма; выявить роль цифровых и «зелёных» навыков в системе профессионального образования; определить направления модернизации содержания и технологий обучения. Научная новизна исследования заключается в комплексном подходе к обоснованию требований к профессиональной подготовке специалистов туризма, объединяющем компетентностную, цифровую и устойчивую парадигмы развития образования.

МЕТОДОЛОГИЯ

Профессиональная подготовка в сфере туризма представляет собой сложный социально-экономический и педагогический процесс, направленный на формирование у обучающихся совокупности знаний, умений, навыков и ценностных установок, необходимых для эффективной деятельности в туристской индустрии. В научной литературе данное понятие рассматривается с позиций теории человеческого капитала, компетентностного подхода и концепции непрерывного образования. Согласно теории человеческого капитала, инвестиции в образование, профессиональную подготовку и повышение квалификации работников рассматриваются как один из ключевых факторов долгосрочного экономического роста, поскольку они способствуют увеличению производительности труда, повышению качества производимых товаров и услуг, а также укреплению устойчивости социально-экономического развития в целом [6]. Для туристской отрасли, характеризующейся высокой долей живого труда, преобладанием сервисных операций и прямым взаимодействием персонала с потребителем, роль человеческого капитала приобретает особое значение. Именно персонал туристских предприятий формирует первичное впечатление о туристском продукте и дестинации в целом, что напрямую влияет на удовлетворённость туристов, их лояльность и готовность к повторным визитам.

Компетентностный подход, получивший широкое распространение в международной образовательной практике, основывается на переориентации системы профессиональной подготовки с усвоения преимущественно теоретических знаний на достижение измеримых результатов обучения, выраженных в форме совокупности профессиональных, универсальных и социально-коммуникативных компетенций. В рамках данного подхода ключевым становится не объём переданной информации, а способность выпускников эффективно применять полученные знания и навыки в реальных профессиональных ситуациях. UN Tourism подчёркивает, что современные образовательные программы в сфере туризма должны быть тесно связаны с потребностями рынка труда, учитывать требования работодателей и обеспечивать практикоориентированную подготовку, формирующую готовность выпускников к непосредственному включению в профессиональную деятельность [1]. Это предполагает внедрение модульных и гибких образовательных траекторий, развитие дуальных форм обучения, расширение участия работодателей в разработке учебных планов и оценке результатов обучения.

Существенное влияние на развитие теории и практики профессиональной подготовки оказывает концепция непрерывного образования (lifelong learning), в рамках которой обучение рассматривается не как разовый этап профессиональной социализации, а как непрерывный и динамичный процесс обновления, углубления и расширения знаний, навыков и компетенций на протяжении всей трудовой жизни человека. Для туристской отрасли, характеризующейся высокой чувствительностью к сезонным колебаниям спроса, технологическим инновациям, изменениям потребительского поведения и внешним шокам, концепция непрерывного образования приобретает особое значение. Организация экономического сотрудничества и развития (OECD) подчёркивает, что системы профессионального образования и подготовки кадров должны быть гибкими, адаптивными и ориентированными на потребности рынка труда, обеспечивая возможности для переподготовки и повышения квалификации работников туристской отрасли на различных этапах их профессиональной карьеры [4]. В рамках педагогической науки профессиональная подготовка кадров для сферы туризма всё чаще рассматривается через призму практико-ориентированного обучения, предполагающего тесную интеграцию теоретической подготовки с реальной профессиональной деятельностью [7]. Таким образом, теоретические основы профессиональной подготовки в туризме формируются на стыке экономических, педагогических и управленческих концепций и требуют комплексного междисциплинарного подхода.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Современные требования к профессиональной подготовке в туризме во многом формируются под влиянием международных организаций и наднациональных институтов, разрабатывающих рекомендации, стандарты и рамки квалификаций. UN Tourism в своих программных документах подчёркивает необходимость переосмысления туристского образования с учётом целей устойчивого развития, цифровой трансформации и изменений на рынке труда [1]. OECD в докладах «Tourism Trends and Policies» указывает на структурные проблемы рынка труда в туризме, включая высокий уровень текучести кадров, сезонность занятости и дефицит квалифицированных специалистов [4]. UNESCO рассматривает профессиональную подготовку в туризме в контексте «двойного перехода» — цифрового и экологического, подчёркивая необходимость интеграции цифровых и «зелёных» навыков в образовательные программы [8]. Международная организация труда (ILO) акцентирует внимание на аспектах достойного труда, социальной ответственности и защиты прав работников туристской отрасли [9]. Важным инструментом унификации требований к компетенциям выступают международные и региональные классификаторы навыков, в частности европейская система ESCO [10].

Таким образом, международные требования к профессиональной подготовке в туризме характеризуются следующими ключевыми признаками: ориентация на компетенции и результаты обучения; интеграция цифровых и устойчивых навыков; практико-ориентированность и связь с рынком труда; обеспечение социальной ответственности и достойного труда. В условиях усложнения туристской деятельности и роста требований к качеству услуг особое значение приобретает формирование комплексной компетентностной модели специалиста туризма. Современные исследования и международные рекомендации позволяют выделить несколько ключевых групп компетенций, которые должны быть сформированы у выпускников туристских образовательных программ [1; 4].

Профессионально-функциональные компетенции включают знания и умения, непосредственно связанные с оказанием туристских услуг и формированием туристского продукта (навыки разработки маршрутов и пакетов услуг, организации обслуживания, взаимодействия с поставщиками и клиентами, обеспечение безопасности туристов). Управленческие компетенции охватывают способности к планированию, организации и контролю деятельности туристских предприятий, включая основы финансового управления, маркетинга, управления персоналом, проектного менеджмента и качества услуг; OECD подчёркивает, что управленческие навыки становятся особенно востребованными в условиях роста малого и среднего бизнеса в туризме [4]. Коммуникативные и межкультурные компетенции включают владение иностранными языками, навыки делового общения, межкультурную чувствительность и эмоциональный интеллект. Цифровые компетенции охватывают использование цифровых платформ бронирования, систем управления взаимоотношениями с клиентами (CRM), инструментов цифрового маркетинга и анализа данных [10]. Компетенции устойчивого развития и социальной ответственности предполагают знание принципов устойчивого туризма, экологической безопасности, рационального использования ресурсов, а также понимание социальной роли туризма и ответственности перед местными сообществами [8; 9].

Одной из отличительных особенностей современного этапа развития профессионального образования в туризме является возрастающая роль цифровых и «зелёных» навыков. Цифровизация туристской отрасли проявляется в широком использовании онлайн-платформ бронирования, цифровых каналов маркетинга, систем управления данными и автоматизации бизнес-процессов. В этой связи специалисты туризма должны обладать не только пользовательскими, но и аналитическими цифровыми навыками, позволяющими принимать обоснованные управленческие решения [6]. OECD отмечает, что подготовка туристских кадров должна включать развитие цифровой грамотности, навыков работы с данными и понимание принципов цифровой трансформации бизнеса [5]. Не менее значимым направлением является формирование «зелёных» навыков, связанных с устойчивым управлением туристской деятельностью: UNESCO подчёркивает, что специалисты туризма должны быть готовы работать в условиях перехода к «зелёной» экономике, внедрять экологически ответственные практики и оценивать воздействие туристской деятельности на окружающую среду [8]. «Зелёные» навыки в туризме включают умения по управлению ресурсами (энергия, вода, отходы), разработке экологически ориентированных туристских продуктов, взаимодействию с местными сообществами и сохранению культурного и природного наследия.

ОБСУЖДЕНИЕ

Одним из ключевых требований к современной системе профессиональной подготовки в туризме является её практико-ориентированный характер. Это обусловлено спецификой туристской деятельности, в которой профессиональная состоятельность специалиста определяется не только объёмом теоретических знаний, но прежде всего способностью применять их в реальных условиях обслуживания туристов, управления процессами и принятия решений. Международный опыт показывает, что наибольшей эффективностью обладают модели подготовки, основанные на интеграции обучения и практической деятельности. UN Tourism подчёркивает необходимость тесного взаимодействия образовательных учреждений с туристским бизнесом, включая участие работодателей в разработке учебных программ, организации практик и оценке результатов обучения [1]. Важной формой реализации практико-ориентированного подхода является дуальное обучение, при котором значительная часть образовательного процесса проходит непосредственно на предприятиях туристской индустрии [2]. Не менее значимым инструментом является проектное обучение, в рамках которого студенты разрабатывают туристские продукты, маршруты, маркетинговые стратегии или проекты устойчивого развития дестинаций [4].

Практико-ориентированные модели подготовки также включают производственные и преддипломные практики; учебные тренинговые центры (модельные гостиницы, турагентства, туристские офисы); симуляционные технологии и кейс-методы; наставничество со стороны представителей индустрии. OECD подчёркивает, что именно практико-ориентированное обучение позволяет сократить разрыв между системой образования и реальными потребностями туристского рынка труда, повышая трудоустраиваемость выпускников [5]. Качество профессиональной подготовки в туризме является важнейшим условием доверия со стороны работодателей, государства и общества. Международные рекомендации подчёркивают необходимость внедрения систем оценки, основанных на результатах обучения (learning outcomes); UN Tourism отмечает, что оценка должна отражать способность выпускника выполнять профессиональные функции, а не только воспроизводить теоретические положения [1]. К основным инструментам оценки качества относятся компетентностные экзамены и зачёты; демонстрационные экзамены с участием работодателей; портфолио проектов и практических работ; независимая оценка квалификаций. В контексте международных практик всё большее распространение

получают микроквалификации и краткосрочные сертификаты, подтверждающие освоение конкретных навыков [5].

Несмотря на очевидную необходимость модернизации системы профессиональной подготовки, реализация современных требований сталкивается с рядом проблем и ограничений. Одной из ключевых проблем является недостаточная материально-техническая база многих образовательных учреждений, что ограничивает возможности внедрения практико-ориентированных и цифровых форм обучения [6]. Существенным ограничением остаётся дефицит преподавателей, обладающих актуальным отраслевым опытом и цифровыми компетенциями [7]. Ещё одной проблемой является слабая вовлечённость работодателей в образовательный процесс: в ряде случаев сотрудничество между вузами и туристскими предприятиями носит формальный характер, что снижает эффективность практик и стажировок [4]. Дополнительные сложности связаны с сезонностью туристской деятельности, нестабильностью занятости, ограниченными возможностями финансирования образовательных программ и недостаточной популярностью туристских профессий среди молодёжи. ILO подчёркивает, что решение данных проблем требует комплексного подхода, включающего государственную поддержку, развитие социального партнёрства и повышение привлекательности труда в туристской отрасли [9].

Перспективы развития профессиональной подготовки в туризме связаны с дальнейшей интеграцией образования, бизнеса и государства, а также с активным использованием цифровых и устойчивых подходов. Одним из перспективных направлений является развитие модульных образовательных программ, позволяющих формировать индивидуальные траектории обучения и оперативно реагировать на изменения спроса на рынке труда [5]. Важную роль будет играть расширение международного сотрудничества в сфере туристского образования, включая академическую мобильность, совместные программы и обмен лучшими практиками; UN Tourism подчёркивает, что международное партнёрство способствует унификации требований к квалификациям и повышению качества подготовки кадров [1]. Развитие цифровых платформ обучения и онлайн-курсов создаёт дополнительные возможности для повышения квалификации работников туризма, особенно в регионах с ограниченным доступом к традиционным образовательным ресурсам [8]. Не менее значимым направлением остаётся углубление интеграции принципов устойчивого развития и социальной ответственности в образовательные программы [9].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что современные требования к профессиональной подготовке в туризме носят комплексный и многоаспектный характер. Они формируются под влиянием глобальных тенденций цифровизации, устойчивого развития, трансформации рынка труда и роста ожиданий потребителей туристских услуг. Международные организации и экспертные сообщества сходятся во мнении, что эффективная подготовка специалистов туризма должна быть ориентирована на формирование профессиональных, управленческих, цифровых и «зелёных» компетенций, а также обеспечивать практическую готовность выпускников к профессиональной деятельности [1; 4; 8].

Особое значение приобретает практико-ориентированный подход, партнёрство с индустрией, внедрение современных методов оценки качества подготовки и развитие системы непрерывного образования. Решение существующих проблем требует согласованных усилий государства, образовательных учреждений и туристского бизнеса. В целом модернизация профессиональной подготовки кадров в туризме является необходимым условием устойчивого развития отрасли, повышения её конкурентоспособности и эффективной интеграции в мировое туристское пространство.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. UNWTO. Tourism Education Guidelines. – Madrid: World Tourism Organization, 2022.
2. UNWTO. UNWTO Education Toolkit. – Madrid: World Tourism Organization, 2021.
3. UN Tourism. UN Tourism Education Programme. – Madrid, 2023.
4. OECD. Tourism Trends and Policies 2024. – Paris: OECD Publishing, 2024.
5. OECD. Tourism Policy Highlights 2024. – Paris: OECD Publishing, 2024.
6. OECD. Preparing the Tourism Workforce for the Digital Future // OECD Tourism Papers. – 2023.
7. Инновационное развитие профессионального туристского образования: монография / Российская международная академия туризма. – М.: Логос, 2012. – 339 с.
8. UNESCO. Education for Sustainable Development and the Green Transition in Tourism. – Paris: UNESCO Publishing, 2023.
9. ILO. Guidelines on Decent Work and Socially Responsible Tourism. – Geneva: International Labour Office, 2022.
10. European Commission. ESCO: European Skills, Competences, Qualifications and Occupations. – Brussels, 2023.

УДК: 339

МАСЪАЛАҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ РУШДИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ ТАВАССУТИ БЕҲТАРГАРДОНИИ ВАЗЪИ ҲАМГИРОИИ УМУМИИҚТИСОДӢ

Меникулов Саидшо Маҳмадуллоевич
Муаллими калони кафедраи молия ва фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии Данғара. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Данғара
Халифазода Ҷовидон Бобохон
Номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи андозбандӣ ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Пешрафтҳои доимии равандҳои ҷаҳонишавӣ дар шароити гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ талаб менамояд, ки ҳамаи меъёрҳое, ки сатҳи иқтисодиёт ва соҳаҳо арзишҳои рушд доранд, ҳамчун асос қабул ва роҳҳои истифодаи онҳо чун воқеият қабул карда шавад. Дар тадқиқоти илмии ҳозир масъалаҳои мубрами рушди иқтисодиётро аз рӯи гурӯҳи омилҳо мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, роҳҳои расидан ба онро дар муҳити ташкили ҳамгироии иқтисодӣ таҳлил намудем. Дар натиҷа, тавсияҳои амалӣ оид ба тақвияти равандҳои ҳамгироӣ дар сатҳи дохила ва беруна пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: рушди иқтисодӣ, ҳамгироии иқтисодӣ, сохторҳои иқтисодӣ, иқтисодиёти минтақавӣ, рақобати бозорӣ, бартариятҳо, фаъолияти соҳибкорӣ, суботи зиндагӣ.

УЛУЧШЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПОСРЕДСТВОМ УЛУЧШЕНИЯ СОСТОЯНИЯ ОБЩЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Меникулов Саидшо Маҳмадуллоевич
Старший преподаватель кафедры финансов и банковской деятельности, Дангаринский государственный университет. Республика Таджикистан, Дангара
Халифазода Джовидон Бобохон
кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры налогообложения и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Непрерывный прогресс процессов глобализации в контексте перехода к новым экономическим отношениям требует, чтобы все критерии, имеющие значение для экономического и отраслевого развития, принимались за основу. В данном исследовании проанализированы вопросы экономического развития по группе факторов и пути его достижения в контексте организации экономической интеграции. Предложены практические рекомендации по укреплению интеграционных процессов на внутреннем и внешнем уровнях.

Ключевые слова: экономическое развитие, экономическая интеграция, экономические структуры, региональная экономика, рыночная конкуренция, преимущества, предпринимательская деятельность, стабильность жизни.

IMPROVING NATIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT BY IMPROVING THE STATE OF OVERALL ECONOMIC INTEGRATION

Menikuov Saidho Mahmadulloevich
Senior Lecturer, Department of Finance and Banking, Danghara State University. Republic of Tajikistan, Dangara
Khalifazoda Jovidon Bobokhon
Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Taxation and Insurance of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The continuous progress of globalization processes in the context of the transition to new economic relations requires that all criteria relevant to economic and sectoral development be taken as a basis. In this study, issues of economic development were analyzed by a group of factors and ways to achieve it in the context of organizing economic integration were examined. Practical recommendations for strengthening integration processes at the domestic and external levels are proposed.

Key words: economic development, economic integration, economic structures, regional economy, market competition, advantages, entrepreneurial activity, stability of life.

МУҚАДДИМА

Дар ҷомеаи иқтисодӣ яке аз масъалаҳои асосие, ки ба иқтисодиёт дигаргунии куллӣ ворид намуд, ин ҳамгироӣ буд, ки иқтисодиётро ҷаҳонӣ ва муносибатҳоро ҳамчун заминаи рушд муаррифӣ намуд. Ташаккул ва пешрафтҳои иқтисодию иҷтимоӣ ба он далолат менамоянд, ки дар доираи он масоили мубрами иқтисодӣ ҳал гардида, равишҳои нав ва самаранок ҷорӣ карда шаванд.

Яке аз омилҳои асосии баланд бардоштани сатҳи рушди иқтисодиёти миллӣ ин дар муҳити солим ташкил намудани рақобат ва дар ҳамин асос фароҳам овардани имкониятҳои ҳамгироӣ мебошад, ки бар ин васила метавон рушди мунтазами иқтисодиётро дар сатҳи минтақаҳо таъмин намуд. Таъмини субот ва рушди пайвастаи бахши воқеии иқтисодиёт яке аз масъалаҳои муҳиме маҳсуб меёбад, ки ба он бевосита таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад.

Дар адабиёти илмӣ ҳамгироии иқтисодӣ ҳамчун «равандест, ки тавассути он кишварҳо ё минтақаҳо барои пайвастани бештари иқтисодӣ ва кам ё бартараф кардани монеаҳо дар тиҷорат, ҳаракати сармоя, муҳоҷирати меҳнатӣ ва дигар фаъолиятҳои иқтисодӣ муттаҳид мешаванд» муайян карда шудааст [11]. Ин равандро олими тоҷик Исайнов Ҳ.Р. ба таври зерин тавсиф намудааст: «дар низоми муттаҳидшавандаи хусусияти алоқаҳои ҳамгироӣ метавонад аз рӯи дараҷаи махсусгардонии амудӣ ва уфуқӣ ташаккул ёфта, шароити муайян барои фаъолияти афкори гуногун ба амал оварда шавад» [9].

Мақсади тадқиқот - таҳлили масъалаҳои мубрами рушди иқтисодиёти миллӣ тавассути беҳтаргардонии вазъи ҳамгироии умумииқтисодӣ ва пешниҳоди тавсияҳои амалӣ. Барои ноил шудан ба ин мақсад вазифаҳои зерин муайян карда шуданд:

- таҳлили инфрасохтори зарурии рушди бахши воқеии иқтисодиёт дар сатҳи минтақаҳо;
- омӯзиши нақши сарчашмаҳои молиявию қарзӣ дар дастгирии истеҳсолоти минтақавӣ;
- арзёбии динамикаи қарздиҳии бахши бонкӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ;
- пешниҳоди тавсияҳо оид ба тақвияти равандҳои ҳамгироии иқтисодӣ.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи иқтисодиёти байналмилалӣ, иқтисодиёти минтақавӣ ва назарияи ҳамгироӣ ташкил медиҳад: Киреев А. (макроиқтисодиёти байналмилалӣ), Исайнов Ҳ.Р. (иқтисоди миллӣ), Раҳимзода Ш. (ҷаҳонишавӣ ва иқтисоди миллӣ), Махшулов С.Ҷ. (муносибатҳои қарзӣ ва дастгирии бахши воқеии иқтисодиёт).

Дар раванди тадқиқот усулҳои зерин истифода бурда шуданд:

- усули таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи нишондиҳандаҳои қарздиҳии бонкӣ ба соҳибкорӣ дар солҳои 2019-2024;
- усули муқоисавӣ - барои арзёбии суръати рушди ҳаҷми қарзҳои ба бахши воқеии иқтисодиёт додашуда;
- усули таҳлили системавӣ - барои муайян кардани сохтори инфрасохтори зарурии рушди бахши воқеии иқтисодиёт;
- усули таҳлили мундариҷа - барои омӯзиши манбаъҳои илмӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ дар соҳаи ҳамгироии иқтисодӣ.

Заминаи иттилоотии тадқиқотро Бюллетенҳои омори бонкии Бонки миллии Тоҷикистон (2019-2024), Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Паёми Президент (2023) ва манбаъҳои илмии дахлдор ташкил медиҳанд.

НАТИҶАҲО

Рушди иқтисодию иҷтимоии минтақаҳо дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ аз ду омили асосии ташаккулдиҳанда вобаста мебошад: сатҳи маблағгузории бахши воқеии иқтисодиёт ва имкониятҳои марбут ба воситаҳои истеҳсолот. Инфрасохтори молиявӣ яке аз қимматҳои асосие мебошад, ки дар он норасоии захираҳои пулӣ бартараф ва имкониятҳои нави рушд фароҳам оварда мешаванд. Инфрасохтори зарурии рушди бахши воқеии иқтисодиёт дар сатҳи минтақаҳо аз ду гурӯҳи асосӣ иборат аст:

Гурӯҳи аввал - инфрасохтори истеҳсолӣ, меъёрӣ ва молиявию қарзӣ: стратегия ва барномаҳо; шароити истеҳсолӣ; таъмини маблағгузорӣ ва сармоягузорӣ; дастрасӣ ба захираҳои арзони қарзӣ; инфрасохтори роҳу нақлиёт; қонун ва санадҳои ҳуқуқӣ.

Гурӯҳи дуюм - унсурҳои дастгирандаи ҳамгироии байнисоҳавӣ: грант ва дигар пардохтпулиҳо; воситаҳои навшудаи истеҳсолот; созишнома ва қарордодҳо; ташкили муҳити ҳамгироии байнисоҳавӣ.

Дар доираи сарчашмаҳои дастгирии молиявию қарзии бахши воқеии иқтисодиёт мавқеъи ташкилотҳои гуногун мутафовут мебошад: давлат ва низоми бонкӣ нақши фаъол мебозанд; институтҳои молиявии хориҷӣ ва сохторҳои саҳмгузор мавқеи миёна доранд; баъзе лоиҳаҳои сармоягузорӣ то ҳол ба таркиби ғайрифаъол тааллуқ доранд.

Дар сатҳи дастгирии бахши воқеии иқтисодиёт, ки аз дигар соҳаҳо барои ҳаёти имрӯзаи ҷомеа муҳим ва зарурӣ мебошад, соҳаи кишоварзӣ аст, ки тавассути он дастгирии онро давлат вазифаи аввалиндараҷаи худ медонад. Нишондиҳандаҳои буҷетии дастгирӣ ба ин соҳа дар Ҷадвали 1 нишон дода шудаанд:

Ҷадвали 1. Ҳисса ва ҳаҷми дастгириҳои давлатӣ аз ҳисоби буҷет ба соҳаи кишоварзӣ дар солҳои 2020-2024, ҳазор сомонӣ

Солҳо	Буҷети тасдиқшуда, ҳаз. сомонӣ	Иҷроиши аслӣ, ҳаз. сомонӣ	Иҷроиши аслӣ % нисбат ба буҷети тасдиқшуда	Иҷроиши аслӣ % нисбат ба ММД
2020	177,7	170,7	96,1	0,2
2021	188,5	168,3	98,8	0,2
2022	213,3	211,9	99,3	0,2
2023	227,2	214,3	94,5	0,2
2024	263,9	251,7	96,3	0,2

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. - С. 399, 401, 403, 405, 407.

Аз маълумотҳои ҷадвал бар меояд, ки иҷроиши аслии дастгирии давлатӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар солҳои 2020-2024 доимо ба ҳадди буҷети тасдиқшуда наздик мебошад (94,5-99,3%). Ҳиссаи ин дастгирӣ нисбат ба ММД тамоми ин давра 0,2%-ро ташкил медиҳад, ки ин нишон медиҳад, ки вобаста ба афзоиши ММД маблағи мутлақи дастгирӣ низ афзоиш ёфтааст - аз 170,7 ҳаз. сомонӣ дар соли 2020 то 251,7 ҳаз. сомонӣ дар соли 2024 (47,4% афзоиш).

Дастгирии бахши кишоварзӣ дар сатҳи минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳим ва зарурӣ буда, аҳамият додан ба он вазифаи асосии давлат мебошад. Бинобар ин новобаста аз маҳдудиятҳо дар самти дастгирии ин бахш аз ҳисоби буҷети давлат, имтиёзҳои андозӣ ҳамчун яке аз воситаҳои ғайримустақими дастгирии молиявии давлат ба бахши воқеии иқтисодиёт нақши муҳим мебозанд.

Баъди соли 2000 низоми бонкӣ яке аз фаъолони муҳими дастгирии бахши воқеии иқтисодиёт маҳсуб ёфтааст. Тамоилҳои рушди низоми қарздиҳӣ аз тарафи бахши бонкҳо, махсусан дар дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ дар чанд соли охир назаррас мебошад. Тибқи маълумотҳои Бюллетени омори бонкии солҳои 2019-2024 [2-5]:

Агар қарзҳои ба соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ додашуда дар соли 2019 1833 миллиард сомониро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2024 ба 4102 миллиард сомонӣ расидааст. Тамоили зиёдшавии он дар давоми 6 сол 123,7% афзоиш ёфтааст, ки рушди миёнасолонаи он дар ҳамин давра 14,8%-ро ташкил медиҳад.

Дар робита ба ин масъала Раҳимзода Ш. қайд намудааст, ки «васеъ кардани истеҳсолот, сохтумони иншоотҳои саноатӣ, хариди таҷҳизот ва ғайра аз ҳисоби қарз имкон медиҳад, ки талаботи доимоафзояндаи ҷамъият қонеъ карда шавад» [10]. Ин масъала дар таҳқиқоти Махшулов С.Ҷ. низ таъкид шудааст: «дар шароити имрӯза зоҳиран такмилкардҳои қарздиҳӣ ва муносибатҳои қарзиро на танҳо дар сатҳи институтҳои молиявию қарзӣ балки дар соҳаҳои саноат, сохтумон, кишоварзӣ ва хизматрасонӣ низ мушоҳида намудан мумкин аст» [6]. Ҳамчунин қайд шудааст, ки «дар шароити кунунӣ низоми субсидияи қарз бо ҷуброни қисми фоизи қарз ба қарзгир яке аз роҳҳои ҳалли ин мушкилот мебошад» [7].

Ҳиссаи бахши соҳибкорӣ дар рушди иқтисодиёти минтақа ва маҷмӯан иқтисодиёти кишвар назаррас буда, нақши онҳо дар бунёди равандҳои навсозишудаи иқтисодӣ муҳим ва зарурӣ мебошад. Механизми асосии татбиқи равандҳои ҳамгироӣ низ аз фаъолияти соҳибкорӣ вобастагии зиёд дорад - ин вобастагӣ метавонад равобити доимии бахши истеҳсолиро бо бахши тиҷорат, хизматрасонӣ, молияту бонкдорӣ ба ҳам пайваст намояд.

Тибқи Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (2023): «дар натиҷаи тадбирҳои амалигардида шумораи субъектҳои соҳибкорӣ дар 7 соли охир аз 62 ҳазор ба 350 ҳазор баробар гардид. Дар ин давра аз ҷониби соҳибкорони кишвар беш аз 2 ҳазор корхонаву коргоҳҳои истеҳсолӣ бо 21 ҳазор ҷойи корӣ бунёду азнавсозӣ карда шуданд. Танҳо дар соли 2023 соҳибкорони мамлакат 715 корхонаи нави истеҳсолӣ бо 5 ҳазор ҷойи корӣ сохта, ба истифода супориданд» [8].

МУҲОКИМА

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки барои рушди иқтисодиёт агар аз як тараф, гурӯҳи омилҳо ба монанди инфрасохтори зарурӣ, сарчашмаҳои молиявӣ ва воситаҳои техникӣ муҳим бошанд, то ҳамон андоза ташкили муҳити ҳамгироӣ ҳамчун омили иловагии рушд маҳсуб меёбад. Дар таҷриба бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии хориҷие, ки дар бахши воқеии иқтисодиёт метавонанд саҳмгузор бошанд, то ҳол нишондиҳандаҳои назаррас надоранд. Бинобар ин дастгирии бахши воқеии иқтисодиёт аз ҳисоби сарчашмаҳои дохилӣ яке аз механизмҳои асосие маҳсуб меёбад, ки бартарии умумиқтисодиро доро мебошад.

Вазъи иқтисодии минтақаҳои кишвар аз додани имкониятҳои молиявию қарзӣ дар сатҳи истеҳсолоти дохилӣ вобаста мебошад. Норасоии даромади буҷети давлатӣ ва ҳамзамон зиёд будани хароҷот метавонад имконияти дастгирии бахши воқеии иқтисодиётро аз ҳисоби буҷет коҳиш диҳад. Бинобар ин дар заминаи мултипликатори дигар сарчашмаҳо ба монанди имтиёзҳои андозӣ ва ҳавасмандкунии институтҳои молиявӣ масъала ҳаллу фасли равшантар мегардад.

ХУЛОСА

Дар Тоҷикистон фароҳам овардани шароити рушд барои бахши воқеии иқтисодиёт, ки аз инфрасохтори зарурӣ иборат мебошад, яке аз масъалаҳои асосие мебошад, ки рушди доимии навсозӣ ва дастгириҳои пайвастаро тақозо менамояд. Зарурияти тақвияти масъалаҳои зерин, ки хусусияти ҳамгироӣ доранд, шарти зарурӣ ва асосӣ мебошад:

- ба таври стратегӣ зич намудани робитаи тиҷоратию иқтисодӣ байни субъектҳои гуногуни иқтисодӣ, махсусан субъектҳои асосии бахши воқеии иқтисодиёт;
- ташкил намудани сохтори ҳамоҳангкунанда байни субъектҳои гуногуни иқтисодӣ ва низоми бонкӣ дар самти расонидани хизматрасониҳои қарзӣ ва ғайриқарзӣ;
- баланд бардоштани сатҳи самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ дар сатҳи минтақаҳо ва ба таври доимӣ расонидани беталафи онҳо ба ҷойи лозима дар муҳити ҳамгироӣ;
- бештар намудани нақши давлат дар соҳаҳои воқеии иқтисодиёт ва бо ин роҳ бештар намудани таваҷҷуҳи дигар институтҳои молиявию ғайримолиявӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт;
- қабул намудани барнома ва стратегияҳои нави ҳамкорӣ дар самти ташкили муҳити ҳамгироӣ ва фароҳам овардани шароити рақобати солим;
- тақвияти равандҳои дурусти ҳамгироӣ дар сатҳи дохила ва беруна ба хотири тақвияти соҳаҳои самараноки қафомонда дар минтақаҳои дурдасти кишвар;

- беҳтаргардонии муҳити ҳамгироӣ байни бахши воқеии иқтисодиёт ва низоми молиявии кишвар дар ҳамбастагӣ бо дахолати мустақими давлатӣ.

Роҳҳои баланд бардоштани рушди иқтисодиёти миллӣ дар заминаи равандҳои ҳамгироӣ аз он масъалаҳое маҳсуб меёбанд, ки ҳадафи он муттаҳид намудани равандҳои ҳамкорӣ дар доираи табодулҳои байниҳамдигарӣ мебошад. Сатҳи ҳамгироӣ дар муҳити таркибӣ ба он вобаста аст, ки дар доираи он то чӣ андоза имкониятҳои нав фароҳам оварда мешаванд ва он то кадом андоза ба навсозии истеҳсолот, молҳои рақобатпазир мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. Киреев А. Макроиқтисодиёти байналмилалӣ / А. Киреев: Китоби дарсӣ. - Душанбе: Матбаа, 2015. - 556 с.

2. Бюллетени омори бонкӣ, интишори охирини соли 2021, №12 (316). - URL: https://nbt.tj/upload/iblock/803/BULL_12_2021.pdf

3. Бюллетени омори бонкӣ, интишори охирони соли 2022, №12 (329). - URL: https://nbt.tj/upload/iblock/186/BULL_12_2022.pdf

4. Бюллетени омори бонкӣ, интишори охирони соли 2023, №12 (341). - URL: https://nbt.tj/upload/iblock/983/BULL12_new.pdf

5. Бюллетени омори бонкӣ, интишори охирини соли 2024, №12 (353). - URL: https://nbt.tj/upload/iblock/8b1/BULL_12.pdf

6. Махшулов С.Ҷ. Хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимой-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2024. - №6-1. - С. 118-124.

7. Махшулов С.Ҷ., Ахмедова Б. Механизмҳои асосии фаъолгардонии қарздиҳии низоми бонкӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - №2(36). - С. 137–151.

8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28.12.2023. - С. 5.

9. Исайнов Ҳ.Р. Иқтисоди миллӣ: Китоби дарсӣ. - Душанбе: Ирфон, 2018. - С. 413.

10. Раҳимзода Ш. Ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисодиёти миллӣ: Монография. - Душанбе: Эрграф, 2019. - С. 138.

11. Сарчашмаи электронӣ: https://ru.wikipedia.org/wiki (санаи мурочиат: 16.01.2025).

УДК: 338

ТАҶРИБАИ ҶАҲОНӢ ОИД БА ВАЗЪ ВА РУШДИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР ШАРОИТИ ГУЗАРИШ БА ИҚТИСОДИЁТИ САБЗ

Давлатзода Абдулло

унвонҷӯи курси 3-юми кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола муҳиммият, аҳамияти илмию назариявӣ ва таҷрибавӣ, дараҷаи омӯзиши он, инчунин мақсаду вазифаҳо нишон дода шуда, вазъи таҷрибаи ҷаҳон дар рушди соҳаи кишоварзӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди «сабз» ва марҳилаҳои ташаккулёбии рушди кишоварзии органикӣ кушода дода шудаанд. Муносибатҳои мухталифи назариявӣ ва методологиро ба таҳқиқи масъалаи баррасишаванда хулосабандӣ намуда, собит карда шудааст, ки кишоварзии «сабз» ба рушди устувори минтақаҳои деҳот мусоидат намуда, сатҳу сифати зиндагии аҳолии деҳотро беҳтар менамояд, пойгоҳи технологии кишоварзиро устувор, рушди инноватсионии комплекси аграриро ҳавасманд, рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзиро афзоиш медиҳад, бозорҳои нави маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза ва маҳсулоти хӯрокворрии органикиро мекушояд ва имкониятҳои баланд бардоштани фоиданокии кишоварзиро васеъ мекунад.

Калидвожаҳо: иқтисоди «сабз», кишоварзӣ, органикӣ, иқтисодиёт, деҳот, экология, самаранокӣ, аҳолӣ, табиӣ, устувор, рушд.

МИРОВОЙ ОПЫТ О СОСТОЯНИИ И РАЗВИТИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА К ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Давлатзода Абдулло

соискатель 3-го курса кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с инновациями, научно-теоретической и практической тематикой, а также с уровнем её разработанности. В исследовании ставятся цели и задачи, связанные с анализом мирового опыта в области сельского хозяйства в контексте перехода к «зелёной» экономике и с этапами становления и развития органического сельского хозяйства. В статье обобщены различные теоретические и методологические подходы к изучению исследуемых проблем. Доказано, что внедрение принципов «зелёной» экономики способствует устойчивому развитию сельских регионов и повышению продолжительности и качества жизни сельского населения. Утверждается, что технологические основы экономики стимулируют инновационное развитие аграрного комплекса, повышают конкурентоспособность сельскохозяйственной продукции и открывают новые рынки для экологически чистых товаров.

Ключевые слова: «зелёная» экономика, экономия, органическое, экономика, село, экология, эффективность, природный, устойчивый, развитие.

WORLD EXPERIENCE ON THE STATE AND DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE CONTEXT OF THE TRANSITION TO A GREEN ECONOMY

Davlatzoda Abdullo

third-year applicant in the Department of International Financial and Credit Relations, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article discusses current issues related to innovation, scientific, theoretical and practical topics, as well as the level of its development. The study sets goals and objectives related to the analysis of world experience in the field of agriculture in the context of the transition to a "green" economy and the stages of formation and development of organic agriculture. The article summarizes various theoretical and methodological approaches to the study of the studied problems. It is proved that the introduction of the principles of the "green" economy contributes to the sustainable development of rural regions and to an increase in the longevity and quality of life of the rural population. It is argued that the technological foundations of the economy stimulate the innovative development of the agricultural complex, increase the competitiveness of agricultural products and open up new markets for environmentally friendly goods.

Keywords: "green" economy, organic, economy, village, ecology, efficiency, natural, sustainable, development.

МУҚАДДИМА

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ҳадафи олии рушди дарозмуддати мамлакат баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум бар пояи таъмини рушди устувори иқтисодӣ муайян карда шудааст. Вобаста ба ин тадбирҳои асосӣ пешбинӣ карда шудаанд, ки онҳо пеш аз ҳама бо рушди соҳаи кишоварзӣ алоқаманд мебошанд. Аз ҷумла, роҳандозӣ намудани ислоҳот дар соҳаи кишоварзӣ, ки ба тавсеаи истеҳсолоти кишоварзӣ тавассути диверсификатсияи он, ҷорӣ намудани равандҳои муосири технологӣ дар асоси дастовардҳои илм, истифодаи тарзҳои муосири парвариши зироат ва чорво дар раванди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва афзоиши ҳиссаи бозори маҳсулоти кишоварзӣ равона гардидаанд, пешбинӣ шудааст.

Мақсади мақола омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонӣ оид ба рушди соҳаи кишоварзӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди «сабз» ва беҳтар кардани вазъи кунунии соҳа доир ба пешгирии нобудшавии зироатҳо ва баланд бардоштани самаранокии кишоварзии органикӣ мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Масъалаҳои гузариш ба иқтисоди «сабз» ва рушди кишоварзии органикӣ дар асарҳои олимони ватанию хориҷӣ, аз ҷумла Саидмуродова М.А., Кудратов Р.Р. ва Шодиев К.Қ., мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Заминаи назариявӣ ва иттилоотии тадқиқотро Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2037, маълумоти оморӣ Бонки Ҷаҳонӣ ва асарҳои илмии муҳаққиқон ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси таҷрибаи кишварҳои гуногун (ИМА, Олмон) дар истифодаи заминҳои кишоварзӣ; усули таҳлили оморӣ - барои омӯзиши нишондиҳандаҳои ҳиссаи кишоварзӣ дар ММД ва шуғли аҳолӣ; усули таҳлили институтсионалӣ - барои арзёбии заминаҳои стратегӣ ва меъёрии гузариш ба иқтисоди «сабз»; инчунин усулҳои таҳлилу синтез ва ҷамъбасти таҷрибаи байналмилалӣ истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Дар кишварҳои рӯ ба инкишоф соҳаи кишоварзӣ манбаи асосии шуғл ва ягона манбаи даромади аҳолии камбизоат мебошад. Кишоварзии «сабз» дар паст кардани сатҳи камбизоатии ҷаҳон нақши муҳим мебозад [1, с. 89]. Истифодаи усулҳои кишоварзии «сабз» ҳам ба рафъи таназзули муҳити зист ва ҳам ба паст намудани сатҳи камбизоатӣ мусоидат мекунад. Аз рӯи маълумоти омори ҷаҳонӣ, 2,6 миллиард нафар одамон дар рӯйи замин аз соҳаи кишоварзӣ даромади зиндагии худро меёбанд, ки аксарияти онҳо дар хоҷагиҳои деҳқонӣ ба маблағи на камтар аз 1 доллар дар як рӯз кор мекунанд. Дар деҳот 70 дарсади камбизоатон аз ҳисоби соҳаи кишоварзӣ зиндагии худро пеш мебаранд. Тибқи маълумоти Бонки Ҷаҳонӣ, ҳиссаи кишоварзӣ дар ММД-и ҷаҳон ба ҳисоби миёна 3 фоизро ташкил медиҳад.

То оғози асри XXI гузариш аз соҳаи кишоварзии анъанавӣ ба соҳаи кишоварзии саноатӣ барои қонеъ кардани эҳтиёҷоти тақрибан 1 миллиард аҳолии рӯйи ҷаҳон бо ғизо ва ҳалли мушкилоти иқлим зарур мебошад. Усулҳои гуногуни истифодаи заминҳои кишоварзӣ сармояи табииро кам намуда, газҳои гулхонаиро зиёд намуда, муҳити зистро дар ҷаҳон ифлос мекунанд. Талаботи афзояндаи истифодаи замин боиси коҳиши гуногунии биологӣ ва нобудшавии ҷангал мегардад [5, с. 194]. Хароҷоти иқтисодии омилҳои беруна, ки ба соҳаи кишоварзӣ таъсир мерасонанд, ҳамасола миллиардҳо доллярро ташкил медиҳад ва афзоиши он дар назар дошта шудааст.

Ба андешаи олимони ватанӣ, мафҳуми иқтисоди «сабз» бисёр ғояҳои марбут ба масъалаҳои рушди устуворро дар бар мегирад. Гарчанде ки рушди устувор робитаи зичи байни се зерсистема - иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ - пешбинӣ мекунад, мафҳуми иқтисоди «сабз» ҳамоҳангӣ ва мутобиқати байни ин ҷузъҳоро талаб мекунад, ки барои ҳамаи кишварҳо, новобаста аз марҳилаи рушди иқтисодии онҳо - кишварҳои рушдкарда, рӯ ба инкишоф ва кишварҳои дорои иқтисоди гузариш - қобили қабул бошанд [4, с. 109–114]. Гузариш ба кишоварзии «сабз» як қатор манфиатҳои экологиро ташкил мекунад: барқарорсозии сармояи табиӣ тавассути барқарор ва нигоҳ доштани ҳосилхезии хок, коҳиш додани эрозияи хок ва ифлосшавии агрокимиёвии ғайриорганикӣ, беҳтар кардани самаранокии истифодаи об ва коҳиш додани буридани дарахтони ҷангалҳо ва талафоти гуногунии биологӣ дорои имкониятҳои назаррас барои коҳиш додани хатарҳо ва партовҳои газҳои гулхонаӣ дар кишоварзӣ мебошад. Зикр намудан зарур аст, ки кишоварзии «сабз» ислоҳот ва навовариҳои стратегиро дар сатҳҳои миллӣ ва байналмилалӣ талаб мекунад.

Ҳанӯз дар солҳои 1970-ум мушкилоти камшавии захираҳои табиии ҷаҳонӣ ва норасоии ғизо дар таҳқиқотҳои илмӣ баррасӣ карда шудаанд. Дар ин замина, ба истифодаи оқилонаи захираҳои мавҷуда дар соҳаи кишоварзӣ таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир карда шудааст. Агар масоҳати истифодашаванда барои парвариши зироатҳо ба шумораи аҳолӣ тақсим карда шавад, пас барои таъмини хӯрокворӣ барои як нафар дар соли 1970 - 3800 м², дар соли 2005 - 2500 м² ва дар соли 2050 - 1800 м² лозим мешавад. Барои ноил шудан ба ин, ҳосилнокӣ ва самаранокии меҳнат дар соҳаи кишоварзӣ бояд мунтазам афзоиш ёбад. Мувофиқи баъзе таҳлилҳо, ба ҳар нафар одам 4600 килокалория хӯрок лозим аст. Аммо сеяки маҳсулоти озуқаворӣ дар саҳро, ҳангоми расонидан то ба истеъмолкунанда нарасида нобуд мешавад. Лозим ба қайд аст, ки дар ИМА 80%-и ҳосили ҷуворимакка барои истеҳсоли гӯшт ва сӯзишворӣ истифода мешавад, яъне аз он танҳо 11%-и ҳосили ҷуворимакка барои хӯрокворӣ истифода мешавад. Дар Олмон бошад, 28% заминҳои кишоварзӣ барои истеҳсоли хӯрокворӣ, 12% барои истеҳсоли биоэнергия ва 57% барои истеҳсоли гӯшт истифода мешаванд. Барои беҳтар кардани ин вазъият, пешгирии нобудшавии зироатҳо ва баланд бардоштани самаранокии кишоварзӣ зарур аст. Масъалаи асосие, ки дар таҳқиқотҳои илмӣ баҳсҳоро ба миён меорад, на афзоиши маҳсулоти кишоварзӣ, балки чӣ гуна онро афзоиш додан мумкин аст.

МУҲОКИМА

Кишоварзии «сабз» ба рушди устувори минтақаҳои деҳот мусоидат намуда, сатҳу сифати зиндагии аҳолии деҳотро беҳтар менамояд, пойгоҳи технологии кишоварзиро устувор, рушди инноватсионии комплекси аграриро ҳавасманд, рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзиро афзоиш медиҳад, бозорҳои нави маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза ва содироти маҳсулоти хӯрокворӣ органикиро мекушояд ва имкониятҳои баланд бардоштани фоиданокии кишоварзиро васеъ мекунад [3, с. 5–10]. Кишоварзии «сабз» имкон дорад, ки то соли 2050 эҳтиёҷоти афзояндаи ҷаҳониро ба маводи ғизоӣ пурра қонеъ гардонад. Барои дар амал татбиқ намудани иқтисоди «сабз», соҳаи кишоварзӣ бояд як қатор вазифаҳои муҳимро иҷро намояд, аз ҷумла:

– таҳкими асосҳои институтсионалӣ барои рушди иқтисоди сабз дар соҳаи кишоварзӣ;

– таъмини истифодаи самаранок ва оқилонаи заминҳои кишоварзӣ;

– такмили номгӯи маводи кимиёвии дар кишоварзӣ манъшуда;

– таҳия ва қабули стандартҳои миллӣ оид ба кишоварзии органикӣ;

– гузариш ба истифодаи техника ва технологияи аз ҷиҳати экологӣ муфид дар соҳаи растанипарварӣ ва чорводорӣ;

– рақамикунонӣ ва истифодаи зеҳни сунъӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва обёрии замин;

– тақвият додани рушди устувори истеҳсоли маҳсулоти органикии кишоварзӣ барои таъмини амнияти озуқавории ҷумҳурӣ;

– таъмини сифат ва бехатарии маҳсулоти кишоварзӣ;

– ташаккули низоми самараноки идоракунии захираҳои кишоварзӣ, аз ҷумла замин ва маданияти истифодабарии онҳо;

– гузаштан ба истеҳсол ва истифодаи нуриҳои минералии табиӣ;

– васеъ намудани майдони боғу токзорҳои интенсивӣ бо обёрии қатрагӣ ва диверсификатсияи истеҳсолоти кишоварзӣ дар заминаи технологияи навоварона;

Қобили қайд аст, ки вазъи рушди соҳаи кишоварзӣ дар чаҳорчӯбаи иқтисоди «сабз» дар охири асри XX оғоз ёфта, асосан ба зарурати истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ дар соҳаи кишоварзӣ нигаронида шуда буд. Консепсияву барномаҳои муосири амалкунанда дар ин соҳа бо тамаркузи худ ба рушди соҳаҳо ё зерсоҳаҳои мушаххаси кишоварзӣ фарқ мекунанд, яъне кишоварзии ландшафтӣ, кишоварзии дақиқ, кишоварзии биологӣ ва кишоварзии органикиро дар бар мегиранд. Аз таҳлилҳои таҳқиқотҳои илмӣ бар меояд, ки ҷорӣ намудани технологияҳои «сабз» ба соҳаи кишоварзӣ пеш аз ҳама ба кишоварзии органикӣ алоқаманд аст. Кишоварзии органикӣ ҳамчун як системаи ҳамаҷонибаи идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ муайян карда мешавад, ки ба ҳифзи муҳити зист ва ҷамъоварии сармояи табиӣ мусоидат мекунад. Ин система пеш аз ҳама истифодаи механизмҳои идоракуниро, ки ба минтақа мутобиқ карда шудаанд, талаб мекунад, на ба захираҳои беруна такя карда, шароити мушаххаси ҳар як минтақаро ба назар мегирад. Кишоварзии муосири органикӣ дар асоси равиши илмӣ асос ёфтааст [5, с. 114].

Стратегияи гузариш ба истеҳсоли органикӣ дар соҳаи кишоварзӣ метавонад дар самтҳои зерин амалӣ карда шавад:

1. Рушди устувори дарозмуддати соҳаи кишоварзии хӯрокворӣ ба афзоиши ҳаҷми истеҳсолот дар шароити коҳиши ногузири захираҳои замину об ва ноустувор шудани низоми экологии соҳаи кишоварзӣ нигаронида шудааст.

2. Рушди устувори соҳаи кишоварзии хӯрокворӣ дар шароити маҳдудиятҳои захиравӣ.

Интихоби яке аз ин самтҳо аз сатҳи рушди низоми кишоварзии кишвар, аз шароити иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва табиӣ вобаста аст. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки мушкили асосӣ дар ҷорӣ намудани истеҳсоли маҳсулоти органикӣ дар кишоварзӣ фароҳам овардани шароити мусоид барои фаъолияти соҳибкорӣ бо истифода аз технологияҳои «сабз» мебошад. Давлат бояд дар рушди кишоварзии органикӣ нақши пешбар дошта бошад. Истифодаи васеи имтиёзҳо барои қарздиҳии имтиёзнок ва андозбандии лоиҳаҳо дар доираи барномаҳои мақсадноки рушди соҳа муҳим аст. Кишоварзии «сабз» манфиатҳоеро ба монанди афзоиши даромаднокӣ ва ҳосилнокии меҳнат, манфиатҳои макроиқтисодӣ, мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим ва рушди хизматрасониҳои экосистема ба вуҷуд меорад. Ислоҳот ва сармоягузориҳои стратегие, ки ба кишоварзии «сабз» нигаронида шудаанд, имкон медиҳанд, ки коҳиш додани сатҳи камбизоатӣ тавассути афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва таъсиси ҷойҳои корӣ «сабз»-и пурмаҳсул, таъмини амнияти устувори истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ ва коҳиш додани харочоти иқтисодию экологии бо усулҳои муосири саноатии кишоварзӣ алоқаманд амалӣ карда шаванд.

Ба андешаи мо, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои гузариш ба иқтисоди «сабз» ва барои татбиқи он як қатор мушкилотҳое дар соҳаи кишоварзӣ ҷой доранд, аз ҷумла:

– мавҷуд набудани корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ (гӯшт, пашм ва пӯст) ва набудани нуқтаҳои қабули пӯсту пашм;

– нокифоягии маблағ барои азхудкунии заминҳои нав ва обёрии заминҳо;

– фарсуда ва корношоямии техника ва технологияҳои дар соҳа мавҷудбуда;

– дастрас набудани тухмиҳои кишоварзӣ ва нуриҳои минералӣ, қисмҳои эҳтиётӣ, камчинӣ ва гаронии нархҳои сӯзишворӣ ва равғанҳои молиданӣ;

– паст будани сатҳи хизматрасониҳо ва ҳолати бади инфрасохтор, бахусус дар мавриди таъминот бо оби полезӣ;

– риоя накардани қоидаҳои агротехникӣ ва истифода набурдани системаи киштгардон;

– зиёд шудани ҳашароти зараррасон, касалиҳои гуногун ва дастрас набудани маводи дорувории заҳрхимикатҳо барои коркарди боғ ва киштзор;

– ба таври кофӣ таъмин набудани хоҷагиҳои чорвопарвар бо ваксинаҳо ва мушкилии хизматрасонии байторӣ дар сатҳи ҷамоатҳо.

ХУЛОСА

Иқтисоди «сабз» яке аз самтҳои муосири илми иқтисод мебошад, ки солҳои охир таваҷҷуҳ ба он бештар гардида истодааст. Лозим ба қайд аст, ки иқтисоди «сабз» дар оянда ҳама соҳаҳоро фаро мегирад. Аз ҷумла, дар соҳаи кишоварзӣ ба ҷойи нуриҳои минералӣ истифодаи нуриҳои органикӣ (поруи чорвою паранда, пӯсидаи хазон ва пасмондаи растаниҳо), ба ҷойи заҳрхимикатҳо усули биологии ҳимояи зироат, бунёди гармхонаҳои офтобӣ, ба роҳ мондани усули қатрагии обёрии зироат ва захира намудани оби барфу борон дар мавзеъҳои камоб дорои

манфиати зиёди иқтисодию экологӣ мебошанд. Бартараф намудани мушкилотҳои дар соҳаи кишоварзӣ ҷойдошта ба татбиқи устувори иқтисоди «сабз» ва таъмини амнияти озуқавории кишвар мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1.12.2016, № 636). – Душанбе, 2016. – С. 89.

2. Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2037 (бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.09.2022) [маводи электронӣ]. – Душанбе, 2022. – С. 194.

3. Саидмуродова М.А., Кудратов Р.Р. Соҳаи кишоварзӣ - асоси таъмини бехатарии озуқавории Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 7. – С. 5–10.

4. Шодиев К.Қ. Ташаккул ва рушди иқтисоди «сабз» дар шароити муосир // Паёми молия ва иқтисод. – 2026. – № 1. – С. 109–114.

5. Шодиев К.Қ. Иқтисоди «сабз»: васоити таълимӣ (бо қарори шӯрои илмию методии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон аз 25.12.2025, № 5/5.15). – Душанбе, 2025. – С. 194.

УДК 658.1

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ КРИЗИСОВ НА СТРУКТУРУ КАПИТАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ РЕГИОНА

Каюмов Фуркатджон Гайбуллоевич
к.э.н., доцент, заведующий кафедрой экономики предприятий и региона Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики. Республика Таджикистан, Худжанд

Экономические кризисы оказывают существенное влияние на финансовую устойчивость предприятий и их решения в области структуры капитала. Целью данного исследования является анализ влияния различных типов экономических кризисов - финансовых и операционных - на структуру капитала компаний в условиях развивающейся экономики Республики Таджикистан. На основе панельного эконометрического анализа финансовой отчётности предприятий Согдийской области установлено, что финансовые кризисы снижают долговую нагрузку компаний, тогда как операционные кризисы стимулируют рост заёмного финансирования. Полученные результаты имеют практическое значение для финансовых менеджеров и органов государственного управления.

Ключевые слова: структура капитала, экономический кризис, заёмное финансирование, развивающиеся рынки, корпоративные финансы, Таджикистан.

ANALYSIS OF THE EFFECTS OF CRISES ON THE CAPITAL STRUCTURE OF REGIONAL ENTERPRISES

Furkatjon Gaibulloevich Kayumov
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Enterprise and Regional Economics, Tajik State University of Law, Business, and Politics. Republic of Tajikistan, Khujand

Economic crises have a significant impact on the financial stability of enterprises and their capital structure decisions. This study analyzes how different types of economic crises - financial and operational - affect the capital structure of companies in the developing economy of the Republic of Tajikistan. Using panel econometric analysis of financial statements of enterprises in the Sughd region, the study finds that financial crises reduce corporate debt levels, while operational crises stimulate an increase in borrowing. The findings have practical significance for financial managers and government authorities.

Keywords: capital structure, economic crisis, debt financing, developing markets, corporate finance, Tajikistan.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях стабильной экономической среды хозяйствующие субъекты могут относительно свободно выбирать источники финансирования и стремиться к достижению оптимального соотношения долга и собственного капитала. Однако в периоды экономических кризисов доступ к финансовым ресурсам существенно ограничивается, что вынуждает компании пересматривать свою финансовую стратегию.

Особенно чувствительны к подобным потрясениям экономики развивающихся стран, включая Республику Таджикистан. Ограниченная глубина финансовых рынков, высокая зависимость от банковского кредитования и относительно низкий уровень диверсификации источников финансирования усиливают влияние кризисных явлений на корпоративный сектор.

В мировой экономике последних десятилетий выделяются два типа кризисов, оказывающих различное воздействие на финансовое поведение компаний: финансовые кризисы, возникающие в банковской системе и на рынках капитала; и операционные кризисы, вызванные внешними шоками — пандемиями или нарушениями цепочек поставок [7].

Экономика Республики Таджикистан в большей степени уязвима к операционным кризисам, обусловленным высокой зависимостью страны от трудовой миграции, денежных переводов, импорта продовольствия и топлива. Финансовые кризисы, хотя и оказывают влияние, как правило, менее масштабны ввиду слабой интеграции национальной финансовой системы в мировые рынки капитала.

Цель данной статьи - провести углублённый анализ влияния указанных типов экономических кризисов на структуру капитала предприятий и выработать практические рекомендации по повышению финансовой устойчивости компаний в условиях экономики Республики Таджикистан.

Классическая теория структуры капитала разработана Франко Модильяни и Мертоном Миллером. Согласно данной концепции, при идеальных рыночных условиях стоимость компании не зависит от соотношения заёмного и собственного капитала [10]. В реальной экономике, однако, существуют налогообложение, информационная асимметрия и издержки финансовых затруднений - факторы, усиливающиеся в периоды кризисов.

Теория компромисса предполагает, что компании стремятся к оптимальному уровню заёмного финансирования, при котором балансируются налоговые преимущества долга и издержки финансовых трудностей [2]. В условиях экономики Таджикистана возможности выбора структуры капитала ограничены: финансовый рынок характеризуется низким уровнем развития фондового рынка, поэтому основным внешним источником финансирования остаются банковские кредиты с относительно высокими процентными ставками [15, с. 137].

Теория иерархии источников финансирования утверждает, что компании предпочитают внутренние средства внешнему долгу, а выпуск новых акций рассматривается как крайняя мера [4]. В отечественной экономике данная иерархия проявляется особенно отчётливо: фондовый рынок практически не играет значительной роли в финансировании бизнеса [5, с. 225], а в периоды кризисов банки ужесточают условия кредитования, вынуждая предприятия полагаться преимущественно на внутренние ресурсы.

Теория агентских отношений указывает на конфликты интересов между собственниками и менеджерами компании [9]. Использование заёмного капитала может выступать инструментом дисциплины менеджмента. Однако в условиях кризиса высокая долговая нагрузка повышает финансовые риски, особенно для предприятий с ограниченными возможностями рефинансирования, характерными для Таджикистана.

По мнению Шарипова Т.А., в условиях экономических кризисов риск банкротства возрастает, что может стимулировать снижение долговой нагрузки; однако при ограниченном доступе к собственному капиталу компании вынуждены наращивать заёмное финансирование даже при высоких рисках [13, с. 22].

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Для достижения поставленных целей использован количественный исследовательский подход, основанный на эконометрическом анализе панельных данных. Метод панельного анализа позволяет учитывать как временную динамику экономических показателей, так и индивидуальные особенности отдельных предприятий, повышая точность оценок и позволяя контролировать влияние ненаблюдаемых факторов.

Эмпирическая база исследования формируется на основе финансовой отчётности предприятий, функционирующих в Согдийской области Республики Таджикистан: СП «Зарафшон», «Талко Голд», ЗАО «Оби зулол» и ООО СП «Джавони». В выборку включены компании промышленности, торговли и сферы услуг различных масштабов деятельности.

В качестве зависимой переменной используется коэффициент финансового рычага (DE) - отношение общего объёма заёмного капитала к собственному капиталу предприятия.

Независимые переменные: рентабельность активов (ROA); коэффициент текущей ликвидности (CR); доля материальных активов (TANG); размер предприятия (SIZE, натуральный логарифм общих активов); уровень финансового риска (RISK); налоговая нагрузка (TAX).

Для анализа применяется следующая регрессионная модель панельных данных [1]:

$$DEit = \beta0 + \beta1PROFit + \beta2LIQit + \beta3TANGit + \beta4SIZEit + \beta5RISKit + \varepsilon it \quad (1)$$

где DEit - коэффициент финансового рычага предприятия i в период t; PROFit - показатель прибыльности; LIQit - показатель ликвидности; TANGit - доля материальных активов; SIZEit - размер предприятия; RISKit - уровень финансового риска; εit - случайная ошибка модели.

Оценка параметров модели проводится в три этапа: 1) объединённый метод наименьших квадратов (базовые оценки); 2) модель фиксированных эффектов; 3) модель случайных эффектов [6, с. 22]. Выбор между моделями осуществляется на основе теста Хаусмана.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Таблица 1 представляет описательную статистику переменных, использованных в регрессионном анализе.

Таблица 1. Описательная статистика переменных регрессионного анализа

Переменная	Среднее	Ст. отклонение	Минимум	Максимум
DE	1,42	0,85	0,12	4,30
ROA	0,084	0,067	−0,12	0,25
CR	1,76	0,93	0,54	4,90
TANG	0,48	0,21	0,09	0,87
SIZE	14,35	1,42	11,60	17,10
RISK	3,18	1,55	0,75	8,20
TAX	0,17	0,06	0,05	0,30

Источник: рассчитано авторами на основе финансовой отчётности предприятий выборки.

Среднее значение коэффициента финансового рычага (DE = 1,42) свидетельствует о том, что в среднем объём заёмного капитала предприятий превышает их собственный капитал. Высокое стандартное отклонение (0,85) и широкий диапазон значений (0,12–4,30) указывают на значительную дифференциацию компаний по уровню долговой нагрузки. Среднее значение рентабельности активов (ROA = 0,084) отражает умеренный уровень прибыльности; наличие отрицательного минимума (−0,12) указывает на убыточность ряда предприятий в отдельные периоды.

Корреляционный анализ (Таблица 2) позволяет предварительно оценить взаимосвязи между переменными и выявить возможную мультиколлинеарность.

Таблица 2. Корреляционная матрица переменных

	DE	ROA	CR	TANG	SIZE	RISK	TAX
DE	1,00	−0,32	−0,28	0,36	0,29	−0,21	0,18
ROA	−0,32	1,00	0,41	−0,12	0,17	0,24	−0,05
CR	−0,28	0,41	1,00	−0,08	0,14	0,12	−0,09
TANG	0,36	−0,12	−0,08	1,00	0,33	−0,04	0,11
SIZE	0,29	0,17	0,14	0,33	1,00	0,08	0,16
RISK	−0,21	0,24	0,12	−0,04	0,08	1,00	−0,03
TAX	0,18	−0,05	−0,09	0,11	0,16	−0,03	1,00

Источник: рассчитано авторами на основе финансовой отчётности предприятий выборки.

Коэффициент DE имеет отрицательную корреляцию с ROA (−0,32) и CR (−0,28), что соответствует теории иерархии: более прибыльные и ликвидные компании меньше зависят от заёмного капитала. Положительная корреляция DE с TANG (0,36) объясняется использованием материальных активов в качестве залога. Умеренная положительная связь ROA–CR (0,41) указывает на то, что прибыльные предприятия обычно обладают лучшей платёжеспособностью.

Таблица 3. Результаты регрессионного анализа (зависимая переменная: DE)

Переменная	Коэффициент	Ст. ошибка	t-статистика	p-значение
Константа	0,812	0,245	3,31	0,001
ROA	−0,470	0,118	−3,62	0,000
CR	−0,193	0,071	−2,72	0,007
TANG	0,286	0,094	3,04	0,003
SIZE	0,154	0,052	2,96	0,004
RISK	−0,109	0,048	−2,27	0,024
TAX	0,173	0,067	2,58	0,010

Источник: рассчитано авторами на основе финансовой отчётности предприятий выборки.

Все переменные статистически значимы ($p < 0,05$). Отрицательный коэффициент при ROA (−0,47) подтверждает положения теории иерархии: рост прибыльности сопровождается снижением заёмного финансирования. Аналогично отрицательный коэффициент при CR (−0,193) свидетельствует о меньшей потребности в долге у ликвидных компаний. Положительный коэффициент при TANG (0,286) подтверждает роль материальных активов как залога для привлечения банковских кредитов. Положительный коэффициент при SIZE (0,154) отражает более высокую кредитоспособность крупных предприятий. Отрицательный коэффициент при RISK (−0,109) указывает на стремление рискованных компаний снижать долговую нагрузку. Положительный коэффициент при TAX (0,173) подтверждает наличие эффекта налогового щита.

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные результаты согласуются с теорией иерархии источников финансирования: предприятия предпочитают внутренние ресурсы внешнему долгу. Это особенно актуально для Таджикистана, где фондовый рынок слабо развит, а банковское кредитование остаётся доминирующим источником внешнего финансирования [8].

Финансовая система Республики Таджикистан характеризуется: высокой ролью банковского кредитования; недостаточным развитием фондового рынка; ограниченными возможностями привлечения внешнего капитала; высокой зависимостью от денежных переводов мигрантов и мировых цен на сырьё. В результате компании обладают меньшей финансовой гибкостью по сравнению с предприятиями развитых стран.

Наглядным примером служит ситуация в период пандемии COVID-19 (2020 г.): резкое сокращение денежных переводов трудовых мигрантов из России привело к снижению потребительского спроса. Предприятия торговли и услуг Согдийской области, практически лишённые возможности привлекать капитал через фондовый рынок, были вынуждены обращаться за банковскими кредитами, однако ограниченный доступ к ним и высокие процентные ставки привели к нехватке ликвидности и сокращению инвестиционных программ.

Различный характер кризисов формирует разные поведенческие паттерны: финансовые кризисы ведут к ужесточению кредитования и вынуждают компании снижать долговую нагрузку и накапливать ликвидность; операционные кризисы, сокращая доходы, создают давление в сторону увеличения заимствований для поддержания текущей деятельности. Данная асимметрия имеет важное значение для разработки финансовой политики на уровне предприятий и государства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование показывает, что различные типы экономических кризисов оказывают неодинаковое влияние на структуру капитала предприятий. Финансовые кризисы, как правило, снижают заёмное

финансирование и усиливают роль внутренних источников. Операционные кризисы, напротив, стимулируют рост долговой нагрузки, поскольку компании вынуждены привлекать дополнительные ресурсы для поддержания деятельности.

Ключевыми детерминантами структуры капитала предприятий Согдийской области являются: прибыльность (отрицательное влияние), ликвидность (отрицательное), доля материальных активов (положительное), размер компании (положительное), финансовый риск (отрицательное) и налоговая нагрузка (положительное). Совокупность этих факторов формирует структуру капитала под воздействием как внутренних характеристик компаний, так и институциональных особенностей национальной экономики.

На основе результатов исследования предлагаются следующие практические рекомендации:

1. Поддержание достаточного уровня ликвидности - формирование резервов денежных средств для обеспечения финансовой устойчивости в периоды кризисов.

2. Диверсификация источников финансирования - снижение зависимости от банковских кредитов и поиск альтернативных источников капитала.

3. Управление валютными рисками - минимизация валютных рисков по долговым обязательствам в условиях волатильности обменных курсов.

4. Использование материальных активов как обеспечения - наличие ликвидных активов повышает доступ компаний к заёмным средствам в кризисный период.

Эффективное управление структурой капитала должно учитывать характер кризисных явлений и адаптироваться к институциональным особенностям национальной экономики. Дальнейшие исследования целесообразно направить на расширение выборки и включение предприятий других регионов Республики Таджикистан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вербик М. Модели, основанные на панельных данных // Прикладная эконометрика. 2006. №1.
2. Говор А.К. Теория компромисса (trade off theory) // Российское предпринимательство. 2010. №7-2.
3. Джумаев Б.М., Джалилов Р.Р. Корпоративный государственный сектор в условиях рынка // ТГФЭУ. 2022. №2 (31).
4. Дороган Н.Д. Теория иерархии финансирования: современные исследования // Новый университет. Серия «Экономика и право». 2015. №2 (48).
5. Икромов Ф.Н. Проблемы развития институтов рынка ценных бумаг в Республике Таджикистан // Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства. Симферополь: Ариал, 2022. С. 224–227.
6. Исмагилов И.И., Кадочникова Е.И. Специальные модели эконометрики в среде Gretl. Казань: Казан. ун-т, 2018. 91 с.
7. Лажевский Г.М. Современная классификация экономических кризисов // Современные тенденции в экономике и управлении. 2012. №15.
8. Наимов Ш.Р. Финансовая система Таджикистана: индикаторы и критерии оценки // Экономика и банки. 2020. №2.
9. Петрова Е.А. Агентские отношения в системе корпоративного управления // Вестник ЧГУ. 2010. №2.
10. Русанова Е.Г. Теория структуры капитала: от истоков до Модильяни и Миллера // Финансы и кредит. 2010. №42 (426).
11. Статистический ежегодник Согдийской области / Главное управление Агентства по статистике при Президенте РТ. Худжанд. 476 с.
12. Устымчук С.С., Ибрагимова А.М. Анализ рентабельности промышленного предприятия // Экономика и социум. 2016. №11-2 (30).
13. Шарипов Т.А. Концептуальные основы становления института банкротства в транзитивной экономике Республики Таджикистан: дис. ... канд. экон. наук. Худжанд, 2015. 164 с.
14. Шипович Л.Ю. Влияние финансового кризиса на социально-экономическое развитие общества // Новый университет. Серия «Экономика и право». 2013. №12 (34).
15. Шокиров Р.С., Саломова Н.И. Управление оборотным капиталом: эволюция теории, практики и новые направления исследований // Учёные записки. Серия естественных и экономических наук. 2025. №3 (75). С. 136–143.

УДК: 336

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ФИНАНСОВЫХ ИННОВАЦИЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Сатторзода Эрадж Ибодулло
кандидат экономических наук, доцент кафедры государственного управления и национальной экономики Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье исследуется экономическая сущность финансовых инноваций как многоаспектного явления современной экономики. Проведён критический анализ существующих концептуальных подходов к определению финансовых инноваций, систематизированы их классификационные признаки и функциональные характеристики. Выявлены ключевые закономерности функционирования инновационных финансовых инструментов в условиях цифровой трансформации. Исследованы риски и возможности, сопряжённые с распространением технологий блокчейн, децентрализованных финансов (DeFi) и искусственного интеллекта в финансовой сфере. Предложена авторская классификация финансовых инноваций по степени деструктивного воздействия на традиционные финансовые институты. Сформулированы рекомендации по совершенствованию регуляторной среды для обеспечения устойчивого развития финансового сектора.

Ключевые слова: финансовые инновации, финтех, блокчейн, децентрализованные финансы, цифровые активы, регуляторная среда, финансовая система, инновационные финансовые инструменты.

DIGITALIZATION OF THE BANKING SYSTEM, RISKS AND OPPORTUNITIES FOR FINANCIAL ASSET MANAGEMENT

Sattorzoda Eraj Ibodullo
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the economic essence of financial innovations as a multidimensional phenomenon of the modern economy. A critical analysis of existing conceptual approaches to the definition of financial innovations has been conducted; their classification features and functional characteristics have been systematized. Key patterns of the functioning of innovative financial instruments in the context of digital transformation have been identified. Risks and opportunities associated with the spread of blockchain technologies, decentralized finance (DeFi) and artificial intelligence in the financial sphere have been studied. The author's classification of financial innovations by the degree of disruptive impact on traditional financial institutions is proposed.

Keywords: financial innovations, fintech, blockchain, decentralized finance, digital assets, regulatory environment, financial system, innovative financial instruments.

ВВЕДЕНИЕ

Современный этап развития мировой экономики характеризуется стремительным распространением финансовых инноваций, которые коренным образом трансформируют архитектуру финансовых рынков, изменяют бизнес-модели финансовых посредников и создают принципиально новые возможности для участников хозяйственных отношений. В условиях четвёртой промышленной революции, сопровождаемой цифровизацией всех сфер экономической деятельности, финансовые инновации превратились в один из ключевых факторов конкурентоспособности как отдельных хозяйствующих субъектов, так и национальных финансовых систем в целом.

Актуальность исследования определяется рядом взаимосвязанных обстоятельств. Во-первых, финансовые инновации оказывают всё более существенное влияние на макроэкономическую динамику, формируя новые каналы трансмиссии денежно-кредитной политики и изменяя механизмы перераспределения капитала в экономике. Во-вторых, стремительная экспансия финтех-компаний и появление новых форм финансового посредничества порождают острые дискуссии об адекватности действующего регуляторного режима принципиально новым реалиям финансовых рынков. В-третьих, накопленный мировой опыт внедрения финансовых инноваций свидетельствует об амбивалентном характере их воздействия на финансовую стабильность: наряду с очевидными выгодами они порождают новые категории системных рисков, требующих специального изучения и управления.

Цель настоящего исследования состоит в комплексном анализе экономической сущности финансовых инноваций и закономерностей их функционирования в современных условиях цифровой трансформации. Достижение поставленной цели предопределяет решение следующих задач:

- систематизация и критическое осмысление существующих теоретических подходов к определению понятия «финансовые инновации»;
- разработка авторской классификации финансовых инноваций;
- исследование функций и механизмов воздействия финансовых инноваций на финансовую систему;
- оценка рисков и возможностей, связанных с внедрением новейших технологий в финансовой сфере;
- формулирование рекомендаций по регулированию финансовых инноваций.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретическую основу исследования составляют труды ведущих отечественных и зарубежных учёных в области финансовых инноваций, институциональной экономики и теории инноваций: Й. Шумпетера, Р. Мертона, П. Тюфано, З. Бодди, Р. Моертона, В.Ю. Катасонова, М.А. Эскиндарова и других. Методологическую основу составляют диалектический метод познания, системный и структурно-функциональный подходы, методы сравнительного анализа, классификации и типологизации.

В ходе исследования применялись следующие методы:

- критический анализ научной литературы по теории финансовых инноваций, начиная с работ Й.А. Шумпетера и У. Силбера до современных исследований в области финтеха и DeFi;
- сравнительный анализ концептуальных подходов к определению финансовых инноваций (инструментально-продуктового, функционально-процессного, технологического и институционального);
- системный подход к изучению функций финансовых инноваций и их воздействия на финансовую систему;
- анализ международного регуляторного опыта (ЕС, США, КНР) в части регулирования финансовых инноваций.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Научные исследования в области финансовых инноваций берут своё начало в трудах Й.А. Шумпетера, разработавшего в первой трети XX века фундаментальную теорию инновационного развития [5]. В его концепции «созидательного разрушения» инновации выступают как главная движущая сила экономического прогресса, а предприниматель-новатор - как ключевой агент экономического развития, внедряющий новые комбинации производственных факторов.

Непосредственное изучение финансовых инноваций как самостоятельного объекта научного анализа началось в 1970-е годы. Пионерные работы У. Силбера (1975) интерпретировали финансовые инновации как реакцию финансовых учреждений на регуляторные, конъюнктурные и технологические ограничения. Качественный скачок в теоретическом осмыслении был связан с работами Р.К. Мертона [6], разработавшего функциональный подход: финансовые инновации рассматриваются как способ более эффективного выполнения базовых функций финансовой системы - перемещения ресурсов, управления рисками, клиринга, агрегирования ресурсов, ценовой информации и решения проблем асимметрии.

П. Тюфано [7] в конце 1990-х годов трактовал финансовые инновации как деятельность по созданию и популяризации новых финансовых инструментов, технологий, институтов и рынков. Современный этап связан с осмыслением финтеха и цифровых финансов: исследования Дж. Шина, А. Демиргюча-Кунта и К. Клаппера изучают взаимосвязь финансовых инноваций, финансовой инклюзии и экономического роста [8].

На основе синтеза рассмотренных подходов предлагается следующее авторское определение: финансовые инновации - это качественно новые или существенно усовершенствованные финансовые продукты, инструменты, услуги, процессы, бизнес-модели или институциональные формы, внедрение которых обеспечивает более эффективное выполнение функций финансовой системы и (или) создаёт принципиально новые возможности для участников финансово-экономических отношений при одновременном изменении соотношения выгод и рисков для всех заинтересованных сторон.

По характеру нововведений финансовые инновации подразделяются на четыре типа:

1. Продуктовые инновации - создание новых финансовых инструментов и продуктов (новые виды ценных бумаг, структурированные продукты, криптовалюты и токены).
2. Процессные инновации - внедрение новых технологий и процессов осуществления финансовых операций (мобильные платежи, автоматизированное инвестирование, смарт-контракты).
3. Организационные инновации - появление новых форм организации финансового посредничества и новых бизнес-моделей (краудфандинговые платформы, роботы-советники, необанки).
4. Рыночные инновации - создание новых финансовых рынков и сегментов (рынки деривативов на погодные условия, рынки углеродных кредитов, рынки цифровых активов).

Авторская классификация по степени деструктивного воздействия на традиционные финансовые институты выделяет три группы:

- Дополняющие инновации - создают новые возможности, не угрожая существующим институтам (мобильный банкинг в рамках традиционных банков).
- Конкурирующие инновации - формируют альтернативные каналы предоставления финансовых услуг (необанки, конкурирующие с традиционными банками).
- Замещающие инновации - фундаментально меняют архитектуру финансовой системы, делая традиционные институты излишними (децентрализованные финансы, функционирующие без финансовых посредников).

Исследование выявило четыре ключевые функции финансовых инноваций:

- Функция перераспределения ресурсов. Инновационные механизмы (секьюритизация, краудфандинг, P2P-кредитование) обеспечивают включение в финансовый оборот категорий заёмщиков, традиционно остававшихся за рамками стандартных систем финансирования [13].
- Функция управления рисками. Производные финансовые инструменты позволяют осуществлять более тонкое разделение и перераспределение рисков, хотя одновременно могут генерировать системные риски, как показал кризис 2007–2008 годов.

• Функция обеспечения финансовой инклюзии. По данным Всемирного банка, мобильный банкинг и мобильные денежные переводы обеспечили доступ к финансовым услугам для сотен миллионов жителей развивающихся стран.

• Функция снижения транзакционных издержек. Блокчейн, смарт-контракты и алгоритмическая торговля позволяют кардинально снизить транзакционные издержки, устраняя дорогостоящих посредников.

Глобальный рынок финтех-услуг демонстрирует устойчивые темпы роста: по оценкам McKinsey & Company, совокупный объём инвестиций в финтех превысил в 2023 году 60 млрд долл. США, а к 2030 году ожидается рост выручки финтех-компаний до 1,5 трлн долл. [14]. Феномен финтеха принципиально изменяет логику конкуренции: традиционные финансовые институты сталкиваются с давлением со стороны технологических компаний, обладающих отсутствием унаследованной инфраструктуры, гибкостью бизнес-моделей и меньшим регуляторным бременем [15].

Технология блокчейн, появившаяся с биткоином в 2008–2009 годах, породила новую парадигму децентрализованных транзакций - основу экосистемы DeFi. Совокупный объём средств в DeFi-протоколах (TVL) достиг пика около 180 млрд долл. в ноябре 2021 года и стабилизировался на уровне 50–60 млрд долл. к концу 2023 года [16]. Основные риски DeFi: уязвимости смарт-контрактов, оракульные риски, риски ликвидности, регуляторные риски и риски концентрации.

Применение искусственного интеллекта и машинного обучения охватывает кредитный скоринг, выявление мошенничества, алгоритмическую торговлю, роботизированное управление активами и автоматизацию комплаенс-процедур [17]. ИИ-системы способны анализировать тысячи параметров (транзакции, поведение в социальных сетях, паттерны использования мобильных устройств) для более точной оценки кредитного риска. Вместе с тем проблема интерпретируемости алгоритмов («чёрный ящик») существенно затрудняет контроль над принятием решений [18].

Регуляторы оказываются перед принципиальной дилеммой: чрезмерно жёсткое регулирование подавляет инновационную активность, либеральный режим создаёт риски накопления системных дисбалансов. Перспективными инструментами регуляторного реагирования являются:

• Регуляторные «песочницы» - контролируемые среды для тестирования инновационных продуктов при смягчённых требованиях. Впервые применены UK FCA в 2016 году, впоследствии восприняты регуляторами более чем 60 стран мира.

• Принцип «одинаковые риски - одинаковое регулирование» - устранение регуляторного арбитража между традиционными институтами и финтех-компаниями.

• Технологически нейтральное регулирование - формулирование требований в терминах функций и рисков, а не конкретных технологий.

Европейский союз реализует комплексную стратегию: Регламент MiCA (вступил в силу в 2023–2024 гг.), Регламент DORA и ревизия PSD3. США применяют существующее законодательство к новым продуктам, что порождает регуляторную неопределённость; активизация надзора в 2023–2024 гг. последовала за банкротствами FTX, Celsius и BlockFi [19]. Китай в 2021 году резко ужесточил регулирование финтех-сектора и запретил операции с криптовалютами, одновременно активно продвигая проект цифрового юаня (e-CNY) [20].

ОБСУЖДЕНИЕ

Оценка рисков, генерируемых финансовыми инновациями, представляет собой ключевую задачу как для регуляторов, так и для участников финансового рынка. Выделяются четыре основные категории рисков.

Системный риск. Финансовые инновации способны как снижать системный риск за счёт более эффективного перераспределения рисков, так и повышать его - создавая новые каналы распространения финансовых потрясений. Именно чрезмерное распространение сложных структурированных продуктов стало одним из ключевых факторов системного кризиса 2007–2008 годов [1].

Операционный риск. По данным МВФ, потери мирового финансового сектора от кибератак составляют миллиарды долларов ежегодно [2]. Использование алгоритмических систем торговли создаёт риск «флэш-крэшей» - мгновенных экстремальных колебаний рыночных цен.

Регуляторный риск. Неопределённость регуляторного статуса многих финансовых инноваций создаёт существенный риск для их участников. Резкие изменения регуляторной политики - как в криптовалютном рынке ряда юрисдикций - способны приводить к значительным потерям инвесторов [3].

Риск финансовой эксклюзии. Парадоксально, но финансовые инновации в ряде случаев порождают новые формы финансовой эксклюзии: доступ к инновационным услугам требует технологических компетенций и цифровой инфраструктуры, которыми располагают далеко не все социальные группы [4].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволяет сформулировать ряд концептуальных выводов.

Во-первых, финансовые инновации представляют собой сложное многоаспектное явление, не сводимое к какому-либо одному из известных теоретических определений. Предложенное авторское определение, синтезирующее инструментально-продуктовый, функционально-процессный, технологический и институциональный подходы, позволяет охватить всё многообразие форм и проявлений финансовых инноваций в современной экономике.

Во-вторых, финансовые инновации выполняют ряд важнейших экономических функций - перераспределения ресурсов, управления рисками, обеспечения финансовой инклюзии, снижения транзакционных издержек, - которые обусловливают их позитивный потенциал с точки зрения повышения

эффективности финансовой системы. Вместе с тем реализация этого потенциала возможна лишь при надлежащем управлении рисками и адекватном регуляторном контроле.

В-третьих, современный этап развития финансовых инноваций характеризуется беспрецедентным масштабом технологических изменений, обусловленных конвергенцией искусственного интеллекта, блокчейна, больших данных, облачных вычислений и интернета вещей.

В-четвёртых, эффективное регулирование финансовых инноваций требует сбалансированного подхода: регуляторные «песочницы», принцип технологической нейтральности, международная координация и активный диалог между регуляторами и участниками рынка. Результаты исследования могут быть использованы для совершенствования государственной политики в области финансовых инноваций и разработки регуляторной базы для новых финансовых технологий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брюн М., Лав И. Реальное влияние расширения доступа к финансам // Банковское дело. - 2019. - № 6. - С. 14–22.

2. Катасонов В.Ю. Цифровое общество: к новому рабству? - М.: Кислород, 2020. - 352 с.

3. Лаврушин О.И. Финансовые инновации в банковском секторе // Банковское дело. - 2019. - № 4. - С. 20–28.

4. Эскиндаров М.А., Масленников В.В. Финансовые инновации в условиях цифровизации. - М.: Кнорус, 2021. - 280 с.

5. Auer R., Cornelli G., Frost J. Rise of the Central Bank Digital Currencies: Drivers, Approaches and Technologies // BIS Working Papers. - 2020. - № 880.

6. Berg T., Burg V., Gombovic A., Puri M. On the Rise of FinTechs: Credit Scoring Using Digital Footprints // Review of Financial Studies. - 2020. - Vol. 33, № 7. - P. 2845–2897.

7. Brummer C., Yadav Y. Fintech and the Innovation Trilemma // Georgetown Law Journal. - 2019. - Vol. 107, № 2. - P. 235–307.

8. Brunnermeier M.K. Deciphering the Liquidity and Credit Crunch 2007–2008 // Journal of Economic Perspectives. - 2009. - Vol. 23, № 1. - P. 77–100.

9. Cao S., Jiang W., Wang J., Yang B. From Man vs. Machine to Man + Machine: The Art and AI of Stock Analyses // Journal of Financial Economics. - 2024. - Vol. 154, № 1.

10. Cecchetti S.G., Schoenholtz K.L. Finance and Growth: When Does Finance Matter? // NBER Working Paper. - 2020. - № 26885.

11. Demirgüç-Kunt A., Singer D. Financial Inclusion and Inclusive Growth. - World Bank Policy Research Working Paper. - 2017. - № 8040.

12. Financial Crisis Inquiry Commission. The Financial Crisis Inquiry Report. - Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 2011.

13. Frame W.S., White L.J. Empirical Studies of Financial Innovation: Lots of Talk, Little Action? // Journal of Economic Literature. - 2004. - Vol. 42, № 1. - P. 116–144.

14. International Monetary Fund. Global Financial Stability Report: Lower for Longer. - Washington, D.C.: IMF, 2019.

15. Lerner J., Tufano P. The Consequences of Financial Innovation: A Counterfactual Research Agenda // Annual Review of Financial Economics. - 2011. - Vol. 3. - P. 41–85.

16. Merton R.C., Bodie Z. Design of Financial Systems: Towards a Synthesis of Function and Structure // Journal of Investment Management. - 2005. - Vol. 3, № 1. - P. 1–23.

17. People's Bank of China. Progress of Research & Development of E-CNY in China. - Beijing: PBoC, 2021.

18. Rajan R.G. Has Financial Development Made the World Riskier? // NBER Working Paper. - 2005. - № 11728.

19. World Bank. The Global Findex Database 2021. - Washington, D.C.: World Bank, 2022.

20. Zetzsche D.A., Buckley R.P., Arner D.W., Barberis J.N. From FinTech to TechFin: The Regulatory Challenges of Data-Driven Finance // NYU Journal of Law and Business. - 2018. - Vol. 14, № 2. - P. 393–446.

УДК: 339.9 (339.5)

САМАРАНОКИ ВА ДУРНАМОИ РУШДИ ҲАМКОРИҲОИ ТИҶОРАТИЮ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО КИШВАРҲОИ УЗВИ СҲШ

Иброҳимзода А.М.
унвонҷӯи кафедраи иқтисоди ҷаҳонӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола самараноки ва дурнамои рушди ҳамкориҳои тиҷоратию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои узви Созмони ҳамкории Шанхай мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шудааст. Қайд мегардад, ки созмонҳои байналмиллалӣ ба як муҳити муҳими ҳамгироии минтақавӣ ва рушди устувори иқтисодӣ табдил ёфтаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки Созмони ҳамкории Шанхай дар ин ҳошия мақоми хосаеро ишғол мекунад ва давлатҳои калидии Авруосиёро, мутаҳид мекунад. Исбот гардид, ки барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари дорои иқтисоди рӯ ба тараққӣ ва имконоти маҳдуди тиҷорати хориҷӣ, ширкат дар СҲШ барои васеъ гардидани равобити тиҷоративу иқтисодӣ ва ҷалби сармоя имконоти беназир фароҳам меорад. Муайян гардид, ки ҳамкориҳои тиҷоративу иқтисодӣ бо кишварҳои узви СҲШ як самти муҳими сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад.

Калидвожаҳо: гардиши савдои хориҷӣ, содирот, воридот, СҲШ, самаранокӣ, ҳамкориҳои иқтисодӣ, ҳамгирои иқтисодӣ, сармоягузорӣ, ММД, рушди устувор.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН СО СТРАНАМИ-ЧЛЕНАМИ ШОС

Иброхимзода А.М.
соискател кафедры мировой экономики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье исследуются и анализируются эффективность и перспективы развития торгово-экономического сотрудничества Республики Таджикистан со странами-членами Шанхайской организации сотрудничества. Отмечается, что международные организации стали важной средой региональной интеграции и устойчивого экономического развития. Автор отмечает, что Шанхайская организация сотрудничества занимает особое место в этом контексте и объединяет ключевые государства Евразии. Доказано, что для Республики Таджикистан, как страны с развивающейся экономикой и ограниченными внешнеторговыми возможностями, участие в ШОС предоставляет уникальные возможности для расширения торгово-экономических связей и привлечения инвестиций. Выявленно, что торгово-экономическое сотрудничество со странами-членами ШОС является важным направлением внешней политики Республики Таджикистан.

Ключевые слова: внешнеторговый оборот, экспорт, импорт, ШОС, эффективность, экономическое сотрудничество, экономическая интеграция, инвестиции, ВВП, устойчивое развитие.

EFECTIVENESS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF TRADE AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND THE MEMBER STATES OF THE SCO

Ibrohimzoda A.M.
applicant of the Department of World Economy of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines and analyzes the effectiveness and prospects for the development of trade and economic cooperation between the Republic of Tajikistan and the member countries of the Shanghai Cooperation Organization. It is noted that international organizations have become an important environment for regional integration and sustainable economic development. The author notes that the Shanghai Cooperation Organization occupies a special place in this context and unites the key states of Eurasia. It has been proven that for the Republic of Tajikistan, as a country with a developing economy and limited foreign trade opportunities, participation in the SCO provides unique opportunities for expanding trade and economic ties and attracting investment. It has been revealed that trade and economic cooperation with SCO member countries is an important direction of the foreign policy of the Republic of Tajikistan.

Key words: foreign trade turnover, exports, imports, SCO, efficiency, economic cooperation, economic integration, investments, GDP, sustainable development.

Гузориши масъала: Мавриди зикр аст, ки дар раванди ҷаҳонишавӣ созмонҳои минтақавӣ ва байналмиллалӣ пеш аз ҳама ба як муҳити муҳими ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ ва рушди устувори иқтисодӣ табдил меёбанд. Созмони ҳамкории Шанхай дар ин раванд мақоми хеле назаррасеро ишғол менамояд, ки давлатҳои калидии Авруосиёро, мутаҳид мекунад. Аз ин дидгоҳ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари дорои иқтисоди рӯ ба тараққӣ ва имконоти маҳдуди тиҷорати хориҷӣ, ширкат дар СҲШ барои васеъ гардидани равобити тиҷоративу иқтисодӣ ва ҷалби сармоя имконоти беназир фароҳам меорад.

Таҳлили тадқиқотҳои охир ва нашрияҳо: Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои ҳамкориҳои тиҷоратию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои узви СҲШ дар корҳои Л.Ҳ. Саидмуродзода, Ҳ.А.Одинаев, Ш.

Раҳимзода, А. Солеҳзода, Ҳ. Умаров, Р.М. Мирбобоев, Т. Усмонова, Р. Алимов, М.С. Содиқов, М.И. Садриддинов, У.М. Гулаков, М.Х. Данаева ва дигарон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Мақсади мақола: муайян намудани самараноки ва дурнамои рушди ҳамкориҳои тиҷоратию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои узви СҲШ мебошад.

Муҳтавои асосии мавод. Дар асри XXI созмонҳои байналмиллалӣ ба як муҳити муҳими ҳамгироии минтақавӣ ва рушди устувори иқтисодӣ табдил меёбанд. Дар ин замина Созмони ҳамкории Шанхай мақоми хосаеро ишғол мекунад, ки давлатҳои калидии Авруосиёро, мутаҳид мекунад. Гузашта аз ин "... СҲШ аз чиҳати нуфуз бузургтарин созмони минтақавӣ дар ҷаҳон аст. Вазифаи аввалиндараҷаи кишварҳои узви он ҳалли доираи васеи масъалаҳо аз қабили тақвияти ҳамкории иқтисодӣ на танҳо байни кишварҳои Осиёи Марказӣ, балки бо дигар созмонҳои байналмилалии минтақавӣ низ ба шумор меравад". [1, с.69].

Ба андешаи мо барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари дорои иқтисоди рӯ ба тараққӣ ва имконоти маҳдуди тиҷорати хориҷӣ, ширкат дар СҲШ барои васеъ гардидани равобити тиҷоративу иқтисодӣ ва ҷалби сармоя имконоти беназир фароҳам меорад.

Дар ин замина чуноне, ки олимӣ ватани Каримова М.Т., қайд менамояд "...имрӯз СҲШ нақши ташаккулдиҳандаро дар сиёсати минтақавӣ ва ҷаҳонӣ мебозад ва он манфиатҳои ҳамаи кишварҳои узвро самаранок ҳамоҳанг мекунад. Дар баробари ин иқтисодиёт яке аз самтҳои асосии ҳамкории кишварҳои узви СҲШ буда, ба рушди робитаҳои иқтисодӣ таваҷҷӯҳи махсус зоҳир карда мешавад"[2, с.160].

Самаранокии ҳамкории тиҷоратию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мамлакатҳои узви СҲШ аллакай бо як қатор нишондиҳандаҳо тасдиқ шудааст. Тайи чанд соли охир ҳиссаи кишварҳои узви СҲШ дар гардиши савдои хориҷии ҷумҳурӣ пайваста аз 50 фоиз зиёд шуд. Шарикони фаъолтарин ин Ҷумҳурии Халқии Хитой ва Федератсияи Россия мебошанд, ки бахши зиёди амалиёти содиротӣ ва воридотӣ бо онҳо сурат мегирад. Ҷумҳурии Халқии Хитой дар бахшҳои энергетика ва истихроҷи маъдан сармоягузорӣ мекунад. Аммо иқтидори ҳамкорӣ ҳануз пурра истифода нашудааст. Маҳдудиятҳои инфрасохторӣ, сатҳи пасти саноатӣ, вобастагӣ аз доираи маҳдуди маҳсулоти содиротӣ (асосан алюминий ва пахта), инчунин мушкилот дар таъмини логистика ва транзит вуҷуд доранд. Илова бар ин, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз ба механизмҳои ҳамкориҳои иқтисодии СҲШ ба таври комил ворид нашудааст - масалан, стратегияи дақиқи иштирок дар лоиҳаҳо дар соҳаи нақлиёт, энергетика ва иқтисоди рақамӣ вуҷуд надорад.

Аз тарафи дигар, дурнамои амиқтар кардани ҳамкориҳо рӯҳбаландкунанда ба назар мерасад. Созмони Ҳамкории Шанхай ташаббусҳои ташкили фазои ягонаи иқтисодӣ, дастгирии лоиҳаҳои инфрасохтори фаромарзӣ ва соддагардонии расмиёти гумрукӣ ва ҳамкории молиявӣ мусоидат мекунад. Ба ин созмон шомил шудани Ҷумҳурии Ҳиндустон, Ҷумҳурии Исломии Покистон бозори фурӯшро тавсеа дода, аҳамияти СҲШ-ро ҳамчун як платформаи алтернативии тиҷорати байналмилалӣ афзоиш медиҳад. Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад аз долонҳои нави нақлиётӣ, аз қабили "ҶХХ – Ҷумҳурии Қирғизистон – Ҷумҳурии Узбекистон" ва ё масирҳо дар самти Ҷумҳурии Исломии Эрону Ҷумҳурии Покистон, ба бандарҳои баҳрӣ дастрасӣ пайдо кунад. Барои баланд бардоштани самаранокии ҳамкориҳо Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд иштироки худро дар лоиҳаҳои СҲШ фаъол созад, ҳамкориҳои саноатиро инкишоф диҳад, технологияҳои муосир ва ҳалли логистикиро ҷорӣ намояд. Ба ҷалби сармоя ба саноати коркард ва рушди энергетикаи "сабз" - самтҳои мавриди таваҷҷуҳи бисёре аз кишварҳои узви ин созмон таваҷҷуҳи хоса бояд дод. Ҳамин тариқ, ҳамкориҳои тиҷоративу иқтисодӣ бо кишварҳои узви СҲШ як самти муҳими сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Сарфи назар аз мушкилоти мавҷуда, роҳи стратегии амиқсозии ҳамгироӣ бо шарикони СҲШ метавонад ба модернизатсияи иқтисоди миллӣ, таҳкими суботи минтақавӣ ва фароҳам овардани шароит барои рушди устувори кишвар мусоидат намояд.

Дар баробари ин барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба баҳр дастрасӣ надорад ва имконоти нақлиётию логистикии маҳдуд дорад, рушди ҳамкориҳои тиҷоратию иқтисодӣ дар доираи СҲШ уфуқҳои навро барои:

- диверсификатсияи робитаҳои иқтисодии берунӣ;
- тақвияти иқтидори сармоягузорӣ;
- рушди лоиҳаҳои инфрасохторӣ ва энергетикӣ;
- иштирок дар ташаббусҳои калони минтақавӣ «Як камарбанд - як роҳ»; ба миён меорад.

Илова бар ин, фишори афзояндаи таҳримҳо ба иштирокчиёни алоҳидаи иқтисоди ҷаҳонӣ ва пайдоиши мушкилоти нави геоиқтисодӣ ҷустуҷӯи механизмҳои алтернативии ҳамкориҳои иқтисодиро, ки ба таъсири беруна тобоваранд, муҳим мегардонад. Дар ин замина СҲШ як платформаи потенсиалӣ барои муҳайё кардани муҳити мусоид ҳамкориҳои минтақавии тиҷорат ва сармоягузорӣ мебошад. Дар доираи муаяйн намудани равандҳои ба самаранокӣ ва дурнамои рушди ҳамкориҳои тиҷоратию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои узви СҲШ вобастабуда моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ гузаронида, дар диари таҳлили он равандҳои коррелятсиониву регрессионии ташаккулёбии нишондиҳандаҳоро дида мебароем. Барои иҷрои амалии ин кор аз маълумотҳои оморӣ расмии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода менамоем (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои оморӣ барои сохтани модели иқтисодӣ-риёзӣ

Давраҳои таҳлилӣ	ММД бо нархҳои амалии мутобиқи солҳо, (млн.сомон)	Гардиши савдои хориҷи-ҳамагӣ (млн. долл)	Содирот – ҳамагӣ (млн. долл)	Воридот – ҳамагӣ (млн. долл)	Гардиши савдои хориҷи бо мамлакатҳои СҲШ (млн. долл)	Воридшавии сармоягузории хориҷи аз мамлакатҳои СҲШ, (ҳаз долл)
2015	50977,8	4326,2	890,6	3435,6	2 944,4	374 596,6

2016	54790,3	3929,9	898,7	3031,2	2 906,9	268 681,7
2017	64434,3	3972,9	1198	2774,9	2737,4	233 646,4
2018	71059,2	4224,3	1073,3	3151	3080,4	230 578,1
2019	79109,8	4523,7	1174,4	3349,3	3261,9	306 296,3
2020	83958,3	4557,8	1406,8	3150,9	2904,3	158 537,1
2021	101076,3	6359,1	2149,6	4209,5	4158,7	115 188,3
2022	118181,7	7309,5	2142	5167,5	5381,3	385 566,6
2023	130791,5	8328,9	2448,8	5880,1	5359,7	200 477,4

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон –Душанбе, 2022. С.212;310-319; 2024. С. 313-317.

Нишондиҳандаҳои ҷадвали №1., -ро ба намуди ягона оварда, тавсифи онҳоро дар як шакли муаяйн инъикос мекунем. Яъне тамоми нишондиҳандаҳои омориро, ки бо асъори гуногун ва коэффитсиентҳои гуногуни арзӣ инъикос шудаанд, ба як шакл медарорем. Бояд тазаккур дод, ки дар ҷараёни гузаронидани моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ бояд нишондиҳандаҳо дар як маҷро ва хати рости функционалӣ тарзе ҷойгир бошанд, ки ҳангоми тамоюл доштани хати рости функционалӣ ба таври максималӣ дар атрофи хати рост майл дошта бошанд барои ҳамин ҳам нишондиҳандаҳоро ба як ченаки муаяйн ва як намуд меорем (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои ибтидоӣ барои моделсозӣ, млн. сомонӣ

Даврaҳои таҳлилӣ	ММД	Гардиши савдои хориҷӣ	Содирот	Воридот	Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ	Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ
2015	**50977,8**	**41098,9**	**8460,7**	**32638,2**	**27971,8**	**3558,7**
2016	**54790,3**	**37334,1**	**8537,7**	**28796,4**	**27615,6**	**2552,7**
2017	**64434,3**	**37742,6**	**11381,0**	**26361,6**	**26005,3**	**2219,2**
2018	**71059,2**	**40130,9**	**10196,4**	**29934,5**	**29263,8**	**2190,7**
2019	**79109,8**	**42975,2**	**11156,8**	**31818,4**	**30988,1**	**2909,9**
2020	**83958,3**	**43299,1**	**13364,6**	**29933,6**	**27590,9**	**1505,8**
2021	**101076,3**	**60411,5**	**20421,2**	**39990,3**	**39507,7**	**1094,4**
2022	**118181,7**	**69440,3**	**20349,0**	**49091,3**	**51122,4**	**3663,2**
2023	**130791,5**	**79124,6**	**23263,6**	**55861,0**	**50917,2**	**1904,8**

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон –Душанбе, 2022. С.212;310-319; 2024. С. 313-317.

Нахуст бо истифода аз ҷадвали электронии Excel таҳлили коррелятсионӣ мегузаронем. Чун таҳлили коррелятсионӣ (correlation analysis) яке аз усулҳои муҳими омориест, ки барои муайян кардани муносибати байни ду ва ё зиёда тағйирёбандаҳо (нишондиҳандаҳо) истифода шуда, ҳадафаш муқоиса кардани тағйир ёфтани як нишондиҳанда бо тағйири нишондиҳандаи дигар ва муаяйн намудани мавҷудияти алоқамандии онҳо мебошад, аз ин лиҳоз тавассути таҳлили коррелятсионӣ аз ҷумла “Коррелятсияи Пирсон (Pearson)” таҳлили алоқамандии хаттӣ доштани байни тағйирёбандаҳои миқдорӣ гузаронида мешавад. Замони муосир таҷҳизоти сершумореро барои амалӣ сохтани равандҳои моделсозиҳо тариқи васоити техникии муосирро фароҳам оварда аст, ки ба осонӣ ва эътимоди баланд равандҳои моделсозии риёзиву иқтисодиро амалӣ месозанд. Аз ҷумлаи онҳо таҳлил дар доираи ҷадвалҳои электронӣ воситаи серистеъмоли муосир гардида аст. Натиҷаи таҳлили гузаронидашуда чунин аст (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Таҳлили коррелятсионии нишондиҳандаҳо

	ММД	Гардиши савдои хориҷӣ	Содирот	Воридот	Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ	Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ
ММД	1					
Гардиши савдои хориҷӣ	0,951743	1				
Содирот	0,965816	0,957014	1			
Воридот	0,908568	0,986843	0,897527	1		
Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ	0,929121	0,977358	0,913669	0,976583	1	
Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ	-0,21345	-0,08375	-0,29938	0,039565	0,067194	1

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Таҳлили коррелятсионии дар ҷадвали №3. инъикосшуда, нишон медиҳад, ки дар миёни нишондиҳандаҳои тавсифӣ ба ҷуз аз нишондиҳандаи Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ дигар тамоми нишондиҳандаҳо байни ҳам алоқамандии коррелятсионии бениҳоят баланд доранд (ҳамаи коэффитсиентҳо аз 0,90 баланд). Танҳо нишондиҳандаи Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ ба нишондиҳандаҳои ММД, Гардиши савдои хориҷӣ ва Содирот алоқамандии бениҳоят пасти баракс ва нисбат ба нишондиҳандаҳои Воридот ва Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ алоқамандии паст дорад. Дар навбати баъдӣ бо истифода аз маълумотҳои мазкури воқеъӣ таҳлили регрессионiро низ гузаронида, тағйирёбии нишондиҳандаи вобастаро дида мебароем. Таҳлили

регрессионӣро низ чун таҳлили коррелятсионӣ дар доираи ҷадвали эллектронӣ амалӣ намуда, натиҷаи ҳисоббарориҳоро дар намуди ҷадвали 4., пешниҳод менамоем. Ба ҳайси омили вобаста, яъне У нишондиҳандаи ММД-ро қабул намуда, тағйирёбии он аз тағйирёбии дигар омилҳоро месанҷем. Омилҳои новобаста, яъне тағйирёбандаҳо аз инҳо иборат мешаванд: X_1- Гардиши савдои хориҷӣ, X_2 – Содирот, X_3 – Воридот, X_4 - Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ, X_1 - Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ.

Ҷадвали 4. Натиҷаи таҳлили регрессионии нишондиҳандаҳои омории воқеъӣ

НАТИҶАИ ТАҲЛИЛ		
Омори регрессионӣ		
R маҷмӯавӣ	0,983555	
R-квадрат	0,967381	
R-квадрати меъёришуда	0,913016	
Мушоҳида	9	
Таҳлили дисперсионӣ		*F*
		17,7941
		Аҳамиятнокии F
		0,019419
Регрессия	5	
Боқимонда	3	
Ҳамагӣ	8	
		Коэффитсиентҳо
Y- ҳисобишуда		5017,029
Гардиши савдои хориҷӣ		15166,1
Содирот		-15165
Воридот		-15166,6
Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ		2,588414
Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ		-4,4648

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Таҳлили моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ далолат ба он медиҳад, ки коээффитсиентҳои дар моделсозӣ ҳисоб кардашуда тавсифи бениҳоят хуб доранд. Тамоми коэффитсиентҳои параметрӣ ба 1 хело наздик буда, ба эътимоднокӣ ва сифати баланди модел шаҳодат медиҳанд. Муодилаи регрессия дар ҳолати зикргардида ба шакли зерин тартиб меёбад:

$$У=5017,029+15166,1\ X_1 -15165\ X_2-15166,6\ X_3 +2,588414\ X_4-4,4648\ X_5$$

Бояд қайд намоем, ки ҳолати вобастагии омилҳо дар ҷараёни таҳлили коррелятсионӣ ба пуррагӣ алоқамандии баланд нишон дода натавонистанд. Зеро нишондиҳандаи X_5 дар таҳлили коррелятсионӣ тамоман алоқамандии паст дорад. Барои ҳамин ҳам дар идомаи моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ аз усули қиёсӣ истифода намуда, нисбат ба ду нишондиҳанда (X_1 -Гардиши савдои хориҷӣ ва X_5 - Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ) афзоиш дода, сенарияи шиддатнокиро дар моделсозӣ дида мебароем. Барои ин дар нишондиҳандаҳои ибтидоӣ ба коэффитсиентҳои ин ду нишондиҳанда ба таври сунъӣ коэффитсиенти афзоиш зам мекунем. Ба нишондиҳандаҳои интихобшуда аз як шуруъ намуда, ба ҳар давра ба як воҳид зиёд афзоиши сунъӣ медиҳем. Дар натиҷа коэффитсиентҳои назди тағйирёбандаи онҳо қиматҳои зеринро қабул мекунад (ҷадвали 5)

Ҷадвали 5. Нишондиҳандаҳои сенариявии ибтидоӣ барои тартиб додани модели иқтисодӣ-риёзӣ

Давраҳои таҳлилӣ	**ММД**	**Гардиши савдои хориҷӣ**		**Содирот**	**Воридот**	**Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ**	**Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ**	
		Воқеъӣ	**Сенариявӣ**				**Воқеъӣ**	**Сенариявӣ**
2015	50977,8	41098,9	41098,9	8460,7	32638,2	**27971,8**	3558,7	3558,7
2016	54790,3	37334,1	74668,2	8537,7	28796,4	**27615,6**	2552,7	5105,4
2017	64434,3	37742,6	113227,8	11381	26361,6	**26005,3**	2219,2	6657,6
2018	71059,2	40130,9	160523,6	10196,4	29934,5	**29263,8**	2190,7	8762,8
2019	79109,8	42975,2	214876	11156,8	31818,4	**30988,1**	2909,9	14549,5
2020	83958,3	43299,1	259794,6	13364,6	29933,6	**27590,9**	1505,8	9034,8
2021	101076,3	60411,5	422880,5	20421,2	39990,3	**39507,7**	1094,4	7660,8
2022	118181,7	69440,3	555522,4	20349	49091,3	**51122,4**	3663,2	29305,6
2023	130791,5	79124,6	712121,4	23263,6	55861	**50917,2**	1904,8	17143,2

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар навбати оянда 2 таҳлили коррелятсионии қиёсӣ мегузаронем. Нахуст тамоми нишондиҳандаҳоро бо дарназардошти қиматҳои сенариявии нишондиҳандаи “Гардиши савдои хориҷӣ” ва баъдан таҳлили коррелятсионӣ бо нишондиҳандаҳои “Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ” гузаронида, дараҷаи алоқамандиҳоро муайян мекунем. Таҳлили қиёсии нишондиҳандаҳо дар ҷадвали 6 пешниҳод мешавад.

Ҷадвали 6. Таҳлили коррелятсионии қиёсӣ бо нишондиҳандаҳои сенариявӣ

	ММД	**Гардиши савдои хориҷӣ**	**Содирот**	**Воридот**	**Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ**

1. “Гардиши савдои хориҷӣ”					
Гардиши савдои хориҷӣ	0,993568	1			
Содирот	0,965816	0,970456	1		
Воридот	0,908568	0,942293	0,897527	1	
Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ	0,929121	0,947325	0,913669	0,976583	1
Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ	-0,21345	-0,19909	-0,29938	0,039565	0,067194
2. “Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ”					
Гардиши савдои хориҷӣ	0,951743	1			
Содирот	0,965816	0,957014	1		
Воридот	0,908568	0,986843	0,897527	1	
Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ	0,929121	0,977358	0,913669	0,976583	1
Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ	0,77048	0,709704	0,648348	0,717561	0,812039
3. “Гардиши савдои хориҷӣ” ва “Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ”					
Гардиши савдои хориҷӣ	0,993568	1			
Содирот	0,965816	0,970456	1		
Воридот	0,908568	0,942293	0,897527	1	
Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ	0,929121	0,947325	0,913669	0,976583	1
Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ	0,77048	0,74107	0,648348	0,717561	0,812039

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар ҷадвали 6., таҳлили қиёсӣ дар доираи моделсозии коррелятсионӣ тавассути се сенария ҳисоб карда шудааст. Дар сенарияи якум танҳо ба нишондиҳандаҳои “Гардиши савдои хориҷӣ” шиддат дода шуда, онҳоро ба таҳлили коррелятсионӣ фаро гирифта шуд. Дар натиҷа маълум шуд, ки алоқамандиҳо қариб бетағйир боқӣ монда, дар намуди умумӣ шакли сенарияи ибтидоӣ яъне таҳлили нишондиҳандаҳои воқеъиро доранд ва қариб, ки тағйироти куллӣ ба назар намерасад ва ҳамон алоқамандии баракси пасти нишондиҳандаҳои “Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ” боқӣ мемонад.

Дар сенарияи дуюм бошад, ба нишондиҳандаҳои “Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ” шиддат дода шуда, мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Мувофиқ ба сенарияи мазкур, яъне шиддат додан ба коэфитсиентҳои нишондиҳандаҳои болозикр алоқамандии коррелятсионии он ба нишондиҳандаҳои дигар баланд гардида аст. Танҳо афзоиши алоқамандии он нисбат ба нишондиҳандаи “Содирот” кам афзоиш ёфтааст (0,648348). Афзоиши алоқамандии он нисбат ба нишондиҳандаи ММД низ наздик ба ҳисоб рафта (0,7704), нисбат ба нишондиҳандаи “Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ” аз ҳама зиёд алоқамандии зич дорад (0,812039).

Дар сенарияи сеюм бошад, қариб, ки тағйироти куллӣ ба назар нарасида, алоқамандии коррелятсионии нишондиҳандаҳо ба монанди сенарияи дуюм буда, танҳо нишондиҳандаи “Гардиши савдои хориҷӣ” камтарак нисбат ба оне, ки дар сенарияи дуюм буд, афзун шудааст (0,74107).

Дар идома, бидуни ягон шубҳа, метавонем таҳлили регрессионӣ гузаронем. Натиҷаи таҳлили регрессионӣ дар ҷадвали 7 пешниҳод мешавад.

Ҷадвали 7. Натиҷаи таҳлили регрессионии сенариявӣ

НАТИҶАИ ТАҲЛИЛ			
Омори регрессионӣ			
R маҷмӯавӣ	0,998909		
R-квадрат	0,99782		
R-квадрати меъёришуда	0,994187		
Мушоҳида	9		
Таҳлили дисперсионӣ			
	df	*F*	*Значимость F*
Регрессия	5	274,6388	0,000345
Боқимонда	3		
Ҳамагӣ	8		
	Коэффитсиентҳо		
Y- ҳисобишуда	61332,69		
Гардиши савдои хориҷӣ	0,122729		
Содирот	0,688818		
Воридот	-0,39056		
Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ	-0,38882		
Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ	0,480457		

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ҳамин тавр нишондиҳандаҳои таҳлили регрессионӣ нишон медиҳанд, ки ҳамаи онҳо тавсифи баланд дошта, сифати модели сохташуда низ дар дараҷаи баланд мебошад. Чун ҳар сеи коэффитсиентҳои тавсифӣ нишондиҳандаи баланди ба 1 наздик доранд. Муодилаи регрегрессия намуди зеринро дорад:

$У=61332,69 + 0,122729X_1 + 0,688818X_2 - 0,39056\ X_3 - 0,38882X_4 + 0,480457X_5$

Ҳамин тавр тавсифи таҳлили коррелятсионӣ ва муоидали регрессияро истифода намуда, қиматҳои пешгӯишавандаи коэффитсиентҳоро ҳисоб мекунем ва дар ҷадвали 8 онҳоро инъикос менамоем.

Ҷадвали 8. Натиҷаҳои ояндабинии нишондиҳандаҳо

Даврaҳои таҳлилӣ	ММД	Гардиши савдои хориҷӣ	Содирот	Воридот	Савдои хориҷӣ бо мамлакатҳои СҲШ	Сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ
2015	50977,8	41098,9	8460,7	32638,2	27971,8	3558,7
2016	54790,3	74668,2	8537,7	28796,4	27615,6	5105,4
2017	64434,3	113227,8	11381	26361,6	26005,3	6657,6
2018	71059,2	160523,6	10196,4	29934,5	29263,8	8762,8
2019	79109,8	214876	11156,8	31818,4	30988,1	14549,5
2020	83958,3	259794,6	13364,6	29933,6	27590,9	9034,8
2021	101076,3	422880,5	20421,2	39990,3	39507,7	7660,8
2022	118181,7	555522,4	20349	49091,3	51122,4	29305,6
2023	130791,5	712121,4	23263,6	55861	50917,2	17143,2
П Е Ш Г Ӯ Й						
2026	153308	849133,8	27646,65	57167,7	56444,27	26384,03
2027	163234,9	929887,6	29578,21	60184,91	59571,5	28537,64
2028	173161,7	1010641	31509,78	63202,12	62698,73	30691,26
2029	183088,6	1091395	33441,35	66219,32	65825,96	32844,88
2030	193015,5	1172149	35372,92	69236,53	68953,19	34998,49

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ҳамин тавр аз натиҷаи таҳлили регрессионӣ ва коррелятсионии гузаронидашуда бармеояд, ки дар ҳолати бамаротиб афзоиш ёфтани нишондиҳандаҳои гардиши савдои хориҷӣ, махсусан гардиши савдои хориҷии кишварҳои СҲШ ва зиёд гардидани саҳми сармоягузории хориҷӣ аз мамлакатҳои СҲШ нишондиҳандаҳои иқтисодиёти миллӣ устуворона рушд карда метавонанд.

АДАБИЁТ

1. Чжоу Цзюнь. Шанхайская организация сотрудничества: история создания//Terra Linguistica, 2015, №. 3 (227), - С. 67-70.
2. Каримова М.Т. Перспективы экономического сотрудничества Таджикистана со странами ШОС//Центральная Азия и Кавказ, Том 15, Выпуск 1 – 2012, - С.159-168.
3. Алиев М.А. Экономические институты ШОС// Региональные проблемы преобразования экономики, 2014, № 2 (40), - С. 19-24.
4. Алиева Р.Р. Формы взаимодействия Республики Таджикистан с Китайской Народной Республикой в рамках ШОС: механизмы реализации проектов и проблемы взаимодействия//Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки, 2013, № 2 (35), - С. 106-117.
5. Бекмуратов, И.Н. Перспективы развития ШОС: взгляд Узбекистана [Текст] / И.Н. Бекмуратов // Вестник Челябинского государственного университета. Политические науки. Востоковедение. – 2001. – № 21 (236). – Вып. 11. – С. 11-17.
6. Бобоев Ш. Шанхайская организация сотрудничества в геополитической структуре Среднего Востока: монография. - Душанбе: Контраст, 2011. - 266 с.
7. Вохидова С. Шанхайская организация сотрудничества (ШОС) гарант стабильности, безопасности, укрепления мира в центральной азии//Endless light in science, 2024, № 2 - С. 13-17
8. Данаева М.Х. Перспективы развития ШОС в условиях экономической интеграции. [Текст] /М.С. Содиков, М. Данаева, // Вестник Таджикского национального университета, Душанбе - 2017. № 2/9 - С.31-34.
9. Широнин Н. В. Экономическое сотрудничество в рамках ШОС: проблемы и перспективы//Проблемы современной науки и образования, 2017, №. 27 (109), - С. 28-30.
10. Якубович Е. С. Возможные направления развития транспортных маршрутов в странах ШОС//Вестник евразийской науки, 2017, № 4 (41), - С. 50.
11. Шанхайская организация сотрудничества сегодня: взгляд из Душанбе. 2014., - С. 34-35

УДК: 330.59 (575.3)

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В УКРЕПЛЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Джонакова Гулджахон Абдулманноновна
Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе
Шарифи Фируза Бурихонзода
Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются основные показатели уровня жизни населения страны в укреплении экономической безопасности государства, выявлены факторы их формирования и динамика изменений за 2020–2024 гг. Особое внимание уделяется демографическим характеристикам сельского населения, региональным различиям, влиянию промышленного развития и государственной социальной политики на социально-экономическое положение граждан страны. Проведён анализ влияния доходов, потребления, жилищных условий и инфраструктуры на уровень жизни.

Ключевые слова: показатели уровня жизни, благосостояние населения, экономическая безопасность, факторы, динамика изменений, региональные различия, социальная политика, доходы, потребление, жилищные условия, развитие экономики.

LEVEL OF WELL-BEING AND STANDARD OF LIVING OF THE POPULATION OF TAJIKISTAN: MODERN TRENDS AND REGIONAL FEATURES

Jonakova Guljahon Abdulmannonovna
Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe.
Sharifi Firuza Burikhonzoda
Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe.

This article examines key indicators of living standards and well-being in Tajikistan, identifying the factors that shape them and the dynamics of change from 2020 to 2024. Particular attention is paid to the demographic characteristics of the rural population, regional differences, and the impact of industrial development and state social policy on the socioeconomic status of citizens. An analysis is provided of the impact of income, consumption, housing conditions, and infrastructure on quality of life.

Keywords: living standards, population welfare, household income, consumption, housing conditions, social policy, regional disparities, economic development, socio-economic dynamics.

ВВЕДЕНИЕ

Современное развитие общества сопровождается постоянными изменениями в структуре производственных и потребительских потребностей населения, что требует адаптации этих потребностей к реальным условиям. Одним из ключевых направлений социально-экономических исследований является изучение уровня и качества жизни населения, поскольку оно отражает не только экономическое развитие, но и эффективность государственной социальной политики. В Стратегии национального развития Республики Таджикистан на период до 2030 года акцентируется внимание на том, что на современном этапе социально-экономической трансформации перед государством поставлены три приоритетные стратегические задачи: достижение уровня социально-экономического развития, сопоставимого с показателями стран со средним уровнем дохода; обеспечение устойчивого экономического роста на основе диверсификации структуры экономики и повышения её конкурентоспособности; формирование, расширение и институциональное укрепление среднего класса как ключевого фактора социальной стабильности и долгосрочного развития [6].

В условиях современной трансформации экономики под влиянием внутренних и внешних факторов происходит динамичная перестройка структуры производственных и потребительских потребностей населения, что требует их гибкой адаптации к изменяющейся социально-экономической среде. В данном контексте особое значение приобретает комплексное статистическое исследование уровня и качества жизни населения, поскольку именно эти показатели отражают степень социального развития общества и результативность реализуемой экономической политики государства для укрепления экономической безопасности. Содержание и результативность социальной политики, направленной на повышение уровня жизни населения, находятся в тесной взаимосвязи с характером развития общественного производства и человеческого потенциала. Удовлетворение одних потребностей закономерно порождает формирование новых, более сложных требований, тем самым обеспечивая непрерывность воспроизводственного процесса и стимулируя поступательное социально-экономическое развитие общества [2]. Целью настоящего исследования является анализ современных тенденций уровня жизни населения и определение их значения в укреплении экономической безопасности государства.

МЕТОДОЛОГИЯ

Повышение уровня жизни населения рассматривается как ключевой индикатор развития общества и одновременно как необходимое условие его дальнейшего прогресса. На формирование уровня жизни влияют как природные и географические факторы, так и социально-экономические условия: политическая ситуация, экономическое развитие, демографические изменения и доступность материальных благ. Анализ данной проблематики показывает, что изначально она рассматривалась в рамках неоклассического подхода. Институциональная основа изучения вопросов уровня жизни населения формировалась на основе научных исследований таких авторов, как Р.К. Рахимов, Л.Х. Саидмурадов, Н. Хоналиев, Ш.М. Рахимзода, В.А. Разиков, Р.М. Бабаджанов, А.Л. Алимов и других. Их работы в основном касаются вопросов ценности материальных благ, формирования и распределения богатства, а также условий, при которых возможно установление рыночного равновесия.

Для корректной оценки уровня жизни населения необходимо соблюдать следующие принципы: полнота - учёт всех показателей, оказывающих влияние на уровень жизни; унификация - использование единых стандартов оценки для всех территорий и групп населения; нормативность - оценка должна проводиться на основе действующих социально-экономических норм страны, включая социальные стандарты, прожиточный минимум, потребительскую корзину, минимальную заработную плату, размеры пенсий; учёт региональных особенностей, включая географические и климатические условия; учёт социально-демографических характеристик населения, таких как структура и размер потребительской корзины, прожиточный минимум, численность трудоспособного населения и другие показатели, влияющие на качество жизни. Методологической базой исследования послужили статистические данные Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан за 2020–2024 гг.; в работе использованы методы статистического, сравнительного, структурного и динамического анализа, а также метод научного обобщения.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Уровень жизни населения выступает одним из ключевых индикаторов социально-экономического развития государства. Данный показатель отражает не только совокупность условий жизнедеятельности общества, но и степень эффективности государственной политики в сферах экономики, занятости, образования, здравоохранения и социальной защиты. В Республике Таджикистан повышение уровня жизни населения занимает центральное место в системе приоритетов социальной политики и рассматривается как стратегически значимое направление развития наряду с другими национальными целями, включая ускоренную индустриализацию страны. Проведённый анализ свидетельствует о наличии прямой взаимосвязи между уровнем жизни населения и степенью индустриального развития регионов. Территории, характеризующиеся динамичным ростом промышленного потенциала, как правило, отличаются более высоким уровнем занятости, ростом заработной платы, развитием социальной инфраструктуры и улучшением экологических показателей. Расширение промышленного производства способствует не только созданию дополнительных рабочих мест, но и активизации сферы услуг, увеличению доходов домохозяйств [8] и формированию мультипликативного эффекта в региональной экономике.

Существенный вклад в повышение уровня жизни населения вносят отрасли обрабатывающей промышленности, энергетики, добычи полезных ископаемых и другие направления индустриального производства, получающие активное развитие в Согдийской и Хатлонской областях, а также в районах республиканского подчинения. Вместе с тем межрегиональная дифференциация по уровню индустриального развития способна усиливать социально-экономическое неравенство и сохранять относительно низкие стандарты жизни в менее развитых территориях. В этой связи особую актуальность приобретает реализация эффективных механизмов государственной поддержки развития промышленной инфраструктуры, основанных на принципах территориальной сбалансированности, социальной справедливости и инклюзивного экономического роста. В Послании Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли от 26 января 2021 года особо подчёркнуто, что высшей целью государства и Правительства является обеспечение устойчивого экономического развития страны посредством повышения эффективности использования имеющихся ресурсов и возможностей, развития науки и образования, здравоохранения, укрепления человеческого потенциала и на этой основе - последовательного повышения уровня и качества жизни народа Таджикистана [1].

Анализ отечественных и зарубежных научных источников показывает, что благосостояние следует понимать как фактическое обеспечение населения материальными и нематериальными благами, необходимыми для удовлетворения их жизненных потребностей. Процесс формирования потребностей является многоуровневым и отличается как по количественным, так и по качественным характеристикам. В связи с этим специалисты выделяют первичные и вторичные потребности населения (таблица 1).

Таблица 1. Структура и происхождение потребностей населения

№	Категория потребностей	Содержание и происхождение
1	**Первичные потребности**	Пища, вода, воздух, условия жизнедеятельности; связаны с физиологическими потребностями человека как биологического существа
2	**Вторичные потребности**	Жизненный опыт, профессиональные навыки и умения; формируются как результат психической и социальной деятельности человека, зависят от условий жизни и установленных в обществе норм поведения

Источник: составлено автором на основе литературы [3].

Указанные потребности в значительной степени зависят от природных и климатических условий, а также от количественных и качественных характеристик их размещения. Социальная среда играет ключевую роль в оценке уровня жизни населения. Таким образом, потребности населения, степень их удовлетворённости и доступность ресурсов в целом определяют уровень благосостояния жителей региона и особенности их жизненных условий, что отражается в формировании конкретных показателей, позволяющих адекватно характеризовать содержание и качество жизни населения.

ОБСУЖДЕНИЕ

Основные составные элементы системы оценки уровня благосостояния включают три группы индикаторов. Первая группа - доходы и расходы населения: валовой внутренний продукт на душу населения; индекс потребительских цен; покупательная способность номинальных денежных доходов относительно прожиточного минимума; доля населения с денежными доходами ниже прожиточного минимума; коэффициенты концентрации доходов; доля расходов на потребление в общей структуре расходов населения. Вторая группа - обеспеченность жильём и имущественные показатели: общая площадь жилого фонда на одного жителя; доля жилого фонда, принадлежащего частным гражданам; доля изношенного и аварийного жилого фонда; доля населения, состоящего в очереди на получение жилья; обеспеченность населения легковыми автомобилями. Третья группа - социальная обеспеченность через инфраструктуру: плотность автомобильных дорог с твёрдым покрытием; уровень использования населением средств телефонной и телекоммуникационной связи.

При оценке уровня благосостояния остаётся сложной задачей анализ условий формирования различий между группами населения по уровню доходов. Уровень неравенства зависит от множества экономических, демографических, социальных и географических факторов и проявляется через различия в потреблении товаров и услуг. Появление новых социальных групп, таких как предприниматели, фермеры и безработные, расширяет поле социальной стратификации и требует обоснованного подхода при теоретическом и методологическом описании благосостояния. Без анализа и оценки указанных показателей невозможно изучать уровень жизни сельского населения. При этом важнейшей задачей является учёт состояния и тенденций роста численности сельского населения, поскольку этот процесс в Республике Таджикистан имеет свои особенности (таблица 2).

Таблица 2. Динамика роста численности сельского населения в Республике Таджикистан

	2020	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Численность сельского населения, тыс. чел.	7121,3	6920,5	7042,7	7172,4	7318,7
В % от общей численности населения	73,7	71,2	71,2	71,1	71,1
Среднегодовой темп прироста, %	–	–	1,8	1,8	2,0

Источник: Демографический ежегодник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. 2024. С. 24.

Анализ данных таблицы 2 показывает, что в период с 2020 по 2024 год численность сельского населения сократилась на 2,6 %. Доля сельских жителей в общей численности населения оставалась практически неизменной, тогда как среднегодовой темп прироста в среднем составлял 1,8–2,0 %. По состоянию на 2024 год численность сельского населения достигла 7 318,7 тыс. человек. Структура по возрастным группам следующая: 3 698,2 тыс. человек (35,9 %) - лица младше трудоспособного возраста; 5 918,8 тыс. человек (57,5 %) - население в трудоспособном возрасте; 671,3 тыс. человек (6,5 %) - лица старше трудоспособного возраста. Среди сельского населения доля молодёжи в возрасте 14-30 лет составляет 28,0 %, или 2 047,5 тыс. человек, что на 6,4 процентного пункта меньше показателя 2020 года (34,4 %). Это свидетельствует о том, что в возрастной структуре сельского населения доля молодёжи сократилась, и в будущем наблюдается тенденция к «старению» сельских регионов. В целом показатели уровня жизни и условий проживания населения в Таджикистане демонстрируют положительную динамику (таблица 3).

Таблица 3. Показатели формирования уровня жизни и изменения благосостояния населения за 2024 г.

№	**Показатели**	**Единица измерения**	**Значение на 2024 г.**
1	Средний доход на душу населения	сомони/чел.	14088,3 сомони
2	Уровень потребления продовольствия	кг/чел./год	50,1 %
3	Обеспеченность жильём	м²/чел.	11,1 м²
4	Доля населения с доступом к коммунальным услугам	%	Питьевая вода 41–67 %; канализация ≈ 15 %; электроснабжение ≈ 98–100 %; интернет ≈ 56–57 %
5	Доля населения в трудоспособном возрасте	%	57,5 %
6	Доля молодёжи (14–30 лет)	%	28,0 %

7	Средний возраст населения	лет	22,5 лет

Источник: Статистический ежегодник 2024. С. 138. Агентство по статистике при Президенте РТ [7].

Как следует из данных таблицы 3, уровень благосостояния населения Таджикистана в 2024 г. демонстрирует положительную динамику; уровень жизни отражается через развитие материальной базы существования населения. Формирование этих показателей в значительной степени обусловлено объёмом валового внутреннего продукта страны на душу населения: по сравнению с 2020 годом в 2024 году этот показатель увеличился в 1,4 раза. Средняя номинальная месячная заработная плата работников предприятий и организаций республики за указанный период также возросла в 1,4 раза; в Согдийской и Хатлонской областях соответствующий рост составил 1,51 и 1,47 раза (таблица 4).

Таблица 4. Среднемесячная номинальная заработная плата работников предприятий и организаций по регионам Республики Таджикистан в 2020–2024 гг. (сомони)

	2020	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Республика Таджикистан	**1393,78**	**1540,34**	**1760,29**	**2013,11**	**2310,21**
г. Душанбе	2080,81	2282,97	2572,45	2836,38	3197,19
ГБАО	1347,36	1459,28	1636,21	1847,63	2028,85
Согдийская область	1236,26	1418,81	1632,82	1875,73	2148,17
Хатлонская область	1053,78	1143,19	1305,07	1557,71	1823,82
РРП	1192,85	1274,72	1450,52	1666,95	1963,46

Источник: Статистический ежегодник 2022. С. 133; Статистический ежегодник 2025. С. 139. Агентство по статистике при Президенте РТ.

Данный рост напрямую связан с уровнем фактического производства и относительно более высоким доходом населения на душу населения. При исследовании уровня жизни сельского населения используются также специализированные показатели потребления товаров и услуг на душу населения, по домохозяйствам, социальным группам и регионам, а также показатели обеспеченности населения долгосрочным имуществом, состояния жилищного фонда и другие. Анализ процесса исследования показывает, что оценка уровня жизни является сложным комплексным показателем. Для более глубокого изучения данной темы необходима прозрачная система статистической информации, применение и соблюдение усовершенствованных методов учёта, а также полноценные формы наблюдения и представления данных.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В современный период в Таджикистане наблюдаются качественные изменения в структуре национальной экономики, диверсификация производства и укрепление человеческого капитала, что способствует повышению уровня благосостояния населения. Одновременно усиливаются элементы социального взаимодействия, реализуемые при поддержке государства и профсоюзов, которые выступают в качестве важного механизма социальной политики. Положительная динамика уровня жизни обеспечивается ростом ВВП на душу населения, увеличением заработной платы и развитием материально-технической базы экономики. Усиление социального взаимодействия при поддержке государства и профсоюзов повышает эффективность социальной политики и способствует снижению социальной напряжённости. Демографические тенденции (снижение доли молодёжи в сельской местности и постепенное старение населения) создают новые вызовы для рынка труда, системы социальной защиты и здравоохранения. Существенные региональные различия по уровню доходов, потребления, жилищных условий и инфраструктуры требуют дифференцированного подхода к оценке и регулированию уровня жизни. Рост благосостояния населения выступает ключевым фактором обеспечения экономической безопасности и долгосрочного устойчивого развития страны.

На основе проведённого исследования предлагается: продолжить политику диверсификации экономики, поддерживая промышленность, сельское хозяйство и сферу услуг для снижения зависимости от отдельных источников дохода; активизировать инвестиции в человеческий капитал — модернизировать систему образования, развивать профессиональную подготовку и повышать качество медицинских услуг; разрабатывать демографически ориентированную политику:

– создавать рабочие места в регионах для закрепления молодёжи путём предоставления льготных условий для получения жилья;

– совершенствовать систему социальной поддержки пожилого населения;

– усилить адресность социальной помощи с учётом региональных различий и уровня доходов населения;

– расширять механизмы социального партнёрства между государством, работодателями и профсоюзами для обеспечения баланса экономических и социальных интересов;

– интегрировать цели повышения уровня жизни в стратегические документы по обеспечению экономической безопасности и устойчивого развития Таджикистана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Роҳбари миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [манбаи электронӣ]. – 26.01.2021. – URL: www.prezident.tj (санаи мурочиат: 14.06.2024).

2. Асосҳои консептуалии стратегияи рушди индустриалӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / А.Б. Мирсаидов, А.Л. Алимов, Р.М. Бабаджанов [и др.]. – Душанбе: Институт экономики и демографии НАНТ, 2025. – 302 с. – ISBN 978-99985-2425-5. – EDN UCLNTG.

3. Джонакова Г.А. Проблемы измерения качества жизни населения (вопросы методики) // Экономика Таджикистана. – 2021. – № 4-1. – С. 158–164. – EDN SYSBLO.

4. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан до 2030 года. – Душанбе, 2021.

5. Мирсаидов А.Б., Шарифи Ф. Вопросы обеспечения развития сферы социальных услуг в экономике Республики Таджикистан // Экономика Таджикистана. – 2025. – № 3. – С. 343–353. – EDN CMEFNJ.

6. Самтҳои асосии такмили инфрасохтори институтсионалии рушди индустриалии минтақаҳои кишвар / А.Л. Алимов, А.Б. Мирсаидов, Р.М. Бабаджанов [и др.]. – Душанбе: Институт экономики и демографии, 2024. – 283 с. – EDN EDGKZB.

7. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2024. – С. 28.

8. Ҷонакова Г.А. Таъсири омили институтсионалӣ ба баландшавии некӯаҳволии хонаводаҳо // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2024. – № 3. – С. 120–125. – EDN ZYUGTK.

УДК: 336.221.4

ЗАРУРИЯТИ ГУЗАРИШ БА НИЗОМИ РАҚАМӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАЪМИНКУНАНДАИ МАЪМУРИКУНОНИИ АНДОЗ АЗ АРЗИШИ ИЛОВАШУДА

Солиев Нодирҷон Амрохонович
муаллими калони кафедраи иқтисодиёти молиявӣ ва фаъолияти биржавии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Раҳимзода Фирузи Мадкарим
ассистенти кафедраи иқтисодиёти молиявӣ ва фаъолияти биржавии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Мақола ба таҳқиқи масъалаҳои андоз аз арзиши иловашуда (ААИ) ва таъмини пардохти онҳо дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт бахшида шудааст. Қайд шудааст, ки татбиқи технологияҳои муосири иттилоотӣ дар ҷараёни маъмурикунонии андоз яке аз вазифаҳои асосии табдилдиҳии низоми андоз ба воқеияти рақамӣ мебошад. Муаллиф мундариҷаи маъмурикунонии андоз, технологияҳои рақамӣ дар низоми андозии мамлакатҳои пешрафтаро баррасӣ намуда, объектҳо ва субъектҳои он, афзалиятҳо ва имкониятҳои рақамиро дар фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ муайян кардааст. Баъдан ҳиссаи андоз аз арзиши иловашуда дар ташаккули даромадҳои буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ААИ дар сохтори андози ғайримустақим таҳлил гашта, ва хусусиятҳои хоси ААИ, афзалиятҳои рақамикунонии ҷараёни маъмурикунонии ААИ барои мақомоти андоз асоснок шудаанд. Дар баробари ин муаллиф баъзе мушкилотҳое, ки садди роҳи рақамикунонии ҷараёни маъмурикунонии ААИ-ро мегиранд, инъикос намуда, сабабҳои онро муайян кардааст. Дар қисмати хулоса роҳҳои таъмини самаранокии маъмурикунонии ААИ бо татбиқи технологияи рақамӣ асоснок гардидааст.

Калидвожаҳо: андоз аз арзиши иловашуда, рақамикунонии иқтисодиёт, маъмурикунонии андоз, технологияҳои рақамӣ, хавфҳо, андозсупорандагон, мақомоти андоз, ҳисобнома-фактура, буҷети давлатӣ, баргардонидани маблағҳо.

НЕОБХОДИМОСТЬ ЦИФРОВОГО ПЕРЕХОДА КАК ФАКТОРА ОБЕСПЕЧЕНИЯ АДМИНИСТРИРОВАНИЯ НАЛОГА НА ДОБАВЛЕННУЮ СТОИМОСТЬ

Солиев Нодирджон Амрохонович
старший преподаватель кафедры финансовой экономики и биржевой деятельности Таджикский государственный финансово-экономический университет. Республика Таджикистан, Душанбе
Рахимзода Фирузи Мадкарим
ассистент кафедры финансовой экономики и и биржевой деятельности Таджикский государственный финансово-экономический университет. Республика Таджикистан, Душанбе

Статья посвящена исследованию вопросов налога на добавленную стоимость и обеспечения его уплаты в условиях цифровизации экономики. Отмечается, что внедрение современных информационных технологий в процесс налогового администрирования является одной из основных задач трансформации налоговой системы в цифровую реальность. Автором, рассматривая содержание налогового администрирования, цифровые технологии в налоговой системе развитых стран, выявлены её объекты и субъекты, преимущества и цифровые возможности в деятельности хозяйствующих субъектов. Затем анализируется доля налога на добавленную стоимость в формировании доходов государственного бюджета Республики Таджикистан, НДС в структуре косвенных налогов, обосновываются особенности НДС и преимущества цифровизации процесса администрирования НДС для налоговых органов. В заключении обоснованы пути обеспечения эффективности администрирования НДС за счёт применения цифровых технологий.

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость, цифровизация экономики, налоговое администрирование, цифровые технологии, риски, налогоплательщики, налоговые органы, выставление счетов, государственный бюджет, возвраты денег.

THE NEED FOR DIGITAL TRANSITION AS A FACTOR IN ENSURING THE ADMINISTRATION OF VALUE ADDED TAX (VAT)

Soliev Nodirzhon Amrokhonovich
senior lecturer of the Department of Financial Economics and Stock Exchange Activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Rahimzoda Firuzi Madkarim
Assistant of the Department of Financial Economics and Stock Exchange Activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article is devoted to the study of value added tax issues and ensuring its payment in the context of digitalization of the economy. It is noted that the introduction of modern information technologies in the tax administration process is one of the main tasks of transforming the tax system into a digital reality. The author examines the content of tax administration, digital technologies in the tax system of developed countries, identifies its objects and subjects, advantages and digital opportunities in the activities of business entities. Then the share of value added tax in the formation of revenues of the state budget of the Republic of Tajikistan, VAT in the structure of indirect taxes is

analyzed, the features of VAT and the advantages of digitalization of the VAT administration process for tax authorities are substantiated. In conclusion, ways to ensure the effectiveness of VAT administration through the use of digital technologies are substantiated.

Key words: value added tax, digitalization of the economy, tax administration, digital technologies, risks, taxpayers, tax authorities, invoicing, state budget, refunds.

МУҚАДДИМА

Дар иқтисодиёти ҷаҳон раванди рақамикунонӣ бо суръати баланд идома дошта, ин ҷараён тамоми соҳаҳои хоҷагии халқро фаро мегирад. Дар зери мафҳуми рақамикунонии иқтисодиёт, пеш аз ҳама, истифодаи технологияҳои рақамӣ дар самтҳои мухталифи фаъолият фаҳмида мешавад. Татбиқи технологияҳои мазкур ба муносибатҳои иқтисодӣ таъсир расонида, боиси пайдо шудани дигаргуниҳо дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла, дар низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон мегардад. Дар низоми маъмурикунонии андоз ҷорӣ намудани технологияҳои рақамии тағйирпазир ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти андоз мусоидат мекунад.

Дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт олимон-иқтисодчиён кӯшиш мекунанд, ки на танҳо паҳлуҳои нави фаъолияти низоми андоз ва ҷараёни андозбандиро омӯзанд, балки манбаи назариявӣ ва методологии маъмурикунонии муосири андоз, баҳисобгирии андоз ва назорати андозро таҳия намоянд, ки ба низоми нави муосири андоз мувофиқат кунад. Муҳиммияти мавзуи мақолаи мазкур дар он ифода меёбад, ки омӯзиши масъалаҳои вобаста ба рақамикунонии низоми андоз дар шароити муосир хеле зарур буда, аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад. Мақсади мақола муайян кардани масъалаҳо ва дурнамои такмили механизми маъмурикунонии андоз аз арзиши иловашуда дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Зарурияти гузариш ба низоми рақамӣ ҳамчун омили таъминкунандаи маъмурикунонии андоз аз арзиши иловашуда мавзуест, ки дар адабиёти муосири иқтисодӣ ҳанӯз кам таҳқиқ шудааст. Як қатор олимони хориҷӣ, ба монанди И.А. Майбуров, Л.И. Гончаренко, Ю.Б. Иванов, Е. Киров, Е.Н. Вишневская, Д.К. Грунин ва ғайраҳо дар асарҳои худ масъалаҳои муносибатҳои андозӣ дар иқтисодиёти рақамиро мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Масъалаҳои рақамикунонии ҷараёни маъмурикунонии андоз дар асарҳои олимони ватанӣ, ба монанди В.Д. Сабуров, А.М. Солеҳзода, А.М. Маъмуров, С. Халифазода, М. Салимова, Ф.Ҷ. Касирова ва ғайраҳо мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи ҳиссаи ААИ дар даромадҳои буҷети давлатӣ дар солҳои 2021–2024; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси технологияҳои рақамии низоми андози мамлакатҳои пешрафта; усули таҳлили институтсионалӣ - барои арзёбии механизми маъмурикунонии андоз; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Заминаи иттилоотиро Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳисоботҳои Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иҷроиши буҷети давлатӣ дар солҳои 2021–2024 ташкил медиҳанд.

НАТИҶАҲО

Яке аз масъалаҳои муҳимми низоми андоз дар шароити рушди технологияҳои рақамӣ баланд шудани сатҳи хавфҳои андозӣ, вобаста ба саркашии андозсупорандагон аз пардохти андозҳо, ба шумор меравад. Ин масъала вобаста аз васеъ паҳн гардидани бизнес-моделҳои муосир, пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ бидуни бақайдгирӣ ва дар мамлакат ба таври воқеӣ ҳузур доштан ё надоштани субъекти соҳибкорӣ боз ҳам мубрамтар мегардад. Барои иқтисоди рақамӣ ба таври васеъ ташкил намудани интернет-бизнес, таъсиси марказҳои иттилоотӣ-молиявӣ хос мебошад. Ҳамаи ин намуди фаъолиятҳо тавассути ташаккули арзиши иловагӣ ва гирифтани фоида амалӣ карда мешаванд. Дар ин ҷо масъала он аст, ки фаъолиятҳои хоҷагидории рақамӣ аксар вақт шаффоф набуда, назорат ба онҳо душвор мебошад.

Бояд чунин тасаввур намуд, ки дар оянда мафҳумҳои классикии унсурҳои ҳатмии андоз, ба монанди «объекти андозбандӣ», «манбаи андоз», «меъёрҳои андоз» ва ғайра тағйир намеёбанд, вале механизми ташаккули онҳо дар зери таъсири технологияҳои рақамӣ дигаргун мешавад [5, с. 47]. Тағйироти амиқро, пеш аз ҳама, дар самти маъмурикунонии андоз, ки бояд ба шароити иқтисоди рақамӣ мутобиқ шавад, ҷорӣ намудан зарур аст. Барои иҷрои ин амал технологияҳои нави махсуси маъмурикунонии андоз заруранд, ки онҳо метавонанд амали андозсупорандагонро оид ба саркашӣ аз пардохти андозҳо пешгирӣ намуда, бо ин роҳ, сатҳи хавфҳои андозии давлатро то андозае паст кунанд. Истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ дар ҷараёни маъмурикунонии андоз яке аз вазифаҳои асосии табдилдиҳии низоми андоз ба воқеияти рақамӣ ба ҳисоб меравад. Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар ҷараёни маъмурикунонии андоз шаффофияти андозбандӣ ва ногузирии пардохти андозро таъмин менамояд.

Дар шароити имрӯза мақомоти андози бисёр мамлакатҳо, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз технологияҳои рақамӣ хеле васеъ ва фаъолона истифода менамоянд. Махсусан, барномаи маҷмуии назорати автоматикунонидашуда ба андоз аз арзиши иловашуда (ААИ) хеле самаранок фаъолият мекунад. Барномаи мазкур ҷараёни санҷиши камералии эъломияҳои андоз оид ба ААИ-ро пурра ба таври автоматикӣ таъмин намуда, ба амалиёти андозбандишаванда, ки аз онҳо ААИ гирифта мешавад, назорат карда, корхонаву муассисаҳое, ки аз пардохти андоз саркашӣ мекунанд, ошкор менамояд. Ҳадафи асосии ин барнома мубориза бо андозсупорандагони бемасъулият ва муайян кардани ширкатҳои пинҳонӣ мебошад. Ин барномаи назоратӣ бо истифода аз технологияҳои нави абрӣ сохта шуда, яке аз афзалиятҳояш он аст, ки амалиётро мустақиман, яъне онлайн, таҳлил менамояд.

«...Барномаи маҷмуии назорати автоматикунонидашуда ба ААИ тавассути коркарди миллионҳо эъломияҳои электронӣ ба таври худкор номувофиқатиро дар маълумоти ААИ пайдо мекунад. Ғайр аз ин, системаи мазкур метавонад схемаҳоеро, ки андозсупоранда мехоҳад тавассути онҳо аз пардохти ААИ саркашӣ кунад, тарҳрезӣ намояд. Варианти охирини барномаи мазкур бо назардошти гузаронидани назорати андоз таҳия карда шуда, имкон медиҳад амалиёти андозбандишаванда санҷида шуда, ҳуқуқвайронкунии андоз ошкор карда шавад. Ин барнома тамоми роҳи интиқоли молҳо, ҳисобнома-фактура ва эъломияҳои андоз, инчунин даромаду хароҷоти андозсупорандагонро муайян намуда, маблағи пардохтнашудаи ААИ-ро ба буҷет муайян менамояд» [7, с. 190]. Мутобиқи моддаи 2-юми Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон (КА ҶТ) «...маъмурикунонии андоз - маҷмӯи чораҳои аз ҷониби мақомоти андоз бо риояи талаботи Кодекси андоз ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалишавандае, ки ба таъмини татбиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои андозӣ, боҷи давлатӣ ва пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет равона гардидаанд» [4, с. 3].

Х.Қ. Ҷумабоев ва А.М. Маъмуров қайд намудаанд, ки «...маъмурикунонии андоз - ҳамчун ниҳоди таъмини ҷамъоварии андоз, ҷузъи расмиёти идоракунии низоми андоз дар доираи сиёсати андозӣ, ки муносибатҳои ташкилию ҳуқуқии давлат ва шахсони уҳдадорро ифода менамояд» [10, с. 96]. Маъмурикунонии андоз системаи идоракунии муносибатҳои андозӣ буда, аз тарафи мақомоти андоз ва дигар мақомоти ваколатдори давлатӣ амалӣ карда мешавад. Субъектҳои маъмурикунонии андоз мақомоти андоз, андозсупорандагон ва дигар субъектҳои андозбандӣ ба ҳисоб мераванд. Объектҳои маъмурикунонии андоз фаъолияти мақомоти андоз ва низоми давлатии андозу пардохтҳо мебошад. Маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси принсипи ташкили низоми самараноки андоз ба роҳ монда шуда, ба рушди иқтисодиёти мамлакат таъсири калон мерасонад.

Дар доираи иқтисоди рақамӣ низоми андози мамлакатҳои пешрафтаи ҷаҳон аз технологияҳои рақамии муосири зерин истифода мебаранд: системаи нави иттилоотии автоматиконидашудаи «Андоз-3»; системаи автоматикунонидашудаи назорати андоз аз арзиши иловашуда; мошинҳои хазинадории онлайн ва таҷҳизоти замонавии хазинавӣ; «ҳуҷраи шахсии андозсупоранда»; андоз аз фаъолияти касбӣ [1, с. 20]. «Ҳуҷраи шахсии андозсупоранда» имкон медиҳад, ки андозсупоранда тамоми маълумотро дар бораи объектҳои андозбандишавандаи худ, суратҳисобҳои амалиётии андозсупории худ ба даст орад. Бе ворид шудан ба идораи мақомоти андоз тавассути «ҳуҷраи шахсии андозсупоранда» ҳамаи масъалаҳои андозсупорандаро ҳал кардан имконпазир мебошад. Хизматрасонии ҳуҷраи мазкур хеле фаҳмо ва шаффоф буда, ба дархости шахсони воқеӣ мутобиқ карда шудааст [2, с. 90]. Ҳамчунин бо истифода аз «ҳуҷраи шахсии андозсупоранда» гаронии андозро ҳисоб кардан мумкин аст. Яке аз омилҳои муҳим дар самти истифодаи дуруст ва самараноки технологияҳои рақамӣ дар самти андозбандӣ фарҳанги молиявии андозсупорандагон ба ҳисоб меравад. Маҳз ҳамин омил имкон медиҳад, ки андозсупоранда бо истифодаи формулаи зерин гаронии андозро ҳисоб кунад:

$$\text{Гаронии андоз} = \text{Маблағи андозҳои пардохташуда} \div \text{Даромадҳо} \times 100 \quad (1)$$

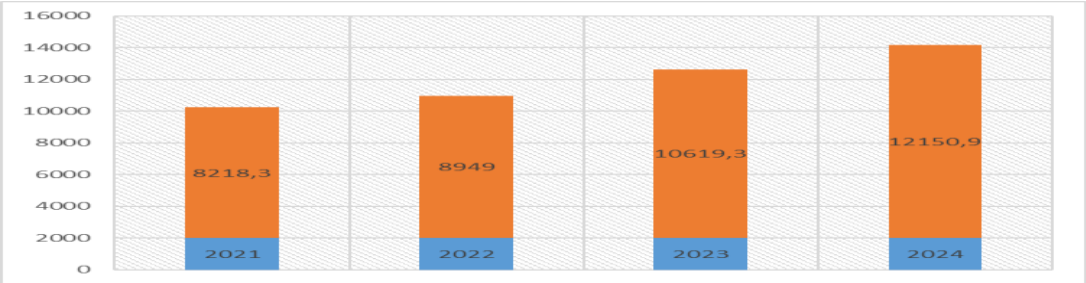
Яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми самаранокии маъмурикунонии андоз ҷамъоварии андозҳо, риояи қонунгузории андоз ва кам намудани хароҷоти маъмурӣ барои нигоҳдории мақомоти андоз ба ҳисоб меравад. Дар низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон андозе, ки дар ташкили қисми даромади буҷети давлатӣ нақши ҳалкунанда дошта, аз рӯи ҳаҷм дар ҷойи аввал меистад, ААИ мебошад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Ҳиссаи ААИ дар ташаккули даромадҳои буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД), млн сомонӣ	101 076,3	118 581,7	130 921,5	153 412,0
Даромадҳои буҷети давлатӣ (ДБД), млн сомонӣ	29 478,7	36 338,8	43 150,9	46 978,3
Даромадҳои андозӣ (ДА), млн сомонӣ	19 667,0	21 814,0	25 766,8	29 124,7
ААИ, млн сомонӣ	8 218,3	8 949,0	10 619,3	12 150,9
ААИ, бо % аз ММД	8,1	7,5	8,0	7,9
ААИ, бо % аз ДБД	27,9	24,5	24,6	25,8
ААИ, бо % аз ДА	41,8	40,8	41,3	41,6

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси ҳисоботҳои Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иҷроиши буҷети давлатӣ дар солҳои 2021–2024.

Мувофиқи маълумоти ҷадвали 1, дар воқеъ, андоз аз арзиши иловашуда дар ташаккули даромадҳои буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми арзанда ва ҳалкунанда дошта, таносуби он нисбат ба маҷмуи маҳсулоти дохилӣ дар давраи тадқиқшуда ба ҳисоби миёна 8,0%-ро ташкил намудааст. Ҳиссаи андоз аз арзиши иловашуда аз ҳаҷми умумии даромади буҷети давлатӣ низ хеле назаррас буда, дар давраи солҳои 2021–2024 ба ҳисоби миёна ба 25,7% баробар шудааст. Муҳимтар аз ҳама он аст, ки аз ҳаҷми умумии даромадҳои андозии буҷети давлатӣ дар давраи тадқиқшуда ҳиссаи ААИ ба ҳисоби миёна 41,4%-ро ташкил кардааст. Мувофиқи ҳисоботи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаҷми андоз аз арзиши иловашудаи ба буҷети давлатӣ воридшуда дар соли 2024 ба 12 150,9 млн сомонӣ баробар шудааст, ки он назар ба соли 2021 ба андозаи 3 932,6 млн сомонӣ ё 47,5% бештар мебошад (расми 1).

Расми 1. Ҳаҷми маблағи ААИ дар буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (млн сомонӣ)

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси ҳисоботҳои Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иҷроиши буҷети давлатӣ дар солҳои 2021–2024.

МУҲОКИМА

Андоз аз арзиши иловашуда андози ғайримустақим буда, дар тамоми зинаҳои ҷараёни истеҳсоли молҳо, корҳо ва хизматрасониҳо ҷамъоварӣ карда шуда, супорандагони воқеии он истеъмолкунандагон ба шумор мераванд, зеро маблағи ААИ ба нархи фурӯши молҳо (корҳо, хизматрасониҳо) илова карда мешавад. ААИ дорои хусусиятҳои хоси зерин мебошад: ААИ яке аз андозҳои асосӣ ва калидӣ дар ташаккули даромадҳои буҷети давлатӣ ба шумор меравад; ААИ андозест, ки аз ҳама хуб ситонидашаванда мебошад (ба таркиби нарх ҳамроҳ карда мешавад); низоми маъмурикунонии ААИ хеле мураккаб ва душвор ба ҳисоб меравад; манбаи ААИ калон буда, имкон медиҳад гаронии андоз дар ҳамаи марҳилаҳои сикли иқтисодӣ баробар тақсим карда шуда, даромадҳои буҷети давлатӣ зиёд карда шавад; нақшаҳои саркашӣ аз пардохти ААИ ва беасос аз буҷет бозпас гардонидани як қисми маблағҳои воридшуда хеле маъмул ва паҳншуда буда, пурзур намудани назоратро дар ин самт талаб менамояд; гаронии ААИ барои андозсупорандагон хеле зиёд мебошад, ки сабабҳояш то андозае баланд будани меъёрҳои ААИ, мураккаб будани ҷараёни ҳисоботдиҳӣ, тарҳкунӣ ва баргардонидани маблағҳо аз буҷет ва ғайра мебошанд.

Вобаста ба рақамикунонии ҷараёни маъмурикунонии ААИ мақомоти андоз афзалиятҳои зеринро пайдо мекунад: баланд гардидани сатҳи шаффофии андозбандии ААИ - назорати мустақим ё онлайн ба ҷараёни фурӯши маҳсулот ва то андозае паст намудани сатҳи хавфи саркашӣ аз пардохти ААИ; кам шудани хароҷот барои маъмурикунонии ААИ - маҳдуд намудани таъсири омили инсонӣ ба ҷараёни ҳисоб кардан ва пардохт намудани ААИ; беҳтар шудани ҷараёни коркарди маълумот ва имкониятҳои таҳлилӣ - пурра автоматикунонидани ҷараёни идоракунии ААИ. Рақамикунонии механизми маъмурикунонии ААИ ба супорандагони ин андоз низ имкониятҳои зеринро фароҳам меорад: содда гардидани ҷараёни муносибсозии ААИ; зиёд шудани имкониятҳо дар самти баҳисобгирии молиявии дохилӣ; кам шудани хароҷот барои баҳисобгирии андоз тавассути автоматикунонии ҷараёни андозбандии ААИ.

Бояд қайд намуд, ки рақамикунонии ҷараёни маъмурикунонии ААИ дар баробари афзалиятҳо ва имкониятҳои нав, инчунин баъзе мушкилиҳо низ дорад, ки сабабашон инҳо мебошанд [8, с. 62]: васеъ гардидани имконияти пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ бе ҳузури воқеӣ доштан дар мамлакате, ки амалиёти андозбандӣ дар он ҷо сурат мегирад; хеле босуръат баланд рушд кардани тиҷорати интернетӣ; ташкил шудани марказҳои иттилоотӣ-молиявии ҷаҳонӣ ва ғайра. Бо назардошти рақамикунонии иқтисодиёт дар КА ҶТ ҷараёни истифодаи технологияҳои рақамӣ ба таври васеъ муқаррар карда шудааст. Масалан, дар моддаи 2-юми КА ҶТ омадааст, ки «...андозсупорандаи электронӣ — андозсупорандае, ки бо мақомоти андоз дар шакли электронӣ дар асоси созишномаи бо онҳо басташуда оид ба истифода ва эътирофи имзои рақамӣ ҳангоми мубодилаи ҳуҷҷатҳои электронӣ тавассути ҳуҷраи шахсии андозсупоранда ҳамкорӣ менамояд» [4, с. 4].

Моддаи 279-уми КА ҶТ ба масъалаи танзими фаъолияти намояндаи таҳвилгари хориҷии хизматрасонии фосилавӣ оид ба ААИ бахшида шудааст. «...Яке аз масъалаҳои муҳимми андозбандии ААИ дар иқтисоди рақамӣ мушкил будани ҷараёни муқаррар намудани нексуси андоз (англисӣ taxing nexus) ё алоқаи андоз, яъне далели дар ҳудуди мамлакати мушаххас пеш бурдани фаъолияти соҳибкорӣ, ба шумор меравад» [6, с. 125]. Бо назардошти он, ки дар иқтисоди рақамӣ дороиҳои ғайримоддӣ хеле серҳаракатанд, муқаррар намудани ҷойи ҷойгиршавӣ ё бақайдгирии супорандаи ААИ бе ҳузури воқеии он хеле душвор мебошад. Яке аз роҳҳои ҳалли ин масъала дар шароити муосир пайвастани маҳалли фурӯши хизматрасонӣ бо маҳалли ҷойгиршавии харидор ба ҳисоб меравад, вале аз сабаби он, ки шумораи харидорон на ҳамеша ба шумораи истифодабарандагони воқеии хизматрасониҳо мувофиқат мекунад, «харидори офшорӣ» пайдо мешавад [9, с. 230].

Бояд қайд намуд, ки ҳангоми истифодаи технологияҳои рақамӣ маъмурикунонии воридот аз ААИ хеле мураккаб ва душвор мегардад. Бинобар ин, барои то ҳадди ақал кам намудани хавфи саркашии андозсупорандагон аз пардохти ААИ такмил додани усулҳои маъмурикунонии ААИ зарур аст, аз ҷумла: ташкил намудани махзани ягонаи маълумот, ки ҳамкории мақомоти андозро бо андозсупорандагон таъмин намояд; тасҳеҳ ва боз ҳам беҳтару самараноктар намудани фаъолияти мақомоти андоз; афзун намудани маблағи ҷаримаҳо барои ҳисобҳои нодурусти ААИ; васеъ ва пурзур намудани механизми дохилии «пардохти баръакс»; ҷорӣ намудан ё тағйир додани имтиёзҳои алоҳидаи ААИ. Яке аз роҳҳои такмили маъмурикунонии ААИ истифодаи ҳисобнома-фактураи электронӣ мебошад, ки он барои аз байн бурдани муроҷиати ғайриқонунии супорандагони ААИ оид ба аз буҷет баргардонидани маблағи барзиёд баҳисобгирифташудаи ААИ зарур мебошад. Тартиби ба андозсупоранда баргардондани маблағи барзиёд баҳисобгирифташудаи ААИ-ро моддаи 274-уми КА ҶТ муайян

кардааст: ин маблағ «...дар давоми 30 рӯзи тақвимӣ аз лаҳзаи аз ҷониби мақомоти андоз гирифтани аризаи андозсупоранда... аз буҷети дахлдор баргардонда мешавад» [4, с. 247].

Дар заминаи ҷорӣ кардани ҳисобнома-фактураи электронӣ Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад феҳристи ягонаи электрониро тартиб диҳад ва тавассути он мақомоти андоз метавонанд маълумоти заруриро барои гузаронидани чорабиниҳои назоратӣ фавран дастрас намоянд. Дар натиҷа, ҳисобнома-фактураҳои харидорон ва таҳвилгарон ё молрасонҳоро метавон муқоиса кард, ки он боиси хеле паст кардани сатҳи хавфи қаллобӣ ва сохтакорӣ шуда метавонад. Дар шароити иқтисоди рақамӣ мавҷудияти «маълумоти калон» (Big Data) ба мақомоти андоз имкон медиҳад, ки фаъолияти андозсупоранда ва амалиёти ӯро бо шариконаш назорат карда, амалиёти молиявии онҳоро санҷанд, шаклҳои ғайриқонунии фаъолияти андозсупорандаро ошкор намоянд. Ҳамин тариқ, дар асоси истифодаи технологияҳои рақамӣ дар низоми андози мамлакат шаклҳои нави фаъолияти мақомоти андоз бо андозсупорандагон ба вуҷуд омада, татбиқи барномаҳои муосири рақамӣ барои боз ҳам васеътар гардидани имкониятҳои мақомоти андоз мусоидат менамоянд.

ХУЛОСА

Татбиқи технологияҳои рақамӣ дар самти маъмурикунонии андоз, аз ҷумла ААИ афзалиятҳои хеле зиёд дошта, барои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти андоз оид ба ҷамъоварии андозҳо мусоидат менамояд. Дар баробари ин, рақамикунонии ҷараёни андозбандӣ, бешубҳа, боиси ба вуҷуд омадани хавфҳои нави андозӣ мегардад, ба монанди киберхавфҳо, хавфҳои рақамӣ ва ғайра. Аз ин рӯ, мақомоти андоз бояд дар оянда барои то ҳадди ақал паст намудани сатҳи чунин хавфҳо чораҳои зарурӣ андешад.

Дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт зарурати такмилдиҳии принсипҳо ва равишҳои амалисозии маъмурикунонии андоз ба миён меояд, зеро сатҳи даромади буҷети ҳамаи зинаҳои низоми буҷетии мамлакат аз самаранокии мақомоти андоз сахт вобаста мебошад. Қайд намудан мумкин аст, ки дар ташаккули даромадҳои буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон андоз аз арзиши иловашуда нақши ҳалкунанда дорад. Аз ин рӯ, такмил додани механизми маъмурикунонии ААИ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт омили асосӣ ва зарурии зиёд намудани даромадҳои буҷети давлатӣ ва дар ин замина таъмин кардани рушди босуботи иқтисодиёти мамлакат ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Герасименко О.А. Современные IT-технологии в налоговом администрировании // Естественно-гуманитарные исследования. – 2021. – № 4. – С. 16–23.

2. Гулькова Е.Л., Карп М.В. Налоговые вызовы цифровой экономики // Вестник университета. – 2019. – № 4. – С. 89–95.

3. Кирова Е.А., Морозова Н.Г. Трансформация налоговой системы в условиях становления цифровой экономики // Вестник университета. – 2022. – № 7. – С. 78–85.

4. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] // www.andoz.tj.

5. Кононенко О.В. Налогообложение в условиях цифровой экономики: вызовы и перспективы // Вестник Института экономических исследований. – 2020. – № 1 (17). – С. 45–52.

6. Комарова Е.И., Троянская М.А. Направления реформирования порядка взимания и возмещения НДС // АНИ: экономика и управление. – 2019. – № 3 (28). – С. 121–128.

7. Новосёлов К.В. Трансформация налогового контроля НДС в условиях цифровой экономики // Инновационное развитие экономики. – 2022. – № 5-1. – С. 188–191.

8. Касирова Ф.Ҷ. Рақамикунонии ҷараёни маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 4-2. – С. 60–67.

9. Майбуров И.А., Иванов Ю.Б. Налогообложение в цифровой экономике: проблемы и решения. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2021. – 279 с.

10. Ҷумабоев Х.Қ., Маъмуров А.М. Маъмурикунонии андоз дар низоми идоракунии давлатӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – 2022. – № 2. – С. 94–101.

УДК: 378.4

РАЗРАБОТКА И ПРОВЕРКА ЭФФЕКТИВНОСТИ МОДЕЛИ ОЦЕНКИ ЦИФРОВОЙ ЗРЕЛОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ: ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ ПАНЕЛЬНЫХ ДАННЫХ ИЗ НЕСКОЛЬКИХ ОТРАСЛЕЙ

Содикзода Камар Содик
декан факультета менеджмента, Таджикский педагогический институт в городе Пенджикенте. Республика Таджикистан, Пенджикент
Ми Хонмин
докторант PhD кафедры экономической теории и управления, Таджикский педагогический институт в городе Пенджикенте. Республика Таджикистан, Пенджикент

В статье рассматривается проблема отсутствия единого количественного стандарта оценки цифровой зрелости предприятий. Цель исследования - разработка многомерной модели оценки цифровой зрелости (индекса DMI) и проверка её влияния на эффективность бизнес-процессов. На основе панельных данных 189 компаний из различных отраслей за 2020–2025 гг. построена трёхмерная модель, включающая технологические, организационные аспекты и факторы соответствия требованиям (комплаенс). С помощью метода анализа иерархий (AHP), моделей с фиксированными эффектами и нелинейной регрессии эмпирически доказано существование «S-образной» нелинейной зависимости между цифровой зрелостью и эффективностью процессов. Выявлена критическая точка (DMI = 2,8), после преодоления которой предельная отдача от цифровизации ускоренно возрастает.

Ключевые слова: цифровая трансформация, цифровая зрелость предприятия, эффективность процессов, индекс цифровой зрелости (DMI), S-образный рост, панельные данные, нелинейная регрессия, комплаенс.

DEVELOPMENT AND EFFECTIVENESS VERIFICATION OF AN ENTERPRISE DIGITAL MATURITY ASSESSMENT MODEL: AN EMPIRICAL STUDY BASED ON PANEL DATA FROM MULTIPLE INDUSTRIES

Sodiqzoda Qamar Sodiq
Dean of the Faculty of Management, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent. Republic of Tajikistan, Panjakent
Mi Hongmin
PhD student, Department of Economic Theory and Management, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent. Republic of Tajikistan, Panjakent

The article addresses the problem of the lack of a unified, quantitative standard for assessing enterprise digital maturity. The objective is to develop a multidimensional digital maturity evaluation model (DMI index) and verify its impact on business process efficiency. Based on panel data from 189 companies across various industries spanning 2020–2025, a three-dimensional model was constructed encompassing technology, organization, and compliance dimensions. Using AHP, fixed-effects models, and non-linear regression, the study empirically proves the existence of an S-shaped non-linear relationship between digital maturity and process efficiency, with a critical tipping point at DMI = 2.8.

Keywords: digital transformation, enterprise digital maturity, process efficiency, Digital Maturity Index (DMI), S-shaped growth, panel data, non-linear regression, compliance.

ВВЕДЕНИЕ

Цифровая трансформация стала основным стратегическим выбором для глобальных предприятий. Согласно отчёту Gartner [10, стр. 1] «Глобальные тенденции цифровой трансформации предприятий», к 2025 году более 90% крупных предприятий по всему миру завершат как минимум один раунд построения цифровой инфраструктуры, однако лишь 35% смогут реализовать трансформацию цифровых инвестиций в фактическую эффективность. За этим явлением стоит основная проблема - отсутствие единого количественно измеримого стандарта оценки цифровой зрелости [3, стр. 123].

С теоретической точки зрения, теория непредвиденных обстоятельств предоставляет аналитическую основу для цифровой трансформации на базе концепции «контекст–стратегия–результативность», однако существующие исследования в основном носят качественный характер и не располагают операционным количественным инструментом [1, стр. 6803]. Чжан и др. [8, стр. 790] отметили, что существующие модели зрелости либо игнорируют нетехнические факторы (организационная культура, риски несоответствия), либо весовые коэффициенты показателей лишены эмпирической поддержки. С практической точки зрения предприятия часто сталкиваются с дилеммой «слепого следования тренду»: одни чрезмерно стремятся к технологической модернизации, другие упускают возможность оптимизации из-за отсутствия диагностики этапов [5, стр. 98].

Данная работа рассматривает три основных исследовательских вопроса: (1) как построить многомерную модель оценки цифровой зрелости, учитывающую технологии, организацию и соответствие требованиям; (2) может ли эта модель объяснить изменения в эффективности процессов предприятия; (3) существует ли нелинейная зависимость между цифровой зрелостью и эффективностью, и если да, то какова её критическая точка.

Научная новизна исследования отражена в трёх аспектах: во-первых, оно расширяет количественное применение теории непредвиденных обстоятельств, преобразуя «контекстную адаптивность» в 15 измеримых вторичных показателей; во-вторых, впервые раскрывает взаимосвязь «S-образного роста» между цифровой зрелостью и эффективностью процессов с определением критической точки (DMI = 2,8); в-третьих, использует панельные данные 189 предприятий с моделью фиксированных эффектов для контроля индивидуальной гетерогенности, что существенно повышает надёжность результатов по сравнению с исследованиями перекрёстных данных [9, стр. 1567].

МЕТОДЫ

На основе обзора литературы и опросов предприятий (охватывающих 12 подсекторов, включая производство, услуги и финансы) построен индекс цифровой зрелости, включающий 3 основных и 15 дополнительных показателя:

– Технологическое измерение (вес 0,35): цифровая инфраструктура и возможности применения технологий - уровень проникновения облачных вычислений, степень построения платформы данных, уровень охвата бизнеса ИИ и др.

– Организационное измерение (вес 0,30): возможности организационной поддержки - доля цифровых талантов, эффективность межведомственного сотрудничества, ясность стратегии трансформации и др.

– Измерение соответствия (вес 0,35): управление рисками в процессе цифровизации - уровень соответствия требованиям безопасности данных, соответствие требованиям защиты конфиденциальности, скорость реагирования регулирующих органов и др.

Веса каждого показателя определены с помощью метода анализа иерархий (AHP). Для попарных сравнений привлечены 15 экспертов: 5 корпоративных ИТ-директоров, 5 университетских профессоров и 5 отраслевых аналитиков. Матрица суждений первичных показателей приведена в Таблице 1 (тест на согласованность: CR = 0,082 < 0,1 - соответствует требованиям).

Таблица 1. Матрица суждений первичных показателей (шкала 1–9) и веса AHP

Первичные индикаторы	Технология	Организация	Соответствие	Веса
Технологическое измерение	1	1,2	1,0	0,35
Организационное измерение	0,83	1	0,85	0,30
Измерение соответствия	1,0	1,18	1	0,35

Примечание: CR = 0,082 < 0,1 - согласованность подтверждена.

Формула расчёта стандартизированного значения вторичного показателя (Min-Max):

$$X_i = (x_i - x_min) / (x_max - x_min) \times 5$$

где x_i - исходное значение i-го показателя; x_min, x_max - минимальное и максимальное значения по выборке; $X_i \in [0; 5]$.

Итоговый индекс цифровой зрелости (DMI) - взвешенная сумма стандартизированных значений:

$$DMI = \Sigma_{i=1}^{15} \omega_i \cdot X_i$$

где ω_i — вес i-го показателя (диапазон 0,032–0,085). В развёрнутом виде:

$$DMI = 0{,}085X_1 + 0{,}078X_2 + 0{,}072X_3 + 0{,}065X_4 + 0{,}050X_5 + 0{,}075X_6 + 0{,}068X_7 + 0{,}062X_8 + 0{,}055X_9 + 0{,}040X_{10} + 0{,}080X_{11} + 0{,}075X_{12} + 0{,}070X_{13} + 0{,}065X_{14} + 0{,}060X_{15}$$

Значение DMI варьируется от 0 до 5; более высокое значение соответствует более высокому уровню цифровой зрелости.

Выборка охватила 189 компаний (58 государственных, 102 частных, 29 с иностранными инвестициями). Отраслевая структура: обрабатывающая промышленность - 60 компаний (31,7%), сфера услуг - 80 (42,3%), финансовая сфера - 30 (15,9%), прочие - 19 (10,1%). Критерии отбора: (1) раскрытие данных, связанных с цифровыми технологиями; (2) охват не менее трёх отраслей; (3) отсутствие серьёзных нарушений данных. Источники данных:

– Количественные данные: корпоративные годовые отчёты (база данных Wind) - инвестиции в цифровизацию, скорость оборачиваемости запасов, время реагирования на заказ.

– Качественные данные: метод Дельфи (15 экспертов) для оценки «ясности стратегии трансформации» и «скорости реагирования регулирующих органов» по шкале Лайкерта.

– Дополнительные данные: специальное исследование по цифровой трансформации предприятий (2020–2025 гг., ежегодный уровень ответов ≥ 85%); 58 интервью с ИТ-директорами (средняя продолжительность - 45 минут).

Зависимая переменная - эффективность процесса (Y) - формируется тремя операционными показателями: оборачиваемость запасов, время реагирования на заказ (обратная метрика), коэффициент снижения себестоимости единицы продукции. После стандартизации Min-Max синтезируется индекс $Y \in [0; 100]$ с равными весами. Контрольные переменные: Размер (Size) - натуральный логарифм совокупных активов;

Возраст (Age) - 2025 минус год основания; SOE - дамми-переменная (государственные предприятия = 1, прочие = 0).

Базовая модель (тест на линейность):

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta_1 \cdot DMI_{it} + \beta_2 \cdot Size_{it} + \beta_3 \cdot Age_{it} + \beta_4 \cdot SOE_{it} + \varepsilon_{it}$$

Нелинейная модель (тест на S-образную зависимость):

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta_1 \cdot DMI_{it} + \beta_2 \cdot DMI_{it}^2 + \beta_3 \cdot Size_{it} + \beta_4 \cdot Age_{it} + \beta_5 \cdot SOE_{it} + \varepsilon_{it}$$

Если $\beta_1 > 0$ и $\beta_2 > 0$, это указывает на S-образный рост (возрастающая предельная доходность). Критическая точка рассчитывается как:

$$DMI^* = -\beta_1 / (2\beta_2)$$

Схемы проверки надёжности: (1) замена Y на «темп роста выручки»; (2) регрессия подвыборки без финансовой отрасли (159 компаний).

РЕЗУЛЬТАТЫ

Таблица 2. Описательная статистика ключевых переменных (N = 1 134; 189 компаний × 6 лет)

Переменная	Наблюдения	Среднее	Ст. откл.	Мин.	Макс.
Y	1 134	58,23	15,67	22,89	91,56
DMI	1 134	2,45	0,82	0,68	4,32
DMI²	1 134	6,58	3,81	0,46	18,66
Размер (Size)	1 134	15,32	1,25	12,89	18,67
Возраст (Age)	1 134	16,89	7,56	5	42
SOE (ГП)	1 134	0,31	0,46	0	1

Из Таблицы 2 следует: среднее значение эффективности процесса (Y = 58,23; σ = 15,67) указывает на существенные различия между компаниями. Средний DMI = 2,45 — ниже критического порога 2,8, что свидетельствует о том, что большинство предприятий находятся на этапе цифрового роста. Доля государственных предприятий (SOE = 0,31) соответствует реальной структуре собственности.

Таблица 3. Коэффициенты корреляции Пирсона ключевых переменных

Переменная	Y	DMI	DMI²	Размер	Возраст	SOE
Y	1,000	0,623**	0,685**	0,412**	0,235*	0,301**
DMI	0,623**	1,000	0,912**	0,385**	0,198*	0,276**
DMI²	0,685**	0,912**	1,000	0,367**	0,182*	0,254**
Размер	0,412**	0,385**	0,367**	1,000	0,456**	0,512**
Возраст	0,235*	0,198*	0,182*	0,456**	1,000	0,328**
SOE	0,301**	0,276**	0,254**	0,512**	0,328**	1,000

Примечание: *p < 0,05; **p < 0,01.

Коэффициент корреляции DMI–Y = 0,623 (p < 0,01), DMI²–Y = 0,685 (p < 0,01) - что предварительно указывает на нелинейную зависимость. Наивысшая корреляция между парами независимых переменных (DMI и DMI² = 0,912) является естественной для квадратного члена и не свидетельствует о проблеме мультиколлинеарности.

Таблица 4. Результаты регрессионного анализа (базовая и нелинейная модели)

Переменная	Базовая модель - коэф.	t-знач.	Нелинейная модель - коэф.	t-знач.
DMI	8,62**	5,89	2,31**	3,21
DMI²	-	-	0,41*	2,15
Размер	3,15**	4,23	2,98**	3,98
Возраст	0,82*	2,05	0,79*	1,98
SOE	4,56**	3,87	4,32**	3,65
Константа	12,34**	2,56	10,89*	2,11
N	1 134		1 134	
R² (within)	0,428		0,512	
F-значение	38,67**		45,23**	

Примечание: *p < 0,05; **p < 0,01. Стандартные ошибки скорректированы на кластерную устойчивость.

Из Таблицы 4 следует: в базовой модели β(DMI) = 8,62 (p < 0,01) - каждое увеличение DMI на 1 единицу соответствует приросту Y на 8,62 единицы. В нелинейной модели β_1(DMI) = 2,31 (p < 0,01), β_2(DMI²) = 0,41 (p < 0,05) - оба коэффициента положительны, что доказывает S-образную зависимость. Критическая точка:

$$DMI^* = -2{,}31 / (2 \times 0{,}41) \approx 2{,}8$$

R^2 нелинейной модели (0,512) существенно выше базовой (0,428), что подтверждает лучшее соответствие нелинейной спецификации. Контрольные переменные - Размер и SOE — значимо положительны, что соответствует реальности.

Таблица 5. Результаты тестов на надёжность

Схема проверки	Переменная	Коэффициент	t-знач.	N / R^2 (within)
Замена зав. переменной (темп роста выручки)	DMI	1,89**	3,56	1 134 / 0,385
	DMI²	0,32*	2,01	
Регрессия подвыборки (без фин. сектора)	DMI	2,45**	3,12	954 / 0,498
	DMI²	0,43*	2,08	

Примечание: *p < 0,05; **p < 0,01. Все модели контролируют Size, Age, SOE и индивидуальные фиксированные эффекты.

Оба теста на надёжность подтверждают основные выводы: при замене зависимой переменной на темп роста выручки коэффициенты DMI и DMI² остаются значимо положительными; при исключении финансовой отрасли знаки и значимость коэффициентов сохраняются.

Таблица 6. Результаты размерной регрессии (зависимая переменная: Y)

Переменная	Технология - коэф.	t	Организация - коэф.	t	Соответствие - коэф.	t
Оценка технического измерения	3,21**	4,89	-	-	-	-
Оценка организационного измерения	-	-	2,89**	4,56	-	-
Оценка соответствия	-	-	-	-	2,56**	4,12
Размер	3,02**	3,98	2,95**	3,87	2,88**	3,76
Возраст	0,78*	1,99	0,81*	2,03	0,75*	1,95
SOE	4,32**	3,65	4,45**	3,78	4,21**	3,59
N	1 134		1 134		1 134	
R^2 (within)	0,385		0,362		0,348	

Примечание: *p < 0,05; **p < 0,01.

Все три измерения - технологическое (3,21; p < 0,01), организационное (2,89; p < 0,01) и соответствия (2,56; p < 0,01) - вносят значимый вклад в эффективность. Исключение измерения соответствия снижает R^2 с 0,512 до 0,385, подтверждая его неотъемлемость в модели.

ОБСУЖДЕНИЕ

Концепция цифровой зрелости впервые была предложена Намбисаном [7, стр. 13], однако без конкретных показателей оценки. Последующие исследования сформировали две школы. Технологически ориентированная школа фокусируется на глубине применения технологий [1, стр. 6808], игнорируя организационные факторы. Фазоориентированная школа (Gartner [10]) использует качественную классификацию без эмпирической поддержки. К общим недостаткам существующих исследований относятся: одномерность показателей, субъективное определение весовых коэффициентов и неподтверждённая нелинейная зависимость - что и обусловило необходимость разработки трёхмерной модели в данной работе.

Согласно теории непредвиденных обстоятельств [4, стр. 320], «организационная эффективность зависит от соответствия стратегии и контекста». DMI преобразует «соответствие» в 15 измеримых вторичных показателей, заполняя операциональный пробел теории в цифровой сфере.

Основной механизм S-образной зависимости обусловлен эффектом «возрастающей предельной доходности» цифровых инвестиций на двух фазах:

– DMI < 2,8 (фаза инфраструктуры): значительные ресурсы направляются на создание базовой инфраструктуры (платформы данных, облачные вычисления), но технологии и бизнес ещё недостаточно интегрированы - предельное повышение эффективности происходит медленно.

– DMI ≥ 2,8 (фаза масштабного эффекта): технологическая инфраструктура зрелая, механизмы организационного взаимодействия отлажены, риски соответствия контролируются - цифровые инвестиции генерируют «мультипликативный эффект» с ускоренным ростом эффективности.

Этот механизм согласуется с «теорией порога цифровой трансформации», предложенной Чжао и др. [9, стр. 892].

DMI < 2,0 (начальная стадия): приоритет базовым возможностям - создание облачной инфраструктуры (цель: проникновение ≥ 50%), развитие цифровых компетенций персонала, создание базовой системы соответствия требованиям безопасности данных.

2,0 ≤ DMI < 2,8 (этап роста): преодоление критического узкого места - интеграция ИИ в основные бизнес-сценарии (цель: охват ≥ 40%), создание межведомственных проектных групп (цель: сокращение времени выполнения ≥ 30%), внедрение механизмов экстренного реагирования на утечку данных (цель: время обработки ≤ 24 ч).

DMI ≥ 2,8 (стадия зрелости): стремление к инновациям - освоение генеративного ИИ и цифровых двойников (цель: ≥ 2 инновационных сценария), формирование цифровой культуры, лидерство в разработке отраслевых стандартов соответствия.

На отраслевом уровне рекомендуется создание платформ оценки цифровой зрелости с индивидуальными весами DMI для разных секторов (вес соответствия в финансах: 0,35 против 0,25 в производстве). На уровне государственной политики - дифференцированная поддержка: субсидии на инфраструктуру для предприятий с DMI < 2,0, субсидии на подготовку кадров - для 2,0 ≤ DMI < 2,8, налоговые льготы - для DMI ≥ 2,8.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Данное исследование посвящено оценке цифровой зрелости предприятия и проверке эффективности. На основе панельных данных 189 предприятий за 2020–2025 гг. с использованием моделей с фиксированными эффектами и нелинейной регрессии получены следующие основные выводы.

Построение модели. DMI включает 3 основных и 15 дополнительных индикатора с весами, определёнными AHP (Технология: 0,35; Организация: 0,30; Соответствие: 0,35). Модель прошла тест на согласованность (CR = 0,082 < 0,1) и может применяться как унифицированный инструмент оценки цифровой зрелости предприятия.

Проверка эффективности. DMI оказывает значимое S-образное влияние на эффективность процессов Y ($\beta_1 = 2{,}31$, $p < 0{,}01$; $\beta_2 = 0{,}41$, $p < 0{,}05$) с критической точкой DMI = 2,8. Ниже этого значения предельный прирост Y нарастает медленно, выше - ускоряется.

Теоретическая ценность. Результаты расширяют количественное применение теории непредвиденных обстоятельств и заполняют пробел в существующих исследованиях в части единого стандарта оценки цифровой зрелости.

Практическая ценность. Предприятиям предоставлена научная основа для поэтапного инвестирования; отраслям - методология создания оценочных платформ; регуляторам - инструмент точечной поддержки цифровой трансформации.

В будущем, с расширением выборки и развитием технологий, результаты исследования будут уточнены для обеспечения более точной поддержки цифровой трансформации на всех уровнях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бай Й., Саркис Дж. Цифровизация и показатели устойчивого развития: библиометрический анализ и систематический обзор // Sustainability. - 2021. - Т. 13, № 12. - С. 6803–6824.

2. Ван дер Аалст В.М., Ван Хейбум Н. Цифровая трансформация: междисциплинарный анализ и исследовательская программа // [журнал]. - 2021. - Т. 36, № 1. - С. 1–19.

3. Ван Синшань, Лю Гоцян, Чжан Минь. Разработка и применение системы оценки зрелости цифровой трансформации предприятия // Management World. - 2022. - № 5. - С. 123–135.

4. Дональдсон Л. Теория непредвиденных обстоятельств в организациях. - Таузенд-Оукс: Sage Publications, 2001. - 320 с.

5. Ли Юань, Чжао Цзин, Лю Чао. Механизм влияния цифровой зрелости на эффективность процессов предприятия: эмпирическое исследование на основе теории непредвиденных обстоятельств // Экономические исследования. - 2024. - № 3. - С. 98–115.

6. Министерство промышленности и информационных технологий КНР. Отчёт о развитии цифровой трансформации предприятий Китая (2023). - Пекин: Народное издательство, 2023.

7. Намбисан С. Цифровые бизнес-модели: проблемы и возможности для исследований информационных систем // MIS Quarterly. - 2017. - Т. 41, № 1. - С. 13–20.

8. Чжан С., Ли И., Ван З. Измерение цифровой зрелости в производственных компаниях: разработка и проверка шкалы // MIS Quarterly. - 2023. - Т. 47, № 2. - С. 789–822.

9. Чжао Х., Чэнь Л., Лю Дж. Цифровая зрелость и эффективность компании: сдерживающая роль организационной гибкости // Information Systems Research. - 2022. - Т. 33, № 4. - С. 1567–1589.

10. Gartner. Глобальный отчёт о тенденциях цифровой трансформации предприятий за 2023–2025 годы. - Стэмфорд: Gartner Inc., 2023.

УДК: 338.246:620.9(575.3)

ИНВЕСТИЦИОННО-ФИНАНСОВЫЙ МЕХАНИЗМ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: СТРУКТУРА, ИНСТРУМЕНТЫ И РЕАЛИЗАЦИЯ

Гаффорзода Нигорахон
докторант Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье исследуется инвестиционно-финансовый механизм обеспечения энергетической безопасности как системообразующий элемент устойчивого функционирования энергетического сектора. Обосновано, что в условиях зелёной трансформации экономики инвестиционно-финансовые инструменты приобретают ключевое значение для модернизации энергетической инфраструктуры и снижения уязвимости энергосистемы. Рассмотрена структура инвестиционно-финансового механизма, включающая источники финансирования, финансовые инструменты, субъекты инвестирования и объекты энергетической инфраструктуры. Проведён анализ инвестиционных рисков энергетической безопасности Республики Таджикистан, выявлены их финансовые, институциональные, климатические и инфраструктурные компоненты. Предложена матрица инвестиционных рисков и инструментов их нейтрализации, позволяющая оценить компенсирующий эффект инвестиционно-финансовых механизмов. Разработана поэтапная дорожная карта реализации инвестиционно-финансового механизма до 2040 года, направленная на формирование устойчивого инвестиционного цикла в энергетике и укрепление энергетической безопасности национальной экономики.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, инвестиционно-финансовый механизм, энергетический сектор, инвестиционные риски, зелёная экономика, энергетическая инфраструктура, инвестиционная устойчивость, гидроэнергетика, энергетическая политика.

INVESTMENT AND FINANCIAL MECHANISM FOR ENSURING ENERGY SECURITY: STRUCTURE, INSTRUMENTS AND IMPLEMENTATION

Gafforzoda Nigorakhon
Doctoral Candidate, Institute of Economics and Demography, National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the investment and financial mechanism for ensuring energy security as a system-forming element of the sustainable functioning of the energy sector. It is argued that under the conditions of the green economic transformation, investment and financial instruments play a crucial role in modernizing energy infrastructure and reducing the vulnerability of the energy system. The structure of the investment and financial mechanism is analyzed, including sources of financing, financial instruments, investment actors, and energy infrastructure facilities. The study assesses investment risks affecting energy security in the Republic of Tajikistan, identifying financial, institutional, climatic, and infrastructural components. A matrix of investment risks and instruments for their mitigation is proposed, allowing the evaluation of the compensatory effect of investment and financial mechanisms. A phased roadmap for implementing the investment and financial mechanism until 2040 is developed, aimed at forming a sustainable investment cycle in the energy sector and strengthening the energy security of the national economy.

Keywords: energy security, investment and financial mechanism, energy sector, investment risks, green economy, energy infrastructure, investment sustainability, hydropower, energy policy.

ВВЕДЕНИЕ

Инвестиционно-финансовый механизм занимает центральное место в системе обеспечения энергетической безопасности, поскольку именно через него формируется материальная и ресурсная устойчивость энергетического сектора. В отличие от нормативных и координационных инструментов, данный механизм непосредственно определяет возможность воспроизводства энергетической инфраструктуры, масштаб технологической модернизации и способность системы адаптироваться к внешним и внутренним вызовам, включая климатические, инвестиционные и структурные риски. В этом контексте инвестиционно-финансовый контур выступает ядром экономической устойчивости энергетической безопасности, обеспечивая её практическую реализуемость.

Следует отметить, что инвестиционно-финансовый механизм по своей природе принципиально отличается от институционального механизма. Если институциональный механизм ориентирован преимущественно на формирование правил, распределение ответственности и координацию участников энергетической системы, то инвестиционно-финансовый механизм направлен на мобилизацию и перераспределение ресурсов, управление инвестиционными рисками и обеспечение долгосрочной предсказуемости развития энергетического сектора. Тем самым он выполняет функцию связующего звена между стратегическими целями энергетической политики и их материальным воплощением. Между тем практика развития энергетического сектора в условиях зелёной трансформации свидетельствует о сохраняющемся преобладании фрагментарного подхода к финансированию, при котором инвестиционные решения принимаются разрозненно, без учёта их совокупного влияния на энергетическую безопасность. Такая модель усиливает уязвимость энергетической системы, формирует асимметрию рисков и снижает эффективность использования финансовых ресурсов. В этой связи объективно возрастает необходимость перехода от фрагментарного

финансирования к системной инвестиционно-финансовой модели, ориентированной на согласование инвестиционных потоков, инструментов управления рисками и долгосрочных целей обеспечения энергетической безопасности в условиях развития зелёной экономики [6].

МЕТОДОЛОГИЯ

Методологической основой исследования послужили системный и структурно-функциональный подходы к анализу инвестиционно-финансового механизма энергетической безопасности, а также матричный метод сопоставления инвестиционных рисков и инструментов их нейтрализации. В процессе исследования использовались методы сравнительного, структурного и логического анализа, а также метод поэтапного моделирования (дорожной карты). Информационную базу составили научные труды отечественных и зарубежных исследователей по проблемам энергетической безопасности и инвестиционного финансирования энергетического сектора. Инвестиционно-финансовый механизм энергетической безопасности представляет собой структурно организованную систему мобилизации, распределения и использования финансовых ресурсов, направленную на обеспечение устойчивого функционирования и развития энергетического сектора. По мнению ряда исследователей, именно инвестиционный контур формирует материальную основу энергетической безопасности, поскольку без достаточного и устойчивого финансирования институциональные и нормативные меры утрачивают практическую результативность [3]. В этой связи анализ структуры инвестиционно-финансового механизма приобретает ключевое значение для понимания реальных возможностей укрепления энергетической безопасности.

В целом структура инвестиционно-финансового механизма включает четыре взаимосвязанных элемента: источники финансирования, финансовые инструменты, субъекты инвестирования и объекты энергетической инфраструктуры. Источники финансирования формируют ресурсную базу механизма и охватывают бюджетные средства, внебюджетные фонды, частные инвестиции, а также международные финансовые ресурсы. Как отмечает С.Р. Чоршанбиев, диверсификация источников финансирования в энергетике выступает необходимым условием снижения инвестиционной уязвимости и повышения устойчивости энергосистемы [13]. Финансовые инструменты обеспечивают трансформацию инвестиционных ресурсов в конкретные инфраструктурные и технологические проекты; к ним относятся государственно-частное партнёрство, кредитные и гарантийные механизмы, целевые инвестиционные программы и специализированные фонды. Между тем, по мнению М.Д. Додхудоева, при отсутствии системной координации данные инструменты часто используются фрагментарно, что снижает их совокупный эффект с позиции энергетической безопасности и усиливает асимметрию инвестиционных рисков [5].

Субъекты инвестирования формируют институциональную конфигурацию инвестиционно-финансового механизма и включают государство, частных инвесторов, энергетические компании, а также международные финансовые организации; их взаимодействие определяет характер распределения инвестиционных и финансовых рисков. При этом доминирование отдельных субъектов без чёткого механизма координации может приводить к искажению приоритетов энергетической безопасности в пользу краткосрочных финансовых целей. Объекты энергетической инфраструктуры представляют собой конечное звено инвестиционно-финансового механизма и включают генерирующие мощности, сети передачи и распределения, а также объекты накопления и управления энергией. Как подчёркивают Д.Х. Хочаев и А.Р. Курбонов, степень изношенности и технологической неоднородности энергетической инфраструктуры напрямую усиливает уязвимость энергетической безопасности и требует долгосрочных инвестиционных решений, а не разрозненных проектов [11]. В этом контексте зелёные инвестиции следует рассматривать не как автономное направление, а как структурный элемент инвестиционно-финансового механизма, способный одновременно снижать экологические и экономические риски [2].

РЕЗУЛЬТАТЫ

Логическая структура инвестиционно-финансового механизма энергетической безопасности может быть представлена в виде последовательной модели, в рамках которой источники финансирования через систему финансовых инструментов и взаимодействие субъектов инвестирования трансформируются в инвестиции в энергетическую инфраструктуру, обеспечивая снижение уязвимости энергосистемы и укрепление энергетической безопасности в долгосрочной перспективе (рис. 1).

Рис. 1. Модель инвестиционно-финансового механизма энергетической безопасности. Разработка автора

В Республике Таджикистан инвестиционные риски энергетической безопасности носят выраженный структурный и системный характер, поскольку формируются под воздействием одновременно финансовых, институциональных, климатических и инфраструктурных факторов. В отличие от экономик с диверсифицированной энергетической базой и развитым финансовым рынком, инвестиционные риски в энергетическом секторе Таджикистана напрямую трансформируются в угрозы устойчивости энергоснабжения и экономической безопасности в целом [12; 1]. Финансовые риски в энергетике Таджикистана обусловлены, прежде всего, дефицитом долгосрочных инвестиционных ресурсов: капиталоёмкость гидроэнергетических и сетевых проектов, длительные сроки их окупаемости и ограниченные возможности внутреннего финансового рынка приводят к несоответствию инвестиционных потребностей энергетического сектора и фактических источников финансирования. В результате модернизация энергетической инфраструктуры во многом зависит от государственного участия и внешних финансовых ресурсов, что усиливает уязвимость энергетической безопасности к бюджетным ограничениям и изменениям условий внешнего финансирования [1].

Институциональные риски связаны с особенностями тарифной и регуляторной политики. В условиях Таджикистана электроэнергия выполняет важную социальную функцию, что объективно сдерживает рост тарифов и ограничивает инвестиционную составляющую доходов энергетических компаний. Такая модель, обеспечивая социальную стабильность в краткосрочной перспективе, одновременно снижает возможности самофинансирования отрасли и формирует инвестиционный разрыв, который компенсируется преимущественно за счёт государственного и внешнего финансирования; отсутствие долгосрочной тарифной предсказуемости усиливает институциональные риски и снижает привлекательность энергетических проектов для частных инвесторов [14]. Климатические риски приобретают в Таджикистане особую значимость вследствие доминирования гидроэнергетики в структуре производства электроэнергии: сезонная и межгодовая изменчивость водных ресурсов, а также долгосрочные изменения гидрологического режима рек создают неопределённость для инвестиционного планирования; недостаточный учёт климатических факторов в инвестиционных решениях может приводить к снижению фактической выработки электроэнергии и увеличению разрыва между проектной и реальной энергетической эффективностью объектов [7; 4]. Инфраструктурные риски связаны с высоким уровнем физического и морального износа сетевого хозяйства, сложными природно-географическими условиями и значительной территориальной неоднородностью энергоснабжения: горный рельеф повышает стоимость строительства и модернизации объектов, а ограниченная пропускная способность сетей усиливает риск системных аварий и потерь электроэнергии [15].

С учётом изложенного целесообразно использовать матричный подход, позволяющий сопоставить ключевые инвестиционные риски энергетической безопасности Республики Таджикистан с инструментами их нейтрализации и оценить компенсирующий эффект применяемых механизмов (табл. 1).

Таблица 1. Матрица инвестиционных рисков энергетической безопасности и инструменты их снижения

Тип инвестиционного риска	Проявление риска в условиях Таджикистана	Конкретные примеры	Угроза энергетической безопасности	Инвестиционно-финансовые инструменты	Компенсирующий эффект
Финансовый	Дефицит долгосрочного капитала, высокая капиталоёмкость проектов	Реализация крупных гидроэнергетических и сетевых проектов требует значительных вложений при длительном сроке окупаемости; внутренний финансовый рынок не обеспечивает «длинные деньги»	Замедление модернизации, рост износа инфраструктуры, зависимость от внешнего финансирования	ГЧП, государственные гарантии, финансирование через международные финансовые институты	Повышение инвестиционной устойчивости и предсказуемости
Институциональный	Тарифные ограничения и регуляторная неопределённость	Социально ориентированная тарифная политика ограничивает инвестиционную составляющую доходов энергетических компаний	Снижение инвестиционной привлекательности отрасли, рост бюджетной нагрузки	Долгосрочные тарифные соглашения, государственное софинансирование	Снижение институциональной неопределённости
Климатический	Высокая зависимость от гидрологического режима	Сезонная и межгодовая изменчивость водных ресурсов влияет на объёмы выработки электроэнергии	Нестабильность генерации, риск дефицита электроэнергии в отдельные периоды	Страхование климатических рисков, резервные мощности, диверсификация генерации	Повышение адаптивности энергосистемы
Инфраструктурный	Износ сетей и технологическая неоднородность	Значительная часть линий электропередачи и подстанций эксплуатируется длительное время; горный рельеф усложняет модернизацию	Рост аварийных рисков, потери электроэнергии, региональная асимметрия энергоснабжения	Целевые инвестиционные программы, государственные инфраструктурные проекты	Снижение инфраструктурной уязвимости
Инвестиционно-территориальный	Неравномерность распределения инвестиций	Концентрация инвестиций в отдельных узлах энергосистемы при недостаточном развитии периферийных территорий	Усиление пространственной диспропорциональности энергетической безопасности	Государственное программное выравнивание	Повышение территориальной сбалансированности
Внешнефинансовый	Зависимость от международных источников финансирования	Существенная роль международных кредитов и грантов в реализации энергетических проектов	Рост долговых и институциональных рисков	Согласование внешних инвестиций с национальными приоритетами	Снижение внешней уязвимости

Источник: составлено автором.

Анализ матрицы показывает, что в условиях Республики Таджикистан компенсирующий эффект инвестиционно-финансовых инструментов проявляется преимущественно при их комплексном и согласованном применении. Использование отдельных инструментов без учёта институциональных, климатических и инфраструктурных ограничений не обеспечивает устойчивого снижения инвестиционных рисков и может приводить к накоплению скрытых угроз энергетической безопасности. В целом инвестиционные риски энергетической безопасности Таджикистана формируют взаимосвязанную систему, в которой финансовые ограничения усиливаются институциональной спецификой, климатической зависимостью и инфраструктурной изношенностью, что объективно требует перехода от фрагментарного финансирования энергетических проектов к риск-ориентированному инвестиционно-финансовому механизму, адаптированному к национальным условиям.

ОБСУЖДЕНИЕ

Реализация инвестиционно-финансового механизма энергетической безопасности в Республике Таджикистан требует поэтапного и согласованного подхода, учитывающего финансовые ограничения, институциональную специфику, климатическую зависимость и инфраструктурную неоднородность энергетического сектора. В отличие от универсальных инвестиционных стратегий, ориентированных преимущественно на рост объёмов финансирования, для условий Таджикистана приоритетное значение приобретает этапность, позволяющая синхронизировать инвестиционные решения с возможностями национальной экономики и задачами обеспечения энергетической безопасности [9; 10; 8]. В этой связи целесообразно использование дорожной карты, отражающей последовательность внедрения инвестиционно-финансовых инструментов, распределение ответственности между ключевыми субъектами и ожидаемые эффекты с позиции снижения уязвимости энергетической системы (табл. 2).

Таблица 2. Дорожная карта реализации инвестиционно-финансового механизма энергетической безопасности Республики Таджикистан

Этап	Период реализации	Ключевые задачи	Инвестиционно-финансовые инструменты	Основные исполнители	Ожидаемые эффекты для энергетической безопасности
I. Стабилизационный	**2025–2030 гг.**	Устранение наиболее острых инвестиционных разрывов в энергетическом секторе; формирование минимального уровня предсказуемости инвестиционных потоков; компенсация ограниченных возможностей внутреннего финансового рынка; снижение инвестиционных рисков, связанных с тарифной и регуляторной неопределённостью; создание институциональных условий для запуска проектов ГЧП	Государственные гарантии; Бюджетное софинансирование; Первичные проекты ГЧП	Правительство РТ; Профильные министерства; Национальные энергетические компании	Стабилизация инвестиционной активности в энергетике; снижение краткосрочной уязвимости энергосистемы; предотвращение дальнейшего накопления инфраструктурного износа; повышение доверия инвесторов к энергетическому сектору
II. Модернизационный	**2031–2035 гг.**	Масштабная модернизация генерирующих и сетевых объектов; перераспределение инвестиционных и климатических рисков между государством и частным сектором; снижение зависимости энергетической системы от гидрологических колебаний; выравнивание территориальных диспропорций энергоснабжения; интеграция зелёных инвестиций в общую систему энергетической безопасности	Расширенные механизмы ГЧП; Финансирование международных финансовых институтов; целевые инвестиционные программы	Государственные органы; Частные инвесторы; Международные финансовые институты	Снижение инфраструктурной и климатической уязвимости энергосистемы; повышение надёжности энергоснабжения; рост инвестиционной эффективности; укрепление пространственной сбалансированности энергетической безопасности
III. Этап устойчивости	**2036–2040 гг.**	Формирование воспроизводственной инвестиционной модели энергетики; снижение зависимости энергетической безопасности от внешних финансовых источников; институционализация механизмов долгосрочного финансирования; интеграция инвестиционно-финансового механизма в систему экономической безопасности; обеспечение адаптивности энергетического сектора к долгосрочным климатическим и экономическим изменениям	Стабилизационные и резервные фонды; системные зелёные инвестиции; долгосрочные финансовые механизмы	Государство; институты развития; энергетические компании	Формирование устойчивого инвестиционного цикла в энергетике; снижение системных и внешних рисков; долгосрочная устойчивость энергетической безопасности; усиление роли энергетического сектора в обеспечении национальной экономической безопасности

Источник: составлено автором.

На краткосрочном этапе основной задачей является стабилизация инвестиционной среды и снижение наиболее острых финансовых и институциональных рисков. Для энергетического сектора Таджикистана это предполагает формирование условий предсказуемости финансирования и минимизацию инвестиционных разрывов, возникающих вследствие ограниченности внутренних ресурсов и тарифных ограничений; на данном этапе приоритет отводится инструментам государственного участия, обеспечивающим базовую инвестиционную устойчивость без резкого увеличения социальной нагрузки. Среднесрочный этап ориентирован на структурную модернизацию энергетической инфраструктуры и перераспределение инвестиционных рисков между государством, частным сектором и международными финансовыми институтами; именно на этом этапе происходит переход от поддерживающего финансирования к целенаправленным инвестициям в снижение инфраструктурной и климатической уязвимости энергосистемы.

На долгосрочном этапе инвестиционно-финансовый механизм должен обеспечить устойчивое воспроизводство энергетической инфраструктуры и снижение зависимости энергетической безопасности от внешних и краткосрочных факторов. Для Республики Таджикистан это означает формирование такой модели финансирования, при которой инвестиционные решения становятся системным элементом экономической безопасности, а не реакцией на кризисные проявления. Расширенная дорожная карта показывает, что инвестиционно-финансовый механизм энергетической безопасности в Республике Таджикистан должен развиваться от компенсирующей модели, ориентированной на сглаживание текущих инвестиционных ограничений, к воспроизводственной модели, обеспечивающей долгосрочную устойчивость энергетического сектора. Последовательность этапов отражает объективную необходимость согласования инвестиционных задач с институциональными и финансовыми возможностями национальной экономики и позволяет избежать накопления скрытых рисков энергетической безопасности в долгосрочной перспективе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ инвестиционно-финансового механизма обеспечения энергетической безопасности показал, что данный механизм занимает системообразующее место в архитектуре экономической безопасности, формируя материальную и ресурсную основу устойчивого функционирования энергетического сектора. В отличие от институциональных и регуляторных инструментов, инвестиционно-финансовый механизм непосредственно определяет возможности воспроизводства энергетической инфраструктуры, масштабы технологической модернизации и степень адаптивности энергосистемы к внешним и внутренним вызовам, включая финансовые, климатические и инфраструктурные риски. Установлено, что в условиях Республики Таджикистан инвестиционные риски энергетической безопасности носят комплексный и взаимосвязанный характер и формируются под воздействием ограниченности долгосрочных финансовых ресурсов, институциональной специфики тарифного регулирования, высокой климатической зависимости гидроэнергетики и значительной инфраструктурной изношенности.

Структурный анализ инвестиционно-финансового механизма позволил выделить его ключевые элементы (источники финансирования, финансовые инструменты, субъекты инвестирования и объекты энергетической инфраструктуры) и определить их взаимосвязь в рамках логической модели; показано, что эффективность функционирования механизма определяется не столько объёмом привлекаемых ресурсов, сколько степенью согласованности действий субъектов инвестирования и качеством распределения инвестиционных рисков. Разработанная матрица инвестиционных рисков позволила систематизировать ключевые угрозы и соотнести их с инструментами нейтрализации, при этом компенсирующий эффект проявляется преимущественно при их комплексном и согласованном применении. Обоснована целесообразность поэтапной реализации инвестиционно-финансового механизма до 2040 года, отражённой в дорожной карте: переход от стабилизационного к воспроизводственному этапу способствует формированию устойчивого инвестиционного цикла и снижению зависимости энергетической безопасности от внешних и краткосрочных факторов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авезов А.Х., Урунов А.А., Зоидов З.К. Энергетическая безопасность как системообразующий фактор развития национальной экономики Таджикистана // Проблемы рыночной экономики. – 2020. – № 3. – С. 72–83.

2. Арифов Х.О. Динамика электроэнергетики для развития экономики Таджикистана // Водные ресурсы, энергетика и экология. – 2024. – Т. 4, № 2. – С. 66–77.

3. Арифов Х.О. Энергетическая безопасность Таджикистана в годы государственной независимости. – Душанбе: Институт экономики и демографии НАН Таджикистана, 2022. – 285 с.

4. Ахророва А.Д., Бобоев Ф.Д. Энергетика Таджикистана: стратегия устойчивого развития // Таджикистан и современный мир. – 2016. – № 5 (55). – С. 57–67.

5. Додхудоев М.Д. К вопросу об обеспечении энергетической безопасности Республики Таджикистан // Развитие энергетической отрасли Таджикистана в период независимости: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2025. – С. 35–38.

6. Крюков П.А., Крюкова В.В. Финансовые инвестиции: финансовый механизм, инструментальные средства, оценка эффективности. – Казань: ООО «Бук», 2018. – 206 с.

7. Курбонов А.Р., Ходжаев Д.Х. Инфраструктурное обеспечение энергетической безопасности в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2019. – № 3 (28). – С. 163–170.

8. Назарова Н.С. Инвестиции в энергетику в Республике Таджикистан и её перспективы // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 7. – С. 152–156.

9. Назифов Ф.М., Файзулло М.К. Основные направления инвестиционной деятельности в энергетическом секторе Таджикистана // Ускоренная индустриализация и вопросы её реализации в Таджикистане: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 195–198.

10. Одинаев М.А., Ҳайдарзода М.И. Таҳлили омории амнияти энергетикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2023. – № 2-1 (46). – С. 182–186.

11. Хоҷаев Д.Х., Курбонов А.Р. Таҳлили вазъи муосири идораи бехатарии энергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2020. – № 3 (32). – С. 29–38.

12. Хоҷаев Д.Х. Приоритеты управления гидроэнергетической безопасностью Республики Таджикистан // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. – № 2. – С. 106–114.

13. Чоршанбиев С.Р., Бекирова К.Н. Инвестиционная привлекательность электроэнергетики Республики Таджикистан как фактор обеспечения её энергетической безопасности // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия: Экономика. – 2021. – № 4 (290). – С. 52–60.

14. Чоршанбиев С.Р., Усманова С.Р. Энергетическая безопасность: факторы и принципы её обеспечения // Экономическая безопасность национальной экономики: возможности развития и вопросы цифровой экономики: материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 110–120.

15. Шарипов У.А. Основные направления обеспечения экономической безопасности и привлечения инвестиций в гидроэнергетику Республики Таджикистан // Экономика Таджикистана. – 2023. – № 2. – С. 76–82.

УДК: 338

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ТЕСТИРОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СТРАТЕГИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ПЛАТФОРМЫ: ПАНЕЛЬНЫЕ ДАННЫЕ 327 МНОГОНАЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Содикзода Камар Содик
декан факультета менеджмента, Таджикский педагогический институт в городе Пенджикенте. Республика Таджикистан, Пенджикент
Лю Синьлин
докторант PhD кафедры экономической теории и управления, Таджикский педагогический институт в городе Пенджикенте. Республика Таджикистан, Пенджикент

В статье представлено эмпирическое исследование влияния корпоративных возможностей в рамках трёхмерной модели RAC (интеграция ресурсов, динамическая адаптивность, совместные инновации) на стратегическую эффективность внедрения интеллектуальных платформ. Для тестирования гипотез использовались сбалансированные панельные данные 327 транснациональных предприятий из различных отраслей и регионов за 2019–2023 гг. (1635 наблюдений). Методология включает множественный регрессионный анализ с фиксированными эффектами и оценку модерирующей роли сложности внешней среды на основе Глобального индекса конкурентной сложности (GCCI). Результаты подтверждают, что все три измерения RAC положительно влияют на эффективность стратегии платформы, при этом динамическая адаптивность выступает ключевым драйвером. Высокая сложность среды оказывает значительное негативное сдерживающее влияние на реализацию данных возможностей из-за информационной перегрузки и роста затрат на координацию.

Ключевые слова: интеллектуальная платформа, стратегическая эффективность, транснациональные предприятия, модель возможностей RAC, динамическая адаптивность, сложность среды (GCCI), панельные данные.

EMPIRICAL TESTING OF INTELLIGENT PLATFORM STRATEGY EFFECTIVENESS: PANEL DATA OF 327 MULTINATIONAL ENTERPRISES

Sodiqzoda Qamar Sodiq
Dean of the Faculty of Management, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent. Republic of Tajikistan, Panjakent
Liu Xinlin
PhD student, Department of Economic Theory and Management, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent. Republic of Tajikistan, Panjakent

This article presents an empirical study on the impact of corporate capabilities within the three-dimensional RAC model (Resource integration, Adaptability, Collaborative innovation) on the strategic effectiveness of implementing intelligent platforms. Balanced panel data of 327 multinational enterprises for 2019–2023 (1,635 observations) were used. The methodology includes multiple regression analysis with fixed effects and assessment of the moderating role of environmental complexity (GCCI). All three RAC dimensions positively affect platform strategy effectiveness, with dynamic adaptability as the key driver. High environmental complexity exerts a significant negative moderating effect due to information overload and increased coordination costs.

Keywords: intelligent platform, strategic effectiveness, multinational enterprises, RAC capabilities model, dynamic adaptability, environmental complexity (GCCI), panel data.

ВВЕДЕНИЕ

В глобальной волне глубокой интеграции цифровой и реальной экономики интеллектуальные платформы превратились из простых технологических инструментов в основных носителей корпоративного стратегического планирования. Согласно отчёту Gartner о глобальных расходах на ИТ, глобальные инвестиции предприятий в интеллектуальные платформы выросли на 22,7% в годовом исчислении в 2024 году, при этом на долю транснациональных корпораций пришлось 63,4% инвестиций [13]. Практика ведущей производственной компании показывает, что после внедрения платформы интеллектуального планирования и мониторинга её производственная эффективность выросла на 30%, а эксплуатационные расходы снизились на 15% [7].

На теоретическом уровне трёхмерная модель возможностей RAC получила широкое внимание благодаря своей адаптивности к динамичным средам. Модель разделяет корпоративные возможности на: способность к интеграции ресурсов (R), динамическую адаптивность (A) и способность к совместным инновациям (C), предоставляя систематическую перспективу для анализа основ реализации стратегий интеллектуальных платформ. Однако существующие исследования имеют три существенных ограничения: (1) большинство работ фокусируется на одном измерении возможностей; (2) эмпирические исследования основаны на тематических исследованиях или малых выборках [2, стр. 38]; (3) недостаточно учитываются факторы внешней среды - в частности, сдерживающее влияние сложности среды [12, стр. 982].

Глобальный индекс конкурентной сложности (GCCI) Всемирного банка комплексно учитывает неопределённость рынка, скорость технологических изменений и интенсивность конкуренции. Отчёт GCCI за 2023 год показывает, что индекс GCCI, с которым сталкиваются глобальные транснациональные корпорации, увеличивался в среднем на 8,9% в год за последние пять лет [5]. Данная работа ставит три исследовательских вопроса: (1) как три измерения RAC совместно влияют на эффективность стратегий интеллектуальных платформ;

(2) какую сдерживающую роль играет GCCI; (3) проявляет ли эта взаимосвязь гетерогенность в различных отраслевых контекстах.

МЕТОДЫ

Для формирования выборки использовался метод многоэтапной стратифицированной выборки. Критерии включения: транснациональные корпорации, внедрившие стратегии интеллектуальных платформ до 2019 года; зарубежная выручка ≥ 20% от общего объёма; организации как минимум в трёх странах. Стратификация проводилась по отрасли (12 подсекторов по стандартам GICS), региону (Европа, Америка, Азия, Африка) и масштабу (средние 50 млн–1 млрд $; крупные 1–10 млрд $; сверхкрупные > 10 млрд $). Исключались компании с уровнем пропусков данных > 15%, компании в статусе ST три последовательных года и компании без раскрытия данных о платформах. Итоговая выборка — 327 компаний, 1635 наблюдений за 2019–2023 гг. (Таблица 1).

Таблица 1. Базовое распределение предприятий выборки (N = 327)

Измерение характеристик	Классификация	Кол-во предприятий	Доля (%)
Отрасль	Производство	112	34,3
	Сфера услуг	105	32,1
	Цифровая индустрия	110	33,6
Регион	Европа	87	26,6
	Америка	95	29,1
	Азия	132	40,4
	Африка	13	3,9
Масштаб	Средние предприятия	92	28,1
	Крупные предприятия	145	44,3
	Сверхкрупные предприятия	90	27,5

Источник: составлено авторами.

Зависимая переменная: стратегическая эффективность (SE)

SE измеряется комплексным методом по трём показателям: (1) коэффициент выручки от расширения возможностей платформы (доля выручки платформы в общем доходе - данные годовых отчётов и базы Orbis [14]); (2) темп повышения операционной эффективности (взвешенное изменение оборачиваемости запасов и цикла обработки заказов, веса определены методом Дельфи из 15 экспертов); (3) рост доли рынка (данные Statista и отраслевых документов [15]). После стандартизации Min-Max синтезируется SE по формуле главного компонентного анализа (первый компонент - 78,3% дисперсии):

$$SE = 0{,}42 \cdot Rrevenue + 0{,}35 \cdot Refficiency + 0{,}23 \cdot Rmarket$$

Объясняющие переменные: трёхмерные возможности RAC

Интеграция ресурсов (R): три измерения - уровень использования ресурсов данных (≥ 90% = 3 балла; 70–90% = 2; < 70% = 1), эффективность взаимодействия в цепочке поставок (уровень выполнения заказов ≥ 98% = 3; 95–98% = 2; < 95% = 1), частота межведомственного взаимодействия (≥ 3 раза/неделю = 3; 1–3 = 2; < 1 = 1). α Кронбаха = 0,89.

Динамическая адаптивность (A): скорость реакции рынка, частота стратегических корректировок (среднее кол-во в год), точность восприятия внешней среды (≥ 85% = 3; 75–85% = 2; < 75% = 1). α Кронбаха = 0,91. Данные из годовых стратегических отчётов и опроса IDC [11].

Совместные инновации (C): масштаб экосистемы партнёрств, интенсивность технологической интеграции, скорость вывода продуктов на рынок. α Кронбаха = 0,87.

Модерирующая переменная: сложность среды (GCCI)

В качестве прокси-переменной используется Глобальный индекс конкурентной сложности (GCCI) Всемирного банка, комплексно учитывающий: неопределённость рынка, скорость технологических изменений, интенсивность конкуренции (CR5) и частоту изменений в политике. Диапазон: 1–10 (выше = сложнее). Использовался среднегодовой GCCI по отрасли и региону каждой компании из Глобального отчёта Всемирного банка за 2019–2023 гг. [5].

Контрольные переменные

(1) Размер (Size) - натуральный логарифм численности сотрудников; (2) Возраст (Age) - год наблюдения минус год основания; (3) Интенсивность НИОКР (RD) - отношение расходов на НИОКР к выручке; (4) Собственность - дамми (государственная = 1, прочая = 0); (5) ВВП - натуральный логарифм ВВП на душу населения страны штаб-квартиры [4].

Тест Хаусмана ($\chi^2 = 42{,}37$, $p < 0{,}001$) подтвердил выбор модели с фиксированными эффектами. Для решения проблемы гетероскедастичности использовались робастные стандартные ошибки. Базовая модель:

$$SE_{it} = \beta_0 + \beta_1 R_{it} + \beta_2 A_{it} + \beta_3 C_{it} + \gamma X_{it} + \mu_i + \varepsilon_{it}$$

где SE_{it} - стратегическая эффективность i-й компании в году t; R_{it}, A_{it}, C_{it} - трёхмерные переменные RAC; X_{it} - вектор контрольных переменных; μ_i - индивидуальный фиксированный эффект; ε_{it} - случайная ошибка.

Для проверки модерирующего эффекта GCCI применялась иерархическая регрессия в четыре шага: Модель 1 - только контрольные переменные; Модель 2 - добавить R, A, C; Модель 3 - добавить GCCI; Модель 4 - добавить члены взаимодействия (R×GCCI, A×GCCI, C×GCCI). Все непрерывные переменные центрированы перед построением членов взаимодействия (VIF < 3,5 по всем переменным).

РЕЗУЛЬТАТЫ

Таблица 2. Описательная статистика ключевых переменных (N = 1635)

Переменная	Среднее	Ст. откл.	Мин.	Макс.
SE (ЮВ)	4,27	1,63	1,21	8,93
R	3,62	0,98	1,00	5,00
A	3,89	1,02	1,20	5,00
C	3,47	1,13	1,00	5,00
GCCI	6,28	1,87	2,35	9,76
Размер (Size)	8,32	1,56	5,12	11,78
НИОКР (RD)	5,21	2,34	1,05	12,87

Среднее SE = 4,27 (σ = 1,63) указывает на существенные различия между компаниями. Среднее A = 3,89 выше R = 3,62 и C = 3,47, что отражает высокое значение адаптации к среде. Среднее GCCI = 6,28 (σ = 1,87) соответствует среднему-высокому уровню неопределённости.

Таблица 3. Матрица корреляций ключевых переменных

Переменная	SE	R	A	C	GCCI	Размер
SE	1,00					
R	0,68***	1,00				
A	0,73***	0,59***	1,00			
C	0,62***	0,54***	0,61***	1,00		
GCCI	-0,32***	-0,21***	-0,28***	-0,19***	1,00	
Размер	0,41***	0,35***	0,38***	0,42***	-0,17**	1,00
НИОКР	0,53***	0,47***	0,51***	0,63***	-0,09*	0,48***

Примечание: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001.

Все три измерения RAC значимо положительно коррелируют с SE (R: r = 0,68; A: r = 0,73; C: r = 0,62; все p < 0,001). GCCI значимо отрицательно коррелирует с SE (r = -0,32, p < 0,001). Все коэффициенты между независимыми переменными < 0,7, мультиколлинеарность исключена.

Таблица 4. Результаты тестов на надёжность и валидность

Переменная	α Кронбаха	КМО	Тест Бартлетта (χ^2)	CFI	RMSEA
R	0,89	0,85	2876,32***	0,94	0,062
A	0,91	0,88	3124,57***	0,96	0,051
C	0,87	0,82	2543,89***	0,93	0,068
Общая шкала	0,86	0,83	8967,43***	0,92	0,063

Примечание: ***p < 0,001.

Коэффициенты α Кронбаха всех шкал > 0,83, что свидетельствует о хорошей внутренней согласованности. КМО = 0,83 > 0,7; тест Бартлетта χ^2 = 8967,43 (p < 0,001) - данные пригодны для факторного анализа. Показатели CFA: CFI = 0,92, RMSEA = 0,063 — конструктная валидность подтверждена.

Таблица 5. Результаты иерархического регрессионного анализа

Переменная	Модель 1 (контрольные)	Модель 2 (+RAC)	Модель 3 (+GCCI)	Модель 4 (+взаимодействие)
Константа	1,23***(0,31)	0,87***(0,28)	0,92***(0,29)	1,05***(0,32)
Размер	0,35***(0,08)	0,28***(0,07)	0,27***(0,07)	0,26***(0,07)
Возраст	0,12*(0,06)	0,09 (0,06)	0,08 (0,06)	0,07 (0,06)
НИОКР	0,42***(0,09)	0,35***(0,08)	0,34***(0,08)	0,32***(0,08)

Собственность	0,21**(0,09)	0,18**(0,08)	0,17**(0,08)	0,16**(0,08)
ВВП	0,19**(0,08)	0,15**(0,07)	0,14**(0,07)	0,13*(0,07)
R	-	0,87***(0,12)	0,86***(0,12)	0,89***(0,13)
A	-	0,92***(0,13)	0,91***(0,13)	0,95***(0,14)
C	-	0,79***(0,11)	0,78***(0,11)	0,81***(0,12)
GCCI	-	-	-0,23***(0,06)	-0,28***(0,07)
R × GCCI	-	-	-	-0,21***(0,06)
A × GCCI	-	-	-	-0,41***(0,08)
C × GCCI	-	-	-	-0,18**(0,07)
R^2	0,28	0,57	0,61	0,67
F-значение	23,47***	58,62***	63,28***	67,89***

Примечание: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001. В скобках - робастные стандартные ошибки.

Модель 2 показывает, что все три измерения RAC значимо положительно влияют на SE: β(R) = 0,87 (p < 0,001); β(A) = 0,92 (p < 0,001) - наибольший эффект; β(C) = 0,79 (p < 0,001). Включение RAC повысило R^2 с 0,28 до 0,57 (+29 п.п.). Модель 3: GCCI значимо отрицателен (β = -0,23, p < 0,001). Модель 4: все члены взаимодействия значимо отрицательны - A×GCCI наибольший (β = -0,41, p < 0,001), R×GCCI (β = -0,21, p < 0,001), C×GCCI (β = -0,18, p < 0,01). R^2 достиг 0,67.

ОБСУЖДЕНИЕ

Динамическая адаптивность (β = 0,92) имеет наибольший коэффициент влияния - особенно заметно в сфере услуг (β = 0,98). Технологические характеристики интеллектуальных платформ предоставляют идеальный инструмент: посредством сбора данных в реальном времени и анализа алгоритмов ИИ платформа может сократить цикл восприятия среды с традиционного квартального до еженедельного и ежедневного уровня. Например, розничная компания повысила точность прогнозирования спроса с 65% до 88% и ускорила стратегические корректировки в 3 раза благодаря интеллектуальной платформе [4]. Архитектура совместной работы периферийных и облачных вычислений - «распределённое восприятие + централизованное принятие решений» - является технологическим воплощением динамической адаптивности.

Традиционные возможности интеграции ресурсов опираются на фиксированные сети цепочек поставок и уязвимы при резких изменениях среды. Возможности совместных инноваций ограничены готовностью партнёров и культурными различиями. Динамическая адаптивность, основанная на модульной конструкции платформ и гибких механизмах принятия решений, позволяет быстро реорганизовать ресурсы. Huawei благодаря структуре «команда фронтенда + промежуточная платформа + штаб бэкенда» достигла быстрого реагирования на итерации технологии 5G [9].

Сдерживающий эффект GCCI реализуется тремя путями:

Первый: информационная перегрузка и задержки в принятии решений. Пример автопроизводителя: при росте GCCI с 5,2 до 8,7 уровень ошибок прогнозирования спроса платформой увеличился с 12% до 27%, цикл стратегической адаптации вырос на 40%. «Парадокс обилия данных и информационной эффективности» затягивает цикл «восприятие–решение–исполнение».

Второй: рост затрат на координацию ресурсов. Данные Всемирного банка за 2023 г.: при GCCI > 7,0 затраты на координацию цепочки поставок транснациональных корпораций возрастают в среднем на 35% (42% в высокотехнологичных отраслях). Процент неудач совместных НИОКР полупроводниковой компании вырос с 18% до 32% в среде с высоким GCCI [10].

Третий: темпы итераций возможностей отстают. При сокращении итерационного цикла технологий с 24 до 12 месяцев возникает «несоответствие возможностей и технологий», которое сложно преодолеть в краткосрочной перспективе. Наиболее сильное ограничение GCCI налагает именно на динамическую адаптивность - из-за «зависимости от предшествующего развития» этой способности.

Результаты отраслевой регрессии выявляют чёткую закономерность. Для обрабатывающей промышленности ключевой является интеграция ресурсов (R): создание ценности зависит от стабильной цепочки поставок; пример оборудования - сокращение времени отклика узлов на 50%, рост оборачиваемости запасов на 35% при балле R = 9,1. Для сферы услуг критична динамическая адаптивность (A): нематериальный и неоднородный характер услуг требует быстрого реагирования на спрос; пример финтех-компании - сокращение цикла разработки продуктов с 3 месяцев до 2 недель при балле A = 9,3. Для цифровой индустрии ведущую роль играют совместные инновации (C): создание стоимости основано на технологических прорывах и межотраслевом сотрудничестве; пример облачной компании - интеграция технологических ресурсов 1200 партнёров, совместная разработка 68 решений, рост доли рынка с 18% до 31% при балле C = 9,5.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основе сбалансированных панельных данных 327 транснациональных предприятий за 2019–2023 гг. (1635 наблюдений) данное исследование установило следующие основные выводы.

Вывод 1. Все три измерения RAC значимо положительно влияют на стратегическую эффективность интеллектуальных платформ (R: $\beta = 0{,}87$; A: $\beta = 0{,}92$; C: $\beta = 0{,}79$; все $p < 0{,}001$), при этом динамическая адаптивность является ключевым драйвером.

Вывод 2. Высокая сложность среды (GCCI) оказывает значительное отрицательное сдерживающее влияние на все три измерения RAC, наиболее сильно ограничивая динамическую адаптивность ($\beta(A \times GCCI) = -0{,}41$).

Вывод 3. Выявлена отраслевая гетерогенность: интеграция ресурсов критична для производства, динамическая адаптивность - для услуг, совместные инновации - для цифровой индустрии.

Практические рекомендации формулируются на трёх уровнях. Для предприятий: в среде GCCI < 5,0 - приоритет R и C; при $5{,}0 \leq GCCI \leq 7{,}5$ - сбалансированное развитие всех трёх измерений; при GCCI > 7,5 - более 70% ресурсов направить на A с упором на модульную конструкцию платформы и механизмы быстрой итерации. Для отраслей: адаптация весовых коэффициентов RAC под отраслевую специфику (вес соответствия для финансов vs. производства). Для регуляторов: создание систем раннего оповещения о сложности среды на основе GCCI для своевременной корректировки возможностей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Асемоглу Д., Рестрепо П. Искусственный интеллект и экономический рост // Research Policy. - 2022. - Т. 51, № 10. - С. 104-412.

2. Бай Цзинкунь, Ли Юань, Лю И. Исследование механизма влияния платформенной структуры на создание динамических возможностей предприятия // Nankai Management Review. - 2024. - Т. 27, № 2. - С. 38–49.

3. Банкер Р.Д., Хуан Р., Ян И. и др. Типология стратегии и структура затрат: подход текстового анализа // Управление производством и операциями. - 2024. - Т. 33, № 6. - С. 1285–1305.

4. Ван Ин, Чэнь Цзинь, Чжу Цзыцинь. Динамические возможности традиционных предприятий и инновационный механизм бизнес-моделей цифровых платформ // Журнал управленческой науки. - 2023. - Т. 26, № 7. - С. 28–45.

5. Всемирный банк. Глобальный индекс корпоративной экологической сложности, 2023. - Вашингтон: Группа Всемирного банка, 2023. - 115 с.

6. Диксон М., Мейер М.В., Дэй Дж.С. Изучение и использование динамических возможностей в неопределённых условиях // Journal of the Academy of Management. - 2021. - Т. 64, № 3. - С. 897–923.

7. Китайский НИИ развития электронной и информационной промышленности. Отчёт о развитии предприятий с использованием платформ интеллектуального планирования, 2025. - Пекин: Electronic Industry Press, 2025. - 210 с.

8. ЮНКТАД. Доклад о мировых инвестициях 2023: Многонациональные корпорации и цифровая экономика. - Нью-Йорк: Изд-во ООН, 2023. - 250 с.

9. Ли Сяоронг, Ван Чэнь, Чжан Хао. Влияние стратегической ориентации предприятий сферы услуг на эффективность инноваций // Management World. - 2023. - Т. 39, № 4. - С. 156–168.

10. Лю Цзяго, Чжоу Цзянь, Лю И. Влияние интеграции цепочек поставок на корпоративную эффективность: смягчающий эффект неопределённости среды // Management Review. - 2022. - Т. 34, № 8. - С. 226–238.

11. Тесфайе А., Сейюм Б., Вельдегиоргис Т. Условные эффекты стратегических ориентаций на конкурентоспособность // Journal of Business Research. - 2025. - Т. 198. - С. 114-321.

12. Хельфат К.Е., Раубичек Р.С. Динамические возможности и цифровая трансформация // Journal of Strategic Management. - 2022. - Т. 43, № 5. - С. 981–1001.

13. Gartner. Отчёт о технологиях управления цепочками поставок, 2024. - Стэнфорд: Gartner Group, 2024. - 85 с.

14. Orbis. Глобальная база данных цифровой трансформации для многонациональных корпораций. - URL: https://www.orbis.bvdinfo.com/ (дата обращения: 20.01.2024).

15. Statista. Статистика инвестиций в платформы ИИ, 2019–2023. - URL: https://www.statista.com (дата обращения: 15.03.2024).

УДК: 336

БАНКОВСКИЙ МАРКЕТИНГ ЗАВТРА: КАК ЦИФРОВИЗАЦИЯ ПЕРЕПИСЫВАЕТ ПРАВИЛА ИГРЫ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН)

Файзулоев Парвиз Бобохонович
соискатель кафедры банковской деятельности Таджикского национального университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Анваров Шокирджон Анварович
соискатель кафедры банковской деятельности Таджикского национального университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Статья посвящена анализу изменений в банковском маркетинге в условиях активной цифровизации финансового сектора на примере Республики Таджикистан. В современных условиях цифровые технологии уже не выполняют вспомогательную роль, а становятся основой формирования маркетинговых стратегий банков, источником их конкурентных преимуществ и инструментом выстраивания долгосрочных отношений с клиентами. Цель исследования — определить ключевые механизмы и последствия цифровой трансформации банковского маркетинга в Республике Таджикистан с учётом особенностей развивающегося финансового рынка и существующих институциональных ограничений. Эмпирическая база включает статистические данные Национального банка Таджикистана за 2013–2024 годы, материалы международных финансовых организаций, а также анализ практики ведущих коммерческих банков и финтех-компаний страны. Результаты исследования показывают, что основными факторами цифровизации банковского маркетинга выступают государственная политика в сфере развития цифровой экономики, рост проникновения мобильного интернета и расширение сотрудничества банков с финтех-стартапами. В работе обосновывается необходимость перехода от конкуренции банковских продуктов к конкуренции экосистем и качеству клиентского опыта.

Ключевые слова: банковский маркетинг, цифровизация финансового сектора, цифровая трансформация, искусственный интеллект, машинное обучение, большие данные, омниканальность, клиентский опыт, гиперперсонализация, финтех, цифровой банкинг, QR-платежи, кредитный скоринг, финансовая инклюзия, технологический скачок, Центральная Азия, Республика Таджикистан.

BANKING MARKETING TOMORROW: HOW DIGITALIZATION IS REWRITING THE RULES OF THE GAME (THE CASE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN)

Fayzuloev Parviz Bobokhonovich
applicant at the Department of Banking Activity, Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Anvarov Shokirjon Anvarovich
applicant at the Department of Banking Activity, Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article is devoted to a comprehensive analysis of the transformation of banking marketing in the context of the deepening digitalization of the financial sector, using the Republic of Tajikistan as an example. In an era of global technological change, digital tools are no longer merely auxiliary tools but have become a key factor in shaping banks' marketing strategies, competitive advantages, and customer engagement models. The aim of the study is to identify the key mechanisms and consequences of the digital transformation of banking marketing in the Republic of Tajikistan, taking into account the specifics of the developing market and the limitations of the institutional environment. The article argues that the banking sector demonstrates a pronounced «leapfrogging» effect. The findings can be used in shaping digital development strategies for the banking sector in Tajikistan and other Central Asian countries.

Keywords: banking marketing, digitalization of the financial sector, digital transformation, artificial intelligence, machine learning, Big Data, omnichannel, customer experience, hyper-personalization, fintech, digital banking, QR payments, credit scoring, financial inclusion, leapfrogging, Central Asia, Republic of Tajikistan.

ВВЕДЕНИЕ

Статья посвящена анализу изменений в банковском маркетинге в условиях активной цифровизации финансового сектора на примере Республики Таджикистан. В современных условиях цифровые технологии уже не выполняют вспомогательную роль, а становятся основой формирования маркетинговых стратегий банков, источником их конкурентных преимуществ и инструментом выстраивания долгосрочных отношений с клиентами. Цифровизация рассматривается как комплексный процесс, затрагивающий не только каналы продвижения финансовых продуктов, но и методы сегментации рынка, формирование ценностных предложений, а также систему управления клиентским опытом.

Цель исследования - определить ключевые механизмы и последствия цифровой трансформации банковского маркетинга в Республике Таджикистан с учётом особенностей развивающегося финансового рынка и существующих институциональных ограничений. Теоретическую основу работы составляют современные концепции клиентоориентированного маркетинга, подходы к персонализации предложений и исследования цифровых экосистем в банковской сфере. Эмпирическая база включает статистические данные Национального банка Таджикистана за 2013–2024 годы, материалы международных финансовых организаций, а также анализ практики ведущих коммерческих банков и финтех-компаний страны.

Отмечается, что банковский сектор Таджикистана демонстрирует эффект «технологического скачка» (leapfrogging), при котором внедрение цифровых решений происходит ускоренно, минуя отдельные этапы развития, характерные для более зрелых экономик. Расширение использования мобильного банкинга, QR-платежей, автоматизированного кредитного скоринга и дистанционной идентификации клиентов формирует новые модели взаимодействия с потребителями. Особую роль в этом процессе играют технологии искусственного интеллекта, машинного обучения и аналитики больших данных. Их применение позволяет банкам анализировать поведенческие модели клиентов, прогнозировать спрос, оценивать кредитные риски и разрабатывать персонализированные предложения. В результате происходит переход от массовых маркетинговых стратегий к адресным решениям, ориентированным на индивидуальные характеристики и предпочтения клиентов.

В работе обосновывается необходимость перехода от конкуренции банковских продуктов к конкуренции экосистем и качеству клиентского опыта. Для устойчивого развития сектора требуется системное инвестирование в технологическую инфраструктуру, развитие аналитических компетенций и человеческий капитал. Полученные выводы могут быть использованы при формировании стратегий цифрового развития банковского сектора Республики Таджикистан и других стран Центральной Азии, а также при разработке практических рекомендаций по совершенствованию маркетинговой деятельности банков в условиях цифровой экономики.

Для понимания используемых в работе цифровых терминов целесообразно привести их краткое толкование. DARQ - комплекс технологий, включающий распределённый реестр (Distributed ledger technologies), искусственный интеллект (Artificial intelligence), расширенную реальность (Extended reality) и квантовые вычисления (Quantum). Face ID применяется в контексте удалённой идентификации и цифрового онбординга клиентов; QR-код и QR-платежи отражают бесконтактные платёжные механизмы; ML-скоринг - кредитный скоринг на основе машинного обучения; API (Application Programming Interface) - программный интерфейс приложения, используемый в концепции Open Banking; UX/UI объединяет удобство использования (User Experience) и внешний вид интерфейса (User Interface)

МЕТОДОЛОГИЯ

Методологической основой исследования выбран смешанный исследовательский дизайн (mixed-methods research), объединяющий количественные и качественные методы анализа. Такой подход позволяет комплексно рассмотреть процессы цифровизации: с одной стороны, зафиксировать статистические тенденции развития банковского сектора, а с другой - выявить институциональные и поведенческие факторы, влияющие на трансформацию маркетинговых стратегий. Количественная часть исследования основана на анализе вторичных статистических данных, в том числе показателей банковского сектора Республики Таджикистан за 2013–2024 годы. Эмпирическую базу дополняют материалы международных финансовых организаций (World Bank, EBRD, ADB, IMF), отраслевые аналитические отчёты и экспертные интервью.

Эволюция теоретических подходов отражает переход от концепции «Product-Out», доминировавшей в середине XX века, к модели «Market-In», предполагающей ориентацию на запросы рынка. В рамках классической парадигмы банки строили свою деятельность на основе комплекса маркетинга 7P, включающего продукт, цену, место оказания услуг, продвижение, персонал, процессы и материальные свидетельства качества обслуживания. Существенное значение придавалось формированию доверия и развитию разветвлённой сети отделений, что обеспечивало физическую доступность банковских услуг. Однако в условиях цифровой экономики традиционные модели демонстрируют ограниченную эффективность: сегментация, основанная исключительно на демографических характеристиках, уже не позволяет глубоко понимать поведенческие мотивы клиентов и их индивидуальные финансовые предпочтения. Для систематизации современных научных подходов к анализу цифровых моделей поведения и персонализации в банковском маркетинге целесообразно представить их в виде аналитического обобщения (таблица 1).

Таблица 1. Этапы развития научных подходов к изучению клиентского поведения в банковском маркетинге

Методология	Основная идея	Применяемые инструменты	Ограничения
Традиционная сегментация	Группировка клиентов по демографическим и социально-экономическим критериям	Анкеты, статистическая обработка	Слабая учёность психологических и поведенческих факторов
Поведенческий анализ	Изучение действий клиентов и их взаимодействия с банком	CRM-системы, базы данных транзакций	Прогнозирование ограничено историческими данными
Аналитика на основе данных	Решения, основанные на анализе больших объёмов информации	Big Data, аналитические платформы	Необходимость развитой ИТ-инфраструктуры
Предсказательные модели	Оценка будущих потребностей клиентов и вероятности отклика на предложения	Машинное обучение, алгоритмы прогнозирования	Качество прогнозов напрямую зависит от точности и полноты данных

Источник: составлено автором.

Представленные подходы отражают переход от статичных моделей сегментации к динамическим системам анализа, основанным на обработке поведенческих данных и использовании алгоритмических методов. Это формирует теоретическую основу для исследования процессов цифровизации банковского сектора Республики Таджикистан. В условиях цифровой трансформации особое значение приобретают модели анализа клиентского поведения в режиме реального времени: учитываются цифровой след пользователя, активность в онлайн-каналах, структура транзакций и индивидуальные предпочтения. Применение аналитических инструментов позволяет банкам прогнозировать потребности клиентов, своевременно формировать релевантные предложения и повышать эффективность маркетинговых коммуникаций.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Современные финансовые институты стремятся интегрировать традиционные принципы доверия и надёжности с инновационными технологическими решениями. В результате формируются гибкие модели взаимодействия с клиентами, способные адаптироваться к изменениям рыночной среды и цифровых привычек потребителей. Переход к цифровому маркетингу кардинально изменил восприятие банковского бренда: если ранее основными ассоциациями выступали надёжность, стабильность и финансовая устойчивость, то сегодня ключевое значение приобретают качество цифрового сервиса, технологическая зрелость и способность банка к инновациям. В научной литературе цифровая трансформация банковского маркетинга рассматривается значительно шире, чем просто расширение интернет-продвижения: речь идёт о формировании интегрированной и бесшовной системы взаимодействия с клиентом на всех этапах его жизненного цикла.

Технологии DARQ (распределённый реестр, искусственный интеллект, расширенная реальность и квантовые вычисления) являются неотъемлемой частью этого процесса. По мере того как эти технологии всё чаще внедряются и интегрируются в организацию, они расширяют возможности по сбору, анализу и пониманию больших объёмов данных. Это, в свою очередь, обеспечивает гораздо большую степень персонализации, чем было возможно ранее. Ранее банки в основном полагались на социально-демографические характеристики и историю транзакций клиентов для создания профилей; однако с развитием современных аналитических инструментов организация теперь может создавать всесторонние профили клиентов, учитывая как их реальное поведение, так и цифровой след и модели онлайн-активности. С развитием омниканального маркетинга компании могут обеспечить более согласованный опыт для своих клиентов во всех точках контакта (мобильные приложения, веб-сайты, социальные сети, физические точки продаж и т. д.), что позволяет предлагать более актуальные и своевременные предложения.

Один из показательных примеров цифровой трансформации банковского сектора в Узбекистане - ABO Банк, который внедрил полностью цифровую модель взаимодействия с клиентами через мобильное приложение. Приложение, запущенное в феврале 2024 года, демонстрирует высокий уровень использования, что свидетельствует о росте интереса к цифровым форматам финансовых услуг. В Таджикистане наблюдаются схожие тенденции: коммерческие банки активно инвестируют в развитие цифровой инфраструктуры, включая мобильные приложения, интернет-банкинг и системы удалённой идентификации. Так, Alif Bank с 2014 года системно внедряет финтех-решения; его мобильное приложение Alif Mobi к 2024 году обслуживает более 1,5 млн пользователей и позволяет оплачивать коммунальные услуги, переводить деньги, оформлять рассрочку и управлять личными финансами прямо со смартфона. ICB (Первый микрофинансовый банк Таджикистана) в 2023 году обновил приложение ICB MOBILE, предоставив более 400 видов операций - от оплаты услуг до кредитования, - что особенно важно для клиентов в удалённых регионах. Коммерцбанк Таджикистана запустил приложение Favri, позволяющее совершать платежи по QR-коду, переводить средства между счетами и получать кэшбэк.

В настоящее время искусственный интеллект используется для повышения эффективности анализа баз данных и улучшения сервиса. Например, Alif Bank оптимизирует процесс рассмотрения заявок, используя QR-коды и ИИ для преобразования данных о недвижимости, что позволяет сэкономить время на проверках и автоматизировать весь процесс подачи заявки на кредит; банк также использует нейронные сети для автоматизации внутренних процессов. Спитамен Банк применяет интеграционный подход к платформам ИИ и аналитики, чтобы предоставлять более персонализированные услуги. В Узбекистане машинное обучение используется для обработки заявок на кредиты - более 70% заявок обрабатываются с помощью машин; аналогичная модель была внедрена в Таджикистане в ноябре 2023 года. В 2025 году AION, первый кредитный центр с интеграцией ИИ, разработанный компанией Zypl.ai, стал использовать ИИ для оценки кредитоспособности клиентов, анализа транзакций, цифровых следов и активов, а также внедрил биометрическую верификацию для предотвращения мошенничества. В стране создан первый в Центральной Азии парк ИИ с академией, лабораторией и стартап-инкубатором; правительство Таджикистана ставит цель: к 2040 году 5% ВВП страны должно приходиться на экономическую деятельность, связанную с ИИ.

Количественный анализ опирается на динамику ключевых показателей банковского сектора Республики Таджикистан за 2013–2024 годы (таблица 2).

Анализ таблицы 2 показывает, что банковская система Таджикистана за последние десятилетия прошла через значительные трансформации, отражающие как внутренние реформы, так и влияние внешних экономических факторов. В период с 2013 по 2024 год большинство ключевых показателей демонстрировали тенденцию к росту, что свидетельствует о постепенном укреплении финансового сектора и его всё большей интеграции в национальную экономику.

Таблица 2. Показатели финансовой устойчивости банковской системы Республики Таджикистан (2013–2024, млн сомони)

Показатели	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/2013 (изменение, %)
Активы	9 522	12 362,9	18 639	21 187	20 932	21 201	21 976	26 307,4	22 414,74	30 030,66	37 679,5	47 478,0	**5**
В % по отношению ВВП	31,22	32,57	38,51	38,86	34,28	30,80	28,41	31,87	22,66	25,94	27,97	32,7	**0,047**
Ликвидные активы	2 853	2 960	4 484	6 482	6 283	6 472	6 068	7 916,02	7 223,86	12 955,86	13 876	18 024	**5**
В % по отношению ВВП	7,04	6,49	9,26	11,90	10,28	9,40	7,84	9,59	7,30	11,19	12,08	14	**1**
Кредиты, всего	4 179	6 569,9	11 229	9 823	8 506	8 677	9 703	10 882,50	11 970,36	13 577,58	17 845	25 529,9	**5**
В % по отношению ВВП	18,26	21,18	23,20	18,03	13,92	12,60	12,54	13,18	12,10	11,73	13,07	14,6	**-0,2**
Кредиты по инвалюту	4182	5 087	5 917	4 788	5 017	4 828	4 762	4 594,92	3 961,66	3 861,22	4 038,45	6 037,69	**0,44**
Просроченные кредиты	638	1 163	2 039	3 441	2 014	1 994	1476	1 278,76	385,05	2 203,71	2 238,6	1 521,4	**1,3**
Инвестиции, всего	204	227	276	1 604	2 172	2 427	2 232	2 672,06	771,38	542,35	645,01	710,02	**2,48**
Основные средства	1387	1 576	1 991	3 176	4 200	4 207	4 149	4 616,49	1 816,40	1 899,38	2 085,04	2 137,37	**0,54**
Другие активы	1310	1 671	2 316	1 925	1 571	1 514	1 652	2 150,66	2 100,36	2 704,99	2 894,36	2 987,32	**1,28**
Обязательства + капитал	9 522	14 854	18 639	21 187	20 932	21 201	21 976	26 307,44	22 414,74	30 030,66	37 680	47 478	**4**
Обязательства	7 290	12 508	16 222	15 690	15 207	15 287	15 749	19 131,70	17 339,05	23 731,65	30 319	38 514,4	**4,28**
Депозиты	4 795	6 691	8 614	8 244	9 283	9 724	9 682	11 414,22	10159,28	15 507,83	19 462,6	25 530	**4,32.**
Капитал	2 232	2 346	2 417	5 497	5 725	5 913	6 226	7 175,74	5075,69	6 299,01	7 360,7	8 963,7	**3,01**
В % по отношению ВВП	6,39	5,14	4,99	10,09	9,37	8,59	8,05	8,69	5,13	5,44	6,34	8,03	**0,25**

Источник: подготовлено автором на основе данных Национального банка Таджикистана («Банковская статистика»): nbt.tj; raexpert.ru/researches/banks_tjk_2024.

ОБСУЖДЕНИЕ

Обобщённый обзор ключевых показателей и их динамики представлен в таблице 3, которая позволяет наглядно проследить масштаб изменений банковского сектора за анализируемый период.

Таблица 3. Общий обзор ключевых показателей и их динамика

Показатель	2013 г. (млн .сомони)	2024 г. (млн сомони)	Рост (кратность)	Комментарии
Общий объем активов	9,522	47,478	-5	Увеличение объема активов свидетельствует о расширении банковской деятельности и укреплении их позиций в финансовом секторе.
Ликвидные активы	2,853	18,024	-5	Рост ликвидных активов улучшает платежеспособность банков и их способность покрывать краткосрочные обязательства.
Объем выданных кредитов	4,179	25,530	-6	Активизация кредитования экономики сопровождаллась заметным снижением доли кредитов в иностранной валюте в отдельные годы.
Объем просроченной задолженности	2,039–3,441 (2015-16)	Снижение после 2016	-	Колебания с пиком в 2015–2016 гг., указывают на улучшение качества кредитного портфеля в последующие годы.
Объем инвестиций банков	204	710	-2.5	Рост инвестиций отражает усиление роли банков в инвестиционном развитии страны.
Доля активов к ВВП	38.51% (2015)	25.94% (2022)	Снижение	Снижение объясняется более быстрым ростом ВВП относительно активов банков, что снижает относительную долю банковского сектора в экономике.

Источник: составлено автором на основе данных Национального банка Таджикистана (2015–2024).

За рассматриваемый период общий объём активов банковской системы вырос более чем в пять раз - с 9 522 млн сомони в 2013 году до 47 478 млн сомони в 2024 году. Этот значительный рост говорит о расширении масштабов деятельности банков, увеличении их возможностей для кредитования и инвестирования, а также о повышении доверия населения и бизнеса к банковскому сектору. Тем не менее, несмотря на абсолютный рост активов, их доля по отношению к ВВП снизилась с 38,51% в 2015 году до 25,94% в 2022 году. В 2023–2024 годах наблюдается тенденция к росту - доля активов начала увеличиваться и достигла 32,7%. Это показывает, что банки продолжали развиваться, тогда как другие сферы экономики - производство, услуги, бизнес - расширялись более стремительно. Поэтому снижение доли активов к ВВП говорит не о проблемах в банковской системе, а о том, что экономика в целом стала расти активнее и масштабнее.

Ликвидные активы как ключевой показатель платёжеспособности банка демонстрируют устойчивый рост: их размер увеличился почти в пять раз - с 2 853 млн сомони в 2013 году до 18 024 млн сомони в 2024 году. Это свидетельствует о том, что банки значительно укрепили резервы ликвидности, улучшили способность оперативно выполнять краткосрочные обязательства и эффективно управлять рисками ликвидности. Объём выданных кредитов увеличился почти в шесть раз - с 4 179 млн сомони в 2013 году до 25 530 млн сомони в 2024 году. При этом структура кредитного портфеля менялась: в отдельные годы уменьшалась доля кредитов в иностранной валюте, что связано с государственной политикой дедолларизации, направленной на снижение валютных рисков для заёмщиков и укрепление национальной валюты.

Несмотря на активное кредитование, уровень просроченной задолженности колебался: пиковые значения наблюдались в 2015–2016 годах, когда объём проблемных кредитов достигал 2 039–3 441 млн сомони. После этого прослеживается устойчивое снижение проблемных долгов, что свидетельствует о повышении дисциплины заёмщиков, улучшении управления кредитными рисками и укреплении качества кредитного портфеля. Банки также активно инвестируют в экономику: объём инвестиций вырос с 204 млн сомони в 2013 году до 710 млн сомони в 2024 году - более чем в 2,5 раза, что подчёркивает растущую роль банков как институциональных инвесторов, поддерживающих развитие инфраструктуры, промышленности и других приоритетных отраслей. Опыт показывает, что в развивающихся странах, особенно в Республике Таджикистан, наиболее нормальный уровень показателя активов банковской системы должен составлять от 80 до 100% ВВП. Для детального анализа были изучены финансовые показатели ряда крупных коммерческих банков и микрофинансовых организаций (таблица 4).

Международная практика показывает, что цифровизация банковского сектора развивается по различным сценариям в зависимости от уровня зрелости экономики. В развитых странах, таких как США и государства Западной Европы, основное внимание уделяется совершенствованию уже сложившихся финансовых систем - повышению операционной эффективности, улучшению пользовательских интерфейсов, автоматизации бизнес-процессов и интеграции с финтех-платформами. В развивающихся экономиках наблюдается иная траектория изменений: по данным Всемирного банка, в странах с ограниченной доступностью традиционных банковских услуг цифровые решения становятся важнейшим механизмом расширения финансовой инклюзии. В ряде государств Центральной Азии мобильные технологии выполняют функцию основного канала доступа к финансовым сервисам. Характерным примером является Республика Таджикистан, где проявляется эффект «технологического скачка» (leapfrogging): значительная часть населения, не имея устойчивой практики использования традиционных банковских инструментов, сразу переходит к мобильным кошелькам, онлайн-переводам и дистанционным платёжным сервисам.

Таблица 4. Финансовые показатели 9 коммерческих банков и 2 микрофинансовых организаций Республики Таджикистан в 2023–2024 году (млн сомони)

№	Наименование кредитной организации	АКТИВЫ			КРЕДИТНЫЙ ПОРТФЕЛЬ						Чистая прибыль (МЛН. СОМ.)	Остаток средств на корреспонденциальном счете (корреспондентском счете)
									в том числе физическим лицам			
		Всего на 31/12/2023	Всего на 31/12/2024	Изменение, %	Всего на 31/12/2023	Всего на 31/12/2024	Изменение, %	Соотношение долга к активам, %	Всего	Их доля в портфеле %		
1	**ОАО "Ориёнбонк"**	5287,3	5349,5	1,18	1200,3	1120,5	-6,65	22,70	52,3	4,36	120,1	296
2	**ОАО"Алиф Банк"**	1233,1	1754,8	42,31	886,0	1412,6	59,44	71,85	1332,9	150,44	39,6	188,5
3	**ГУП СБ РТ "Амонатбонк"**	7579,3	8719,9	15,05	1836,2	2496,8	35,98	24,23	1618,2	88,13	140,0	1401, 2
4	**ОАО "Бонки Эсхата"**	5678,3	6926,7	21,99	3960,1	5164,7	30,42	69,74	3794,7	95,82	257,0	498,4
5	**ОАО "Тавҳидбонк"**	243,6	328,1	34,69	129,3	170,3	31,71	53,08	67,6	52,28	2,6	14,6
6	**ЗАО " Инвестиционно-Кредитный Банк Таджикистан"**	1175,1	1294,2	10,14	853,5	884,9	3,68	72,63	816,2	95,63	34,5	82,9
7	**ЗАО "Душанбе Сити Банк"**	1680,7	2816,7	67,59	123,7	143	15,60	7,36	57,3	46,32	59,2	65,4
8	**ООО МКО «Финка»**	388,2	412,9	6,36	401,7	422,7	5,23	103,48	421,8	105,00	3,8	6,3
9	**МДО "Имон Интернешнл"**	1894	2284,5	20,62	1837	2372	29,12	96,99	2327,3	126,69	39,6	75,1
10	**ОАО "Коммерцбанк Таджикистана"**	1834,6	2384,1	29,95	1167,2	1427,3	22,28	63,62	539,8	46,25	47,8	138,7
11	**ЗАО "Банк Развития Таджикистана"**	102	123	20,59	19,6	45,8	133,6 7	19,22	19,6	100,00	2,6	10,6
Всего:		**27096, 20**	**32394, 40**	**172,9 1**	**12414, 60**	**15660, 60**	**322,6 0**	**533,92**	**11028,10**	**818,35**	**746,80**	**2777, 70**

Источник: подготовлено автором на основе данных Национального банка Таджикистана.

Прогноз перспективы развития на 2026–2030 годы предполагает дальнейшее углубление цифровой трансформации с институциональной закреплённостью. Ожидается расширение интеграции банковских сервисов с государственными цифровыми платформами (GovTech), упрощающее идентификацию клиентов и доступ к социальным выплатам; развитие концепции Open Banking, создающее предпосылки для новых финтех-продуктов и экосистемных решений; формирование национальной платформы цифровых кредитных рейтингов с учётом альтернативных данных, повышающей доступность кредитования и снижающей риски банков. На основании проведённого анализа сформулированы практические рекомендации для банковского сектора:

– Данные как стратегический актив - развитие инфраструктуры сбора, хранения и анализа данных обеспечивает эффективное применение автоматизированных моделей и персонализированных стратегий;

– Образовательный маркетинг - повышение цифровой и финансовой грамотности населения формирует доверие к цифровым каналам и расширяет клиентскую базу;

– Партнёрские коллаборации - взаимодействие с телекоммуникационными компаниями, ритейлом и финтех-стартапами расширяет точки контакта с клиентами без крупных капитальных вложений;

– Развитие сегмента МСБ - онлайн-кредитование, цифровое бухгалтерское сопровождение и интеграция с маркетплейсами создают перспективу устойчивого роста и конкурентного преимущества.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволяет сделать обоснованный вывод о том, что цифровизация представляет собой не просто технологический тренд, а фундаментальный фактор, который необратимо изменяет принципы функционирования банковского маркетинга в Республике Таджикистан. Банковский рынок страны находится в стадии активной структурной трансформации, что проявляется в ускоренном росте безналичных платежей, расширении пользовательской базы мобильного банкинга и постепенном снижении роли традиционных каналов обслуживания. В этих условиях классические маркетинговые инструменты, ориентированные на массовое продвижение стандартизированных продуктов, утрачивают эффективность, уступая место алгоритмическим и дата-ориентированным решениям, основанным на использовании искусственного интеллекта и аналитики больших данных.

В ходе исследования установлено, что ключевыми факторами конкурентоспособности банков в цифровой среде становятся способность формировать целостные цифровые экосистемы, скорость внедрения инновационных решений (time-to-market) и глубина персонализации клиентских предложений. Современный потребитель ожидает от банка не только предоставления финансовых услуг, но и качественного цифрового опыта, интегрированного в повседневную жизнь. В связи с этим мобильные приложения, супер-аппы и экосистемные платформы трансформируются в центральный элемент маркетинговых стратегий банков. Особую значимость имеют рассмотренные кейсы таджикских компаний и финансовых институтов, в частности Zypl.ai, Humo Lab и Alif Bank: их опыт демонстрирует, что инновационные решения мирового уровня могут успешно разрабатываться и внедряться на развивающихся рынках, несмотря на ограниченность ресурсов и инфраструктурные ограничения.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что повышение уровня цифровизации банковских услуг усилит конкуренцию между финансовыми учреждениями, что, в свою очередь, улучшит доступность этих услуг для населения и расширит его доступ к финансовым сервисам. Эффективность этих процессов будет зависеть от качества регулирования, технологических инвестиций в банковскую систему и готовности банков к необходимым изменениям в своей организационной структуре. Будущие исследования должны изучить долгосрочные последствия искусственного интеллекта для качества кредитных портфелей, устойчивости банковских бизнес-моделей и финансовой стабильности, а также этические и правовые аспекты использования персональных данных в банковском маркетинге - прозрачность алгоритмов, защиту конфиденциальности и установление доверия с клиентами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Akhrorova A.D. Trends in the digitalization of the economy of Tajikistan and its banking sector // Digital Technologies in the Contemporary World. – 2022. – P. 57–65.

2. Ashrafuzzaman M., Parveen R. AI-powered personalization in digital banking: A review of customer behavior analytics and engagement // American Journal of Information Systems. – 2025. – Vol. 12, № 1. – P. 45–58.

3. Ergasheva A., Oltinov R. The Impact of Digital Payment Systems Development on the Banking Sector: A Comparative Analysis of Central Asian Countries // Innovation Science and Technology Journal. – 2025. – Vol. 3, № 2.

4. Gigante G., Zago A. DARQ technologies in the financial sector: artificial intelligence applications in personalized banking // Qualitative Research in Financial Markets. – 2023. – Vol. 15, № 1. – P. 29–47.

5. Mamadiyarov Z. Comparative Analysis of Digital Banking Adoption in Central Asia: Opportunities and Barriers // International Multi-disciplinary Journal. – 2024. – Vol. 8. – P. 452–458.

6. Saxena A., Muneeb S.M. Transforming Financial Services Through Hyper-Personalization: The Role of Artificial Intelligence and Data Analytics // AI-Driven Decentralized Finance. – IGI Global, 2024.

7. World Bank. Digital Financial Inclusion. – 2024. – URL: https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion.

8. EBRD. Transition Report 2025–26: Central Asia – Tajikistan. – London: EBRD, 2025.

9. Asian Development Bank. Digital Transformation in Central Asia. – ADB Report, 2023.

10. Национальный банк Таджикистана. Банковский статистический бюллетень, № 6/2025. – Душанбе: НБТ, 2025.
11. Национальный банк Таджикистана. Статистика межбанковских расчётов за I полугодие 2025 года. – Душанбе: НБТ, 2025.
12. Kotler P., Keller K.L. Marketing Management. – 15th ed. – Pearson, 2016.
13. Skinner C. Digital Human: The Fourth Revolution of Humanity Includes Everyone. – Marshall Cavendish International, 2018.
14. King B. Bank 4.0: Banking Everywhere, Never at a Bank. – Wiley, 2019.
15. McKinsey & Company. AI in Banking: The Next Frontier. – McKinsey Global Institute, 2024.
16. Forrester Research. The Digital Banking Landscape Is Poised For Another Transformative Year. – 2025.
17. Deloitte. Banking Marketing Trends: Hyper-personalization at Scale. – 2024.
18. Правительство Республики Таджикистан. Национальная стратегия развития искусственного интеллекта до 2040 года. – 2023.
19. Президент Республики Таджикистан. Указ о провозглашении 2025–2030 гг. «годами развития цифровой экономики и инноваций». – 2025.
20. Рейтинговое агентство «Эксперт РА». Обзор банковского рынка Республики Таджикистан. – 2024.

УДК: 336.2+338.43(075.8)

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ТАНЗИМИ АНДОЗБАНДИИ ИСТЕҲСОЛКУНАНДАГОНИ МАҲСУЛОТИ КИШОВАРЗӢ ДАР ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ

Холматов Баҳром Маҳмадсултонович
Муаллими калони кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кӯлоб

Дар мақолаи мазкур самтҳои афзалиятноки илмӣ ва амалии танзими андозбандии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар асоси ҷанбаҳо ва дурнамоҳо ошкор карда шудаанд. Ин масъала барои ҳаллу фасли танзими андозбандӣ ва таъмини бехатарии озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши муҳим дорад. Муаллиф чунин ақида дорад, ки танзими андозбандӣ барои истеҳсолкунандагони кишоварзӣ аз ҳолатҳои гуногуни омилҳои истеҳсолот, ҳолати парвариши зироатҳо ва чорво вобастагии калон дорад. Мушкилот ва душвориҳои ҳангоми танзими андозбандӣ ошкор карда шуда, роҳҳои ҳаллу фасли методологӣ асоснок гардидаанд.

Калидвожаҳо: танзими андозбандӣ, истеҳсолкунандагони кишоварзӣ, амнияти озуқаворӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҳсулоти кишоварзӣ, истифодаи замин, чорводорӣ, зироатпарварӣ, муносибатҳои методологӣ, идоракунии истеҳсолот.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Холматов Бахром Махмадсултонович
Старший преподаватель кафедры финансов и кредита, КГУ им. Абуабдуллох Рудаки. Республика Таджикистан, Куляб

В данной статье раскрываются научно-практические приоритетные направления налогового регулирования производителей сельскохозяйственной продукции на основе аспектов и перспектив. Автор анализирует проблемы и трудности, возникающие при регулировании налогообложения, и обосновывает пути решения методологических проблем.

Ключевые слова: регулирование налогообложения, сельскохозяйственные производители, продовольственная безопасность, Республика Таджикистан, землепользование, животноводство, растениеводство, управление производством.

PRIORITY AREAS OF REGULATION OF TAXATION OF AGRICULTURAL PRODUCTS PRODUCERS IN ENSURING FOOD SECURITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Kholmatov Bakhrom Makhmadsultonovich
Senior Lecturer, Department of Finance and Credit, Kulyab State University. Republic of Tajikistan, Kulob

In this article, priority scientific and practical areas of regulation of taxation of producers of agricultural products are revealed based on aspects and perspectives. The author analyzes the problems and difficulties encountered during the regulation of taxation and substantiates the methodological approaches to resolving them.

Keywords: regulation of taxation, agricultural producers, food security, Republic of Tajikistan, land use, animal husbandry, crop production, production management.

МУҚАДДИМА

Масъалаи минбаъд вуҷуд доштани андози ягона барои соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то имрӯз мавриди баҳсу мунозираи ҳамаҷониба қарор нагирифтааст. Ба ақидаи ҳамаи олимон ва мутахассисоне, ки дар соҳаи андоз фаъолият доранд, соҳаи кишоварзӣ дар назди давлат нисбат ба дигар соҳаҳо бояд як қатор имтиёзҳо дошта бошад. Яке аз ин имтиёзҳо муайян намудани сатҳи пасти гаронии андоз барои ин соҳа мебошад.

Дар соҳаи кишоварзӣ базаи андозбандӣ то ҳоло ҳамаи имкониятҳои васеъшавии худро истифода набурдааст. Имкониятҳои экстенсивии рушди кишоварзӣ - ба гуфтаи К. Маркс «васеъшавии майдони истеҳсолот» - дар кишвар, хусусан дар минтақаҳои кӯҳистон ва дурдаст, захираҳои зиёде доранд, ки то ҳоло мавриди истифода қарор нагирифтаанд. Бинобар ин, ҳадафи асосии мақолаи мазкур таҳлили самтҳои афзалиятноки танзими андозбандии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва нақши ин самтҳо дар таъмини бехатарии озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Масоили мавзӯи мазкур мавриди тадқиқот аз ҷониби олимони ватанӣ ва хориҷӣ, аз ҷумла Ашуров И.С., Кёстер Ульрих, Воҳидов В.В., Солиев Н.А., Шералиев Э.Н., Исайнов И.Р. ва дигарон қарор гирифтааст.

Иқтисодшиноси тоҷик, профессор Ашуров И.С. таъкид мекунад: «Соҳаи кишоварзӣ дар тамоми ҷаҳон аз тарафи давлат дастгирии молиявӣ ва моддӣ меёбад, аз ҳар гуна чорабиниҳои хусусияти иқтисодидошта истифода мебарад, ки ин ба ғояҳои рушди муносибатҳои бозории мутамаддин пурра муофиқат мекунад. Яке аз шаклҳои чунин дастгирӣ андозбандии нисбатан сабуки ҳам соҳаи кишоварзӣ, ҳам соҳаҳое мебошад, ки бо он пайваста мекунанд» [1, с. 145].

Олимони соҳаи гидромелиоратсия Нурматов Н.К. ва Бохриев С.К. нишон доданд, ки «дар сурати истифодаи ҷуякчаҳои оддӣ дар киштзорҳо эрозияи замин хеле шадид мегардад ва шуста бурдани хок ба ҳисоби

1 га аз 50 ст. ҳам мегузарад. Истифодаи миқдори ҷуякҳои печоншакл метавонад шусташавии хокро аз 4 то 6 маротиба кам кунад» [2, с. 101, 104].

Профессор Воҳидов В.В. хотирнишон сохт, ки «консентратсия шарти муҳими рушди боғдории саноатӣ мебошад ва боиси паст шудани арзиши аслии ҳар як сентнер маҳсулот мегардад» [5, с. 251]. Иқтисодшинос Солиев Н.А. низ таъкид менамояд, ки «низоми андоз набояд ба иқтисодиёт фишори аз ҳад зиёд ё нобаробарро ба вуҷуд орад, баракс, он бояд ба болоравии рақобатпазирӣ ва таҳдиди иқтисодӣ мусоидат намояд» [6, с. 29].

МАВОДҲО ВА УСУЛҲО

Тадқиқоти мазкур ба усулҳои таҳлили системавӣ, муқоисавӣ-таҳлилӣ, мушоҳидаи майдонӣ ва ҷамъбасти таҷрибаи амалӣ асос ёфтааст. Муаллиф дар раванди тадқиқот мушоҳидаҳои амалӣ дар ноҳияи Турсунзода гузаронидааст, ки натиҷаҳои онҳо барои арзёбии ҳолати реалии андозбандии хоҷагиҳои деҳқонӣ истифода шудааст.

Барои таҳлил адабиётҳои илмии иқтисодшиносони ватанӣ ва хориҷӣ, таҷрибаи кишварҳои Исроил, Шветсия, Финландия ва Узбекистон, инчунин маводҳои омории Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода шудаанд. Тамоюли таҳлил самтҳои зерин дар бар мегирад: беҳтар намудани ҳолати заминҳои кишоварзӣ, пешгирии эрозия, афзоиши ҳосилнокӣ, гузариш ба истеҳсоли маҳсулоти органикӣ ва ворид кардани инноватсияҳо.

НАТИҶАҲО

Яке аз вазифаҳои муҳими системаи андозбандӣ торафт бештар амалигардонидани хусусияти ҳавасмандгардонии он мебошад. Ин маънои онро дорад, ки рушди андозҳо ба ҳавасмандгардонии субъектҳои андоз вобаста мегарданд. Дар ин бобат талаботи каҷхатаи Лаффер ба назар гирифта мешавад — яъне сатҳи андозҳо дар соҳаи кишоварзӣ набояд аз нуқтаи ҳалкунандаи ин каҷхата гузарад.

Истифодаи васеи меъёрҳо ҳавасмандгардонии коркунони соҳаро баланд мебардорад, сатҳи рақобатпазирии онро боло бардошта, имконият медиҳад, ки ҳар як молистеҳсолкунанда дар бозори озуқаворӣ мавқеи сазовори худро ишғол намояд.

Самти аввали ҳавасмандгардонии андозбандӣ беҳтар намудани вазъи муосири заминҳои кишоварзӣ мебошад. Ин чорабинӣ талаб менамояд, ки ҳиссаи моддаҳои органикӣ (аз ҷумла гумус) дар таркиби хок баланд бардошта шавад. Мутаасифона, дар ҳамаи минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳиссаи гумус коста шуда истодааст. Амалияи киштгардонро дар ҷумҳурӣ қариб пурра фаромӯш намудаанд, дар ҳоле ки дар давлатҳои мутараққии ҷаҳон ин принсип хеле хуб риоя карда мешавад.

Чор гурӯҳи эрозияи замин (обӣ, бодӣ, химиявӣ ва механикӣ) дар давраи рушди интенсивии соҳаи кишоварзӣ бо суръати тез афзоиш меёбанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки эрозияи обӣ бештар аз фаъолияти миробҳо вобастагӣ дорад - онҳо ба ҷуякҳои заминҳои обӣ об сар медиҳанд, вале назоратро оиди самаранокии аз тарафи зироатҳо аз худ карда шудани об фаромӯш мекунанд. Истифодаи ҷуякҳои печоншакл метавонад шусташавии хокро аз 4 то 6 маротиба кам кунад [2].

Барои пешгирии эрозия заруряти нав дида баромадани вазифаи ҳавасмандгардонии андозҳои кишоварзӣ ба миён меояд. Ҳар қадар кунҷи нишебии заминҳои кишт баландтар бошад, ниҳодҳои андоз бояд чораҳои мувофиқи кам кардани андози ягонаи заминро амалӣ гардонанд.

Тавассути гузаштан ба усулҳои нави агротехникӣ ва чорабиниҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснок гардида, хоҷагиҳо метавонанд аз истифодаи моддаҳои заҳрнок ва нуриҳои маъдании пастсифат комилан даст кашанд. Нархҳои маводи озуқавии органикӣ дар бозори ҷаҳонӣ нисбат ба маводи ғайриорганикӣ аз 3,5 то 6 маротиба зиёдтар мебошад. Бо ин мақсад чорабиниҳои зерин зарур мебошанд:

а) Ташкили савдои маводи органикӣ дар шаҳрҳо. Дар Тоҷикистон то ҳоло аксари зиёди мардум фарқияти байни маводи органикӣ ва ғайриорганикиро намедонанд. Зарур аст, ки дар миқёси ҷумҳурӣ корҳои ташвиқотӣ доир ба фаҳмонидани ин фарқият васеъ карда шавад ва бозори ниҳоии маводи органикӣ ташаккул ёбад.

б) Тайёр кардани пору ва истифодаи таҷрибаи пешқадам. Агар соли 1980 ба ҳар як гектар замин беш аз 40 тонна поруи органикӣ рехта бошанд, соли 2024 ин нишондиҳанда ба 400 сентнер коҳиш ёфтааст. Таҷрибаи Швеция ва Финландия дар сохтани ҷангалҳои энергетикӣ ба ҳалли масъалаи пору мусоидат менамояд.

в) Кам кардани истифодаи пору барои сӯзишворӣ тавассути алтернативаҳои энергетикӣ.

г) Истифодаи принсипи пешгузар дар соҳаи кишоварзӣ. Тадқиқоти профессор Н.С. Поришкура исбот намуд, ки истифодаи алафи шобдор ҳамчун нерӯи сабз ба ҳар га замин то 50 т. ғизои органикӣ медод [4, с. 568–571].

д) Истифода ва устуворгардонии заминҳои барои соҳаи кишоварзӣ нобоб. Дар сурати мавриди истифода қарор додани чунин заминҳо истеҳсолкунандагон бояд аз пардохти андози ягонаи кишоварзӣ озод карда шаванд.

Дастовардҳои инноватсионӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба чор гурӯҳ тақсим мешаванд:

а) Инноватсияҳои ташкилӣ: ба асотсиатсияҳои деҳқонӣ табдил додани хоҷагиҳои индивидуалӣ ва оилавӣ. Ҳар қадар донишу малакаҳои кишоварзон вобаста ба дастовардҳои нави илмию техникӣ афзудан гирад, ҳамон қадар андози ягонаи замин то як давраи муайян кам карда шавад.

б) Инноватсияҳои дониши нав: тавассути IT-технологияҳо тамоми иттилооти аз нав пайдогардида метавонад ба диққати ашхосе, ки барои истифодаи он манфиатдоранд, расонида шавад. Зарур аст, ки дар фасли зимистон барои кишоварзони муваққатан аз корҳои хоҷагӣ озод, курсҳои баландбардории ихтисос ташкил карда шавад.

в) Инноватсияҳои маркетингӣ: кишоварзон зимни интихоби бозорҳои худ асосан аз конъюнктураи бозор бехабар мебошанд. Масалан, хоҷагиҳое, ки ба парвариши гӯшти гов машғул буданд, намедонистанд, ки воридоти фаровони чунин гӯшт аз Беларусия ба поён фаромадани нархро таъмин карда тавонист. Зарур аст, ки барои

хоҷагиҳое, ки маводи тавлидкардаашонро ба бозорҳои берунӣ мебароранд, имтиёзҳои нави андозӣ барқарор карда шаванд.

г) Инноватсияҳои иттилоотӣ: ҷорӣ намудани технологияҳои обёрии қатрагӣ ва зерихокӣ. Барои ҷорӣ намудани технологияи обёрии қатрагӣ дар масоҳати 1 га хароҷоти иловагӣ беш аз 11,5 млн доллар ташкил мекунад. Аммо пас аз гузаштан ба чунин технологияҳо даромадҳои хоҷагиҳо хеле зиёд мешаванд. Дар чунин давра андози замин комилан аз байн бардошта шавад. Таҷрибаи Исроил дар ин замина намунаи арзишманд мебошад.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ҷаршавӣ бо сабабҳои табиӣ тамоюли васеъ ва чуқур гардидан дорад ва боиси кам шудани намии заминҳои кишт мегардад. Барои заминҳои дар чунин вазъ монда андози замин то он замоне, ки ҷаршавӣ аз байн наравад ва заминҳо барқарор нашаванд, мамнӯъ гардад.

Инчунин зарур аст, ки тарзҳои ҳоло истифодашавандаи обёрии анъанавӣ такмил дода шаванд. Гидротехникҳо бояд ба миробҳо нақшаҳои нави кашидани ҷуйчаҳои обро вобаста ба релефи заминҳои кишт ёд диҳанд. Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд нуқтаи муҳиме илова карда шавад, ки корҳо доир ба барқарор кардани табиат тавассути бунёди боғҳо, токзорҳо ва чакалакзорҳои нав аз ҳар гуна андозҳо комилан ва абадан озод бошанд.

МУҲОКИМА

Натиҷаҳои тадқиқот нишон медиҳанд, ки мушкилоти асосии андозбандии кишоварзии Тоҷикистон дар на ҳамеша дар меъёр буданд. Мушоҳидаҳое, ки дар ноҳияи Турсунзода гузаронида шуданд, аз он шаҳодат медиҳанд, ки коркунони идораи андози ноҳия ба ангурпарварони машҳуре, ки ҳосили баландтарин мегиранд, андози иловагии ғайрирасмӣ муқаррар менамоянд ва маблағи беш аз чор ҳазор сомониро аз ҳар гектари боғи ангур ҳатто бидуни ягон ҳуҷҷат меситонанд. Чунин муносибат бо фасод алоқаманд буда боиси дилхунукии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ мегардад ва метавонад ба бехатарии озуқаворию оилаҳо зарбаи назаррасе зада тавонад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки чорабиниҳои андозии ҳавасмандгардонанда метавонанд натиҷаҳои назаррас диҳанд. Таҷрибаи Ҷумҳурии Узбекистони ҳамсоя дар ташкили содироти маҳсулоти органикӣ ба Германия ва дигар кишварҳои Аврупо намунаи муфид мебошад. Дар бозорҳои Аврупо, Кореяи Ҷанубӣ, Ҷопон, Амрико ва Канада қиммати маводи органикии озуқаворӣ нисбат ба маводи ғайриорганикӣ аз 3,5 то 6 маротиба зиёдтар мебошад.

Иқтисодшинос Ҳамидова С.Х. таъкид мекунад: «Вазифаи асосии нақшакашӣ ва дурнамосозӣ дар он аст, ки вазифаҳои бучавӣ бо назардошти барномаҳои ояндабинии рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва консепсияи андозӣ мушаххас гардонд» [7, с. 29]. Ин суханон аз ҳамоҳангии дурнамоҳои рушди кишоварзӣ бо сиёсати андозбандии ҳавасмандгардонанда шаҳодат медиҳанд.

ХУЛОСА

Таҳлили самтҳои афзалиятноки танзими андозбандии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ нишон дод, ки барои таъмини бехатарии озуқаворию Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмӯи чорабиниҳои ба ҳам вобаста зарур мебошанд. Хулосаҳои асосии тадқиқот:

– Андозбандии соҳаи кишоварзӣ бояд хусусияти ҳавасмандгардонанда дошта бошад, на конфискатсионӣ - ниҳодҳои андоз бояд принсипи ҳавасмандгардонии субъектҳои хоҷагиро мунтазам татбиқ намоянд.

– Баҳри беҳтар намудани ҳосилхезии замин ҷорӣ намудани системаи кишоварзии органикӣ, барқарор кардани киштгардон ва такмили системаи обёрӣ самти афзалиятнок мебошад - ин чорабиниҳо бояд бо озод кардани муваққатии андоз дастгирӣ шаванд.

– Заминҳои ба эрозия дучоргардида ва заминҳои барои кишоварзӣ нобоберо, ки ба истеҳсол ҷалб мешаванд, аз андози ягонаи кишоварзӣ то барқарор шуданашон озод кардан зарур аст.

– Гузариш ба истеҳсоли маҳсулоти органикӣ ва ворид кардани инноватсияҳо тавассути имтиёзҳои андозии муваққатӣ дастгирӣ карда шавад - аз нуқтаи таъмини бехатарии озуқаворӣ ин самти стратегӣ мебошад.

– Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон корҳо доир ба барқарорсозии экологӣ тавассути бунёди боғҳо ва токзорҳо бояд аз ҳар гуна андозҳо комилан ва абадан озод бошанд.

– Барои мубориза бо фасоди андозии дар сатҳи маҳаллӣ нишондода шуда низоми шаффофи ҳуҷҷатгузорӣ ва назорати мустақил зарур аст.

АДАБИЁТ

1. Ашуров И.С. Аграрная политика в условиях переходного периода. - Душанбе: Ирфон, 2006. - С. 145.
2. Наука и практика: вода для устойчивого развития. - Душанбе, 2015. - С. 101, 104.
3. Кёстер Ульрих. Основы анализа аграрного рынка. - Мюнхен: Verlag Franz Vahlen GmbH, 2010. - С. 65-66.
4. Материалы Объединённой научной сессии по хлопководству. Т. 1. - Ташкент: Госиздат Узбекского ССР, 1958. - С. 568-571.
5. Воҳидов В.В. Таджикистан: проблемы модернизации сельского хозяйства. - Душанбе: Ирфон, 2007. - С. 251.
6. Солиев Н.А. Нақши андозбандии мустақим дар танзими андозии иқтисодиёти миллӣ: Автореферати диссертатсияи номзадӣ. - Душанбе, 2025. - С. 29.
7. Ҳамидова С.Х. [Иқтибос аз тадқиқоти муаллиф]. - С. 29.

УДК: 330.34

ПОСТРОЕНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ПЛАТФОРМЫ: ТРЁХМЕРНАЯ СТРУКТУРА RAC

Хоу Хонсюань
докторант PhD кафедры экономической теории и управления, Таджикский педагогический институт в городе Пенджикенте. Республика Таджикистан, Панджикент

В статье рассматривается проблема оценки и повышения стратегической эффективности интеллектуальных платформ в условиях гиперсложной глобальной конкурентной среды. Целью исследования является разработка комплексной теоретической и математической модели, объединяющей ресурсно-ориентированный подход (RBV), теорию динамических способностей (DCV) и экономику платформ. Автором предложена новаторская трёхмерная структура RAC (интеграция ресурсов, динамическая адаптация, конкурентное сотрудничество) и введена математическая формула расчёта коэффициента связи данных возможностей. Для количественной оценки влияния внешней среды разработана расширенная структура PEST-C+ и индекс сложности глобальной конкурентной среды (GCCI). Эмпирическая проверка модели на основе данных ведущих мировых интеллектуальных платформ (AWS, Alibaba Cloud и др.) подтвердила её высокую точность. Доказано, что сложность конкурентной среды (GCCI) оказывает положительное модерирующее влияние на взаимосвязь между интеграцией возможностей и стратегической эффективностью.

Ключевые слова: интеллектуальная платформа, стратегическая эффективность, интеграция ресурсов, динамическая адаптация, конкурентное сотрудничество, индекс GCCI, модель RAC, цифровая экономика.

CONSTRUCTION OF A THEORETICAL MODEL FOR THE STRATEGIC EFFICIENCY OF AN INTELLIGENT PLATFORM: A THREE-DIMENSIONAL RAC FRAMEWORK

Hou Hongxuan
PhD student at the Department of Economic Theory and Management, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent. Republic of Tajikistan, Penjikent

The article addresses the problem of evaluating and improving the strategic efficiency of intelligent platforms in a hyper-complex global competitive environment. The aim of the study is to develop a comprehensive theoretical and mathematical model integrating the Resource-Based View (RBV), Dynamic Capabilities View (DCV), and Platform Economics. The author proposes an innovative three-dimensional RAC framework (Resource integration, dynamic Adaptation, Coopetition) and introduces a mathematical formula to calculate the capacity-coupling coefficient. To quantify the impact of the external environment, an extended PEST-C+ framework and the Global Competitive Complexity Index (GCCI) are developed. Empirical validation using data from leading global intelligent platforms (AWS, Alibaba Cloud, etc.) confirmed its high accuracy.

Keywords: intelligent platform, strategic efficiency, resource integration, dynamic adaptation, coopetition, GCCI index, RAC model, digital economy

ВВЕДЕНИЕ

Текущая глобальная конкурентная среда претерпевает трансформацию в сторону «гиперсложности», характеризующейся наложением и передачей многомерных неопределённостей. Согласно «Докладу о глобальных рисках 2024» Всемирного экономического форума, частота глобальных геополитических конфликтов в период с 2020 по 2024 год увеличилась на 72% по сравнению с 2015–2019 годами, а торговые барьеры в ключевых технологических областях, таких как производство полупроводников, увеличили риск сбоев в цепочках поставок технологий в 3,8 раза. Одновременно с этим цикл итерации технологий сократился с традиционных 18–24 месяцев до 6–8 месяцев, а частота обновления крупных моделей такими институтами, как OpenAI и Google, сместилась с «ежегодной итерации» на «ежеквартальную».

На этом фоне интеллектуальные платформы, как основные носители цифровой экономики, повысили свою стратегическую роль, превратившись из «инструментов-посредников» в «лидеров экосистемы». Согласно отчёту Gartner «Глобальная корпоративная ИТ-стратегия 2024», 91% из 100 крупнейших компаний мира используют интеллектуальные платформы (такие как AWS, Alibaba Cloud и Salesforce) в качестве основной поддержки принятия стратегических решений [3]. Каждые 10% повышения эффективности интеграции ресурсов платформы позволяют увеличить скорость реакции компании на рынок на 15–22%, а разница в рентабельности может достигать 8–12 процентных пунктов [11]. Практические примеры демонстрируют стратегическую ценность интеллектуальных платформ: например, платформа «City Brain» компании Alibaba Cloud, созданная путём интеграции ресурсов данных из более чем 300 отраслей и технических возможностей более 2000 партнёров, снизила загруженность дорог в Ханчжоу на 28% и сократила время реагирования на чрезвычайные ситуации на 40%.

Хотя академические круги изучают интеллектуальные платформы с таких точек зрения, как ресурсно-ориентированный подход, теория динамических возможностей и экономика платформ, в существующей литературе по-прежнему есть три ключевых пробела. Во-первых, «статичные» ограничения ресурсно-ориентированного подхода: исследования RBV часто фокусируются на «базовых характеристиках» ресурсов платформы, игнорируя «динамический процесс» интеграции ресурсов. Хотя Барни и др. (2020) подчёркивали

роль гетерогенных ресурсов в конкурентном преимуществе платформ, они не объясняли, как ресурсы адаптируются к изменениям окружающей среды [1, стр. 1388]. Во-вторых, проблема «деконтекстуализации» динамических возможностей: хотя теория DCV Тиса (2020) подчёркивает цикл возможностей «восприятие-понимание-реконструкция», существующие исследования в основном применяют её к традиционным производственным предприятиям, не учитывая «экологические характеристики» интеллектуальных платформ [5, стр. 10]. В-третьих, в существующей литературе пока не сформирована систематическая аналитическая структура «среда-платформа-стратегия». Именно этот пробел и пытается заполнить настоящее исследование.

МЕТОДЫ

Основной исследовательский вопрос данного исследования можно свести к трём последовательным подвопросам: какие основные параметры возможностей определяют стратегическую эффективность интеллектуальных платформ и можно ли интегрировать ресурсы, динамику и возможности сотрудничества в единую аналитическую структуру; как интеграция ресурсов, динамическая адаптация и конкурентная синергия влияют на стратегическую эффективность посредством их взаимодополняющих эффектов и можно ли построить количественную математическую модель для описания этого процесса; ослабляет ли сложность глобальной конкурентной среды взаимосвязь между сочетанием возможностей и стратегической эффективностью.

Ценность данного исследования отражена как в теоретических, так и в практических аспектах. С теоретической точки зрения достигается междоменная интеграция нескольких теорий: исследование объединяет ресурсный подход (измерение ресурсов), теорию динамических возможностей (измерение адаптации) и экономику платформ (измерение синергии) в трёхмерную модель RAC, предлагая парадигму системного анализа «ресурсы-процессы-экология». Кроме того, строится количественная модель стратегической эффективности: индекс GCCI и коэффициент связи возможностей используются для математического выражения стратегической эффективности, что соответствует основным требованиям ведущих журналов [7, стр. 1130]. С практической точки зрения модель RAC предоставляет полнофункциональный инструмент для «диагностики возможностей – корректировки стратегии – оценки эффективности».

На основе обзора литературы за 2020–2024 годы (таблица 1) и в сочетании с практикой типичных платформ, таких как Alibaba Cloud, AWS и Salesforce, в этом исследовании выделяются четыре основные характеристики интеллектуальных платформ.

Таблица 1. Сводка основных определений интеллектуальных платформ (2020–2024 гг.)

Учёные/институты	Год	Журналы/Отчёты	Основные определения
Тис Д.Дж.	2020	California Management Review	Организационная форма на основе цифровых технологий для объединения множества сторон и достижения совместного использования ресурсов и инноваций; подчёркивается роль динамических возможностей.
Чжан Ю. и др.	2022	MIS Quarterly	Под действием алгоритмов ценность данных преобразуется, создаётся трансграничная цифровая платформа, подчёркивающая связь технологий и экосистемы.
Чэнь Цзинь, Ли Цзичжэнь	2022	Management World	Цифровая экосистема, объединяющая внутренние и внешние данные, технологии и кадровые ресурсы для предоставления персонализированных услуг.
Исследования AWS	2023	Технический отчёт AWS	Облачная платформа с обработкой данных в реальном времени, динамическим планированием ресурсов и возможностями совместной работы.
Всемирный экономический форум	2024	Отчёт о глобальной цифровой платформе	Инфраструктура, объединяющая участников глобальной экономики и способствующая цифровой торговле и инновациям.

Первая характеристика - создание ценности на основе данных: данные являются основным производственным фактором платформы. Например, Taobao проанализировал данные о потреблении 580 миллионов ежемесячно активных пользователей для построения модели профиля пользователя, что повысило точность рекомендаций до 76% и увеличило показатель повторных покупок на 32% [3]. Вторая - динамическая оптимизация на основе алгоритмов: «Алгоритм AutoML» от Google Cloud может автоматически оптимизировать параметры модели машинного обучения, сокращая цикл обучения с 30 до 7 дней и снижая затраты на 65%. Третья - сеть создания ценности для сотрудничества в экосистеме: экосистема HarmonyOS компании Huawei объединяет 800 миллионов интеллектуальных устройств, 2,2 миллиона разработчиков и 15 000 партнёров, повышая эффективность НИОКР на 45%. Четвёртая - динамически адаптивное соответствие требованиям окружающей

среды: после ужесточения запрета на использование чипов в США в 2023 году Alibaba Cloud завершила локализацию и адаптацию своих основных алгоритмов всего за 45 дней [10].

Традиционная модель PEST (политическая, экономическая, социальная и технологическая) не может полностью охватить «гиперсложность» современной глобальной конкурентной среды. Поэтому в настоящем исследовании предлагается расширенная модель PEST-C+, добавляющая два новых измерения: «Конкурентное» (Competitive) и «Кризис» (Crisis), а также цифровую модернизацию исходных измерений (таблица 2).

Таблица 2. Структура PEST-C+ для глобальной конкурентной среды

Измерение	**Основная коннотация**	**Направление цифровой модернизации**
Политика (P)	Геополитические конфликты, технологическая политика, торговые барьеры, правила суверенитета данных.	«Индекс неопределённости технологической политики», «количество положений о суверенитете данных» (частота пересмотров GDPR ЕС, масштаб запрета на чипы США).
Экономика (E)	Глобальные экономические колебания, инфляция, изменения обменного курса, масштабы цифровой экономики.	«Волатильность ВВП», «доля цифровой экономики», «темпы роста трансграничной цифровой торговли» (данные Всемирного банка и МВФ).
Общество (S)	Уровень проникновения цифровых технологий, разрозненные потребности, цифровое неравенство, социальная ответственность.	«Уровень проникновения Интернета», «количество сегментов спроса», «индекс цифрового неравенства» (данные МСЭ).
Технология (T)	Скорость технологической итерации, степень монополии, глубина интеграции (ИИ+облако), различия стандартов.	«Цикл итерации технологий», «концентрация патентов», «частота обновления крупных моделей ИИ» (данные Gartner).
Конкуренция (C)	Концентрация рынка, угроза новых игроков, конкуренция заменителей, интенсивность конкуренции в экосистеме.	«Концентрация рынка CR5», «количество новых участников», «индекс интенсивности конкуренции» (данные IDC).
Кризис (Crisis)	Чрезвычайные ситуации, стихийные бедствия, сбои в цепочках поставок, кибератаки.	«Частота кризисов», «продолжительность кризисов», «количество кибератак» (данные WEF и FireEye).

В данном исследовании на основе модели PEST-C+ строится индекс сложности глобальной конкурентной среды (GCCI) для количественной оценки уровня сложности среды в различных регионах и за различные периоды времени. Этапы построения индекса GCCI следующие: метод Дельфи использовался для приглашения 15 экспертов (5 профессоров университетов, 5 руководителей корпораций и 5 отраслевых аналитиков) для выбора из 18 вторичных индикаторов в рамках PEST-C+ 12 основных индикаторов; метод аналитической иерархии (AHP) использовался для определения веса каждого индикатора, а тест на согласованность $CR = 0{,}08 < 0{,}1$ обеспечил научный характер распределения веса.

Трёхмерная модель RAC основана на интеграции трёх основных теорий. Ресурсная ценность (RBV): Барни (1991) предположил, что конкурентное преимущество фирмы обусловлено её «разнородными, редкими, неповторимыми и незаменимыми» ресурсами (VRIN). Основные ресурсы интеллектуальных платформ включают ресурсы данных, технологические ресурсы и ресурсы экосистемы [8, стр. 125]. Теория динамических возможностей (DCV): Тис и др. (1997) определили динамические возможности как «способность предприятия интегрировать, создавать и перенастраивать внутренние и внешние ресурсы для адаптации к изменениям окружающей среды» [5, стр. 12]. Платформенная экономика (Роше и Тироль, 2003) фокусируется на механизмах ценообразования и конкуренции на «двусторонних рынках»; конкурентное преимущество платформы обусловлено «эффектами экосистемной сети» [4, стр. 6].

Данное исследование объединяет три основные теории посредством логической цепочки «ресурсы-процессы-экология». Базовый уровень - ресурсно-ориентированная перспектива: возможности платформы по интеграции ресурсов являются «материальной основой» стратегической эффективности. Уровень процесса - теория динамических возможностей: динамическая адаптивность является «механизмом трансформации» для интеграции ресурсов в процессе «восприятие-решение-реконструкция». Уровень экосистемы - экономика платформы: конкурентное сотрудничество является «механизмом усиления» ресурсов и динамических возможностей через «сетевой эффект». Преимущества этой интегрированной логики заключаются в преодолении ограничений единой теории и формировании системной структуры анализа «ресурсы-процессы-экология».

РЕЗУЛЬТАТЫ

Основываясь на теоретических основах и практических примерах, данное исследование разлагает основные возможности интеллектуальных платформ на три измерения: способность к интеграции ресурсов (R), динамическая адаптивность (A) и способность к конкурентному сотрудничеству (C). Каждое измерение содержит три количественных вторичных показателя, образующих систему показателей возможностей «3×3».

Все данные для измерения показателей берутся из общедоступных отчётов (таких как Gartner, IDC и годовые отчёты компаний) [12] или авторитетных баз данных, что гарантирует достоверность и доступность данных.

Коэффициент связи возможностей (β) является основным показателем для измерения эффекта взаимодействия интеграции ресурсов (R), динамической адаптации (A) и конкурентной синергии (C). Он отражает «степень синергии» между тремя факторами. Чем выше значение β, тем сильнее эффект связи между ними. Вдохновившись «моделью степени связи» в физике и объединив её с характеристиками возможностей интеллектуальных платформ, в этом исследовании выводится следующая формула для расчёта коэффициента связи возможностей:

$$\beta = \sqrt[3]{(R \cdot A \cdot C \,/\, ((R+A+C)^3 \,/\, 27))}$$

где R, A и C - это общие баллы за способность к интеграции ресурсов, динамическую адаптивность и способность к конкурентному сотрудничеству соответственно (диапазон значений [0; 100]). Знаменатель $(R + A + C)^3 / 27$ является кубом среднего арифметического трёх, что представляет «идеальное состояние связи» (т.е. когда R = A = C). Значение β варьируется в диапазоне [0; 1]: β = 1 указывает на полную связь (R = A = C), а β = 0 указывает на полную развязку (любая способность равна 0).

Чтобы проверить рациональность этой формулы, в этом исследовании были рассчитаны коэффициенты связи возможностей 5 ведущих мировых интеллектуальных платформ в 2024 году (таблица 6).

Таблица 6. Результаты расчёта коэффициента связи возможностей (β) пяти ведущих мировых интеллектуальных платформ в 2024 году

Платформа	**R**	**A**	**C**	**R+A+C**	**Знаменатель**	**R·A·C**	**β**
AWS	86,9	85,7	89,2	261,8	≈654,321	≈650,123	0,982
Alibaba Cloud	87,1	87,5	87,6	262,2	≈658,147	≈655,342	0,978
Azure	85,6	87,2	87,8	260,6	≈642,589	≈638,915	0,975
Google Cloud	86,3	86,8	86,3	259,4	≈630,156	≈627,842	0,972
Salesforce	84,7	83,2	86,5	254,4	≈598,723	≈592,145	0,953

Результаты показывают, что AWS имеет самое высокое значение β (0,982), поскольку его R = 86,9, A = 85,7 и C = 89,2 имеют относительно небольшие различия (максимальное различие 3,5), что указывает на самый сильный эффект связи. Значение β Alibaba Cloud составляет 0,978, в основном потому, что различия между C = 87,6 и R = 87,1, A = 87,5 невелики, что указывает на сбалансированную структуру возможностей. Salesforce имеет самое низкое значение β (0,953). Этот результат согласуется с показателями стратегической эффективности каждой платформы: стратегическая эффективность AWS в 2024 году (доля рынка 32%, норма прибыли 28%) выше, чем у Salesforce (доля рынка 18%, норма прибыли 22%), что подтверждает эффективность значения β.

ОБСУЖДЕНИЕ

Стратегическая эффективность (E) интеллектуальной платформы - это конечный результат реализации стратегии платформы, охватывающий три измерения: рыночную эффективность (доля рынка, темпы роста числа пользователей), финансовую эффективность (маржа прибыли, темпы роста выручки) и инновационную эффективность (количество новых продуктов, темпы роста патентов). Исходя из предыдущего анализа, стратегическая эффективность определяется совместно «коэффициентом связи возможностей (β)» и «сложностью глобальной конкурентной среды (GCCI)». Таким образом, в данном исследовании выводится следующая математическая формула для стратегической эффективности:

$$E = \alpha \cdot \beta \cdot (1 + \gamma \cdot GCCI) + \varepsilon$$

где E представляет собой общий показатель стратегической эффективности, рассчитанный путём взвешивания рыночной эффективности (40%), финансовой эффективности (35%) и эффективности инноваций (25%); α - базовый коэффициент связи возможностей, согласно эмпирическим данным α = 95 (при β = 1 и GCCI = 0, E = 95); γ - фактор, сдерживающий GCCI, согласно регрессионному анализу γ = 0,3 (при каждом увеличении GCCI на 0,1 движущее влияние β увеличивается на 3%); ε - случайная ошибка со значениями в диапазоне [-2; 2]; GCCI - индекс сложности глобальной конкурентной среды со значениями в диапазоне [0; 1].

Коэффициент связи (β) трёх возможностей значительно положительно коррелирует со стратегической эффективностью (E) ($r = 0,92$, $p < 0,01$), подтверждая основную логику «связи возможностей, определяющей эффективность». Сложность глобальной конкурентной среды (GCCI) оказывает положительное сдерживающее воздействие: эмпирические результаты показывают, что для каждого увеличения GCCI на 0,1 движущий эффект коэффициента сопряжения возможностей на стратегическую эффективность увеличивается на 3% (γ = 0,3). В средах с высоким GCCI (например, Северная Америка, GCCI = 0,71) объяснительная сила β для E ($R^2 = 0,87$) значительно выше, чем в средах с низким GCCI (например, Юго-Восточная Азия, GCCI = 0,51, $R^2 = 0,72$), что указывает на то, что чем выше сложность среды, тем важнее эффект сопряжения трёхмерных возможностей.

Трёхмерная модель RAC позволяет количественно оценить и спрогнозировать стратегическую эффективность интеллектуальных платформ. Формула стратегической эффективности хорошо соответствует фактическим данным с погрешностью менее 2,3% между теоретическими и фактическими значениями. Ценность этой модели заключается в трёх аспектах: она предоставляет «инструмент диагностики возможностей» (например, динамическая адаптивность Salesforce составляет всего 83,2, что требует приоритетного улучшения); «инструмент прогнозирования эффективности» (например, если GCCI увеличится с 0,58 до 0,71, E Alibaba Cloud

увеличится со 108,9 до 111,8); и «инструмент корректировки стратегии» (например, отдавая приоритет улучшению динамической адаптивности в среде с высоким GCCI).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Стратегическая эффективность интеллектуальных платформ обусловлена сочетанием трёхмерных возможностей: интеграции ресурсов, динамической адаптации и конкурентного сотрудничества. Построив систему индексов возможностей «3×3», данное исследование показало, что ядро возможности интеграции ресурсов лежит в широте данных, технологической глубине и плотности экосистемы; ядро возможности динамической адаптации - в скорости восприятия, эффективности принятия решений и гибкости реконфигурации; а ядро возможности конкурентного сотрудничества - в эффективности совместной работы, ситуационной осведомлённости и создании преимуществ. Коэффициент связи (β) этих трёх возможностей значительно положительно коррелирует со стратегической эффективностью (E) ($r = 0,92$, $p < 0,01$).

По сравнению с существующими исследованиями, модель RAC 3D имеет три основных новшества. Систематическая теоретическая интеграция: исследование впервые объединяет ресурсный подход, теорию динамических возможностей и экономику платформ в системную структуру «ресурсы-процессы-экология». Количественная оценка влияния окружающей среды: впервые построен количественно измеримый индекс GCCI, преобразующий сложность окружающей среды из «качественного описания» в «количественный расчёт». Математическое моделирование стратегической эффективности: впервые построена формула для расчёта стратегической эффективности, включающая коэффициент связи возможностей (β), позволяющий математически прогнозировать стратегическую эффективность [8, стр. 130].

Теоретические выводы данного исследования расширяют «перспективу, основанную на возможностях» цифровой стратегии: цифровая стратегия платформы должна подчёркивать взаимосвязь интеграции ресурсов, динамической адаптации и конкурентного взаимодействия, направляя последующие исследования от «технологически-ориентированного» к «ориентированному на возможности» подходу. Исследование также улучшает «перспективу взаимодействия с окружающей средой» экосистем платформ, подчёркивая, что стратегическая эффективность экосистемы платформ зависит не только от внутреннего сотрудничества, но и от взаимодействия с внешней средой.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Барни Дж.Б., Кларк Д.Н., Аргирес Н.С. Гетерогенные ресурсы и конкурентное преимущество в платформенной конкуренции // Strategic Management Journal. – 2021. – Т. 42, № 7. – С. 1387–1410.
2. Исследовательская группа AWS. Динамическое планирование ресурсов для облачных платформ: технический отчёт 2024. – Сиэтл: Amazon Web Services, 2024. – 45 с.
3. Исследовательский институт Alibaba. Белая книга «Ценность сотрудничества в экосистеме цифровых платформ» (2024). – Ханчжоу: Alibaba Group, 2024.
4. Роше Ж.К., Тироль Ж. Конкуренция платформ в эпоху цифровой трансформации // Журнал экономических перспектив. – 2021. – Т. 35, № 2. – С. 3–22.
5. Тис Д.Дж. Динамические возможности экосистем цифровых платформ // California Management Review. – 2020. – Т. 63, № 1. – С. 10–32.
6. У Сяобо, Чэнь Лин, Доу Вэй. Исследование размерного построения и измерения сложности цифровой экосистемы // Scientific Research Management. – 2023. – Т. 44, № 8. – С. 1–9.
7. Чжан И., Ван Л., Ли Х. Совместное создание ценности на основе алгоритмов в трансграничных цифровых платформах // MIS Quarterly. – 2022. – Т. 46, № 3. – С. 1129–1156.
8. Чэнь Цзинь, Ли Цзичжэнь, Ван Ин. Исследование механизма интеграции ресурсов и стратегической эффективности цифровых платформ на примере Huawei Cloud // Management World. – 2022. – Т. 38, № 5. – С. 123–135, 150.
9. Эйзенхардт К.М., Мартин Дж.А. Динамические возможности и адаптация цифровой платформы: перспектива непредвиденных обстоятельств // Обзор Академии управления. – 2021. – Т. 46, № 2. – С. 387–411.
10. Forrester Research. Адаптивная способность платформы: бенчмаркинг 2023. – Кембридж: Forrester, 2023.
11. Gartner Inc. Глобальный отчёт по ИТ-стратегии предприятий за 2024 год. – Стэмфорд: Gartner, 2024.
12. IDC. Отчёт об анализе отказов интеллектуальной платформы за 2023 год. – Фрамингем: IDC, 2023.

УДК: 336

ҶАНБАҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МАЪРИФАТИ МОЛИЯВӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ АСОСИИ РУШДИ ИҚТИСОДӢ

Абдуллоев Фирдавс Сафарбекович

Докторант (PhD)-и ихтисоси 6D050901 (Молия, муомилоти пулӣ ва қарз), кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ яке аз муҳимтарин масъалаҳои иқтисодӣ ба воя расонидани кадрҳои баландихисос, махсусан дар соҳаи молия ва бонкдорӣ, мебошад. Бинобар ин, яке аз масъалаҳои асосие, ки дар шароити имрӯза ба он таваҷҷуҳ зоҳир карда мешавад, маърифати молиявии аҳолӣ ва роҳҳои баланд бардоштани он мебошад. Дар ҳамин замина аз тарафи муаллиф ба ҷанбаҳои иҷтимоию иқтисодии маърифати молиявӣ таваҷҷуҳ зоҳир гардида, зарурияти он таҳлили ҳаматарафа карда шудааст. Як қатор омилҳои таъсиррасон ба рушди маърифати молиявӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Дар сурати татбиқи амалии пешниҳодҳои муаллиф маърифати молиявии аҳолӣ дар Тоҷикистон баланд бардошта мешавад.

Калидвожаҳо: маърифати молиявии аҳолӣ, саводнокии молиявӣ, рушди иқтисодӣ, рушди иҷтимоӣ, шуғли пурмаҳсул, манфиатҳои иҷтимоӣ, инфрасохтори зарурӣ.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Абдуллоев Фирдавс Сафарбекович

Докторант (PhD) по специальности 6D050901 (Финансы, денежное обращение и кредит), кафедра международных финансовых и кредитных отношений, Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В современных экономических условиях одним из важнейших вопросов является развитие высококвалифицированных кадров, особенно в сфере финансов и банковского дела. Поэтому одним из главных вопросов, решаемых сегодня, является финансовая грамотность населения и пути её повышения. В данной работе автор уделил внимание социально-экономическим аспектам финансовой грамотности и всесторонне проанализировал её необходимость. Рассматривая ряд факторов, влияющих на развитие финансовой грамотности, автор достиг значительных результатов. Если предложения автора будут реализованы, финансовая грамотность населения Таджикистана повысится.

Ключевые слова: финансовая грамотность населения, финансовая грамотность, экономическое развитие, социальное развитие, производительная занятость, социальные льготы, необходимая инфраструктура.

SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF FINANCIAL LITERACY AS A KEY FACTOR IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Abdulloev Firdavs Safarbekovich

Doctoral candidate (PhD) in 6D050901 (Finance, Money Circulation, and Credit), Department of International Financial and Credit Relations, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

In today's economic climate, one of the most important issues is the development of highly qualified personnel, particularly in finance and banking. One of the key issues being addressed today is the financial literacy of the population and ways to improve it. In this paper, the author focuses on the socio-economic aspects of financial literacy and comprehensively analyzes its necessity. By examining a number of factors influencing the development of financial literacy, the author has achieved significant results. If the author's proposals are implemented, the financial literacy of the population of Tajikistan will increase.

Keywords: financial literacy of the population, financial literacy, economic development, social development, productive employment, social benefits, necessary infrastructure.

МУҚАДДИМА

Ҷаҳони пешрафта ва мутамаддин ҳамеша бо дониш, малака, ҷаҳонбинии илмӣ ва рисолаҳои муҳими инсонӣ пеш меравад. Дар ҷаҳони муосир агар рушди ҳар як давлати мустақил аз иқтидорҳои иқтисодӣ ва сатҳи истифодаи техника ва технологияҳои мусоир вобаста бошад, лекин дар ҳама ҳолат дониш ва малака мавқеи аслӣ ва аввал доранд. Бинобар ин равишҳои нави илмӣ ва амалӣ дар муҳити институтсионалӣ ҷанбаи ибтидоӣ дошта, пешрафти ҳар як давлати мустақилро дар сатҳи зарурӣ таъмин менамоянд.

Дар айни замон маърифати молиявӣ, ки онро қобилиятҳои созандаи иқтисодии инсон ташкил медиҳанд - ин як дониши амалист, ки ояндаи рушди иқтисодӣ аз он вобастагии зиёд дорад. Қадимтарин донишҳои илмӣ ин донишҳои молиявӣ мебошанд ва онҳо дар таърихи тамаддуни башарият маъмултарин донишҳои босамар маҳсуб меёбанд. Дар таҷрибаи муосири Тоҷикистон ва дар тамоми дунё яке аз механизмҳои асосии сарватмандӣ ин пеш аз ҳама доштани дониш ва маърифати молиявӣ мебошад, ки тавассути он низоми даромаднокии давлат баланд бардошта мешавад.

Мақсади ин тадқиқот - таҳлили ҷанбаҳои иҷтимоию иқтисодии маърифати молиявии аҳолӣ, омилҳои таъсиррасон ба рушди он дар шароити Тоҷикистони муосир ва пешниҳоди тавсияҳои амалӣ барои баланд бардоштани маърифати молиявии аҳолӣ. Барои ноил шудан ба мақсади мазкур вазифаҳои зерин муайян карда шуданд:

– таҳлили моҳияти маърифати молиявӣ ва тафовути он аз саводнокии молиявӣ;

– омӯзиши омилҳои асосии ташаккул ва рушди маърифати молиявӣ дар шароити муосир;
– баррасии таҷрибаи давлатҳои пешрафта ва чораҳои андешидашуда дар Тоҷикистон;
– пешниҳоди тавсияҳо оид ба тақвияти минбаъдаи маърифати молиявии аҳолӣ.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимон ва коршиносони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи маърифати молиявӣ ва рушди иқтисодӣ ташкил медиҳад: Аъзамова Т.Т., Аверина О.И., Вдовин С.М., Кущева Н.Б., Терехова В.И., Машинистова Г.Е., Махшулов С.Ҷ. ва дигарон. Ҳамчунин ҳуҷҷатҳои меъёриву ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон - Фармони Президент «Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунӣ ва ғайринақдӣ» (2023) ва Стратегияи миллии фарогирии молиявии ҶТ барои солҳои 2022-2026 - ҳамчун заминаи методологӣ хидмат намуданд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои зерин истифода бурда шуданд:

– таҳлили мунтақидонаи адабиёти илмӣ - барои систематизатсияи равишҳои назариявии маърифати молиявӣ;
– усули муқоисавӣ - барои арзёбии таҷрибаи байналхалқӣ ва ҷараёни рушди маърифати молиявӣ дар Тоҷикистон;
– усули таҳлили омилӣ - барои муайян кардани омилҳои таъсиррасон ба рушди маърифати молиявии аҳолӣ;
– усули институтсионалӣ - барои баррасии нақши давлат, бонкҳо ва дигар сохторҳо дар ташаккули маърифати молиявии аҳолӣ.

НАТИҶАҲО

Тавре ки дар адабиёти илмӣ қайд шудааст: «Марҳилаи кунунии рушди иқтисодӣ, ки ба ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ нигаронида шудааст, аҳамияти масъалаи баланд бардоштани саводнокии аҳолӣ дар истифодаи маҳсулоти молиявӣ, хизматрасонии молиявӣ ва технологияҳоро барои идоракунии самараноки молиявӣ тасдиқ мекунад» [7]. Дар ин заминва ду мафҳуми ба ҳам алоқаманд - вале аз ҳам ҷудо - мавқеи хос доранд.

Дар баррасии ин масъала аз ҳам ҷудо намудани ду равиш имкониятҳои навро ба миён меорад:

– Саводнокии молиявӣ - хосияти назариявӣ дорад; ба бунёди донишҳо дар бораи арзишҳои пулӣ, воситаҳои пардохтӣ ва истифодаи технологияҳои электронӣ марбут аст.
– Маърифати молиявӣ - бевосита ба истифодаи самарнок, зиёд кардани сатҳи даромаднокӣ аз манбаҳои мавҷуда ва гирифтани даромадҳои иловагӣ вобастагии зиёд дорад.

Дар адабиёти илмӣ ишора шудааст, ки нақши саводнокии молиявӣ бо аҳамияти афзояндаи қарорҳои молиявии шахсӣ дар таъмини сатҳи некӯаҳволӣ вобаста ба ҳама марҳилаҳои давраи ҳаёт муайян карда мешавад ва дар тӯли ҳаёт бар асоси принсипи аз содда то мураккаб инкишоф меёбад [2]. Инкишоф додани одатҳои хуби молиявӣ аз синни хурдсолӣ ба пешгирии хатогиҳои зиёд ҳангоми калон шудан ва ба даст овардани истиқлолияти молиявӣ мусоидат мекунад.

Зарурияти тақвият ва меҳварияти маърифати молиявиро дар шароити имрӯза аз омилҳои зерин вобаста медонем:

– омехтагардии донишҳои илмӣ ва молиявӣ дар муҳити тағйирёбандагиҳо;
– рушд кардани техника ва технологияҳои муосир ва зарурияти омӯзиши онҳо;
– рушди ҷомеа ва дар меҳвари таваҷҷуҳ қарор гирифтани равандҳои иқтисодӣ;
– тақвияти иқтисодиёти рақамӣ ва дар низоми бонкӣ аҳамият пайдо кардани технологияҳои рақамӣ;
– дигаргуншавии амалиётҳо ва хизматрасониҳои бонкӣ тавассути технологияҳои муосир;
– пайдо гардидани шаклҳои нави тиҷорати электронӣ ва омӯзиши фосилавии иҷрои онҳо;
– дигаргуншавӣ ва ислоҳот дар муомилоти пулӣ ва ба таври замонавӣ анҷом додани онҳо.

Маврид ба зикр аст, ки «дар бисёр кишварҳо баланд бардоштани саводнокии молиявӣ яке аз унсурҳои муҳими сиёсати умумии иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат мебошад» [8]. Чунин тамоилро асосан дар давлатҳои ИМА, Британияи Кабир, Канада, Австралия, Олмон, Полша ва дигар кишварҳо мушоҳида кардан мумкин аст [4].

Дар Тоҷикистон ин масъала баъди Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунӣ ва ғайринақдӣ» аз 1-уми августи соли 2023 аҳамияти вижа пайдо намуд, ки тибқи он пардохти андозҳо, хизматрасониҳои тиббӣ, коммуналӣ ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ тариқи ғайринақдӣ амалӣ карда мешаванд [9].

Дар татбиқи ин масъала санаи 26 сентябри 2023 дар Бонки миллии Тоҷикистон ҷаласаи Шӯрои ҳамоҳангсозии Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳбарии Раиси БМТ ва намояндагони ваколатдори давлатӣ баргузор гардид. «Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026» бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 июли соли 2022, таҳти №314, тасдиқ шудааст [10]. Ин стратегия чор самти асосиро дар бар мегирад:

– Каналҳои дастрасӣ ва хизматрасониҳои рақамии молиявӣ;
– Гуногуншаклии маҳсулоти молиявӣ;
– Ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагони молиявӣ;
– Саводнокии молиявӣ.

То имрӯз 90%-и нишондиҳандаҳои марбут ба истифода аз хизматрасонӣ иҷро шудаанд. Дар ин самт натиҷаҳои назарраси зерин ба даст оварда шудааст:

– шумораи муштариёне, ки бо истифода аз телефонҳои мобилӣ ё интернет ба ҳисоби худ дастрасӣ пайдо мекунанд, 11 маротиба афзоиш ёфт;
– нишондиҳандаҳои банкоматҳо аз ҳадафи муқарраршуда 34% бештар гардид;
– нишондиҳандаҳои терминалҳои электронӣ аз ҳадафи муқарраршуда 14% зиёд гардид;
– шумораи муштариёне, ки пардохти рақамӣ анҷом додаанд ё қабул кардаанд, 260% афзоиш ёфтааст;
– шумораи муштариёне, ки пардохти хизматрасониҳои коммуналиро ба таври ғайринақдӣ анҷом додаанд, 167% зиёд гардид.

Дар ин робита тадқиқотчии тоҷик А. Аъзамова қайд намудааст: «қабл аз оне, ки тақвияти бозори хизматрасониҳои бонкиро ҳамчун масъалаи асосӣ мавриди таҳлил қарор диҳем, моро зарур омад, ки пеш аз ҳама ба масъалаҳои саводнокии молиявӣ, маърифати молиявӣ ва фарогирии молиявӣ аҳамияти аввалиндараҷа дода, дарёфти рушди бозори муосири хизматрасониҳои бонкиро дар ҷамъият тавассути роҳу воситаҳои гуногун таъмин намоем» [1]. Инчунин, тайи солҳои 2020-2024 ташкилотҳои қарзӣ ба занон зиёда аз 2 миллиард доллар қарз додаанд; танҳо соли 2024 18968 қарз ба занони соҳибкор дода шуд, ки нисбат ба соли гузашта 27% зиёд мебошад [11].

МУҲОКИМА

Маърифати молиявӣ дар сатҳи таъсиррасонӣ хосияти институтсионалӣ дорад. Агар аз як тараф манфиатҳои иҷтимоӣ дошта бошад, аз тарафи дигар ба ташкилотҳои қарзӣ низ метавонад таъсиргузор бошад. Баланд бардоштани маърифати молиявӣ дар айни замон боварӣ ба низоми бонкиро тақвият мебахшад - ин аз ҳама омили бунёдие мебошад, ки ба ояндаи мизоҷон ва худди бонк таъсир мерасонад.

Зиёд будани манбаҳои даромади аҳолӣ ва бо шуғли пурмаҳсул таъмин будани онҳо низ яке аз механизмҳои асосии баланд гардидани даромади пулии аҳолӣ мебошад. Маврид ба зикр аст, ки «фаҳмиши муосири таҳсилоти пайваста ба мо имкон медиҳад, ки якчанд вазифаҳои асосии онро - вазифаи касбӣ, вазифаи иҷтимоӣ ва вазифаи шахсӣ - муайян кунем» [3].

Иқдоми бунёдӣ дар ин соҳа - фароҳамсозии инфрасохтори зарурии пардохтӣ аз ҳисоби техника ва технологияҳои муосир - ба як ҷараёни ҳатмӣ мубаддал гардидааст. Мо ба боварӣ гуфта метавонем, ки барои пешрафти иқтисодиёт саводнокии молиявӣ яке аз механизмҳои асосие мебошад, ки тавассути он рушди ҳама соҳаҳои иқтисодӣ - аз сатҳи микро сар карда то макро - таъмин карда мешавад.

Барои тақвияти минбаъдаи маърифати молиявии аҳолӣ ҳамчун детерминати асосии рушди иқтисодӣ дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон татбиқи чорабиниҳои зеринро муҳим ва зарурӣ меҳисобем:

– дар баробари барнома ва стратегияҳои дахлдори соҳавӣ қабул намудани дастуруламалҳои татбиқнамоӣ ва назоратӣ дар муҳити хонаводаҳо ва хоҷагиҳои хонаводагӣ;

– ташкили курсҳои махсуси бозомӯзӣ ва дар фанҳои таълимшаванда ҳатмӣ кардани омӯзиши фанни маърифати молиявӣ ба ҷойи фани иҷтимодӣ;

– қабули барномаҳои махсуси давлатӣ дар самти рушди хоҷагиҳои хонаводагӣ ва зиёд намудани манбаҳои даромади пулии аҳолӣ вобаста ба талаботи замони муосир;

– ҳавасаманд кардани бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ барои ҳамкории зич ва имтиёздиҳӣ ба бахши воқеии иқтисодӣ ва хоҷагиҳои хонаводагӣ;

– фароҳам сохтани инфрасохтори зарурии пардохтӣ ва бо ин роҳ иҷро намудани пардохтҳои электронӣ бо роҳи содда ва манфиатовар кардани онҳо дар байни аҳолӣ;

– таъмини ликвидности бонкҳо барои баланд ва беҳтар кардани қобилияти маърифати молиявии аҳолӣ;

– ҳамеша ба назар гирифтани манфиатҳои аҳолӣ ҷиҳати баланд бардоштани эътимоди аҳолӣ дар шароити имрӯза бо роҳи ҳимояи манфиатҳо тарафайн.

Бо ин заруриятҳо заминаҳои бунёдии рушди давлатҳои пешрафта маҳз аз баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳолӣ вобаста буда, дар ин замина онҳо ба муваффақиятҳо низ ноил гардидаанд. Тоҷикистон ҳамчун зарурияти айнии рушд ин масъаларо қабул намуда, як қатор заминаҳои меъёриро фароҳам оварда - асоситарини онҳо Фармони Президенти ҶТ ва Стратегияи миллии фарогирии молиявии ҶТ барои солҳои 2022-2026 мебошанд, ки дар доираи онҳо дигар масъала ва чорабиниҳо амалӣ карда мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Аъзамова Т.Т. Инновационное развитие системы банковских услуг в современном Таджикистане: дис. ... канд. экон. наук / Т.Т. Аъзамова. - Душанбе, 2025. - 174 с.

2. Аверина О.И., Вдовин С.М. Повышение финансовой грамотности как элемент государственной политики // Финансовая и правовая грамотность - основа успеха: матер. круглого стола. - 2016. - С. 3-10.

3. Кущева Н.Б., Терехова В.И. Концепция непрерывного образования взрослых как социальный институт инноваций // Мир науки. - 2016. - Т. 4, № 3.

4. Машинистова Г.Е. Проблемы повышения финансовой грамотности населения Российской Федерации // Учет и контроль. - 2016. - № 8. - С. 48-57.

5. Махшулов С.Ҷ., Ахмедова Б. Механизмҳои асосии фаъолгардонии қарздиҳии низоми бонкӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - №2(36). - С. 137-151.

6. Махшулов С.Ҷ. Хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2024. - №6-1. - С. 118-124.

7. Вдовин С.М., Аверина О.И., Горбунова Н.А., Москалева Е.Г. Финансовая грамотность населения в аспекте развития непрерывного образования // Интеграция образования. - 2018. - Т. 22, № 3.

8. Уроки финансовой грамотности начнутся во всех российских школах с 1 сентября 2016 года [Электронный ресурс]. - URL: https://rg.ru/2015/10/17/uroki-site.html (дата обращения: 20.08.2025).

9. Ҷаҳонишавӣ, тараққиёт, Бонкдорӣ. Шарҳи Фармони Президенти ҶТ «Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ». - № 2 (10), Апрел-Июн 2023. - С. 7.

10. Ҷаҳонишавӣ, тараққиёт, Бонкдорӣ. Ҷаласаи Шӯрои ҳамоҳангсозии Стратегияи миллии фарогирии молиявии ҶТ. - №4 (103), Октябр-Декабр 2023. - С. 20-21.

11. Ҷаҳонишавӣ, тараққиёт, Бонкдорӣ. Баррасии вазъи миллии фарогирии молиявӣ дар Тоҷикистон. - №3 (110), Июл-Сентябри 2024. - С. 19-20.

УДК: 338.43:631.15

ТАҲЛИЛИ ДИНАМИКИИ РУШДИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ

Абдулқаҳорзода Парвиз Абдулқаҳор
Унвонҷӯи Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Соҳаи кишоварзӣ яке аз бахшҳои калидии иқтисодиёти миллӣ маҳсуб ёфта, ифодакунандаи устуворӣ дар арсаи байналмилалӣ ва таъминкунандаи суботи иқтисодию иҷтимоии давлат мебошад. Дар тадқиқоти мазкур масъалаҳои мубрами рушди соҳаи кишоварзӣ ва заруриятҳои рушди онро аз солҳои 1991 то ба имрӯз мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, заминаҳои минбаъдаи рушди онро дар доираи имкониятҳои мавҷуда баррасӣ намудем. Дар натиҷа тавсияҳои амалӣ оид ба баланд бардоштани иқтидори истеҳсолии соҳаи кишоварзӣ пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: соҳаи кишоварзӣ, истеҳсолоти кишоварзӣ, ҳамгироии байнисоҳавӣ, қарздиҳии имтиёзнок, соҳаи растанипарварӣ, соҳаи чорводорӣ, равандҳои хатарафзо, воситаи иловагӣ.

ДИНАМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Абдулкахорзода Парвиз Абдулкахор
Соискатель Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

Сельскохозяйственный сектор является одним из ключевых секторов национальной экономики, отражает позицию государства на международной арене и обеспечивает его экономическую и социальную стабильность. В данном исследовании проанализированы актуальные вопросы развития сельскохозяйственного сектора и потребности в его развитии с 1991 года по настоящее время. Предложены практические рекомендации по повышению производственного потенциала аграрного сектора.

Ключевые слова: сельскохозяйственный сектор, сельскохозяйственное производство, межотраслевая интеграция, льготное кредитование, растениеводство, животноводство, рисковые процессы, дополнительные средства.

A DYNAMIC ANALYSIS OF AGRICULTURAL SECTOR DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF ECONOMIC DIGITALIZATION

Abdulqahorzoda Parviz Abdulqahor
Applicant, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

Abstract. The agricultural sector is a key sector of the national economy, reflecting the state's position on the international stage and ensuring its economic and social stability. This study analyzed current issues in the agricultural sector's development and the need for its development from 1991 to the present, as well as the foundations for its further development within the framework of existing capabilities. Practical recommendations for increasing the productive capacity of the agricultural sector are proposed.

Keywords: agricultural sector, agricultural production, intersectoral integration, preferential lending, crop production, livestock farming, risk processes, additional funds.

МУҚАДДИМА

Аз давраи пайдоиши ҷамъият то замони имрӯза соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаҳои асосие мебошад, ки дар атрофи худ дигар соҳаҳоро муттаҳид намуда, рушди онҳоро дар сатҳи ҷамъият таъмин ва ба мукаммалгардонии онҳо мусоидати ҳаматарафа менамояд. Кишоварзӣ як соҳаи бисёромилаест, ки дар доираи он пешрафтҳои таркибӣ ва суботи зиндагии аҳолӣ таъмин мегардад. Дар Тоҷикистон соҳаи кишоварзӣ ҳамчун самти афзалиятноки иқтисодӣ баъд аз соли 1991 аҳамияти бештар пайдо намуда, ба равандҳои рушд ва навсозии он аҳамияти ҷиддӣ додааст. Тибқи олими тоҷик Раҳимзода Ш., «соҳаи кишоварзӣ муҳимтарин бахши иқтисодиёти миллӣ ва манбаи асосии таъмини аҳолии кишвар бо озуқаворӣ ва шуғл ба ҳисоб меравад. Зеро ҳиссаи он дар Маҷмуи Маҳсулоти Дохилӣ солҳои охир то 20 фоизро ташкил медиҳад» [9, с. 138].

Дар давраи душвори солҳои 1991-1995 бар замми тамоили манфии рушди иқтисодиёт соҳаи кишоварзӣ мардумро аз вартаи гуруснагӣ ва қаҳтӣ тавассути талошҳои пайвастаи ҳукумат наҷот дод. Таҷрибаи таърихӣ собит намуд, ки дар заминаи ташаккули омилҳои ба рушди соҳаи кишоварзӣ нигаронидашуда метавон дар даврaҳои минбаъда рушди дигар соҳаҳои воқеии иқтисодиётро таъмин намуд. Зеро «аз байн рафтани алоқаҳои тиҷоратию иқтисодӣ, халалдор гардидани ҳисоббаробарӣ бо собиқ ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ, якбора боло рафтани нархҳои воридотии захираҳои энергетикӣ иқтисодиёти мамлакатро фалаҷ кард ва ба хоҷагии халқ миллиардҳо доллари ИМА зарар овард» [8, с. 7].

Мақсади тадқиқот - таҳлили динамикии рушди соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи 1991-2024 ва пешниҳоди тавсияҳои амалӣ оид ба баланд бардоштани иқтидори истеҳсолии соҳа. Барои ноил шудан ба ин мақсад вазифаҳои зерин муайян карда шуданд:

- таҳлили вазъи макроиқтисодии рушди иқтисодиёти кишвар дар солҳои 1991-2023;
- омӯзиши динамикаи тағйирёбии хоҷагиҳои кишоварзӣ баъд аз хусусигардонии моликияти давлатӣ (2000-2024);
- арзёбии тамоили рушди соҳаҳои растанипарварӣ ва чорводорӣ;
- пешниҳоди тавсияҳо оид ба тақвияти истеҳсолоти кишоварзӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ дар соҳаи иқтисодиёти кишоварзӣ ва молияи аграрӣ ташкил медиҳад: Абдулқодирзода П.А., Латипова Г.С., Махшулов С.Ҷ., Нурмуҳаммадзода Ҷ., Раҳимзода Ш. Санадҳои меъёрию ҳуқуқие, ки ҳамчун заминаи ҳуқуқӣ истифода бурда шудаанд: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хусусигардонии моликияти давлатӣ» (16.05.1997, №464) ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.02.2017 (№1402), инчунин қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба барномаҳои соҳавии кишоварзӣ (2020-2023).

Заминаи иттилоотии тадқиқотро маълумотҳои Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бюллетени омори бонкии Бонки миллии Тоҷикистон ва маълумоти манбаи электронии Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои зерин истифода бурда шуданд:

- усули таҳлили динамикии сериҳои вақтӣ - барои омӯзиши тағйирёбии нишондиҳандаҳои кишоварзӣ дар давраи 1991-2024;
- усули муқоисавӣ - барои арзёбии суръати рушди хоҷагиҳои давлатӣ ва деҳқонӣ;
- усули таҳлили институтсионалӣ - барои баррасии таъсири меъёрҳои ҳуқуқӣ (хусусигардонӣ) ба сохтори хоҷагиҳои кишоварзӣ;
- усули таҳлили системавӣ - барои муайян кардани сохтори имкониятҳои дастгирии бахши кишоварзӣ.

НАТИҶАҲО

Маълумотҳои макроиқтисодӣ нишон медиҳанд, ки рушди иқтисодиёт якбора дар соли 1991 ба ҳисоби -32,4% коҳиш ёфта, ин тамоил то соли 1996 идома ёфт. «Маҷмӯи Маҳсулоти Дохилӣ (ММД) дар тӯли солҳои 1992-95 босуръат, ба ҳисоби миёна 20 фоизи солона паст мешуд. Сатҳи умумии нархҳои истеъмолӣ (таваррум) дар тӯли солҳои 1992-95 бо суръати хеле баланд, ба ҳисоби миёна 2483 фоизи солона боло мерафт», ки ба бадшавии вазъи иқтисодиёт боис мегардид.

Дар ин давраи душвор маҳз соҳаи кишоварзӣ тавассути нигоҳ доштани истеҳсолоти хӯрокворӣ дар сатҳи маҳал ва минтақаҳо нақши наҷотдиҳандаро ба уҳда гирифт. Суръати рушди иқтисодиёт баъд аз соли 1997 тамоили мусбатро касб намуда, рушди минбаъдаи он дар алоқамандӣ бо дигар соҳаҳои муҳими иқтисодиёт тамоили дигарро касб намуд. Роҳбари давлат дар Паёми худ иброз намудааст, ки «соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаҳои муҳими иқтисодиёти кишвар ба ҳисоб рафта, манбаи асосии таъмини аҳолӣ бо озуқа, корхонаҳои саноатии мамлакат бо ашёи хом ва шуғли аҳолӣ мебошад» [7].

Ноил гардидан ба натиҷаҳои назарраси иқтисодӣ ва рушди соҳаи кишоварзӣ тақозо менамояд, ки соҳаи мазкур ба таври доимӣ ҳамчун масъалаи меҳварӣ баромад намояд. Сохтори имконпазири дастгирии бахши кишоварзӣ аз ду гурӯҳи асосӣ иборат аст:

Гурӯҳи аввал - имтиёзҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ: барномаҳои соҳавӣ; маблағгузорӣ ва грантҳо; қарзҳои дарозмуддат ва кӯтоҳмуддат. Гурӯҳи дуюм - дастрасӣ ба имкониятҳо, ки шаклҳои истеҳсолиро дар бар мегирад. Имтиёзҳои давлатӣ метавонанд аз ду унсур иборат бошанд: имтиёзҳои молиявӣ (аз ҷумла имтиёзҳои андозӣ ва маблағгузориҳои буҷетӣ) ва имтиёзҳои сохторӣ (аз ҷумла ғайридавлатикунонии моликият ва додани имконият ба соҳибкорон, истеҳсолкунандагон ва деҳқонон).

Тибқи санадҳои меъёрию ҳуқуқии дахлдор, «хусусигардонии моликияти давлатӣ - фаъолияти аз тарафи давлат мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон амалишаванда оид ба додани молу мулки таҳти моликияти давлатӣ қарордошта ба моликияти хусусии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» [10] мебошад. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хусусигардонии моликияти давлатӣ» 16 майи соли 1997 (№464) қабул гардид, ки ин масъала як қатор имкониятҳои навро дар шароити имрӯза фароҳам оварад.

Ҷадвали 1 тамоили тағйирёбии хоҷагиҳои кишоварзиро баъд аз хусусигардонии моликияти давлатӣ дар солҳои 2000-2024 нишон медиҳад:

Ҷадвали 1. Тамоили тағйирёбии хоҷагиҳои кишоварзӣ баъд аз хусусигардонии моликияти давлатӣ дар солҳои 2000-2024

Номгӯи соҳаҳо	**2000**	**2005**	**2015**	**2020**	**2022**	**2023**	**2024**	**2000/2024**
Хоҷагиҳои кишоварзии давлатӣ	365	58	183	159	159	159	157	-56,9%
Суръати рушд	100%	-84,1%	2,1 мар	-13,1%	0%	0%	-1,2%	Аз 100 - 1,2%
Хоҷагиҳои деҳқонӣ	12 639	23 101	123 379	179 005	172 107	176 524	179 818	+13,2 мар

Суръати рушд	100%	82,7%	4,3 мар	45,0%	-3,5%	2,5%	1,8%	Аз 100 1,8%

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025. С. 279.

Маълумотҳои Ҷадвали 1 нишон медиҳанд, ки хоҷагиҳои кишоварзии давлатӣ баъд аз оғози хусусигардонӣ тамоили коҳишёбиро касб намуданд: агар дар соли 2000 шумораи онҳо 365 ададро ташкил медод, дар соли 2024 ин нишондиҳанда то 157 адад ё -56,9% коҳиш ёфт. Дар муқобил, хоҷагиҳои деҳқонӣ дар ҳамин давра зиёда аз 13 маротиба афзоиш ёфтанд - аз 12 639 адад соли 2000 то 179 818 адад соли 2024. Суръати рушди солонаи хоҷагиҳои деҳқонӣ дар соли 2024 нисбат ба соли 2023 1,8%-ро ташкил дод.

Ин тамоил аз он шаҳодат медиҳад, ки дар соҳаи кишоварзӣ ин раванд як ислоҳоти ҷиддӣ ва саривақтӣ дар самти гузариш ба шаклҳои нави фаъолияти кишоварзӣ дар қолаби субъектҳои алоҳидаи хоҷагидорӣ буд. Чунон ки Абдулқодирзода П.А. иброз намудааст, «истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқ дар иваз намудани ҷойи маҳсулотҳое, ки аз хориҷи кишвар ворид мешаванд, нақши муассир доранд» [3, с. 5].

Аз таҳлили маълумотҳои мавҷуда бармеояд, ки дар соҳаи чорводорӣ дар муқоиса ба соли 1991 коҳиши ибтидоии 56,2% ба назар расид. Аммо баъд аз соли 2000-ум рушди чашмраси он оғоз ёфт: дар давоми солҳои 2000-2005 суръати рушди чорводорӣ 73%-ро, солҳои 2005-2010 30,1%-ро, солҳои 2015-2019 52,2%-ро ва дар давоми солҳои 2020-2024 ҳамсола зиёда аз 9%-ро ташкил дод.

Рушди соҳаи растанипарварӣ агарчанде ки ҳамасола тамоили зиёдшавӣ дорад, дар муқоиса бо суръати рушди соҳаи чорводорӣ камтар мебошад. Суръати рушди маҳсулотҳои кишоварзӣ дар солҳои 2000-2005 46,6%-ро ташкил намуд, дар ҳоле ки соҳаи чорводорӣ 74,3%-ро ташкил намудааст. Ин ба он далолат мекунад, ки соҳаи чорводорӣ дорои ҳавасмандии баланд ва даромаднокии нисбатан бештар мебошад.

Барои дастгирии пайвастаи рушди соҳаи кишоварзӣ дар давоми чанд соли охир як қатор стратегия ва барномаҳои дахлдори соҳавӣ қабул гардидаанд, аз ҷумла: «Консепсияи ташкил ва рушди кластерҳои агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то соли 2040» (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.10.2020, №566), «Барномаи маҷмуавии рушди соҳаи чорводорӣ, парандапарварӣ, моҳипарварӣ ва занбӯри асалпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2027» (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 01.03.2023, №52), «Барномаи рушди низоми агроозуқаворӣ ва кишоварзии устувор барои давраи то соли 2030» (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 01.03.2023, №54) ва дигарон [6].

МУҲОКИМА

Рушди соҳаи кишоварзӣ ва баланд бардоштани иқтидори иқтисодии давлат дар он ҳолате имконпазир мегардад, ки агар имконият ба бахши хусусӣ дода шавад. Зеро дар шароити кунунӣ давлат пурра аз уҳдаи қонеъгардонии талаботи доимии аҳолӣ дар заминаи диверсификатсияи истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ баромада наметавонад. Чунон ки Латипова Г.С. дуруст қайд намудааст, «дар шароити бошиддат тағйир ёфтани вазъияти иқтисодии ҷаҳон бо дарназардошти таҳдид ва таъсири ҳар гуна равандҳои хатарафзо ба тамоми самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ, аз он ҷумла ба амнияти озуқаворӣ, моро зарур аст, ки ба масъалаҳои асосии рушди соҳаи кишоварзӣ аҳамияти аввалиндараҷа диҳем» [2, с. 62].

Аз таҳлилҳо бармеояд, ки бахши хусусӣ ё хоҷагиҳои деҳқонӣ дар давраи таҳлилшаванда зиёда аз 13 маротиба афзоиш ёфтааст, ки ин ба баланд бардоштани иқтидори истеҳсолии мамлакат мусоидати ҳаматарафа менамояд. Дар ин робита Махшулов С.Ҷ. дуруст иброз намудааст, ки «дар шароити имрӯза зоҳиран амалкардҳои қарзӣ ва муносибатҳои қарзиро на танҳо дар сатҳи институтҳои молиявию қарзӣ, балки дар соҳаҳои саноат, сохтумон, кишоварзӣ ва хизматрасонӣ низ мушоҳида намудан мумкин аст» [4, с. 118].

ХУЛОСА

Дар шароити гузариш ба муносибатҳои нави хоҷагидорӣ, ки он бо таҳаввулотҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, технологӣ ва инноватсионӣ ҳамроҳ мебошад, ба масъалаҳои зерин аҳамияти аввалиндараҷа бояд дода шавад:

- баланд бардоштани сатҳи самаранокии соҳаи растанипарварӣ ва зери таваҷҷуҳи доимии давлат қарор додани он;
- дар асоси иштироки давлат навсозии техника ва технологияҳои ба соҳаи кишоварзӣ таъсиррасонанда ва дар ҳамин замина баланд бардоштани иқтидорҳои иқтисодӣ;
- қабул намудани стратегияи миёнамӯҳлати рушди минтақавии соҳаи кишоварзӣ ва дар заминаи ин додани имконият ба истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои кишоварзӣ;
- дарёфти механизмҳои босамаргардонии маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ дар заминаи саноатикунонии маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ;
- ташкили муҳити ҳамгироии байнисоҳавӣ ва ташкили корхонаҳои коркард бо мақсади дароз намудани муҳлати истифодабарии молҳои истеҳсолӣ;
- дастгирии бевоситаи баъзе шаклҳои истеҳсолӣ дар қолаби маблағгузории давлатӣ ва сармоягузориҳои имтиёзноки дарозмӯҳлат;
- маблағгузорӣ ва қарздиҳии имтиёзнок вобаста ба имконияту иқтидорҳои минтақаҳои имконияти рушди кишоварзидошта.

Зарурияти рушди соҳаи кишоварзиро дар заминаи амалкардҳои институтсионалӣ дар самти дастгирии бахши хусусӣ зарур ва асосӣ меҳисобем. Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ яке аз омилҳои асосии баланд кардани иқтидори истеҳсолии соҳаи кишоварзӣ бунёди заминаҳои молиявию қарзӣ ва ҷорӣ намудани механизмҳои дастрасии содда ба он мебошад, чунон ки «таъмини амнияти ғизоии кишвар дар ҷомеаи мутамаддин аз зумраи

он масъалаҳое мебошад, ки он дар маркази диққати ҳукуматҳо қарор дошта, ба ин масъала ба таври доимӣ расидагӣ карда мешавад» [1, с. 326].

АДАБИЁТ

1. Абдулқодирзода П.А. Соҳаи кишоварзӣ ва масъалаҳои актуалии рушди он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷаллаи назариявӣ ва илмию истеҳсолии «Кишоварз». - 2025. - №4 (109). - С. 326.
2. Латипова Г.С. Такмили механизми қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ: дис. ... ном. илмҳои иқтисодӣ. Ихтисоси 08.00.07. - Душанбе, 2022. - С. 62.
3. Махшулов С.Д., Ходжаев Б.Б., Сафаров К.С. Банковские кредиты как важный источник финансовых ресурсов для производства сельскохозяйственной продукции // Вестник Таджикского национального университета. - 2018. - №11. - С. 5-11.
4. Махшулов С.Ҷ. Хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ. - 2024. - №6-1. - С. 118-124.
5. Махшулов С. Таъсири қарзҳои бонкӣ ба самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ: дис. ... ном. илмҳои иқтисодӣ. - Душанбе, 2020. - С. 65.
6. Манбаи электронӣ: https://moa.tj (санаи мурочиат: 24.09.2023).
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2011. - С. 36.
8. Нурмуҳаммадзода Ҷ. Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: Вектор принт, 2016. - С. 7.
9. Раҳимзода Ш. Ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисодиёти миллӣ. - Душанбе: Эр-граф, 2019. - С. 138.
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.02.2017, №1402. URL: https://investcom.tj/molikiyat/tajdid/

УДК: 336.71

ТАҲЛИЛИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ УСТУВОРИИ БОНКҲО ВА ТАЪСИРИ ОН БА РАҚОБАТПАЗИРИИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Ҷураева Наргис Умаровна
ассистенти кафедраи иқтисод ва идораи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе
Умаршоева Шукуфа Содировна
ассистенти кафедраи андозбандӣ ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Низоми бонкӣ ҳамчун қисми мураккаб ва асосии иқтисоди миллӣ маҳсуб ёфта, он ба рушди иҷтимоию иқтисодӣ дар ҳама шароит таъсиргузор мебошад. Бинобар ин давлат пайваста кӯшиш менамояд, ки ин бахши муҳими бонкиро дастгирӣ намуда, роҳҳои рушди онро пайгирӣ намояд. Дар робита ба ин ҷараёни пардохтпазирии низоми бонкӣ метавонад омили асосии рақобатпазирии он гардад. Аз ин хотир муаллифон дар мақолаи худ ба як қатор нишондиҳандаҳои зарурӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, устувории бонкҳоро дар ҳама ҳолат таъмин менамоянд. Қайд кардан зарур аст, ки муаллифон ҳолати кунунии низоми бонкиро мавриди таҳқиқ қарор дода, ҳолати устувории ташкилотҳои қарзиро дар алоҳидагӣ баррасӣ намудаанд. Ҳамаи нишондиҳандаҳое, ки таҳлил гардиданд, пурра равандҳои рақобатпазирии бонкро дар сатҳи зарурӣ инъикос менамоянд.

Калидвожаҳо: устувории низоми бонкӣ, рақобатпазирии бонкӣ, вазъи мусоиди низоми бонкӣ, дороиҳои бонкӣ, дороиҳои пардохтпазир, хавфҳои низоми бонкӣ, бехатарии бонкӣ, бозори бонкӣ.

АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ СТАБИЛЬНОСТИ БАНКОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ИХ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Джураева Наргис Умаровна
Ассистент кафедры экономики и управления Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе
Умаршоева Шукуфа Содировна
Ассистент кафедры налогообложения и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Банковская система рассматривается как сложная и фундаментальная часть национальной экономики, влияющая на социально-экономическое развитие во всех условиях. Поэтому государство постоянно стремится поддерживать этот важный банковский сектор и искать пути его развития. В этом контексте ликвидность банковской системы может стать ключевым фактором её конкурентоспособности. Поэтому авторы в своей статье уделяют внимание ряду необходимых показателей, обеспечивающих стабильность банков во всех ситуациях. Важно отметить, что авторы изучали текущее состояние банковской системы и отдельно рассматривали стабильность кредитных учреждений. Все показатели при всестороннем анализе отражают процессы конкурентоспособности банков на необходимом уровне.

Ключевые слова: стабильность банковской системы, конкурентоспособность банков, текущее состояние банковской системы, банковские активы, ликвидные активы, риски банковской системы, банковская безопасность, банковский рынок.

ANALYSIS OF BANK STABILITY INDICATORS AND THEIR IMPACT ON THEIR COMPETITIVENESS IN MODERN CONDITIONS

Juraeva Nargis Umarovna
Assistant of the Department of Economics and Management, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe
Umarshoeva Shukufa Sodirovna
Assistant of the Department of Taxation and Insurance, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The banking system is considered a complex and fundamental component of the national economy, influencing socioeconomic development in all circumstances. Therefore, the state constantly strives to support this important banking sector and seek ways to develop it. In this context, the liquidity of the banking system can become a key factor in its competitiveness. Therefore, in their article, the authors focus on a number of essential indicators that ensure bank stability in all situations. Importantly, the authors examined the current state of the banking system and specifically considered the stability of credit institutions. All indicators, when comprehensively analyzed, reflect the processes of bank competitiveness at the required level.

Keywords: banking system stability, bank competitiveness, current state of the banking system, banking assets, liquid assets, banking system risks, banking security, banking market.

МУҚАДДИМА

Дар шароити мураккаб ва печида гардидани равандҳои ҷаҳонишавӣ ва густариш ёфтани фаъолияти бонку ташкилотҳои қарзӣ дар доираи техника ва технологияҳои муосир, ки бартарии асосии рақибон мебошанд, як муҳити нави рақобатро ба миён оварда. Ёдрас шудан ба маврид аст, ки дар ҷаҳони имрӯза муассисаҳои қарзӣ ва низоми бонкӣ дар маҷмӯъ ҳаёти иқтисодӣ ва муомилоти пулиро ташкил намуда, ҳамчун рагҳои хунгузари он маҳсуб меёбанд. Рушди низоми бонкӣ айни замон яке аз масъалаҳои муҳимтарин барои иқтисодиёти миллӣ мебошад ва дар он рақобат ҳамчун муҳаррики асосӣ таҳрикдиҳандаи равандҳои ба он алоқаманд мебошад. Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ асосан танҳо бонку ташкилотҳои қарзии рақобатпазир барои рушди иқтисоди миллӣ муҳим ва заруриянд. Рақобатпазирии муассисаҳои қарзӣ ба фаъолияти самараноки онҳо дар бозори умумии бонкӣ ишора мекунад.

Мақсади мақола таҳлили нишондиҳандаҳои устувории бонкҳо (даромаднокии дороиҳо ва сармоя) ва муайян намудани таъсири онҳо ба рақобатпазирии бонкҳо дар шароити муосири иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар ин таҳқиқот муаллифон кӯшиш мекунанд, ки хатогиҳои асосии бонкҳоро муайян кунанд ва қадамҳоеро, ки онҳо бояд барои пешгирӣ аз вазъиятҳои монанд дар оянда ва тақвияти рақобатпазирии худ андешанд, муайян намоянд.

МЕТОДОЛОГИЯ

Ба андешаи А.А. Сергеенков, рақобатпазирии муассисаи қарзӣ сатҳи устувории мавқеи он нисбат ба рақибони асосии он дар шароити сохтори бозори рақобатпазири мавҷуда ва дастовардҳо дар натиҷаи эҷоди арзиши беназири маҳсулот ва хидматҳои бонкӣ барои муштариён мебошад [9, с. 378]. Яке аз самтҳои муҳими фаъолияти муассисаҳои қарзӣ идоракунии рақобатпазирӣ мебошад. Масъалаҳои рақобатпазирии ташкилот дар иқтисодиёт дар асарҳои бисёр иқтисоддонҳои классикӣ, аз қабили А. Смит, А. Курно, Ф. Эджворт, Ҷ. Робинсон, Ф. Хайек, А. Маршалл ва дигарон баррасӣ шудаанд. Масъалаҳои муҳиме, ки ин иқтисоддонҳо баррасӣ карданд, хусусият ва пешшартҳои пайдоиши рақобат ва рақобатпазирии ташкилот, қувваи он ва таъсири он ба равандҳои нархгузории бозорро дар бар мегирифтанд. Мутаассифона, адабиёти иқтисодии Тоҷикистон ба рақобатпазирии муассисаҳои қарзӣ таваҷҷӯҳи кофӣ надодааст.

Адабиёти хориҷӣ дар бораи рақобат ва рақобатпазирӣ умуман якчанд равишҳоро барои муқаррар кардани он муайян кардааст. Гурӯҳи аввали манбаъҳо рақобатро ҳамчун самаранокии фаъолият дар шароити бозор муайян мекунад. «...Гурӯҳи дуюм, ки хоси назарияи иқтисодии классикӣ аст, рақобатро ҳамчун яке аз унсурҳои асосии механизми бозор таҳлил мекунад, ки тавассути он талабот ва пешниҳод мутавозин карда мешаванд. Гурӯҳи сеюми манбаъҳо бар асоси назарияи иқтисодии муосир тартиб дода шудааст ва рақобатро ҳамчун меъёре мешуморад, ки иштирокчии бозорро дар соҳа муайян мекунад» [3]. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи нишондиҳандаҳои ROA ва ROE дар солҳои 2020–2024; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси нишондиҳандаҳои бонкҳои гуногун; усули раддабандӣ - барои муайян намудани бонкҳои пешсаф; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Заминаи иттилоотиро маълумоти расмии сомонаи Бонки миллии Тоҷикистон (nbt.tj) ташкил медиҳад

НАТИҶАҲО

Пас аз гузариш аз сохтори бонкдории яксатҳа ба сохтори дусатҳа ва аз низоми бонкдории давлатӣ ба низоми бонкии бозорӣ, рақобат ба як масъалаи муҳим табдил ёфтааст. Бар асоси гуфтаҳои боло, мо боварӣ дорем, ки рақобат дар низоми бонкиро метавон ҳамчун раванди ҳамкорӣ ва рақобат байни муассисаҳои қарзӣ, ки кӯшиш мекунанд муҳити муассирро барои пешниҳоди хизматрасонии бонкӣ ба мизоҷони худ фароҳам оваранд, муайян кард. Рақобат байни муассисаҳои қарзӣ асосан аз фаъолияти самаранок вобаста аст ва ба устувории иқтисоди миллӣ таъсири мусбат мерасонад [8, с. 350]. Фишори рақобатӣ муассисаҳои қарзиро маҷбур мекунад, ки сиёсати пешгирикунандаро барои тақвияти мавқеи худ дар бозори хизматрасонии бонкӣ амалӣ кунанд, доираи маҳсулоти бонкиро мунтазам васеъ кунанд ва хизматрасониҳои баландсифатро пешниҳод намоянд [12]. Муҳим он аст, ки бартариҳои рақобатӣ барои муассисаҳои қарзӣ ба самаранокии устуворӣ молиявӣ дар кишвар мусоидат мекунанд ва инчунин ба беҳтар шудани нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ оварда мерасонанд [10, с. 350].

Дар сатҳи рақобатпазирӣ, устуворӣ ва босуботии низоми бонкӣ ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки яке аз муваффақиятҳои асосии бонкҳо дар доштани раванди пардохтпазирии комил - албатта ин гирифтани фоидаи зиёд аз ҳисоби дороиҳои пардохтпазир мебошад, ки он аз тарафи бонку ташкилотҳои қарзӣ ҳамчун ҳадафи асосӣ муайян карда мешавад. Дар низоми бонкии Тоҷикистон баъд аз ба вуҷуд омадани як қатор тағйирот вобаста ба бад шудани вазъи пардохтпазирӣ самти фаъолияти бонкҳо дигаргун шуда, як таҳаввулоти бузурги дигаргунсозиро ба миён оварда. Як қатор бонкҳои пардохтпазириашон паст барҳам хӯрда, ба ҷойи онҳо бонкҳои нисбатан пардохтпазир бо технологияҳои пешрафта ба низоми бонкӣ ворид гардиданд. Аз ҳамин лиҳоз гуфтан мумкин аст, ки аксар бонкҳое, ки баъд аз барҳам хӯрдани аксар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ба низоми бонкӣ ворид гардиданд, дорои даромаднокии чашмрас мебошанд, ки ин натиҷаро вобаста ба даромаднокии дороиҳо дар ҷадвали 1 дидан мумкин аст.

Ҷадвали 1. Мавқеи рақобатпазирии бонкҳои тиҷоратӣ, давлатӣ ва исломӣ вобаста ба даромаднокии дороиҳо дар солҳои 2020–2024 (ROA, %)

Номгӯи бонкҳо	2020	2021	2022	2023	2024
ҶСК «Ориёнбонк»	4,9	3,3	2,1	2,2	2,2
БДА ҶТ «Амонатбонк»	1,2	1,6	1,6	1,7	1,6
ҶСК «Бонки Эсхата»	3,5	3,8	7,4	3,9	3,7

ҶСК «Тавҳидбонк»	2,7	2,4	5,3	-2,3	0,8
ҶСП «Бонки сармоягузорӣ ва қарзии Тоҷикистон»	1,3	2,6	3,5	3,6	2,7
Филиали бонки «Тиҷорат»-и ҶИЭ дар ш. Душанбе	1,7	-487,5	3,9	3,6	4,9
ҶСП «Актив Бонк»	1,0	-1,3	-0,3	0,2	1,1
ҶСП Бонки «Арванд»	0,6	1,2	5,1	2,5	1,9
ҶСП «Спитамен Бонк»	0,6	0,5	2,0	1,6	1,7
ҶСП «Бонки байналмилалии Тоҷикистон»	2,7	2,6	5,7	6,6	5,6
ҶСК «Коммерсбонки Тоҷикистон»	2,1	2,0	7,9	2,3	2,0
ҶСК «Алиф Бонк»	2,2	-2,3	2,4	0,0	1,2
ҶСП «Бонки рушди Тоҷикистон»	0,4	-139,4	5,7	2,7	2,1
КВД БССТ «Саноатсодиротбонк»	2,1	6,8	6,1	4,7	3,6
ҶСП «Душанбе Сити Бонк»	-	-	13,6	2,8	2,1
ҶСП «Васл Бонк»	-	-	2,5	1,9	4,2

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои сомонаи расмии БМТ (https://www.nbt.tj).

Яке аз масъалаҳои асосии танзим ва рушди устувории низоми бонкӣ ва механизми асосии ҳосил намудани боварӣ ин рушди пардохтпазирӣ дар заминаи сатҳи баланди даромаднокӣ мебошад. Даромаднокии дороиҳои низоми бонкӣ дар чанд соли охир, махсусан баъд аз соли 2020, ки дар ин давра зарурият ба истифодаи технологияҳои ҳозиразамон бештар гардид, тамоили рушдро дар аксар бонкҳо касб намуд. Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали 1 ҳаминро бояд гуфт, ки соли 2024 аксар бонкҳои дар Тоҷикистон амалкунанда даромаднокии дороиҳои худро бо нишондиҳандаҳои мусбат ҷамъбаст намуданд: ҶСК «Ориёнбонк» 2,2%, БДА ҶТ «Амонатбонк» 1,6%, ҶСК «Бонки Эсхата» 3,7%, ҶСП «Бонки байналмилалии Тоҷикистон» 5,6%, Филиали бонки «Тиҷорат» 4,9% ва ғ., ки ин нишондиҳандаҳо дар сатҳи ягон бонк тамоили манфӣ надоранд. Истифодаи самтҳои самараноки афзоиши даромаднокии низоми бонкӣ имконият медиҳад, ки бонкҳо дар пешниҳоди шаклҳои нави хизматрасонӣ пешрафтҳои нав дошта бошанд ва ин метавонад мавқеи бонкро дар бозори рақобати бонкӣ пурзӯр намояд.

МУҲОКИМА

Дар тақсимбандии нишондиҳандаҳои пардохтпазирӣ ва устувории низоми бонкӣ яке аз нишондиҳандаҳои дигари баҳодиҳии рушд ва сатҳи босамарии бонк ин даромаднокии сармоя мебошад, ки дар ин самт низ низоми бонкии кишвар бо муваффақият амал намудааст ва ҳатто дар доираи ин нишондиҳанда бонки муваффақро низ муайян кардан мумкин аст (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Сатҳи рақобатпазирии бонкҳо вобаста ба даромаднокии сармоя (ROE, %) дар солҳои 2020–2024

Номгӯи бонкҳо	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
ҶСК «Ориёнбонк»	17,4	12,4	8,7	9,5	8,7
БДА ҶТ «Амонатбонк»	11,2	11,5	14,1	15,0	14,1
ҶСК «Бонки Эсхата»	17,1	20,2	38,6	22,5	23,0
ҶСК «Тавҳидбонк»	4,2	4,0	10,3	-5,6	2,1
ҶСП «Бонки сармоягузорӣ ва қарзии Тоҷикистон»	8,8	17,4	19,9	17,7	12,9
Филиали бонки «Тиҷорат»-и ҶИЭ дар ш. Душанбе	10,4	-959,4	7,4	10,0	9,9
ҶСП «Актив Бонк»	5,0	-5,1	-0,9	0,8	5,6
ҶСП Бонки «Арванд»	3,1	7,2	29,3	14,0	11,9
ҶСП «Спитамен Бонк»	4,0	3,5	15,4	13,6	14,5
ҶСП «Бонки байналмилалии Тоҷикистон»	10,0	16,5	41,6	43,3	39,0
ҶСК «Коммерсбонки Тоҷикистон»	3,4	4,8	31,3	13,0	12,9
ҶСК «Алиф Бонк»	7,3	-10,7	24,6	0,0	15,5
ҶСП «Бонки рушди Тоҷикистон»	0,6	-285,2	14,3	4,9	4,4
КВД БССТ «Саноатсодиротбонк»	1,1	6,4	7,0	6,4	6,2

ҶСП «Душанбе Сити Бонк»	–	–	59,2	22,7	15,6
ҶСП «Васл Бонк»	–	–	4,8	3,1	8,5

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои сомонаи расмии БМТ (https://www.nbt.tj).

Сармоя яке аз қисматҳои асосӣ ва таркибии имкониятҳои ба ояндаи рушд нигаронидашудаи ҳар як бонку ташкилоти қарзӣ маҳсуб ёфта, тавассути он бонк метавонад ба ҳама уҳдадориҳои худ дар дилхоҳ ҳолат ҷавоб гӯяд. Аз ин хотир дар сатҳи низоми бонкӣ кифоягии сармоя аз ҳама омили асосие мебошад, ки бонку ташкилотҳои ғайрибонкӣ ба он пайваста таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд. Риояи меъёрҳои кифоягии сармоя ба бонкҳо имконият медиҳад, ки даромади пулии худро афзоиш дода, сатҳи амалиётгузаронии худро васеъ намоянд. Тибқи маълумотҳои ҷадвали 2, соли 2024 нишондиҳандаҳои даромаднокии сармоя назаррас мебошанд: ҶСП «Бонки байналмилалии Тоҷикистон» 39,0%, ҶСК «Бонки Эсхата» 23,0%, ҶСП «Душанбе Сити Бонк» 15,6%, ҶСК «Алиф Бонк» 15,5%, БДА ҶТ «Амонатбонк» 14,1%, ҶСП «Спитамен Бонк» 14,5% ва ғ., ки дар раддабандӣ бонкҳои пешсаф ва пардохтпазир, ки аксари онҳо дар рӯйхати бонкҳои низомсоз шомиланд, муайян мегарданд.

Дар маҷмӯи низоми бонкӣ гуфтан мумкин аст, ки даромаднокии дороиҳо ва сармоя дар сатҳи маҷмӯии низоми бонкӣ низ тамоили мусбат дошта, муваффақиятҳои низоми бонкиро муаррифӣ менамояд (ниг. ба ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ вобаста ба даромаднокии дороиҳо (ROA) ва даромаднокии сармоя (ROE) дар солҳои 2020–2024

Номгӯи нишондиҳандаҳо	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Даромаднокии дороиҳо (ROA), %	**1,43**	**0,5**	**3,9**	**2,65**	**2,62**
Даромаднокии сармоя (ROE), %	**5,23**	**2,1**	**18,7**	**13,58**	**13,90**

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои сомонаи расмии БМТ (https://www.nbt.tj).

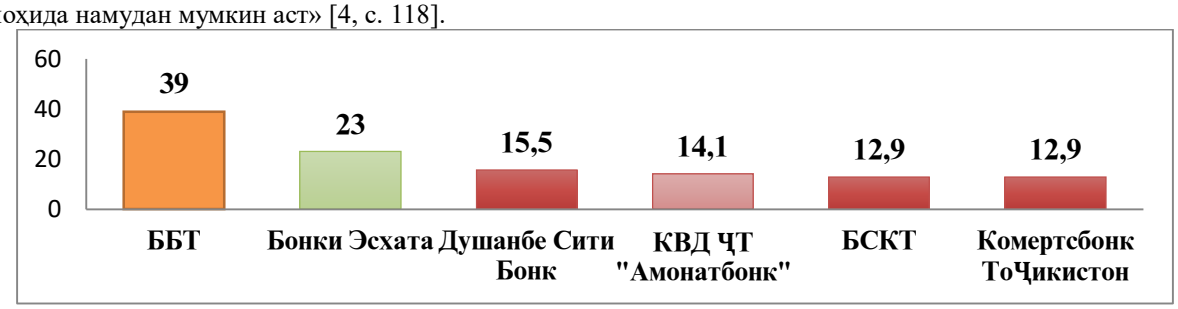
Низоми бонкӣ ҳамчун қисми асосӣ ва мураккаби иқтисоди миллӣ ба ҳисоб рафта, он тағйирдиҳандаи суръати рушди иқтисодӣ ва азнавсозии ҷараёнҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ мебошад. Вобаста ба дороиҳо ва раванди даромаднокии онҳо Аҳадов И.Қ. таҳқиқоти бунёдӣ анҷом додааст [1; 2]. Аз таҳлилҳо бар меояд, ки агар соли 2020 даромаднокии дороиҳо дар маҷмӯи низоми бонкӣ 1,43%-ро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2024 ба 2,62% баробар гардидааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 83,2% зиёд гардидааст. Ҳамчунин нишондиҳандаи мазкур дар сатҳи даромаднокии сармоя соли 2020 5,23% ва дар соли 2024 13,90%-ро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли 2020 1,6 маротиба зиёд мебошад.

Диаграммаи 1. Раддабандии қобилияти пардохтпазирии бонкҳои Тоҷикистон вобаста ба даромаднокии дороиҳо дар соли 2024 (%)

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои сомонаи расмии БМТ (https://www.nbt.tj).

Вобаста ба раддабандии соли 2024 аз рӯи даромаднокии дороиҳо, дар ҳаҷми 5,6% мақоми пешсафро Бонки байналмилалии Тоҷикистон ишғол намуда, ҷойи дуюмро Филиали бонки «Тиҷорат»-и ҶИЭ дар ш. Душанбе бо нишондоди 4,9%, ҷойи сеюмро Бонки Эсхата 3,7%, Саноатсодиротбонк 3,6% ва ҷойи панҷумро бо нишондоди 2,2% Ориёнбонк ишғол менамояд, ки бештари ин бонкҳо дар рӯйхати бонкҳои низомсоз ва рақобатпазир шомиланд. «...Дар шароити имрӯза зоҳиран амалкардҳои қарзӣ ва муносибатҳои қарзиро на танҳо дар сатҳи институтҳои молиявию қарзӣ, балки дар соҳаҳои саноат, сохтмон, кишоварзӣ ва хизматрасонӣ низ мушоҳида намудан мумкин аст» [4, с. 118].

Диаграммаи 2. Раддабандии қобилияти пардохтпазирии бонкҳои Тоҷикистон вобаста ба даромаднокии сармоя дар соли 2024 (%)

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои сомонаи расмии БМТ (https://www.nbt.tj).

Сармоя ҳамчун қисми асосии бонк маҳсуб ёфта, дар ҳар як бонк аз сарчашмаҳои гуногун ташаккул меёбад, ки як қисми он ба қисмати уҳдадориҳои бонк ва қисми дигари он ба воситаҳои худии бонк тақсим мегардад. Аз ҳамин хотир даромаднокии сармоя барои ҳар як бонк муҳим ва зарурӣ мебошад. Вобаста ба ин дар сатҳи низоми бонкии кишвар мо ин масъаларо раддабандӣ намуда, муайян кардем, ки дар зинаи аввал Бонки

Байналмилалии Тоҷикистон бо нишондоди 39%, дар ҷойи дуюм Бонки Эсхата бо нишондоди 23%, дар ҷойи сеюм Душанбе Сити Бонк бо нишондоди 15,5%, дар ҷойи чорум КВД ҶТ «Амонатбонк» бо нишондоди 14,4% ва дар ҷойи панҷум Бонки сармоягузорӣ ва қарзии Тоҷикистон ва Коммерсбонки Тоҷикистон бо нишондоди 12,9% ҷой гирифтаанд.

ХУЛОСА

Гуфтан мумкин аст, ки дар низоми имрӯзаи бонкӣ рақобат омили асосии расидан ба имкониятҳои нав ва мавқеъ пайдо намудан дар бозори бонкӣ мебошад, ки тавассути он бонк мавқеашро дар бозори бонкӣ боз устувортар мегардонад. Вобаста ба ин, барои баланд кардани шумораи бонкҳои пешсаф ва зиёд намудани сатҳи даромаднокӣ андешидани чорабиниҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

– Зиёд намудани ҳиссаи бонкҳои низомсози пуриқтидор дар сатҳи низоми бонкии кишвар бо назардошти баланд кардани қобилияти пардохтпазирии онҳо;

– Фароҳам овардани шароити рақобат барои иҷрои амалиёту хизматрасониҳои афзалиятнок дар сатҳи низоми бонкии кишвар бо ташаббуси мақомоти дахлдор;

– Зиёд намудани сатҳи даромаднокии бонкҳо вобаста ба баланд бардоштани қобилияти пардохтпазирӣ ва рақобатпазирӣ дар сатҳи низоми бонкӣ [6, с. 182];

– Маҳдудият дар амалиётҳои нақдӣ ва ба ҷойи он истифода намудани техника ва технологияҳои муосири иттилоотӣ ва дорои зеҳни сунъӣ;

– Қабули стратегияи ҷалби пасандозҳои аҳолӣ тавассути пешниҳоди хизматрасониҳои муосири электронӣ ва пардохтӣ.

АДАБИЁТ

1. Аҳадов И.Қ., Мирзоев А.М. Роҳҳои имконпазири коҳиш додани хавфи дороиҳои бонкӣ дар шароити имрӯза // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 4-2(34). – С. 98–106. – EDN UXKZNB.

2. Аҳадов И.Қ., Саераева Р.Ш. Модели устувории фаъолияти бонкӣ ва самаранокии дороиҳо // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2024. – № 2(52). – EDN MQRUIN.

3. Гаюров Г.Х. Влияние трудового потенциала в улучшении деятельности банковского сектора Республики Таджикистан // Вестник ТНУ. – 2015. – № 2/9(151). – С. 97–103.

4. Махшулов С.Ҷ. Хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 6-1. – С. 118–124. – EDN CEOMMW.

5. Махшулов С.Ҷ., Ахмедова Б. Механизмҳои асосии фаъолгардонии қарздиҳии низоми бонкӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 2(36). – С. 137–151. – EDN BYDSPR.

6. Махшулов С.Ҷ., Сандалов Ҷ.Р. Рушди низоми бонкӣ ва муносибатҳои қарзӣ дар шароити муосир // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 10-1. – С. 182–190. – EDN PGZAVX.

7. Невар К., Карпова И.Ф. Мониторинг финансового состояния организации // Научные идеи, прикладные исследования и проекты стратегий эффективного развития российской экономики: сборник статей. Образовательно-научный центр «Финансы». – Москва, 2016. – С. 350–354.

8. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник. – 6-е изд., испр. и доп. – Москва: ИНФРА-М, 2023. – 378 с.

9. Радковская Н.П. Маркетинг в коммерческих банках: учебное пособие. – СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2004. – 200 с.

10. Четыркина Н.Ю. Управление конкурентоспособностью организаций сферы услуг: учебное пособие. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2014. – 355 с.

11. Раҳимзода Ш. Ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисодиёти миллӣ: монографияи илмӣ. – Душанбе: «ЭрГраф», 2019. – С. 196.

12. Манбаи электронӣ. Сомонаи расмии БМТ: https://nbt.tj/tj/monetary_policy/maksad.php.

УДК:338

МЕХАНИЗМИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ ИСТЕҲСОЛИ МАСОЛЕҲИ СОХТМОНӢ ДАР ШАРОИТИ САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТ

Абдуҷабборзода Диларом Абдуҷабборовна
Унвонҷӯи кафедраи «Иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкорӣ» Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақолаи мазкур таҳқиқи масъалаи ташаккул ва татбиқи механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар шароити саноатикунонии босуръати иқтисоди миллӣ анҷом дода шудааст. Зарурати гузариш ба модели иқтисоди ба дониш ва навоварӣ асосёфта дар соҳаи саноати масолеҳи сохтмонӣ асоснок карда шудааст. Моҳияти мафҳумҳои «механизм», «механизми иқтисодӣ» ва «механизми рушди инноватсионӣ» таҳлил гардида, равишҳои гуногуни илмӣ муқоиса ва ҷамъбаст шудаанд. Муаллиф сохтори мантиқӣ-системавии механизмро пешниҳод намудааст, ки унсурҳои захиравӣ, ташкилӣ, молиявӣ, технологӣ, маркетингӣ ва институти давлатиро муттаҳид менамояд.

Калидвожаҳо: саноатикунонии босуръат, рушди инноватсионӣ, механизми рушди инноватсионӣ, саноати масолеҳи сохтмонӣ, рақобатпазирӣ, сиёсати давлатии инноватсионӣ, иқтисоди донишбунёд, иқтидори инноватсионӣ, кластерҳои саноатӣ, ҳамкории давлат ва бахши хусусӣ.

МЕХАНИЗМ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ В УСЛОВИЯХ УСКОРЕННОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ

Абдуджабборзода Диларом Абдуджабборовна
Соискатель кафедры экономики предприятия и предпринимательства, Таджикский национальный университет. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье проведено исследование вопросов формирования и реализации механизма инновационного развития производства строительных материалов в условиях ускоренной индустриализации национальной экономики. Обоснована необходимость перехода к модели экономики, основанной на знаниях и инновациях. Рассмотрена сущность понятий «механизм», «экономический механизм» и «механизм инновационного развития», проведено их сравнительное обобщение. Предложена логико-системная структура механизма, объединяющая ресурсные, организационные, финансовые, технологические, маркетинговые элементы и институт государства.

Ключевые слова: ускоренная индустриализация, инновационное развитие, механизм инновационного развития, промышленность строительных материалов, конкурентоспособность, государственная инновационная политика, экономика знаний, промышленные кластеры, государственно-частное партнёрство.

MECHANISM FOR THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF BUILDING MATERIALS PRODUCTION UNDER CONDITIONS OF ACCELERATED INDUSTRIALIZATION

Abdujaborzoda Dilarom Abdujabborovna
Applicant, Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship, Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the formation and implementation of a mechanism for the innovative development of building materials production under accelerated industrialization. The necessity of transitioning to a knowledge- and innovation-based economic model is substantiated. The essence of the concepts 'mechanism,' 'economic mechanism,' and 'mechanism of innovative development' is examined and comparatively generalized. A logical and systemic structure of the mechanism is proposed, integrating resource, organizational, financial, technological, marketing elements and the institution of the state.

Keywords: accelerated industrialization, innovative development, mechanism of innovative development, building materials industry, competitiveness, state innovation policy, knowledge economy, industrial clusters, public-private partnership.

МУҚАДДИМА

Дар шароти муосир яке аз омилҳои муҳими рушди инноватсионӣ ин саноатикунонии босуръати иқтисоди кишвар ба ҳисоб меравад, зеро соҳаи саноат барои як чанд масъалаи муҳими иқтисодию иҷтимоӣ, аз қабили таъмини рушди устувори иқтисодиёт, ташкили ҷойҳои нави корӣ, истеҳсоли молҳои рақобатпазир, зиёд кардани иқтидори содиротии мамлакат ва ниҳоят баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳолӣ нақши муҳим ва ҳалкунанда дорад.

Аз ин ҷост, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 26-уми декабри соли 2018 дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, ки «... бо дарназардошти аҳаммияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ пешниҳод менамоям, ки саноатикунонии босуръати кишвар ҳадафи чоруми миллӣ эълон карда шавад. Вобаста ба ин, зарур аст, ки то соли 2030 ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба 22 фоиз расонида шавад» [1, с. 6].

Ҷиҳати ноил гаштан ба мақсади саноатикунонии босуръати кишвар аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор стратегияву барномаҳои соҳавӣ, аз ҷумла Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии

Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 аз 27 майи соли 2020, №293 қабул гардид, ки: «мақсади он таъмин кардани рушди устувор ва рушди босуръати саноат тавассути диверсификатсияи он ва баланд бардоштани рақобат мебошад» [4].

Мавриди қайд мебошад, ки корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти худро дар доираи стратегия ва барномаҳои соҳавӣ ба роҳ монда, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатиро тадриҷан афзун менамоянд. Дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28-уми декабри соли 2023, қайд гардидааст, ки: «Бо дарназардошти аҳаммияти бузурги соҳаи саноат дар рушди минбаъдаи мамлакат, мо солҳои 2022-2026-ро «Солҳои рушди саноат» эълон намудем. Ҷиҳати амалисозии ин иқдом тайи ду соли охир дар кишвар беш аз 1200 коргоҳу корхонаи нави истеҳсолӣ бо 11 ҳазор ҷойи корӣ таъсис дода шудааст» [2, с. 12]. Илова бар ин, дар паёми хеш соли 2024 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин таъкид мекунанд: «... бо дараназардошти амалисозии ҳадафҳои пешбинигардида, то охири соли 2025-ум лоиҳаи Барномаи миёнамуҳлати рушд барои солҳои 2026-2030 – ро таҳия ва ба Ҳукумати мамлакат пешниҳод намояд. Дар ҳуҷҷати мазкур ба масъалаҳои рушди сармояи инсонӣ, тақвияти иқтидорҳои истеҳсолӣ ва истифодаи технологияҳои муосир, ташкили истеҳсоли молу маҳсулоти рақобатнок бо арзиши баланди иловашуда, пайванди илм бо истеҳсолот ва ташаккул додани иқтисоди ба дониш ва ихтироъкориву навоварӣ асосёфта таваҷҷуҳи аввалиндараҷа зоҳир карда шавад» [3, с. 6].

Қобили қайд аст, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар консепсияву стратегияҳои давлатӣ ва барномаҳои рушд бештар ба иқтисодиёти ба донишгу навоварӣ, технологияҳои муосири инноватсионӣ, пайванди илм бо истеҳсолот, тақвияти иқтидорҳи истеҳсолӣ ва самаранок истифода намудани онҳо, махсусан, фаъолияти инноватсионӣ диққатӣ махсус равона намудааст.

Мувофиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дар марҳилаи нави рушд дар назди ҷумҳурӣ се вазифаи асосӣ меистад, ки яке аз онҳо таъмини рушди устувор бавоситаи диверсификатсия ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ буда, яке аз тадбирҳои асосӣ баҳри иҷрои ин вазифа таъмини суръати нисбатан баланди рушди саноат нисбат ба соҳаҳои дигари иқтисодиёт ва зиёд намудани ҳиссаи он дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии мамлакат ба шумор меравад.

Мақсади асосии амалигардонии саноатикунонии босуръат дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ин пеш аз ҳама ташаккул додани санотати миллии рушдёфта, рақобаттавон ва вобасата ба он ба сатҳу сифати нисбатан нав баровардани иқтисоди миллӣ мебошад, инчунин, беҳтар гардонидани сатҳи зиндагии аҳолӣ аст. Мақсади мазкур дар паст намудани вобастагии кишвар аз воридоти маҳсулоти ниёзи аввал, бо техникаю технологияҳои гуногуни мусоир таъмини соҳаҳои воқеии иқтисодиёт, тақвияти иқтидорҳои содиротӣ ва таъмини диверсификатсияи (гуногунсамти) истеҳсоли ватанӣ нақши ҳалкунанда дорад.

Бо назардошти талаботи муносибатҳои бозорӣ ва пешрафти илму техника Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабули Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2030-ро ҳамчун ҳуҷҷати рушди иқтисодиёти миллӣ зарур мешуморад. Дар Стратегияи миллии рушд қайд шудааст, ки ҳадафи чоруми рушд – саноатикунонии босуръат бояд ба таври рӯзафзун ҷараён гирифта, ба дастовардҳои инноватсионӣ ноил гардад.

Низомова Т.Д. - иқтисоддони тоҷик дар ин маврид чунин зикр мекунад, ки: «саноатикунонӣ нақши асосиро дар инкишофи хоҷагии халқ ва таъмини рушди иқтисодиёт, беҳтар гардонидани дараҷаи некуаҳволии моддию сифатии аҳолӣ, тараққии соҳаҳои ғайрисаноатӣ, таъмини бехатарӣ ва суботи иқтисодиёт, инчунин, барои афзунгардонии суръати тараққиёти иқтисод эҷоди шароит фароҳам меоварад» [21, с. 135]. Аммо бо вуҷуди ин бояд қайд намуд, ки дар равандҳои саноатикунонии босуръати мамлакат то ҳол баъзе муаммову масъалаҳое мавҷуд мебошанд, ки онҳо ҳаллу фасли худро пурра пайдо накардаанд. Ба ин масъалаҳо пеш аз ҳама дараҷаи нисбатан пасти рақобаттавонии маҳсулот ва гуногунсамтии он, қисман норасоии маблағҳо ба соҳаи саноати масолеҳи сохтмонӣ, пурра таъмин набудан ба кадрҳои баландихтисос, техника ва технологияҳои инноватсионӣ, надоштани мавқеи устувор дар бозори ҷаҳонӣ ва ғайра шомил мебошанд.

Аз ин рӯ, таъсиси корхонаҳои нав, ворид намудан ва истифодаи васеи техника ва технологияҳои муосири инноватсионӣ, баланд бардоштани маърифати техникӣ-молиявӣ ва рақобатнокӣ дар бозор, қобилияти идоракунии рушди устувори инноватсионӣ, омодасозии кадрҳои ҷавобгӯ ба талаботи замон яке аз омилҳои асосии ноил шудан ба ҳадафҳои рушди устувори инноватсионии мамлакат ба ҳисоб меравад.

Қодиров Ф.А. дар ин хусус чунин қайд менамояд: «Рушди фаъолияти инноватсионӣ бо омилҳои ташкилӣ, истеҳсолӣ, маркетингӣ, молиявӣ ва иттилоотӣ алоқамандӣ дорад. Дар асоси ин метавон гуфт, ки фаъолияти инноватсионӣ ҳамчун омили асосии татбиқи сиёсати босуръати саноатикунонӣ ва механизми мураккаб, шароити мусоидро тақозо мекунад» [14, с. 163]. Албатта, мо ба ақидаи муҳақиқи болозикр розӣ буда, ҳаминро гуфтанием, ки дар шароити имрӯза бе таъсири омилҳо механизми идоракунии рушди инноватсионии корхонаҳои саноатӣ, махсусан истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ такмил ёфта наметавонад.

Вобаста аз ин, мо бояд роҳу василаҳое пайдо намоем, ки таъмини самаранокии фаъолияти механизми инноватсиониро амалӣ намояд. Қобили қайд мебошад, ки яке аз омилҳои рушди устувори инноватсионии корхонаҳои саноати истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ ташаккул ва самаранок истифода намудани иқтидори инноватсионии онҳо аст.

Олими дигар Муқимова Н.Р. дар таҳқиқоти худ чунин мегуяд, ки: «....барои баланд бардоштани самаранокӣ ва фаъолсозии фаъолияти инноватсионии корхонаҳои соҳаи саноат, онҳо бояд сиёсати инноватсионӣ дошта бошанд. Онҳо бояд мақсадҳо, афзалиятҳои рушди илмӣ-инноватсионӣ, фаъолият, роҳҳо ва воситаҳои расидан ба онҳоро муайян намоянд» [19, с. 55].

Барои рушди истеҳсоли молу маҳсулоти ватанӣ маҳз соҳибкорон бо ҷорӣ намудани инноватсия, алалхусус ворид ва истифодаи технологияҳои муосир, ҷалби мутахассисон ба кор ва идораи истеҳсолот метавонанд дар рушди босуботи иқтисоди миллӣ саҳм гузор гузоранд.

Омӯзиш ва таҳлили низоми инноватсионии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллӣ ва пешниҳодҳои муфид ҳамчун воситаи асосии методологӣ на танҳо ба ташкилоту корхонаҳо ва кору хизматрасониҳо, балки ба муҳити инноватсионии онҳо низ таъсири мусбат мерасонад. Аз нигоҳи Султонов З.С.: «...муҳити инноватсионӣ ва

инфросохтори инноватсонӣ ҳамчун пайвасткунандаи робитаи байни илму техника, низоми таълим, истеҳсолот, истеҳсоли баландтехнологӣ ва ба бозор фиристодани он амал мекунад» [27, с. 24].

Дар илми иқтисоди ватанӣ масъалаҳои ташаккул ва рушди фаъолияти инноватсионӣ дар корҳои як қатор олимону мутахассисон баррасӣ шудаанд. Ба андешаи Абдуқодирова Х.А. «...айни замон фаъолияти инноватсионии корхонаҳо бо чунин мушкилот дучор мегардад: нарасидани маблағ ва вазъи молиявии корхонаҳои инноватсионӣ; маоши ночиз дар соҳаи илм ва маориф; қафомонда ва ноустувор будани муҳити рақобат барои фаъолияти инноватсионии корхонаҳо; нарасидани кормандони таҳсилкарда ва кадрҳои ҳирфаӣ ва дигар вазифаҳо» [5, с. 122].

Хошимзода Х.Х. - муҳақиқи дигари ватанӣ зикр менамояд, ки: «...ҳангоми ташаккули сохтори инноватсионӣ байни секторҳои давлатию хусусии иқтисодиёт, байни марказҳои илмии давлатӣ ва сохторҳои соҳибкории тиҷоратӣ бояд ҳамкории зич ба амал бароварда шавад. Дар ин самт нақши давлат дар таъмини ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии инфрасохтори инноватсионӣ муҳим аст» [31, с. 29].

Ба андеши олими дигари ватанӣ Файзуллоев М.Қ. «...дар шароити Тоҷикистон бо мақсади рушди инноватсионии соҳибкории хурд муносибатҳои зеринро амалӣ гардонидан мумкин аст: ташкили курсҳо барои омода сохтани кадрҳои соҳибкории хурди инноватсионӣ, таъсиси сохторҳое, ки ба фаъолияти инноватсионӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат мекунанд (таъсиси марказҳои илмӣ ё шаҳракҳои илмӣ дар манотиқи алоҳида), ҳавасманд намудани субъектҳое, ки дар соҳаи илм ва саноат фаъолият мебаранд ва муҳайё намудани муҳити мусоиди инноватсионӣ барои инкишофи онҳо, муқаррар намудани супоришҳои давлатӣ барои корхонаҳои калони илмӣ ва истеҳсолӣ дар бобати оптимизатсияи фаъолияти инноватсионӣ бо шартҳои фоидаовар барои иҷрокунандагон. Дар иқтисодиёти Тоҷикистон ҳавасмандгардонии таъсиси марказҳои "соҳибкории инноватсионӣ", "бизнес-инкубаторҳо", "технопаркҳо", "паркҳои илмӣ-технологӣ", "марказҳои инноватсионӣ-технологӣ" ва ғайра, ки ба болоравии фаъолияти инноватсионии корхонаҳо равона гардидаанд, мувофиқи мақсад аст» [29, с. 50].

Албатта, андешаҳои олимони соҳа барои пешрафт ва рушди потенсиали инноватсия ва ташаккули механизмҳои рушди инноватсионии корхонаҳои саноатӣ таъсири мусбат расонида, ҳар як назария системанокии рушди инноватсионии соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиро ифода мекунад. Инчунин, назарияи олимони соҳаи иқтисодиёт ҳамчун механизм ва методологияи такмилдиҳии соҳаҳои саноат ва рушди бемайлони инноватсионии он мебошад.

Бояд қайд намуд, ки саноатикунонии босуръати кишвар дар асоси истифодаи оқилонаи самтҳои муҳими соҳаи саноат амалӣ карда мешавад. Ба самтҳои асосии рушди соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон коркарди пурраи захираҳои зеризаминӣ, пахта, пилла, пӯст, пашм, меваю сабзавот, алюминий ва истеҳсоли маҳсулоти сохтмонӣ, хӯрокворӣ шомил мебошанд. Зеро коркарди пурраи маҳсулоти дар мамлакат мавҷудбуда ва истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунанда ва ба содиротнигаронидашуа ба рушди саноати миллӣ, алалхусус, саноати истеҳсоли маҳсулоти сохтмонӣ мусоидат менамояд.

Қобили қайд аст, ки дар замони ҳозираи рушди иқтисоди миллӣ, ки бо равандҳои саноатикунонии босуръат тавсиф ёфтааст, махсусан дар самти истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ таҳкиму гузтариши заминаҳои инноватсионӣ аҳамияти махсус пайдо менамояд. Аз ин рӯ, омӯзиш ва баррасии масъалаи механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар шароити саноатикунонии босуръат хеле муҳим ва зарурӣ мебошад, ки дар идомаи таҳқиқот мехоҳем ба асосҳои назариявии механизм, механизми инноватсионӣ ва механизми рушди инноватсионии саноат диққати махсус равона созем.

Бояд гуфт, ки дар самти татбиқи механизми рушди инноватсионӣ дар соҳаи саноат олимони зиёди хориҷию ватанӣ таҳқиқотҳо анҷом додаанд, ки онҳо ба рушди технологияҳои нав, ворид намудани маҳсулоти воридотивазкунанда ва баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот равона шудаанд.

Бояд қайд намуд, ки дар адабиёти илмӣ доир ба моҳияти иқтисодии «механизм» равишҳои гуногун ҷой доранд. Пеш аз ҳама ёдовар шудан лозим аст, ки истилоҳи «механизм» аз калимаи юнонии (mechane) гирифта шуда, маънои воситаро дорад. Бояд гуфт, ки дар адабиёти илмӣ муддати тулонӣ истилоҳи механизм асосан аз ҷиҳати техникии мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. «Механиз – ин низоме, ки барои табдил додани ҳаракати як ё якчанд ҷисмҳо ба ҳаракати зарурии дигар ҷисмҳо пешбинӣ шудааст» [23, с. 956]. Вобаста ба фаъолияти низоми иқтисодиву иҷтимоӣ дар адабиёти илмӣ аз ҷониби олимони соҳавӣ ҳоло истилоҳи «механизм» бо истифода аз равишҳои зерин пурра ё такмил дода шудааст.

Дар таҳқиқоти худ С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова «истилоҳи "механизм"-ро ҳамчун сохтори дохилӣ ва низоми унсурҳо маънидод менамоянд, ки дар амалигардонии амалиёт ширкат меварзад». Ба ақидаи онҳо «механизм - ин системае мебошад, ки тартиби фаъолият ва пайдарпаии равандҳоеро муайян месозад, ки дар ниҳоят як амалӣ мукаммал ҷиҳати ба даст овардани натиҷаҳои мушаххас ба вуҷуд меояд» [33, с. 56].

Муҳақиқони дигари хориҷӣ Ф.Л. Бык, В.Г. Китушин механизмро чунин таъриф медиҳанд: «механизм ҳамчун табдили ҷории «вурудӣ» ба «баромад» ба воситаи як низоми дорои таркиб ва алгоритми маълум мебошад» [7, с. 125]. В.В. Лопатин, Л.Е. Лопатина мафҳуми «механизм»-ро бо чунин тарз шарҳ медиҳанд: «он маҷмӯи равандҳое мебошад, ки дар асоси онҳо ягон падидаи муайян барои беҳтаргардонии фаъолият руйи кор оварда мешавад» [33, с. 112]. Инчунин, аз назари Н.Н. Моисеев, «механизм - ин низоми расмиётҳо ва амалияҳое мебошад, ки қарор ва ё қоидаи қабули онро шакл медиҳанд» [13, с. 84].

Тавсифи аз нигоҳи иқтисодӣ мукаммалтари мафҳуми "механизм" аз тарафи В.В. Свечникова оварда шудааст: «механизм – ин маҷмӯи шаклҳо, усулҳо ва тадбирҳои дорои махсусиятҳои ташкилию иқтисодӣ, ки ба низоми истеҳсолӣ ҷиҳати пайваста фаъолият намудан, имконият медиҳанд» [25, с. 111].

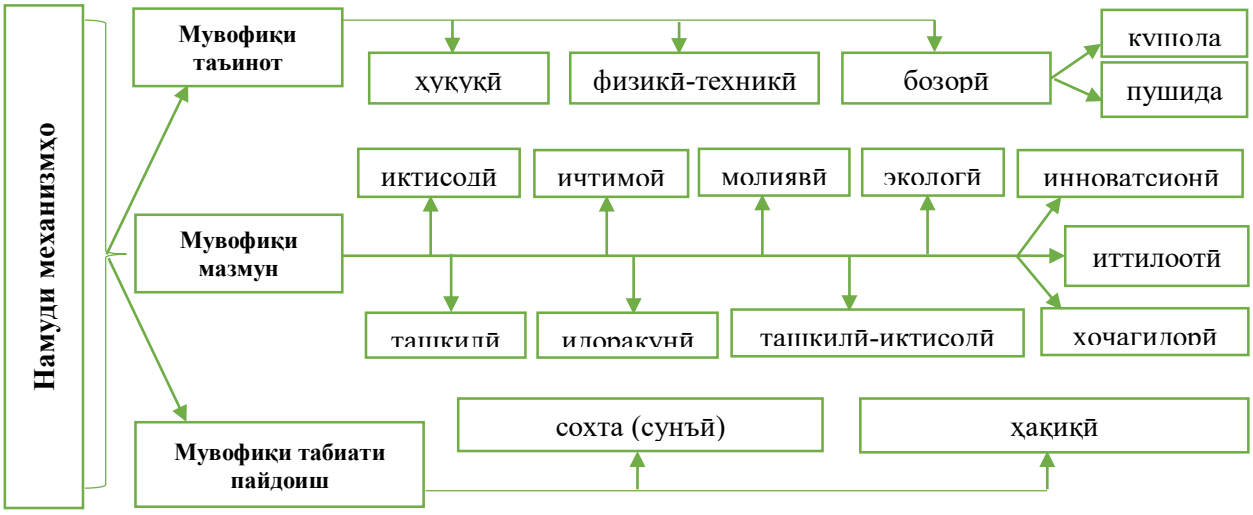
МАВОДҲО ВА УСУЛҲО

Тадқиқот бо истифода аз усулҳои таҳлили назариявӣ ва муқоисавӣ-таҳлилӣ, таҳлили системавӣ ва синтез, инчунин усули ҷамъбасти адабиётҳои илмии иқтисодшиносони ватанӣ ва хориҷӣ анҷом дода шудааст. Барои муайян кардани моҳияти мафҳумҳои «механизм», «механизми иқтисодӣ» ва «механизми рушди инноватсионӣ» равишҳои 8 муаллифи хориҷӣ ва ватанӣ муқоиса ва ҷамъбаст гардиданд (Ҷадвали 1). Сарчашмаҳои таҳлил - Паёмҳои Президенти

Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018, 2023 ва 2024, Стратегияи миллии рушди ҶТ то соли 2030, Барномаи саноатикунонии босуръат барои солҳои 2020–2025 ва тадқиқотҳои академикони иқтисодиёт мебошанд.

НАТИҶАҲО

Бояд қайд намоем, ки омӯзиш ва таҳқиқи моҳияти сохтори механизм бидуни таснифи намудҳои он, ғайримумкин мебошад. Омӯзишу баррасии адабиёти илмии мавҷуда имкон дод, ки ҷудо намудани самтҳои асосии таснифи механизмҳо дар фаъолияти молиявӣ-иқтисодӣ амалӣ гардад (Расми 1).

Расми 1. Таснифи механизмҳои иқтисодӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [8, с. 95; 13, с. 100; 25, с. 111]

Аз омӯзиши маълумотҳои расми 1 муайян карда мешавад, ки дар доираи фаъолияти хоҷагидорӣ механизмҳои гуногун истифода мешаванд, нишон медиҳад. Бояд ҳаминро қайд намуд, ки субъектҳои хоҷагидорро зарур аст, ки дар ҷараёни фаъолияти иқтисодӣ барои расидан ба ҳадафҳои хеш механизмҳои гуногунсамтаро муттаҳид намуда, механизмҳои соддаро ба низомҳои мураккаб мубадал гардонад. Илова бар ин, механизмҳои муракаб метавонанд рақобатнокии фаъолиятро боз ҳам мукаммалтар гардонад ва нисбати рақибон дар бозор муваффақтар кору фаъолият намояд.

Вобасата ба омӯзиши равишҳои пешниҳодгардида аз ҷониби муаллифон, дар шарҳи истилоҳи “механизм” як норасоии муҳми муштарак ба чашм мерасад, ки он набудани мақсади дақиқ аст, ки амалиёт, падида ё қарор ба самти он равона шудааст.

Зикр намудан ба маврид аст, ки дар илму тадқиқот равиши бештар паҳншуда барои дақиқ намудани мафҳуми «механизм» ин фаҳмиши он ҳамчун маҷмӯи муайян (қонунҳо, ҳуқуқ, равандҳо, сохторҳо, ҳолатҳо, захираҳо, усулҳо, шаклҳо, қисматҳо ва воситаҳо) мебошад, ки бо кӯмаки он равандҳои муайян ба роҳ монда мешаванд. Дар ҷадвали 1 шарҳи истилоҳи механизм ва механизми иқтисодӣ нишон дода шудааст.

Ҷадвали 1. - Таърифҳои истилоҳи «механизм» ва «механизми иқтисодӣ» дар сарчашмаҳои илмии иқтисодӣ

Муаллиф	Шарҳи истилоҳи механизм ва механизми иқтисодӣ
Д.А.Новиков [22, с. 118]	Механизм – ин низом, дастгоҳ ё тарҳе, ки тартиби ягон намуди фаъолиятро муайян мекунад; Механизми иқтисодӣ – ин маҷмӯи қоидаҳо, қонунҳо ва тартиботе, ки ҳамкории иштирокчиёни низоми ташкилотро танзим менамояд.
Т. Ф. Ефремова [11, с. 56]	Механизм - ин маҷмӯи ҳолатҳо ва равандҳое, ки аз онҳо ягон ҳодисаи физикӣ, химиявӣ, физиологӣ ва ғайра ташаккул меёбад.
Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева [24, с. 254]	Механизми иқтисодӣ – ин маҷмӯи сохторҳои ташкилотӣ, шаклҳои мушаххас ва усулҳои идоракунӣ, инчунин меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки бо ёрии онҳо қонунҳои иқтисодии амалкунанда дар шароити мушаххас амалӣ мегарданд.
А. Ю. Чаленко [32, с. 30]	Механизми иқтисодӣ – ин маҷмӯи захираҳои иқтисодии ҳампайвасту ҳамтаъсиркунанда ва усулҳои пайваст кардани онҳо мебошад.
А. С. Кульман [17, с. 81]	Механизм – ин маҷмӯи муайяни пайдарпайии ҳодисаҳои иқтисодӣ мебошад. «Механизми иқтисодӣ ё аз табиати ҳодисаи ибтидоӣ муайян мешавад, ё аз натиҷаи ниҳоии силсила ҳодисаҳо» ва «унсурҳои таркибии механизм ҳамеша ҳодисаи ибтидоӣ, ҳодисаҳои ниҳоӣ ва тамоми равандеро, ки дар фосилаи байни онҳо сурат мегирад, дар бар мегиранд».
В. Столяров, Л. Васечко [26]	Механизми иқтисодӣ – ин маҷмӯи усулҳо ва воситаҳои таъсиррасонӣ ба равандҳои иқтисодӣ ва танзими онҳо мебошад.
Е.В. Шестакова [34, с. 21]	Механиизм – ин маҷмӯи усулҳо ва воситаҳоест, ки амалӣ шудани фаъолияти самаранок ва рушди низоми иҷтимоию иқтисодиро бо дарназардошти сохтори дохилӣ ва хусусиятҳои фаъолияти он таъмин мекунанд.

О.В. Деревянко [10, с. 99]	Механизми иқтисодӣ – ин тарзи фаъолияти низоми хоҷагидорӣ мебошад, ки асоси он маҷмӯи муайяни муносибатҳои истеҳсолӣ қарор дорад.

Ба андешаи муаллиф, механизм – ин маҷмӯи элементҳо ва васоитҳоест, ки дар муттаҳидӣ ҷиҳати амалӣ намудани раванд, мақсад ё фаъолияти мушаххаси иқтисодӣ барои самаранок истифода намудани захираҳои таббиию иқтисодии мавҷуда хизмат менамоянд. Механизми иқтисодӣ бошад – ин маҷмӯи унсурҳо (қонунҳо, бозорҳо, нарх, пешниҳод, тақсимот, ҳавасмандгардонӣ) мебошад, ки фаъолияти иқтисодиро дар давраи муайян танзим мекунад.

Тибқи муқоисаи шаклҳои мухталифи механизмҳо дар иқтисодиёт ва вазифаҳои рушди инноватсионӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки механизми рушди инноватсионӣ назар ба он механизмҳое, ки дар расм оварда шудаанд, сохтори мураккабтар дорад. Зикр кардан ба маврид аст, ки то имрӯз дар адабиёти иқтисодӣ муносибати ягонаи консептуалӣ ба тафсири истилоҳи «механизми рушди инноватсионӣ» ташаккул наёфтааст.

Дар рафти таҳқиқоти манбаъҳои мавҷудаи илмӣ имконият ба вуҷуд омад, ки якчанд равишҳои муайян ба шарҳи “механизми рушди инноватсионӣ” ҷудо карда шаванд.

Дар таҳқиқоти илмии худ В.А. Колоколов: «механизми инноватсиониро ҳамчун шакли ташкилии иқтисодии амалӣ намудани фаъолияти инноватсионӣ ва мусоидат ба он, ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли инноватсионӣ, инчунин воситаи таҳрик ва танзими фаъолияти соҳибкорӣ» [15, с. 125] маънидод менамояд.

Вобаста ба андешаи В.А. Колоколов, дар таҳқиқоти илмии хеш Ю.С. Глазкова бо номи «Ташаккули механизми рушди инноватсионии корхонаи саноатӣ» мафҳуми механизми инноватсиониро чунин маънидод мекунад: «механизми инноватсионӣ – ин маҷмӯи унсурҳои ба ҳам алоқаманд ва ҳамгирое, ки хусусияти ташкиливу техникӣ ва иқтисодӣ доранд (навовариҳо, кадрҳо, техника ва технология, таъминоти иттилоотӣ ва ғайра), инчунин қоидаҳо ва тартиби амалҳоеро дар бар мегиранд, ки барои ташаккул, татбиқ, ҷараён, назорат ва танзими равандҳои инноватсионӣ мусоидат менамоянд» [9, с. 18]

Бояд қайд намуд, ки бо вуҷуди асоснокии илмӣ, равишҳои пешниҳодгардида дорои як камбудӣ мебошанд. Муаллифон мафҳумҳои «механизми рушди инноватсионӣ» ва «механизми инноватсионӣ»-ро ба ҳам монанд маънидод мекунанд, ки ба андешаи мо, нодуруст аст. Зеро ки ин ду истилоҳ мазмуни мухталифро дар равандҳои рушди иқтисодӣ инъикос мекунанд.

Муҳақиқи дигар В.В. Свечникова дар кори таҳқиқотии худ механизми рушди инноватсиониро чунин муайян менамояд: «Механизми рушди инноватсионӣ ҳамчун маҷмӯи унсурҳои мутақобилан таъсиррасон ва дар ҳамбастагӣ қарордошта, ки як воҳиди ягонаи сохториро ташкил медиҳанд» [25, с. 114]. Ин таъриф то андозае нопурра аст, зеро хусусият, табиат, ҳадаф ва вазифаҳои рушди инноватсионии субъектҳои хоҷагидорро ба назар намегирад.

Вобаста ба равишҳои дар боло омӯхташуда муаллиф механизми рушди инноватсиониро чунин таъриф мекунад: механизми рушди инноватсионӣ маҷмӯи усулҳо ва воситаҳои иқтисодиест, ки барои ташаккул ва татбиқи технологияҳои нав, ташкил ва беҳтарсозии равандҳои истеҳсолӣ, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва ноил шудан ба самаранокии истеҳсолот равона карда шудааст.

Бояд ҳаминро зикр намуд, ки барои самаранокии ташаккули механизми рушди инноватсионӣ як қадор принсипҳо вобаста аст, ки дар асоси он бунёд мегардад.

Принсипҳои умумии бунёди механизми оқилонаи фаъолияти субъектҳои хоҷагидор (ба мисли принсипҳои мувофиқат, фаъолсозӣ, мутамарказ, тағйирпазирӣ) аз ҷониби А.А. Богданов пекаш гардидааст [6, с. 156], ки татбиқи онҳо дар омодасозии механизмҳо зарур мебошанд.

Бо дарназардошти хусусиятҳои рушди инноватсионии субъектҳои хоҷагидор, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки номгӯйи принсипҳое, ки аз ҷониби А.А. Богданов ҳамчун принсипҳои умумӣ барои ҳамаи механизмҳои фаъолияти ташкилот пешниҳод гардидаанд, ба такмил ва навсозӣ ниёз доранд. Тибқи омӯзишу баррасии корҳои таҳқиқотии иқтисоддонон, ба монанди Р.А. Фатхутдинов, С.Б. Гальперин, Ю.П. Анискин, Ю.С. Глазкова ва дигарон, мо номгӯйи принсипҳои дар боло зикршударо бо принсипҳои тавозунӣ, тезонидан, пайдарҳамӣ, мутобиқшавӣ ва самаранокии иқтисодӣ такмил медиҳем.

Муҳақиқон А.А. Трифилова, В.В. Свечникова, В.А. Колоколов, Ю.С. Глазкова, И.А. Кузовлева, С.Г. Кузнецов, О.Г. Кураленко дар корҳои илмии хеш ба масъалаи сохтани механизми рушди инноватсионии субъектҳои хоҷагидор мароқ зоҳир намудаанд.

Бояд қайд намоем, ки тадқиқоти В.А. Колоколов дар бораи механизми рушди инноватсионии корхонаи саноатӣ дорои аҳамияти амалӣ мебошад. Муаллиф дар ин механизм таваҷҷуҳи бештар ба ҷузъи молиявӣ, таҳия ва ҷорӣ кардани навовариҳо, вариантҳои гуногуни ташкил намудани фаъолияти инноватсионӣ равона намудааст.

Дар баробари натиҷаҳои мусбатӣ механизми пешниҳоднамудаи инноватсионӣ ба андешаи мо, он дорои як қатор норасоиҳо, аз қабили набудани нақшаи мантиқӣ-сохторӣ барои пайваст кардани ниёз ба инноватсия бо натиҷаҳои мушаххас; қаноатмандӣ танҳо ба навовариҳои техникӣ ва технологӣ ва беэътиноӣ ба ҷузъи захиравии рушди инноватсионӣ мебошад.

Саҳми назаррси худро И.А. Кузовлева, С.Г. Кузнецов, О.Г. Кураленко дар рушди механизми инноватсионии соҳаи саноат гузоштаанд. Дар механизми пешниҳоднамудаи онҳо диққати махсус ба танзими давлатӣ ва минтақавии фаъолияти инноватсионӣ дода шудааст. Дар баробари ин, ба андешаи мо механизми пешкашнамудаи онҳо дорои чунин норасоиҳо мебошад:мавҷуд набудани нишондиҳандаҳо ҷиҳати баҳодиҳии самаранокии механизм;

- қаноатмандӣ ба ду шакли навовариҳо;
- беэътиноӣ ба дигар намудҳои навовариҳо (ташкилӣ, идоракунӣ, иҷтимоӣ ва ғ.).

Ба андешаи мо, ҳеҷ яке аз механизмҳои баррасишуда наметавонанд пурра татбиқи модели рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмониро таъмин намоянд ва ба ин бахши муҳими иқтисоди миллӣ имкон диҳад, ки дар шароити рақобати бозор беҳтар фаъолият намоянд.

Жиц Г.И. дар таҳқиқоти худ доир ба иштироки давлат дар амалишаваии механизми инноватсионӣ чунин қайд намудааст: «Механизми иштироки давлат дар ташаккули иқтисоди инноватсиониро метавон ба ду гурӯҳ - мустақим ва ғайримустақим қисмат намуд. Таносуби байни онҳо аз вазъи иқтисодии кишвар ва консепсияи интихобнамудаи танзими давлатии вобаста ба он – бо такя ба бозор ё таъсири марказонидашуда вобаста мебошад» [12, с. 134].

Муҳақиқони ватанӣ Мирсаидов А.Б., Муртазоев О.Қ. масъалаи такмили механизми инноватсионии рушди саноати минтақавиро мавриди омӯзиш қарор додаанд. Ба андешаи онҳо «барои рушди самараноки саноат, механизми инноватсионӣ бояд ба шароити иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва захираҳои мавҷудаи минтақа мутобиқ карда шавад. Илова бар ин, зикр мекунанд, ки ҳамкории муассир байни корхонаҳо, муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва мақомоти давлатӣ барои ташаккули муҳити мусоиди инноватсионӣ зарур мебошад» [18, с. 42].

Доктории илмҳои иқтисодӣ, профессор Файзуллоев М.Қ. яке аз олимони соҳаи инноватсия чунин қайд мекунад: «механизми сохтории бузурги ташкилот ва идоракунии низоми миллии инноватсионии Тоҷикистон, ки инфрасохтори таҳқиқотӣ, таълимӣ-кадрӣ, молиявӣ-қарзӣ ва иттилоотӣ-машваратиро дар бар мегирад, бояд ташаккул дода шавад» [28, с. 212].

Муртазоев О.Қ. дар таҳқиоқоти худ чунин дарҷ мекунад, ки: «... пас, ҳамтаъсирии ботартиби унсурҳои иқтидори инноватсионӣ, инчунин таъсири ҳамгирои онҳо ба равандҳои такрористеҳсолии низоми саноатӣ, ба механизми рушди иқтидори инноватсионӣ ва табдил додани онҳо ба қисми фаъоли равандҳои такрористеҳсолӣ мубаддал мегардад. Дар ин раванд, онҳо бевосита дар бавуҷудоварии молу хизматҳо, ҷамъоварии ҳамаи шаклҳои сармоя, аз ҷумла рушди сармояи зеҳнӣ, ки таввасутии ҳамгироии дониш, навовариҳо ва дигар захираҳои молиявию моддӣ сурат мегирад, иштирок меварзанд» [20, с. 99].

Пажуҳишгари дигари ватанӣ Холзода Б.К. чунин қайд мекунад: «...механизми ҳамкории корхонаҳои минтақавии саноати масолеҳи сохтмонӣ дар шакли иттиҳодияи кластерӣ имкон медиҳад робитаҳои мутақобилаи байни унсурҳои сохторӣ самаранок ҷобаҷо гузошта шавад ва ба таври фаврӣ ба тағйиротҳои вазъи бозорӣ, ки дар муҳити берунии минтақа ба вуҷуд меоянд, аксуламал намояд» [30, с. 126].

Илова бар ин, ӯ қайд мекунад, ки: «дар ташаккулёбии механизми рушди инноватсионии корхонаҳои масолеҳи сохтмонӣ нақши асосӣ ба давлат тааллуқ дорад, ки дар як вақт ба сифати қонунгузор, ташкилкунанда, маблағгузор ва ҳавасмандкунанда, яъне институти барои рушди инноватсионӣ масъул баромад мекунад. Бо ёрии қонунҳо ва қоидаҳо давлат метавонад дар амалигардонии фаъолияти инноватсионӣ тағйиротҳои муайянро фаъол гардонад. Таҳлилҳо нишон доданд, ки ташаккулёбии асосҳои фаъолияти инноватсионии корхонаҳои масолеҳи сохтмонӣ аз чораҳои мушаххаси ҳавасмандкунандаи давлатӣ вобаста аст. Ҳавасмандкунии давлатии фаъолияти инноватсионӣ яке аз самтҳои афзалиятноки рушди тамоми иқтисодиёти кишварҳои ҷаҳон ба ҳисоб меравад» [30, с. 133].

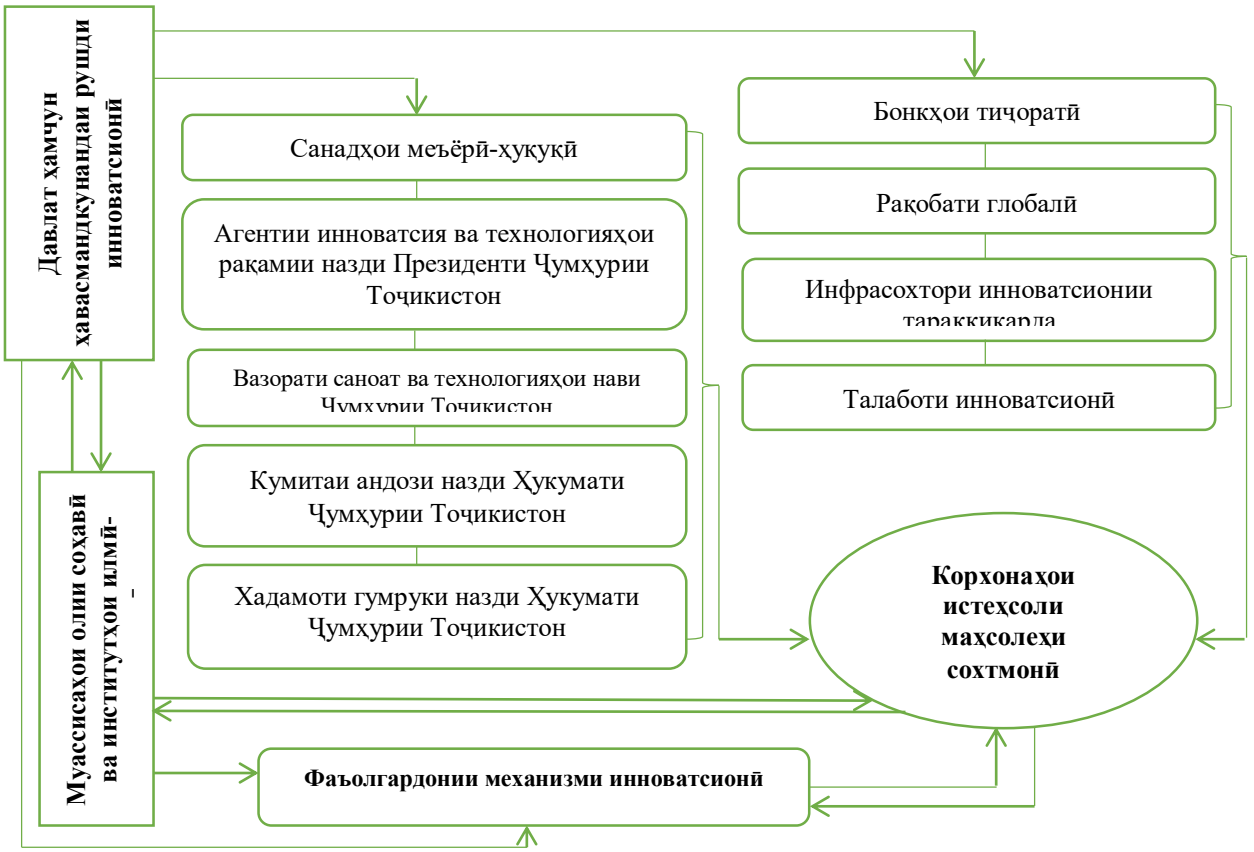
Муҳақиқони дигари ватанӣ Комилов С.Ҷ., Мирзоева Е.Ш. чунин нуқтаи назар доранд: «механизми инноватсионӣ бояд сиёсати фаъолонаи давлатро дар танзими иқтисоди бозорӣ, аз ҷумла: ташкили минтақаҳои инноватсионӣ, дастгирии соҳибкорон ва татбиқи сиёсати андозиву сармоягузории таҳрезишударо дар бар гирад» [16, с. 56].

Қайд кардан зарур аст, ки таъмини рушди босифати соҳаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ бе тағйиротҳои ҷиддӣ, ки пеш аз ҳама, дар ташкили шароит ва идоракунии самараноки рушди инноватсионӣ ифода меёбад, ғайриимкон мебошад. Бинобар ин, зарурати коркарди механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ пеш меояд, ки имкон медиҳад истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир фаъол гардонида шавад, сари вақт ҷорикунии технологияҳои муосир тезонида шавад ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ ва ашёӣ ба роҳ монда шавад, мавқеи худ чӣ дар бозори дохилӣ ва чӣ бозори берунӣ беҳтар карда шавад (Расми 2).

Қайд кардан зарур аст, ки назарияҳои олимони тоҷик бештар ба самтҳои зерин, аз қабили мутобиқсозии механизмҳои хориҷӣ ба шароити миллии Тоҷикистон, дастгирии давлатӣ ва муҳити ҳуқуқӣ, рушди кадрҳо ва инфрасохтори инноватсионӣ, механизми молиявӣ, грантҳо ва маблағгузории устувор равона карда шудаанд.

Тибқи омӯзиш ва баррасии масъалаи механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар шароити саноатикунонии босуръати кишвар мо чунин талаботи асосиро барои сохтани механизми рушди инноватсионии саноати истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ пешниҳод менамоем:

- ✓ механизм бояд ҳамчун нақшаи дақиқи мантиқӣ-сохтории соҳаи махсус пешниҳод шавад (аз муайян кардани ниёз то ҳисоб кардани нишондиҳандаҳои самаранокӣ).
- ✓ дар баррасии навовариҳо тамоми соҳаҳои фаъолияти субъект (техникӣ, технологӣ, ташкилӣ, идоракунӣ ва ғ.) ба назар гирифта шаванд.
- ✓ равиши захиравӣ бояд асоси сохтани механизм ба назар гирифта шавад.
- ✓ ҷорӣ намудани нишондиҳандаҳои миқдорӣ барои арзёбии эҳтиёҷ ва натиҷаҳои татбиқи механизм лозим мебошад.
- ✓ барномаи рушди инноватсионӣ бояд ба потенсиали инноватсионии корхона асос ёбад.
- ✓ рушди инноватсионии соҳа бояд ба донишҳои мавҷуда ва нав такя намояд.
- ✓ Механизм бояд ба талаботи сиёсати давлатӣ ва минтақавии рушди инноватсионӣ ҷавобгӯ бошад.

Расми 2. - Механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ

Сарчашма: муаллиф таҳия намудааст

МУҲОКИМА

Бояд қайд намоем, ки талаботҳои пешниҳодгардида метавонанд дар мукаммалгардонии механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ нақши муҳим бозанд ва самаранокии механизми пешкашшударо боз ҳам баландтар гардонанд.

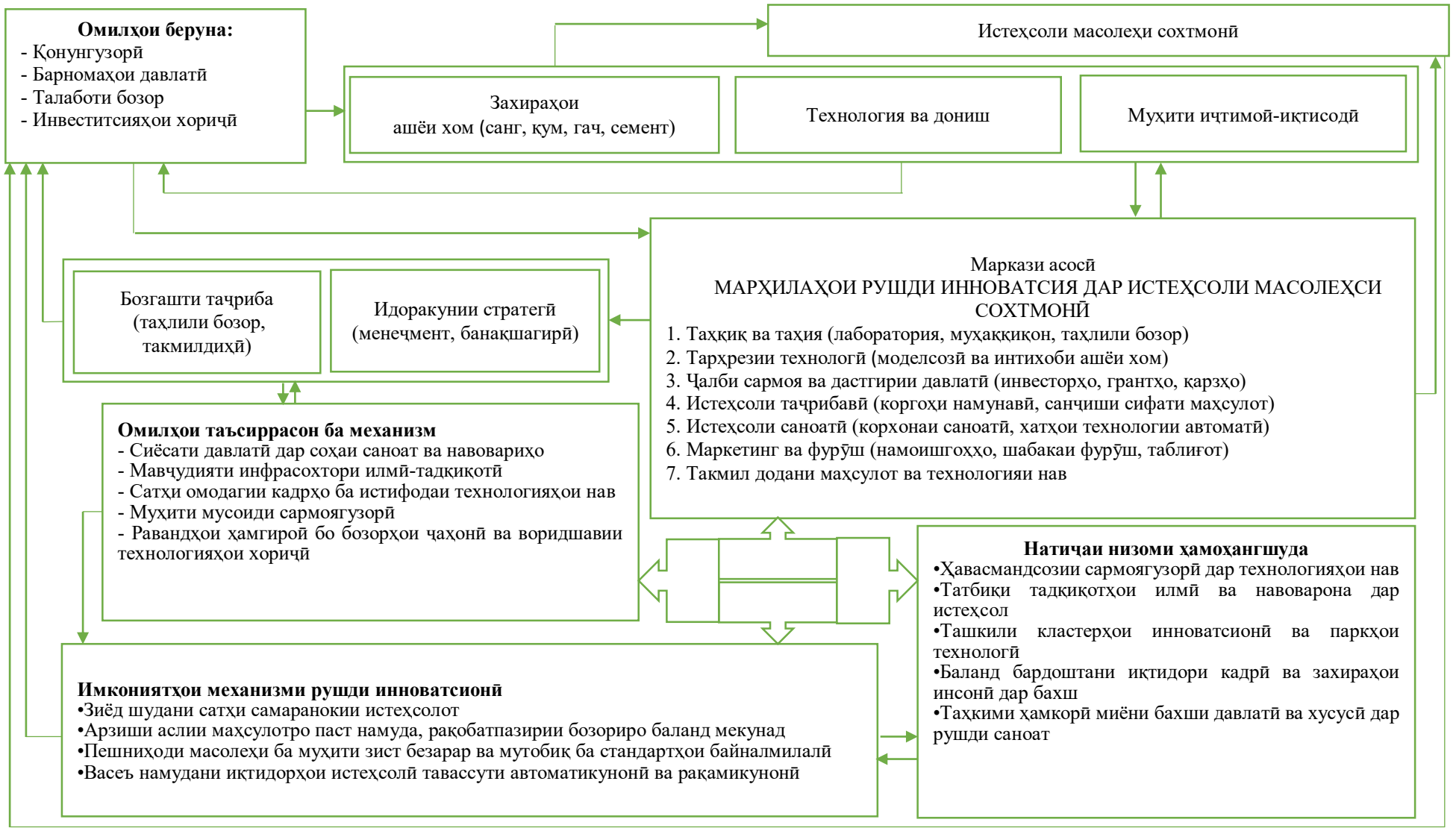
Дар шароити саноатикунонии босуръати кишвар рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ яке аз сарчашмаҳои муҳими инкишофи иқтисодии соҳаи саноати масолеҳи сохтмонӣ ба ҳисоб меравад. Вобаста ба гуфтаҳои боло, механизме, ки амалӣ намудан ва идоракунии рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмониро дар шароити саноатикунонии босуръатро таъмин менамояд, диққати махсус равона шудааст. Механизме, ки дар таҳқиқот коркард ва пешниҳод мегардад, имкон медиҳад, ки саноати истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ фаъолияти худро назар ба рақибон дар шароити пайваста тағйирёбандаи беруна бо роҳи бехтарин дар асоси нишондиҳандаҳои асосие, ки дар ҳолати бозори масолеҳи сотмонии имрӯза ва пешгӯишаванда аҳамият доранд, роҳандозӣ намояд.

Механизми ҳавасмандкунии давлатии рушди инноватсионӣ ҳамчун маҷмӯи чораҳои хусусияти институтсионалӣ, ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва иқтисодӣ дошта, тавсиф меёбад, ки аз тарафи мақомотҳои дахлдори давлатӣ мувофиқи қонунгузорӣ бо мақсади ҳавасмандгардонии рушди фаъолияти инноватсионӣ қабул карда шудаанд.

Дар ташаккулёбии механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ нақши асосӣ ба давлат тааллуқ дорад, ки дар як вақт ба сифати қонунгузор, ташкилкунанда, маблағгузор ва ҳавасмандкунанда, яъне институти барои рушди инноватсионӣ масъул баромад мекунад. Бо ёрии қонунҳо ва қоидаҳо давлат метавонад дар амалигардонии фаъолияти инноватсионӣ тағйиротҳои муайянро фаъол гардонад. Таҳлилҳо нишон доданд, ки ташаккулёбии асосҳои фаъолияти инноватсионии корхонаҳои масолеҳи сохтмонӣ аз чораҳои мушаххаси ҳавасмандкунандаи давлатӣ вобаста аст.

Ҳавасмандкунии давлатии фаъолияти инноватсионӣ яке аз самтҳои афзалиятноки рушди тамоми иқтисодиёти кишварҳои чаҳон ба ҳисоб меравад. Бинобар ин зарурати дахолати давлатӣ ба раванди фаъолгардонии фаъолияти инноватсионӣ бо номуайянии вазъи бозор ва натиҷаҳои ниҳоӣ, харочотҳои баланд маънидод карда мешавад. Ҳоло дар ин самт механизмҳо, институтҳои зарурӣ ва самаранок ташаккул наёфтаанд. Бинобар ин зарур аст, ки давлат дар ин самт сиёсати мувофиқи рушди инноватсионӣ кор карда барояд.

Бояд ҳаминро қайд намуд, ки механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар шароити саноатикунонии босуръат, маҷмӯи ҳамоҳангшудаи унсурҳо ва равандҳоест, ки бо ҳадафи баланд бардоштани самаранокӣ ва рақобатпазирии соҳа ташкил карда мешавад. Дар ин замина, ҳамгироии захираҳои табиӣ ва ашёи хоми маҳаллӣ бо иқтидорҳои илмӣ-технологӣ, дастгирии сармоягузорӣ ва такмили инфрасохтори истеҳсолӣ аҳамияти калидӣ дорад. Ворид намудани технологияҳои инноватсионӣ, диверсификатсияи маҳсулот, баланд бардоштани сифати идоракунӣ ва густариши шабакаҳои маркетингӣ имконият медиҳанд, ки истеҳсолот ба талаботи бозори дохилӣ ва хориҷӣ ҷавобгӯ гардад (Расми 3).

Омилҳои беруна:
- Қонунгузорӣ
- Барномаҳои давлатӣ
- Талаботи бозор
- Инвеститсияҳои хориҷӣ
Истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ
Захираҳои ашёи хом (санг, қум, гач, семент)
Технология ва дониш
Муҳити иҷтимоӣ-иқтисодӣ
Маркази асосӣ
МАРҲИЛАҲОИ РУШДИ ИННОВАТСИЯ ДАР ИСТЕҲСОЛИ МАСОЛЕҲСИ СОХТМОНӢ
1. Таҳқиқ ва таҳия (лаборатория, муҳаққиқон, таҳлили бозор)
2. Тарҳрезии технологӣ (моделсозӣ ва интихоби ашёи хом)
3. Ҷалби сармоя ва дастгирии давлатӣ (инвесторҳо, грантҳо, қарзҳо)
4. Истеҳсоли таҷрибавӣ (коргоҳи намунавӣ, санҷиши сифати маҳсулот)
5. Истеҳсоли саноатӣ (корхонаи саноатӣ, хатҳои технологии автоматӣ)
6. Маркетинг ва фурӯш (намоишгоҳҳо, шабакаи фурӯш, таблиғот)
7. Такмил додани маҳсулот ва технологияи нав
Бозгашти таҷриба (таҳлили бозор, такмилдиҳӣ)
Идоракунии стратегӣ (менеҷмент, банақшагирӣ)
Омилҳои таъсиррасон ба механизм
- Сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат ва навовариҳо
- Мавҷудияти инфрасохтори илмӣ-тадқиқотӣ
- Сатҳи омодагии кадрҳо ба истифодаи технологияҳои нав
- Муҳити мусоиди сармоягузорӣ
- Равандҳои ҳамгироӣ бо бозорҳои ҷаҳонӣ ва воридшавии технологияҳои хориҷӣ
Натиҷаи низоми ҳамоҳангшуда
•Ҳавасмандсозии сармоягузорӣ дар технологияҳои нав
•Татбиқи тадқиқотҳои илмӣ ва навоварона дар истеҳсол
•Ташкили кластерҳои инноватсионӣ ва паркҳои технологӣ
•Баланд бардоштани иқтидори кадрӣ ва захираҳои инсонӣ дар бахш
•Таҳкими ҳамкорӣ миёни бахши давлатӣ ва хусусӣ дар рушди саноат
Имкониятҳои механизми рушди инноватсионӣ
•Зиёд шудани сатҳи самаранокии истеҳсолот
•Арзиши аслии маҳсулотро паст намуда, рақобатпазирии бозориро баланд мекунад
•Пешниҳоди масолеҳи ба муҳити зист безарар ва мутобиқ ба стандартҳои байналмилалӣ
•Васеъ намудани иқтидорҳои истеҳсолӣ тавассути автоматикунонӣ ва рақамикунонӣ

Чӣ тавре, ки аз расми 3 мушоҳида карда мешавад иҷрои босамари механизми пешниҳодгардида на танҳо ба афзоиши ҳаҷм ва сифати маҳсулот мусоидат мекунад, балки заминаи устувори рушди саноати сохтмон ва таҳкими иқтидори иқтисодии минтақа ва кишварро фароҳам меорад.

Яке аз ҷанбаҳои муҳими ин механизм, ҳамгироии захираҳои табиӣ ва ашёи хоми маҳаллӣ бо иқтидорҳои илмӣ-технологӣ мебошад. Вилояти Хатлон дорои захираҳои фаровони қум, санг, гач ва дигар навъҳои ашёи хоми сохтмонӣ мебошад, ки истифодаи босамар ва илмман асосноки онҳо метавонад арзиши аслии маҳсулотро коҳиш диҳад ва вобастагии истеҳсолотро аз воридоти ашёи хом кам намояд. Ин омил дар шароити рақобат дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ аҳамияти стратегӣ дорад.

Дар марҳилаи навсозии соҳа, ворид намудани технологияҳои пешрафта ва таҷҳизоти муосир имконият медиҳад, ки на танҳо ҳаҷми истеҳсолот афзоиш ёбад, балки сифати маҳсулот мувофиқи стандартҳои байналмилалӣ такмил ёбад. Ин амал, дар навбати худ, ба вусъат додани имкониятҳои содиротӣ мусоидат намуда, мавқеи истеҳсолкунандагони маҳаллиро дар бозорҳои минтақавӣ ва кишвар таҳким мебахшад.

Бояд ҳаминро қайд намуд, ки дар замони имрӯза яке аз омилҳои асосии муваффақияти механизми мазкур, дастрасӣ ба сармоя ва маблағгузории устувор мебошад. Дар ин самт, ҳамкории муассир бо бахши хусусӣ, ҷалби сармоягузорони хориҷӣ ва истифодаи грантҳо, ҳамчунин, қарзҳои имтиёзнок аҳамияти калон доранд. Маблағгузории дуруст ба саноати истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар вилояти Хатлон имкон медиҳад, ки равандҳои тадқиқотӣ, таҷрибавӣ ва истеҳсолӣ бо суръат ва самаранок роҳандозӣ карда шаванд.

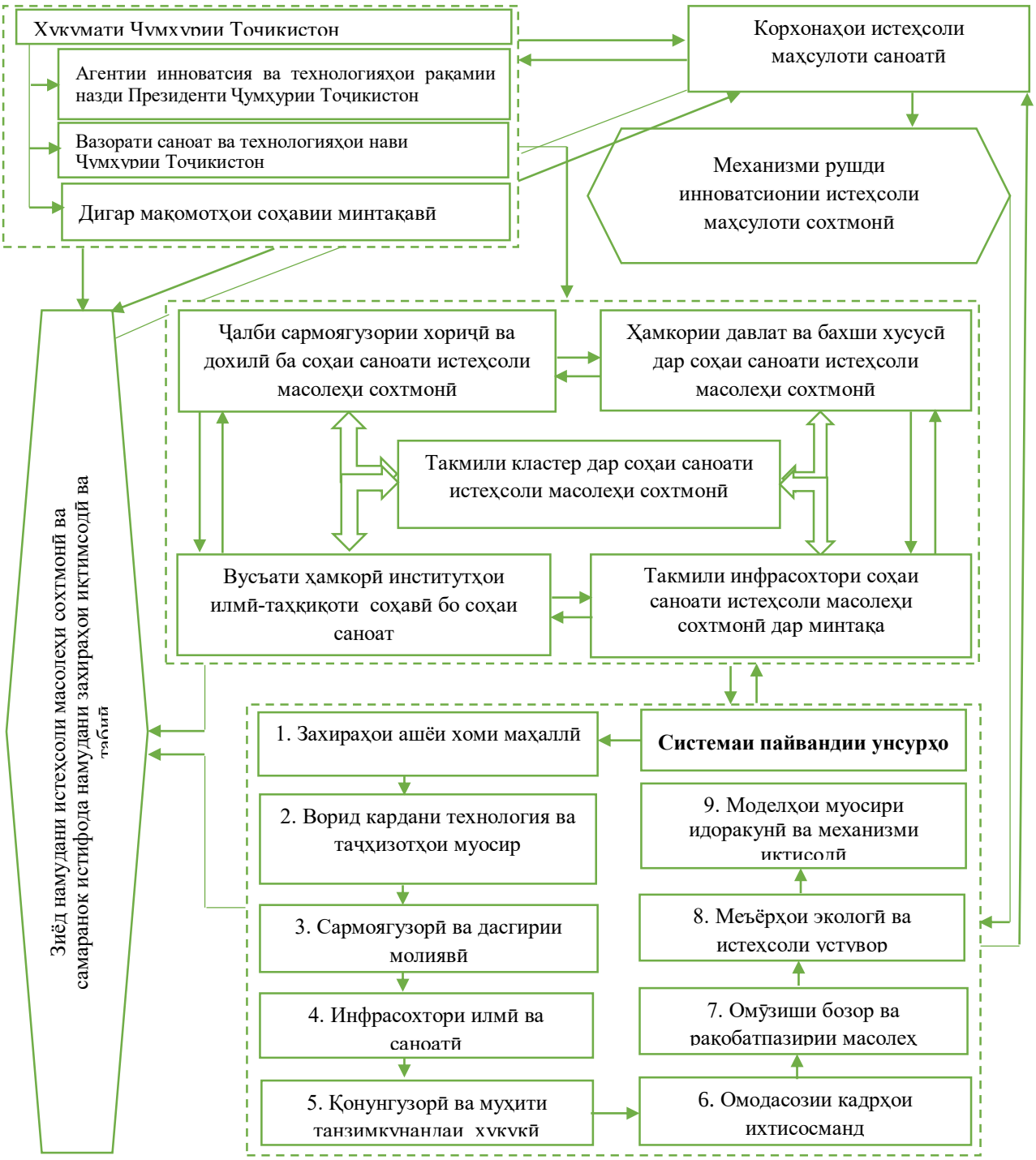
Захираҳои инсонӣ низ дар механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ нақши калидӣ доранд. Омодасозӣ ва бозомӯзии мутахассисон, ворид намудани барномаҳои омӯзишии нав ва ҳамкории муассисаҳои таълимӣ бо корхонаҳои истеҳсолӣ заминаи муҳими татбиқи технологияҳои нав ва баланд бардоштани сатҳи малакаи кормандон мебошад.

Маркетинг ва васеъ намудани шабакаҳои фурӯш яке аз унсурҳои ҳалкунанда дар механизми мазкур ба шумор меравад. Таҳияи стратегияҳои муосири маркетинг, истифодаи васоити рақамӣ барои пешбурди маҳсулот, иштирок дар намоишгоҳҳои миллӣ ва байналмилалӣ, инчунин таҳкими робита бо мизоҷон ба устувории мавқеи бозории истеҳсолкунандагон мусоидат мекунад.

Низоми бозгашти таҷриба ва такмили доимии ин раванд имкон медиҳад, ки истеҳсолот мутобиқ ба талаботи бозор ва тағйироти муҳити иқтисодӣ ҳамеша нав карда шавад. Бо ин роҳ, натиҷаҳои таҳқиқот ва таҷрибаҳои амалӣ ба даврaҳои навбатии рушди маҳсулот ворид мегарданд, ки ин ҷараён хусусияти доимӣ ва даврӣ пайдо мекунад.

Аз ин лиҳоз, барои аксарияти корхонаҳои саноатӣ идоракунии равандҳои инноватсионӣ аҳамияти калон пайдо мекунад. Ғайр аз ин корхонаҳои алоҳида ва ҳатто соҳаҳо маҳз ба шарофати фаъолгардонии фаъолияти инноватсионӣ дар бозор истодагарӣ карда метавонанд. Рушди инноватсионӣ на танҳо барои корхонаҳо, соҳаҳо ва минтақаҳои алоҳида, балки барои мамлакат афзалияти стратегӣ ба ҳисоб меравад.

Дар умум, пешниҳоди механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар шароити саноатикунонии босуръат ҳамчун як низоми мукаммал ва чандқабата амал менамояд, ки алоқамандии захираҳои табиӣ, иқтидорҳои илмӣ, имкониятҳои сармоягузорӣ ва шабакаҳои маркетингиро таъмин менамояд. Татбиқи самараноки ин механизм, дар баробари баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва сифати маҳсулот, ба рушди устувори иқтисоди миллӣ, афзоиши имкониятҳои содиротӣ ва таҳкими мавқеи кишвар дар бозорҳои байналмилалӣ мусоидат мекунад. Бояд ҳаминро қайд намуд, ки механизми инноватсионӣ воситаи асосии гузариш ба иқтисодиёти донишбунёд ва рақобатпазир мебошад. Тибқи механизми пешниҳодгардида истифодаи самараноки захираи ашёи хом амалӣ гардида, иқтидорҳои истеҳсолӣ тавассути автоматикунонӣ ва рақамикунонӣ васеъ карда мешаванд. (Расми 4)

Расми 4. – Механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар шароити саноатикунонии босуръат

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар расми 4 механизми рушди инноватсионии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар шароити саноатикунонии босуръат пешниҳод гардидааст, ки дар он вобастагии вазорату идораҳои давлатӣ барои фаъолгардонии фаъолияти инноватсионӣ бо корхонаҳои соҳаи саноат нишон дода шудааст.

Блоки дигари механизм ин ҳамбастагии як қадор масъалаҳои муҳими иқтисодӣ мебошад, ки метавонад ба фаъолгардонии механизми иннноватсионӣ заминаи асосӣ гузоранд. Ин масъалаҳо пеш аз ҳама ҷалби сармоягузории хориҷӣ ва дохилӣ, ҳамкории давлат бо бахши хусусӣ, такмили кластер дар соҳаи саноати истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, вусъати ҳамкорӣ институтҳои илмӣ-таҳқиқоти соҳавӣ бо соҳаи саноат ва такмили инфрасохтори соҳаи саноати истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар минтақа мебошанд.

Қисмати дигар ин системаи пайвандии унсурҳои механизми рушди инноватсионӣ баҳисоб меравад, ки онҳо барои амалишавии механизми мазкур заминаи асосӣ муҳайё месозанд. Механизми мазкур метавонад ба рушди иқтисоди миллӣ ва минтақавӣ, ғани гардонибани бозори сохтмонии кишвар, самаранок истифода бурдани захираҳои ашёи хоми маҳаллӣ, вусъати ҳамкориҳои давлат-илм-истеҳсолот ва дар ниҳоят ба зиёд намудани истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ ва самаранок истифода намудани захираҳои иқтимсодӣ ва табиӣ замина мегузорад.

ХУЛОСА

Бинобар ин, барои саноати масолеҳи сохтмониро ба сатҳи нави рушд баровардан бояд соҳаҳои афзалиятнок ва аҳамияти стратегӣ дошта муайян карда шаванд ва рушди инноватсионии онҳоро таъмин кардан ба мақсад мувофиқ мебошад. Бояд ҳамон соҳаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ интихоб карда шаванд, ки нерӯи инноватсионӣ доранд ва метавонанд бо дигар корхонаҳои масолеҳи сохтмонии пешқадами ҷаҳон рақобат намоянд. Танҳо дар асоси рушди равандҳои инноватсионӣ саноати вилояти Хатлон метавонад рушди истеҳсолоти воридотивазкунанда ва ба содирот нигаронидашударо таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 23.12.2018. Душанбе: «Шарқи озод», 2018, 39 с.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 23.12.2023. Душанбе: «Шарқи озод», 2023, 40 с.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 28.12.2024. Душанбе: «Шарқи озод», 2024. – 40 с.
4. Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 аз 27 майи соли 2020, №293
5. Абдукодиров Х.А. Особенности повышения некоторых условий инновационной инфраструктуры в экономике Таджикистана //Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. №2. - С. 121-126.
6. Богданов А.А. Тектология. Всеобщая организационная наука. М.: Экономика, 1989. - 354 с.
7. Бык Ф.Л., Китушин В.Г. Механизмы развития и управление ими // Менеджмент в России и за рубежом. 2008. № 4. – 416 с.
8. Бычков В.В. Организационно-экономический механизм функционирования и развития технологического транспорта предприятий лесопромышленного комплекса: дисс. … докт. экон. наук: 08.00.05. Воронеж, 1998. – 331 с.
9. Глазкова Ю.С. Формирование механизма инновационного развития промышленного предприятия: дисс.… канд. экон. наук: 08.00.05. Челябинск, 2011. - 144 с.
10. Деревянко О.В. Организационно-экономический механизм планирования бизнес-процессов предпринимательских структур: дис. … канд. экон. наук: 08.00.05 / О.В. Деревянко.– СПб., 2004. – 156 с.
11. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000.
12. Жиц Г.И. О некоторых проблемах формирования механизмов функционирования национальной системы. / Новые формы инвестирования инновационной деятельности. Межвузовский научный сборник. Саратов. Сарат. Гос. Техн. Ун-т, 2004. – 173 с.
13. Калинин Ю.А. Организационно-экономический механизм управления сельским хозяйством на районном уровне в условиях развития местного самоуправления: на примере Саратовской области: дисс. … канд. экон. наук: 08.00.05. Саратов, 2007. – 255 с.
14. Кодиров Ф.А. Некоторые вопросы ускоренной индустриализации и инновационной активности университетских технопарков // Таджикистан и современный мир. – 2020. – № 4 (72). – С. 160-172.
15. Колоколов В.А. Инновационные механизмы предпринимательских систем. М.: Издательство Российской экономической академии, 2001. 260 с.
16. Комилов С.Дж., Мирзоева Е.Ш. Совершенствование управления инновационно-инвестиционной деятельностью промышленных предприятий. Монография. – Душанбе, 2020. – 144 с.
17. Кульман А. Экономические механизмы / А.Кульман; пер. с фр. под общ. ред. Н.И. Хрусталевой. – М.: Прогресс Универс., 1993. – 193 с.
18. Мирсаидов А.Б., Муртазоев О.К. Механизмы формирования и развития инновационных региональных промышленных систем в Республике Таджикистан / А.Б. Мирсаидов, О.К. Муртазоев. Монография. – Душанбе: «Шарки озод», 2020. – 224 с.
19. Мукимова Н. Р. Инновационное развитие промышленности Республики Таджикистан: оценка и стратегические ориентиры / Н. Р. Мукимова // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2018. – Т. 2, № 3(43). – С. 54-59.
20. Муртазоев О.К. Методические вопросы оценки инновационного потенциала как ведущий элемент механизма инновационного развития региональной промышленной системы//Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. - Душанбе: ТНУ, 2018. - №1. - С. 96 - 104.
21. Низомова Т. Д. Саноатикунонии босуръат ва таъмини рушди инноватсионии саноати миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Т. Д. Низомова, Ҷ. Р. Раҳмонов // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2022. – № 2(78). – С. 134 - 149.
22. Новиков Д.А. Теория управления организационными системами. – М.: МПСИ, 2005. – 584 с.
23. Новый энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энцикл-я, 2000. 1456 с.
24. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – М., 2003.
25. Свечникова В.В. Организационно-экономический механизм инновационного развития корпоративных структур: дисс. … канд. экон. наук: 08.00.05. Екатеринбург, 2010. – 200 с.
26. Столяров В., Васечко Л. Экономический механизм социального страхования [Электронный ресурс].
27. Султонов З. С., Окилов И.С. Формирование институционально-инновационной среды управления человеческим капиталом // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2019. – № 1(65). – С. 22-29.
28. Файзуллоев М.К. Формирование и развитие национальной инновационной системы Республики Таджикистан: методологические подходы и механизм управления: дисс. док. эко. наук: 08.00.05 / М.К. Файзуллоев. – Москва, 2012. – 405 с.

29. Файзуллоев, М. Қ. Механизмҳои макроиқтисодии рушди фаъолияти инноватсионӣ дар иқтисоди миллии Тоҷикистон / М. Қ. Файзуллоев, Ш. А. Муҳаммадюсупова // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – 2020. – No. 3(84). – С. 47-54.

30. Холзода, Б.К. Механизмхои ташкили истехсолот дар корхонахои саноати масолехи сохтмони / Б. К. Холзода. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. – 179 с.

31. Хошимзода Х.Х. Роль инфраструктуры в развитии инновационно ориентированной региональной экономики // в сборнике: Современная наука: актуальные вопросы, достижения и инновации. Сборник статей XXIV Международной научно-практической конференции. Пенза, 2022. С. 28-30.

32. Чаленко А.Ю. О понятийной неопределённости термина «механизм» в экономических исследованиях / А.Ю. Чаленко // Економіка промісловості. – 2010. – № 3. – С. 27 - 33.

33. Чурин А.С. Проблемно-ориентированный механизм устойчивого развития предприятия: дисс.… канд. экон. наук: 08.00.05. Новочеркасск, 2006. – 228 с.

34. Шестакова Е.В. Типологизация экономических механизмов промышленного предприятия / Е.В. Шестакова // Микроэкономика. – 2014. – № 2. – С. 17-22.

УДК: 338.45

РУШДИ СОҲАИ САНОАТИ КИШВАР ВА РОҲҲОИ ДАСТГИРИИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Ализода Саидшоҳ Амиршо
доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси 6D050900 – Молия (6D050901 – Молия, муомилоти пулӣ ва қарз), кафедраи молияи бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ яке аз сохторҳои марказии иқтисодиёти миллӣ ва пояи асосии устувории он соҳаи саноат маҳсуб ёфта ба воситаи он тақвияти дигар соҳаҳои меҳварӣ тақвият дода мешаванд. Вобаста ба ин зарурият заминаҳои рушди соҳаи саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар чанд соли охир аҳамияти махсус пайдо намуда ба заминаҳои рушди он аҳамияти аввалиндараҷа медиҳанд. Илова бар ин қайд кардан зарур аст, ки бо ҳамин заруриятҳо муаллиф масъалаҳои мубрами рушди соҳаи саноатро мавриди таҳлил ва баррасӣ дода имкониятҳои имконпазири онро таҳқиқи ҳаматарафа намудем. Вобаста ба ин метавон гуфт, ки дар шароити имрӯза заминаҳои молиявӣ ва ғайримолиявии рушди соҳаи саноат ҳамчун масъалаи афзалиятнок мебошад, ки онро мо дар таҳқиқоти худ мавриди баррасӣ қарор додаем. Аз ҳамин хотир масъалаҳои мубрами рушди соҳаи саноатро айни замон дар баробари оне, ки бо қувваи худ метавонад пеш равад, тавассути механизмҳои молиявӣ мо метавонем ин афзоишро чанд баробар намоем.

Калидвожаҳо: соҳаи саноат, рушди иқтисодӣ, маҳсулотҳои саноатӣ, бехатарии иқтисодӣ, афзалиятҳои рушди иқтисодӣ, маблағгузории соҳаи саноат, қарздиҳӣ ба соҳаи саноат, дастгирии соҳаи саноат.

РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СТРАНЫ И ПУТИ ЕЁ ПОДДЕРЖКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Ализода Саидшох Амиршо
Доктор философии (PhD) по специальности 6D050900 – Финансы (6D050901 – Финансы, денежно-кредитная политика и кредит), кафедра банковского дела и финансов, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Республика Таджикистан, Душанбе

В современных экономических условиях одной из центральных структур национальной экономики и основной основой её стабильности является промышленность, посредством которой укрепляется развитие других ключевых отраслей. В связи с этой потребностью в последние годы особое значение приобрели основы развития промышленности в Республике Таджикистан, и именно им отводится первостепенная задача. Кроме того, следует отметить, что в соответствии с этими потребностями автор проанализировал и рассмотрел актуальные вопросы промышленного развития и всесторонне изучил его возможные возможности. В этой связи можно сказать, что в современных условиях приоритетным вопросом являются также финансовые и нефинансовые основы промышленного развития, которые мы и рассмотрели в нашем исследовании. Поэтому, решая текущие проблемы промышленного развития, помимо того, что можно достичь собственными усилиями, с помощью финансовых механизмов мы можем многократно увеличить этот рост.

Ключевые слова: промышленный сектор, экономическое развитие, промышленная продукция, экономическая безопасность, приоритеты экономического развития, финансирование промышленного сектора, кредитование промышленного сектора, поддержка промышленного сектора.

INDUSTRIAL DEVELOPMENT AND WAYS TO SUPPORT IT IN MODERN CONDITIONS

Alizoda Saidshoh Amirsho
Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty 6D050900 – Finance (6D050901 – Finance, Monetary Affairs and Credit), Department of Banking Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

In today's economic climate, industry is one of the central structures of the national economy and the primary foundation of its stability, strengthening the development of other key sectors. Due to this need, the foundations of industrial development in the Republic of Tajikistan have acquired particular importance in recent years, and they are given primary focus. Furthermore, it should be noted that, in accordance with these needs, the author analyzed and examined current issues of industrial development and comprehensively explored its potential. In this regard, it can be said that in today's environment, the financial and non-financial foundations of industrial development are also a priority, which we examined in our study. Therefore, by addressing current industrial development issues, in addition to what can be achieved through our own efforts, we can significantly increase this growth through financial mechanisms.

Keywords: industrial sector, economic development, industrial output, economic security, economic development priorities, industrial sector financing, industrial sector lending, industrial sector support.

МУҚАДДИМА

Дар ду даҳсолаи охир яке аз муваффақиятҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти мустақилияти иқтисодӣ дастгирии пайвастаи рушди соҳаи саноат ва фароҳам овардани шароити ҳамбастагӣ бо дигар соҳаҳои мушобеҳ мебошад. Зеро асоси пешрафт ва рушди соҳаи саноат метавонад ба дигар соҳаҳои муҳими иқтисодӣ махсусан соҳаи кишоварзӣ шароити мусоид фароҳам оварад. Бинобар ин саноат ҳамчун қисми мураккаб ва пояи асосии

устувории давлат маҳсуб ёфта тавассути он иқтидорҳои нави истеҳсолӣ, неруи содиротии кишвар, коркарди ашёи хом ва дароз кардани давраи ҳаёти маҳсулотҳои кишоварзӣ таъмин карда мешаванд.

Пешрафти иқтисодиёт ва таъмини меъёрҳои ба рушд нигаронидашудаи соҳаи кишоварзӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар кадом сатҳ механизмҳои рушди иқтисодиётро таъмин менамоянд фаъоланд. Аз ин хотир ҷиҳати зарурияти рушди соҳаи саноат низ ҳамчун масъалаи меҳварӣ метавонад пешрафтҳои иқтисодиро дар муҳити молҳои саноатӣ таъмин намояд. Дар ҳама ҳолат соҳаи саноат ҳамчун қисми асосӣ ва мураккаби рушди иқтисодиёт маҳсуб ёфта иқтидорҳои истеҳсолӣ ва имкониятҳои бозсозии истеҳсолот дар сатҳи давлат таъмин мегарданд. Ин масъалаи муҳимро дар Тоҷикистони соҳибистиқлол Ш. Раҳимзода дуруст иброз намудааст, ки «...зарурияти воридшавии муваффақона ба раванди ҷаҳонишавӣ ва кам кардани таъсири манфии он ба иқтисодиёту сатҳи зиндагии аҳолӣ талаб менамояд, ки сиёсати иқтисодии кишвар аз ҷумла сиёсат дар соҳаи саноат самаранок пеш бурда шуда сохтори иқтисодиёт ва фаъолияти соҳаҳои он дуруст ба роҳ монда шавад» [10, с. 102].

Вобаста ба андешаҳои боло ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки яке аз масъалаҳои асосии рушди соҳаҳои алоҳидаи иқтисодӣ ва сиёсатҳои дурусти он дастгирии бахши саноати кишвар ҳамчун масъалаи меҳварӣ маҳсуб ёфта ба он аҳамият додан шарти зарурӣ мебошад. Вобаста ба ин гуфтан мумкин аст, ки дар шароити имрӯза, ки қудратҳои ҷаҳон мехоҳанд тавассути бартарии иқтисодӣ мавқеи худро дар сатҳи ҷаҳон нишон диҳанд ва бар ин васила бартарии баҳрагирии худро баланд бардоранд, тақозо менамояд, ки дар самти сиёсати дурусти иқтисодӣ афзалиятҳои рушди соҳаи саноат ва механизмҳои дастгирии он дорои афзалиятҳои татбиқшаванда бошанд. Зери рушди имрӯзаи соҳаи саноат новобаста аз оне, ки дар маркази таваҷҷуҳи ҳукумати кишвар қарор дорад, ҳамон дастгирии молиявию қарзӣ, сармоягузорӣ ва маблағгузорӣ ҳамчун самти афзалиятноки иқтисодию иҷтимоӣ мебошад. Бинобар ин заминаҳои ташаккул ва рушди соҳаи саноат ҳамчун бахши калидии кишвар бо назардошти мушкилоту бартариятҳои он тавассути механизмҳои молиявӣ ва истифодаи самаранок метавонад рушд намояд (нигар ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. SWOT-Таҳлили дастгирии бахши саноат ва имконпазирии иқтидорҳои он дар иқтисодиёти Тоҷикистон

САНОАТИ САБУК	
МУШКИЛОТ	**БАРТАРӢ**
Маҳдуд будани сатҳи минтақавии корхонаҳои саноати сабук дар Тоҷикистон	Ғанигардонидани буҷетҳои маҳаллӣ ва зиёд намудани сатҳи фарогирии молиявӣ дар минтақаҳо
Вазъи нобаробари имконият ва сатҳи дастрасии корхонаҳои коркарди молҳои хӯрокворӣ	Ба таври марҳалавӣ маҳдуд кардани ҳиссаи молҳои аз хориҷ воридшаванда ва маҳдуд кардани ҳиссаи онҳо
Паст будани сатҳи ҳамгироии байнисоҳавӣ, байниминтақавӣ ва байнидавлатӣ аз ҳисоби имкониятҳои роҳу нақлиёт	Содда намудани роҳҳои ноилшавии давлат ба ҳадафҳои стратегии худ
Нокифоя будани маблағгузориҳои давлатӣ ва дигар имкониятҳои ба кумакҳои пулӣ алоқаманд	Нигоҳ доштани мувозинати нархҳо ва ҳаҷми қобили таваҷҷуҳи истеҳсолот
Баланд будани меъёри фоизи қарз ва мӯҳлати нокифояи он	Зиёд намудани ҳиссаи корхонаҳои фаъолияти гуногундошта
Номувофиқатии давраи истеҳсол дар баъзе номгӯи молҳо вобаста ба талаботи аҳолӣ	Муттаҳид намудани тамоми корхонаҳои истеҳсолкунандаи маҳсулотҳои ашёи хом
ИМКОНИЯТ	**ДУРНАМО**
Афзоиши даромад ва музди маоши кормандони зиннаҳои гуногун	Таъмини мувозинатҳои рушди иқтисодию иҷтимоии кишвар
Кам намудани вобастагии давлат дар самти молҳои саноатӣ ба муҳити беруна	Ба кишвари транзитӣ мубаддал намудани Ҷумҳурии Тоҷикистон
Зиёд намудани неруи содиротии давлат ва бартараф намудани касри содирот	Зиёд гардидани корхонаҳои хурду миёнаи саноатӣ ва дар заминаи бунёди корхонаҳои бузурги саноатӣ
Таъмини раванди тарористеҳсол дар ҳама намудҳои фаъолияти истеҳсолӣ	Фароҳам омадани шароити дурусти ҳамгироӣ байнисоҳавӣ, байниминтақавӣ ва байналмилалӣ
Пешгирии ҳолатҳои бӯҳронӣ вобаста ба тағйир ёфтани муҳити берунии иқтисодӣ	Таъмини дурусти диверсификатсия дар номгӯи молу маҳсулотҳои гуногуни саноатӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи иқтисодиёти саноат, маблағгузорӣ ва қарздиҳии бахши воқеии иқтисодиёт ташкил медиҳанд: Раҳимзода Ш., Кодиров Ф.А., Турсунов Д.Б., Махшулов С.Ҷ., Ахмедова Б., Миршарипов Э.Қ., Сандалов Ҷ.Р., Маҳмадуллоев А.С., Нурмаҳмадзода Ҷ. Заминаи иттилоотиро Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, маълумотҳои Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон («Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2025») ва манбаъҳои илмии соҳавӣ ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои зерин истифода бурда шуданд: усули таҳлили SWOT - барои арзёбии мушкилот, бартарӣ, имконият ва дурнамои дастгирии бахши саноат; усули таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи корхонаҳои саноатӣ дар солҳои 1991-2024; усули таҳлили динамикӣ - барои тафриқабандии рушди соҳа ба се марҳалаи асосӣ (таназзул, барқароршавӣ, рушди устувор); инчунин усули таҳлилу синтез ва ҷамъбасткунии назариявӣ.

НАТИҶАҲО

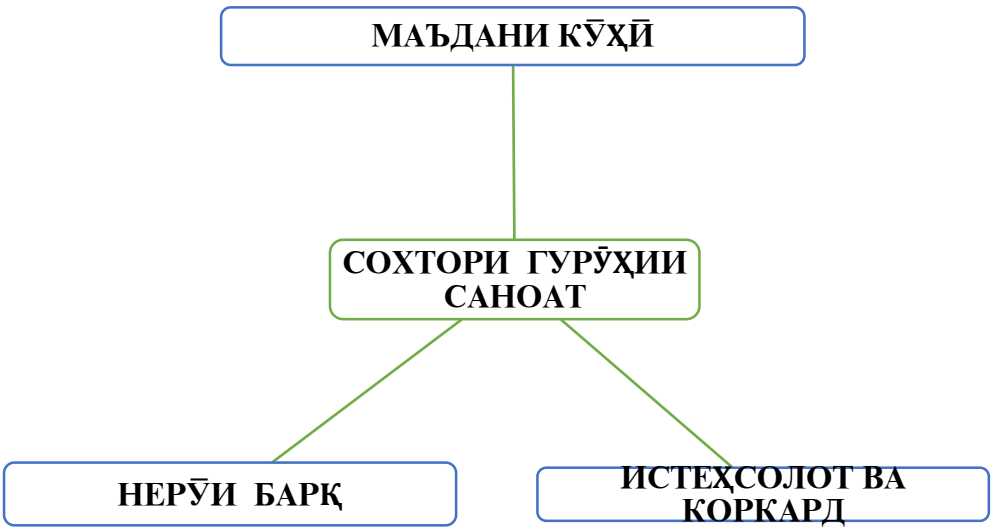
Вобаста ба маълумотҳои ҷадвали мазкур ҳаминро қайд намудан мумкин аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ таҳияи нақшаҳои ба рушди соҳаи саноат нигаронидашударо метавон аз рӯи бартарӣ ва афзалиятҳо ба он таваҷҷуҳ зоҳир намудан муҳим ва зарурӣ мебошад. Асоси пешрафти равишҳои методологӣ рушди соҳаи саноат тақозо менамояд, омилҳои таъмини устувории давлат дар ин самт таҳия гардида рушди мутавозини иқтисодиёт таъмин гардад. Мо ба таври доимӣ мушоҳида менамоем, ки аксар маврид олимону коршиносон дар масъалаи рушди устувор андешаҳои гуногун ба рушд нигаронидашуда доранд. Новобаста аз оне, ки рушди устувор ин рушди ба бехатарии иқтисодӣ асосёфта мебошад дар ҳамин замина нақши соҳаи саноат дар татбиқи рушди устувори иқтисодӣ муҳим ва зарурӣ мебошад. Аз ин хотир метавон гуфт, ки вобаста ба фарзиётҳо ва аёниятҳои таҷрибашуда дар Тоҷикистон саноат роҳи ягонаи баромадан ба муваффақиятҳои ба рушд нигаронидашуда мебошад. Зеро даромади буҷети давлат, пайдо гардидани имкониятҳои нав, зиёд гардидани даромади пулии аҳолӣ, баланд гардидани музди маош ва дигар масъалаҳои муҳими ба ин баробар дар заминаи сиёсати дурусти саноатӣ ва рушди саноати кишвар имконпазир мегардад. Дар меҳвари сиёсати саноатӣ се масъалаи асосӣ ҷой дорад, ки аз инҳо иборатанд:

– Фароҳам овардани имконият барои рушди дигар сохторҳои соҳаи саноат, ки ба он вобастагии зиёд доранд;

– Дигаргунӣ дар давраи ҳаёти молҳои гуногуни истеҳсолӣ ва тағйирот дар арзиши номиналии онҳо;

– Таъминкунии манбаҳои даромади пулии аҳолӣ ва ғанигардонии буҷетҳои маҳал ва ҷумҳурӣ.

Вобаста ба таҳлилҳои назариявии ҷадвали 1 гуфтан мумкин аст, ки саноат мавқеи тағйирдиҳии сохти тамоми намуди молу маҳсулотҳоро дорад ва он ҳамчун асос барои бунёди моделҳои нави рушди иқтисоди миллӣ замина фароҳам меоварад. Тавре, ки маълум аст дар низоми имрӯзаи иқтисодӣ агарчанде, ки таваҷҷуҳ ба соҳаи саноат зиёд аст ва он метавонад пешрафтҳои наверо таъмин намояд, дастгирии доимиро тақозо менамояд. Вобаста ба оне, ки соҳаи саноати кишвар аз қисматҳои таркибӣ ва муҳим иборат мебошад ба таври баробар махсусан дар марҳалаи аввал ба таври баробар рушд додани он ғайриимкон мебошад. Бинобар ин дар таҳқиқоти илмии худ мо ин соҳаи муҳимро ба қисматҳои муҳим ва асосии зерин тақсим намудем (нигаред ба расми 1).

Расми 1. Сохтори меҳварии саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон

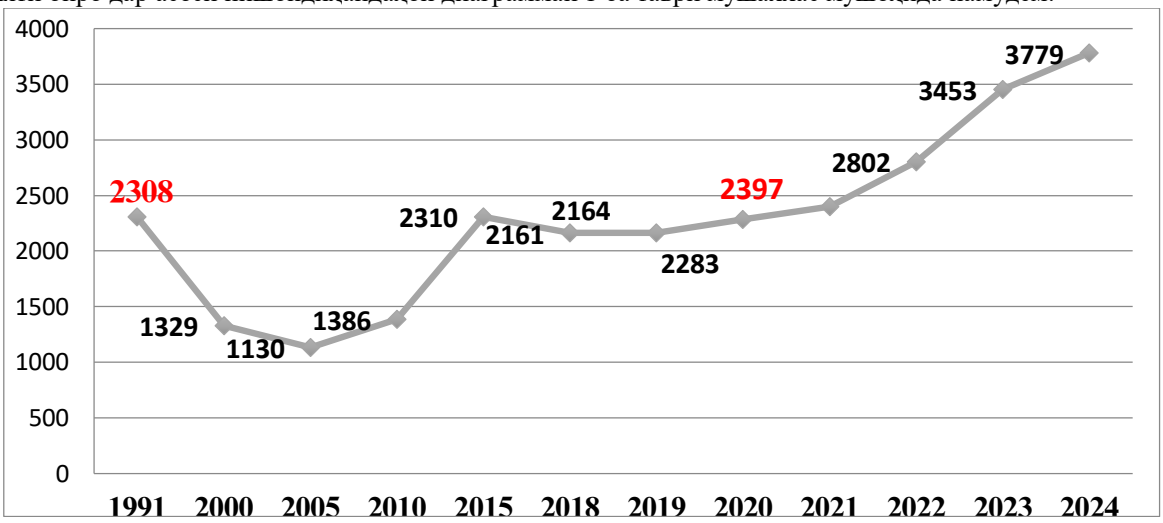
Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Вобаста ба маълумотҳои расми 1 соҳаи саноат дар шароити имрӯза аз 3 қисми асосӣ ва фарогир иборат мебошад, ки ҳар кадоми он метавонад дар пешрафти иқтисодиёт нақши калидӣ дошта бошанд. Дар айни замон рушди баробари соҳаи саноат аз ҳама нуқтаи назар ба таври баробар имконпазир нест, зеро аз як тараф

имкониятҳои маҳдудтар ба ин масъала монеа эҷод мекунад аз тарафи дигар дастгирии он дар сатҳи зарурӣ имконпазир нест. Ғайр аз ин давлат ва дигар ниҳодҳои муҳими имконияти дастгирӣ доштаи соҳа наметавонад ба таври баробар ва кофӣ ин самтро дастгирӣ намоянд. Аз даври соҳибистиқлолӣ рушди соҳаи саноат низ вобаста ба сохторҳои алоҳидаи он ба таври марҳалавӣ сурат гирифт, ки дар айни замон ба ҳамаи онҳо таваҷҷуҳи баробар зоҳир карда метавонад ва як қисми онҳо аллакай ба равандҳои худтаъминкунӣ ва қисми дигари онҳо ба дастгирии иловагӣ гузаштаанд.

Дар Тоҷикистон коркарди металлҳои ранга новобаста аз оне, ки то ҳол ба технологияҳои пешрафтаи кофӣ барои коркард нарасида бошанд ҳам, ин соҳаи муҳим имрӯз метавонад ба таври кофӣ дар сатҳе, ки фаъолияти он вуҷуд дорад, худро пурра бо маблағгузорӣ таъмин намояд ё гуфтан мумкин аст, ки аллакай ин бахши саноат дар сатҳи худкифоии хурд қарор дорад ва зарур аст, ки ин равандро ба сатҳи худкифоии нисбатан васеътар, ки истеҳсолоти калонро дар бар мегирад гузарем ва роҳҳои истифодаи технологияҳои пуриқтидортарро дар ин самт истифода намоем. Тамоми сохторҳои дар боло зикргардида бевосита ба истеҳсоли маҳсулотҳои саноатӣ, ки бевосита неруи содиротии кишварро баланд мекунанд, иборат мебошад. Бинобар ин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон «...маҳсулоти саноатӣ (бо ифодаи арзиш) умуман ва соҳаҳои алоҳидаи он ҳамчун маҷмӯи маълумоти ҳаҷми маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ муайян карда мешавад. Маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ ҷамъи арзиши ҳамаи маҳсулоти тайёри дар давраи ҳисобот истеҳсолкардашудаи корхонаҳо ва маҳсулоти нимтайёри ба хориҷ ирсолкардаи онҳо (чӣ аз ашёи хоми худӣ ва чӣ аз ашёи хоми фармоишгар истеҳсолшуда), инчунин арзиши кори иҷрокардаи дорои хусусияти саноатӣ дошта иборат аст» [1].

Дар ҳамин замина метавон гуфт, ки новобаста аз оне, ки соҳаи саноат ҳамчун бахши калидии иқтисодиёти миллӣ маҳсуб меёбад бо сабаби ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ ва аз кор боз мондани корхонаҳои истеҳсолӣ шумора ва иқтидори онро қариб 30-сол ба ақиб кашонд, ки ин як муаммои асосӣ дар самти дастгирии соҳаи мазкур мебошад. Аз ин хотир зарурияти тақвияти рушди соҳаи саноат ба хотири беҳбудии иқтисодиёти кишвар яке аз масъалаҳои асосӣ ва аввалиндараҷа маҳсуб меёбад. Вобаста ба ин гуфтан мумкин аст, ки бадшавии авзои иқтисодии давлат як қатор мушкилотҳоро дар самти рушди бомароми соҳаи саноат ба миён оварда, ки мо воқеияти онро дар асоси нишондиҳандаҳои диаграммаи 1 ба таври мушаххас мушоҳида намудем.

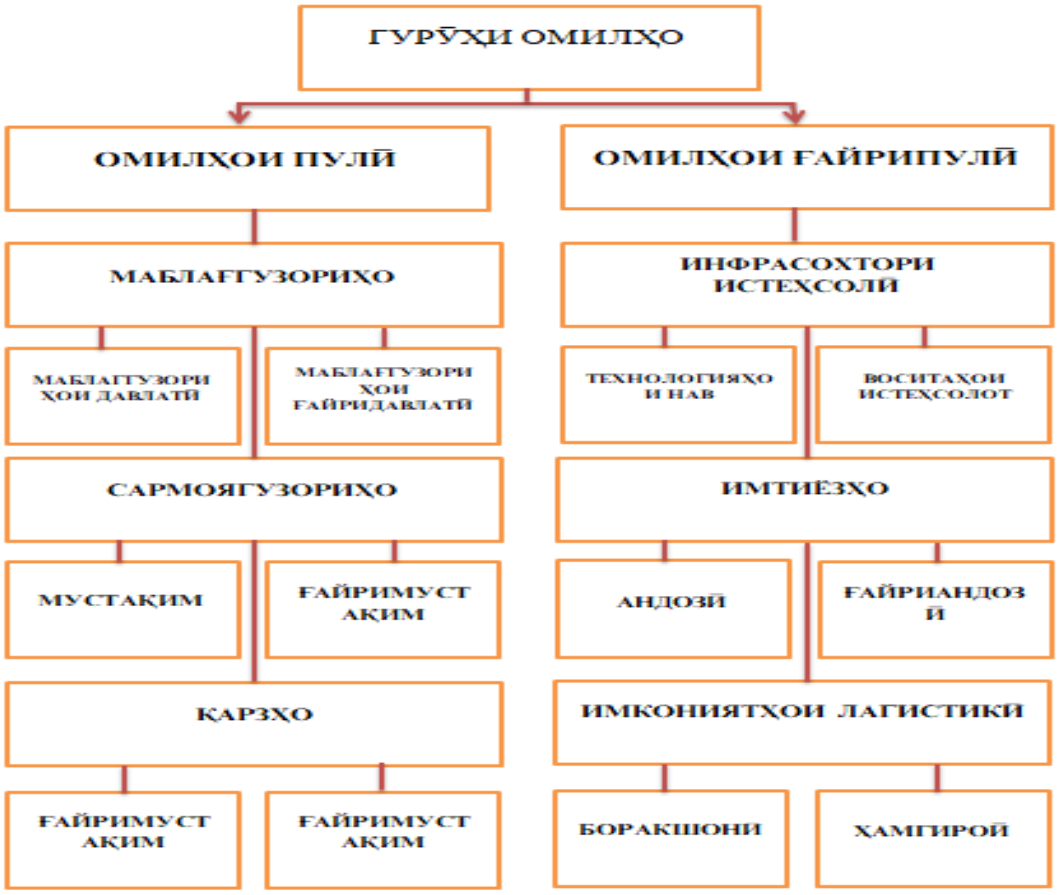

Диаграммаи 1. Динамикаи тағйирёбии корхонаҳои соҳаи саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 1991-2024

Сарчашма: дар асоси маълумотҳои Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2025, с. 258 ҳисоб шудааст.

Вобаста ба маълумотҳои дар диаграмма овардашуда гуфтан мумкин аст, ки яке аз масъалаҳои асосие, ки бевосита суботи иқтисодии кишвар, махсусан соҳаи саноатро халалдор кард, ҷанги шаҳрвандӣ ва якҷатозиҳои манфиатҳои хориҷӣ буд, ки махсусан фалаҷсозии соҳаи саноатро дар сатҳи кишвар ба миён овард ва ин боис гардид, ки дар соҳаи саноат таназзули корхонаҳо ба вуҷуд омад. Дар ин давра аз як тараф таназзули иқтисодӣ боло мегирифт ва аз дигар тараф бошад сатҳи таваррум тадриҷан ғайри қобили идора боло мерафт. Тавре аз сарчашмаҳо маълум аст «...Илова бар ин, аз байн рафтани алоқаҳои тиҷоратию иқтисодӣ, халалдор гардидани ҳисоббарабариҳо бо собиқ ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ, қатъ гардидани вуруди маблағҳои мутамарказ аз буҷети умумииттифоқӣ, якбора боло рафтани нархҳои воридотии захираҳои энергетикӣ, молҳои истеъмолӣ иқтисодиёти мамлакатро фалаҷ кард ва ба хоҷагии халқ миллиардҳо доллари ИМА зарар овард» [8, с. 7]. Вобаста ба маълумотҳои диаграммаи мазкур ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки агар дар соли 1991 шумораи корхонаҳои саноатӣ 2308 ададро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда ҳамчун раванди рӯ ба таназзул бо назардошти каме афзоиш дар соли 2005 ба 1130 адад баробар гардид, ки дар ин давра ба андозаи 51,03% коҳиш ёфт, ки ба ҳисоби миёна ҳар сол ба андозаи -3,6% коҳиш меёфт.

Вобаста ба ин нишондиҳандаҳо барои муайян намудани ҷанбаҳои дигари таҳқиқоти илмӣ соҳаи саноати кишварро дар замони соҳибистиқлолӣ ба 3 марҳалаи асосӣ тафриқабандӣ намудем, ки марҳалаи якуми он ба солҳои 1991–2005 ҳамчун марҳалаи таназзул ё нимтаназзули саноатӣ рост меояд, ки дар ин давра вазъи соҳа аз ҳисоби рушди корхонаҳои соҳаи саноат дар як лаҳзаи душвори геоиқтисодӣ қарор дошт. Марҳалаи дуюми рушди корхонаҳои саноатӣ ва дар умум соҳаи саноатиро бошад барқароршавии рӯ ба рушд нишон медиҳад, ки дар ин давра нишондиҳандаҳои рушди соҳаи саноат ба таври тағйирёбанда як сол зиёдшавӣ ва соли дигар камшавиро ташкил медод. Гуфтан мумкин аст, ки дар ин давра дар соли 2005 шумораи корхонаҳои саноатӣ аз 1386 адад дар соли 2020 ба 2394 адад баробар гардид, ки вобаста ба давраи таҳлилӣ 72,7% афзоиш ёфт, ба ҳисоби миёна дар як сол 4,8% афзоиш ёфтааст. Илова бар ин гуфтан мумкин аст, ки дар ин давра яъне дар соли 2020 нишондиҳандаи корхонаҳои саноатии кишвар ба соли 1991 баробар гардид, ки ин аз бӯҳронӣ будани соҳаи мазкур дар давраи таҳлилӣ мебошад.

Расми 2. Омилҳои асосии дастгирӣ ва рушди бахши саноат дар шароити имрӯза

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Яъне гуфтан мумкин аст, ки соли 2020 шумораи корхонаҳои соҳаи саноат ба соли 1991 баробар гардид, ки ин иқтисодиёти кишварро аз ҳисоби соҳаи саноат ба 30 сол ба ақиб партофт ва бо шарофати рушди бомароми иқтисодӣ ва дар заминаи ин рушди дигар соҳаҳои ба соҳаи саноати кишвар таъсиррасонанда ва дар баробари гузариш аз як шакли соҳаи иқтисод ба шакли дигари он, яъне гузаштан аз иқтисодиёти аграрӣ-саноатӣ ба иқтисоди саноатӣ ин як қадами бузурги расидан ба саноати пешрафтаи фарохмаҷро мебошад. Баъди тағйир додани сохтори иқтисодӣ ва гузаронидани ислоҳот дар самти дастгирии бевоситаи рушди саноати кишвар якбора рушд намуд, ки ин масъала имкон дод то дар нимаҳои соли 2020 рушди корхонаҳои саноатӣ дар кишвар ба соли 1991 баробар гардид. Ин миқдор якбора аз 2397 адади соли 2020 ба 3779 дар соли 2024 баробар гардид, ки нишондиҳандаи мазкур назаррас мебошад ва тамоюли мазкур вобаста ба нишондиҳандаҳои дар диаграмма овардашуда рушди устуворро касб намудааст. Агар мо ба таҳлили маълумотҳо назар афканем пас маълум мегардад, ки як сол нишондиҳандаҳо боло ва дар соли дигар тамоюли пастравиро касб намуданд, ки ин нишондиҳанда баъд аз соли 2020 ба назар намерасад.

МУҲОКИМА

Дастгирии пайвастаи рушди соҳаи саноати кишвар яке аз масъалаҳои меҳварие мебошад, ки онро дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути ду омили мураккабмаъно тақвият додан имконпазир мебошад. Зеро бе рушди соҳаи саноат мо наметавонем ба ҳадафҳои стратегии худ дар ин самт ноил гардем, зеро имрӯза омилҳои асосии рушди соҳаи саноатро дастгириҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ дар шакли фаъол ба роҳ монем. Гуфтан мумкин аст, ки яке аз масъалаҳои асосие, ки сохторҳои асосии соҳаи саноатро дастгирӣ намудан дар шароити имрӯза имкониятҳои молиявӣ ва муҳайё намудани шароит ба манбаҳои молиявӣ мебошад. Ҳамин аст, ки олимону коршиносон ба ин масъала таваҷҷуҳ зоҳир намуда ин масъаларо чунин шарҳ додаанд, ки «...нақши

захираҳои молиявӣ ҳамчун омили калидӣ дар таъмини фаъолияти инноватсионӣ ва рушди устувори корхонаҳо ошкор карда мешавад. Шаклҳо ва манбаъҳои маблағгузории инноватсия, аз ҷумла саҳмияҳо, қарзҳои бонкӣ, лизинг, сармояи венчурӣ, шарикии давлатӣ ва хусусӣ ва воситаҳои алтернативии молиявӣ ба низом дароварда шудаанд» [2, с. 186].

Ҳамаи масъалаҳои зикргардида метавонанд ба тавони молиявии бахши саноат мусоидат намоянд, ки дар қатори онҳо фаъолтарин омил, омилҳои қарзӣ мебошад. Дар ин маврид дуруст зикр гардидааст, ки «...дар шароити имрӯза зоҳиран амалкардҳои қарзӣ ва муносибатҳои қарзиро на танҳо дар сатҳи институтҳои молиявию қарзӣ балки дар соҳаҳои саноат, сохтумон, кишоварзӣ ва хизматрасонӣ низ мушоҳида намудан мумкин аст» [6, с. 118]. Вобаста ба ҷанбаҳои дигари дастгирӣ ва рушди соҳаи саноати кишвар дуруст қайд гардидааст, ки «...барои рушди соҳаи саноат ва бахшҳои алоҳидаи он, ки соҳаи калидии иқтисоди миллӣ маҳсуб меёбад, барномаҳои мухталиф, стратегияҳои давлатӣ таҳия ва дар амал татбиқ гардида истодаанд. Вобаста ба ин ва бо таваҷҷуҳ ба нақши саноат дар пешрафти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлилу арзёбии рушду инкишофи ин бахши муҳими иқтисодиёт ва омилҳои таъсирбахш бар он аз аҳамияти назаррас бархурдор мебошад» [7, с. 152].

Вобаста ба дастгирии қарзии бахши воқеии иқтисодиёт чунин иброз шудааст, ки «...қарзҳо низ қисми муҳими сиёсати пулию қарзӣ буда дар татбиқи монетизатсияи иқтисодӣ нақши асосӣ доранд. Ҳамчунин гуфтан мумкин аст, ки аз ҳаҷми умумии қарзҳои пешниҳодшуда 6,8% он ба таври фосилавӣ тавассути замимабарномаҳои мобилӣ пешниҳод карда шудаанд» [5, с. 192]. Дар ҳамин замина барои саноатикунонии босуръати кишвар, ки дар давоми 5 соли охир он аллакай бо суръат идома дорад, зарур аст, ки дастгирии молиявӣ ва ғайримолиявиро дар ин самт тақвият дода бонкҳо ва дигар сармоягузоронро ҳавасманд кунем, ки дар ин самт масъулияти баланд нишон дода дастгирии соҳаро ҳамчун афзалияти ба ояндаи рушд нигаронидашуда донанд. Вобаста ба ин зарур аст, ки ба таври баробар дар рушди соҳаи саноат ҳам сатҳи қарздиҳию маблағгузорӣ ва ҳам фароҳам овардани инфрасохтори истеҳсолӣ масъалаҳои муҳим ва зарурӣ мебошанд. Бинобар ин ба андешаи мо дар лаҳзаҳои кӯтоҳтари масъалаҳои зерин ҳамчун асос мавриди таваҷҷуҳ бояд қарор дода шаванд:

– Зиёд намудани ҳиссаи қарзҳои дарозмуддат ва имтиёзнок ба саноати коркард ва дар ҳамин замина бунёди корхонаҳои хурду миёнаи саноатӣ;

– Баланд бардоштани иқтидори истеҳсолии корхонаҳои саноатӣ тавассути имтиёзгирии давлатӣ дар сатҳи молу маҳсулотҳои аҳамияти умумидоштаи ба содирот нигаронидашуда;

– Зиёд намудани ҳаҷми маблағгузориҳо ба соҳаи саноати кишвар махсусан дар минтақаҳои дурдасти кишвар;

– Фароҳам овардани инфрасохтори зарурӣ дар самти истеҳсолот ва сатҳи дастрасӣ ба ингуна истеҳсолот;

– Пурзур намудани иқтидори қарзии низоми бонкӣ дар самти дастгирии соҳаи саноат ва истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои саноатӣ;

– Фароҳам овардани шароити ҳамгироӣ байни субъектҳои соҳибкорӣ, кишоварзӣ ва саноат дар самти коркарди молу маҳсулотҳои истеҳсолшуда;

– Қабули барнома ва стратегияҳои дахлдори сармоягузорӣ ва маблағгузорӣ дар сатҳи минтақаҳои кишвар ва дар ҳамин замина ташкил намудани корхонаҳои логистикӣ ва ғ.

Роҳбари давлат вобаста ба дастгирии соҳа чунин қайд намуд: «...соли 2023 барои ташкили истеҳсолоти нави саноатӣ, васеъгардонии фондҳои асосӣ ва ба роҳ мондани истеҳсоли маҳсулоти наву рақобатнок аз ҳисоби сармояи хориҷӣ ва маблағи корхонаҳо зиёда аз 7 миллиард сомонӣ равона гардидааст, ки нисбат ба соли 2022-юм 1,5 баробар зиёд мебошад» [8]. Вобаста ба ин гуфтан мумкин аст, ки баъзе муҳаққиқон ин масъаларо дар самти дастгирӣ ва субсидияҳои қарзӣ маънидод намудаанд. Вобаста ба ин қайд гардидааст, ки «...дар шароити кунунӣ низоми субсидияи қарз бо ҷуброни қисми фоизи қарз ба қарзгир яке аз роҳҳои ҳалли ин мушкилот мебошад» [3, с. 137]. Қайд кардан зарур аст, ки яке аз механизмҳои асосии рушди самараноки корхонаҳои хурду миёнаи саноатӣ дар шароити имрӯза дастрасии онҳо ба захираҳои арзони молиявӣ мебошад ва ин масъаларо метавон дар заминаи захираҳои қарзии низоми бонкӣ ҳал намуд [4, с. 414]. Дар ҳамин ҳошия қайд кардан ба мавриди аст, ки имрӯз низоми қарздиҳию маблағгузорӣ ҳамчун асос буда ба он аҳамият додан муҳим ва зарурӣ мебошад.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, таҳлил нишон медиҳад, ки соҳаи саноат ҳамчун яке аз сохторҳои марказии иқтисодиёти миллӣ ва пояи асосии устувории давлат маҳсуб ёфта, рушди он заминаи тақвияти дигар соҳаҳои меҳварӣ, аз ҷумла кишоварзӣ, неруи содиротӣ ва коркарди ашёи хомро фароҳам меоварад. Таҳлили динамикаи корхонаҳои саноатӣ дар солҳои 1991–2024 нишон дод, ки соҳа аз марҳалаи таназзул (1991–2005) тавассути марҳалаи барқароршавии рӯ ба рушд то рушди устувор (баъд аз соли 2020) гузашта, шумораи корхонаҳои саноатӣ аз 2308 ададди соли 1991 ба 3779 адад дар соли 2024 расидааст. Барои таъмини рушди устувори соҳаи саноат тавъам гардонидани дастгирии молиявӣ (қарздиҳии дарозмуддату имтиёзнок, маблағгузорӣ, субсидияи қарз) ва ғайримолиявӣ (инфрасохтори истеҳсолӣ, ҳамгироии байнисоҳавӣ, барномаву стратегияҳои дахлдор) ҳамчун роҳҳои асосии баланд бардоштани иқтидори ин бахши калидии иқтисоди миллӣ маҳсуб меёбад.

АДАБИЁТ

1. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2025. С. 257.

2. Кодиров Ф.А., Турсунов Д.Б. Теоретические аспекты финансирования инновационной деятельности промышленных предприятий // Финансово-экономический вестник. - 2025. - № 4. - С. 286-293. - EDN SDVJWG.

3. Махшулов С.Ҷ., Ахмедова Б. Механизмҳои асосии фаъолгардонии қарздиҳии низоми бонкӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - № 2(36). - С. 137-151. - EDN BYDSPR.

4. Миршарипов Э.Қ. Роҳҳои баланд бардоштани иқтидори қарздиҳии низоми бонкӣ ба соҳаи саноати сабук // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - № 3(37). - С. 414-423.

5. Махшулов С.Ҷ., Сандалов Ҷ.Р. Рушди низоми бонкӣ ва муносибатҳои қарзӣ дар шароити муосир // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. - № 10-1. - С. 182-190. - EDN PGZAVX.

6. Махшулов С.Ҷ. Хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2024. - № 6-1. - С. 118-124. – EDN CEOMMW.

7. Маҳмадуллоев А.С., Миршарипов Э.Қ. Таҳлили вазъи муосири фаъолияти корхонаҳои муштарак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. - № 1. - С. 152-157.

8. Нурмаҳмадзода Ҷ. Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: «Вектор принт», 2016. - С. 7.

9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 28.12.2023.

10. Шариф Раҳимзода. Ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисодиёти миллӣ: монография. - Душанбе: «Эр-граф», 2019. - С. 102.

УДК: 338.43

НАҚШИ КИШОВАРЗӢ ДАР ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Давлатова Дилошуб Раҳматуллоевна
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Кишоварзӣ, ки аз замонҳои қадим бо истилоҳҳои деҳқонӣ, деҳқанат, барзгарӣ ва фалоҳӣ маъмул буд, яке аз соҳаҳои муҳими истеҳсолоти ҷамъиятӣ буда, аҳолиро бо хӯрокворӣ, саноати ҳунармандиро бо ашёи хом ва ҳайвонотро бо ғизо таъмин менамояд. Рушди соҳаи кишоварзӣ барои таъмини босубот ва мутаносиби аҳолии кишвар бо маводи хӯрока тавассути афзоиши мунтазам ва устувори истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, баланд бардоштани сатҳи даромаднокӣ ва бо ҷойи кор таъмин намудани аҳолӣ, инчунин ҳифзи захираҳои табиӣ мусоидат менамояд. Бинобар ин, кишоварзӣ яке аз муҳимтарин соҳаҳои истеҳсолӣ ба шумор меравад, ки барои таъмини амнияти озуқаворӣ, рушди устувори иқтисодӣ ва беҳбуди сатҳи зиндагии аҳолӣ аҳамияти калон дорад. Дар иқтисоди бисёр кишварҳо, аз ҷумла Тоҷикистон, соҳаи кишоварзӣ қисми ҷудонопазири низоми иқтисодӣ буда, ҳам идомаи рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва ҳам суботи иҷтимоиро таъмин мекунад.

Калидвожаҳо: кишоварзӣ, деҳқон, истеҳсолот, аҳолӣ, ашёи хом, ғизо, рушди босубот, амнияти озуқаворӣ, иқтисодиёти миллӣ, тавозуни воридот ва содирот, рақобатпазирӣ, худтаъминкунӣ, стратегия, рушди устувор.

РОЛЬ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Давлатова Дилошуб Рахматуллоевна
Таджикский государственный финансово-экономический университет. Республика Таджикистан, Душанбе

Сельское хозяйство, известное с древних времён как дехканство, дехканат, барзгари и фалохи, является одной из важнейших отраслей общественного производства, обеспечивающей население продовольствием, ремесленную промышленность - сырьём, а животных - кормом. Развитие аграрного сектора способствует стабильному и сбалансированному обеспечению населения страны продовольствием за счёт устойчивого роста объёмов производства сельскохозяйственной продукции, повышению уровня доходов и занятости населения, а также защите природных ресурсов. Таким образом, сельское хозяйство является одной из важнейших отраслей производства, имеющей большое значение для обеспечения продовольственной безопасности, устойчивого развития экономики и повышения уровня жизни населения. В экономике многих стран, в том числе и Таджикистана, аграрный сектор является неотъемлемой частью экономической системы, обеспечивая как постоянное социально-экономическое развитие, так и социальную стабильность.

Ключевые слова: сельское хозяйство, фермер, производство, население, сырьё, продовольствие, устойчивое развитие, продовольственная безопасность, национальная экономика, баланс импорта и экспорта, конкурентоспособность, самодостаточность, стратегия.

THE ROLE OF AGRICULTURE IN THE NATIONAL ECONOMY

Davlatova Diloshub Rahmatulloevna
Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

Agriculture, known since ancient times as dehkanstvo, dehkanat, barzgari, and falokhi, is one of the most important sectors of social production, providing the population with food, the handicraft industry with raw materials, and livestock with feed. The development of the agricultural sector contributes to a stable and balanced food supply for the country's population through sustainable growth in agricultural production, increased income and employment, and the protection of natural resources. Thus, agriculture is one of the most important sectors of production, crucial for ensuring food security, sustainable economic development, and improving living standards. In the economies of many countries, including Tajikistan, the agricultural sector is an integral part of the economic system, ensuring both continuous socioeconomic development and social stability.

Key words: agriculture, farmer, production, population, raw materials, food, sustainable development, food security, national economy, balance of imports and exports, competitiveness, self-sufficiency, strategy.

МУҚАДДИМА

Кишоварзӣ яке аз бахшҳои қадимтарин ва муҳимтарини иқтисоди миллӣ ба шумор меравад. Аз ибтидои ташаккули ҷомеаи инсонӣ то имрӯз ин соҳа на танҳо ҳамчун манбаи асосии таъмини аҳолӣ бо маҳсулоти озуқаворӣ, балки ҳамчун омили муҳими рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ хизмат кардааст. Дар шароити иқтисоди муосир, махсусан барои кишварҳои рӯ ба рушд, кишоварзӣ нақши калидӣ дар таъмини амнияти озуқаворӣ, шуғли аҳолӣ, рушди минтақаҳо ва коҳиши сатҳи камбизоатӣ мебозад.

Иқтисоди миллӣ ҳамчун маҷмӯи соҳаҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ бидуни рушди устувори кишоварзӣ наметавонад ба самаранокии баланд ноил гардад. Яке аз омилҳои муҳими рушди босуботи иқтисодиёти миллӣ таъмини тавозуни мутаносиби воридот ва содироти молу маҳсулоти таъиноташон мухталиф ба ҳисоб меравад. Кишварҳои рушдёфта кӯшиш мекунанд, ки мавқеи рақобатпазирии худро нигоҳ дошта, тавозуни воридот ва содироти молу маҳсулотро ба нафъи худ нигоҳ доранд, чунки ин омилҳо барои устувории

иқтисодӣ, ҳифзи қурби асъори миллӣ ва таъмини такрористеҳсоли босуръат аҳамияти муҳим доранд. Маҳз ба ҳамин далел стратегияи рушди ба содирот нигаронидашуда ва воридотивазкунанда дар шароити кунунӣ аз зумраи муҳимтарин стратегияҳои рушди иқтисодиёти миллӣ шинохта мешавад. Аз ин рӯ, омӯзиши нақши кишоварзӣ дар рушди иқтисоди миллӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад. Ҳадафи мақолаи мазкур таҳлили нақши кишоварзӣ дар рушди иқтисоди миллӣ, муайян намудани самтҳои асосии таъсири он ба иқтисод ва баррасии мушкилоту дурнамои рушди соҳаи кишоварзӣ мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Заминаи назариявӣ ва иттилоотии тадқиқотро асарҳои олимони ватанию хориҷӣ дар соҳаи иқтисоди миллӣ ва иқтисоди аграрӣ (А. Абдуллоев, Н. Қодиров, Ф. Султонов, Ҳ. Мирзоев, С. Раҳимов, M. Todaro, S. Smith, T. Schultz), инчунин маводи созмонҳои байналмилалӣ (Созмони хӯрокворӣ ва кишоварзии СММ - FAO, Бонки Ҷаҳонӣ, СММ) ташкил медиҳанд. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили назариявӣ - барои муайян намудани мафҳум ва моҳияти кишоварзӣ дар низоми иқтисоди миллӣ; усули таҳлили сохторӣ - барои омӯзиши нақши кишоварзӣ дар ташаккули ММД, шуғли аҳолӣ ва робита бо дигар соҳаҳо; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси хусусиятҳои рушди соҳа дар шароити Тоҷикистон; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Кишоварзӣ яке аз соҳаҳои асосӣ ва стратегӣ дар низоми иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Он маҷмӯи фаъолиятҳои истеҳсолиро дар бар мегирад, ки ба парвариши зироатҳои кишоварзӣ ва нигоҳдории чорво равона гардида, бо истифода аз захираҳои табиӣ - пеш аз ҳама замин, об ва меҳнат - амалӣ мегардад. Дар иқтисоди миллӣ кишоварзӣ ҳамчун соҳаи истеҳсолии ибтидоӣ баромад мекунад, зеро маҳз дар ҳамин соҳа неъматҳои аввалияи моддӣ истеҳсол мешаванд. Мафҳуми кишоварзӣ на танҳо истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ, балки инчунин истеҳсоли ашёи хом барои соҳаҳои гуногуни саноатро дар бар мегирад. Масалан, маҳсулоти пахтакорӣ барои саноати нассоҷӣ, маҳсулоти чорводорӣ барои саноати хӯрокворӣ ва пӯсту пашм барои соҳаҳои коркард истифода мешаванд. Аз ин лиҳоз, кишоварзӣ ҳамчун пояи рушди дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ хизмат мекунад.

Моҳияти иқтисодии кишоварзӣ пеш аз ҳама дар таъмини талаботи ҳаётан муҳими аҳолӣ ифода меёбад. Ғизо яке аз ниёзҳои асосии инсон буда, қонеъ гардонидани он бидуни рушди устувори соҳаи кишоварзӣ ғайриимкон аст. Дар низоми иқтисоди миллӣ кишоварзӣ инчунин ҳамчун манбаи муҳими шуғли аҳолӣ баромад мекунад, ки қисми зиёди аҳолии деҳот фаъолияти худро маҳз дар ҳамин соҳа пеш мебарад. Хусусияти дигари муҳими моҳияти кишоварзӣ вобастагии он аз омилҳои табиӣ мебошад: шароити иқлим, сатҳи таъмин бо об, сифати замин ва дигар омилҳо ба ҳаҷм ва самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ таъсири мустақим мерасонанд. Аз ин рӯ, кишоварзӣ нисбат ба дигар соҳаҳои иқтисод бештар ба хавфҳои табиӣ дучор мегардад ва дастгирии давлатии махсусро талаб мекунад. Моҳияти иқтисодии кишоварзӣ дар он ифода меёбад, ки он:

– манбаи асосии таъмини аҳолӣ бо ғизо мебошад;
– қисми зиёди ашёи хоми саноатро истеҳсол мекунад;
– заминаи шуғли аҳолии деҳотро фароҳам меорад;
– ба ташаккули даромади миллӣ мусоидат мекунад.

Дар кишварҳои дорои иқтисоди аграрӣ ҳиссаи кишоварзӣ дар ММД (Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ) назаррас мебошад. Ҳатто дар кишварҳои саноатӣ низ соҳаи кишоварзӣ аҳаммияти стратегии худро гум накардааст. Дар иқтисоди миллӣ кишоварзӣ арзиши иловашударо ба вуҷуд меорад, бо дигар соҳаҳо (саноат, савдо, нақлиёт) робитаи зич дорад ва ба рушди бозори дохилӣ мусоидат мекунад. Гарчанде дар раванди рушди иқтисодӣ ҳиссаи кишоварзӣ дар ММД метавонад коҳиш ёбад, аммо аҳаммияти мутлақи он дар таъмини устувории иқтисод боқӣ мемонад.

МУҲОКИМА

Амнияти озуқаворӣ яке аз масъалаҳои муҳим ва стратегии рушди иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Он қобилияти давлатро дар таъмин намудани аҳолӣ бо маҳсулоти кофӣ, босифат ва дастрас ифода менамояд. Кишоварзӣ манбаи асосии истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ мебошад ва маҳз тавассути рушди соҳаи растанипарварӣ ва чорводорӣ талаботи аҳолӣ ба ғизо қонеъ мегардад. Афзоиши ҳаҷми истеҳсолоти кишоварзӣ имконият медиҳад, ки кишвар ба худтаъминкунӣ ноил гардида, вобастагии худро аз воридоти маҳсулоти озуқаворӣ коҳиш диҳад. Ин ҳолат махсусан дар шароити ноустувории бозорҳои ҷаҳонӣ ва болоравии нархҳо аҳаммияти хос дорад. Рушди устувори кишоварзӣ имкон медиҳад, ки вобастагии кишвар аз воридоти маҳсулоти озуқаворӣ коҳиш ёбад, нархи маҳсулоти ғизоӣ устувор нигоҳ дошта шавад ва сатҳи ғизонокии аҳолӣ беҳтар гардад. Дар шароити тағйирёбии иқлим, афзоиши аҳолӣ ва ноустувории бозорҳои ҷаҳонӣ рушди истеҳсоли дохилии маҳсулоти кишоварзӣ аҳаммияти махсус пайдо мекунад.

Яке аз вазифаҳои иҷтимоии кишоварзӣ таъмини шуғли аҳолӣ мебошад. Дар бисёр кишварҳо қисми зиёди аҳолии қобили меҳнат дар соҳаи кишоварзӣ фаъолият мекунад, хусусан дар минтақаҳои деҳот. Соҳаи кишоварзӣ ҷойҳои корӣ фароҳам меорад, сатҳи бекориро коҳиш медиҳад ва даромади аҳолии деҳотро таъмин мекунад. Рушди кооператсия, хоҷагиҳои деҳқонӣ ва соҳибкории аграрӣ метавонад ба беҳтар шудани сатҳи зиндагии аҳолии деҳот мусоидат намояд. Кишоварзӣ бо дигар соҳаҳои иқтисод робитаи мутақобилаи зич дорад: он ҳамчун таъминкунандаи ашёи хом барои саноати хӯрокворӣ, нассоҷӣ ва дигар соҳаҳо хизмат мекунад, дар навбати худ, рушди кишоварзӣ аз сатҳи рушди саноати коркард, дастрасӣ ба техника ва технология ва инфрасохтори нақлиёту логистика вобастагии зиёд дорад. Ин робитаи мутақобила рушди маҷмӯии иқтисоди миллиро таъмин менамояд.

Дар Тоҷикистон кишоварзӣ яке аз соҳаҳои асосии иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Қисми зиёди аҳолӣ дар деҳот зиндагӣ карда, ба фаъолияти кишоварзӣ машғул аст. Хусусиятҳои асосии соҳа аз афзалияти растанипарварӣ (махсусан пахтакорӣ), вобастагӣ аз захираҳои об ва шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ (хоҷагиҳои

деҳқонӣ, хоҷагиҳои шахсӣ) иборатанд. Бо вуҷуди ин, соҳа бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мебошад, ки рушди онро дар иқтисоди миллӣ маҳдуд мегардонанд:

– истифодаи нокифояи технологияҳои муосир ва фарсудашавии техника;

– дастрасии маҳдуд ба қарзҳо ва маҳдудияти сармоягузорӣ;

– таъсири тағйирёбии иқлим;

– паст будани сатҳи ҳосилнокӣ, коркард ва нигоҳдории маҳсулот.

Ҳалли ин мушкилот сиёсати самараноки давлатӣ ва ҷалби сармоягузории дохилию хориҷиро талаб мекунад. Барои баланд бардоштани нақши кишоварзӣ дар иқтисоди миллӣ зарур аст, ки технологияҳои инноватсионӣ ҷорӣ карда шаванд, саноати коркард рушд дода шавад, инфрасохтори деҳот беҳтар гардонида шавад ва дастгирии давлатии истеҳсолкунандагон тақвият дода шавад. Истифодаи усулҳои сарфакоронаи обёрӣ, зироаткории мутобиқ ба иқлим ва гуногунсозии истеҳсолот метавонад устувории соҳаи кишоварзиро баланд бардорад ва хатари норасоии озуқавориро коҳиш диҳад.

ХУЛОСА

Кишоварзӣ дар рушди иқтисоди миллӣ нақши калидӣ дорад. Он на танҳо манбаи таъмини амнияти озуқаворӣ, балки омили муҳими шуғли аҳолӣ, рушди минтақаҳо ва устувории иқтисодӣ мебошад. Кишоварзӣ ҳамчун соҳае баромад мекунад, ки на танҳо вазифаи истеҳсолӣ, балки вазифаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва стратегиро низ иҷро менамояд. Дар шароити муосир рушди соҳаи кишоварзӣ бояд дар асоси технологияҳои нав, сиёсати самараноки давлатӣ ва ҳамгироии он бо дигар соҳаҳои иқтисод амалӣ гардад. Барои кишварҳои рӯ ба рушд, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, рушди устувори кишоварзӣ шарти асосии таъмини амнияти озуқаворӣ, беҳтар шудани сатҳи зиндагии аҳолӣ ва баланд шудани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев А. Иқтисоди миллӣ. – Душанбе: Ирфон, 2018. – С. 124.
2. Қодиров Н. Асосҳои иқтисоди аграрӣ. – Душанбе: Маориф, 2020. – С. 42–45.
3. Султонов Ф. Рушди соҳаи кишоварзӣ дар шароити бозор. – Душанбе, 2019. – С. 95–112.
4. Мирзоев Ҳ. Иқтисодиёти кишоварзӣ. – Душанбе: Дониш, 2017. – С. 24–26.
5. Раҳимов С. Амнияти озуқаворӣ ва рушди иқтисодӣ. – Душанбе, 2016. – С. 57.
6. Food and Agriculture Organization (FAO). The State of Food and Agriculture.
7. Food and Agriculture Organization (FAO). Food Security Indicators.
8. World Bank. Agriculture and Economic Development.
9. World Bank. World Development Report: Agriculture for Development.
10. United Nations. Sustainable Development Goals and Food Security.
11. Todaro M., Smith S. Economic Development. – Pearson Education.
12. Schultz T. Transforming Traditional Agriculture. – Yale University Press.

УДК: 657:631.15

ТАКМИЛИ МЕТОДИКАИ ТАШКИЛИ НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНИИ ХАРОҶОТ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ

Давронзода Бахтовар Даврон
докторанти PhD-и Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола масъалаҳои такмили равишҳои ташкили низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ мавриди омӯзишу баррасӣ қарор дода шудааст. Мубрамияти мавзӯи таҳқиқотӣ бо баландбардории самаранокии идоракунии хароҷотҳо дар шароити дигаргуншавии бозори кишоварзӣ асоснок карда мешавад. Дар мақола равишҳои методии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар соҳаи кишоварзӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуда, муаллиф фикру мулоҳизаҳои муҳаққиқон ва олимони соҳаро, ки дар такмили раванди ҳисоби идоракунӣ мусоидат мекунанд, пешниҳод кардааст. Ҳамчунин дар мақола нуқтаҳои калидии рушди баҳисобгирии идоракунӣ тавзеҳ ёфта, муаллиф нуқтаи назари мушаххаси худро доир ба мафҳуму таъиноти баҳисобгирии идоракунӣ пешниҳод кардааст.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии идоракунӣ, хароҷот, корхонаҳои кишоварзӣ, калкулятсияи арзиши аслӣ, тартиби ҳисоб, соҳаи аграрӣ.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПОСТАНОВКИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЁТА РАСХОДОВ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Давронзода Бахтовар Даврон
докторант PhD Таджикского национального университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются вопросы совершенствования подходов к созданию системы управленческого учёта на сельскохозяйственных предприятиях. Актуальность данного исследования обосновывается необходимостью повышения эффективности управления затратами в условиях трансформации сельскохозяйственного рынка. В статье изучены подходы, приемлемые для организации управленческого учёта в сельскохозяйственных предприятиях; автором представлены взгляды исследователей и отраслевых учёных, занимающихся вопросами улучшения процесса управленческого учёта. В статье также разъясняются ключевые моменты в развитии управленческого учёта, и автор излагает свою точку зрения на концепцию и определение управленческого учёта.

Ключевые слова: управленческий учёт, расходы, сельскохозяйственные предприятия, калькулирование себестоимости, затраты, методика учёта, аграрный сектор.

IMPROVING THE METHODOLOGY FOR SETTING UP A MANAGEMENT ACCOUNTING SYSTEM FOR EXPENSES IN AGRICULTURAL ENTERPRISES

Davronzoda Bakhtovar Davron
PhD Student, Tajik National University. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines the improvement of approaches to developing management accounting systems in agricultural enterprises. The relevance of this study is substantiated by the need to improve the effectiveness of cost management in the context of agricultural market transformation. The article examines approaches suitable for organizing management accounting in agricultural enterprises; the author offers the views of researchers and industry scholars working on improving management accounting processes. The article also explains key aspects of the development of management accounting, and the author presents his perspective on the concept and definition of management accounting.

Keywords: management accounting, expenses, agricultural enterprises, calculated costs, costs, accounting methods, agricultural sector.

МУҚАДДИМА

Дар ҷаҳони муосир бо назардошти дигаргуниҳои куллӣ, нақши баҳисобгирии идоракунии соҳаи кишоварзӣ ҳамчун воситаи назоратнамоӣ ҷиҳати истифодаи босамару сарфакоронаи захираҳо, ҳамчунин мушаххаснамоии натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхонаҳои дар ин бахш фаъолияткунанда, ба таври қобили таваҷҷӯҳ пурзӯр карда шуда истодааст. Дар ин замина, зарурияти такмилу таҷдиди баҳисобгирии идоракунӣ бо назардошти коҳиши ҳосилнокӣ ва афзоиши арзиши маҳсулотҳои истеъмолӣ ба вуқӯъ мепайвандад. Фаъолияти самарабахши корхонаҳои кишоварзӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ бар асоси ҳадафҳо ва вазифаҳои стратегии муайяншуда роҳандозӣ мегардад, аммо дар амал татбиқнамоии ин ҳадафҳо ва вазифаҳо аз пешниҳоди маълумоти саривақтӣ дар бораи натиҷаҳо вобастагии зиёд дорад.

Бинобар ин, асоси ҳадафи ниҳоии таҳқиқоти анҷомшударо муайяннамоии самтҳои аслии идоранамоии хароҷотҳои корхонаҳои кишоварзӣ ва татбиқи оқилонаи онҳо ташаккул медиҳад. Вазифаҳои асосии идоранамоии хароҷотҳои корхонаро инҳо ташкил медиҳанд:

– таъсиси механизми босамари идоранамоии хароҷотҳои корхонаҳои кишоварзӣ;

– муносибгардонии сохтори хароҷотҳои ҷорӣ барои таъминнамоии бартариятҳои рақобатии маҳсулотҳои аз ҷониби корхона истеҳсолшаванда ва худи корхона;

– ҷустуҷӯ ва дарёфти захираҳо барои сарфаи хароҷотҳо бо мақсади баландбардории рақобатнокии маҳсулот, кор ва хизматрасониҳо дар бозори фурӯш;

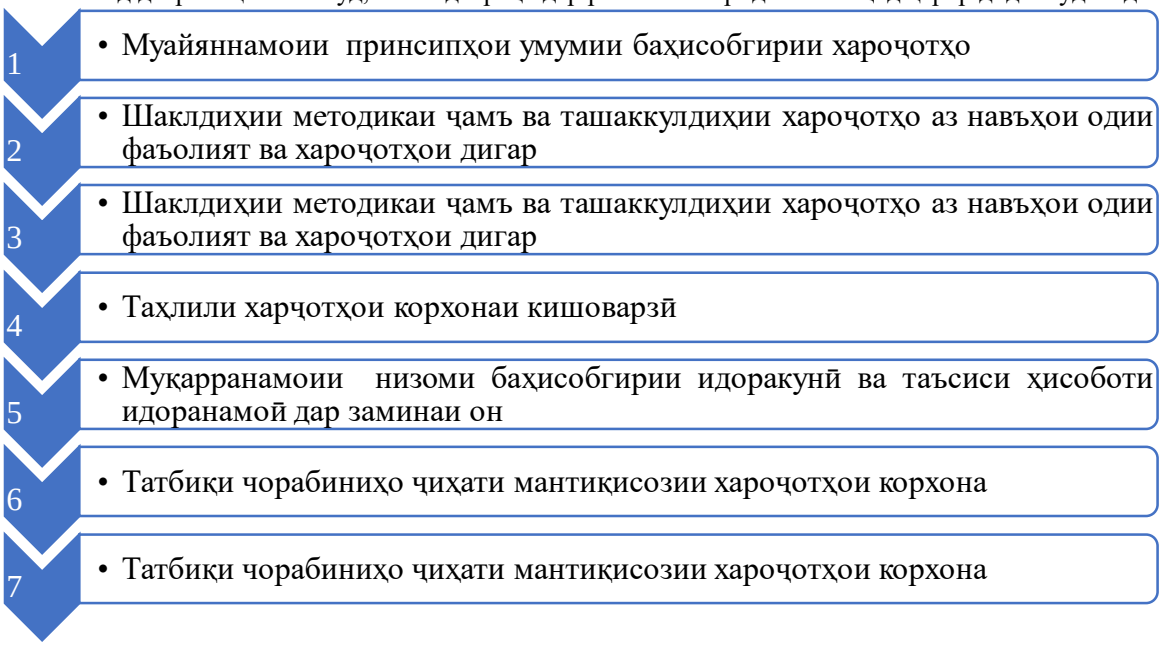
– асоснокнамоии қарорҳо дар бораи истеҳсоли навъҳои муосири маҳсулотҳои кишоварзӣ ва даст кашидан аз истеҳсоли маҳсулотҳои зараровар;

– меъёрмуқарарнамоии хароҷотҳо (муайяннамоии андозаи муносиби хароҷотҳо барои истеҳсоли маҳсулотҳои банақшагирифташуда, иҷрои кор ва расонидани хизматҳо).

МЕТОДОЛОГИЯ

Масъалаҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ, ташкили самаранокии фаъолияти баҳисобгирӣ, низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ташкили кори муҳосибот дар субъектҳои иқтисодӣ аз тарафи олимон М.М. Огородова, О.Н. Волкова, В.Ф. Палий ва Б.Ҳ. Каримов мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар баробари ин, масъалаҳои такмили методикаи ташкили низоми баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои кишоварзӣ таҳқиқи иловагиро талаб менамояд. Ҳангоми таҳлили равишҳои мавҷуда, ки дар таҳқиқотҳо ва заҳматҳои муҳаққиқони ватанию хориҷӣ инъикос ёфтаанд, мо ба ин натиҷа расидем, ки идоранамоии хароҷотҳо маҷмӯи чорабиниҳоеро фарогир мебошад, ки баҳри беҳдошт ва мантиқисозии ин раванд нигаронида шудаанд. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили назариявӣ, муқоисавӣ, таҳлили сохторӣ ва усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

Ҷанбаи нисбатан мубрами масъалаи мазкур таъминоти баҳисобгирӣ ва таҳлилӣ маҳсуб меёбад. Раванди шаклдиҳии таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии идоранамоии хароҷотҳо дар корхонаҳои бахши кишоварзиро метавон ба якчанд давра тақсим намуд, ки ин давраҳо дар расми 1 мавриди пешниҳод қарор дода шудаанд.

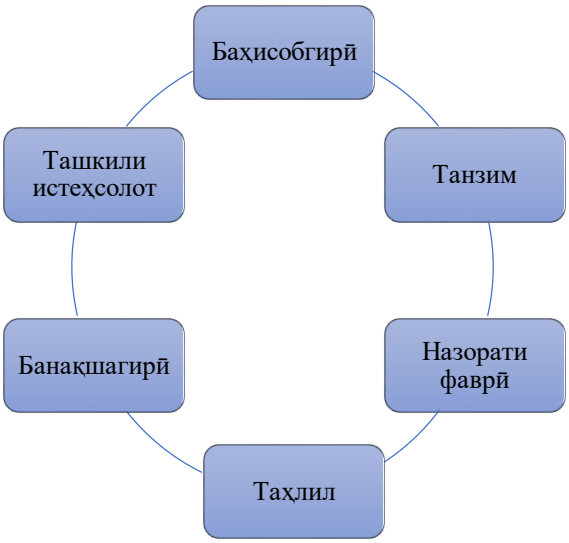
Расми 1. Давраҳои таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии идоранамоии хароҷотҳои корхонаҳои кишоварзӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

НАТИҶАҲО

Дар корхонаҳои бахши кишоварзӣ дар аксар маврид баҳисобгирии идоракунӣ хеле заиф ба роҳ монда шудааст ё умуман ба таври зарурӣ рушд наёфтааст. Бархе қисмҳои таркибии баҳисобгирии идоракунӣ бо муҳосиботи анъанавӣ васл карда шудаанд, барои мисол, баҳисобгирии хароҷот ва калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот, ҳисоботи оперативӣ ва таҳлили иқтисодӣ, ки дар худ таҳлили арзиши аслии маҳсулот, асоснокнамоии қарорҳои қабулшаванда ва арзёбии иҷрои супоришҳои нақшавиро фарогир мебошад. Низоми иттилоотии корхона зеринизомҳои мухталифро фарогир буда, вазни қиёсии зернизоми иқтисодӣ бештар мебошад, зеро он асосан иттилооти баҳисобгирӣ-таҳлилиро мавриди истифода қарор медиҳад; дар навбати худ, баҳисобгирии идоракунӣ ба унвони қисми таркибии низоми баҳисобгирӣ-таҳлилӣ ба ҳисоб меравад.

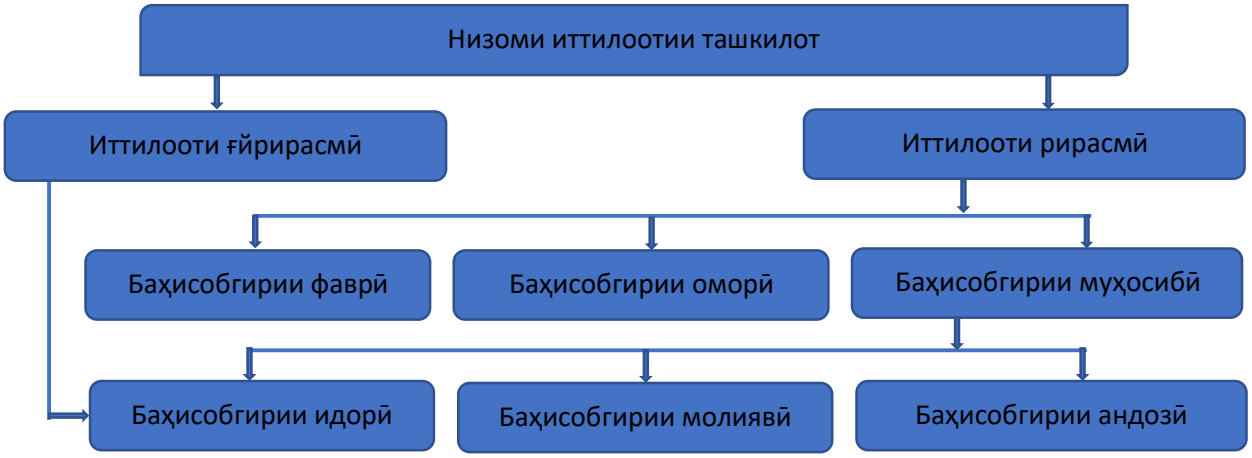
О.Н. Волкова таъкид менамояд, ки идоранамоӣ навъи нисбатан маъмул ва паҳнгардидаи фаъолият ба ҳисоб меравад [1]. Низоми идоракунӣ ба объекти идорашаванда тавассути вазифаҳои умумӣ таъсир мерасонад, ва дар навбати худ равобити мутақобила ва ҳамкории онҳо доираи идоранамоиро ташкил менамояд (расми 2).

Расми 2. Идоракунии даврашакли корхона

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [1].

Баҳисобгирии идоракунӣ дар ин ҷараёни давомнок нақши қобили таваҷҷӯҳро иҷро менамояд. Теъдоди зиёди муаллифони дар бахши назарияи идоракунӣ фаъолияткунанда на ба таври тасодуфӣ вазифаи махсуси идоракуниро қайд менамоянд: маҳз дар доираи тартиботи баҳисобгирӣ маълумотҳо, рақамҳо ва иттилооти дар даст дошта ба маълумоти муносиб барои тасмимгирӣ табдил меёбанд. Д.В. Лысенко бошад, чунин навиштааст, ки бар хилофи баҳисобгирии молиявӣ ва андозӣ, ки тавассути стандартҳо ва қонунгузориҳо танзим карда мешаванд, баҳисобгирии идоракунӣ бар асоси ниёзҳои иттилоотии менеҷменти корхона анҷом дода мешавад. Аз ин ҷиҳат, дар самти коркарди низоми баҳисобгирии идоракунӣ, равишҳои вориднамоии он ва ҳамчунин дар мавриди худи таърифи баҳисобгирии идоракунӣ равишҳои зиёд мавҷуд мебошанд. Мавқеи баҳисобгирии идоракуниро дар низоми иттилоотии корхона дар расми 3 нишон додан мумкин аст.

Расми 3. Баҳисобгирии идоракунӣ дар муҳити иттилоотии корхона

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Баҳисобгирии идоракунӣ дар давоми солҳои дароз ба унвони яке аз масъалаҳои умқӣ барои таҳқиқотҳо маҳсуб ёфта, ҳамчун самти дурнамои рушди баҳисобгирӣ дар ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Дар ин бора Энтони А.А. дар китоби «Баҳисобгирии идоракунӣ» чунин қайд намудааст: «...баҳисобгирии идоракунӣ тибқи таъиноти ташкилоти касбии Институти муҳосибони идоракунанда ҷараёни арзишафзояндаи ба таври муттасил такмилёбандаи банақшагирӣ, андозагирӣ ва фаъолиятнамоии низоми иттилоотии молиявӣ ва ғайримолиявие маҳсуб меёбад, ки амалкардҳои менеҷментро роҳнамоӣ намуда, рафторро таҳрику ангеза мебахшад ва барои расидан ба ҳадафҳои стратегӣ, тактикӣ ва оперативии корхона дастгирӣ менамояд» [10].

В.Ф. Палий бошад, мафҳуму таъиноти баҳисобгирии идоракуниро чунин шарҳ медиҳад: «...он на ҳамчун мушоҳида ва умуминамоии маълумотҳои ҷорӣ ва ҳатто на таҳлил ва арзёбии иттилооти ба даст омада, балки қабл аз ҳама низоми идоракунии оперативии дохилӣ мебошад; асли баҳисобгирии идоракунӣ ин пешниҳоди иттилооти зарурие ст, ки барои менеҷерон зимни пешбурди раванди идоракунии фаъолияти корхона зарур ба шумор меравад, аммо дар дидгоҳ ва ҳаҷмҳое, ки хоси баҳисобгирии молиявӣ нестанд» [4]. Баъд аз омӯзишу баррасии андеша ва диди олимони мухталиф, метавон ба чунин хулоса омад, ки дар мавриди муайяннамоии таъиноти баҳисобгирии идоракунӣ назароти умумӣ арзи вуҷуд дорад.

МУҲОКИМА

Бар асоси таҳқиқоти фарҷомшуда, мо андешаи худро бобати шарҳу тафсири ин мафҳум пешниҳод менамоем: ба андешаи мо, баҳисобгирии идоракунӣ аз худ низоми бақайдгирӣ, умумисозӣ ва пешниҳоди иттилоотро дар бораи фаъолияти хоҷагидории корхона, ки барои табақаи идоракунанда ҷиҳати татбиқу роҳандозии банақшагирӣ, назорат ва идоракунии ин навъи фаъолият зарур мебошад, ифода менамояд. В.Т. Чая муътақид аст, ки низоми баҳисобгирии идоракунӣ аз як қатор тадбиру тартиботе иборат мебошад, ки вобаста аз ҳадафҳои идоракунӣ метавонанд тағйир дода шаванд, аммо новобаста аз ин бояд ба принсипҳои муайяншуда ҷавобгӯ бошанд: муттасилии фаъолияти корхона, истифода аз воҳидҳои ягонаи ченкунӣ, истифодаи чандинбораи иттилооти аввалия ва фосилавӣ барои ҳадафҳои идоракунӣ, шаклдиҳии нишондиҳандаҳои ҳисоботҳои дохилӣ, истифода аз равиши буҷетӣ (сметавии) идоракунӣ, пуррагӣ ва таҳлилӣ будани иттилоот, шаффофият ва муттасилии раванди истеҳсолӣ ва тиҷоратии корхона ва муқаррарнамоии сиёсати баҳисобгирӣ [9].

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳқиқ, роҳандозии ҳадаф ва вазифаҳои баҳисобгирии идоракуниро зарур шуморида, бо чунин тартиб пешниҳод менамоем:

– таъмини ҳама сатҳу зинаҳои идоракунӣ бо маълумотҳои амиқ ҷиҳати қабули қарорҳои идоракунӣ;

– коркарди иттилоот, ки ҳамчун воситаи иртиботӣ дар дохили корхона истифода карда мешавад;

– ташкил ва таҳияи сметаҳои намояндагии хароҷотӣ, ба таври оперативӣ ифшонамоии камбудиҳо дар сметаҳо ва пешниҳоди тадбирҳо баҳри коҳиши сметаҳо;

– дарёфти қарорҳои зарурӣ ва оқилона дар шароити таваррум, новобаста аз нокифоягии иттилоот, тағйирот дар фаъолияти корхона ва ҳатто ҳангоми номувозинатии вазъ;

– таснифи баҳисобгирии хароҷотҳо вобаста ба навъи маҳсулот, сохторҳои уҳдадорӣ ва татбиқи ҳисоботҳо доир ба даромаду хароҷотҳо;

– таъмини муҳиммияти дарёфти иттилоот барои идоракунӣ бо зарурияти табдил ва тафсири иттилоот.

Ҳамин тариқ, баҳисобгирии идоракунӣ қисми таркибӣ ва ҷудоинопазири низоми иттилоотии корхона ба ҳисоб меравад. Барои идоракунии корхонаи кишоварзӣ дар шароити муосир дастрасӣ ба иттилооти фаврӣ шарти зарурӣ ба ҳисоб меравад, зеро маҳз дар натиҷаи дастрасӣ ба чунин иттилоот қарорҳои самарабахши идоракуниро қабул ва ба тасвиб расонидан мумкин аст. Дар сурати мавҷуд набудани маълумоти амиқ дар бораи хароҷотҳои истеҳсолӣ ва фурӯши маҳсулот, ин ҳолат боиси арзёбии нодурусти нархи маҳсулот мегардад, ки чунин раванд дар навбати худ барои корхона зарари зиёдеро бо бор меоварад.

ХУЛОСА

Дар маҷмӯъ, таҳқиқот нишон медиҳад, ки такмили методикаи ташкили низоми баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои кишоварзӣ яке аз омилҳои муҳими баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ ва таъмини рақобатпазирии маҳсулоти аграрӣ мебошад. Баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун қисми ҷудоинопазири низоми иттилоотии корхона нақши калидиро дар таъмини сатҳҳои гуногуни идоракунӣ бо маълумоти саривақтӣ ва амиқ барои қабули қарорҳои самаранок мебозад. Бинобар ин, ташкили дурусти баҳисобгирии идоракунии хароҷот, истифодаи равишҳои методии муосир ва таъмини дастрасӣ ба иттилооти фаврӣ ҳамчун самтҳои афзалиятноки рушди корхонаҳои кишоварзӣ дар шароити дигаргуншавии бозор баррасӣ мегарданд.

АДАБИЁТ

1. Волкова О.Н. Управленческий учёт: учебник. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2005. – С. 58–59.

2. Касьянова Г.Ю. Налоговый учёт: просто о сложном. – 4-е изд. – М.: АБАК, 2010. – С. 133.

3. Курганская Н.И. Планирование и анализ производственной деятельности предприятия: учеб. пособие. – Ростов-на-Дону: Издательский центр ДГТУ, 2007. – С. 125.

4. Палий В.Ф. Управленческий учёт издержек и доходов (с элементами финансового учёта). – М.: ИНФРА-М, 2009. – С. 5.

5. Соколов Я.В., Бутынец Ф.Ф., Горецкая Л.Л., Панков Д.А. Бухгалтерский учёт в зарубежных странах: учебник. – М.: ТК Велби, Проспект, 2006. – С. 60.

6. Удалова З.В. Современные концепции формирования учётно-аналитического обеспечения управления сельскохозяйственными организациями (теория и методология): монография. – Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2011. – С. 256.

7. Целых Л.А. Сближение бухгалтерского и налогового учёта и совершенствование методов контроля результатов налогового учёта: дис. … канд. экон. наук. – Ростов н/Д, 2006. – С. 32–33.

8. Чая В.Т., Чупахина Н.И. Управленческий учёт: учеб. пособие. – М.: Эксмо, 2009. – С. 1–7.

9. Каримов Б.Ҳ., Каримиён М.Б. Ташаккули низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ташкили кори муҳосибот дар субъектҳои иқтисодӣ // Масъалаҳои мубрами баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит дар шароити иқтисоди рақамӣ ва саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон: маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ (ш. Душанбе, 9 ноябри соли 2024). – Душанбе: ДБССХ, 2024. – С. 127–134.

10. Энтони А.А. и др. Управленческий учёт. – 3-е изд.: пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – С. 26.

УДК: 338.2:330.55(575.3)

НИЗОМИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: АРЗЁБӢ ВА ТАҲЛИЛИ ВАЗЪИ МУОСИР

Зувайдуллоев Салоҳиддин Азизуллоевич
ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар солҳои охир масъалаи таъмини амнияти иқтисодӣ яке аз мавзуъҳои муҳим дар таҳқиқоти иқтисодӣ ва сиёсати давлатӣ гардидааст. Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодӣ ва афзоиши вобастагии мамлакатҳо таҳлили нишондиҳандаҳои амнияти иқтисодӣ аҳамияти хоса дорад, зеро ин нишондиҳандаҳо имкон медиҳанд, ки устувории иқтисодиёти миллӣ арзёбӣ ва таҳдидҳои эҳтимолӣ муайян карда шаванд. Ҳадафи асосии ин мақола омӯзиши низоми нишондиҳандаҳои арзёбии амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таҳлили вазъи муосири он дар асоси маълумоти омори расмӣ мебошад. Дар доираи таҳқиқот усулҳои таҳлили оморӣ, таҳлили муқоисавӣ ва равиши муназзам барои омӯзиши нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ истифода шудаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар баъзе самтҳо нишонаҳои суботи нисбии иқтисодӣ, аз ҷумла назорати нисбии сатҳи таваррум ва беҳтар шудани баъзе нишондиҳандаҳои молиявӣ, мушоҳида мешаванд. Ҳамзамон, мавҷудияти касри доимӣ дар тавозуни савдои хориҷӣ, вобастагии назаррас аз воридот ва нақши муҳими интиқоли пули муҳоҷирони корӣ дар иқтисодиёти миллӣ ҳамчун мушкилоти сохторӣ ба миён гузошта мешаванд.

Калидвожаҳо: амнияти иқтисодӣ, нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, арзёбии амнияти иқтисодӣ, иқтисодиёти миллӣ, рушди иқтисодӣ, суботи макроиқтисодӣ, савдои хориҷӣ, содирот, воридот, сиёсати иқтисодӣ.

СИСТЕМА ПОКАЗАТЕЛЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ОЦЕНКА И АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ

Зувайдуллоев Салохиддин Азизуллоевич
ассистент кафедры гуманитарных и естественно-математических наук Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В последние годы вопрос обеспечения экономической безопасности стал одной из важнейших тем в экономических исследованиях и государственной политике. В условиях экономической глобализации и растущей взаимозависимости стран анализ показателей экономической безопасности приобретает особое значение, поскольку эти показатели позволяют оценить стабильность национальной экономики и выявить потенциальные угрозы. Главная цель данной статьи – изучение системы показателей оценки экономической безопасности Республики Таджикистан и анализ её текущего состояния на основе официальных статистических данных. В исследовании использованы методы статистического анализа, сравнительного анализа и системный подход к изучению макроэкономических показателей. Результаты исследования показывают, что в некоторых направлениях наблюдаются признаки относительной экономической стабильности, включая относительный контроль уровня инфляции и улучшение некоторых финансовых показателей.

Ключевые слова: экономическая безопасность, экономические показатели, оценка экономической безопасности, национальная экономика, экономическое развитие, макроэкономическая стабильность, внешняя торговля, экспорт, импорт, экономическая политика.

SYSTEM OF INDICATORS OF ECONOMIC SECURITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: ASSESSMENT AND ANALYSIS OF THE CURRENT STATE

Zuvaidulloev Salohiddin Azizulloevich
Assistant at the Department of Humanities and Natural Sciences, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

In recent years, the issue of economic security has become a key topic in economic research and public policy. In the context of economic globalization and growing interdependence between countries, the analysis of economic security indicators is particularly important, as these metrics allow us to assess the stability of the national economy and identify potential threats. The main objective of this article is to examine the system of indicators for assessing the economic security of the Republic of Tajikistan and analyze its current status based on official statistical data. The study utilizes statistical analysis, comparative analysis, and a systems approach to studying macroeconomic indicators. The study's results indicate that signs of relative economic stability are observed in some areas, including relative inflation control and improvements in some financial indicators.

Keywords: economic security, economic indicators, economic security assessment, national economy, economic development, macroeconomic stability, foreign trade, exports, imports, economic policy.

МУҚАДДИМА

Дар даҳсолаҳои охир масъалаи таъмини амнияти иқтисодӣ яке аз авлавиятҳои муҳимтарини сиёсати иқтисодӣ дар бисёр мамлакатҳо гардидааст. Амнияти иқтисодӣ ҳамчун яке аз рукнҳои асосии суботи миллӣ, қобилияти иқтисодиётро барои нигоҳ доштани устувории иқтисодиёт, муқовимат ба зарбаҳои дохилию берунӣ ва фароҳам овардани шароити зарурӣ барои рушди устувор инъикос мекунад. Дар ин доираҳо, арзёбии сатҳи

амнияти иқтисодӣ бидуни истифодаи маҷмуи нишондиҳандаҳо ва маҳакҳои ченшаванда имконнопазир аст. Аз ин рӯ, таҳия ва корбурди низоми нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, ки метавонанд вазъи воқеии иқтисодиёти миллиро инъикос кунанд, аҳамияти асосӣ дорад.

Барои мамлакатҳои дорои иқтисоди рӯ ба рушд, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, аҳамияти ин масъала боз ҳам зиёдтар аст. Зеро аз як тараф, иқтисоди мамлакат бо равандҳои ҳамгироӣ ба иқтисодиёти минтақавӣ ва ҷаҳонӣ ҳамрадиф аст, аз тарафи дигар, он бо чолишҳое аз қабили вобастагӣ аз содироти ашёи хом, ҳиссаи баланди интиқоли пули муҳоҷирони меҳнатӣ дар даромади миллӣ ва зарурати рушди бахшҳои истеҳсолии дохилӣ рӯ ба рӯ мебошад. Дар чунин шароит, низоми нишондиҳандаҳои амнияти иқтисодӣ метавонад ҳамчун воситаи муассир барои таҳлили вазъи иқтисодӣ, ошкор кардани таҳдидҳои имконпазир ва қабули сиёсати муносиби иқтисодӣ истифода шавад.

Ҳадафи асосии мақолаи мазкур таҳияи асоси появӣ барои арзёбии низоми нишондиҳандаҳои амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таҳлили вазъи муосири он дар асоси маълумоти расмии оморӣ мебошад. Дар ин робита, кӯшиш карда шудааст, ки тасвири нисбатан ҳамаҷонибаи вазъи амнияти иқтисодии мамлакат бо истифода аз нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ пешниҳод ва тамоюли тағйироти он дар солҳои охир таҳлил карда шавад.

Дар адабиёти илмии хориҷӣ масъалаи амнияти иқтисодӣ ва нишондиҳандаҳои он ба таври васеъ омӯхта шудааст. Муҳаққиқони гуногун хосияти мафҳумии амнияти иқтисодӣ [2; 15], сохтори нишондиҳандаҳои он [10] ва усулҳои арзёбии сатҳи устувории иқтисодии мамлакатҳоро [7] мавриди омӯзиш қарор додаанд. Дар асарҳои онҳо ҳамчун унсурҳои асосии арзёбии амнияти иқтисодӣ асосан чунин нишондиҳандаҳо баррасӣ мешаванд, аз қабили афзоиши ММД, таваррум, сатҳи қарзи давлатӣ, тавозуни савдо, суботи сармоягузорӣ ва суботи молиявӣ. Ҳамчунин, бисёре аз муаллифон зарурати истифодаи равиши муназзамро дар таҳлили нишондиҳандаҳои амнияти иқтисодӣ таъкид мекунанд ва боварӣ доранд, ки ин нишондиҳандаҳо бояд дар доираи як низоми мукаммал ва дар муносибатҳои мутақобила бо якдигар таҳқиқ карда шаванд.

Дар адабиёти илмии тоҷик масъалаи амнияти иқтисодӣ ва нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи он низ таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб кардааст. Аз ҷумла, дар таҳқиқоти И.С. Ашуров нишондиҳандаҳои амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва усулҳои таҳлили онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд [1]. Дар интишороти А.О. Орифов [8] ва Ҷ.Б. Чиниев [16] масъалаҳои назариявӣ ва амалии амнияти иқтисодии мамлакат дар шароити дигаргуниҳои иқтисодӣ ва ҷаҳонишавӣ таҳлил шудаанд. Б. Раҳмонализода нақши ниҳодҳои давлатиро дар таъмини амнияти озуқавории мамлакат мавриди баррасӣ қарор додааст [9]. Л.Х. Саидмуродзода ба амнияти соҳибкорӣ ҳамчун яке аз унсурҳои муҳими амнияти иқтисодӣ [11] ва З.С. Султонов ба омӯзиши самтҳои стратегии таъмини амнияти иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [13] таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд. Дар асарҳои Б.Ҳ. Каримов масъалаҳои таҳаввулоти институтсионалии низоми баҳисобгирӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ [4] ва татбиқи стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ [5; 6], ки низ бо таъмини амнияти иқтисодӣ аз нигоҳи шаффофияти иқтисодӣ ва тақвияти устувории молиявӣ алоқаманд мебошанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Аммо, таҳқиқоти ба таҳияи ҳамаҷонибаи низоми нишондиҳандаҳои амнияти иқтисодӣ ва таҳлили вазъи муосири он дар мамлакат бахшидашуда зиёд нестанд, ки ин зарурати гузаронидани таҳқиқоти мазкурро бори дигар таъкид мекунад.

МЕТОДҲО

Дар таҳқиқот барои арзёбии сатҳи амнияти иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз равиши муназзам истифода шудааст. Мувофиқи равиши мазкур, амнияти иқтисодӣ як падидаи бисёрҷанба мебошад, ки бо таъсири омилҳои макроиқтисодӣ, молиявӣ, иҷтимоӣ ва институтсионалӣ ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, таҳлили вазъи амнияти иқтисодӣ танҳо тавассути омӯзиши ҳамзамони якчанд нишондиҳандаҳои асосӣ имконпазир аст. Пойгоҳи иттилоотии таҳқиқот ба маълумоти омори расмӣ ва манбаъҳои байналмилалӣ асос ёфтааст.

Барои таҳлили вазъи амнияти иқтисодӣ маҷмуи нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ интихоб карда шудаанд, аз қабили ММД ба сари аҳолӣ, сатҳи таваррум, сатҳи қарзи берунӣ, ҳиссаи воридот дар истеъмолоти дохилӣ, ҳаҷми сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ, тавозуни савдо, ҳиссаи интиқоли пули муҳоҷирони меҳнатӣ дар иқтисодиёт. Ин нишондиҳандаҳо дар таҳқиқоти марбут ба амнияти иқтисодӣ васеъ истифода мешаванд ва имкон медиҳанд, ки вазъи устувории иқтисодиёти миллӣ арзёбӣ карда шавад. Ҳамчунин, барои таҳлили нишондиҳандаҳои амнияти иқтисодӣ усулҳои оморӣ ва таҳлили муқоисавӣ истифода шуданд.

НАТИҶАҲО

Арзёбии сатҳи амнияти иқтисодии ҳар як мамлакат истифодаи маҷмуи нишондиҳандаҳои миқдориро, ки тавонанд вазъи воқеии иқтисодиёти миллиро аз ҷанбаҳои гуногун инъикос кунанд, талаб мекунад. Дар адабиёти илмӣ амнияти иқтисодӣ асосан ҳамчун падидаи бисёрҷанба, ки самтҳои гуногун, аз ҷумла устувории макроиқтисодӣ, суботи молиявӣ, вазъи савдои хориҷӣ, сармоягузориҳо ва сатҳи вобастагии иқтисодиёт аз омилҳои беруниро фаро мегирад, баррасӣ мешавад. Бинобар ин, барои таҳлили ҳамаҷонибаи вазъи амнияти иқтисодӣ, интихоби маҷмуи нишондиҳандаҳои калидӣ зарур аст, ки дар якҷоягӣ тасвири нисбатан пурраи вазъи иқтисодии мамлакатро пешниҳод мекунанд. Дар ин таҳқиқот, бо назардошти хусусиятҳои сохтории иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин дастрасӣ ба маълумоти омори расмӣ, низоми нишондиҳандаҳои арзёбии амнияти иқтисодӣ таҳия шудааст (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Низоми нишондиҳандаҳои арзёбии амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Гурӯҳи нишондиҳандаҳо	Нишондиҳанда	Аҳамияти иқтисодӣ

Устувории макроиқтисодӣ	ММД ба сари аҳолӣ	Сатҳи рушди иқтисодӣ ва иқтидори истеҳсолии мамлакатро тавсиф медиҳад
	Суръати афзоиши ММД	Пӯёи рушди иқтисодиро инъикос мекунад
Суботи молиявӣ	Сатҳи таваррум	Устувории низоми пулӣ ва қобилияти харидории пулро нишон медиҳад
	Қарзи давлатӣ ва хориҷӣ	Сарбории қарзии иқтисодиётро тавсиф мекунад
Амнияти иқтисодии хориҷӣ	Ҳиссаи воридот дар истеъмолот	Дараҷаи вобастагии иқтисодиётро аз таҳвилҳои берунӣ инъикос мекунад
	Тавозуни савдои хориҷӣ	Мувозинати муносибатҳои иқтисодии хориҷиро тавсиф мекунад
Устувории сармоягузорӣ	Ҳаҷми сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ	Ҷолибияти сармоягузории иқтисодиётро инъикос мекунад
Устувории асъорию молиявӣ	Захираҳои тилло ва асъори хориҷӣ	Қобилияти давлатро барои нигоҳ доштани суботи пули миллӣ тавсиф мекунад
Устувории иҷтимоию иқтисодӣ	Сатҳи бекорӣ	Вазъи бозори меҳнатро нишон медиҳад
	Ҳиссаи интиқоли пули муҳоҷирон дар ММД	Дараҷаи вобастагии иқтисодиётро аз даромадҳои берунӣ инъикос мекунад

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Пас аз муайян кардани низоми нишондиҳандаҳо, марҳилаи навбатии таҳқиқот ба таҳлили вазъи воқеии ин нишондиҳандаҳо дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида мешавад. Омӯзиши пӯёи нишондиҳандаҳои интихобшуда дар солҳои охир имкон медиҳад, ки тамоюлҳои асосии рушди иқтисодии мамлакат ошкор ва дараҷаи устувории иқтисодиёти миллӣ арзёбӣ карда шавад. Илова бар ин, таҳлили ин нишондиҳандаҳо дар муайян кардани минтақаҳое, ки дар сохтори иқтисодии мамлакат сатҳи баланди осебпазирӣ доранд, мадад мерасонад. Дар таҳқиқоти мазкур, дар асоси маълумоти омори расмӣ якчанд нишондиҳандаҳои асосӣ, аз ҷумла пӯёи савдои хориҷӣ, таваррум, сатҳи даромадҳои аҳолӣ ва баъзе нишондиҳандаҳои иҷтимоию иқтисодӣ таҳлил карда мешаванд (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Шохис	2015	2020	2021	2022	2023	2024
Шохиси нархҳои истеъмолӣ (% нисбат ба соли гузашта)	105,1	109,4	108,0	104,2	103,8	103,6
Ҳаҷми савдои хориҷӣ, млн долл.	3929,9	4557,8	6359,1	7309,5	8328,9	8955,0
Содирот, млн долл.	890,6	1406,9	2149,6	2142,0	2448,8	1947,4
Воридот, млн долл.	3039,3	3150,9	4209,5	5167,5	5880,1	7007,6
Музди миёнаи моҳона, сомонӣ	878,9	1393,8	1540,6	1760,3	2013,1	2310,2
Даромади миёнаи моҳона ба 1 нафар, сомонӣ	297,6	518,2	684,2	794,1	920,8	1032,4

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [14, с. 19–20, 64, 129].

Таҳлили маълумоти ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки дар солҳои охир иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи баъзе нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ тамоюли нисбатан устувор дорад. Аз ҷумла, афзоиши тадриҷии сатҳи музди меҳнати исмӣ ва даромади миёнаи аҳолӣ аз густариши фаъолияти иқтисодӣ ва беҳшавии сатҳи истеъмолоти дохилӣ шаҳодат медиҳад: музди миёнаи моҳона аз 879 сомонӣ дар соли 2015 то беш аз 2300 сомонӣ дар соли 2024 афзоиш ёфтааст. Ҳамзамон, сатҳи таваррум дар солҳои охир дар фосилаи нисбатан идорашаванда боқӣ мондааст. Шохиси нархҳои истеъмолӣ нишон медиҳад, ки сатҳи таваррум аз наздики 9,4% дар соли 2020 то тақрибан 3,6% дар соли 2024 коҳиш ёфтааст ва инро нишонаи устувории нисбии сиёсати пулию қарзии мамлакат ҳисобидан мумкин аст.

Дар солҳои охир савдои хориҷии мамлакат ба таври назаррас афзоиш ёфтааст. Ҳаҷми гардиши савдои хориҷӣ аз 3,9 млрд доллар дар соли 2015 то 8,9 млрд доллар дар соли 2024 афзоиш ёфтааст. Ин тамоюл инъикоскунандаи ҳамгироии афзояндаи иқтисодиёти миллӣ бо иқтисодиёти ҷаҳонӣ мебошад. Вале, афзоиши босуръати воридот дар муқоиса бо содирот яке аз мушкилоти асосӣ барои иқтисодиёти миллӣ боқӣ мемонад. Яъне, яке аз хусусиятҳои сохтории иқтисодиёти мамлакат ҳанӯз ҳам вобастагии назаррас аз воридот аст. Дар тамоми солҳои давраи таҳлилӣ ҳаҷми воридот аз содирот ба таври назаррас зиёдтар аст, ки ин боиси ташаккули касри устувори тавозуни савдо гардидааст. Чунин вазъиятро метавон яке аз таҳдидҳои эҳтимолӣ ба амнияти иқтисодӣ дар ояндаи дарозмуддат ҳисобид, зеро вобастагии афзоянда аз молҳои воридотӣ иқтисодиёти миллиро ба ноустуворӣ бозорҳои ҷаҳонӣ ва тағйироти нархҳо осебпазиртар мекунад.

Барои пурра кардани таҳлилҳои дар бахшҳои қаблӣ гузаронидашуда, баъзе нишондиҳандаҳои муҳими макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қиматҳои остонавии дар адабиёти илмӣ оид ба амнияти иқтисодӣ [3, с. 15] истифодашуда муқоиса карда шуданд. Натиҷаҳои ин муқоиса дар ҷадвали 3 оварда шудаанд.

Ҷадвали 3. Муқоисаи қиматҳои воқеӣ ва остонавии нишондиҳандаҳои алоҳидаи амнияти иқтисодӣ

Нишондиҳанда	**Қимати остонавӣ**	**Қимати воқеӣ**	**Арзёбӣ**
Сатҳи таваррум	На беш аз 10%	Наздики 3–4%	**Сатҳи бехатар**
Таносуби қарзи берунии давлатӣ ба ММД	На беш аз 60%	Наздики 32–35%	**Сатҳи бехатар**
Касри тавозуни савдо	На беш аз 10%-и ММД	Аз остона зиёд аст	**Минтақаи хавф**
Ҳиссаи воридот дар сохтори истеъмолоти дохилӣ	На беш аз 30–40%	Нисбатан баланд аст	**Хавфи фоизӣ**
Вобастагии иқтисодиёт аз интиқоли пули муҳоҷирон	На беш аз 10%-и ММД	Ба таври назаррас баландтар	**Хавфи баланд**

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Таҳлили муҳтавои ҷадвали 3 нишон медиҳад, ки дар баъзе самтҳо вазъи нишондиҳандаҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фосилаи нисбатан бехавф қарор дорад. Аз ҷумла, сатҳи таваррум дар солҳои охир дар сатҳи нисбатан паст нигоҳ дошта шудааст, таносуби қарзи берунии давлатӣ ба ММД низ дар муқоиса бо бисёр мамлакатҳои дорои иқтисодиёти рӯ ба рушд дар сатҳи қобили қабул қарор дорад. Ин нишон медиҳад, ки сиёсати пулию қарзии мамлакат то андозае суботи макроиқтисодиро нигоҳ дошта тавонистааст. Дар баробари ин, баъзе нишондиҳандаҳо ҳанӯз ҳам ба мавҷудияти мушкилоти сохторӣ дар иқтисодиёти миллӣ ишора мекунанд. Аз ҷумлаи онҳо, мо метавонем касри доимии тавозуни савдои хориҷиро зикр кунем, ки аз сабаби бартарии назарраси воридот нисбат ба содирот ба вуҷуд омадааст.

МУҲОКИМАИ НАТИҶАҲО

Барои дарки мукаммалтари вазъи амнияти иқтисодӣ танҳо таҳлили тамоюлҳои нишондиҳандаҳои иқтисодӣ кофӣ нест. Дар бисёр таҳқиқоти илмӣ, илова бар омӯзиши пӯёи нишондиҳандаҳо, арзёбии умумии вазъи онҳо низ анҷом дода мешавад. Дар ин усул, нишондиҳандаҳои интихобшуда вобаста ба дараҷаи таъсирашон ба суботи иқтисодиёти миллӣ таҳлил карда мешаванд ва вазъи ҳар як нишондиҳанда аз нигоҳи сатҳи хавфи иқтисодӣ муайян карда мешавад. Дар доираи ин таҳқиқот, бо истифода аз маълумоти омори расмӣ ва натиҷаҳои таҳлилҳои пештар анҷомдодашуда, кӯшиш карда мешавад, ки арзёбии умумии вазъи баъзе нишондиҳандаҳои муҳими амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шавад (ниг. ба ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Арзёбии нишондиҳандаҳои алоҳидаи амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳанда	**Вазъи воқеӣ**	**Сатҳи хавф**
Афзоиши ММД	Нисбатан устувор	**Паст**
Сатҳи таваррум	Дар фосилаи идорашаванда қарор дорад	**Паст**
Қарзи берунии давлатӣ	Тамоюли пастравӣ мушоҳида мешавад	**Паст**
Тавозуни савдои хориҷӣ	Касри устувор	**Миёна**
Вобастагии иқтисодиёт аз воридот	Нисбатан баланд	**Миёна**
Вобастагӣ аз интиқоли пули муҳоҷирон	Назаррас	**Миёна**
Сатҳи даромадҳо ва музди кори аҳолӣ	Афзоиши тадриҷӣ мушоҳида мешавад	**Паст**

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Пас аз пешниҳоди маълумот дар ҷадвал, метавон гуфт, ки вазъи амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сатҳи муайяни субот дар баъзе соҳаҳо тавсиф мешавад. Аз ҷумла, нишондиҳандаҳо аз қабили афзоиши ММД, сатҳи таваррум ва таносуби қарзи берунӣ нишон медиҳанд, ки сиёсати иқтисодии мамлакат дар солҳои охир тавонист суботи макроиқтисодиро то андозае нигоҳ дорад. Коҳиши тадриҷии сатҳи қарзи берунӣ ва назорати нисбии таваррум низ аз ҷумлаи омилҳое мебошанд, ки метавонанд ба таҳкими суботи иқтисодӣ мусоидат кунанд.

Бо вуҷуди ин, таҳлили нишондиҳандаҳои дигар нишон медиҳад, ки иқтисодиёти мамлакат чун пешин бо баъзе мушкилоти сохторӣ рӯбарӯ аст. Аз ҷумла, касри доимии тавозуни савдои хориҷӣ ва сатҳи нисбатан баланди вобастагӣ аз воридотро метавон ҳамчун омилҳои эҳтимолии осебпазирии иқтисодиёти миллӣ дар ояндаи тӯлонӣ ҳисобид. Ҳамчунин, вобастагии назарраси қисми даромади хонаводаҳо аз интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ нишон медиҳад, ки баъзе захираҳои молиявии иқтисодиёти мамлакат то андозае аз шароити иқтисодии дигар мамлакатҳо вобаста мебошанд. Қайд бояд кард, ки илова ба таҳлили нишондиҳандаҳои оморӣ, фаҳмидани омилҳои сохтории ба амнияти иқтисодӣ таъсиррасон низ муҳим аст. Якум, сохтори савдои хориҷии мамлакат то андозае ба содироти ашёи хом ва маҳсулоти аввалия такя мекунад, ки даромадҳои содиротиро асосан аз тағйирёбии нархҳои ҷаҳонӣ вобаста мекунад. Омили дигар вобастагии назаррас аз интиқоли пули муҳоҷирони

меҳнатӣ мебошад. Ниҳоят, сатҳи рушди инфрасохтори саноатӣ ва истеҳсолӣ низ яке аз омилҳои муайянкунандаи таҳкими амнияти иқтисодӣ ҳисобида мешавад, ки васеъ кардани иқтидорҳои истеҳсолии дохилӣ метавонад ба коҳиш додани вобастагӣ аз воридот мусоидат кунад.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки арзёбии вазъи амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи низоми пайвастаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва иҷтимоиро талаб мекунад. Таҳлили пӯёи чунин нишондиҳандаҳо, аз қабили сатҳи таваррум, сатҳи даромадҳо ва музди меҳнати аҳолӣ, ҳаҷми савдои хориҷӣ ва баъзе дигар нишондиҳандаҳои муҳими макроиқтисодӣ имкон медиҳад, ки тасвири нисбатан ҳамаҷонибаи вазъи устувории иқтисодиёти миллӣ ба даст оварда шавад. Шарҳи маълумоти оморӣ нишон медиҳад, ки дар солҳои охир дар баъзе самтҳо тамоюлҳои мусбат мушоҳида мешаванд. Аз ҷумла, назорати нисбии сатҳи таваррум ва беҳтаршавии тадриҷии баъзе нишондиҳандаҳои молиявӣ муқаррар карда шудааст, ки метавонад нишонаи суботи нисбии сиёсати иқтисодии мамлакат бошад.

Дар баробари ин, натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон имрӯз ҳам бо баъзе мушкилоти сохторӣ рӯбарӯ аст. Вобастагии нисбатан баланди иқтисодиёт аз воридот, касри доимии тавозуни савдои хориҷӣ ва нақши назарраси интиқоли пули муҳоҷирони меҳнатӣ дар ташаккули даромади хонаводаҳо аз ҷумлаи омилҳое мебошанд, ки метавонанд ба сатҳи амнияти иқтисодии мамлакат дар ояндаи тӯлонӣ таъсир расонанд. Бинобар ин, барои тақвияти устувории иқтисодиёти миллӣ, қабули сиёсатҳо оид ба гуногунрангсозии сохтори истеҳсолот, рушди иқтидорҳои саноатии ватанӣ ва кам кардани вобастагӣ аз омилҳои берунӣ махсусан муҳим аст.

АДАБИЁТ

1. Ашуров И.С., Ашуров М.И. Индикаторҳои амнияти иқтисодӣ ва таҳлили онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Международные отношения и безопасность. – 2022. – № 2(2). – С. 135–147.
2. Жаворонкова А.А. Сущность экономической безопасности как важнейшей составляющей национальной безопасности // Учёные записки Санкт-Петербургского имени В.Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии. – 2007. – № 1(27). – С. 104–108.
3. Калина А.В., Савельева И.П. Формирование пороговых значений индикативных показателей экономической безопасности России и её регионов // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Экономика и менеджмент. – 2014. – Т. 8, № 4. – С. 15–24.
4. Каримов Б.Х. Механизм разработки и внедрения учётной политики экономических субъектов в условиях МСФО // Светоч науки. – 2025. – № 1. – С. 257–264.
5. Каримов Б.Ҳ. Методология ва амалияи бунёдшавии низоми миллии баҳисобгирии молиявӣ дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодӣ: дисс. … д-ра иқтисод. – Душанбе, 2025. – 360 с.
6. Каримов Б.Ҳ. Равишҳои методологии бунёдшавии низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 2(41). – С. 15–21.
7. Овешникова Л.В., Сибирская Е.В. Исследование показателей экономической безопасности в условиях цифровизации экономики Российской Федерации // Регион: системы, экономика, управление. – 2025. – № 3(70). – С. 102–112.
8. Орифов А.О., Блиничкина Н.Ю. К вопросу об экономической безопасности Таджикистана // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. – 2009. – № 2(38). – С. 72–80.
9. Раҳмонализода Б. Нақши мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар таъмини амнияти озуқавории Тоҷикистон // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – № 2(56). – С. 210–217.
10. Рябинин А.В. Оценка некоторых показателей экономической безопасности государства // E-Scio. – 2022. – № 8(71). – С. 240–250.
11. Саидмуродзода Л.Х., Аслонов С.М. Предпринимательская безопасность как составная часть экономической безопасности Республики Таджикистан // Экономика Таджикистана. – 2025. – № 4. – С. 22–30.
12. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность России: общий курс: учебник. – Москва: Дело, 2005. – 895 с.
13. Султонов З.С., Махмудов М.А., Хасанов Ҷ.Р. Хусусиятҳои самтҳои стратегии таъмини амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2020. – № 1(30). – С. 202–209.
14. Тоҷикистон дар рақамҳо 2025. Маҷмуаи оморӣ / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – 167 с.
15. Ходырев И.О. Экономическая безопасность: сущность и характеристика // Наука и современность. – 2011. – № 8-3. – С. 258–264.
16. Чиниев Дж.Б. Экономическая безопасность Республики Таджикистан в условиях глобализации: автореф. дисс. – Москва, 2010. – 188 с.

УДК: 338.48

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В СФЕРЕ ТУРИЗМА В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И НЕОПРЕДЕЛЁННОСТИ РЫНКА

Камышева Алёна Олеговна

соискатель (исследователь) в области профессионального туристского образования, Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются современные образовательные подходы, направленные на подготовку специалистов в сфере туризма и гостеприимства в условиях цифровой трансформации и рыночной неопределённости. Автор акцентирует внимание на вызовах, связанных с ускоренным развитием технологий, изменяющимися потребительскими предпочтениями и глобальными трендами в данной отрасли. Особое внимание уделяется необходимости адаптации образовательных программ, чтобы они соответствовали актуальным требованиям рынка труда. В статье предлагаются инновационные решения, такие как внедрение цифровых технологий в образовательный процесс, использование онлайн-форматов и усиленная практическая подготовка. Приводятся примеры успешных образовательных инициатив и их влияние на повышение качества подготовки кадров и конкурентоспособности специалистов. Автор подчёркивает, что эффективная подготовка кадров способствует росту и устойчивости туризма, а также помогает отрасли адаптироваться к быстро меняющимся условиям мирового рынка.

Ключевые слова: подготовка кадров, сфера туризма и гостеприимства, индустрия туризма, туристические отрасли, специалисты, образовательные программы, профессиональное образование, неопределённость рынка.

EDUCATIONAL STRATEGIES FOR TRAINING SPECIALISTS IN THE FIELD OF TOURISM IN THE ERA OF DIGITAL TRANSFORMATION AND MARKET UNCERTAINTY

Kamysheva Alyona Olegovna

applicant (Researcher) in Professional Tourism Education, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article discusses modern educational approaches aimed at training specialists in the fields of tourism and hospitality in the context of digital transformation and market uncertainty. The author focuses on challenges related to the rapid development of technologies, changing consumer preferences, and global trends in the industry. Special attention is given to the need for adapting educational programs to meet the current demands of the labor market. The article proposes innovative solutions, such as the integration of digital technologies into the educational process, the use of online formats, and enhanced practical training. Examples of successful educational initiatives are provided, along with their impact on improving the quality of workforce training and the competitiveness of specialists. The author emphasizes that effective workforce preparation contributes to the growth and resilience of the tourism sector and helps the industry adapt to the rapidly changing conditions of the global market.

Keywords: workforce training, tourism and hospitality sector, tourism industry, tourism sectors, specialists, educational programs, vocational education, market uncertainty.

ВВЕДЕНИЕ

Современная сфера туризма и гостиничного сервиса переживает серьёзные трансформации, вызванные быстрым развитием цифровых технологий и неопределённостью на международном рынке. В последние десятилетия цифровая трансформация оказала значительное воздействие на развитие туристической и гостиничной отраслей. Это создаёт необходимость пересмотра образовательных программ и внедрения современных технологий в образовательный процесс для подготовки высококвалифицированных кадров. Эти изменения требуют адаптации образовательных стратегий, чтобы подготовленные специалисты могли эффективно работать в новых условиях, учитывая вызовы, связанные с инновациями, изменяющимися потребностями клиентов и глобальными тенденциями в индустрии туризма.

Одной из ключевых проблем является несоответствие содержания высшего образования и современных инновационных технологий актуальным общественным и культурным требованиям, а также разрыв между этими требованиями и реальными потребностями рынка. Также можно отметить недостаточное внимание к развитию гуманитарных дисциплин и культурных аспектов образования. Вдобавок, работодатели мало вовлечены в процесс формирования образовательных программ и организации практической подготовки молодых специалистов.

Объявленный Президентом 2018 год годом развития туризма, а также 2019–2021 годы, объявленные годами развития сельского хозяйства, туризма и народных ремёсел, в сочетании с утверждённой Стратегией развития туризма в Республике Таджикистан до 2030 года, должны послужить новым импульсом для подготовки квалифицированных специалистов в сфере туризма. «Рост туризма и подготовка высококвалифицированных специалистов в этой области окажут значительное влияние на укрепление национальной экономики, привлечение большего числа туристов в страну и создание дополнительных рабочих мест» [12]. Целью данной работы является анализ особенностей современного подхода к обучению и профессиональной подготовке специалистов,

призванных работать в сфере туризма и гостеприимства в Таджикистане, а также разработка рекомендаций для улучшения качества подготовки кадров в данной области.

Задачи исследования включают: проанализировать текущее состояние образовательной системы в сфере туризма и гостеприимства в Таджикистане, уделив особое внимание внедрению цифровых технологий и инноваций в образовательный процесс; оценить ключевые особенности программ обучения и профессиональной подготовки в области туризма и гостеприимства с учётом требований цифровой трансформации и меняющихся потребностей рынка труда; выявить проблемы и вызовы, с которыми сталкиваются образовательные учреждения при реализации программ подготовки специалистов для туристической отрасли; оценить степень взаимодействия образовательных учреждений в сфере туризма и гостеприимства в Таджикистане; рассмотреть международный опыт в области подготовки специалистов для туризма и гостеприимства с учётом цифровой трансформации; а также создать перечень предложений по обновлению образовательных программ, предусматривающий включение цифровых технологий и адаптацию к изменениям на рынке труда.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретико-методологическую основу исследования составляют труды отечественных и зарубежных учёных в области профессионального туристского образования и цифровизации: Азимовой М.А., Кадыровой М.И., Камышевой А.О., Сохибова А.Н. Информационную базу составляют нормативно-правовые акты, Стратегия развития туризма в Республике Таджикистан до 2030 года, материалы Всемирной туристской организации (ВТО), а также данные о деятельности учреждений профессионального туристского образования Таджикистана.

В процессе исследования использовались методы сравнительного анализа - для сопоставления отечественного и зарубежного опыта подготовки кадров; метод системного анализа - для изучения образовательной системы в сфере туризма; метод обобщения международного опыта - на примере успешных образовательных инициатив; а также методы анализа и синтеза. Несмотря на множество публикаций, посвящённых онлайн-образованию, большинство исследований охватывают общие проблемы цифровизации, не затрагивая в полной мере специфику подготовки специалистов для турбизнеса и культурологических программ. Зарубежный опыт демонстрирует, что интеграция инновационных методик и образовательных платформ позволяет создать эффективные условия для развития профессиональных компетенций [10, с. 145]. Этот анализ подчёркивает необходимость адаптации успешных практик с учётом национальных и культурных особенностей Таджикистана.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Одним из ярких примеров успешной адаптации образовательных программ в сфере туризма и гостеприимства с учётом культурных и национальных особенностей является Государственный университет Алматы в Казахстане. Университет активно интегрирует цифровые технологии и инновационные методики в процесс обучения специалистов, ориентированных на туризм и культурное наследие [13]. В последние годы университет в рамках подготовки специалистов в области туризма стал активно использовать интерактивные онлайн-платформы, что позволяет студентам обучаться по гибридной модели — сочетая традиционные очные занятия с возможностью учёбы на онлайн-платформах. Программы обучения включают не только цифровые технологии, но и глубоко интегрируют знания о культурных и исторических особенностях региона. Например, курсы по культурному туризму, экотуризму и устойчивому развитию включают знания о казахских культурных традициях и историческом наследии, что позволяет студентам понимать не только туристические технологии, но и культурную ценность региона.

Кроме того, университет активно развивает совместные программы с международными партнёрами (например, с университетами Турции и Великобритании), что позволяет студентам расширять горизонты и интегрировать лучшие международные практики в контексте подготовки специалистов, учитывая местные реалии и традиции. Сотрудничество с такими глобальными лидерами в области технологий, как NVIDIA, Google, Huawei и Coursera, способствует интеграции передовых цифровых навыков в образовательный процесс. Например, в рамках совместной работы с Coursera за последние три года более 197 тыс. студентов прошли обучение, получив 388 тыс. сертификатов, включая курсы по искусственному интеллекту. Этот опыт открывает новые возможности для подготовки специалистов в сфере туризма, давая студентам навыки, востребованные на глобальном уровне.

Цифровая трансформация оказала огромное влияние на туристическую отрасль, и это неизбежно сказалось на подготовке специалистов. Включение цифровых технологий в учебные программы стало необходимым условием для того, чтобы будущие специалисты могли эффективно работать с современными инструментами, такими как системы онлайн-резервирования, цифровой маркетинг, искусственный интеллект, блокчейн и аналитические платформы. Важно, чтобы при этом особое внимание уделялось культурным особенностям региона, например, разработке туристических маршрутов, включающих историческое и культурное наследие, что создаст более глубокие и персонализированные впечатления для туристов [4, с. 162]. Искусственный интеллект используется для создания персонализированных туристических предложений: студенты могут освоить методы машинного обучения, которые позволяют анализировать предпочтения туристов и предлагать им индивидуальные маршруты, подходящие по их интересам и бюджету. Блокчейн в туристической индустрии используется для повышения прозрачности и безопасности транзакций, а также для сокращения затрат на посредников, обеспечения подлинности бронирований и защиты от мошенничества.

Онлайн-резервирование - это одна из основных цифровых технологий, которая значительно изменила туристическую индустрию. Важно, чтобы студенты изучали, как эффективно использовать системы бронирования (Booking.com, Airbnb, Amadeus), как анализировать клиентские предпочтения и создавать успешные маркетинговые кампании с использованием цифровых инструментов. Студенты могут изучить основы поисковой оптимизации (SEO), контент-маркетинга и социальных медиа, а также использование инструментов Google Analytics для анализа трафика на туристических веб-сайтах. Гибридное обучение в условиях цифровой трансформации - это сочетание очных и дистанционных форматов обучения, которые могут быть эффективно адаптированы для сферы туризма. Использование виртуальных туров является отличным примером того, как гибридное обучение может быть внедрено в сферу туризма: виртуальные туры позволяют студентам «посетить» туристические достопримечательности и объекты, не покидая аудитории, что идеально подходит для обучения культурному наследию, экотуризму, гостиничным и туристическим услугам [3, с. 220].

Гибридное обучение также может включать регулярные видеоконференции с мировыми экспертами в области туризма и гостеприимства, виртуальные лекции и мастер-классы с приглашёнными экспертами из крупных туристических компаний (Hilton, Airbnb, Booking.com), а также совместные проекты с международными университетами. Геймификация учебного процесса - это использование игровых элементов для повышения вовлечённости студентов и улучшения их мотивации: разработка игр и симуляторов, где студенты могут управлять виртуальными туристическими компаниями, бронировать туры, управлять отелями и работать с клиентами, а также организация соревнований и кейс-челленджей на лучшие туристические проекты. Внедрение современных цифровых технологий, таких как искусственный интеллект, блокчейн и онлайн-резервирование, помогает студентам приобрести навыки, которые будут востребованы на мировом рынке труда, и делает процесс обучения более интерактивным и адаптированным к новым условиям.

ОБСУЖДЕНИЕ

Современные глобальные тренды в туризме, такие как устойчивое развитие, экологический туризм и цифровизация путешествий, существенно меняют требования к подготовке специалистов. Образовательные программы должны учитывать эти тренды, развивая у студентов навыки, необходимые для работы с новыми типами туристов и предложениями. Например, внимание к устойчивому туризму влечёт за собой необходимость знаний в области экологии, инновационных решений для защиты природы и минимизации углеродного следа туристической деятельности [11, с. 424]. Система подготовки специалистов для сферы туризма и гостеприимства в Таджикистане направлена на создание качественного образования, удовлетворение актуальных потребностей отрасли. Разрабатываются образовательные программы, включая бакалавриат и магистратуру, охватывающие такие дисциплины, как менеджмент в туризме, гостиничное дело, маркетинг и культурология. Программы ориентированы на соответствие международным стандартам, включая языковую подготовку [1, с. 22].

Помимо технических знаний, специалисты в сфере туризма должны обладать развитым эмоциональным интеллектом и умением работать с людьми. Коммуникационные навыки, стрессоустойчивость, способность решать конфликтные ситуации и работать в многозадачной среде становятся важными для качественного обслуживания клиентов. Интеграция тренингов по развитию soft skills в образовательные программы позволит студентам обрести навыки для успешной работы в индустрии. Ключевым элементом обновления образовательных программ выступает разработка действенных способов контроля за уровнем качества подготовки специалистов. Применение инструментов измерения успеваемости обучения, регулярные опросы студентов и работодателей, а также независимые аттестации образовательных программ помогают своевременно выявлять слабые места и улучшать содержание курсов [7, с. 78]. Особое внимание уделяется интеграции практических элементов в учебный процесс через стажировки и визиты на предприятия туристической сферы [8, с. 154]. Подготовка специалистов в сфере туризма в Таджикистане осуществляется через систему профессионального образования, охватывающую 20 учебных заведений, которые предлагают программы начального, среднего и высшего образования [9, с. 143].

В связи с развитием цифровизации и корректировкой образовательных программ к требованиям современного рынка образовательные учреждения сталкиваются с рядом вызовов и проблем [5, с. 376]. Основные из них включают: недостаточную интеграцию цифровых образовательных программ, поскольку не все учебные заведения могут эффективно интегрировать современные технологии в образовательный процесс; неопределённость в требованиях рынка труда, что приводит к трудностям в формировании образовательных программ; отсутствие квалифицированных преподавателей с необходимыми знаниями и опытом в области цифровых технологий; высокую стоимость внедрения новых технологий, требующую значительных инвестиций в инфраструктуру и оборудование; отсутствие взаимосвязи между теоретическими знаниями и практическими навыками; необходимость постоянного обновления образовательных стандартов в условиях быстрого развития технологий; а также проблемы с обеспечением доступности образования, особенно для студентов из сельских районов или с низким уровнем дохода.

Для эффективной подготовки специалистов в сфере туризма и гостеприимства, учитывая указанные вызовы, важно предпринять следующие шаги: расширить финансовую поддержку внедрения цифровых технологий, изучая альтернативные каналы финансирования для приобретения современных образовательных платформ и развития дистанционного обучения; развивать программы переподготовки преподавателей, обучая их новым технологиям и методикам; укрепить взаимодействие с бизнесом через партнёрства с гостиничными сетями, туристическими компаниями и технологическими стартапами; регулярно совершенствовать образовательные программы в соответствии с тенденциями мирового опыта, устойчивого туризма и цифровых технологий; а также внедрять гибкие модели обучения, расширяющие возможности дистанционного и гибридного форматов для обеспечения доступности образования.

Тесное взаимодействие с организациями туристического и гостиничного сектора играет немаловажную роль в формировании квалифицированных кадров. В Таджикистане такие партнёрства, как с гостиницами «Таджикистан»,

«Сирена», «Хаятт Ридженси» и туристическими компаниями «Сугдиён-Помир Тур», «Таджикинтурсервис», предоставляют студентам уникальную возможность пройти стажировки, практики и визиты, которые позволяют им интегрировать теоретические знания с реальными условиями работы. Партнёрство с Всемирной туристской организацией (ВТО) предоставляет Таджикистану возможность использовать международные стандарты образования, а также возможности для обмена опытом и лучшими практиками с другими странами [2]. Это сотрудничество содействует не только адаптации глобальных нормативов в учебном процессе, но и открывает для студентов возможность участия в международных проектах, форумах и обменах [6, с. 143].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В условиях стремительных изменений, вызванных цифровой трансформацией, подготовка специалистов в сфере туризма и гостеприимства становится важнейшей задачей для образовательных учреждений. Для того чтобы успешно справиться с вызовами, такими как быстрое развитие технологий, новые требования рынка и глобальные тренды, образовательные программы должны быть гибкими и адаптированными к меняющимся реалиям. Внедрение современных цифровых технологий, развитие дистанционного и гибридного обучения, а также фокус на устойчивое развитие и экологические практики в туризме должны стать неотъемлемой частью подготовки будущих специалистов.

Тем не менее для достижения этих целей образовательные учреждения сталкиваются с рядом значительных проблем. К числу ключевых вызовов можно отнести недостаточную цифровизацию учебных процессов, неопределённость в требованиях рынка труда, дефицит квалифицированных преподавателей и проблемы с доступностью образования, особенно для студентов из удалённых регионов. Чтобы эффективно решать эти проблемы, необходимо предпринимать активные шаги на всех уровнях: от разработки и внедрения новых образовательных стандартов до усиления сотрудничества с отраслевыми бизнесами и международными партнёрами. Особое внимание следует уделить созданию партнёрств с ведущими туристическими и гостиничными компаниями, чтобы студенты могли на практике знакомиться с современными технологиями и реальными условиями работы в отрасли.

Таким образом, для успешной подготовки специалистов в сфере туризма и гостеприимства важно не только адаптировать образовательные программы к глобальным трендам, но и создавать условия для постоянного обновления знаний и практических навыков студентов. Преодоление существующих вызовов позволит Таджикистану вывести систему подготовки кадров в этой сфере на новый уровень, соответствующий международным стандартам, и обеспечить более высокое качество образовательного процесса для будущих профессионалов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азимова М.А. Педагогические аспекты профессиональной подготовки менеджеров туризма в Таджикистане: автореф. дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. - Душанбе, 2010. - 22 с.

2. Всемирная организация туристических агентств. Все о туризме - Библиотека туризма [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://tourlib.net/statti_tourism/vata.htm (дата обращения: 02.12.2020).

3. Инновационное развитие профессионального туристского образования: монография / Российская международная академия туризма. - М.: Логос, 2012. - 339 с.

4. Камышева А.О. Инновационные подходы в организационно-экономическом механизме профессионального туристского образования для развития туризма в Таджикистане // Инновационные технологии управления и стратегии территориального развития туризма и сферы гостеприимства: Материалы VII Международной научно-практической конференции, Москва, 20 сентября 2024 года. - М.: РНИ РГУТИС, 2024. - С. 161–167.

5. Камышева А.О. Совершенствование организационно-экономического механизма регулирования туристического образования в Таджикистане // Финансово-экономический вестник. - 2025. - № 1. - С. 376–385.

6. Камышева А.О. Экономический и сравнительный анализ деятельности учреждения туристского профессионального образования в Таджикистане // Вестник Ассоциации вузов туризма и сервиса. - 2024. - Т. 18, № 2. - С. 169–179.

7. Кадырова М.И. Глобальные тенденции и локальные реалии: Цифровое образование в Таджикистане // Международный журнал «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE». Серия педагогические науки. - Казахстан, Астана, 30 сентября. - 2024. - С. 78–82.

8. Кадырова М.И. Профессиональное туристское образование в Таджикистане: к постановке вопроса // Народная культура: состояние, проблемы и перспективы: Сборник научных статей. - Душанбе: НИИ культуры и информации, 2014. - С. 154–159.

9. Кадырова М.И. Подготовка кадров-специалистов по различным направлениям туристской деятельности с учётом запросов практики в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2016. - № 2/3 (201). - С. 143–148.

10. Кадырова М.И., Камышева А.О. Методологические и организационно-экономические подходы к цифровому образованию в Республике Таджикистан // Сервис plus. - 2025. - Т. 19, № 1. - С. 145–150.

11. Сохибов А.Н. Туризм как основной элемент развития экономики страны // Инновационные технологии управления и стратегии территориального развития туризма и сферы гостеприимства: Материалы VII Международной научно-практической конференции, Москва, 20 сентября 2024 года. - М.: РНИ РГУТИС, 2024. - С. 424–432. - EDN HRQSWH.

12. Стратегия развития туризма в Республике Таджикистан на период до 2030 года: утв. постановлением Правительства Республики Таджикистан.

13. Государственный университет Алматы (Казахстан): опыт интеграции цифровых технологий в подготовку специалистов в сфере туризма [Электронный ресурс].

УДК: 331

ТАҲЛИЛИ МУВОЗИНАТИ БОЗОРИ МЕҲНАТИ ВИЛОЯТИ СУҒД ВА ЗАРУРИЯТИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САТҲИ ШУҒЛНОКИИ АҲОЛӢ АЗ РӮИ ШАКЛҲОИ МОЛИКИЯТ

Каримов Муҳаммад Абдуқаюмович
ассистенти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи мувозинати бозори меҳнати вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва зарурияти баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолӣ аз рӯи шаклҳои моликият бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили захираҳои меҳнатии вилоят асоснок карда шудааст, ки дар бозори таҳқиқгашта номувозинатии талабот ва пешниҳодоти қувваи корӣ мавҷуд аст. Баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолӣ аз рӯи шаклҳои моликият яке аз воситаҳои муҳимтарини таъмини мувозинати бозори меҳнат арзёбӣ гардидааст. Махсусан ба масъалаҳои марбут ба рушди бахши хусусии иқтисодиёт таваҷҷӯҳ карда шудааст. Инчунин зарурияти баланд бардоштани сатҳи шуғлнокӣ дар бахшҳои кооперативӣ, давлатӣ ва омехта бо иштироки хориҷиён қайд гардидааст.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, захираҳои меҳнатӣ, қувваи корӣ, аҳолии машғул, талабот, пешниҳодот, мувозинат, шуғлнокӣ, моликият, бахши хусусӣ, давлатӣ, коллективӣ, омехта бо хориҷиён.

АНАЛИЗ БАЛАНСА РЫНКА ТРУДА СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ И НЕОБХОДИМОСТЬ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ПО ФОРМАМ СОБСТВЕННОСТИ

Каримов Мухаммад Абдукаюмович
ассистент кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Статья посвящена исследованию баланса рынка труда Согдийской области Республики Таджикистан и необходимости повышения уровня занятости населения по формам собственности. На основании анализа трудовых ресурсов области обосновано, что на исследуемом рынке существует несбалансированность спроса и предложения рабочей силы. Повышение уровня занятости населения по формам собственности обосновывается как одно из важнейших средств обеспечения равновесия на рынке труда. Особое внимание уделяется вопросам, связанным с развитием частного сектора экономики. Также отмечена необходимость повышения уровня занятости в кооперативном, государственном секторах и смешанном секторе с участием иностранцев.

Ключевые слова: рынок труда, трудовые ресурсы, рабочая сила, занятое население, спрос, предложение, баланс, занятость, собственность, частный сектор, государственный, коллективный, смешанный с иностранцами.

ANALYSIS OF THE LABOR MARKET BALANCE IN SUGHD REGION AND THE NEED TO INCREASE EMPLOYMENT BY TYPE OF OWNERSHIP

Karimov Muhammad Abdukayumovich
Associate Professor of the Department of Management, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article is devoted to the study of the balance of the labor market in the Sughd region of the Republic of Tajikistan and the need to increase the level of employment of the population by type of ownership. Based on the analysis of the labor resources of the region, it is proved that there is an imbalance of labor supply and demand in the market under study. Increasing the level of employment of the population by type of ownership is justified as one of the most important means of ensuring balance in the labor market. Special attention is paid to issues related to the development of the private sector of the economy. The need to increase the level of employment in the cooperative, public and mixed sectors with the participation of foreigners was also noted.

Keywords: labor market, labor resources, labor force, employed population, demand, supply, balance, employment, property, private sector, state, collective, mixed with foreigners.

МУҚАДДИМА

Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва берунии ҷумҳурӣ аз 16 декабри соли 2025 қайд гардидааст, ки «Тоҷикистон кишвари дорои захираҳои зиёди қувваи корӣ буда, афзоиши он дар давоми даҳ соли охир ду фоизи солона, яъне беш аз 880 ҳазор нафарро ташкил додааст. Ҳар сол дар соҳаҳои гуногуни иқтисоди кишвар зиёда аз 200 ҳазор ҷойи кории нав таъсис дода шуда, беш аз 150 ҳазор нафар хатмкардагони муассисаҳои таҳсилоти касбӣ ба бозори меҳнат ворид мегарданд» [1]. Сарвари давлат инчунин вазифагузорӣ намуданд, ки «Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолӣ ва дигар сохторҳои марбута ҷиҳати амалӣ гардонидани сиёсати давлат дар самти мусоидат ба шуғли аҳолӣ бояд чораҳои судманд андешида шаванд. Инчунин қайд гардид, ки «Ба шуғли расмӣ ҷалб кардани аҳолии қобили меҳнат, таъмин намудани кафолатҳои меҳнатии кормандон, баҳисобгирии дақиқи қувваи корӣ, тақвияти буҷети суғуртаи иҷтимоӣ ва дар ин замина баланд бардоштани ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон масъалаҳои муҳимтарин дар ин самт мебошанд» [1].

Бинобар ин омӯзиши рушди бозори меҳнат, тамоюлҳо дар он яке аз ҷузъиётҳои калидии рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар ва ҳудудҳои он буда, муайян намудани самтҳои таъмини мувозинатнокии талаботу пешниҳодот дар он аҳамияти махсусро пайдо мекунанд.

Вилояти Суғд яке аз калонтарин минтақаҳои иқтисодӣ ва демографии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Ба вилоят сатҳи баланди зиёдшавии шумораи аҳолӣ, захираҳои меҳнатӣ, равандҳои фаъоли муҳоҷират, инчунин тағйироти сохторӣ дар иқтисодиёт хос аст. Ин омилҳо ба ташаккул ва рушди бозори меҳнатии ҳудуд таъсири назаррас расонида, хусусиятҳо ва мушкилоти онро муайян мекунанд. Аз ин лиҳоз, дар шароити муосир дар баробари омӯзиши тамоюлҳои рушди бозори меҳнати кишвар, таҳлил ва муайян намудани роҳҳои мувозинатнокии он дар минтақа аҳамияти махсус пайдо мекунад. Тадқиқоти динамикаи захираҳои меҳнатӣ, сохтори он, шуғлнокии аҳолӣ, бекорӣ, қувваи корӣ истифоданашуда дар вилоят имкон медиҳад, ки ба мувозинатнокии бозори меҳнати минтақа баҳои объективӣ дода шавад, роҳҳои асосии рушди бозори меҳнати ҳудуд, баланд бардоштани сатҳи шуғли аҳолӣ ва беҳтар намудани вазъи иҷтимоию иқтисодии минтақа муайян карда шаванд.

Бояд қайд намуд, ки дар шароити иқтисоди бозоргонӣ шаклҳои гуногуни моликият рушд ёфта, ба шуғлнокии аҳолии қобилияти корӣ дошта мусоидат менамоянд. Бинобар ин, таҳлили таркиби аҳолии машғул аз рӯйи шаклҳои моликият ва муайян намудани самтҳои таъмини шуғлнокии аҳолӣ вобаста ба онҳо аҳамияти махсус пайдо менамояд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷанбаҳои гуногуни рушди бозори меҳнат дар корҳои илмии Аминов И., Ашуров С.Б., Қодирзода Д.Б., Комилов С.Ҷ., Қоситов О.Қ., Муминова Н.Р., Мутиева С.Ҷ., Муҳиддинова Ш.С., Ризоқулов Т.Р., Усмонова Т.Ҷ., Фақеров Ҳ.Н. ва дигарон таҳлил гаштаанд. Аз ҷумла, масъалаи мувозинати талаботу пешниҳодот дар бозори меҳнати кишвар дар корҳои илмии Аминов И., Аминов Ф.И., Муминова Н.Р. мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор гирифтаанд [2, 3, 4, 5, 6, 7]. Аммо таҳлили вазъи бозори вилояти Суғд ва мувозинатнокии он вобаста ба роҳҳои баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолӣ аз рӯйи шаклҳои моликият бо тарзи бояду шояд омӯхта нашудаанд. Ин ҳолат бори дигар мубрамияти таҳқиқоти мазкурро нишон медиҳад. Мақсади мақола аз муайян намудани вазъи мувозинати бозори меҳнати вилояти Суғд ва асоснок намудани зарурияти баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолии қобили меҳнат аз рӯйи шаклҳои моликият иборат мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар раванди таҳқиқот сарчашмаҳои оморӣ, инчунин усулҳои таҳлили оморӣ, муқоисавӣ ва ҷамъбасту коркарди маълумот истифода шудаанд. Заминаи иттилоотии таҳқиқотро омори солонаи вилояти Суғд (нашри расмӣ, Сарраёсати агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд) ва Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

Фарзияи таҳқиқот ба он асос меёбад, ки барои таъмин намудани мувозинати талаботу пешниҳод дар бозори меҳнати вилояти Суғд рушди мутавозини ҳамаи шаклҳои моликият, бахусус бахши хусусӣ, аҳамияти муҳим дорад.

НАТИҶАҲО

Таъмин намудани мувозинати байни талабот ва пешниҳодот дар бозори меҳнати мамлакат, аз ҷумла дар яке минтақаҳои пешрафтаи он – вилояти Суғд яке аз вазифаҳои муҳимтарини замони имрӯза мебошад. Тибқи гузориши таҳқиқотчиён Аминов И. ва Муминова Н.Р. мафҳуми «Мувозинати бозори меҳнат – ин баробарвазнии миқдориву сифатии захираҳои меҳнатӣ аз рӯи намудҳои фаъолият, соҳаҳои иқтисодиёт ва минтақаҳои кишвар, аз рӯи маълумотномаи касбиву ихтисосмандии қувваи корӣ нисбат ба талаботи соҳаҳо, минтақаҳо, ташкилоту ширкатҳо, муассисаҳо бо ҳисоби афзоиши миқдори ҷойҳои корӣ ва илова бар ин, мутахассисони кории аз нав ҷалбшаванда ба истеҳсолот мебошад» [2, С. 19]. Ин таърифот, ба фикри мо, пурраву комил буда, асоси мувозинати бозори меҳнатро фаро мегирад: баробарвазнии миқдории нишондиҳандаҳои талаботу пешниҳод; баробарвазнии сифатӣ, яъне, мутобиқати маълумотномаи касбиву ихтисосмандии қувваи корӣ нисбати талабот; такрористеҳсоли захираҳои меҳнатӣ бо назардошти афзоиши ҷойҳои корӣ ва қувваи корӣ ба таври иловагӣ ба истеҳсолот ҷалбшаванда [2, С. 19]. Ба фикри мо, агар аломати миқдори аҳолии машғул аз рӯйи шаклҳои моликият низ дар он ифода меёфт, таърифи пешниҳодшуда боз ҳам мукаммалтар мегардид.

Таҳлил нишон медиҳад, дар вилояти Суғд захираҳои меҳнатӣ бо суръати баланд меафзоянд ва дар сохтори бозори меҳнати ҳудуд номутаносибӣ ҷой дорад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Захираҳои меҳнатии вилояти Суғд дар солҳои 2019-2024

Нишондиҳандаҳо	Воҳ. ченак	2018	2020	2023	2024	2024/2018 %	2024/2020 %	2024/2023 %
Захираҳои меҳнатӣ	ҳаз. нафар	1615,5	1630,8	1700,8	1729,7	107,1	106,1	101,7
	бо %	100	100	100	100	-	-	-
қувваи корӣ	ҳаз. нафар	815,8	852,9	908,7	908,5	111,4	106,5	100,0
аҳолии машғул	ҳаз. нафар	807,7	845,0	902,7	901,8	111,7	106,7	99,9
	I	50,0	51,8	53,1	52,1	-	-	-
	II	99,0	99,1	99,3	99,3	-	-	-

қувваи кории истифоданашуда	ҳаз. нафар	799,7	777,9	792,1	821,2	102,7	105,6	103,7
	I	49,5	47,7	46,6	47,5	-	-	-
	II	98,0	91,2	87,2	90,4	-	-	-
аз ҷумла хонандагон	ҳаз. нафар	134,5	161,6	156,8	169,7	126,2	105,0	108,2
	I	8,3	9,9	9,2	9,8	-	-	-
	II	16,5	18,9	17,3	18,7	-	-	-
	III	16,7	19,1	17,4	18,8	-	-	-
бекории расман эътирофшуда	ҳаз. нафар	8,1	7,9	6,0	6,7	82,7	84,8	111,7
	I	0,5	0,5	0,4	0,4	-	-	-
	II	1,0	0,9	0,7	0,7	-	-	-
	III	1,0	0,9	0,7	0,7	-	-	-

Эзоҳ: I – бо % ба шумораи захираҳои меҳнатӣ; II – бо % ба шумораи қувваи корӣ; III – бо % ба аҳолии машғул. Сарчашма: [8, С. 79].

Рақамҳои ҷадвал нишон медиҳанд, ки дар солҳои охир шумораи захираҳои меҳнатии вилоят бо суръати баланд меафзоянд. Фақат дар солҳои 2019-2024 7,1% зиёд шудаанд. Шумораи аҳолии қувваи корӣ дошта бошад бо суръати баландтар афзудааст (11,4%). Ин ҳолат вазъи бозори меҳнати вилоятро номувозинаттар мегардонад.

Новобаста ба суръати баландтари афзоиши қувваи корӣ дар сохтори бозори меҳнати вилоят тамоюли мусбат ба назар мерасад. Шумораи аҳолии машғул 11,7% зиёд шудааст, ки нисбат ба суръати афзоиши ҷамъи захираҳои меҳнатӣ ва қувваи кории дар иқтисодиёт истифоданашуда зиёдтар мебошад. Шумораи қувваи кории дар иқтисодиёт истифоданашуда ба суръати пастар (102,7%) афзудааст, аммо миқдоран ин баланд боқӣ мемонад. Дар соли 2024 ин нишондиҳанда 821,2 ҳазор нафарро ташкил намуд, ки ба 45,5%-и ҷамъи захираҳои меҳнатӣ баробар аст. Фоизи шумораи қувваи кории дар иқтисодиёт истифоданашуда, дар солҳои таҳлилӣ 50,0-53,1%-ро ташкил медиҳад ва ин рақамҳо аз номувозинатии бозори меҳнати вилояти Суғд шаҳодат медиҳанд.

Ин ҷо бояд ба назар гирифт, ки омори расмӣ ба шумораи умумии қувваи корӣ хонандагони мактабҳои таҳсилоти миёна ва донишҷӯёне, ки синни онҳо ба 16 солагӣ расидааст, ҳамроҳ менамояд. Миқдори онҳо дар вилоят дар соли 2024, 169,7 ҳазор нафарро ташкил намуд, ки назар ба соли 2018, 26,2% афзудааст. Ҳиссаи онҳо дар миқдори умумии аҳолии қобили меҳнат дар солҳои таҳқиқотӣ 16,7-19,1%-ро ташкил намуд. Миқдори хонандагон гарчанде ба шумораи умумии аҳолии қувваи корӣ ва қувваи кории ба иқтисодиёт ҷалбнагардида дохил шаванд ҳам, вале онҳо ба таҳсил машғуланд ва ин вазъи номутаносибии бозори меҳнатро каме сабук менамояд.

Дар соли 2024 аз ҷамъи умумии захираҳои меҳнатӣ 52,1% аҳолии машғул буд ва ин нишондиҳанда бениҳоят кам буда, зарурияти бештар таъсис намудани ҷойҳои кориро талаб менамояд. Ҳиссаи шумораи қувваи кории расман бекор эътирофшуда - 0,4-0,5%-ро ташкил менамояд. Ин нишондиҳанда хеле паст мебошад ва якчанд сабабҳо дорад. Пеш аз ҳама бояд қайд намуд, ки на ҳамаи аҳолии бекормонда ба раёсати Агентии меҳнат ва шуғли аҳолӣ барои кор мурочиат менамоянд. Инчунин, қисми зиёди аҳолии расман ба иқтисодиёт ҷалб набуда, ба муҳоҷирати меҳнатӣ мераванд ва ё худ машғул мебошад. Рақамҳои дар боло овардашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки масъалаи таъсиси ҷойҳои корӣ дар вилоят яке аз масъалаҳои муҳим мебошад.

Бо назардошти он, ки яке аз масъалаҳои муҳимтарини давраи ҳозираи рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии вилоят баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолии қобили меҳнат мебошад, муайян намудани бахшҳо ва соҳаҳои ҷалби аҳолии қувваи корӣ ба иқтисодиёт мебошад. Ин масъала хеле васеъ мебошад. Бинобар ин мо яке аз ҷанбаҳои он – таҳлили аҳолии машғули корро дида мебароем, ки дар рушди бозори меҳнат ва таъмини мувозинати он мавқеи ҳалкунандаро дорад. Дар ҷадвали 2 нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбии аҳолии машғули кор аз рӯи шаклҳои моликият оварда шудаанд.

Ҷадвали 2. Аҳолии машғули кор аз рӯйи шаклҳои моликият дар вилояти Суғд дар солҳои 2019-2024

Нишондиҳандаҳо	**Воҳ. ченак**	**2018**	**2020**	**2023**	**2024**	**2024/2018 %**	**2024/2020 %**	**2024/2023 %**
Ҳамагӣ	ҳаз. нафар	807,7	845,0	902,7	901,8	111,7	106,7	99,9
	бо %	100,0	100,0	100,0	100,0	-	-	-
давлатӣ	ҳаз. нафар	136,6	140,4	135,5	138,6	101,5	98,7	102,3
	бо %	16,9	16,6	15,0	15,4	-	-	-
хусусӣ	ҳаз. нафар	403,1	625,5	678,9	668,7	165,9	106,9	98,5
	бо %	49,9	74,0	75,2	74,2	-	-	-
коллективӣ	ҳаз. нафар	260,6	74,6	83,5	89,6	34,4	120,1	107,3

	бо %	32,3	8,8	9,3	9,9	-	-	-
омехта бо иштироки хориҷиён	ҳаз. нафар	7,4	4,1	4,8	4,9	66,2	119,5	102,1
	бо %	0,9	0,5	0,5	0,5	-	-	-

Сарчашма: [8, С. 79].

Рақамҳои ҷадвал нишон медиҳанд, ки дар сохтори аҳолии машғули кор сол аз сол шумораи аҳолии машғул дар бахши хусусӣ меафзояд, ки ба стратегияи имрӯзаи ҳукумати кишвар мувофиқ мебошад. Дар солҳои 2018-2024 миқдори аҳолии машғул 11,7% афзудааст. Бояд қайд намуд, ки дар шароити иқтисодиёти бозоргонӣ шакли аз ҳама маъмули хоҷагидорӣ дар бахши хусусӣ мебошад. Дар солҳои таҳлилӣ шумораи аҳолии машғули меҳнат дар бахши хусусӣ 65,9% зиёд шудааст. Агар дар соли 2018 шумораи аҳолии машғули кор дар бахши хусусӣ 49,9%-ро ташкил намуда бошад, дар соли 2024 ин нишондиҳанда ба 74,2% расид. Умуман, дар кишвар ба масъалаи рушди бахши хусусӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Президенти кишвар, Пешвои миллат дар Паёми навбатиашон дар бораи сиёсати дохилӣ ва берунии кишвар аз 16 декабри соли 2025 қайд намуданд, ки «Ҳукумати мамлакат бояд ҷиҳати осон намудани дастрасии бахши хусусӣ ба захираҳо, хизматрасониҳои давлатӣ, иттилоот, воситаҳои арзони молиявӣ, технологияҳо ва донишҳо барои баланд бардоштани рақобатнокӣ, таҳияву татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва таҳкими мавқеъ дар бозорҳои ватаниву хориҷӣ тадбирҳои муассир андешад» [1]. Қайд карда шуд, ки ҳиссаи бахши хусусӣ дар иқтисод (истеҳсоли молҳо) тақрибан 80%-ро ташкил медиҳад, тақрибан 70% аҳолии машғули кишвар дар ҳамин бахш фаъолият доранд. Умуман, бахши хусусӣ ҳамчун қувваи пешбари рушди устувори иқтисодӣ ҳисобида мешавад, саҳми он дар ташаккули ММД, шуғл ва буҷа назаррас аст, давлат рушди онро тавассути хусусигардонӣ, сармоягузорӣ ва ислоҳот дастгирӣ мекунад. Бинобар ин, яке аз самтҳои асосии беҳтар намудани вазъи бозори меҳнат рушди бахши хусусӣ мебошад. Ин равия яке аз самтҳои муҳимтарини таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва бо ҳамин роҳ паст намудани шиддати муҳоҷирати меҳнатӣ мебошад.

Дар баробари рушди бахши хусусӣ ва мубрамияти он дар баланд бардоштани сатҳи шуғлнокӣ дар бозори меҳнати мамлакат бахшҳои кооперативӣ, давлатӣ ва омехта бо иштироки хориҷиён низ мавқеи муайянро доранд ва аҳамияти онҳоро дар таъмини мувозинати талаботу пешниҳодот дар бозори меҳнат кам намудан, мумкин нест. Чунки онҳо низ дар таъмини шуғли аҳолии қобили меҳнат саҳми муайянро доранд. Дар солҳои 2018 фоизи аҳолии машғули меҳнат дар бахши коллективӣ дар шумораи умумии аҳолии машғул дар иқтисодиёт 32,3%-ро ташкил намуда буд. Ба сабаби табдил додани хоҷагиҳои кооперативӣ (махсусан кооперативҳои истеҳсолӣ дар хоҷагии қишлоқ ба хоҷагиҳои деҳқонии нисбатан майда) нишондиҳандаи номбаршуда то 9,9% коҳиш ёфт. Миқдори аҳолии машғул дар ин шакли хоҷагидорӣ дар соли 2024 нисбат ба соли 2018 65,6% кам шудааст. Вале дар солҳои 2020-2024 шумораи аҳолии машғул дар ин бахш боз ба афзудан сар кард ва ҳиссаи он дар шумораи аҳолии машғули фаъолияти корӣ то 20,1% афзуд.

Шакли хоҷагидории коллективӣ яке аз низомҳои муҳими ташкил ва пешбурди фаъолияти иқтисодӣ, махсусан дар бахшҳои кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал, моҳидорӣ ва ғайра ба ҳисоб меравад. Моҳияти он дар муттаҳид намудани захираҳои замин, воситаҳои истеҳсолот (махсусан техника), сармоя, қувваи корӣ чандин хоҷагӣ ё шахсони алоҳида ифода меёбад. Ин гуна шакли ҳамкорӣ ва хоҷагидорӣ имкон медиҳад, ки истеҳсолот дар миқёси калонтар ва бо самаранокии бештар ба роҳ монда шавад ва имконият медиҳад, ки истифодаи оқилонаи захираҳо таъмин карда шавад. Вақте ки деҳқонон ва соҳибкорони хурд ба як сохтори умумӣ муттаҳид мешаванд, онҳо имконият пайдо менамоянд, ки техникаи муосир, таҷҳизоти гаронбаҳо ва технологияҳои навро якҷоя харидорӣ намоянд ва истифода баранд. Дар натиҷа хароҷот коҳиш дода мешавад ва ҳосилнокӣ баланд мешавад, тақсимоти вазифаҳо миёни иштирокчиён беҳтар мегардад ва ба баланд шудани маҳсулнокӣ мусоидат менамояд. Дар шароити Тоҷикистон, ки қисми зиёди аҳолӣ дар деҳот зиндагӣ мекунанд, хоҷагиҳои коллективӣ баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолиро мусоидат менамояд, нақши муҳим дорад. Дар хоҷагиҳои коллективӣ мутахассисони соҳаҳои гуногун - агрономҳо, муҳандисон, иқтисодчиён ва коргарони хизматрасон бештар ба кор фаро гирифта мешаванд. Бо ин роҳ, сатҳи бекорӣ коҳиш ёфта, даромади аҳолӣ зиёд мегардад.

Умуман, шакли хоҷагидории коллективӣ ҳамчун воситаи самараноки истифодаи захираҳо, баланд бардоштани ҳосилнокӣ ва таъмин намудани шуғли аҳолӣ дар Тоҷикистон аҳамияти калон дорад. Он метавонад ба рушди устувори иқтисоди деҳот ва беҳтар шудани сатҳи зиндагии мардум мусоидат намояд. Бинобар ин, ба рушди ин шакли хоҷагидории пешқадам дар оянда бояд диққати махсус дода шавад. Ин имконият медиҳад, ки ба иқтисодиёт ҳар чӣ бештар аҳолии қобилияти корӣ дошта ҷалб карда шавад.

Рақамҳои ҷадвали 2 нишон медиҳанд, ки шумораи аҳолии қобили меҳнатӣ дар хоҷагиҳои давлатӣ 138,6 ҳазор нафарро ташкил намуда назар ба соли 2018 1,5% зиёд шудааст. Ҳиссаи миқдори аҳолии машғул дар ин бахш дар солҳои таҳлилӣ 15,4-16,9%-ро ташкил намуд. Хоҷагиҳои давлатӣ дар соҳаҳои саноат ва хизматрасонӣ бештар рушд ёфтаанд ва дар баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолӣ нақши муҳим мебозанд. Ин гуна хоҷагиҳо аз ҷониби давлат таъсис ва дастгирӣ шуда, фаъолияти онҳо бештар ба ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ равона мегардад. Баръакси бахши хусусӣ, ки бештар ба фоида нигаронида шудааст, хоҷагиҳои давлатӣ вазифаи иҷтимоиро низ иҷро ва ҳатто дар ҳолати фоидаи кам ҳам сатҳи шуғлро нигоҳ медоранд. Ин ба паст шудани сатҳи бекорӣ ва муҳоҷирати меҳнатӣ мусоидат мекунад. Саҳми онҳо дар тайёр кардани кадрҳо ва баланд бардоштани малакаи касбии аҳолӣ калон мебошад. Давлат тавассути ин хоҷагиҳо тавозуни бозори меҳнатро нигоҳ медорад. Онҳо инчунин ба рушди инфрасохтор ва беҳтар намудани шароити зиндагии аҳолӣ мусоидат мекунанд. Онҳо дар бунёди роҳҳо, шабакаҳои обёрӣ, корхонаҳо ва дигар иншоот саҳм мегузоранд, ки ин худ ба зиёд шудани имкониятҳои шуғл оварда мерасонад. Хулоса, хоҷагиҳои давлатӣ ҳамчун як механизми муҳими

иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолӣ нақши калон доранд. Мавҷудият ва рушди онҳо барои таъмини субот, коҳиши бекорӣ ва рушди устувори иқтисоди миллӣ зарур мебошад.

Дар мамлакат бояд ба масъалаи рушди моликияти омехта бо иштироки хориҷиён диққати бештар дода шавад. Ин шакли моликият имкон медиҳад, ки захираҳои молиявӣ, технология ва таҷрибаи идоракунӣ аз хориҷ бо имкониятҳои дохилии кишвар муттаҳид карда шаванд ва дар баробари ин шумораи муайяни қувваи корӣ ба бозори меҳнат ҷалб карда шавад. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар вилояти Суғд сохторҳои хоҷагидории ин шакли моликият ба таври бояду шояд рушд наёфтаанд. Чи тавре рақамҳои ҷадвали 2 нишон медиҳанд дар субъектҳои иқтисодии шакли моликияташон омехта дар соли 2024 ҳамагӣ 4,9 ҳазор аҳолии қувваи корӣ дошта ҷалб шуда буданд, ки ин 0,5%-и захираҳои меҳнатиро ташкил менамояд. Бояд қайд намуд, ки ин нишондиҳанда назар ба соли 2018 33,8% кам шудааст. Ҳиссаи аҳолии машғул дар сохторҳои ин шакли моликият дар даврааи таҳлилӣ 0,4% коҳиш ёфтааст. Саҳми чунин моликият дар рушди иқтисодиёти мамлакат хеле назаррас аст. Бо ҷалби сармояи хориҷӣ, ҳаҷми сармоягузорӣ дар соҳаҳои калидӣ - саноат, энергетика, сохтмон ва кишоварзӣ - афзоиш меёбад, ки сатҳи шуғлнокии аҳолии қобилияти корӣ доштаро ташаккул медиҳад. Бо таъсиси корхонаҳои муштарак, ҷойҳои нави корӣ фароҳам меоянд ва шаҳрвандон ба фаъолияти истеҳсолӣ ва хизматрасонӣ ҷалб мешаванд. Ин махсусан барои ҷавонон ва мутахассисони ҷавон муҳим аст, зеро онҳо метавонанд таҷрибаи корӣ дар муҳити муосир ва бо стандартҳои байналмилалӣ ба даст оранд. Ҳамчунин, сатҳи музди меҳнат дар чунин корхонаҳо одатан нисбатан баландтар буда, ба беҳтар шудани сатҳи зиндагии аҳолӣ мусоидат мекунад.

МУҲОКИМА

Зарурияти рушди ин намуди моликият аз чанд омил бармеояд. Ин боиси таъсиси корхонаҳои нав, навсозии таҷҳизот ва ҷорӣ намудани технологияҳои пешрафта мегардад. Маҳсулнокии меҳнат баланд мешавад, сифати маҳсулот беҳтар ва рақобатпазирии иқтисоди миллӣ дар бозори ҷаҳонӣ зиёд мегардад. Тавассути ҳамкорӣ бо ширкатҳои хориҷӣ, кишвар метавонад технология ва таҷрибаи навро аз худ намояд, ки ин барои навсозии иқтисодиёт муҳим аст. Хулоса, моликияти омехта бо иштироки хориҷиён воситаи муҳими рушди иқтисоди миллӣ, ҷалби сармоя, ворид кардани технологияҳои пешрафта ва баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолӣ мебошад. Аз ин рӯ, рушди он барои таъмини пешрафти устувор ва рақобатпазирии иқтисодиёти мамлакат зарур ва муҳим аст.

Таҳлили нишондиҳандаҳои бозори меҳнати вилояти Суғд дар солҳои 2018-2024 собит менамояд, ки фарзияи таҳқиқот тасдиқ гардид: рушди мутавозини ҳамаи шаклҳои моликият, бахусус бахши хусусӣ (ки ҳиссаи он аз 49,9% то 74,2% афзуд), барои таъмини мувозинати талаботу пешниҳод дар бозори меҳнат аҳамияти муҳим дорад. Ҳамзамон, бахшҳои коллективӣ, давлатӣ ва омехта бо иштироки хориҷиён низ дар таъмини шуғли аҳолии қобили меҳнат саҳми муайянро доранд, ки набояд аз эътибор соқит дониста шаванд.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, дар шароити имрӯзаи рушди иқтисодиёти кишвар ба рушди ҳамаи сохторҳои соҳибкории шаклҳои гуногуни моликият бояд диққати ҷиддӣ дода шавад. Махсусан, ба бахши хусусӣ, ки ҳавасмандии аҳолии қувваи кориро барои меҳнат бештар мусоидат менамояд. Рушди субъектҳои хоҷагидории ҳамаи шаклҳои моликият барои таъмини мувозинати бозори меҳнат аҳамияти калон дорад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ аз 16 декабри соли 2025. [Захираи электронӣ]: https://khovar.tj/2025/12/payomi-prezidenti-um-urii-to-ikiston-mu-taram-emomal-ra-mon-dar-borai-samt-oi-asosii-siyosati-dohil-va-hori-ii-um-ur-3/

2. Аминов И., Муминова Н.Р. Рынок труда Республики Таджикистан: тенденции развития и пути обеспечения сбалансированности: монография. – Душанбе: «Ирфон», 2021. – 184 с. – ISBN 978-99975-0-789-1.

3. Аминов И., Аминова Ф.И. О рынке труда и платформенной предпринимательской занятости в Республике Таджикистан // Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права. – Белгород, 2024. – №6(109). – С. 174-183. – ISSN 2223-5639.

4. Аминов И., Аминов Ф.И. Влияние развития бизнеса на обеспечение занятости населения в Согдийской области Республики Таджикистан // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – Душанбе, 2024. – №2(52). – С. 34-40. – ISSN 2308-054X.

5. Аминов И., Аминов Ф.И. Таъсири рушди соҳибкорӣ дар бахши хусусии иқтисодиёт ба шуғли аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми молия ва иқтисоди Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – Душанбе, 2024. – №1(40). – С. 5-11. – ISSN 2663-0389.

6. Аминов И., Муминова Н.Р. Спрос и предложение на рынке труда Республики Таджикистан и необходимость обеспечения их сбалансированности в экономике // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – Душанбе, 2021. – №3(37). – С. 209-216. – ISSN 2308-054X.

7. Аминов И. Предпринимательство: учебное пособие. – Душанбе: «Ирфон», 2007. – 132 с.

8. Омори солонаи вилояти Суғд – 2025 (нашри расмӣ). Сарраёсати агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. – 2025. – 446 с.

УДК: 332.1

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Кодирова Дилрабо Комилджоновна
докторант кафедры цифровой экономики и менеджмента ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова». Республика Таджикистан, Худжанд

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с анализом и оценкой уровня экономического развития регионов Республики Таджикистан. Отмечается, что устойчивое развитие страны обеспечивается на основе устойчивого развития её регионов, поэтому такой анализ имеет особую актуальность. Как главный показатель, характеризующий развитие экономики регионов, анализирован валовой региональный продукт, оценивая его динамику и величину на душу населения. Проведено сравнение трёх ключевых отраслей экономики - строительства, торговли и платных услуг, которые позволяют оценить отраслевую специализацию и уровень экономической активности в каждом регионе. А также для оценки уровня развития регионов Республики Таджикистан анализированы такие показатели, как занятость населения и уровень доходов.

Ключевые слова: экономическое развитие, регион, валовой региональный продукт, отрасли экономики, население, занятость, уровень дохода.

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Kodirova Dilrabo Komiljonovna
PhD student of the Department of Digital Economics and Management, Khujand State University named after Academician B. Ghafurov. Republic of Tajikistan, Khujand

This article examines issues related to the analysis and assessment of the level of economic development in the regions of the Republic of Tajikistan. It is noted that the country's sustainable development is ensured through the sustainable development of its regions, making this analysis particularly relevant. Gross regional product is analyzed as the main indicator characterizing regional economic development, assessing its dynamics and per capita value. Three key economic sectors - construction, trade, and paid services - are compared, allowing for an assessment of industry specialization and the level of economic activity in each region. Employment and income levels are also analyzed to assess the level of development in the regions of the Republic of Tajikistan.

Keywords: economic development, region, GRP, economic sectors, population, employment, income level.

ВВЕДЕНИЕ

Для обеспечения дальнейшего развития экономики Республики Таджикистан следует осуществлять мероприятия по анализу и оценке современного состояния экономического развития её регионов. В условиях усиления глобализационных процессов, цифровизации экономики и роста пространственных диспропорций особое значение приобретает исследование современного состояния экономического развития регионов. Региональные различия в уровне и темпах экономического роста оказывают прямое влияние на социальную стабильность, инвестиционную активность и конкурентоспособность национальной экономики. При этом современное развитие национальной экономики невозможно рассматривать вне контекста её территориальной организации. В региональном развитии отражается неравномерный процесс формирования и распределения производительных сил, капитала, трудовых ресурсов и инфраструктуры по территории страны.

Теоретико-методологические основы анализа регионального развития заложены в трудах отечественных и зарубежных исследователей. Согласно концепциям региональной экономики, эффективность национального хозяйства определяется степенью сбалансированности между центром и регионами [14], а также способностью государства обеспечивать равномерное социально-экономическое развитие территорий [8]. Современные исследователи по-разному интерпретируют сущность и факторы экономического развития регионов, что позволяет выявить многомерность данной категории. С.Б. Болдырева акцентирует внимание на комплексном характере социально-экономического развития [5], тогда как А.В. Гладкий связывает эффективность региональной экономики преимущественно с производственной деятельностью предприятий [6]. Другие исследователи обосновывают ключевую роль промышленного потенциала [7] и необходимость приоритетных направлений устойчивости роста [12; 13]. В то же время В.В. Курнышев и В.Г. Глушкова [9], а также Р.А. Попов [11] развивают теоретико-методологические основы региональной экономики, подчёркивая её системный и пространственный характер. Однако в современных условиях цифровизации и глобализации традиционные модели требуют переосмысления: как отмечают П.А. Федин [15] и другие учёные [10], региональная динамика всё больше зависит от кластерных взаимодействий, человеческого капитала и эффективного использования трудовых ресурсов.

Несмотря на значительное количество научных исследований, остаются недостаточно изученными вопросы комплексной оценки современного состояния региональной экономики, взаимосвязи социальных и экономических факторов развития, а также влияния отраслей экономики на устойчивость территориальных систем. Это обусловливает актуальность темы статьи и необходимость разработки методических подходов,

позволяющих объективно оценить состояние и тенденции экономического развития регионов в современных условиях.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретико-методологическую основу исследования составляют труды отечественных и зарубежных учёных в области региональной экономики: С.Б. Болдыревой, А.В. Гладкого, Л.М. Идиговой, П. Кругмана, В.В. Курнышева, В.Г. Глушковой, Д.М. Набиевой, Р.А. Попова, Т.Р. Ризокулова, Л.Х. Саидмуродова, И.Г. фон Тюнена, П.А. Федина. Нормативно-информационную базу составляют Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, а также статистические сборники Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан («Статистический ежегодник Республики Таджикистан», «Таджикистан в цифрах», «Регионы Таджикистана»).

В процессе исследования использовались методы статистического анализа - для изучения динамики валового регионального продукта, отраслевых показателей, занятости и доходов населения за 2020–2023 гг.; метод сравнительного анализа - для сопоставления уровня развития регионов; метод структурного анализа - для оценки доли регионов в ВВП и отраслевой специализации; а также методы анализа и синтеза. Для анализа современного состояния экономического развития регионов Республики Таджикистан рассматривается ряд показателей: валовой региональный продукт, отраслевые показатели объёма выпуска продукции, занятость населения и уровень доходов.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В условиях рыночных преобразований и глобализационных вызовов особое значение приобретает анализ состояния региональных экономических систем, позволяющий выявить: диспропорции в уровне развития территорий; конкурентные преимущества регионов; внутренние резервы экономического роста. Республика Таджикистан представляет собой регионально неоднородную экономику, где различия между регионами проявляются в уровнях промышленного производства, занятости, инфраструктурного обеспечения и доходов населения. Такая неоднородность формирует потребность в научном осмыслении закономерностей регионального развития и в оценке его современного состояния, что приводит к объективной оценке происходящих в регионах экономических процессов (рисунок 1).

Рисунок 1. Процессы анализа и оценки современного состояния экономического развития регионов

Источник: составлено автором.

Таким образом, необходимость анализа современного состояния экономического развития регионов заключается в следующем: научного обоснования процессов регионализации экономики; определения факторов, влияющих на территориальное неравенство; выработки направлений устойчивого и сбалансированного развития всех регионов страны. Кроме того, исследование экономического развития регионов обусловлено задачами реализации Национальной стратегии развития Республики Таджикистан до 2030 года, в которой особое внимание уделяется повышению конкурентоспособности регионов, рациональному использованию природно-ресурсного потенциала и сокращению социально-экономических различий между областями [1]. Главным показателем, характеризующим общий уровень и динамику развития экономики регионов, является валовой региональный продукт (таблица 1).

Таблица 1. Анализ показателей валового регионального продукта регионов Республики Таджикистан

Показатели	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2023 к 2020 %**
г. Душанбе					

ВРП, млн сомони	15570,5	18905,8	22520,7	26406,3	169,6
Темпы роста ВРП, %	102,8	121,4	119,1	117,3	-
ВРП на душу населения, тыс. сомони	13,1	15,7	18,4	21,3	162,6
Согдийская область					
ВРП, млн сомони	21621,9	27465,4	31939,2	35177,4	162,7
Темпы роста ВРП, %	105,3	127,0	116,3	110,1	-
ВРП на душу населения, тыс. сомони	7,8	9,7	11,1	12,1	155,1
Хатлонская область					
ВРП, млн сомони	22080,5	26967,8	33832,1	36064,7	163,3
Темпы роста ВРП, %	112,3	122,1	125,5	106,6	-
ВРП на душу населения, тыс. сомони	6,4	7,6	9,4	9,8	153,1
ГБАО					
ВРП, млн сомони	1065,0	1278,8	1365,3	1736,6	163,1
Темпы роста ВРП, %	100,2	120,1	106,8	127,2	-
ВРП на душу населения, тыс. сомони	4,7	5,6	5,9	7,4	157,4
РРП					
ВРП, млн сомони	13532,6	17314,1	19173,7	23641,8	174,7
Темпы роста ВРП, %	110,1	127,9	110,7	123,3	-
ВРП на душу населения, тыс. сомони	6,6	8,2	8,9	10,8	163,6

Источник: составлено автором на основе [2, с. 214; 3, с. 25–31; 4, с. 17–21].

Таким образом, валовой региональный продукт регионов Республики Таджикистан за анализируемый период имеет тенденцию роста: по городу Душанбе 169,6%, по Согдийской области 162,7%, по Хатлонской области 163,3%, по ГБАО 163,1% и по РРП 174,7%. Самый высокий рост объёма валовой региональной продукции за анализируемый период наблюдается в РРП, где существует самый высокий рост и по показателю ВРП на душу населения, составляя в этом периоде 163,6%. Для наглядности проводим оценку изменения доли каждого региона в ВВП страны (рисунок 2).

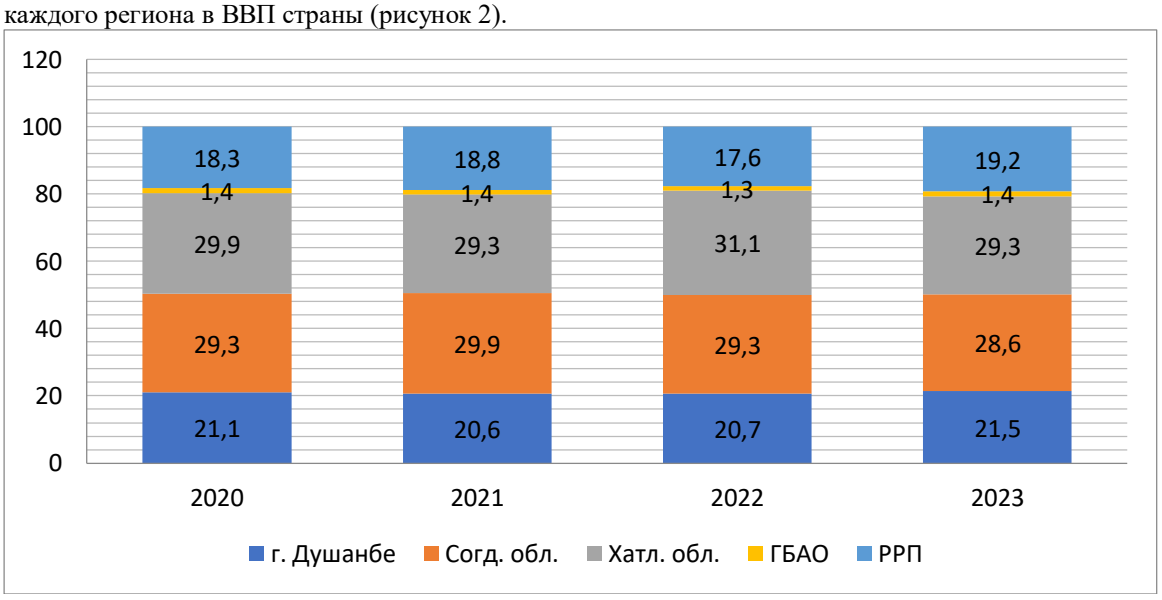

Рисунок 2. Динамика структуры ВВП по регионам Республики Таджикистан, %

Источник: составлено автором на основе [2, с. 214].

По величине доли регионов в структуре ВВП ведущими являются Хатлонская и Согдийская области, на которые приходится около 60% ВВП. За последние годы значительные изменения по этим показателям не наблюдаются. При этом следует отметить повышение доли Районов республиканского подчинения на 1 процентный пункт, что происходило в результате превышения темпов роста ВРП в данном регионе над темпами роста ВРП других регионов страны по валовому объёму региональной продукции, а также по показателям ВРП на душу населения. Это говорит о неком ускорении экономического развития данного региона по сравнению с другими регионами.

Величина валовой региональной продукции, её динамика и устойчивый рост зависят от отраслевых показателей объёма выпуска продукции, так как с помощью анализа этих показателей можно определить влияние отраслей экономики на формирование, величину и динамику валовой региональной продукции. По результатам

анализа отраслевых структур регионов можно отметить, что регионы Республики Таджикистан развиваются по разным направлениям. Итак, ведущим регионом страны по промышленности является Согдийская область, где производится около 55% продукции промышленной отрасли страны, т.е. по абсолютным показателям объём выпуска промышленной продукции составляет 26188 млн сомони. При этом доля Хатлонской области составляет около 25%, или 11841 млн сомони, доли города Душанбе и районов республиканского подчинения соответственно составляют 9,1% и 9,3%, что равняется 4265 млн сомони и 4348 млн сомони. Самую низкую долю в промышленной продукции страны занимает ГБАО, где произведена продукция промышленности в объёме 215 млн сомони, которая составляет 0,45% от общего объёма промышленной продукции страны.

По производству электроэнергии Хатлонская область занимает значительную долю - на неё приходится более 90% произведённой энергии по стране. По отрасли сельского хозяйства она является ведущим регионом, где доля в отрасли сельского хозяйства страны составляет более 56%. Доля Согдийской области в структуре сельскохозяйственной продукции составляет более 29%. Таким образом, основная часть сельскохозяйственной продукции производится на территории Хатлонской и Согдийской областей - около 85% вместе взятых. Сравнение показателей некоторых отраслей приведено на рисунке 3, где представлено сравнение трёх ключевых отраслей экономики - строительства, торговли и платных услуг.

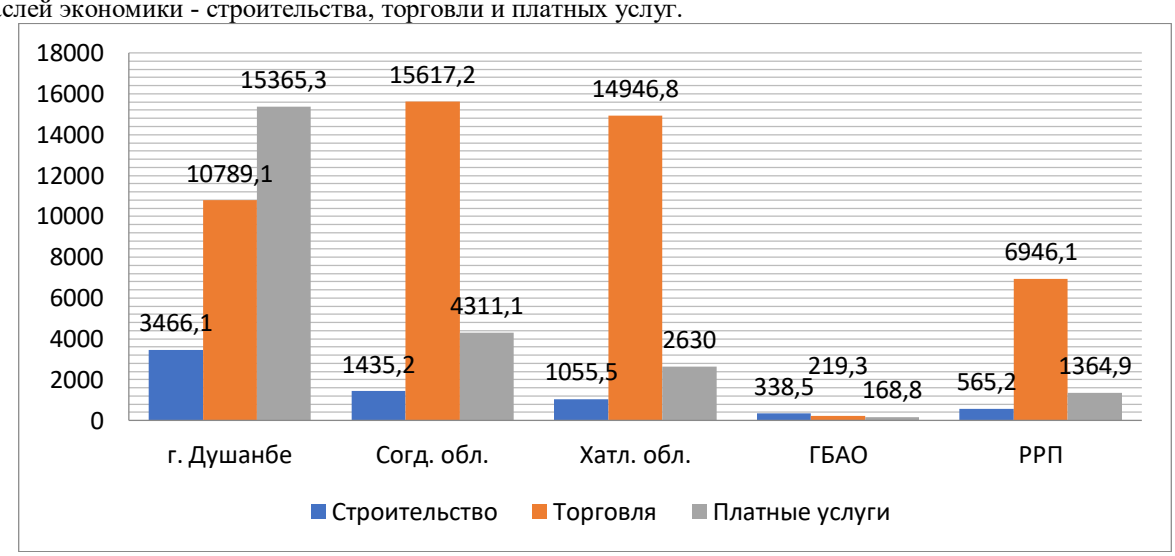

Рисунок 3. Сравнение показателей некоторых отраслей регионов Республики Таджикистан за 2023 год, млн сомони

Источник: составлено автором на основе [2, с. 287–297, с. 341–361].

Город Душанбе является лидером по объёму платных услуг, что составляет 15365,3 млн сомони, чему оказывают влияние такие факторы, как концентрация населения, деловая активность и развитая сфера обслуживания. Высокие показатели в торговле также подтверждают роль столицы как основного центра товарооборота, где объём этого показателя в 2023 году составил 10789,1 млн сомони. Объём строительных работ за анализируемый период составляет 3466,1 млн сомони. Согдийская область является промышленно-торговым узлом страны, что связано с географическим положением (граница с Узбекистаном и Кыргызстаном) и высокой плотностью населения. Согдийская область занимает первое место по торговле, опережая даже столицу, что свидетельствует о значительном объёме межрегионального и приграничного товарооборота. Объём товарооборота за анализируемый период составляет 15617,2 млн сомони.

Несмотря на аграрную направленность, в экономике Хатлонской области сектор торговли занимает важное место, составляя 14946,8 млн сомони. Данный регион занимает второе место по уровню торговли в структуре отрасли страны, однако остаётся аграрно ориентированным регионом с ограниченным развитием строительного и сервисного секторов. Горно-Бадахшанская автономная область отличается сложными природно-географическими условиями, низкой плотностью населения и ограниченной инфраструктурой. Невысокие объёмы торговых и строительных работ отражают объективные экономические реалии региона. Тем не менее существуют перспективы роста в сфере туризма и энергетики. Несмотря на меньшие абсолютные значения по сравнению с крупными регионами, районы республиканского подчинения демонстрируют устойчивый рост, особенно в торговле, что связано с развитием транспортной инфраструктуры и промышленного потенциала некоторых районов.

Другими важными показателями, оценивающими уровень развития регионов, являются занятость его населения и уровень доходов. Для Таджикистана, как развивающегося государства с выраженной региональной спецификой, анализ этих показателей особенно актуален, поскольку между регионами наблюдаются существенные различия по уровню экономической активности, инфраструктурному обеспечению и демографической структуре (таблица 2). В период с 2020 по 2023 годы на рынке труда и в структуре доходов регионов Республики Таджикистан происходили заметные изменения, отражающие как общие тенденции экономического роста, так и региональные различия.

Таблица 2. Анализ занятости населения и уровня доходов регионов Республики Таджикистан

Показатели	2020	2021	2022	2023	2023 к 2020 %
г. Душанбе					
Численность занятых, тыс. чел.	169,3	178,1	183,7	188,8	111,5
Численность безработных, тыс. чел.	3,3	4,9	4	5,9	178,8
Средняя заработная плата, сомони	2080,81	2282,97	2572,45	2836,38	136,3
Согдийская область					
Численность занятых, тыс. чел.	432,4	438	438	438,5	101,4
Численность безработных, тыс. чел.	8,9	7,9	7,8	7,8	87,6
Средняя заработная плата, сомони	1236,26	1418,81	1632,82	1875,73	151,7
Хатлонская область					
Численность занятых, тыс. чел.	476	486,8	489,8	498,7	104,8
Численность безработных, тыс. чел.	14,6	15	16,2	17,2	117,8
Средняя заработная плата, сомони	1053,78	1143,19	1305,07	1557,71	147,8
ГБАО					
Численность занятых, тыс. чел.	24,1	25,1	24,9	24,3	100,8
Численность безработных, тыс. чел.	4,5	4,7	5,5	3,7	82,2
Средняя заработная плата, сомони	1347,36	1459,28	1636,21	1847,63	137,1
РРП					
Численность занятых, тыс. чел.	112,3	109,6	107,6	107,1	95,4
Численность безработных, тыс. чел.	17,6	17,5	21,1	19,8	112,5
Средняя заработная плата, сомони	1192,85	1274,72	1450,52	1666,95	139,7

Источник: составлено автором на основе [2, с. 75–111; 4, с. 69–77].

ОБСУЖДЕНИЕ

В городе Душанбе численность, занятых за анализируемый период увеличилась с 169,3 до 188,8 тыс. человек, то есть прирост составляет 11,5%. Это говорит о том, что столица остаётся центром концентрации рабочих мест и деловой активности. Одновременно уровень официально зарегистрированных безработных вырос почти вдвое - с 3,3 до 5,9 тыс. человек. Рост этого показателя можно объяснить структурными изменениями на рынке труда, активным притоком трудоспособного населения из других регионов и повышением требований работодателей к квалификации работников. Средняя заработная плата за рассматриваемый период выросла на 36%, достигнув 2836,4 сомони, что сохраняет за Душанбе статус региона с самым высоким уровнем доходов населения.

Согдийская область демонстрирует устойчивость рынка труда и положительную динамику доходов. Численность занятых увеличилась незначительно - с 432,4 до 438,5 тыс. человек, но при этом безработица сократилась на 12%. Это говорит о стабильности региональной экономики, основанной на промышленности, торговле и сельском хозяйстве. Средняя заработная плата выросла более чем на 50%, достигнув 1875,7 сомони, что является одним из лучших показателей по темпам роста доходов среди всех регионов страны. В Хатлонской области наблюдается рост численности занятых с 476 до 498,7 тыс. человек, однако вместе с этим увеличилась и безработица - с 14,6 до 17,2 тыс. человек. Подобная тенденция отражает противоречивые процессы на рынке труда: с одной стороны, создаются новые рабочие места, с другой - высокая рождаемость и естественный рост численности населения региона приводят к росту числа лиц, зарегистрированных как официально безработные. Средняя заработная плата выросла почти на 48%, но в абсолютном выражении этот показатель остаётся одним из самых низких в стране.

В Горно-Бадахшанской автономной области наблюдается относительно стабильная занятость: численность занятых незначительно увеличилась, а число безработных сократилось с 4,5 до 3,7 тыс. человек. Средняя заработная плата выросла на 37%, что в сочетании с небольшой численностью населения позволяет поддерживать более стабильный уровень жизни. Однако экономика ГБАО остаётся уязвимой из-за географической удалённости, ограниченной инфраструктуры и малой доли промышленного производства. Районы республиканского подчинения характеризуются снижением занятости с 112,3 до 107,1 тыс. человек и ростом числа безработных. Средняя заработная плата выросла почти на 40%, что свидетельствует об улучшении условий оплаты труда в отдельных отраслях, особенно в строительстве и энергетике, однако общая динамика занятости указывает на необходимость более активной региональной политики.

В целом по стране за рассматриваемый период отмечается положительная динамика заработной платы во всех регионах - её рост варьируется от 36% в Душанбе до более чем 50% в Согдийской области. Это подтверждает тенденцию к постепенному повышению уровня доходов и благосостояния населения. Тем не менее

различия между регионами остаются значительными: столица имеет самые высокие заработки, а регионы с аграрной направленностью - самые низкие. Занятость населения имеет тенденцию роста, а безработица в ряде регионов остаётся на уровне 2–3% от численности трудоспособного населения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Рынок труда регионов страны демонстрирует признаки постепенной стабилизации и роста, однако сохраняет выраженные территориальные диспропорции. Высокие темпы роста доходов не всегда сопровождаются увеличением занятости, что указывает на структурные проблемы и ограниченные возможности для трудоустройства в некоторых отраслях экономики. Для обеспечения устойчивого развития необходимо активное стимулирование региональных экономик, развитие несельскохозяйственных отраслей, привлечение инвестиций и создание рабочих мест, соответствующих квалификации населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. – Душанбе, 2016. – URL: http://ncz.tj/file.

2. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2024. – 429 с.

3. Таджикистан в цифрах. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2024. – 174 с.

4. Регионы Таджикистана. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2024. – 329 с.

5. Болдырева С.Б. Социально-экономическое развитие региона: содержание, роль и место категории в экономической науке // Региональная экономика: теория и практика. – 2019. – Т. 17, № 7. – С. 1222–1236.

6. Гладкий А.В. Сущность и методы оценки региональной экономической эффективности предприятия // Псковский регионологический журнал. – 2014. – № 17. – С. 26–39.

7. Идигова Л.М., Чаплаев Х.Г. Региональные социально-экономические особенности и потенциал устойчивого развития промышленности // Проблемы экономики и управления нефтегазовым комплексом. – 2020. – № 3(183). – С. 14–20.

8. Кругман П. Возрастающая отдача и экономическая география // Journal of Political Economy. – 1991. – Т. 99, № 3. – С. 483–499.

9. Курнышев В.В., Глушкова В.Г. Региональная экономика. Основы теории и методы исследования: учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2013. – 272 с.

10. Набиева Д.М., Собирова Ш.Р., Назарматов А.А. Динамический анализ показателей использования трудовых ресурсов в сельской местности Республики Таджикистан // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 6. – С. 36–39.

11. Попов Р.А. Экономика региона: теория, методология, методика. – М.: Вузовская книга, 2012. – 365 с.

12. Ризокулов Т.Р., Джумаев А.К. Приоритетные направления обеспечения устойчивости экономического развития регионов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2019. – № 2(27). – С. 109–114.

13. Саидмуродов Л.Х. Стратегические цели Республики Таджикистан и устойчивое развитие регионов страны // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2016. – № 3(54). – С. 149–156.

14. Тюнен фон И.Г. Изолированное государство. – М.: Экономическая жизнь, 1926. – 326 с.

15. Федин П.А. Отраслевая кластеризация в рамках региональных комплексных программ социально-экономического развития региона // Фундаментальные и прикладные исследования кооперативного сектора экономики. – 2015. – № 4. – С. 46–53.

УДК: 343

ИСТИФОДАИ МУАССИСАҲОИ МОЛИЯВИИ АНЪАНАВӢ ВА ҒАЙРИАНЪАНАВӢ ДАР МАБЛАҒГУЗОРИИ ТЕРРОРИЗМ

Маҳмадёров Бахтиёр Маъмурович
Унвонҷӯи Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе

Дар мақола мафҳуми маблағгузории терроризм ҳамчун яке аз шаклҳои хатар ба амнияти миллӣ, инчунин фарқияти он аз қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда шарҳ дода шудааст. Марҳилаҳои маблағгузории терроризм батафсил баён гардида, роҳҳои маблағгузории терроризм дар шароити муосир низ инъикос гардидаанд. Махсусан дар масоили истифодаи бахши бонкӣ ҳамчун роҳи муносиб ва бештар маъмул дар маблағгузории терроризм мароқи хоса зоҳир гардидааст. Муаллиф муайян намудааст, ки роҳу василаҳои мухталифи истифодаи имкониятҳои бахши бонкӣ дар маблағгузории терроризм вуҷуд дорад. Тавсия дода шудааст, ки таваҷҷуҳи муҳаққиқон ба муайян кардани осебпазириҳо дар системаи молиявии байналмилалӣ ва тақвияти муқовимати амалӣ нигаронида шаванд.

Калидвожаҳо: терроризм, фаъолияти террористӣ, амалҳои террористӣ, ташкилотҳои террористӣ, маблағгузории терроризм, сарчашмаҳои маблағгузории терроризм, роҳҳои маблағгузории терроризм, муассисаҳои молиявии анъанавӣ, системаҳои бонкӣ, муқовимат ба маблағгузории терроризм.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ И НЕТРАДИЦИОННЫХ ФИНАНСОВЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ФИНАНСИРОВАНИИ ТЕРРОРИЗМА

Махмадёров Бахтиёр Маъмурович
Соискатель Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье объясняется понятие финансирования терроризма как одной из форм угрозы национальной безопасности, а также его отличие от легализации доходов, полученных преступным путём. Подробно описаны этапы финансирования терроризма, отражены пути финансирования терроризма в современных условиях. В частности, особый интерес представляет использование банковского сектора как наиболее распространённого способа финансирования терроризма. Автор установил, что существуют различные способы использования возможностей банковского сектора, что свидетельствует об уязвимостях банковской системы. Рекомендовано сосредоточить внимание на выявлении уязвимостей в международной финансовой системе и усилении практического противодействия финансированию терроризма.

Ключевые слова: терроризм, террористическая деятельность, террористические акты, террористические организации, финансирование терроризма, источники финансирования терроризма, традиционные финансовые учреждения, банковские системы, противодействие финансированию терроризма.

THE USE OF TRADITIONAL AND NON-TRADITIONAL FINANCIAL INSTITUTIONS IN THE FINANCING OF TERRORISM

Mahmadyorov Bakhtiyor Mamurovich
Applicant, Institute of Economics and Demography, National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article explains the concept of the financing of terrorism as one form of threat to national security, as well as its distinction from the legalization of proceeds obtained by criminal means. The stages of the financing of terrorism are described in detail, and the methods of financing terrorism under modern conditions are examined. Particular interest is devoted to the use of the banking sector as the most widespread method of financing terrorism. Based on various scientific sources, the author establishes that diverse ways of exploiting the banking sector in the financing of terrorism exist, indicating vulnerabilities in certain aspects of the banking system. It is recommended that researchers focus on identifying vulnerabilities in the international financial system and strengthening practical countermeasures at national, regional, and international levels.

Keywords: terrorism, terrorist activity, terrorist acts, terrorist organisations, financing of terrorism, sources of financing of terrorism, methods of financing terrorism, traditional financial institutions, banking systems, countering the financing of terrorism.

МУҚАДДИМА

Таъминоти молиявӣ яке аз масъалаҳои меҳварӣ дар пешбурди ҳама гуна фаъолият, аз ҷумла фаъолияти террористӣ маҳсуб меёбад. Яке аз унсурҳои асосии таркибии густариши терроризм дар замони муосир низ ташаккулёбии ҷанбаҳои молиявию иқтисодии он мебошад. Маблағгузории ҳар як гурӯҳу ташкилоти террористӣ масъалаи ниҳоят муҳим аст, зеро бидуни мавҷудияти воситаҳои молиявӣ фаъолият кардани онҳо имконнопазир аст.

Ташкилотҳои террористӣ, ба монанди дигар ташкилотҳо, барои амалӣ намудани фаъолияти худ на танҳо ба захираҳои инсонӣ, балки ба захираҳои молиявӣ низ ниёз доранд. Воситаҳои пулӣ ба онҳо барои омодагӣ ва

анҷом додани амалҳои террористӣ, таблиғот ва ҷалб, таълим ва омода кардани террористон, таъминоти пулии роҳбарият ва аъзои ташкилот, инчунин ҷубронпулӣ ба оилаҳои аъзои бездоштшуда ё кушташуда зарур аст [7]. Қисми зиёди маблағҳо барои таъмини фаъолияти ҷории ташкилотҳо сарф карда мешаванд, дар ҳоле ки хароҷоти амалиётии мустақим нисбатан кам аст.

Масъалаҳои моҳияти маблағгузории терроризм, бехатарии иқтисодӣ ва нақши ҷиноятҳои муташаккил дар маблағгузории терроризм аз тарафи олимону муҳаққиқон: Арифова Э.А., Блажевич О.Г., Добаев А.И., Жаккар Ролан, Наумов Ю.Г., Латов Ю.В. мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Бо вуҷуди ин омӯзиши масъалаҳои истифодаи муассисаҳои молиявии анъанавӣ ва ғайрианъанавӣ дар маблағгузории терроризм таҳқиқи иловагиро талаб менамояд.

Мақсади мақола - омӯзиши маблағгузории фаъолияти террористӣ ва ошкор намоии сохтори молиявӣ барои пешбурди он, инчунин асоснок кардани шаклҳои самараноки муборизаи бо терроризм дар шароити ҷаҳонишавӣ. Барои ноил шудан ба мақсади мазкур вазифаҳои зерин муайян карда шуданд:

- таҳлили мафҳум ва марҳилаҳои маблағгузории терроризм;
- омӯзиши намудҳо ва роҳҳои асосии маблағгузории терроризм дар шароити муосир;
- баррасии хусусиятҳои истифодаи муассисаҳои молиявии анъанавӣ ва ғайрианъанавӣ дар маблағгузории терроризм;
- асоснок кардани тавсияҳо оид ба тақвияти муқовимат ба маблағгузории терроризм.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи амнияти иқтисодӣ, ҷиноятшиносӣ ва молияи байналмилалӣ ташкил медиҳад. Ҳамчун заминаи ҳуқуқӣ-меъёрӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузории терроризм ва маблағгузории паҳнкунии силоҳи қатли ом» (2023) ва гузоришҳои байналмилалии ФАТФ истифода бурда шуданд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои зерин татбиқ карда шуданд:

- таҳлили мунтақидонаи адабиёти илмӣ ва иттилооти амалиётӣ - барои ошкор кардани моҳияти маблағгузории терроризм;
- усули муқоисавии ҳуқуқӣ - барои муқоисаи таърифҳои маблағгузории терроризм ва шустушӯйи пул дар қонунгузориҳои гуногун;
- усули таҳлили воқеа (case study) - барои омӯзиши ҳолатҳои мушаххаси истифодаи бахши бонкӣ аз ҷониби ташкилотҳои террористӣ (ТБТ «ал-Қоида», ДИИШ, «Ҳизб-ул-Муҷоҳиддин»);
- усули таҳлили системавӣ - барои арзёбии маҷмӯи омилҳои осебпазирии системаи молиявии байналмилалӣ.

НАТИҶАҲО

Ташкили сохтори молиявӣ барои пешбурди фаъолияти террористӣ аз сарчашмаҳо ва роҳҳои маблағгузорӣ вобастагии зич дорад. Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузории терроризм ва маблағгузории паҳнкунии силоҳи қатли ом» маблағгузории терроризм чунин маъно дорад:

Маблағгузории терроризм - бевосита ё бавосита пешниҳод намудан ё ҷамъ овардани воситаҳо бо мақсади пурра ё қисман истифода бурдани онҳо ва ё бо дарки он ки ин воситаҳо аз тарафи террористи алоҳида ё гурӯҳ (ташкилот)-и террористӣ истифода мешаванд, ё бо мақсади таъминоти молиявии террористи алоҳида ё гурӯҳ (ташкилот)-и террористӣ барои ташкил, тайёр ва содир намудани ҷиноятҳои дорои хусусияти террористӣ [5].

Дар бораи робитаи ногусастании маблағгузории терроризм ва шустушӯйи пул муҳаққиқони ватанию хориҷӣ таҳқиқотҳои муайян анҷом додаанд. Қонунигардонии даромадҳо аз рӯйи тарҳи 3-марҳилавӣ сурат мегирад: ҷойгиркунӣ (ҷойгиркунии ҷисмонии пули нақд ба воситаҳои молиявии мобилӣ), табақабандӣ (ҷудо кардани даромади ғайриқонунӣ аз манбаъҳо тавассути занҷири мураккаби амалиётҳои молиявӣ) ва ҳамгироӣ (якҷояшавӣ бо ҷараёни пулии қонунӣ) [2]. Ҳамзамон, ташкилотҳои террористӣ ба ҳамон механизмҳо ва роҳҳое мурочиат мекунанд, ки барои пинҳон кардани сарчашмаҳои маблағгузорӣ истифода мешаванд.

Якчанд намуди маблағгузории гурӯҳҳои ғайриқонунии мусаллаҳ мавҷуданд: худмаблағгузорӣ, маблағгузорӣ аз ҳисоби сарчашмаҳои дохилӣ ва берунӣ, маблағгузорӣ аз ҳисоби воситаҳои қарзӣ бо роҳи истифодаи хизматрасониҳои молиявии ташкилотҳои молиявӣ, ва маблағгузории омехта. Новобаста аз гуногунии навъҳои терроризм, чор марҳилаи маблағгузории терроризм мавҷуд аст:

1. **Марҳилаи 1.** Марҳилаи ҷалби воситаҳои пулӣ
2. **Марҳилаи 2.** Марҳилаи воридсозии воситаҳои пулӣ ба системаи молиявии давлат
3. **Марҳилаи 3.** Интиқоли воситаҳои пулӣ ба дигар ташкилотҳои миёнарав
4. **Марҳилаи 4.** Марҳилаи нақд кардани воситаҳои пулӣ - интиқол аз шакли ғайринақдӣ ба шакли нақд барои таъминоти ташкилӣ ё функсионалии фаъолияти террористӣ [1].

Вазифаи асосии ташкилотҳои террористӣ ҳангоми гузаронидани амалиётҳои молиявӣ таъмини номуайянӣ ва пинҳон кардани сарчашмаҳои маблағгузории фаъолияти террористӣ мебошад. Дар шароити муосир маблағгузории терроризм асосан бо роҳҳои зерин амалӣ карда мешавад:

5. муассисаҳои молиявии анъанавӣ/ғайрианъанавӣ, ки дар асоси иҷозатнома амал мекунанд;
6. системаҳои алтернативии интиқоли пул (САИП);
7. интиқоли ҷисмонии пули нақд тариқи сарҳад бо истифода аз хаткашонҳо (курерҳо);

8. системаҳои нави пардохтӣ ва хизматрасониҳо.

Яке аз роҳҳои бештар маъмули маблағгузории терроризм - истифодаи муассисаҳои молиявии анъанавӣ ва ғайрианъанавӣ мебошад. Ба муассисаҳои анъанавии молиявӣ ташкилотҳои бонкӣ ва махсуси ғайрибонкии молиявӣ ва қарзӣ (бонкҳои амонатгузорӣ, тиҷоратӣ, иттифоқҳои қарзӣ, фондҳои нафақа, ширкатҳои суғурта ва ғайра) дохил мешаванд, ки ба мақомоти танзимкунандаи давлатӣ тобеъанд. Муассисаҳои молиявии ғайрианъанавӣ - муассисаҳои ғайрибонкие мебошанд, ки амалан хизматрасониҳои бонкиро пешниҳод мекунанд: биржаҳои асъорӣ, брокерҳои коғазҳои қиматнок ё металлҳои қиматбаҳо, казиноҳо ва ташкилотҳое, ки хизматрасониҳои телеграфӣ, почта ва иваз кардани чекҳоро анҷом медиҳанд.

Бахши бонкӣ механизми нисбатан боэътимод ва муассир барои амалиётҳои байналмилалии интиқоли воситаҳои пулӣ маҳсуб меёбад, аммо аз хатари шустушӯйи пул ва маблағгузории терроризм истисно нест. Ҳаҷм ва андозаи бузурги бахши байналмилалии молиявӣ ба гурӯҳҳои террористӣ имконият медиҳад, ки интиқолро бо фаъолияти муқаррарии молиявӣ бидуни ҷалби таваҷҷуҳ омехта кунанд. Дар баъзе ҳолатҳо ба суратҳисобҳои бонкӣ пули нақд ба маблағи на бештар аз ҳадди ақал гузошта мешавад, ки то андозае шубҳаро аз байн мебарад. Дар тарҳҳои мураккабтар ҳам ширкатҳои воқеӣ ва ҳам ширкатҳои қолабӣ ҳамчун воситаи пӯшонидани интиқоли маблағҳо ба хориҷа ҷалб карда мешаванд.

Тибқи гузоришҳои ФАТФ ва тадқиқотҳои олимон, ҳолатҳои зерин ба хубӣ тасдиқ мешаванд:

ТБТ «ал-Қоида» ва Усома ибни Лодан. Коршиноси Шӯрои амнияти СММ ва Шӯрои Аврупо Ролан Жаккар ишора намудааст, ки Усома ибни Лодан ва мушовирони ӯ барои интиқоли миқдори калони маблағҳои пулӣ аз низоми бонкӣ истифода намудаанд [3]. ТБТ «ал-Қоида» аз хизматрасонии бонкҳои «Credit Lyonnais»-и Фаронса, «Commerzbank»-и Олмон, бонки «Standard»-и Африқои Ҷанубӣ ва бонки Саудӣ дар Ҷидда истифода менамуд. Соли 1999 ИМА Усома ибни Лоданро расман дар ҷустуҷӯ эълон намуд, аммо роҳҳои даромадҳои молиявии ӯро то ҳадис қатъ накард. Пас аз воқеаҳои 11 сентябри 2001 маълум шуд, ки террористон низоми интиқоли пулии «Western Union»-ро барои интиқоли маблағҳои боқимонда ба Имороти Арабии Муттаҳида истифода кардаанд. Дар натиҷа, 7-уми ноябри соли 2001 маъмурияти Буш дороиҳои 65 ташкилот ва шахсони хусусиро, аз ҷумла бонки сомалии «Ал-Баракат»-ро баст.

ТБТ «Ҳизб-ул-Муҷоҳиддин» дар Ҳиндустон. Тибқи маълумоти мақомоти ваколатдори Ҷумҳурии Ҳиндустон, ин ташкилот бахши бонкиро барои пешбурди фаъолияти террористӣ мақсаднок истифода намудааст. Дар давоми солҳои 2007-2015 тариқи бахши бонкӣ ва провайдерҳои хизматрасониҳои молиявӣ ба ҳисоби ташкилот зиёда аз 800 миллион рупияи ҳиндӣ барои ҳаракати аз Покистон ба Ҳиндустон ворид гардидааст. Пас аз воридшавӣ маблағ барои хариди воситаҳои алоқаи мобилӣ, силоҳ, муҳимоти ҷангӣ ва дастгирии оилаҳои ҷангиёни кушташуда тақсим карда шудааст [9].

ТБТ ДИИШ дар Ироқу Сурия. Тибқи гузоришҳои ФАТФ, ДИИШ дар минтақаҳои ишғолкарда 90 филиали бонкҳои Ироқ ва 20 муассисаи молиявии Сурияро зери тасарруф қарор дода, то андозае ба системаи байналмилалии молиявӣ дастрасӣ пайдо намудааст [10]. Моҳи июни соли 2014 ТБТ ДИИШ аз анборҳои нигоҳдории воситаҳои молиявии бахши бонкии шаҳри Мосул пули нақд тақрибан ба андозаи 500 миллион доллари ИМА ғанимат ба даст овардааст [4].

Бонки BCCI. Соли 1991 Бонки байналмилалии қарзӣ-тиҷоратии «BCCI», ки зиёда аз 400 филиал дар 73 кишвар дошт ва дар ҷазираҳои Кайман ва Люксембург ба қайд гирифта шуда буд, муфлис эълон шуд. Дар натиҷаи тафтишот муайян карда шуд, ки бонк барои террористон, созмонҳои террористӣ, қочоқчиён ва нашъаҷаллобон маблағ интиқол медод ва Усома ибни Лодан дар ин бонк суратҳисоб доштааст [6].

МУҲОКИМА

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки яке аз шаклҳои самараноки мубориза бо терроризм ин муқовимат бо асосҳои молиявии он мебошад, зеро бидуни маблағгузории доимӣ ва кофӣ омода кардани ҷангиён ва содир кардани амалҳои террористӣ ниҳоят душвор аст. Дар навбати худ, анҷом додани амалиётҳои фаврии молиявии калон бе истифода аз системаи молиявии ҷаҳонӣ ва системаи бонкӣ имконнопазир аст.

Мисолҳои баррасишуда осебпазириҳои зерини бахши бонкиро ошкор менамоянд:

- мавҷудияти амалиётҳои зиёди хурди молиявӣ, ки муайян кардани террористонро дар байни онҳо душвор мегардонад;
- имконияти гузоштани маблағ ба суратҳисоб зери ҳадди назорат («структуринг»);
- истифодаи ширкатҳои сохтакорона ва ширкатҳои «пӯшоканда» барои пинҳон кардани масири воқеии интиқоли пул;
- дастрасии ташкилотҳои террористӣ ба муассисаҳои молиявии дар минтақаҳои ишғолкарда ҷойгир;
- заифии назорати бонкӣ дар баъзе юрисдиксияҳо (мисоли BCCI дар Кайман ва Люксембург).

Равандҳои мазкур ба системаҳои иқтисоди ҷаҳонӣ ва давлатҳои миллӣ таъсири амиқи манфӣ расонида, боиси тадриҷан қавӣ гардидани пояҳои иқтисодии ташкилотҳои террористӣ шуда истодаанд. Ҷомеаи ҷаҳонӣ бояд бобати пешгирӣ намудани роҳҳои муосири маблағгузории терроризм ва заиф намудани пояҳои иқтисодии ин зуҳуроти номатлуби сиёсӣ тадбирҳои судманди иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқиро тақвият бахшад.

ХУЛОСА

Дар робита ба ин, бояд таваҷҷуҳи зиёд ба масъалаҳои муқовимат ба маблағгузории терроризм бо истифодаи системаҳои бонкии ҷаҳонӣ ва миллӣ зоҳир карда шавад. Дар ин самт тавсияҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

- тақвияти назорат ба амалиётҳои суратҳисобҳои бонкӣ, махсусан ба амалиётҳои зери ҳадди ҳатмии гузориш;

- баланд бардоштани шаффофии фаъолияти муассисаҳои молиявии ғайрианъанавӣ (казиноҳо, биржаҳои асъорӣ, брокерҳо) ва фароҳам кардани чорчӯбаи танзими дахлдор;

- тақвияти ҳамкории байналмилалии мақомоти ваколатдор барои пайгирии масирҳои байналмилалии интиқоли маблағҳои террористӣ;

- татбиқи технологияҳои муосири мониторинги молиявӣ (ҳуши сунъӣ, таҳлили хатарҳо бар асоси маълумоти калон) барои ба мавқеъ расонидани тарҳҳои маблағгузории терроризм;

- омӯзиш ва баланд бардоштани иқтидори кормандони ташкилотҳои молиявӣ дар муайян кардани нишонаҳои маблағгузории терроризм;

- таҳким ва тақвияти заминаи қонунгузорӣ дар самти муқовимат ба маблағгузории терроризм дар сатҳҳои миллӣ, минтақавӣ ва байналмилалӣ.

АДАБИЁТ

1. Арифова Э.А., Блажевич О.Г. Сущность финансирования терроризма // Сборник докладов Всероссийской научно-практической конференции. - Ростов-на-Дону, 2017. - С. 45-47.

2. Добаев А.И. Экономическая безопасность и терроризм в эпоху глобализации. - Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ ЮФУ, 2008. - 210 с.

3. Жаккар Ролан. Именем Усамы Бен Ладена: Секретное досье на террориста, которого разыскивает весь мир / Пер. с фр. - Москва: ОЛМА-Пресс, 2002. - 381 с. - ISBN 5-224-03370-5.

4. Иностранные боевики в рядах террористических организаций в Сирии и Ираке. - М.: Ин-т востоковедения РАН (РФ); Белград: «Конфлакс Центр» (Республика Сербия), 2019. - 52 с.

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузории терроризм ва маблағгузории паҳнкунии силоҳи қатли ом». - Душанбе, 2023.

6. Мелкумян К.С. Финансирование терроризма: тренды XXI в. с сирийским акцентом // Вопросы безопасности. - 2018. - № 3. - С. 146.

7. Наумов Ю.Г., Латов Ю.В. Роль организованной преступности в финансировании терроризма и экстремизма // Вестник РАЕН. - М., 2016. - № 4. - С. 53-57.

8. Пчёлкин Д.А. Деятельность международных организаций по предупреждению финансирования терроризма (экономический аспект): дис. ... канд. экон. наук. — Москва, 2011. - 225 с.

9. ФАТФ. Новые риски финансирования терроризма. - 2015. - С. 32-33.

10. ФАТФ. Финансирование террористической организации Исламское государство Ирака и Леванта (ИГИЛ). - 2015. - С. 37-38.

УДК: 338.45:631.15

ҶАНБАҲОИ ИДОРАКУНИИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР БАХШИ САНОАТИ КОРКАРДИ МАҲСУЛОТҲОИ КИШОВАРЗӢ

Маҳмадов Эҳсонҷон Алиевич
ассистенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақолаи мазкур вазъи кунунии афзалиятҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар рушди саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Нақши лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, баланд бардоштани арзиши иловашуда ва рушди занҷираи коркард баррасӣ мегардад. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки самаранокии идоракунии лоиҳаҳо дар ин соҳа аз банақшагирии стратегӣ, дастрасӣ ба сармоя, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ, рақамикунонӣ ва рушди захираҳои инсонӣ вобастагии зич дорад. Ҳамзамон мушкилоти асосӣ, аз ҷумла нокифоя будани инфрасохтори коркард, сатҳи пасти технологияҳои истеҳсолӣ ва маҳдудияти сармоягузорӣ муайян шудаанд. Дар натиҷа, самтҳои афзалиятноки такмили идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ пешниҳод гардида, зарурати гузариш ба модели муосири рушди агросаноатӣ асоснок карда мешавад.

Калидвожаҳо: сармоягузорӣ, саноати коркарди кишоварзӣ, идоракунии лоиҳа, рушди агросаноат, инноватсия, рақобатпазирӣ, рақамикунонӣ, банақшагирии стратегӣ, захираҳои инсонӣ.

АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ ПРОЕКТАМИ В СФЕРЕ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

Махмадов Эхсонджон Алиевич
ассистент кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматривается современное состояние приоритетов управления инвестиционными проектами в развитии перерабатывающей промышленности сельскохозяйственной продукции. Анализируется роль инвестиционных проектов в повышении добавленной стоимости аграрной продукции, развитии перерабатывающих предприятий и формировании агропромышленной цепочки. Исследование показывает, что эффективность управления проектами зависит от стратегического планирования, инвестиционной обеспеченности, внедрения инновационных технологий, цифровизации и развития человеческого капитала. Также выявлены основные проблемы, включая недостаточность инфраструктуры переработки и ограниченность инвестиций. Предложены направления совершенствования управления инвестиционными проектами в аграрной переработке.

Ключевые слова: инвестиции, агроперерабатывающая промышленность, управление проектами, агропромышленное развитие, инновации, конкурентоспособность, цифровизация, стратегическое планирование, человеческие ресурсы.

ASPECTS OF INVESTMENT PROJECT MANAGEMENT IN THE AGRICULTURAL PROCESSING INDUSTRY

Mahmadov Ehsonjon Alievich
Assistant of the Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the current state of priorities in managing investment projects in the development of agricultural processing industries. It analyzes the role of investment projects in increasing agricultural value-added production, developing processing enterprises, and strengthening agro-industrial chains. The study shows that project management efficiency depends on strategic planning, investment availability, innovation adoption, digital transformation, and human resource development. Key challenges such as insufficient processing infrastructure and limited investment resources are also identified. The paper proposes priority directions for improving investment project management in agricultural processing industries.

Keywords: investments, agro-processing industry, project management, agro-industrial development, innovation, competitiveness, digitalization, strategic planning, human resources.

МУҚАДДИМА

Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва рушди босуръати технологияҳои муосир, саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ҳамчун яке аз самтҳои муҳими таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди иқтисоди миллӣ аҳамияти стратегӣ пайдо намудааст. Ин соҳа имконият фароҳам меорад, ки арзиши иловашудаи маҳсулоти кишоварзӣ афзоиш ёбад, сатҳи содирот баланд гардад ва ҷойҳои нави корӣ таъсис дода шаванд. Рақобати шадид дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ корхонаҳои коркардро водор месозад, ки фаъолияти истеҳсолии худро дар асоси технологияҳои инноватсионӣ, рақамикунонӣ ва усулҳои муосири идоракунӣ ба роҳ монанд. Дар чунин шароит, татбиқи самараноки лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба омили калидии баланд бардоштани иқтидори истеҳсолӣ, навсозии базаи техникӣ ва беҳтар намудани сифати маҳсулоти коркардшуда табдил меёбад.

Бо вуҷуди ин, дар амалияи идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар бахши саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ як қатор мушкилот ба назар мерасанд, аз ҷумла маҳдудияти захираҳои молиявӣ, сатҳи пасти ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ, фарсудашавии техника ва технологияи истеҳсолӣ, норасоии инфрасохтори муосири коркард ва камбуди механизмҳои самараноки идоракунӣ. Ин омилҳо ба раванди татбиқи лоиҳаҳо таъсири манфӣ расонида, сатҳи рақобатпазирии корхонаҳоро коҳиш медиҳанд. Вобаста ба ин, таҳқиқи вазъи кунунии ҷанбаҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар ин соҳа, муайян намудани омилҳои таъсиррасон ба самаранокӣ ва таҳияи пешниҳодҳои илмӣ оид ба такмили механизми идоракунӣ аҳамияти муҳими илмӣ ва амалӣ дорад. Мақсади мақола таҳлили вазъи кунунӣ ва афзалиятҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, муайян намудани омилҳои таъсиррасон ва таҳияи самтҳои такмили он мебошад; натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд дар таҳияи стратегияҳои рушди агросаноат, ҷалби сармоя ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхонаҳои коркард истифода шаванд.

МЕТОДОЛОГИЯ

Масъалаҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар осори олимони ватанӣ ва хориҷӣ мавқеи муҳим доранд; онҳо самаранокии истифодаи захираҳо, арзёбии хавфҳо, банақшагирии стратегӣ, ҷалби сармоя ва татбиқи технологияҳои инноватсиониро ҳамчун омилҳои асосии рушди соҳаи коркард арзёбӣ менамоянд. Дар таҳқиқот принсипҳои назарияи идоракунии лоиҳаҳо, идоракунии хавфҳо, таҳлили иқтисодии самаранокӣ, рақамикунонии равандҳои истеҳсолӣ ва рушди занҷири арзиши агросаноатӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки имкон медиҳанд самаранокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ҳамаҷониба арзёбӣ ва такмил дода шавад. Заминаи иттилоотии таҳқиқотро санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон (қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ ва барномаҳои сармоягузорӣ, Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон), маводи омории Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва асарҳои илмии муҳаққиқони ватанӣ ташкил медиҳанд. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ, муқоисавӣ, сохторӣ ва усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

Масъалаҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар бахши саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ дар адабиёти илмии ватанӣ ва хориҷӣ мавқеи муҳимро ишғол менамоянд. Дар корҳои илмӣ ва таҳқиқоти муосир масъалаҳои марбут ба ҷалби сармоягузорӣ, баланд бардоштани самаранокии лоиҳаҳо, рушди иқтидори истеҳсолӣ ва татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ба таври васеъ баррасӣ гардидаанд. Олимон ва муҳаққиқон таъкид менамоянд, ки идоракунии самараноки лоиҳаҳои сармоягузорӣ яке аз омилҳои асосии рушди устувори саноат ва баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳои истеҳсолӣ ба шумор меравад. Дар таҳқиқоти муосир диққати асосӣ ба масъалаҳои банақшагирии стратегӣ, арзёбии иқтисодии лоиҳаҳо, идоракунии хавфҳо, рақамикунонии равандҳои истеҳсолӣ ва татбиқи технологияҳои рақамӣ равона карда шудааст.

НАТИҶАҲО

Дар шароити муосири рушди иқтисодӣ саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди иқтисоди миллӣ баромад мекунад. Рушди ин соҳа ба таври мустақим аз сатҳи самаранокии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ вобаста мебошад, зеро татбиқи босифати чунин лоиҳаҳо метавонад ба навсозии иқтидори истеҳсолӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва афзоиши рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ мусоидат намояд. Тибқи назари муҳаққиқи ватанӣ Намозализода Ш.Н., «...соҳаи кишоварзӣ базаи ашёи хоми корхонаҳои саноати коркард буда, қисми ҷудонашавандаи комплекси агросаноатиро ташкил медиҳад; саноати коркард дорои аҳамияти бузурги иҷтимоию иқтисодӣ мебошад, зеро он на танҳо талаботи аҳолиро ба як қатор маҳсулоти муҳими ғизоӣ қонеъ мегардонад, балки сатҳи зиндагии аҳолии кишварро инъикос мекунад» [2].

Истиқлолияти давлатӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дигаргуниҳои назаррасеро дар самти фаъолияти соҳибкорию таъсиси корхонаҳои саноатӣ ва ташаккули агробизнес ба миён овард. Таърихи гузаштаи мо нишон медиҳад, ки дар солҳои аввали ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ мушкилоти зиёде ҳалталаб буданд ва аз ҳама бештар иқтисодиёти воқеӣ ба мушкилот дучор гардид. Махсусан ду соҳаи пешбари истеҳсолот — кишоварзӣ ва саноат, ки мардумро бо неъматҳои моддӣ таъмин менамуданд, таназзул ёфтанд: дар ин давра истеҳсоли маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ 52,8 фоиз кам шуда, пастравӣ дар истеҳсолоти саноатӣ 65,8 фоизро ташкил дод, ки боиси сатҳи нокифояи истеҳсолоти худӣ ва афзоиш ёфтани воридот дар кишвар гардид [5]. Дар чунин шароит идоракунии дурусти лоиҳаҳои сармоягузорӣ ҳамчун яке аз омилҳои калидии рушди корхонаҳои коркарди агросаноатӣ ба ҳисоб меравад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки самаранокии идоракунии лоиҳаҳо пеш аз ҳама ба сифати банақшагирии стратегӣ вобаста буда, банақшагирии самаранок имкон медиҳад, ки ҳадафҳои лоиҳа дақиқ муайян шуда, захираҳои молиявӣ, моддӣ ва инсонӣ ба таври оқилона истифода гарданд.

Яке аз самтҳои муҳими рушди идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ рақамикунонии равандҳои истеҳсолӣ ба шумор меравад. Истифодаи технологияҳои рақамӣ имконият медиҳад, ки хароҷоти истеҳсолӣ коҳиш ёфта, сифати маҳсулот беҳтар гардад ва сатҳи рақобатпазирии корхонаҳо дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ баланд бардошта шавад; ҳамзамон ҷорӣ намудани системаҳои автоматикунонидашуда ба баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ ва шаффофияти равандҳои истеҳсолӣ мусоидат мекунад. Бо мақсади возеҳ нишон додани робитаи байни омилҳои таъсиррасон ба самаранокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ, натиҷаҳои таҳлил дар ҷадвали 1 пешниҳод карда мешаванд.

Ҷадвали 1. Омилҳои асосии таъсиррасон ба самаранокии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ

№	Омилҳо	Мазмун (тавсиф)	Таъсир ба самаранокии лоиҳа
1	**Банақшагирии стратегӣ**	Муайян намудани ҳадафҳо, захираҳо ва марҳилаҳои иҷрои лоиҳа	Баланд бардоштани самаранокии умумии лоиҳа
2	**Ҷалби сармоягузорӣ**	Дастрасӣ ба сармояи дохилӣ ва хориҷӣ	Афзоиши иқтидори истеҳсолӣ
3	**Идоракунии хавфҳо**	Арзёбӣ ва коҳиши хавфҳои молиявӣ ва бозорӣ	Камшавии талафот ва ноустуворӣ
4	**Рақамикунонӣ**	Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар истеҳсолот	Баланд шудани маҳсулнокӣ ва шаффофият
5	**Технологияҳои инноватсионӣ**	Истифодаи таҷҳизоти муосири коркард	Афзоиши рақобатпазирӣ
6	**Захираҳои инсонӣ**	Омодасозӣ ва малакаи кадрҳо	Беҳтар шудани сифати идоракунӣ

Сарчашма: коркарди муаллиф.

Таҳлили ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки самаранокии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ маҷмӯи омилҳои ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад. Дар байни онҳо банақшагирии стратегӣ ва ҷалби сармоягузорӣ нақши калидӣ доранд, зеро маҳз ин ду омил самти умумии рушди лоиҳа ва имкониятҳои молиявии онро муайян мекунанд. Омилҳои марбут ба идоракунии хавфҳо ва рақамикунонӣ аҳамияти махсус дошта, идоракунии хавфҳо имконият медиҳад, ки таъсири омилҳои манфии иқтисодӣ ва бозорӣ коҳиш дода шуда, устувории лоиҳа таъмин гардад, ва рақамикунонии равандҳои истеҳсолӣ ба баланд шудани шаффофият, коҳиши хароҷот ва афзоиши маҳсулнокӣ мусоидат мекунад. Ҳамзамон, рушди захираҳои инсонӣ ва татбиқи технологияҳои инноватсионӣ низ дар баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ нақши муҳим доранд.

МУҲОКИМА

Барои муайян намудани мушкилоти асосии рушди саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва самтҳои афзалиятноки такмили идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ, таҳлили омилҳои манфӣ ва маҳдудкунанда аҳамияти махсус дорад. Натиҷаҳои ин таҳлил дар ҷадвали 2 пешниҳод карда мешаванд.

Ҷадвали 2. Мушкилот ва самтҳои такмили идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар саноати коркард

№	Мушкилот	Тавсиф	Самтҳои такмил
1	**Маҳдудияти сармоя**	Норасоии маблағгузорӣ барои лоиҳаҳо	Ҷалби сармояи хориҷӣ ва давлатӣ
2	**Фарсудашавии техника**	Кӯҳна шудани таҷҳизоти истеҳсолӣ	Навсозии базаи техникӣ
3	**Норасоии инфрасохтор**	Камбуди корхонаҳои муосири коркард	Рушди инфрасохтори агросаноатӣ
4	**Сатҳи пасти технология**	Истифодаи технологияҳои кӯҳна	Ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ
5	**Норасоии кадрҳо**	Камбуди мутахассисони баландихтисос	Омӯзиш ва бозомӯзии кадрҳо
6	**Идоракунии заиф**	Норасоии усулҳои муосири идоракунӣ	Татбиқи менеҷменти лоиҳавӣ ва рақамӣ

Сарчашма: коркарди муаллиф.

Таҳлили ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки рушди саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ бо як қатор мушкилоти сохторӣ ва институтсионалӣ рӯ ба рӯ мебошад. Яке аз мушкилоти асосӣ маҳдудияти сармоягузорӣ ба шумор меравад, ки имконияти навсозии истеҳсолот ва татбиқи лоиҳаҳои навро маҳдуд месозад. Мушкилоти дигар фарсудашавии техника ва технологияҳои истеҳсолӣ мебошад, ки боиси паст шудани сифати маҳсулот ва коҳиши рақобатпазирии корхонаҳо мегардад, бинобар ин навсозии базаи моддию техникӣ ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати сармоягузорӣ баромад мекунад. Илова бар ин, норасоии инфрасохтори муосири коркард ва камбуди мутахассисони баландихтисос ба рушди самараноки соҳа таъсири манфӣ мерасонанд. Дар маҷмӯъ, таҳлили ҷадвалҳо нишон медиҳад, ки байни омилҳои мусбат (банақшагирӣ, рақамикунонӣ, инноватсия) ва мушкилоти мавҷуда (сармоягузории маҳдуд, фарсудашавии техника, норасоии кадрҳо) робитаи мустақим вуҷуд дошта, баланд бардоштани самаранокии идоракунии лоиҳаҳо танҳо дар сурати татбиқи маҷмӯи чораҳои ҳамоҳангшуда имконпазир мебошад.

Яке аз афзалиятҳои асосии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои молиявӣ, моддӣ ва истеҳсолӣ мебошад. Дар асарҳои олимони ватанӣ қайд карда мешавад, ки «...ташкили силсилаи истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ бо мақсади таъмини самаранокии он вазифаи муҳим дар назди сохторҳои дахлдор мебошад; таъмини

ин силсила имкон медиҳад, ки ҳавасмандии истеҳсолкунанда барои истеҳсол ва коркарди маҳсулот, ки дар нархи он ҳиссаи арзиши иловашуда зиёд аст, баланд бардошта шавад» [4]. Афзалияти дигар ба такмили раванди банақшагирии стратегӣ вобаста буда, идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ имкон медиҳад, ки ҳадафҳои дарозмуддати рушди корхонаҳои коркарди агросаноатӣ муайян гардида, самтҳои афзалиятноки навсозии истеҳсолот, ворид намудани технологияҳои муосир ва васеъ намудани иқтидори истеҳсолӣ интихоб карда шаванд.

Ҳамзамон, идоракунии самараноки лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба коҳиши хавфҳои иқтисодӣ, молиявӣ ва бозорӣ дар соҳаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ мусоидат мекунад; бо истифода аз усулҳои таҳлили хавфҳо ва арзёбии пешакии лоиҳаҳо имконияти пешгирии хатарҳо ва кам кардани таъсири манфии онҳо ба натиҷаи ниҳоӣ зиёд мегардад. Афзалияти муҳими дигар ҷалби самараноки сармоягузорӣ ба соҳа мебошад: идоракунии дурусти лоиҳаҳои сармоягузорӣ муҳити мусоид ва шаффофро барои сармоягузорон фароҳам оварда, сатҳи эътимодро баланд мебардорад ва имконияти ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷиро васеъ менамояд. Идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар шароити муосир ҳамчун ҷузъи муҳими идоракунии стратегӣ баррасӣ гардида, барои ноил шудан ба натиҷаҳои устувор захираҳои молиявӣ, меҳнатӣ, моддӣ ва иттилоотӣ дар доираи лоиҳаҳо бо муҳлат ва буҷети муайян ба таври муттаҳид истифода карда мешаванд. Татбиқи усулҳои муосири идоракунӣ, аз ҷумла менеҷменти лоиҳавӣ, рақамикунонӣ ва технологияҳои инноватсионӣ, ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхонаҳо ва рақобатпазирии онҳо дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ мусоидат мекунад.

ХУЛОСА

Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ яке аз омилҳои асосии рушди устувори иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Татбиқи самараноки чунин лоиҳаҳо ба афзоиши ҳаҷми истеҳсолот, навсозии иқтидори истеҳсолӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, истифодаи усулҳои муосири идоракунӣ, банақшагирии стратегӣ, рақамикунонии равандҳои истеҳсолӣ ва такмили механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ҳамчун самтҳои афзалиятнок барои рушди устувори саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ баррасӣ мегарданд. Татбиқи маҷмӯи ин чораҳои ҳамоҳангшуда метавонад заминаи гузариш ба модели муосири рушди агросаноатӣ ва таъмини амнияти озуқавории кишварро фароҳам оварад.

АДАБИЁТ

1. Эмомалӣ Раҳмон. Уфуқҳои истиқлол. – Душанбе: «Ганҷ-нашриёт», 2018. – С. 24.

2. Намозализода Ш.Н. Ҷанбаҳои назариявии ташаккули стратегияи рушди коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – № 1 (25). – С. 143–150. – EDN POWTIP.

3. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 марти соли 2018, № 161 «Дар бораи Тартиби таҳияи лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ ва амалӣ намудани Барномаҳои сармоягузориҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон».

4. Рауфӣ А. Бо афзоиши иқтисодӣ ба тараққиёти инноватсионӣ // Ахбори АИ ҶТ. Силсилаи: шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2013. – № 4. – С. 26.

5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2015, № 772 «Дар бораи Барномаи давлатии сармоягузориҳо барои солҳои 2016–2020».

6. Қурбонализода Д. Роҳҳои татбиқи лоиҳаҳои рақамикунонӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ тавассути моделҳои муосир // Кишоварз. – 2025. – Ҷ. 109, № 4. – С. 363–368. – EDN UJTOSU.

7. Қурбонзода О.Р. Арзёбии самаранокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2023. – № 4-2 (50). – EDN DPFDVF.

8. Маҳмадов Э.А., Зиёев З.М. Ҷанбаҳои назариявии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар бахши саноати коркарди маҳсулотҳои кишоварзӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – № 4 (47). – С. 243–249.

9. Нурализода А.Н., Қурбонализода Д.Т. Асосҳои назариявии рушди иқтисоди рақамӣ дар минтақаҳо: назарияҳо, таҳлилҳо ва пешниҳодҳо // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 1 (35). – С. 153–165. – EDN HTZKQN.

10. Odinaev E.S., Qurbonalizoda D.T. Ways of implementing digitalization projects in social areas in the conditions of the Republic of Tajikistan // Recent scientific investigation: Proceedings of LXXVIII International Multidisciplinary Conference. – Shawnee, USA: Internauka, LLC, 2026. – P. 180–182. – EDN CJEKML.

11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон», 16.12.2025.

12. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2024. – 89 с.

13. Qurbonalizoda D.T., Azizkulov B.D. The importance of digitalization in the development of social projects // Интернаука. – 2026. – № 5-3 (416). – P. 41–42. – EDN HAPWXP.

УДК: 338

МЕХАНИЗМ СОПРЯЖЕНИЯ И СИСТЕМА ОЦЕНКИ ЦИФРОВОГО СУВЕРЕНИТЕТА И УСТОЙЧИВОСТИ КРИТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

Содикзода Камар Содик
декан факультета менеджмента, Таджикский педагогический институт в городе Пенджикенте. Республика Таджикистан, Пенджикент
Хоу Хонсюань
докторант PhD кафедры экономической теории и управления, Таджикский педагогический институт в городе Пенджикенте. Республика Таджикистан, Пенджикент

В условиях глобальной цифровизации обеспечение цифрового суверенитета и устойчивости критической информационной инфраструктуры (КИИ) - приоритет национальной безопасности. Однако в исследованиях они рассматриваются изолированно. Цель статьи - разработать механизм сопряжения и систему оценки их взаимодействия. Методы включают метод Дельфи, корреляционный анализ Пирсона и анализ панельных данных (2020–2024 гг.) пяти крупных глобальных корпораций и инфраструктуры Кении. Результаты: предложена четырёхмерная модель сопряжения (технологии, институты, экономика, экология) и типология систем взаимодействия. Эмпирический анализ выявил сильную положительную корреляцию ($r = 0,78$, $p < 0,01$) между уровнем цифрового суверенитета и общей устойчивостью КИИ. Доказано, что технологическая автономия повышает экологическую устойчивость, а безопасность данных - надёжность систем. Выводы: результаты опровергают стереотип о конфликте цифрового суверенитета и устойчивого развития.

Ключевые слова: цифровой суверенитет, критическая инфраструктура, устойчивое развитие, механизм сопряжения, безопасность данных, технологическая автономия.

COUPLING MECHANISM AND EVALUATION SYSTEM FOR DIGITAL SOVEREIGNTY AND CRITICAL INFRASTRUCTURE RESILIENCE

Sodiqzoda Qamar Sodiq
Dean of the Faculty of Management, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent. Republic of Tajikistan, Panjakent
Hou Hongxuan
PhD student, Department of Economic Theory and Management, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent. Republic of Tajikistan, Panjakent

Amid global digitalization, ensuring digital sovereignty and critical information infrastructure (CII) resilience is a national security priority. However, existing studies treat them in isolation. Purpose: to develop a coupling mechanism and evaluation system for their interaction. Methods include the Delphi method, Pearson correlation, and panel data analysis (2020–2024) of five major global corporations and Kenya's energy infrastructure. Results: a four-dimensional coupling framework (technological, institutional, economic, environmental) and a system typology were proposed. Empirical analysis revealed a strong positive correlation ($r = 0.78$, $p < 0.01$) between digital sovereignty and CII resilience. Conclusions: the results refute the stereotype that digital sovereignty compromises sustainable development.

Keywords: digital sovereignty, critical infrastructure, sustainable development, coupling mechanism, data security, technological autonomy.

ВВЕДЕНИЕ

По мере углубления процесса глобальной цифровизации цифровой суверенитет превратился из абстрактного национального суверенитета в ключевой вопрос, касающийся национальной экономики и жизнеобеспечения людей. Устойчивость критической инфраструктуры, являясь физическим носителем и краеугольным камнем цифровой экономики, напрямую определяет стабильное развитие экономики и общества, а также итоговый показатель национальной безопасности [10]. В отчёте Всемирного экономического форума (ВЭФ) о безопасности критической инфраструктуры за 2024 год показано, что с 2020 по 2024 год совокупный годовой темп роста кибератак на такие ключевые секторы, как энергетика, транспорт, финансы и здравоохранение, достиг 32,7%, из которых 68% атак были непосредственно направлены на кражу основных данных и уничтожение цифрового суверенитета. В 2022 году атака с использованием программы-вымогателя Colonial Pipeline в США заставила 18 штатов объявить чрезвычайное положение, что привело к прямым экономическим потерям в размере более 1,8 млрд долларов США.

С точки зрения внутреннего контекста Китая, цифровая экономика Китая занимает второе место в мире в течение многих лет подряд. В 2024 году добавленная стоимость цифровой экономики составила 41,5% ВВП. Ключевая инфраструктура охватывает 10 основных областей с общим числом узлов более 1,2 миллиона. Однако внутренняя ключевая инфраструктура Китая сталкивается со всё более серьёзными вызовами цифровому суверенитету: монополия транснациональных технологических компаний в основных технологиях привела к сохранению рисков «узких мест». Отчёт Министерства промышленности и информационных технологий за 2024 год показывает, что среднее время воздействия уязвимостей кибербезопасности достигло 45 дней, что значительно превышает средний международный показатель в 22 дня. Традиционные объекты с высоким потреблением энергии составляют 62% критической инфраструктуры Китая, а зависимость от иностранных основных микросхем и операционных систем превышает 70%.

Хотя существующие исследования накопили некоторые достижения в двух основных областях цифрового суверенитета и устойчивости критической инфраструктуры, существует значительный теоретический пробел: исследования цифрового суверенитета фокусируются на измерениях безопасности, игнорируя показатели устойчивости; исследования устойчивости фокусируются на зелёной и экономической эффективности, не учитывая систематический подход к цифровому суверенитету. Некоторые исследования пытались изучить взаимосвязь между ними, но не смогли выявить глубокий механизм связи [1]. Исходя из этого, в данной статье предлагается четырёхмерная структура связи для цифрового суверенитета и устойчивости критической инфраструктуры, основанная на двойной цели теоретических инноваций и эмпирической проверки.

В данной работе основное внимание уделяется теоретическим инновациям и построению концептуальной модели, при этом основные результаты представлены в трёх аспектах: во-первых, предлагается четырёхмерная модель сопряжения, охватывающая технологии, институты, экономику и окружающую среду; во-вторых, разрабатывается теория путей сопряжения «технологической автономии, способствующей экологической устойчивости, и безопасности данных, повышающей устойчивость»; в-третьих, предлагается типологическая система полностью связанных, прерывисто связанных и низкосвязанных систем.

Цифровой суверенитет как расширение и продолжение национального суверенитета в цифровую эпоху по сути заключается в том, что государство имеет независимую юрисдикцию, контроль и права на разработку собственной цифровой сферы (данных, технологий, киберпространства и цифровых правил) [2]. Глобальный доклад ЮНЕСКО о цифровом суверенитете за 2022 год чётко разделяет цифровой суверенитет на четыре основных измерения: суверенитет данных, технологический суверенитет, суверенитет киберпространства и суверенитет правил [3]. Принципы «локализации данных» и «определения адекватности», изложенные в пересмотренном в 2022 году Общем регламенте ЕС по защите данных (GDPR), являются типичными правовыми проявлениями суверенитета данных. Китайский план технологического прорыва «узкого места» и Закон США «О микросхемах и науке» по сути являются борьбой за технологический суверенитет [5].

В контексте критической инфраструктуры цифровой суверенитет демонстрирует три существенные характеристики: двойные атрибуты, передача риска и необходимость сотрудничества [7]. Если взять в качестве примера Государственную сетевую корпорацию Китая, её цифровой суверенитет включает как юрисдикцию государства над данными о распределении электроэнергии, так и независимый контроль предприятия над основными технологиями управления; в 2023 году основной алгоритм определённой промышленной интернет-платформы был украден иностранными организациями, что привело к утечке производственных данных более 100 связанных производственных предприятий и прямым экономическим потерям в размере более 5 миллиардов юаней [6].

Основываясь на основных концепциях цифрового суверенитета и устойчивости критической инфраструктуры, а также на теории сопряжения системной науки, в данной статье предлагается четырёхмерная структура сопряжения технологий, институтов, экономики и окружающей среды. Технологическое сопряжение является основным носителем синергии: технологическая автономность цифрового суверенитета обеспечивает поддержку устойчивого развития. Чип Kunpeng от Huawei использует 7-нм процесс, который снижает энергопотребление на 20% по сравнению с аналогичными зарубежными чипами. Безопасность данных повышает устойчивость инфраструктуры за счёт полной защиты жизненного цикла: распределённое хранение и технология резервного копирования вне площадки (например, архитектура «двухсайтовая-трёхцентровая» Alibaba Cloud) гарантируют, что данные не будут потеряны, а время восстановления после сбоя сокращается на 50% [18].

МЕТОДЫ

В данной работе, основываясь на степени взаимосвязи, направленности действия и синергетическом эффекте, взаимосвязь между цифровым суверенитетом и устойчивостью критической инфраструктуры классифицируется на три типа: полная взаимосвязь, прерывистая взаимосвязь и взаимосвязь низкой степени. Различные типы существенно различаются по координации взаимосвязи, основным характеристикам и практическим примерам (таблица 1).

Таблица 1. Типология взаимосвязи цифрового суверенитета и устойчивости критической инфраструктуры

Тип сопряжения	Диапазон координации	Основные характеристики	Практические случаи
Полностью соединённый	[0,8; 1,0]	Высокая синергия, взаимное усиление и эффективный цикл; высокая технологическая самодостаточность, низкое потребление энергии и высокая устойчивость.	Ветроэнергетика Дании (95% автономии, 100% ВИЭ, почти нулевые выбросы)
Прерывистая связь	[0,6; 0,8)	Частичная синергия с локальными конфликтами; один аспект выделяется, другой требует улучшения.	Платёжная система Индии (UPI): хорошая защита данных, но PUE=1,8

Низкая связь	[0; 0,6)	Отсутствие координации и взаимные ограничения; низкая самодостаточность, зависимость от иностранных технологий, высокое потребление энергии.	Энергетика некоторых стран Африки (автономия <30%, надёжность <70%)

Основная особенность полного сопряжения заключается в том, что цифровой суверенитет и устойчивость образуют эффективный цикл, при степени координации сопряжения ≥ 0,8. Инфраструктура ветроэнергетики Дании использует независимо разработанную интеллектуальную систему планирования с уровнем технологической автономности 95% при степени координации сопряжения 0,85. Прерывистое сопряжение характеризуется тем, что некоторые измерения работают вместе, при степени координации от 0,6 до 0,8. Платёжная система UPI в Индии обеспечила суверенитет данных, но энергопотребление сервера слишком велико (PUE 1,8). Низкое сопряжение представляет модель слабого цифрового суверенитета и устойчивости (степень координации <0,6).

Для всестороннего анализа текущего состояния исследований применяется систематический обзор литературы. Поиск охватывает такие базы данных, как Web of Science, Scopus, CNKI и Wanfang за период с 2020 по 2024 год. Для проверки научной обоснованности измерения связи используется метод Дельфи, при котором эксперты проводят несколько раундов консультаций. Консультации состоят из трёх раундов: в первом раунде экспертам предоставляется предварительная структура (четыре измерения и 28 третичных показателей); во втором раунде структура пересматривается, эксперты оценивают важность каждого измерения (от 1 до 5); в третьем раунде результаты передаются экспертам до достижения согласованного мнения.

Коэффициент вариации (CV) использовался для оценки сходимости экспертных мнений. Результаты третьего раунда показали, что коэффициенты вариации для каждого измерения были <0,15 (технологическое - 0,08, институциональное - 0,10, экономическое - 0,12, экологическое - 0,09), что свидетельствует о достижении экспертами консенсуса. Тридцати экспертам было предложено провести парные сравнения важности, построив матрицу суждений по шкале от 1 до 9 (таблица 2).

Таблица 2. Матрица суждений экспертов (уровень критерия)

Уровень критерия	**Технол. сопряж.**	**Институц. связь**	**Эконом. сопряж.**	**Эколог. связь**
Технологическое сопряжение	1	1,5	2	2
Институциональная связь	1/1,5	1	1,3	1,3
Экономическое сопряжение	1/2	1/1,3	1	1
Экологическая связь	1/2	1/1,3	1	1

Веса каждого уровня рассчитываются с использованием метода собственных значений с тестом на согласованность (CR = CI/RI; при CR < 0,1 матрица согласована). Результаты расчёта весов слоя критерия: технологическая связь 0,35, институциональная связь 0,25, экономическая связь 0,20 и экологическая связь 0,20. Тест на согласованность CR = 0,08 < 0,1, что соответствует требованиям.

Следуя принципам типичности, репрезентативности и доступности данных, в качестве кейсов были выбраны пять компаний критической инфраструктуры: State Grid (Китай, энергетика), Huawei Cloud (Китай, облачные вычисления), AWS (США, облачные вычисления), SAP (Германия, промышленное ПО) и Shanghai International Port Group (Китай, логистика). Сбор данных использовал подход триангуляции из нескольких источников: общедоступные корпоративные данные, отчёты правительств и международных организаций, расследования на местах и отчёты сторонних учреждений (Gartner, IDC, Forrester). Период сбора данных составил с 2020 по 2024 год, в результате чего были получены панельные данные с более чем 1200 валидными точками данных.

Для проверки взаимосвязи используется коэффициент корреляции Пирсона. Формулы для расчёта общего уровня цифрового суверенитета T и общего уровня устойчивости D следующие:

$$T = \Sigma_{i=1}^{4} \Sigma_{j=1}^{ni} w_{ij} \times x'_{ij} \quad (1)$$

$$D = \Sigma_{k=1}^{4} \Sigma_{l=1}^{mk} w_{kl} \times y'_{kl} \quad (2)$$

где w_{ij} - вес показателя цифрового суверенитета, x'_{ij} - нормированное значение показателя цифрового суверенитета; w_{kl} - вес показателя устойчивости, y'_{kl} - нормированное значение показателя устойчивости. Степень координации сцепления C используется для количественной оценки уровня синергии:

$$C = \sqrt{(T \times D / (T^2 + D^2))} \quad (3)$$

где $C \in [0; 1]$, чем ближе C к 1, тем выше степень координации связи.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Благодаря сбору данных из нескольких источников получены основные данные по показателям пяти рассматриваемых компаний за период с 2020 по 2024 год (таблица 3), охватывающие такие ключевые показатели, как уровень технологической самодостаточности, безопасность данных, интенсивность потребления энергии и окупаемость инвестиций.

Таблица 3. Основные показатели пяти компаний, включённых в исследование (2024 г.)

Индекс	State Grid	Huawei	AWS	SAP	SIPG
Самообесп. чипами (%)	92	95	88	75	80
Автономность ОС (%)	85	90	85	70	78
Локализация данных (%)	98	95	80	85	92
Шифрование данных (%)	99	98	95	92	96
Энергоёмкость (кВтч/10т.)	0,8	0,7	1,2	1,1	0,9
Выбросы углерода ($тCO_2$/10т.)	0,6	0,5	0,9	0,8	0,7
ROI (%)	12	15	18	14	11
Затраты на эксплуат. (%)	18	15	22	20	19
Время устранения (час)	1,5	1,0	2,0	2,5	1,8
MTBF (час)	1200	1500	1000	900	1100

Степень координации связей пяти компаний с 2020 по 2024 год была рассчитана на основе формул (1), (2) и (3), результаты представлены в таблице 4.

Таблица 4. Степень сопряжённости и координации 5 предприятий, 2020-2024 г.

Предприятие	2020	2021	2022	2023	2024	Ср.год. рост
State Grid	0,62	0,65	0,69	0,73	0,78	4,8%
Huawei Cloud	0,65	0,68	0,72	0,77	0,82	5,1%
AWS	0,70	0,71	0,73	0,74	0,76	1,7%
SAP	0,63	0,64	0,66	0,67	0,69	1,9%
SIPG	0,58	0,61	0,64	0,67	0,71	4,2%

Результаты расчётов показывают, что Huawei Cloud имеет самую высокую степень координации сопряжения, достигнув 0,82 в 2024 году, что является полностью связанным типом, со средним годовым темпом роста 5,1%, в основном благодаря его комплексной технологической системе самообеспечения и практике зелёных облачных вычислений. Степень координации сопряжения State Grid неуклонно улучшается, достигнув 0,78 в 2024 году, приближаясь к полной сопряжённости. Степень координации сопряжения AWS и SAP росла медленно, со средним годовым темпом роста менее 2%, достигнув 0,76 и 0,69 соответственно, что является прерывистым типом сопряжения. Степень координации сопряжённости Шанхайского международного порта быстро выросла с 0,58 в 2020 году до 0,71 в 2024 году, перейдя от низкой сопряжённости к прерывистой.

ОБСУЖДЕНИЕ

На основе библиотеки matplotlib Python был выполнен анализ визуализации степени координации связей 5 компаний, включая столбчатые диаграммы, линейные диаграммы и круговые диаграммы. Для проверки линейной зависимости между общим уровнем цифрового суверенитета (T) и общим уровнем устойчивости (D) использовался коэффициент корреляции Пирсона. Результаты показали, что коэффициент корреляции между T и D составил $r = 0,78$ ($p < 0,01$), что указывает на наличие значимой сильной положительной корреляции между ними и подтверждает гипотезу о наличии взаимосвязи между цифровым суверенитетом и устойчивостью критической инфраструктуры [14]. Этот результат опровергает традиционное представление о том, что «обеспечение цифрового суверенитета неизбежно увеличит затраты и пожертвует устойчивостью».

Результаты размерного корреляционного анализа (таблица 5) показывают, что коэффициент корреляции между технологической связью и экологической связью составляет $r = 0,65$ ($p < 0,01$), что подтверждает основной путь «технологическая автономия, способствующая экологической устойчивости»; коэффициент корреляции между безопасностью данных и устойчивой устойчивостью составляет $r = 0,72$ ($p < 0,01$); коэффициент корреляции между нормотворчеством и экономической связью составляет $r = 0,68$ ($p < 0,01$); а коэффициент корреляции между защитой сети и социальной устойчивостью составляет $r = 0,55$ ($p < 0,01$).

Таблица 5. Размерные коэффициенты корреляции Пирсона

Измерение	Технол.	Институц.	Эконом.	Эколог.
Технологическое сопряжение	1,00	0,62**	0,58**	0,65**
Институциональная связь	0,62**	1,00	0,68**	0,59**
Экономическое сопряжение	0,58**	0,68**	1,00	0,52**

Экологическая связь	0,65**	0,59**	0,52**	1,00

Примечание: **p < 0,01. Источник: результаты расчётов панельных данных 5 компаний за 2020–2024 гг.

Huawei Cloud, как представитель инфраструктуры облачных вычислений, имеет уровень технологической самодостаточности 95%. Компания самостоятельно разработала чип Kunpeng, операционную систему HarmonyOS и базу данных GaussDB, а также построила полнофункциональную автономную систему «чип-операционная система-база данных» [17]. С точки зрения безопасности данных, локальная скорость хранения данных достигает 95%, скорость шифрования — 98% [15]. С точки зрения экологической устойчивости компания использует технологию жидкостного охлаждения и ветровую и солнечную энергию, что снижает значение PUE до 1,08 [12]. Степень координации связи достигает 0,82, что соответствует полностью связанному типу.

AWS, как крупнейший в мире поставщик услуг облачных вычислений, имеет уровень технологической самодостаточности 88% и сильную технологическую монополию. Однако с точки зрения устойчивости энергопотребление его серверов высокое, со значением PUE 1,2 и интенсивностью выбросов углерода 0,9 тCO_2/10 000 юаней, что выше, чем у китайских компаний [11]. С точки зрения экономической устойчивости, окупаемость инвестиций составляет 18%, но уровень затрат на эксплуатацию и обслуживание составляет 22%. Степень координации связи составляет 0,76, что относится к прерывистому типу связи.

Кения была выбрана как случай низкой связанности. Уровень технологической самодостаточности инфраструктуры составляет менее 30%, а основные микросхемы, операционные системы и базы данных импортируются. С точки зрения устойчивости, надёжность электроснабжения составляет менее 70%, время восстановления после отказа составляет 8 часов, а интенсивность выбросов углерода составляет 1,5 тCO_2/10 000 юаней [9]. С точки зрения экономической устойчивости, окупаемость инвестиций составляет всего 5%, а уровень затрат на эксплуатацию и техническое обслуживание составляет 35%. Степень координации связи составляет 0,45, что относится к типу низкой связанности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В данной работе рассматривается взаимосвязь между цифровым суверенитетом и устойчивостью критической инфраструктуры. В результате теоретического конструирования, методологической проверки и эмпирического анализа получены следующие основные результаты.

Во-первых, была разработана четырёхмерная структура взаимосвязи технологий, институтов, экономики и окружающей среды, систематически раскрывающая механизм взаимодействия. Технологическая взаимосвязь проявляется в двустороннем расширении возможностей независимых инноваций и повышения экологической эффективности; институциональная — в синергетическом эффекте гарантий соблюдения правил и политического руководства; экономическая представляет собой эффективный цикл оптимизации затрат; а экологическая проявляется во взаимном содействии низкоуглеродной трансформации и обеспечению суверенитета.

Во-вторых, предлагается основной сопряжённый путь «технологическая автономия, способствующая экологической устойчивости, и безопасность данных, повышающая устойчивость», а также вспомогательный путь «правотворчество, оптимизирующее экономическую устойчивость, и защита сетей, укрепляющая социальную устойчивость». Эмпирические данные показывают, что каждые 10% повышения технологической автономности снижают энергоёмкость в среднем на 8,5%; уровень безопасности данных имеет значимую положительную корреляцию со средним временем безотказной работы (MTBF) инфраструктуры ($r = 0,72$, $p < 0,01$).

В-третьих, была разработана система типологии связей, включающая полную, прерывистую и низкоуровневую связь. В-четвёртых, эмпирический анализ пяти типичных случаев подтверждает эффективность механизма сопряжения: между цифровым суверенитетом и устойчивостью критической инфраструктуры существует значимая и сильная положительная корреляция ($r = 0,78$, $p < 0,01$). Среднегодовой темп роста координации сопряжения среди китайских предприятий (4,2–5,1%) значительно выше, чем у иностранных предприятий (1,7–1,9%), что отражает преимущества китайской модели «технологическая автономия + координация политики». Теоретическая ценность работы заключается в обогащении прикладных сценариев теории цифрового суверенитета и теории устойчивости критической инфраструктуры, а также в содействии интеграции междисциплинарных исследований.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Чжан Мин, Ли Хуа. Обзор исследований цифрового суверенитета и устойчивости критической инфраструктуры // Журнал библиотечного дела в Китае. – 2023. – Т. 49, № 2. – С. 101–118.

2. Чжан Мин, Лю И. Исследование механизма связи между цифровым суверенитетом и устойчивостью критической инфраструктуры // Science in China Information Science. – 2022. – Т. 52, № 6. – С. 1123–1145.

3. ЮНЕСКО. Глобальный доклад о цифровом суверенитете за 2022 год. – Париж: ЮНЕСКО, 2022. – 165 с.

4. Ци Аньсинь. Белая книга по технологиям систем обнаружения вторжений 2024. – Пекин, 2024. – 114 с.

5. Китайская Народная Республика. Закон о безопасности данных: [принят 1 сентября 2021 г. № 84]. – Пекин, 2021.

6. Институт вычислительных технологий Китайской академии наук. Производительность применения разработанных и управляемых в Китае чипов в критически важной инфраструктуре // Журнал компьютерного проектирования и графики. – 2024. – Т. 36, № 3. – С. 456–468.

7. Чжан М., Ли Х. Совместная модель цифрового суверенитета и устойчивости критической инфраструктуры // Труды IEEE по надёжным и безопасным вычислениям. – 2023. – Т. 20, № 4. – С. 3124–3138.

8. Лю И, Ван Цян. Технологический путь локализации критической инфраструктуры. – Пекин: Издательство Университета Цинхуа, 2024. – 288 с.

9. Государственная электросетевая корпорация Китая. Отчёт о технологиях подключения к сетям возобновляемой энергии 2024. – Пекин: China Electric Power Press, 2024. – 115 с.

10. Государственная электросетевая корпорация Китая. Отчёт об устойчивом развитии 2024. – Пекин: China Electric Power Press, 2024. – 98 с.

11. Команда AWS Cloud. Оптимизация затрат на облачную инфраструктуру с цифровым суверенитетом // ACM Transactions on Internet Technology. – 2023. – Т. 23, № 1. – С. 1–18.

12. Команда Alibaba Cloud Technology. Оптимизация энергопотребления в центре обработки данных на основе технологии жидкостного охлаждения // Chinese Journal of Computers. – 2023. – Т. 46, № 8. – С. 1765–1782.

13. Национальное энергетическое управление КНР. Отчёт об энергосбережении в национальной энергетической отрасли за 2024 год. – Пекин: НЭУ, 2024. – 112 с.

14. Пирсон К. Заметки по истории корреляции // Biometrika. – 2020. – Т. 107, № 3. – С. 633–641.

15. Ли Хуа, Ван Цян. Анализ корреляции между энергоёмкостью и уровнем технологической самодостаточности критической инфраструктуры // Журнал наук об окружающей среде. – 2022. – Т. 42, № 5. – С. 1234–1242.

16. Государственная электросетевая корпорация Китая. Отчёт о применении квантовой связи в проектах сверхвысокого напряжения 2024. – Пекин: China Electric Power Press, 2024. – 87 с.

17. Лю И, Ван Цян. Исследование пути локализации технологий критической инфраструктуры. – Пекин: Издательство Университета Цинхуа, 2024. – 288 с.

18. Alibaba Cloud. Белая книга по технологии независимых алгоритмов энергосбережения 2024. – Ханчжоу, 2024. – 85 с.

УДК: 338.436.33

МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ БАҲИСОБГИРИИ ХОҶАГӢ

Маҳмадуллои Раҳмони Маҳмадалӣ
докторанти PhD-и Институти иқтисодиёт ва таҳқиқи системаҳои рушди кишоварзии Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола моҳияти иқтисодии комплекси агросаноатӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии хоҷагӣ баррасӣ гардидааст. Муаллиф КАС-ро ҳамчун низоми мураккаби истеҳсолӣ-иқтисодӣ (система/зерсистема), ки бахшҳои истеҳсол, коркард, хизматрасонӣ ва фурӯшро фаро мегирад, таҳлил менамояд. Хусусиятҳои иқтисодӣ ва истеҳсолии фаъолияти КАС, аз ҷумла мавсимият, таъсири авомили табиӣ, давомнокии гардиши истеҳсолӣ, хавфҳои бозорӣ ва гуногуншаклии маҳсулот мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Нақши баҳисобгирии хоҷагӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун воситаи таҳлилӣ-иттилоотӣ (назоратӣ/идоракунӣ) дар таъмини самаранокии фаъолияти субъектҳои агросаноатӣ асоснок карда шудааст. Дар натиҷа, хусусиятҳои назариявии КАС ҳамчун объекти баҳисобгирии хоҷагӣ муайян гардида, зарурати ташаккули низоми мутобиқшудаи баҳисобгирӣ дар шароити рушди иқтисоди бозорӣ пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: комплекси агросаноатӣ, баҳисобгирии хоҷагӣ, баҳисобгирии идоракунӣ, занҷираи арзиш, хароҷот, марказҳои масъулият, идоракунӣ, фаъолияти агросаноатӣ, самаранокӣ, амнияти озуқаворӣ.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА КАК ОБЪЕКТА ХОЗЯЙСТВЕННОГО УЧЁТА

Махмадуллои Рахмони Махмадали
докторант PhD Институт экономики и системного анализа развития сельского хозяйства Таджикская академия сельскохозяйственных наук. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассмотрена экономическая сущность агропромышленного комплекса как объекта хозяйственного учета. Автор анализирует АПК как сложную производственно-экономическую систему (систему/подсистему), охватывающую производство, переработку, обслуживание и реализацию продукции. Исследованы экономические и производственные особенности функционирования АПК, включая сезонность, влияние природных факторов, длительность производственного цикла, рыночные риски и многообразие продукции. Обоснована роль хозяйственного и управленческого учета как информационно-аналитического (контрольно-управленческого) инструмента обеспечения эффективности деятельности субъектов агропромышленного комплекса. В результате определены теоретические особенности АПК как объекта хозяйственного учета и предложена необходимость формирования адаптивной системы учета в условиях развития рыночной экономики.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, хозяйственный учет, управленческий учет, цепочка стоимости, затраты, центры ответственности, управление, агропромышленная деятельность, эффективность, продовольственная безопасность.

THE ECONOMIC ESSENCE OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX AS AN OBJECT OF BUSINESS ACCOUNTING

Mahmadulloi Rahmoni Mahmadali
PhD student of the Institute of Economics and Systems Analysis of Agricultural Development of Tajik Academy of Agricultural Sciences. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the economic essence of the agro-industrial complex as an object of business accounting. The author analyzes the agro-industrial complex as a complex production-economic system (system/subsystem) covering production, processing, service and distribution activities. The economic and production features of the agro-industrial complex are investigated, including seasonality, the influence of natural factors, long production cycles, market risks and product diversification. The role of business and management accounting as an information-analytical (control-management) tool for improving the efficiency of agro-industrial entities is substantiated. As a result, the theoretical characteristics of the agro-industrial complex as an object of accounting are identified, and the need for the formation of an adaptive accounting system under market economy conditions is proposed.

Keywords: agro-industrial complex, business accounting, management accounting, value chain, costs, responsibility centers, management, agro-industrial activity, efficiency, food security.

МУҚАДДИМА

Дар шароити муосири рушди иқтисоди миллӣ (иқтисодиёти омехта ва кушод), ки бо равандҳои тағйироти сохторӣ, рақамикунонӣ ва ташдиди рақобати минтақавӣ тавсиф мегардад, масъалаи баланд бардоштани самаранокии фаъолияти комплекси агросаноатӣ (КАС) аҳамияти калидӣ касб менамояд. КАС ҳамчун низоми мураккаби истеҳсолӣ-иқтисодӣ (система/зерсистема), ки бахшҳои истеҳсол, коркард ва хизматрасониро фаро мегирад заминаи таъмини амнияти озуқавориро ташкил медиҳад ва ҳамчун муҳаррики рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ баромад менамояд.

Дар чунин замина, такмили идоракунии субъектҳои КАС (корхонаҳо/ташкилотҳо) бидуни ташаккули низоми муназзами иттилоотӣ имконнопазир мебошад. Баҳисобгирӣ, бахусус баҳисобгирии идоракунӣ, ҳамчун зерсистемаи иттилоотии идоракунӣ (воситаи дастгирии қарорҳо), дар таъмини маълумоти боэътимод барои қабули қарорҳои идоракунӣ нақши муҳим мебозад. Аз ин ҷост, ки муаммоҳои такмили асосҳои назариявӣ ва методии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои КАС ба яке аз самтҳои муҳими таҳқиқоти илмӣ табдил меёбад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди комплекси агросаноатӣ ва дастгирии давлатии соҳаи кишоварзӣ таваҷҷуҳи доимӣ зоҳир менамояд, зеро таъмини амнияти озуқаворӣ, рушди саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва истифодаи самараноки захираҳои аграрӣ ҳамчун самти муҳими сиёсати давлатӣ арзёбӣ мегардад. Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон махсус таъкид гардидааст, ки «... бо мақсади рушди соҳаи кишоварзӣ, баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти ватанӣ ва таъмини амнияти озуқавории кишвар ба Ҳукумати мамлакат супориш дода мешавад, ки лоиҳаи қонун дар бораи сиёсати аграриро таҳия ва пешниҳод намояд» [13]. Ҳамчунин, Пешвои миллат қайд менамоянд, ки «Ҳукумати мамлакат вазифадор карда мешавад, ки бо дарназардошти нақши соҳаи пахтакорӣ дар таъмини аҳолӣ бо ҷойи кор, истеҳсоли ашёи хом барои рушди саноати сабук ва афзоиши ҳаҷми содироти маҳсулот механизми таъмин намудани рушди устувори соҳаи пахтакориро ҷорӣ намояд». Илова бар ин, дар Паём таъкид шудааст, ки «Барномаи давлатии рушди инноватсионии соҳаи пахтакорӣ барои солҳои 2026–2030 таҳия ва амалӣ карда шавад» [13]. Ин нуктаҳо нишон медиҳанд, ки рушди комплекси агросаноатӣ дар сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун самти стратегии иқтисодӣ (иқтисодӣ/иҷтимоӣ/саноатӣ) баррасӣ гардида, давлат барои дастгирии соҳа тадбирҳои мушаххасро амалӣ менамояд.

Албатта, дар ин росто такмили низоми баҳисобгирӣ, таҳлил ва баҳогузории рушди соҳа аҳамияти махсус касб менамояд, зеро самаранокии идоракунии комплекси агросаноатӣ (КАС) аз сатҳи таъминоти иттилоотӣ, шаффофияти нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва имконияти назорати доимии истифодаи захираҳо вобастагии мустақим дорад. Дар чунин шароит, баҳисобгирии хоҷагӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ на танҳо ҳамчун воситаи бақайдгирии амалиётҳои иқтисодӣ, балки ҳамчун механизми таҳлилӣ-иттилоотӣ (назоратӣ/идоракунӣ) баромад намуда, барои арзёбии самаранокии фаъолияти субъектҳои КАС, муайян намудани захираҳои дохилии рушд ва асоснок намудани қарорҳои идоракунӣ замина фароҳам меоранд.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии таҳқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи иқтисодиёти агросаноатӣ, баҳисобгирии хоҷагӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ ташкил медиҳанд: Воронин Б., Северина Ю., Улеско А., Масалева М.В., Серебрякова Т.Ю., Набиева З.Т., Марченко А.В., Хушвахтзода Қ.Х., Ҳукматов Д.Ҷ., Хоналиев Н., Тағоев Ҷ.Ҳ., Комилов С.Ҷ., Мирзозода М.Ш. ва дигарон. Ҳамчун заминаи меъёрию иттилоотӣ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ истифода бурда шуд.

Дар адабиёти иқтисодии хориҷӣ масъалаҳои баҳисобгирии идоракунӣ, хусусиятҳои соҳавии КАС (агросаноатӣ/биологӣ-иқтисодӣ) ба таври кофӣ инъикос гардидаанд [12; 11; 9; 22; 23]. Аз ҷумла, таъсири авомили табиӣ (замин/об), мавсимият, давраҳои истеҳсол, гуногуншаклии маҳсулот ва ноустувории муҳити бозорӣ, ки талаботи хоси соҳавӣ ба мазмун ва методикаи баҳисобгириро инъикос мекунанд хеле муфассал тадқиқ шудаанд. Дар чунин шароит, зарурати таҳияи равишҳои мутобиқшуда (адаптивӣ/экосистемавӣ) ба ташкил ва пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои ватанӣ ба миён меояд.

Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили системавӣ - барои баррасии КАС ҳамчун низоми ягонаи истеҳсолӣ-иқтисодӣ; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси равишҳои назариявии муаллифони гуногун нисбати мафҳуми КАС; усули таҳлили мундариҷаи манбаъҳои илмӣ; усули таҳлилу синтез ва усули таснифкунӣ (барои муайян кардани хусусиятҳои назариявии КАС ҳамчун объекти баҳисобгирӣ) истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Дар Тоҷикистон вобаста ба барҳам хӯрдани хоҷагиҳои бузурги коллективӣ ва давлатӣ, инчунин ба миён омадани шаклҳои хурд ва миёнаи хоҷагидорӣ (хоҷагиҳои деҳқонӣ/фермерӣ), сохтори ташкиливу иқтисодии комплекси агросаноатӣ ба таври назаррас тағйир ёфт. Муносибатҳои нави истеҳсолӣ, шаклҳои гуногуни моликият ва усулҳои мустақили идоракунии фаъолияти хоҷагидорӣ ташаккул ёфта, зарурати мутобиқ намудани низоми баҳисобгирӣ ва таҳлили иқтисодӣ ба шароити нави бозорӣ ба миён омад [17].

Дар чунин шароит, субъектҳои хурду миёнаи агросаноатӣ ба мушкилоти ташкил ва пешбурди баҳисобгирии хоҷагӣ, баҳодиҳии хароҷот, назорати истифодаи захираҳо ва муайян намудани натиҷаҳои молиявӣ рӯ ба рӯ гардиданд. Агар дар шароити иқтисоди мутамарказ низоми баҳисобгирӣ асосан хусусияти ҳисоботдиҳӣ ва назоратӣ дошта бошад, дар иқтисоди бозорӣ он тадриҷан ба воситаи таҳлилӣ-идоракунӣ (иттилоотӣ/банақшагирӣ) табдил меёбад. Ҳамзамон, пароканда гардидани сохтори ягонаи истеҳсолӣ ва афзоиши шумораи субъектҳои мустақили хоҷагидорӣ зарурати ташаккули низоми мутобиқшудаи баҳисобгирии идоракуниро ба миён оварад, ки қобилияти инъикоси хусусиятҳои соҳавӣ, мавсимият, гуногуншаклии маҳсулот ва робитаҳои байнисоҳавиро дошта бошад. Дар ҳамин замина, масъалаи баррасии КАС ҳамчун объекти баҳисобгирии хоҷагӣ аҳамияти бештар пайдо менамояд.

Хушвахтзода Қ.Х. ва Ҳукматов Д.Ҷ. ба ин назаранд, ки дар шароити муосири рушди иқтисодиёт «...муваффақият дар фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ, таъмини саривақтии ноил гардидан ба вазифаҳои истеҳсолӣ ва молиявии гузошташуда, баланд бардоштани натиҷаҳои молиявии фаъолият ва тақвият бахшидани рақобатпазирии онҳо пеш аз ҳама аз вазъи гузориш ва бароҳмонии низоми самараноки идоракунӣ, ки яке аз унсурҳои муҳимтарини вай назорат аст, вобаста мебошад... баҳисобгирӣ раванди гирифтани иттилооти воқеӣ оид ба вазъи фаъолияти корхона бо роҳи ҷамъоварии қиматҳои воқеии нишондиҳандаҳои фаъолият ва коркарди онҳо бо тартиби муқарраргардида мебошад» [20, С. 11-18]. Ба андешаи онҳо, баҳисобгирӣ ва назорат дар низоми идоракунӣ алоқамандии ногусастанӣ дошта, барои таъмини самаранокии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ ҳамчун пояи иттилоотӣ-аналитикӣ (назоратӣ/идоракунӣ) хизмат менамоянд.

Қобили қайд аст, ки то имрӯз мавқеи ягона нисбат ба мафҳуми КАС ташаккул наёфтааст. Аз ҷумла, Б. Воронин ва ҳамкоронаш қайд менамоянд, ки «... комплекси агросаноатӣ маҷмӯи соҳаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ бо ҳам алоқаманд буда, ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, коркарди саноатии он, нигоҳдорӣ ва фурӯш, инчунин соҳаҳое, ки кишоварзӣ ва саноати коркардро бо воситаҳои истеҳсол таъмин менамоянд, тахассус ёфтаанд» [21, С. 56]. Ин таъриф ба он ишора мекунад, ки КАС на танҳо маҷмӯи соҳаҳо, балки як низоми ягонаи иқтисодӣ (система/зерсистема) мебошад, ки дар доираи он тамоми занҷираи арзиш аз истеҳсол то истеъмол амалӣ мегардад.

Дар баробари ин, дар доираи равиши системавӣ (системавӣ-интегратсионӣ) КАС ҳамчун шакли махсуси ташкили иқтисод баррасӣ мегардад. Чунончи, дар таҳқиқоти Ю. Северина ва А. Улеско зикр шудааст, ки «КАС ҳамчун шакли классикии тақсимоти меҳнати минтақавӣ ва соҳавӣ амал намуда, самаранокии фаъолияти иқтисодӣ ва робитаҳои байнисоҳавиро таъмин менамояд» [14, С. 54]. Ин ҳолат ба табиати бисёрсатҳа (макро/мезо/микро) ва ҳамгирошудаи комплекси агросаноатӣ ишора мекунад (расми 1).

Расми 1. Табиати бисёрсатҳа ва ҳамгирошудаи комплекси агросаноатӣ дар низоми робитаҳои иқтисодӣ (таҳияи муаллиф)

Аммо КАС дорои сохтори мураккаби ташкилӣ ва функсионалӣ низ мебошад. Дар ҳамин замина, Б. Воронин ва ҳамкоронаш таъкид мекунанд, ки «комплекси агросаноатӣ ҳамчун иттиҳоди ҳамгирошудаи атрофи кишоварзӣ ва корхонаҳои агросаноатӣ баррасӣ мегардад, ки ташкилотҳои хизматрасони технологию техникӣ низ ба он шомил мебошанд» [1, С. 56]. Аз ин бармеояд, ки КАС як низоми кушода (open system) буда, дар он на танҳо истеҳсолкунандагон, балки тамоми инфрасохтори хизматрасонӣ (техника, логистика, агросервис) иштирок менамоянд.

Аз нуқтаи назари нақши иқтисодӣ, КАС дар рушди иқтисоди миллӣ мавқеи махсус дорад. Чунончи, М.В. Масалева қайд менамояд, ки «...Комплекси агросаноатӣ бахши муҳими иқтисоди ҳар як кишвари рушдёфта буда, аҳолиро бо маҳсулоти озуқаворӣ таъмин намуда, амнияти иқтисодии давлатро ташаккул медиҳад» [5, С. 331].

Яъне муаллиф ба робитаи мустақими КАС бо амнияти озуқаворӣ (дастрасии аҳолӣ ба маҳсулоти босифат) ва суботи иқтисодиро таъкид мекунад.

Илова бар ин, рушди КАС ба равандҳои минтақавӣ низ таъсири назаррас мерасонад. Бо дарназардошти хусусиятҳои табиӣ ва захиравӣ (замин/об/иқлим), КАС ҳамчун пояи рушди иқтисоди минтақаҳо баромад намуда, ба ташаккули бозорҳои маҳаллӣ, рушди инфрасохтор ва баланд бардоштани сатҳи шуғл мусоидат менамояд. Яъне, КАС на танҳо як соҳаи иқтисодӣ, балки як механизми муҳимми рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ (рушди минтақавӣ/рушди деҳот) ба ҳисоб меравад [21, С. 23-24].

Дар кулл, то ин ҷо метавон чунин хулоса кард, ки комплекси агросаноатӣ бояд ҳамчун низоми мураккаби иқтисодӣ (система/зерсистема), ки дар доираи он робитаҳои истеҳсолӣ, технологӣ ва бозорӣ ба ҳам пайваст мебошанд, баррасӣ гардад. Ин низом на танҳо таъмини озуқавории аҳолиро амалӣ менамояд, балки ба рушди иқтисоди миллӣ, устувории минтақаҳо ва баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳо мусоидат мекунад.

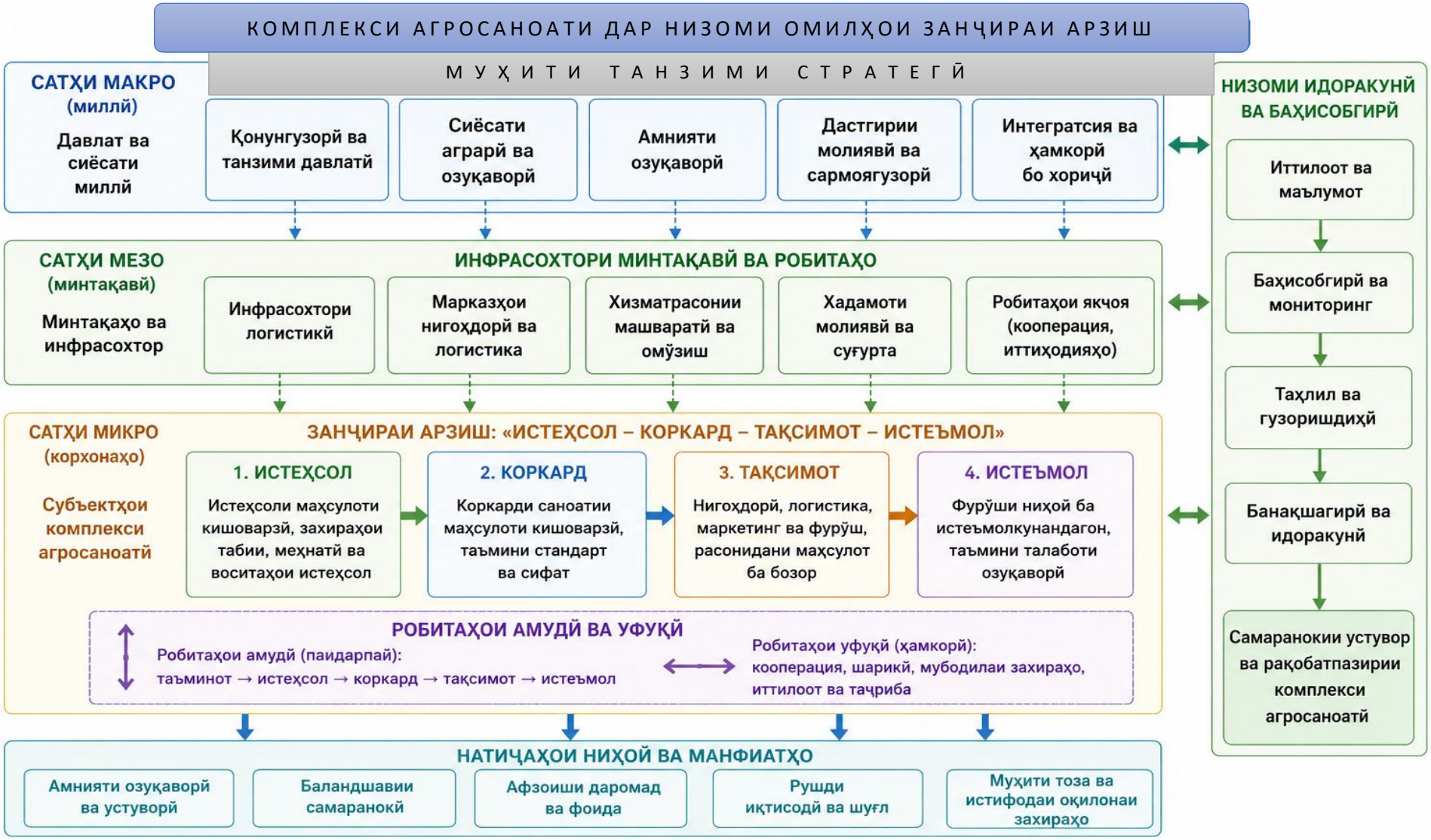
Баррасии сохтор ва занҷираи арзиши КАС идомаи мантиқии таҳлили моҳияти он ба ҳисоб меравад, зеро маҳз тавассути сохтор (таркиб/унсурҳо) ва робитаҳои дохилии он (кооператсия) мазмуни иқтисодии КАС дар амал татбиқ мегардад. Дар чунин равиш, КАС на танҳо ҳамчун маҷмӯи соҳаҳо, балки ҳамчун низоми ҳамгирошудаи истеҳсолӣ-иқтисодӣ (система/зерсистема) дар доираи авомили моддӣ, молиявӣ ва иттилоотӣ баррасӣ мешавад. Аз ҷумла, Т.Ю. Серебрякова қайд менамояд, ки «робитаҳои дохилии КАС дар занҷираи “таъминоти моддӣ-техникӣ – истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ – коркард – татбиқ (фуруш)” ташаккул ёфта, зарурати равиши комплексиро ба банақшагирӣ, идоракунӣ ва назорат муайян менамоянд» [15, С. 2349]. Яъне, занҷираи арзиш дар КАС дорои табиати пайдарпай (марҳилавӣ) буда, ҳамаи звеноҳои «истеҳсол – коркард – тақсимот – истеъмол»-ро фаро мегирад.

Дар идомаи таҳлил, сохтори соҳавии КАС ба таври нисбатан возеҳ муайян карда мешавад. Ҳамон муаллиф таъкид мекунад, ки «соҳаҳои КАС ба се гурӯҳи асосӣ ҷудо мешаванд: соҳаҳое, ки воситаҳои истеҳсолро таъмин менамоянд; соҳаҳои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ; ва соҳаҳое, ки нигоҳдорӣ, коркард ва расонидани маҳсулотро ба истеъмолкунанда таъмин мекунанд» [15, С. 2349]. Муаллиф таъкид мекунад, ки КАС дорои сохтори классикии секисмавӣ буда, дар он ҳар як бахш вазифаи муайяни иқтисодиро иҷро менамояд.

Аз сӯи дигар, масъалаи робитаҳои амудӣ ва уфуқӣ дар дохили КАС аҳамияти махсус касб намуда истодаанд, зеро «... дар натиҷаи вайрон шудани сохтори ягонаи КАС ва занҷираҳои технологӣ, робитаҳои байни субъектҳо канда шуда, як қатор ташкилотҳои мустақил (звеноҳо) ба вуҷуд омаданд, ки бо ҳам ва бо истеъмолкунандагони маҳсулоти ниҳоӣ алоқаманд нестанд» [3, С. 141]. Ин ҳолат аҳамияти робитаҳои амудӣ (байни марҳилаҳои истеҳсолӣ) ва уфуқӣ (байни субъектҳои яксатҳа)-ро дар таъмини самаранокии фаъолияти КАС равшан менамояд. Дар ҳамин замина, таъкид мегардад, ки фаъолияти КАС бояд дар шакли ҳамоҳанг ташкил карда шавад, зеро «... КАС бояд ҳамчун низоми мутавозин ва мутаносиби технологӣ ва иқтисодӣ амал намояд, ки ба истеҳсоли маҳсулоти ниҳоии босифат бо харочоти минималӣ ва фоидаи максималӣ равона шудааст» [3, С. 142]. Ин нуқта бевосита ба самаранокии занҷираи арзиш ва ҳамоҳангии унсурҳои он ишора мекунад.

Аз нуқтаи назари ташкилии субъектҳо, КАС дорои гуногуншаклии институтсионалӣ мебошад. Дар он субъектҳои гуногун (корхонаҳои калон, хоҷагиҳои деҳқонӣ, кооперативҳо, инфрасохтори хизматрасонӣ) иштирок намуда, дар доираи як занҷираи ягонаи иқтисодӣ амал мекунанд. Дар ҳамин замина, З.Т. Набиева таъкид менамояд, ки «... таҷдиди сохтори корхонаҳо ва таъсиси марказҳои харочот ва марказҳои масъулият имкон медиҳад, ки назорати системавӣ аз болои истифодаи захираҳо ва идоракунии равандҳои истеҳсол ва фурӯш таъмин карда шавад» [10, С. 72]. Ба ибораи дигар, дар дохили субъектҳои КАС низ сохтори дохилии идоракунӣ (марказҳои масъулият/марказҳои харочот) аҳамияти калон дорад.

Пас, КАС дорои сохтори бисёрсатҳа (макро/мезо/микро) ва занҷираи мукаммали арзиш мебошад, ки дар он марҳилаҳои истеҳсол, коркард, тақсимот ва истеъмол ба ҳам пайваст мебошанд. Самаранокии фаъолияти КАС аз сатҳи ҳамоҳангии робитаҳои амудӣ ва уфуқӣ, инчунин аз дараҷаи ташаккули низоми муосири идоракунӣ ва баҳисобгирӣ вобаста мебошад (расми 2).

Расми 2. Сохтори занҷираи арзиш дар низоми омилҳои рушди КАС (таҳияи муаллиф)

Баррасии хусусиятҳои иқтисодӣ ва истеҳсолии фаъолияти комплекси агросаноатӣ (КАС) аҳамияти муҳимми назариявӣ ва амалӣ дорад, зеро маҳз ҳамин хусусиятҳо шакл ва мазмуни муносибатҳои истеҳсолӣ, сохтори хароҷот, низоми идоракунӣ ва ташкили баҳисобгириро муайян менамоянд. Дар муқоиса бо дигар соҳаҳои иқтисодиёт, фаъолияти КАС дорои хусусиятҳои махсус (табиӣ-иқтисодӣ/технологӣ/мавсимӣ) буда, бевосита аз омилҳои иқлимӣ, захираҳои табиӣ ва давомнокии равандҳои истеҳсолӣ вобастагӣ дорад.

Пеш аз ҳама, фаъолияти КАС бо таъсири қавии авомили табиӣ ва мавсимият тавсиф мегардад. Аз ҷумла, Н. Хоналиев қайд менамояд, ки барои пешбурди самараноки истеҳсолоти кишоварзӣ «.. чор навъи минтақаҳои амудӣ вобаста ба баландӣ аз сатҳи баҳр ва шароити табиӣ (релеф, хок, иқлим, таъминнокӣ бо об ва ғайра) ҷудо карда шудаанд, ки ба ҷойгиршавӣ ва минтақабандии истеҳсолоти кишоварзӣ таъсири мустақим мерасонанд» [19, С. 214]. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки натиҷаҳои фаъолияти КАС аз омилҳое вобаста мебошанд, ки берун аз доираи идоракунии мустақими субъектҳои хоҷагидорӣ қарор доранд.

Дар ҳамин замина, таъсири тағйирёбии иқлим ва маҳдудияти захираҳо ҳамчун яке аз хусусиятҳои муҳимми истеҳсолоти агросаноатӣ арзёбӣ мегардад. Чунончӣ, Ҷ.Ҳ. Тағоев ва Н.А. Ҳисайнов таъкид менамоянд, ки «... тағйирёбии иқлим, норасоии захираҳо, афзоиши аҳолӣ, афзоиши истеъмоли озуқаворӣ ва ифлосшавии муҳити зист аз ҷумлаи мушкилоте мебошанд, ки ҳалли худро талаб мекунанд» [16, С. 62]. Дар чунин шароит, фаъолияти КАС на танҳо хусусияти иқтисодӣ, балки хусусияти экологӣ ва иҷтимоӣ низ касб менамояд.

Хусусияти дигари муҳими фаъолияти КАС ба даврaҳои нисбатан тӯлонии истеҳсол вобаста мебошад. Дар истеҳсолоти кишоварзӣ байни сарфи захираҳо ва гирифтани натиҷаи ниҳоӣ фосилаи муайяни вақт вуҷуд дорад, ки ин ба гардиши сармоя ва ташкили баҳисобгирии хароҷот таъсир мерасонад. Корхонаҳои агросаноатӣ дар доираи «занҷираи аграрӣ-саноатӣ» амал намуда, барои таъмини амнияти озуқаворӣ ва коркарди ашёи хом фаъолияти пайдарпай ва дарозмуддатро анҷом медиҳанд. Яъне дар КАС гардиши истеҳсолӣ (истеҳсол/нигоҳдорӣ/коркард/фурӯш) нисбатан тӯлонӣ мебошад.

Дар баробари ин, фаъолияти КАС бо хавфҳои баланд ва ноустувории бозорӣ низ тавсиф мегардад. Аз ҷумла, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ҳамзамон ба хавфҳои табиӣ (хушксолӣ, офатҳои табиӣ, камбуди об) ва хавфҳои иқтисодӣ (тағйирёбии нархҳо, рақобат, пастшавии талабот) дучор мегарданд. Дар ҳамин робита, Комилов С.Ҷ. ва Фирӯз М.Б. қайд менамоянд, ки яке аз самтҳои стратегии рушди КАС «... дурнамои рушд ва хавфҳои суғурта дар корхонаҳои кишоварзӣ ба ҳисоб меравад» [2, С. 63]. Ба андешаи муаллифон, масъалаи идоракунии хавфҳо дар фаъолияти КАС мавқеи муҳим дорад.

Аз ҷониби дигар, фаъолияти КАС бо сохтори мураккаби хароҷот ва гуногуншаклии маҳсулот фарқ мекунад. Дар соҳа ҳамзамон маҳсулоти растанипарварӣ, чорводорӣ ва маҳсулоти коркарди саноатӣ истеҳсол мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо технология, давраи истеҳсол ва сохтори хароҷоти махсус доранд. Яъне фаъолияти корхонаҳои КАС дорои сохтори тафриқавии истеҳсолӣ буда, ташкили баҳисобгирии хароҷот дар он бояд бо таваҷҷуҳ ба хусусиятҳои ҳар як соҳа амалӣ карда шавад [7, С. 193].

Дар баробари ин, КАС аз захираҳои замин ва об вобастагии бевосита дорад. Маълум аст, ки «... барои таъмини хӯрокаи як нафар 0,3 га ва барои зиндагии муътадил 0,07–0,09 га замин лозим мегардад» [18, С. 233]. Захираҳои замин ва об барои рушди КАС аҳамияти стратегӣ доранд. Пас, истифодаи оқилона ва самараноки захираҳои табиӣ ба яке аз самтҳои муҳими идоракунии фаъолияти агросаноатӣ табдил меёбад.

Дар шароити муосири рушди иқтисоди агросаноатӣ масъалаи ташаккули низоми самараноки баҳисобгирии хоҷагӣ аҳамияти махсус пайдо менамояд. Баҳисобгирии хоҷагӣ ҳамчун воситаи бақайдгирии амалиётҳои иқтисодӣ ва низоми иттилоотӣ-аналитикӣ (идоракунӣ/назоратӣ) баррасӣ мегардад. А.В. Марченко қайд менамояд, ки «раванди идоракунии самаранокии истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти растанипарварӣ ба методикаи таҳлили молиявӣ асос ёфта, нуқтаи безарарӣ (точка безубыточности) ҳамчун яке аз воситаҳои асосии идоракунии равандҳои истеҳсолӣ баромад менамояд. ... Барои ташкили таҳлил ва банақшагирии самаранок зарур аст, ки субъектҳои иқтисодӣ дорои нишондиҳандаҳо ва маълумоте бошанд, ки тавассути онҳо имконияти арзёбӣ ва лоиҳакашии фаъолияти иқтисодӣ фароҳам гардад» [4, С. 220]. Ба ибораи дигар, баҳисобгирӣ дар фаъолияти КАС бояд на танҳо вазифаи ҳисоботдиҳӣ, балки вазифаи таҳлилӣ ва идоракуниро низ иҷро намояд. Аз ин бармеояд, ки баҳисобгирии хоҷагӣ ҳамчун пояи иттилоотии идоракунӣ амал намуда, барои банақшагирӣ, назорати баҳодиҳии самаранокӣ хизмат мекунад.

Дар баробари ин, объектҳои баҳисобгирӣ дар КАС дорои хусусияти мураккаб мебошанд. Дар соҳаи агросаноатӣ на танҳо хароҷот ва даромад, балки активҳо, захираҳои моддӣ, воситаҳои техникӣ, равандҳои истеҳсолӣ ва марказҳои масъулият низ мавриди баҳисобгирӣ қарор мегиранд. Дар ҳамин замина, хусусиятҳои инъикоси фаъолияти КАС дар баҳисобгирӣ низ дорои аҳамияти махсус мебошанд. Фаъолияти корхонаҳои агросаноатӣ бо гуногуншаклии маҳсулот, мавсимият ва тағйирёбии сохтори хароҷот тавсиф мегардад. Илова бар ин, фаъолияти КАС бо зарурати баҳисобгирии воситаҳои техникӣ ва захираҳои истеҳсолӣ низ алоқаманд мебошад [6]. Дар баробари ин, баҳисобгирии хоҷагӣ дар КАС бояд тамоми равандҳои занҷираи арзишро фаро

гирад. Ба қавли М.Ш. Мирзозода ва Д.Б. Расулзода, барои таҳлили фаъолияти молиявию хоҷагидории корхона ва муайян намудани самтҳои паст намудани арзиши аслӣ, хароҷот аз рӯйи моддаҳои мушаххаси калькулятсия баррасӣ карда мешаванд [8, С. 351-352]. Баҳисобгирии хоҷагӣ дар КАС бояд бо системаи таҳлил ва идоракунии хароҷот пайванди мустақим дошта бошад. Объектҳои баҳисобгирӣ дар КАС (хароҷот, даромад, активҳо, равандҳо ва марказҳои масъулият) бо хусусиятҳои соҳавӣ ва технологӣ алоқаманд буда, зарурати ташаккули низоми мутобиқшудаи баҳисобгирии хоҷагиро ба миён меоранд. Гуфтаҳои боло дар маҷмуъ хусусиятҳои назариявии комплекси агросаноатиро ҳамчун объекти баҳисобгирии хоҷагӣ инъикос менамоянд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Хусусиятҳои назариявии комплекси агросаноатӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии хоҷагӣ

ХУСУСИЯТҲОИ КАС	МАЗМУНИ ИҚТИСОДӢ	ТАЪСИР БА НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ ХОҶАГӢ
Системавӣ будани КАС	КАС ҳамчун низоми ягонаи истеҳсолӣ-иқтисодӣ (система/зерсистема) амал менамояд	Зарурати ташаккули низоми мукаммали иттилоотӣ ва ҳамоҳангии объектҳои баҳисобгирӣ
Бисёрсоҳавӣ будани фаъолият	Иттиҳоди соҳаҳои истеҳсол, коркард, хизматрасонӣ ва фурӯш	Гурӯҳбандии объектҳои баҳисобгирӣ аз рӯйи самтҳои фаъолият
Мавсимияти истеҳсолот	Нобаробарии даврaҳои истеҳсол ва гирифтани натиҷа	Тақсимоти дурусти хароҷот байни даврaҳои ҳисоботӣ
Давомнокии гардиши истеҳсолӣ	Фосилаи вақт байни сарфи захираҳо ва гирифтани маҳсулот	Зарурати баҳисобгирии хароҷоти нотамом ва истеҳсолоти ҷорӣ
Вобастагӣ аз авомили табиӣ	Таъсири иқлим, замин ва захираҳои об ба натиҷаҳои истеҳсол	Инъикоси хавфҳо ва тағйирёбии натиҷаҳои истеҳсолӣ дар баҳисобгирӣ
Гуногуншаклии маҳсулот	Истеҳсоли намудҳои гуногуни маҳсулоти кишоварзӣ ва коркардӣ	Истифодаи усулҳои гуногуни калькулятсия ва баҳодиҳии арзиши аслӣ
Мураккабии сохтори хароҷот	Ҳиссаи баланди хароҷоти моддӣ ва истеҳсолӣ	Зарурати деталисозии моддаҳои хароҷот
Ҳамгироии равандҳои истеҳсолӣ	Пайвастагии марҳилаҳои «истеҳсол – коркард – тақсимот – истеъмол»	Ташкили баҳисобгирии пайвастаи занҷираи арзиш
Зарурати идоракунии самаранок	Вобастагии натиҷаҳои фаъолият аз сифати қарорҳои идоракунӣ	Табдилёбии баҳисобгирӣ ба воситаи таҳлил ва дастгирии идоракунӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

МУҲОКИМА

Бояд гуфт, ки дар шароити тағйирёбии сохтории иқтисоди миллӣ ва таҳкими равандҳои ҳамгироӣ (интегратсия/кооператсия), масъалаи муайян намудани моҳияти комплекси агросаноатӣ аҳамияти калидӣ пайдо менамояд. Бе дарки дақиқи мазмун ва табиати иқтисодии КАС, ташаккули низоми самараноки баҳисобгирӣ (аз ҷумла баҳисобгирии идоракунӣ) имконнопазир мегардад. Бо дарназардошти хусусиятҳои соҳавии КАС (мавсимият, даврaҳои тӯлонии истеҳсол, гуногуншаклии маҳсулот ва вобастагӣ аз захираҳои табиӣ), зарурати ташаккули низоми мутобиқшудаи баҳисобгирӣ ба миён меояд, ки қобилияти инъикоси воқеии равандҳои истеҳсолӣ ва молиявиро дошта бошад. Аз ин рӯ, масъалаи баррасии КАС ҳамчун объекти баҳисобгирии хоҷагӣ аҳамияти на танҳо назариявӣ, балки амалӣ низ касб менамояд.

Хусусиятҳои иқтисодӣ ва истеҳсолии комплекси агросаноатӣ нишон медиҳанд, ки баҳисобгирии хоҷагӣ дар ин соҳа бояд хусусияти мутобиқшуда (адаптивӣ/системавӣ)-ро дошта бошад ва на танҳо вазифаи бақайдгирӣ, балки вазифаи таҳлилӣ ва идоракуниро низ иҷро намояд. Маълумоти ҷадвали 1 тасдиқ менамояд, ки ҳар як хусусияти соҳавии КАС - системавӣ будан, бисёрсоҳавӣ будан, мавсимият, давомнокии гардиши истеҳсолӣ, вобастагӣ аз авомили табиӣ, гуногуншаклии маҳсулот, мураккабии сохтори хароҷот, ҳамгироии равандҳо ва зарурати идоракунии самаранок - таъсири мушаххаси худро ба низоми баҳисобгирии хоҷагӣ мерасонад, ки бояд дар ташкили баҳисобгирӣ ба назар гирифта шавад.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, таҳлил нишон медиҳад, ки комплекси агросаноатӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии хоҷагӣ дорои табиати мураккаби/серпаҳлуи иқтисодӣ ва истеҳсолӣ мебошад, ки дар он равандҳои истеҳсол, коркард, тақсимот ва фурӯши маҳсулот дар шакли низоми ягона баромад менамоянд. Хусусиятҳои соҳавии КАС зарурати ташаккули низоми мутобиқшудаи баҳисобгирии хоҷагиро ба миён меоранд, ки қобилияти таъмини идоракунии самараноки субъектҳои агросаноатиро дошта бошад. Баҳисобгирӣ тадриҷан аз воситаи одии бақайдгирии амалиётҳои иқтисодӣ ба механизми таҳлилӣ-иттилоотӣ (назоратӣ/идоракунӣ), ки барои банақшагирӣ, арзёбии самаранокӣ ва асоснок намудани қарорҳои идоракунӣ хизмат менамояд, табдил меёбад.

АДАБИЁТ

1. Воронин Б., Чупина И., Воронина Я. Экономическая категория «агропромышленный комплекс» на современном этапе развития // Экономика сельского хозяйства России. – 2021. – № 11. – С. 56–58.

2. Комилов С.Дж., Фируз М.Б. Развитие конкурентоспособности регионального АПК Республики Таджикистан // ПСЭ. – 2016. – № 2 (58). – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-konkurentosposobnosti-regionalnogo-apk-respubliki-tadzhikistan (дата обращения: 06.05.2026).

3. Тульчеев В.В., Жевора С.В., Овэс Е.В., Бызов В.А. Малые формы хозяйствования — локомотив социально-экономического развития АПК и России // Экономика, труд, управление в сельском хозяйстве. – 2024. – № 8 (114). – С. 141–151.

4. Марченко А.В. Точка безубыточности как инструмент управления процессами производства продукции растениеводства // Modern Economy Success. – 2025. – № 2. – С. 219–224.

5. Масалева М.В. Обоснование исследования современных подходов к формированию концепции инновационного стратегического управления агропромышленными комплексами // Интеграция науки и образования в аграрных вузах для обеспечения продовольственной безопасности России: сб. трудов нац. науч.-практ. конф., Тюмень, 01–03 ноября 2022 г. – Тюмень: ГАУ Северного Зауралья, 2022. – С. 331–336.

6. Махинова Н.В. Анализ показателей финансово-хозяйственной деятельности агропромышленной компании // Агропродовольственная экономика. – 2025. – № 2. – С. 31–39.

7. Мирзоахмадов Ш.Ш., Одинаев Ш.Т. Такмили механизми танзими раванди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар асоси таҷрибаи ҷаҳонӣ // Кишоварз. – 2021. – № 2 (91). – С. 190–193.

8. Мирзозода М.Ш., Расулзода Д.Б. Хусусиятҳои соҳавии методологияи баҳисобгирии харочот барои истеҳсоли маҳсулоти зироаткорӣ // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2025. – № 1-1 (131). – С. 349–353.

9. Мишулина О.В., Горелова Н.С., Баранова Н.А. Проблемы использования информации управленческого учета в сельскохозяйственных организациях // Экономика и предпринимательство. – 2021. – № 10 (135). – С. 1242–1246.

10. Набиева З.Т. Теоретические основы и особенности управления издержками сельскохозяйственного производства в условиях перехода к интенсивному типу экономического роста // Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. – 2023. – № 4 (78). – С. 72–79.

11. Новикова А.В., Федосеева О.И. Особенности управленческого учета на предприятиях агропромышленного комплекса в современных экономических условиях // Вестник Академии знаний. – 2019. – № 31 (2). – С. 344–349.

12. Оксанич Е.А., Сергеева Е.С. Специфика постановки системы бухгалтерского учета в сельскохозяйственных организациях // Деловой вестник предпринимателя. – 2021. – № 4 (2). – С. 67–70.

13. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Реҷаи дастрасӣ: president.tj (санаи мурочиат: 06.05.2026).

14. Северина Ю., Улецко А. Особенности агропродовольственного комплекса как объекта управления // Экономика сельского хозяйства России. – 2017. – № 9. – С. 54–58.

15. Серебрякова Т.Ю. Принципы формирования АПК в современной экономике сельского хозяйства России // Региональная экономика: теория и практика. – 2021. – Т. 19, № 12 (495). – С. 2345–2359.

16. Тағоев Ҷ.Ҳ., Ҳисайнов Н.А. Баъзе ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ҷорисозии инноватсияҳо дар хоҷагиҳо ва корхонаҳои кишоварзии вилояти Хатлон // Идоракунии давлатӣ. – 2024. – № 4-3 (71). – С. 61–71.

17. Тағоев Ҷ.Ҳ., Бахтиери И.М. Мушкилоти идоракунии КАС ва пайгирии самтҳои рушди устувори кишоварзӣ дар шароити бозор // Рақамикунонии идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ: ҷанбаҳои ташкилӣ-иқтисодӣ: Маводи конференсияи байналмилалии илмию амалӣ, Душанбе, 21 феврали 2025 г. – Душанбе, 2025. – С. 56–60.

18. Тағоев Ҷ.Ҳ. Коркарди маҳсулоти кишоварзӣ: вазъият ва сармоягузориҳо // Кишоварз. – 2025. – Т. 106, № 1. – С. 232–236.

19. Хоналиев Н. Развитие сельского хозяйства Таджикистана за годы государственной независимости // Экономика Таджикистана. – 2025. – № 3. – С. 212–226.

20. Хушвахтзода Қ.Х., Ҳукматов Д.Ҷ. Низоми назорати дохилӣ дар идоракунии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ. – Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2025. – 209 с. (С. 11, 18, 19).

21. Шарипов И.О. Экономическая сущность АПК и принципы его регулирования // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2024. – № 6-2. – С. 22–28.

22. Kontsevoi G.R., Ermakov D.N., Rylova N.I., et al. Management accounting of agricultural production: improving planning and standardization of costs in the management information system // Amazonia Investiga. – 2020. – Vol. 9, No. 27. – P. 284–293.

23. Ostaev G.Ya., Kondratiev D.V., Kotlyachkov O.V., et al. Improving the methods and approaches of analysis and management accounting in agriculture // Amazonia Investiga. – 2019. – Vol. 8, No. 20. – P. 135–143.

УДК: 37

РАЗВИТИЕ СФЕРЫ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КАК ОСНОВА ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: МОДЕЛЬНЫЙ ПРОГНОЗ НИОКР

Назриева Таманно Джурабековна
научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматривается НИОКР и его влияние на развитие цифровой экономики и создание искусственного интеллекта. Анализируется топ-рейтинг стран-лидеров по объёму внутренних затрат и ППС национальной валюты. Проводится сравнительный анализ индикаторов по НИОКР как в зарубежных странах, так и в Республике Таджикистан. Впервые представлен регрессионный анализ, по количественной оценке, влияния капитальных вложений и занятости на объём производства (выпуск) в сфере образования и науки с применением производственной функции Кобба–Дугласа, также дан прогноз развития сферы образования и науки (НИОКР) Республики Таджикистан до 2030 года.

Ключевые слова: НИОКР, цифровая экономика, искусственный интеллект, рейтинг НИОКР, капиталовложения, занятость, доля ВВП в науке и образовании, регрессионный анализ, прогноз.

DEVELOPMENT OF EDUCATION AND SCIENCE AS THE BASIS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A MODEL FORECAST OF R&D

Nazrieva Tamanno Djurabekovna
Researcher at the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article considers R&D and its impact on the development of the digital economy and the creation of artificial intelligence. It analyzes the top rankings of leading countries by domestic expenditures and the purchasing power parity of their national currencies. A comparative analysis of R&D indicators is provided, both in foreign countries and in the Republic of Tajikistan. A regression analysis is presented for the first time to quantitatively assess the impact of capital investment and employment on production (output) in education and science using the Cobb–Douglas production function. A forecast for the development of education and science (R&D) in the Republic of Tajikistan through 2030 is also provided.

Key words: R&D, digital economy, artificial intelligence, R&D ranking, capital investment, employment, share of GDP in science and education, regression analysis, forecast.

ВВЕДЕНИЕ

Роль образования в развитии науки, научных исследований и разработок является движущим процессом в развитии искусственного интеллекта, которое обеспечивает предпосылки в решении важнейших научных проблем народнохозяйственного значения. НИОКР и инновации являются ключевым компонентом для получения большего количества инновационных продуктов и услуг на рынке. Они могут рассматривать две задачи стратегии развития искусственного интеллекта - «умного роста»: 1) создание рабочих мест путём повышения промышленной конкурентоспособности, повышения производительности труда, эффективного использования ресурсов и 2) поиск решений социальных проблем, таких как изменение климата и получение чистой энергии, безопасность, активное и здоровое старение населения, отражающихся в уровне жизни любой страны.

Стратегия развития искусственного интеллекта посредством развития НИОКР определяет механизм улучшения условий для инновационного развития и исследования (R&D), в частности оно может играть определённую задачу с целью увеличения роста государственных и частных инвестиций в НИОКР до 2% ВВП, как это указано в НСР РТ до 2030 г. Целью исследования является выявление финансовых источников для развития НИОКР в Республике Таджикистан. С этой целью в данной работе анализируется рост показателя внутренних затрат на НИОКР, которые определяют целеполагание стратегии развития исследований. Рассматриваются основные стимулирующие факторы, которые управляют инновациями: роль образования, в частности высшего образования, в обеспечении необходимых навыков для развития науки и технологии, занятость в НИОКР и др.

МЕТОДОЛОГИЯ

Известно, что знания и навыки имеют решающее значение для получения новых научных и технологических знаний и создания потенциала экономики абсорбировать и использовать эти знания. Расходы

на НИОКР охватывают значительную часть расходов на развитие навыков и образование и, следовательно, являются важным фактором для человеческого капитала. В этой связи необходимо обучить и трудоустроить хотя бы необходимое количество для Таджикистана новых исследователей по сравнению с уровнем 2015 г., что является необходимым для достижения уровня интенсивности НИОКР в 2% от ВВП. Будучи тремя ключевыми и взаимосвязанными драйверами общества, основанного на знаниях, научные исследования, образование и инновации совместно именуются «треугольником знаний».

Ранее в своём исследовании мы проанализировали ряд научно-исследовательских работ как зарубежных авторов (Дж. Уирт, А. Либерман, Р. Левьен, Й. Шумпетер, Л. Гохберг, Сёко Ханеда Арито, Азгальдов, Д. Андриссен, Н.Н. Карпова, Д.Н. Якубова, А.Н. Козырев, Б. Лев, Б.Б. Леонтьев), так и отечественных (Р.К. Рахимов, Н.К. Каюмов, академики НАНТ, Я.П. Довгяло, Ю.Р. Юсуфбеков), которые рассматривают НИОКР как явление, стимулирующее создание инноваций, продуктом которых становится развитие человеческого капитала. Методологические аспекты оценки и мониторинга НИОКР, а также продуктивность науки являются важными не только с точки зрения воспроизводства и результатов производственных процессов, но и с точки зрения эффектов для смежных сфер, на основе которого формируется сложный комплекс идей по оценке научной и инновационной деятельности.

Отечественный учёный, член-корреспондент НАНТ Л.Х. Саидмуродзода рассматривает НИОКР как человеческое развитие и акцент делает в основном на развитие человеческого капитала. Это означает, что Л.Х. Саидмуродзода рассматривает развитие человеческого капитала как продукт накопления знания, а его производство, т.е. формирование и развитие научных исследователей, берёт свою основу в вузах республики (С.Дж. Комилов, М.К. Файзуллоев, М.Х. Саидова, А.Б. Мирсаидов, Н.Х. Факеров, М.Р. Кошонова). В дальнейшем научные основы (НИОКР) превращаются в компетентное образование и становятся конкурентоспособными (Р.К. Раджабов, С.Х. Хомидова). В Республике Таджикистан проблема управления НИОКР в государственных учреждениях всё же оставляет много дискуссионных вопросов: недостаточно проработаны концептуальные вопросы, научные подходы, терминология, классификации, инструментарий оценки и мониторинга в сфере НИОКР, особенно на уровне научных учреждений. Информационную базу исследования составляют статистические сборники Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В связи с этим необходимо рассмотреть, какие факторы оказывают влияние на уровень развития НИОКР. Как показывают исследования, лидерами по расходам на НИОКР как в абсолютном выражении, так и в процентах от ВВП являются США, Китай и Южная Корея, а также Израиль и европейские страны, такие как Германия и Швейцария. В 2023 году крупнейшими инвесторами в НИОКР были США (923 млрд долл.) и Китай (812 млрд долл.), а по отношению к ВВП лидировали Израиль (5,56%) и Южная Корея (4,93%) [по данным ИСИЭЗ НИУ ВШЭ]. Если проанализировать рейтинг ведущих стран мира по затратам на науку, то можно сделать вывод, что, делая акцент на развитие НИОКР, эти страны вышли вперёд во многих позициях: экономики, экологии, электроэнергии, развития инфраструктур во всех областях, и в основном все страны-лидеры имеют важный стратегический объект - инфраструктуру для развития космоса (табл. 1).

Таблица 1. Основные индикаторы науки в двадцатке мировых стран-лидеров по объёму внутренних затрат на НИОКР (по ППС национальных валют)

Страны	Внутренние затраты на исследование и разработок						Исследование в эквиваленте полной занятости			
	В расчете по ППС в нац.валюте		На 1 исследователя		В % ВВП		Позиция страны	Тыс. чел	На 10000 занятых	
	Позиция страны	млдрд долл. США	Позиция страны	Тыс. долл. США	Позиция страны	%			Позиция страны	чел
Россия	10	39,9	47	93,0	34	1.10	4	428,9	34	60
США	1	511.1	2	359,9	11	2.74	2	1380,0	18	91
Китай	2	451.2	8	266	15	2.12	1	1692.2	48	22
Япония	3	168.6	9	253.4	6	3.14	3	665.6	14	100
Германия	4	118.5	6	295.6	8	2.94	5	400.8	16	92

Республика Корея	5	79.4	17	219.6	2	4.24	6	361.3	5	138
Франция	6	62,2	16	220.6	13	2.25	9	277.6	12	101
Индия	7	50.1	24	177.1	44	0.62	8	283	57	6
Великобритания	8	47.2	31	162.1	21	1.69	7	291	17	92
Бразилия	9	41.1	13	229.1	28	1.28	10	183.9	51	20
Тайвань	11	35.8	11	242.5	5	3.16	12	147.7	6	131
Италия	12	29.9	12	236.2	25	1.29	13	126.7	38	51
Канада	13	26.1	25	171.5	23	1.60	11	162.1	20	90
Австралия	14	21.2	20	205.1	20	1.88	15	100.4	19	90
Исландия	15	20.1	33	159.3	32	1.19	14	126.1	30	66
Швецария	16	17.8	1	406.7	3	3.37	27	43.7	21	88
Нидерландия	17	17.5	18	212.6	18	2.03	19	82.3	15	92
Турция	18	17.1	23	180.1	37	0.88	17	95.2	42	36
Швеция	19	15.8	14	224.5	4	3.25	20	70.4	3	144
Австрия	20	13.6	4	303.2	7	3.09	25	44.9	11	104

Источник: ИСИЭЗ НИУ ВШЭ, https://issek.hse.ru/news/221864403.html.

Институт статистических исследований и экономики знаний НИУ ВШЭ предложил информацию о позициях 20 стран, лидирующих по объёму внутренних затрат на исследования и разработки. Россия занимает десятое место в рейтинге ведущих стран мира по величине внутренних затрат на исследования и разработки (ИР) в расчёте по паритету покупательной способности национальных валют. Их объём в 2016 г. составил 39,9 млрд долл. В пятёрку лидеров входят США (511,1 млрд долл.), Китай (451,2), Япония (168,6), Германия (118,5) и Республика Корея (79,4 млрд долл.). По удельному весу затрат на науку в валовом внутреннем продукте (ВВП) Россия (1,1%) существенно отстаёт от ведущих стран мира, находясь на 34-м месте. Лидерами являются Израиль (4,25%), Республика Корея (4,24%), Швейцария (3,37%), Швеция (3,25%) и Тайвань (3,16%). США и Китай, имеющие наибольший объём внутренних затрат на ИР, по их доле в ВВП занимают, соответственно, 11-е и 15-е места (2,74 и 2,12%).

Россия остаётся одним из мировых лидеров по абсолютным масштабам занятости в науке. В 2016 г. численность исследователей (в эквиваленте полной занятости) составила 428,9 тыс. чел. По этому показателю Россия уступает только Китаю (1692,2), США (1380) и Японии (665,6 тыс. чел.). Однако по численности исследователей в расчёте на 10000 занятых в экономике Россия находится на 34-м месте. Ещё ниже позиция по индикатору внутренних затрат на ИР в расчёте на одного исследователя - 47-е место (93 тыс. долл.). Первое место за Швейцарией (406,7 тыс. долл.), второе - за США (359,9). В Китае, где задействована наибольшая численность исследователей, затраты на ИР в 2016 г. составили 266,6 тыс. долл. в расчёте на одного исследователя, что соответствует 8-му месту среди обследуемых стран. В Республике Таджикистан картина обстоит совсем иначе. В таблице 2 отражаются основные индикаторы по внутренним затратам на исследования и разработки в расчёте на национальную валюту.

Таблица 2. Основные индикаторы по внутренним затратам на исследования и разработки в расчёте на национальную валюту

Содержание	**2015**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
I.Капиталовложения (млн сом)	9749,9	11775,5	15124,9	16655,2	20699,8	23042,3
Кап. вложение в науку		1630,5	417,5	5909	303	
Кап. вложение в образование	336,2	386	469,2	2182,1	707,6	779,8
всего кап вложения в науку и образования	336,2	2016,5	886,7	8091,1	1010,6	779,8

III.Занятость всего (тыс.чел)	2379,7	2506,2	2533,5	2545	2625,3	2748
4.Занятость в НИОКР в НАНТ	3704	4269	4446	4449	4272	4846
5.Занятость НИОКР в Вузе (расчет автора)	109907	130085	128456	125968	127197	130348
6.Всего заняты в НИОКР	113611	134354	132902	130417	131469	135194
V.ВВП (млн сом)	5097,8	83958,3	101076,3	118181,7	132781,9	153402,2
Доля ВВП в науке в млн. сом		269,5	568,4	474,1	464,8	338,8
Доля ВВП в образование	2522,7	4311,4	5259,9	6240,8	7108,5	9271,6
ВСЕГО	2522,7	4580,9	5828,3	6714,9	7573,3	9610,4

Источник: расчёт автора на основе данных АСПРТ.

Анализ таблицы по внутренним затратам на исследования и разработки показывает, что капиталовложения в НИОКР имеют тенденцию роста. Капитальные вложения на науку за 2015 и 2024 годы отсутствуют - это объясняется тем, что затраты на науку и образование в бюджете страны были объединены; в итоге капитальные вложения на образование увеличились в 2024 году по сравнению с 2015 годом в два раза. Занятость в НИОКР, если взять в отдельности на науку и образование, сильно дифференцируется: занятость в образовании выше, чем в НАНТ РТ, в 3,3 раза в 2015 году, и такая же тенденция наблюдается в 2024 году (3,7 раза). В условиях объединения занятости в НАНТ и в образовании (вузах), в 2024 году по сравнению с 2015 годом наблюдается тенденция роста занятости в этой отрасли на 84,0%. Доля затрат в отношении ВВП на образование и науку в национальной валюте имеет тенденцию роста более чем в 3 раза (в 2015 году она составила 5097,8 млн сомони, в 2024 году соответственно выросла до 153402,2 млн сомони); доля ВВП в науке выросла незначительно, а доля ВВП в образовании увеличилась в 3,6 раза.

Таблица 3. Статистические показатели ВВП, капиталовложений и занятости в НИОКР в РТ (за период 2015–2024 гг.)

Годы	ВВП в НИОКР (тыс. сом.)	Капиталовложения в НИОКР (тыс. сом.)	Всего заняты в НИОКР (тыс. чел.)
2015	2522700	336200	113,611
2016	2697000	455500	120,392
2017	3259900	1231100	123,937
2018	3494000	500800	126,976
2019	4041500	659800	128,773
2020	4580900	2016500	134,354
2021	5828300	886700	132,902
2022	6714900	8091100	130,417
2023	7573300	1010600	131,469
2024	9610400	779800	135,194

Источник: статистический сборник Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан (АСПРТ).

В таблице 3 представлены годовые данные по Республике Таджикистан за период 2015–2024 годов по ключевым показателям, характеризующим развитие образования и науки (НИОКР). Анализ данных показывает, что общие расходы на образование и науку демонстрируют устойчивую тенденцию к росту - более чем в 3,8 раза за десятилетие (с 2,52 млн сомони в 2015 году до 9,61 млн сомони в 2024 году). Капитальные вложения характеризуются высокой волатильностью: после умеренного увеличения в 2015–2021 годах наблюдается резкий скачок в 2022 году (до 8,09 млн сомони), за которым следует значительное снижение в 2023–2024 годах. В то же время численность занятых в НИОКР росла относительно стабильно и медленно - с 113,6 тыс. человек в 2015 году до 135,2 тыс. человек в 2024 году (рост примерно на 19%).

ОБСУЖДЕНИЕ

Для количественной оценки влияния капитальных вложений и занятости на объём производства (выпуск) в сфере образования и науки была применена производственная функция Кобба–Дугласа:

$$Y = f(K^{\alpha}, L^{\beta}) \quad (1)$$

где Y - ВВП в НИОКР (в тыс. сомони), K - капитальные вложения в НИОКР (в тыс. сомони), L - численность занятых в НИОКР (в тыс. человек), α - эластичность выпуска по капиталу, β - эластичность выпуска по труду. Оценка модели методом наименьших квадратов на данных за 2015–2024 годы подтвердила доминирующую роль фактора занятости и наличие возрастающей отдачи от масштаба в ВВП. Полученные результаты приведены в таблице 4.

Таблица 4. Результат регрессионного анализа уравнения (1)

	Зависимая переменная	ВВП в НИОКР		
Переменные	Коэффициенты	Стд.ошибки	t-статистика	P-Значение
$K_{НИОКР}$	0,128574447	0,128122511	1,003527372	0,344991
$L_{НИОКР}$	2,797923544	0,364813814	7,669456128	0,000059
R-квадрат	0,99964		F-статистика	11297,72
Скорректир. R-квадрат	0,87460		Значимость F	0,000000

Источник: расчёт автора.

Оценка уравнения производственной функции Кобба–Дугласа методом наименьших квадратов на данных за 2015–2024 годы показала чрезвычайно высокую статистическую значимость модели в целом (R-квадрат = 0,99 и F-статистика = 11297,72), что подтверждает надёжную совместную объясняющую силу независимых переменных - капитальных вложений и занятости - для вариации ВВП в сфере образования и науки Республики Таджикистан. Согласно результатам оценки, увеличение капитальных вложений на 1% приводит к росту выпуска в сфере образования и науки примерно на 0,13% при фиксированной занятости, в то время как увеличение занятости на 1% вызывает значительно более сильный эффект - рост выпуска почти на 2,8% при неизменном капитале. Это свидетельствует о ярко выраженном трудоёмком характере производства в анализируемом секторе Республики Таджикистан, где человеческий фактор играет доминирующую роль по сравнению с физическим капиталом.

Сумма эластичностей $\alpha + \beta$ составляет около 2,93, что значительно превышает единицу и указывает на наличие возрастающей отдачи от масштаба. При одновременном увеличении капитала и занятости на 1% выпуск растёт примерно на 2,93%, то есть почти в три раза сильнее пропорционального изменения факторов. Подобная возрастающая отдача характерна для экономики на стадии развития, к которой в определённой степени относится сфера образования и НИОКР в Таджикистане. В классической интерпретации функции Кобба–Дугласа коэффициенты отражают доли факторов в доходе при постоянной отдаче от масштаба ($\alpha + \beta = 1$), однако в данном случае из-за сильной возрастающей отдачи прямое толкование как долей доходов некорректно. Тем не менее относительная величина коэффициентов надёжно подтверждает преобладающую важность труда над капиталом.

Прогнозные значения капитальных вложений и численности занятых в НИОКР на период 2025–2030 годов были получены с использованием методов анализа временных рядов и оценки линейных трендов (линейного уравнения регрессии по времени) для каждой из этих переменных отдельно:

$$K = f(t) \quad (2) \qquad \text{и} \qquad L = f(t) \quad (3)$$

где t — 1, 2, …, n. Иллюстративная статистика ВВП в сфере образования и науки (НИОКР) представлена на рисунке 1.

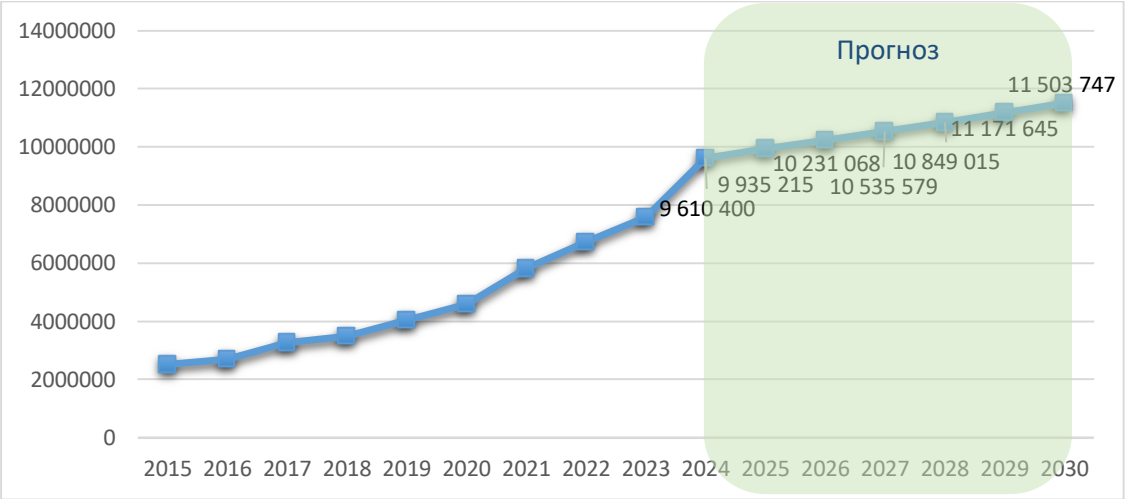

Рис. 1. Результаты моделирования влияния занятости и капитальных вложений на рост ВВП в сфере НИОКР РТ и её прогноз (2015–2030 гг.)

Источник: расчёт автора.

Прогноз развития сферы образования и науки (НИОКР) Республики Таджикистан до 2030 года предполагает стабильный, но умеренный рост ключевых показателей с ярко выраженной динамикой капитальных вложений (табл. 5).

Таблица 5. Прогнозные значения показателей ВВП, капиталовложений и занятости в НИОКР в РТ (за период 2025–2030 гг.)

Годы	ВВП в НИОКР (тыс. сом.)	Капиталовложения в НИОКР (тыс. сом.)	Всего заняты в НИОКР (тыс. чел.)
2025	9935215	3086560	138,721
2026	10231068	3357424	140,706
2027	10535579	3628287	142,691
2028	10849015	3899151	144,676
2029	11171645	4170015	146,661
2030	11503747	4440878	148,646

Источник: расчёт автора.

Общий выпуск сектора (расходы на образование и науку как прокси ВВП/выпуска) демонстрирует устойчивую положительную тенденцию: в 2025 году ожидается рост на 3,38% по сравнению с 2024 годом (с 9,61 млн до 9,94 млн сомони), а в последующие годы ежегодный прирост стабилизируется на уровне около 2,97–2,98%. В результате к 2030 году объём достигнет 11,50 млн сомони, что соответствует среднегодовому темпу роста примерно 2,98% за период 2025–2030 годов. Капитальные вложения характеризуются наиболее динамичным ростом: в 2025 году прогнозируется резкий скачок на 295,8% (с 0,78 млн до 3,09 млн сомони), вероятно, за счёт реализации отложенных или новых крупных проектов. Далее темпы замедляются, но остаются высокими - от 8,78% в 2026 году до 6,50% в 2030 году, со среднегодовым приростом около 7,55%. К 2030 году объём капиталовложений превысит 4,44 млн сомони. Численность занятых в НИОКР растёт наиболее медленно и стабильно: ежегодный прирост составляет около 0,93–0,97% (с 135,2 тыс. человек в 2024 году до примерно 143 тыс. в 2030 году). В целом прогноз отражает стратегию постепенного расширения сектора с акцентом на наращивание инвестиций в инфраструктуру после 2025 года при умеренном увеличении кадрового потенциала, что согласуется с наблюдавшейся ранее возрастающей отдачей от масштаба и доминирующей ролью человеческого фактора.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

НИОКР и инновации способствуют развитию хорошо функционирующей экономики, основанной на знаниях. Самое главное, они занимают центральное место в обеспечении научно-технических решений, необходимых для решения глобальных социальных проблем, таких как изменение климата и получение чистой энергии, безопасность, активное и здоровое старение. Например, технический прогресс в материаловедении и внедрение цифровых технологий привели к быстрому прогрессу в области создания источников возобновляемой энергии и энергоэффективности, а также других секторов, важных для устойчивого развития: транспорта,

строительства, производства, сельского хозяйства, в том числе и смягчения последствий изменения климата. Однако развития новых технологий будет недостаточно, чтобы решить многие проблемы общества. Фундаментальные преобразования бизнеса и технологических процессов, оказание услуг, организация общества в непроизводственной сфере будут равноценно важны.

Важность НИОКР и инноваций для исполнения амбициозных целей НСР до 2030 г. проявляется в тесной взаимосвязи между ними и другими целями стратегии. Государственные инвестиции в НИОКР формируют базу знаний и навыков, которые необходимы компаниям и системе высшего образования, в свою очередь способствуя развитию фундаментальных научных знаний и появлению инновационных продуктов. Увеличение государственных инвестиций в НИОКР также способствует привлечению частных инвестиций в исследования и инновации, обеспечивая создание новых рабочих мест в бизнесе и науке, что в конечном итоге обеспечивает растущий спрос на учёных и исследователей на рынке труда. Кроме того, увеличение инвестиций в образование и повышение квалификации, а также увеличение числа выпускников высших учебных заведений повышают уровень квалификации рабочей силы и, следовательно, шансы на дальнейшее трудоустройство.

Задача состоит в том, чтобы использовать НИОКР за счёт развития предпринимательской деятельности и творчества для запуска инноваций и обеспечения экономической конкурентоспособности. Таким образом, меры, направленные на распространение знаний и усвоение идей и инноваций, например посредством создания рынков технологий и механизма лицензирования, так же важны, как и инвестиции в производство знаний. Чем выше уровень понимания и использования идей и результатов НИОКР, тем скорее новые игроки будут склонны инвестировать в создание будущего поколения знаний через увеличение частных расходов на НИОКР. Разработка патентов имеет стратегическое значение в поддержке НСР 2030 года: вывод инновационных идей на рынок через патентование помогает улучшить конкурентоспособность и производительность в республике, что, в свою очередь, обеспечивает экономический рост и занятость и приносит долгосрочные выгоды для экономики в целом путём широкого распространения знаний.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богачева О.В., Смородинов О.В. Актуальные вопросы организации государственного финансирования НИОКР в странах ОЭСР // Финансовый журнал. – 2019. – № 2 (Том 48). – С. 37–50.

2. Саидмуродзода Л.Х., Хамидова С.Х. К вопросу о роли компетентности и компетенций в формировании человеческого капитала // Учёные записки. – Худжанд, 2022. – № 2(61). – С. 61–69.

3. Концептуальные основы развития реального сектора экономики Таджикистана / Каюмов Н.К., Тагаева Г.М., Хоналиев Н.Х. и др. – Душанбе, 2023. – С. 76–94.

4. Кодисова А.В. Как Южная Корея стала мировым лидером // Корееведение в России: направление и развитие. – 2021. – Т. 2, № 1. – С. 78–82.

5. Комилов С.Дж. Теория инновационного развития: монография. – Душанбе: Шарки озод, 2019. – 264 с.

6. Кошонова М.Р., Хоркашов И.С., Кошонов П.С. Инновации и человеческий капитал: принципы и подходы к управлению трудовыми ресурсами // Экономика Таджикистана. – Душанбе, 2020. – № 1. – С. 169–175.

7. Kuhn T.S. The Structure of Scientific Revolutions // International Encyclopedia of Science. Vol. 2, No. 2. – Chicago, 1970.

8. Новиков Ф.М., Новиков Д.А. Методология. – М.: СИНТЕГ, 2007. – С. 21–22.

9. Понамарёва А.Б., Пикулева Э.А. Методология научных исследований: учебное пособие. – Пермь, 2014. – С. 7.

10. Статистический ежегодник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2025. – С. 54, 68.

11. Теоретико-методологические вопросы инновационного развития экономики Республики Таджикистан / Рахимов Р.К., Довгяло Я.П., Юсуфбеков Ю.Р. – Институт экономики и демографии. – Душанбе: Дониш, 2017. – 240 с.

УДК: 004:338.43(575.3)

ТАҶРИБАҲОИ ҶАҲОНИИ РАҚАМИКУНОНИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ ВА МАРҲИЛАҲОИ РУШДИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Наимов Далер Мадалиевич
докторанти (PhD) Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон аз рӯи ихтисоси «иқтисодиёт». Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои марбут ба рақамикунонӣ ва сатҳи истифодаи технологияҳои рақамӣ дар комплекси агросаноатӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муаллиф самаранокии истифодаи технологияҳои рақамиро дар комплекси агросаноатӣ нишон дода, инчунин намудҳои асосии ин технологияҳоро дар соҳа баррасӣ намудааст. Ҳамчунин муаллиф таҷрибаҳои ҷаҳонии рушди рақамикунониро дар комплекси агросаноат мавриди таҳлил қарор дода, марҳилаҳои рушди онро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намудааст. Ҳадафи асосии таҳқиқот таҳлили истифодаи технологияҳои муосир дар рушди комплекси агросаноатӣ буда, дар ин замина муайян намудани мушкилоти мавҷуда, ошкор сохтани имкониятҳои рушд ва пешниҳоди роҳҳои самараноки ҳалли онҳо мебошад. Дар баробари ин, нақши рақамикунонӣ ҳамчун яке аз омилҳои калидии пешбурди фаъолияти инноватсионӣ дар комплекси агросаноатӣ дида баромада шудааст.

Калидвожаҳо: рақамикунонӣ, комплекси агросаноатӣ, иқтисоди рақамӣ, технологияҳои иттилоотӣ, инноватсия, самаранокии истеҳсолот, рақобатпазирӣ, инфрасохтори рақамӣ, таҷрибаҳои ҷаҳонӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

МИРОВОЙ ОПЫТ ЦИФРОВИЗАЦИИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА И ЭТАПЫ ЕГО РАЗВИТИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Наимов Далер Мадалиевич
докторант (PhD) Таджикского государственного финансово-экономического университета по специальности «экономика». Республика Таджикистан, Душанбе

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с цифровизацией и уровнем использования цифровых технологий в агропромышленном комплексе. Автор показывает эффективность применения цифровых технологий в агропромышленном комплексе, а также рассматривает основные виды данных технологий в данной сфере. Кроме того, в статье анализируется мировой опыт развития цифровизации в агропромышленном комплексе и определяются этапы её развития в Республике Таджикистан. Основной целью исследования является анализ использования современных технологий в развитии агропромышленного комплекса, выявление существующих проблем, определение возможностей развития и предложение эффективных путей их решения. Наряду с этим рассматривается роль цифровизации как одного из ключевых факторов продвижения инновационной деятельности в агропромышленном комплексе.

Ключевые слова: цифровизация, агропромышленный комплекс, цифровая экономика, информационные технологии, инновации, эффективность производства, конкурентоспособность, цифровая инфраструктура, мировой опыт, Республика Таджикистан.

GLOBAL EXPERIENCE OF DIGITALIZATION OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX AND STAGES OF ITS DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Naimov Daler Madalievich
PhD student of the Tajik State University of Finance and Economics, specialty «Economics». Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines issues related to digitalization and the level of application of digital technologies in the agro-industrial complex. The author highlights the effectiveness of using digital technologies in the agro-industrial sector and discusses the main types of these technologies used in the industry. Furthermore, the article analyzes global experience in the development of digitalization in the agro-industrial complex and identifies the stages of its development in the Republic of Tajikistan. The main purpose of the study is to analyze the use of modern technologies in the development of the agro-industrial complex, identify existing problems, reveal opportunities for development, and propose effective solutions to these challenges. In addition, the role of digitalization as one of the key factors in promoting innovative activity within the agro-industrial complex is examined.

Keywords: digitalization, agro-industrial complex, digital economy, information technologies, innovation, production efficiency, competitiveness, digital infrastructure, global experience, Republic of Tajikistan.

МУҚАДДИМА

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ, рақамикунонии соҳаҳои хоҷагии халқ ба яке аз омилҳои асосии пешрафти иқтисодиёт табдил ёфтааст. Дар ин замина, комплекси агросаноатӣ ҳамчун яке аз соҳаҳои муҳими иқтисодӣ ба истифодаи васеи технологияҳои муосир ва рақамӣ ниёзи бештар дорад. Комплекси агросаноатӣ тамоми равандҳоро аз истеҳсоли ашёи хом то коркард, нигоҳдорӣ, интиқол ва ба истеъмолкунанда расонидани маҳсулоти тайёрро дар бар мегирад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳаи мазкур ҳамчун манбаи асосии таъмини амнияти озуқаворӣ, ашёи хоми саноат ва шуғли аҳолии кишвар аҳамияти

стратегӣ дорад. Ҳамзамон, боиси қайд аст, ки дар ҷаҳони муосир рақамикунонии комплекси агросаноатӣ ба яке аз самтҳои муҳими сиёсати иқтисодии давлатҳо табдил ёфтааст. Ҳадафи асосии таҳқиқот таҳлили истифодаи технологияҳои муосир дар рушди комплекси агросаноатӣ, муайян намудани мушкилоти мавҷуда, ошкор сохтани имкониятҳои рушд ва пешниҳоди роҳҳои самараноки ҳалли онҳо мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар адабиёти илмӣ мафҳуми «рақамикунонӣ» ҳамчун мафҳуми мураккаб ба ҳисоб рафта, то имрӯз таърифи ягонаи муайян надорад. Бинобар ин, дар байни олимони дохилӣ ва хориҷӣ тарзҳои гуногуни шарҳи он дида мешаванд, ки ин ҳолат гуногунандеширо миёни олимон нишон медиҳад. Пайдоиши мафҳуми мазкур дар илм ба асри XX рост меояд. Яке аз муҳаққиқони ғарбӣ Р. Вэчел ҳанӯз соли 1971 муаммои «рақамисозии ҷомеа»-ро маҳз дар заминаи густариши технологияҳои компютерӣ, таъсир ва паёмадҳои он баррасӣ намудааст; аз ин рӯ, метавон гуфт, ки пайдоиши мафҳуми «рақамикунонӣ» тақрибан ба солҳои 1970-ум рост меояд [2]. Ба маънои васеъ мафҳуми «рақамикунонӣ»-ро олимон М.И. Макеенко, Е.Л. Вартанова, Т.Х. Керимов ва дигарон баррасӣ намудаанд, ки ба ақидаи онҳо, ин як ҳалли маҷмӯӣ мебошад, ки тамоми соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқро фаро гирифта, ҷойгузини мафҳумҳои информатикунонӣ ва компютеркунонӣ гаштааст ва истифодаи имкониятҳои технологияҳои инноватсионӣ ва рақамии онлайнро аз ҷониби ҳар як иштирокчии низоми иқтисодӣ дар назар дорад [4]. Рақамикунонӣ дар ҷаҳони муосир боз як мафҳуми дигар — «ҳукумати электронӣ»-ро низ ба вуҷуд меорад, ки натиҷаи ҳамкории рақамии байни мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва шохаҳои он, инчунин шаҳрвандон, тиҷорат ва созмонҳои гуногуни ҷамъиятӣ буда, ҳанӯз дар солҳои 1990–2000 пайдо шудааст [8, с. 291].

Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили назариявӣ, муқоисавӣ, ҷамъбасти таҷрибаи ҷаҳонӣ ва таҳлили институтсионалии санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ истифода бурда шуданд. Заминаи иттилоотии тадқиқотро санадҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон («Барномаи рақамикунонии соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2025–2029», «Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2040»), маълумоти Индекси глобалии инноватсия (The Global Innovation Index 2025), асарҳои олимони ватанию хориҷӣ ва таҷрибаи кишварҳои пешрафта ташкил медиҳанд. Имрӯзҳо рушди иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ баррасӣ мегардад. Дар ин замина, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии кишвар, ки санаи 28 декабри соли 2024 ироа гардид, рушди равандҳои инноватсиониро дар иқтисодиёти кишвар масъалаи меҳварӣ қарор доданд ва пешниҳод намуданд, ки солҳои 2025–2030 «солҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ ва инноватсия» эълон карда шавад. Тибқи дастуру ҳидоятҳои Пешвои миллат, зарурати густариши инфрасохтори рақамӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои муосир дар соҳаҳои мухталифи хоҷагии халқ ва таҳкими иқтидори зеҳнии ҷомеа махсусан зикр гардид [7].

НАТИҶАҲО

Рақамикунонии комплекси агросаноатӣ яке аз самтҳои муҳим ва стратегии рушди соҳаи кишоварзӣ дар шароити тағйироти босуръати технологӣ ва афзоиши рақобат дар бозорҳои ҷаҳонии озуқаворӣ ба ҳисоб меравад. Дар замони муосир истифодаи технологияҳои пешрафта на танҳо омили баланд бардоштани ҳосилнокӣ, балки шарти асосии таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди устувори иқтисодӣ мебошад. Истифодаи технологияҳои рақамӣ дар соҳаҳои комплекси агросаноатӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меорад, то фаъолияти гуногунро дар муҳити автоматикунонидашуда ба роҳ монанд. Мувофиқи таҳлилҳои олимон ва дар доираи Инқилоби 4-уми саноатӣ, дар соҳаи саноат, аз он ҷумла комплекси агросаноатӣ, чунин намудҳои технологияҳо истифода бурда мешаванд (ниг. ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Татбиқи технологияҳои рақамии муосир дар комплекси агросаноатӣ

№	Намудҳои технология	Маълумоти мухтасар дар бораи технология
1	**Таҷҳизоти саноатии интернетӣ (Industrial Internet of Things, IIoT)**	Ҳамчун низоми дастгоҳҳо, сенсорҳо ва платформаҳои рақамӣ ба ҳисоб рафта, барои ҷамъоварӣ, интиқол ва таҳлили маълумот дар равандҳои агросаноатӣ истифода бурда мешавад.
2	**Роботкунонӣ (Robotic Process Automation, RPA)**	Барои худидоракунии равандҳои рақамии такроршаванда тавассути роботҳо ба роҳ монда мешавад.
3	**Маълумоти бузург (Big Data)**	Ин маҷмӯи ҳаҷми калони маълумоти гуногун ва босуръат афзоянда мебошад, ки барои нигоҳдорӣ, коркард ва таҳлили он усул ва технологияҳои махсус истифода мешаванд.
4	**Нейросет (neural network)**	Ин чунин навъи низомест, ки мисли мағзи инсон кор карда, маълумотҳоро меомӯзад ва метавонад натиҷаҳоро таҳлил ё пешгӯӣ кунад.
5	**Дугоникҳои рақамӣ (Digital Twin)**	Ин модели рақамии объект ё раванд мебошад, ки ҳолати воқеиро дар вақти воқеӣ инъикос мекунад. Он барои мониторинг, пешгӯӣ ва беҳтар идора кардани захираҳо дар комплекси агросаноатӣ истифода мешавад.
6	**Воқеияти маҷозӣ (virtual reality, VR)**	Чунин технологияҳо ба корбар имкон медиҳанд, ки муҳити сунъиро ҳамчун муҳити воқеӣ эҳсос карда, дар он амал намояд.
7	**Таҳсилоти компютерӣ (machine learning, ML)**	Ин технологияест, ки ба таҳлили маълумот ва қабули қарорҳои дақиқ дар кишоварзӣ мусоидат мекунад.

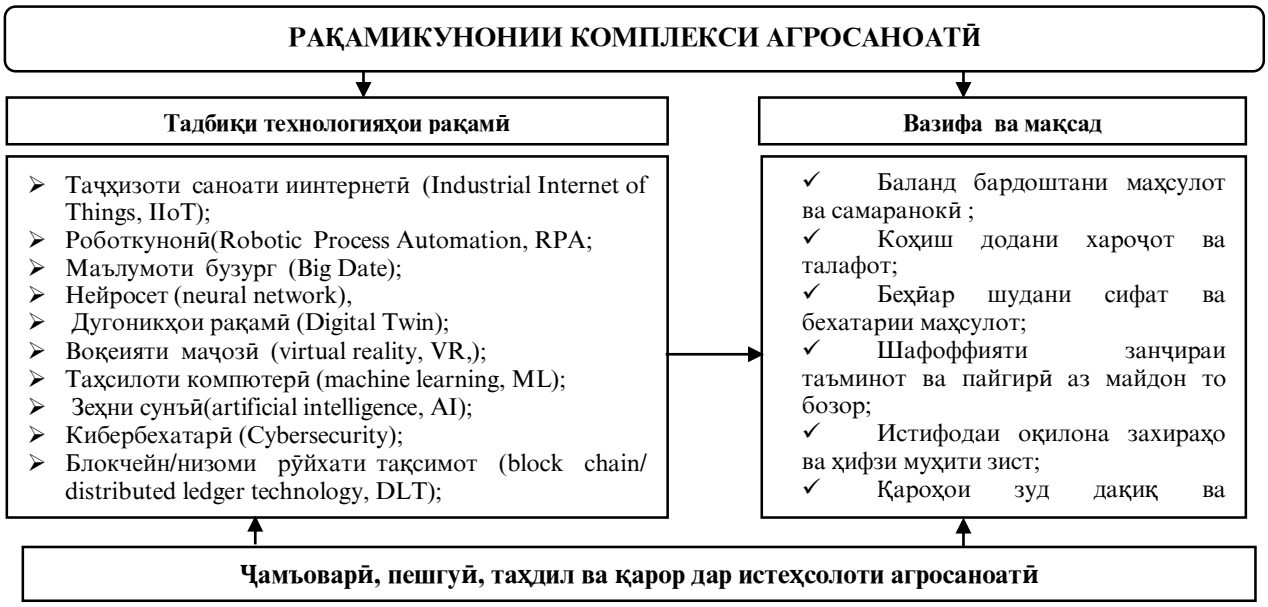
8	**Зеҳни сунъӣ (artificial intelligence, AI)**	Зеҳни сунъӣ метавонад маълумоти зиёдеро аз манбаъҳои гуногун (сенсорҳо, дронҳо, моҳворагҳо) таҳлил карда, ҳолати зироатҳо, хок ва иқлимро муайян намояд.
9	**Кибербехатарӣ (Cybersecurity)**	Технологияи мазкур ҷиҳати ҳифзи маълумот, системаҳо ва техникаи рақамии кишоварзӣ аҳамияти калон дорад.
10	**Блокчейн / низоми рӯйхати тақсимот (blockchain / distributed ledger technology, DLT)**	Ин технологияест, ки барои нигоҳдорӣ ва мубодилаи маълумот ба таври бехатар, шаффоф ва бе миёнарав истифода мешавад.

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Аз таҳлили ҷадвали мазкур бармеояд, ки яке аз технологияҳои муҳим таҷҳизоти саноатии интернетӣ ба ҳисоб меравад. Ин технология тавассути сенсорҳо ва дастгоҳҳои рақамӣ имконият медиҳад, ки ҳолати хок, намнокӣ, ҳарорат ва дигар нишондиҳандаҳои муҳити зист дар вақти воқеӣ назорат карда шаванд; дар натиҷа истифодаи об, нуриҳо ва дигар захираҳо самаранок гардида, ҳосилнокӣ зиёд мешавад. Роботкунонӣ бошад, барои худидоракунии равандҳои такроршаванда дар комплекси агросаноатӣ истифода шуда, сарфи вақт ва хароҷоти истеҳсолиро коҳиш медиҳад ва махсусан дар соҳаи баҳисобгирӣ, идоракунии логистика ва коркарди маълумот самаранок мебошад.

Дар комплекси агросаноатӣ технологияҳои нейросет, таҳсилоти компютерӣ ва зеҳни сунъӣ барои шинохти бемориҳои растанӣ, пешгӯии ҳосилнокӣ, таҳлили обу ҳаво ва беҳтар намудани идоракунии истеҳсолот истифода мешаванд. Онҳо бо истифода аз маълумоти сенсорҳо, дронҳо ва моҳворагҳо ҳолати хок, иқлим ва зироатҳоро таҳлил намуда, барои қабули қарорҳои дақиқ мусоидат мекунанд; ин технология барои муайян кардани бемориҳо ва ҳашароти зараррасон, инчунин самаранокии обёрӣ ва истифодаи нуриҳо истифода мешавад. Дар ҷадвали мазкур инчунин масъалаи технологияҳои кибербехатарӣ ва блокчейн инъикос ёфтааст. Бо зиёд шудани истифодаи технологияҳо (сенсорҳо, дронҳо, системаҳои автоматикӣ), хатари ҳамлаҳои киберӣ низ меафзояд; кибербехатарӣ имкон медиҳад, ки маълумоти муҳим, мисли маълумоти ҳосил, обёрӣ ва идоракунии техника, аз дастрасии ғайриқонунӣ муҳофизат карда шавад. Технологияи блокчейн бошад, барои нигоҳдорӣ ва пайгирии шаффофии маълумот дар занҷири таъминот истифода мешавад, ки эътимоди истеъмолкунандагонро нисбат ба маҳсулоти кишоварзӣ зиёд менамояд.

Дугоникҳои рақамӣ ва воқеияти маҷозӣ низ аз ҷумлаи технологияҳои муҳими рақамӣ дар комплекси агросаноатӣ ба ҳисоб мераванд. Дугоникҳои рақамӣ имконият медиҳанд, ки объектҳо ва равандҳои истеҳсолӣ дар муҳити виртуалӣ моделсозӣ ва назорат карда шаванд. Воқеияти маҷозӣ бошад, бештар барои омӯзиши мутахассисон ва такмили малакаҳои касбӣ истифода мегардад: деҳқонон ва кормандони соҳа метавонанд дар муҳити муайян тарзи дурусти истифодаи техникаи кишоварзӣ, кишт ва парвариши зироатҳоро аз худ намоянд. Гузариш ба марҳилаи рақамикунонӣ дар комплекси агросаноатӣ маҷмӯи технологияҳо ва таҷҳизоти муосирро дар бар мегирад, ки ба хоҷагиҳо ва корхонаҳои кишоварзӣ барои баланд бардоштани самаранокии фаъолият, васеъ намудани ҳаҷми истеҳсолот ва беҳтар намудани идоракунии равандҳои технологӣ мусоидат мекунад (ниг. расми 1).

Расми 1. Рақамикунонии комплекси агросаноатӣ ва вазифаҳои он
Сарчашма: таҳияи муаллиф.

МУҲОКИМА

Имрӯзҳо дар бисёр кишварҳои пешрафта, ба мисли Швейтсария, Шветсия, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Ҷумҳурии Корея, Сингапур, Нидерландия, Ҷумҳурии Мардумии Чин, Британияи Кабир, Фаронса, Канада, Бразилия ва ғайра, барои рушди соҳаи рақамикунонӣ таваҷҷуҳи хоса ба захираҳои зеҳнӣ ва татбиқи инноватсияҳо нигаронида шудааст. Барои арзёбии умумии дараҷаи рушди фаъолияти инноватсионӣ дар комплекси агросаноатӣ омӯзиши таҷрибаи мамлакатҳои пешрафта муҳим мебошад. Дар соли 2025 аз рӯйи Индекси глобалии инноватсия (The Global Innovation Index 2025) дар байни кишварҳои ҷаҳон натиҷаҳои инноватсионии Швейтсария бо нишондиҳандаи 66,0 бал дар ҷойи аввал ва Ҷумҳурии Нигер бо нишондоди 11,9 бал мавқеи охиринро касб намудааст. Даҳгонаи беҳтаринро Швейтсария (1), Шветсия (2), Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (3), Ҷумҳурии Корея (4), Сингапур (5), Британияи Кабир (6), Финландия (7), Нидерландия (8), Дания (9) ва Ҷумҳурии Мардумии Чин (10) ташкил медиҳанд. Ин нишондиҳанда дар миёни давлатҳои Осиёи Миёна чунин мебошад: Узбекистон (79), Қазоқистон (81), Қирғизистон (96) ва Ҷумҳурии Тоҷикистон (108). Нишондиҳандаҳои афзалиятноки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин радабандӣ — рушди системаи дониш ва технологияҳо дар сатҳи 90-ум, сармояи инсонӣ ва тадқиқот дар сатҳи 98-ум ва инфрасохтори кишвар дар сатҳи 99-ум мебошад; нишонаҳои пасти он бошад, номукаммалии натиҷаҳои баромадҳои эҷодӣ дар сатҳи 124-ум, мураккабии бозор дар сатҳи 110-ум ва фаъолияти институтҳову мураккабии тиҷорат дар сатҳи 102-умро ташкил медиҳад [1].

Яке аз мамлакатҳои пешрафта дар рушди рақамикунонии комплекси агросаноатӣ Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба ҳисоб меравад. ИМА дар самтҳои гуногуни рақамикунонии комплекси агросаноатӣ, аз ҷумла рушди кишоварзии дақиқ, хизматрасониҳои рақамӣ, низоми баҳисобгирӣ ва идоракунии маълумот, муваффақ мебошад. Яке аз институтҳои пешбарандаи ин соҳа дар ИМА Институти миллии кишоварзӣ ва озуқаворӣ ба ҳисоб меравад, ки дар тобеияти Вазорати кишоварзии ИМА фаъолият менамояд ва мунтазам тавассути ҷудо намудани грантҳо ва қарзҳои имтиёзнок ба корхонаву ташкилотҳои илмӣ-тадқиқотӣ, донишгоҳҳо ва субъектҳои хоҷагидорӣ татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва технологияҳои муосири рақамиро дастгирӣ менамояд. Дар рушди рақамикунонии комплекси агросаноатии ИМА диққати махсус ба технологияҳои кишоварзии дақиқ, зеҳни сунъӣ, маълумоти калон (Big Data) ва агродронҳо равона гардидааст. Ҳамчунин боиси қайд аст, ки дар соҳаи кишоварзии ИМА аз соли 2001 системаи ҷаҳонии ҷойгиршавӣ (GPS) истифода бурда мешавад, ки ҷиҳати идоракунии самараноки заминҳои кишт, назорати раванди кишоварзӣ ва баланд бардоштани ҳосилнокии зироатҳо мусоидат менамояд.

Кишварҳои Аврупо, аз ҷумла Нидерландия, Олмон, Полша, Англия ва Фаронса, ҳамчунин дар татбиқи равандҳои рақамикунонии соҳаҳои иқтисодиёт пешсаф мебошанд. Нидерландия бо истифода аз оптимизатсияи равандҳои истеҳсолӣ дар асоси технологияҳои рақамӣ, логистикаи самаранок ва ҳосилнокии баланди меҳнат тавонист мавқеи пешсафро дар ҷаҳон ишғол кунад; дар тайёр намудани захираҳои зеҳнӣ ва истеҳсолу истифодаи технологияи рақамӣ Донишгоҳи Вагенинген ҳамчун муассисаи пешсафи илмӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва технологияҳои озуқаворӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамчунин, ширкати нидерландии «VDK Agri» дар самти истеҳсол ва татбиқи технологияҳои рақамӣ ва инноватсионӣ дар соҳаи чорводории комплекси агросаноатӣ тақрибан 40 сол боз фаъолият намуда, дар таҳия ва ҷорӣ намудани технологияҳои муосир барои парвариши гӯсолаҳо саҳм мегузорад; айни замон шуъбаҳо ва намояндагиҳои ин ширкат дар якчанд кишвари ҷаҳон фаъолият доранд [9, с. 189]. Дар комплекси агросаноатии Олмон яке аз механизмҳои рушд таъсиси «майдонҳои рақамӣ» (digital fields) мебошад, ки ҳамчун платформаҳои таҷрибавӣ хизмат мекунанд ва дар онҳо технологияҳои муосири рақамӣ озмоиш ва татбиқ карда мешаванд; ҳамчунин таваҷҷуҳи махсус ба рушди инфрасохтори рақамии комплекси агросаноатӣ ва таъмини деҳот бо интернет равона карда шудааст [6, с. 8].

Сиёсати фарқкунандаи рақамикунонии комплекси агросаноатӣ дар Полша баланд бардоштани самаранокии идоракунии хизматрасониҳои давлатӣ тавассути технологияҳои рақамӣ мебошад: дар Полша низоми «равзанаи ягона» фаъолият менамояд, ки ба деҳқонон ва субъектҳои хоҷагидорӣ имкон медиҳад тамоми хизматрасониҳои зарурии давлатӣ, аз ҷумла бақайдгирӣ, пешниҳоди ҳуҷҷатҳо, дархости субсидияҳо ва гирифтани маълумотро ба таври электронии мутамарказ дастрас намоянд [6, с. 9]. Дар солҳои охир рақамикунонии комплекси агросаноатии Федератсияи Россия бо суръат рушд намуда, технологияҳои GPS-навигатсионӣ, дронҳо, сенсорҳо ва системаҳои мониторинги ҳолати хок, зироатҳо ва иқлим, платформаҳои рақамӣ ва таҳлили додаҳои калон (Big Data) васеъ истифода мешаванд. Бо вуҷуди ин, рушди рақамикунонӣ дар Федератсияи Россия ҳанӯз нобаробар боқӣ мемонад, зеро он асосан дар хоҷагиҳои калони агросаноатӣ ва агрохолдингҳо ба роҳ монда мешавад, аммо мушкилоти татбиқи технологияҳои рақамӣ дар хоҷагиҳои хурду миёна ҳанӯз боқӣ мондааст [10].

Дар замони имрӯза рақамикунонии комплекси агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи ибтидоии рушд қарор дорад. Дар ин соҳа як қатор ҳуҷҷатҳои стратегӣ қабул шудаанд, аз ҷумла «Барномаи рақамикунонии соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2025–2029» (аз 29 майи соли 2025, № 334) ва «Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2040» (аз 30 декабри соли 2019, № 642). Барномаи рақамикунонии соҳаи кишоварзӣ дар такмили равандҳои рақамикунонии комплекси агросаноатии кишвар мавқеи марказиро мебозад; вазифаи асосии он таъмини рушди дарозмуддат, устувор ва рақобатпазири соҳаи кишоварзӣ тавассути рақамикунонии соҳа, ҷорӣ намудани технологияҳои муосири иттилоотию коммуникатсионӣ ва ташаккули низоми самараноки идоракунии рақамӣ мебошад. Дар доираи иҷрои он васеъ намудани дастрасии маҳсулоти кишоварзӣ бо истифода аз технологияҳои рақамӣ, тайёр намудани мутахассисони баландихтисос, ҷорӣ намудани хизматрасониҳои рақамӣ дар бахши кишоварзӣ, пешниҳоди маълумоти саривақтӣ ба кишоварзон оид ба шароити обу ҳаво, бемориҳо ва ҳашароти зараррасон, инчунин таъмини шаффофият ва коҳиш додани гардиши ғайрирасмии маҳсулоти соҳа пешбинӣ мешавад [3, с. 6].

«Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2040» самтҳои асосии рушди иқтисоди рақамӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, рушди ҳукумати электронӣ ва рақамикунонии хизматрасониҳои давлатиро муайян менамояд ва рушди рақамиро дар се марҳила дар бар мегирад:

– марҳилаи аввал - ташаккул ва рушди заминаҳои ҳуқуқиву институтсионалӣ ва инфрасохтори рақамӣ то соли 2025;

– марҳилаи дуюм - густариши истифодаи технологияҳои рақамӣ ва рақамикунонии васеи бахшҳои калидии иқтисодиёт то соли 2030;

– марҳилаи сеюм - ташаккули пурраи иқтисоди рақамӣ ва татбиқи технологияҳои инноватсионӣ дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ ва минтақаҳои кишвар то соли 2040 [5, с. 3].

Дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва тағйирёбии иқтисоди ҷаҳонӣ, комплекси агросаноатии мамлакат бояд ба истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва рақамӣ марҳила ба марҳила гузарад. Дар даҳсолаи оянда тибқи Консепсияи мазкур Ҷумҳурии Тоҷикистонро мебояд рушди устувори комплекси агросаноатиро дар баробари чолишҳои муосир, аз ҷумла тағйирёбии иқлим, норасоии захираҳои об, афзоиши талабот ба маҳсулоти озуқаворӣ ва рақобати бозорҳои ҷаҳонӣ таъмин намояд.

ХУЛОСА

Дар маҷмӯъ, татбиқи технологияҳои рақамии муосир дар комплекси агросаноатӣ ба рушди устувори соҳа, баланд гардидани рақобатпазирӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ мусоидат мекунад. Истифодаи чунин технологияҳо имкон медиҳад, ки истеҳсолоти агросаноатӣ ба талаботи замони муосир мутобиқ гардонида шавад. Ҳамин тариқ, рақамикунонии комплекси агросаноатӣ ҳамчун омили асосии рушди инноватсионии корхонаҳо ва яке аз воситаҳои муҳими баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва самаранокии фаъолияти онҳо ба ҳисоб меравад; ҳамгироии технологияҳои рақамӣ ба истифодаи оқилонаи захираҳо, оптимизатсияи равандҳои истеҳсолӣ, беҳтар намудани сифати маҳсулот ва беҳтар шудани ҳамкориҳо миёни субъектҳои кишоварзӣ мусоидат менамояд.

Аз таҳлилҳои дар боло овардашуда бармеояд, ки рақамикунонӣ дар комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло дар марҳилаи ибтидоии рушд қарор дошта, сатҳи ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар соҳа ҳанӯз маҳдуд буда, асосан ба истифодаи унсурҳои алоҳидаи технологияҳои иттилоотӣ маҳдуд мегардад. Ба рушди босуръати ин раванд як қатор омилҳо, аз ҷумла норасоии инфрасохтори рақамӣ, сатҳи пасти омодагии кадрҳои тахассусӣ ва дар сатҳи зарурӣ ҷорӣ набудани сармоягузориҳо, таъсири манфӣ мерасонанд. Бо вуҷуди ин, барои рушди минбаъдаи рақамикунонӣ дар комплекси агросаноатӣ заминаҳои мусоид мавҷуд буда, татбиқи сиёсати мақсадноки давлатӣ, ҷалби сармоягузориҳо, рушди инфрасохтори рақамӣ ва баланд бардоштани сатҳи саводнокии рақамии мутахассисон метавонад ба суръатбахшии ин раванд мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. The Global Innovation Index 2025 [манбаи электронӣ]. – URL: https://portulansinstitute.org/wp-content/uploads/2025/09/global-innovation-index-2025-en-2.pdf (санаи дархост: 16.04.2026).

2. Wachal R. Humanities and computers: A personal view // The North American Review. – 1971. – Vol. 256 (1). – P. 30–33.

3. Барномаи рақамикунонии соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2025–2029 аз 29 майи соли 2025, № 334.

4. Керимов Т.Х. Цифровизация общества: модуляция, время, субъективация // Известия Уральского федерального университета. Серия 3. Общественные науки. – 2019. – Т. 14, № 3/191.

5. Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2040 аз 30 декабри соли 2019, № 642.

6. Международный опыт развития цифровизации в АПК: государственная поддержка, регулирование, практика [манбаи электронӣ]. - URL: https://eec.eaeunion.org (санаи дархост: 15.04.2026). – С. 8–9.

7. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2024 «Оид ба рушди самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ».

8. Соленая О.А., Яковлева А.А. Проблема представления термина «цифровизация»: отечественный и зарубежный опыт [манбаи электронӣ]. - URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/129085/1/978-5-7186-2166-2_2023-49.pdf (санаи дархост: 04.05.2026). – С. 291.

9. Хоҷазода Д.Қ., Наимов Д.М. Омӯзиши таҷрибаи хориҷии равандҳои инноватсионӣ дар комплекси агросаноатӣ // Паёми «Кишоварз»-и ДДАТ ба номи Шириншоҳ Шоҳтемур. – Душанбе, 2024. – № 4 (105). – С. 187–192.

10. Цифровизация АПК России: проблемы и предлагаемые решения [манбаи электронӣ]. - URL: https://yakovpartners.ru/publications/digitalizing-russia-s-agricultural-sector-challenges-and-solutions/ (санаи дархост: 02.04.2026).

УДК: 338.48

АРЗЁБИИ ДАРАҶАИ МУВОФИҚ БУДАНИ ҲУДУД БАРОИ РУШДИ ЭКОТУРИЗМ

Одинаев Саидвалӣ Валиевич
Муаллими калони кафедраи география ва методикаи таълимии он Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Рашт

Дар мақола ҷанбаҳои арзёбии дараҷаи мувофиқ будани ҳудуд барои рушди сайёҳӣ омӯхта шуда доир ба зарурат, моҳият ва рушди экотуризм андешаҳои олимону тадқиқотчиёни ватанию хориҷӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Ҷиҳати муайянсозии моҳият ва мафҳуми рушди экотуризм, алоқамандӣ ва вобастагии байни унсурҳои таркибӣ ва нақши онҳо дар рушди сайёҳӣ дода шуд. Ҳамзамон ҷиҳати таҳлилҳои минбаъдаи рушди экотуризм ва таснифоти онҳо пешниҳодкардашуда сохтори арзёбии мувофиқ будани рушди сайёҳӣ дар ҳудуди парваришгоҳи Камароби ноҳияи Рашт оварда шудааст. Дар мақола бо мақсади арзёбии рушди экотуризм дар ҳудуди парваришгоҳи Камароб фаъолияти иқтисодӣ ба роҳ монда нашудааст, аз ҷумла тадбирҳои мақсадноки туристӣ анҷом наёфтаанд, объектҳое вуҷуд доранд, ки даромади калони молиявӣ оранд.

Калидвожаҳо: омилҳои беруна, туристи хориҷӣ, рекреатсионӣ, туризми фаъол, инфрасохтори истеҳсолӣ, захираҳои туристӣ.

ОЦЕНКА УРОВНЯ СООТВЕТСТВИЯ ТЕРРИТОРИИ РАЗВИТИЯ ЭКОТУРИЗМА

Одинаев Саидвали Валиевич
старщий преподаватель кафедрой методика преподавание географии Таджикского педагогического института в Раштского районе. Республика Таджикистан, Рашт

В статье изучены аспекты оценки степени пригодности территории для развития туризма, а также на основе анализа необходимости, сущности и развития экотуризма рассмотрены взгляды отечественных и зарубежных учёных и исследователей. С целью определения сущности и содержания развития экотуризма раскрыты взаимосвязи и зависимости между его структурными элементами и показана их роль в развитии городского туризма. Одновременно для проведения дальнейшего анализа развития экотуризма и его классификации представлена структура оценки пригодности территории для развития туризма на примере Камаробского питомника Раштского района. В статье отмечается, что с целью оценки развития экотуризма на территории Камаробского питомника хозяйственная деятельность не налажена, в том числе не реализованы целенаправленные туристские мероприятия, несмотря на наличие объектов, способных приносить значительный финансовый доход.

Ключевые слова: внешние факторы, иностранный турист, рекреация, активный туризм, производственная инфраструктура, туристические ресурсы.

ASSESSMENT OF THE LEVEL OF TERRITORIAL SUITABILITY FOR ECOTOURISM DEVELOPMENT

Odinaev Saidvali Valievich
Hid of thedeptiment of geography,Tagik pedagogical pstitute of in Rasht district Republic of Tajikistan, Rasht

The article examines the aspects of assessing the degree of territorial suitability for tourism development and analyzes the necessity, essence, and development of ecotourism based on the views of domestic and foreign scholars and researchers. In order to determine the essence and concept of ecotourism development, the interrelations and interdependence among the structural elements and their roles in the development of urban tourism are identified. At the same time, for further analysis of ecotourism development and its proposed classifications, a framework for assessing the suitability of tourism development within the territory of the Kamarob Nature Reserve in Rasht District is presented. The article notes that within the territory of the Kamarob Nature Reserve, economic activities aimed at ecotourism development have not been established.

Keywords: reserve territory, ecotourism development, environmental factors, economic development, Kamarob reserve, tourism activity.

МУҚАДДИМА

Маълум аст, ки унсури муҳими мувофиқ будани минтақа барои рушди бомуваффақияти тиҷорати туристӣ, ки хусусияти рушди туристӣ дар ҷомеаи маҳаллиро муайян мекунад. Инчунин заминаи ибтидоии истеҳсоли маҳсулоти туристӣ ҳангоми ба нақша гирифтани самтҳои афзалиятноки сиёсати маблағгузорӣ дар минтақа мебошад. Онҳо шартан ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд - табиӣ ва антропогенӣ. Сарватҳои табиӣ аз табиат ва олами растаниёту ҳайвоноти он иборатанд [1, с. 23].

Ба захираҳои антропогенӣ инҳо дохил мешаванд: мероси фарҳангии маҳаллӣ ва ҳаёти ҷомеа, ҷойҳои тамошобоби туристӣ, таърихи ҳаёти маҳалҳои аҳолинишин, инфрасохтори туристӣ, санъати ҳунармандӣ, ҳодисаю идҳои нотакрор, расму оини миллӣ ва ғайра. Рушди самараноки туризм мавҷудияти ҳарду гурӯҳи захираҳоро талаб мекунад. Агар ба арзёбии иқтидори сайёҳии минтақа аз ин нуқтаи назар муносибат кунем, пас минтақаи муҳофизати Камароб аз ҷойҳои ҷолиби диққати худ хеле бой аст. Барои рушди босамари экотуризм аз ин захираҳо маҳсулоти туристӣ офаридан лозим аст, ки муносибати дақиқи илмиро талаб карда, боиси сарбории муҳити табиӣ ва вайрон кардани тарзи ҳаёти фарҳангӣ ва анъанавии аҳолии маҳаллӣ нашавад [2, с. 68].

Аз ин лиҳоз, ташкили чорабиниҳои туристӣ ва рекреатсионӣ дар ҳудуди парваришгоҳи Камароб омӯхтани ҳамаҷонибаи захираҳои он, баҳодиҳии пурраи иқтидори туристӣ, ғунҷоиши онҳо, сарбории иҷозатдодашуда, муайян намудани хусусиятҳои минтақавӣ ва дурнамои истифодаи онро тақозо менамояд. Солҳои охир як самти нави рушди иқтисодӣ дар асоси туризм ё TED дар бисёр кишварҳо маъруфияти зиёд пайдо кардааст.

МЕТОДОЛОГИЯ

Рушди TED ин равиши захиравӣ ба рушди иқтисодии ҷомеа дар асоси истифодаи захираҳои туристӣ мебошад. Талаби ҳатмӣ дар ин маврид зарурати ба инобат гирифтани манфиатҳои ҳам ҷомеа ва ҳам соҳибкорон мебошад. Ин амсилаи рушди иҷтимоию иқтисодиро метавон ҳамчун секунҷа муаррифӣ кард, ки се унсури ба ҳам алоқамандро дар захираҳои туристӣ, рушди ҷомеа ва рушди соҳибкорӣ дар бар мегирад (Расми 1) [3, с. 123].

Расми 1. Амсилаи рушди иҷтимоию иқтисодии экотуризм дар ҳудуди парваришгоҳи Камароб

Иқтидори захираҳои табииро мо дар боло баррасӣ кардем. Бо назардошти он ва инчунин дар асоси як қатор нишондиҳандаҳо ва иқтидорҳо мо кӯшиш мекунем, ки имкониятҳои рушди экотуризмро дар ҳудуди парваришгоҳи Камароб арзёбӣ кунем, чунки мавзеҳои рекреатсионӣ бисёр ҳастанд. Нишондиҳандаҳо: 1. Дастрасии нақлиёт; 2. Таъминот бо бахши хизматрасонӣ. Иқтидорҳо: 1. Криминогенӣ, аз ҷумла коррупсия; 2. Ҳудуди идоракунӣ (кадрӣ); 3. Экотуристӣ; 4. Инфрасохтор; 5. Навоварона; 6. Институтсионалӣ; 7. Молиявӣ; 8. Истеҳсолот; 9. Истеъмолӣ; 10. Меҳнатӣ.

Дар баробари ин муайян кардани мувофиқ будани ҳудуд барои туризми экологӣ бо ин ё он тарз аз тарафи мо пай дар пай, вобаста ба хусусияти кор, бо тақсимоти давра ба давра ба амал бароварда шуд. Марҳилаи аввал - ин тайёрӣ буда, ба худ ҷамъоварӣ ва омӯзиши маводи захиравӣ, маълумотӣ, оморӣ, аэрокайҳонӣ ва картографиро дар бар мегирад, ки шароити табиӣ-географӣ, геоэкологӣ ва хусусиятҳои минтақаи муҳофизатшаванда ва ҳудуди атрофро тавсиф мекунанд. Марҳилаи дуюм муайян кардани номгӯи нишондиҳандаҳоеро дар бар мегирад, ки мутобиқати ҳудудро барои амалисозии фаъолияти экотуризм тавсиф мекунанд. Марҳилаи сеюм тадбирҳои муайян кардани коэффитсиентҳои муқаррарнашудаи муҳими нишондиҳандаҳоро дар бар мегирад. Ин соддатарин роҳи ташхис бо натиҷаи хуби таҳлили коршиносон мебошад.

Марҳилаи чорум: дар ин марҳила қитъаҳои меъёри парваришгоҳ, инчунин ҷойҳои ҷолибтарин барои туризми экологии парваришгоҳ муайян карда шуданд, ки барои онҳо маводи бойгонӣ, оморӣ, илмӣ, инчунин маводи муассисаҳои экологӣ истифода шудаанд. Марҳилаи панҷум: дар ин марҳила харитаҳои топографии миқёси 1:100000 - 1:200000 истифода мешуданд. Марҳилаи шашум: дар ин ҷо сарҳадҳои сохти табиию иқтисодии парваришгоҳ нишон дода, дараҷаи мувофиқ будани ландшафт ва минтақаҳои мушаххас барои экотуризм ва татбиқи фаъолияти экотуризм баҳо дода шуд (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Сохти чорабиниҳо оид ба арзёбии мувофиқати ҳудуди парваришгоҳ барои экотуризм

Марҳила	Номи рӯйдодҳо
1	Корҳои омодагӣ
2	Муайян намудани номгӯи нишондиҳандаҳое, ки мувофиқати ҳудудро барои туризми экологӣ тавсиф мекунанд
3	Муайян намудани меъёрҳои парваришгоҳ, инчунин ҷойҳои ҷолибтарини парваришгоҳ, ки бо ҳудуди мусоиди сайёҳии экологӣ хосанд
4	Муайян кардани ҳар як нишондиҳандаи коэффисиентҳои вазнҳои ғайримуқаррарӣ ва муқарраршуда (муҳимият)
5	Ташкили харитаи ландшафти парваришгоҳ барои гузарондани чорабиниҳо
6	Тақсимоти ҳудуди сохти табиию хоҷагии парваришгоҳ ба минтақаҳои ҳисобшуда аз рӯи дараҷаи мувофиқ будани онҳо барои туризми экологӣ

Баъд аз ин, ба ҳар як гурӯҳи интихобшуда хол дода шуд, ки мувофиқати онро дар доираи аз 2 то 10 балл тавсиф мекунад [4, с. 235].

НАТИҶАҲО

Дастрасии нақлиёт аз ҷониби туристҳо ҳамчун яке аз муҳимтарин соҳа дар экотуризм қайд карда мешавад. Ҳарчанд фурудгоҳи Душанбе мақоми байналмилалӣ дорад ва туристони хориҷӣ имкон доранд, ки озодона ба Душанбе бираванд, аммо қисми зиёди роҳе, ки ба парваришгоҳи Камароб мебарад, ба меъёрҳои мавҷуда ҷавобгӯ нест. Ақибмонии назарраси онҳо аз ҷиҳати истироҳат ва хизматрасонӣ оид ба рушди туризми экологӣ дар минтақа таъсири боздоранда дорад. Аз рӯи вақти сарфшуда, барои омадурафт мо панҷ дараҷаи мувофиқ будани минтақаро барои экотуризм муайян кардем (Ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Муносиб будани ҳудуд барои экотуризм аз нигоҳи дастрасии нақлиёт (вақти дар сафар сарфшуда)

Дараҷаи муносиб	Вақти сарфшуда барои сафар	Балл
Муносиб	3,5 - 4,0 соат	10
Муносиби маҳдуд	4,0 - 4,5 соат	8
Муносиби миёна	4,5 - 5,0 соат	6
Қисман номуносиб	5,0 - 5,5 соат	4

Номуносиб	Зиёда аз 5,5 соат	2

Ҳудуди парваришгоҳ аз рӯи хатари халалдор шудани ҳаракати нақлиёт ба се гурӯҳ тақсим карда шуд: 1) барои туризми экологӣ номувофиқ; 2) барои туризми экологӣ қисман мувофиқ; 3) барои туризми экологӣ мувофиқ (Ҷадвали 3).

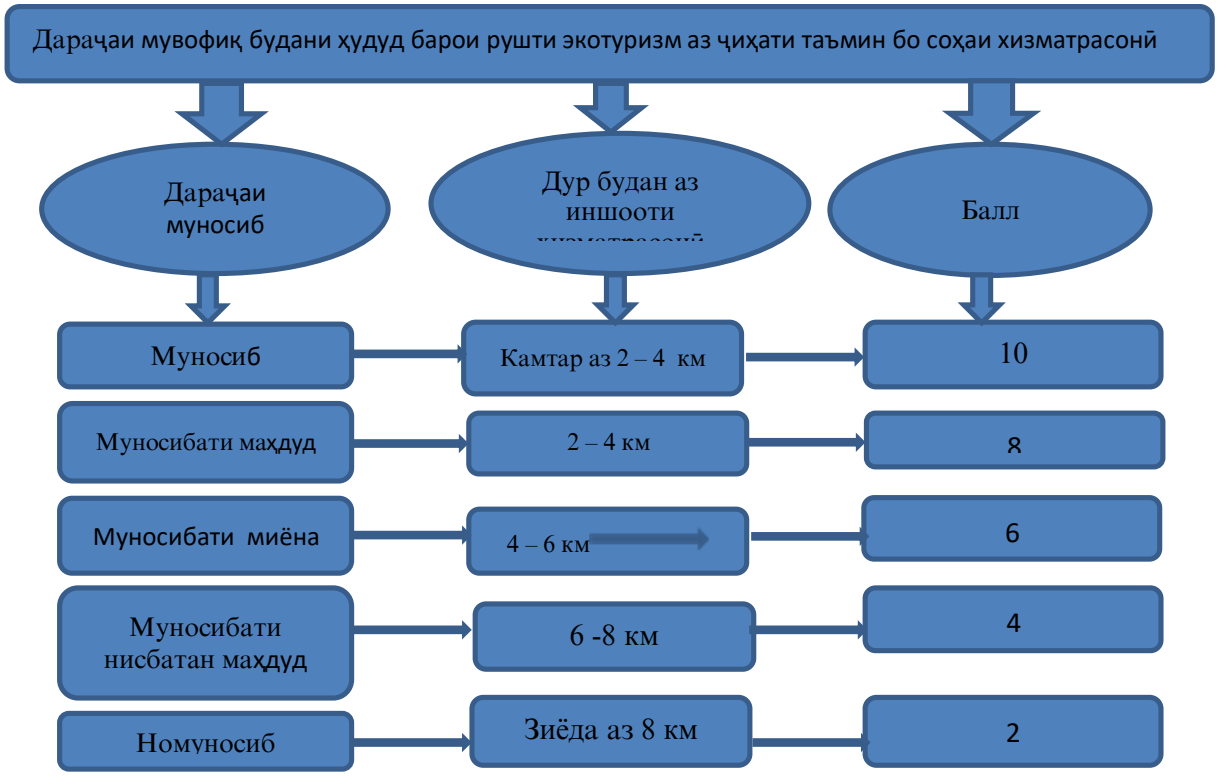
Ҷадвали 3. Дараҷаи мувофиқ будани ҳудуди парваришгоҳи Камароб барои туризми экологӣ аз ҷиҳати дастрасии нақлиёт (хатари вайрон шудани ҷадвал)

Дараҷаи муносиб	Хавфи вайроншавии ҷадвал	Балл
Хеле мувофиқ	Начандон муҳим	10
Муносиби миёна	Муҳим	6
Номуносиб	Хеле муҳим	2

Таъмини бахши хизматрасонӣ: дараҷаи таъмини минтақаи экотуризм бо соҳаи хизматрасонӣ ба рушди туризм таъсири калон мерасонад. Дар асоси чунин нишондодҳо, аз қабили дур будани объектҳои экологии парваришгоҳ аз бозорҳои маҳаллӣ, ҷойгиршавии нуқтаҳои савдо, фурӯши маҳсулоти хӯрокворӣ, нуқтаҳои рекреатсионӣ, фурӯши тӯҳфаҳои хотиравӣ ва ғайра мо ҳудуди парваришгоҳро ба панҷ гурӯҳ тақсим кардем (Ҷадвали 4 ва Расми 2).

Ҷадвали 4. Дараҷаи мувофиқ будани ҳудуд барои рушди экотуризм аз ҷиҳати таъмин бо соҳаи хизматрасонӣ

Дараҷаи муносиб	Дур будан аз иншооти хизматрасонӣ	Балл
Муносиб	Камтар аз 2 км	10
Муносибати маҳдуд	2 — 4 км	8
Муносибати миёна	4 — 6 км	6
Муносибати нисбатан маҳдуд	6 — 8 км	4
Номуносиб	Зиёда аз 8 км	2

Расми 2. Дараҷаи мувофиқ будани ҳудуд барои рушди экотуризм аз ҷиҳати таъмин бо соҳаи хизматрасонӣ

Сарчашма: [5, с. 85].

МУҲОКИМА

Иқтидорҳо: омилҳое ҳастанд, ки ба рушди туризм таъсир мерасонанд. Ҷиноятқорӣ, аз ҷумла коррупсия, яке аз омилҳое мебошад, ки ба рушди туристӣ таъсири манфӣ мерасонад. Маълум аст, ки ҷиноятҳои зидди шахс бештар дар ҷойҳое содир карда мешаванд, ки қурбониёни эҳтимолӣ, ҷиноятқорон ва муҳити мусоид барои ҷиноят дар як вақт вуҷуд доранд. Дар ин ҳолат мисол туристон ва минтақаҳои сайёҳии онҳоро дидан мумкин аст [6, с. 156].

Дар баробари ин бояд қайд кард, ки ҳудуди парваришгоҳи Камароб дар минтақаи дурдаст ва дастнорас ҷойгир буда, дар он ҷо то ҳол ягон фаъолияти иқтисодӣ ба роҳ монда нашудааст, аз ҷумла тадбирҳои мақсадноки туристӣ анҷом наёфтаанд; объектҳое вуҷуд доранд, ки даромади калони молиявӣ оранд. Аз ин рӯ, дар ин ҷо

(тибқи маълумоти ШКД-и ноҳияи Рашт барои солҳои 2022–2024) ҳолатҳои ҷинояти вазнин ба қайд гирифта нашудааст [7, с. 8].

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, арзёбии дараҷаи мувофиқ будани ҳудуди парваришгоҳи Камароб барои рушди экотуризм нишон медиҳад, ки ин минтақа дорои захираҳои бойи табиӣ ва антропогенӣ буда, имкониятҳои назаррас барои рушди туризми экологӣ дорад. Аммо дастрасии нақлиёт ва таъмини бахши хизматрасонӣ ҳамчун омилҳои бозоранда баромад мекунанд. Аҳамияти ҷамъиятии туризм дар рушди ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамбастагӣ, шарикӣ, хайрхоҳии мутақобилаи ширкаткунандагони сафари туристӣ, поквичдонӣ, ҳисси масъулиятшиносӣ ва низом, муносибати дуруст нисбати табиат ва аҳолии маҳал инъикос мегардад. Барои рушди босамари экотуризм дар ҳудуди парваришгоҳи Камароб таҳия намудани маҳсулоти туристӣ дар асоси муносибати дақиқи илмӣ ва ба роҳ мондани фаъолияти мақсадноки туристӣ зарур мебошад.

АДАБИЁТ

1. Раҳимӣ Ф., Саидов М.С. ва дигарон. Дараи Камароб. – Душанбе: Дониш, 2020. – 230 с.
2. Бобохоҷаев С.М. Геология ва гидрогеология. – Душанбе: Маориф, 1996. – 320 с.
3. Муҳаббатов Х.М., Аброров Ҳ.А. Табиат ва сарватҳои табиии минтақаи Рашт. – Душанбе: Дониш, 2021. – 238 с.
4. Александрова А.Ю. Международный туризм: Учебник. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 380 с.
5. Бабкин А.В. Специальные виды туризма: Учебное пособие. – М.: Советский спорт, 2008. – 345 с.
6. Биржаков М.Б. Введение в туризм. – СПб.: Герда, 2010. – 340 с.
7. Биржаков М.Б., Новикова О.А. Исторические предпосылки этнографического туризма // Туристические фирмы. – 2002. – № 28. – С. 8.
8. Муҳабатов Х., Раҳмонов Ш. Географияи аҳолӣ. – Душанбе, 2013.
9. Муртазаев У.И., Саидов Х. Экономическая и социальная география мира: учебник для вузов. – Душанбе: Ирфон, 2003.
10. Сайти интернет: www.geografiya.ru.

УДК: 338.22

НАҚШИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ

Раҳимов Шодмон Шодибегович
докторанти Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.
Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақолаи мазкур нақши соҳибкории хурду миёна дар таъмини амнияти иқтисодии давлат мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф аҳамияти соҳибкории хурду миёнаро ҳамчун яке аз бахшҳои муҳими иқтисоди миллӣ арзёбӣ намуда, таъсири онро ба рушди иқтисодӣ, ташкили ҷойҳои нави корӣ, баланд бардоштани сатҳи даромади аҳолӣ ва таъмини суботи молиявии давлат нишон медиҳад. Дар мақола махсусан таваҷҷуҳ ба миқдори субъектҳои соҳибкорӣ, ҳаҷми даромади умумии онҳо ва саҳми пардохтҳои андозӣ дар ғанигардонии буҷети давлатӣ равона гардидааст. Дар раванди таҳияи мақола усулҳои таҳлилӣ, муқоисавӣ ва оморӣ истифода гардида, нишондиҳандаҳои асосии рушди соҳибкории хурду миёна мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки рушди устувори соҳибкории хурду миёна метавонад яке аз воситаҳои муҳими таҳкими амнияти иқтисодӣ, зиёд намудани иқтидори молиявии давлат ва таъмин намудани рушди устувори иқтисоди миллӣ гардад.

Калидвожаҳо: соҳибкории хурду миёна, амнияти иқтисодӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ, ММД, даромади умумӣ, андоз, буҷети давлатӣ, рушди иқтисодӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, суботи молиявӣ, иқтисоди миллӣ.

РОЛЬ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Рахимов Шодмон Шодибегович
докторант Института экономики и демографии Национальной академии наук Республики Таджикистан.
Республика Таджикистан, Душанбе

В данной статье анализируется и обсуждается роль малого и среднего бизнеса в обеспечении экономической безопасности государства. Автор оценивает значение малого и среднего бизнеса как одного из важнейших секторов национальной экономики и показывает его влияние на экономическое развитие, создание новых рабочих мест, повышение уровня доходов населения и обеспечение финансовой стабильности государства. Особое внимание в статье уделяется численности хозяйствующих субъектов, объёму их совокупного дохода и вкладу налоговых поступлений в обогащение государственного бюджета. В процессе подготовки статьи использовались аналитические, сравнительные и статистические методы, а также были изучены основные показатели развития малого и среднего бизнеса. Результаты исследования показывают, что устойчивое развитие малого и среднего бизнеса, может быть, одним из важных средств укрепления экономической безопасности, повышения финансового потенциала государства и обеспечения устойчивого развития национальной экономики.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, экономическая безопасность, крестьянские хозяйства, ВВП, совокупный доход, налоги, государственный бюджет, экономическое развитие, предпринимательская деятельность, финансовая стабильность, национальная экономика.

THE ROLE OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN ENSURING ECONOMIC SECURITY

Rakhimov Shodmon Shodibegovich
Doctoral Student, Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article analyzes and discusses the role of small and medium-sized businesses in ensuring the economic security of the state. The author assesses the importance of small and medium-sized businesses as one of the most important sectors of the national economy and demonstrates their impact on economic development, job creation, increased income, and the state's financial stability. Particular attention is paid to the number of business entities, their total income, and the contribution of tax revenues to the state budget. In preparing this article, analytical, comparative, and statistical methods were used, and key indicators of small and medium-sized business development were studied. The results of the study demonstrate that the sustainable development of small and medium-sized businesses can be an important means of strengthening economic security, increasing the state's financial potential, and ensuring sustainable development of the national economy.

Keywords: small and medium-sized businesses, economic security, farms, GDP, total income, taxes, state budget, economic development, entrepreneurship, financial stability, national economy.

МУҚАДДИМА

Дар шароити муосири рушди иқтисоди миллӣ нақш ва аҳамияти соҳибкории хурду миёна дар таъмини рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар бештар гардидааст. Соҳибкории хурд дар қонеъ намудани талаботи аҳолӣ ба молу хизматрасонӣ, таъмини шуғли аҳолӣ, афзоиши маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД), рушди истеҳсолоти ватанӣ ва коҳиш додани вобастагӣ аз воридот мавқеи муҳим дорад. Бо дарназардошти равандҳои ҷаҳонии иқтисодӣ, болоравии нархи молҳои воридотӣ ва зарурати таҳкими истеҳсолоти миллӣ, барои рушди соҳибкории

хурду миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имкониятҳои нав ба вуҷуд омадаанд. Аз ҷумла, дар бозори дохилӣ барои истеҳсоли маҳсулоти ватанӣ, рушди соҳаи хизматрасонӣ, коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва таъсиси корхонаҳои хурди саноатӣ шароити мусоид фароҳам гардидааст. Бо вуҷуди ин, рушди соҳибкории хурд ҳанӯз ҳам бо як қатор мушкилот, аз ҷумла маҳдудияти дастрасӣ ба сармоя, фоизҳои баланди қарзҳо, норасоии технологияҳои муосир ва рақобати бозорӣ рӯ ба рӯ мебошад.

Афзалияти асосии соҳибкории хурду миёна дар рушди иқтисоди миллӣ ва коҳиши вобастагӣ аз воридот дар он зоҳир мегардад, ки субъектҳои мазкур метавонанд зуд ба талаботи бозор мутобиқ шаванд, намудҳои нави маҳсулотро азхуд намоянд ва сифати молу хизматрасониҳоро беҳтар гардонанд. Ҳамчунин, субъектҳои соҳибкории мазкур нисбат ба субъектҳои соҳибкории бузург дорои ҳаҷми камтари сармоя, шумораи маҳдуди кормандон ва хароҷоти нисбатан кам буда, ба тағйирёбии шароити иқтисодӣ чандиртар муносибат мекунанд. Бо мақсади тақвияти фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ ва ҳавасмандгардонии онҳо, дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 оварда шудааст, ки «...сатҳи нокифояи рушди бахши воқеии иқтисодиёт барои Тоҷикистон касб намудани мақом дар раддабандии рақобатпазирии ҷаҳонӣ ҳатто дар дараҷаи гузариш аз рақобат дар асоси захираҳо ба рақобат дар асоси маҳсулнокӣ имкон намедиҳад» [10]. Ҳамзамон, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» қайд гардидааст, ки соҳибкорӣ ин «...фаъолияти мустақили ба таваккал амалишавандаи шахсони бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайди давлатӣ гирифташудае, ки барои ба даст овардани фоида аз истифодаи молу мулк, истеҳсол, фурӯши мол (иҷрои кор ё хизматрасонӣ) равона шудааст» [5].

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар раванди таҳияи мақола усулҳои таҳлилӣ, муқоисавӣ ва оморӣ истифода гардида, нишондиҳандаҳои асосии рушди соҳибкории хурду миёна мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Заминаи иттилоотии таҳқиқотро санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ», Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030), маълумоти омории расмӣ (Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳисоботи Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон) ва асарҳои олимони ватанию хориҷӣ ташкил медиҳанд. Тибқи ақидаи А. Рауфӣ, «...таъмини рушди индустриалии инноватсионии иқтисодиёти субъектҳои хоҷагидории соҳаҳои соҳибкории мамлакат талаб мекунад, ки иқтисодиёти соҳаҳои соҳибкории кишвар хусусияти индустриалӣ-технологӣ дошта бошад; дар марҳилаи ҳозираи баъдисотсиалистии Тоҷикистон, ки дар давраи мустаҳкам кардани иқтисодиёти бозорӣ қарор дорем, индустриякунонии инноватсионии иқтисодиёти субъектҳои хоҷагидории соҳаҳои соҳибкории мамлакат хусусиятҳои худро дорад» [8].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳибкории хурду миёна махсусан дар бахшҳои кишоварзӣ, саноати сабук, истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, савдо ва хизматрасонӣ нақши муҳим мебозад. Мафҳуми амнияти иқтисодӣ бо мафҳуми «амнияти иқтисодии миллӣ» робитаи ҳаммаъно дошта, дар заминаи ҳифзи манфиатҳои стратегии давлат ва таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ ташаккул меёбад. Дар адабиёти илмӣ то ҳол таърифи ягона ва умумии мафҳуми «амнияти иқтисодӣ» ташаккул наёфтааст. Як гурӯҳ муҳаққиқон онро дар доираи амнияти низоми иқтисодии ҷаҳонӣ баррасӣ намуда, ба масъалаҳои нобаробарии рушди иқтисодӣ, ноустувории бозорҳои ҷаҳонӣ, даврaҳои бӯҳронӣ ва таъсири онҳо ба иқтисоди кишварҳо таваҷҷуҳ медиҳанд. Гурӯҳи дигари олимон амнияти иқтисодиро ҳамчун фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди устувори иқтисоди миллии давлат маънидод мекунанд, ки дар он масъалаҳои дастрасӣ ба захираҳои моддӣ ва табиӣ, амнияти энергетикӣ, устувории сармоягузориҳои хориҷӣ ва рушди савдои хориҷӣ мавқеи муҳим доранд. Гурӯҳи сеюми муҳаққиқон амнияти иқтисодиро дар сатҳҳои поёнтар - яъне амнияти минтақа, соҳа, корхона ё ҳатто шахс - баррасӣ намуда, ба устувории фаъолияти иқтисодӣ дар ҳар як сатҳи алоҳида таваҷҷуҳ мекунанд. Тавсифи равишҳои гуногуни амнияти иқтисодиро дар ҷадвали 1 пешниҳод менамоем.

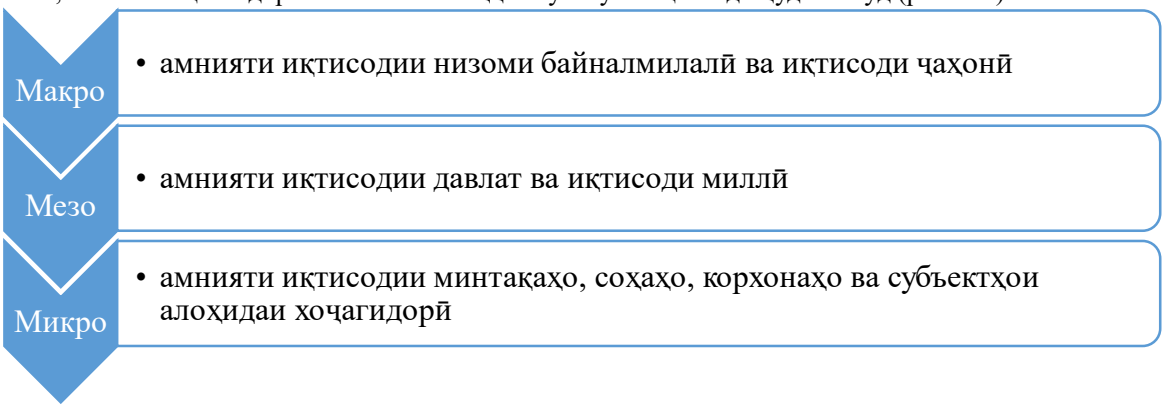
Ҷадвали 1. Тавсифи равишҳои амнияти иқтисодӣ

№	Олимон	Эзоҳ
1	**Абалкин Л.А.**	Унсурҳои асосии амнияти иқтисодӣ аз истиқлолияти иқтисодӣ, устувории низоми иқтисодӣ, қобилияти мутобиқшавӣ ба тағйироти беруна ва имконияти рушди худӣ иборат мебошанд.
2	**Бухвальд Е.М.**	Амнияти иқтисодӣ ҳамчун хусусияти сифатии низоми иқтисодӣ буда, қобилияти онро барои таъмини сатҳи зарурии зиндагии аҳолӣ, рушди устувори хоҷагии халқ ва ҳифзи манфиатҳои миллии давлат ифода мекунад.
3	**Глазьев С.Ю.**	Амнияти иқтисодӣ ҳамчун ҳолати иқтисодиёт ва иқтидори истеҳсолии ҷомеа арзёбӣ гардида, дар он давлат имконияти мустақилона таъмин намудани рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ, ҳифзи амнияти миллӣ ва нигоҳ доштани рақобатпазирии иқтисоди миллиро дар шароити рақобати ҷаҳонӣ дорад.
4	**Колосов А.В.**	Амнияти иқтисодӣ маънои нигоҳ доштани сатҳи муайяни рушди иқтисодиётро дорад, ки барои таъмини фаъолияти муътадили ҷомеа ва қонеъ гардонидани ниёзҳои асосии аҳолӣ зарур мебошад.

5	**Сенчагов В.К.**	Амнияти иқтисодӣ дар чунин вазъи иқтисодиёт ва фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ ифода меёбад, ки ҳифзи манфиатҳои миллӣ, рушди устувори давлат ва таъмини иқтидори мудофиавии онро кафолат медиҳанд.
6	**Паньков В.С.**	Амнияти иқтисодиро ҳамчун ҳолати устувори иқтисодиёт шарҳ медиҳад, ки қобилияти муқовимат ба таҳдидҳо ва омилҳои дохиливу хориҷиро дошта, аз халалдоршавии раванди такрористеҳсол, паст шудани сатҳи зиндагӣ ва пайдоиши нооромии иҷтимоӣ пешгирӣ менамояд.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [1, 2, 3, 4, 7, 9].

Аз рӯйи равишҳои дар ҷадвали 1 овардашуда маълум мегардад, ки амнияти иқтисодӣ мафҳуми бисёрҷанба буда, ҳам омилҳои дохилӣ ва ҳам берунаи рушди иқтисоди миллиро дар бар мегирад ва ҳадафи асосии он таъмини устувории иҷтимоию иқтисодии давлат мебошад. Бинобар ин, тибқи таҳлили назарияҳои гуногуни илмӣ, амнияти иқтисодиро метавон ба сатҳҳои гуногуни иқтисодӣ ҷудо намуд (расми 1).

Расми 1. Таснифи амнияти иқтисодӣ вобаста ба сатҳҳои иқтисодӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

НАТИҶАҲО

Аз мазмуни расми 1 ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки амнияти иқтисодӣ ҳолати иқтисоди миллӣ буда, тавассути он рушди устувори иҷтимоию иқтисодии давлат таъмин гардида, ҳолати иқтисодиёт ва қобилияти муқовимат ба таъсири омилҳои манфии дохилӣ ва хориҷӣ муайян карда мешавад. Ҳамзамон, дар чунин шароит рақобатпазирии иқтисоди миллӣ нигоҳ дошта шуда, манфиатҳои стратегии давлат дар сатҳи байналмилалӣ ҳифз карда мешаванд. Рушди соҳибкорӣ муҳити рақобатпазирро дар бозор ташаккул медиҳад; мавҷудияти рақобат байни истеҳсолкунандагон ва хизматрасонҳо ба беҳтар гардидани сифати маҳсулот, паст шудани нарх ва васеъ гардидани интихоби молу хизматрасонӣ мусоидат мекунад. Ҳамзамон, соҳибкории хурду миёна манбаи муҳими воридоти андоз ба буҷети давлатӣ ба ҳисоб рафта, барои ташаккули буҷетҳои маҳаллӣ ва давлатӣ мусоидат намуда, имконияти маблағгузории соҳаҳои иҷтимоӣ ва рушди инфрасохторро фароҳам меорад. Хусусияти дигари соҳибкории хурду миёна соддагии идоракунӣ буда, дар чунин корхонаҳо сохтори идоракунӣ нисбатан хурд ва қабули қарорҳо зудтар ва самараноктар амалӣ мегардад; ҳамзамон ин субъектҳо барои татбиқи технологияҳои нав ва навовариҳо имконияти бештар доранд.

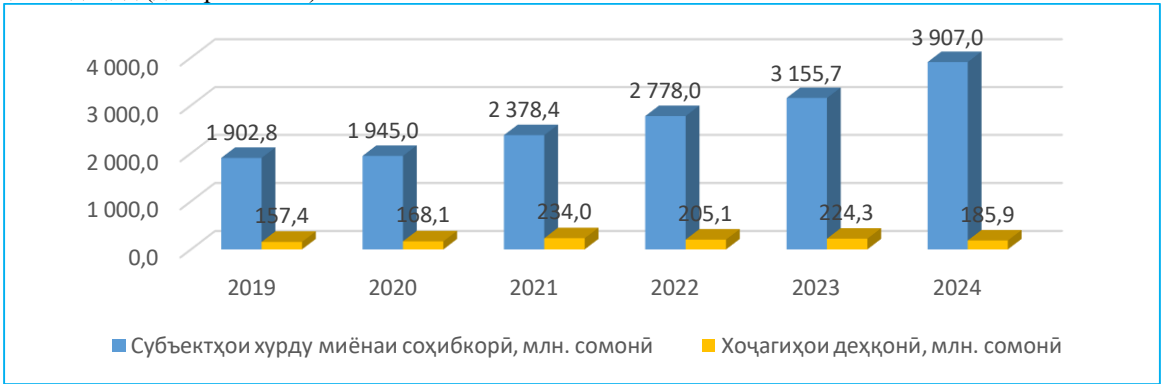
Яке аз паҳлуҳои муҳими иҷтимоии соҳибкорӣ ташаккули табақаи миёнаи ҷомеа мебошад. Бо рушди соҳибкории хурду миёна шаҳрвандон имконияти ба даст овардани даромади устувор ва беҳтар намудани сатҳи зиндагии худро пайдо мекунанд, ки ин ба баланд гардидани некӯаҳволии аҳолӣ ва таҳкими суботи иҷтимоӣ мусоидат менамояд. Инчунин, соҳибкорӣ дар паст намудани шиддати иҷтимоӣ нақши муҳим бозида, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва фароҳам овардани имкониятҳои худмашғулиятӣ сатҳи бекориро коҳиш медиҳад. Дар маҷмӯъ, соҳибкории хурду миёна яке аз омилҳои муҳими рушди устувори иҷтимоию иқтисодии давлат ва минтақаҳо ба ҳисоб рафта, рушди ин бахш ба баланд гардидани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ, ташкили ҷойҳои корӣ, рушди истеҳсолоти ватанӣ ва таҳкими амнияти иқтисоди миллӣ мусоидат менамояд (диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. Миқдори субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [6, 11].

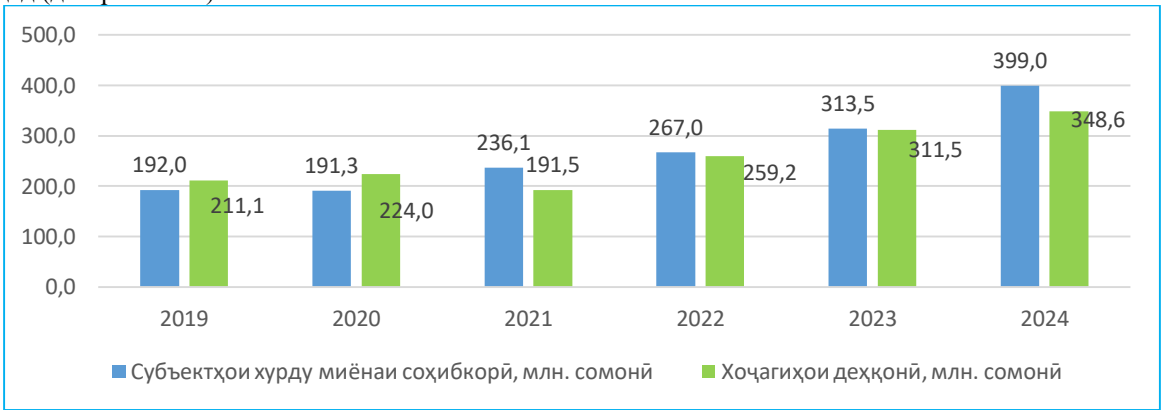
Аз маълумоти диаграммаи 1 мушоҳида мегардад, ки дар солҳои 2019–2024 шумораи субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли умумии афзоиш доштааст. Шумораи субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ дар соли 2019 ба 34 604 адад баробар буда, дар соли 2024 ба 37 225 адад расидааст, яъне тақрибан 2,6 ҳазор адад ё беш аз 7 фоиз зиёд гардидааст. Гарчанде дар солҳои 2021–2023 каме коҳишёбӣ ба назар мерасад, аммо дар соли 2024 нишондиҳанда боз афзоиш ёфтааст. Ҳамзамон, шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ дар тамоми давраи таҳлилшаванда мунтазам афзоиш ёфта, агар дар соли 2019 шумораи онҳо 155 621 ададро ташкил дода бошад, пас то соли 2024 ин нишондиҳанда ба 179 858 адад расидааст, яъне зиёда аз 24 ҳазор адад ё тақрибан 15,5 фоиз афзоиш ёфтааст. Ин ҳолат аз рушди соҳаи кишоварзӣ, тақвияти муносибатҳои бозорӣ дар деҳот ва баланд гардидани таваҷҷуҳи аҳолӣ ба фаъолияти истеҳсолии кишоварзӣ шаҳодат медиҳад (диаграммаи 2).

Диаграммаи 2. Даромади умумии субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [6, 11].

Тавре аз маълумоти диаграммаи 2 мушоҳида мегардад, дар солҳои 2019–2024 ҳаҷми даромади умумии субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ тамоюли афзоиш доранд. Даромади умумии субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ дар соли 2019 ба 1 902,8 млн сомонӣ баробар буда, дар соли 2024 ба 3 907,0 млн сомонӣ расидааст, ки афзоиши он зиёда аз ду баробар мебошад. Хусусан аз соли 2021 сар карда суръати афзоиши даромад бештар ба назар мерасад, ки ин аз васеъ гардидани ҳаҷми истеҳсолот, рушди хизматрасонӣ ва беҳтар шудани муҳити соҳибкорӣ дарак медиҳад. Даромади умумии хоҷагиҳои деҳқонӣ низ дар давраи таҳлилшаванда тамоюли мусбат дошта, агар соли 2019 ҳаҷми даромади онҳо 157,4 млн сомониро ташкил дода бошад, пас дар соли 2024 ин нишондиҳанда ба 185,9 млн сомонӣ расидааст. Таҳлили диаграмма нишон медиҳад, ки даромади субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ нисбат ба хоҷагиҳои деҳқонӣ хеле баланд буда, ин аз шаклҳои нави фаъолияти соҳибкорӣ, рушди соҳаҳои савдо ва хизматрасонӣ ва васеъ гардидани имкониятҳои бозорӣ дарак медиҳад (диаграммаи 3).

Диаграммаи 3. Воридоти андоз аз ҳисоби субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [6, 11].

Аз маълумоти омории диаграммаи 3 маълум мегардад, ки дар давраи таҳлилӣ воридоти андоз аз ҳисоби субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ дар сатҳи чумҳурӣ ҳолати афзоиш доранд. Воридоти андоз аз ҷониби субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ аз 192,0 млн сомонии соли 2019 то ба 399,0 млн сомонӣ дар соли 2024 баробар гардидааст, ки афзоиши он 2,1 маротибаро ташкил медиҳад. Дар баробари ин, воридоти андоз аз ҳисоби хоҷагиҳои деҳқонӣ низ тамоюли мусбат дошта, аз 211,1 млн сомонии соли 2019 то ба 348,6 млн сомонӣ дар соли 2024 баробар шудааст. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки дар аксари давраҳо саҳми хоҷагиҳои деҳқонӣ дар пардохти андоз аз сатҳи субъектҳои хурду миёна баландтар ё наздик ба он мебошад, ки ин аз нақши муҳими бахши кишоварзӣ дар иқтисоди миллӣ шаҳодат медиҳад. Бо вуҷуди ин, аз соли 2024 сар карда субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ пешсаф гардида, ҳаҷми бештари воридоти андозро таъмин намудаанд.

МУҲОКИМА

Дар асоси таҳлили нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти субъектҳои хоҷагидор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон мушоҳида намуд, ки солҳои охир тамоюли афзоиши шумораи субъектҳои соҳибкорӣ, ҳаҷми даромади умумӣ ва маблағҳои андозии пардохтшуда ба назар мерасад. Ин нишон медиҳад, ки фаъолияти субъектҳои хоҷагидор тадриҷан ба яке аз омилҳои муҳими рушди иқтисоди миллӣ табдил ёфта истодааст. Афзоиши шумораи субъектҳои фаъол ба рушди рақобат, зиёд гардидани истеҳсолот ва васеъ шудани бозори хизматрасонӣ мусоидат менамояд, ки ин раванд махсусан дар соҳаҳои савдо, хизматрасонӣ, кишоварзӣ ва истеҳсолоти хурд бештар ба назар мерасад. Аз нигоҳи иқтисодӣ, афзоиши воридоти андоз аҳамияти калон дорад, зеро он ба таҳкими буҷети давлатӣ, маблағгузории соҳаҳои иҷтимоӣ (маориф, тандурустӣ), рушди инфрасохтор ва татбиқи барномаҳои давлатӣ мусоидат менамояд.

Ҳамзамон, дар шароити муосири иқтисодӣ таъсири омилҳои манфии бозорӣ ба фаъолияти субъектҳои хоҷагидор бештар эҳсос мегардад. Болоравии сатҳи таваррум, афзоиши хароҷоти истеҳсолӣ, гарон шудани захираҳои молиявӣ ва коҳиш ёфтани қобилияти харидории аҳолӣ ба фаъолияти соҳибкорон таъсири ҷиддӣ расонида, метавонанд ба коҳиши ҳаҷми истеҳсолот, паст шудани даромад ва паст гардидани фаъолнокии соҳибкорӣ оварда расонанд. Дар чунин шароит масъалаи таъмини амнияти иқтисодии субъектҳои соҳибкорӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Аз ҷумла, зиёд шудани сарбории андозӣ, мавҷудияти монеаҳои маъмурӣ, хавфҳои коррупсионӣ ва паст гардидани талаботи бозор аз ҷумлаи таҳдидҳои асосӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ ба ҳисоб рафта, метавонанд барои рушди устувори соҳибкорӣ монеа эҷод намуда, ба сатҳи рақобатпазирии иқтисоди миллӣ таъсири манфӣ расонанд.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки рушди субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ яке аз омилҳои муҳими таъмини рушди устувори иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, нақши онҳо дар таъмини қисми даромади буҷети давлатӣ ва суботи молиявӣ назаррас мебошад. Ҳам субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ ва ҳам хоҷагиҳои деҳқонӣ ҳамчун манбаи муҳими даромади буҷети давлатӣ баромад намуда, дар таъмини устувории молиявии давлат ва таҳкими амнияти иқтисодӣ нақши назаррас доранд. Рушди устувори соҳибкории хурду миёна метавонад яке аз воситаҳои муҳими таҳкими амнияти иқтисодӣ, зиёд намудани иқтидори молиявии давлат ва таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ гардад.

Бинобар ин, барои таъмини рушди устувори субъектҳои соҳибкорӣ ва таҳкими амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқи сиёсати мукаммали давлатӣ, дастгирии молиявии соҳибкорон, беҳтар намудани муҳити сармоягузорӣ ва рушди ҳамкории давлату бахши хусусӣ аҳамияти калидӣ дорад. Маҳз ҳамгироии чунин чорабиниҳо метавонад барои баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ, коҳиши вобастагӣ аз воридот ва таъмини суботи дарозмуддати иҷтимоию иқтисодии кишвар замина фароҳам оварад.

АДАБИЁТ

1. Абалкин Л.А. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 10–29.

2. Бухвальд Е.М. Макросистемы экономической безопасности: факторы, критерии и показатели // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – 147 с.

3. Глазьев С.Ю. Безопасность экономическая: политическая энциклопедия. Т. 1. – М.: Мысль, 1999. – 189 с.

4. Колосов А.В. Экономическая безопасность хозяйственных систем. – М.: РАГС, 2001. – 314 с.

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ». – ш. Душанбе, 26 июли соли 2014, № 1107. – С. 4.

6. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2025. – 410 с.

7. Паньков В.С. Экономическая безопасность // Интерлинк. – 1992. – № 3. – С. 114–117.

8. Рауфӣ А. Рушди соҳибкории индустриалии инноватсионӣ дар Тоҷикистон // Иқтисодиёти Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. – Душанбе, 2024. – № 4. – С. 48–57.

9. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность России: учебное пособие. – М.: Дело, 2005. – 895 с.

10. Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – 104 с.

11. Ҳисоботи даврии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

УДК: 336

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ БОЗОРИ ПУЛУ ҚАРЗ ВА ЗАРУРИЯТИ ОН ДАР ҶОМЕА

Толибова Манҳура Қуваталиевна

Ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Бозори пулу қарз яке аз механизмҳои марказии низоми иқтисодӣ буда нақши он дар мутамарказнамоии воситаҳои пулӣ ва сафарбарсозии онҳо ба самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ ташаккул меёбад. Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявии бозорҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шудааст. Яке аз масъалаҳои асосие, ки дар мақола баррасӣ гардид, ин тафсири бозорҳои сатҳи гуногун, гурӯҳи иштирокчиён ва фаъолони ин раванд мебошад.

Калидвожаҳо: бозори пул, бозори қарз, иштирокчиёни бозори пул, рушди иқтисодӣ, миёнаравон, қарзҳои байнибонкӣ, бозори байналмилалии сармоя, унсурҳои пулӣ, амалкардҳои институтсионалӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОГО РЫНКА И ЕГО НЕОБХОДИМОСТЬ В ОБЩЕСТВЕ

Толибова Манхура Куваталиевна

Ассистент кафедры банковской деятельности Таджикский государственный финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Денежно-кредитный рынок является одним из центральных механизмов экономической системы, и его роль в концентрации денежных ресурсов и их мобилизации в приоритетных экономических направлениях особенно значима. В данной статье проанализированы теоретические аспекты финансового и нефинансового рынка, интерпретация рынков различных уровней, групп участников и акторов данного процесса.

Ключевые слова: денежный рынок, кредитный рынок, участники денежного рынка, экономическое развитие, посредники, межбанковские кредиты, международный рынок капитала, денежные элементы, институциональная практика.

THEORETICAL ASPECTS OF THE MONETARY MARKET AND ITS NECESSITY IN SOCIETY

Tolibova Manhura Quvatalievna

Assistant, Department of Banking, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The money and credit market is one of the central mechanisms of the economic system, playing a key role in concentrating monetary resources and mobilizing them toward priority economic areas. This article analyzes the theoretical aspects of financial and non-financial markets, the interpretation of multi-level markets, participant groups, and the actors of this process.

Keywords: money market, credit market, money market participants, economic development, intermediaries, interbank loans, international capital market, monetary elements, institutional practice.

МУҚАДДИМА

Дар ҷомеаи иқтисодӣ бозор механизмест, ки дар он муносибат байни харидор ва фурӯшанда барқарор гардида онҳо дар асоси имкониятҳои истеҳсолӣ ва молиявӣ ҷараёни мубодиларо таъмин месозанд. Новобаста аз он ки дар сатҳи ҳастии ҷамъият намудҳои гуногуни бозор фаъолият менамоянд, дар ҳамин замина бозори пулу қарз унсурҳои муҳимтарини бозорҳои дигар мансуб ёфта аз рӯи як қатор хусусиятҳо аз дигар бозорҳо фарқ мекунад.

Зарурияти баррасии ҷанбаҳои назариявии бозори пулу қарз аз он иборат аст, ки ин бозор метавонад дар ташаккул ва рушди дигар бозорҳо нақши калидӣ дошта бошад. Бинобар ин, дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявии бозорҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шуда, тафсири бозорҳои сатҳи гуногун, гурӯҳи иштирокчиён ва фаъолони ин раванд баррасӣ гардидааст. Ҳадафи асосии мақола таҳлили ҷанбаҳои назариявии бозори пулу қарзро бо тамоми тамоюлҳои ба он алоқаманд дар бар мегирад.

Масъалаи бозори пулу қарз дар адабиётҳои иқтисодии олимони ватанӣ ва хориҷӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Тибқи баъзе сарчашмаҳои мавҷуда, «бозори пул як низоми муносибатҳои иқтисодӣ мебошад, ки дар он пешниҳоди маблағҳоро ба мӯҳлати то як сол дар бар мегирад. Дар ҳамин замина зикр гардидааст, ки бозори пул, дар баробари бозори сармоя, қисми бозори молиявӣ мебошад» [8].

Тафсири мазкур бозори пулро дар шакли маҳдуд инъикос намудааст. Зеленская Е.Ю. таъкид мекунад, ки «ҳадафи асосии бозори пул ин кумак расонидан ба пешрафти иқтисодиёт ва ба даст овардани сатҳи умумии истеҳсолот аст, ки бо шуғли пурра ва устувории нархҳо тавсиф мешавад. Дар амал, нақши бозори пул танзими пешниҳоди пул барои устувор кардани ҳаҷми умумии истеҳсолот, шуғл ва сатҳи нархҳо мебошад» [1, с. 11].

Муҳаққиқ Махшулов С.Ҷ. дар асари худ нишон медиҳад, ки «амалкардҳои қарзӣ ва муносибатҳои қарзиро на танҳо дар сатҳи институтҳои молиявию қарзӣ балки дар соҳаҳои саноат, сохтумон, кишоварзӣ ва хизматрасонӣ низ мушоҳида намудан мумкин аст» [3, с. 118].

Дар заминаи маълумотҳои Финансы и кредит [8] тафсири бозори пул аксар вақт маҳдуд буда, бозори пулро танҳо ба пулҳои мӯҳлаташон то як сол ифода мекунад, ки аз нуқтаи назари муносибатҳои васеъ дар шароити имрӯза ин тафсир воқеан маҳдуд мебошад. Олими тоҷик Ш. Раҳимзода низ ба маврид қайд намудааст, ки «рушди фаъолияти бозори байналмилалии сармояи қарзӣ аз бозорҳои миллии сармоя шурӯъ шудааст» [6, с. 363].

МАВОДҲО ВА УСУЛҲО

Тадқиқоти мазкур ба усулҳои таҳлили назариявӣ-мантиқӣ, муқоисавӣ-таҳлилӣ ва сохторбандии низомӣ асос ёфтааст. Маводи тадқиқотро адабиётҳои иқтисодии ватанию хориҷӣ, манбаъҳои электронии Фонди байналмилалии асъор (ФБА) ва Википедия, инчунин осори муҳаққиқони иқтисодшиноси тоҷик - Мирсаидов С.А., Раҳимзода Ш. ва Махшулов С.Ҷ. ташкил медиҳанд.

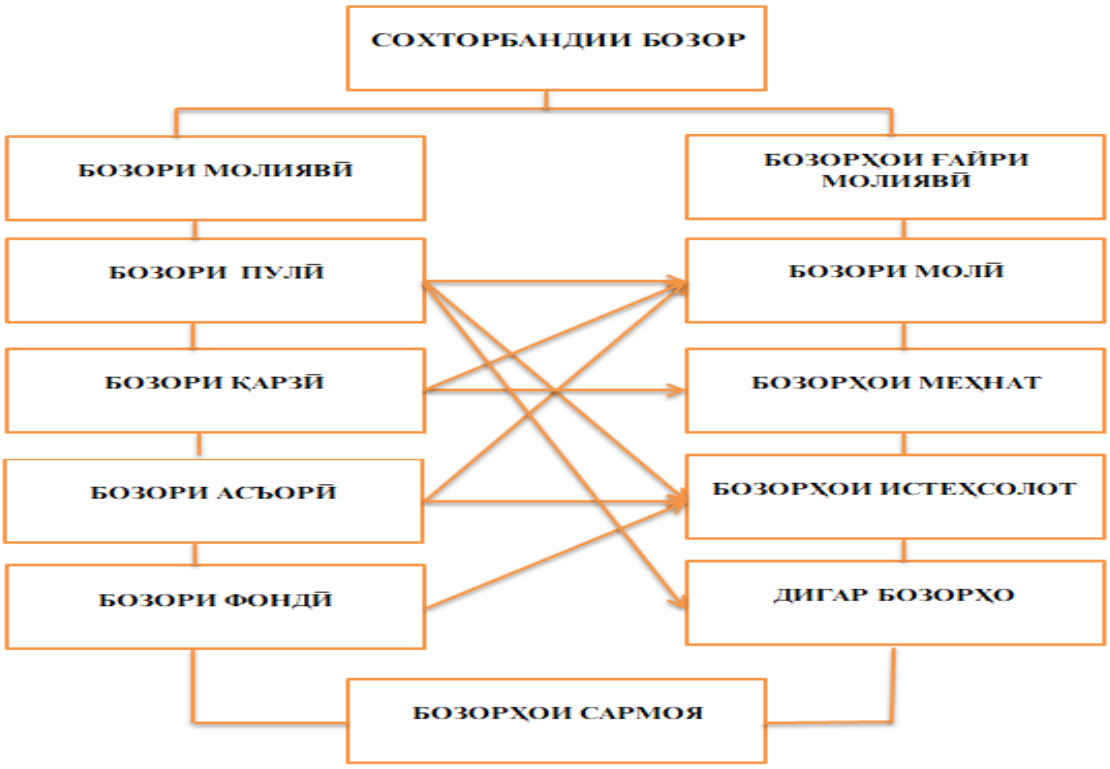
Дар раванди тадқиқот усулҳои зерин истифода шудаанд: таснифбандии бозорҳо вобаста ба хусусият ва самтҳои фарогир; таҳлили ҷузъбаҷузъии сохтори бозори пул ва зергурӯҳҳои он; арзёбии нақши иштирокчиён ва танзимкунандагони бозори пулу қарз; муқоисаи тафсирҳои гуногуни мавҷуда. Хулосаҳои тадқиқот дар асоси тарзбандии мантиқии мафҳумҳои назариявӣ ба даст оварда шудаанд.

НАТИҶАҲО

Механизмҳои ташаккулӣ ва рушди бозори пулу қарз таърихи қадима дошта баробари афзоиши муносибатҳои тиҷоратӣ ба вуҷуд омадаанд. Дар сатҳи муносибатҳои ҷамъиятӣ асосан дар ҷаҳон тамоми бозорҳоро аз нуқтаи назари маҷмӯъӣ ба ду гурӯҳи асосӣ тақсимбандӣ кардан мумкин аст (расми 1):

– Бозори пулӣ - ҳамчун унсури асосии низоми мураккаби иқтисодӣ;

– Бозори ғайрипулӣ - ки дар он тамоми бозорҳои хосияти истеҳсолидошта ва ғайриистеҳсолидошта шомил мебошанд.

Расми 1. Сохторбандии бозорҳо вобаста ба хусусият ва самтҳои фарогир

Сарчашма. Таҳияи муаллиф

Агар чанде, ки дар таҷрибаи ҷаҳонӣ намудҳои гуногуни бозор зиёд бошад ҳам, дар сатҳи фарогирӣ бозорро ба ду низоми маҷмӯи фарогир ҷудо кардан мувофиқи мақсад мебошад. Дар сатҳи институтсионалӣ бозори пулӣ яке аз қисматҳои муҳим ва асосии бозор мансуб ёфта, ба якчанд гурӯҳҳои меҳварӣ шомил мегардад.

Дар қисмати нахуст бозори пул, дар доираи он бозорҳои алоқаманд ташаккул меёбанд: бозори фондӣ ва бозори асъор. Ҳамаи инҳо тобеи бозори пулӣ буда муносибатҳои пулӣ ва дигар арзишҳоро инъикос мекунанд.

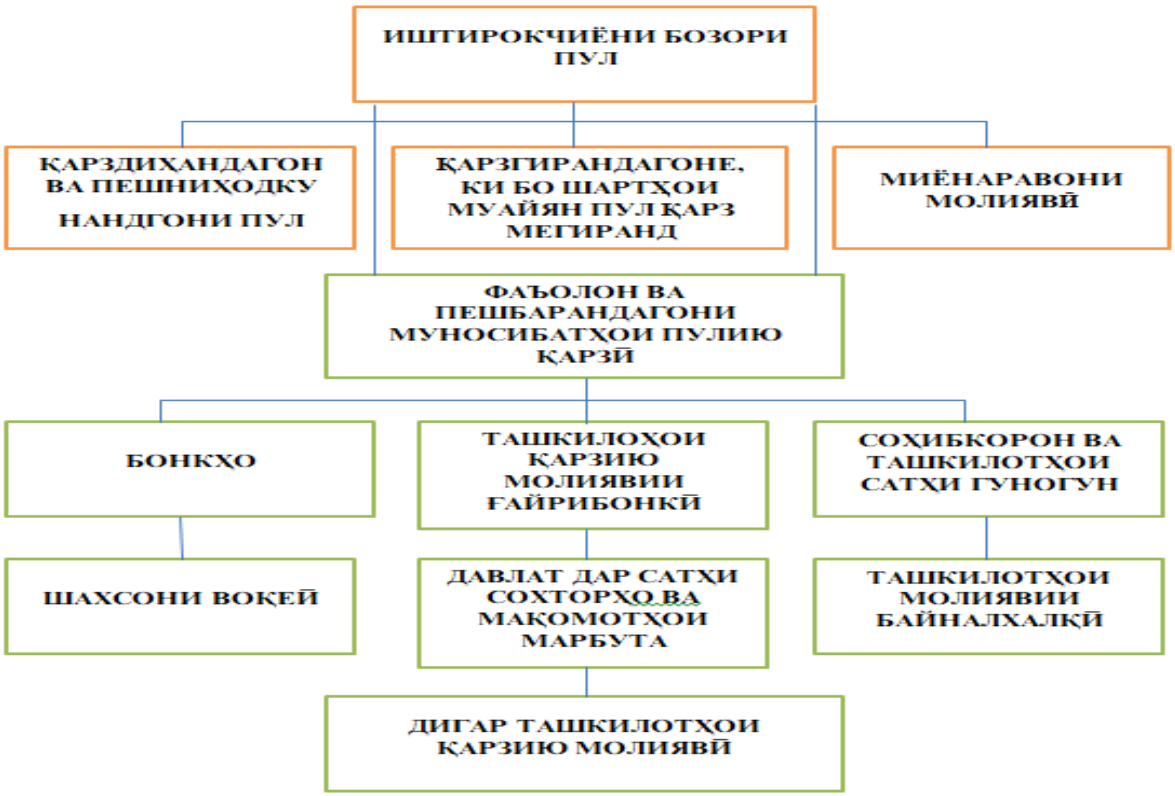
Расми 2. Гуруҳбандии бозори пул вобаста ба бозорҳои алоцаманд

Сарчашма. Таҳияи муаллиф.

Бозори коғазҳои қиматнок яке аз сохторҳои марказӣ ва муттаҳидкунандаи равандҳои муносибатҳо байни бозори пулӣ ва бозори молӣ дар ҳамбастагӣ бо равандҳои истеҳсолӣ мебошад. Бе ташаккул ва рушди бозори коғазҳои қиматнок навсозии сатҳи даромади институтҳои молиявӣ дар чанд соли оянда душвор мегардад.

Бозори маводи истеҳсолот қисми муҳими бозори ғайрипулӣ буда ташкилкунандаи асосии муносибатҳои пулӣ дар бозори пулӣ мебошад. Зеро дар шароити имрӯза асос ва пешрафти ҷараёнҳои пулӣ аз сатҳи мубодила дар истеҳсолот вобастагии зиёд дорад.

Дар ниҳоят, бозори сармоя низоми марказонидашудаи бозориест, ки дар он гурӯҳи иштирокдорон ва маҷмӯи бозорҳои сатҳ ва сохти гуногун муттаҳид карда мешаванд. Дар ин бозор ҳам ҷараёнҳои пулӣ ва ҳам ҷараёнҳои молӣ дар ҳаракат мебошанд ва онҳо вобаста ба табодули омилҳои арзишӣ раванди ташаккули бозори сармояро ба вуҷуд меоваранд.

Расми. 3. Сохтори институтсионалии иштирокчиёни бозори пулӣ ва пешбарандагони муносибатҳои пулӣ.

Сарчашма. Таҳияи муаллиф

Дар шароити имрӯза ҳадафи асосии бозори пул аз се қисми асосӣ иборат мебошад:

– таъмини рушди иқтисодиёт дар сатҳи зарурӣ тавассути таъмини субъектҳои истеҳсолӣ бо пул;

– зич намудани муносибат ба истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда, ҳамчунин фурӯшанда ва харидор, қарздиҳанда ва қарзгиранда;

– фароҳам овардани шароити созгор барои зиндагии аҳолӣ ва дигаргун намудани фазои зиндагӣ.

Инчунин, байни пешниҳоди пул, суръати гардиши пул, истеҳсолот ва сатҳи нарх робитаи мустақим вуҷуд дорад. Ин масъала аз муодилаи маъруфи мубодила бармеояд [2, с. 11]. Ташаккул ва рушди бозори пул на танҳо аз фароҳам сохтани шароит, балки аз фаъол гардонидани дигар бозорҳои тобеъ иборат мебошад.

Чархиши дурусти бозори пул ба мо имкон медиҳад, ки дар сатҳи зарурӣ рушди иқтисодиётро таъмин намоем. Барои мушаххасоти ҷараёнҳои дурусти пулу қарз ва арзёбии муносибатҳои пулӣ иштирокчиёни бозори пулро ба ду гурӯҳи асосӣ тақсимбандӣ кардем (расми 3):

– иштирокчиёни бозор: дорандагони пул ва пешниҳодкунандагони он;

– фаъолон: институтҳои молиявию қарзӣ ва танзимкунандагон.

Тибқи маълумоти ФБА, «бозорҳои пулӣ асосан ба дорандагони маблағҳо - бонкҳо, менеҷерони пул ва сармоягузорони чакана - сармоягузориҳои бехатар, моеъ ва кӯтоҳмуддат ва қарзгирандагон - бонкҳо, брокерҳо-дилерҳо, фондҳои хеҷинг ва корпоратсияҳои ғайримолиявӣ - дастрасӣ ба маблағгузории арзонро фароҳам меоранд» [7].

Қарзҳои байнибонкӣ низ хосияти иқтисодӣ дошта ҳамчун ҷузъи муҳими бозори қарзӣ дар заминаи манфиатҳои иқтисодӣ ва фаъолнокии истеҳсолкунандагон сафарбар мегарданд. Онҳо дар ҳолате ташаккул меёбанд, ки талаботҳои барзиёди субъектҳои иқтисодӣ дар як давраи муайян якбора ба қарз меафзояд. Тибқи маълумотҳо, аз ҳаҷми умумии қарзҳои пешниҳодшуда 6,8% он ба таври фосилавӣ тавассути замимабарномаҳои мобилӣ пешниҳод карда шудаанд [4, с. 182].

Бозори асъор яке аз воситаҳои мураккаби бозори пул дар сатҳи иқтисодиёти ҳар як давлат мебошад. Бозори асъор ташкилкунандаи муносибатҳои васеи бурунмарзӣ буда, дар он равобити тиҷоратӣ дар доираи истеҳсолоти гуногуни молу маҳсулот ташаккул меёбанд. Тибқи баъзе сарчашмаҳо, бозори асъор «ин низоми устувори муносибатҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва ташкилӣ, ҳуқуқӣ мебошад, ки дар иҷрои амалиётҳои муомилоти асъори хориҷӣ, ҳуҷҷатҳои пардохтӣ бо асъори хориҷӣ ва ҳаракати сармояи хориҷӣ пайдо мегардад» [5, с. 133].

МУҲОКИМА

Натиҷаҳои тадқиқот нишон медиҳанд, ки бозори пул на танҳо аз пулҳои мӯҳлати то як сол иборат мебошад, балки он аз дигар маблағҳои дар гардишбуда, ки метавонанд таъсири иқтисодию иҷтимоӣ дошта бошанд, новобаста аз мӯҳлат фаҳмида мешавад. Ин нуктаи назар тафсири мавҷударо тавсеа медиҳад ва аз нуқтаи назари муносибатҳои васеъ дар шароити имрӯза муфидтар мебошад.

Яке аз масъалаҳои асосии рушди макроиқтисодии давлат ташкили муҳити дурусти ҳамгирои байни иштирокчиёни бозори пул ва пешниҳодкунандагони хизматрасониҳои бонкӣ ба субъектҳои иқтисодӣ мебошад. Дар робита ба ин, рушди бозори пул ва бозори мол, ки инҳо аз гардиши якдигар вобастагии зиёд доранд, талаб менамояд, ки идорашавандагии ин муҳит ба таври дуруст ва зарурӣ ба роҳ монда шавад.

Ҷанбаҳои муҳими бозори пулу қарз дар татбиқи сиёсати иқтисодии давлат нақши калидӣ дошта, алоқамандии онҳо бо бозорҳои байналмилалии сармоя низ пайвастагии зиёд дорад. Дар назарияи ягонагии бозори пул равандҳои ба ҳам пайваст намудани дорандагони пулҳои озод ва шахсоне, ки бевосита ба ин пулҳо эҳтиёҷ доранд, меҳвари асосии муносибатҳоро ташкил медиҳанд.

ХУЛОСА

Таҳлили ҷанбаҳои назариявии бозори пулу қарз нишон дод, ки ин бозор яке аз муҳимтарин механизмҳои рушди макроиқтисодии давлат мебошад. Дар натиҷаи тадқиқот хулосаҳои зерин ба даст омаданд:

– бозори пулу қарз нисбат ба бозорҳои дигар нақши ягонакунандаи ҷиддӣ дорад, зеро тамоми бозорҳои тобеъ дар асоси пайвастагии бо он фаъолият мекунанд;

– тафсири маҳдудшудаи бозори пул (танҳо ба пулҳои мӯҳлати то як сол) воқеиятро дар шароити имрӯза нодурусту нопурра ифода мекунад - мафҳуми он васеътар аст;

– заминаҳои дурусти ташаккули бозори пулу қарз аз амалкардҳои институтсионалӣ ва муҳити ҳамгирои дастгирии байниякдигарии тамоми бозорҳо ва гурӯҳи иштирокчиён вобаста мебошад;

– нақши танзимкунандагон ва сиёсати пулию қарзии давлат шарти зарурии фаъолнокии самаранок ва устувории бозори пулу қарз мебошад;

– рушди бозорҳои қоғазҳои қиматнок, асъор ва байнибонкӣ ҳамчун зергурӯҳҳои бозори пул барои диверсификатсия ва устувории тамоми низоми иқтисодӣ аҳамияти стратегӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Зеленская Е.Ю. Роль денежного рынка в антикризисном развитии экономики // TERRA ECONOMICUS. - 2011. - Том 9. - №3. - Часть 2. - С. 11.

2. Зеленская Е.Ю. Роль денежного рынка в антикризисном развитии экономики // TERRA ECONOMICUS. - 2011. - Том 9. - №3. - Часть 2. - С. 11.

3. Махшулов С.Ҷ. Хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2024. - №6-1. - С. 118-124.
4. Махшулов С.Ҷ., Сандалов Ҷ.Р. Рушди низоми бонкӣ ва муносибатҳои қарзӣ дар шароити муосир // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2024. - №10-1. - С. 182-190.
5. Мирсаидов С.А. Танзими асъор ва назорати асъор: Васоити таълимӣ. - Душанбе, 2024. - С. 133.
6. Раҳимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз: Китоби дарсӣ. - Душанбе: Эр-Граф, 2024. - С. 363.
7. Сарчашмаи электронӣ. URL: https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2012/06/pdf/basics.pdf (санаи мурӯҷиат: 12.01.2026).
8. Финансы и кредит: Учебник / Под ред. проф. М.В. Романовского, проф. Г.Н. Белоглазовой. - М.: Высшее образование, 2006. [Электронный ресурс]: https://ru.wikipedia.org.

УДК: 336

АСОСҲОИ МЕТОДОЛОГИИ ТАҲҚИҚИ ВОБАСТАГИИ СИЁСАТИ ПУЛӢ БА АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ

Тоҳиров Валишер Собитҷонович
ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудити Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар ҳама давру замон сиёсати пулию қарзӣ ҳамчун масъалаи муҳими молиявӣ вуҷуд дошта он бо дигар шохаҳои иқтисодӣ пайвастагии зич дорад. Бинобар ин дар мақолаи мазкур мо масъалаҳои мубрами сиёсати пулию қарзиро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода як қатор алоқамандиҳои онро бо сиёсати иқтисодӣ ва дар маҷмӯъ амнияти иқтисодӣ муайян ва пешниҳод намудем. Илова бар ин дар мақолаи мазкур масъалаҳои мубрами ҳасосиятҳои сиёсати пулию қарзиро, ки бевосита ба амнияти иқтисодӣ вобастагӣ доранд баррасӣ намуда хулоса ва пешниҳодҳои мушаххас намудем. Дар ҳамин алоқамандӣ сатҳи вобастагии таваррум, суръати рушд ва дигар омилҳои монандро бо ММД ва рушди он мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додем.

Калидвожаҳо: сиёсати пулию қарзӣ, унсурҳои муҳими самараи иқтисодӣ, амнияти иқтисодӣ, омилҳои пулӣ ва ғайрипулӣ, рушди иқтисодиёт, амнияти хизматрасонӣ, молия, пул, қарз.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ЗАВИСИМОСТИ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ ОТ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Тохиров Валишер Собитджонович
ассистент кафедры бухгалтерского учёта и аудита Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

Денежно-кредитная политика всегда существовала как важный финансовый вопрос и тесно связана с другими секторами экономики. Поэтому в данной статье мы проанализировали и рассмотрели актуальные вопросы денежно-кредитной политики, выявили и предложили ряд её связей с экономической политикой и экономической безопасностью в целом. Кроме того, в данной статье мы рассмотрели актуальные вопросы специфики денежно-кредитной политики, непосредственно связанные с экономической безопасностью, и сделали конкретные выводы и предложения. В этой связи мы проанализировали и рассмотрели уровень зависимости инфляции, темпов роста и других подобных факторов от ВВП и его развития.

Ключевые слова: денежно-кредитная политика, ключевые элементы экономической эффективности, экономическая безопасность, монетарные и немонетарные факторы, экономическое развитие, безопасность предоставления услуг, финансы, деньги, кредит.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR STUDYING THE DEPENDENCE OF MONETARY POLICY ON ECONOMIC SECURITY

Tohirov Valisher Sobitjonovich
Assistant at the Department of Accounting and Auditing of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

Monetary policy has always been an important financial issue and is closely linked to other sectors of the economy. Therefore, in this article, we analyzed and examined current monetary policy issues, identifying and proposing a number of its connections to economic policy and economic security in general. Furthermore, in this article, we examined current issues specific to monetary policy that are directly related to economic security, and made specific conclusions and proposals. In this regard, we analyzed and examined the degree to which inflation, growth rates, and other similar factors depend on GDP and its development.

Keywords: monetary policy, key elements of economic efficiency, economic security, monetary and non-monetary factors, economic development, security of service provision, finance, money, credit.

МУҚАДДИМА

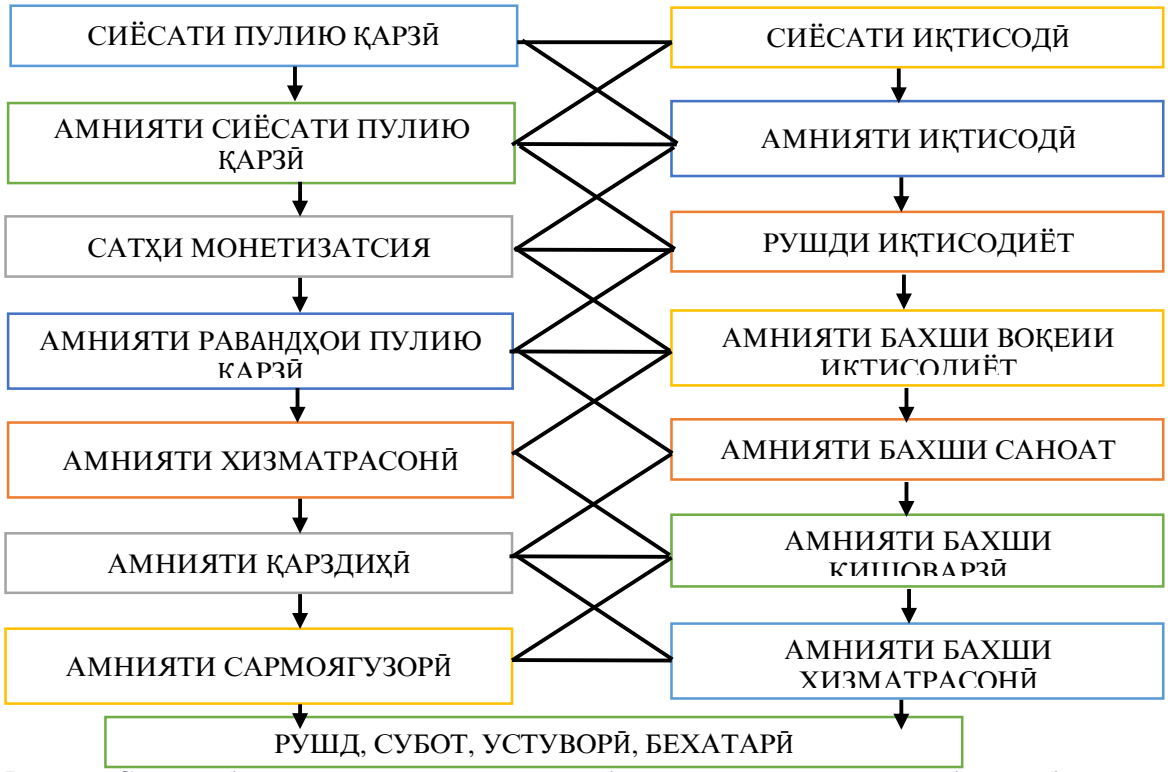
Сиёсати пулию қарзӣ дар ҳама шароит яке аз унсурҳои муҳими рушди иқтисодию иҷтимоии давлат маҳсуб ёфта ҳар як давлати мустақил ба воситаи сиёсати дурусти пулию қарзии худ ба сатҳи рушди иқтисодиёт таъсири бевосита мерасонад. Илова бар ин аксар ҳолатҳо ба воситаи сиёсати дурусти пулию қарзӣ ба сатҳи рушди иқтисодиёти ин ё он давлат баҳо медиҳанд. Вобаста ба таҷриба ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки агар ба назар сиёсати пулию қарзӣ як унсури оддӣ марбут ба равандҳои пулӣ ва муносибатҳои пулӣ бошад, лекин дар умум он

як низоми мураккабест, ки аз як қатор элементҳои гуногуни иқтисодӣ ва ғайрииқтисодӣ, пулӣ ва ғайрипулӣ иборат мебошад.

Аз ин лиҳоз заминаҳои татбиқи сиёсати пулию қарзӣ бо назардошти самараи иқтисодӣ бевосита аз гурӯҳи омилҳо иборат буда дар он хосиятҳои методологии амсилаҳои иқтисодӣ марбут ба амнияти иқтисодӣ ҳамроҳ мебошад. Дар сатҳи муносибатҳои иқтисодӣ сиёсати пулию қарзӣ ҳамчун қисми мураккаби иқтисодӣ ба он вобастагӣ дорад, ки дар он кадом унсурҳо асосӣ ва кадом унсурҳо ғайриасосӣ мебошанд ва онҳо метавонанд то кадом андоза ба якдигар таъсири мутақобила расонанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки новобаста аз оне, ки сиёсати пулию қарзӣ ва сиёсати иқтисодӣ ду унсури гуногунсамт мебошанд, лекин вобастагии онҳо дар ягон ҳолат қобили чудогардӣ нест. Зеро дар низоми имрӯзаи иқтисодӣ гуногунсамтии соҳаҳо аҳамияти ками амнияти иқтисодиро доро буда дар ҳама шароит ҳасосият ба алоқамандии соҳаҳо бештар аст.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар ҳамин масъала гуфтан мумкин аст, ки гуногуншаклии соҳаҳоро ҳамгироӣ ва талаботҳои замон нагузоранд онҳо ба таври алоҳида ва бидуни таъсир расонидан аз якдигар чудо пеш раванд. Аз ин лиҳоз сатҳи ҳамгироӣ ва ҳамвобастагии сиёсати пулию қарзӣ ва сиёсати иқтисодӣ аз ҳам чудо набуда балки онҳо дар ҳамоҳангӣ бо якдигар пеш мераванд ва ин пешравӣ метавонад бо таъсири омилҳои дохилӣ ва берунӣ мувоҷеҳ бошад. Ҳамчунин гуфтан мумкин аст, ки ин алоқамандӣ низ метавонад ба омилҳои дигари соҳавӣ ва ғайрисоҳавӣ ҳамоҳанг бошад. Бинобар ин дар тадқиқоти илмии худ мо як қатор равандҳои ба ҳам вобастаро, ки метавонанд дар сатҳи методология ба ҳамдигар таъсир расонанд, онҳоро ба ду гурӯҳи асосӣ тафриқабандӣ намудем, ки ин мушаххасотро дар расми 1 мушоҳида намудан мумкин аст.

Расми 1. Сатҳи вобастагии сиёсати пулию қарзӣ бо сиёсати иқтисодӣ дар ҳамбастагӣ бо амнияти иқтисодӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Тавре аз таҳлили маълумотҳо ва натиҷаҳои тадқиқоту воқеиятҳо пай бурда мешавад ҳамбастагии нишондиҳандаҳо ва соҳаҳо метавонанд дар ҳолатҳои зарурӣ ба якдигар таъсир расонида ва дар баъзе маврид ба рушди худ таъсири мутақобила расонанд. Дар сатҳи иқтисодиёт на танҳо дар Тоҷикистон балки дар тамоми ҷаҳон муносибатҳои пулӣ бо муносибатҳои иқтисодӣ алоқамандии зич дошта онҳо ба якдигар таъсир мерасонанд ва метавонанд якдигарро пурра намоянд. Ё дар мавридҳои дигар дар сурати ба мушкилот дучор гардидани як соҳа метавонанд ба соҳаи дигар таъсир расонад.

Аз ин лиҳоз тамоми давлатҳо дар баробари аҳамияти аввалиндараҷа додан ба масъалаҳои сиёсӣ ба ду масъалаи муҳим - сиёсати пулию қарзӣ ва сиёсати иқтисодӣ, ки ҷамъан онҳо амнияти иқтисодиро ташкил медиҳанд аҳамияти аввалиндараҷа медиҳанд. Чи тавре, ки аз расми мазкур бар меояд дар масъалаи сиёсати пулию қарзӣ масъалаи сатҳи монетизатсия ва идораи муносибатҳои пулию қарзӣ ҳамчун асос мебошанд, дар сиёсати иқтисодӣ масоили мубрами рушди иқтисодӣ, ки як қисми онро сиёсати пулию қарзӣ ташкил медиҳад, аҳамияти

муҳим дорад. Зеро тибқи таҷриба дар ягон ҳолат таъсири сиёсати пулию қарзиро аз сиёсати иқтисодӣ ҷудо кардан имкон надорад. Бинобар ин идораи дурусти ин ду сиёсати ба ҳам параллел маҷмуан амнияти иқтисодиро ташкил медиҳад. Аз расм бар меояд, ки дар марҳалаи аввал сатҳи монетизатсия ба рушди иқтисодиёт ва амнияти пулию қарзӣ ба амнияти бахши воқеии иқтисодиёт таъсир мерасонанд.

Дар айни замон дар адабиёти илмӣ таснифи усулҳои таҳлили сиёсати пулию қарзӣ, ки он воқеан тавонад як қатор алоқамандиҳои ин сиёсатро бо амнияти иқтисодӣ мушаххас намояд мавҷуд нест. Бинобар ин тибқи таҳлилҳо ва таҷриба мо пешниҳод менамоем, ки чунин усулҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо кунем (вобаста ба ҳаҷми усулҳо):

– Усулҳои пурраи таҳлили сиёсати пулию қарзӣ;

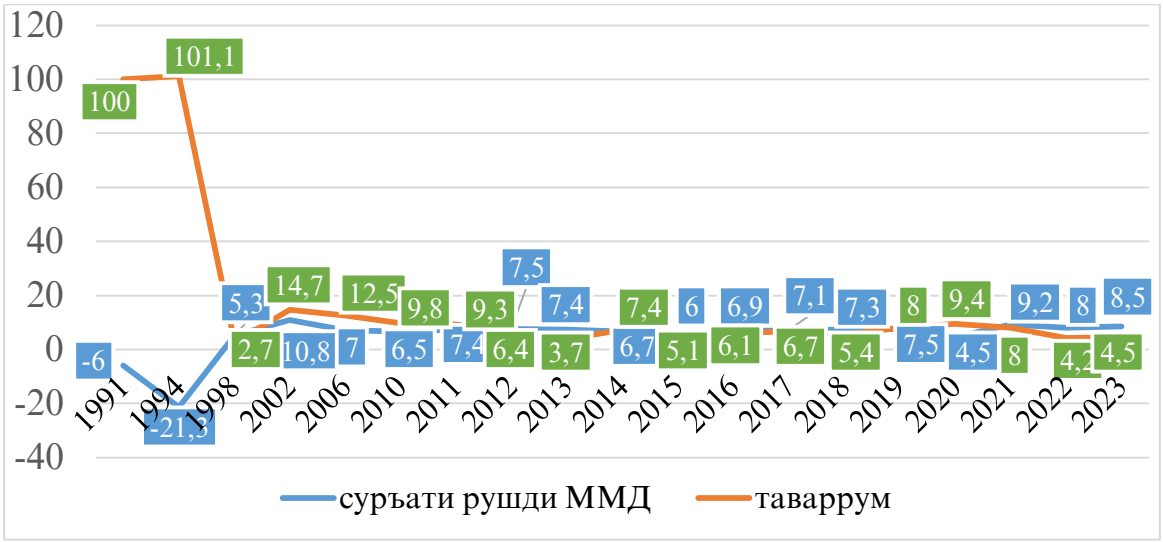
– Усулҳои кӯтоҳшудаи таҳлили сиёсати пулию қарзӣ.

Дар сатҳи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ ва сиёсати иқтисодӣ усулҳои пурра ба раванди татбиқи таҳлили сиёсати пулию қарзӣ рабт дорад, ки он марҳилаи даврабандии қаблии сиёсати пулию қарзӣ ва мувофиқан асоснок кардани ин даврабандиро дар бар мегиранд. Усулҳои кӯтоҳшуда даврабандӣ надоранд ва барои истифода ба ҳама гуна давраи вақти интихобшудаи сиёсати пулию қарзӣ пешбинӣ шудаанд. Ҳар як гурӯҳи усулҳо, марҳилаҳои гузаронидани таҳлилро аз рӯи ҳар як усул ҷудо намудан мумкин аст.

НАТИҶАҲО

Тавре ҳам назария ва ҳам амалия нишон медиҳад, сиёсати пулию қарзӣ дар давраи дарозмуддат метавонад танҳо ба сатҳи умумии нархҳо таъсир расонад, зеро дар ин давра қобилияти бевосита таъсир расонидани он ба рушди нишондиҳандаҳои воқеии иқтисодӣ, ба монанди ММД-и воқеӣ ва ё сатҳи бекорӣ маҳдуд аст. Яъне, сиёсати пулию қарзӣ наметавонад ба афзоиши давомнок ва фавқулодаи ҳаҷми пул, ки аз талаботи аслии иқтисодиёт зиёдтар аст, роҳ диҳад, дар акси ҳол ин ба болоравии сатҳи нархҳо боис мегардад. Сабаби ин дар он аст, ки дар давраи дарозмуддат рушди иқтисодӣ бештар ба омилҳои хусусияти сохторию фундаменталӣ дошта, аз ҷумла ба имкониятҳои истеҳсолии дохилӣ, фазои мусоиди сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ, захираҳои меҳнатии баландсифат, сатҳи илму технология ва сифати идоракунии иқтисодиёт вобастагии зиёд дорад.

Гуфтан мумкин аст, ки яке аз меъёрҳои таркибии сиёсати пулию қарзӣ дар сатҳи иқтисодиёти давлат ин таваррум мебошад, ки он бевосита ба иқтисодиёт ва амнияти иқтисодӣ пайвастагии доимӣ дорад. Маълум аст, ки дар сурати доимӣ боло рафтани сатҳи таваррум метавонад як қатор мушкилотҳоро ба миён оварад. Зеро болоравии таваррум метавонад боиси фалаҷгардии иқтисодиёт дар як давраи муайяни вақт гардад. Зеро рӯйпӯшнамоии он харочоти иловагиро тақозо намуда он ҳамзамон арзиши изофии нархро ба вуҷуд оварда қобилияти харидории аҳолиро коҳиш медиҳад ва дар як давраи муайян боис ба он мегардад, ки истеҳсолкунанда бинобар болоравии таваррум моли пешбининамудаи худро фурӯхта натавонад. Лекин хушбахтона дар Тоҷикистон давоми қариб ду 10 сола болоравии сатҳи таваррум аз суръати рушди иқтисодӣ пастар аст, ки ин аз бехатарии ин раванд дар сатҳи иқтисодиёт мебошад (нигар диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. Таносуби тағйири сатҳи ММД ва таваррум дар солҳои 1991–2023

Манбаъ: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои «Тоҷикистон: 30-соли истиқлолияти давлатӣ» (маҷмӯаи оморӣ) ва омори солонаи 2023.

Бо боварӣ метавон гуфт, ки идораи босамари таваррум бо роҳи ҷоннок намудани истеҳсолот як омили муҳими таъмин будани амнияти иқтисодии кишвар мебошад. Бинобар ин муътадилии он ба бехатарии иқтисодӣ бисёр вобаста мебошад. Таҳлили диаграммаи мазкур вазъи мураккаби иқтисодиёти Тоҷикистонро дар давраи

ҷанги шаҳрвандӣ, ки боиси фалаҷ гардидани иқтисодиёти кишвар гардида буд нишон медиҳад. Липпишҳо нишон медиҳанд, ки иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоили босуръат коҳишёбиро касб намуда ҳамвора сатҳи таваррум ба маротиб боло мерафт ва ба ҳисоби миёна то соли 1991 ба андозаи 250% зиёд мегардид ва рушди иқтисодиёт бошад ба андозаи 18,9% коҳиш меёфт. Сипас баъд аз соли 1995 иқтисодиёти Тоҷикистон тамоили рушдро касб намуда болоравии таваррум тамоили бараксро гирифт. Лекин шурӯъ аз соли 1997 он рӯ ба беҳбудшавӣ оварда расонида, сатҳи таваррум тамоили босуръат коҳишёбиро касб намудааст ва ба ҳисоби миёна аз соли 1997 ба андозаи 159,6% зиёд мегардид ва рушди иқтисодиёт бошад ба андозаи 1,7% боло меёфт.

Сипас марҳила ба марҳила иқтисодиёти Тоҷикистон тамоили рушдро касб намуда болоравии таваррум тамоили бараксро гирифт. Агар ба маълумотҳои диаграмма назар афканем барои мо маълум мегардад, ки суръати рушди иқтисодиёти кишвар дар соли 2023 ба андозаи 8,5% ва сатҳи таваррум ба андозаи 4,5 фоиз коҳиш дода шуд. Тибқи маълумотҳои ҷадвал вобаста ба таваррум ва суръати рушди ММД ба ҳар яки мо маълум мегардад, ки таъсири онҳо вобаста ба вазъи иқтисодиёти мамлакат гуногун мебошад.

Ҳамеша нобаробариҳо ва дар сатҳи таркибӣ ҳасосиятҳои байниякдигарӣ метавонанд ба он боис гарданд, ки амнияти иқтисодии давлат халалдор гардида таназзули иқтисодӣ суръат гирад. Бинобар ин қайд намудан ба маврид мебошад, ки ҳасосияти бозори пул ва қарз ин якҷоягии омилҳо, инчунин намуди пулу қарз ва таъсири он ба нархи пул, таъминот бо қарзро, ки ба натиҷаи иштирокчиёни бозор таъсиррасон мебошад. Инчунин қайд кардан ба маврид мебошад, ки ҳасосиятҳои бозори пул ва қарз ба иқтисодиёти кишвар метавонанд таъсиррасон бошанд. Ба ҳамин хотир онҳоро вобаста ба талабот ва шароити имрӯза метавон аз ду нуқтаи назар баҳогузорӣ намуд, ки воқеияти онро дар ҷадвали 1 дидан мумкин аст.

Ҷадвали 1. Тағйирёбӣ ва таъсиррасонии ҳасосиятҳои бозори пул ва қарз дар шароити рушдёбии иқтисодиёт

ҲАСОСИЯТИ БОЗОРИ ПУЛ	**ҲАСОСИЯТИ БОЗОРИ ҚАРЗ**
Талабот ва пешниҳод Меъёри фоиз Фаъолияти бонки миллӣ	Муносибати байни қарзгиранда ва қарздиҳанда Қарзҳо вобаста ба муҳлат Кафолати қарз
Даврaҳои бозори пул	Меъёри фоизи қарз
Сатҳи таваррум	Хатарнокии қарз

Манбаъ: Таҳияи муаллиф.

Дар сатҳи иқтисодиёт ва сиёсати пулию қарзӣ як қатор алоқамандиҳое мавҷуданд, ки онҳо ба якдигар таъсир расонида дар сурати тамоюлҳои мусбат метавонанд таъсири мусбӣ ва дар сурати тамоюлҳои манфӣ метавонанд таъсири манфӣ расонанд. Аз ҳамин лиҳоз гуфтан мумкин аст, ки дар бозори пулу қарз ду омили асосӣ аҳамияти бордорандагӣ ва бозсозӣ доранд, ки инҳо ҳасосиятҳои бозори пул ва ҳасосиятҳои бозори қарз мебошанд. Асосан омилҳои асосии бозори пул эмиссиягар ва дорандагони воситаҳои озоди пулӣ мебошанд, ки дар аксар маврид ба он таваҷҷуҳи институтҳои қарзӣ барои татбиқи мақсадҳои бозори қарзӣ истифода мегарданд.

Талабот ин миқдори маҳсулотест, ки истеъмолкунандагон дар тӯли муддати муайян бо нархҳои гуногуни имконпазир (ҳамаи дигар шароитҳо баробар) мехаранд. Пешниҳод ин миқдори маҳсулотест, ки истеҳсолкунандагон онро дар тӯли муддати муайян бо нархҳои гуногуни имконпазир барои фурӯш пешниҳод мекунанд. Муносибати байни қарздиҳанда ва қарзгиранда тибқи шартнома муайян карда мешавад. Дар ҳолатҳое, ки корхона аз бонк қарз мегирад, он қарзгиранда ва бонк қарздиҳанда аст; агар ширкат маблағҳои худро дар бонк нигоҳ дорад, пас он қарздиҳанда ва бонк қарзгиранда аст.

Меъёри фоиз ин нишондиҳандаи меъёриест, ки дар ҳама самту соҳаҳо истифода гардида, бештар дар муносибатҳои пулию қарзӣ маъмул ва серистифода мебошад. Он маблағест, ки қарздиҳанда барои истифодаи маблағҳо ситонида мешавад ва ҳамчун фоизи умумии сармоя ифода карда мешавад. Фаъолияти Бонки миллӣ (марказӣ) на танҳо як «бонки асосӣ» аст - он гардиши пулро танзим мекунад, устувории низоми молиявиро нигоҳ медорад, таваррумро назорат мекунад ва ба бӯҳронҳои иқтисодӣ посух медиҳад. Кафолати қарз яке аз қисматҳои асосии муносибат байни қарздиҳанда ва қарзгиранда буда омили беталаф ва бехатар бозпасгардидани қарзҳоро дар назар дорад, ки ин масъала аз як тараф унсури муҳими сиёсати пулию қарзӣ ва аз дигар тараф омили асосии таъмини амнияти иқтисодӣ мебошад.

Меъёри фоизи қарз дар муносибатҳои қарзӣ ҳамчун қисми мураккаб ва асосии рушди муносибатҳои иқтисодӣ маҳсуб ёфта он метавонад дар як маврид ҳамчун омили рушддиҳанда ва дар мавриди дигар ба сифати омили бордоранда мусоидат намояд. Сатҳи таваррум афзоиши мунтазами сатҳи умумии нархи мол ва хизматрасонӣ мебошад, ки вобастагии зиёд ба амнияти иқтисодӣ дорад. Хатарнокии қарз равиши иқтисодиест, ки ба таври доимӣ институтҳои қарзӣ ва дигар сохторҳои ба ин баробар ба таври муташаккилона ба он мубориза мебаранд; он маънои онро дорад, ки агар қарзи гирифташуда саривақт бозпас нагардад хавфу хатарро ба миён меорад, ки эҳтимолияти аз даст додани як қисми даромадро ба вуҷуд меоварад.

МУҲОКИМА

Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ тибқи назарияи баъзе олимон, ки он бо равандҳои дурусти сиёсати пулии Бонки марказӣ мушобеҳ мебошанд, аз тарафи олими соҳа З.В. Эюбов ҳамчун методика мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [4]. Методикаи таҳлили сиёсати пулию қарзии БМА аз ҷониби И.А. Подколзина усулҳо ва воситаҳои дигарро пешниҳод намудааст; ин усулро муаллиф дар мисоли таҳлили бонки марказии аврупо амалӣ кардааст [6]. Ҷ. Стиглиц қайд кард: «...бисёре аз кишварҳои коммунистӣ аксаран ба капитализм рӯ оварданд, аммо баъзеи онҳо варианти таҳрифшудаи иқтисоди бозорро интихоб карданд» [7].

Чи тавре, ки аз сарчашмаҳо бар меояд, амнияти иқтисодӣ масъалаи васеъмеҳвар буда он тамоми муносибатҳо - пулӣ, қарзӣ ва ғайриро дар муҳити дохилӣ ва берунӣ дар бар мегирад. Аз ин лиҳоз вобаста ба тафсири он аз тарафи Ю.О. Заяц чунин омадааст, ки «...ҳарчанд амнияти иқтисодӣ бояд иқтисоди солими бозорро дар бар гирад, ки нуфузи пуриқтидори рақобатпазир дар бозори ҷаҳонии коло ва хидматҳо дорад. Дар ин росто рушди иқтисодӣ бе сиёсати «оқилона»-и давлат имконнопазир аст» [5]. Имрӯз дар аксари кишварҳо вазифаи муҳимтарини сиёсати пулӣ нигоҳ доштани устувории нархҳо мебошад. Масалан, вазифаи асосии Бонки марказии Аврупо (БМА), тавре ки дар шартномаи Маастрих борҳо таъкид шудааст, «...нигоҳ доштани устувории нархҳо» мебошад, ки ба сатҳи таваррум дар як сол на бештар аз 2% дахл дорад [1].

Воситаҳои анъанавие, ки мақомоти пулию қарзӣ барои ноил шудан ба сатҳи мақсадноки меъёрҳои фоизии кӯтоҳмуддати бозори пулӣ истифода мебаранд, инҳоянд [10]: амалиётҳои бозори кушода, ки аз ҷониби мақомоти пулию қарзӣ оғоз карда мешаванд; амалиётҳои бозтамвилдиҳӣ, ки бо ташаббуси муассисаҳои қарзӣ анҷом дода мешаванд; ва талаботи захираҳои ҳатмӣ барои муассисаҳои қарзӣ. Сиёсати пулию қарзӣ дар муайян кардани рафтори иқтисодии давлат муҳим аст, ки ҳам ба аҳолӣ ва ҳам ба некӯаҳволии он, инчунин ба мавқеи давлат дар арсаи ҷаҳонӣ, амнияти иқтисодӣ ва мутаносибан ба амнияти миллӣ таъсир мерасонад. Ин ҳолат муҳимияти омӯзиши нақши сиёсати пулию қарзиро дар низоми амнияти иқтисодӣ тасдиқ мекунад [6, с. 291].

Ҳамчунин бояд қайд намуд, ки самаранокии сиёсати пулию қарзӣ дар самти иҷрои мақсади асосӣ — таъмини суботи нархҳо, аз дараҷаи таъсири омилҳои ғайримонетарӣ, пеш аз ҳама аз вазъ ва фишорҳои берунӣ низ вобаста аст. Зеро, таконҳои хусусияти ғайримонетарӣ дошта, аз қабили тағйирёбии нархҳои ҷаҳонии ашёи хом, омилҳои берунии қурбӣ, нарху тарифаҳои хизматрасонӣ ва мавсимӣ, ки берун аз доираи танзими сиёсати пулию қарзӣ мебошанд, метавонанд ба зиёд ё кам шудани сатҳи нархҳо таъсир расонанд. Низоми пулӣ ва қарзии давлатҳои муосир аз низоми бонкӣ (ки Бонки марказӣ ва бонкҳои тиҷоратиро дар бар мегирад) ва маҷмӯи муассисаҳои махсуси молиявӣ ва қарзии ғайрибонкӣ иборат аст [8].

ХУЛОСА

Дар низоми таъмини амнияти иқтисодӣ яке аз масъалаҳои асосие, ки бевосита таъсири равандҳои ягонагии амнияти иқтисодиро дар сатҳи иқтисодиёт дар муҳити дохила ва беруна метавонад таъмин намояд, ин сиёсати дугонаи иқтисодӣ ва молиявӣ мебошад, ки бевосита ба воситаи онҳо татбиқи ҳадафҳои дар ин самт гузошташударо имконпазир мегардонад. Илова бар ин гуфтан мумкин аст, ки сиёсати пулию қарзӣ яке аз сиёсатҳои таркибӣ ва асосии сиёсати иқтисодӣ буда дар маҷмӯъ мувозинати онҳо таъмини амнияти иқтисодиро дар сатҳи давлат имконпазир мегардонад. Амнияти иқтисодӣ ва сиёсати пулию қарзӣ ин ду масъалаи муҳиме мебошанд, ки аз як тараф аз якдигар ташаккул ёфтаанд, аз дигар тараф бошад онҳо метавонанд ба якдигар таъсир расонида якдигарро пурра гардонанд.

АДАБИЁТ

1. Андрианов В.Д. Инфляция и методы её регулирования. - URL: http://viperson.ru.

2. Беспалова О.В., Ильина Т.Г. Методология анализа денежно-кредитной политики. - 2013.

3. Бажан А.И. Деньги и денежно-кредитная политика в Западной Европе. - М.: Огни Москвы, 2005. - 285 с.

4. Эюбов З.В. Анализ влияния денежно-кредитной политики на развитие страны в условиях структурной перестройки национальной экономики Азербайджана // Перспективы науки. - 2012. - № 6 (33). - С. 132-135.

5. Заяц Ю.О. Особенности и угрозы обеспечения экономической безопасности Украины // Экономика и менеджмент инновационных технологий. - 2016. - № 3. - URL: http://ekonomika.snauka.ru/2016/03/11078.

6. Махшулов С.Ҷ., Тоҳиров В.С. Мавқеи Бонки миллии Тоҷикистон дар татбиқи сиёсати иқтисодии давлат // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - № 4-1(38). - С. 291–299. – EDN SFTQUF.

7. Подколзина И.А. Антикризисная политика монетарных властей зоны евро // Деньги и кредит. - 2010. - № 10. - С. 51-60.

8. Стиглиц Дж.Е. Крутое пике: Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса. - М.: Эксмо, 2011. – 512 с.

9. Федеральный закон от 02.12.1990 № 395-1-ФЗ (ред. от 30.12.2021) «О банках и банковской деятельности». - URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5842/.

10. Akindinova N., Mironov V., Petronevich M., Puhov S., Smirnov S. Russian Economy Against the Background of World Crises: Current Trends and Prospects // Questions of Economics. - 2009. - № 9.

11. Mishkin F.S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. - N.Y.: Columbia University Press, 2010.

УДК: 336

РУШДИ НИЗОМИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: МУАММОҲО ВА РОҲҲОИ ҲАЛЛИ ОН

Умаршоева Шукуфа Содировна
ассистенти кафедраи андозбандӣ ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар айни замон бонкҳо ҳамчун ҷузъи муҳими иқтисодӣ дар пешрафти он нақши калидӣ дошта, дар фароҳам овардани шароити зиндагӣ барои аҳолӣ ва субъектҳои гуногуни иқтисодӣ нақши калидӣ доранд. Вобаста ба ин дар мақолаи мазкур мо муҳимияти рушди низоми бонкии кишварро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, ба масъалаҳои рушд ва муаммоҳои бордорандаи ин масъала диққати махсус зоҳир намудем. Илова бар ин дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои иқтисодию иҷтимоии рушди низоми бонкӣ ва муаммоҳои дар ин самт ҷойдоштаро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додем. Дар ҳошияи ин марҳалабандии муаммоҳои низоми бонкии кишварро иловатан таҳлил ва баррасӣ намуда, роҳҳои ҳалли муаммоҳои дар ин самт ҷойдоштаро дар доираи фаъол гардонидани як қатор нишондиҳандаҳо таҳлил ва баррасӣ намудем. Бояд ёдовар шуд, ки рушди бомароми низоми бонкӣ дар он ҳолате таъмин мегардад, ки агар ба омилҳои хатарафзо таваҷҷуҳ зоҳир намояд.

Калидвожаҳо: иқтисоди миллӣ, низоми бонкӣ, хусусиятҳои умумииқтисодӣ, сандуқи қарзӣ, дороиҳои бонкӣ, уҳдадориҳои бонкӣ, босуботии бонкҳо, пардохтпазирии бонкҳо, муаммоҳои низоми бонкӣ.

РАЗВИТИЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Умаршоева Шукуфа Содировна
ассистент кафедры налогообложения и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета, Республика Таджикистан, Душанбе

В настоящее время банки, как важная экономическая составляющая, играют ключевую роль в её развитии и в создании условий жизни для населения и различных экономических субъектов. В этой связи в данной статье мы рассмотрели важность развития банковской системы страны, уделяя особое внимание вопросам развития и проблемам, препятствующим этому процессу. Кроме того, в статье проанализированы экономические и социальные аспекты развития банковской системы и проблемы в этой области. В рамках этого анализа дополнительно рассмотрены проблемы банковской системы страны, а также пути их решения в рамках активизации ряда показателей. Следует отметить, что гармоничное развитие банковской системы обеспечивается при учёте факторов риска.

Ключевые слова: национальная экономика, банковская система, макроэкономические характеристики, кредитный фонд, активы банков, обязательства банков, стабильность банков, платёжеспособность банков, проблемы банковской системы.

DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Umarshoeva Shukufa Sodirovna
Assistant, Department of Taxation and Insurance, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

Currently, banks, as an important component of the economy, play a key role in its development and in creating living conditions for the population and various economic entities. In this regard, in this article, we examined the importance of developing the country's banking system, paying particular attention to development issues and the challenges hindering this process. Furthermore, the article analyzes the economic and social aspects of banking system development and the challenges in this area. This analysis further examines the problems of the country's banking system, as well as ways to address them by enhancing a number of indicators. It should be noted that the harmonious development of the banking system is ensured by taking risk factors into account.

Keywords: national economy, banking system, macroeconomic characteristics, credit fund, bank assets, bank liabilities, bank stability, bank solvency, banking system challenges.

МУҚАДДИМА

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ яке аз муҳаррикҳои асосии пешбарандаи иқтисоди миллӣ ин низоми бонкӣ мебошад, ки он тавассути пешниҳоди қарзҳо ва дигар хизматрасониҳои манфиатовар ба рушди иқтисоди миллӣ ҳаматарафа мусоидат менамояд. Аз ҳамин лиҳоз давлатҳо пайваста кӯшиш менамоянд, ки ба рушди низоми бонкӣ мусоидат намуда, барои пешрафти онҳо пайваста шароит фароҳам ованд. Таъмини рушди низоми бонкӣ яке аз масъалаҳои асосие мебошад, ки ба воситаи он муаммоҳои дар ин самт ҷойдошта ҳал гардида, механизмҳои ба рушд нигаронидашуда коркард ва пешниҳод мегарданд. Дар ҳамин замина муаммоҳои ҷойдоштаи низоми бонкӣ, ки хусусиятҳои умумиқтисодӣ доранд, дар ҳама шароит яке аз ҳадафҳои асосии давлату ҳукумат мебошанд.

Таҷрибаи чандсолаи Тоҷикистон собит намуд, ки муаммоҳо ва роҳҳои ҳалли он дар кишвар баъд аз ислоҳоти солҳои 1987 ба таври фарогир се марҳалаи душвор ва печидаро аз сар гузаронид, ки дар ин марҳалаҳо амалкардҳои баромадан аз чунин вазъияти ногувор ба таври гуногун сурат гирифтанд. Вобаста ба ин тибқи

таҳлилу мушоҳида ва таҷрибаи мавҷуда метавон гуфт, ки марҳалаи якуми чунин вазъияти ногувор пеш аз ҳама муаммои сохторӣ ва ҳуқуқӣ буд, ки давоми солҳои 1991 ва 1998-ро дар бар мегирифт. Дар ин марҳала муаммоҳои низоми бонкӣ асосан аз ташкили бонкҳои бенатиҷа то санадҳои меъёрию ҳуқуқии нокифояро дар бар мегирифт, ки ин масъала дар ҳамон давра яке аз мушкилотҳои асосӣ дар бесуботгардии низоми бонкӣ маҳсуб меёфт. Воқеан ҳалли мушкилотҳои ин марҳалаи низоми бонкии кишвар аз қабули қонуни аввалини марбут ба фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ - Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ», ки соли 1998 қабул гардид, дар ин масъала як қатор беҳбудиҳои навро ба миён овард.

Дар ҳамин замина дуруст аст, ки баъди ба даст омадани Истиқлолияти давлатӣ низоми бонкии кишвар низ то андозае ба соҳибихтиёрию мустақилият комёб гашт ва ба бунёди низоми миллии бонкдорӣ оғоз намуда, роҳҳои мустақилона пеш бурдани онро дар сатҳи зарурӣ то андозае таъмин намуд. Дар ҳамин замина ба маврид аст, ки «...бо шарофати сиёсати хирадмандонаи Пешвои миллат, дар баробари рушду таҳкими низоми бонкии мамлакат ҳамасола ҳаҷми сармоягузориҳои ташкилотҳои молиявии байналмилалӣ, фондҳои байналхалқӣ, ширкатҳои бонуфузи байналмилалӣ ва шарикони стратегӣ дар маблағгузории бахшҳои воқеии иқтисодиёт зиёд мегарданд, ки бевосита ба рушди иқтисодии кишвар, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва боло рафтани сатҳи зиндагии мардуми ҷумҳурӣ мусоидат менамояд» [6, с. 294].

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ дар соҳаи низоми бонкӣ, муносибатҳои қарзӣ ва идоракунии дороиҳои бонкӣ ташкил медиҳанд: Аҳадов И.Қ., Мирзоев А.М., Саераева Р.Ш., Махшулов С.Ҷ., Ахмедова Б., Сандалов Ҷ.Р., Нурмаҳмадзода Ҷ., Раҳимзода Ш. Масъалаҳои зарурии таҳқиқот ба зарурати омӯзиши бисёрҷонибаи мафҳуми низоми бонкӣ, навъҳои гуногуни ташаккулёбии низоми бонкӣ, таҳлили омилҳое, ки равандҳои рушди навъҳои муосири низоми бонкиро муайян мекунанд, ва муайян намудани тамоюлҳои нави фаъолияти бонкӣ нигаронида шудааст.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи сандуқи қарзӣ, дороиҳо, уҳдадориҳо ва сохтори таркибии низоми бонкӣ дар солҳои 2020-2025; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси нишондиҳандаҳо нисбат ба солҳои гузашта; усули марҳалабандии таърихӣ - барои тафриқабандии муаммоҳои низоми бонкӣ ба се марҳалаи асосӣ (1991–1998, 2008–2014, баъд аз 2020); инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Заминаи иттилоотиро маълумоти омории сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон (nbt.tj) ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

НАТИҶАҲО

Воқеан дар ҳар як давлати алоҳида низоми бонкӣ ҳамчун қисмати асосии ҷудонашавандаи бахши молиявӣ буда, барои амалӣ намудани сиёсати пулию қарзӣ ва иқтисодии кишвар нақши муҳим мебозад. Яке аз вазифаҳои асосии низоми бонкӣ пешбурди миёнаравии молиявӣ тавассути ҷалби захираҳои пулии озод аз аҳоливу дигар шахсони ҳуқуқӣ ва равона намудани онҳо ба воситаи қарздиҳӣ ба субъектҳои иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Низоми бонкӣ дар Тоҷикистон дар заминаи шабакаи бонкии замони шӯравӣ ва бонкҳои хусусии нав бунёд гардида, дар солҳои истиқлол зина ба зина инкишоф ёфта истодааст ва имрӯз ба яке аз соҳаҳои аҳамиятнок ва тезтараққиёбандаи иқтисод табдил гаштааст. Низоми бонкӣ ҳамчун соҳаи муҳимтарин, ки манфиатҳои иқтисодии ҳамаи субъектҳои хоҷагии халқро фаро мегирад, дар рушди муносибатҳои сармоягузорӣ, амонатгузорӣ, пардохт ва муомилоти байни агентҳои иқтисодӣ нақши бузург дорад. Нокомии низоми бонкӣ дар иҷрои вазифаҳои худ робитаҳои иқтисодиро дар кишвар фалаҷ ва ба амнияти иқтисодӣ таҳдид мекунад.

Вобаста ба ин гуфтан мумкин аст, ки қабули қонуни мазкур аз як тараф пеши роҳи ташкилшавии бонкҳои заифро гирифт, аз дигар тараф бонкҳое, ки фаъолияти ноустувор дошта ва ба ҷои фоида овардан ба иқтисодиёт баракс зарароварбуданд, бо талаботи меъёрҳои қонун аз низоми бонкӣ берун гардиданд, ки ин масъала муътадилии фаъолияти низоми бонкии кишварро орӣ аз муаммоҳои ҷойдошта муддати 10 сол нигоҳ дошт. Воқеан марҳалаи дигари муаммоҳои низоми бонкии кишвар баъд аз соли 2008 дар давраи оғози бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ шурӯъ гардид. Ин ба он боис гардид, ки вазъи пардохтпазирии низоми бонкӣ ноаён аз чашм тамоили нисбатан мушкилро, ки онро аз муҳити беруна дарк кардан душвор буд, оғоз гардид. Дар ин марҳала афзоиши камтаваҷҷуҳи қарзҳо ба бахшҳои алоҳида бидуни ба назар гирифтани мӯҳлати захираҳо дар ҳоли афзоиш қарор дошт, ки ин марҳала дар ҳамон давра ислоҳоти ҷиддиро тақозо менамуд.

Бояд ёдовар шуд, ки воқеан ин марҳалаи мушкилот бо марҳалаи дигари мушкилот, ки асосан аз солҳои 2014 оғоз гардид, пайвастагии зиёд дошт ва ин марҳала то солҳои 2021 идома пайдо кард. Бар ҳамин асос метавон гуфт, ки оғози марҳалаи нави мушкилотҳои низоми бонкӣ ба андешаи мо дар ҳадди 50% ба марҳалаи якум рабт дошт ва ҳамаи ин боис гардид, ки якбора ба низоми бонкии кишвар дар сатҳи сохторӣ ва таркибӣ ислоҳот ворид гардида, навсозии он ҷараёни дигар гирад. Дар сатҳи бонкҳо қарзҳо ва захираҳои қарзӣ яке аз қисматҳои асосии захираҳои пулии бонк ва имкониятҳои он мебошанд ва ин метавонад дар осебпазирӣ ва таъсиррасонии бонк нақши калидӣ дошта бошад. «...Дар шароити имрӯза зоҳиран амалкардҳои қарзӣ ва муносибатҳои қарзиро на танҳо дар сатҳи институтҳои молиявию қарзӣ, балки дар соҳаҳои саноат, сохтумон, кишоварзӣ ва хизматрасонӣ низ мушоҳида намудан мумкин аст» [4, с. 118]. Ҳамчунин вобаста ба зарурияти соҳа «...қарзҳо низ қисми муҳими сиёсати пулию қарзӣ буда, дар татбиқи монетизатсияи иқтисодӣ нақши асосӣ доранд; ҳамчунин гуфтан мумкин аст, ки аз ҳаҷми умумии қарзҳои пешниҳодшуда 6,8% он ба таври фосилавӣ тавассути замимабарномаҳои мобилӣ пешниҳод карда шудаанд» [5, с. 192]. Дар ин марҳала мушкилоти асосии низоми бонкӣ пеш аз барҳамхӯрии як қатор бонкҳои низомсоз ин бамаротиб бад гардидани вазъияти сандуқи қарзии низоми бонкӣ мебошад, ки дар ин марҳала қисми зиёди сандуқи қарзӣ ба қарзҳои муаммодор мубаддал гардид, ки ин тамоилро дар ҷадвали 1 чунин нишон додем.

Ҷадвали 1. Сифати сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020–2025 (бо млн сомонӣ)

Нишондиҳанда	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2020/2025
Сандуқи қарзӣ	10 882,5	11 970,4	13 577,6	17 844,8	20 481,4	24 331,7	13 449,2
Қарзҳои фаъол	8 336,7	10 363,6	11 946,7	15 606,2	18 932,6	23 533,0	182,2%
Қарзҳои ғайрифаъол	2 545,8	1 606,8	1 630,9	2 238,6	1 548,8	798,8	68,6%
Ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъол	23,4%	13,4%	12,0%	12,5%	7,6%	3,3%	-
Вазни қиёсии қарзҳои ғайрифаъол (холис)	2,9%	1,1%	-0,6%	0,0%	-0,6%	-0,9%	-

Сарчашма: сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон, https://nbt.tj.

Яке аз муаммоҳои асосие, ки дар солҳои 2014–2018 вазъияти низоми бонкиро комилан бад намуд, ин вайрон шудани мувозинати сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ ва муаммодор гардидани ин сандуқ аз ҳисоби қарзҳои муаммодор бо сабабҳои асосии лапишҳои қурбӣ ва дигар қарзҳои ғайримақсаднок марбут ба соҳаҳои гуногун буд. Тибқи мушоҳидаҳо дар ин муаммо вайрон шудани таносуби мӯҳлати захираҳо ва қарзҳои дарозмуддат ва миёнамӯҳлат буд. Бад шудани вазъи сандуқи қарзии низоми бонкӣ то рафт ба мураккаб гардидани вазъияти пардохтпазирии бонкҳо боис гардида, як қатор мушкилотҳоро ба миён овард. Чи тавре, ки аз сарчашмаҳо бар меояд, вазъияти мураккаби низоми бонкӣ ба он боис гардид, ки ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъол дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ аз 58% ҳам убур намуд, ки инро ҳамчун як ҳолати ташвишовар гуфтан мумкин аст. Бо мурури замон ин нишондиҳанда ба шиддат коҳиш ёфта, баъди ислоҳоти ҷиддӣ дар соҳа тамоили коҳишёбиро касб намуд. Аз таҳлилҳо бар меояд, ки агар қарзҳои муаммодор дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ соли 2020 23,4%-ро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2025 дар муқоиса ба солҳои 2015–2017 дар сатҳи хеле паст 3,3%-ро ташкил намуд.

Вобаста ба маълумотҳои ҷадвали 1 гуфтан мумкин аст, ки соли 2025 ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъол маблағи 798,8 млн сомониро ташкил менамояд, ки ҳиссаи он 3,3%-ро ташкил медиҳад. Дар баробари камгардии қарзҳои муаммодор дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ ҳиссаи қарзҳои муаммодор кам гардида, ҳаҷми қарзҳо дар ин сандуқ аз соли 2020 то соли 2025 123,5% афзоиш ёфтааст. Ин албатта метавонад ба бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ як қатор имкониятҳои навро фароҳам оварда, доираи фаъолияти онҳоро дар сатҳи зарурӣ беҳтар гардонад. Иловатан аз таҳлилҳо бар меояд, ки «...бақияи сандуқи қарзии маҷмуии ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи ҳисоботии 2025 маблағи 24 331,7 млн сомониро ташкил карда, нисбат ба ҳамин давраи соли 2020 ба маблағи 31 087,8 млн сомонӣ ё 14,8 фоиз афзоиш ёфтааст, ки ин аз ҳисоби зиёдшавии пешниҳоди қарзҳо ба шахсони воқеӣ, ба соҳаи тиҷоратӣ ва соҳибкории хурду миёна ба амал омадааст» [8]. «...Тибқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии кишвар қарзҳои ғайрифаъол қарзҳое ба ҳисоб мераванд, ки аз 30 рӯз зиёд ба таъхир афтодаанд, вале дар таҷрибаи байналмилалӣ бошад ин нишондиҳанда аз 90 рӯз болоро дар бар мегирад» [9].

МУҲОКИМА

Дар ҳошияи ин гуфтаҳо мо маҷмуан гуфта метавонем, ки оғози марҳалаи ҷиддии муаммоҳои низоми бонкӣ асосан ба вайрон шудани як қатор мувозинатҳо алоқамандии зич дошт ва ин аз он бар меомад, ки дар шароити мураккаб гардидани равандҳои ҷаҳонишавӣ ба як қатор муаммоҳои ҷойдошта рӯ ба рӯ буд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ба инобат нагирифтани тағйиротҳои технологӣ, афзоиши бармаҳали талабот ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ, сари вақт ичро накардани пардохтпазирӣ ва як қатор муаммоҳои дигари ба ин баробар ба он боис гардиданд, ки вазъи низоми бонкӣ то рафт бад гардад. Ҳамзамон бо ин метавон гуфт, ки вазъи ногувори бозори хизматрасониҳои бонкӣ, вайрон шудани таносуб байни талабот ва таклифоти пешниҳоди хизматрасониҳо, сари вақт қонеъ нагардидани талаботҳои пулӣ ва ғайрипулии аҳолӣ ба он боис гардид, ки як қатор муаммоҳои нав дар низоми бонкӣ ба вуҷуд меоянд.

Баъд аз солҳои 2020 дар сатҳи иқтисодиёти миллӣ низоми бонкӣ дар заминаи ислоҳотҳои сохторӣ сатҳи фарогирии минтақавии худро дигаргун намуда, роҳҳои расидан ба онро дар сатҳи минтақаҳо афзоиш дод, ки ин афзоишро дар ҷадвали 2 мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 2. Сохтори таркибии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2020–2025 (бо адад)

Нишондиҳандаҳо	2020	2021	2022	2023	2024	2025	Т-т
Ташкилотҳои қарзии молиявӣ (ҳамагӣ)	**69**	**63**	**64**	**63**	**63**	**67**	**-2**
Бонкҳо	19	14	15	15	15	18	-1
Бонкҳои анъанавӣ	18	13	14	14	14	17	-1
Бонкҳои исломӣ	1	1	1	1	1	1	-
Ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ	-	-	1	1	1	-	-

Ташкилотҳои маблағгузории хурд	50	49	48	47	47	49	-1
Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	18	18	19	19	19	24	+6
Ташкилотҳои қарзии хурд	5	4	3	3	3	3	-2
Фондҳои қарзии хурд	27	27	26	25	25	22	-5
Воҳидҳои сохтории ТҚМ (ҳамагӣ)	**1 935**	**1 852**	**1 862**	**1 897**	**1 916**	**1 953**	**+18**
Филиалҳо	356	295	310	330	337	356	-
Марказҳои хизматрасонии бонкӣ	1 241	1 204	1 205	1 229	1 233	1 297	+56
Марказҳои хизматрасонии маблағгузории хурд	338	353	343	335	338	286	-52

Сарчашма: дар асоси маълумотҳои сомонаи расмии БМТ (https://nbt.tj) таҳия шудааст.

Устувории низоми бонкӣ яке аз қисматҳои асосии рушди иқтисоди миллӣ маҳсуб ёфта, он дар фаъолияти худ ба як қатор муаммоҳо ҳамбастагӣ дорад. Вобаста ба маълумотҳои ҷадвали мазкур ҳаминро бояд гуфт, ки шумораи ташкилотҳои қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2020 агар 69 ададро ташкил намуда бошад, пас ҳамин нишондиҳанда дар соли 2025 ба 67 адад баробар гардидааст, ки дар муқоиса ба соли 2020 2 адад кам гардидааст, ки ин камшавӣ аз ҳисоби ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ мебошад. Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ дар баробари афзоиш ёфтани равандҳои ҷаҳонишавӣ ва бамаротиб зиёд гардидани талабот ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ заруриятеро пеш меорад, ки бонкҳо аз ҳама нуқтаи назар устувор бошанд. Албатта, устуворii бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкиро дороиҳои онҳо ташаккул менамоянд, ки дар доираи он бонкҳо метавонанд сари вақт уҳдадориҳои худро дар назди мизоҷон иҷро намоянд.

Илова бар ин дороиҳои бонкӣ ва сатҳи болоравии он дар шароити имрӯза яке аз механизмҳои асосии устуворii онҳо маҳсуб меёбад. Чи тавре, ки таҳлилҳо ва таҷриба нишон додаанд, дар даврaҳои душвортарин танҳо ҳамон бонкҳое муваффақ шуда метавонанд, ки сармояи кофӣ доранд. Вобаста ба ин дуруст иброз гардидааст, ки «...дар стратегияи умумии бонки тиҷоратӣ банақшагирии дороиҳои бонкӣ марҳилаи мураккабтарин ва масъулиятноктарин ба ҳисоб меравад. Он барои таъмини рушди устувори иқтисодиёт ва беҳтар намудани мавқеи рақобатпазирии бонкӣ бо назардошти тамоюлҳои рушди бозори молиявии кишвар нигаронида шудааст» [2, с. 98]. Аз ҳамин сабаб бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ кӯшиш менамоянд, ки дороиҳои худро ба маротиб афзоиш диҳанд (ниг. ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Сатҳи афзоиши дороиҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ барои солҳои 2020–2025 (бо млн сомонӣ)

Нишондиҳанда	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**	**2025/2020**
Дороиҳо	22 771,8	22 414,7	30 030,7	37 679,5	47 478,0	54 451,4	139,1%
Афзоиш, %	6,7%	14,8	34,0	25,5	26,0	27,4	-

Сарчашма: аз тарафи муаллиф дар асоси маълумотҳои сомонаи расмии БМТ сохта шудааст.

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ дороиҳои бонкӣ қисми муҳими нишондиҳандаҳои молиявии фаъолияти бонкҳо буда, онҳо метавонанд бевосита дар устувор гардонидани фаъолияти бонкҳо нақши калидӣ дошта бошанд. Тавре аз таҳлилҳо бар меояд, дороиҳои низоми бонкӣ дар давоми 6 соли охир бамаротиб афзоиш ёфта, ҳаҷми онҳо дар ин давра 139,1% афзоиш ёфтааст, ки ин нишондиҳанда дар панҷсолаи охир нишондиҳандаи комилан баланд мебошад. Афзоиши он бошад ҳамасола дар ҳамин давра аз 25% зиёд мебошад. Қайд кардан ба маврид аст, ки дороиҳои низоми бонкӣ дар соли 2025 маблағи 54 451,4 млн сомониро ташкил дода, нисбат ба ҳамин давраи соли 2020 ба таври назаррас афзоиш ёфтаанд, ки ин асосан аз ҳисоби зиёдшавии бақияи сандуқи қарзӣ ба амал омадааст. Дар робита бо ин иброз доштан зарур аст, ки дар шароити имрӯза «...баланд бардоштани устуворii молиявӣ ба воситаи истифодаи самараноки дороиҳо масъалаи мубрам ва саривақтӣ барои низоми бонкӣ ба ҳисоб меравад ва онро бо роҳҳои гуногун, яъне бо роҳи ҷалби манбаъҳои маблағгузорӣ дар самти зиёд кардани манбаъҳои устувортар ва кам кардани қарзи кредиторӣ, инчунин бо роҳи ба гардиш даровардани дороиҳои даромадашон паст ҳал кардан мумкин аст» [1, с. 254].

Тамоили бамаротиб афзоиш ёфтани дороиҳои бонкӣ аз як тараф агар ба рақобатпазир гардидани бонкҳо рабт дошта бошад, аз дигар тараф он имконият медиҳад, ки бонкҳо доираи фаъолияти худро васеъ намуда, шаклҳои амалиёт ва хизматрасониҳои худро густариш диҳанд. Дар баробари афзоиши дороиҳо, иловатан дар баробари афзоиши сатҳи талабот ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ уҳдадориҳои бонкӣ низ афзоиш меёбад, ки дар ин масъала метавон муаммоҳои низоми бонкиро низ ҳамроҳ намуд. Аз таҳлили маълумотҳо бар меояд, ки дар баробари афзоиши дороиҳои бонкӣ уҳдадориҳо низ афзоиш ёфтааст, ки ин метавонад ба баланд гардидани нуфузи бонк дар сурати амалҳои мусбат намудан ба фаъолияти бонкҳо мусоидати ҳаматарафа намояд (ниг. ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Динамикаи уҳдадориҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ барои солҳои 2020–2025 (бо млн сомонӣ)

Нишондиҳанда	2020	2021	2022	2023	2024	2025	Т-т
Уҳдадориҳо	16 378,2	22 414,7	23 731,7	30 318,8	38 514,0	43 677,6	1,6 б.
Афзоиш, %	6,8%	14,8	36,9	27,8	27,0	27,0	-

Сарчашма: аз тарафи муаллиф дар асоси маълумотҳои сомонаи расмии БМТ (https://nbt.tj) сохта шудааст [7].

Уҳдадориҳои бонкӣ ҳамчун қисми мураккаби фаъолияти бонкӣ маҳсуб ёфта, бонкҳо ба воситаи он метавонанд ба рушди доимии фаъолияти бонк мусоидат намоянд. Илова бар ин метавон гуфт, ки идораи дурусти уҳдадориҳои бонкӣ дар ҳама ҳолат метавонад ба манфиати бонк бошад. Зеро агар бонк ба уҳдадориҳои худ сари вақт ҷавоб гуфта тавонад, он метавонад дар оянда ба имконият ва нуфузи бонк таъсири мусбат расонад. «...Дар иртибот ба масъалаи мазкур қайд кардан зарур аст, ки уҳдадориҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи 2025 ба маблағи 43 677,6 млн сомониро ташкил намуда, нисбат ба ҳамин давраи соли 2020 ба таври назаррас афзоиш ёфтааст. Сабаби асосии афзоиши ин нишондиҳандаҳо аз ҳисоби зиёд шудани амонатҳо ва маблағҳо барои пардохт ба муассисаҳои молиявию қарзӣ ба шумор меравад» [8]. Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ, ки таносуби дороиҳо ва уҳдадориҳои бонкӣ ҳамчун нишондиҳандаҳои муҳими баҳодиҳии вазъи бонкӣ мебошанд, тақозо менамояд, ки мувофиқ ба нишондиҳандаҳои мавҷуда стратегияи бонкӣ дигаргун карда шавад. Ҳамаи ин масъалаҳост, ки «...ҳар як кишвар вобаста ба сатҳи ташкил ва қобилияти ниҳодҳои дахлдори худ сиёсати молиявиашро пеш мебарад» [7, с. 196].

ХУЛОСА

Марҳалаи сеюми муаммоҳои низоми бонкӣ қадами нахустини низоми бонкӣ дар самти ислоҳоти ҷиддӣ ва гом бардоштан дар роҳи расидан ба як низоми бонкии устувор мебошад, ки бевосита ба равандҳои ҷаҳонишавӣ ва техникаю технологияҳои муосир ҳамқадам аст. Баъд аз таҷриба намудани ду марҳалаи мушкилотҳои низоми бонкӣ, ислоҳот дар ин самт ба як қатор тағйиротҳои сохторӣ таъсир расонида, беҳтаргардии низоми бонкӣ комилан эҳсос гардид. Вобаста ба ҳамаи ин мо чунин андеша дорем, ки дар сурати татбиқи амалии масъалаҳои мазкур дар самти фаъолияти бонкӣ муаммоҳои ҷойдошта ҳал гардида, осебпазирии низоми бонкӣ минбаъд пешгирӣ карда мешавад:

– Баланд бардоштани нуфузи бонк дар натиҷаи баланд кардани меъёрҳои пардохтпазирӣ ва дар заминаи ин баланд кардани воситаҳои бозоргири бонк дар бозори рақобат;

– Ворид кардани технологияҳои нави иттилоотӣ ва хизматрасонӣ ва дар заминаи ин содда ва дастрас намудани амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ;

– Корбарии доимӣ дар самти ислоҳоти бонкӣ ва дар заминаи ин назорат аз рӯи меъёрҳои бозоргирӣ;

– Баланд бардоштани дараҷаи касбияти кормандон ва дар ҳамин замина пурзур намудани сармояи инсонӣ дар бонк ва ғ.

АДАБИЁТ

1. Аҳадов И.Қ., Мирзоев А.М. Роҳҳои имконпазири коҳиш додани хавфи дороиҳои бонкӣ дар шароити имрӯза // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 4-2 (34). – С. 98–106. – EDN UXKZNB.

2. Аҳадов И.Қ., Саераева Р.Ш. Модели устувории фаъолияти бонкӣ ва самаранокии дороиҳо // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2024. – № 2 (52). – EDN MQRUIN.

3. Махшулов С.Ҷ., Ахмедова Б. Механизмҳои асосии фаъолгардонии қарздиҳии низоми бонкӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 2 (36). – С. 137–151. – EDN BYDSPR.

4. Махшулов С.Ҷ. Хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 6-1. – С. 118–124. – EDN CEOMMW.

5. Махшулов С.Ҷ., Сандалов Ҷ.Р. Рушди низоми бонкӣ ва муносибатҳои қарзӣ дар шароити муосир // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 10-1. – С. 182–190. – EDN PGZAVX.

6. Нурмаҳмадзода Ҷ. Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Вектор принт», 2016. – 294 с.

7. Раҳимзода Ш. Ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисодиёти миллӣ: монографияи илмӣ. – Душанбе: «Эр-Граф», 2019. – С. 196.

8. Бонки миллии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – URL: https://nbt.tj (санаи мурочиат 25.12.2025).

9. Дастурамалҳои танзими фаъолияти бонкии Бонки миллии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – URL: https://nbt.tj (санаи мурочиат 25.12.2025).

УДК: 657:69

ТАЪСИРИ ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИЮ ТЕХНОЛОГИИ КОРХОНАҲОИ СОХТМОНИ МАНЗИЛ БА ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ

Файзиева Нигина Ғуфронҷоновна
муаллимаи кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудити МДТ «ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров». Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд

Дар мақола таъсири хусусиятҳои соҳавии сохтмон ба ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар сохтмони манзил баррасӣ гардида, заминаҳои ташкил намудани низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмонӣ коркард шудааст. Омилҳои таъсиррасон ба ташкил ва пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмонӣ ошкор карда шуда, роҳҳои бартараф кардани онҳо пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: сохтмон, инфрасохтор, манзил, корхонаҳои сохтмонӣ, баҳисобгирии идоракунӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ, сохтори ташкилӣ, хароҷот, арзишмуайянкунӣ.

ВЛИЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРЕДПРИЯТИЙ ЖИЛИЩНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА НА ОРГАНИЗАЦИЮ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЁТА

Файзиева Нигина Гуфронджоновна
преподаватель кафедры бухгалтерского учёта и аудита ГОУ «ХГУ имени академика Б. Гафурова». Республика Таджикистан, Худжанд

В статье рассматривается влияние отраслевых особенностей строительства на организацию управленческого учёта в жилищном строительстве и разработаны предпосылки организации системы управленческого учёта на строительных предприятиях. Выявлены факторы, влияющие на организацию и ведение управленческого учёта на строительных предприятиях, и предложены пути их устранения.

Ключевые слова: строительство, инфраструктура, жилищное строительство, строительные предприятия, управленческий учёт, бухгалтерский учёт, организационная структура, затраты, калькулирование.

INFLUENCE OF ORGANIZATIONAL AND TECHNOLOGICAL FEATURES OF HOUSING CONSTRUCTION ENTERPRISES ON THE ORGANIZATION OF MANAGEMENT ACCOUNTING

Fayzieva Nigina Gufronjonovna
Lecturer, Department of Accounting and Audit, State Educational Institution KSU named after Academician B. Gafurov. Republic of Tajikistan, Khujand

This article examines the impact of industry-specific construction characteristics on the organization of management accounting in housing construction and develops the prerequisites for organizing a management accounting system at construction companies. Factors influencing the organization and maintenance of management accounting at construction companies are identified, and solutions are proposed.

Keywords: construction, infrastructure, housing construction, construction companies, management accounting, accounting, organizational structure, costs, costing.

МУҚАДДИМА

Сохтмон яке аз соҳаҳои асосии иқтисодиёт ба ҳисоб рафта, ба самараи мултипликативии дигар соҳаҳо такони бевосита мерасонад, зеро дар ҷараёни бунёди фондҳои асосӣ дигар соҳаҳо иштирок мекунанд. Дар вақти афзоиш ёфтани ҳаҷми сохтмони биноҳо ва иншоотҳо талабот ба масолеҳи сохтмонӣ, хизматрасонии боркашонӣ, барқ, қувваи корӣ, корҳои таъмир ва ороишӣ зиёд мешавад, ки ин дар навбати худ ба рушди соҳаҳое, ба монанди саноати кӯҳӣ, масолеҳи сохтмонӣ, металлургия, мошинсозӣ, кимиё ва мебелсозӣ бевосита таъсир мерасонад. Худи ҷараёни сохтмони манзил раванди мураккаб буда, маҷмуи корҳои гуногунро дар бар мегирад, аз ҷумла лоиҳакашӣ, мувофиқакунӣ, корҳои сохтмонӣ-васлкунӣ ва ба истифода додан, ки иштироки шумораи зиёди иҷрокунандагони корро тақозо мекунад. Ҳамин тавр, фаъолияти босамари корхонаҳои бахши сохтмон самаранокии кори бисёр соҳаҳои ба ҳам алоқамандро муайян намуда, дар рушди иқтисодии минтақаҳо ва умуман ҷумҳурӣ нақши калидиро иҷро мекунад.

Сохтмони манзил дар ҷумҳурӣ дар давраи кунунӣ бояд дар сатҳи тамоман нав қарор гирифта, рушди минбаъдаи соҳаро бо дарназардошти вазифаҳои дар Стратегияи рушди соҳаи сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 гузошташуда таъмин намояд. Дар ин Стратегия навсозии фондҳои асосии корхонаҳо, таъмини аҳолӣ бо манзили зист ва сохтмони объектҳои инфрасохторӣ мавқеи махсусро ишғол мекунад. Имрӯзҳо яке аз вазифаҳои аввалиндарачаи иҷтимоию иқтисодии рушди шаҳрсозӣ масъалаи дигаргунсозии маҳалли зист ва ташаккули комплексҳои муосири истиқоматӣ ба ҳисоб меравад. Мақсади мақола баррасии таъсири хусусиятҳои ташкилию технологии сохтмони манзил ба ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ва коркарди заминаҳои ташкили низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмонӣ мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Заминаи назариявӣ ва методологии тадқиқотро асарҳои олимони ватанию хориҷӣ дар соҳаи баҳисобгирии идоракунӣ ва истеҳсолоти сохтмонӣ (Н.А. Адамов, В.Е. Чернышев, С.Ф. Низомов, М.Х. Икромова, Н.В. Фадейкина, А.Н. Шулекин) ва маълумоти омории расмии Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон ташкил медиҳанд. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи нишондиҳандаҳои соҳаи сохтмон дар солҳои 1991–2024; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси нишондиҳандаҳо дар даврaҳои гуногун; усули таҳлили сохторӣ - барои арзёбии таъсири хусусиятҳои соҳавӣ ба баҳисобгирии идоракунӣ; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд. Иштироки аҳолӣ дар сохтмони ҳиссагузории манзил дар ҷумҳурии мо нав рушд карда истодааст, вале дар таҷрибаи мамолики хориҷии мутараққӣ кайҳо боз шакли маъмулии сармоягузорӣ ба сохтмони амволи ғайриманқул мебошад. Маълумотҳои тавсифкунандаи ҷойгоҳи соҳаи сохтмон дар сохтори иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Мавқеи соҳаи сохтмон дар сохтори иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳанда	**1991**	**2000**	**2005**	**2010**	**2015**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
ММД, млн сом.	**13,4**	**1786,8**	**7206,6**	**24707,1**	**50977,8**	**71059,2**	**79109,8**	**83958,3**	**101076,3**	**118181,7**	**130791,5**	**153402,2**
аз он: сохтмон	-	-	682,5	4669,4	4660,0	9411,7	9281,6	8863,7	11417,3	13250,1	14923,6	2451,7
ҳисса, %	-	-	9,5	18,9	9,1	13,2	11,7	10,6	11,3	11,2	11,4	1,6
Фондҳои асосӣ, млн сом.	1,2	81,6	363,9	2119,2	4129,5	4859,3	7033,3	7266,8	5561,3	5803,4	6860,5	12592,4
аз он: сохтмони манзил	0,2	9,1	80,8	610,9	1655,0	182,1	1092,7	1761,7	3068,3	2786,9	3493,4	1999,6
ҳисса, %	16,7	11,1	22,2	28,8	40,0	3,7	15,5	24,2	55,1	48,0	50,9	15,8
Манзили воридшуда, ҳаз. м²	1225,0	245,5	512,0	1029,4	1263,2	1159,6	1456,1	1463,4	1546,0	1739,5	1823,0	1796,7
Афзоиш, %	-	20,0	208,5	201,1	122,7	99,8	125,6	100,5	105,6	112,5	104,8	98,5
Манзил ба як нафар, м²	9,5	9,1	8,6	8,7	10,6	10,8	10,9	11,1	10,9	10,9	10,9	11,0

Сарчашма: [5, с. 15; 6, с. 13, 191, 208–219, 291, 473; 7, с. 14, 192, 220, 294].

Таҳлили маълумотҳои дар ҷадвали 1 овардашуда нишон медиҳад, ки ҳиссаи сохтмон дар ММД дар панҷ соли охир нобаробар буда, дар соли 2018 - 13,2 %, дар соли 2019 - 11,7 %, дар соли 2020 - 10,6 %, дар соли 2021 - 11,3 %, дар соли 2022 - 11,2 % ва дар соли 2023 - 7,9 %-ро ташкил додааст. Пас аз пандемияи КОВИД-19 суръати афзоиши сохтмон дар солҳои 2021–2022 тақрибан ба 11 % расида, дар соли 2023 ба 7,9 % коҳиш ёфтааст. Дар давраи таҳлилшаванда масоҳати умумии манзил дар доираи 10,9 метри мураббаъ ба як нафар боқӣ мондааст, вале мувофиқи муқаррароти Кодекси манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон ба як нафар 12 метри мураббаъ пешбинӣ шудааст.

НАТИҶАҲО

Бо мақсади амалишавии ҳуқуқҳои шаҳрвандон ба муҳити мусоид барои зиндагӣ, рушди инфрасохтори иҷтимоӣ, нақлиётӣ ва истеҳсолӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Стратегияи рушди соҳаи сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 апрели соли 2022, №20) қабул гардидааст. Дар ин Стратегия сиёсати давлатӣ дар соҳаи танзими давлатии рушди шаҳрсозӣ, сохтмон ва ободонӣ муайян карда шудааст. Имрӯзҳо сохтмони ҳиссагузорӣ дар соҳаи сохтмони манзил дар тамоми ҷаҳон васеъ истифода мешавад. Шакли мазкур аз лиҳози ҳуқуқӣ муносибати корхонаҳои сохтмониро ба ҳиссагузор (саҳҳом) оид ба ташкили истеҳсолот, сармоягузорӣ, ҷараёни сохтмон, ба истифода додани манзил, таъмини кафолат ва истифодабарии минбаъдаи онро ба миён меорад. Таъмини аҳолӣ бо манзили зист пеш аз ҳама аз афзоиши ҳаҷми сохтмон ва рушди ҳамаи унсурҳои инфрасохтории шаҳрҳо ва деҳот вобастагӣ дорад. Ҳолати муосири соҳаи сохтмони манзили истиқоматӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи маълумоти омори расмӣ дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. Теъдоди хонаҳои сохташуда ва масоҳати умумии хонаҳои истиқоматӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

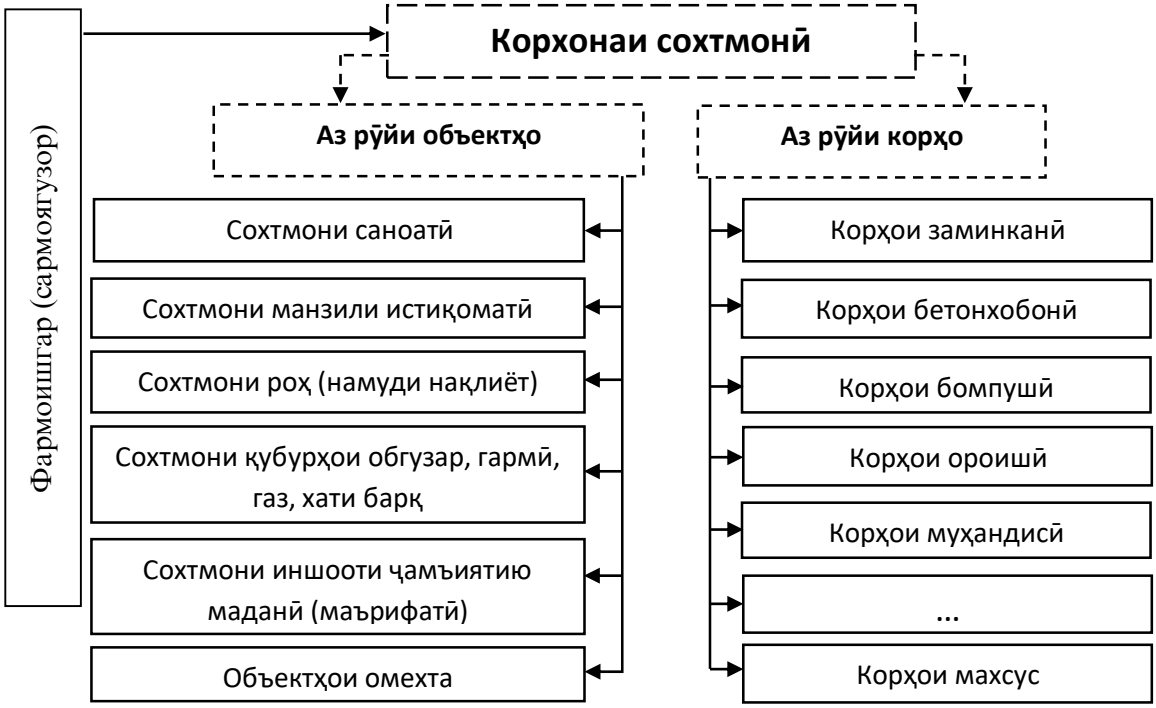
Солҳо	**Теъдоди хонаҳои сохташуда, ҳаз. квартира**	**Масоҳати умумии хонаҳои истиқоматӣ, ҳаз. м²**	**Фонди манзил, млн м²**
1991	20	1225,0	50,5
2000	5,6	246,0	56,3
2005	8,2	512,0	59,4
2010	13,1	1029,4	66,2
2015	14,9	1263,2	91,2
2017	13,1	1162,4	96,3

2018	12,4	1159,6	98,6
2019	12,0	1456,1	101,3
2020	14,2	1463,4	104,8
2021	14,1	1545,6	105,9
2022	13,0	1739,5	108,5
2023	15,6	1823,0	110,6
2024	17,5	1796,7	112,7

Сарчашма: [6, с. 191, 292–293; 7, с. 192, 297–298].

Маълумоти ҷадвал нишон медиҳад, ки дар соли 2023 нисбат ба соли 2000 - 1577 ҳазор метри мураббаъ, нисбат ба соли 2015 - 559,8 ҳазор метри мураббаъ ва нисбат ба соли 2020 - 359,6 ҳазор метри мураббаъ хонаҳои истиқоматӣ ба истифода дода шудааст. Ба истифода додани масоҳати умумии хонаҳои истиқоматӣ суръати баланд дорад, аммо талаботи аҳолӣ ба манзил хеле зиёд аст. Барои идоракунии ҷорӣ ва стратегии корхонаҳои сохтмонӣ маълумоти саривақтӣ ва боэътимод дар бораи фаъолияти молиявию хоҷагидорӣ зарур мебошад. Таҳлили фаъолияти корхонаҳои сохтмонӣ нишон медиҳад, ки дар он ҷо баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун бахши алоҳида ба роҳ монда нашудааст; низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси баҳисобгирии молиявӣ асос ёфта, маълумоти зарурӣ бо роҳи ҷудокунӣ аз сабткунакҳои баҳисобгирии молиявӣ ташаккул дода мешавад, ки фаврияти иттилоотро коста мегардонад.

Худи ҷараёни иҷрои корҳои сохтмонӣ аз рӯйи намуди объектҳои сохтмон ва намуди корҳои иҷрошаванда хусусияти ба худ хосро доро мебошанд (расми 1).

Расми 1. Шакли ташкилӣ ва ҷараёни иҷрои корҳои сохтмонӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Ташкил ва технологияи иҷрои корҳои сохтмонӣ ба пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ вобаста ба объекти сохтмон таъсиргузор аст. Амалиётҳои хоҷагидорӣ дар сохтмон хосияти ба худ хосро доро буда, бо ин аломат аз дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ фарқ мекунанд. Дар ҷараёни иҷрои корҳои сохтмонӣ ҷонибҳои гуногун ширкат варзида, мақсад ва вазифаҳои гуногун доранд. Илова ба ин, талаботи қонунгузорӣ, хусусиятҳои иқтисодӣ, техникӣ, технологӣ, иқлимию мавсимӣ ва ҳатто иҷтимоию сиёсӣ низ ба пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ ва сохтори нишондиҳандаҳои ҳисоботи идоракунӣ алоқамандии зич доранд

МУҲОКИМА

Хусусиятҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар сохтмони манзил бо мураккабии системаи соҳавӣ ва таъсири омилҳои гуногуни иқтисодӣ, истеҳсолӣ ва ташкилӣ ба он алоқаманд аст [10, с. 71]. Баҳисобгирии арзиши аслии кор, маҳсулот ва хизмат дар сохтмон вобаста аст: 1) аз технологияи истеҳсолоти сохтмонӣ; 2) аз сохтори ташкилии корхона; 3) аз шарти қарордоди басташуда бо фармоишгар [4, с. 26]; 4) сохтори смета; 5) усули иҷроиши корҳо; 6) муносибати паймонкорон. Олимони зиёд хусусиятҳои саноати сохтмонро, ки ба ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ таъсир мерасонанд, нишон медиҳанд. Дар ҷадвали 3 муаллиф таъсири ин хусусиятҳои соҳавии сохтмони манзилро ба ташкили баҳисобгирии идоракунӣ инъикос менамояд.

Ҷадвали 3. Таъсири хусусиятҳои соҳавӣ ба ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар сохтмони манзил

Хусусиятҳои соҳаи сохтмон	Таъсир ба ташкили баҳисобгирии идоракунӣ

Мунтазам набудани истеҳсолоти сохтмонӣ	Номутамарказии фаъолияти корхона дар майдончаҳо ва объектҳои гуногун ба номутамарказонидани баҳисобгирии идоракунӣ мусоидат мекунад; зарурати баҳисобгирии таҳлилӣ ва низоми буҷетикунонӣ ба миён меояд.
Дараҷаи баланди ҳаракати захираҳои техникӣ ва меҳнатӣ	Зарурати ташаккули иттилооти идоракунӣ дар бораи ҷойгиршавии объектҳои сохтмон барои кам кардани талафоти вақт ва захираҳо.
Сохтори ташкилии корхона ва истеҳсолот	Ташкили ҷараёни корҳо аз рӯйи объектҳо, қитъаҳо, ҷудо намудани марказҳои масъулият ва баҳисобгирии хароҷоту даромад.
Беҳаракатии маҳсулоти истеҳсолшуда	Маҳсулот дар макони сохтмон истеъмол мешавад, ки ба методикаи баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиш таъсир мерасонад.
Хосияти инфиродии корҳои сохтмонӣ	Истифодаи усули фармоишии баҳисобгирии хароҷот ва арзишмуайянкунӣ.
Алоқамандии технологӣ ва пайдарпайии қатъии амалиёт	Зарурати истифодаи усулҳои гуногуни баҳисобгирии хароҷот бо назардошти сикли ҳаётии объект.
Мавҷудияти истеҳсолоти ёрирасон ва хизматрасон	Зарурати баҳисобгирии таҳлилии онҳо дар ҳисобҳои алоҳида аз рӯйи ҷойи бавуҷудоӣ.
Иштироки фармоишгар, паймонкорон ва таъминотчиён	Муносибати мураккаб байни онҳо вазифаҳои иловагиро дар ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ба миён меорад.
Бамеъёрдарории нишондиҳандаҳои асосӣ	Зарурати баҳисобгирии маълумоти воқеӣ аз меъёрӣ (стандарт-кост).
Дараҷаи баланди масолеҳғунҷоиш	Зарурати маълумоти фаврӣ дар бораи бақияи масолеҳ ва нархи онҳо барои қабули қарор оид ба хариди масолеҳ.
Таъсири шароити иқлимӣ ва мавсимӣ	Зарурати таъмини фаврият ва самаранокии баҳисобгирии идоракунӣ барои қабули қарорҳои саривақтӣ.
Муҳлати сикли истеҳсолӣ	Зарурати усулҳои муайян кардани натиҷаи молиявӣ, баҳисобгирии истеҳсолоти нотамом (директ-костинг) ва баҳодиҳии сармоягузорӣ аз рӯйи арзиши ҳозира.
Таркиби комплексии маҳсулоти сохтмонӣ	Зарурати ҷудокунии ҳар як унсури маҳсулот ҳамчун объекти арзишмуайянкунӣ.

Сарчашма: [1, с. 34; 3, с. 27–30].

Чӣ хеле ки мебинем, соҳаи сохтмон дар умум, аз ҷумла сохтмони манзил, як низоми байнисоҳавии боҳамалоқамандро ифода карда, дар ҷараёни он тамоми марҳилаҳо байни ҳам алоқаманд мебошанд: аз таҳияи ҳуҷҷатҳои лоиҳавию сметавӣ, ҷараёни сохтмон, таъмин намудан бо масолеҳ ва конструксияҳо, техникаи сохтмонӣ, кашонидани бор то нигаҳдории майдончаи сохтмон ва инфрасохтори муҳандисӣ. Хусусиятҳои соҳавӣ ва намуди фаъолияти корхонаҳои соҳаи сохтмон аксар вақт ба ташаккули баҳисобгирии идоракунӣ таъсир мерасонанд. Чунин вазифаҳои гуногун истифода намудани баҳисобгирии идоракунии мувофиқро тақозо мекунад, ки дар алоҳидагӣ инъикос намудани хароҷот ва даромадҳо, усулҳои гуногуни баҳисобгирии хароҷоти истеҳсолӣ ва муайян намудани арзиши корҳои иҷрошударо дар ҳар як давраи сохтмон таъмин намояд. Дар ҷараёни иҷрои лоиҳаи сохтмон тарафҳои гуногун иштирок мекунанд, аз ҷумла фармоишгар, сармоягузор, ҳиссагузор, корхонаи сохтмонии паймонкори асосӣ, паймонкори иловагӣ ва институтҳои лоиҳакашӣ.

Бояд қайд кард, ки низоми амалкунандаи баҳисобгирии идоракунӣ ба талаботи муосир барои идоракунии корхонаҳои сохтмонӣ ҷавобгӯ набуда, ҳисоботи идоракунии дар асоси он таҳияшаванда саривақтӣ ва мақсаднок нест. Яъне, чунин низоми баҳисобгирии идоракунӣ таъсис додан зарур аст, ки вазифаҳои он ташаккули маълумот, таҳлили нишондиҳандаҳо ва баҳодиҳии натиҷаҳое бошад, ки имкон медиҳад нишондиҳандаҳои самаранокии корхонаи сохтмони манзил ба нақша гирифта шаванд [11, с. 160]. Нишондиҳандаҳои самаранокии баҳисобгирии идоракунӣ мураккабӣ, сарфакорӣ, самаранокӣ (имкони ба вуҷуд овардани натиҷаҳои боэътимод бо муҳлати кам), инчунин дараҷаи таъсири баҳисобгирии идоракунӣ ба натиҷаи молиявӣ ба ҳисоб мераванд. Ба ташкили низоми баҳисобгирии идоракунӣ сохтори корхонаи сохтмонӣ, талаботи иттилоотии идоракунӣ, имкониятҳои техникии системаи иттилоотӣ ва тахассуснокии кормандон таъсир мерасонанд.

Дар амалия ду шакли асосии таъсири мутақобилаи баҳисобгирии молиявӣ ва идоракунӣ мавҷуд аст: ҳамгиро (як сабткунаки баҳисобгирӣ ва ҳисобҳои ягона дар баҳисобгирии молиявӣ ва идоракунӣ истифода мешаванд) ва худмухтор (баҳисобгирии идоракунӣ бо баҳисобгирии молиявӣ алоқаманд нест) [11, с. 160]. Системаи ягонаи баҳисобгирию таҳлилӣ ва назоратии фаъолияти корхонаи сохтмони манзил бояд ҳамчун маҷмӯи таъминоти иттилоотӣ ва методии тамоми ҷанбаҳои фаъолияти он - пеш аз ҳама аз зерсистемаҳои баҳисобгирӣ, идоракунӣ, андоз ва омор - иборат бошад. Асоси ташаккули низоми муттаҳидаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва таъминоти таҳлилии фаъолияти корхонаи сохтмони манзил бояд ба принсипҳои эътимоднокӣ, саривақтӣ, мувофиқат, муқоисавӣ, шаффофият ва санҷидашавандагӣ асос ёбад. Низоми таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии корхонаҳои сохтмони манзил ба талаботи муосири идоракунӣ пурра ҷавобгӯ нест [9, с. 93], бинобар ин воситаҳои методологии он, сохтор ва муносибатҳои он такмили назаррасро талаб мекунад

ХУЛОСА

Ташаккули системаи ягонаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва таъминоти таҳлилӣ дар ташкили сохтмони манзил ба фароҳам овардани заминаи ягонаи иттилоотӣ барои қабули қарорҳои самараноки идоракунӣ мусоидат мекунад. То имрӯз нақши баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун системаи ҷамъоварӣ ва нигоҳдории иттилоот афзоиш ёфтааст; корбарони дохилӣ ва хориҷӣ ба маълумот дар бораи имкониятҳои стратегии корхона ниёз доранд. Идоракунии фаъолияти молиявию хоҷагидории корхонаи сохтмонӣ дар асоси ин маълумот аз ҳамкории бомуваффақияти зернизомҳои гуногуни баҳисобгирӣ — баҳисобгирӣ, идоракунӣ, андоз ва омор — иборат аст.

Дар ин радиф, барои ташаккули заминаи босамари иттилоотӣ-назоратӣ ҷиҳати идоракунии ҷорӣ ва стратегӣ дар корхонаҳои сохтмони манзил татбиқи низоми самараноки баҳисобгирии идоракунӣ зарур арзёбӣ карда мешавад. Ташкили дурусти низоми баҳисобгирии идоракунӣ яке аз самтҳои калидии фаъолияти бомуваффақияти корхонаҳои сохтмони манзил ба шумор рафта, барои ҳалли масъалаҳои мубрами иҷроиши лоиҳаҳои сохтмонӣ мусоидат мекунад. Бо назардошти хусусиятҳои соҳавии сохтмон, таҳияи методикаи ягонаи баҳисобгирии идоракунӣ, такмили санадҳои меъёрии соҳавӣ ва ҷорӣ намудани низоми буҷетикунонию ҳисоботи идоракунӣ вазифаҳои мубрами замони муосир ба ҳисоб мераванд.

АДАБИЁТ

1. Адамов Н.А., Чернышев В.Е. Организация управленческого учёта в строительстве: монография. – СПб: Питер, 2006. – 192 с.

2. Икромова М.Х. Хусусиятҳои технологӣ ва ташкилии истеҳсолоти сохтмонӣ ва таъсири он ба ташкили баҳисобгирӣ // Паёми политехникӣ: бахши Интеллект. Инноватсия. Инвеститсия. – 2023. – № 3 (63). – С. 60–67.

3. Низомов С. Организация учёта и управления затратами в строительных организациях. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 158 с.

4. Низомов С.Ф. Производственный учёт в строительстве: вопросы теории и практики. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 181 с.

5. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (нашри расмӣ). – Душанбе: АОНПҶТ, 2012. – 457 с.

6. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (нашри расмӣ). – Душанбе: АОНПҶТ, 2024. – 428 с.

7. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (нашри расмӣ). – Душанбе: АОНПҶТ, 2025. – 442 с.

8. Фадейкина Н.В., Сапрыкина О.А., Брюханова Н.В. Интегрированная отчётность компаний: целеполагание и тенденции развития: монография. – Новосибирск: НГУЭУ, 2021. – 380 с.

9. Фадейкина Н.В., Шулекин А.Н. О повышении роли управленческого учёта в системе менеджмента организаций жилищного строительства // Сибирская финансовая школа. – 2017. – № 6 (125). – С. 91–101.

10. Шулекин А.Н. Применение SWOT-анализа для выявления рисков и разработки стратегии организации жилищного строительства // Модернизация экономических систем: взгляд в будущее (MESLF2017): сборник научных трудов / под ред. П.А. Неверова, Б.А. Аманжоловой. – Прага, 2017. – С. 86–88.

11. Шулекин А.Н. Управленческий учёт в организациях жилищного строительства: отраслевые особенности и основные направления развития // Сибирская финансовая школа. – 2015. – № 5 (112). – С. 157–163.

УДК: 556.18:631.6

ЗАХИРАҲОИ ОБӢ, МАВҚЕИ МУСТАҲКАМИИ ОБҲОИ НӮШОКӢ ВА ОБЁРИКУНОНИИ СОҲАҲОИ КИШОВАРЗӢ

Фозилов Рачабмурод Шодевич
омӯзгори кафедраи идораи давлатӣ ва маҳаллии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози бойигарии захираҳои обӣ мавқеи мустаҳкам дошта, зиёда аз 50%-и ҳаҷми солонаи сарчашмаи дарёҳои ҳавзаи баҳри Арал ба ҳудуди Тоҷикистон рост меояд. Ин захираҳо бо пиряхҳо, ки 8%-и ҳудуди ҷумҳуриро фаро гирифтаанд, захираҳои калони обҳои нӯшокиро ташкил медиҳанд, ки он дар маҷмӯъ 845 млрд м³-ро ташкил медиҳанд. Як нуктаро низ ҳамзамон метавон қайд намуд, ки истифодаи самараноки захираҳои об нақши калидии худро дар боло бардоштани маҳсулнокии киштукори кишоварзӣ, ки манбаи асосии таъмини бехатарии озуқаворию мамлакат мебошад, иҷро мекунад. Аз ин хотир варианти ояндабинии азхудкунии заминҳои барои обёрӣ мувофиқи ҷумҳурӣ барои то соли 2030 бо дарназардошти НОБ-ҳои сохташуда ва дар оянда сохташаванда баррасӣ шудааст. Аз рӯи нишондиҳандаҳои омории ҷаҳонӣ бо афзоиши шумораи аҳолӣ дар ҷаҳон вазъияти истифодаи захираҳои об дар оянда аз ин ҳам мудҳиштар хоҳад гардид.

Калидвожаҳо: захираҳои обӣ, сарчашма, дарёҳо, захираҳо, обҳои нӯшокӣ, обҳои зеризаминӣ, таҳқиқот, мелиоратсия, истифодашаванда, пиряхҳо, ҳудуд, ташаккул, нишондиҳанда, минтақа, ифлосшавӣ, релеф, кишоварзӣ, обёрикунонӣ, эҳтиёҷдошта, растанипарварӣ, коллекторӣ, обистифодабарӣ.

ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ, СОСТОЯНИЕ ВОДНЫХ СРЕДСТВ ДЛЯ ПИТЬЕВОГО СНАБЖЕНИЯ И ОРОШЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА

Фозилов Раджабмурод Шодевич
преподаватель кафедры государственного и местного управления Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

Республика Таджикистан занимает прочное положение в области водных ресурсов: более 50% годового объёма рек бассейна Аральского моря приходится на территорию Таджикистана. Эти ресурсы, вместе с ледниками, покрывающими 8% территории республики, составляют крупные запасы питьевой воды, общий объём которых составляет 845 миллиардов м³. Следует также отметить, что эффективное использование водных ресурсов играет ключевую роль в повышении продуктивности сельскохозяйственного производства, являющегося основным источником обеспечения продовольственной безопасности страны. Согласно глобальным статистическим показателям, с ростом населения мира ситуация с использованием водных ресурсов в будущем станет ещё более острой. Даже при нынешнем населении, а именно 7,8 миллиарда человек, Земля испытывает огромную нехватку водных ресурсов.

Ключевые слова: водные ресурсы, источник, реки, ресурсы, питьевая вода, грунтовые воды, исследования, мелиорация земель, ледники, территория, формирование, показатель, регион, загрязнение, сельское хозяйство, орошение, потребность, растениеводство, водопотребление.

WATER RESOURCES, STATE OF WATER FACILITIES FOR DRINKING AND IRRIGATION OF THE AGRICULTURAL SECTOR

Fozilov Rajabmurod Shodevich
Lecturer, Department of Public and Local Administration, Tajik State University of Finance and Economics, Dushanbe, Republic of Tajikistan

The Republic of Tajikistan enjoys a strong position in terms of water resources: over 50% of the annual volume of the Aral Sea basin's rivers falls within Tajikistan's territory. These resources, along with glaciers covering 8% of the country's territory, constitute significant drinking water reserves, totaling 845 billion cubic meters. It should also be noted that efficient use of water resources plays a key role in increasing agricultural productivity, which is the country's primary source of food security. According to global statistics, with the world's population growing, the situation with water resources will become even more acute in the future. Even with the current population of 7.8 billion, the Earth is experiencing a huge water shortage.

Keywords: water resources, source, rivers, resources, drinking water, groundwater, research, land reclamation, glaciers, territory, formation, indicator, region, pollution, agriculture, irrigation, need, crop production, water consumption.

МУҚАДДИМА

Чи тавре ки маълум аст, Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози бойигарии захираҳои обӣ мавқеи мустаҳкам дошта, зиёда аз 50%-и ҳаҷми солонаи сарчашмаи дарёҳои ҳавзаи баҳри Арал ба ҳудуди Тоҷикистон рост меояд. Ин захираҳо бо пиряхҳо, ки 8%-и ҳудуди ҷумҳуриро фаро гирифтаанд, захираҳои калони обҳои нӯшокиро ташкил медиҳанд, ки он дар маҷмӯъ 845 млрд м³-ро ташкил медиҳанд. Истифодаи самараноки захираҳои об нақши калидиро дар таъмини бехатарии озуқаворӣ ва рушди устувори иқтисодиёти кишвар мебозад, бинобар ин омӯзиши вазъи захираҳои обӣ ва дурнамои истифодаи онҳо аҳамияти махсус дорад.

Мақсади мақола таҳлили вазъи захираҳои обии Ҷумҳурии Тоҷикистон, муайян намудани мавқеи он дар миқёси минтақа ва ҷаҳон, инчунин баррасии дурнамои истифодаи захираҳои об дар соҳаҳои иқтисоди миллӣ, бахусус кишоварзӣ ва обёрикунонӣ, мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявӣ ва иттилоотии тадқиқотро маълумоти Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон, Институти таҳқиқоти илмии мелиоратсия ва захираҳои оби ҷумҳурӣ, маводи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, инчунин асарҳои олимони ватанию хориҷӣ (Исайнов Х.Р., Кимсанов У.О., Одинаев Х.А., Ганиев Т.Б., Садриддинов М.И., Сандра Постел) ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлили оморӣ - барои омӯзиши динамикаи гирифтан ва истифодаи об дар солҳои 1990–2023; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси ҳиссаи Тоҷикистон бо дигар кишварҳои ҳавзаи баҳри Арал; усули таҳлили сохторӣ - барои арзёбии обгунҷоиши соҳаҳои иқтисоди миллӣ; усули ояндабинӣ - барои муайян намудани дурнамои азхудкунии заминҳои обёришаванда то соли 2030; инчунин усули таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Бо нишондиҳандаҳои Институти таҳқиқоти илмии мелиоратсия ва захираҳои оби ҷумҳурӣ, ба ҳиссаи ҳавзаи дарёҳо 65,1 км³ ҳаҷми об рост меояд, ки аз ин миқдор ба ҳудуди Тоҷикистон 52,2 км³, аз он ҷумла ба ҳавзаи дарёи Аму - 50,5 км³ ва дарёи Сир - 1,7 км³ рост меояд. Сарчашмаи асосии обгирии ин дарёҳо аз ҳисоби дарёҳои Панҷ, Вахш, Кофарниҳон ва Зарафшон мебошад. Дар муқоиса бо сарчашмаи ҳаҷми оби ба ҳудуди Тоҷикистон мансуббуда 52,2 км³, ҳаҷми обанборҳо 13,1 км³ ё ки 25%, аз он ҷумла сарчашмаҳои истифодашаванда - 10,3 км³ ё ки 20%-ро ташкил медиҳанд. Ба кӯлҳо 39,1 км³ рост меояд, ки аз ин миқдор 20 км³ оби нӯшокӣ (ширин) буда, қисмати зиёди об (қариб 500 км³) дар пиряхҳо қарор дорад. Аз ин ҷост, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози бойигарии захираҳои об дар миқёси Иттиҳоди давлатҳои мустақил (ИДМ) баъди Федератсияи Россия ҷойи дуюм ва дар Осиёи Марказӣ ҷои аввал, аз ҳисоби сифати обҳои ширин бошад дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол менамояд [1].

Дар маҷмӯъ, ба ҳудуди ҷумҳурии мо зиёда аз 51,6 км³ оби нӯшокӣ рост меояд. Дар ҷадвали зерин захираҳои обе, ки ба ҳиссаи захираҳои оби ҳавзаи баҳри Арал, аз он ҷумла ба ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон рост меоянд, инъикос ёфтааст (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Захираҳои оби ҳавзаи баҳри Арал (ҲБА)

Давлатҳо	**Ҳавзаи Амударё (км³/сол)**	**Ҳавзаи Сирдарё (км³/сол)**	**Ҳамагӣ дар ҲБА (км³/сол)**
Қазоқистон	–	4,5	4,5
Қирғизистон	1,9	27,4	29,3
Тоҷикистон	**62,9**	**1,7**	**64,6**
Туркманистон (якҷоягӣ бо Эрон)	2,78	–	2,78
Ӯзбекистон	4,7	4,14	8,84
Афғонистон	6,18	–	6,18
Ҳамагӣ	**78,46**	**37,7**	**116,2**

Сарчашма: Справочник / Секретариат Интеграционного Комитета Евразийского экономического сообщества. – М., 2015. – 112 с.; Исайнов Х.Р. Водно-ирригационный комплекс аридного региона: проблемы и пути решения // Вестник ТНУ. Серия экономических наук. – Душанбе: «Сино», 2019. – № 4 (Ч. 2). – С. 40–45.

Нишондиҳандаҳои ҷадвал аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки 55,6% ё 64,6 км³ захираҳои оби ҳавзаи баҳри Арал ба ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон рост омада, ин нишондиҳанда яке аз баландтарин дар миқёси давлатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ мебошад. Дар маҷмӯъ, саҳми Тоҷикистон ва Қирғизистон дар ташаккули сарчашмаи обгирии обҳои болоизаминии минтақа 85%-ро ташкил дода, қариб ки ҳамаи обҳои истифодашавандаи минтақа аз ду дарёи калонтарин - Аму ва Сирдарё сарчашма гирифта, ба ҷумҳуриҳои поёноби Ӯзбекистон ва Туркманистон мерезанд. Ҳаҷми обҳои зеризаминӣ дар ҳаҷми 6,6 км³ арзёбӣ мешаванд, ки аз ин миқдор ҳар сол 2,3 км³ бо мақсадҳои гуногун истифода мешавад. Ҳаҷми умумии истифодаи об аз ҳамаи сарчашмаҳои обҳои зеризаминӣ, дарёҳо, кӯлҳо ва ғайра ба ҳисоби миёна 14,5–15,0 км³ буда, ин нишондиҳанда рӯз то рӯз паст гардида, ба 12,5–13,0 км³ расидааст. Бояд гуфт, ки дар 10–15 соли охир ифлосшавии ин обҳо аз ҳисоби обмониҳои зиёд, истифодаи аз меъёр зиёди нуриҳои минералӣ ва заҳрҳои химиявӣ ба назар мерасад.

Умуман, таркиб ва сохтори истифодабарии захираҳои об дар соҳаҳои иқтисоди миллӣ чунин аст: саноат - 6%, кишоварзӣ - 85% (аз он ҷумла барои обёрикунонӣ 65–70%), бо обтаъминкунӣ дар деҳот - 5% ва дар шаҳрҳо - 4%. Дар ҷадвали поёнӣ захираҳои обие, ки дар соҳаҳои иқтисоди миллӣ истифода мешаванд, оварда шудааст (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Истифодаи захираҳои обӣ дар соҳаҳои иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, млн м³

Нишондиҳандаҳо	**1990**	**1995**	**2000**	**2023**	**2023/1990, %**
Гирифтани об	13 662	12 909	13 379	10 700	78,3
Истифодаи об	12 046	11 874	10 197	8 816	73,2
Аз он ҷумла барои обёрӣ	9 895	9 639	8 676	7 468	75,5
Саноат	594	944	535	525	88,4
Бо об таъминкунии шаҳрҳо	485	612	384	383	78,9
Бо об таъминкунии кишоварзӣ	696	659	602	440	63,2
Хоҷагиҳои моҳипарварӣ	2	–	–	–	–

Дигар истифодабарандагони об	374	20	0	–	–

Сарчашма: Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон. Эзоҳ: (-) - вуҷуд надоштани маълумотҳои аниқ.

Таҳлили нишондиҳандаҳои ҷадвал аз он гувоҳӣ медиҳад, ки сарфаи об дар соҳаҳои иқтисоди миллӣ, пеш аз ҳама дар кишоварзӣ, бахусус барои обёрӣ ҳамоно аз меъёрҳои муқарраршуда зиёд аст. Сабаби аз ҳама зиёд истифода бурдани захираҳои об дар соҳаи кишоварзӣ нисбати дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ дар он аст, ки Тоҷикистон ба мисли дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ дар минтақаи барои обёрикунонӣ эҳтиёҷдошта («аридная зона») ҷойгир шудааст ва аз ин хотир зиёда аз 90%-и маҳсулоти соҳаи растанипарварӣ аз заминҳои обӣ ба даст меояд. Агар истифодаи захираҳои обро дар миқёси 100%-и соҳаҳои кишоварзӣ арзёбӣ намоем, он гоҳ вобаста ба шароити табиӣ, кишти зироатҳо ва обёрӣ то 65–70% захираҳои об барои кишоварзӣ ҷудокардашуда маҳз барои обёрӣ истифода мешавад. Қисми боқимондаи он (15%) барои таъмини фермаҳои чорводорӣ, минтақаҳои аҳолинишин ва обшоркунии чарогоҳҳо сарф мешавад.

МУҲОКИМА

Дар маҷмӯъ, ба ҳисоби миёна дар солҳои охир ҳаҷми обҳои баргардонда 4600 млн м³, аз ҷумла коллекторҳою заҳбурҳо 4050 млн м³ ва обҳои хоҷагӣ-саноатӣ 553 млн м³-ро ташкил медиҳанд. Аз ин миқдор ҳаҷми об 9% захираҳои оби такшиншаванда ва 39% ҳаҷми оби барои обёрӣ истифодашаванда мебошанд. Истифодаи дуюмдараҷаи обҳои коллекторию заҳбурӣ, ки барои ҷумҳурии мо аз сабаби релефи мушкил масъалаи вазнин ва аз ҷиҳати иқтисодӣ манфиатнок нест, ҳамагӣ 347 млн м³ ё 75%-ро ташкил медиҳаду халос. Яке аз нишондиҳандаҳои обистифодабарӣ ин нишондиҳандаи обғунҷоиши соҳаҳои иқтисоди миллии ҷумҳурӣ мебошад (ниг. ба ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Нишондиҳандаи обғунҷоиши соҳаҳои иқтисоди миллии ҷумҳурӣ

Соҳаҳо	**Энергетика**	**Металлургия и ранга**	**Мошинсозӣ**	**Маҳсулоти саноати химия**	**Маснуоти металии тайёр**	**Кишоварзӣ ва ҷангал**
Иваз-шаванда (ҳаҷми бароиш)	**1397,10**	**3562,43**	**259,45**	**139,70**	**459,02**	**9473,80**
Соҳаи энергетика	51,80	444,28	7,79	4,31	36,60	143,14
Металлургияи ранга	18,85	1028,52	15,25	0,21	39,87	2,95
Мошинсозӣ	26,90	63,69	56,33	1,70	9,31	306,58
Маҳсулоти саноати химия	306,54	289,09	36,34	62,06	41,16	1486,64
Маснуоти металии тайёр	0,97	6,50	1,52	0,07	9,64	29,99
Саноати сабук	0,11	0,24	0,08	0,02	0,06	3,71
Саноати хӯрокворӣ	0,12	0,70	0,08	0,10	0,11	143,20
Дигар соҳаҳои саноат	16,59	79,18	19,76	1,94	115,13	98,76
Сохтмон	10,59	50,08	3,26	1,59	2,82	47,15
Кишоварзӣ ва ҷангал	0,00	6,26	0,59	0,07	1,49	2671,31
Обғунҷоиш	**0,716**	**0,140**	**0,385**	**0,716**	**0,218**	**0,911**

Сарчашма: Автореферати диссертатсияи докторӣ Садриддинов М.И. «Интеграционные процессы по использованию водных ресурсов в странах Центрально-Азиатского региона». – Душанбе, 2025. – С. 26.

Чи тавре ки аз нишондиҳандаҳои ҷадвал бармеояд, аз ҳама бештар соҳае, ки обғунҷоиши баланд дорад, ин соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ мебошад, ки барои тайёр кардани як воҳиди маҳсулоти соҳа 0,911 захираҳои об истифода мешавад, ки ҷойҳои баъдинаро энергетика ва саноати химия ишғол менамоянд. Аз ҳама бештар обғунҷоиши маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ баланд мебошад, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ ба 9473,8 млн сомонӣ баробар мебошад. Ҳаҷми истеҳсоли соҳаи энергетика дар давраи таҳлилӣ ба 1397,03 млн сомонӣ ва саноати химия ба 139,7 млн сомонӣ баробар аст. Ин рақамҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти аввал нисбати маҳсулотҳои саноати химия 10 баробар зиёд мебошад. Як нуктаро низ ҳамзамон бояд қайд намуд, ки новобаста аз ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, ҳарду соҳаҳои таҳлилшаванда захираҳои обро дар ҳаҷми якхела истифода мебаранд, яъне онҳо соҳаҳои бештар обғунҷоишӣ ба ҳисоб мераванд, аммо аз рӯи истеҳсоли маҳсулот ба андозаи ду маротиба фарқ мекунанд [2].

Як нуктаро низ ҳамзамон метавон қайд намуд, ки истифодаи самараноки захираҳои об нақши калидии худро дар боло бардоштани маҳсулнокии киштукори кишоварзӣ, ки манбаи асосии таъмини бехатарии озуқаворӣ мамлакат мебошад, иҷро мекунад. Масалан, норасоии захираҳои об, бахусус обҳои нӯшокӣ (ширин), яке аз муаммоҳои асосии нарасидани маводи ғизоӣ ба ҳисоб меравад, зеро ки чи тавре дар урфият мегӯянд «бе об ҳаёт нест». Дар даврони шӯравӣ чунин шиори халқӣ низ вуҷуд дошт: «Обро ба замин ва аз замин ҳосилро ба халқ деҳ». Яъне камчинӣ ва норасоии захираҳои об барои обёрикунонӣ метавонад ба пастравии ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ таъсири манфӣ расонида, дар ниҳояти кор ба таъмини бехатарии озуқаворӣ монеъ гардад. Болои ҳамаи ин, солҳои охир зиёдшавии аҳолӣ дар ҷумҳурӣ ба чашм мерасад. Аз ин хотир дар ҷадвали поёнӣ варианти ояндабинии азхудкунии заминҳои барои обёрӣ мувофиқи ҷумҳурӣ барои то соли 2030 бо дарназардошти НОБ-ҳои сохташуда ва дар оянда сохташаванда оварда шудааст (ниг. ба ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Ояндабинии азхудкунии заминҳои барои обёрӣ мувофиқ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ (ҳаз. га)

Минтақа	**2010**	**2023**	**Ояндабинӣ то 2030**	**2030/2010 (рақам)**	**%**
Суғд	278,6	286,4	318,6	40,0	114,4
Хатлон	332,9	352,8	473,2	140,3	142,2
НТҶ	91,8	94,4	116,8	25,0	127,3
ВМКБ	16,7	18,6	24,9	8,2	149,1
Ҳамагӣ дар ҷумҳурӣ	**720,0**	**752,2**	**933,8**	**213,5**	**129,7**

Сарчашма: ҳисобҳои муаллиф дар асоси маълумоти Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Стратегияи миллии рушд то соли 2030.

Мувофиқи ҳисобҳои ояндабинии азхудкунии заминҳои барои обёрӣ мувофиқи ҷумҳурӣ, аз ҳама бештар минтақае, ки метавонад обёрӣ карда шавад, ин вилояти Хатлон - 473,2 ҳазор гектар (бо амалӣ намудани лоиҳаи дуюми обёрии канали водии Данғара), вилояти Суғд - 318,6 ҳазор гектар (дар ҳудуди Шаҳристон ва водии Қизилин, Водии калони Ашт), НТҶ - 116,8 ҳазор гектар ва ВМКБ - 24,9 ҳазор гектар мебошад.

ХУЛОСА

Аз рӯи нишондиҳандаҳои омории ҷаҳонӣ, бо афзоиши шумораи аҳолӣ дар ҷаҳон вазъияти истифодаи захираҳои об дар оянда аз ин ҳам мудҳиштар хоҳад гардид. Ҳатто дар ҳолати ҳозираи шумораи аҳолӣ, яъне 7,8 млрд одам, кураи Замин норасоии бузурги захираҳои обро ҳис менамояд. Дар асоси маълумотҳои як қатор кишварҳои дунё ба монанди Ҷумҳурии Чин, Ҳиндустон, Арабистони Саудӣ, Африқои Шимолӣ ва ИМА, яке аз муаллифони китоби «Pillar of Sand» («Тӯдаи хок») Сандра Постел ҳачми аз меъёр истифодабарии обҳои зеризаминиро ҳисоб карда баромадааст. Ба ҳисобҳои ӯ ин нишондиҳанда тақрибан 160 млрд м³ ё ин ки 160 млрд тоннаро ташкил медиҳад. Сандра Постел чунин меҳисобад, ки агар барои истеҳсоли 1 тонна ғалла тақрибан 1000 тонна об зарур шавад, он гоҳ камчинии захираҳои об ба миқдори 160 млрд тонна ба бузургии ба даст наовардани 160 млн тонна ғалла, ё ин ки ними ҳосили ғалладонагиҳо дар ИМА баробар мебошад [3].

Ҳамин тариқ, Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои захираҳои бойи обӣ буда, дар миқёси Осиёи Марказӣ ҷои намоёнро ишғол менамояд. Аммо истифодаи самараноки ин захираҳо, бахусус дар соҳаи кишоварзӣ ва обёрикунонӣ, ҳамчун омили асосии таъмини бехатарии озуқаворӣ ва рушди устувори иқтисодиёт боқӣ мемонад. Бо назардошти афзоиши аҳолӣ ва норасоии ҷаҳонии захираҳои об, истифодаи оқилона ва самараноки захираҳои обӣ, азхудкунии заминҳои нави обёришаванда ва ҷорӣ намудани технологияҳои сарфакунандаи об дар оянда аҳамияти ҳалкунанда хоҳанд дошт.

АДАБИЁТ

1. Суханронии Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон дар мубоҳисоти умумии Иҷлосияи 70-уми Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид (25–28 сентябри соли 2015).
2. Иштирок ва суханронии Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар нишасти сеюми пешвоёни эътилоф оид ба обу иқлим // Газетаи Минбари халқ. – 8 июни соли 2022. – С. 3.
3. Аривоф Х.О. О водных спорах и строительстве больших плотин // Мелиорация и водные ресурсы: проблемы и пути их решения (Материалы научно-практической конференции, 25 декабря 2010 г.). – Душанбе, 2010. – С. 69–75.
4. Бобылев С.Н. Экономика устойчивого развития: учебник. – Москва: КНОРУС, 2021. – 672 с.
5. Водообеспеченность мирового сельского хозяйства на воду для орошения // Экономика сельского хозяйства России. – 2017. – № 12. – С. 80–89.
6. Ганиев Т.Б. Эффективность мирового опыта формирования системы устойчивого менеджмента водного хозяйства и рационального водопользования в условиях глобализации мировой экономики // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2018. – № 6, Ч. 1. – С. 29–36.
7. Исайнов Х.Р., Кимсанов У.О. Региональные аспекты обеспечения водно-энергетической безопасности (на материалах стран Центральной Азии): монография. – Душанбе: «ЭрГраф», 2020. – 243 с.
8. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. – Душанбе, 2016. – 104 с.
9. Одинаев Х.А. Водные ресурсы в системе факторов устойчивого развития региональной экономики // Вестник ТНУ. – Душанбе: СИНО, 2019. – № 4, Ч. 2. – С. 3–7.
10. Отчёт «Экспресс-оценка и анализ пробелов в энергетическом секторе Таджикистана» Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан. – Душанбе, 2018. – 24 с.
11. Павлов А.А. Политические проблемы энергетического сотрудничества России со странами Центрально-Азиатского региона: автореф. канд. дис. – Санкт-Петербург, 2011. – 22 с.
12. Рекомендации по устойчивому управлению водными ресурсами в Центральной Азии. Проект SWAN. – Алматы, 2021. – 48 с.
13. Helliwell J.F., Layard R., Sachs J.D. World Happiness Report 2019. – New York: United Nations, Columbia University, 2019.
14. High-level political forum on sustainable development. Progress towards the Sustainable Development Goals. Report of the Secretary-General. – UN, 2020.
15. Hjort M., Skobelev D., Almgren R., Guseva T., Koh T. Best Available Techniques and Sustainable Development Goals // Proc. 19th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM, 2019.
16. Human Development Report. – NY: UNDP, 2019.
17. Krugman P. Building a green economy // The New York Times Magazine. – 2020. – № 5.

УДК: 336.1

АҲАМИЯТИ ИҚТИСОДИИ ИҚТИДОРИ АНДОЗИИ СУБЪЕКТИ ХОҶАГИДОР ҲАМЧУН ВОСИТАИ НАЗОРАТИ АНДОЗ

Холиқзода Зулфия
Унвончӯйи кафедраи андозбандӣ ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар шароити рушди иқтисоди бозорӣ ва густариши фаъолияти соҳибкорӣ, таъмини воридоти устувори пардохтҳо ба буҷети давлатӣ аҳамияти калидӣ дорад. Мақолаи илмӣ ба аҳамияти иқтисодии иқтидори андозии субъекти хоҷагидорӣ ҳамчун воситаи муҳими назорати андоз бахшида шудааст. Дар он моҳият, нишондиҳандаҳо ва усулҳои баҳодиҳии иқтидори андозӣ баррасӣ гардида, нақши онҳо дар баланд бардоштани самаранокии назорати андоз нишон дода мешавад. Муаллиф масъалаҳои асосии ташаккули базаи андоз ва омилҳои таъсиррасон ба иқтидори андозиро таҳлил менамояд. Дар натиҷа, тавсияҳо оид ба такмили механизми назорати андоз ва истифодаи самараноки захираҳои андозӣ пешниҳод карда мешаванд.

Калидвожаҳо: иқтидори андозӣ, таҳлили иқтисодӣ, субъекти хоҷагидорӣ, назорати андоз, самаранокии андозбандӣ, сиёсати андоз, даромаднокии корхона, манбаъҳои андозбандӣ.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ХОЗЯЙСТВУЮЩЕГО СУБЪЕКТА КАК ИНСТРУМЕНТ НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ

Халикзода Зульфия
соискатель кафедры налогообложения и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В условиях развития рыночной экономики и расширения предпринимательской деятельности обеспечение стабильного притока платежей в государственный бюджет имеет ключевое значение. Научная статья посвящена экономическому значению налогового потенциала хозяйствующего субъекта как важного инструмента налогового контроля. В ней рассматриваются сущность, показатели и методы оценки налогового потенциала, а также их роль в повышении эффективности налогового контроля. Автор анализирует основные вопросы формирования налоговой базы и факторы, влияющие на налоговый потенциал. В результате предлагаются рекомендации по совершенствованию механизма налогового контроля.

Ключевые слова: налоговый потенциал, экономический анализ, хозяйствующий субъект, налоговый контроль, эффективность налогообложения, налоговая политика, рентабельность предприятия, источники налогообложения.

THE ECONOMIC SIGNIFICANCE OF THE TAX POTENTIAL OF AN ECONOMIC ENTITY AS A TOOL OF TAX CONTROL

Khalikzoda Zulfiya
Applicant for the Department of Taxation and Insurance, Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe

In the context of a developing market economy and expanding entrepreneurial activity, ensuring a stable flow of payments to the state budget is of key importance. This research article examines the economic significance of a business entity's tax potential as an important tool for tax control. It examines the essence, indicators, and methods for assessing tax potential, as well as their role in improving the efficiency of tax control. The author analyzes the key issues of tax base formation and the factors influencing tax potential. Recommendations are proposed for improving the mechanism of tax control and the more effective use of tax resources.

Keywords: tax capacity, economic analysis, economic entity, tax control, tax efficiency, tax policy, enterprise profitability, sources of taxation.

МУҚАДДИМА

Дар шароити кунунӣ, рушди иқтисоди миллӣ аз тақвияти субъектҳои хоҷагидорӣ вобаста буда, фаъолияти самараноки субъектҳои мазкур барои таъмини воридоти андоз ба буҷети давлатӣ ва устувории молиявӣ мусоидат менамоянд. Яке аз омилҳои муҳими беҳтар намудани самаранокии санҷишҳои андоз, дар самти маъмурикунонии низоми андози мамлакат, ин сифати назорати мақомоти андоз ва фаъолияти таҳлилии он ба шумор меравад.

Бинобар ин, муайян ва арзёбии дурусти иқтидори андозии субъектҳои хоҷагидорӣ имконият медиҳанд, ки сарчашмаҳои воқеии андозбандӣ ошкор ва сатҳи ҷамъоварии андозҳо баланд гардад. Мақолаи мазкур ба таҳлили моҳият, усулҳо ва нақши иқтидори андозии субъекти хоҷагидор дар низоми назорати андоз бахшида шудааст.

Мақсади асосии тадқиқот - таҳлили аҳамияти иқтисодии иқтидори андозии субъекти хоҷагидор ҳамчун воситаи назорати андоз ва пешниҳоди тавсияҳо оид ба такмили механизми назорати андоз. Барои ноил шудан ба ин мақсад вазифаҳои зерин муайян карда шуданд:

• баррасии моҳияти иқтидори андозии субъекти хоҷагидор;

• омӯзиши усулҳои асосии баҳодиҳии иқтидори андозӣ;
• таҳлили заминаи иттилоотии баҳодиҳии иқтидори андозӣ;
• муайян кардани мушкилот ва роҳҳои такмили назорати андоз.

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи назорати андоз, маъмурикунонии андоз ва таҳлили иқтисодии фаъолияти корхонаҳо ташкил медиҳанд: Бегматов А.А., Солиев Н.А., Воҳидов У.М., Файзуллоев Б.С., Зенченко С.В., Иванова Т.А., Петров В.Н., Смирнов А.К. ва дигарон.

Дар раванди тадқиқот усулҳои зерин истифода бурда шуданд:
• усули таҳлили системавӣ - барои омӯзиши ҳамаҷонибаи механизми назорати андоз;
• усули муқоисавӣ - барои арзёбии самаранокии усулҳои гуногуни баҳодиҳии иқтидори андозӣ;
• усули таҳлили омилӣ - барои муайян кардани омилҳои таъсиррасон ба иқтидори андозии субъектҳои хоҷагидор;
• усули ҳисобӣ-таҳлилӣ - барои арзёбии ҳаҷми эҳтимолии пардохтҳои андоз.

Заминаи методологии тадқиқотро инчунин Консепсияи тартиби банақшагирии санҷишҳои берунаидоравии мақомоти андоз ва меъёрҳои қонунгузории андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

НАТИҶАҲО

Моҳияти маъмурикунонӣ ва ё идоракунии андоз ҷиҳати муайян намудани иқтидори андозии андозсупоранда ҳамчун субъекти иқтисодӣ, ки фаъолияти мустақили хоҷагидорӣ дошта ва манбаи пардохтҳои андозро ташкил медиҳад, ифода карда мешавад. Низоми маъмурикунонии андоз ҳамчун фишанги муҳими танзими низоми андозӣ ва рушди фаъолияти соҳибкорӣ аз ҳисоби васеъ ба роҳ мондани чорабиниҳои ташкилию иқтисодӣ ва маъмурӣ сафарбар карда мешавад [2].

Истифода намудани захираи тадқиқотӣ ва маълумотие, ки дар фаъолияти таҳлилии мақомоти андоз ҷойгир карда шудааст, ба гирифтан, коркард ва ҷамъбасти иттилооти гуногуни иқтисодӣ оид ба фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ асос меёбад. Ин маълумот аз андозсупорандагони санҷишшаванда, шарикони онҳо ва шахсони сеюм, инчунин аз манбаъҳои беруна ва пойгоҳҳои иттилоотии дохилӣ ба даст оварда мешавад.

Тартиби баҳодиҳии иқтидори андозии субъектҳои хоҷагидорӣ дар мавриди маъмурикунонии андоз ба воситаи се усули маълумӣ амалӣ гардонида мешавад:

1. Усули ҳисобкунии мустақим - мақомоти андоз дар асоси нишондиҳандаҳо ва маълумоти давраи гузаштаи андоз, бо назардошти меъёрҳои қонунгузории андоз, пардохтҳои андозҳоеро, ки аз тарафи андозсупорандагон бояд пардохта шаванд, муайян мекунад. Ин усул бевосита дар мавриди саркашии андозсупоранда барои иҷозат додан ба мақомоти андоз ҷиҳати санҷиш, пешниҳод накардани ҳисоботҳои зарурӣ ва мавҷуд набудани баҳисобгирии дахлдор истифода мешавад.

2. Усули таҳлили омилӣ - маълумотҳои мавҷуд дар мақомоти андоз доир ба андозсупоранда ва андозсупорандагони ҳаммонанд фаро гирифта мешаванд. Аз нигоҳи самаранокии назорати андоз ин усул нисбатан пурра ва комилтар аст.

3. Усули таҳлили иқтисодӣ - аз нигоҳи самаранокии назорати андоз ин усул хеле самаранок ва стратегию ояндадошта ҳисобида мешавад. Мақомоти андоз аз ин усул барои баҳодиҳии ғайримустақими ҳисобкунӣ ва пардохти андозҳо дар раванди банақшагирии санҷишҳои берунаи мақомоти андоз истифода менамоянд.

Барои гузаронидани таҳлили пеш аз санҷиш заминаи иттилоотии нишондиҳандаҳо барои арзёбии иқтидори андоз зарур мебошад. Ҷадвали 1 марҳилаҳои асосии ин заминаро нишон медиҳад:

Ҷадвали 1. Заминаи иттилоотии баҳодиҳии иқтидори андозии субъекти хоҷагидорӣ

№	Тавсиф
1	Таҳлили тавозуни молӣ-пулии агенти иқтисодӣ бо мақсади муайян кардани дороиҳо ва қарзҳои мавҷуда, ки объектҳои андозбандӣ мебошанд; муайян кардани хусусиятҳои мушаххаси асосии андоз ва ҳисоби маблағи эҳтимолии андоз мувофиқи қонунгузории амалкунанда.
2	Муқоисаи нишондиҳандаи ҳисобии иқтидори андозии объект (аз таҳлили пеш аз санҷиш, бо усули экспертӣ) бо нишондиҳандаи иқтидори андозии воқеӣ (аз маълумоти ҳисоботи андозӣ).
3	Таҳияи тавсияҳои методӣ оид ба гузаронидани санҷишҳои андоз бо дарназардошти фарқият байни хулосаҳои таҳлили андоз ва натиҷаҳои назорати андоз ва дараҷаи самаранокии усулҳои муайянкунии иқтидори андозӣ.
4	Ҷамъоварӣ, таҳлил ва банизомдарории маълумоти дастрасу боэътимод дар бораи фаъолияти хоҷагидорӣ ва механизми амалкунандаи андоз (мониторинги доимии андоз) барои пешниҳоди таклифҳо оид ба тағйири қонунгузории амалкунанда.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Мавҷудияти маҷмӯи пурраи маълумотҳо оид ба фаъолияти хоҷагидории андозсупоранда ба кормандони мақомоти андоз имконият медиҳад, ки иқтидори андозии ҳар як корхона ё ширкатро - ки ҳамчун субъекти хоҷагидор ва резиденти андозсупорандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад - баҳогузорӣ карда шавад.

Дар айни замон алгоритми таҳлили омилии иқтидори андозии субъекти хоҷагидор пеш аз санҷиши фаъолияти хоҷагидории андозсупоранда ҳамчун яке аз зинаҳои муҳимтарини фаъолияти назоратӣ-таҳлилии мақомоти андоз мебошад. Дар баргузории таҳлили пеш аз санҷиш маҷмӯи муайяни нишондиҳандаҳои фаъолияти хоҷагидории субъекти иқтисодӣ бо усули баҳодиҳии ғайримустақим - бо роҳи ҳисоб кардани арзишҳои экспертӣ - анҷом дода мешавад, то ин ки минбаъд ин арзишҳои экспертӣ бо арзишҳои «миёна», «намунавӣ» ва «стандартӣ» муқоиса карда шаванд [6].

Усули таҳлили маҷмуӣ-иқтисодии фаъолияти хоҷагидории андозсупоранда марҳилаҳои зеринро дар бар мегирад:

- ҷамъоварии маълумотҳои иттилоотии зарурӣ дар бораи андозсупоранда;
- муайян кардани нишондиҳандаҳои асосии молиявии фаъолияти хоҷагидорӣ;
- муқоисаи нишондиҳандаҳои субъекти таҳлилшаванда бо нишондиҳандаҳои «миёнаи соҳавӣ»;
- арзёбии уҳдадориҳои эҳтимолии андозии субъекти хоҷагидор;
- қабули қарор оид ба гузаронидан ё нагузаронидани санҷиши берунаи мақомоти андоз.

МУҲОКИМА

Мушкилоти асосӣ дар мавриди баҳодиҳии иқтидори андозии ташкилоту корхонаҳо он мебошад, ки дар вақти баҳисобгирӣ ва назорати амалиётҳои хоҷагидорӣ ба таври ҷиддӣ баҳогузории баланд ё паст карда мешавад. Ин ҳолат дар ҳамаи марҳилаҳои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот - аз истеъмоли энергия то таҳвили мол ба мизоҷон - ба назар мерасад [1].

Ҳамзамон, набудани тасаввуроти пурраи мақомоти андоз дар бораи ҳаҷм, сохтор ва хусусиятҳои гардиши молӣ-пулӣ дар ширкат боис ба набудани маълумоти зарурӣ барои муайян кардани нишондиҳандаи иқтидори андозии субъекти мушаххаси хоҷагидор мегардад. Инчунин, нишондиҳандаи «миёна аз миёнаҳо» ба «миёна барои соҳа» баробар нест, ки ин ба нодурустии баҳодиҳӣ оварда мерасонад.

Имкон барои мақомоти назоратии андоз барои дастрасӣ ба маълумот дар бораи хусусиятҳои фаъолияти иқтисодии агенти хоҷагидор ҳоло хеле маҳдуд аст. Қонунгузории андоз ҳуқуқи дастрасӣ ба маълумот ва ҳуҷҷатҳоро дар марҳилаи санҷиши камералӣ пешбинӣ намекунад, ба истиснои ҳолатҳои сахт муқарраршуда (баргардонидани ААИ, андозбандии истифодаи манбаъҳои табиӣ ва ғайра).

ХУЛОСА

Тадқиқот нишон дод, ки иқтидори андозӣ ҳамчун нишондиҳандаи муҳими иқтисодӣ буда, фаъолияти самараноки субъектҳои хоҷагидорӣ ба устувории буҷетию молиявӣ имконият фароҳам меорад. Истифодаи иқтидори андоз ҳамчун воситаи назорати андоз ба баланд бардоштани шаффофият ва маърифати андозсупорӣ мусоидат мекунад.

Аҳамияти иқтисодии иқтидори андоз дар он зоҳир мегардад, ки он барои такмили сиёсати андоз ва механизми идоракунии молияи давлатӣ мусоидат менамояд. Дар ин заминва тавсияҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

- васеъ намудани имконоти мақомоти андоз барои дастрасӣ ба маълумоти иттилоотии субъектҳои хоҷагидор дар марҳилаи санҷиши камералӣ;
- ташкили низоми мониторинги доимии андоз бо истифодаи технологияҳои рақамӣ;
- таҳияи меъёрҳои тафриқавии андозбандӣ вобаста ба соҳа ва хусусиятҳои инфиродии фаъолияти хоҷагидории субъектон;
- такмили методикаи муайян кардани андозсупорандагони «ҳаммонанд» барои дурустии муқоисаи нишондиҳандаҳо;
- тақвияти ҳамкории байни мақомоти андоз ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар мавриди ошкор кардани амалиётҳои пинҳонии иқтисодӣ.

Баҳодиҳии иқтидори андозии субъекти хоҷагидор ҳамчун як воситаи фаврӣ ва самаранок барои пешгирӣ кардан аз мунособати эҷодкоронаи андозсупоранда дар масъалаи ҳисобкунӣ ва пардохти андозҳо хизмат мекунад. Таъмини самаранокии назорати андоз ба баҳодиҳии фарқияти байни андозҳои ҳисобкардашудаи андозсупоранда ва андозҳои воқеии муайянкардаи мақомоти андоз бар асоси натиҷаҳои санҷиш тааллуқ дорад.

АДАБИЁТ

1. Бегматов А.А., Солиев Н.А. Влияние налогов на экономический рост: вопросы теории и практики // Финансово-экономический вестник. - Душанбе, 2019. - №4 (20). - С. 26-33.
2. Воҳидов У.М., Файзуллоев Б.С. Маъмурикунонии андоз асоси танзими муносибатҳои андозбандии соҳибкории хурду миёна // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - № 4-1 (38). - С. 124-136.
3. Воҳидов У.М., Холиқзода З.А. Иқтидори андоз ҳамчун омили ташаккул додани манфиатҳои иқтисодии субъектҳои хоҷагидор // Паёми молия ва иқтисод. - 2024. - № 3 (42). - С. 145-154.
4. Зенченко С.В. Бюджетный потенциал региона и методические подходы к его оценке // Финансовая политика и БРЭР. - 2008. - №2 (19). - С. 183-198.
5. Иванова Т.А. Налоговый потенциал предприятия: теория и практика оценки. - Москва, 2020.
6. Исломов С.И., Шомуродов Ф. Андоз ва андозбандӣ дар иқтисодиёт. - Душанбе, 2012. - 160 с.
7. Маъмуров А.М., Исматов Х.Ҳ. Баҳодиҳии иқтидор ва тамоюли нишондиҳандаҳои асосии ҷамъоварии андоз дар вилояти Суғд // Ахбори ДДҲБСТ, силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. - Хуҷанд, 2021. - №2 (87). - С. 41-55.
8. Петров В.Н. Налоговый контроль и его роль в современной экономике. - Санкт-Петербург, 2019.
9. Смирнов А.К. Экономический анализ деятельности предприятия. - Москва, 2021.

УДК: 338

МОДЕЛЬ DS-SI: МНОГОЦЕЛЕВОЙ МЕТОД ОПТИМИЗАЦИИ, ИНТЕГРИРУЮЩИЙ ЦИФРОВОЙ СУВЕРЕНИТЕТ И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ

Хоу Хонсюань

докторант PhD кафедры экономической теории и управления, Таджикский педагогический институт в городе Пенджикенте. Республика Таджикистан, Панджикент

В статье рассматривается проблема нарастающего конфликта между обеспечением цифрового суверенитета и достижением целей устойчивого развития в процессе управления критической инфраструктурой. Существующие подходы зачастую не позволяют достичь баланса между технологической безопасностью, энергоэффективностью и автономией. Для решения данной проблемы предложена интегрированная модель цифрового суверенитета и устойчивости (модель DS-SI). В исследовании разработана четырёхмерная структура сопряжения «технологии-институты-экономика-окружение» и сформирована система из 28 оценочных показателей. Методология включает использование комбинированного метода взвешивания (AHP-энтропия) и усовершенствованного алгоритма многоцелевой оптимизации NSGA-III. Работоспособность модели эмпирически подтверждена на панельных данных (2020–2024 гг.) пяти крупных мировых и китайских предприятий (State Grid, Huawei Cloud, AWS, SAP, SIPG).

Ключевые слова: цифровой суверенитет, устойчивое развитие, критическая инфраструктура, многоцелевая оптимизация, алгоритм NSGA-III, модель DS-SI, степень координации сопряжения.

DS-SI MODEL: A MULTI-OBJECTIVE OPTIMIZATION METHOD INTEGRATING DIGITAL SOVEREIGNTY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Hou Hongxuan

PhD student at the Department of Economic Theory and Management, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent. Republic of Tajikistan, Penjikent

The article addresses the growing conflict between ensuring digital sovereignty and achieving sustainable development goals in critical infrastructure management. To resolve this issue, an integrated Digital Sovereignty and Sustainability model (the DS-SI model) is proposed. The study develops a four-dimensional "technology-institutions-economy-environment" coupling framework and establishes an evaluation system consisting of 28 indicators. The methodology incorporates a combined weighting method (AHP-entropy) and an improved NSGA-III multi-objective optimization algorithm. The model's validity is empirically confirmed using panel data (2020–2024) from five major global and Chinese enterprises (State Grid, Huawei Cloud, AWS, SAP, SIPG).

Keywords: digital sovereignty, sustainable development, critical infrastructure, multi-objective optimization, NSGA-III algorithm, DS-SI model, coupling coordination degree.

ВВЕДЕНИЕ

По мере углубления процесса глобальной цифровизации цифровой суверенитет превратился из абстрактного национального суверенитета в ключевое условие выживания критической инфраструктуры, в то время как устойчивость стала основополагающей гарантией долгосрочной реализации ценности инфраструктуры. В докладе Всемирного экономического форума (ВЭФ) о безопасности глобальной критической инфраструктуры за 2024 год показано, что с 2020 по 2024 год совокупный годовой темп роста кибератак, нацеленных на такие основные сектора, как энергетика, транспорт и финансы, достиг 32,7%, из которых 68% атак были непосредственно направлены на уничтожение цифрового суверенитета и кражу основных данных [4]. В 2022 году атака с использованием программы-вымогателя Colonial Pipeline в США заставила 18 штатов объявить чрезвычайное положение, что привело к прямым экономическим потерям в размере более 1,8 млрд долларов США; в 2023 году системы диспетчеризации электроэнергии многих стран ЕС подверглись трансграничным атакам, что привело к отключению электроэнергии у 5 миллионов пользователей.

С точки зрения внутреннего сценария Китая, цифровая экономика Китая занимает второе место в мире в течение многих лет подряд. В 2024 году добавленная стоимость цифровой экономики составила 41,5% ВВП, а ключевая инфраструктура охватывает 10 основных отраслей и более 1,2 миллиона узлов [7]. Однако за впечатляющими данными скрываются скрытые опасения: зависимость от иностранных государств в основных чипах, операционных системах и других областях превышает 70%. Среднее время экспозиции уязвимостей сетевой безопасности в ключевой инфраструктуре составляет 45 дней, что значительно превышает средний международный показатель в 22 дня [11]. В то же время, проблемы устойчивого развития не менее серьёзны: на

долю традиционных энергоёмких объектов приходится 62%, а годовое потребление энергии центрами обработки данных превышает 200 миллиардов киловатт-часов, что составляет 2,3% от общего объёма потребления энергии в стране, с годовым темпом роста 15%, в то время как доля рынка независимых и управляемых технологий обеспечения безопасности составляет всего 38% [13].

Существующие исследования в этой области имеют очевидные недостатки: исследования цифрового суверенитета сосредоточены на управлении данными и реагировании на технологическую блокаду, в то время как исследования устойчивого развития сосредоточены на сокращении потребления энергии и повышении устойчивости, а систематический анализ взаимосвязи между ними серьёзно отсутствует [17]; существующие модели либо односторонне делают акцент на защите безопасности, что приводит к высоким затратам, либо просто стремятся к низкоуглеродной эффективности в ущерб суверенитету и безопасности, что затрудняет достижение многоцелевого баланса «безопасность-эффективность-стоимость-автономия» [2]; большинство теоретических моделей не поддерживают реальные корпоративные данные [18]. В ответ на эти пробелы в данном исследовании предлагается интегрированная модель цифрового суверенитета и устойчивости (модель DS-SI), которая достигает синергетической оптимизации цифрового суверенитета и устойчивости путём построения многомерной системы индикаторов, улучшения алгоритма многоцелевой оптимизации и разработки системы моделирования Python.

Инновации данного исследования в основном отражены в трёх аспектах: во-первых, оно конструирует четырёхмерную структуру сопряжения «технологии-институты-экономика-окружение» и впервые систематически раскрывает механизм взаимодействия между цифровым суверенитетом и устойчивостью; во-вторых, оно предлагает комбинированную стратегию взвешивания, которая интегрирует метод взвешивания AHP-энтропии и усовершенствованный алгоритм NSGA-III для решения проблем субъективности весов и конвергенции в многокритериальной оптимизации; в-третьих, оно разрабатывает систему моделирования Python, которая включает в себя динамический мониторинг, предупреждение о рисках и поддержку принятия решений, а также завершает эмпирическую проверку путём объединения панельных данных из пяти типичных отечественных и зарубежных предприятий в Китае [16].

МЕТОДЫ

Взаимосвязь между цифровым суверенитетом и устойчивостью критической инфраструктуры по сути является динамическим процессом взаимодействия между ними в четырёх измерениях: технология, система, экономика и окружающая среда. С точки зрения технологической связи, прорывы в основных технологиях, таких как самостоятельно разработанные чипы и операционные системы, могут снизить риск зависимости от иностранных технологий и сократить потребление энергии за счёт оптимизации архитектуры. Чип Kunpeng от Huawei использует 7-нм процесс, который снижает потребление энергии на 20% по сравнению с аналогичными зарубежными чипами. С точки зрения институциональной связи, правила защиты цифрового суверенитета, такие как Закон о безопасности данных, определяют границы для трансграничных потоков данных. Механизм регулирования углеродных границ ЕС (CBAM) достиг синергии между системой суверенитета и устойчивой политикой [6]. Экономическая связь проявляется в снижении долгосрочных затрат на эксплуатацию и обслуживание за счёт технологической самодостаточности: внутренняя система диспетчеризации электроэнергии State Grid снизила расходы на эксплуатацию и обслуживание на 35% по сравнению с импортными системами [5]. Экологическая связь проявляется в применении самостоятельно разработанных алгоритмов энергосбережения: разработанный Alibaba Cloud алгоритм динамического планирования снижает энергопотребление центров обработки данных на 18% [1].

Эта взаимосвязь имеет существенные характеристики этапа: полностью связанный этап (степень координации связи $\geq 0{,}85$) характеризуется взаимным продвижением между ними; прерывистый этап связывания ($0{,}6 \leq$ степень координации связи $< 0{,}85$) имеет локальные конфликты, такие как индийская платёжная система UPI, которая гарантирует суверенитет данных, но значение PUE сервера достигает 1,8; низкий этап связывания (степень координации связи $< 0{,}6$) показывает взаимные ограничения [20].

На основе анализа механизма сопряжения, а также результатов исследований и корпоративной практики как на национальном, так и на международном уровне, в данном исследовании разработана система сопряжённой оценки, включающая 2 первичных, 8 вторичных и 28 третичных индикаторов (таблица 1). Отбор индикаторов осуществляется в соответствии с тремя принципами: системность, применимость и динамизм.

Таблица 1. Система индексов оценки для сопряжения модели DS-SI

Первичные индикаторы	Вторичные индикаторы	Индикаторы уровня 3 (примеры)	Ед.	Вес

Цифровой суверенитет (T)	Технологическая автономия (T1)	Самодостаточность основных микросхем (T11)	%	0,08
		Автономность операционной системы (T12)	%	0,07
		Автономность базы данных (T13)	%	0,06
		Самодостаточность микросхем безопасности (T14)	%	0,05
	Безопасность данных (T2)	Хранение локализованных данных (T21)	%	0,07
		Шифрование данных (T22)	%	0,06
		Частота инцидентов безопасности (T23)	ед./год	0,05
		Соответствие трансгран. данных (T24)	%	0,04
	Защита сети (T3)	Точность обнаружения вторжений (T31)	%	0,06
		Время реагирования (T32)	час	0,05
		Перехват межсетевого экрана (T33)	%	0,04
		Резервирование сети (T34)	%	0,03
	Нормотворчество (T4)	Участие в нац. стандартах (T41)	ед.	0,04
		Доминирование отрасл. стандарта (T42)	%	0,03
		Сила по межд. стандартам (T43)	балл	0,02
Устойчивость (S)	Экологичность (S1)	Энергоёмкость (S11)	кВтч	0,07
		Интенсивность выбросов углерода (S12)	тCO_2	0,06
		Использование водных ресурсов (S13)	%	0,03
		Переработка отходов (S14)	%	0,02
	Экономическая эффективность (S2)	Возврат инвестиций (S21)	%	0,06
		Затраты на эксплуатацию (S22)	%	0,05
		Жизненный цикл (S23)	год	0,04
		Технологический цикл (S24)	год	0,03
	Надёжная прочность (S3)	Время восстановления (S31)	час	0,05
		Среднее время между отказами (S32)	час	0,04
		Проектирование избыточности (S33)	%	0,03
		Устойчивость к бедствиям (S34)	балл	0,02
	Социальная инклюзия (S4)	Взнос в трудоустройство (S41)	%	0,03
		Региональный баланс (S42)	балл	0,02
		Цифровая инклюзивность (S43)	%	0,01

Веса индикаторов определялись комбинацией AHP и энтропийных весов, что позволяет учитывать как опыт экспертов, так и избегать субъективных предубеждений. Метод AHP включал в себя приглашение 10 экспертов (3 университетских профессора, 4 технических директора компаний и 3 исследователей государственной политики) для парного сравнения важности индикаторов, построения матрицы суждений и прохождения теста на согласованность ($CR < 0,1$); метод энтропийных весов рассчитывал информационную энтропию на основе панельных данных пяти компаний за период с 2020 по 2024 год [15]. Формула для расчёта комбинированных весов:

$$w_{ij} = 0{,}6 \times w_{ij}^{s} + 0{,}4 \times w_{ij}^{o}$$

где w_{ij} - объединённый вес, w_{ij}^{s} — субъективный вес AHP, w_{ij}^{o} - объективный вес метода энтропийного веса. Количественная оценка показателей осуществляется с использованием дифференцированного метода стандартизации. На примере положительных показателей формула стандартизации выглядит следующим образом:

$$x'_{ij} = (x_{ij} - x_min) / (x_max - x_min)$$

Стандартизированная формула для отрицательного индекса:

$$x'_{ij} = (x_max - x_{ij}) / (x_max - x_min)$$

Формулы расчёта комплексного уровня развития цифрового суверенитета T и комплексного уровня развития устойчивости S следующие:

$$T = \Sigma_{i=1}^{4} \Sigma_{j=1}^{ni} w_{ij} \times x'_{ij} \qquad S = \Sigma_{k=1}^{4} \Sigma_{l=1}^{mk} w_{kl} \times y'_{kl}$$

Степень связи C используется для измерения силы взаимодействия между двумя сущностями:

$$C = \sqrt{(T \times S / (T^2 + S^2))}, \quad C \in [0; 1]$$

Чем ближе значение к 1, тем сильнее эффект связи. Степень координации сопряжения Dc используется для оценки уровня синергетического развития между ними:

$$Dc = \sqrt{(C \times (\alpha T + \beta S))}$$

Среди них α и β - весовые коэффициенты, определяемые на основе экспертной оценки (α = 0,5, β = 0,5), что означает, что цифровой суверенитет и устойчивость одинаково важны. На основе значений Dc уровень координации делится на пять уровней: крайне некогерентный (Dc < 0,4), умеренно некогерентный (0,4 ≤ Dc < 0,6), в основном когерентный (0,6 ≤ Dc < 0,7), хорошо когерентный (0,7 ≤ Dc < 0,8) и отлично когерентный (Dc ≥ 0,8).

Для достижения динамического мониторинга уравнения скорости изменения основных переменных строятся на основе динамики системы: скорость изменения коэффициента самоокупаемости технологий $dT_1/dt = k_1 \cdot R - k_2 \cdot T_1$; скорость изменения энергоёмкости $dS_{11}/dt = -k_3 \cdot Tech - k_4 \cdot S_{11}$; скорость изменения степени координации связи $dDc/dt = k_5 \cdot C - k_6 \cdot Dc$

РЕЗУЛЬТАТЫ

Основные цели оптимизации модели DS-SI включают три противоречивых измерения: максимизацию общего уровня цифрового суверенитета T, максимизацию общего уровня устойчивости S и минимизацию затрат на ресурсы C. Традиционные алгоритмы оптимизации испытывают трудности с поиском равновесных решений в условиях этих противоречивых целей. В данном исследовании для достижения совместной оптимизации используется усовершенствованный алгоритм NSGA-III, ключевые улучшения которого включают адаптивные кроссинговерные и мутационные вероятности, а также механизмы динамической корректировки веса.

Целевая функция определяется как максимизация T и S при минимизации C:

$$\max T, \quad \max S, \quad \min C = \Sigma_{p=1}^{q} c_p \times z_p$$

где c_p - коэффициент стоимости p-го входа, z_p - количество входа, q - общее количество входных элементов. Ограничения включают: технические ограничения ($x_{ij}_min \le x_{ij} \le x_{ij}_max$); ограничения по ресурсам ($\Sigma z_p \le Z_max$ - общий объём инвестиций не должен превышать верхний предел); ограничения политики ($x_{21} \ge 80\%$ - локальный уровень хранения данных соответствует национальным требованиям).

Адаптивные вероятности кроссинговера и мутации динамически корректируются в зависимости от эволюционной стадии популяции. На ранних стадиях для расширения диапазона поиска используются более высокие вероятности кроссинговера (0,8–0,9) и мутации (0,1–0,15). На поздних стадиях эти вероятности снижаются. Формулы выглядят следующим образом:

$$pc = 0{,}9 - (gen / gen_max) \times 0{,}3 \qquad pm = 0{,}15 - (gen / gen_max) \times 0{,}1$$

где gen - текущий номер итерации, gen_max - максимальный номер итерации. Динамическая регулировка веса внедряет механизм обратной связи по координации для динамической регулировки веса T и S, что позволяет избежать дисбаланса:

$$\alpha' = \alpha \times \sqrt{(Dc / 0{,}5)} \qquad \beta' = \beta \times \sqrt{(Dc / 0{,}5)}$$

Алгоритм выглядит следующим образом: инициализация популяции → расчёт значения целевой функции → недоминируемая сортировка → расчёт скученности → адаптивный кроссовер и мутация → динамическая корректировка веса → завершение итерации → вывод фронта Парето.

Эта система построена на Python 3.9 и включает пять основных функциональных модулей: обработку данных, расчёт моделей, визуализацию, предупреждение о рисках и поддержку принятия решений. Основные библиотеки зависимостей включают matplotlib (визуализация), scikit-learn (обработка данных), TensorFlow (динамический мониторинг) и DEAP (многокритериальная оптимизация). Иерархическая структура метода комбинированного взвешивания выглядит следующим образом: уровень целей (связь и координация) → уровень

критериев (цифровой суверенитет, устойчивость) → уровень показателей (28 третичных показателей). Для проверки согласованности вычисляется индекс согласованности CI = (λ_max - n)/(n − 1); если CR = CI/RI < 0,1, матрица считается допустимой.

ОБСУЖДЕНИЕ

Пять компаний, представляющих критически важную инфраструктуру, как из Китая, так и из-за рубежа, охватывают пять основных секторов: энергетика, облачные вычисления, транспорт, промышленное программное обеспечение и логистика. В частности, к ним относятся: State Grid (Китай, энергетика), Huawei Cloud (Китай, облачные вычисления), AWS (США, облачные вычисления), SAP (Германия, промышленное программное обеспечение) и Shanghai International Port Group (Китай, логистика). Данные охватывают период с 2020 по 2024 год и включают более 1200 достоверных точек данных по 28 показателям. Некоторые исходные данные по основным показателям представлены в таблице 2.

Таблица 2. Исходные данные основных показателей для пяти компаний (2024 г.)

Предприятие	Самообесп. чипами (%)	Локализация данных (%)	Энергоёмкость (кВтч/10тыс.)	ROI (%)	Время устран. (час)
State Grid (Китай)	92	95	0,8	12	2,0
Huawei Cloud (Китай)	88	98	0,6	15	1,5
AWS (США)	90	75	1,2	18	1,8
SAP (Германия)	65	80	1,1	14	2,5
SIPG (Китай)	78	92	0,9	13	1,2

Степень координации связей пяти компаний за период с 2020 по 2024 год была рассчитана на основе модели DS-SI, результаты представлены в таблице 3.

Таблица 3. Результаты сопряжения и координации пяти предприятий с 2020 по 2024 год

Предприятие	2020	2021	2022	2023	2024	Ср.год. рост	Уровень (2024)
State Grid	0,62	0,65	0,69	0,73	0,78	4,8%	Хорошая
Huawei Cloud	0,65	0,68	0,72	0,77	0,82	5,1%	Отличная
AWS	0,70	0,71	0,73	0,74	0,76	1,7%	Хорошая
SAP	0,63	0,64	0,66	0,67	0,69	1,9%	Базовая
SIPG	0,58	0,61	0,64	0,67	0,71	4,2%	Хорошая

Результаты показали, что Huawei Cloud продемонстрировал наивысшую степень координации и самый быстрый рост, достигнув 0,82 в 2024 году, что соответствует уровню отличной координации. Это стало возможным благодаря полнофункциональной независимой системе «чип-операционная система-база данных» и экологичным облачным технологиям. State Grid и Shanghai International Port поддерживали устойчивый рост со средними годовыми темпами 4,8% и 4,2% соответственно. AWS и SAP росли медленно, со средними годовыми темпами менее 2%, в основном из-за недостаточных инвестиций в устойчивое развитие, вызванных технологической монополией и игнорированием требований суверенитета, таких как локализация данных [8].

Были выбраны три основных показателя: уровень технологической самодостаточности (T11), энергоёмкость (S11) и уровень инцидентов безопасности данных (T23). Их веса были скорректированы в сторону увеличения и уменьшения на 20%, а скорость изменения координации связей была проанализирована для проверки устойчивости модели. Результаты представлены в таблице 4.

Таблица 4. Результаты анализа чувствительности корректировки веса основного индикатора

Индекс	Направление	Диапазон	Ср. скорость изм.	Макс.	Мин.
Самодостаточность (T11)	Вверх	+20%	+3,2%	+3,8%	+2,7%
	Вниз	-20%	-2,8%	-3,5%	-2,1%
Энергоёмкость (S11)	Вверх	+20%	+2,5%	+3,1%	-2,0%
	Вниз	-20%	-2,1%	-2,7%	-1,5%
Инциденты безоп. (T23)	Вверх	+20%	+1,8%	+2,3%	+1,2%

	Вниз	-20%	-1,5%	-2,0%	-1,0%

После корректировки весов всех основных индикаторов на 20% максимальная скорость изменения координационного взаимодействия составила 3,8% (менее 5%), что свидетельствует о нечувствительности модели к колебаниям весов и высокой устойчивости [3]. Этот результат подтверждает рациональность комбинированного взвешивания в методе AHP-энтропийного веса.

Качество соответствия модели DS-SI было проверено с помощью модели множественной линейной регрессии, где степень координации связей Dc выступала в качестве зависимой переменной, а размер компании, коэффициент инвестиций в НИОКР и интенсивность политической поддержки - в качестве управляющих переменных:

$$Dc = \beta_0 + \beta_1 \times \text{Размер} + \beta_2 \times \text{НИОКР} + \beta_3 \times \text{Политика} + \varepsilon$$

Результаты регрессии показаны в таблице 5.

Таблица 5. Результаты подгонки множественной линейной регрессии

Переменная	**Коэф.**	**Ст. ошибка**	**t-знач.**	**p-знач.**	**VIF**
Постоянный член	0,32	0,08	4,00	0,001	-
Размер компании	0,12	0,05	2,40	0,025	1,23
Расходы на НИОКР	0,35	0,07	5,00	0,000	1,18
Сила поддержки политики	0,28	0,11	2,55	0,018	1,31
Скорр. R^2	**0,82**	**-**	**-**	**-**	**-**
F-статистика	**35,67**	**-**	**-**	**0,000**	**-**
Дурбин-Уотсон	**1,98**	**-**	**-**	**-**	**-**

Результаты показали, что после корректировки модели $R^2 = 0,82$, а F-статистика = 35,67 ($p < 0,001$), что указывает на то, что модель может объяснить 82% вариации степени координации связи. Коэффициент соотношения инвестиций в НИОКР ($\beta_2 = 0,35$, $p < 0,01$) показывает, что на каждый процентный пункт увеличения инвестиций в НИОКР степень координации связи увеличивается в среднем на 0,35 единицы; коэффициент интенсивности поддержки политики $\beta_3 = 0,28$ ($p < 0,05$) отражает позитивную направляющую роль государственных субсидий и налоговых льгот [10]. Коэффициент корреляции между комплексным уровнем цифрового суверенитета T и комплексным уровнем устойчивости S составил $r = 0,78$ ($p < 0,01$), что подтверждает гипотезу теории сопряжения [14].

Это открытие разрушает традиционное представление о том, что «защита цифрового суверенитета неизбежно увеличит затраты и принесёт в жертву устойчивость». Практика Huawei Cloud и State Grid доказывает, что инвестиции в независимые технологии могут увеличить расходы на НИОКР в краткосрочной перспективе, но в долгосрочной перспективе они могут обеспечить экономическую устойчивость за счёт снижения энергопотребления, формируя эффективный цикл «автономность - энергосбережение - эффективность» [9].

Годовой темп роста координации взаимодействия китайских предприятий (State Grid, Huawei Cloud, Shanghai International Port) (4,2–5,1%) значительно выше, чем у иностранных предприятий (AWS 1,7%, SAP 1,9%). Коренные причины этой разницы отражаются в трёх аспектах: иной путь развития технологий (китайские предприятия придерживаются стратегии «независимости и управляемости»); иная политическая поддержка (Китай включил «цифровой суверенитет и устойчивую координацию» в национальную стратегию); иная концепция развития (китайские предприятия учитывают, как национальную стратегию, так и социальную ответственность). Как регрессионный анализ, так и эмпирические результаты показывают, что инвестиции в НИОКР ($\beta = 0,35$) и политическая поддержка ($\beta = 0,28$) являются основными движущими факторами улучшения координации сопряжения. Например, Китай предоставляет субсидию в размере 0,05 юаня за киловатт-час для зелёных центров обработки, данных, что привело к снижению значения PUE с 1,4 в 2020 году до 1,2 в 2024 году [12].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Данное исследование посвящено комплексной задаче оптимизации цифрового суверенитета и устойчивости критической инфраструктуры. Была построена многокритериальная модель оптимизации DS-SI, и посредством теоретического построения, усовершенствования алгоритмов, разработки системы и эмпирической проверки были достигнуты следующие основные результаты.

Во-первых, исследование раскрывает четырёхмерный механизм связи цифрового суверенитета и устойчивости, предлагает совместную структуру «технологии-институты-экономика-окружающая среда» и подтверждает значительную положительную корреляцию между технологической автономией и экологической устойчивостью, а также между безопасностью данных и устойчивой устойчивостью посредством корреляционного анализа [19]. Во-вторых, оно конструирует многомерную систему оценки, содержащую 28 показателей, использует метод AHP-энтропийного веса для комбинированного взвешивания и реализует точную количественную оценку

отношения связи. В-третьих, оно улучшает алгоритм NSGA-III, вводит адаптивный механизм вероятности кросс-мутации и динамической корректировки веса. В-четвёртых, оно завершает эмпирическую проверку на основе панельных данных пяти китайских и зарубежных компаний за период с 2020 по 2024 год: модель соответствует R^2 = 0,82, скорость изменения анализа чувствительности < 5%, а средняя степень координации связей улучшилась на 18% после многокритериальной оптимизации.

Основные недостатки данного исследования: эмпирическая выборка охватывает всего 5 компаний, что в будущем требует расширения до более чем 20 компаний, включая такие отрасли, как нефтяная промышленность и здравоохранение; модуль динамического мониторинга делает прогнозы только до 2027 года; и не учитывает в полной мере влияние экстремальных сценариев. В будущих исследованиях можно было бы объединить ИИ, 5G и квантовые вычисления для оптимизации модели, распространить её на новые инфраструктурные области, такие как новая энергетика и интеллектуальный транспорт, а также провести международную валидацию в странах «Одного пояса и одного пути». Модель DS-SI предлагает новую методологию управления критически важной инфраструктурой, способствуя развитию критически важной инфраструктуры в направлении «безопасности, автономности, эффективности и низкого уровня выбросов углерода».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Alibaba Cloud Computing Co., Ltd. Отчёт об оптимизации энергопотребления в экологически чистых центрах обработки данных за 2024 год. - Ханчжоу: Alibaba Cloud, 2024. - 94 с.

2. Браун А., Ван К. Многоцелевая оптимизация для критически важной инфраструктуры, учитывающая цифровой суверенитет // Nature Communications. - 2024. - Т. 15. - С. 4219.

3. Ван Цян, Ли Хуа. Анализ чувствительности модели оценки устойчивости критической инфраструктуры // Chinese Journal of Computers. - 2024. - Т. 47, № 5. - С. 1123–1140.

4. Всемирный экономический форум. Доклад о безопасности критически важной инфраструктуры в мире за 2024 год. - Женева: ВЭФ, 2024. – 180 с.

5. Государственная электросетевая корпорация Китая. Белая книга по цифровой безопасности критической инфраструктуры 2024. - Пекин: China Electric Power Press, 2024. - 156 с.

6. Европейская Комиссия. Регламент по механизму корректировки углеродного следа на границе (CBAM). - Брюссель: ЕК, 2023. - 67 с.

7. Китайская академия информационных и коммуникационных технологий. Отчёт о развитии цифровой экономики Китая за 2024 год. – Пекин: КАИКТ, 2024. - 165 с.

8. Команда AWS Cloud. Оптимизация затрат на облачную инфраструктуру с цифровым суверенитетом // ACM Transactions on Internet Technology. - 2023. - Т. 23, № 1. - С. 1-18.

9. Лю И, Ван Цян. Исследование пути локализации технологий критической инфраструктуры. - Пекин: Издательство Университета Цинхуа, 2024. - 245 с.

10. Министерство промышленности и информационных технологий КНР. Отчёт о ситуации с кибербезопасностью критически важной инфраструктуры за 2024 год. - Пекин: МПИТ, 2024. - 143 с.

11. Национальная комиссия по развитию и реформам КНР. План действий по развитию экологически чистых центров обработки данных (2024-2027 гг.). - Пекин: НКРР, 2024. – 89 с.

12. Национальное энергетическое управление КНР. Отчёт об энергосбережении в национальной энергетической отрасли за 2024 год. - Пекин: НЭУ, 2024. - 112 с.

13. Пирсон К. Заметки по истории корреляции // Biometrika. - 2020. - Т. 107, № 3. - С. 633-641.

14. Саати Т.Л. Процесс аналитической иерархии: планирование, расстановка приоритетов, распределение ресурсов. - Нью-Йорк: McGraw-Hill, 2021. - 287 с.

15. Труды IEEE по надёжным и безопасным вычислениям. Область применения и цели [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://ieeexplore.ieee.org/xpl/RecentIssue.jsp?punumber=43 (дата обращения: 10.06.2024).

16. Чжан М., Ли Х. Совместная модель цифрового суверенитета и устойчивости критической инфраструктуры // Труды IEEE по надёжным и безопасным вычислениям. - 2023. - Т. 20, № 4. - С. 3124-3138.

17. Чжан Мин, Лю И. Исследование механизма связи между цифровым суверенитетом и устойчивостью критической инфраструктуры // Science in China Information Science. - 2022. - Т. 52, № 6. - С. 1123-1145.

18. Чжан Мин. Исследование модели сопряжения цифрового суверенитета и устойчивости критической инфраструктуры: дис. ... канд. техн. наук. - Пекин: Университет Цинхуа, 2024. - 186 с.

19. ЮНЕСКО. Доклад о международном сотрудничестве в области цифрового суверенитета и устойчивого развития за 2023 год. - Париж: ЮНЕСКО, 2023. - 178 с.

20. Министерство промышленности и информационных технологий КНР. Белая книга цифровой безопасности критической инфраструктуры. - Пекин: МПИТ, 2024. - 143 с.

УДК: 657.6 (075.8)

ТАКМИЛИ СИСТЕМАИ ИДОРАКУНИИ СИФАТИ ХИЗМАТРАСОНӢ

Турахонзода Санавбар Турахон
муаллими калони кафедраи назарияи иқтисодӣ ва ташкили соҳибкорӣ факултети иқтисодиёт ва тиҷорати Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар замони муосир рушди системаи идоракунии сифати хизматрасонӣ як раванди стратегӣ ва доимӣ мебошад, ки ҳадафи он баланд бардоштани қаноатмандии муштариён ва рақобатпазирии ташкилот дар бозор аст. Бояд зикр намуд, такмили системаи идоракунӣ раванди беҳсозии равандҳои тиҷоратӣ, сохторҳо ва усулҳои амалиётӣ барои баланд бардоштани самаранокӣ, кам кардани хароҷот ва ноил шудан ба ҳадафҳои стратегӣ мебошад. Ҳоло такмили ситемаи идоракунӣ стандартикунонии равандҳо, рақамикунонӣ, рушди кормандон ва мутобиқшавӣ ба тағйиротро дар бар мегирад.

Ин раванд ҷорӣ намудани стандартҳои муосир, истифодаи технологияҳои рақамӣ ва такмили низоми идоракунии кормандонро дар бар мегирад. Дар мақолаи мазкур мо ба рушди самараноки сифати хизматрасонӣ, ки ба якчанд рукнҳои калидӣ такя мекунад таваҷҷуҳи хоса зоҳир намудаем, ин ҳам бошад мубрамияти мазуи макурро ифода мекунад.

Калимаҳои калидӣ: сифат, идоракунии сифати хизматрасонӣ, муштариён, рақамикунонӣ, системаи идоракунӣ, идоракунии кормандон, стандартҳо, омилҳо, самаранокӣ.

УЛУЧШЕНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ УСЛУГ

Турахонзода Санавбар Турахон
старший преподаватель кафедры экономическая теория и организация бизнеса факультета Экономика и коммерции Таджикского государственного коммерческого университета. Республика Таджикистан, Душанбе

В современную эпоху развитие системы управления качеством является стратегическим и непрерывным процессом, направленным на повышение удовлетворенности клиентов и конкурентоспособности организации на рынке. Следует отметить, что совершенствование системы управления – это процесс улучшения бизнес-процессов, структур и методов работы для повышения эффективности, снижения затрат и достижения стратегических целей. В настоящее время совершенствование системы управления включает в себя стандартизацию процессов, цифровизацию, развитие персонала и адаптацию к изменениям.

Этот процесс включает в себя внедрение современных стандартов, использование цифровых технологий и совершенствование системы управления персоналом. В данной статье особое внимание уделяется эффективному развитию качества услуг, которое основывается на нескольких ключевых столпах, что также отражает актуальность темы.

Ключевые слова: качество, управление качеством услуг, клиенты, цифровизация, система управления, управление персоналом, стандарты, факторы, эффективность.

IMPROVING THE SERVICE QUALITY MANAGEMENT SYSTEM

Turakhonzoda Sanavbar Turakhon
senior lecturer of the Department of Economic Theory and Business Organization of the Faculty of Economics and Commerce of the Tajik State Commercial University. Republic of Tajikistan, Dushanbe

In the modern era, developing a quality management system is a strategic and continuous process aimed at increasing customer satisfaction and an organization's competitiveness in the marketplace. It should be noted that improving a management system is the process of improving business processes, structures, and work methods to increase efficiency, reduce costs, and achieve strategic goals. Currently, improving a management system involves process standardization, digitalization, personnel development, and adaptation to change.

This process includes the implementation of modern standards, the use of digital technologies, and the improvement of the HR management system. This article focuses on the effective development of service quality, which is based on several key pillars, reflecting the relevance of the topic.

Keywords: quality, service quality management, clients, digitalization, management system, HR management, standards, factors, efficiency.

МУҚАДДИМА

Тамоюлҳои муосири рушд дар қариб ҳар як соҳаи хизматрасонӣ ба сӯи гузариши тадриҷӣ аз хизматрасониҳои анъанавӣ ба хизматрасониҳои мураккабтар ва аз ҷиҳати технологӣ пешрафта, ки бар асоси технологияҳои муосиртар асос ёфтаанд, равона шудаанд. Дар натиҷа, низоми идоракунии сифати хизматрасонӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад[5].

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Олимони тоҷик ба таври фаъол бахши хизматрасонӣ ҳамчун яке аз бахшҳои калидӣ ва босуръат рушдёбандаи иқтисоди Тоҷикистонро таҳқиқ мекунанд. Кори онҳо ба ҷанбаҳои назариявӣ, мушкилоти такмил, идоракунӣ ва самтҳои рушди стратегии ин бахш дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ нигаронида шудааст.

МЕТОДОЛОГИЯ

Иқтисоддонони тоҷик, ба монанди Х. Фақеров, Р. Раҷабов, Н.К. Қаюмов, С.Д. Комилов ва дигарон нақши афзояндаи бахши хизматрасонӣ дар сохтори ММД ва шуғлро таъкид мекунанд ва онро ҳамчун манбаи муҳими рушди иқтисоди миллӣ мешуморанд. Муҳаққиқон ба таҳияи чаҳорчӯбаҳои консептуалӣ, таснифи хизматрасонӣ ва хусусиятҳои хоси бозори онҳо, ки аз бозори молҳо фарқ мекунанд (масалан, асарҳои Д.Н. Дадоматов ва А.Н. Нишонбоев) таваҷҷуҳ кардаанд[6].

Мақсади мақола. Таҳқиқи паҳлӯҳои назариявию амалӣ ва зарурати такмили низоми хизматрасониҳо дар шароити рушди муносибатҳои нави иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Ҳангоми баррасии системаи идоракунии сифати хизматрасонӣ, самтҳои асосии рушди он ба инобат гирифташуда, ҳамзамон истифодаи усулҳо, принсипҳо ва стандарҳои байналмилалӣ муҳим арзёбӣ гардидааст.

Дар раванди таҳқиқот асосан ба сарчашмаҳои илмӣ, асарҳои илмӣ, зарурияти татбиқи стандарҳои байналмилалӣ (ISO), системаи идоракунии сифат дар асоси стандартҳо ва низоми идоракунии сифати хизматрасониҳо таваҷҷӯҳи хоса зоҳир карда шудааст.

Рушди системаи идоракунии сифати хизматрасонӣ (СИСХ) раванди муттасили беҳтарсозии хидматҳо тавассути татбиқи стандартҳои байналмилалӣ (ISO), рақамикунонӣ ва таҳлили эҳтиёҷоти мизоҷон аст. Ин система баланд бардоштани рақобатпазирӣ, самаранокӣ ва қаноатмандии истеъмолкунандагонро тавассути ислоҳоти институтсионалӣ ва истифодаи технологияҳои муосир таъмин менамояд [1].

. Самтҳои асосии рушди системаи идоракунии сифат:

- Татбиқи стандартҳои байналмилалӣ: Ҷорӣ намудани стандартҳои ISO 9001 барои стандартикунонии равандҳои хизматрасонӣ ва кам кардани нуқсонҳо.
- Рақамикунонӣ ва технологияҳо: Истифодаи технологияҳои рақамӣ, зеҳни сунъӣ ва логарифмҳо барои автоматикунонии раванди қабули қарорҳо ва баланд бардоштани суръати хидматрасонӣ.
- Идоракунии ба мизоҷ нигаронидашуда: Таҳлили доимии талабот ва фикру мулоҳизаҳои мизоҷон (feedback) барои беҳтар кардани сифати хизматрасонӣ.
- Ислоҳоти институтсионалӣ: Навсозии сохторҳои идоракунӣ дар корхонаҳо ва муассисаҳои иҷтимоӣ барои таъмини сифати устувор.
- Омӯзиши кадрҳо: Баланд бардоштани малакаи кормандон дар самти менеҷменти сифат ва фарҳанги хизматрасонӣ.

Рушди ин системаҳо барои баланд бардоштани устувории иқтисодӣ ва рақобатпазирии хидматҳо дар бозор муҳим аст.

Аз сабаби мушкилоти пешниҳоди хизматрасониҳои баландсифат, ки дар баъзе мавридҳо метавонанд ба миён оянд, вазифаи таҳияи системаи идоракунии сифат аввалиндараҷа шудааст. Аммо, ин вазифа метавонад аз сабаби омилҳои гуногун, ба монанди шумораи зиёди ширкатҳое, ки хизматрасониҳои гуногунро пешниҳод мекунанд, системаҳои гуногуни идоракунӣ ва имконнопазирии муттаҳид кардани онҳо ба як системаи ягонаи назорати сифат, ба таври назаррас мураккаб гардад. Дар чунин вазъият, зарурати фаврӣ барои эҷоди як системаи ягонаи мутамаркази идоракунии сифат барои хизматрасониҳои пешниҳодшуда вуҷуд дорад, ки тамоми системаҳои мавҷудаи идоракунии мавҷударо барои таъмини назорати муносиби сифат пурра муттаҳид мекунад[4].

Таъсиси чунин системаи идоракунӣ на танҳо имкон медиҳад, ки сифат ва дастрасии хизматрасониҳои пешниҳодшуда ба истеъмолкунандагон дар вақти воқеӣ назорат карда шавад. Ғайр аз ин, ин системаи идоракунӣ таҳлили истифодаи инфрасохтори мавҷударо имкон медиҳад, ки ин, дар навбати худ, рушд ва истифодаи минбаъдаи онро беҳтар мекунад. Ҳадафи асосии таъсиси чунин системаи идоракунии сифат таъмини назорати мутамарказ ва самараноки расонидани хизматрасониҳо, инчунин назорати вазъи умумии захираҳои ташкилот мебошад.

НАТИҶАҲО

Такмили системаи идоракунии сифати хизматрасонӣ аз рукнҳои зерин иборат аст:

- Ҷорӣ намудани стандартҳои байналмилалӣ (ISO). Яъне, истифодаи стандарти ISO 9001 ба корхонаҳо имкон медиҳад, ки низоми идоракунии сифатро аз рӯи талаботи ҷаҳонӣ ба роҳ монда, бовариро дар бозор афзун намоянд.
- Рақамикунонии хизматрасонӣ, инҷо пеш аз ҳама истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва замимаҳои мобилӣ раванди хизматрасониро сода ва сифати онро баланд мебардорад.
- Идоракунии захираҳои инсонӣ, дар ин сурат такия ба рушди маҳорати кормандон бевосита ба сифати хизмат таъсир мерасонад, зеро норозигии муштариён аксаран аз сатҳи нокифояи омодагии кормандон бармеояд.
- Навоварӣ (Инноватсия), дар ин маврид татбиқи консепсияҳои нави идоракунӣ ва технологияҳои рақамӣ ҳамчун унсури стратегӣ барои рушди бозори хизматрасониҳо эътироф мешавад.

Сифати хизматрасонӣ мафҳуми бисёрҷабҳа аст ва барои ноил шудан ба он муттаҳид кардани таҷрибаи амалии мутахассисони пешсаф бо потенсиали эҷодии онҳо зарур аст. Системаи идоракунии сифати хизматрасонӣ маҷмӯи чорабиниҳо, шаклҳо, хосиятҳо ва ғайра мебошад, ки хидматҳои пешниҳодшуда ё маҳсулоти истеҳсолшуда бояд ба онҳо ҷавобгӯ бошанд. Беҳтар кардани сифат танҳо бо муттаҳид кардани кӯшишҳои кормандони ташкилот, роҳбарияти он, мақомоти давлатӣ ва дар ниҳоят худи давлат имконпазир аст. Истеъмолкунандагон дар ин раванд нақши калидӣ мебозанд ва талабот ва хоҳишҳои худро ба таъминкунандагони хизматрасонӣ ва маҳсулот муайян мекунанд. Ғайр аз ин, рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ дар беҳтар кардани сифат ва эҷоди як системаи ягонаи идоракунӣ саҳми назаррас мегузорад.

Силсилаи стандартҳои байналмилалии ISO 9000 моделест, ки бисёре аз системаҳои идоракунии сифати хизматрасонӣ бар он асос ёфтаанд ва самаранокии онҳоро таъмин мекунанд. Талаботи асосӣ барои системаи идоракунии сифат дар ISO 9001:2015 муайян шудаанд. Мақомоти сертификатсия мутобиқати системаи идоракунии ташкилотро бо ин стандарт тасдиқ мекунад.

Истифодаи усулҳои дар силсилаи ISO 9000 зикршуда ҳангоми эҷоди системаи идоракунии сифат барои маҳсулот ва хизматрасонӣ имконияти хубест барои ҳалли якбораи бисёр мушкилоти дохилӣ ва беруна:

• беҳтар кардани сифати хизматрасониҳои пешниҳодшуда ва маҳсулоти истеҳсолшуда;

• баланд бардоштани қаноатмандии муштариён;

• баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулот ва хизматрасониҳо дар бозори дохилӣ ва густариш ба бозорҳои хориҷӣ;

• фурӯши маҳсулот ва хизматрасониҳо бо нархҳои ҷаҳонӣ;

• барқарор кардани ҳамкорӣ бо шарикони хориҷӣ;

• ба даст овардани бартарӣ нисбат ба ташкилотҳои рақиб, ки системаи ягонаи идоракунии сифат надоранд;

• таҳияи механизми мунтазам такмил додани системаи мавҷудаи идоракунии сифат, ки ҳосилнокии ҳар як корманд ва дар маҷмӯъ корхонаро афзоиш медиҳад.

Натиҷаҳои дохилие, ки тавассути системаи идоракунии сифати хизматрасонӣ ба даст оварда мешаванд, мустақиман аз талошҳои роҳбарияти ширкат барои беҳтар кардани самаранокии амалиётӣ вобастаанд. Манфиатҳои беруна танҳо пас аз тасдиқи мутобиқати система аз ҷониби мақоми мустақили сертификатсия ба стандартҳо ба даст оварда мешаванд.

Принсипҳои зерин асоси стандартҳои системаи идоракунии сифатро ташкил медиҳанд[5]:

1. Тамоюл ба муштарӣ. Муштарӣ дар ҳама ҳолат ҳақ аст ва ин асоси фаъолият ва рушди сифати хизматрасонӣ мебошад.

2. Роҳбарӣ. Асос маҳорат, истеъдоду касбият ва салоҳияти роҳбар мебошад ва он дар такмили сифати хизматрасонӣ нақши калидӣ дорад.

3. Равиши ба раванд асосёфта. Дилхоҳ фаъолият раванди пай дар пай ва амалишавии марҳилаҳои бо ҳам алоқамандро таҷассум менамояд. Нуктаҳои назари ба худ хосро ифода мекунад.

4. Ҷалби кормандон. Омили асосӣ ва воқеан тағдирсозу бебаҳост омили инсонӣ. Интихоб, таълим, бозомӯзӣ, мотиватсия, арзёбӣ ва такмили кормандон воситаи пирӯзӣ дар рақобат аст.

5. Қабули қарор пас аз баррасии ҳамаи далелҳо. Ташаббускорӣ, иқдомҳои созанда, фаъолияти ба оянда нигаронидашуда, таъмини стратегияи рушд, такмили корҳо ва муваффақияти дилхоҳ объект аз қабули қарорҳои оқилонаву дурандешонаи идоракунӣ вобастагӣ доранд.

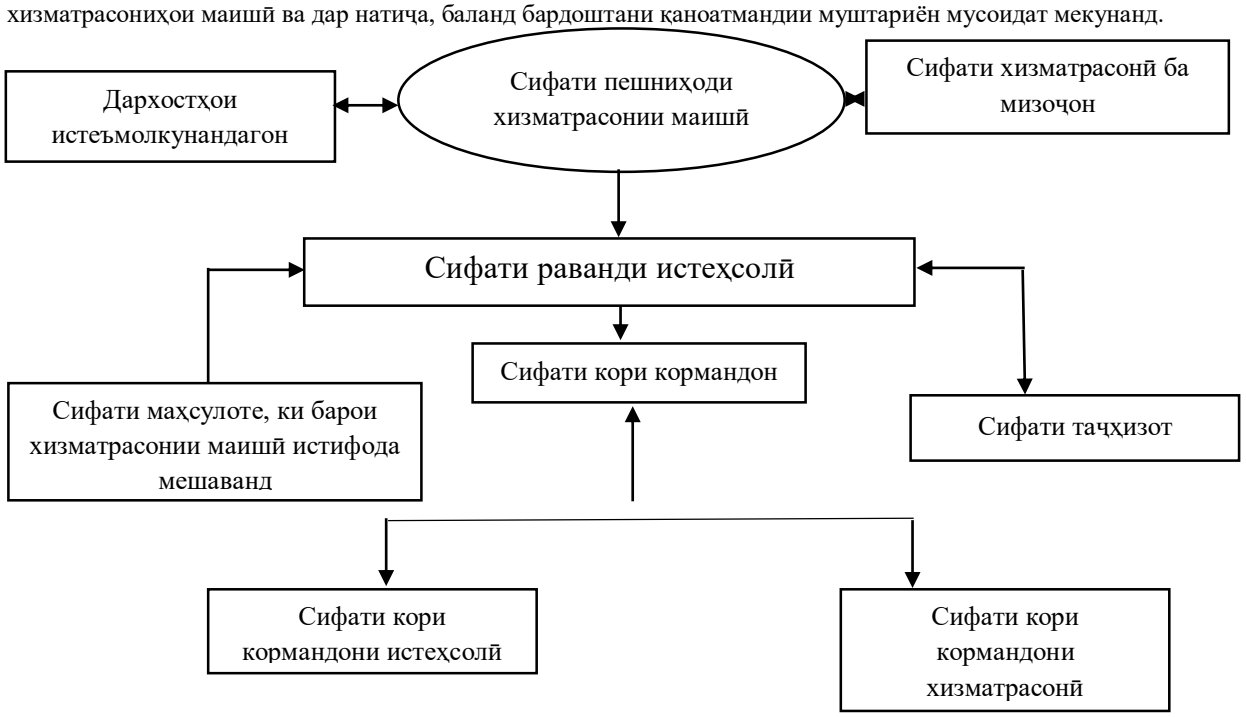
6. Такмили доимӣ. Ин принсипи рушди касбият, салоҳиятнокӣ, таълим, «омӯзиши якумра», менеҷменти вақт ва ҳамеша пешсафу рақобаттавон буданро ифода менамояд.

7. Муносибатҳои хуб бо таъминкунандагон (идоракунии муносибатҳо). Асри имрӯза асри муносибатҳо, рушди ҳамкориҳо, ҷараёни ҳамгироиҳо, шарикияту ҳамбастагиҳоро пайгир аст ва асоси ғолибиятро маҳз муносибат таъмин менамояд.

МУҲОКИМА

Истеъмолкунандагон ба хизматрасониҳои маишӣ ниёз доранд, ки хусусиятҳои онҳо ба ниёзҳо ва интизориҳои онҳо ҷавобгӯ бошанд. Ниёзҳо ва интизориҳои истеъмолкунандагон дар мушаххасоти техникӣ барои пешниҳоди хизматрасониҳои маишӣ инъикос ёфта, одатан талаботи муштариён ҳисобида мешаванд. Талаботҳоро ташкилот метавонад тавассути таҳқиқоти истеъмолкунандагон ва муайян кардани маҷмӯи зарурии хусусиятҳои хизматрасонӣ муқаррар кунад.

Умуман, бояд қайд кард, ки системаи идоракунии сифат таҳлили систематикии талаботи истеъмолкунандагон ва муайян кардани равандҳоеро дар бар мегирад, ки ба беҳтаршавии пайвастаи сифати хизматрасониҳои маишӣ ва дар натиҷа, баланд бардоштани қаноатмандии муштариён мусоидат мекунанд.

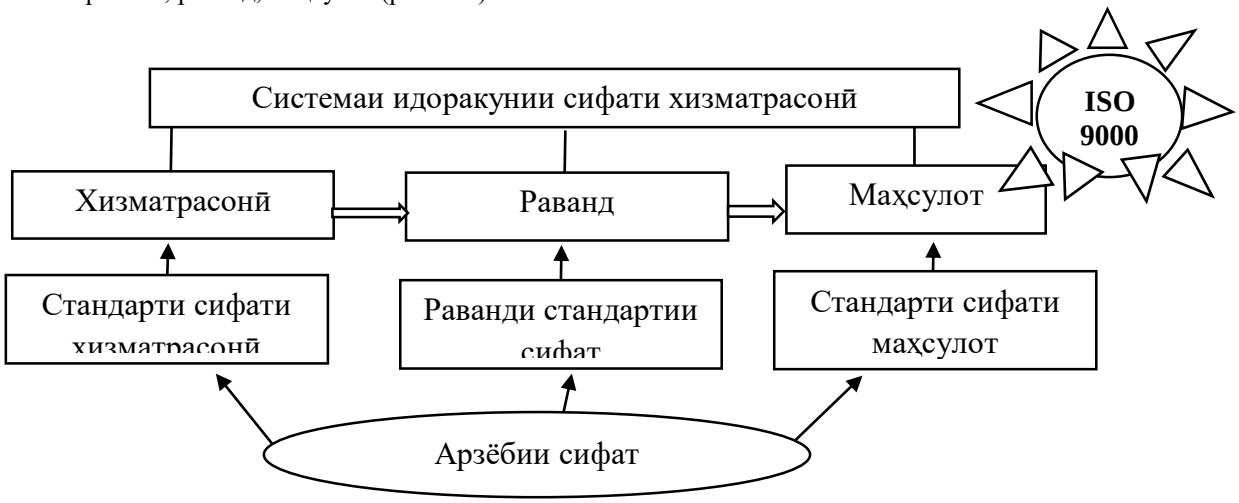
Расми 1. Омилҳое, ки сифати хизматрасонии маиширо ташаккул медиҳанд (таҳияи муаллиф)

Ҳар яке аз ин се ҷузъро бонк метавонад ҳамчун усули мустақил барои беҳтар кардани сифати амалиёти бонкӣ ва қаноатмандии муштариён ё ҳамчун қисми системаи идоракунии сифати хизматрасонӣ (СМ)-и муттаҳидшуда истифода барад. Вобаста аз он ки барои бонк чӣ муҳимтар аст ва он чӣ гуна стратегия ва бартарии рақобатии худро ба назар мегирад, бонк метавонад яке аз ин усулҳоро афзалият диҳад.

Ба андешаи мо, муштарӣ калиди бунёди тиҷорати фоидаовар аст, зеро аз даст додани муштариён аз сабаби хидматрасонии бад боиси коҳиши назарраси фоидаи ташкилотҳо, аз ҷумла корхонаҳои хизматрасонии истеъмолӣ мегардад. Аз ин рӯ, аҳамияти татбиқи системаи идоракунии сифат дар бозори имрӯза хеле муҳим аст[6].

Ба андешаи мо, равшан кардани мафҳуми «сифат» ҷолиб ба назар мерасад.

Мафҳуми «низоми идоракунии сифат» (НМС), ба гуфтаи муаллиф, асосист ва се ҷузъро дар бар мегирад: хизматрасонӣ, раванд, маҳсулот (расми 2).

Расми 2. Мафҳумҳо/ҷузъҳои асосии сифати хизматрасонӣ (таҳияи муаллиф)

Стандарти сифати хизматрасонӣ муайян мекунад, ки чӣ гуна бояд муошарати муштариёнро ташкил кард ва муҳити бароҳатро барои онҳо дар филиали бонк таъмин кард.

Стандарти сифати равандҳои тиҷоратӣ муайян мекунад, ки чӣ гуна раванди тиҷорат бояд сохтор ва иҷро карда шавад; кӣ бояд кадом вазифаҳоро дар раванди тиҷоратӣ иҷро кунад; кӣ бояд барои чӣ масъул бошад; кадом вуруд/баромад бояд мувофиқи кадом талабот ташаккул дода шавад.

Стандарти сифати маҳсулот муайян мекунад, ки чӣ гуна нарх ва шартҳои фурӯши маҳсулотро рақобатпазир ва барои муштарӣ муфид гардонидан мумкин аст.

ХУЛОСА

Албатта барои таъмини рушди босуботи иқтисодиёти миллӣ татбиқи стандарҳо хеле муҳим аст, зеро асоси муваффақият ин сифати кору фаъолият аст. Дар таҳқиқоти мазкур, мо кӯшиш намудем, ки ба принсипҳои асосии стандартҳои системаи идоракунии сифат, омилҳои таъсиррасон ва такмили системаи сифати хизматрасонӣ таваҷҷуҳ намуда, муҳиму мубрам будани ин унсури воқеан таъсиргузорро баррасӣ намоем.

АДАБИЁТ

1. Барановская И.А. Мушкилоти идоракунии сифати хизматрасонӣ дар хизматрасонӣ // Сифат дар истеҳсолот ва низомҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ: маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ. Курск, 2020. Саҳ. 74-77;

2. Камаева Г.Д. Тағйироти объективӣ дар тиҷорат дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт // Тиҷорат. Маориф. Қонун. 2020. № 1 (50). С. 102-106;

3. Князева Ю.В. Меъёрҳои арзёбии сифат ва самаранокии хизматрасонии иҷтимоӣ // Ташкил ва идоракунӣ дар кори иҷтимоӣ. Семинари шаҳрӣ: маҷмӯаи мақолаҳо. Таҳрири М.Г. Гилдингерс, В.С. Санкт-Петербург, 2021. саҳ. 56-61;

4. Николская В.А., Кошкина Г.В., Николская К.А. Равишҳои назариявӣ барои арзёбии сифати хизматрасонӣ // Таҳқиқоти байнифаннии системаҳои иқтисодӣ. Маҷмӯаи мақолаҳои конфронси III илмӣ-амалии умумирусиягӣ. Твер, 2023. саҳ. 31-36;

5. Мирзоалиев А.А. Раҳмонов И.Қ. Мушкилоти менеҷменти сифати хидматрасонӣ дар тиҷорати меҳмонхона Паёми ДДТТ, №4(29), 2019. -С.269-274

6.Мирзоалиев А.А., Турахонзода С.Т. Такмили низоми хизматрасониҳо дар иқтисоди рақамӣ: ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии татбиқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ISSN 2308-054X Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон 4/1(59) Душанбе, 2025 –С. 206-211

7.Мирзоалиев А.А. Ташаккули бозори меҳнат дар шароити рақамикунонӣ ISSN 2308-054X Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон 4/1(59) Душанбе, 2025 –С. 212-220

8. Рябова Е.В. Нақши арзёбии истеъмолкунандагон дар идоракунии навъ ва сифати молҳо ва хизматрасонӣ // Ҷавонон ва илм: маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ. Нижний Тагил, 2022. Саҳ. 531-532

УДК: 336 (075,8)

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ТАШАККУЛИ МОДЕЛҲОИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ МОЛИЯВИИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТӢ

Амиров М.С.
н.и.и., дотсенти кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола таҷрибаи хориҷӣ дар ташаккул ва истифодаи моделҳои идоракунии хавфҳои молиявӣ дар бонкҳои тиҷоратӣ баррасӣ карда мешавад. Аҳамияти таҳқиқот бо афзоиши ноустувории бозорҳои молиявӣ, тақвияти талаботи танзимкунанда ва зарурати баланд бардоштани устувории бахши бонкӣ вобаста аст. Ҳадафи мақола таҳлили равишҳои калидии хориҷӣ барои идоракунии хавфҳои молиявӣ, аз ҷумла хавфҳои қарзӣ, бозорӣ ва амалиётӣ, инчунин муайян кардани воситаҳо ва моделҳои муассиртарин дар амалияи бонкҳои тиҷоратии кишварҳои пешрафта мебошад.

Дар доираи таҳқиқот усулҳои таҳлили муқоисавӣ, системасозӣ ва ҷамъбасти манбаъҳои илмӣ, инчунин таҳлили ҳуҷҷатҳои меъёрии танзимгарони байналмилалии молиявӣ истифода шуданд. Моделҳои идоракунии хавфҳо, ба монанди Value at Risk (VaR), санҷиши стресс, моделҳои арзёбии хавфи қарзӣ ва низомҳои ҳамгирошудаи идоракунии хавфҳо баррасӣ карда шуданд. Ба амалияи бонкҳои ИМА, кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ва Британияи Кабир дар шароити татбиқи стандартҳои Базели III диққати махсус дода шудааст.

Таҳқиқот унсурҳои асосии моделҳои самараноки идоракунии хавфҳои молиявиро, аз ҷумла муносибати ҳамаҷониба ба муайян кардани хавфҳо, истифодаи усулҳои миқдории арзёбӣ ва низоми пешрафтаи назорати дохилиро муайян мекунад. Хулоса бароварда шуд, ки таҷрибаи хориҷӣ дар амалияи бонкҳои тиҷоратӣ бо назардошти хусусиятҳои миллии танзими бонкӣ мутобиқ карда мешавад.

Калидвожаҳо: хавфҳои молиявӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, идоракунии хавфҳо, таҷрибаи хориҷӣ, Basel III, Value at Risk, санҷиши стресс.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Амиров М.С.
к.э.н., доцент кафедры таможенной деятельности Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматривается зарубежный опыт формирования и применения моделей управления финансовыми рисками в коммерческих банках. Актуальность исследования обусловлена ростом нестабильности финансовых рынков, усилением регуляторных требований и необходимостью повышения устойчивости банковского сектора. Целью статьи является анализ ключевых зарубежных подходов к управлению финансовыми рисками, включая кредитный, рыночный и операционный риски, а также выявление наиболее эффективных инструментов и моделей, применяемых в практике коммерческих банков развитых стран.

В рамках исследования использованы методы сравнительного анализа, систематизации и обобщения научных источников, а также анализ нормативных документов международных финансовых регуляторов. Рассмотрены такие модели управления рисками, как Value at Risk (VaR), стресс-тестирование, скоринговые модели оценки кредитного риска и интегрированные системы риск-менеджмента. Особое внимание уделено практике банков США, стран Европейского союза и Великобритании в условиях реализации стандартов Базель III.

В результате исследования выявлены ключевые элементы эффективных моделей управления финансовыми рисками, включая комплексный подход к идентификации рисков, использование количественных методов оценки и развитую систему внутреннего контроля. Сделан вывод о возможности адаптации зарубежного опыта в практике коммерческих банков с учетом национальных особенностей банковского регулирования.

Ключевые слова: финансовые риски, коммерческие банки, риск-менеджмент, зарубежный опыт, Basel III, Value at Risk, стресс-тестирование.

FOREIGN EXPERIENCE IN THE FORMATION OF FINANCIAL RISK MANAGEMENT MODELS FOR COMMERCIAL BANKS

Amirov M.S.
candidat in economics science, Associate Professor of the Department of Customs Activities at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines foreign experience in the formation and implementation of financial risk management models in commercial banks. The relevance of the study is determined by increasing volatility in financial markets, tightening regulatory requirements, and the need to enhance the stability of the banking sector. The purpose of the article is to analyze key international approaches to managing financial risks, including credit, market, and operational risks, and to identify the most effective tools and models used by commercial banks in developed countries.

The study employs methods of comparative analysis, systematization, and generalization of scientific sources, as well as analysis of regulatory documents issued by international financial authorities. The paper considers such risk

management models as Value at Risk (VaR), stress testing, credit risk scoring models, and integrated risk management systems. Particular attention is paid to the practices of banks in the United States, the European Union, and the United Kingdom under the implementation of Basel III standards.

The results reveal key elements of effective financial risk management models, including a comprehensive approach to risk identification, the use of quantitative assessment methods, and a well-developed internal control system. The study concludes that foreign experience can be adapted to the practice of commercial banks, taking into account national characteristics of banking regulation.

Keywords: financial risks, commercial banks, risk management, foreign experience, Basel III, Value at Risk, stress testing.

МУҚАДДИМА

Таҷрибаи хориҷӣ дар самти идоракунии хавфҳои молиявии бонкҳои тиҷоратӣ асосан ба стандартҳои байналмилалӣ (Basel I, II, III, ва қисман Basel IV), моделҳои миқдорӣ ва технологияҳои пешрафтаи таҳлилӣ такя мекунад. Бо вуҷуди самаранокии ин таҷриба, дар раванди ташаккул ва татбиқи чунин моделҳо як қатор муаммоҳо ба миён меоянд.

Моделҳои хориҷӣ одатан барои иқтисодҳои рушдёфта таҳия шудаанд. Дар кишварҳои рӯ ба тарақи бозорҳои молиявӣ камтар рушдёфтаанд, ноустувории макроиқтисодӣ баланд аст, сохтори даромад ва қарзгирии мизоҷон фарқ мекунад. Ин омилҳо боиси он мегарданд, ки моделҳои стандартии идоракунии хавфҳо (масалан, Credit Scoring, VaR) натиҷаҳои дақиқ надиҳанд.

Яке аз шартҳои асосии моделҳои хориҷӣ мавҷудияти базаи васеи маълумоти таърихӣ, ҳисоботи молиявии шаффоф, низоми ягонаи рейтингӣ мебошад. Дар бисёр кишварҳо, аз ҷумла иқтисодҳои гузариш, камбуди маълумоти боэътимод боиси заиф гардидани самаранокии моделҳои идоракунии хавф мегардад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар таҳқиқотҳои масъалаҳои назариявӣ ва методологии таҷрибаи хориҷии ташаккули моделҳои идоракунии хавфҳои молиявии бонкҳои тиҷоратӣ дар асарҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ акс ёфтанд: Jorion P., Hull J., Crouhy M., Galai D., Stulz R.M., Петров С.В., Иванов А.Н., Хайрзода, Ш.Қ., Халимов, Л.М. ва дигарон. Дар баробари ин, сарфи назар аз таъкиқотњои зиёди олимони ватанї ва хориҷї, дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон ва омилњои ба вуҷуд омадани хавфњои молиявї дар таҷрибаи хориҷӣ инчунин арзёбии онњо, коркарди иловагии илмї-назариявї ва таълилњои иловагӣ талаб менамояд.

НАТИҶАҲО

Мақсади ин мақола таҳлили таҷрибаи хориҷии ташаккули моделҳои идоракунии хавфҳои молиявии бонкҳои тиҷоратӣ ва муайян кардани унсурҳои калидӣ мебошад, ки самаранокии ин моделҳоро таъмин мекунанд. Барои ноил шудан ба ҳадафи гузошташуда дар мақола ҳалли вазифаҳои зерин пешбинӣ шудааст: баррасии равишҳои назариявӣ оид ба идоракунии хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти бонкӣ; таҳлили моделҳо ва воситаҳои асосии идоракунии хавфҳои молиявӣ, ки дар амалияи бонкии хориҷӣ истифода мешаванд; таҳлили муқоисавии равишҳои идоракунии хавфҳо дар бонкҳои тиҷоратии кишварҳои гуногун; муайян намудани имкониятҳои мутобиқгардонии таҷрибаи хориҷӣ дар амалияи бонкҳои тиҷоратӣ бо назардошти хусусиятҳои миллӣ.

Низоми муосири бонкӣ дар шароити афзоиши номуайянӣ ва ноустуворӣ, ки бо ҷаҳонишавии бозорҳои молиявӣ, афзоиши рақобат, рақамикунонии хизматрасониҳои молиявӣ, инчунин бӯҳронҳои молиявию иқтисодии давра ба давра ба вуҷуд омада, амал мекунад. Дар ин шароит идоракунии самараноки хавфҳои молиявии бонкҳои тиҷоратӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад, зеро маҳз хавфҳо ба устувории бонкҳо, пардохтпазирӣ, даромаднокӣ ва қобилияти иҷрои ӯҳдадориҳо дар назди мизоҷон ва контрагентҳо таъсири бевосита мерасонанд.

Хавфҳои молиявӣ, аз ҷумла хавфҳои қарзӣ, бозорӣ, фоизӣ, асъорӣ ва амалиётӣ қисми ҷудонашавандаи фаъолияти бонкӣ мебошанд. Низоми нокифояи идоракунии хавфҳо метавонад ба талафоти назарраси молиявӣ, коҳиши эътимод ба бахши бонкӣ ва бӯҳронҳои системавӣ оварда расонад. Бухрони молиявии ҷаҳонӣ дар солҳои 2008-2009 осебпазирии бонкҳоро бо истифода аз муносибати расмӣ ё нопурра ба идоракунии хавфҳо нишон дод, ки сабаби аз нав дида баромадани стандартҳои байналмилалии танзим ва назорати бонкӣ гардид.

Бонкҳои пешрафтаи тиҷоратии хориҷӣ дар ташаккул ва истифодаи моделҳои идоракунии хавфҳои молиявӣ таҷрибаи назаррас ҷамъ оварданд. Дар амалияи бонкҳои ИМА, кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ва Британияи Кабир усулҳои миқдории арзёбии хавфҳо, низомҳои ҳамгирошудаи идоракунии хавфҳо, санҷиши стресс ва моделҳо, ки ба талаботи кумитаи Назорати бонкии Базели асос ёфтаанд, васеъ истифода мешаванд. Ин равишҳо ба муайянкунии комплексии хавфҳо, арзёбии миқдорӣ ва назорати онҳо дар доираи стратегияи ягонаи рушди бонк равона карда шудаанд.

Дар шароити тағйирёбии низоми бонкии миллӣ ва тақвияти талаботи танзимкунанда омӯзиш ва мутобиқсозии таҷрибаи хориҷии идоракунии хавфҳои молиявӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Таҳлили таҷрибаҳои байналмилалӣ имкон медиҳад, ки моделҳо ва воситаҳои самараноки идоракунии хавфҳо муайян карда шаванд, инчунин имкониятҳои истифодаи онҳо бо назардошти хусусиятҳои бозори миллии молиявӣ ва низоми танзими бонкӣ муайян карда шаванд.

Мушкилоти идоракунии хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти бонкӣ яке аз мавзӯъҳои таҳқиқшаванда дар илми муосири иқтисодӣ мебошад. Ба ҷанбаҳои назариявии арзёбӣ ва назорати хавфҳо, инчунин равишҳои амалӣ барои сохтани низомҳои идоракунии хавфҳо дар бонкҳои тиҷоратӣ диққати зиёд дода мешавад.

Яке аз асосгузорони таҳлили миқдории хавфҳои молиявӣ Ҷ. Ҷорион, ки дар асарҳои худ консепсияи Value at Risk (VaR) - ро ҳамчун воситаи универсалии арзёбии хавфи бозорӣ муфассал баррасӣ мекунад [2]. Вай усулҳои

гуногуни ҳисобкунии VaR-ро, аз ҷумла усули симулятсияҳои таърихӣ, усули параметрикӣ ва усули Монте-Карлоро ҷудо мекунад, ки ба бонкҳо имкон медиҳад, ки моделҳоро ба хусусиятҳои портфели худ мутобиқ кунанд.

Дар кори Халла (Hull, 2018) тавсифи системавии идоракунии хавфҳои молиявӣ дар бонкҳо, аз ҷумла хавфҳои қарзӣ, бозорӣ ва амалиётӣ пешниҳод карда шудааст. Муаллиф зарурати ҳамгироии идоракунии хавфро ба банақшагирии стратегӣ ва фаъолияти амалиётии бонк таъкид мекунад [3]. Унсури муҳим истифодаи санҷиши стресс барои ошкор кардани осебпазирии бонкҳо ба сенарияҳои шадиди рушди бозор мебошад.

Крухи, Галай ва Марк (Crouhy, Galai, Mark, 2014) моделҳои ҳамгирошудаи идоракунии хавфҳоро таҳқиқ мекунанд, ки ба мо имкон медиҳанд, ки хавфи умумии бонкро бо назардошти таносуби байни намудҳои гуногуни хавфҳо арзёбӣ кунем. Онҳо қайд мекунанд, ки самаранокии низоми идоракунии хавфҳо аз фарҳанги идоракунии хавфҳо дар ташкилот ва тақсимоти дурусти масъулият дар байни воҳидҳо вобаста аст [4].

Стулс (Stulz, 2008) дар таҳқиқоти худ сабабҳои нокомии идоракунии хавфҳоро дар давраи бӯҳрони молиявии солҳои 2008-2009 таҳлил мекунад. Вай ба хулосае меояд, ки омилҳои асосӣ арзёбии нокифояи таносуби хавфҳо, консентратсияи аз ҳад зиёди дороиҳо ва набудани моделҳои ҳамгирошудаи назорат буданд [5]. Кор аҳамияти омезиши усулҳои миқдорӣ ва сифатии таҳлили хавфро таъкид мекунад.

Ҳуҷҷатҳои танзимкунандаи байналмилалӣ, ба монанди Базели II ва Базели III, стандартҳои идоракунии хавфҳоро ташкил медиҳанд, ки бонкҳои кишварҳои пешрафта бояд ба онҳо мувофиқат кунанд [6]. Ба ин стандартҳо талабот ба сармоя, пардохтпазирӣ, санҷиши стресс ва идоракунии хавфҳои амалиётӣ дохил мешаванд. Татбиқи ин стандартҳо дар бонкҳои ИМА, Британияи Кабир ва Иттиҳоди Аврупо самаранокии муносибати ҳамаҷонибаи идоракунии хавфҳо ва баланд бардоштани устуворӣ институтҳои молиявиро нишон дод.

МУҲОКИМА

Таҳлили муқоисавии адабиёти хориҷӣ ва ватанӣ нишон медиҳад, ки таҳқиқоти ватанӣ ба таври назаррас ба мутобиқсозии таҷрибаҳои байналмилалӣ ба шароити Руссия равона карда шудааст (Петров, 2017; Иванов, 2019). Муаллифони Руссия зарурати ба назар гирифтани танзими миллӣ, хусусиятҳои портфели қарзӣ ва сохтори пасандозҳоро ҳангоми ҷорӣ намудани моделҳои хориҷӣ таъкид мекунанд [7] [8].

Ҳамин тариқ, адабиёти муосири илмӣ аҳамияти баланди моделҳои ҳамгирошудаи идоракунии хавфҳои молиявӣ ва зарурати муносибати комплексиро, ки усулҳои миқдорӣ, санҷиши стресс ва расмиёти самараноки назорати дохилиро дар бар мегирад, тасдиқ мекунад. Бо вуҷуди гуногунии равишҳо, фаҳмиши умумӣ ин аст, ки самаранокии идоракунии хавфҳо бевосита аз сатҳи касбияти кормандон, фарҳанги корпоративии бонк ва мувофиқати моделҳо ба стандартҳои байналмилалӣ вобаста аст.

Бонкҳои тиҷоратии хориҷӣ моделҳои гуногуни идоракунии хавфҳои молиявиро истифода мебаранд, ки ба муайянкунӣ, миқдор ва назорати намудҳои гуногуни хавфҳо нигаронида шудаанд: қарзӣ, бозорӣ, амалиётӣ ва пардохтпазир. Аз ҳама маъмул Value at Risk (VaR), санҷиши стресс, инчунин низомҳои интегралии идоракунии хавфҳо мебошанд, ки онҳоро муфассалтар дида мебароем.

Модели 1. Value at Risk (VaR) модели миқдории арзёбии талафоти эҳтимолии портфели бонк дар муддати муайян бо сатҳи муайяни эътимод мебошад. VaR ба мо имкон медиҳад, ки зарари ҳадди аксарро, ки бонк метавонад дар шароити муқаррарии бозор ба даст орад, арзёбӣ кунем.

Ин модел дар бонкҳои тиҷоратии ИМА ва Аврупо васеъ истифода мешавад. Восита барои идоракунии хавфи бозории портфелҳои сармоягузорӣ, амалиёти асъорӣ, мавқеи савдо истифода мешавад. Усулҳои ҳисобкунӣ усули параметрӣ (вариатсионӣ-коррелятсионӣ), моделсозии таърихӣ ва усули Монте-Карлоро дар бар мегирад [2][3].

Афзалиятҳои ин модел дар он аст, ки осонии тафсири натиҷаҳо, ба мо имкон медиҳад, ки хавфҳои воҳидҳо ва портфелҳои гуногунро муқоиса кунем. Маҳдудиятҳояш бошад, сенарияҳои шадидро ба назар намегирад (куҳҳои сиёҳ), ба дақиқии маълумотҳои воридшуда ҳассосият дорад.

Модели 2. Санҷиши Стресс ин усули таҳлили устуворӣ молиявии бонк дар сенарияҳои шадиди шокҳои бозорӣ ё иқтисодӣ мебошад. Моделҳои санҷиши стресс ба мо имкон медиҳанд, ки осебпазирии портфели бонкиро муайян кунем ва оқибатҳои рӯйдодҳои манфиро арзёбӣ кунем.

Дар бонкҳои Британияи Кабир ва ИА, санҷиши стресс як тартиби ҳатмӣ барои арзёбии устуворӣ сармоя ва пардохтпазирӣ (EBA, PRA) мебошад. Моделҳо шокҳои макроиқтисодӣ, тағирёбии фоизҳо, тағирёбии қурби асъор ва коҳиши нархи дороиҳоро дар бар мегирад [4].

Афзалиятҳои ин модел ба мо имкон медиҳад, ки сенарияҳои шадид, вале имконпазирро ба назар гирем ва омодагии бонкро ба ҳолатҳои бӯҳронӣ таъмин менамоем. Маҳдудиятҳояш вобастагӣ аз дурустии сенарияҳои сохташуда ва мураккабии ҳамгироии натиҷаҳо ба идоракунии ҳаррӯзаи хавфҳо мебошад.

Модели 3. Низомҳои ҳамгирошудаи хавф-менеҷмент ҳама гуна хавфҳоро ба низоми ягонаи арзёбӣ ва назорат, аз ҷумла хавфҳои қарзӣ, бозорӣ, амалиётӣ ва пардохтпазир муттаҳид мекунанд. Ҳадафи асосӣ арзёбии ҳамаҷонибаи хавфи умумии бонк ва қабули қарорҳои стратегӣ дар асоси нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва сифатӣ мебошад.

Аз ҷониби бонкҳои калонтарини ИМА (Масалан, JP Morgan) ва ИА истифода мешаванд. Низом маҳдудиятҳои дохилӣ, чаҳорчӯбаи хавфноки Appetite, ҳисоботи мунтазам ва мониторингро дар бар мегирад [5][6]. Дар низомҳои интегралӣ VaR, санҷиши стресс, моделҳои баҳогузорӣ ва моделҳои пешгӯии пешфарз истифода мешаванд.

Афзалиятҳои ин модел арзёбии ҳамаҷонибаи ҳама гуна хавфҳо, имконияти идоракунии стратегии сармоя ва пардохтпазирӣ мебошад. Маҳдудиятҳояш дар он аст, ки мушкилоти татбиқ ва арзиши баланд, инфрасохтори пешрафтаи IT ва кадрҳои касбиро талаб мекунад.

Ҷадвали 1. Муқоисаи моделҳо

Модел	Мақсади асосӣ	Воситаҳои истифодашуда	Афзалиятҳо	Маҳдудиятҳо	Кишварҳо / бонкҳо
Value at Risk (VaR)	Арзёбии талафоти эҳтимолӣ	Усули параметрикӣ, Монте-Карло, модели таърихӣ	Содда, стандартизатсия	Ҳодисаҳои шадидро ба назар намегирад	ИМА, ИА, Британияи Кабир
Санҷиши Стресс	Таҳлили устувории бӯҳрон	Сенарияҳои зарбаи макроиқтисодӣ, паст шудани нархи дороиҳо	Баҳисобгирии рӯйдодҳои шадид	Вобастагӣ аз сенарияҳо	Британияи Кабир, ИА, ИМА
Низомҳои ҳамгирошуда и хавф-менеҷмент	Идоракунии ҳамаҷониба и хавфҳо	VaR, санҷиши стресс, моделҳои арзёбӣ, Чаҳорчӯбаи Хавфи Appetite	Равиши ҳамаҷониба, идоракунии стратегӣ	Мушкилоти татбиқ, арзиши баланд	ИМА, ИА

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Хулоса таҷрибаи хориҷӣ нишон медиҳад, ки низомҳои ҳамгирошуда, ки VAR ва санҷиши стрессро муттаҳид мекунанд, инчунин расмиёти назорати дохилӣ ва Risk Appetite Framework самараноктаранд. Истифодаи чунин моделҳо ба бонкҳо имкон медиҳад, ки на танҳо хавфҳоро миқдори кунанд, балки қарорҳои стратегӣ оид ба сармоя, пардохтпазирӣ ва идоракунии портфелҳоро ташаккул диҳанд. Таҳлили таҷрибаи хориҷии ташаккули моделҳои идоракунии хавфҳои молиявӣ имкон медиҳад, ки як қатор хулосаҳо ва қонуниятҳои калидӣ, ки барои бонкҳои тиҷоратӣ аҳамияти амалӣ доранд, ҷудо карда шаванд.

Самаранокии моделҳои гуногун-аз моделҳои баррасишуда дида мешавад, ки Value at Risk (VaR) ва санҷиши стресс воситаҳои маъмултарини арзёбии миқдори хавфҳо мебошанд. VaR ба бонкҳо имкон медиҳад, ки арзёбии зарари эҳтимолиро ба расмият дароранд ва хавфи бозорро дар фаъолияти ҳаррӯза идора кунанд. Аммо, маҳдудияти он имконнопазирии пешгӯии рӯйдодҳои шадид аст, ки VaR-ро воситаи нокифоя барои идоракунии ҳамаҷонибаи хавфҳо месозад.

Баръакс, санҷиши стресс имкон медиҳад, ки сенарияҳои эҳтимолии шадид ба назар гирифта шаванд ва устувории бонк ба ҳолатҳои бӯҳронӣ санҷида шавад. Ин усул махсусан дар таҳияи нақшаҳои амал дар шароити зарбаи макроиқтисодӣ ва молиявӣ самаранок аст.

Низомҳои ҳамгирошудаи хавф-менеҷмент воситаҳои гуногуни арзёбии хавфҳоро (VaR, санҷиши стресс, моделҳои рейтингӣ) муттаҳид мекунанд ва имкон медиҳанд, ки идоракунии стратегии сармоя ва пардохтпазирии бонк амалӣ карда шавад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки маҳз равишҳои ҳамаҷониба муқовимати ҳадди аксарро ба хавфҳои беруна ва дохилӣ таъмин мекунанд, ба коҳиши эҳтимолияти талафоти назаррас мусоидат мекунанд ва эътимоди сармоягузорон ва танзимгаронро зиёд мекунанд.

Нақши стандартҳои танзимкунанда-таҷрибаи хориҷӣ нишон медиҳад, ки самаранокии идоракунии хавфҳои молиявӣ бевосита аз сатҳи талаботи танзимкунанда вобаста аст. Дар ИМА, Британияи Кабир ва кишварҳои ИА, бонкҳо вазифадоранд, ки стандартҳои Базели III, аз ҷумла арзёбии хавфҳои бозорӣ, қарзӣ ва амалиётӣ ва гузаронидани санҷишҳои мунтазами стрессро риоя кунанд. Ин стандартҳо доираи иштиҳои хавфро ташкил медиҳанд, талабот ба сармоя ва пардохтпазириро муқаррар мекунанд ва инчунин ба шаффофияти фаъолияти бонкҳо мусоидат мекунанд [6].

Тамоюлҳои умумӣ ва таҷрибаҳои беҳтарин-дар асоси таҳлили таҷрибаи хориҷӣ тамоюлҳои зеринро ҷудо кардан мумкин аст:

1. Равиши ҳамаҷонибаи идоракунии хавфҳо: омезиши усулҳои миқдории арзёбӣ ва таҳлили сифатӣ.
2. Ҳамгироии идоракунии хавфҳо ба идоракунии стратегӣ: хавфҳо ҳангоми қабули қарорҳои сармоягузорӣ ва молиявӣ дар сатҳи тамоми ташкилот ба назар гирифта мешаванд.
3. Истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ: автоматикунонии мониторинги хавфҳо, моделсозии сенарияҳо ва ташаккули ҳисобот.

Рушди низоми назорати дохилӣ ва фарҳанги хавфи корпоративӣ: тақсими масъулият дар байни бахшҳо, омӯзиши кормандон ва эҷоди расмиёти шаффоф мебошад.

Имкониятҳои мутобиқшавӣ барои бонкҳои миллӣ-таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки таҷрибаи хориҷӣ метавонад ба шароити миллӣ бомуваффақият мутобиқ карда шавад ва ҷанбаҳои зерин бояд ба назар гирифта шаванд:

- хусусиятҳои танзими миллӣ ва қонунгузорӣ;
- сохтори портфели қарзӣ ва пасандозҳо;
- инфрасохтори технологии бонк;
- сатҳи омӯзиши касбии кормандон.

Мутобиқсозии низомҳои ҳамгирошудаи хавф-менеҷмент, ки VaR ва санҷиши стрессро дар бар мегиранд, ба бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки муқовиматро ба хавфҳои беруна ва дохилӣ баланд бардоранд, зарарро кам кунанд ва ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ бошанд.

Таҷрибаи хориҷӣ нишон медиҳад, ки идоракунии самараноки хавфҳои молиявӣ танҳо дар сурати муносибати ҳамаҷониба, аз ҷумла усулҳои миқдорӣ ва сифатии арзёбӣ, ҳамгироии хавф-менеҷмент ба банақшагирии стратегӣ, риояи стандартҳои танзимкунанда ва рушди фарҳанги корпоративӣ имконпазир аст. Бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонанд тавассути мутобиқ кардани моделҳои пешрафтаи хавф-

менеҷмент бо назардошти хусусиятҳои миллии бозори молиявӣ аз таҷрибаи байналмилалӣ дарси пуразриш гиранд.

Хулоса дар мақола таҷрибаи хориҷии ташаккули моделҳои идоракунии хавфҳои молиявии бонкҳои тиҷоратӣ таҳлил карда шудааст. Дар асоси омӯзиши адабиёти илмӣ, ҳуҷҷатҳои меъёрӣ ва амалияи бонкҳои пешрафтаи ИМА, Британияи Кабир ва Иттиҳоди Аврупо моделҳои асосии идоракунии хавфҳо ҷудо карда шудаанд: Value at Risk (VaR), санҷиши стресс ва низомҳои ҳамгирошудаи хавф-менеҷмент.

Таҳқиқот нишон дод, ки усулҳои комплексии омезиши усулҳои миқдорӣ ва сифатии арзёбии хавфҳо, ҳамгироии хавф-менеҷмент ба идоракунии стратегии бонк ва рушди фарҳанги корпоративӣ самаранокторанд. Истифодаи ин моделҳо на танҳо ба арзёбии хавфҳои ҷорӣ, балки пешгӯии оқибатҳои ҳодисаҳои эҳтимолии бӯҳронӣ, баланд бардоштани устувории институтҳои молиявӣ имкон медиҳад.

Таҷрибаи хориҷӣ аҳамияти риояи стандартҳои байналмилалии танзимро, ба монанди Базели III, ки талабот ба сармоя, пардохтпазирӣ ва низомҳои назорати дохилиро муқаррар мекунанд, нишон медиҳад. Татбиқи онҳо дар амалияи бонкҳои миллӣ ба шаффофият, кам шудани эҳтимолияти талафот ва эътимоди сармоягузорон ва муштариён мусоидат мекунад.

Барои бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон хулосаҳои муҳими таҳқиқот инҳоянд:

1. Зарурати ҷорӣ намудани низомҳои ҳамгирошудаи хавф-менеҷмент, ки VAR, санҷиши стресс ва моделҳои рейтингиро муттаҳид мекунанд.
2. Мутобиқсозии моделҳои хориҷӣ бо назардошти хусусиятҳои миллии танзим, сохтори портфели қарзӣ ва инфрасохтори технологии бонк.
3. Такмили ихтисоси кормандон ва рушди фарҳанги корпоративии хавф-менеҷмент.

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, омӯзиш ва мутобиқсозии таҷрибаи хориҷӣ дар ташаккули моделҳои хавф-менеҷменти молиявӣ самти ояндадор барои баланд бардоштани устувории бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъмини фаъолияти самараноки онҳо дар шароити муҳити ноустувори молиявӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Амиров М.С., Моделсозии арзёбии хавфҳои молиявии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Пайёми молия ва иқтисод: (маҷаллаи илмӣ-амалӣ) № 2.1. (41) Душанбе, 2024. С.74-80. ISSN 2663-0389
2. Jorion P. Value at Risk: The New Benchmark for Managing Financial Risk. - McGraw-Hill, 2007. - 472 c.
3. Hull J. Risk Management and Financial Institutions. - 5th ed. - Wiley, 2018. - 560 p.
4. Crouhy M., Galai D., Mark R. The Essentials of Risk Management. — McGraw-Hill, 2014. - 400 c.
5. Stulz R.M. Risk Management Failures During the Financial Crisis // Journal of Financial Economics. - 2008. - Vol. 97, No. 3. - P. 319–338.
6. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems. - BIS, 2010. - 50 p.
7. Петров С.В. Управление финансовыми рисками в банках России. - М.: Финансы и кредит, 2017. - 230 с.
8. Иванов А.Н. Современные модели управления рисками в коммерческих банках. - СПб.: Экономика, 2019. - 185 с.
9. European Banking Authority (EBA). Guidelines on stress testing for EU banks. - 2020. - 45 p.
10. Prudential Regulation Authority (PRA). Stress testing the UK banking system. - Bank of England, 2019. - 38 p.
11. JP Morgan Chase & Co. Annual Report 2021: Risk Management Overview. - 2021. - 120 p.
12. Хайрзода, Ш. Развитие банковской системы Республики Таджикистан в условиях финансовой нестабильности - Душанбе, 2021. - 430 с.
13. Халимов, Л.М. Совершенствование механизма банковского ценообразования (на материалах коммерческих банков Республики Таджикистан): - Душанбе, 2020. - 51 с.

УДК: 658. 336.71

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИҚТИДОР ВА РАҚОБАТПАЗИРИИ МУАССИСАҲОИ МОЛИЯВИЮ-ҚАРЗӢ

Бобоев Нозимҷон Мансурович

номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молия ва андози МДТ "ДДХ ба номи академик Бобоҷон Ғафуров". Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд

Бобоҷонова Умедаҷон Анваровна

докторанти курси якум аз рӯйи ихтисоси 08.00.07- Молия, муомилоти пул ва қарз. МДТ "ДДХ ба номи академик Бобоҷон Ғафуров". Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд

Дар мақолаи мазкур, яке аз масъалаҳои муҳиме, ки дар назди муассисаҳои молиявию қарзӣ гузашта шудааст, яъне масъалаҳои тақвиятбахшии иқтидор ва рақобапазирии онҳо мавриди таҳлил қарор гирифта шудааст. Бояд қайд, ки масъалаи тақвиятбахшии рақобатпазирии муассисаҳои молиявию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар СТМ-2030, яке аз масъалаҳои мубрами соҳа пешниҳод гардидааст. Ҷиҳати тақвиятбахшии масъалаҳои мазкур, дар мақола мафҳум, мундариҷа ва ҷанбаҳои назариявии иқтидор ва рақобатразири низомҳои иқтисодӣ, хусусан дар бахшҳои молиявию-қарзӣ муҳим арзёбӣ гардидааст. Бо истифода аз адабиётҳои васеъи соҳаи иқтисодӣ, мафҳум ва мундариҷаи рақобатпазири омӯхта шуда, тафсири муаллифи пешниҳод гардидааст. Дар тафсири муаллифи, ҷанбаҳои васеъи рақобатпазирӣ пешниҳод гардидааст. Ҳамчунин дар доираи таҳлили шаклҳо рақобати мутобиқшаванда ва креативии рафтори рақобатӣ, фаъолиятҳои молиявии муассисаҳои молиявию қарзӣ, муайян гардидааст, ки бо истифода ва тадбиқи васеъи принсипҳои онҳо, сатҳи рақобатпазирии муассисаҳои номбаргардида боло мераванд.

Калидвожаҳо: муассисаҳои молиявию-қарзӣ, рақобат, рақобатпазирӣ, бартариятҳои рақобат, фаъолияти молиявӣ, шаклҳои рақобат, абзорҳои молияви рақобат.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОТЕНЦИАЛА И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ

Бобоев Нозимжон Мансурович

кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и налоги ГУУ «ХГУ имени академика Бободжона Гафурова». Республика Таджикистан, Худжанд

Бобожонова Умедаджон Анваровна

докторант первого года обучения по специальности 08.00.07 - Финансы, денежное обращение и кредита ГУУ «ХГУ имени академика Бободжона Гафурова». Республика Таджикистан, Худжанд

В данной статье анализируется одна из важных проблем, стоящих перед финансово-кредитными учреждениями, а именно вопросы укрепления конкурентоспособности. Следует отметить, что вопрос укрепления конкурентоспособности финансово-кредитных организаций Республики Таджикистан представлен в НСР-2030, как один из актуальных вопросов в данной отрасли. Для изучения этих вопросов в статье оцениваются сущность, содержание и теоретические аспекты потенциала и конкурентоспособности экономических систем, особенно в финансово-кредитной сфере. С использованием обширной литературы в области экономики изучены понятие и содержание конкурентоспособности и представлена авторская интерпретация. Авторская интерпретация представляет широкие аспекты конкурентоспособности. Также в рамках анализа адаптивных и креативных форм конкурентного поведения, финансовой деятельности финансово-кредитных учреждений определено, что при широком использовании и внедрении их принципов уровень конкурентоспособности перечисленных учреждений будет повышаться.

Ключевые слова: финансово-кредитные учреждения, конкуренция, конкурентоспособность, конкурентные преимущества, финансовая деятельность, формы конкуренции, финансовые инструменты конкуренции.

THEORETICAL ASPECTS OF POTENTIAL AND COMPETITIVENESS OF FINANCIAL AND CREDIT INSTITUTIONS

Boboev Nozimjon Mansurovich

candidate of Economic Sciences,, Associate Professor of the Department of Finance and Taxes of the State Institution of Education "KhSU named after Academician Bobojon Gafurov". Republic of Tajikistan, Khujand

Bobozhonova Umedadzhon Anvarovna

first-year doctoral student in the specialty 08.00.07 - Finance, money circulation and credit, State Institution of Education "KhSU named after Academician Bobojon Gafurov".
Republic of Tajikistan, Khujand

This article analyzes one of the important problems facing financial and credit institutions, namely, the issues of strengthening competitiveness. It should be noted that the issue of strengthening the competitiveness of financial and credit organizations of the Republic of Tajikistan is presented in the NDS-2030, as one of the pressing issues in this industry. To study these issues, the article assesses the essence, content and theoretical aspects of the potential and competitiveness of economic systems, especially in the financial and credit sphere. Using extensive literature in the field

of economics, the concept and content of competitiveness are studied and the author's interpretation is presented. The author's interpretation presents broad aspects of competitiveness. Also, within the framework of the analysis of adaptive and creative forms of competitive behavior, financial activities of financial and credit institutions, it is determined that with the widespread use and implementation of their principles, the level of competitiveness of these institutions will increase.

Key words: financial and credit institutions, competition, competitiveness, competitive advantages, financial activities, forms of competition, financial instruments of competition.

МУҚАДДИМА

Дар Стратегияи милли рушди Ҷумуҳрии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 қайд карда шудааст, ки низоми молиявии кишвар дар соли 2030 бояд аз муассисаҳои молиявию қарзии рақобатпазир, ки дорои қобилияти пешниҳод намудани хизматрасониҳо ва маҳсулотҳои мухталифи соҳа, иборат бошад. Ҳамчунин, яке аз мушкилотҳои дар соҳаи мазкур мавҷуд мебошад ин " баланд бардоштани иқтидор ва рақобапазирии муассисаҳои молиявӣ ва рушди инфрасохтори бахши молияви"- и кишвар эътироф гардидааст [1. с. 70-71]. Чуноне, ки қайд кардем, масъалаи мазкур дар СМТ-2030, ҳамчун масъалаи стратегии соҳаи мазкур оварда шудааст.

Методология

Дар таҳқиқоти ҷанбаҳои назариявии иқидор ва рақобатпазирии муассисаҳои молиявию қарзи усулҳои таҳлили низомӣ, таҳлили муқоисавӣ ва баҳогузории коршиносӣ истифода шудаанд. Пойгоҳи иттилоотии тадқиқотро нашрияҳои илмии дохилию хориҷӣ ташкил медиҳанд.

Доир ба ин масъалаи дар адабиёти илмӣ иқтисод, олимҳои ватанию хориҷӣ ба монанд Назарав Т.Р., Раджабов Р.К., Холматов Р.Б., Султонов З.С., Портер М., Голодова О.А., Голубева Т.Г., Фатхутдинов Р.А., Лосев, А. Ф. Платон., Маршалл А., Рикардо Д., Бабенко Д. Н., Согомолова И. П., Хохлов Е. В., Бондарев А. В., Бондаренко О. А. ва Дулисова И. Л. осорҳои илмии худро нашр намуданд.

Натиҷаҳо

Дар ин замина бояд қайд кард, ки рушди иқтисодиёти миллӣ дар замони муосир аз бисёр омилҳои молиявию қарзӣ вобастагии зич доранд. Тағйиротҳое, ки дар даҳ солаи охир дар ҷаҳони молиявии ҷаҳони муосир ба амал омадаанд, аз муассисащои молиявию царзь талаб менамояд, ки онщо бояд мунтазам менежменти худро такмил бахшида, фаъолияти худро мувофиқи стандартҳо ва тағйирёбиҳои ҷаҳони муосир, якранг созанд. Дар ин масир бояд қайд кард, ки оид ба таҳқиими фаъолияти муассисаҳои молиявию қарзии ватани асарҳои зиёди олимони ҷумҳурӣ корҳои илмии тадқиқотиро анҷом додаа истодаанд. Аммо, яке аз муаммоҳо ва омилҳои асосие, ки ба фаъолияти молиявии онҳо таъсир мерамоснанд ин мунтазам такмил набахшидани иқтидор ва рақобатпазирии онҳо ба ҳисоб меравад.

Таҳлили ҷанбаҳои назариявӣ оид ба мафҳуми иқтидор ва рақобатпазирии муассисаҳо ё корхонаҳо асарҳои зиёд имлӣ мавҷуд буда, моҳият ва мазмуни онҳоро баён месозад. Вобаста ба ин бояд қард, ки ин ду мафҳум дар фаъолияти ҳамаи корхонҳо ва муассисаҳои муҳим арзёбӣ гардида, мунтазам агар усулҳои идолракунии онҳо таҳким бахшида нашаванд, муассисаҳои аз ҳамдарифон худ қафо мемонанд. Яъне, мафҳуми иқтидор ва рақобатпазӣ аз тарафи олимони ватани ва хориҷӣ дар асарҳои илмии худ оид дар масири иқтисодӣ каму беш омӯхта шудаанд, ки аксари онҳоро ба таҳлил мекашем.

Бояд қайд кард, ки яке аз аввалин нишонаҳо ва аломатҳои рақобот ва мафҳумҳои ба ин монанд дар ибтидои асарҳои III-IV–и пеш аз милод рост меояд, ки зимни рушди муносибатҳои пулию молӣ пайдо гардидааст. Ҷанбаҳои назариявию иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва мубодилоти мафҳуми рақобат дар асарҳои олимони ҳамон даврaҳо Ксенофот, суқрот, Платон ва Аристотел мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор гирифдаанд [9; 10; 11].

Рақобати навъи навтарин дар давраи Асрҳои миёна ва давраи Эҳё пайдо гардид, он дар натиҷаи ивази фарматсияҳои иқтисодӣ, яъне гузаштани ҷамъияти асримиёнагии феодалӣ ба ҷамъияти буржуазӣ маънидод карда мешавад. Чуноне, ки аз таърихи илми иқтисод маълум мебошад, дар даврaҳои мазкур, рушди мануфактура рушд гардид буд. Дар аксар шаҳрҳои калон усутохонаҳо ва дӯконҳои калони ҳунарманди ба фаъолият шурӯъ гардида буд, ки онҳо ба ҳураҳои дасти машғул буданед, равандҳои гуногуни маҳсулотҳоро дарбар мегирифтанд. Яъне, аллакай дар ҳмон даврaҳо, байни устоҳо ва ҳунармандони соҳаи зиддияти фаъолияти, яъне рақотае мавҷуд буд, ки ҳар яке онҳо кӯшиш менамоданд, ки ҳунарҳои дастии худро аз якдигар зеботар ва хушсифат созанд. Ҳамчунин, дар ҳамон даврaҳои аввалин стратегияҳои нархҳои арзон пайдо шуда буд.

Бояд қайд кард, ки мафҳумҳои "рақобат", "рақобатпазирӣ" ва "иқтидор" моҳияти таърихи дошта, марҳилаи гуногуни рушдро доро мебошанд. То замони муосир, олимони соҳаи иқтисодӣ, ин маафҳумро гуногун шаҳр, дода фарзия ва абзорҳои онҳоро дар шаклҳои алоҳида арзёбӣ намудаанд.

Ба ақидаи яке аз олимони ватанӣ, рақобат ин мубориза байни иштирокҷиёни бозор буда, онҳо дар шароити истеҳсолоти беҳтарин, харид ва фурғши молҳо фаъолият мекунанд. Ҳамчунин, шаклҳои гуногуни рақобат ба монандӣ: креативӣ, мутобиқшавандва ва таъминкунанда мебошад [2. С. 198]. Дар робита ба ин бояд қайд кард, ки шаклҳои мазкури рақобат метавонанд азборҳои муҳими танзими бозори хизмтарсониҳои молиявӣ бошанд. Яъне, назораткунандагони фаъолиятҳои муассисаҳои молиявию қарзӣ, шаклҳои рақобати креативӣ, мутобиқшаванда ва таъминкунандаро метавонанд зимни танзими фаъолияти ингуна муассисаҳои васеъ истифода баранд.

Бояд тазаккур дод, ки дар доираи, **креативии рафтори рақобатӣ** муассисаҳои молиявию қарзӣ имконият пайдо мекунад, ки бот истифода аз тавонӣ ва энергияи эҷодкории худ, дар қисматҳои алоҳидаи бозорҳои молиявӣ хизматрасониҳои нави молиявӣ, технологияҳои нави пешниҳоди хизматрасониҳои молиявӣ,

усулҳои нави идоракунии раванди хизматрасониҳои молиявӣ, тақсимоти дурурсти онҳо ва рекламаи онҳоро ба роҳ мемонанд. Ингуна, муносибат афзалиятҳои муассисаҳои молиявию қарзиро дар бозорҳои молиявӣ нисбати рақибони худ, таъмин менамоянд. Яке аз хусусиятҳои фарққунандаи рақобати креативӣ аз он иборат мебошад, ки он ба эҷдкорӣ ва созандагиҳоли нав равона мегардад, ки нисбати дигар рақобатҳо афзалиятни бештар доранд. Моҳияти рақобати соф дар ниҳони рақобати креативӣ пинҳон мебошад, ки моҳият ва мазмуни рақобатро возеҳ мегардонад.

Дар робита ба ингуна муносибат, **рақобати мутобиқшаванда** фаъолияти муассисаҳои молиявию қарзиро пурра намуда, фаъолияти барои ҷустуҷӯйи ҷиддии навовариҳо роҳандози менамояд. Яъне, рақобати мутобиқшаванда дар ҳолате тадбиқ меаград, ки муассисаи молиявию қарзӣ, хизматрасонии молиявиеро пешниҳод менамояд, ки дар бозорҳои марбуқта наавоварии ҷиддӣ буда, дар дигар муассисаҳои молиявӣ ингуна хизматрасони мавҷуд набошад. Ҳамчунин, рақобати мазкур дар он фиода мебошад, ки муассиса доир ба ҷорӣ намудани хизматрасониҳои навӣ молияви пешто буда, нисбат ба рақибони худ, технологияҳои муосири рақамию инноватсионӣ дорад.

Бояд гуфт, ки рақобати креативӣ ва мутобиқшавандаро, рақобатӣ таъминнокӣ васеъ намуда, ба муассисаҳои молиявию қарзӣ имконият медиҳад, ки мавқеи ишғолнамудаи худро дар бозорҳои хизматрасониҳои молиявию қарзӣ ба мақсадӣ таъмин намудани нақшаи дурнамои дарозмуддати худ истифода баранд. Тадбиқи рақобати таъминкунанда бо истифода аз абзорҳои зерин ба монандӣ; баланд намудани сифати хизматрасониҳои молиявӣ, тағйирдиҳии шакл ва номенклатураҳо, баланд бардоштани сатҳи хизматрасониҳои баъдӣ ва ҷорӣ намудани хизматрасониҳои молиявии иловагӣ, роҳандазӣ мегардад.

Ҷиҳати баланд бардоштани фаъолияти муассисаҳои молиявию қарзӣ ва таъмини иқтидор ва рақобатнокии онҳо, дар адабиёти илмӣ пешниҳод мешавад, ки ҷиҳати расидан ба ин мақсадҳо ва фаъолият намудани дар шароти рақобатнокии шадид ва зудтағйрёбанди равандҳои молиявию қарзӣ, таҳия ва коркарди стратегияи дарозмуддати зарур мебошад, ки он бояд рушди мунтазами муассисаҳои молиявию қарзиро таъмин намояд [3. с. 32]. Қайд карда мешавад, ки интихоби стратегия рушд бояд дар асоси таҳлили васеъ ва амиқи омилҳое, ки фаъолияти дохилӣ ва берунаи корхонаҳои нишон медиҳад, амалӣ карда шаванд. Яъне, зимни таъмини рақобатнокии муассисаҳои молиявию қарзӣ, пеш аз ҳама дар стратегияи рушди худ, онҳо бояд ба омӯзиши омилҳои беруна (вазъи иқтисодиёти миллӣ, таваррум, иқтисодиёти ҷаҳон, сарчашмаҳои молиявии беруна, деволватсия ва револватсияи асъорҳои хориҷӣ ва ғ.) ва омилҳои дохилӣ (менежменти дохилии муассисаҳо) аҳамияти ҷиддӣ диҳанд. Зери таҷриба нишон медиҳанд, ки омилҳои беруна бюа фаъолияти муассисаҳои молиявию қарзӣ агар дар сатҳи 30% таъсир намоянд, пас омилҳои беруна дар сатҳи 70% метавонанд ба натиҷаҳои интиҳоии молиявии ингуна муассисаҳои таъсир расонанд.

Зимнан бояд қайд кард, ки ҷиҳати таъмини иқтидор ва рақобатнокии муассисаҳои молиявию қарзӣ, стратегияи рушди онҳо бояд усулҳо ва намоунаҳои гуногкнии самаранок истифодаи захираҳои морлиявиии онҳоро доро буда, барои расидани ба ҳадафҳои стратегии худ, муосидат намоянд, ки омилҳои беруна низ ба инобат гирифта мешаванд. Яке аз ҳадафҳои асосии стратегияи таъмини рақобатнокии баланд ин таҳияи хизматрасониҳои навӣ молияви буда ва нисбати рақибон бояд онҳо сифати аъло ва нархи пасттарин дошта бошанд.

Ҳамчунин бояд қайд кард, ки дар илмӣ иқтисод консепсияи муосир ва мактабҳои иқтисодӣ мавҷуд мебошанд, ки моҳияти иқтидор ва рақобатнокии корхохонаҳои тиҷоратиро ифода иқтисодӣ менамоянд. Вобаста ба ин бояд қайд кард, ки дар илми иқтисодии кишварҳои хориҷа, ки муносибатҳои борзори хело ҳам рушд ёфтаанд, консепсияҳои муосири иактабҳои гуонгуи иқтисодӣ истифода мешаванд [4, с. 323]. Яке олимони соҳаи мазкур М.Портер “Консепсияи мавқеъгузории соҳавӣ”-ро пешниҳод менамояд, ки рақобапти фирмаҳо дар соҳа ё дар зери як гурӯҳи матуҳҳида муайян карда мешавад. Дар доираи консепсия худ, ӯ пешниҳод менамояд, ки корхонаҳои метавоананд бо коҳиш додани сатҳи хароҷот ва пешниҳоди мол ва хизматрасоние, ки аз пешниҳоди рақибон бартарият ва афзалиятнок мебошад, сатҳи рақобатнокии худро баланд бардошта, иқтидори молиявии худро таҳким бахшанд [5, с. 165].

Дар воқеъ агар муассисаҳои молиявию қарзӣ, имконияти коркард ва танҳияи хизматрасониҳои худро бо истифода аз сатҳи пасти хароҷотҳои пешниҳод намоянд, нисбати рақибони худ, рақобатпазирии худро таъмин менамоянд. Ҳамчунин, бо истифода аз фарзияҳои консепсия пешниҳоднамуда, муассисаҳои молиявию қарзӣ сифати хизматрсонии худро боло баранд, иқтидори забти бозори хизматрасониҳои молиявиро соҳиб мегарданд. Фазияи дигари, консепсияи пешниҳоднамудаи М . Портер дар он ифода мегарданд, ки агар муассисаҳои молиявию қарзӣ, ҳамон хизмтарсониҳое, ки пешниҳод менамоянд дар бозори молиявӣ ягона бошанд, пас онҳо бартарияти рақобатпазирии худро устувор мегардонанд. Дар идомаи консепсия худ, М. Портер мафҳуми рақобатро шаҳр дода қайд мекунад, ки “ он ҳамчун раванди рушдёбанда буда, доимо дар он, тағйиротҳо доир ба пайдоиши молҳои нав, эҷодӣ роҳҳои нави маркетингӣ, раванджҳои муосири истеҳсол ва бунёди сегментҳои нав дар бозорҳо” маънидод менавмояд [5, с. 167].

Чуноне, ки дар боло қайд намудем, илми иқтисод дар масири рушгд қарор дошта, равияҳои нави идоракунии захираҳои иқтисодӣ ва усулҳои такмилбахшии фаъолити корхонаҳо коркарт ва таҳшия мегарданд. Дар ин навбат, консепсияи дигаре мавҷуд мебошад, ки барои боло бурдани рақобатнокии корхона, ки номаш идоракуни умуми саифат **(Total Quality Manegment)** мебошад, истифода мегардад. Ба андешаи мо, агар муассисаҳои молиявӣ қарзӣ фарзияҳои консепсияи мазкурро тадбиқ намоянд, онгоҳ онҳо лозим мебошад, ки фаъолияти молиявии худро бефосила беҳтар намоянд, сифати хизматрасониҳои молиявии худро мунтазам боло баранд, сатҳ ва сифати дониши кормандон ва қобилияти ичрои кории онҳо боло бурда, равандҳои молиявии

худро беҳтар гардонанд. Равияи мазкур, муассисаи молиявию қарзиро возифадор меномяд, ки талаботи мизоҷонаш бояд афзалияти бешҳтар доштиа, сари вақти аз тарафи муассиса бояд қонеъ гардонида шавад. Мисол, агар мизоҷони бонк, барои гирифтани пулҳои худ ба бонк мурочита намояд, бояд бонк, амалиётро ба дигар рӯз нагузошта, маблағҳои онро саривақти пардохт намоянд. Яке аз хусусиятҳои хоси равияи идоакуни сифати хизматрасониҳои молиявӣ ин тезкорӣ мебошад, ки бояд дар вақти кӯтоҳ амалиёт ё хизматрасонӣ ба мизоҷ пешниҳод гардида, талаботи он қонеъ карда шавад.

Олимони машҳури самти иқтисодӣ Л.Г.Раменский, М.И.Кныш, А.Ю. Юданов, А.И. Панов чаҳор шакли стратегияҳоро (стратегияи виолентӣ, стратегияи патиентӣ, стратегииями коммутантӣ ва стратегияи экспелериантӣ) пешниҳод менамояд, ки бо истифода аз онҳо имконияти баланд бардоштани рақобатнокии муассисаҳои молиявию қарзӣ имконпазир мебошад [6, с.17].

1. Стратегияи виолентӣ. Стратегияи мазкур ба муассисаҳои молиявию қарзӣ имконият медиҳад, ки бо истифода аз кам кардани хароҷоти истеҳсолӣ, маҳсулнокии меҳнатро баланд бардошта, нархи хъизматрасониҳо худро коҳиш диҳанд. Яъне, стратегияи мазкурро стратегияи қуввавӣ низ мемонад, ки он бо истифода аз иқтидор ва қобилияти муассисаҳои морлиявӣ ва бо иҷрои принсипҳои асосии он, сатҳи рақобатнокии муассисаҳоро боло бурда, фаъолияти молиявии онҳоро такмил мебахшад. Воқеан тадбиқи стратегия дар фаъолияти молиявии муассисаҳои молиявӣ саҳми арзанда дошта, раванди тадбиқи фарзияҳо он дар фаъолияти амалии муассисаҳои молиявӣ имконпазир мебошад.

2. Стратегияи патиентӣ. Истифодаи фарзияҳои стратегияи мазкур ба муссисаҳои моливию-қарзӣ имконият медиҳад, ки онҳо хизматрасониҳои худро бо сифати баланд, дар ҳаҷми муайян ба нақша мегиранд. Яъне, бо истифода аз стратегияи мазкур онҳо барои як гурӯҳ мизоҷони худ, хизматрасониҳо ҳаҷман маҳдудро ба нақша гирифта, пешниҳод менамоянд. Ингуна муносибат, ба онҳо имконият медиҳад, ки мизоҷонҳои аз лиҳози молиявӣ иқтидорӣ баланд доштаро ба худ ҷалб намуда, фаъолияти молиявии худро ташкмил бахшида, сатҳши рақобатнокии худро дар бозори хизматрасониҳои молиявӣ боло баранд.

3. Стратегияи коммутантӣ ба муассисаҳои молиявию қарзӣ имконият медиҳад, ки талаботҳои маҳдуди мизоҷонҳои худро дар даврaҳои кӯтоҳмуддат бо фосилаи вақти тағйиёбанда иҷро намоянд.

4. Стратегияи экспелериантӣ. Стратегия мазкур бо истифода аз воситаҳои инноватсионию рақамӣ ба муассисаҳои молиявию қарзӣ имконият медиҳанд, ки ташаккули хизматрасониҳои навро дар асоси талабот ва эҳтиёҷотҳо нав таҳия ва коркард намуда, ба бозори молиявӣ пешниҳод намоянд.

Ҳамин тавр, бӣояд қайд кард, ки чаҳор стратегия пешниҳоднамудаи Раменский Л.Г., Кныш М.И., Юданов А.Ю. ва Панов А.И. ба муассисаҳои молиявию қарзӣ кишвар имконият медиҳанд, ки иқтидор ва сатҳи рақаобатнокии худро таъмин намуда, фаъолияти молиявии худро боз ҳам васеъ намоянд.

Дар баробари стратегия ва равияҳои мазкур, равияи дигар бо номи “Бенчмаркинг” машҳур мебошгад, ки зимни баланд бардоштани рақобатнокии корхонаҳо тадбиқ кард мешавад. Яке аз асосҳои муҳими консепсияҳо мазкур дар он ифода меёбад, ки муассисаҳои молиявӣ дар асоси таҳқиқи ва истифодаи таҷрибаи пешқадам ба тағйирёбиҳои беруна зуд мутобиқ гардида, мувофиқа бо шароитҳои нави ба амаломада бояд хизматрасониҳои молиявии худро пешниҳод намоняд. Намояндагони равияи мазкур олимони соҳаи иқтисод Кемп Р.К., Андерсен Б., ва Багиев Г.Л. мебошад [7, с.61].

Тибқи консепсияи бенчмаркинг муассисаҳои молиявию қарзӣ имконият пайдо мекунад, ки бо истифода аз таҳлилҳои мунтазам, тағйиротҳоро дар бозорҳои молиявии кишвар муайян намуда, сатҳи консентратсияи онҳоро амиқ намуда, хизматрасониҳои молиявии мувофиқро ба мизоҷон ва сегментҳои асоси бозори молиявӣ пешниҳод намоянд. Яъне, фарзияҳои консепсия ва дар амалия тадбиқ намудани онҳо ба муассисаҳои имконияти баланд бардоштани рақобатнокии онҳоро медиҳад.

Бояд қайд кард, ки бенчмаркинг аз калимаи англисӣ (benchmark-меъёр, самтгирӣ) гирфита шуда маъноюш маҷмӯи усулбҳо буда, бо истифода аз онҳо таҷрибаи рақибон омӯхта шуда, таҷриаи таринроро дар фаъолияти фирма ва компаниҳои худ ҷорӣ менамояд.Яъне, абзорҳои услуби мазкур, имконият медиҳанд, ки тиҷроати худро ба дигар тиҷоратҳои рақибон муқоиса намуда, қарорҳои идоравӣ қабул намоянд. Ҳамчун, меъёрҳои муайяни таҳлили равандҳои тиҷоратӣ, равишҳои-тиҷоратӣ, хароҷотҳо-истеҳсолӣ, сифати маҳсулот, хизматрасониҳо ва қонеъ намудани талаботи мизоҷон ё истеъмолгарон, баромад мекунанд.

Меъёрҳои мазкур дар фаъолияти муассисаҳои молиявию қарзӣ низ мавҷуд мебошанд. Менеҷерон, ҷиҳати баланд бардоштани иқтидори фаъолият ва рақобатнокӣ, метавонанд бо таҳлили меъёрҳои мазкур, мавқеи муассисаҳои молиявию қарзиро муайян намуда, усулбҳои муҳими баландбардории иқтидор ва рақобатнокиро ҷорӣ намоянд.

Таҳлили адабиётҳои илми иқтисодӣ, нишон доданд, ки ба ғайр аз ин консепсия ва стратегияҳои баланд бардоштани рақобатнокии муассисаҳои молиявию қарзӣ, дар солҳои 60-ум равияи нав, яъне равияи марткетингии баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳо ба миён омад, ки асосгузоронӣ равияи мазку, олимони барҷастаи соҳаи маркетинг Котлер Ф., Берри Л., Кристофер М, Гренрус К. Ва Фатхуддинов Т.А. мебошанд [8, с. 245]. Зимнан бояд қайд кард, ки афзалиятҳои рақобатии корхонаҳо, аз низоми таъмини маркетингӣ вобаста мебошад дар шароити бозор муайян намудани захираҳои истеҳсолӣ ва ташкилӣ, оид ба истеҳсоли мол бевосита бо алоқамандии бозори фурӯши молҳо вобастагии зич доранд. Низоми маркетингӣ зимни таъмини рақобатнокии корхонаҳо аз маҷмӯаи воситаҳо, услубҳо, шароитҳо, омилҳо гуногун шакл гирифта, ҷиҳати баланд бардоштани самаранокии фаъолияти истеҳсолии корхонаҳо ва хизматрасонӣ дар асоси коркарди низоми тадбирҳои иқтисодию ташкилӣ дар самти таҳқиқи бозор равона шудааст.

Ҳамин тавр, бояд тазаккур дод, ки дар шароити муосир рақобатпазирӣ бо маънои васеъ худ, барои субъектони иқтисодӣ зимни фаъолиятҳои молиявию-иқтисодӣ ва истеҳсолию-хизматрасониҳо афлазиятҳои бештар дорад. Дар шароити нави иқтисодӣ, яъне иқтисоди рақамӣ, рақобат ва иқтидор, ҳамчун қувваи пешабарнда дар фаъолиятҳои молиявию-иқтисодӣ ва истеҳсолию-хизматрасониҳо муассисащои молиявию қарзиро водор месозад, ки роҳҳои баланд бардоштани рақобатпазирии худро бо истифорда аз абзорҳои ва технологияҳои инновасионию-рақамӣ тақвият бахшанд. Рақобатпазирии корхонаҳо ё муассисаҳои молиявӣ-қарзӣ ҳамчунин категория иқтисодӣ шакл нагирифтааст, ки то ба ҳол муҳтавои ягонаи қабулгардида надорад. Барои боз ҳам возеҳ намудани категорияи мазкур, ҳамчун категория иқтисодӣ бо услубӣ пайдоиши (эволютсионӣ) аксари тафсирҳоро дар ҷадвали 1, меорем.

Ҷадвали 1. Тафсирҳои оид ба мафҳуми “рақобатпазирӣ”

Муаллифҳо	Тафсирҳои мафҳум
Бабенко Д. Н.	Рақобатпазирӣ маҷмӯи хусусиятҳои мураккаби корхонаро тавҷуссум мекунад, ки сатҳи бартарии онро нисбат ба рақибони воқеӣ дар ду ҷузъ – бозорӣ (қонеъ гардонидани талабот ва сифати хизматрасонии савдо, обрӯ дар бозор) ва захиравӣ (ҳолати молиявӣ, истифодаи иқтидори стратегӣ, фаъолияти тиҷоратӣ) инъикос мекунад.
Богомолова И.П., Хохлов Е. В	Мафҳуми «рақобатпазирӣ» маънои «қобилияти рақобат кардан»-ро дорад. Рақобатпазирии объект - ин ҳолатест, ки имконияти воқеӣ ё эҳтимолии иҷрои вазифаҳои функсионалии худро дар муқобили мухолифати эҳтимолии рақибон тавсиф мекунад.
Бондарев А. В	Рақобатпазирии корхонаро мо ҳамчун имконияти фаъолияти самараноки иқтисодии корхона дар сатҳи соҳаҳо ва фурӯши фоиданоки маҳсулоти истеҳсолшуда дар бозори рақобат муайян мекунем.
Бондаренко О. А	Рақобатпазирии корхонаи саноатӣ - ин афзалиятҳои муқоисавии он нисбат ба дигар корхонаҳо мебошад, ки дар натиҷаи табдил додани захираҳои молиявӣ, саноатӣ, меҳнатӣ, инноватсионӣ ба маҳсулоти рақобатпазир ва татбиқи стратегияи рақобатпазирӣ дар ин замина дар сатҳи микро ба даст оварда шудааст.
Дулисова И.Л	Рақобатпазирӣ – ин хусусияти объектест, ки дараҷаи қонеъ гардонидани талаботи мушаххасро дар муқоиса бо беҳтарин объектҳои ҳаммонанд дар бозор тавсиф мекунад ё рақобатпазирӣ - ин қобилияти тоб овардан ба рақобат дар муқоиса бо объектҳои шабеҳ дар шароити бозори мушаххас мебошад.
Костин А.В	Рақобатпазирии корхона – ин қобилияти истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти рақобатпазир мебошад.
Самодуров Д. А	Рақобатпазирии корхона - ин қобилияти корхона барои рушд, истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти худ дар бозор бо нархе мебошад, ки иҷрои пурраи ӯҳдадориҳои молиявию иқтисодӣ, инчунин афзоиши сифатӣ ва миқдорӣ иқтидори онро таъмин намояд.
Тарасенко А.В	Рақобатпазирии дилхоҳ субъекти хоҷагидор – ин чунин ҳолати он эътироф шудааст, ки бо низоми нишондиҳандаҳои муҳити дохилӣ ва берунии субъект тавсиф карда мешавад. Яъне, низоми нишондиҳандаҳои муҳити дохилӣ ва беруние, ки дар минтақаи устувори иқтисодӣ бо дараҷаи зарурии эътимоднокӣ қарор доранд ва имкон медиҳанд, маҳсулоте истеҳсол карда шавад, ки нисбат ба маҳсулоти рақибон рақобатпазиртар бошад.
Фатхутдинов Р. А.	Дар зери мафҳуми рақобатпазирии ташкилот қобилияти корхона дар истеҳсоли маҳсулоте фаҳмида мешавад, ки дар бозори муайян рақобатпазиранд ва бартарии он нисбат ба дигар ширкатҳо дар соҳаи мазкур дар дохили кишвар ва берун аз он, ҷой дорад.

Сарчашма: таҳия дар асоси маълумотҳои [16, с. 76]

Бояд қайд кард, ки маълумотҳои ва тасфсирҳое, ки дар ҷадвали 1, оварда шудаанд, охирон нестанд. Яъне, агар таҳлил намоем, чунин тафсирҳо ва фарзияҳоо оид ба рақобатпазирӣ дар иқтисодиёт зиёд мебошад. Маълумотҳои ҷадвали мазкур, суханони дар боло қайд намудаи моро исбот мекунанд, ки дар шароити иқтисодӣ бозрию рақамӣ, гузаштани иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба самтҳои саноатикунонӣ, иқтисодиёти сабз ва тадбиқи технологияҳои рақамию инноватсийонӣ (иқтисоди рақамӣ), мафҳуми рақобатпазирӣ тағйирёбанди боқӣ мемонад.

Дар шароити ҳозираи иқтисодӣ, яъне гузариш ба иқтисоди рақамӣ танҳо технологияи тадбиқи принсипҳои рақобатпазириро таҳвтл медиҳанд. Яъне, муаасисаҳои молиявию-қарзӣ бо тадбиқи усулҳои инноватсионию рақамӣ фаъолияти худро такмил дода, сатҳи рақобатнокии худро боло мебранд.

Таҳқиқотчии дигар ватани доир ба масъалаҳои рақобат, таҳлилҳои илмии худро анҷом дода қайд мекунад, рақобатпазирӣ тавассути бартариятҳои рақобат таъмин карда мешавад. Зери бартариятҳои рақобат захираҳои меҳнатӣ ва сатҳи тахассусии онҳо (дар мавриди таҳлили мо, ин кормадони муассисаҳои молиявию

қарзӣ) иқтидори илмию идории онҳо, заминаҳои истеҳсол ва ташаккули захираҳои табии ашёӣ хом, сифати иқтсдорӣ идорӣ ва арзиши қувваи корӣ арзёбӣ гардидааст. Яъне, муассисаҳои молиявию қарзӣ имконият васеъ дорнад, ки бо истифода аз баратиятҳои рақобат, сатҳи рақобатпазирии худро такмил дода, онҳо ҳамеша дар сатҳи баланд нигоҳ доранд. Фарзия менамоем, ки агар, муаасисаҳои молиявию қарзӣ, бо истифода аз сармоягузориҳои калон техника ва технологияҳои муосирри рақамию инновасиониро ворид созад, аммо коргарон ва мутахассисони он, онҳоро дурусст фаҳмида ба кор даровардан натавонанд, дар ин ҳолат муассисаҳои молиявию қарзӣ, ҳеҷ гоҳ сатҳи рақобатпазирии худро боло намебаранд. Вобаста ба ин пешниҳод меанмоем, ки яке аз бартариятҳои абаланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии муассисаҳои молиявию қарзӣ ин сатҳи саводнокии коргарон ва иқтидори илмии идорай онҳо мебошад.

Муҳокима

Мафҳуми рақобат ва рақобатпазиро дар доираи ҷаҳонишавии мусносибатҳои иқтисодӣ Каримов А. [21], таҳлил намуда, қайд менамояд, ки рақобат ба рақобатпазири ба ҳамидигар шабеҳӣ дошта, амалҳои мазкур дар муомималоти мол дар бозорҳои маҳсулот сурат мегирад. Қайд мегардад, ки рақобатпазири мафҳуми васеъ буда, сифати маҳсулттро ифода намуда, сатҳи бартарии онҳо аз нуқтаи назари истеъмолкунандагон нисбати моли шабеҳ ифода мекунанд.

Яъне, бояд гуфт, ки рақобатпазирори истеъмолкунандагон бо истифода аз сифат ва дигар хусусиятҳои мол (молҳо ва хизматрасониҳо шабеҳ) муайян менамоянд. Дар шароити мазкур, муассисаҳои молиявю қарзӣ бартарии хизматрасониҳои молиявии худро нисбати дигшар хизматрасониҳои молиявӣ бояд афзоиш дода, истифодабарандагони ҷиҳати истифода васеъи онҳо бо истифода аз шартҳои махсус ҷалб намоянд.

Дар доираи таҳлили мазкур бояд гуфт, ки муассисаҳои молиявию қарзӣ ҷиҳати дастраси ёфтан ба бартариятҳои рақопабтпазӣ дар назди рақибони худ, омилоҳои зеринро, ба монад: омилҳо воқеӣ ё имконпазир, дохилӣ ё хоричӣ, стратегӣ ё тактикӣ, асосӣ ё дуюмдараҷа, меросӣ ё сунъӣ, техникӣ, иқтисодӣ, вобаста ба иқлиму табиати кишвар ва ташкилӣ [13, с.210], метавон гурӯҳбандӣ намуда, ҳамчун низон онҳоро таснифоти карда, омӯхтанаш шарт ва зурур мебошад. Зеро, бе инобат нагирифтани омилҳои мазкур, фаъолияти молиявии муассисаҳои номбурда зери суол меравад.

Ҷиҳати таъмини афзалиятҳои устувории рақобатпазирии муассисаҳои молиявӣ қарзии кишвар бояд сатҳи дастгирии илмии соҳаи молияи талаб карда мешавад. Яъне, дар соҳаи молия (дар зинаҳои микро, макро) тадбирҳои илмӣ васеъ истифода гардида, мунтазамн идора ва танзими захираҳои молиявии соҳаи мазкур бо истифода аз абзорҳои муосири молиявӣ ба роҳ монда шаванд.

Таҳлили адабиётҳои илмӣ иқтисод, имконият медиҳад, ки ҳамчун асосгузорӣ назарияи рақобат дар иқтисодиёт А. Смит эътироф кард ашвад. Тибқи фарзияҳои А. Смит дар шароити иқтисоди бозорим манфитаҳои шахсӣ ва хусусӣ ки дари бозор мавфуд мебошшанд боистифода аз рақобат назорат мешанд. Дар осори машҳури худ, зери унвони "Таҳқиқот оид ба табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо (1776)", рақобат ҳамчун дасти ноаён муариифи гардидааст, ки нархҳои бозори зери таъсири он, ташаккул меёбанд. Адам Самит мафҳум ва моҳияти рақобатро дар кғшишҳои маҷмӯии фурӯшандагон мушоҳида намуда, қайд мекунанд, ки онҳо бо истифода аз абзорҳои он, мехоҳанд назоратро дар бозор идолра намоянд. Ба андешаи ӯ, “рафтори мустақилона ҳатто дар бозори бо ду фурӯшанда метавонад ба вуқӯъ ояд, вале ба эҳтимоли зиёд, дар бозор, ки бист нафар фурӯшанда дорад, бештар аст” [13, с. 245].

Дар доираи таҳлили анҷомида оид ба омӯзиши назарияи рақобати Адам Смитро, чунин хулоса мумкин мебошад А. Смит юори аввал моҳият ва рафтори рақобатро пешниҳод карддааст, ки аз хусусиятҳои зерини фарқкунанда иборат мебошад [14, с. 40]:

– мафҳум ва мундариҷаи рақобат ҳамчун муборизае ифода мегардад, ки нархи бозориро нисбати талабот ва пешниҳодот танзим менамоянд;

– яке аз принсипҳои муҳими рақобат ин принсипи “дасти ноаён” пешниҳод карда шудааст, ки тибқи принсипи мазкур, корхона ё ширкатҳое, ки молҳо ва хизмтрасониҳои пастсифатро пешниҳод меанмоянд, аз бозори молҳо ва хизматрасониҳо берун мераванд;

– механизми рақобатро таҳия намуд, ки меъёри соҳавии фоидаро воқеан баробарвазн мекунад, боиси тақсимоти оқилонаи захираҳо байни соҳаҳо мешавад. Нозукии механизми рақобат аз он иборат аст, ки ҳангоми коҳиши тақозо ба маҳсулот, корхонаҳои истеҳсолие, ки маҳсулоти бесифат ё маҳсулоти зиёдатии қиматбаҳо истеҳсол мекунанд, ба мушкилоти зиёд рӯ ба рӯ мешаванд. Чандирии механизми рақобат дар аксуламали фаврии он ба ҳар гуна тағйирот дар муҳити беруна зоҳир мегардад;

– ҳамчун, шартҳои муҳими сарарапокии рақобат, мийдори зиёди фурӯшандагон ва харидорон, маълуомти пурра оид ба ҳаракати захираҳои молиявӣ ва истифодашадванда ва дигарҳо муайян гардидаанд.

Хулоса

Ҳамин тариқ бояд қайд кард, ки рақобатпазирӣ ин қобилият ва иқтидори муайяне мебошад, ки бо истифода аз онҳо низомҳои иқтисодӣ метавонанд, зимни таҳия, коркард, истеҳсолот ва хизмтрасонӣ аз шарикони худ дар бозор, бартарият дошта бошанд. Яъне, онҳо метавонанд хусусиятҳои рақобатпазирири худро инкишоф диҳанд, ки инҳо мебошанд:

1. Зери мафҳуми рақобатпазирии муассисаҳои молиявию қарзӣ, пеш аз ҳамаи иқтидори молиявии онҳо бояд ифода карда шаванд, ки он тавонанд дар раванди таҳия ва пешниҳоди хизматрасониҳои молиявӣ, мусоидат намуда, дар бозори хизматрасониҳои молиявӣ бартариятро ба даст оранд.

2. Дар муассисаҳои молиявию-қарзӣ мафҳуми рақобатпазирӣ ҳамчун самти устувори фаъолияти онҳо бояд дониста ва арзёбӣ гардад, ки тақвиятбахшии мунтазами нишондиҳандаҳои рақобатпазирӣ (сифат, нарх, фоиз, даромаднокӣ в ғ.) муассисаҳои мазкурро дар бозорҳои молиявӣ, мавқеашонрон усутвор нигоҳ медоранд.

3. Таҳлили адабиётҳои илмии иқтисодиёт нишон доданд, ки масъалаҳои рақобатпазирӣ дар низомҳои иқтисодӣ васеъ омӯхта шудааст, аммо муаммоҳо он дар муассисаҳои молиявӣ кам омӯхта шудаанд.

4. Пешниҳод карда мешавад, ки ҷиҳати тақвият бахшидани сатҳи рақобатпазирии муассисаҳои молиявию қарзӣ, тадбиқи технологияҳои инноватсиониро рақамӣ, идоракунии раванди нархгузории хизматрасониҳои молиявӣ, беҳдоштаи сифати хизматрасониҳои молиявӣ ва нигоҳ доштани устувори молиявии онҳо дар шароити ҳозира, муҳим арзёбӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Назарав Т.Р. Рақобатнокӣ ва ҳавасмангкунии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар Тоҷикистон// Паёми донишгоҳи Технологии Тоҷикистон. 2022. №4-2(51). С. 193-200
2. Раджабов Р.К. Бенчмаркинг как инструмент развития конкурентоспособности // Вестник таджикского государственно университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. 2018. №3(76). С.28-38
3. Холматов Р.Б. Таҳлили муқоисавии равияҳои гуногуни илмии баланд бардоштани рақобатпазирӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. 2021. №4-2(39). С.319-324.
4. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с анг. / Под ред. И с предисловием В.Д. Щетинина. – М.: Международные отношения, 1993. –С.152, 168.
5. Голодова О.А. Маркетинговое обеспечение конкурентоспособности промышленных предприятий в условиях интеграционного взаимодействия. // Диссертация на соискание ученой степени канд. экон. наук по спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством: Маркетинг – Волгоград, 2007. – с. 16-17.
6. Голубева Т.Г. Бенчмаркинг как эффективный инструмент управления организацией / Т.Г. Голубева, О.Н. Елисеев // Качество Инновации. Образование. -2008. 1. -С.60-62.
7. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент. - М.: Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», 2002. - С.248.
8. Лосев, А. Ф. Платон. Аристотель / А.Ф. Лосев, А. А. Тахо-Годи. [2-е изд., испр. и доп.]. Москва: Молодая гвардия, 2000. – 391 с.
9. Маршалл А. Основы экономической науки. Предисловие Д. М. Кейнса. М.: Эксмо. 2007. – 832 с.
10. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. М.: Эксмо. 2007. – 960 с.
11. Бабенко Д. Н. Обеспечение устойчивого функционирования предприятия на основе управления его конкурентоспособностью: автореф. дис. … канд. эконом. наук. – Краснодар, 2004. – С. 6.
12. Каримов А.А. Вазъи рақобат дар шароити ҷаҳонишавӣ // Идоракунии давлатӣ. 2023. №4-1(63). С.209-213
13. Адам Смит. Исследование о причинах богатства народов. Modem Library Edition, 1937, p. 423.
14. Амонов С.С. Хусусиятҳои рушди рақобат дар савдои чакана // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. 2020. №4-2(34). С.37-48
15. Нуриддинзода А., Шарифзода Б.М. Таъмини рақобатпазии корхонаҳои саноатӣ дар шароити муосир: ҷанбаҳои назариявӣ// Иқтисодиёти Тоҷикистон. 2023.№3. С.72-78

УДК:336

ХУСУСИЯТҲОИ ИСТИФОДАИ ЗАМИН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: ТАҲЛИЛИ ИҚТИСОДӢ ВА МЕХАНИЗМҲОИ ТАКМИЛИ ИДОРАКУНИИ ОН

Қудратзода Парвиз Қудрат

унвонҷӯйи Институти иқтисодиёт ва таҳқиқи системавии рушди кишоварзии Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии истифодаи замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун захираи стратегии иқтисоди миллӣ таҳқиқ гардидааст. Инчунин хусусиятҳои ташаккули низоми заминдорӣ дар шароити иқтисоди гузариш, таъсири омилҳои табиӣ-географӣ ба сохтори фонди замин ва самаранокии истифодаи он муайян гардидааст. Дар асоси таҳлили оморӣ ва муқоисавӣ тамоюлҳои рушди бахши аграрӣ муайян гардида, мушкилоти асосии идоракунии замин – эрозия, шӯршавӣ, паст будани ҳосилнокӣ ва норасоии механизмҳои иқтисодии ҳавасмандӣ – муайян карда шудаанд.

Навоварии илмӣ дар таҳияи модели такмили механизми иқтисодии идоракунии захираҳои замин, бо дарназардошти рақамикунонии кадастр ва қорӣ намудани абзорҳои бозории танзими муносибатҳои заминдорӣ ифода меёбад.

Калидвожаҳо: захираҳои замин, самаранокии иқтисодӣ, ислоҳоти аграрӣ, кадастри замин, механизми идоракунӣ, бахши аграрӣ.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЛИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН: ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И МЕХАНИЗМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УПРАВЛЕНИЯ ЕЮ

Кудратзода Парвиз Кудрат

соискатель Института экономики и системных исследований развития сельского хозяйства Академии сельскохозяйственных наук Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье исследованы теоретические и практические вопросы использования земель в Республике Таджикистан как стратегического ресурса национальной экономики. Также определены особенности формирования системы землевладения в условиях переходной экономики, влияние природно-географических факторов на структуру земельного фонда и эффективность его использования. На основе статистического и сравнительного анализа выявлены тенденции развития аграрного сектора, а также раскрыты основные проблемы управления земельными ресурсами – эрозия, засоление, низкая урожайность и недостаточность экономических механизмов стимулирования.

Ключевые слова: земельные ресурсы, аграрная реформа, эффективность, земельный кадастр, экономический механизм.

FEATURES OF LAND USE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: ECONOMIC ANALYSIS AND MECHANISMS FOR IMPROVING ITS MANAGEMENT

Qudratzoda Parviz Qudrat

PhD applicant at the Institute of Economics and Systemic Research of Agricultural Development, Academy of Agricultural Sciences of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the theoretical and practical issues of land use in the Republic of Tajikistan as a strategic resource of the national economy. It also identifies the features of the formation of the land tenure system under the conditions of a transition economy, as well as the influence of natural and geographical factors on the structure of the land fund and the efficiency of its use. Based on statistical and comparative analysis, trends in the development of the agricultural sector are identified, and the main problems of land management – erosion, salinization, low productivity, and the lack of effective economic incentive mechanisms – are revealed.

Keywords: land resources, agricultural reform, economic efficiency, land cadastre, governance mechanism.

Муқаддима

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тағйирёбии иқлим масъалаи истифодаи самараноки захираҳои замин аҳамияти калидӣ пайдо кардааст. [6][7] Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки зиёда аз 90 фоизи ҳудуди онро минтақаҳои кӯҳӣ ташкил медиҳанд, замин на танҳо омили истеҳсолот, балки унсури амнияти озуқаворӣ ва суботи иҷтимоӣ мебошад. [3][5]

Системаи кӯҳии Помир, маҳдудияти заминҳои корам ва вобастагии баланди истеҳсолот аз обёрии сунъӣ, сохтори махсуси муносибатҳои заминдориро ташаккул додааст. [4]

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки иқтисодиёти он то ҳанӯз дорои хусусияти аграрӣ-индустриалӣ мебошад, замин на танҳо омили классикии истеҳсолот, балки заминаи амнияти озуқаворӣ, шуғли аҳолии деҳот ва суботи иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Дар солҳои истиқлолият ислоҳоти аграрӣ ба ташаккули хоҷагиҳои деҳқонӣ, тағйири сохтори моликият ва диверсификатсияи истеҳсолот мусоидат намуд. [2][14] Бо вуҷуди ин, сатҳи пасти ҳосилнокӣ, фарсудашавии инфрасохтори обёрӣ, маҳдудияти сармоягузорӣ ва камбуди механизмҳои бозорӣ то ҳол ба рушди устувори бахши аграрӣ монеа эҷод мекунанд. [4][2]

Ҳадафи тадқиқот таҳлили хусусиятҳои иқтисодии истифодаи замин ва таҳияи механизми такмили идоракунии он мебошад.

Вазифаҳои асосӣ:

- таҳлили асосҳои назариявии замин ҳамчун захираи иқтисодӣ;
- арзёбии сохтори фонди замин;
- муайян намудани омилҳои таъсиррасон ба самаранокӣ;
- таҳияи модели иқтисодии идоракунии замин.

Навоварии илмӣ дар пешниҳоди равиши интегралӣ ба баҳодиҳии самаранокии истифодаи замин бо дарназардошти омилҳои институтсионалӣ ва экологӣ ифода меёбад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар назарияи иқтисодӣ замин яке аз омилҳои асосии истеҳсолот ба ҳисоб меравад. [10] Хусусияти фарқкунандаи он маҳдудият ва ғайриқобили такрор будани он мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон замин моликияти истисноии давлат буда, субъектҳои хоҷагидор ҳуқуқи истифодаи дарозмуддат доранд. Ин хусусият ба ташаккули бозори классикии замин монеа эҷод мекунад, вале ҳамзамон имконияти танзими мутамаркази захираҳоро фароҳам месозад.

Дар назарияи классикии иқтисодӣ (D. Ricardo) замин ҳамчун манбаи рента баррасӣ мегардад. [10] Назарияи рента нишон медиҳад, ки фарқият дар ҳосилнокии замин ба ташаккули даромади изофӣ оварда мерасонад. Дар шароити Тоҷикистон ин масъала махсусан муҳим аст, зеро фарқияти табиӣ байни заминҳои водигӣ ва кӯҳӣ хеле калон мебошад.

Аз нуқтаи назари институционалӣ (D. North), самаранокии истифодаи захираҳо аз сифати институтҳо вобаста мебошад. [9] Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон замин моликияти давлатӣ буда, ҳуқуқи истифодаи дарозмуддат дода мешавад. Ин шакли институтсионалӣ аз як тараф назорати стратегиро таъмин мекунад, аз тарафи дигар ташаккули бозори пурраи заминро маҳдуд менамояд.

Бо такя ба назарияи рушди аграрӣ (Hayami & Ruttan), гузариш аз модели экстенсивӣ ба модели интенсивӣ дар шароити маҳдудияти захираҳо зарур мебошад. [11][12]

Барои Тоҷикистон ин гузариш тавассути:

- баланд бардоштани ҳосилнокӣ,
- ҷорӣ намудани технологияҳои сарфакоронаи об,
- рушди кооператсияи истеҳсолӣ,

амалӣ гардонида мешавад.

Ислоҳоти аграрӣ, ки пас аз соҳибистиқлолӣ оғоз гардид, ба ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ ва диверсификатсияи истеҳсолот замина гузошт. Аммо самаранокии истифодаи замин ҳанӯз ҳам аз сатҳи пасти сармоягузорӣ ва маҳдудияти технологияҳои муосир вобаста аст.

НАТИҶАҲО

Омилҳои табиӣ-географии ташаккули низоми заминдорӣ

Зиёда аз 93% қаламрави кишварро минтақаҳои кӯҳӣ ташкил медиҳанд. Истеҳсолоти кишоварзӣ асосан дар водиҳои ҳосилхез ва ҳавзаи дарёи Амударё мутамарказ шудааст.

Обёрии сунъӣ омили калидии устувории истеҳсолот мебошад. Бе инфрасохтори ирригатсионӣ истифодаи аксари заминҳои корам ғайриимкон аст.

Маҳдудияти табиӣ боиси баланд шудани арзиши иқтисодии ҳар як гектар замин мегардад, ки зарурати истифодаи интенсивиро ба миён меорад.

Таҳлили иқтисодии самаранокии истифодаи замин

Ҷадвали 1. Сохтори фонди замин ва тамоюлҳои рушди он

№	Сохтори фонди замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи категорияҳои зерин гурӯҳбандӣ мешавад		
1.	**Категорияи замин**	**Ҳисса дар фонди умумӣ (%)**	**Хусусият**
2.	Заминҳои кишоварзӣ	7	Маҳдуд, асосан обёришаванда
3.	Чарогоҳҳо	20	Истифодаи экстенсивӣ
4.	Ҷангалзор	3	Захираи экологӣ
5.	Заминҳои кӯҳӣ ва санглох	60	Қобили кишт нестанд

Сарчашма: *Таҳлили муаллиф*

МУҲОКИМА

Маҳдудияти заминҳои корам боиси афзоиши сарбории истеҳсолӣ ба ҳар гектар мегардад. [13]

Модели баҳодиҳии самаранокии иқтисодии истифодаи замин

Барои арзёбии самаранокӣ нишондиҳандаи интегралӣ пешниҳод мегардад:

El=(Y·P−C)AE_l = \frac{(Y \cdot P - C)}{A}El=A(Y·P−C)

ки дар он:

- ElE_lEl – самаранокии иқтисодии 1 га замин
- YYY – ҳосилнокӣ (с/га)
- PPP – нархи бозорӣ
- CCC – харочоти истеҳсолӣ
- AAA – масоҳати замин

Ин формула имкон медиҳад, ки самаранокии воқеӣ бо дарназардошти омилҳои бозорӣ муайян карда шавад.

Омилҳои таъсиррасон ба самаранокӣ

1. Сатҳи обёрӣ [4]
2. Дастрасӣ ба сармоя
3. Институти ҳуқуқи истифода

4. Сатҳи механизатсия
5. Сиёсати андоз

Таҳлил нишон медиҳад, ки дар минтақаҳои вобаста ба ҳавзаи дарёи Амударё ҳосилнокӣ нисбатан баландтар аст, ки бо инфрасохтори ирригатсионӣ алоқаманд мебошад.

Мушкилоти муосири истифодаи замин

Эрозия ва шӯршавӣ

Фишори антропогенӣ боиси коҳиши ҳосилнокӣ мегардад. Зиёда аз қисми муайяни заминҳои обёришаванда ба шӯршавӣ дучор шудаанд. [4] [7]

Норасоии механизмҳои бозорӣ

Маҳдудияти гардиши ҳуқуқи замин боиси паст шудани сармоягузорӣ мегардад.

Камбуди рақамикунонии кадастр

Системаи кадастр пурра рақамикунонида нашудааст, ки ин ба шаффофияти бозор таъсир мерасонад.

Модели муаллифии такмили механизми идоракунии замин

Модели пешниҳодшуда аз се блок иборат аст:

I. Блоки институтсионалӣ
- Такмили қонунгузорӣ
- Имконияти гаравгузории ҳуқуқи истифода
- Тақвияти кафолатҳои ҳуқуқӣ

II. Блоки иқтисодӣ
- Ҷорӣ намудани андози дифференсиалӣ
- Субсидия барои технологияҳои сарфакоронаи об
- Ҳавасмандгардонии кооператсия

III. Блоки рақамӣ
- Рақамикунонии кадастри миллӣ
- Мониторинги моҳвораии ҳолати замин
- Платформаи ягонаи иттилоотӣ

Натиҷаҳои илмӣ

1. Модели интегралии баҳодиҳии самаранокии замин .
2. Вобастагии мустақими байни сатҳи институтсионалӣ ва самаранокии истеҳсолот.
3. Механизми сегонаи идоракунӣ (институтсионалӣ-иқтисодӣ-рақамӣ).
4. Асоснок кардани зарурати гузариш ба модели интенсивии истифодаи замин.

ХУЛОСА

Тадқиқоти анҷомдодашуда нишон медиҳад, ки истифодаи захираҳои замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои хусусиятҳои сохторӣ, табиӣ ва институтсионалӣ мебошад, ки ба самаранокии иқтисодии бахши аграрӣ таъсири мустақим мерасонанд. Рушди минбаъдаи бахши аграрӣ танҳо дар шароити гузариш ба модели интенсивии истифодаи замин, рақамикунонии кадастр, такмили механизмҳои андозбандӣ ва дастгирии сармоягузорӣ имконпазир мебошад.

Пешниҳодҳои амалӣ:
- ташкили бонки ягонаи маълумоти кадастрӣ;
- ҷорӣ намудани андози замин бо дарназардошти ҳосилнокӣ;
- субсидиякунии технологияҳои қатрагӣ;
- рушди бозори иҷораи дарозмуддат.

Натиҷаҳои асосии илмӣ чунинанд:

1. Муайян кардани маҳдудияти табиии заминҳои корам (кӯҳсор будани зиёда аз 90% қаламрав), зарурати гузариш ба модели интенсивии рушди аграрӣ.
2. Исбот гардид, ки вобастагии баланд аз обёрӣ (махсусан дар ҳавзаи дарёи Амударё) омили ҳалкунанда дар ташаккули ҳосилнокӣ. [4]
3. Асосноккунии модели интегралии баҳодиҳии самаранокии истифодаи замин (бо дарназардошти нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, экологӣ ва институтсионалӣ).
4. Пешниҳод гардонидани механизми сегонаи такмили идоракунӣ (институтсионалӣ-иқтисодӣ-рақамӣ), ки татбиқи он метавонад самаранокии истифодаи заминро баланд бардорад.
5. Асоснок кардани зарурати рақамикунонии пурраи кадастри миллӣ ва ҷорӣ намудани мониторинги агроэкологӣ.

Татбиқи пешниҳодҳои болозикр метавонад ба баланд шудани ҳосилнокӣ, беҳтар гардидани вазъи экологӣ ва таҳкими амнияти озуқавории кишвар мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ)». – Душанбе, 2016.
2. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: Агентии омор, 2023.
3. Доклад о мировом развитии. – Всемирный банк, 2022.
4. FAO. Land degradation assessment. – Rome, 2021.
5. North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge, 1990.
6. Ricardo D. Principles of Political Economy and Taxation. – London, 1817.
7. Schultz T. Transforming Traditional Agriculture. – Chicago, 1964.
8. Hayami Y., Ruttan V. Agricultural Development. – Baltimore, 1985.
9. Лойиқов А. Иқтисодиёти кишоварзӣ. – Душанбе, 2018.
10. Раҳмон Ҳ. Ислоҳоти аграрӣ дар Тоҷикистон. – Душанбе, 2015.

УДК: 336

МЕТОДҲОИ АСОСИИ ОМӮЗИШИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ДАР ДАВРАИ ГУЗАРИШ БА ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Бобоназарова Сайёҳат Менгбобоевна
ассистенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақолаи мазкур мафҳум ва моҳияти ҷабҳаҳои фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ дар давраи гузариш ба муносибатҳои бозорию рақамикунонӣ таҳлилу барраси гардидааст. Дар мақолаи зерин омилҳои асосии таъсиркунанда, хусусан таҳияи қарорҳои идоракунӣ, тадбиқи низоми иттилоотӣ, ҷараёнҳои рақамикунонӣ ва дигар низомҳои иқтисодию иҷтимоӣ ба фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ дида шудааст.

Калидвожаҳо: соҳибкор, соҳибкорӣ, соҳибкории истеҳсолӣ, рақамикунонӣ, иқтисоди рақамӣ, навоварӣ, истеҳсолот, хидматрасонӣ, низоми иттилоотӣ, қабули қарор.

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА К ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Бобоназарова Сайёхат Менгбобоевна
Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, ассистент кафедры государственного и муниципального управления. Республика Таджикистан, Душанбе

В данной статье анализируется понятие и сущность аспектов производственного предпринимательства в период перехода к рыночным отношениям и цифровизации. В следующей статье рассматриваются основные факторы, влияющие, в частности, на разработку управленческих решений, внедрение информационных систем, потоки цифровизации и другие социально-экономические системы на деятельность производственного предпринимательства. Цель исследования в следующей статье речь идет о внедрении системы управления цифровизацией и ее аспектах в производственной предпринимательской деятельности. Поскольку цифровизация играет ключевую роль во всех сферах жизнедеятельности общества в современных условиях, особенно в следующей статье она стала основным инструментом развития производственного предпринимательства. Наконец, был представлен ряд выводов и предложений автора с точки зрения процессов цифровизации в сфере предпринимательства.

Ключевые слова: предприниматель, предпринимательство, производственное предпринимательство, цифровизация, цифровая экономика, инновации, производство, услуги, информационная система, принятие решений.

THE MAIN METHODS OF STUDYING INDUSTRIAL ENTREPRENEURSHIP DURING THE TRANSITION TO THE DIGITAL ECONOMY

Bobonazarova Sayohat Mengboboevna
International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, assistant of the Department of State and Municipal Administration. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article analyzes the concept and essence of aspects of industrial entrepreneurship during the transition to market relations and digitalization. The following article examines the main factors influencing, in particular, the development of management decisions, the introduction of information systems, digitalization flows and other socio-economic systems on the activities of industrial entrepreneurship. The purpose of the study is to discuss the implementation of a digitalization management system and its aspects in industrial entrepreneurship in the next article. Since digitalization plays a key role in all spheres of society's life in modern conditions, especially in the following article it has become the main tool for the development of industrial entrepreneurship. Finally, a number of conclusions and suggestions of the author from the point of view of digitalization processes in the field of entrepreneurship were presented.

Key words: entrepreneur, entrepreneurship, industrial entrepreneurship, digitalization, Digital economy, innovation, production, services, information system, decision-making.

МУҚАДДИМА

Дар шароити гузариш ба муносибатҳои бозориву рақамикунони рушди муҳими шаклҳои гуногуни фаъолияти соҳибкори дар иқтисоди мамлакат ва рақамикунонии иқтисодиёт ба вуҷуд омаданд. Аз таҷрибаҳои мамлакатҳои ҷаҳон ба мо маълум мебошад, соҳаи иқтисод ва рақамикунони дар шароити муосир бо суръати баланди худ инкишоф ёфтааст.

Мавриди зикр аст, ки соҳибкорӣ раванди татбиқи низоми идоракунии муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ махсусан соҳаи иқтисодӣ ва рақамикуни ба шумор меравад.

Фаъолияти соҳибкори аз реҷаи вақти кории ҳатмии шахс вобастаги надошта, шахс метавонад дар вақтҳои холигии хеш ба ин фаъолият машғул шавад.

Мақсади татқиқот-дар мақолаи зерин ин тадбиқи низоми идоракунии рақамикунонӣ ва ҷанбаҳои он дар фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ мебошад. Зеро рақамикунонӣ дар тамоми соҳаҳои фаъолияти ҳаётии ҷомеа дар

шароити муосир нақши калидӣ дошта, махсусан дар мақолаи зерин воситаи асосии рушди соҳибкории истеҳсолӣ гардидааст.

Дар охир, як қатор хулосаву пешниҳодҳои муаллиф аз нуқтаи назари ҷараёнҳои рақамикунонӣ дар соҳаи соҳибкорӣ пешниҳод гардидааст.

МЕТОДОЛОГИЯ

Гузариш ба иқтисодиёти бозори омили асосии пешрафти соҳибкории истеҳсолӣ гашта, соҳибкории истеҳсоли бевосита ин ташкили фаъолиятест, ки ба истеҳсоли молу маҳсулот, иҷрои кор ва хидматрасонӣ барои фурӯши минбаъда ба истеъмолкунандагон нигаронида шудааст. Вазифаи асосии ин намуди фаъолият ин бевосита истеҳсолот мебошад, ки метавонад ба рушди тамоми хоҷагии ҷумҳури таъсири мусбат мерасонад.

Дар шароити муосири гузариш ба иқтисодиёти рақами соҳибкорӣ ин фаъолияти мустақил ва ташаббускорест, ки бо хатару хавфҳои худ амалӣ карда мешавад, ки ба даст овардани фоидаи мунтазам, фурӯши молу маҳсулот ё хидматрасонӣ равона шудааст.

“Ба андешаи мо, иқтисодиёти рақамӣ - алоқамандии муносибатҳои ҷамъиятие мебошад, ки бо технологияҳои навини муосир асос ёфта, ҳамгироии онҳоро дар системаҳои давлатию худидоракунӣ ва тамоми соҳаҳои иқтисодиёт бо тариқи содакунонидашуда ба танзим медарорад” .[1]

Соҳибкорӣ ҳам яке аз соҳаи афзалиятнокӣ зерсоҳаи иқтисоди рақами ба шумор меравад.

Ба аломатҳои асосии фаъолияти соҳибкорӣ шомил мебошанд, мустақилият, хатар, мақсади фоида ва систематика.

Хусусиятҳои соҳибкорӣ ин:

- Мустақилият: соҳибкор худаш қарор қабул мекунад ва аз номи худ амал мекунад;
- Хатар: фаъолият ҳамеша бо хатари талафот ва нокомӣ алоқаманд мебошад;
- Даромаднокӣ: ҳадафи асосӣ ба даст овардани даромад ё фоида аст, на танҳо қонеъ кардани эҳтиёҷот;
- Систематикӣ: ин фаъолияти мунтазам мебошад, на якдафъаина.
- Навоварӣ: бештари вақт бо ғояву идеяҳо, молҳо ё хидматҳои нав алоқаманд аст.
- Масъулият: соҳибкор барои фаъолияти худ масъулияти баланди кори бояд дошта бошад.

“Аз рӯи ақидаи мутахассиси соҳаи иқтисод Гулбаҳор Назирӣ фаъолияти соҳибкорӣ дар хусусиятҳои зерин зоҳир мегардад:

- Соҳибкор на танҳо омилҳоро дар ҷараёни истеҳсолот алоқаманд мекунад, балки оид ба роҳҳои нави алоқамандкунии онҳо кӯшиш ба харҷ медиҳад;
- Соҳибкор на танҳо ба корхона роҳбарӣ, балки оид ба идоракунии он қарорҳои гуногун қабул мекунад;
- Соҳибкор навовариҳоро ҷорӣ мекунад ва барои хавфи иқтисодӣ ӯҳдадор аст.” .[2]

Ба ақидаи мутахассиси соҳа дар ҷараёни фаъолияти соҳибкорӣ бевосита соҳибкор бояд ба тадбиқи усулҳои нави алоқамандӣ, таҳия ва қабули қарори самаранок ва истифодаи роҳҳои нави навовариву навсозиро дар фаъолияти соҳибкории истеҳсолии хеш истифода намояд.

НАТИҶАҲО

Яке аз хусусиятҳои муҳими соҳибкор дар фаъолияти худ ин қабули қарори самаранок ва тадбиқи рақамикунонӣ дар ҷараёни фаъолияти соҳибкорӣ ба шумор меравад, чунки қарор ин шакли универсалии рафтори соҳибкорро нишон медиҳад. Универсали будани соҳибкор ин нишона хислати шуурнокӣ доштан ва мақсаднок будани фаъолияти соҳибкорро дар назар дорад.

Соҳибкорӣ ин худ як намуди ташкили идоракунӣ буда, мақсади асосии он ноил гардидан ба натиҷаҳои беҳтарин аз ҷониби соҳибкор мебошад.

Дар ҷараёни фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ - соҳибкор ҳар гуна маҳсулоти ба истеъмолкунанда заруриро истеҳсол мекунад (кишоварзӣ, хӯрокворӣ) ё хизматрасонӣ (корҳои таъмирӣ, хизматрасонии мураббигӣ) мерасонад.

Аз рӯи назарияҳои олимон оид ба мафҳумҳои соҳибкор ва соҳибкори ақидаи ягона вуҷуд надорад. Дар ҷадвали зерин мафҳумҳо оид ба соҳибкор ва соҳибкорӣ оварда шудааст:

Ҷадвали 1. Мафҳуми соҳибкор ва соҳибкорӣ

А. Смит	Соҳибкор молики корхона ва татбиққунандаи идеяҳои тиҷоратӣ мебошад.[3]
Й.А. Шумпетер	Соҳибкор шахси навовар, ки технологияи навро таҳия мекунад.[4]
Р. Хизрич	Соҳибкорӣ ҷараёни таъсиси ягон амалиёти нави иқтисодӣ, ки арзиш дорад, аммо соҳибкор ин нафаре, ки барои ин вақт ва қувваи худро сарф менамояд, ба зиммааш хавфу хатари молиявӣ, психологӣ ва иҷтимоиро мегирад, бар ивази ин дар шакли мукофот – пул ва қаноатмандиро нисбати натиҷаи ба даст омада, соҳибӣ менамояд.[5]
Ф.Р. Шаропов	Соҳибкорӣ ҳамчун фаъолияти ташаббускорона дар субъектҳои худ мавҷудияти муносибатҳои эҷодӣ ба кор, сайъу кушиши доимӣ ба навоварӣ ва ташаббус, ҷустуҷӯ, дарёфт ва қабули қарорҳои ғайриоддӣ, васеъ намудани соҳаи фаъолият, омода будан ба пайдоиши ҳаргуна хавфу хатарҳо ва дарёфти роҳҳои бартараф намудани онҳоро дорад.[6]
Н.Ш. Валиев	Соҳибкорӣ ин намуди махсуси фаъолияти иқтисодӣ аст, ки мустақилона, эҷодкорона, тавакаллона бо мақсади ба даст овардани фоидаи афзуншаванда бо роҳи тавлид, фурӯши маҳсулот ва хизматҳои гуногун амалӣ мегардад.[7]

Қонуни ҶТ “Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”	Соҳибкорӣ - фаъолияте мебошад, ки дар заминаи таваккал ва хавфҳои худ аз ҷониби шахсоне амалӣ карда мешавад, ки онҳо дар асоси қонунҳои амалкунанда ба қайд гирифта шудаанд. Соҳибкорӣ барои танзими гирифтани даромад аз истифодаи амвол, фурӯши мол, иҷрои кор ва хизматрасониҳо амалӣ карда мешавад.[8]

Манбаъ: *Аз ҷониби муаллиф дар асоси сарчашмаҳои мавҷуда тартиб дода шудааст.*

Омилҳои фаъолияти истеҳсолӣ ин на танҳо ҷузъи ҷудонашавандаи ҳама гуна фаъолияти тиҷорат мебошанд, балки метавонанд ба таври худ даромади махсусеро ба вуҷуд орад, ки барои афзудани суръати баланди тиҷорат хело ҳам муҳим арзёбӣ мегардад.

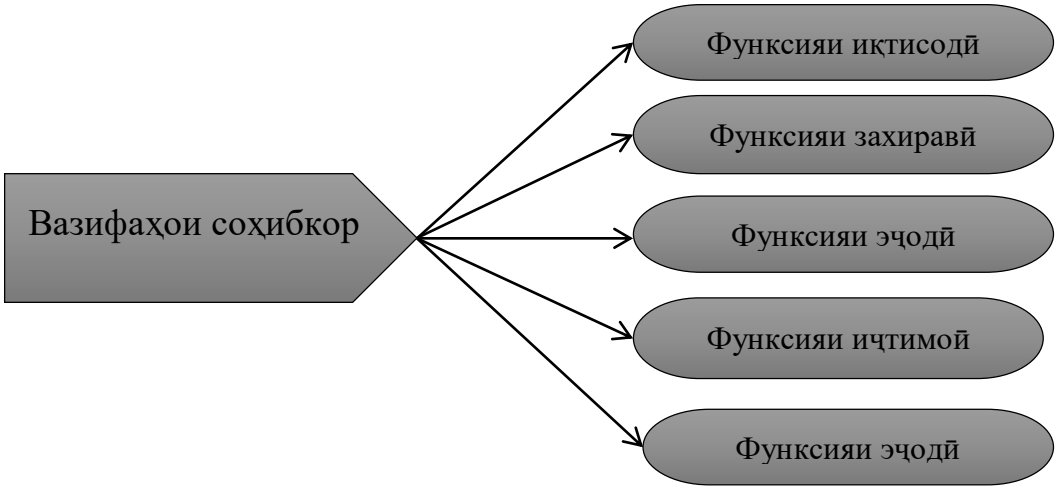
Масалан:

- ✓ Даромад аз замин;
- ✓ Даромад аз сармоя;
- ✓ Даромад аз меҳнат;
- ✓ Даромад аз маълумот.

МУҲОКИМА

Ба ақидаи олими рус Иванова В.О. “Соҳибкории истеҳсолӣ на танҳо дар рушди бахши саноатии кишвар, балки дар рушди кишоварзӣ, хизматрасониҳо ва дигар соҳаҳо низ нақши калидӣ дорад, зеро маҳсулоти дар саноат истеҳсолшуда дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа истифода мешаванд” .[9]

Аз рӯи ақидаи мутахассиси соҳа соҳибкории истеҳсолӣ дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёти кишвар нақши калиди дорад, чунки маҳсулоти истеҳсолгардида дар ҳаёти ҷомеа мавриди истифода қарор мегирад. Ба андешаи мо мақсади асосии фаъолияти соҳибкорон ин на танҳо гирифтани фоида бошад, балки пеш аз ҳама истеҳсоли молу маҳсулоти ниёзи мардум дар мадди назар буда, талаботи истеъмолгарон аз рӯи ду омил моддиву маънавӣ низ мавриди назар қарор гирад.

Расми 1. Вазифаҳои асосии соҳибкор дар соҳаи истеҳсолот

Манбаъ: *Аз ҷониби муаллиф дар асоси сарчашмаҳои мавҷуда тартиб дода шудааст.*

Фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ як намуди фаъолияти пешбарандаи иқтисодиёт дар давраи гузариш ба рақамикунонӣ фаҳмида мешавад. Чунки дар ин намуди фаъолият нақши калидиро ин истеҳсоли молу маҳсулот, молҳо, хидматрасониҳои иқтисодӣ ва неъматҳои боарзиши маънавӣ ташкил менамояд. Вале дар ҳолати гузариш ба муносибатҳои бозорию рақамикунонӣ дар фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ тағйиротҳои манфии зиёд пайдо гардида ва онро аз сар гузаронид: муносибатҳои иқтисодӣ дар соҳаи мазкур вайрон гардид, бавуҷудоии базаи модди-техникӣ паст гардид, фурӯши молу маҳсулот беист паст гардидан гирифт, вазъу ҳолати молиявии бештари корхонаҳо дар ин ҳолат бадтар гардиданд.

Моҳияти соҳибкории истеҳсолӣ дар намудҳо ва хусусиятҳои он зоҳир мегардад, ки он нисбатан мустақим буда, бо ҳамдигар алоқамандии зич дорад ва якдигарро пурра мекунанд.

Ба ҷараёнҳои соҳибкории истеҳсолӣ фаъолияти навоварию-навсозӣ, илмию-тадқиқотӣ, равандҳои рақамикунонӣ ва махсусан истеҳсоли молу маҳсулот ва хидматрасониҳо, истеъмоли истеҳсолӣ, инчунин ҷараёнҳои қабули қарорҳо ва фаъолияти иттилоотӣ дар ин соҳаҳоро дохил мекунанд.

Мувофиқи андешаи мутахассиси соҳаи иқтисод Қ.Қ. Толибов: “Соҳибкорӣ ба худ завқ, ташаббускорӣ, мустақилият ва фаъолияти навоварио дар субъектҳои хоҷагидорӣ, барои мақсади фоидаи зиёд ба даст овардан ва ноил шудан ба имкониятҳои нав аз натиҷаҳои имконпазир таҷассум менамояд” [10]

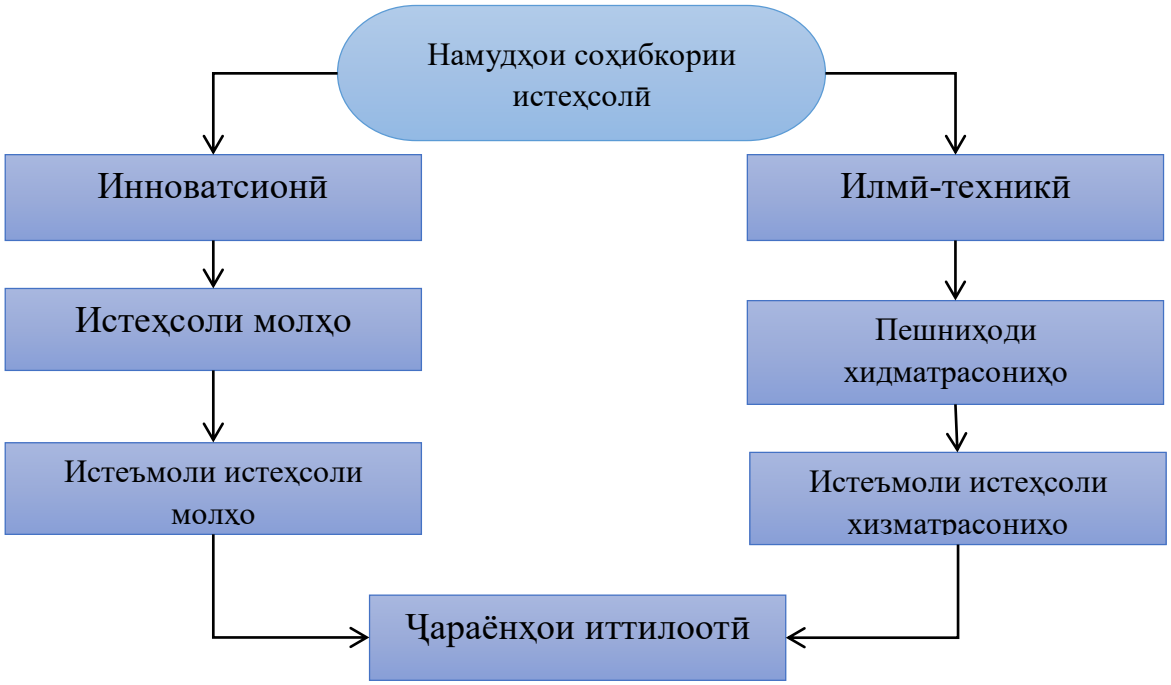
Аз рӯи гуфтаҳои мутахассис маълум аст, ки соҳибкорӣ фаъолияте мебошад, ки шахсе ба ин соҳа даст мезанад бояд дар худ аввалан шавқу майл, кордону ибтикорчӣ, худмухтору худбоварӣ ва махсусан ҷараёнҳои инноватсиониро хуб дарк карда тавонад. Чунки мақсади асосии ин фаъолият гирифтани фоида зиёд буда, инчунин бавуҷудоварандаи шароитҳои нав ба навро дар заминаҳои рақамикунонии худ инъикос менамояд.

Доираи комёбиву манфиати фаъолияти соҳибкори дар иқтисодиёти кишварҳои хориҷа хело ҳам зиёд ва гуногун буда, бевосита барои татбиқи таъминоти молиявӣ ва моддии он назаррас арзёбӣ мегардад. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи фаъолияти соҳибкории истеҳсоли ин рақобати озод дар муносибатҳои бозорию иқтисоди рақамӣ мебошад, ки кушиш барои ба даст овардани фоидаи зиёд ин бевосита аз технологияи хуби идоракунии худи соҳибкор вобастагии калон дорад.

Аз рӯи андешаи мутахассисони соҳаи иқтисод барои ба натиҷаҳои баланди инкишоф расидани фаъолияти соҳибкорӣ ин махсусан аз мавҷуд будани манбаъҳои молиявӣ ва тамоюлҳову хоҳишҳои шахсии соҳибкор вобастагии калон дорад.

Чӣ хеле, ки дар боло қайд карда гузаштем, моҳияти худи соҳибкорӣ дар намудҳои он зоҳир мегардад, чунки ҳар як намуди он дар худ хусусиятҳои хоси худро инъикос менамояд.

Соҳибкории истеҳсолӣ низ дар навбати худ ба намудҳои гуногун тасниф карда мешавад, ки ба намудҳои паҳншудатарини он “инноватсионӣ, илмӣ-техникӣ, истеҳсоли молҳо, пешниҳоди хидматрасониҳо, истеъмоли истеҳсоли молу маҳсулот, истеъмоли истеҳсоли хидматрасониҳо ва ҷараёнҳои иттилоотиро шомил намоянд,” [11] ки дар расми 2. оварда шудааст.

Расми 2. Намудҳои соҳибкории истеҳсолот

Манбаъ: *Аз ҷониби муаллиф дар асоси сарчашмаҳои мавҷуда тартиб дода шудааст.*

Фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ яке аз намудҳои мураккабтарини соҳибкорӣ ба шумор меравад, ки мақсади асосии он истеҳсол намудани ягон намуди молу маҳсулот ё хизматрасонӣ мебошад. Махсусан соҳибкории истеҳсолӣ комплексӣ умумии бештари соҳаҳои иқтисодро соҳаи саноат, хӯрокворӣ, сохтмон, хидматрасонӣ, кишоварзӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Дар шароити муосир бевосита истеҳсоли молу маҳсулотҳо дар соҳаи мазкур дар асл маҳсулоти ҳамчун тайёр ба истеъмолгарон мустақим барои истифода пешниҳод мегарданд. Вале ҷои таассуф мебошад, ки айни замон бештари корхонаҳои истеҳсолӣ фаъолият намекунанд ё молу маҳсулотҳои нуқсондору нокомилро истеҳсол менамоянд.

Соҳибкории истеҳсолӣ дар миёни дигар намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ муҳимияту авлавиятнокии бештарро соҳиб мебошад, зери натиҷаи фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ ин дар маддаи аввал қонеъ гардонидани манфиату фоида овардан ба шумораи бештари истеъмолгарон мебошад, яъне дар ин ҷараён манфиати шахсии худи соҳибкор, талаботи истеъмолгарон (яъне, ҷомеа), баланд гардидани инкишофи воқеии ММД ва самаранок истифодаи ашёи хом ва ғайра мегардад.

Тадбиқи ин намуди фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир қаноаткунанда ба ҳисоб намеравад. Дар баробари ин бо мавҷуд будани баъзе мушкилотҳо дар соҳаи мазкур асосии иқтисодиёти кишвари моро фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ ташкил мекунад.

Аз рӯи андешаи мутахассисони соҳаи иқтисод, иқтисодиёте, ки молу маҳсулотҳои омодашударо барои истеъмол истеҳсол намекунад, наметавонад аз дигар сарчашмаҳо самаранок фаъолият кунад ва тараққӣ ёбад. Дар шароити имрӯза ба ҳамагон маълум ҳаст, ки бештари бозорҳои мо бо молу маҳсулотҳои хориҷӣ пур шудаанд, ки бевосита бо асъори хориҷӣ харидори шудаанд.

Аз рӯи ақидаи иқтисодчиён яке аз сабабҳои ҳалли таваррум ва беқурбшавии пули миллӣ ин инкишоф ва ташаккули фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳамчунин оид ба масъалаҳои ташаккул ва рушди фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ ҳамеша аз ҷониби Пешвои миллат муҳтарам Эмомали Раҳмон имтиёзву афзалиятҳои махсус дода мешаванд ва ҳамасола дар Паёмҳои Пешвои миллат дастгириҳои соҳибкорон бараъло шунида мешавад.

Дар Паёми Пешвои миллат қайд гардидааст: “Ҳукумати мамлакат рушди бахши хусусӣ, соҳибкорӣ ва сармоягузориро дар Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 ҳамчун воситаи асосии ноил шудан ба ҳадафҳои миллӣ муайян кардааст ва ҷиҳати фароҳам овардани шароити мусоид барои пешбурди фаъолияти соҳибкориву сармоягузорӣ, барои сармоягузорӣ ҷолиб гардонидани иқтисодиёти кишвар ва ба содирот нигаронидани он пайваста чораҷӯйӣ менамояд.

Дар натиҷаи тадбирҳои амалигардида шумораи субъектҳои соҳибкорӣ дар 7 соли охир аз 62 ҳазор ба 350 ҳазор баробар гардид.

Дар ин давра аз ҷониби соҳибкорони кишвар беш аз 2 ҳазор корхонаву коргоҳҳои истеҳсолӣ бо 21 ҳазор ҷойи корӣ, 1380 иншооти соҳаи маориф, 1213 муассисаи тандурустӣ, 11,5 ҳазор километр роҳ ва 461 пул бунёду азнавсозӣ карда шуданд. Танҳо дар соли 2023 соҳибкорони мамлакат 715 корхонаи нави истеҳсолӣ бо 5 ҳазор ҷойи корӣ сохта, ба истифода супориданд” [12]

Чи хеле, ки аз суханони Президенти кишвар маълум аст, ҳукумати кишвар ҳамеша барои рушду тараққиёти соҳаҳои соҳибкорӣ, бахши хусусӣ ва сармоягузорӣ чораҳои зарури андешида, барои боз ҳам ба нишондиҳандаҳои баланд расидани ин соҳаҳо кушишҳои хешро карда истодаанд, махсусан қабули Стратегия милли рушд барои давраи то соли 2030.

Инчунин аз таҳлилҳои болозикр маълум ҳаст, ки сол то сол шумораи субъектони соҳибкорӣ дар соҳаҳои мухталифи кишвар зиёд гардида истодааст ва нишондиҳандаҳои он бевосита дар соли 2023, 715 адад корхонаҳои нави истеҳсолӣ ва 5 ҳазор ҷои кори нав ба истифода дода шуданд.

Ҳамчунин дар Паёми соли ҷори аз ҷониби Пешвои миллат қайд гардид, ки имрӯзҳо бахши хусусӣ дар истеҳсоли молҳо то 80 фоиз ва дар шуғли аҳолӣ то 70 фоиз саҳм дорад. Ин далели гуфтаҳо он аст, ки фаъолияти соҳибкориро мо метавонем, қуввааи пешбарандаи иқтисодиёти кишвар номем. Дар ҷараёни рушди босуръати иқтисодиёти кишвар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ 3,4 баробар зиёд шуда, иқтисодиёти мамлакат аз рӯи ин нишондиҳанда ба ҳисоби миёна 7,6 фоиз афзоиш ёфтааст.

Ҳукумати кишвар ҳамеша барои дастгириву рушди соҳаҳои бахши хусусӣ, фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ ба манъбаҳои молиявӣ, ҷараёнҳои технологӣ, иттилоот ва хидматрасониҳои давлатӣ тадбирҳои зарури меандешанд.

Айни замон танҳо дар соҳаи истеҳсолот дар соли 2025, 400 корхонаҳои истеҳсолӣ далели тараққиёти фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи саноат гардид. Дар Паёми имсолаи Пешвои миллат таъкид гардид, ки дар панҷ соли оянда бояд 1 миллиону 400 ҳазор ҷойи корӣ ташкил дода шавад, ки дар ҷараёнҳои рушди соҳибкории хурду миёна хело муҳим арзёбӣ гардидааст.

Аз рӯи таҳлилҳои дар боло зикр гардида ва андешаи иқтисодчиёни соҳа маълум гардид, ки рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар баланд бардоштани даромади аҳолӣ, паст гардидани сатҳи камбизоатӣ ва такмили табақаи миёнаи аҳолии кишвар нақши калидӣ дорад.

Якчанд аз хусусиятҳои муҳими ташаккули рушди фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ дар шароити муосир, ин дарки хуби соҳибкор оид ба методҳои ташкили инноватсия, тарзи дурусти қабули қарорҳои идоракунӣ, тадбиқи ҷараёнҳои рақамикунонӣ ва истифодаи дурусти иттилоот дар фаъолияти соҳа мебошад.

Ҳангоми таҳлилу баррасии мавзӯи мазкур ба чунин хулосабарориву пешниҳод омадем:

Фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ яке аз ҷараёнҳои мураккабу ҳассоси иқтисодӣ ба шумор рафта, дар худ бисёр хусусиятҳои осебпазиру ноустувориро дорад. Шахсе ҳамчун соҳибкор шуда метавонад, ки дар худ ҷиҳатҳои мусбии тактикаи идоракунӣ, кордониву масъулиятшиносӣ, дарки методҳои иттилоотиву ташкилӣ, донистани унсурҳои инноватсионӣ, татбиқ намудани равандҳои рақамикунонӣ ва дуруст таҳия ва қабули қарорро дошта бошад, ки тавонад фаъолияти соҳибкориро ба натиҷаҳои дилхоҳу имкониятҳои навин оварда расонад.

ХУЛОСА

Мутахассисони соҳаи иқтисод доир ба фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ хусусиятҳову вазифаҳои гуногуни онро иброз доштанд ва моҳияти асосии онро дар ҳамин ҷиҳатҳо медиданд, мо низ такя ба андешаи муҳаққиқони соҳаи мазкур намуда, пешниҳодҳои худро чунин иброз менамоем:

- ✓ Ба омилҳои стратегии фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ аҳамияти ҷиддӣ додан лозим меояд, чунки инкишофи соҳибкорӣ дар кишвар метавонад аввал ба рушди иқтисодиёти кишвар, таъмини истиқлолияти иқтисодӣ ва амнияти он нақши калидӣ дорад;
- ✓ Таъмини амнияти фаъолияти соҳаи соҳибкорӣ таъмин бояд гардад, зеро рушди соҳа метавонад, имконияти харидани пули миллиро муҳайё намуда ва инкишофи таваррумро дар кишвар боз дорад;
- ✓ Дар ҳолати дастгирии андозии давлатии фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ ё соҳибкорон метавонад, манфаати қисми зиёди истеъмолгаронро дар мамлакат таъмин намояд;
- ✓ Татбиқи рақамикунонии соҳибкории истеҳсолӣ фароҳам оварда шавад то ки истеҳсолкунандагону истеъмолгарон тавонанд тариқи воситаҳои электронӣ хариду фурӯшро ба роҳ монда тавонанд;
- ✓ Шахсеки ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул мешавад, бояд аввалан қобилияту моликияти зеҳни хуб дошта бошад, зеро фаъолияти соҳибкорӣ доштани зеҳни баланди молиявиро талаб карда, инчунин дарки имконияти харидории табақаи ҷомеаро дорад;
- ✓ Яке аз ҷиҳатҳои мусбати соҳибкор омилҳои баҳодиҳиро хуб бояд дарк кардан мебошад, зеро баҳодиҳии фаъолияти корхона ин нишонаи баҳодиҳӣ ба нишондиҳандаҳои иқтисодиёти кишвар арзёбӣ мегардад;

✓ Як омили дигари самараноку самарабахш фаъолият намудани соҳибкорон ин бевосита аз ҷониби давлат ҳамеша ҳавасмандгардонии моддию маънавии соҳибкорон мебошад, ки ин ба рушди касбию шахсии онҳо таъсир расонда, муносибати онҳоро нисбат ба фаъолияташон боз ҳам ҷиддитар мегардонад.

АДАБИЁТ

1. Давлатов, Р.Ҷ. Фарҳанги иқтисодӣ-омили асосии таъмини иқтисодиёти рақамӣ / Р.Ҷ. Давлатов, С.М. Бобоназарова, М. Неъматуллои // Паёми молия ва иқтисод.-2023.-No. 4-2(39).-P.468.-EDN CMGNLZ.
2. Гулбаҳор Назирӣ. Назарияи иқтисодӣ. Китоби дарсӣ. Қисми 1. Хуҷанд: Ношир, 2024.-420 саҳ. (244 саҳ.)
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Перев. с англ: М.: Наука.-1993.- с. 36.
4. Шумпетер И.А. Теория экономического развития [Электронный ресурс]. Экономическая онлайн библиотека. - 2014. – с. 21.
5. Хизрич Р., Питерс М. Предпринимательство или как завести собственное депо и добиться успеха: Вып. I. Предприниматель и предпринимательство: пер. с англ.-М.: Прогресс, 1990. - с. 36.
6. Шаропов Ф.Р. Соҳибкории тиҷоратӣ ва стратегияи рушди он дар Тоҷикистон.-Душанбе: «Ирфон», 2006. С.- 7.
7. Н.Ш Валиев. Ташаккул ва рушди фаъолияти соҳибкории хурд (дар мисоли савдои чаканаи Ҷумҳурии Тоҷикистон) Душанбе – 2021 [Сомонаи интернетӣ]. http://ddtt.tj/failes/sovet/zashitaTJ.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ” аз 02.01.2020с, №1684, 22 с.
9. Иванова В.О. Статистический обзор и современные проблемы производственного предпринимательства // Российское предпринимательство. – 2018. – Том 19. – № 10. – С. М 3041-3056. doi: 10.18334/rp.19.10.39473.
10. Толибов К.К. Приоритетные направления развития малого предпринимательства в Республике Таджикистан. Душанбе – 2004 [Сомонаи интернетӣ]. http://www.dslib.net. (06.01.2026).
11. Кузьмина, Е.Е. Предпринимательская деятельность: учебное пособие для среднего профессионального образования / Е.Е. Кузьмина. - 4-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2023. - 25 с. - ISBN 978-5-534-14369-0. - URL: https://urait.ru/bcode/513976 (06.01.2026).
12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», Душанбе -28.12.2023.

УДК:331. К-219

ДЕТЕРМИНАНТЫ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ РЕГИОНАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Каримова Иноят Исмоиловна
к.э.н., доцент кафедры экономика и предпринимательство, Институт Экономики и торговли ТГУК. Республика Таджикистан, Худжанд
Исмоилова Мубина Исматджоновна
к.э.н., старший преподаватель кафедры экономика и предпринимательство, Институт Экономики и торговли ТГУК. Республика Таджикистан, Худжанд

В статье рассматриваются ключевые факторы, определяющие цифровую трансформацию регионального экономического пространства Республики Таджикистан. На основе системного и институционального подходов анализируются инфраструктурные, социально-экономические, институциональные и отраслевые детерминанты цифровизации. Показано, что цифровая трансформация регионов страны является многосоставным процессом, требующим согласованного воздействия государственного управления, инвестиций, развития человеческого капитала и совершенствования нормативно-правовой среды. Установлено, что цифровая трансформация определяется сочетанием технологических, экономических и социальных факторов, а её эффективность зависит от согласованности региональной цифровой политики. Сформулированы направления ускорения цифровой модернизации регионов Таджикистана.

Ключевые слова: детерминант, цифровая трансформация, региональное экономическое пространство, Таджикистан, цифровая инфраструктура, человеческий капитал, институциональная среда.

DETERMINANTS OF DIGITAL TRANSFORMATION OF THE REGIONAL ECONOMIC SPACE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Karimova Inoyat Ismoilovna
Ph.D., associate professor of economics and entrepreneurship, Institute of Economics and Trade TSUC. Republic of Tajikistan, Khujand
Ismoilova Mubina Ismatjonovna
Ph.D., senior lecturer of economics and entrepreneurship, Institute of Economics and Trade TSUC. Republic of Tajikistan, Khujand

This article examines the key factors determining the digital transformation of the regional economic space of the Republic of Tajikistan. Using a systemic and institutional approach, it analyzes the infrastructural, socioeconomic, institutional, and sectoral determinants of digitalization. It demonstrates that the digital transformation of the country's regions is a multifaceted process requiring coordinated action by public administration, investment, human capital development, and improvement of the regulatory environment. It is established that digital transformation is determined by a combination of technological, economic, and social factors, and its effectiveness depends on the coherence of regional digital policies. Directions for accelerating the digital modernization of Tajikistan's regions are outlined.

Keywords: determinant, digital transformation, regional economy, digital infrastructure, human capital, institutional environment, digital policy, Tajikistan.

ВВЕДЕНИЕ

Цифровая трансформация стала ключевым фактором ускорения социально-экономического развития и повышения конкурентоспособности региональных экономических систем. Для Таджикистана, характеризующегося неоднородностью пространственного развития, зависимостью от миграционных потоков и разностью в уровне инфраструктурной обеспеченности, цифровизация выступает стратегическим инструментом модернизации и выравнивания региональных диспропорций, поскольку позволяет преодолеть структурные ограничения, повысить эффективность управления, обеспечить интеграцию регионов в национальную и глобальную экономику.

Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон в своем Послании Маджлиси Оли отметил, что «Сегодня в Таджикистане предпринимаются уверенные шаги по переходу к цифровизации отраслей национальной экономики с целью обеспечения прозрачности экономических и финансовых отношений, и своевременная реализация этой инициативы позволит в ближайшие пять лет расширить этот процесс, усовершенствовать правовую базу, принять и реализовать соответствующие документы в направлении перехода к цифровой экономике. Развивается цифровая инфраструктура, развиваются центры обработки данных, создается комплексная национальная база данных, осуществляется полная цифровизация государственных услуг».

Несмотря на реализацию республиканских программ по развитию ИКТ, регионы страны демонстрируют различный уровень цифровой зрелости. Это обусловлено многими факторами - от качества инфраструктуры и нормативной базы до уровня компетенций населения. В этой связи исследование факторов, влияющих на цифровую трансформацию регионального экономического пространства, является актуальной научной задачей.

Цель работы выявление и систематизация факторов, определяющих цифровизацию региональной экономики Таджикистана, и формирование предложений по повышению эффективности цифровой трансформации.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретико-методологические основы исследования. В научной литературе цифровая трансформация определяется как комплексный процесс изменений, охватывающий технологическую, институциональную, управленческую и социальную сферы экономической системы. Цифровизация регионального пространства предполагает формирование цифровой инфраструктуры, интеграцию цифровых технологий в отрасли экономики, развитие цифровых сервисов и платформ, а также трансформацию институтов и управленческих практик.

Теоретическую основу исследования составляют:

- системный подход, позволяющий рассматривать регион как целостную социально-экономическую систему;
- институциональная теория, подчёркивающая значимость нормативной и организационной среды;
- теория пространственного развития, фиксирующая роль инфраструктурной связанности и региональных различий.

РЕЗУЛТАТЫ

Актуальность исследования обусловлена усиливающимися региональными диспропорциями, ограниченной инфраструктурной оснащённостью, низким уровнем цифровых компетенций населения и бизнеса, а также необходимостью повышения устойчивости экономики в условиях международной конкуренции. Несмотря на наличие государственных программ и инициатив, процесс цифровой трансформации регионов Таджикистана требует системного анализа влияющих факторов.

Задачи исследования включают:

- раскрытие теоретических подходов к цифровой трансформации региональной экономики;
- характеристику особенностей регионального развития Таджикистана;
- систематизацию группы факторов, влияющих на цифровизацию;
- формирование предложений по ускорению цифровой трансформации регионов.

Цифровизация региональной экономики трактуется как процесс формирования «цифровой экосистемы», включающей инфраструктуру, человеческий капитал, институты и инновационную активность. Основой успешной цифровой трансформации выступает согласованное развитие всех элементов.

Особенности регионального экономического пространства Таджикистана.

Региональная структура Таджикистана характеризуется неоднородностью социально-экономического потенциала, различной степенью урбанизации, диспропорциями в доступе к коммуникациям и инфраструктуре. Горный характер территории, низкая плотность населения в ряде районов и ограниченные инвестиционные ресурсы усиливают различия в темпах цифровизации.

Основные характеристики:

- Географическая сложность.
- Горный рельеф и низкая плотность населения в ряде районов создают объективные сложности для развития цифровой инфраструктуры.
- Неравномерность экономического развития.
- Столичный регион отличается высокой концентрацией экономической активности и ИКТ-компаний, тогда как сельские районы имеют ограниченный доступ к современным технологиям.
- Зависимость от трудовой миграции.
- Отток квалифицированной рабочей силы ограничивает потенциал цифровой модернизации.
- Отраслевая структура.
- Большая роль сельского хозяйства требует разработки специфических цифровых решений (агротех, мониторинг, сервисы поддержки).

Использованы методы сравнительного анализа, структурно-функционального анализа, обобщения и экспертной оценки.

Ключевые особенности регионального развития, влияющие на цифровую трансформацию:

- Инфраструктурная фрагментированность;
- Региональная цифровая инфраструктура развивается неравномерно: наиболее развитой является столичная агломерация, где сосредоточены интернет-провайдеры, ИКТ-компании и институциональные центры. Отдалённые горные регионы испытывают дефицит широкополосного доступа и современных телекоммуникационных решений;
- Ограниченная диверсификация экономики;
- Большинство регионов опирается на сельское хозяйство и трудовую миграцию, что снижает спрос на высокотехнологичные решения и уменьшает инвестиционный потенциал;
- Недостаточная цифровая зрелость государственного управления;
- Несмотря на развитие отдельных электронных сервисов, региональные органы власти сталкиваются с нехваткой специалистов, слабой автоматизацией процессов и низким уровнем интеграции данных;
- Низкий уровень цифровых компетенций населения.

Цифровой разрыв между городскими и сельскими территориями остаётся значительным, что затрудняет внедрение сложных цифровых сервисов.

Эти особенности создают необходимость моделирования цифровизации как многофакторного процесса.

ОБСУЖДЕНИЕ

Факторы, влияющие на цифровую трансформацию регионального экономического пространства Таджикистана:

В совокупности эти факторы определяют сложность внедрения современных цифровых технологий.

1. Инфраструктурные факторы.

Цифровая инфраструктура является базовым условием развития цифровой экономики. В Таджикистане ключевыми инфраструктурными ограничителями выступают:

- недостаточная пропускная способность сетей;
- ограниченный охват широкополосным интернетом сельских и горных районов;
- высокая стоимость доступа для населения и бизнеса;
- отсутствие современных дата-центров и облачных платформ в большинстве регионов;
- слабая оснащённость организаций современными ИКТ.

Создание инфраструктурной связанности является первоочередным условием цифровизации.

2. Институциональные и нормативно-правовые факторы.

Институциональная среда определяет условия функционирования цифровой экономики. Влияющими факторами являются:

- наличие стратегических документов по цифровизации;
- качество государственного управления и уровень координации между органами;
- степень внедрения электронного правительства;
- правовое регулирование данных, электронных услуг, цифровой идентификации;
- координация между государственными структурами;
- защита данных и безопасность цифровых транзакций.

При наличии стратегических документов, нормативная база остаётся фрагментарной и требует модернизации.

3. Факторы человеческого капитала.

Цифровизация формирует запрос на новые компетенции. На развитие регионов влияют:

- уровень цифровой грамотности населения;
- квалификация кадров в государственном управлении;
- наличие образовательных программ по ИКТ в регионах;
- миграционные процессы, снижающие кадровый потенциал;
- ограниченность программ переподготовки кадров.

Эти факторы существенно определяют успешность региональной цифровой модернизации.

4. Экономические и инвестиционные факторы.

Региональная цифровизация зависит от доступности инвестиций в ИКТ-инфраструктуру, автоматизацию производства, внедрение цифровых платформ. На процесс влияют:

- ограниченность бюджетных ресурсов;
- низкая инвестиционная активность частного сектора;
- высокая стоимость внедрения технологических решений;
- низкая инновационная активность бизнеса;
- слабое развитие инновационной экосистемы.

Для большинства регионов Таджикистана характерен дефицит капитала, что делает значимой государственную поддержку.

5. Отраслевые и структурные факторы.

Региональная цифровизация зависит от уровня доверия к цифровым сервисам, привычек использования технологий и языка коммуникации. Различия в специализации регионов определяют неодинаковые темпы цифровизации. Так, промышленно-ориентированные территории обладают большим потенциалом автоматизации, тогда как сельскохозяйственные требуют специфических цифровых решений.

6. Социальные и культурные факторы.

Уровень доверия к цифровым сервисам, привычки населения, языковая среда и цифровая культура также формируют условия для цифровой трансформации. В ряде регионов наблюдается настороженность к электронным сервисам и низкая активность использования интернет-услуг.

- Проблемы и барьеры цифровой трансформации регионов Таджикистана

слабое развитие ИКТ-инфраструктуры в регионах;

- ограниченность компетенций кадров в органах власти и бизнесе;
- недостаточная координация цифровых инициатив;
- нормативно-правовые пробелы;
- социальное неравенство в доступе к цифровым услугам;
- дефицит финансовых ресурсов.

Совокупность барьеров приводит к неравномерности цифровизации и усиливает региональные диспропорции.

В регионах с промышленной базой цифровизация развивается быстрее, чем в аграрных. Это определяет необходимость отраслевой адаптации цифровых решений.

7. Проблемы и ограничения цифровой трансформации.

- цифровой разрыв между городом и селом;
- низкая финансовая и цифровая грамотность;
- слабая интеграция информационных систем;
- нарушение технологической доступности;
- отсутствие устойчивой цифровой экосистемы.

Стратегические направления ускорения цифровой трансформации регионов.

1. Развитие инфраструктуры: расширение широкополосного доступа, развитие мобильной сети, поддержка операторов, создание региональных дата-центров.

2. Совершенствование институциональной среды: разработка региональных программ цифровизации, гармонизация законодательства, внедрение стандартов цифрового управления.

3. Развитие человеческого капитала: внедрение программ обучения цифровым компетенциям, повышение квалификации госслужащих, развитие ИКТ-образования в регионах.

4. Поддержка цифрового бизнеса: налоговые стимулы, грантовые программы, создание технопарков и акселераторов, поддержка МСП.

5. Развитие электронного правительства: интеграция информационных систем, рост доступности электронных услуг, повышение качества сервисов.

6. Минимизация цифрового разрыва: целевые программы для сельских территорий, создание цифровых общественных центров, субсидии на доступ к интернету.

Таким образом, цифровая трансформация регионального экономического пространства Республики Таджикистан выступает стратегическим направлением развития национальной экономики, определяющим её конкурентоспособность, устойчивость и способность интегрироваться в глобальные технологические процессы. Проведённый анализ показал, что цифровизация регионов страны обусловлена совокупным воздействием институциональных, инфраструктурных, социально-экономических, технологических и управленческих детерминант, которые формируют основу для формирования современного цифрового ландшафта.

К ключевым детерминантам относится развитие цифровой инфраструктуры - телекоммуникационных сетей, широкополосного доступа в Интернет, центров обработки данных, платформ цифровых услуг. Именно инфраструктурный базис обеспечивает возможность внедрения цифровых технологий в бизнес-процессы, государственное управление и социальную сферу. Существенную роль играют институциональные факторы, включающие государственную стратегию, нормативно-правовую базу, программы поддержки инноваций, а также межведомственную координацию. В условиях Республики Таджикистан именно государственное регулирование является ведущим драйвером цифровых преобразований.

Социально-экономические детерминанты - уровень образования населения, цифровые компетенции, доступность технологий и финансовые возможности домохозяйств и предприятий - оказывают прямое влияние на скорость внедрения цифровых решений. Развитие человеческого капитала и цифровой грамотности выступает критически важным условием повышения эффективности цифровой трансформации.

Отдельной группой выступают технологические и инновационные факторы, связанные с развитием ИКТ-сектора, использованием облачных и мобильных сервисов, внедрением автоматизации и аналитических платформ. Их активизация способствует повышению производительности, оптимизации затрат и росту инвестиционной привлекательности регионов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, процесс цифровой трансформации регионального экономического пространства Таджикистана является комплексным и многоуровневым. Его успешная реализация требует согласованных действий государства, бизнеса, образовательных учреждений и общества.

Для ускорения цифровых преобразований целесообразно:

- продолжить модернизацию цифровой инфраструктуры регионов;
- усилить нормативно-правовую поддержку цифровых инициатив;
- развивать системы подготовки и переподготовки кадров в сфере ИКТ;
- стимулировать инновации и цифровые инвестиции;
- расширять доступ населения и предприятий к цифровым услугам.

Реализация указанных направлений позволит сформировать конкурентоспособное региональное экономическое пространство, обеспечить устойчивый социально-экономический рост и интеграцию Республики Таджикистан в глобальную цифровую экономику.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси намояндагони Маджлиси оли. г. Душанбе 16.12.2025 г.
2. Стратегия «Цифровая экономика Республики Таджикистан до 2030 года». - Душанбе, 2023.
3. Стратегия развития ИКТ Республики Таджикистан. - Душанбе, 2021.
4. Концепция развития электронного правительства Республики Таджикистан. - Душанбе, 2020.
5. Всемирный банк. Digital Central Asia South Asia Initiative (D-CASA). - Washington, World Bank, 2022.

4. Гильманов А.Ф., Иноземцев В.Л. Цифровая экономика: трансформация экономических систем. - М.: Инфра-М, 2020.

6. Иванов В.В., Малинецький Г.Г. Цифровая трансформация экономики. - М.: Наука, 2019.
7. Tapscott D. The Digital Economy: Rethinking Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. - New York: McGraw-Hill, 2015.
8. Абдурахмонов Н., Саидов Ш. Развитие цифровой экономики в странах Центральной Азии: вызовы и перспективы // Journal of Central Asian Studies. - 2022.
9. Касимов Ш., Ахмедов А. Детерминанты цифровизации экономики Таджикистана // Экономика и инновации. - 2023.
10. OECD. Digital Transformation in Developing Countries: Drivers and Barriers. - OECD Reports, 2021.
11. World Economic Forum. The Global Competitiveness Report 2023: Digital Pillars and Indicators. - WEF, 2023.
12. UNDP Tajikistan. Digital Development Outlook. - UNDP, 2022.

УДК: 339.9.01

ТАҶЗИЯИ ГЕОИҚТИСОДИИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶАҲОНӢ ҲАМЧУН РЕЖИМИ МАҲДУДИЯТҲОИ БЕРУНАИ РОБИТАҲОИ ХОҶАГИИ ҶАҲОНӢ

Аҳмадзода Оятуллои Изатулло
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи соли 4-уми кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонӣ. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола мазмуни таҷзияи геоиқтисодии иқтисоди ҷаҳонӣ ҳамчун низоми устувори маҳдудиятҳои берунаи робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ дақиқ карда мешавад. Таҷзия аз пасравии ҷаҳонишавӣ, ҳимоятгароӣ ва бӯҳронҳои даврӣ дар асоси меъёрҳои манбаъ, устуворӣ ва институтсионализатсия ҷудо карда мешавад. Шаклҳои маҳдудиятҳои беруна дар соҳаҳои савдо, сармоягузорӣ, молиявӣ, технологӣ ва институтсионалӣ низомнок шуда, механизми пайдарпайии “маҳдудият – афзоиши харочот – маҳдуд шудани дастрасӣ ба бозорҳо ва захираҳо – тақсимбандӣ” асоснок мегардад. Дар натиҷа, рӯйхати нишонаҳо ва меъёрҳои муайяннамоии таҷзия пешниҳод мешавад, ки барои таҳлили минбаъдаи осебпазирӣ ва механизмҳои мутобиқсозии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ татбиқшаванда мебошад.

Калидвожаҳо: таҷзияи геоиқтисодӣ, иқтисодиёти ҷаҳонӣ, робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ, маҳдудиятҳои беруна, низом, институтсионализатсия, ҳимоятгароӣ, пасравии ҷаҳонишавӣ, хароҷоти транзаксионӣ, дастрасии бозорҳо, тақсимбандӣ.

ГЕОЭКОНОМИЧЕСКАЯ ФРАГМЕНТАЦИЯ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ КАК РЕЖИМ ВНЕШНИХ ОГРАНИЧЕНИЙ МИРОХОЗЯЙСТВЕННЫХ СВЯЗЕЙ

Ахмадзода Оятуллои Изатулло
Таджикский национальный университет, соискатель 4-го курса кафедры мировой экономики. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье уточняется содержание геоэкономической фрагментации мировой экономики как устойчивого режима внешних ограничений мирохозяйственных связей. Фрагментация разграничивается с деглобализацией, протекционизмом и циклическими кризисами на основе критериев источника, устойчивости и институционализации. Систематизируются формы внешних ограничений в торговой, инвестиционной, финансовой, технологической и институциональной сферах и обосновывается причинно-следственный механизм «ограничение – рост издержек – сужение доступности – сегментация». Итогом выступает перечень признаков и критериев идентификации фрагментации, применимый для последующего анализа уязвимостей и адаптационных механизмов внешнеэкономической деятельности.

Ключевые слова: геоэкономическая фрагментация, мировая экономика, мирохозяйственные связи, внешние ограничения, режим, институционализация, протекционизм, деглобализация, транзакционные издержки, доступность рынков, сегментация.

GEOECONOMIC FRAGMENTATION OF THE WORLD ECONOMY AS A REGIME OF EXTERNAL CONSTRAINTS ON WORLD ECONOMIC RELATIONS

Akhmadzoda Oyatulloi Izatullo
Tajik National University, 4th-year postgraduate student, Department of World Economy. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article conceptualizes geoeconomic fragmentation of the world economy as a persistent regime of external constraints shaping global economic ties. It distinguishes fragmentation from deglobalization, protectionism, and cyclical crises using criteria of origin, durability, and institutionalization. The forms of external constraints are systematized across trade, investment, finance, technology, and institutions, and a causal mechanism “constraint – cost increase – reduced accessibility – segmentation” is justified. The output is a set of identification features and criteria applicable to subsequent analysis of vulnerabilities and adaptation mechanisms in foreign economic activity.

Keywords: geoeconomic fragmentation, world economy, global economic ties, external constraints, regime, institutionalization, protectionism, deglobalization, transaction costs, market accessibility, segmentation.

МУҚАДДИМА

Таҷзияи геоиқтисодии иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар мунозираи илмии муосир торафт камтар ҳамчун истиораи публисистӣ пазируфта мешавад ва торафт бештар ҳамчун категорияи таҳлилӣ баррасӣ мегардад, ки даъвои мафҳуми тавзеҳдиҳандаро барои шарҳи тағйири тартибу қоидаи фаъолияти робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ дорад. Ин даъво баҳси асосиро ошкор мекунад.

Мақсади мақола. Аз ҷиҳати назариявӣ дақиқ кардани мазмуни таҷзияи геоиқтисодӣ ҳамчун низоми маҳдудиятҳои беруна, ҷудо намудани он аз категорияҳои наздик ва ташаккул додани меъёрҳои муайяннамоии татбиқшаванда дар таҳқиқоти минбаъда.

Бархе тафсирҳо таҷзияро ба бозсозии мушоҳидашавандаи ҷараёнҳо ва тағйири самти ҳаракати аз ҷиҳати оморӣ сабтшавандаи савдо, сармоя ва технологияҳо нисбат медиҳанд. Бархеи дигар онро бо бозсозии институтсионалии қоидаҳои роҳёбӣ ба бозор ва риояи талаботҳои меъёриву ҳуқуқӣ мепайванданд. Гурӯҳи сеюм

бошад онро ҳамчун ҷузъи раванди васеътари пасравии ҷаҳонишавӣ шарҳ медиҳад, ки дар он таҷзия танҳо як нишонаи ҷузъӣ мебошад [18, с. 8-12; 20, с. 5-7]. Ҳамфикрии устувор дар ин масъала ташаккул наёфтааст. Қисме аз муаллифон равандҳои ҷориро дар доираи пасравии ҷаҳонишавӣ ва “бозгашти ҷаҳонишавӣ ба ақиб” бо таваҷҷуҳ ба сустшавии ҷараёнҳои беруна, тақвияти нақши давлатҳо ва заъифшавии институтҳои байналмилалӣ шарҳ медиҳанд [20, с. 5-7; 9, с. 10-12]. Самти дигари далелбиёрӣ навгониҳои сифатии ин равандҳоро қайд намуда, таҷзияро ҳамчун сохторбандии устувори хоҷагии ҷаҳонӣ ба бахшҳо ва гурӯҳҳои қисман худмухтор тавсиф мекунад, ки дар онҳо дастрасӣ ба бозорҳо ва захираҳо на танҳо аз самаранокии иқтисодӣ, балки аз ҷиҳати сиёсӣ қобили қабул будан ва ҳамоҳангии танзимӣ вобаста мегардад [1, с. 4-5; 4, с. 91-93]. Мавқеи сеюм, ки асосан дар доираи равиши институтсионалӣ рушд меёбад, нишон медиҳад, ки таҷзия пеш аз ҳама ҳамчун мураккабшавии тадриҷан афзояндаи қоидаҳо, амалияҳои риояи талаботҳои меъёриву ҳуқуқӣ ва тартиботи роҳёбӣ ба бозор зуҳур меёбад. Ин унсурҳо бо мурури замон такрор меёбанд, дар сиёсати ширкатии идоракунии хатарҳо ба меъёр табдил меёбанд ва заминаи нави қабули қарорҳоро барои субъектҳои иқтисодӣ ташаккул медиҳанд [3, с. 7].

МЕТОДОЛОГИЯ

Қобили таваҷҷуҳ аст, ки дар муҳити академии ватанӣ низ баррасии маҳдудиятҳои беруна ва осебпазирии робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ мазмуни амалӣ касб менамояд. Ин баррасӣ тавассути масъалаи вобастагӣ аз воридот дар иқтисодиётҳои хурди кушода, зарбаҳои ғайрибозории муҳити беруна, инчунин воситаҳои танзими давлатии савдои хориҷӣ ва сиёсати тарифию гумрукӣ сурат мегирад. Аз ҷумла, дар корҳои Д. Г. Аминов, Ҷ. А. Тӯразода ва М. Д. Тошматова вобастагии сохтории савдои хориҷӣ аз динамикаи нархҳои бозорҳои ҷаҳонӣ ва аз низомҳои маҳдудкунандаи шарикон таъкид шуда, зарурати муқаррарсозии методии дақиқтари омилҳои номуайянии беруна асоснок мегардад [7, с. 8-13]. Р. А. Каримов ҳангоми таҳлили абзорҳои танзими ғайритарифӣ ба афзоиши нақши маҳдудиятҳои тарифӣ ва ғайритарифӣ дар шароити шиддат гирифтани савдои ҷаҳонӣ ишора намуда, зарурати шаклгирии институтсионалии чунин абзорҳоро мутобиқ ба уҳдадориҳои байналмилалӣ таъкид мекунад [13, с. 167-170]. Муҳим аст, ки дар як қатор таҳқиқоти муҳаққиқони тоҷик таъкид ба мафҳуми зарбаи беруна ва осебпазирии иқтисодиётҳои хурди кушода нисбат ба маҳдудиятҳои беруна, аз ҷумла монеаҳои таҳримӣ ва пардохтӣ, гузошта мешавад, ки аз ҷиҳати методологӣ бо тафсири таҷзия ҳамчун мураккабшавии низомии роҳёбӣ ба бозор ва афзоиши хароҷот ҳамоҳанг аст [22, с. 51-55; 23, с. 157-162].

Масъалаи асосии мунозира дар бораи он ки оё ин раванд хусусияти низомӣ дорад ё не, барои гузориши назариявию методологии масъала нақши ҳалкунанда мебозад. Агар таҷзия танҳо далели омории азнавтақсимшавии ҷараёнҳо бошад, он аз бозсозии вазъи бозор фарқи зиёд надорад. Аммо агар таҷзия ҳамчун низом фаҳмида шавад, сухан дар бораи маҷмуи институтсионалишудаи маҳдудиятҳои беруна меравад, ки сохтори ангезаҳо ва доираи стратегияҳои имконпазирро барои иштирок дар робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ тағйир медиҳад.

Гузориши аз ҷиҳати методологӣ дурусти масъала ҷудо кардани таҷзияи геоиқтисодӣ аз мафҳумҳои ба он наздик – пасравии ҷаҳонишавӣ, ҳимоятгарой (протексионизм) ва бухронҳои даврирo талаб мекунад. Дар ҳолати баръакс таҷзия ба як мафҳуми фарогир барои падидаҳои гуногун ва далелбиёрӣ бошад ба номбар кардани омилҳо бидуни мантиқи фарқгузории сабабҳо, шаклҳо ва паёмадҳо табдил меёбанд.

НАТИҶАҲО

Дар адабиёти илмии Русия пасравии ҷаҳонишавӣ, одатан, заъифшавӣ ё бозгашти тамоюлҳои ҳамгироиро ифода мекунад, ки дар сустшавии рушди савдои байналмилалӣ, сармоягузориҳои фаромарзӣ ва ҳамкорӣ, инчунин дар тақвияти нақши давлатҳо ва доираи ҳуқуқи миллӣ дар танзими робитаҳои беруна зоҳир мегардад [20, с. 5-7]. Аммо ин раванд худ аз худ нишон намедиҳад, ки фазои хоҷагии ҷаҳонӣ чӣ гуна сохторбандӣ мешавад ва сохтори маҳдудиятҳои пайдошаванда чӣ гуна аст. Он метавонад танҳо динамикаи макроиқтисодӣ, суханпардозӣ ва авзалиятҳои сиёсиро инъикос намояд, аммо меъёри ченшавандаеро, ки тавассути он танаффуси муваққатии ҳамгироӣ аз ҷудошавии устувори бозорҳо фарқ карда шавад, муқаррар намекунад. Аз ин ҷиҳат пасравии ҷаҳонишавӣ чаҳорчӯбаи васеътар ва камравшан аст, ки барои тавсифи тамоюл мувофиқ мебошад, аммо барои ошкор кардани механизми ташаккули маҳдудиятҳои беруна кофӣ нест.

Таҷзияи геоиқтисодӣ ба маънои дақиқтар ба шарҳи на танҳо сустшавӣ, балки ба тағйирёбии сохтори робитаҳо низ иддао менамояд. Аз ҷониби ХБА пешниҳод мегардад, ки таҷзияи геоиқтисодӣ ҳамчун “бозгашти ҳамгироӣ, ки аз сиёсат вобаста буда, аксаран аз мулоҳизаҳои стратегӣ бармеояд”, тафсир карда шавад [1, с. 5]. Арзиши ин таъриф на дар таъсири публисистӣ, балки дар сарбории методологӣ ифода меёбад, зеро он ду нишонаи калидӣ – вобастагӣ аз сиёсаи ва самтгирии стратегиро мустаҳкам намуда, имкон медиҳад, ки таҷзия аз тағйироти худмухтори технологӣ ва истеъмолӣ ҷудо карда шавад. Дар таҳлили ХБА алоҳида таъкид мегардад, ки таъриф таҷзияеро, ки аз тағйироти худмухтори афзалиятҳо ё технологияҳо ба вуҷуд меояд, истисно мекунад. Масалан, ивазшавии истеъмол аз молҳои бештар савдошаванда ба хизматрасониҳои камтар савдошаванда [2, с. 5]. Ҳамин тавр таҷзия ҳамчун низоми маҳдудиятҳои беруна, на ҳамчун таъсири омории бозсозии сохторӣ дар сатҳи назариявӣ шакл мегирад. Дар адабиёти илмии ватанӣ ҳам чунин андеша ҳангоми таҳлили масъалаҳои таҳримӣ ба назар мерасад. Аз ҷумла, Содиқзода П. қайд менамояд, ки “...таҳримҳои иқтисодӣ ба яке аз пешбарандаҳои асосии ташаккули низоми муосири робитаҳои хоҷагии ҷаҳон табдил ёфтаанд...” [19, с. 4].

Дар мубоҳисаҳои оммавӣ мафҳуми таҷзия аксаран ҳамчун муродифи “ҷаҳонишавии номатлуб” ё ҳамчун нишондоди умумигардонидашудаи афзоиши монеаҳо истифода мешавад, ки меъёрҳои муайяннамоиро норавшан месозад. Дар адабиёти илмии рус қайд мегардад, ки унсурҳои таҷзияи иқтисодиёт ва савдои ҷаҳонӣ дар ҳамбастагӣ бо пасравии ҷаҳонишавӣ бештар намоён гардида, таваҷҷуҳи ниҳодҳои байналмилалӣ, муҳаққиқон ва сиёсатмадоронро ба худ ҷалб мекунанд [18, с. 8]. А. П. Портанский ҳангоми таҳлили бухрони низоми

бисёрҷонибаи савдо яке аз ҷанбаҳои таҷзияро бо заъиф гардидани СУС ва коҳиши нақши он дар тавлиди қоидаҳо вобаста медонад, ки ин раванд минтақавигардониро фаъол намуда, ташаккули созишномаҳои савдои фарominтақавиро ҳавасманд кардааст [18, с. 8-9]. Ин далел муҳокимаи таҷзияро ба сатҳи механизмҳои институтсионалӣ интиқол медиҳад. Агар қоидаҳо хусусияти умумиқабулшударо аз даст диҳанд ва дар қолабҳои ҷойгузин бозтавлид шаванд, тафовутҳои қоидаҳо устувор ва ҷамъшаванда мегарданд, аз ин рӯ таҷзия хусусияти низомӣ пайдо мекунад. Бо вуҷуди ин, маҳдуд сохтани таҷзия танҳо ба буҳрони СУС нодуруст мебошад. Аввалан, маҳдудиятҳои беруна танҳо дар соҳаи савдо ташаккул намеёбанд. Дувум, ҳатто дар шароити заъиф шудани қоидаҳои бисёрҷониба, агар механизмҳои наздиксозии меъёрҳо, эътирофи мутақобил ва пешгӯишавандагии татбиқи ҳуқуқ нигоҳ дошта шаванд, таҷзия худ ба худ ба вуҷуд намеояд.

Ҳимоятгароӣ шакли таърихан устувори сиёсати давлатӣ мебошад, ки ба ҳифзи бозори дохилӣ тавассути монеаҳои тарифӣ ва ғайритарифӣ, субсидияҳо, имтиёзҳо барои харидорӣ ва дигар абзорҳои маҳдудсозии рақобат аз ҷониби воридкунандагон равона шудааст. Адабиёти муосир ангезаҳои гуногун доштани тадбирҳои ҳимоятгароӣ ва гуногуншаклии онҳоро қайд менамояд. Аз ҷумла тадбирҳое, ки бо сиёсати саноатӣ, масъалаҳои амният ва ҳадафҳои таҳримӣ вобаста гардидаанд [15, с. 74-75]. Бо вуҷуди ин, баробар донистани ҳимоятгароӣ ва таҷзия аз ҷиҳати методологӣ баҳснок менамояд. Ҳимоятгароӣ метавонад тақвият ёбад ё заъиф гардад ва ҳамзамон дар доираи низоми нисбатан умумиқабулшудаи қоидаҳо боқӣ монад, дар ҳоле ки таҷзия ҷудошавии сохтории фазои хоҷагии ҷаҳонӣ ва устувор шудани тафовутҳои қоидаҳои роҳёбӣ ба бозорро тавсиф мекунад.

Намунаи возеҳи ин мубоҳисаро муҳокимаҳо дар атрофи созишномаҳои савдои имтиёзнок нишон медиҳанд. Дар баррасии А. П. Портанский мавқеи Ҷ. Бҳагватӣ оварда мешавад, ки тибқи он “созишномаҳои савдои имтиёзнок офати низоми савдои ҷаҳонӣ мебошанд” [18, с. 10]. Ин баён набояд ба таври механикӣ ба тамоми маҷмуи низомҳои имтиёзнок интиқол дода шавад, аммо он як далели ҷиддиро таъкид мекунад – сершумории қоидаҳои имтиёзнок умумияти онҳоро суст намуда, хатари парокандагии институтсионалиро афзоиш медиҳад. Аз ин рӯ, ҳимоятгароиро ҳамчун яке аз сарчашмаҳои таҷзия, на ҳамчун шарҳи фарогири он тавзеҳ додан дуруст аст. Ин мавқеъ ҳамчунин бо равишҳое мувофиқ аст, ки “ҳимоятгароии нав”-ро ҳамчун омезиши маҳдудиятҳои танзимӣ, субсидиянамоӣ ва талаботи маҳаллисозӣ арзёбӣ мекунанд, ки номутаносибии устувори роҳёбӣ ба бозор, на ҳолатҳои якдафъаинаи ҳимоявиро ба вуҷуд меоранд [15, с. 74-75; 14, с. 117-120].

Даврaҳои бӯҳронии такроршавандаи иқтисодиёти ҷаҳонӣ, аз ҷумла таконҳои молиявӣ ва қарзӣ, бо тағйирёбиҳои марҳилавии фаъолнокии иқтисодӣ, сатҳи нархҳо, шуғл ва ҷараёнҳои байналмилалӣ тавсиф мешаванд, ки метавонанд бо коҳиши савдо ва сармоягузорӣ ҳамроҳ гарданд. Бо вуҷуди ин, бӯҳрони даврӣ бо таҷзия баробар нест. Аввалан, бӯҳрон динамикаи макроиқтисодиро тавсиф менамояд, дар ҳоле ки таҷзия тағйирёбии сохтори институтсионалӣ ва фазоии робитаҳои хоҷагии ҷаҳониро инъикос мекунад. Дувум, падидаҳои бӯҳронӣ метавонанд бо барқарор шудани талабот ва беҳтар гардидани шароити молиявӣ фурӯ нишинанд, дар ҳоле ки таҷзия тавассути мустаҳкам шудани маҳдудиятҳо дар низомҳои ҳуқуқӣ, стандартҳо, рӯйхатҳои таҳримӣ ва назорати содиротӣ бозтавлид мегардад [1, с. 4-6]. Севум, бӯҳрон метавонад ҳамчун ангезандаи тақвияти таҷзия баромад намояд, аммо ин робита хаттӣ нест. Худ аз худ динамикаи бӯҳронӣ ба тақсимбандӣ намеорад, агар механизми сиёсӣ-ҳуқуқии мустаҳкамсозии маҳдудиятҳо мавҷуд набошад. Дар ҳамин мантиқ, мулоҳиза дар бораи он, ки нишонаҳои пасравии ҷаҳонишавӣ дар савдо якмаъно нестанд, вале ояндаи низоми бисёрҷонибаи савдо ҳарчи бештар ба қарорҳои сиёсӣ ва посухи институтсионалӣ ба афзоиши монеаҳо вобаста мегардад, мувофиқ аст [10, с. 6].

Дар мубоҳисаи илмӣ аксаран далеле истифода мешавад, ки ба марҳилаи нави минтақавигардонӣ вобаста аст. Ба арзёбии Б. А. Хейфетс, таҷзияи геосиёсии муосир ҳамчун муҳаррики марҳилаи нави минтақавигардонӣ баромад карда, азнавтақсимшавии ҷараёнҳоро ба нафъи гурӯҳҳои эътилофӣ ва минтақавӣ тақвият медиҳад [21, с. 3-5]. Л. Ю. Плачинда таъкид мекунад, ки падидаи таҷзияи ҷаҳонӣ тавассути тақвияти минтақавигардонӣ ва фишори таҳримӣ зоҳир мегардад, ки ин ба бозтанзим шудани робитаҳои байналмилалӣ дар қолабҳои устувортар меорад [17, с. 6-8]. Ҷудо кардани ду иддао бисёр муҳимм аст:

1) минтақавигардонӣ ҳамчун далели эмпирикии тағйирёбии ҷуғрофияи савдо ва ҳамкорӣ;

2) минтақавигардонӣ ҳамчун механизми институтсионалӣ, ки тафовутҳои низомҳои роҳёбӣ ба бозорро мустаҳкам намуда, бо ин роҳ бахшҳои ҷудогона ташаккул медиҳад.

Барои таҳлили диссертатсионӣ маҳз мавқеи дувум аҳаммияти асосӣ дорад, зеро танҳо он имкон медиҳад, ки дар бораи таҷзия ҳамчун низоми маҳдудиятҳои беруна, на танҳо ҳамчун тағйири самти ҷараёнҳо сухан равад. Ба ҳайси абзори методӣ муқоисаи категорияҳои наздикро аз рӯйи меъёрҳои калидӣ ба таври возеҳ муқаррар намудан мувофиқ аст (чадвали 1).

Ҷадвали 1. Муқоисаи категорияҳо аз рӯйи меъёрҳои асосӣ

Меъёр	Пасравии ҷаҳонишавӣ	Ҳимоятгарой	Бӯҳрони даврӣ	Таҳзияи геоиқтисодӣ
Манбаъ	дарозмуддат будани тамоюли макроиқтисодии заъифшавии ҳамгирой (омилҳои сиёсию институтсионалӣ ва сохторӣ)	сиёсати ҳадафманди ҳифзи бозорҳо ва соҳаҳо	ҷунбишҳои марҳилавии фаъолнокии иқтисодӣ ва шароити молиявӣ	бозгашти ҳамгироии иқтисодии ҷаҳонӣ, ки аз сиёсат вобаста буда, аксаран аз мулоҳизаҳои стратегӣ бармеояд
Устуворӣ дар тӯли вақт	одатан тамоюли дарозмуддат мебошад, аммо аз лиҳози суръат гуогун аст	аз ҳолатҳои ҷудогона то ба низомҳои устувор тағйир меёбад	хусусияти муваққатӣ дорад ва баъдан баркароршавӣ ба амал меояд	хусусияти низомӣ дошта, маҳдудиятҳо ва таҷрибаҳои роҳёбӣ ба бозор дар тӯли вақт бозтавлид мешаванд
Институтсионализатсия	аксаран тавассути тағйири афзалиятҳо ва таҷрибаҳо зоҳир мегардад ва на ҳамеша дар меъёрҳои ягона мустаҳкам мешавад	баланд, тавассути тарифҳо, субсидияҳо, танзими техникӣ ва низомҳои харидорӣ	ба таври ҳатмӣ низомҳои нави қоидаҳоро талаб намекунад	баланд, бо роҳи мустаҳкамсозӣ дар доираи низомҳои таҳримӣ, назорати содиротӣ, санҷиши сармоягузорӣ, риояи талаботҳои меъёриву ҳуқуқӣ ва афзоиши тафовутҳо дар танзим
Хусусияти қоидаҳо	суст шудани умумияти онҳо имконпазир аст, ҳамзамон тақвияти минтақавигардонӣ ба назар мерасад	монеаҳо дар дохил ва атрофи қоидаҳои мавҷуда ташаккул меёбанд	қоидаҳо дар маҷмуъ устувор мемонанд, шароити татбиқ тағйир меёбад	аз ҳамдигар фарқ кардани низомҳои роҳёбӣ ба бозор ва расмиёт, афзоиши носозгории меъёрҳо миёни бахшҳо
Меъёр	**Пасравии ҷаҳонишавӣ**	**Ҳимоятгарой**	**Бӯҳрони даврӣ**	**Таҳзияи геоиқтисодӣ**
Индикаторҳои пешсаф	суст шудани афзоиши ҷараёнҳои хориҷӣ, тақвияти минтақавигардонӣ, коҳиши зичии вобастагии мутақобил	афзоиши тадбирҳои тарифӣ ва ғайритарифӣ, субсидияҳо ва талаботи маҳаллисозӣ	коҳиши ҳаҷми истеҳсол, савдо ва сармоягузорӣ, болоравии ноустувории молиявӣ	бозсозии ҷуғрофия ва сохтори ҷараёнҳо, афзоиши хароҷоти риояи талабот ва расмиёти роҳёбӣ ба бозор, тақсимбандии устувори робитаҳо
Натиҷаи хос барои робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ	суст шудани динамикаи ҳамгирой	маҳдуд гардидани роҳёбӣ ба бозор аз рӯйи молҳо ва бахшҳо	фишурдашавии муваққатии фаъолнокӣ	ташаккули чорчӯбаҳои ҷудотари робитаҳо ва коҳиши пайвастагии байни бахшҳо

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Ба сифати таърифи корӣ, ки минбаъд дар диссертатсия татбиқ мешавад, таҷзияи геоиқтисодии иқтисодиёти ҷаҳониро бояд ҳамчун низоми маҳдудиятҳои берунаи робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ, ки дар он ҳамкориҳои байналмилалии савдо, сармоягузорӣ, молиявӣ ва технологӣ ба таври низомманд тақсимбандӣ мешаванд муайян намуд. Ин раванд дар натиҷаи монеаҳои сиёсию ҳуқуқӣ, афзоиши тафовутҳо дар танзим ва тағйири интихобии самти ҷараёнҳо ба вуҷуд омада, ба афзоиши хароҷоти транзаксионӣ, маҳдуд шудани дастрасӣ ба бозорҳо ва захираҳо, инчунин ба ташаккули чорчӯбаҳои устувори вобастагии мутақобили иқтисодӣ дар дохили бахшҳои қисман худмухтор меорад [1, с. 4-5; 4, с. 91-93]. Аз ҷиҳати методологӣ ин таъриф ба се нукта такя мекунад:

1) хусусияти низомӣ, яъне бозтавлидшаванда будани маҳдудиятҳо дар тӯли вақт;

2) хусусияти маҳдудсозии беруна, яъне тағйир ёфтани қоидаҳои роҳёбӣ ба бозорҳо ва захираҳо;

3) тақсимбандии сохтории ҷараёнҳо, яъне азнавтақсимшавии робитаҳо миёни бахшҳо ҳамзамон бо афзоиши хароҷоти ҳамкории мутақобилаи байнибахшӣ.

Иловатан, дастгирии назариявии чунин тафсир аз ҷониби Бонки марказии Аврупо низ дода мешавад, ки ҳангоми баррасии хатарҳои макромолиявӣ таърифи ХБА-ро ба кор бурда, таҷзияи геоиқтисодиро ҳамчун шакли пасравии ҳамгироии стратегӣ тавсиф мекунад, ки бо ангезаҳои геосиёсӣ муайян шудааст [3, с. 7]. Муҳимм аст, ки хусусияти низомии таҷзия танҳо бо мавҷудияти манъҳои расмӣ маҳдуд намешавад. Талаботи танзимӣ ва таҷрибаҳои эҳтиётkории миёнаравони молиявӣ метавонанд таъсири манъи функционалӣ ба вуҷуд оваранд. Дар ин ҳолат амалиётҳои аз нигоҳи иқтисодӣ имконпазир бинобар хатарҳои риояи талаботҳои меъёриву ҳуқуқӣ ва номуайянии татбиқи ҳуқуқ дастнорас мегарданд [3, с. 7].

МУҲОКИМА

Мушаххасгардонии мундариҷавии таъриф тақозо мекунад, ки шаклҳои маҳдудиятҳои беруна ва зуҳуроти низомманди онҳо ба таври равшан муқаррар карда шаванд. Дар мунозираи илмӣ сухан на дар бораи рӯйхати тадбирҳои пароканда, балки дар бораи навъҳои маҳдудиятҳо равад, беҳтар аст. Зеро маҳз онҳо чорчӯбаҳои устувори институтсионалиро муайян мекунанд.

Аввалан, маҳдудиятҳои савдо тадбирҳои тарифӣ, монеаҳои ғайритарифӣ, тавсеаи талабот нисбат ба пайдоиши мол, истифодаи стандартҳо ва регламентҳои техникӣ, инчунин маҳдудиятҳои таҳримии савдо бо гурӯҳҳои муайяни молҳо ва хизматрасониҳоро дар бар мегиранд. Дар музокираи илмӣ таъкид мегардад, ки хатарҳои таҷзияи савдои ҷаҳонӣ на танҳо аз муноқишаҳои савдо, балки аз рукуди фаъолияти СУС, аз нав саноатикунонӣ (реиндустриализатсия), рақамисозӣ ва рӯзномаи иқлимӣ низ неру мегиранд – омилҳое, ки монеаҳоро ба таври институтсионалӣ мустаҳкам мекунанд [12, с. 20-23]. Тафсири муосири монеаҳои савдо ҳамчун маҷмуи тадбирҳои аз лиҳози таснифӣ гуногун нишон медиҳад, ки “ҳимоятгароии нав” ҳарчи бештар тавассути маҳдудиятҳои танзимӣ ва субсидиякунонӣ амалӣ мегардад, ки номутаносибии устувори роҳёбӣ ба бозорро ба вуҷуд меоранд [15, с. 74-75]. Муҳимм аст, ки чунин тадбирҳо хусусияти идомадор доранд. Ҳатто дар шароити коҳиши шиддати сиёсӣ унсурҳои монеавӣ дар шакли стандартҳо, расмиёти сертификатсия, талаботи маҳаллисозӣ, инчунин дар шакли таъсирҳои ҷамъшудаи коҳиши эътимод миёни тарафҳои ҳамкор боқӣ мемонанд.

Дувум, маҳдудиятҳои сармоягузорӣ дар шакли манъҳо ва маҳдудкуниҳо нисбат ба сармоягузорӣ, механизмҳои санҷиши сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ, тавсеаи доираи соҳаҳои дорои аҳаммияти стратегӣ, маҳдудиятҳо барои иштироки ғайрирезидентҳо дар инфрасохтор ва бахшҳои ҳаётан муҳимм, инчунин тавассути сиёсишавии баҳогузории хатарҳо аз ҷониби кишварҳои сармоягузор ва кишварҳои қабулкунандаи сармоя зоҳир мегарданд. ХБА таъкид мекунад, ки таҷзияи геоиқтисодӣ метавонад ҷуғрофияи сармоягузориҳои мустақими хориҷиро тағйир дода, парокандагии байнибахшии ҷараёнҳоро тақвият диҳад [4, с. 91-94]. Санҷиши сармоягузорӣ тартиботи роҳёбӣ ба бозорҳоро дигаргун месозад – сармоягузорӣ аз қарорҳои асосан иқтисодӣ ба қарорҳое табдил меёбад, ки аз санҷиш аз рӯйи меъёрҳои амният ва ҳамсозии стратегӣ мегузаранд.

Севум, маҳдудиятҳои молиявӣ маҳдуд кардани дастрасӣ ба механизмҳои байналмилалии пардохт ва ҳисоббаробаркунӣ, маҳдудиятҳо нисбат ба ҳаракати сармоя, густариши риояи талаботҳои меъёриву ҳуқуқӣ таҳримӣ дар бахши бонкӣ, болоравии хатари таҳримҳои дуюмдараҷа ва ҷаримаҳои танзимӣ, инчунин тақвияти таҷзияи бозорҳои молиявӣ аз рӯйи доираи ҳуқуқӣ ва минтақаҳои асъориро дар бар мегиранд. Бонки ҳисоббаробаркуниҳои байналмилалӣ нишон медиҳад, ки таҷзияи савдо ва маҳдудиятҳои стратегӣ нисбат ба воридоти калидӣ метавонанд фишорҳои устувори таваррумиро ташаккул дода, самаранокиро коҳиш диҳанд, ки ин барои сиёсати макроиқтисодӣ паёмадҳои мустақим дорад [2, с. 1-3]. Бонки марказии Аврупо ҳангоми таҳлили суботи молиявӣ таъкид мекунад, ки таҷзияи геоиқтисодӣ ва афзоиши тафовутҳо дар танзим номуайянии маблағгузории фаромарзиро зиёд намуда, ҳамбастагии сиёсат ва иқтисодро тақвият медиҳад [3, с. 7]. Муҳимм аст, ки таҷзияи молиявӣ метавонад пеш аз манъҳои расмии ҳуқуқӣ ташаккул ёбад ва ба механизми маҳдудсозии функционалии дастрасӣ ба захираҳо тавассути коҳиши хавфпазирӣ ва бознигарии муносибатҳои корреспондентӣ табдил ёбад.

Чорум, маҳдудиятҳои технологӣ тавассути назорати содиротӣ, маҳдудиятҳо дар интиқоли технологияҳо, дастрасӣ ба ҷузъҳои ҳаётан муҳимм ва таъминоти нармафзор, маҳдудиятҳо барои иштирок дар ҳамкории илмӣ-техникӣ, инчунин тавассути мустаҳкамсозии меъёрии стандартҳои технологӣ зоҳир мегарданд, ки монеаҳои ҳамсозиро ба вуҷуд меоранд. Дар музокираи илмӣ гузариш ба ташаккули чорчӯбаҳо ва стандартҳои ҷудогонаи технологӣ таъкид мешавад, ки ин миқёси паҳншавии навовариҳоро коҳиш дода, хароҷоти гузариш миёни низомҳои технологиро афзоиш медиҳад [8, с. 18-20]. Таҳлили байналмилалӣ низ

нишон медиҳад, ки маҳдудиятҳо дар паҳншавии технологияҳо яке аз манбаҳои талафоти дарозмуддати самаранокӣ мебошанд, зеро самараи махсусгардонӣ ва ҳамкориро суст мекунанд [1, с. 4].

Панҷум, маҳдудиятҳои институтсионалӣ бо заъиф гардидани механизмҳои бисёрҷонибаи таҳияи қоидаҳо, афзоиши тафовутҳои меъёрӣ ва мураккаб шудани расмиёти тасдиқи мутобиқат вобастаанд, ки ин хатари носозгории меъёрӣ ва тақсимбандии бозорҳоро тақвият медиҳад [18, с. 9-11]. Дар маводҳои СУС интихоби миёни бозгашти ҷаҳонишавӣ ва таҷзия ҳамчун натиҷаи қарорҳои сиёсӣ ва масирҳои институтсионалӣ баррасӣ мегардад. Инчунин таъкид мешавад, ки таҷзия ба наздикшавӣ монеъ шуда, метавонад тафовутҳоро дар масирҳои рушд устувор созад [6, с. 72-73; 5, с. 21-23].

Худи гурӯҳбандии маҳдудиятҳо ҳанӯз хусусияти низомиро шарҳ намедиҳад, агар механизми бозтавлид нишон дода нашавад (расми 1). Механизми умумие, ки шаклҳои гуногуни маҳдудиятҳои берунаро ба ҳам мепайвандад, метавонад ҳамчун пайдарпаии “маҳдудият – афзоиши харочот – маҳдуд шудани дастрасӣ ба бозорҳо ва захираҳо – тақсимбандӣ” муаррифӣ гардад. Дар қадами аввал маҳдудиятҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ, танзимӣ, таҳримӣ, технологӣ ё инфрасохторӣ ҷорӣ ё тавсеа мешаванд. Дар қадами дувум ин маҳдудиятҳо ба афзоиши харочоти транзаксионӣ ва амалиётӣ, аз ҷумла харочоти риояи талаботҳо, харочоти ҷустуҷӯи шарикон ва масирҳои ҷойгузин, харочоти суғурта ва маблағгузорӣ табдил меёбанд. Дар қадами сеюм афзоиши харочот ва номуайянӣ ба маҳдуд шудани дастрасии воқеӣ ба бозорҳо ва захираҳо, ҳатто дар ҳолати вуҷуд надоштани манъи расмӣ, меорад. Зеро субъектҳои иқтисодӣ аз муомилаҳои дорои хавфи баланд даст мекашанд ва ба бахшҳои бехатартар мегузаранд. Дар қадами чорум тақсимбандии устувор ташаккул меёбад – ҳамкориҳо дар дохили гурӯҳҳои нисбатан ҳамсон аз рӯйи қоидаҳо ва хавфҳо мутамарказ мешаванд, дар ҳоле ки робитаҳои байнибахшӣ коҳиш меёбанд ё бо мукофот барои хавф гарон мегарданд [1, с. 4-6; 2, с. 3-5]. Муҳимм аст, ки дар марҳилаҳои сеюм ва чорум самаранокии иқтисодӣ аллакай дар доираи чорчӯбаҳои нави институтсионалӣ амал мекунад. Рафтори иштирокчиён нисбат ба маҳдудиятҳо оқилона мегардад, аммо худи фазои имкониятҳо аз ҷониби низомҳои сиёсиву ҳуқуқӣ муайян карда мешавад.

Расми 1. Гурӯҳбандии навъҳои маҳдудиятҳои берунӣ ва таъсири низомноки онҳо
Сарчашма: таҳияи муаллиф.

ХУЛОСА

Равиши пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки таҷзияи геоиқтисодиро на ҳамчун ҷамъи ҳолатҳои ҷудогонаи монеавӣ ва на ҳамчун паёмади пастравии вазъи бозор, балки ҳамчун низоми устувори маҳдудиятҳои беруна баррасӣ намоем, ки тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ, таҷрибаҳои танзимӣ ва тартиботи роҳдиҳӣ ба бозор бозтавлид мешавад. Ҷудо кардани таҷзия аз пасравии ҷаҳонишавӣ, ҳимоятгароӣ ва бӯҳронҳои даврӣ ҳудудҳои мафҳумиро дақиқ намуда, хатари ҷойивазкунии методологиро ҳангоми шарҳ додани тағйироти сохтории робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ бо индикаторҳое, ки танҳо динамикаи марҳилавиро инъикос мекунанд, коҳиш медиҳад. Таърифи кории пешниҳодшуда ва гурӯҳбандии шаклҳои маҳдудиятҳои беруна фаҳмиши комили таҷзияро ҳамчун падидаи бисёрпаҳлу таъмин намуда, инчунин механизми “маҳдудият – афзоиши харочот – маҳдуд шудани дастрасӣ ба бозорҳо ва захираҳо – тақсимбандӣ” мантиқи дохилии таъсирҳои низомии онро нишон медиҳад. Маҷмуи таҳияшудаи нишонаҳо ва меъёрҳои муайяннамоӣ абзори амалӣ барои таҳлили минбаъдаро муайян карда, имкон медиҳад, ки зуҳуроти таҷзия ба таври муқоисавӣ ошкор карда шаванд ва барои ташхиси осебпазирӣ ва асосноккунии механизмҳои мутобиқсозии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ замина фароҳам гардад.

АДАБИЁТ

1. Aiyar, S. Geoeconomic Fragmentation and the Future of Multilateralism [Text] / S. Aiyar, J. Chen, C. Ebeke, R. Garcia-Saltos, T. Gudmundsson, A. Ilyina, A. Kangur, T. Kunaratskul, S. Rodriguez, M. Ruta, T. Schulze, G. Soderberg, J.P. Trevino. – Washington, DC: International Monetary Fund, 2023. – 41 p.

2. Ambrosino, L. Trade fragmentation, inflationary pressures and monetary policy [Text] / L. Ambrosino, J. Chan, S. Tenreyro. – BIS Working Papers. – 2024. – No. 1225. – 38 p.
3. European Central Bank. Financial stability risks from geoeconomic fragmentation [Text]. – Frankfurt am Main: ECB, 2026. – 112 p.
4. International Monetary Fund. Chapter 4 Geoeconomic Fragmentation and Foreign Direct Investment [Text]. – World Economic Outlook. – April 2023. – P. 91–130.
5. World Trade Organization. World Trade Report 2023 In depth. Fragmentation hinders convergence [Text]. – Geneva: WTO, 2023. – 30 p.
6. World Trade Organization. World Trade Report 2023. Opinion piece Re-globalization or fragmentation: choices and challenges [Text] / M. Yu. – Geneva: WTO, 2023. – P. 72–73.
7. Аминов, Д.Ғ. Арзёбии сатҳи вобастагии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз воридоти гурӯҳи молҳо [Матн] / Д.Ғ. Аминов, Ҷ.А. Тӯразода, М.Д. Тошматова // Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмию амалии байналмилалӣ бахшида ба «30-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар мавзӯи «Таъмини амнияти озуқаворӣ, тақвияти иқтидорҳои содиротӣ ва ҳимояи истеҳсолкунандагони ватанӣ». Бахши II–IV. – Хуҷанд: Парки технологии ДДҲБСТ, 2021. – С. 8–13.
8. Братерский, М.В. Мир фрагментации на смену миру глобализации [Текст] / М.В. Братерский // Актуальные проблемы Европы. – 2024. – № 1. – С. 18–37.
9. Вишневский, В.П. Эффекты геоэкономической фрагментации: BRICS vs G7 [Текст] / В.П. Вишневский, П.П. Маковецкий, А.Э. Вишневская // Academy of Economics Research. – 2025. – № 1. – С. 1–28.
10. Голдберг, П.К. Растущие угрозы для мировой торговли [Текст] / П.К. Голдберг, Т. Рид // Финансы и развитие. – 2023. – Июнь. – С. 4–9.
11. Грекова, О.Р. Трансформация глобальных цепочек создания стоимости в условиях геоэкономической фрагментации: теоретико-методологический анализ [Текст] / О.Р. Грекова // Вестник евразийской науки. – 2025. – Т. 17. – № s1.
12. Загашвили, В.С. Риски фрагментации мировой торговли [Текст] / В.С. Загашвили // Россия и новые государства Евразии. – 2024. – № 3. – С. 28–44.
13. Каримов, Р.А. Баъзе масъалаҳои такмили танзими ғайритарифии савдои хориҷӣ дар таъмини рушди воридотивазкунӣ [Матн] / Р.А. Каримов // Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмию амалии байналмилалӣ бахшида ба «30-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар мавзӯи «Таъмини амнияти озуқаворӣ, тақвияти иқтидорҳои содиротӣ ва ҳимояи истеҳсолкунандагони ватанӣ». Бахши II–IV. – Хуҷанд: Парки технологии ДДҲБСТ, 2021. – С. 167–170.
14. Литвинов, А.И. Современные тенденции протекционизма в международной торговле [Текст] / А.И. Литвинов // Российский внешнеэкономический вестник. – 2023. – № 3. – С. 117–125.
15. Макаров, И.А. Таксономия торговых барьеров: пять типов протекционизма [Текст] / И.А. Макаров // Современная мировая экономика. – 2023. – Т. 1. – № 1 (1). – С. 74–94.
16. Мальцев, А.А. Возможные контуры будущего глобальных цепочек создания стоимости в условиях фрагментации мировой экономики [Текст] / А.А. Мальцев // Российский внешнеэкономический вестник. – 2025. – № 1. – С. 10–25.
17. Плачинда, Л.Ю. Феномен глобальной фрагментации [Текст] / Л.Ю. Плачинда // Латинская Америка. – 2023. – № 8. – С. 6–18.
18. Портанский, А.П. Опасность фрагментации глобальной экономики нарастает [Текст] / А.П. Портанский // Вестник международных организаций. – 2024. – Т. 19. – № 2. – С. 7–20.
19. Содиқзода, П. Таҳримҳои байналмилалии иқтисодӣ дар низоми муосири робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ. Назария, методология ва амалия [Матн]: автореф. дис. … д-ри илм. иқт.: 08.00.13 – Иқтисодиёти ҷаҳон / П. Содиқзода. – Душанбе, 2025. – 68 с.
20. Фейгин, Г. Глобализация мировой экономики: тенденции и противоречия [Текст] / Г. Фейгин // Мировая экономика и международные отношения. – 2021. – Т. 65. – № 4. – С. 5–13.
21. Хейфец, Б.А. Станет ли современная геополитическая фрагментация долговременной тенденцией новой регионализации глобального экономического пространства? [Текст] / Б.А. Хейфец. – М.: Институт экономики РАН, 2024. – 110 с.
22. Холбобоев, Ф.С. Влияние внешних шоков на экономику Таджикистана в современных условиях [Текст] / Ф.С. Холбобоев, Д.Т. Назаров, Б.М. Шарипов // Политехнический вестник. Серия: Экономика. – 2021. – № 4. – С. 51–55.
23. Шарипов, Б.М. Роль валютного сегмента финансового рынка Таджикистана в изменении модели национальной экономики [Текст] / Б.М. Шарипов, Б.М. Джураев, С. Зарифзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 2. – С. 157–162.

УДК: 336.02

АМСИЛАИ САМАРАНОКИ ТАНЗИМИ АНДОЗӢ-БУҶЕТИИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ: ҶАНБАИ МИНТАҚАВӢ

Бобоҷонов Давлат Раҳматович
муаллими калони кафедраи молия ва қарзи МД “Донишкадаи байналмилалии Хуҷанд”-и Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд
Нурзода Фаридун Раҳмон
унвончӯи кафедраи молия ва қарзи МД «Донишкадаи байналмилалии Хуҷанд»-и МД “Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон”. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд
Исматов Хушрӯз Ҳасанович
н.и.и., дотсент, мудири кафедраи молия ва қарзи МД «Донишкадаи байналмилалии Хуҷанд»-и МД “Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон”. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд

Мақолаи илмии мазкур ба таҳқиқи амсилаи самараноки танзими андозӣ-буҷетии рушди иқтисодиёт дар сатҳи минтақавӣ бахшида шудааст. Ҳадафи асосии таҳқиқот асоснок намудани зарурати такмили сиёсати андозию буҷетӣ ҳамчун афзори калидии таъсири давлат ба рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳо дар шароити муосир мебошад. Дар мисоли вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъи кунунӣ, тамоюл ва имкониятҳои рушди минбаъдаи низоми буҷетию андоз таҳлил карда шудаанд.

Дар мақола бо истифода аз усулҳои таҳлили оморӣ, иқтисодию математикӣ ва амсилаи пешбиникунанда сатҳи самаранокии танзими фискалӣ арзёбӣ гардида, коэффитсиенти самаранокии сиёсати андозию буҷетӣ ҳисоб карда шудааст. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар солҳои алоҳида самаранокии танзими андозию буҷетӣ зери таъсири омилҳои берунӣ, аз ҷумла буҳронҳои иқтисодӣ, тағйирёбанда мебошад. Ҳамзамон, таҳлил собит менамояд, ки минтақа дорои иқтидори баланди андозию буҷетӣ буда, имкониятҳои васеи рушди устуворро доро мебошад.

Дар асоси амсилаи регрессияи якомила ва бисёромила пешбинии нишондиҳандаҳои асосии буҷетию андозӣ то соли 2030 анҷом дода шуда, таъсири эҳтимолии татбиқи механизми самараноки танзими андозию буҷетӣ ба афзоиши воридоти андоз асоснок карда шудааст. Хулосаҳо ва тавсияҳои пешниҳодшуда метавонанд дар амалияи такмили сиёсати андозию буҷетии минтақавӣ ва қабули қарорҳои стратегӣ дар соҳаи молияи давлатӣ истифода шаванд.

Калидвожаҳо: танзими андозӣ-буҷетӣ, рушди иқтисодӣ, сиёсати фискалӣ, рушди минтақавӣ, иқтидори андоз, сиёсати андозӣ, сиёсати буҷетӣ.

ЭФФЕКТИВНЫЕ МОДЕЛИ НАЛОГОВО-БЮДЖЕТНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Бабаджанов Давлат Рахматович
старший преподаватель кафедры финансы и кредит ГУ «Худжандский международный институт» ГУ «Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана». Республика Таджикистан. Худжанд
Нурзода Фаридун Рахмон
соискатель кафедры финансы и кредит ГУ «Худжандский международный институт» ГУ «Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана». Республика Таджикистан. Худжанд
Исматов Хушруз Хасанович
к.э.н., доцент, заведующий кафедрой финансы и кредит ГУ «Худжандский международный институт» ГУ «Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана». Республика Таджикистан. Худжанд

Данная научная статья посвящена исследованию эффективных моделей налогово-бюджетного регулирования экономического развития на региональном уровне. Основная цель исследования — обоснование необходимости совершенствования налогово-бюджетной политики как ключевого инструмента воздействия государства на социально-экономическое развитие регионов в современных условиях. На примере Согдийской области Республики Таджикистан анализируются текущее состояние, тенденции и возможности дальнейшего развития бюджетно-налоговой системы.

В статье с использованием методов статистического, экономико-математического анализа и прогнозных моделей оценивается уровень эффективности фискального регулирования, рассчитывается коэффициент эффективности налогово-бюджетной политики. Результаты исследования показывают, что в отдельные годы эффективность налогово-бюджетного регулирования изменчива под влиянием внешних факторов, включая экономические кризисы. В то же время анализ подтверждает, что регион обладает высоким налогово-бюджетным потенциалом и широкими возможностями для устойчивого развития.

На основе моделей простой и множественной регрессии выполнено прогнозирование основных бюджетно-налоговых показателей до 2030 года, обосновано возможное влияние применения эффективного механизма налогово-бюджетного регулирования на рост налоговых поступлений. Выводы и рекомендации

могут быть использованы на практике для совершенствования региональной налогово-бюджетной политики и принятия стратегических решений в сфере государственного финансового управления.

Ключевые слова: налогово-бюджетное регулирование, экономическое развитие, фискальная политика, региональное развитие, налоговый потенциал, налоговая политика, бюджетная политика.

EFFECTIVE MODELS OF TAX AND BUDGETARY REGULATION OF ECONOMIC DEVELOPMENT: A REGIONAL PERSPECTIVE

Bobojonov Davlat Rahmatovich

Senior Lecturer of the Department of Finance and Credit at the SI "Khujand International Institute" SI "International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan". Republic of Tajikistan, Khujand

Nurzoda Faridun Rahmon

postgraduate student of finance and credit department, SI"Khujand International Institute" of the SI "International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan". Republic of Tajikistan, Khujand

Ismatov Hushruz Hasanovich

candidate of economic sciences, associate professor head of the department of finance and credit, SI"Khujand International Institute" of the SI "International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan". Republic of Tajikistan, Khujand

This scientific article is devoted to the study of effective models of tax and budgetary regulation for economic development at the regional level. The main aim of the research is to justify the need to improve tax and budgetary policy as a key instrument of state influence on the socio-economic development of regions in modern conditions. The current state, trends, and prospects for further development of the budgetary and tax system are analyzed using the example of Sughd Region, Republic of Tajikistan.

The article evaluates the efficiency of fiscal regulation using statistical, economic-mathematical, and predictive modeling methods, and calculates the efficiency coefficient of tax and budgetary policy. The research results show that in certain years the efficiency of tax and budgetary regulation is influenced by external factors, including economic crises. At the same time, the analysis demonstrates that the region has a high tax and budgetary potential and broad opportunities for sustainable development.

Based on simple and multiple regression models, forecasts of key budgetary and tax indicators up to 2030 are made, and the potential impact of implementing an effective tax and budgetary regulation mechanism on increasing tax revenues is justified. The conclusions and recommendations presented can be applied in the practice of improving regional tax and budgetary policy and in making strategic decisions in public finance management.

Keywords: tax and budgetary regulation, economic development, fiscal policy, regional development, tax capacity, tax policy, budget policy.

МУҚАДДИМА

Такмили сиёсати андозӣ-буҷетӣ яке аз самтҳои сиёсати иқтисодии давлат дар шароити муосир ба ҳисоб меравад. Дар раванди такмилу татбиқи сиёсати иқтисодӣ зарурати тасҳеҳ ва мутобиқгардонии танзими андозӣ-буҷетӣ ба миён меояд. Албатта, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зимни амалигардонии сиёсати андозию буҷетӣ натиҷаҳои назаррас ба даст омадаанд. Зеро дар шароити муосир бо мақсади мутобиқ намудани низоми андози кишвар ба сиёсати муосири иқтисодию иҷтимоӣ татбиқи сиёсати фискалии дискретсионӣ амалӣ мегардад.

Доир ба масъалаи мазкур Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми имсолаи худ чунин иброз намуданд: "То имрӯз барои такмили маъмурикунонии андоз, тавсеаи ҳамкориҳои фосилавӣ бо шаҳрвандону андозсупорандагон ва густариши иқтисоди рақамӣ дар доираи «Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020 – 2025» як қатор тадбирҳои муҳим амалӣ карда шуданд.

Тадбирҳои амалигардида ба рақамикунонии соҳа, баланд бардоштани сатҳу сифати хизматрасониҳои электронии давлатӣ, соддагардонии иҷрои уҳдадориҳои андозӣ, инчунин, ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва болоравии фарҳанги андозсупории соҳибкорон мусоидат намуданд.

Бо дарназардошти идомаи ислоҳот ва зарурати тақвияти дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ, Ҳукумати мамлакат вазифадор карда мешавад, ки Барномаи нави рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2026 – 2030-ро дар муҳлати кӯтоҳ қабул ва татбиқ намояд" [1].

Чунин вазифагузории Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати қабул ва татбиқи Барномаи нави рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2026 – 2030 аз ҷой доштани зарурати такмили ҷанбаҳои хоси сиёсати андозию буҷетӣ дарак медиҳад.

Зимни баррасии танзими буҷетию андозии рушди минтақа дар доираи дигар таҳқиқоти мо [2, с. 89. 3, с. 280] муайян гардид, ки таъсири давлат тавассути афзори мазкур метавонад ба натиҷаи назарраси иҷтимоию иқтисодӣ мустақим ва ё ғайримустақим боис гардад. Вале таъсири омилҳои дохилию берунӣ дар муҳити низоми буҷету андоз, инчунин амсилаи номутташаккил махсусан омилҳои субъективии вобастаи рафтори институтҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ метавонанд дар раванди танзими буҷетию андозӣ халал ворид намоянд ва натиҷаҳои чашмрас ба даст наояд. Аз ҳамин лиҳоз зарурати коркарди амсилаи комилан мувофиқи танзими буҷетию анзозии рушди иқтисоди минтақавӣ пеш меояд, ки бо назардошти хусусиятҳои минтақа ва ҷанбаҳои

институтсионалии ташаккулёфта татбиқ карда шавад. Зарур мешуморем, ки амсилаи танзими буҷетию андозии самаранок дар идомаи таҳқиқот пас аз баррасии баъзе аз хусусиятҳои танзими буҷетию андозии мавҷуда дар минтақа амалӣ карда шавад.

Таҳлили таҳқиқот ва интишороти навтарин. Таҳқиқот дар доираи мавзуи мазур солҳои охир аз ҷониби Солиев Н.А., Баротов А.Х., Раҷабов Т.С., Файзуллозода Б.С., Джумабоев Х.Қ., Улугҳҷаева Х.Р., Умаров Ҳ.У., Тӯхтаев Т.М., Маъмуров А.М. ва дигар олимони ватанию хориҷӣ амалӣ мегардад.

Ҳадафи мақолаи илмӣ таҳқиқи ҷанбаҳои амалию методии танзими андозӣ-буҷетӣ ва коркарди амсилаи самараноки танзим дар сатҳи иқтисодиёти минтақавӣ мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Мутобиқи ҳадафи тадқиқоти мазкур ба андешаи мо дар амсилаи танзими буҷетию андозии рушди минтақа бояд андозбандии иҷтимоӣ мавқеи калидӣ дошта бошад. Дар доираи мақолаи илмӣ зери фаҳмиши «андозбандии иҷтимоӣ» маҷмӯи муносибатҳои омиронаи молиявӣ ва ташкилию ҳуқуқӣ ҳангоми ташаккули фондҳои пулӣ фаҳмида мешавад, ки зимни татбиқи вазифаҳои адолатнокӣ ва иҷтимоии андозҳо ба вуҷуд омада, қисми даромади андозсупорандагон ба таври оқилона бо мақсади таъминоти молиявии ташкилотҳои буҷетӣ ва маблағгузориҳои давлатӣ аз ҷониби сохторҳои ҳокимияти давлатӣ ситонида шуда, ҳадафмандона истифода мешавад.

Таҳқиқи иқтидори буҷетию андозии вилояти Суғд нишон медиҳад [12, с. 135], ки дар минтақа ҳаҷми воридоти андозӣ, ҳаҷми имтиёзҳо, ҳаҷми қарздории андозӣ, ҳаҷми умумии иқтидори андозӣ, ҳиссаи иқтидори истифоданашуда ва ҳиссаи имтиёз дар иқтидори умумии андоз тамоюли мусбӣ дорад (ниг. ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Иқтидори буҷетию андози минтақа

Нишондиҳандаҳо	2015	2019	2020	2021	2022	2023	2023 бо % нисбати	
							2015	2022
Ҳаҷми воридоти андозӣ дар вилояти Суғд	1082,4	1841,0	1371,0	2340,9	2461,7	2769,6	2,5 мар	112,5
Ҳаҷми имтиёзҳо дар минтақа	505,0	890,0	1039,0	371,9	1820,6	2980,3	5,9 мар	163,7
Ҳаҷми қарздории андозӣ	141,4	85,0	81,5	66,5	60,9	57,8	40,8	94,9
Ҳаҷми умумии иқтидори андозӣ	1728,8	2816,0	2491,5	2779,3	4343,2	5807,7	3,3 мар	133,7
Ҳиссаи иқтидори андозии истифоданашуда	8,2	3,0	3,3	2,4	1,4	0,9	-7,3	-0,5
Ҳиссаи имтиёзи андозӣ дар иқтидори умумии андоз	29,2	31,6	41,7	13,4	41,9	51,3	22,1	9,4

Сарчашма: [8, с. 393-397. 9]

Агар соли 2015 ҳиссаи иқтидори истифоданашуда 8,2% бошад, дар соли 2023 то 0,9% коҳиш ёфтааст. Ин коҳишёбӣ самаранокии татбиқи иқтидори андозиро инъикос мекунад ва нишон медиҳад, ки механизми танзими фискалӣ беҳтар шудаанд. Илова ба ин ҳаҷми имтиёзҳои андозӣ аз 29,2% дар соли 2015 то 51,3% дар соли 2023 афзоиш ёфтааст, ки ин нишондиҳанда аз аҳамияти сиёсати имтиёздиҳӣ дарак медиҳад, вале хатари коҳишдиҳии иқтидори буҷетӣ-андозиро ба вуҷуд меорад. Зеро хатарҳои коҳиш ёфтани манбаъи андоз ва даромади буҷети маҳаллӣ ва ҳатто ҷумҳуриявӣ дар шароити муосир ба бесуботии молиявии давлат ишора мекунад.

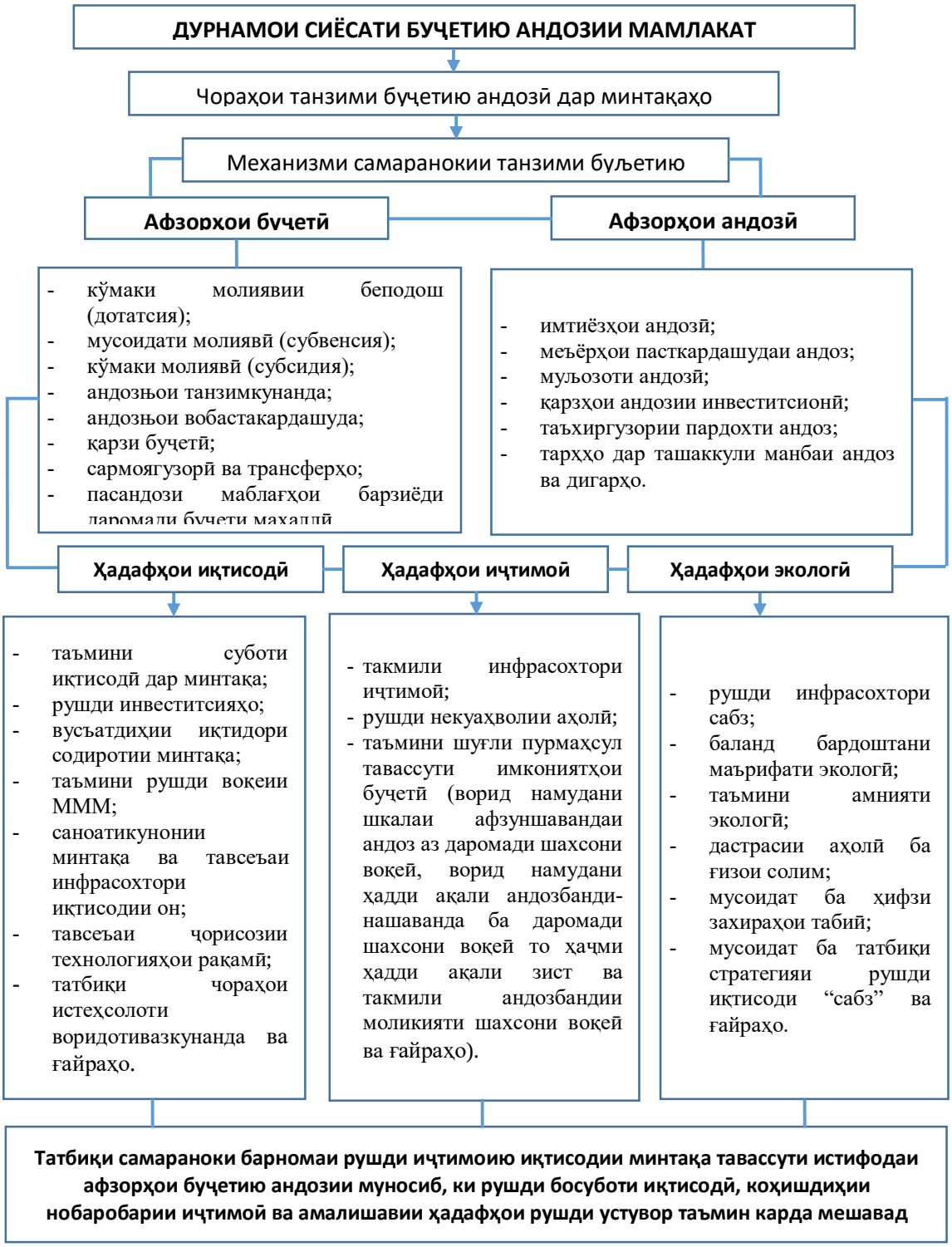
Ба андешаи мо афзоиши ҳаҷми воридоти андоз боиси ҷудо намудани ҳаҷми зиёдтари маблағ ба буҷети давлатӣ мешавад, аммо афзоиши зиёди имтиёзҳо ин тамоюлро мувозанат намекунад. Дар ҳоле ки дар давраи таҳлилӣ ҳаҷми воридоти андозӣ 2,5 маротиба афзудааст, ҳаҷми имтиёзҳои андозӣ то 6 маротиба зиёд шудааст. Яъне, афзоиши имтиёзҳо нисбат ба воридоти андозҳо дар буҷети маҳаллии вилояти Суғд босуръаттар буда, метавонад ба коҳишёбии ҳаҷми воридоти воқеии андоз оварда расонад. Зеро имтиёзҳои андозӣ метавонанд барои дастгирии бахшҳои афзалиятнок самаранок бошанд, вале вақте ки ҳиссаи онҳо ба беш аз 50 фоизи иқтидори андозӣ мерасад (амсоли соли 2023), ин метавонад ба бесуботии буҷетӣ ва вобастагӣ аз маблағгузориҳои беруна ё буҷети ҷумҳуриявӣ оварда расонад.

Дар давраи таҳлилӣ, ҳаҷми қарздории андозӣ пайваста коҳиш ёфта аз 141,4 млн сомонӣ дар соли 2015 то 57,8 млн сомонӣ дар соли 2023 расидаст, ки наздик 60 фоиз поёнравиро нишон медиҳад. Коҳишёбии ҳаҷми қарздории андоз нишон медиҳад, ки низоми ҷамъоварӣ ва назорати андоз ва ё дар маҷмӯъ маъмурикунонии андоз такмил ёфтааст. Инчунин фишори фискалӣ пасттар шуда, самаранокии сиёсати буҷетӣ-андозӣ метавонад дар чунин вазъ баланд гардад.

Ҳамин тавр, метавон ба хулоса омад, ки вилояти Суғд дорои иқтидори баланд ва имкониятҳои нав дар низоми буҷету андоз мебошад, аммо талабот ба сиёсати мутавозини фискалӣ, ки рушди иқтисодиро бо устувории буҷет ҳамоҳанг месозад дар оянда тақозо мегардад.

Аз ин лиҳоз масъалаи таҳияи амсилаи самараноки танзими буҷетию андозӣ як унсури муҳимми сиёсати андозӣ-буҷетӣ мегардад. Зеро амсилаи танзими буҷетию андозӣ чун афзори таъсиррасони рушд бояд на танҳо шароити мавҷуда, балки рушди ояндаи устуворро низ фарогир бошад. Дар амсила ба андешаи мо афзорҳои танзим вобаста ба ҳадафи таъсир (иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ), самти таъсиррасонӣ (ҳавасмандкунанда, боздоранда ва ҷубронкунанда), инчунин тибқи механизми таъсир (низомӣ, маҷмӯӣ ва локалӣ) истифода шаванд.

Бо назардошти хусусиятҳои танзими буҷетию андозии рушди иқтисодиёти минтақа зарур мешуморем, ки амсилаи самараноки танзими буҷетию андозии рушди иқтисодиёти минтақа, коркард карда шавад (ниг. расми 1).

Расми 1. – Амсилаи самараноки танзими буҷетию андозии рушди минтақа

Аз амсилаи самараноки танзими андозӣ-буҷетии рушди минтақа, ки бо мақсади такмили истифодаи ҳадафманди афзору чораҳои танзими буҷетию андозӣ коркард шудааст, мушоҳида мешавад, ки истифодаи ду гуруҳ афзорҳо зимни таъсиррасонии давлат ба самтҳои иҷтимоию иқтисодӣ ба мақсад мувофиқ мебошад. Афзорҳои буҷетии танзимкунанда дар меъёрҳои қонунгузории амалкунанда дар кишвар ба инобат гирифта шудаанд ва мақомоти қонунгузору ваколатдор дар самти молияи давлатӣ истифодаи илман асоснокшудаи

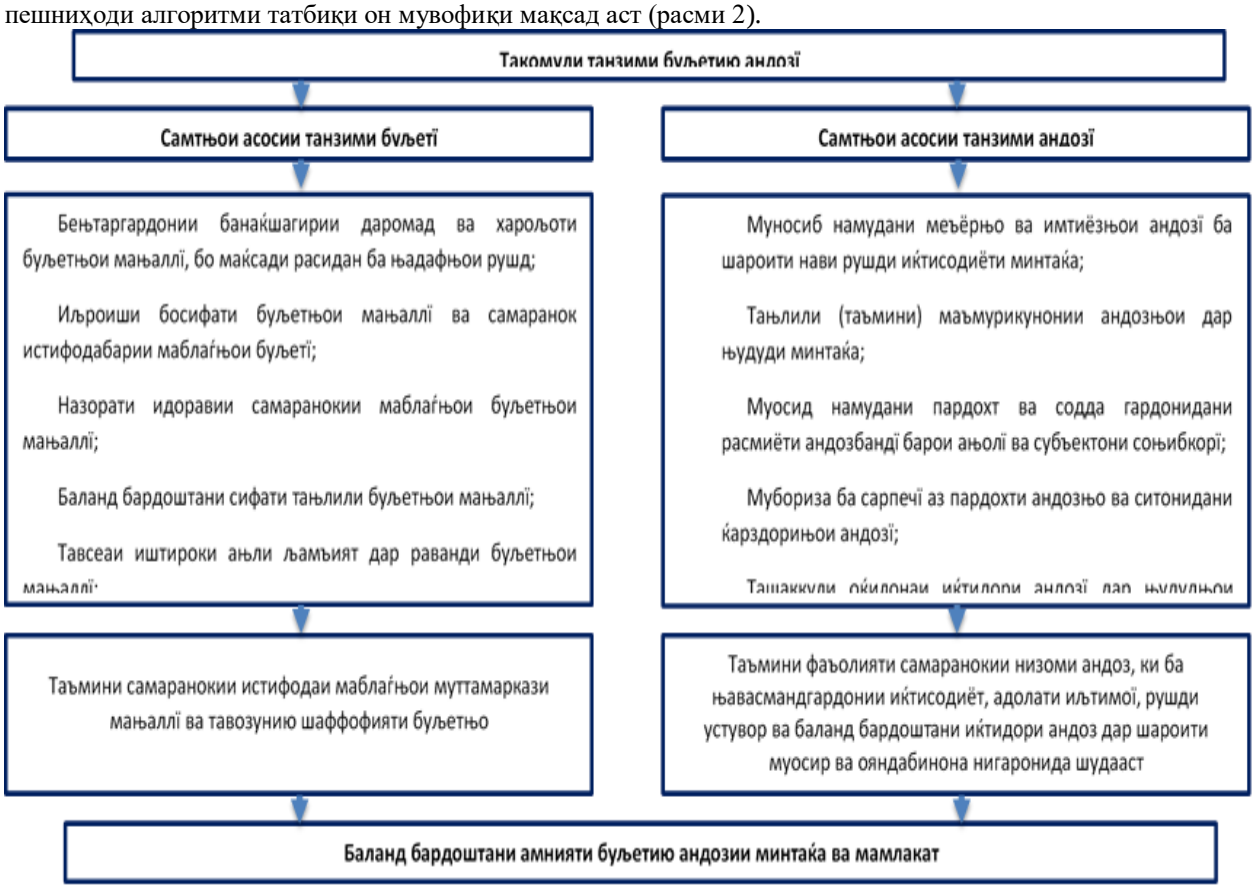
онҳоро метавонанд, таъмин кунанд. Афзорҳои андозии танзимот аз ҷумла имтиёзҳои андозӣ, меъёрҳои пасткардашудаи андоз, муҷозоти андозӣ, таъхиргузории пардохти маблағи андозҳо (дар асоси қарорҳои дахлдори мақомоти ваколатдор) инчунин тарҳҳо дар ташаккули манбаи андоз дар Кодекси анози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав, ки аз моҳи январи соли 2022 (Ахбори МОҶТ №549 аз 03.11.2021) мавриди амал қарор дода шудааст, ба инобат гирифта шудаанд.

Боиси таъкид аст, ки қарзҳои андозии инвеститсионӣ [5, с. 38] ҳамчун афзори танзимот дар оянда метавонад зимти такмили қонунгузорӣ бо назардошти илман асоснок намудан бояд истифода шаванд. Зеро дар таҷрибаи ҷаҳонӣ қарзҳои андозии инвеститсионӣ ба субъектони хоҷагидор натанҳо дар ҳолатҳои истифодаи чорабиниҳои санатсионӣ балки бо мақсади вусатдиҳии иқтидори истеҳсолии онҳо ва дар маҷмӯъ иқтисодиёти минтақавию миллӣ истифода мешавад.

Бо мақсади бенусхабардорӣ истифода бурдани таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ, зимни таҳқиқ ва амиқ ба назар гирифтани имкониятҳои рушд ва вазъи муосири иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар оянда зарур мешуморем, ки муҳити солим барои дарки аъзоёни ҷамъият ташаккул ёбад. Ин боиси он мегардад, ки аҳолӣ субъектони иқтисодӣ фаъолона дар бунёди фондҳои муттамарказӣ давлатӣ ва шарики мақомоти давлатӣ дар такмили низоми андоз иштирок намуда ба рушди ҳамаҷонибаи он мусоидат намоянд. Ба ақидаи мо назари аҳолӣ бояд чунин бошад, ки бунёди фондҳои муттамаркази давлатӣ аз манбаъи андозии ба ҳар як андозсупоранда тааллуқ дошта вобаста буда рушди босуботи мамлакат ва минтақаҳои он низ аз имкониятҳои буҷети давлатӣ бар меоянд.

Дар самти рушди низоми буҷету андоз ва таъсири иҷтимоию иқтисодии ин низомҳо ба рушди иқтисоди миллӣ ва минтақавӣ таҳқиқоти зиёд мавҷуд аст. Вале, зарур аст, ки мактаби илмии махсус бо мақсади на танҳо такмили низоми андозбандӣ балки таҳлилу пешбинии нишондиҳандаҳои иҷтимоию иқтисодии мамлакат, ки аз буҷети давлатӣ ва андозҳо вобаста аст, ташаккул ёфта мавриди омӯзиш қарор гирад. Инчунин, дар сохтори Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис додани зерсохторе, ки бевосита ташхиси молиявии миқдориро амалӣ менамояд ва ба такмилёбии сиёсати фискалӣ замина фароҳам меоварад.

Ҳамин тавр, такмили танзими буҷетию андозии рушди иқтисоди миллӣ ва минтақаҳои он аз бунёди базиси иқтисодии қавӣ, суботи сиёсӣ ва рушди иҷтимоиёт вобаста аст. Ҷиҳати таъмини таъсири самарабахши давлат ба равандҳои иҷтимоию иқтисодӣ коркарди самтҳои такмили танзими буҷетию андозӣ дар минтақа ва пешниҳоди алгоритми татбиқи он мувофиқи мақсад аст (расми 2).

Расми 2. Самтҳои асосии такомули танзими андозӣ-буҷетӣ дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон

Бо мақсади ноил шудан ба натиҷаҳои мунтазирии дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030 пешбинишуда арзёбии имкониятҳои молиявию андозии минтақа ҳамчун омили калидии рушди иҷтимоию иқдисодӣ муҳим мебошад. Такия ба ин дар идомаи таҳқиқот дар доираи мақолаи илмӣ ҳисобҳои математикии вобаста ба танзими буҷетию андозии рушди минтақа амалӣ карда мешавад.

Дар адабиёти муосири иқтисодӣ амсилаҳои мухталифи пешбинии нишондиҳандаҳои иқтисодӣ аз ҷумла буҷетию андозӣ ба мушоҳида мерасанд, ки бо назардошти омилҳи сершумор ҳисоб карда мешаванд. Ин амсилаҳои арзёбӣ, инчунин ба амсилаҳои арзёбии якомила ва бисёромила тасниф карда мешаванд, ки вобаста ба мавҷудияти нишондиҳандаҳо ва параметрҳои арзёбӣ истифода мешаванд. Дар доираи таҳқиқоти мо истифодаи ҳарду гуруҳи амсилаҳо мутобиқи мақсад аст.

Дар ибтидо зарур мешуморем, ки нишондиҳандаи даромади умумии андозии буҷети маҳаллии вилояти Суғд ва дар идомаи таҳқиқот андозҳои асосии буҷетсоз тавассути амсилаи якомилаи пешбиникунанда арзёбӣ карда шаванд. Асос барои ҳисоб маълумоти оморие мебошад, ки дар солҳои 2019-2023 дар ҷадвали 2 инъикос шудааст.

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои буҷетию андозии вилояти Суғд дар солҳои 2019-2023 (млн сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Ҳаҷми умумии даромади буҷети маҳаллӣ	1924,6	1839,6	2435,2	2576,0	2872,0
Ҳаҷми умумии андозҳо	1841,0	1371,0	2340,9	2461,7	2769,6
Андоз аз даромади шахсони воқеӣ	239,5	160,5	231,3	522,5	538,4
Андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ	597,2	494,2	730,5	445,1	564,6
Андоз аз молу мулк	107,4	118,9	132,4	267,7	319,5
ААИ	164,4	-	244,3	281,5	311,7
Низоми соддакардашуда	222,3	178,0	244,4	288,8	317,2
Аксизҳо	42,8	220,5	76,8	69,7	74,6
Андоз аз истифодаи захираҳои табиӣ	392,01	76,7	597,5	586,4	643,6
Имтиёзҳои андозӣ	890,0	1039,0	371,9	1820,6	2980,3
Қарздории андозӣ	85,0	81,5	66,5	60,9	57,8

Сарчашма: [8, с. 393-397. 9].

Маълумоти оморӣ аз он далолат медиҳад, ки дар 5 соли охир, яъне солҳои 2019-2023 ҳаҷми даромади буҷети маҳаллӣ аз 1924,6 млн сомонӣ ба 2872,0 млн сомонӣ расида аст, ки наздик ба 1,5 маротиба зиёд мебошад. Ҳаҷми воридотҳои андозӣ низ дар соли 2023 ба 2769,6 млн сомонӣ расида нисбат ба нишондиҳандаи соли 2019 1,5 маротиба афзоиш кардааст.

Воридоти андозҳо дар алоҳидагӣ низ тамоюли зиёдшавӣ доранд ва аз сиёсати дурусти андозӣ дар сатҳи минтақа далолат медиҳанд. Вале зарур мешуморем, пеш аз пешбинии нишондиҳандаҳои болозикр истифода аз формулаи ананавии арзёбӣ самаранокии танзими буҷетию андозӣ, ки аз амалияи сисати фискалӣ дар минтақа шаҳодат медиҳад арзёбӣ карда шавад.

МУҲОКИМА

Якчанд усулҳои муайянкунии самаранокии низоми буҷету андоз ба мушоҳида мерасанд, ки ҷузъан аз самаранокии танзими буҷетию андозии минтақа низ далолат медиҳад.

Дар адабиёти иқтисодӣ самаранокии танзими фискалӣ тавассути таъсири андозҳо ба тағйирёбии МУМ муайян карда мешавад. Ҳангоми ҳисоб суръати рушди андозҳо ва суръати рушди ММД ё МММ истифода мегардад, ки формула (1) барои ҳисоб дар зер оварда шуда аст [6, с. 101].

$$Кс = \frac{ВАсч\ /ВАсс}{МММсч\ /МММсс} \qquad (1),$$

Ин ҷо:

Кс –коэффициент самаранокии низоми андоз;
ВАсҷ – воридотҳои андозии соли ҷорӣ;
ВАсс – воридоти андозии соли сипаришуда;
ММСсҷ – Маҷмӯи маҳсулоти минтақа дар соли ҷорӣ;
ММСсс – Маҷмӯи маҳсулоти минтақа дар соли сипаришуда.

Агар ҳисоби натиҷаи коэффитсиент ба 1,0 баробар ва ё болотар аз он бошад ин аз таъсири мусбати низоми андоз ба ММД шаҳодат медиҳад ва дар ҳолати баръакс самаранокии ин низоми аҳамиятан муҳим манфӣ арзёбӣ мегардад. Истифода аз формулаи (1), самаранокии танзими буҷетию андозӣ дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси ду нишондиҳандаи болозикр ҳисоб карда шуда дар ҷадвали 2 оварда шуда аст.

Ҷадвали 3. Ҳисоби коэффитсиенти самаранокии танзими буҷетию андозӣ (сиёсати буҷетию андозӣ) дар вилояти Суғд дар солҳои 2019-2023

Нишондиҳандаҳо	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
МУМ, млн смн	20537,1	21621,9	27465,4	32939,2	35177,4
Суръати рушди МУМ	-	105,3	127,0	119,9	106,8
Воридоти умумии андозҳо, млн смн.	1841,0	1371,0	2340,9	2461,7	2769,6

Суръати рушди воридоти андозҳо	-	74,5	170,7	105,2	112,5
Коэффитсиенти самаранокии танзими анзозӣ-буҷетӣ	-	0,71	1,34	0,88	1,05

Сарчашма: [8, с. 393-397. 9].

$$Кс = \frac{ВАсҷ / ВАсс}{ММСсҷ / ММСсс} \quad (1),$$

Тавре аз маълумоти ҷадвал мушоҳида мегардад самаранокии танзими анзозӣ-буҷетии иқтисодиёти минтақа дар солҳои 2021 ва 2023 дар вилояти Суғд мутобиқи ҳисоби мо баландтар буда, дар солҳои 2020 ва 2022 нисбатан паст мебошад. Ин ба андешаи мо аз таъсири бемории ҳамагир Ковид-19 вобастагӣ дорад, вале таҷриба дарак медиҳад, ки танзими буҷетию андозии фаъол ва ё ғайридискретсионӣ метавон ин омилҳои таъсиррасонро низ ба мадди назар гирифта бошад.

Дар идомаи таҳқиқот зарур мешуморем, ки аз маълумоти ҷадвали 1-ро истифода намуда нишондиҳандаҳои овардашударо барои шарҳи натиҷаҳои танзими буҷетию андозӣ ва андешидани чораҳо ҷиҳати татбиқи самараноки танзим дар оянда то соли 2030 пешбинӣ кардан мумкин аст. Барои ин мо тамсилаи пешбинии якомиларо барои арзёби мувофиқ меҳисобем, ки он дар таҳқиқоти олимони сершумори ватанию хориҷӣ ба мушоҳида мерасад [4, с. 355]. Амсилаи мазкур дорои шакли зерин аст:

$$\bar{Y}_t = a+b\ t \quad (2),$$

ки ин ҷо;

$\bar{Y}_t$ – пешбинӣ барои давраи t;

a – қиммати миёнаи нишондиҳанда дар n давраи вақт;

b –майли нишондиҳанда таҳти таъсири омили t;

t – омили вақт.

Истифода аз маълумоти ҷадвали 2 метавонем, маҷмӯи маблағи андозҳои буҷетсоз ва андозҳои алоҳидаи вобасташуда ва танзимкунандаро дар вилояти Суғд барои давраи то соли 2025 пешбинӣ намоем. Дар амсилаи регрессияи хаттии ба кор бурдаамон $\bar{Y}_t$ аз рӯи нишондиҳандаҳои алоҳида то давраи муайяни вақт баромад менамояд. Тавсифи математикии омилҳои a ва b-ро ба таври зерин ифода мекунанд:

$$a = \frac{\sum Y}{n};\ \ b = \frac{\sum Yt}{\sum t^2};$$

ин ҷо

Y- нишондиҳанда барои ҳар давраи вақти n;

n – шумораи солҳо (аз 2019 то 2023)

Y_t – тамоили миёнаквадратӣ вобаста аз омилҳои t ва Y.

Дар асоси формулаи 2 ҳисоби пешбинии ҳаҷми нишондиҳандаҳои буҷетию андозӣ дар вилояти Суғд барои солҳои 2024-2030 анҷом дода шуда натиҷаи он дар ҷадвали 3 инъикос ёфтааст.

Ҷадвали 4. Пешбинии ҳаҷми нишондиҳандаҳои буҷетию андозии вилояти Суғд дар солҳои 2024-2030

(млн сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	**2024**	**2025**	**2026**	**2027**	**2028**	**2029**	**2030**
Ҳаҷми умумии даромади буҷети маҳаллӣ	3118,8	3382,0	3645,1	3908,3	4171,3	4434,4	4679,6
Ҳаҷми умумии воридоти андозҳо	3 041,2	3 336,0	3 630,8	3 925,6	4 220,4	4 515,2	4 810,0
Андоз аз даромади шахсони воқеӣ	626,4	722,4	818,3	914,3	1 010,3	1 106,3	1 202,3
Андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ	532,0	520,6	509,2	497,7	486,3	474,9	463,5
Андоз аз молу мулк	361,1	418,4	475,7	533,0	590,3	647,6	704,9
ААИ	373,2	430,8	488,4	546,0	603,7	661,3	718,9
Низоми соддакардашуда	340,3	370,4	400,4	430,5	460,6	490,6	520,7
Аксизҳо	70,7	62,0	53,3	44,6	35,8	27,1	18,4
Андоз аз истифодаи захираҳои табиӣ	763,1	864,4	965,7	1 067,0	1 168,3	1 269,5	1 370,8
Имтиёзҳои андозӣ	2 909,0	3 405,2	3 901,5	4 397,7	4 893,9	5 390,1	5 886,3
Қарздории андозӣ	47,8	40,3	32,8	25,3	17,8	10,3	2,8

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон

Тавре нишондиҳандаҳои пешбинишудаи ҳаҷми даромадҳои буҷети маҳаллӣ дарак медиҳанд дар солҳои 2024-2030 ин нишондиҳанда бояд аз 3118,8 млн сомонӣ то 4679,6 млн сомонӣ мерасад, ки 1,5 маротиба баробар шавад. Ҳаҷми умумии воридоти андозҳо низ дар ин давра мутобиқи пешбинии мо аз 3 041,2 млн сомонӣ ба 4 810,0 млн сомонӣ баробар мегардад, ки наздик 1,6 маротиба зиёд аст. Яъне, пешбинии нишондиҳандаҳои мазкур дарак медиҳанд, ки ҳаҷми воридотҳои андозӣ қиёсан ба даромади умумии буҷети вилоят дар сурати таъсир надоштани омилҳои дохилию берунӣ афзоиши зиёд дошта метавонанд.

Пешбинии ҳаҷми андоз аз даромади шахсони воқеӣ дар солҳои пешбинишуда дарак дод, ки ин нишондиҳанда метавонад дар 7 соли пешбинишуда дар ҳаҷми 92 фоиз афзоиш ёбад, ки нисбат ба даромадҳои андозии буҷети маҳаллӣ назаррас зиёд аст. Аз ин бар меояд, ки андоз аз даромади шахсони воқеӣ дар қисми даромади буҷети маҳаллии вилояти Суғд низомсоз буда, наздик 25 фоизи қисми даромадро дар солҳои минбаъда ташкил дода метавонад.

Вале мутобиқи натиҷаҳои пешбинӣ, ҳаҷми андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ ҳангоми тағйир наёфтани чораҳои танзимии давлатӣ дар давраи пешбинишуда аз 532,0 млн сомонӣ ба 463,5 млн поён меравад. Ин аз он далолат медиҳад, ки дар оянда ҳиссаи зиёди андоз аз даромад барои шахсони ҳуқуқӣ ба буҷети ҷумҳуриявӣ ворид шуданаш имконпазир аст.

Агар ба андоз аз молу мулк назар кунем дар солҳои пешбинишуда аз 361,1 млн сомонӣ ба 704,9 млн сомонӣ мерасад, ки 95,2 фоиз зиёд мебошад. Албатта ин ҳаҷм дар сурати бетағйир мондани ҳаҷми молу мулк дар минтақа имконпазир аст. Ҳангоми афзоиш ёфтани масоҳати амволи ғайриманқул ва зиёд шудани миқдори воситаҳои нақлиёт ҳаҷми ин андоз метавонад боз ҳам афзоиш ёбад.

ААИ яке аз андозҳои танзимкунандаи буҷети маҳаллӣ дар сиёсати буҷетию андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Аз ҷадвали 3.3 мушоҳида мегардад, ки дар солҳои 2024-2030 дар сурати идома ёфтани танзими даромади буҷети маҳаллӣ тавассути ААИ ҳаҷми ин андоз дар соли 2030 ба 718,9 млн сомонӣ баробар мешавад. Ин нишондиҳанда назар ба соли 2024 дар ҳаҷми 92,5 фоиз зиёд аст.

Ҳаҷми воридоти андоз дар солҳои пешбинишуда аз ҳисоби низоми соддакардашуда аз 340,3 млн сомонӣ ба 520,7 млн сомонӣ баробар мегардад, ки 53 фоиз зиёд мегардад. Ба андешаи мо афзоиши андозҳо аз ҳисоби низоми соддакардашуда, киёсан ба дигар андозҳое, ки мо баррасӣ намудем назаррас кам аст. Аз ин лиҳоз зарурати ҳавасманд кардани соҳибкории бо низоми соддакардашуда фаъолияткунанда бо мақсади афзун кардани пардохти андоз пеш меояд.

Аз маълумоти ҷадвали 3 мушоҳида мегардад, ки дар 7 соли оянда дар қисми даромади буҷети маҳаллӣ воридоти аксизҳо ҳамчун андози танзимкунанда эҳтимолан бештар аз се маротиба коҳиш меёбад. Вале ҳаҷми андоз аз истифодаи захираҳои табиӣ дар дарврaи пешбинишуда 80 фоиз зиёд мегардад. Инчунин, имтиёзҳои андозӣ аз 2909 млн сомонӣ то ба 5886,3 млн сомонӣ баробар мегарданд, ки зиёда аз як маротиба зиёд мебошад. Илова ба ин қарздории андозии андозсупорандагон дар сурати таъсир нарасонидани дигар омилҳо дар соли 2030 нисбат ба соли 2024 дар ҳаҷми 16 маротиба коҳиш меёбад, ки метавонад аз самаранокии маъмурикунонии андоз шаҳодат диҳад.

Боиси таъкид аст, ки рағбати моро на танҳо пешбинии тамоюли андозҳои буҷетсоз, балки тамоюли воридоти андозҳо зимни таъсири танзими андозии равандҳои иҷтимоию иқтисодии такмилёфта низ фаро мегирад. Аз ин нуқтаи назар дар идомаи таҳқиқот зарур мешуморем, ки пешбинии ҳаҷми андозҳо бо назардошти такмили механизми танзими буҷетию андозӣ ва баланд бардоштани маъмурикунонии андоз дар иқтисодиёти миллӣ ва минтақавӣ муҳим мегардад.

Дар назарияи илми иқтисодӣ зери таъсири танзими андозӣ ва тасҳеҳи манбаи андоз мутобиқи талаботи меъёрҳои қонунгузории андоз ҳаҷми андозҳо афзоиш меёбад. Илова ба ин иқтидори андозҳо вобаста ба таъсири маъмурикунонии андоз, коҳишдиҳии ҳаҷми қарздории андозии андозсупорандагон, ҳаҷми имтиёзҳои андоз вусъат меёбад. Воле, имконияти дақиқ арзёбии зиёд шудани ҳаҷми воридоти андозҳо зери таъсири танзими буҷетию андозӣ вуҷуд надорад.

Таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ далолат медиҳад, ки солҳои охир таъсири танзими андозию буҷетӣ зимни тасҳеҳи манбаи андозбандӣ назаррас афзоиш меёбад, ки аз 5 то 10 фоизро ба андозҳои алоҳида ташкил медиҳад [11]. Аз ин лиҳоз, зарур мешуморем, ки зимни таъсири танзими буҷетию андозӣ махсусан ба назар гирифтани амсилаи самараноки танзими андозӣ-буҷентӣ, ҳиссаи афзоиши андозҳо (tp) дар доираи то 5 фоиз арзёбӣ карда шавад. Барои ин зарур аст, ки аз ҷадвали нишондиҳандаҳои буҷетию андозӣ пешбинӣ гардида ва регрессияи бисёромила истифода шавад, ки формулаи зерин дорад [6]:

$$\mathbf{Y} = S\bar{x} \times tp \times \sqrt{1 + \frac{1}{n} \cdot \frac{(Xпр - \bar{x})^2}{(\sum Xi - \bar{x})^2}} \qquad (3),$$

ин ҷо:

Y – афзоиши ҳаҷми андозҳо ё андози алоҳида зимни ҷорисозии механизми самараноки танзими буҷетию андозӣ, ки ҳаҷми имтиёзҳои андоз муносиб ва қарздоирии андозӣ коҳиш меёбад;

$S\bar{x}$ – хатогии стандартӣ;

tp – ҳиссаи танзими андозӣ ва маъмурикунонии андоз бо %;

n – даврaҳо (солҳо);

$\bar{X}$ – қиммати миёнавазнии андозҳои алоҳида дар давраи n;

X_i – қиммати андозҳо дар шакли шохис;

Хпр – ҳиссаи андози алоҳида дар давраи муайян.

Ҳангоми ҳисоби нишондиҳандаҳои пешбинишаванда бояд хатогии стандартӣ ба ҳисоб гирифта шавад, ки чунин намуд дорад:

$$S\bar{x} = \frac{\bar{X}}{\sqrt{n}} \qquad (4), [1]$$

Ҳамин тавр ҳисобҳои овардашуда, ба мо имкон медиҳад, ки дар кадом ҳаҷм афзоиш ёфтани иқтидори андозии буҷети маҳаллиро зери таъсири танзими андозию буҷетии самаранок (tp) то соли 2030 муайян

намоем. Натиҷаҳои ба даст омада тавассути ҳисоби сатҳи регрессияи биссиёромила (формулаи 3) дар ҷадвали 5 оварда шудааст.

Ҷадвали 5. Ҳисоби воридоти андозҳ дар буҷети вилояти Суғд зери таъсири чораҳои танзимотии буҷетию андозӣ тавассути истифодаи регрессия то давраи соли 2030 (бо млн смн).

N	Вақте, ки низоми буҷетию андозӣ бо назардошти чораҳои мавҷуда амал намояд	Вақте, ки механизми самараноки танзими буҷетию андозӣ татбиқ карда мешавад	
	X_1 (воридоти андозҳо)	$Y_{1\ (t\text{-}5\%)}$	X_1+Y_1
2024	3 041,2	77,15	3 118,35
2025	3 336,0	91,4	3 427,40
2026	3 630,8	99,48	3 730,28
2027	3 925,6	110,94	4 036,54
2028	4 220,4	115,13	4 335,53
2029	4 515,2	134,15	4 649,35
2030	4 810,0	145,79	4 955,79
n=7	$\sum X_1$ = 27 479,20	$\sum Y_1$ = 774,01	$\sum X_1+Y_1$= 28 253,24

Сарчашма: ҳисоби муаллиф

Тавре ҳисобҳои мо дар ҷадвали 4 дарак медиҳанд ҳангоми татбиқи механизми самараноки танзими буҷетию андозии рушди иҷтимоию иқтисодӣ дар солҳои 2024-2030 ҳаҷми воридоти андозӣ аз 77,15 млн сомонӣ то ба 145,8 млн сомонӣ афзоиш менамояд. Ин натиҷа дар сураъати камтарин будани таъсири танзими буҷетию андозӣ дар минтақа ба даст меояд. Дар маҷмӯъ ҳаҷми умумии воридоти андозӣ 774,0 млн сомонӣ зиёд гардида имконияти маблағгузории буҷетиро дар вилояти Суғд вусъат медиҳад.

Чунин самара дар суръати ҳадди ақал будани натиҷаи танзими самараноки буҷетию андозиӣ имконпазир аст. Аз ин лиҳоз зери таъсири дигар механизимҳои низоми буҷету андоз чун банақшагирию ояндабинӣ ва маъмурикунонӣ самараи пешбинишуда метавонад ба маротиб зиёд бошад.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, такмили танзими буҷетию андозии рушди иқтисоди миллӣ ва минтақаҳои он аз бунёди пойгоҳи иқтисодии пуриқтидор, суботи сиёсӣ ва рушди иҷтимоӣ вобаста аст. Зарур аст, ки ҷиҳати таъмини самарабахши таъсири давлат ба равандҳои иҷтимоию иқтисодӣ тавассути афзорҳои андозию буҷетӣ амсилаи самараноки танзими андозӣ-буҷетии минтақа, самтҳои такмили танзими буҷетию андозӣ, инчунин пешбинии ҳаҷми иқтиодри буҷетию андозӣ, ки дар доираи мақолаи илмӣ таҳқиқ гардидаанд ба мақсад мувофиқ аст, агар аз ҷониби мақомоти ваколатдории соҳаи буҷету андоз мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор гирад.

АДАБИЁТ

1. Алферов А. Методы точного прогнозирования поступлений денежных средств. [электронный ресурс]. URL: https://www.cfin.ru/finanalysis/math/cash_inflow.shtml. (дата обращения: 25.08.2025).
2. Бобоҷонов, Д.Р. Танзими фискалии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа / Д.Р. Бобоҷонов, Х.Ҳ. Исматов // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 4-2(34). – С. 79-90.
3. Бобоҷонов, Д. Р. Вазъи имтиёзҳои андоз дар раванди татбиқи иқтидори андозии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / Д. Р. Бобоҷонов, Х. Ҳ. Исматов // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – №. 4-1(38). – С. 271-283.
4. Гусарова О.М., Кузьменкова В.Д. Моделирование и анализ тенденций развития региональной экономики // О.М. Гусарова., В.Д. Кузьменкова- Фундаментальные исследования. 2016.- No 3-2. С.354-359.
5. Елисеева И.И. Общая теория статистики. Учебное пособие / И.И. Елисеева, М.М. Юзбашев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 252 с.
6. Игнатьева О.В. Институциональное регулирование налоговых отношений в современной российской экономике: дис. … канд. экон. наук: 08.00.01 / О.В. Игнатьева. – Казань, 2005. – 145 с.
7. Маҷмӯаи омории вилояти Суғд / Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. 2024. – 452 с.
8. Маълумотҳои омории Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон URL: https://andoz.tj/docs/Deytelnost/AzRuiAndozVaBurishSH_N_TJ.pdf, https://andoz.tj/docs/Deytelnost/%D0%B0_Nidoimka_Tj.pdf (санаи истифодабарӣ 10.12.2025).
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ. 16.12.2025. ш. Душанбе.
10. Страница официального сайта Министерства финансов РФ. [Электронный ресурс]. URL: https://www.nalog.ru/html/sites/www.new. nalog.ru/docs/abaut_fts/itog19_2502.pptx (дата обращения: 20.10.2025).
11. Тӯхтаев, Т. М. Ҷанбаҳои назариявию методии иқтидори андози минтақа: муаммо ва дурнамои татбиқ / Т. М. Тӯхтаев, Х. Х. Исматов // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – №. 4(28). – С. 126-136.

УДК: 656:658.5.12 (575.3)

ПРИНЦИПЫ РАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ И РАЗМЕЩЕНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО ПЕРСОНАЛА ТРАНСПОРТА В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Рауфи Фируза Абдугаффорзода
кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник отдела инфраструктурных исследований Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются вопросы рационального развития и размещения управленческого персонала транспортной системы в условиях трансформации национальной экономики Республики Таджикистан. Именно управленческое звено является системообразующим элементом организационной структуры, обеспечивающим координацию ресурсов, формирование институциональной среды и реализацию стратегических приоритетов развития. В условиях стремительных экономических и технологических изменений возникает необходимость не только в трансформации всех отраслей экономики, но и в совершенствовании управленческого потенциала руководящего звена. Это предполагает развитие личностных качеств, профессиональных знаний, управленческих навыков, инновационного мышления и адаптации к изменяющейся внутренней и внешней среде. В связи с этим в статье представлены принципы рационального развития и размещения управленческого персонала транспортной системы с учётом современных социально-экономических требований и стратегических приоритетов страны для развития данной отрасли.

Ключевые слова: управленческий персонал, транспортная система, трансформация, принципы, сертификация, управленческий потенциал, компетенции, конкурентоспособность.

PRINCIPLES OF RATIONAL DEVELOPMENT AND PLACEMENT OF TRANSPORT MANAGEMENT STAFF IN THE CONDITIONS OF TRANSFORMATION OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Raufi Firuza Abdugafforzoda
Candidate of Economic Sciences, Leading Researcher at the Infrastructure Research Department of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines the rational development and allocation of managerial personnel in the transport system amid the transformation of the national economy of the Republic of Tajikistan. Management represents the backbone of the organizational structure, ensuring the coordination of resources, the formation of an institutional environment, and the implementation of strategic development priorities. In the context of rapid economic and technological changes, there is a need not only to transform all sectors of the economy but also to enhance the managerial potential of senior management. This requires the development of personal qualities, professional knowledge, managerial skills, innovative thinking, and the ability to adapt to changing internal and external environments. In this regard, the article presents principles for the rational development and allocation of managerial personnel in the transport system, taking into account modern socio-economic requirements and the country's strategic priorities for the development of this sector.

Keywords: executive staff, transport system, transformation, principles, certification, management capacity, competencies, competitiveness.

ВВЕДЕНИЕ

Транспортная отрасль как одна из составных частей национальной экономики Республики Таджикистана наряду с другими отраслями экономики должна развиваться с учетом современных требований и тенденций глобальной экономики. Исходя из этого, к управленческому персоналу транспортной системы страны предъявляются требования соответствия данным тенденциям и условиям развития. Именно управленцы формируют стратегические видение, разрабатывают долгосрочные направления развития, интегрируют передовые технологии в производственные процессы, внедряют цифровизацию и принимают управленческие решения, направленные на удовлетворение потребностей населения в качественных транспортных услугах, а также обеспечение высокого уровня безопасности и устойчивого развития данной системы.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретические и практические исследования вопросов, связанных с рассматриваемой тематикой, изучены в работах отечественных и зарубежных ученых таких как: Бобосадыковой Г.Б., Садыковой Ш.К., Атамуратова М., Минаковой С.С. и др.

Основная цель статьи заключается в анализе и определении основных принципов рационального развития и размещения управленческого персонала транспортной системы в условиях меняющейся экономики Таджикистана с учетом требований современного рынка.

Квалификация управленческого персонала формируется через непрерывное обучение с учётом стратегических целей организации, а сам персонал, включая руководителей, специалистов и технических исполнителей с различными функциями (табл. 1), является ключевым ресурсом её эффективности и развития.

Таблица 1. Группировка управленческого персонала по характеру участия в процессе управления*

Группы	Перечень должностей	Функциональные обязанности	Решаемые задачи

Руководители	Руководители предприятий, структурных подразделений (служб, отделов, цехов и т.п.)	Определение целей и направлений деятельности руководимых коллективов, подбор и расстановка кадров, координация работы звеньев управления и производства (исполнителей), обеспечение слаженной и эффективной работы соответствующих коллективов	Принятие решений и обеспечение их выполнения
Специалисты	Инженеры, техники всех специальностей, экономисты, организаторы производства, нормировщики, финансисты, бухгалтера, дизайнеры, юристы, математики, инженеры-программисты, инженеры-электронщики, другие специалисты по переработке информации с использованием ЭВМ	Разработка, совершенствование и внедрение видов продукции, технологических процессов, форм и методов организации производства, труда и управления, обеспечение производства материалами, ремонтным и другим обслуживанием, осуществление коммерческой деятельности	Разработка наиболее оптимальных (прогрессивных) решений по техническим, организационным вопросам
Технические исполнители	Архивариусы, делопроизводители, машинистки, кассиры, агенты по снабжению, секретари, статистики, копировщики и др.	Сбор, фиксация, передача, переработка информации, множительные работы, оформление документов	Своевременное обеспечение информацией

***Источник:** Рофе А.И. Организация и нормирование труда: учебник для ВУЗов. - М.: Изд-во «МИК», 2001. – С. 5-6.

Исходя из табл. 1. каждая группа управленческого состава имеет свои должностные и функциональные обязанности, что требует от каждого из них индивидуального подхода и принятие необходимых управленческих решений в отношении поставленных задач. Для эффективного выполнения поставленных задач и принятие обоснованных решений от управленческого персонала требуется постоянное развитие и совершенствование своей деятельности согласно современным требованиям.

РЕЗУЛТАТЫ

По мнению многих авторов «развитие управленческого персонала – это система взаимосвязанных действий, включающих выработку стратегии и прогнозирование потребности в управленческом персонале, управление карьерой и профессиональным ростом, организацию обучения, проведение тренингов, планирование карьеры» [6, с. 78-88]. Также другой автор [13, с. 21-22] под «развитие управленческого персонала», понимает целенаправленный непрерывный процесс профессионального совершенствования руководителей для приобретения нового качества, ориентированный на достижение как своих целей, так и целей предприятия, путем расширения и углубления имеющейся профессиональной компетенции, обучения новым умениям, а также повышения мотиваций и организационных возможностей использовать весь потенциал руководителей.

Наряду с современным экономическим развитием многие страны сталкиваются с нехваткой опытных и мотивированных кадров на управленческих должностях, соответствующих целям и стратегии организации. Основные функции развития управленческого персонала связаны с текущими и перспективными стратегическими задачами эффективности производства. С развитием НТП, изменением в потребностей и предпочтений людей, а также различных форм работы в некоторых организациях требования к функциям управленческого персонала требуют соответствия новым правилам и стандартам. Независимо от организационной формы работы, от каждого работника требуется скоординированная работа для достижения поставленных целей, что даже в этих условиях требует от руководящего состава выработки комплексного подхода и формирования организационной среды, обеспечивающей своевременное и качественное выполнение задач независимо от графика работы сотрудников.

Таким образом, согласно меняющийся экономики и требованием рынка труда согласно новым требованием рыночной экономики развитие и размещение управленческого персонала транспорта на современном этапе рыночной экономики Таджикистана можно осуществить с учетом следующих принципов развития:

1. Принцип системного развития управленческого персонала и рыночной ориентации. Управленческий персонал транспорта должен ориентироваться на рынок, на запросы рыночных потребностей потребителей продукции транспорта, чтобы транспорт работал, основываясь на правилах, требованиях и законах рыночной экономики. Исходя из этого, руководящему персоналу организации требуется постоянное саморазвитие, позволяющее не только соответствовать современным требованиям, но и повышать мотивацию своей деятельности, выходя за рамки привычных обязанностей. Это связано с тем, что со временем выполнение однообразной работы со временем входит в привычку и выполняется уже на автомате, при этом у человека снижает интерес к своей постоянной работы, что может привести к снижению производительности труда и отсутствию новых идей.

В научной литературе развитие управленческого персонала рассматривается как целенаправленный процесс формирования и совершенствования знаний, умений и компетенций, необходимых для эффективного выполнения управленческих задач [1, с. 274-276]. Данный процесс направлен на непосредственное развитие управленческого потенциала работников, подготовку управленческого персонала к возможным непредвиденным обстоятельствам и принятие оперативных решений для их преодоления, также на освоение новых изменений на рынке, адаптацию к

современным требованиям и непосредственное саморазвитие управленческого персонала для повышения эффективности их труда.

Вместе с тем многие организации не создают условий для использования результатов обучения и повышения квалификации сотрудников. Не формируются возможности для их карьерного продвижения, не обеспечивается должная мотивация к применению приобретённых навыков и знаний на практике. Это снижает эффективность инвестиций в человеческий капитал и может способствовать оттоку квалифицированных кадров. В целях повышения результативности развития управленческого персонала целесообразно внедрение комплекса правовых, организационных и психологических мер, обеспечивающих условия для профессионального роста, эффективного использования приобретённых знаний и устойчивого повышения производительности труда.

2. Принцип клиентоориентированность по принципу «7 R's of Logistics» (нужный продукт, нужное количество, должное количество, в нужное место, в установленное время, конкретному потребителю, с оптимальными затратами)**.** Управленческий персонал транспортной системы должен направлять деятельность отрасли на обеспечение максимально полной удовлетворенности потребности потребителей за счет доставки транспортной продукции в нужное место, в увтановленное время и с минимальными затратами. Трудовая деятельность управленческого персонала различается по характеру трудовых процессов, по сложности и квалификационным требованиям, по уровню механовооружённости труда, по частоте повторяемости, последовательности выполнения и т.д. [3]. В зависимости от этих особенностей задача руководящего состава заключается в постановке задач и их распределении между сотрудниками с учетом их профессионального потенциала.

Развития любой сферы деятельности напрямую зависит от качества принимаемых решений руководителя, которое ориентируется на его знания, опыта, навыка, квалификацией, личных качеств и других особенностей управленческого персонала. Формирование и обновление данных компетенций осуществляется посредством обучения, которое должно быть направлено не только на передачу знаний, но и на развитие профессионального мышления, адаптивности и способности к инновационной деятельности. Так как, в современных условиях обучение рассматривается как стратегическое конкурентное преимущество, поскольку ранее полученные знания подвержены быстрому устареванию. В этой связи широкое распространение получила концепция «непрерывного образования» и «обучающейся организации». Например [11; 15, с. 4], многие крупные западные компании на обучение и развитие своего персонала тратят от 2 до 5 % своего годового бюджета и в США в его промышленности затраты на обучение персонала в год составляет более 200 млрд. долларов, а в Канаде на обучение и развитие одного работника в среднем расходуют более 500 долл. США в год.

Несмотря на организационные и финансовые сложности, повышение квалификации управленческого персонала является приоритетным условием конкурентоспособности и устойчивого развития организаций и отрасли в целом. Обучение может рассматриваться как инструмент достижения стратегических целей, как форма инвестирования в человеческий капитал и как механизм реализации организационных изменений, обеспечивающий адаптацию к динамично изменяющейся внутренней и внешней среде.

3. Принцип непрерывного профессионального развития и адаптивности управленческого персонала. Управленческий персонал транспортной отрасли должен обеспечивать развитие всех видов транспорта с целью предоставления потребителям максимально широкого и гибкого выбора транспортных услуг. Разнообразие форм транспорта с их специфическими технологическими и организационными особенностями требует определенного управленческого подхода и высокой адаптивности руководителей к этим требованиям, что предполагает систематическое повышение квалификации и развитие управленческих компетенций.

Для повышения квалификации профессионализма управленческого персонала применяются как традиционные, так и современные методы обучения, включая наставничество, коучинг, тренинги, микрообучение, баскет-метод, онлайн-курсы и ротацию кадров [12]. Эти методы способствуют формированию профессиональных и личностных компетенций, развитию стратегического мышления и способности принимать управленческие решения в условиях неопределенности. Повышение квалификации управленческого персонала обеспечивает рост производительности, внедрение инноваций и развитие профессиональных качеств, однако сопряжено с финансовыми затратами, риском потери сотрудников и сложностями практического применения полученных знаний. Следует отметить, что повышение квалификации управленческого персонала имеет не только свои преимущества, но и определенные ограничения, что отражено в табл. 2.

Таблица 2. Преимущества и отрицательные стороны повышение квалификации управленческого персонала*

Преимущества повышение квалификации	Отрицательные стороны повышение квалификации
Получение новых знаний, навыков и опыта	Высокие материальные затраты
Улучшение личностных и профессиональных качеств	Отсутствие немедленного возврата инвестиций
Разработка новых современных стратегии и подходов управления	Риск потери персонала
Внедрение инновационных методов организации труда	Неэффективное применение полученных знаний и опыта в производстве
Увеличение эффективности и производительности труда	Отвлечение от нинешних задач в организации
Конкурентоспособности на современном рынке	Затраты на применение новых полученных знаний и навыков

***Источник:** Разработано авторам на основе изученных материалов.

Несмотря на указанные ограничения, инвестиции в развитие управленческого персонала являются стратегически значимым фактором повышения конкурентоспособности и обеспечения устойчивого развития

организации, поскольку человеческий капитал напрямую влияет на эффективность работы и достижение поставленных целей. Обучение должно опираться на анализе и оценке знаний и навыков управленческого персонала, а также потребностей организации, что позволяет формировать целевые программы повышения квалификации. Непрерывное образование выступает ключевым механизмом развития кадрового потенциала и адаптации к изменяющимся условиям внутренней и внешней среды.

4. Принцип эффективности по средство развития управленческого потенциала. Управленческий персонал транспорта настраивает свою деятельность на достижение максимально высокой удовлетворенности потребителей в доставки транспортной продукции. Управленческий персонал как основное связующее звено между потребителями транспортной продукции и транспортным рынком должен в первую очередь развивать свои личные и профессиональные качества, чтобы своими новыми идеями предлагать транспортную продукцию, отвечающую требованиям рынка. Развитие управленческого потенциала, это сочетание знаний, навыков, организационных способностей и творческого мышления, обеспечивающее эффективное функционирование и устойчивое развитие организации. При этом необходимо учитывать цели, стратегии и корпоративную культуру, поскольку развитие потенциала напрямую связано с повышением конкурентоспособности организации. Для развития управленческого потенциала проводится внутриорганизационный анализ профессиональных качеств управленцев и разрабатываются индивидуальные механизмы и методы развития персонала в соответствии с потребностями и задачами организации. Механизмы и методологии развития управленческого персонала в каждой организации разрабатываются самостоятельно, исходя из специфики потребностей, целей и задачи организации. Например, разработана следующая методология развития управленческого потенциала, которая отображена на рис. 1.:

Рис. 1. Методология развития управленческого потенциала в организации*

***Источник:** Андреева Е. В. Теоретические и методологические основы развития управленческого потенциала / Е. В. Андреева, Л. Л. Кифа // Материалы VII Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум». – С. 6. – [Электронный ресурс]. URL: https://scienceforum.ru/2015/article/2015016502.

Формирование этих компетенций обеспечивает управленцам транспортной системы возможность эффективно удовлетворять потребности потребителей в транспортных услугах, включая перевозку пассажиров, грузов, багажа и т.п.

5. Принцип социально-ориентированного управления транспортной системы. Управленческий персонал транспорта должен создать необходимые условия для развития транспортной системы с целью максимального повышения качества жизни населения. Транспорт, как неотъемлемая часть экономики, играет важную роль в повседневной жизни людей, обеспечивая не только своевременную перевозку пассажиров внутри страны, но и доставку грузов и товаров на определенные территории, города и страны, удовлетворяя потребности населения в транспортных услугах.

В связи с этим задачи управленческого персонала высшего звена включают:

1. Анализ потребностей населения в транспортных услугах и соответствующее улучшение работы транспортной системы, в частности пассажирского транспорта;
2. Повышение качества, комфортности и доступности транспортных услуг в соответствии с современными требованиями;
3. Обеспечение транспортной доступности во всех регионах страны;
4. Улучшение качества автомобильных дорог и развития транспортной инфраструктуры;

5. Создание и развитие транспортной инфраструктуры для повышения эффективности работы всех видов транспорта;

6. Опимизация расписание движения пассажирского транспорта для своевременной перевозки пассажиров.

6. Принцип компетентностного развития управленческого персонала с ориентацией на потребителя. Управленческий персонал транспортной системы обязан ориентироваться на удовлетворение запросов каждого потребителя, отдельного клиента или группы потребителей рынка, что является ключевым принципом современной рыночной экономики. Именно потребитель определяет конкурентоспособность товара и услуг, что требует от руководителя постоянного развития управленческих компетенций.

Для этого управленческий персонал транспортного сектора должен создавать условия для развития транспортной системы и повышения качествао транспортных товаров и услуг. Исходя из этого, перед управленческим персоналам высшего звена транспортной отрасли стоят задачи проведения анализа потребностей населения в транспортных услугах. Это обуславливает необходимость развития управленцами своих управленческих компетенций.

Компетенция управленческого персонала наряду с профессиональными знаниям, навыкам и управленческим качеством является важнейшим критерием его потенциала и напрямую влияет на эффективность организации. Исследования [19, с. 26] показывают, что в Европе и США развитие управленческих компетенций включает: пересмотр роли руководителей и повышение их ответственности, регулярную оценку знаний и навыков, бенчмаркинг систем подготовки кадров, использование эмпирических данных, внедрение инновационных методов и технологий обучения, а также формирование профессионально значимых компетенций на тренингах.

Мировой опыт подготовка кадров подтверждает значимость компетентностного подхода. Например, с 2002 года Малайзия оценивает и развивает государственных служащих по компетенциям на всех этапах службы [19, с. 28]. Регулярное совершенствование знаний и управленческого потенциала персонала повышает производительность труда, а управленческие компетенции выражаются в знаниях, навыках, опыте в области управления и принятий управленческих решений. Как предлагает Т. Дюран [19, с. 25] компетентность имеет три основные формы или три измерения компетентности: знания, ноу-хау и установки. Компетенции управленческого персонала включают личные и профессиональные качества, квалификацию и структурные умения выполнения административно-управленческих задач и обязанностей, обеспечивающие эффективное выполнение управленческих задач и рациональное распределение ресурсов [14, с. 97-98].

7. **Принцип инновационно-индустриального развития управленческого персонала.** Обеспечение эффективного перехода управленческого персонала транспортной системы к инновационно-индустриальной экономике требует развития личностно-профессиональных качеств, профессиональной компетентности, а также непрерывного профессионального развития и обучения. Это способствует приобретению новых знаний, навыков и производственно- управленческих функций, повышающих конкурентоспособность, удовлетворение требований современного рынка труда и эффективность реализации целей и стратегий организации.

Некоторые авторы для анализа типов развития управленческих кадров предлагают несколько видов развития персонала (табл. 3), которые, исходя из их свойств и характеристик, имеют определенные цели, предметы, объекты, уровни, методы и критерии оценки, что позволяет определить эффективность каждого вида развития персонала. Инновационно-индустриальное развитие подразумивает рост и развития промышленности не только в количественном выражении (т.е. увеличение объемов сырья и производства), но и предполагает эффективное внедрение передовых технологий, модернизацию оборудования, повышение наукоемкости и экологичность. При этом в первую очередь возникает необходимость в подготовки персонала, обладающего соответствующими знаниями и навыками, способного осваивать и внедрять передовые технологии, а также создавать новые идеи для производства конкурентоспособных товаров и услуг.

Таблица 3. Сопоставление видов развития персонала*

	Общее развитие персонала	**Профессиональное развитие персонала**	**Управленческое развитие персонала**
Цель	Формирование у работников общих ценностей, более полное раскрытие личностного потенциала и рост возможностей внесения вклада в развитие организации	Подготовка сотрудников, готовых к выполнению новых производственных функций и достойных для выдвижения на более высокие должности	Обеспечение предприятия необходимым по количеству и уровню конкурентоспособности управленческим персоналом для достижения бизнес-целей
Предмет	Ценности, мотивы, трудовое поведение работников	Знания, умения и навыки работников	Конкурентоспособность управленческого персонала
Объект	Развитие организации, отношений	Развитие всех работников	Развитие определенной группы управленческого персонала
Уровни	Организационный, групповой	Групповой, индивидуальный	Групповой, индивидуальный

Движущая сила	Корпоративная культура	Обучение персонала	Программы управления конкурентоспособностью
Методы развития	Формы материального и нематериального стимулирования. Корпоративная культура	Различные формы обучения на рабочем месте и вне рабочего места	Комплекс HR-инструментов: оценка персонала, обучение, управление карьерой и др.
Основные критерии оценки	Лояльность работников. Удовлетворенность трудом. Отсутствие нарушений трудовой дисциплины	Уровень образования работников. Результаты обучения и повышения квалификации. Результаты аттестации. Отсутствие ошибок в работе, жалоб со стороны клиентов	Укомплектованность штата руководителей. Доля внутренних кандидатов в структуре назначенных руководителей. Уровень конкурентоспособности руководителей

*__Источник:__ Кудаева М.М. Современный подход к развитию управленческого персонала. // Дискуссия. Журнал научных публикаций. - 2012. - № 7(25). – С. 55.

Исходя из данных табл. 3, развитие персонала может быть направлено по-разному в зависимости от стратегических целей и конечных результатов деятельности организации. Однако общим приоритетом остается совершенствование личностно-профессиональных качеств управленческого персонала, повышение эффективности его труда в соответствии со стандартами рынка труда и формирование конкурентных преимуществ, обеспечивающих производство конкурентоспособной продукции и занятия устойчивых позиций на современном рынке.

8. Принцип адаптивного управления и непрерывного развития управленческого мышления и поведения управленческого персонала. В условиях непрерывных изменений от управленцев требуется не только обновление знаний и профессиональных навыков, но прежде всего, это изменения профессионального мышления и поведения. Наряду с ориентацией на освоение и внедрение передовых технологий в транспортной системе (цифровизация, логистика, «зеленый» транспорт) в соответствии с требованиями инновационно-индустриальной экономики возникает необходимость трансформации профессионального мышления и поведения. Под управленческое поведением и мышлением понимается способность адаптировать новые правила и требования рыночной экономики к собственным знаниям и профессиональным навыкам, что напрямую влияет на качество управленческих решений. Например, некоторые ученые и исследователи [10, с. 36] помимо традиционных методов развития персонала предлагают новые методы, такие как «Концепция горизонтального и вертикального развитие персонала», где горизонтальное подразумивает расширение профессиональных компетенций, знаний, навыков, эмоциональная зрелость и осознанное поведение, а вертикальное развитие — это изменение способа мышления и восприятия проблем, как следствие, повышение осознанности и изменение своего поведения.

В условиях инновационно-индустриального развития активно применяются информационные и коммуникационные технологии, превращая личностный и профессиональный потенциал управленцев в движущий фактор экономического роста и конкурентоспособности транспортной системы. Исходя из этого, задача управленческого персонала заключается в: формирование инновационного мышления и поведения, умение реализовать идеи на практике; внедрение инноваций и технологической модернизации в транспортную систему для повышения качества услуг и сокращения времени перевозок; развитие транспортной промышленности для производство современных отечественных видов транспорта; регулярный анализ рынка, разработка проектов внедрения инноваций и контроль процессов модернизации производства; оценка рисков и принятие соответствующих мер по их минимизации или полного устранения.

9. Принцип сертификации и координации. Данный принцип предполагает расширение деятельности всех звеньев управленческого персонала транспортной системы и эффективное осуществление координации между всех звеньев транспортной системы для обеспечение эффективной работы транспортной системы. В условиях современной рыночной экономики появилось понятие «сертификация персонала», направленное на оценку уровень знаний, навыка, профессиональных и личностных качеств персонала в соответствия с современными требованиями рынка труда. По мнению некоторых авторов, [9, с. 41]: «Сертификация персонала выполняется на основе диапазона специальностей и специализаций, иными словами, классификатора стандартов, в профессиональном образовательном пространстве, согласованного с возможностями человека и развитием научно-технического прогресса, а также диапазона профессий и должностей в зоне рабочих мест, согласованного с требованиями производства и ситуацией в профессиональном образовании. Сущность сертификации персонала обусловливает ее необходимость для управленческого персонала с целью повышению качества управленческого труда».

Сертификация позволяет выявлять и устранять пробелы в квалификации персонала, повышать производительность и эффективность труда, также конкурентоспособность организации. Выступает инструментом диагностики, развития и мониторинга персонала, обеспечивая координацию всех звеньев управленческого состава и формирование единой системы оценки профессионального уровня сотрудников. Сертификация выполняет для

персонала ту же роль, что и документ о качестве продукции, подтверждающий соответствие современным стандартам и требованиям рынка (рис. 2).

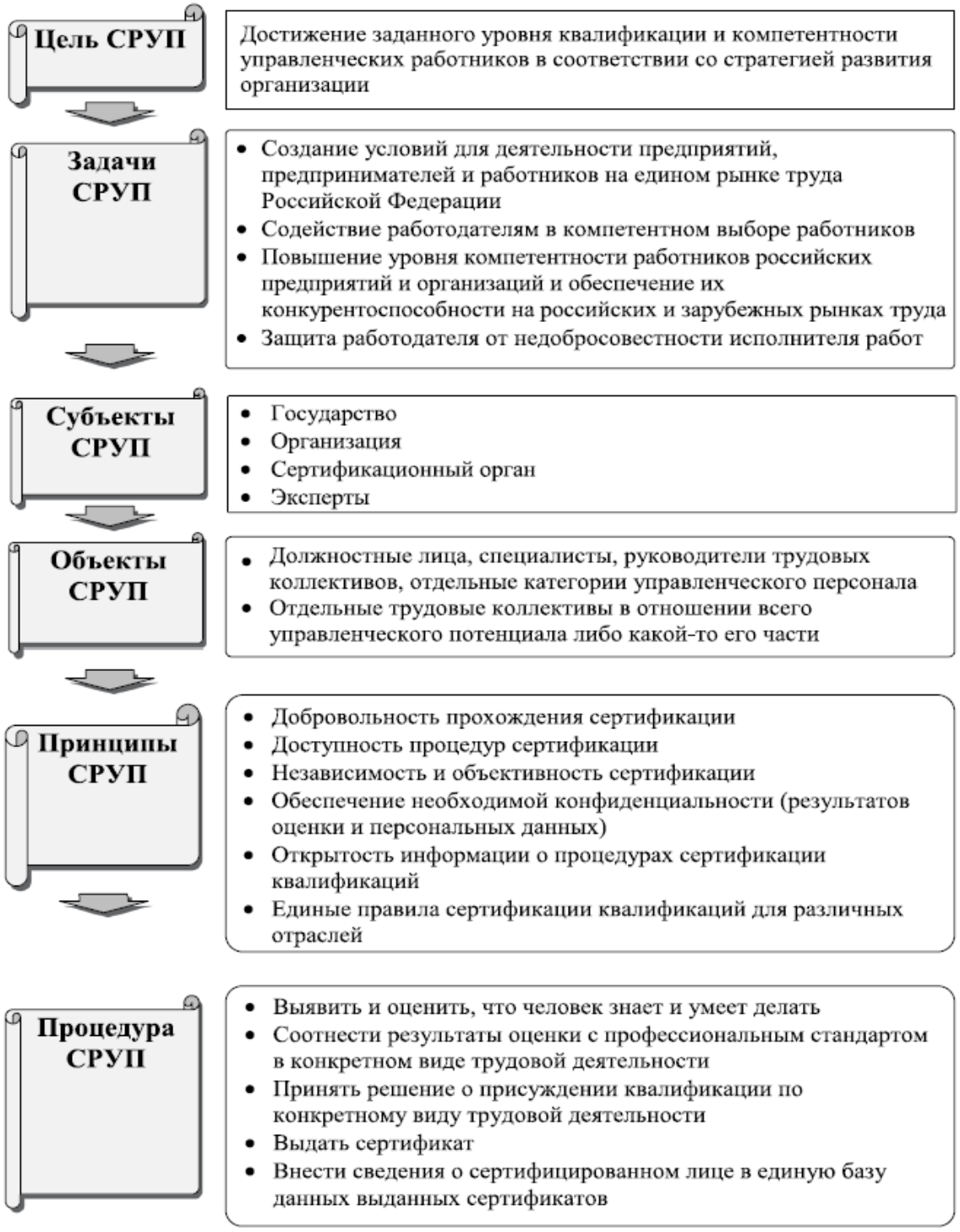

Рис. 2. Концепция сертификации управленческого персонала в организации*

***Источник:** Митрофанова А. Е. Методические аспекты формирования системы сертификации управленческого персонала / А. Е. Митрофанова, А. И. Медведев // Управление персоналом и интеллектуальными ресурсами в России. – 2017. – № 6 (33). – С. 41–44.

Исходя из рис. 2., следует отметить, что каждый метод, концепция или оценка направленные на развитие персонала должны базироваться на стратегических целях развития организации и учитывать современные требования рынка труда, способствующий не только определению существующих барьеров развития, но и поможет определить эффективных путеё их преодоления.

10. Принцип развития малого и среднего предпринимательства (МСП). Управленческий персонал транспортной системы должен создавать условия для развития индивидуального, малого и среднего предпринимательства (МСП) в сфере транспорта, формируя эффективную конкурентную среду. МСП является опорой современной рыночной экономики, поскольку требует невысоких капиталовложений и способно удовлетворять значительную часть потребностей потребителей, особенно в постиндустриальных странах.

Согласно исследованиям ВТО, МСП обеспечивает более 90% активного населения, 60–70% занятых и 55% ВВП в развитых странах [20]. В экономически развитых странах малый и средний бизнес формирует около 50% национального продукта: в США, Великобритании и Германии — 50–54%, в Японии — 55%, во Франции — 60%. Более 65% частных компаний мира — это малый бизнес, из которых около 10% функционируют в транспортной отрасли [16, с. 151].

Для развития МСП в Республике Таджикистан необходимо совершенствовать нормативно-правовую базу, предоставлять льготы, упрощать доступ к консультационной и финансовой поддержке, и развивать конкурентную среду. В данном процессе ключевую роль играет высококвалифицированный управленческий персонал, обладающий передовыми профессиональными знаниями, информированный о состоянии рынка, его требованиях и законах, быстро адаптирующийся к изменениям современной экономики, умеющий правильно оценивать поставленные задачи и эффективно управляющий персоналом, обеспечиваая развитие малых и средних транспортных предприятий в соответствии с потребностями потребителей.

11. Принцип цифровой трансформации. Управленческий персонал транспортной системы должен владеть современными информационными системами, технологиями больших данных и интеллектуальными транспортными системами для развития ни только внутреннего транспорта, также развития транзитных транспортных коридоров страны и выхода на внешние рынки. При этом, от управленческого персонала транспортной системы требуется создание транспортно-коммуникационной инфраструктуры, развитие транспортно-логистических центров и цифровизация международных транспортных коридоров, которые предусмотренные в “Среднесрочной программой развития Республики Таджикистан на 2021–2025 годы”. Цифровизация транспорта с использованием интеллектуальных транспортных систем, включающая применение больших данных, электронного документооборота, электронных навигационных пломб, автоматизацию управления транспортными потоками и поддержку автопилотирования, упрощает работу, повышает безопасность и снижает затраты и способствует повышению эффективности транспортного комплекса. Примеры цифровых технологий в транспортной отрасли представлены в табл. 4.

Таблица 4. Направления использования цифровых технологий в транспортной отрасли*

№	Направление	Пример внедрения технологии
1.	Электронный документооборот	Внедрение электронных билетов, удаленное оформление проездных документов
2.	Обработка платежей	Мобильная оплата, единые проездные документы, использование мобильных приложений для получения транспортных услуг
3.	Облачные технологии	Обработка данных на качественно новом уровне: сбор и анализ данных о транспортных потоках, использование технологий «больших данных»
4.	Интегрированные системы управления транспортом	Реорганизация систем управления транспортом, их автоматизация; вовлечение клиента в процесс управления и контроля грузоперевозок
5.	Интеллеектуальные транспортные системы	Интеллектуальные транспортные системы, автоматизация и роботизация управления транспортными потоками, прогнозирование дорожной ситуации, поддержка систем автопилотирования
6.	Платформы логистических услуг	Создание цифровых платформ, ориентированных на предоставление логистических услуг, включая бронирование,заказ билетов, поиск перевозчика для грузов, определение оптимального маршрута

***Источник:** Карпов Ю.А. Цифровизация транспортного комплекса как инструмент пространственного развития Дальнего Востока. // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. ISSN 1999-2645. — №4 (76). 2023. – С. 13-14.

12. Принцип рационального управления посредством оптимизации затрат без снижения качества. Управленческий персонал транспортной системы обязан планировать и организовывать предоставление качественных и конкурентоспособных транспортных услуг с минимальными затратами, учитывая прямые и косвенные расходы, также рентабельность работы транспорта. Транспортные услуги должны соответствовать потребностям потребителей, обладать конкурентоспособностью и способствовать эффективному сбыту. При этом минимизация затрат не означает экономии на качестве услуг, а предполагает рациональное использование ресурсов, обеспечивающий рост доходов предприятия. Ключевые критерии конкурентоспособности транспортной продукции и услуг на современном рынке представлены на рис. 3.

Рис. 3. Основные критерии конкурентоспособности транспортной продукции*

***Источник:** Составлено авторам.

Критерии на рис. 3. не охватывают все требований современного рынка, а отражают лишь наиболее важные стандарты, необходимые для развития транспортной системы и её взаимосвязанных звеньев. Конкурентоспособность транспортных продукций и услуг, включая перевозки пассажиров, грузов и товаров, определяется сочетанием качества и стоимости. Продукция должна соответствовать современным стандартам, быть доступной и экономически эффективной. Ключевым элементом является качество транспортного обслуживания, своевременная доставка с сохранностью и минимальными затратами, без ущерба для окружающей среды. Для достижения этих целей необходимо внедрение современных методов учёта, таких как бенчмаркинг, позволяющий отслеживать рыночную стоимость работ и услуг, а также целевая калькуляция затрат. Примеры критериев конкурентоспособности, используемых экспертами Парижской торгово-промышленной палаты [4, с. 58], включают степень новизны изделий, качество изготовления, наличие каналов распространения информации о продукте, стимулирование сбыта, финансовые условия сделки, динамизм сбыта и способность к быстрому реагированию на рыночные изменения.

Согласно международным стандартам, продукция должна соответствовать принципам устойчивого социального, экономического и экологического развития. Управленческий персонал обязан управлять качеством продукции на всех этапах, включая определение объёма на рынке, оценку качества и контроль. Как отмечено: «Конкурентоспособность определяется совокупностью качественных и стоимостных характеристик блага, направленных на удовлетворение потребностей покупателя» [2, с. 20]. Согласно этому принципу перед управленческим персоналом транспортной системы стоят следующие задачи:

1. Проведение маркетинговых исследований для выявления потребностей потребителей.
2. Планирование производства с учётом спроса.
3. Организация производства в соответствии с международными стандартами качества.
4. Оценка конкурентоспособности, устранение выявленных пробелов и выпуск модернизированной продукции.
5. Контроль и постоянное совершенствование продукции с учётом меняющихся потребностей рынка.

13. Принцип системности и непрерывности образования. Подготовка и переподготовка управленческого персонала транспорта должны обеспечивать эффективное использование новых технологий, средств производства и производственных отношений. Как отмечает Р. Престон Макафи: «Нельзя чему-то научиться в школе или университете, а потом это делать всю жизнь. Нужно будет учиться новым навыкам, использованию новых технологий. Это станет не заканчивающимся процессом» [5, с. 42].

С формированием новых экономических отношений и трансформацией экономики ключевым звеном развития всех отраслей экономики и сферы деятельности становится «экономика знаний», где основным ресурсам выступают знания, обеспечивающие рост и развитие экономики и конкурентоспособность товаров и услуг на современном рынке. Согласно статистике, «85 % экономического роста в развитых странах основано на знаниях» [18, с. 67], что требует от персонала постоянного совершенствования профессиональных знаний и навыков. При этом управленческий персонал, в первую очередь должен быть осведомлён о современных требованиях рынка труда, законах и правилах рыночных отношений.

Совершенствование профессиональных знаний и навыков осуществляется через подготовку в ВУЗах, специализированных центрах и институтах, тогда как переподготовка должна проводиться регулярно для быстрой адаптации к изменениям рынка и потребностям потребителей. В условиях инновационной экономики наряду с передовыми знаниями важна способность осваивать новые технологии и методы управления, что не только упрощает рабочие процессы, но и позволяет внедрять инновации и сокращать время производственных процессов.

14. Принцип человекоцентричности или принцип кадрового обеспечения и развития. Признание человеческого капитала как ключевого фактора развития транспортной системы и повышение его ценности является основополагающим принципом экономического преобразования. «Человеческий капитал» — это необходимый ресурс здоровья, навыков, знаний и умений, который создается в результате инвестирования, формируется непосредственно человеком и используется по своему прямому назначению в процессе труда, повышая производительность труда и доход [7, с. 16]. Его значение было и остаётся ключевым звеном для устойчивого экономического роста и развития всех отраслей экономики. Как отмечается: «человеческий капитал является и создателем, и носителем знаний, поэтому большую роль в инновациях в области знаний играет ценность человеческого капитала» [17, с. 28].

Для повышения производительности и развития транспортной системы необходимо инвестировать в его человеческий капитал, прежде всего в развитие его составляющих элементов, как профессиональные навыки и способности применять современные технологии для оптимизации работы и совершенствования транспортных услуг. Примером является Китай, где в «2021 г. выполнено 8,32 млрд. онлайн-заказов на автомобили, выдано 3,948 млн. водительских прав и 1,558 млн. лицензий на перевозки, что показывает более 5,5 млн. чел. занимаются онлайн-сервисами такси. В экономике совместного пользования Китая по данным 2018 г. занято 5,98 млн. сотрудников, а количество участников достигло 7,6 млрд, из которых 75 млн. предоставляют услуги» [17, с. 29-30].

Таким образом, в условиях высокой конкуренции инвестиции в человеческий капитал и регулярное повышение потенциала управленческого персонала как ключевого управленческого звена являются определяющими для адаптации к изменениям рынка и обеспечения конкурентоспособности транспортной системы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Следует отметить, что для повышения эффективности управления транспортной системой подготовку кадров следует начинать с базового уровня. Это предполагает формирование управленческих компетенций уже на этапе обучения в профильных университетах, где образовательные программы должны обеспечивать специалистов фундаментальными знаниями и навыками управленческой деятельности. Кроме того, целесообразно создать центр

подготовки и переподготовки руководящего состава именно для транспортной системы страны. Комплексное использование как традиционных, так и современных методов подготовки управленческих кадров будет способствовать устойчивому развитию национальной экономики и повышению благосостояния населения Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балашов В.Н. KPI как инструмент результативной и эффективной деятельности // Ежегодник «Виттевские чтения». – 2014. – № 1. – С. 274–276.
2. Борботко В.В. Понятие качества и его роль в обеспечении конкурентоспособности продукции и услуг // European Journal of Economics and Management Sciences. – 2018. – № 2. – С. 20.
3. Бороненкова, С.А. Экономический анализ в управлении предприятием / С. А. Бороненкова. – М.: Финансы и статистика, 2008. – 224 с.
4. Бугреев Н.В. Характеристика современных методов оценки конкурентоспособности транспортной продукции // Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. – 2013. – № 2-1. – С. 58.
5. Жиленкова Е.П. Информационные технологии в развитии человеческого капитала: цифровой-HR / Е. П. Жиленкова, Н. Ю. Азаренко // Тенденции развития науки и образования. – 2021. – № 73-1. – С. 42.
6. Кондратьев Э. В. Современные способы оценки эффективности обучения управленческого персонала предприятий / Э. В. Кондратьев, Н. А. Старостина // Экономические и социальные проблемы управления предприятием: межвуз. сб. науч. трудов / Под ред. С. Д. Резника. – Вып. 3. – Пенза: ПГУАС, 2003. – С. 78–88.
7. Садыкова Ш.К. Роль человеческого капитала в управления инновационной экономики. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально экономических и общественных наук. – Душанбе, 2026. -№1. – С. 16-17.
8. Минакова С.С. Изучение управленческого потенциала директора школы / С. С. Минакова, А. А. Николаева // Казанский педагогический журнал. – 2020. – № 2. – С. 62.
9. Митрофанова А.Е. Методические аспекты формирования системы сертификации управленческого персонала / А. Е. Митрофанова, А. И. Медведев // Управление персоналом и интеллектуальными ресурсами в России. – 2017. – № 6 (33). – С. 41–44.
10. Новик И.И. Методика оценки организационного развития персонала. – С.36 [Электронный ресурс]. URL: http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/83841/1/Novik_35_42.pdf.
11. Обучение персонала как конкурентное преимущество. – [Электронный ресурс]. URL: https://logistics.ru/9/24/i20_3065.htm.
12. Обучение руководителей и управленческого персонала: методы и инструменты. – [Электронный ресурс]. URL: https://www.ispring.ru/elearning-insights/obuchenie-rukovoditelej.
13. Старостина Н.А. Формирование системы развития управленческого персонала предприятия: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 05.13.10 / Старостина Наталья Александровна. – Пенза, 2006. – 22 с.
14. Старцев Ю.Н. Компетенции управленческого персонала как фактор роста производительности предприятия // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 13 (367). – Экономика. Вып. 50. – С. 97–98.
15. Сычева С.М. Управление формированием и развитием системы внутрикорпоративного обучения персонала (теоретико-методический аспект): автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Сычева Светлана Михайловна. – М., 2008. – С. 4.
16. Цит.: Молдова М.Д., Улицкий М.П. Малый и средний бизнес в сфере автомобильного транспорта: текущее состояние и особенности. Инвестиции как основа перспективного развития. // Science Time. 2017. №4 (40). – С. 151.: [Электронный ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/malyy-i-sredniy-biznes-v-sfere-avtomobilnogo-transporta-tekuschee-sostoyanie-i-osobennosti-investitsii-kak-osnova-perspektivnogo
17. Цит. по: Максимова Т.Г., Чжан Минь. Повышение ценности человеческого капитала как ключевого принципа управления сотрудниками инновационных компаний // Общество: политика, экономика, право. 2022. № 7. – С. 28-30.
18. Цит. по: Карнаух И.В. Становление экономики знаний в России: проблемы и пути их решения // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3, Экономика. Экология. – 2019. – Т. 21, № 1. – С. 67.
19. Atamuratov M.U. Theoretical and conceptual fundamentals of management personnel competence // Journal of Social Research in Uzbekistan. – 2021. – P. 25–28.
20. World Trade Report 2016: Leveling the Trading Field for SMEs. – [Электронный ресурс]. URL: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/world_trade_report16_e.pdf.

УДК: 338.24 (575.3)

ВЛИЯНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА КАЧЕСТВО ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

Самизода Мехрангез Бобо

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента и маркетинга. Республика Таджикистан, г. Душанбе

В данной статье рассматривается влияние предпринимательской деятельности на качество жизни населения. Обосновывается ключевая роль малого и среднего бизнеса в обеспечении занятости, увеличении доходов, развитии инноваций и укреплении социальной стабильности. Отдельно рассматриваются современные условия, связанные с цифровизацией экономики и необходимостью повышения конкурентоспособности. Делается вывод, что развитие предпринимательства является одним из важнейших факторов устойчивого социально-экономического развития и повышения благосостояния населения.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, качество жизни, малый и средний бизнес, занятость населения, доходы, инновации, цифровизация экономики, устойчивое развитие.

THE IMPACT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY ON THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION

Samizoda Mehrangez Bobo

International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, candidate of economic sciences, Associate Professor of the department of management and marketing. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines the impact of entrepreneurial activity on the quality of life of the population. The role of small and medium-sized enterprises in employment generation, income growth, innovation development, and social stability is substantiated. Particular attention is paid to the modern conditions of economic digitalization and increasing competitiveness. It is concluded that the development of entrepreneurship is one of the key factors of sustainable socio-economic development and improving public welfare.

Keywords: entrepreneurial activity, quality of life, small and medium-sized enterprises, employment, income, innovation, digitalization of the economy, sustainable development.

ВВЕДЕНИЕ

Для экономического и социального процветания общества крайне важно развитие предпринимательства. Аналитические инструменты позволяют нам измерить его вклад в улучшение жизни людей и разработать стратегии для повышения эффективности бизнеса. В современных условиях успешное развитие и рост благосостояния населения достигаются за счет комплексного учета экономических, инновационных и социальных факторов. Качество жизни, в свою очередь, определяется сочетанием материальных благ (доходов, доступа к услугам) и нематериальных условий (экологии, социальной защищенности).

Качество жизни населения представляет собой многомерный конструкт, определяемый совокупностью материальных и нематериальных детерминант, таких как уровень доходов, доступность образовательных и медицинских услуг, состояние экологической среды и степень социальной защищенности. Предпринимательская деятельность оказывает как прямое, так и опосредованное воздействие на данные показатели. Прямое влияние реализуется посредством генерации рабочих мест, стимулирования роста доходов населения и расширения спектра доступных товаров и услуг. Опосредованное влияние проявляется в стимулировании развития инфраструктуры, поддержке социальных инициатив, внедрении инноваций и повышении конкурентоспособности национальной экономики.

МЕТОДОЛОГИЯ

Эффективность предпринимательской деятельности в контексте повышения качества жизни обусловлена её структурными характеристиками, ориентацией на принципы устойчивого развития и соблюдением корпоративной социальной ответственности. Методологический анализ предпринимательства предоставляет возможность:

- идентификации ключевых факторов успеха и ограничений развития бизнеса;
- разработки рекомендаций по повышению экономической эффективности предприятий;
- формирования политики поддержки предпринимательства, направленной на улучшение качества жизни населения;
- а также создания инструментов для прогнозирования социально-экономических эффектов предпринимательской активности.

Предпринимательская деятельность оказывает прямое и косвенное влияние на эти показатели:

- **Прямое влияние**: создание рабочих мест, рост доходов населения, расширение выбора товаров и услуг.
- **Косвенное влияние**: стимулирование развития инфраструктуры, поддержка социальных инициатив, внедрение инноваций, повышение конкурентоспособности экономики.

Очевидно, что комплексное понимание бизнеса приносит двойную выгоду: оно не только ускоряет экономическое развитие, но и повышает качество жизни людей. Перспективы дальнейших исследований открываются в области создания инструментов для прогнозирования социального воздействия предпринимательства и активного внедрения цифровых решений для оптимизации бизнес-процессов.

Таблица 1. Влияние предпринимательской деятельности на качество жизни населения

Показатель	Описание	Направления влияния	Результат Норма
Создание рабочих мест	Количество новых рабочих мест, созданных предпринимательской деятельностью	Производство, услуги, торговля	+5-10% ежегодно в активных регионах
Рост доходов населения	Увеличение среднего дохода населения через занятость в местном бизнесе	Занятость, зарплаты, дивиденды	+3-7% рост среднедушевых доходов
Доступ к товарам и услугам	Покрытие населения необходимыми товарами и услугами	Развитие рынков, торговля	90-95% населения имеют доступ
Инновации и технологии	Внедрение новых методов и технологий	Продукты, услуги, автоматизация	20-30% компаний используют новые технологии
Развитие инфраструктуры	Влияние на транспорт, образование и здравоохранение	Инвестиции, социальные проекты	+10% улучшение социальных объектов и инфраструктуры в активных регионах
Социальная ответственность	Участие в социальных программах и поддержка общества	Социальные гранты, инвестиции	15–25% компаний реализуют социальные программы

Качество жизни населения - это комплексная социально-экономическая категория, которая отражает уровень благосостояния, здоровья, образования, социальной защищённости и удовлетворённости жизнью. Понятие "качество жизни населения" представляет собой сложную социально-экономическую категорию, характеризующую степень благополучия людей по таким параметрам, как материальное состояние, здоровье, уровень образования, социальная безопасность и общая удовлетворенность. Изучением этого феномена занимаются экономисты, социологи, психологи и политологи. В научной среде существуют различные трактовки качества жизни. Одна из них - объективная – оценивает его через измеримые показатели, такие как доходы, занятость, доступность образования, медицины, жилья и инфраструктуры, позволяя количественно определить уровень жизни.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Другая – субъективная – основывается на личном восприятии людьми своей жизни, их ощущении счастья и психологического комфорта.

Используются опросы и индексы субъективного благосостояния.

Комплексный (интегральный) подход: объединяет объективные и субъективные показатели, учитывая как материальные, так и нематериальные аспекты жизни. [8, с.130].

Качество жизни определяется совокупностью факторов, которые можно сгруппировать следующим образом:

- Экономические факторы: уровень доходов населения, занятость, ценовая политика и распространенность бедности.

- социальные факторы: доступность образования, здравоохранения, жилья и социальных услуг, а также уровень безопасности и социальной защищенности граждан.

- экологические факторы: состояние окружающей среды, наличие чистой воды и воздуха, а также общие условия проживания.

- культурные и личностные факторы: субъективная удовлетворенность жизнью, возможности для самореализации и активное участие в культурной и общественной жизни.

В академических кругах выделяют несколько ключевых подходов к пониманию качества жизни. К ним относятся:

- Теория человеческого развития, разработанная ООН, которая оценивает качество жизни через Индекс человеческого развития, объединяющий показатели здоровья, образования и материального благополучия.

- Иерархия потребностей Маслоу, утверждающая, что качество жизни напрямую зависит от степени удовлетворения потребностей человека, начиная от физиологических и заканчивая потребностью в самореализации.

- Теория социального капитала, которая рассматривает качество жизни как результат активного участия людей в экономических, социальных и политических взаимодействиях, а также уровня доверия в обществе.

Экономические теории благосостояния, которые измеряют качество жизни преимущественно через экономические показатели, такие как рост ВВП, уровень доходов и потребления, делая акцент на материальной составляющей.

Предпринимательская деятельность оказывает многогранное позитивное воздействие на уровень жизни граждан, реализуя его через следующие ключевые аспекты:

- Обеспечение занятости формирование новых рабочих мест является фундаментом для стабильного дохода и социальной защищенности населения.

- Стимулирование экономического процветания - активное развитие бизнеса ведет к общему экономическому росту, что напрямую увеличивает благосостояние и доходы граждан.

- Развитие социальной сферы - частные инвестиции в такие области, как образование, здравоохранение и транспорт, способствуют улучшению качества жизни через развитие соответствующей инфраструктуры и услуг.

- Проявление корпоративной гражданственности - социальная ответственность бизнеса проявляется в поддержке местных сообществ и развитии социально ориентированных проектов.

- Драйвер инноваций - внедрение передовых технологий и новаторских решений предпринимателями приводит к повышению качества продукции и услуг, снижению издержек и расширению доступа к ресурсам.

Теоретические концепции качества жизни подчеркивают его комплексный характер, зависящий от материальных, социальных, культурных и экологических факторов. В контексте предпринимательства, повышение качества жизни достигается благодаря синергии экономического прогресса, создания рабочих мест, инновационной активности и приверженности бизнеса принципам социальной ответственности. [7, с.78].

Таблица 2. Теоретические модели качества жизни

Теория / Модель	**Суть**	**Применение в контексте предпринимательства**
Теория человеческого развития (Human Development)	Использует Индекс человеческого развития (здоровье, образование, доход)	Позволяет оценить влияние бизнеса на социально-экономическое развитие
Иерархия потребностей Маслоу	Качество жизни зависит от удовлетворения базовых и высших потребностей	Создание рабочих мест и социальные программы бизнеса повышают уровень удовлетворения потребностей
Теория социального капитала	Уровень жизни определяется участием в социальных и экономических сетях	Предпринимательство развивает доверие, сотрудничество, социальную активность
Экономические теории благосостояния	Измерение через доходы, потребление, экономический рост	Рост бизнеса повышает доходы населения и доступность товаров/услуг

ОБСУЖДЕНИЕ

Понятие "качество жизни населения" представляет собой сложную социально-экономическую характеристику, которая описывает степень благосостояния людей, их здоровье, уровень образования, социальную защищенность и общее ощущение удовлетворенности. Современные исследования подчеркивают, что качество жизни формируется как из поддающихся измерению (объективных), так и из личностных (субъективных) факторов.

Объективные факторы включают в себя такие аспекты, как уровень доходов, наличие работы, доступность образовательных и медицинских услуг, качество инфраструктуры и условия проживания.

Субъективные факторы же касаются внутреннего мира человека: его удовлетворенности жизнью, психологического состояния и возможностей для личностного роста.

В изучении качества жизни применяются следующие основные методы:

Объективный метод сосредоточен на анализе материальных условий.

Субъективный метод оценивает, как человек воспринимает свое благополучие.

Комплексный метод объединяет анализ как объективных, так и субъективных данных.

Предпринимательство играет ключевую роль в экономике каждой страны. В условиях современных экономических кризисов, когда особое значение приобретают гибкость и инновационность, малый и средний бизнес становится основным источником создания рабочих мест, устойчивого экономического роста и повышения уровня жизни населения. Однако для эффективной деятельности и развития малого и среднего предпринимательства необходимы устойчивые и доступные финансовые механизмы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В Стратегия национального развития Республики Таджикистан до 2030 года вопросы, связанные с развитием предпринимательства, в том числе малого и среднего, отнесены к числу приоритетных направлений. Вместе с тем в Республике Таджикистан состояние малого и среднего предпринимательства можно охарактеризовать следующим образом: с одной стороны, малому и среднему бизнесу предоставляется значительное количество льгот и субсидий, а с другой стороны, именно малые и средние формы хозяйствования первыми ощущают на себе все негативные последствия даже незначительных кризисных явлений.

ЛИТЕРАТУРА

1.Послание Президента Республики Таджикистан, Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Его Превосходительства Эмомали Рахмон **Маджлиси Оли Республики Таджикистан** от 16.12.2025 г., г. Душанбе.

2.Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, с. 8.

3.Исламов, С.И. Особенности репродуктивного поведения в семье // *Семья и детство: вчера, сегодня, завтра*. - М., 1986. - 212 с.

4.Самиева, М.Б. Информатизация общества как основной фактор повышения уровня и качества жизни населения в современном Таджикистане *// Вестник Таджикского национального университета*. - 2019. - № 5. С. 129-135.

5.Кадыров, Д.Б. Доходы населения как фактор роста благосостояния. – Воронеж: ВГУ, 2004. - 231 с.

6.Комилов, С.Дж., Алиева, Г.Ш. Предпринимательство и управление развитием инновационной деятельности. – Душанбе: Ирфон, 2008. - 220 с.

7.Самиева, М.Б. Методологические подходы к оценке уровня и качества жизни населения *// Вестник Таджикского национального университета.* ISSN 2413-5151. – 2020. – № 10. – С. 77–81.

8.Мирсаидов, А.Б. Совместное сотрудничество государства и бизнеса: некоторые теоретические вопросы // Материалы Международной научно-практической конференции (г. Душанбе). – Душанбе, 2012. - 199 с.

9.Самиева, М.Б. Теоретические основы анализа категории уровня жизни населения *// Журнал государственного управления.* - С. 76-80.

10.Бреннен, С., Крейсс, Д. Цифровизация *// Международная энциклопедия теории и философии коммуникации.* - 2016.

UNCTAD. Доклад о цифровой экономике. - 2022.

11.Доклад о развитии информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), Таджикистан. - 2023.

УДК: 338.47:656(575.3)

ПРИНЦИПЫ РАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ И РАЗМЕЩЕНИЯ АВИАЦИОННЫЕ ПЕРЕВОЗКИ В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЯЮЩИХСЯ ЭКОНОМИКИ ТАДЖИКИСТАНА

Мирзоева Джононбиби Пируншоевна
кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник отдела инфраструктурных исследований Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье приводятся результаты научных исследований, связанные с определением принципов рационального развития и размещения авиационных перевозок в условиях изменяющихся экономики Республики Таджикистана. Было доказано, что от правильности решения этого вопроса во многом зависят результаты реформ в экономике страны. Все это зависит от права основанных на принципах организации перевозочного процесса: принцип «свободы воздуха» и принцип паритетности перевозок. Установлено, что эти принципы были расширены правом осуществлять перевозки пассажиров, почты и грузов между партнёром по соглашению и третьей стороной в обоих направлениях через свою территорию или по воздушной линии, не проходящей над территорией своей страны, а также правом осуществлять перевозки пассажиров и грузов по внутренним линиям другой страны - участницы соглашения. Поэтому в статье доказано, что в первую очередь назначение - это основанная на национальных законах и правилах особая внутренняя процедура проверки соответствия того или иного национального перевозчика международным требованиям, установленным прежде всего в стандартах ИКАО, после которой он допускается государством к работе на международных воздушных линиях.

Ключевые слова: принципы свободы воздуха, принцип паритетности перевозок, соглашения, безопасность полётов, международные конвенции, малая авиация, малая санавиация, малая селхозавиация.

PRINCIPLES OF RATIONAL DEVELOPMENT AND PLACEMENT OF AIR TRANSPORTATION IN THE CONDITIONS OF THE CHANGING ECONOMY OF TAJIKISTAN

Mirzoeva Dzhononbibi Pirunshoevna
Candidate of Economic Sciences, Leading Researcher at the Infrastructure Research Department of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article presents the results of scientific research related to the definition of principles of rational development and placement of air transportation in the conditions of the changing economy of the Republic of Tajikistan. It has been proven that the results of the country's economic reforms depend largely on the correct resolution of this issue. All of this depends on laws based on the principles of organizing the transportation process: the principle of "freedom of the air" and the principle of parity in transportation. It was established that these principles were expanded by the right to carry passengers, mail and cargo between a partner in the agreement and a third party in both directions through its territory or by air route not passing over the territory of its country, as well as the right to carry passengers and cargo on domestic routes of another country party to the agreement. Therefore, the article proves that, first of all, designation is a special internal procedure, based on national laws and regulations, for verifying the compliance of a particular national carrier with international requirements, established primarily in ICAO standards, after which it is permitted by the state to operate on international air routes.

Keywords: freedom of the air principles, principle of parity of transportation, agreements, flight safety, international conventions, small aviation, small air ambulance, small agricultural aviation.

ВВЕДЕНИЕ

Регулирование перевозок воздушным транспортом осуществляется в соответствии с международным законодательством (если перевозка носит международный характер) или национальным законодательством, и основывается на трех основных прав: на перевозку, на маршрут и на эксплуатации при организации перевозочного процесса на воздушном транспорте. Указанные права основываются на следующих принципах организации перевозочного процесса: принцип «свободы воздуха» и принцип паритетности перевозок.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретические и практические исследования вопросов, связанных с нашей тематикой рассмотрены и изучены в работах отечественных и зарубежных ученых как: Раджабов Р.К., Рахмон Ю.А., Давлатов Б.Ш., Бобоев О., Рауфи А., Бобозода К.О. и др.

Воздушная перевозка представляет собой транспортировку пассажиров и багажа, выполняемую авиационными предприятиями на воздушных судах за установленную плату. **Перевозок** воздушным транспортом осуществляется в соответствии с международным законодательством (если перевозка носит международный характер) или национальным законодательством (если перевозка носит внутренний характер).

Внутренняя воздушная перевозка- воздушная перевозка, при которой пункт отправления, пункт назначения и все пункты посадок расположены на территории одного государства.

Международная воздушная перевозка- воздушная перевозка, при которой пункт отправления и пункт назначения расположены: соответственно на территории двух государств; на территории одного государства, если предусмотрен пункт (пункты) посадки на территории другого государства.

Период перевозки включает в себя п**ри перевозке пассажира**- период времени с момента входа пассажира на перрон аэропорта для посадки на воздушное судно и до момента, пока он не покинет перрон под наблюдением уполномоченных лиц перевозчика **при перевозке багажа**- период времени с момента принятия багажа к перевозке и до выдачи получателю или передачи его согласно установленным правилам другой организации. При этом под перроном понимается часть летного поля гражданского аэродрома, предназначенная для размещения воздушных

судов в целях посадки и высадки пассажиров, погрузки и выгрузки багажа, груза и почты, а также для других видов обслуживания.

Регулирование перевозок воздушным транспортом осуществляется в соответствии с международным законодательством (если перевозка носит международный характер) или национальным законодательством, и основывается на трех основных прав: на перевозку, на маршрут и на эксплуатации при организации перевозочного процесса на воздушном транспорте. Указанные права основываются на следующих принципах организации перевозочного процесса: принцип «свободы воздуха» и принцип паритетности перевозок.

Принцип «свободы воздуха» является ключевым элементом коммерческих прав, т.е. права предоставляемые одним государством другому государству в соответствии с которым назначенный перевозчик имеют права выполнят перевозки пассажиров, груза и багажа по установленным международным воздушным маршрутам в соответствии с двусторонними соглашениями о воздушном сообщении.

Первые две свободы воздуха принято считает техническими, поскольку они не предусматривают посадку и выгрузку пассажиров, багажа и грузов. Все коммерческие права действуют в отношении регулярных воздушных перевозок.

Таблица 1. Классификация «свободы воздуха» на международных маршрутах Республики Таджикистан

Свободы воздуха	Содержание	Пример
Первая	Право перевозчика осущест-влять транзитный полет через иностранное воздушное пространство без посадки	Таджикский авиаперевозчик осуществляет полеты по маршруту Душанбе - Москва через территории воздушного пространства Узбекистана и Казахстана
Вторая	Право перевозчика осущест-влять транзитный полет через иностранное воздушное пространство с технической остановкой с некоммерческими целями при эксплуатации регулярного или отличного от регулярного международного воздушного сообщения	Таджикский перевозчик при выполнение рейса Душанбе-Москва производят техническую остановку в Ташкенте целях дозаправки топливом, осмотром и контроля за состоянием, проведения непредвиденного необходимого ремонта и осуществления аварийной посадки воздушного судна
Третья	Право в отношении регулярных международных воздушных перевозок, предъявляемое одним государством другому, в соответствии с которым назначенный перевозчик имеет право выгружать пассажиров, груза и почту, взятых на борт в государстве регистрации перевозчика, на территории иностранного государства в конечном пункте маршрута	В соответствии с этой свободой назначенный перевозчик «Точик Эйр» имеет право выгружать пассажиров, почту и грузы прибывшие рейсом «Точик Эйр» Москва-Ташкент, в пункт назначения Аэропорт Ташкента. Третья «свобода воздуха» является гарантией того что доставляемые перевозчиком в режиме «туда» пассажиры, груз и почта будут без каких-либо помех беспрепятственно выгружены.
Четвертая	Право в отношении регулярных воздушных перевозок, предоставляемое одним государством другому, в соответствии с которым назначенный перевозчик имеет право принимать на борт на иностранной территории пассажиров, груз и почту, следующих в государство регистрации перевозчика	Четвертая связана с третьей и является гарантией права перевозчика принят на борту убывающих с иностранной территории пассажиров, груз и почту и доставить их в режиме “обратно” в пункт назначения в своем государстве. В соглашениях обе свободы применяются совместно.
Пятая	Право в отношении регулярных воздушных перевозок, предоставляемое одним государством другому, в соответствии с которым назначенный перевозчик имеет право выгружать и принимать на борт на территории страны- партнера по соглашению пассажиров, почту и грузы, следующие из третьего государства или в него.	Назначенный таджикский перевозчик «Точик Эйр» при полете по маршруту Москва-Ташкент-Душанбе вправе высадить в Ташкенте пассажиров из третьих стран и взять на борт пассажиров из третьих стран и вместе с пассажирами из Москвы высадит их в Душанбе. Используется крайне редко.
Шестая	Право в отношении регулярных международных воздушных перевозок, предъявляемое одним государством другому, в соответствии с которым назначенный перевозчик имеет право осуществлять через государство регистрации перевозчика перевозки груза и почты между двумя другими государствами.	Международный воздушный маршрут Москва-Ташкент-Душанбе, по которому “Точик Эйр” осуществляет перевозки из Москвы транзитом в Душанбе. 3-4 свободы имеют в этом случае дополнительный характер. В целях достижения баланса коммерческих интересов при применении шестой свободы между перевозчиками, практикуется заключение соглашение о пуле, в соответствии с которым происходит распределение доходов.
Седьмая	Право в отношении регулярных международных воздушных перевозок, предоставляемое одним государством другому, в соответствии с которым назначенный перевозчик имеет право осуществлять перевозки пассажиров, почты и груза между территорией предоставляющего это право государства и территорией какого-либо	Например, некоторые российские перевозчики перевозят полонников из Таджикистана, Узбекистана и Киргизии в Мекку в период мусульманских праздников, минуя территории России.

	третьего государства без требования о включении в такую перевозку какого-либо пункта на территории государства-получателя права.	
Восьмая	Право в отношении регулярных международных воздушных перевозчиков осуществлять каботажные перевозки между двумя пунктами на территории предоставляющего право государства по маршруту, который начинается или заканчивается на территории государства регистрации иностранного перевозчика или вне территории предоставившего право государства	Обычно право на каботаж предоставляется иностранному государству или иностранному перевозчику в порядке исключения.
Девятая	Право осуществления каботажных перевозок по маршруту, проходящему полностью по территории предоставляющего это право государства (известно также как “автономный каботаж”).	Предоставление коммерческих прав осуществляется преимущественно по усмотрению это право государства, т.е. по существу коммерческие права являются дискреционными правами. Государства может предоставить их другому государству, а может и отказаться ему в этом, если не встречает взаимности в этой сфере.

Источник: *Международная организация гражданской авиации (ИКАО*)

РЕЗУЛТАТЫ

Следует сказать, что между государствами идет активный обмен (торговля) «свободами воздуха», и умение этим пользоваться имеет большое значение для экономической эффективности международных воздушных перевозок.

Право на маршрут является одним из важных принципов заложенных в основу организации перевозочного процесс.

С юридической точки зрения маршрут представляет собой организационно-правовую форму использования суверенного воздушного пространства в целях обеспечения эксплуатации международных воздушных сообщений, установленных государством с другими странами.

Право на маршрут является составной частью права доступа к рынку воздушного транспорта. Это право выражается в виде согласованного между заинтересованными государствами географического описания или комбинации географических описаний маршрута ли маршрутов, по которым могут осуществляться воздушные перевозки в соответствии с порядком обслуживания утвержденных пунктов.

Право на маршрут состоит из норм международных договоров о воздушном сообщении, является по своей сути межгосударственным.

Право на маршрут включает также определение промежуточных пунктов, находящихся вне маршрута, но предоставляемых на территории других государств.

Право на маршруты обеспечивают доступ к рынку авиаперевозок между конкретными странами.

Право на эксплуатацию является составной частью права на доступ к рынку и является суверенным правом каждого государства назначать авиаперевозчика (авиаперевозчиков) для обслуживания международных воздушных сообщений и определять типа воздушных судов, которые могут использоваться на согласованных международных маршрутах.

Одним из самых основных прав на эксплуатацию является право назначения авиаперевозчика. По своей юридической природе право назначения относится к исключительной компетенции каждого государства. Поэтому в первую очередь назначение – это основанная на национальных законах и правилах особая внутренняя процедура проверки соответствия того или иного национального перевозчика международным требованиям, установленным прежде всего в стандартах ИКАО, после которой он допускается государством к эксплуатации международных воздушных линии. После внутренней процедуры назначения переходят к следующую стадию: Одно государство при помощи дипломатической ноты формально уведомляет другое о названии авиаперевозчика, выбранного назначенным государством для использования всех или некоторых прав на доступ к рынку, полученных этим государством в соответствии с соглашением о воздушном сообщении, заключенным с другим государством.

Назначение может бать:

- единственным и ограничиваться назначенным только одного перевозчика;
- двойным - т.е. назначением до двух перевозчиков (с правом замены);
- многочисленным и неограниченным (назначением любого количества перевозчиков).

Основными документами, регулирующими международные воздушные перевозки, являются международные глобальные и двусторонние конвенции.

Двусторонние соглашения заключаются, как правило, между двумя государствами, чье сотрудничество определено рамками других договоров (рамками СНГ, ЕС и т.д.).

Вмеждународных соглашениях широкого значенияучаствует большой круг государств, которые разрабатывают международные нормы и правила, регулирующие полеты, а также принципы организации воздушных перевозок над территориями этих государств.

Одним из первых правовых документов в области международной гражданской авиацииявилась Варшавская конвенция для унификации некоторых правил, касающихся международных воздушных

перевозок от 12 октября 1929 года с изменениями и дополнениями 1955 и 1975 гг.[1] (далее - Конвенция). Условия данной Конвенции применяются по всем перевозкам пассажиров и багажа по воздуху, предоставляемым перевозчиком как за полное вознаграждение, так и с учетом различных льгот (включая бесплатные перевозки), если перевозчик не предусматривает иное в своих Правилах. Кроме того, такие Правила регулируются национальными законами, правительственными постановлениями, кодексами.

Впоследствии Варшавская конвенция нашла развитие в дополнениях и изменениях, внесенных Гаагским протоколом 1955 года, Гватемальским протоколом 1971 года и Монреальским протоколом 1975 года.

4 ноября 2003 года вступила в силу Монреальская конвенция[2] заключенная под эгидой ICAO в 1999 году), которая отменила лимиты, установленные Варшавской конвенцией, по выплатам, пострадавшим в авиакатастрофе и их родственникам.

К моменту вступления в силу Монреальской конвенции ее подписало 31 государство (Барбадос, Бахрейн, Белиз, Ботсвана, Македония, Греция, Иордания, Камерун, Канада, Кения, Кипр, Колумбия, Кувейт, Мексика, Намибия, Нигерия, Новая Зеландия, Танзания, ОАЭ, Панама, Парагвай, Перу, Португалия, Румыния, Сирия, Словакия, Словения, США, Чешская Республика, Эстония, Япония). Официально Казахстан не присоединился к новому документу, поэтому в нашей стране при реализации международных авиаперевозок пока действует Варшавская конвенция. Тем не менее некоторые перевозчики, особенно частные, уже начали увеличивать свои расходные статьи в соответствии с новыми веяниями международных стандартов.

Другим важным документом международного воздушного права в области регулярного воздушного сообщения является Чикагская конвенция о международной гражданской авиации (Чикаго, 1944г.). Чикагской конвенцией был заложен ряд принципов осуществления полетов в мировом воздушном пространстве, согласно которым каждое договаривающееся государство предоставляет другим договаривающимся государствам следующие права:

- пролетать над его территорией без посадки;
- приземляться с некоммерческими целями (для заправки, смены экипажа, технических целей и др.);
- выгружать пассажиров, почту и груз, взятые на борт на территории государства, национальную принадлежность которого имеет воздушное судно;
- брать на борт пассажиров, почту и груз с местом назначения на территории государства, национальную принадлежность которого имеет воздушное судно;
- брать на борт пассажиров, почту и груз с местом назначения на территории любого другого договаривающегося государства и право выгружать пассажиров, почту и груз, прибывшие с любой такой территории.

Позднее эти принципы были расширены правом осуществлять перевозки пассажиров, почты и грузов между партнером по соглашению и третьей стороной в обоих направлениях через свою территорию или по воздушной линии, не проходящей над территорией своей страны, а также правом осуществлять перевозки пассажиров и грузов по внутренним линиям другой страны - участницы соглашения.

Несмотря на то, что принятые Чикагской конвенцией права государств по осуществлению международных полетов на практике ограничиваются некоторыми рамками, они создают необходимые условия для осуществления воздушных сообщений между государствами, обеспечивают безопасность полетов, а также способствуют благоприятным отношениям между странами и развитию туризма.

Среди правовых документов, регламентирующих международное воздушное сообщение, важное значение имеют также: Соглашение о международном воздушном транспорте (Чикаго, 1944г.); Соглашение о транзите по международным воздушным линиям (Чикаго, 1944г.); Конвенция о возмещении вреда, причиненного иностранными воздушными судами третьим лицам на поверхности (Рим, 1952 г.); Конвенция о правонарушениях и некоторых других действиях, совершенных на борту воздушного судна (Токио, 1963 г.) и др.

Каждая авиакомпания определяет правила перевозки людей и грузов самостоятельно. Эти правила должны соответствовать национальному законодательству стран, по которым проходит маршрут поездки, и международным двухсторонним и многосторонним договорам. Если они вступают в противоречие с национальным законодательством какого-либо государства, то на территории этого государства они имеют силу лишь в части, не противоречащей законам.

Оценка динамики рационального развития и размещения авиационных перевозок (малой авиации) Таджикистана, ориентированной на индустриально-аграрное развитие.

Малая авиация (МА) по всему миру уже давно стала неотъемлемым инструментом частной жизни населения в любом уголке земного шара и является неотъемлемой частью глобальной транспортной системы.

Малая авиация является удобным и популярным транспортным средством. Потребителями продукции международного рынка малой авиации являются: частные лица, организации, сельскохозяйственные объединения, аэроклубы, а также государственные органы по всему миру. Абсолютными лидерами на международном рынке МА являются США.

Также можно отметить, что при проведении анализа состояния авиация общего назначения (АОН) в разных странах, сравнивают, обычно, с показателями отрасли в США.

Малая авиация становится все более значимой частью экономики стран. Если стоимость перевозки пассажиров и грузов в авиации общего назначения достаточно высока, то использование самолетов со значительно более легким весом, позволяет получить экономию как на топливе, так и на инфраструктуре. В совокупности эти факторы могут дать значительный экономический эффект от более широкого применения малой авиации.

Существует множество факторов, которые влияют на изменение авиационных пассажира - или грузопотоков. Часть из них зависит от географических особенностей, а также существует еще целый ряд факторов, универсальных для любого региона. Область применения МА в Республики Таджикистан все расширяется, но она все еще отстает от мирового уровня развития. В настоящее время реализуется политика государственной программной поддержки МА, но она до сих пор не покрывает потребности отрасли как в 9 финансировании, так и в расширении области применения малой авиации в Республики Таджикистан.

Полеты МА достаточно дорогие и не обеспечивают необходимый уровень безопасности, что в целом противоречит целям транспортной стратегия Республики Таджикистан на период до 2030г., где одним из направлений транспортной политики в области развития транспортной инфраструктуры является «государственная поддержка развития аэропортовой инфраструктуры, аэронавигационной системы и парка воздушных судов, в первую очередь региональной авиации[3].

Но несмотря на то, что использование МА набирает все большие обороты, законодательно это понятие до сих пор не определено, и обычно подразумевается, что летательные аппараты МА имеют малый взлетный вес. Официально понятие «малая авиация» в мировой практике не определено, вследствие этого, в различных нормативных актах, законах и программах развития отраслей в это понятие включается большой спектр различных летательных аппаратов, что затрудняет разработку нормативной и законодательной базы, налоговой и тарифной политики применительно кавиация общего назначения (АОН).

Все наиболее часто встречающиеся в литературе подходы к определению «малая авиация» или западное «авиация общего назначения», можно разделить на три группы (см. таблицу 2), учитывающие:

- ограничения по весу и количеству посадочных мест воздушного судна;
- выполняемые экономические, социальные и промышленные задачи;
- ограничения по весу, кол-ву пассажиромест и области применения.

Таблица 2. Основные подходы к определению малой авиации

Подход	Определение	Особенности
McGraw-Hill Dictionary of Aviation[59]	легкая авиация, включающая летательные аппараты с количеством посадочных мест не более 9 (исключая места пилотов), с максимальным взлетным весом не более 5670 кг	летательные аппараты относят к МА исходя из их веса и количествапассажиромест, при этом назначение и способы использования данных летательных аппаратов не учитываются
Проект ФЗ «О развитии малой авиации в Российской Федерации»[10]	«малая авиация Российской Федерации – самостоятельный вид авиации (отрасль), предназначенный для обеспечения потребностей граждан Российской Федерации, экономики субъектов Российской Федерации в авиационных работах, развития промышленности и инфраструктуры в регионах, удовлетворения интересов и решения задач физических и юридических лиц, выполнения региональных и межрегиональных перевозок на территориях субъектов Российской Федерации, первоначальной подготовки и переподготовки авиационного персонала, а также для развития авиационного спорта и туризма в России»	летательные аппараты относят к МА, первую очередь, исходя из выполняемых ими задач, вес, количество пассажиромест не учитывается, определение подходит только для малой авиации РФ
Федеральные авиационные правила США[58]	авиация общего назначения, включающая все ЛА с взлетным весом не более 9000 кг и количеством пассажиромест не более 19, кроме судов военного назначения и выполняющих регулярные коммерческие перевозки	очень широкое определение, отсутствует минимальный взлетный вес, считается, что малая авиация не может выполнять регулярные коммерческие перевозки

Источник: Составлено автором на основе изучения литературы.

Все изложенные выше подходы не лишены недостатков. Так, например, в Варшавской конвенции[1,с.12] говориться о том, что совершенно не учитывает количество пассажиров и максимальный взлетный вес, а в источнике[4] дано очень широкое трактование термина, подразумевающее невозможность использовать использование судов малой авиации для осуществления регулярных коммерческих перевозок. Подход, принятый, в частности, в российской нормативной практике относит летательные аппараты к малой авиации, в первую очередь, исходя из выполняемых ими задач[5].

Однако в данном законопроекте к судам малой авиации относят летательные аппараты весом до 21 тонны, а также беспилотные летательные аппараты.

Для начала отметим, что самый главный документ в области эксплуатации авиации - «Воздушный Кодекс Республики Таджикистан» (ВК РТ) - является едва ли не самым «динамично изменяющимся».

Авиация подразделяется на гражданскую, государственную согласно статье 20 ВК «Виды авиации».

Авиация, используемая в целях обеспечения потребностей граждан и экономики, относится к гражданской авиации.

Гражданская авиация, используемая для воздушных перевозок пассажиров, багажа, грузов, почты и авиационных работ, которые осуществляются за плату, относится к коммерческой гражданской авиации.

Гражданская авиация, используемая на безвозмездной основе, относится к авиации общего назначения (АОН).

В воздушном законодательстве Республики Таджикистан до настоящего времени не определено широко используемое в гражданском обществе, в нормативных документах исполнительной власти, в технической и специальной документации разработчиков и эксплуатантов летательных аппаратов (ЛА) понятие «малая авиация». Не определен и порядок государственного регулирования этой авиации. Не урегулированы и вопросы взаимодействия республиканских органов исполнительной власти и собственников ЛА малой авиации. Для субъектов Республики Таджикистан, авиакомпаний, научно-исследовательских, научно-производственных и других предприятий, общественных и некоммерческих организаций, юридических и физических лиц и субъектов, осуществляющих многоплановую воздушно-транспортную деятельность, отсутствуют прозрачные правила для применения и эксплуатации ЛА малой авиации.

Согласно общепринятому на Западе подходу, и наиболее подходящим к национальному определению «малая авиация», является «General aviation», «то есть - общая авиация, которая не относится ни к военной, ни к коммерческой на регулярных линиях. Все остальные полеты и есть - «general aviation.»[6].

Следовательно, малая авиация - это гражданская авиация специального назначения, объединяющая все гражданские летательные аппараты максимальным взлетным весом до 8600 кги числом пассажиров не более 19 человек, предназначенная для обеспечения потребностей граждан, развития экономики, социальной сферы и авиационных работ в условиях индустриального пространства республики.

Под летательным аппаратом в данном определении понимаются: самолеты, вертолеты, паропланы и дельтапланы, дельтамотопланы, планеры и мотопланеры, воздушные шары, аэростаты, дирижабли, беспилотные летательные аппараты. В данном исследовании будут подробно рассмотрены самолетный и вертолетный сектора международного рынка МА, так как именно они составляют основу исследуемого рынка.

Горная территория Республики Таджикистан и трудности связанные со строительством автомобильных и железных дорог исторически определили воздушный транспорт как один из ключевых факторов социально-экономического развития республики. Для горных территорий Севера Таджикистана и Восточного Памира - это 45 % территории республики, 0,5 млн. населения, 2 тыс. населенных пунктов, где наземное сообщение затруднено и требует значительных временных затрат, гражданская авиация зачастую является единственным средством, обеспечивающим круглогодичную транспортную доступность отдаленных населенных пунктов республики. В связи с этим социальная и экономическая функции воздушного транспорта, и в первую очередь малой авиации, приобретают особую значимость для обеспечения конституционных прав граждан на свободу передвижения. Помимо перевозки пассажиров и грузов, малая авиация необходима для выполнения различных сельскохозяйственных работ, предупреждения и тушения лесных пожаров, оказания срочной медицинской помощи, обнаружения и ликвидации кризисных природных и техногенных ситуаций, мониторинга окружающей среды, геологоразведки, получения метеопрогнозов и решения многих других задач в отраслях национальной экономики.

ОБСУЖДЕНИЕ

В настоящее время в аграрном секторе применяются химические и биологические препараты, вносимые, как правило, ВС. Применение авиации в данном случае объясняется ее преимуществами перед наземной техникой: сокращенные сроки проводимых работ, высвобождение трудовых ресурсов, способность выполнять работы при любом состоянии грунта, высокая производительность.

Авиационные работы имеют специальную особенность как в технологии, так и экономической оценке.

Классическое определение экономической эффективности ввел К. Маркс «... чтобы при минимуме авансированного капитала производить максимум прибавочной стоимости»[7].

Вообще эффективность можно оценить только путем сравнения полученного результата с затратами, его обусловившими. Таким образом, не сам эффект, а только экономическая эффективность характеризует целесообразность конкретных мероприятий.

Виды работ, выполняемых в аграрном секторе авиации: аэропосев семян, борьба с вредителями и болезнями культурных растений, борьба с сорняками, внесение удобрений, дефолиация, десикация, сеникация, регулирования таяния снега и льда, вызывание осадков путем ввода в облако реагентов, наблюдение за состоянием сельскохозяйственных угодий, сушка плодов путем создания турбулентности воздуха, отпугивание птиц, освобождение древьев от снежного покрова.

Применение авиации в аграрном секторе улучшает качество сельскохозяйственных культур. Годовой экономический эффект, как считает, Н.В. Долбня, определяется по доходу, полученному за счет дополнительной прибыльности урожая[8].

$$\mathbf{ЭФ= [ДУ*(Ц – Зуб)-За]*Sa,} \quad (1)$$

где

ДУ-прибавка урожая за счет использования авиации;

Ц- средняя закупочная цена, руб/ц;

Зуб-затраты на уборку и реализацию дополнительного урожая;

Зa - затраты авиации на авиаобработку, руб/га;

Sa-площадь авиационной обработки, га;

Непосредственно малая авиация наиболее часто участвует в туристических перевозках, особенно при доставке туристов на природные и иные труднодоступные для других средств перевозки объекты. В крупных аэропортах, которые являются gateway, на континент или в страну, малая авиация используется как шаттл (shuttle) для доставки туристов челночными рейсами в местные туристские центры. Распространены услуги малой авиации для экскурсионных полетов над местностью туристического центра.

Транспортная стратегия Республики Таджикистан в качестве одной из задач в сфере воздушного транспорта определила развитие и совершенствование аэропортов местного значения, а для малой авиации в части использования воздушного пространства - соответствующие изменения в ВК Республики Таджикистан.

Мировая малая авиация ежегодно производит более 32 млн. часов авиационных работ в грузопассажирских перевозках, в сфере авиационно-химической защиты урожая в сельском хозяйстве, патрулировании нефте-, газопроводов, мониторинге и охране природных ресурсов и животного мира, в первоначальном обучении летного состава для гражданской и военной авиации, в развитии экономики и обеспечении жизнедеятельности населения удаленных территорий, а также во многих других сферах хозяйственного применения.

Управление и развитие авиационной отрасли заключается в создании и поддержании постоянно обновляемого научно-технического задела (НТЗ), являющегося системной основой разработки перспективной авиационной техники (АТ). Управление научными исследованиями и разработками промышленных технологий представляет собой нетривиальную задачу прогнозирования основных тенденций развития авиационных технологий и авиационной техники (АТ), планирования разработки технологий и управления процессами их создания и передачи. Система управления созданием и обновлением научно-технического задела (НТЗ) призвана вскрыть, с большой долей уверенности, основные тренды мирового научно- технологического развития, обеспечить концентрацию ресурсов на ключевых и вспомогательных направлениях, трансферта технологий, а также системную интеграцию в интересах разработки конкурентоспособной авиационной техники(АТ)[9].

Государство в последнее время реализует проектный подход, уделяя внимание среднесрочному прогнозированию и планированию в виде государственных целевых программ, национальных проектов, стратегий 2020, а в отдельных случаях 2030. При всех недостатках и нестыковках подобных мероприятий их положительное влияние на развитие, бесспорно. Однако, для решения современных проблем национальной и глобальной безопасности нужен иной уровень прогнозирования и планирования, причем, не только в смысле значительного расширения горизонта предвидения (на 30-50 лет), но и в смысле его научной обоснованности. К сожалению, сегодня в этом отношении ситуация крайне неблагоприятна.

Методология формирования подобных прогнозных и плановых документов не разрабатывается. Следует отметить, что главной проблемой при разработке прогноза на период 30-50 лет является очень большой срок прогнозирования.

При этом сопутствующими проблемами являются:

-превышение прогнозным горизонтом срока не только научной карьеры эксперта - прогнозиста, но и срока его жизни, то есть в любом случае результатов правильного прогноза эксперт не узнает, а, следовательно, воспользоваться системным принципом «обратной связи» не сможет; научно-технический прогресс в последнее время все ускоряется и ускоряется. Он слишком быстр, чтобы уверенно прогнозировать, каким будет мир техники через 30-50 лет;

-для повышения достоверности прогноза (и плана, вытекающего из него) эксперт должен быть осведомлен обо всех результатах исследований и разработок в мире, что формирует дополнительные проблемы:

-необходимость развертывания системы специализированных ситуационных центров прогнозирования научно-технического и технологического развития.

Определение перспективных направлений рационального развития и размещения авиационных перевозок Таджикистана на этапе формирования индустриального пространства.

В период становления и углубления рыночных отношений в экономике Таджикистана возможно повышение благосостояния населения путём реализации направлений модернизации, поскольку залогом успеха является широко развёрнутая форма модернизации всех отраслей и сфер на базе комплексного и системного подхода к реализации социально ориентированной функции рынка. «В Республике Таджикистан с первых дней независимости путем принятия законов, отвечающих требованиям новых государственных и экономических условий, последовательного проведения реформ, адаптации экономики страны к деятельности в рыночных условиях было обеспечено устойчивое развитие народного хозяйства. То есть, наряду с обеспечением мира и стабильности в стране началось бурное экономическое развитие, в результате которого ВВП рос из года в год».[10].

Транспортная система Республики Таджикистан является одним из важнейших составляющих элементов по реализации стратегических и программных целей развития государства. Она включает в себя такие крупные элементы, как автомобильный транспорт, железнодорожный и авиационный комплекс.

Безусловно, одним из приоритетных направлений является развитие авиационного комплекса страны, способствующего не только росту экономических, но также и социальных показателей развития, в том числе - обеспечение занятости трудовых ресурсов[11], в составе которого все большее значение приобретает малая авиация.

Категория «малая авиация» охватывает спектр воздушных судов:

- самолеты со взлетным весом от 495 кг силы (вес борта, умноженный на силу гравитации) до 8600 кг. Максимальная вместимость - девятнадцать пассажиров;

- вертолеты со взлетной массой от 495 до 4500 кг силы;
- беспилотникисо взлетным весом до 8600 кг силы;
- дроны.

Существует огромное количество моделей малых самолетов. Однако некоторые из них пользуются наибольшей популярностью благодаря высокой надежности силовых агрегатов, совершенной авионике, продуманной компоновке салона.

Задача малой авиации - доставить пассажира до места назначения. Особого комфорта при этом не предполагается. Используются, в основном, для перемещения внутри региона или между соседними регионами.

В наши дни летательные аппараты малой авиации широко востребованы как для деловых, так и для туристических целей. Бесспорным их преимуществом считается возможность приземляться в небольших аэропортах с укороченной взлетно-посадочной полосой. Это дает возможность совершать полеты в труднодоступные места, где не налажено регулярное авиасообщение.

В условиях Таджикистана очевидным представляется развитие малой авиации по следующим направлениям:

- сельскохозяйственная;
- медицинская;
- экологическая;
- туристическая;
- автодорожное инспектирование.

Не останавливаясь подробно на каждой из них (т.к. они являются темой отдельного глубокого исследования), хотелось бы рассмотреть три наиболее важных, на наш взгляд, направления.

1. Сельскохозяйственное: благодаря развитию беспилотных технологий, автоматизация приходит в большинство производственных отраслей. В сельском хозяйстве БПЛА не только забрали традиционные функции летательных аппаратов с экипажем на борту, но и освоили новые «профессии». Область применения перестала ограничиваться аэрофотосъёмкой - теперь аграриям доступна информация о состоянии поля и каждого конкретного растения, дроны способны распылять ядохимикаты попод управлением оператора или автопилота и оценивать результаты выполнения работ.

Предлагаем решения для следующих задач:

- регулярный мониторинг сельскохозяйственных угодий с помощью мультиспектральной съёмки для поиска растений, поражённых паразитами, либо пострадавших из-за засухи или избыточного полива;
- составление карт полей с указанием неблагополучных районов;
- распыление ядохимикатов в ручном и автоматическом режимах по результатам исследований;
- контроль результатов применения беспилотной авиации в сельском хозяйстве, сбор и хранение информации;
- координация в реальном времени действий парка из нескольких дронов на крупных предприятиях аграрного комплекса.

2. Медицинская малая авиация - представляет собой гораздо больше, чем просто транспорт. Это служба здравоохранения, работающая в сложных и часто меняющихся обстоятельствах. Например, при эвакуации пострадавших из районов стихийных бедствий и труднодоступных мест. Санитарная авиация крайне необходима для больных, нуждающихся в экстренной помощи или для транспортировки пациента в специализированный лечебный центр, который расположен на значительном удалении. Судна санавиации обслуживают тяжелобольных или раненых, доставляя пациентов в минимально короткие сроки из отдаленных горных и сельских регионов в специализированные учреждения, расположенные за сотни километров, для оказания высококвалифицированной помощи.

3.Экологическая малая авиация - ее значимость особо возрастет в последнее время, в частности - в обеспечении сохранности ледников в горных системах Таджикистана.

Президент Таджикистана Эмомали Рахмон на полях 27-й Конференции сторон Конвенции ООН об изменении климата заявил, что острый вопрос изменения климата должен быть в центре внимания международного сообщества. Изменение климата оказывает влияние на экономические, социальные и экологические процессы стран в разных частях мира [12].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Следует отметить, что вопросы организации и управления перевозочными процессами на воздушном транспортном комплексе основывается на следующих принципах развития и размещения производственной инфраструктуры (аэропортов) воздушного транспортного комплекса на современном этапе развития рыночной экономики Республике Таджикистан:

1. Вывод на рынок авиаперевозочных услуг на воздушном транспорте с учетом потребностей и рыночных запросов потребителей авиаперевозочных услуг. Производственная инфраструктура должна размещаться таким образом, чтобы потребителей услуг авиации продавать на рынке результат авиаперевозочный деятельности.

2. Специализация отрасли воздушного транспорта осуществляется на основе удовлетворения рыночных потребностей населения на различных видах услуг авиации.

3. Обеспечить максимальную возможность высокого качества услуг авиации потребителям, с тем чтобы потребители могли достичь максимального потребительского удовлетворения от услуг авиации.

4. Предложить потребителям возможность максимально широкого выбора рынка по видам деятельности производственной инфраструктуры гражданской авиации.

5. Создание необходимых авиационных инфраструктурных условий для максимального повышения качества жизни населения страны.

6. Удовлетворение индивидуальных запросов каждого потребителя, отдельного клиента или группы потребителей в услугах авиации.

7. Обеспечение деятельности индивидуального, малого и среднего бизнеса в сфере производственной инфраструктуры воздушного транспортного комплекса страны.

8. Дальнейшее совершенствование работы воздушных транзитных маршрутов (коридоров) страны.

9. Расширение деятельности всех видов производственной инфраструктуры воздушного транспортного комплекса (аэропортов, аэродромов, аэронавигации, службы обеспечение бортовыми питанием и топливом) и эффективное осуществление координационных работ между ними.

10. Снижение затрат на работу производственной инфраструктуры и увеличение прибыли от нее путем правильного расчета затрат и прибыли производственной инфраструктуры воздушного транспорта, прямо или косвенно.

11. Обеспечение эффективного перехода производственной инфраструктуры воздушного транспорта инновационную индустриальную экономику.

12. В соответствии с требованиями инновационной индустриальной экономики построить и ввести в эксплуатацию отрасли воздушного транспорта новых производственных инфраструктур.

13. Создание и дальнейшее развитие отечественной промышленности по создание средств малой авиации.

14. Наряду с эффективным использованием существующих типов литательных аппаратов и производственных отношений в отраслях воздушного транспортного комплекса могут быть внедрены новые виды летательных аппаратов и соответствующих производственных отношений.

15. Повышение уровня ценности человеческого капитала в сферах производственной инфраструктуры воздушного транспорта (подготовка кадров для аэропортов, системы навигации и летного персонала).

ЛИТЕРАТУРА

1. Варшавская конвенция для унификации некоторых правил, касающихся международных воздушных перевозок от 12 октября 1929 года с изменениями и дополнениями 1955 и 1975 гг.
2. 4 ноября 2003г. вступила в силу Монреальская конвенция, (заключенная под эгидой ICAO в 1999г.), Авиационныйтраснпорт в туризме.
3. Официальный сайт аэропорта Тура//[Электронный ресурс].- режим доступа: http://avia.pro/blog/aeroport-tura
4. Официальный сайт Международного авиационно-космического салона МАКС-2013. URL: ttp://www.aviasalon.com/ru/static/page/ arhiv_maks_ 2013.htm (дата обращения: 13.02.2014 г.)
5. Блонский, Л. Авиация России / Л. Блонский. - М.: Дом Славянской книги, 2008. - 480 с.
6. Блонский Л. Авиация России / Л. Блонский. - М.: Дом Славянской книги, 2008. - 480 с.
7. Экономическая теория Карла Маркса //[Электронный ресур].- Режим доступа: http://economy-ru.com/ekonomicheskaya-teoriya-rf/ekonomicheskaya-teoriya-karla-50475.html.
8. Долбня Н.В. Эффективность применения авиации в отраслях народного хозяйства / Н.В. Долбня. - М.: Воздуш. трансп., 1990. – 264с.
9. Долбня Н.В. Эффективность применения авиации в отраслях народного хозяйства / Н.В. Долбня. - М.: Воздуш. трансп., 1990. –264с.
10. Рахимов Ш.М. Соҳибкории хурду миёна - маҳаки асосии рушд // 5. Вестник ТГУПБП. Сер.общест.наук.- 2018. -№ 1 (74).- С. 31-42.
11. Бабаджанов Р.М. Роль транспортной системы Таджикистана в обеспечении занятости трудовых ресурсов // Экономика Таджикистана – 2022. - № 4/2.–С.150-158.
12. Рахмон Э.Выступление Президента Республики Таджикистан на 27-й Конференции сторон Рамочной Конвенции ООН по изменению климата (КОП-27) 07.11.2022 - http://www.prezident.tj/ru/ node/29563
13. Афанасьев В. Малая авиация севера [Текст] / В.Афанасьев / /Воздушный транспорт. - 2008. - №9. - С.9
14. Бадулина А. В., Современное состояние и перспективы развития международного рынка малой авиации//Российский внешнеэкономический вестник.- Москва, 2014 г..- 5.- стр. 68-79
15. Чикагская конвенция о международной гражданской авиации (Чикаго, 1944 г.).
16. Рауфи А. Конкурентная экономика. /Под общ.ред.доктора экономических наук, профессора О.Б.Бобоева, - Душанбе: «Дониш» , 2014, -с.608.
17. Рауфи А. Транспорт в системе рыночной экономики. – Душанбе: «Ирфон», 2002. - 255 с.
18. Воздушный кодекс Республики Таджикистан. Закон РТ от 19.11.1998. - № 720.
19. Мирзоева Д.П. Развитие рынка авиаперевозочных услуг на пространстве Таджикистан - Россия. /Под общ.ред. д.э.н., профессора Бобоева О. - Душанбе: «Дониш, 20018. - 168 с.

УДК: 338. 24 : 339. 5 (597.4)

НАҚШИ ВОРИДОТИВАЗКУНӢ ДАР ТАҲКИМИ РАҚОБАТПАЗИРИИ ИҚТИСОД ДАР РАВАНДИ ҶАҲОНИШАВӢ

Нуриддинова Майсара Сайдумаровна

муаллими калони кафедраи менеҷмент ва маркетинги Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон,. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола ҷаҳонишавӣ ҳамчун хусусиятҳои асосии рушди системаи муосири иқтисоди ҷаҳонӣ нишон дода шуда, раванди татбиқи босамари сиёсати воридотивазкунӣ ва мутобиқсозии муносиби он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос шудааст. Инчунин мақсаду мароми «Барномаи мусоидат ба содирот ва воридотивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020» оварда шуда, мусоидат намудан ба татбиқи сиёсати давлатии иқтисодии хориҷӣ ва баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти ватанӣ дар бозори дохилӣ ва хориҷӣ пекаш шудааст.

Манбаҳои маблағгузории чорабиниҳо оид ба татбиқи Барнома қайд карда шудааст. Сатҳи нокифояи сармоягузорӣ ба иқтисодиёти кишвар асоснок карда шуда, самтҳои афзалиятноки беҳсозии он нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: воридотивазкунӣ, ҳамгироии иқтисодӣ, истеҳсоли миллӣ, рақобатпазирӣ, рушди устувор, иқтисоди бозорӣ, Тоҷикистон.

РОЛЬ И ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЯ В УКРЕПЛЕНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭКОНОМИКИ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Нуриддинова Майсара Сайдумаровна

старший преподаватель кафедры менеджмент и маркетинга Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье выделена глобализация как ключевая особенность развития современной мировой экономической системы и отражен процесс эффективной реализации политики импортозамещения и ее соответствующей адаптации в Республике Таджикистан. Также изложены цели и задачи «Программы содействия экспорту и импортозамещению Республики Таджикистан на 2016-2020 годы», которая направлена на содействие реализации государственной внешнеэкономической политики и повышение конкурентоспособности отечественной продукции на внутреннем и внешнем рынках.

Определены источники финансирования реализации Программы. Обоснован недостаточный уровень инвестиций в экономику страны и обозначены приоритетные направления его улучшения.

Ключевые слова: импортозамещение, экономическая интеграция, национальное производство, конкурентоспособность, устойчивое развитие, рыночная экономика, Таджикистан.

THE ROLE OF LMPORT SUBSTITUTION LN STRENGTHENING ECONOMIC COMPETITIVENESS IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION

Nuriddinova Maisara Saidumarovna

Senior Lecturer, Department of Management and marketing International university of tourism and entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article highlights globalization as a key feature of the development of the modern world economic system and reflects the process of effective implementation of the import substitution policy and its corresponding adaptation in the Republic of Tajikistan. It also sets out the goals and objectives of the Program for Assisting Export and Import Substitution of the Republic of Tajikistan for 2016-2020, which is aimed at promoting the implementation of state foreign economic policy and increasing the competitiveness of domestic products in the domestic and foreign markets.

Sources of financing for the implementation of the Program have been identified. The insufficient level of investment in the country's economy has been substantiated and the priority areas for its improvement have been outlined.

Keywords: import substitution, economic integration, domestic production, competitiveness, sustainable development, market economy, Tajikistan.

МУҚАДДИМА

Яке аз хусусиятҳои калидии ташаккули низоми равони иқтисодии куллии ҷаҳонӣ ин ҷаҳонишавӣ аст. Ҷаҳонишавӣ ин равандест, ки ташаккули фазои ягонаи ҷаҳонии иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, маданиву маънавӣ ва иттилоотиро дар заминаи технологияҳои пешрави инноватсионӣ фаро мегирад.

Дар раванди вуруди Тоҷикистон ба системаи муосири равобити иқтисодии ҷаҳонӣ зарурати муносибати сифатан нав ба танзими давлатии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, ки дар самтҳои афзалиятноки рушди миллӣ дар доираи Стратегияи миллӣ барои давраи то соли 2030 муайян гардидааст, аҳамияти аслӣ пайдо мекунад. Ҳамроҳшавӣ ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ диверсификатсияи иқтисодиёт ва таҳкими зарфияти содиротии кишвар, инчунин беҳтаркунии воридотро тақозо мекунад, зеро истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунанда на танҳо барои кам кардани ҳаҷми умумии воридот, балки инчунин барои поин бурдани арзиши худи мол ва дастгирии истеҳсолкунандагони дохилӣ имконият медиҳад. [7сах. 8]

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо мақсади такомили сиёсати давлатии тиҷорати хориҷӣ, Комиссияи давлатӣ оид ба воридотивазкунӣ таъсис дода шудааст, ки фаъолияти он ба коҳиш додани вобастагии иқтисоди миллӣ аз воридот, пуштибонӣ аз тартиби содирот ва ҳавасмандсозии истеҳсолоти ватанӣ, ки мухолифи талаботи Созмони умумиҷаҳонии тиҷорат (СУТ) набошад, равона гардидааст. Ҳадафи стратегии ин сиёсат аз бозори дохилӣ баровардани молҳои хушсифати хориҷӣ набуда, балки истеҳсоли молҳои рақобатпазири ватанӣ мебошад, ки бозоргир буда, на танҳо ба шароити бозори ватанӣ, балки инчунин ба эҳтиёҷоти бозорҳои хориҷӣ ҷавобгӯ аст.

Бардоштани сатҳи рақобатпазирии маҳсулот дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ ҳамчун омили асосии рушди содирот ва воридот дар чорабиниҳои мушаххас оид ба беҳтар намудани сифати маҳсулот мувофиқи меъёрҳо ва стандартҳои СУС, Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё ва бозорҳои дигари эҳтимолии фурӯш, мукаммалсозии бастабандӣ, тамға ва номи тиҷоратии мол, ҷорӣ намудани навовариҳо дар истеҳсолоти ба содирот нигаронидашуда ва воридотивазифашаванда, такмили логистика, зерсохтори нақлиёт ва рушди идораи сифат инъикос меёбад. [7сах. 23]

Таҳти шароити татбиқи самараноки сиёсати воридотивазкунӣ ва мутобиқ намудани он ба тавсеаи имкониятҳои содиротӣ «Барномаи мусоидат ба содирот ва воридотивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016–2020» таҳия гардид. Ҳадафи асосии ин Барнома мусоидат ба амалисозии сиёсати давлатии иқтисодии хориҷӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ ҳам дар бозори дохилӣ ва ҳам дар бозорҳои хориҷӣ мебошад.

Барои расидан ба ин мақсад, дар доираи Барнома иҷрои як қатор вазифаҳои стратегии дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 пешбинишуда оғоз гардид. Аз ҷумла:

-ба таври назаррас коҳиш додани вобастагии иқтисоди кишвар аз воридоти маҳсулоти асосии озуқаворӣ;

-таъмин намудани афзоиши истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунанда ва содиротӣ тавассути андешидани чораҳо ҷиҳати дастгирии содиркунандагон ва сармоягузорони эҳтимолӣ, инчунин рушди ҳамкорӣ, ташаккули занҷирҳои арзиши иловашуда ва рушди гурӯҳбандии истеҳсолӣ (кластерҳо).

-таъсис ва рушди марказҳои муосири логистикӣ, инчунин густариши долонҳои байналмилалии коммуникатсионӣ, нақлиётӣ ва иқтисодӣ;

-мутобиқ гардонидани хизматрасониҳои хатсайрҳои роҳи оҳан, автомобилӣ, ҳавоӣ ва дигар намудҳои нақлиёт ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ;

-таҳким бахшидани иқтидори транзитии телекоммуникатсионии кишвар ва фароҳам овардани имкониятҳои васеъ барои интиқоли трафики интернет.

Дар доираи ин Барнома Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон самтҳои стратегии воридотивазкунӣ ва сиёсати ба содирот нигаронидашударо ҳамчун чузъҳои ба ҳам алоқаманди сиёсати иқтисодии хориҷии кишвар арзёбӣ менамояд. Бо мақсади татбиқи амалии ин раванд, Ҳукумат маҷмӯи тадбирҳоро роҳандозӣ намуда истодааст, ки онҳо ҳам ба воридотивазкунии мақсаднок ва ҳамзамон ба рушди содироти маҳсулоте равона гардидаанд, ки дар натиҷаи ин раванд қобилияти рақобатпазирӣ пайдо мекунанд.

НАТИҶАҲО

Татбиқи пурраи чунин сиёсати ҳадафманд ва идомаи ислоҳот дар ин самт метавонад кишварро аз усулҳои камсамари воридотивазкунӣ ба модели рушди истеҳсоли гурӯҳҳои маҳсулоти рақобатпазир ва ба бозорҳои хориҷӣ нигаронидашуда равона намояд.

Барномаи мазкур танҳо маҷмӯи оддии чорабиниҳо набуда, балки низоми мураттаби тадбирҳои мукаммал ва мақсаднок мебошад, ки бо дарназардошти афзалиятҳо ва пайдарҳамии татбиқ таҳия гардидааст. Дар маҷмӯъ, ин тадбирҳо ба баланд бардоштани устувори иқтидори содиротии кишвар ва рушди воридотивазкунии маҳсулоти рақобатпазир равона карда шудаанд. Чорабиниҳои пешбинигардидаи Барнома хусусияти маҷмӯӣ дошта, матритсаи амалҳои дар он пешниҳодшуда омезиши усулҳои анъанавӣ ва равишҳои нави идоракуниро дар бар мегирад. Ин

равишҳо дар асоси таҳлили таҷрибавӣ ва дарсиҳои аз татбиқи Барномаи рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2015 гирифташуда шакл гирифтаанд.

Дараҷаи ноил шудан ба ҳадафҳо ва вазифаҳои стратегии пешбинишуда, пеш аз ҳама, тавассути як қатор нишондиҳандаҳо арзёбӣ карда мешавад. Ба ин нишондиҳандаҳо индикаторҳои макроиқтисодӣ ва параметрҳои асосии рушди содирот, воридот ва воридотивазкунии молу хизматрасониҳои муҳим дохил мешаванд. Илова бар ин, раванди иҷрои Барнома инчунин бо истифода аз индексҳои байналмилалӣ мавриди назорат қарор мегирад.

Дар натиҷаи гузаронидани таҳлили стратегии фаъолияти иқтисодии хориҷии кишвар, ки таҳлили сохтори содирот ва воридот, омӯзиши бозорҳои хориҷӣ, арзёбии тарафҳои қавӣ ва заиф, инчунин муайян намудани имконияту хавфҳои иқтидори содиротии кишварро дар бар мегирад, самтҳои афзалиятноки рушди содирот муайян карда шудаанд. Бо дарназардошти бартариҳои рақобатии Тоҷикистон ва вазъи мавҷуда дар бозорҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ, як қатор самтҳои мушаххаси ояндадори рушди содирот интихоб гардидаанд.

Татбиқи самтҳои стратегии интихобшудаи рушд дар доираи Барномаи мазкур ба таври марҳилавӣ амалӣ гардида истодааст. Чорабиниҳои асосии Барнома дар Матрисаи тадбирҳо инъикос ёфта, онҳо ба се самти ба ҳам вобаста асос меёбанд: такмил додани заминаҳои институтсионалии рушди содирот ва воридотивазкунӣ, тақвияти дастгирии давлатии истеҳсолоти ватанӣ, ки ба содирот ва воридотивазкунӣ равона шудаанд, инчунин баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсоли Тоҷикистон дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ.

Манбаъҳои маблағгузории чорабиниҳои пешбинишудаи Барнома гуногун мебошанд. Ба онҳо маблағҳои Фонди дастгирии соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон, портфели ягонаи қарзии бахши бонкӣ, аз ҷумла қарзҳои мақсаднок ва дарозмуддат, маблағҳои буҷетӣ барои хариди давлатии молу хизматрасониҳо, кӯмаки техникӣ ва дастгирии шарикони рушд, маблағҳои ҷудошудаи буҷетии вазорату идораҳои соҳавӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти иҷроия дохил мешаванд. Ҳамчунин, барои татбиқи Барнома воситаҳои Барномаи давлатии сармоягузориҳо, сармоягузории мустақими хориҷӣ ва маблағҳои худи бахши хусусӣ низ истифода мегарданд.

Дар айни замон барои рушди соҳибкорӣ ва беҳтар гардидани муҳити сармоягузорӣ заминаи мусоид фароҳам оварда шудааст. Шартҳои асосӣ ва механизмҳои ҳавасмандгардонӣ ва пешбурди содирот муайян гардида, қоидаҳои равшани фаъолияти бахши хусусӣ, аз ҷумла дар доираи шарикии давлат ва бахши хусусӣ таҳия ва татбиқ шудаанд. Ин тадбирҳо барои рушди минбаъдаи устувори соҳа шароити заруриро фароҳам месозанд.

Ин тадбирҳо имконият фароҳам овардаанд, ки самаранокии истифодаи иқтидори содиротии кишвар баланд бардошта шавад, рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ тақвият ёбад ва ҳамзамон тавозуни манфии савдо коҳиш дода шавад. Дар баробари ин, такмил ёфтани сохтори содирот ва воридот, инчунин таъсиси ҷойҳои нави корӣ барои аҳолӣ таъмин гардида, дар маҷмӯъ барои рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар дурнамои наздик заминаи мусоид гузошта шудааст.

Дар маҷмӯъ метавон хулоса намуд, ки татбиқи пурраи Барномаи мазкур дар ояндаи наздик на танҳо мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар низоми байналмилалии савдо таҳким мебахшад, балки инчунин ба рушди устувори иқтисодиёти миллӣ мусоидат менамояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳамгироии муваффақона ба хоҷагии ҷаҳонии иқтисодӣ дорои имкониятҳои назарраси потенсиалӣ мебошад. Ин имкониятҳо пеш аз ҳама бо мавҷудияти захираҳои фаровони гидроэнергетикӣ, сарватҳои зеризаминӣ, мавқеи мусоиди ҷуғрофӣ ва захираҳои инсонӣ алоқаманданд. Бо мақсади истифодаи самараноки ин имкониятҳо, татбиқи сиёсати иқтисодие зарур аст, ки истифодаи оқилонаи захираҳои табииро таъмин намуда, дар ин замина ба рушди устувори иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии молу хизматрасониҳои ватанӣ мусоидат намояд.

Ҳамкории ҳамгироонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар давлатҳо яке аз самтҳои муҳими фаъолияти иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, зеро он метавонад ба суръат бахшидани рушди инфрасохтори иқтисодии ҳанӯз суст ва афзоиши ҳиссаи маҳсулоти тайёр дар ҳаҷми умумии содирот мусоидат намояд. Барои густариши чунин ҳамкориҳо зарур аст, ки самаранокии фаъолияти амалии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) тақвият ёбад ва нақши Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин созмон баланд бардошта шавад.

Ҳамзамон, фаъол гардонидани ҳамкорӣ дар доираи Созмони Ҳамкориҳои Шанхай ва рушди муносибатҳои иқтисодии махсус, пеш аз ҳама бо Ҷумҳурии Халқии Хитой, аҳамияти муҳим дорад. Муносибатҳои мутақобила дар доираи ин сохтори босуръат рушдёбанда, ки ба манфиатҳои умумии сиёсии кишварҳои иштирокчӣ такя мекунанд, метавонанд раванди ҳамгироии иқтисодиро дар як қатор самтҳои афзалиятнок ба таври назаррас суръат бахшанд [10, саҳ. 9].

МУҲОКИМА

Махсусгардонии байналмилалии иқтисодиёти миллӣ дар бисёр ҳолатҳо аз имкониятҳои мавҷудаи иқтисодии кишвар ва робитаҳои анъанавии иқтисодии замони собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ бо минтақаҳои гуногуни ҷаҳон вобастагӣ дорад. Такмил додани ин раванд, аз ҷумла ба манфиати рушди ҳамгироии минтақавии Ҷумҳурии Тоҷикистон, метавонад тавассути тадриҷан гуногунсозии маҳсулоти истеҳсолшаванда, ҷустуҷӯ ва аз худ кардани

бозорҳои нави фурӯш, инчунин рушди намудҳои нави истеҳсолот амалӣ гардад. Ин тадбирҳо ба истифодаи оқилона ва самараноки захираҳои табиӣ мусоидат менамоянд.

Дар дурнамои наздик ин раванд метавонад асосан дар ду самти муҳим рушд ёбад:

а) густариши номгӯи маҳсулот ва хизматрасониҳои анъанавӣ;

б) баланд бардоштани сатҳи коркарди ашёи хоме, ки ба хориҷи кишвар содир карда мешавад.

Ҳар ду самти зикршуда истифодаи самаранок ва мақсадноки захираҳои табиӣ ва дигар захираҳои иқтисодии кишварро тақозо менамоянд.

Дар шароити кунунӣ он манбаъҳое, ки дар солҳои гузашта рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин менамуданд, дигар ба таври кофӣ самаранок нестанд. Аз ин рӯ, зарурати ҷалби неруҳои нави рушд ба миён меояд, аз ҷумла гуногунсозии маҳсулоти истеҳсолшаванда, ҷустуҷӯ ва аз худ намудани бозорҳои нави фурӯш, инчунин ташкили намудҳои нави истеҳсолот. Ин тадбирҳо бояд ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот равона гардида, истифодаи оқилона ва самараноки захираҳои табииро таъмин намоянд ва барои рушди устувори иқтисодӣ мусоидат кунанд.

Дар чунин шароит сиёсати истеҳсолот набояд танҳо ба дастгирии соҳаҳои алоҳида маҳдуд гардад, зеро ҳар яке аз онҳо метавонад ба таъсири омилҳои беруна осебпазир бошад. Баръакс, он бояд муҳити мусоидеро барои рушди ҳама гуна фаъолияти иқтисодии қонунӣ фароҳам оварад. Ин, пеш аз ҳама, ба масъалаҳои андозбандӣ, танзими ҳуқуқӣ, иҷозатномадиҳӣ ва дигар ҷанбаҳои танзими фаъолияти иқтисодӣ дахл дорад.

Бо мақсади дарёфти манбаъҳои нави рушди иқтисодӣ, ҳал намудани як қатор масъалаҳо ва мушкилоти муҳими иқтисодӣ зарур мебошад [11, саҳ. 12].

Яке аз мушкилоти муҳими иқтисодиёти кишвар сатҳи нокифояи сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад. Барои пешгирӣ намудани коҳиши ҳаҷми умумии сармоягузорӣ зарур аст, ки қисми муайяни сармоягузориҳои давлатӣ бо сармоягузориҳои бахши хусусӣ, ҳам дохилӣ ва ҳам хориҷӣ, иваз ё пурра карда шаванд. Ин масъала зарурати беҳтар намудани муҳити сармоягузориро боз ҳам муҳимтар мегардонад.

Бо вуҷуди ин, дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон сармоягузориҳои хусусӣ наметавонанд сармоягузориҳои давлатиро пурра иваз намоянд. Сабаб дар он аст, ки барои таъмин намудани рушди устувори иқтисодиёт зарурати рушди инфрасохтори муҳими истеҳсолӣ, аз қабили энергетика, роҳҳо, системаҳои обёрӣ ва дигар иншоотҳо, инчунин инфрасохтори иҷтимоӣ, аз ҷумла соҳаҳои маориф ва тандурустӣ, вуҷуд дорад.

Яке аз масъалаҳои муҳими рушди иқтисодиёти кишвар зиёд намудани ҳаҷми содирот ба ҳисоб меравад. Дар шароите, ки талаботи дохилӣ маҳдуд аст, танҳо фароҳам овардани имкониятҳои ҳарчи васеъ барои содироти маҳсулот метавонад ҷалби сармоягузориҳои заруриро ба иқтисодиёти кишвар таъмин намояд. Афзоиши содирот инчунин барои нигоҳ доштани суботи макроиқтисодӣ ва фароҳам овардани имконият барои хизматрасонии қарзҳои хориҷӣ аҳамияти муҳим дорад [7, саҳ. 3].

Барои баланд бардоштани ҳаҷми содирот, аз як тараф, татбиқи сиёсати мақсадноки дастгирии содирот зарур мебошад, аз ҷумла дар доираи ҳамкориҳои савдои минтақавӣ ва истифодаи имкониятҳое, ки аз узвияти кишвар дар Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё бармеоянд. Аз тарафи дигар, шарти асосии рушди содирот баланд бардоштани рақобатпазирии молу хизматрасониҳое мебошад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истеҳсол мегарданд.

Бо дарназардошти он ки дар солҳои наздик бекурбшавии пули миллӣ – сомонӣ – падидаи номатлуб ба ҳисоб меравад, зеро он метавонад хароҷоти хизматрасонии қарзҳои хориҷиро зиёд намояд, масъалаи нигоҳ доштани суботи арзиши он аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Ягона роҳи пешгирии қиматшавии воқеии сомонӣ, ки метавонад рақобатпазирии нархии маҳсулоти ватаниро коҳиш диҳад, маҳдуд намудани сатҳи таваррум мебошад.

Дар чунин шароит коҳиши воқеии арзиши сомониро низ интизор шудан душвор аст. Аз ин рӯ, баланд бардоштани рақобатпазирии молу хизматрасониҳо бояд пеш аз ҳама аз ҳисоби зиёд кардани ҳосилнокии омилҳои истеҳсолот – меҳнат, сармоя ва замин – инчунин беҳтар намудани сифати маҳсулоти истеҳсолшаванда ба даст оварда шавад. Ин раванд метавонад тавассути коҳиш додани хароҷоти ғайриистеҳсолӣ, такмил додани фаъолияти бозор, зиёд намудани сатҳи рақобати дохилӣ ва фароҳам овардани шароит барои истифодаи дастовардҳои пешрафти илмию техникӣ таъмин гардад.

Ҳамзамон, ҷалб ва ҳавасмандгардонии сармоягузориҳои хориҷӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди ҳамкориҳои иқтисодии фаъол бо кишварҳои ҳамсоя низ вобастагии зич дорад.

Тиҷорати нисбатан озод бо кишварҳои ҳамсоя метавонад барои васеъ намудани бозори маҳсулоти Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти муҳим дошта бошад. Ин раванд тавассути афзоиши фурӯш ва транзити самараноки мол ба бозорҳои дигар ба амал омада, имкон медиҳад, ки бозори дохилии кишвар устувор ва фаъол гардад. Илова бар ин, шаклгирии бозори дохилӣ ҷалби сармоягузориҳои мустақими хориҷиро ба минтақа осонтар мекунад.

Дар доираи чунин бозори васеъ, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷалби сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ба соҳаҳои саноатии кишвар, ки дорои бартарии нисбӣ мебошанд, низ соддатар мегардад.

Дар солҳои охир ҳамкории Тоҷикистон дар соҳаи сармоягузорӣ бо кишварҳое мисли Русия, Чин, Эрон, Туркия, Ӯзбекистон ва дигарон афзоиш ёфтааст. Сармоягузориҳо аз Русия ва Эрон, асосан, ба рушди соҳаи гидроэнергетика равона гардидаанд, ки барои таъмини амнияти энергетикии кишвар нақши хеле муҳим мебозанд.

Самтҳои афзалиятнок барои сармоягузорӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон ҳоло ба бунёди нерӯгоҳи барқи обии Роғун, истихрочи филизҳои қиматбаҳо ва полиметаллӣ, рушди туризм ва телекоммуникатсияҳо, коркарди нахи пахта ва маҳсулоти кишоварзӣ равона шудаанд. Илова бар ин, сармоягузорӣ ба сохтмони роҳҳое, ки шимоли кишварро бо марказ ва ҷанубӣ он пайваст мекунанд ва рушди роҳҳои аҳамияти дохилӣ ва байналмилалӣ доранд, низ муҳим аст.

ХУЛОСА

Ҳамзамон, самтҳои асосии ояндадори ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои иттиҳодияҳои иқтисодии минтақавӣ бояд чунин чораҳоро дар бар гиранд:

-гузаштан ба тадричӣ аз содироти ашёи хом ба содироти маҳсулоти тайёр;

-васеъ намудани феҳристи содиротӣ, аз ҷумла маҳсулоти тайёри саноатӣ, маҳсулоти кишоварзӣ ва маҳсулоти коркардшуда;

-ташкил ва рушди корхонаҳои саноатии муштарак, ҳамкорӣ дар соҳаи нақлиёт ва сохтмони роҳҳо бо кишварҳое мисли Чин, Афғонистон, Покистон, Эрон ва Туркия, ва дастрасӣ ба бандарҳои баҳрӣ;

-рушди туризми дохилӣ ва байналмилалӣ, аз ҷумла туризми экологӣ, экстремалӣ ва варзишӣ бо кишварҳои ИДМ ва Аврупо.

-ҷалби сармоягузорӣ барои навсозӣ ва рушди саноат, кишоварзӣ ва хизматрасонии дохилӣ;

-амалӣ гардонидани лоиҳаҳои муштараки илмӣ, бахусус дар соҳаи технологияҳои пешрафта ва тайёр намудани кадрҳои баландихтисос;

-ҳамкории кишварҳо дар соҳаи сохтмон ва истифодаи нерӯгоҳҳои обӣ, ҳамчунин таъмин намудани интиқоли нерӯи барқ ба кишварҳои минтақа, аз қабили Покистон, Афғонистон, Ҳиндустон ва Ӯзбекистон;

-омӯзиш ва истифодаи муштараки захираҳои нафтӣ ва филизӣ бо истифода аз мутахассисони Чин ва Ҳиндустон, технологияҳо ва таҷҳизоти муосир;

-бунёд ва такмил додани инфрасохтори нақлиётии байналмилалӣ тавассути роҳҳои оҳан ва мошингарди мавҷуда, ҳамчунин татбиқи лоиҳаҳои нав дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон.

АДАБИЁТ

1. Абалкин Л.И. Собственность, хозяйственный механизм, производительные силы // Экономическая наука современной России. 2000. Экспресс-выпуск №1. С. 52-53.
2. Абгарян, С. Р. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве: основные теоретико-методологические подходы. Автореф. . дис. канд. полит, наук: 23.00.01. СПб, 2012. - 21 с.
3. Агентство ПО статистике при Президенте РТ. -Душанбе: 2011 г. -544с.
4. Агентство по статистике при Президенте РТ. -Душанбе, 2010. -286с.
5. Баковецкий О.Д., Шейнин ЭЛ. От группировок к общей Европе: (Проблемы включения стран Восточной Европы в общеевропейское экономическое пространство). - М; Наука, 1992 Г.-238 с.
6. Бандман М.К., Кулешов В.В., Селиверстов И.П. Интеграционные
7. Барномаи мусоидат ба содирот ва воридотивазкунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020. Душанбе 2015. Стр 60.
8. Белоусов, В. И., Белоусов, А. В. О роли технологического фактора и модернизации отечественной экономики в преодолении экономического кризиса // Проблемы современной экономики. 2010. - № 2 (34). - С. 21.
9. Бляхман Л. С Новая индустриализация: сущность, политико-экономические основы, социально-экономические предпосылки и сопровождение /Проблемы современной экономики, N 4 (48), 2013
10. Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҶТ. Ҷамъбасти ҳамкории иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Мардумии Чин. –Душанбе 2022. -25с
11. Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Консепсияи рушди устувори Ҷумҳурии Тоҷикистон/МРЭС ҶТ –Душанбе, 2018. -40с
12. Тошев О. Т., Кандиерова Д.О. Интеграционные процессы в системе внешнеэкономический связей Республики Таджикистан: реалии и пнрспективы. Душанбе «Ирфон» 2006, - 179 с.
13. Кандиерова Д.О. Интеграционные процессы в странах с переходной экономикой: теория, методология, практика. -Душанбе «Ирфон» 2006, - 179 с.
14. Кандиерова Д.О. Интеграционный регион в межхозяйственных связях как «зона согласия» (институтциональный аспект)-Душанбе «Ирфон» 2007, - 127 с.
15. Киреев А. Международная экономика, -М.: «Международное отношение», 2000. -208 с.

УДК: 330. 332; 338. 45 (575.3)

ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ РЕГИОНОВ ТАДЖИКИСТАНА: ФОКУС НА МЕТАЛЛУРГИЮ И ЭНЕРГЕТИКУ

Рахимзода Ш.И.
заведующий отделом Президентского Фонда фундаментальных исследований при Президиуме Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

Статья посвящена повышению инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана через развитие цветной металлургии и гидроэнергетики. Анализируются региональные различия в промышленном потенциале и распределении инвестиций, выявляются лидирующие территории - Согдийская область, Рашт, Душанбе и прилегающие районы.

Показано, что создание национального комплекса металлургии и расширение гидроэнергетических мощностей укрепляет промышленную базу, повышает добавленную стоимость продукции, диверсифицирует энергетические источники и стимулирует индустриализацию регионов.

Рассмотрены ключевые проекты гидроэнергетики (Рогун, Себзор, Шуроб, Санобод) и их вклад в долгосрочное экономическое развитие страны. Материал демонстрирует, что синергия металлургии и энергетики способствует росту занятости, развитию малого и среднего бизнеса и повышению инвестиционной привлекательности Таджикистана до 2030 года.

Ключевые слова: региональное развитие, инвестиционная привлекательность, цветная металлургия, гидроэнергетика, индустриализация, экономический рост, инновационная инфраструктура.

INVESTMENT ATTRACTIVENESS TAJIKISTANS REGIONS: FOCUS ON METALLURGY AND ENERGY

Rahimzoda Sh.I.
head of the department of the Presidential Fund for Fundamental Research under the Presidium of the the of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article explores ways to enhance the investment attractiveness of Tajikistan's regions through the development of non-ferrous metallurgy and hydropower. Regional differences in industrial potential and investment distribution are analyzed, identifying leading regions – Sughd Region, Rasht, Dushanbe, and adjacent areas.

It demonstrates that the creation of a national metallurgy complex and the expansion of hydropower capacity strengthen the industrial base, increase the added value of products, diversify energy sources, and stimulate regional industrialization.

Key hydropower projects (Rogun, Sebzor, Shurob, and Sanobod) and their contribution to the country's long-term economic development are examined. The article demonstrates that the synergy between metallurgy and energy contributes to employment growth, the development of small and medium-sized businesses, and an increase in Tajikistan's investment attractiveness through 2030.

Key words: regional development, investment attractiveness, non-ferrous metallurgy, hydropower, industrialization, economic growth, innovative infrastructure.

ВВЕДЕНИЕ

Для обеспечения устойчивого развития промышленности необходимо вводить в эксплуатацию новые производственные мощности, возобновлять деятельность простаивающих предприятий и расширять выпуск конкурентоспособной продукции, предназначенной для импортозамещения. Данный процесс предполагает создание малых предприятий по переработке плодоовощной продукции, развитие шелковой и текстильной промышленности (производство пилла, атласа и адраса), а также расширение выпуска мебели, кожевенно-обувной продукции и изделий из минерального сырья, что должно сопровождаться внедрением современных технологий.

Одновременно требуется принятие эффективных мер по устранению таких проблем, как низкая конкурентоспособность, ориентация на экспорт сырья, зависимость от импортных товаров, недостаточная мотивация предпринимателей и дефицит соответствующей инфраструктуры.

МЕТОДОЛОГИЯ

Для обеспечения сбалансированного развития необходимо сосредоточить внимание на отраслях с высоким потенциалом роста - горнодобывающей и перерабатывающей промышленности, производстве строительных материалов, гидроэнергетике, лёгкой и пищевой промышленности, а также на переработке алюминия и цветных металлов. Развитие указанных направлений способствует увеличению выпуска продукции с высокой добавленной стоимостью, расширению экспортного потенциала и созданию новых рабочих мест, что, в свою очередь, повышает экономическую привлекательность регионов и стимулирует приток инвестиций [1].

Реализация политики сокращения региональных диспропорций, модернизация промышленной структуры и продвижение глубокой переработки местного сырья формируют надёжную основу для инвестиционной активности и устойчивого индустриального развития страны. Эти меры превращают промышленный рост в долгосрочную стратегическую перспективу, обеспечивая эффективное

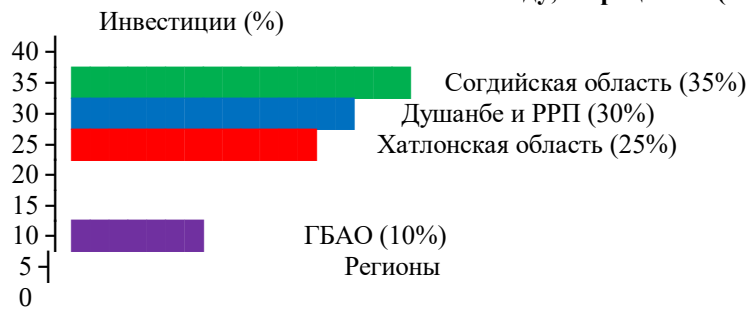
инвестиционное планирование и поддержание устойчивого экономического развития Республики Таджикистан [2].

Рассматривая статистические данные можно наглядно увидеть, что распределение прямых инвестиций в экономику Таджикистана между регионами выглядит следующим образом… (см. диаграмму 1.)

РЕЗУЛТАТЫ

Диаграмма 1 демонстрирует, что в регионах Таджикистана наблюдаются существенные различия в инвестиционной привлекательности. Лидирующие позиции занимают Согдийская область (35 %) и город Душанбе с прилегающими территориями (30 %), что объясняется развитой инфраструктурой, наличием материальных ресурсов, активностью внутреннего рынка и высокой квалификацией трудовых ресурсов. Хатлонская область и ВМКБ, на долю которых также приходится около 35 % инвестиций, сталкиваются с ограничениями географического характера, низким уровнем инфраструктурного обеспечения и слабой динамикой привлечения капитала.

Диаграмма 1. Распределение прямых инвестиций по регионам в 2023 году, в процентах (%)

Источник: Агентство по статистике Таджикистана. (2024). *Отчёт о прямых инвестициях по регионам Таджикистана, 2023* [Статистические данные]. Получено с сайта: [http://example.tj/statistics/investments] (http://example.tj/statistics/investments) (дата обращения: 10 сентября 2024 г.).

Сложившаяся диспропорция подчёркивает необходимость усиления региональной инвестиционной политики и адресных мер по поддержке территорий с пониженной привлекательностью.

В таблице 1 представлена прогнозируемая мощность и доля отраслей цветной металлургии в промышленном потенциале регионов Таджикистана до 2030 года.

Таблица 1. Прогнозируемые мощности и доля отраслей цветной металлургии в промышленном потенциале регионов Республики Таджикистан (до 2030 года)

Регион	Основные виды металлов и месторождений	Прогнозируемая годовая мощность добычи/переработки (тыс. тонн)	Доля в общем промышленном потенциале региона, %	Перспективные направления развития
Согдийская область	Серебро (Мансур, Канжол), сурьма, свинец, цинк	350–400 (в пересчёте на руду)	32	Создание металлургического центра; модернизация Адрасмонского ГОКа, Такоба; углублённая переработка сурьмы и цинка
Хатлонская область	Золото (Яхсу, Сурхоб), медь, свинец	90–110	15	Формирование Южного металлургического узла; строительство предприятия по переработке медно-золотых руд
ГБАО	Золото (район Рушано - Пшарт), редкоземельные элементы	70–80	9	Создание совместных предприятий по добыче и переработке редких металлов; геологоразведка новых месторождений
Регион Рашт (Нуробод, Тавилдара)	Алюминий (нефелиновые сиениты)	500 (по производству глинозёма)	28	Формирование комплекса «ГЛИНОЗЁМ–ТАЛКО»; развитие инфраструктуры добычи и обогащения сырья
Душанбе и район Рудаки	Вторичные алюминиевые и медные сплавы	60–80 (переработка)	16	Развитие производства алюминиевых профилей, строительных материалов и машиностроительной продукции

Источник: разработка Холбобоева Ф. С. В целом по Республике Таджикистан прогнозируется, что совокупная мощность отраслей цветной металлургии составит около 1,05–1,15 млн тонн руды и полуфабрикатов в год. Их доля в общем промышленном потенциале оценивается примерно в 24–26 %, а вклад в экспортный потенциал страны к 2030 году может достигнуть до 30 %.

ОБСУЖДЕНИЕ

Таблица 1 показывает, что Согдийский регион и Раштская зона играют ведущую роль в развитии цветной металлургии страны. На их долю приходится более 60 % прогнозируемых мощностей и свыше одной трети совокупного промышленного потенциала. Именно здесь сосредоточены крупнейшие производственные объекты: Адрасмонский горно-обогатительный комбинат, Анзобский комбинат, ТАЛКО, а также месторождения редких металлов.

В Хатлонской области и ГБАО приоритетное значение имеют освоение золоторудных и медных месторождений, создание совместных предприятий с привлечением иностранных инвестиций и расширение перерабатывающих мощностей.

Развитие вторичной металлургии в городе Душанбе и прилегающих районах создаёт условия для замыкания полного производственного цикла внутри страны - от добычи сырья до выпуска готовой продукции. Это способствует увеличению добавленной стоимости и снижению зависимости от импортных поставок.

Таким образом, формирование к 2030 году комплексной системы цветной металлургии позволит не только укрепить экспортный потенциал, но и стимулировать индустриализацию регионов, создавая благоприятные предпосылки для экономического роста и расширения занятости населения.

Развитие химической, нефтехимической, машиностроительной, металлургической, строительной, лёгкой и пищевой промышленности выступает ключевым фактором повышения инвестиционной привлекательности регионов и обеспечивает стратегические основы индустриализации страны.

Стратегические ориентиры повышения инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана предполагают, прежде всего, эффективное использование их природно-ресурсного, географического и инфраструктурного потенциала. В условиях современного развития особое значение приобретает расширение сегмента возобновляемой энергетики, в частности локальных гидроэнергетических мощностей, которые могут стать фундаментом энергообеспечения промышленного комплекса [4].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Параллельно наращивание добывающей промышленности и металлургического производства в горных зонах, включая Согдийскую область и ГБАО, формирует возможности для укрепления устойчивых позиций страны на региональных рынках. Аграрно ориентированные регионы, такие как Хатлон и районы республиканского подчинения, располагают значительными перспективами для развития переработки сельскохозяйственного сырья, что способствует увеличению добавленной стоимости производимой продукции.

Кроме того, активизация цифровых технологий и развитие индустриальных сервисов в Душанбе и других крупных городах способны усилить инновационный потенциал, создавая благоприятные условия для привлечения интеллектуального и финансового капитала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айрапетов А. М – Таблицы исчисления среднегодовых темпов роста, прироста и снижения. 4 – е издание, дополненное. М.: «Статистика», 1979. – С.127 – 129.

2. Ежегодная статистика Республики Таджикистан. //Сборник статистических данных, Агентство статистики при Президенте Республики Таджикистан, 2022–2024 гг.

3. Хоналиев, Н. Ускоренная индустриализация в Республике Таджикистан: состояние и перспективы / Н. Хоналиев, Б. Б. Махкамов. – Душанбе: Институт экономики и демографии НАНТ, 2024. – 322 с. – EDN DQLNCY.

4. Самтҳои асосии такмили инфрасохтори институтсионалии рушди индустриалии минтақаҳои кишвар / А. Л. Алимов, А. Б. Мирсаидов, Р. М. Бабаджанов [et al.]. – Душанбе: Институт экономики и демографии, 2024. – 283 р.

УДК: 336

РУШДИ СОҲИБКОРӢ ДАР ЗАМИНАИ ТАШАККУЛИ САРМОЯИ ИНСОНӢ

Нуров Нусратулло Қудратуллоевич
муаллими калони кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Мақолаи мазкур ба омӯзиш ва таҳлили нақши соҳибкорӣ ҳамчун яке аз омилҳои муҳими рушди устувори иқтисоди миллӣ бахшида шудааст. Дар он моҳият, вазифа ва хусусиятҳои фаъолияти соҳибкорӣ, ҳамчунин таъсири он ба рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва технологӣ мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор гирифтааст. Дар мақола соҳибкорӣ ҳамчун муҳаррики асосии пешрафти иқтисодӣ арзёбӣ шудааст. Инчунин нақши соҳибкорӣ дар баланд бардоштани сатҳи шуғли аҳолӣ, афзоиши истеҳсолот, ғанисозии буҷети давлатӣ ва ҷалби сармоя бориз арзёбӣ гаштааст. Дар мақола сармояи инсонӣ ҳамчун омили стратегӣ дар рушд ва фаъолияти соҳибкорӣ эътироф гардида, муаллиф сатҳу сифати зиндагии аҳолиро аз донишу маҳорат ва малакаи касбии соҳибкорон ва хизматрасонии онҳо вобаста мешуморад.

Калидвожаҳо: иқтисоди миллӣ, соҳибкорӣ, рушди иқтисодӣ, инноватсия, сармоягузорӣ, рақобат, рақамисозӣ, сиёсати давлатӣ, рушди устувор, сармояи инсонӣ.

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА ОСНОВЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Нуров Нусратулло Кудратуллоевич
старший преподаватель кафедры государственного и местного управления Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

Настоящая статья посвящена изучению и анализу роли предпринимательства как одного из важных факторов устойчивого развития национальной экономики. В ней рассматриваются сущность, задачи и особенности предпринимательской деятельности, а также ее влияние на экономическое, социальное и технологическое развитие. В статье рассматривается предпринимательство как основной двигатель экономического прогресса. Также наглядно оценивается роль предпринимательства в повышении уровня занятости населения, увеличении производства, пополнении государственного бюджета и привлечении капитала. В статье человеческий капитал признается стратегическим фактором в развитии и деятельности предпринимательства, и автор считает, что уровень и качество жизни населения зависят от знаний, навыков и профессиональной компетентности предпринимателей и предоставляемых ими услуг.

Ключевые слова: национальная экономика, предпринимательство, экономическое развитие, инновации, инвестиции, конкуренция, цифровизация, государственная политика, устойчивое развитие, человеческий капитал.

DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP BASED ON THE FORMATION OF HUMAN CAPITAL

Nurov Nusratullo Kudratulloevich
Senior Lecturer, Department of Public and Local Administration, International University of Tourism and Entrepreneurship Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article examines and analyzes the role of entrepreneurship as a key factor in the sustainable development of the national economy. It examines the nature, objectives, and characteristics of entrepreneurial activity, as well as its impact on economic, social, and technological development. The article examines entrepreneurship as the primary driver of economic progress. It also provides a clear assessment of the role of entrepreneurship in increasing employment, expanding production, replenishing the state budget, and attracting capital. The article recognizes human capital as a strategic factor in the development and operation of entrepreneurship, and the author believes that the standard and quality of life of the population depend on the knowledge, skills and professional competence of entrepreneurs and the services they provide.

Keywords: national economy, entrepreneurship, economic development, innovation, investment, competition, digitalization, public policy, sustainable development, human capital.

МУҚАДДИМА

Дар шароити иқтисоди бозорӣ ташаккул ва рушди сармояи инсонӣ яке аз масоили мубрам ба шумор меравад. Зеро рушди тамоми соҳаҳо ва махсусан соҳаи иқтисодиёт ва заминаи асосии муваффақиятҳои соҳаи соҳибкорӣ аз сармояи инсонӣ- сатҳи дониш, малака, таҷриба ва қобилияти эҷодии аҳолӣ вобастагӣ дорад.

Сармояи инсонӣ ҳамчун маҷмӯи донишҳои назариявию малакаҳои амалӣ, таҷрибаи касбӣ, фарҳанги иқтисодӣ ва қобилияти навоварӣ асоси рушди соҳибкориро ташкил медиҳад. Бе ташаккул ва рушди сармояи инсонӣ таъсиси корхонаҳо, истеҳсоли мол ва хизматрасониҳои рақобатпазир, ба истеҳсолот ворид намудани технологияҳои муосир ҷиҳати мутобиқшавӣ ба талаботҳои бозори дохилӣ ба баромадан ба бозорҳои ҷаҳонӣ ғайриимкон мебошад.

Аз ин рӯ, омӯзиши ҳамоҳангӣ байни рушди соҳибкорӣ ва ташаккули сармояи инсонӣ ҷиҳати муайянсозии омилҳои калидӣ ва муайянсозии дурнамои такмили он яке аз масоилҳои мубрами бахши иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Таҳлили таҳқиқотҳои охир ва нашриёт. Тули даврони соҳибистиқлолӣ масоилҳои марбут ба рушди соҳибкорӣ дар заминаи ташаккули сармояи инсонӣ ба яке аз самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмии иқтисодӣ табдил ёфтааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити иқтисодиёти ба дониш асосёфта сармояи инсонӣ яке аз омилҳои калидӣ ва дар ин замина манбаи асосии рушди инноватсионӣ ҳамзамон рақобатпазирии субъектҳои соҳибкорӣ баромад менамояд..

Мақсади мақола –омӯзиши омилҳои рушди соҳибкорӣ дар заминаи ташаккули сармояи инсонӣ ва муайян намудани муҳиммият ва афзалиятҳои донишу малака, таҷрибаи касбӣ дар баланд бардоштани самаранокии фаъолияти соҳибкорӣ ва ҳамзамон рушд ва рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ мебошад.

Муҳтавои асосии мавод. Истиқлолият, неъмати бебаҳо ва сарвати миллии ҳар як миллати соҳибватану соҳибдавлат маҳсуб меёбад. Дар замина ин муайян намудани самтҳои рушди стратегӣ ва иқтисодии устувори он таъмин мегардад. Таҷрибаи таърихӣ собит менамояд, ки пешравии халқу миллатҳое, ки ҳуқуқҳои худро мустақилона амалӣ мегардонанд, ҳамешагӣ буда, саҳми онҳо дар рушду нумӯи инсоният аз ҷиҳати иҷтимоию иқтисодӣ назаррас аст. Агар ба харитаи сиёсии имрӯзаи ҷаҳон назар афканем аён аст, ки тафовути сатҳи пешравии давлатҳои соҳибистиқлол ва мустақил, инчунин нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии онҳо ба куллӣ фарқ мекунад. Зеро сарчашмаи тамоми муваффақияту музаффарият, соҳибистилолии давлат, сарҷаъмии миллат ва якпорчагии ватани аҷдодӣ ба ҳисоб меравад.

Дар шароити имрӯза, ки буҳронҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва рақобат дар бозорҳои ҷаҳон шиддат меёбад, Ҳукумати мамлакат стратегия ва барномаҳои худро ба ҳалли масъалаҳои баланд бардории рақобатнокии молу маҳсулот ва хизматрасониҳо дар бозори дохилӣ ва хориҷӣ, мутобиқ намудани сифати онҳо ба меъёр ва стандартҳои СУС, Иттиҳоди иқтисодии АвроОсиё ва дигар бозорҳои эҳтимолии фурӯш, такмилдиҳии амалиётҳои бастабандӣ тамғагузорӣ ва амалӣ намудани барномаҳои инноватсионӣ дар истеҳсолоти ба содирот нигаронидашуда ва воридотивазкунанда, ташкил намудани хизматрасониҳои логистикӣ, инфрасохтори нақлиётӣ ва амсоли ин равона намудааст [9, с. 92].

Воқеияти ҷаҳонии муосир нишон медиҳад, ки бидуни фаъолияти соҳибкорӣ, ки ба яке аз омилҳои муҳим ва пешбарандаи рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва сатҳи некӯаҳволии моддии аҳолӣ имконнопазир аст. Соҳибкорӣ, ки бо мафҳумҳои ташаббускорӣ, масъулиятнокӣ, навоварӣ, ҳосилнокии баланд алоқаманд аст, на танҳо ҷараёни пешрафт ва рушдро суръат медиҳад, балки дар эҳёи ғояҳои сершумори нав, ки ба рушди иқтисодиёти кишвар нигаронида шудаанд, нақши муҳим мебозад.

Рушди соҳибкорӣ ва ҳамкорӣ бо бахши хусусӣ, яке аз масъалаҳои муҳими рушди иқтисодӣ ва омили пешрафти иҷтимоӣ дар шароити табдили рақамкунонии ҷомеа ба як воситаи муҳим ва зарурӣ дар шароити муосир табдил ёфтааст. Мавриди зикр аст, ки ҳамкорӣ ва дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ яке аз омилҳои асосӣ ва калидии рушди он ба шумор рафта, ҷиҳати самаронок гаштани фаъолият ва баланд бардоштани сифати маҳсулоти истеҳсолшаванда ва хизматрасонии он шароит мусоид фароҳам меорад [7, с. 409].

Соҳибкорӣ яке аз унсурҳои асосии иқтисоди бозорӣ мебошад, ки бидуни он иқтисоди миллӣ бо суръат рушд карда наметавонад. Соҳибкорӣ ба суръати рушди иқтисодии кишвар, сохтор ва ҳаҷму сифати маҷмӯи маҳсулоти миллии он таъсир мерасонад[5, с. 7].

НАТИҶАҲО

Зери мафҳуми соҳибкорӣ корхонаи истеҳсолкунандаи мол (модӣ) ё расонидани хизмат (ғайри моддӣ) меистад. Рушди соҳибкорӣ барои ба даст овардани муваффақияти иқтисодӣ тавассути суръати баланди рушди саноат нақши муҳим мебозад. Он асоси табиати инноватсионӣ ва истеҳсолии иқтисодиёт мебошад [6, с. 37]

Навиштаҳои Фридман бо чунин ақида фаро гирифта шудааст, ки дар байни ҳамаи низомҳои иҷтимоӣ, ки дар ҷаҳон вуҷуд доранд, аз ҳама одилонатарин низоми соҳибкории озод аст. Ҳар қадар маҳдудиятҳо барои соҳибкории озод камтар бошад, ҳамон қадар самаранокии иқтисодӣ ва озодии сиёсӣ бештари шахс бархурдор мешавад.[10, с. 112]

Соҳибкорӣ ин «...фаъолияти мустақили ба таваккал амалишавандаи шахсони бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайди давлатӣ гирифташудае, ки барои ба даст овардани фоида аз истифодаи молу мулк, истеҳсол, фурӯши мол (иҷрои кор ё хизматрасонӣ) равона шудааст» [2] мебошад. Маврид ба зикр аст, ки Пешвои миллат дар Суханронӣ дар мулоқот бо соҳибкорон ва сармоягузорон, ки 14.10.2014 баргузор гардид, соҳибкориро «муҳаррики иқтисодиёт» номиданд. Мақсад аз таҳқиқот дар мақолаи мазкур низ муайян намудани соҳибкорӣ ҳамчун омили рушди бахшҳои иҷтимоию иқтисодӣ мебошад.

Ж.Б. Сэй. фаъолияти соҳибкориро ба ҳам пайваст намудани се омили истеҳсолот: меҳнат, замин ва сармоя мешуморад. А. Смит бар чунин ақида аст, ки соҳибкорӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ фаъолияти худидоракунанда ва худтанзимкунанда мебошад, ки дар ҳолати мавҷудияти омилҳои асосии истеҳсолот ба вуҷуд меояд. П. Самуэльсон чунин мешуморад, ки соҳибкорӣ бо навоварӣ алоқамандӣ дорад аст ва соҳибкор шахсест, ки тафаккури навоварона дорад ва барои амалӣ намудани ғояҳои нав саъй мекунад[4; с5].

Бояд зикр намуд, ки рушди иқтисодиёти миллӣ ба рушди соҳибкорӣ вобастагии калон дорад. Роҷеъ ба ин Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам

Эмомалӣ Раҳмон зимни Суханронӣ дар мулоқот бо соҳибкорон ва сармоягузорон 14.10.2014 чунин ибрози ақида намуданд: «Шумо, соҳибкорону сармоягузорон қувваи бузургу пешбарандаи иқтисодиёти кишвар ва нерӯи созандаву ободкори Ватанамон мебошед ва ҳадафи асосии баргузор намудани воҳӯрии имрӯза мубодилаи афкор ба хотири идома бахшидани ислоҳот ва густариши он ҷиҳати беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ мебошад» [3].

Бояд қайд кард, ки маҳс соҳибистиқлолии давлат ба гузариш ба иқтисоди бозорӣ, татбиқ намудани ислоҳот дар тамоми соҳаҳо ва сатҳҳо, ташаккул додани заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва институтсионалии соҳавӣ ва дар ин росто ба иқтисодиёти мамлакат сармояи дохилю хориҷи заминагузор гардид. Ин буд, ки сарфи назар аз мушкилотҳои иҷтимоию иқтисодии давраи гузариш иқтисодиёти кишвар ба таври назаррас рушд намуд. Аз ҷумла, дар соҳаҳои саноату энергетика, кишоварзӣ ва бахшҳои гуногуни хизматрасониҳои давлатию бахши хусусӣ нишондиҳандаҳои рушдро дидан мумкин аст.

Тули солҳои охир рақамисозии бахшҳои гуногун ба хусус соҳибкорӣ, тағйир додани таҷрибаҳои анъанавии он ба фаъолияти замонавии хислати инноватсионӣ дошта ва эҷоди чолишҳо ва имкониятҳои нав таъсири назаррас расонидааст. Дар шароити иқтисодиёти рақамӣ, соҳибкорон ба зарурати мутобиқ шудан ба технологияҳои тағйирёбанда дучор меоянд, ки аз нав дида баромадани омилҳое, ки устувории фаъолияти онҳоро муайян мекунанд, талаб менамояд. Муайян намудани омилҳо аз ҷумла рақамикунонӣ, ки ба рушди устувори бахши хусусӣ ва ҳамкорӣ бо он мусоидаткунанда ва муайян намудани тамоюлҳои рушд дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ мувофиқи мақсад мебошад.

Гузаштан ба иқтисодиёти рақамӣ ба тамоми ҷабҳаҳои иқтисодиёт таъсир мерасонад ва рушди он аз рақамисозии бахшҳо, махсусан рушди соҳибкории ҳозиразамони дорои хислатҳо ва равандҳои инноватсионидошта вобастагии амиқ дорад. Равандҳои инноватсионӣ ин равандҳои офариниш ва паҳн намудани навоварӣ яъне ҷорӣ ё татбиқ кардан, баланд бардоштани самаранокии равандҳо ва (ё) беҳтар шудани сифати маҳсулотро, ки бозор талаб мекунад, таъминкунанда мебошад. Дар шакли умумӣ нақшаи раванди инноватсиониро метавон ба таври хаттӣ ҳамчун пайдарпайии марҳилаҳои давомнок муаррифӣ кард.

Ҷузъи аввали раванди инноватсионӣ ғояҳои нав, дониш ва натиҷаи тадқиқоти анҷомёфтаи илмӣ, тарҳрезии таҷрибавӣ ва дигар натиҷаҳои илмию техникӣ мебошад. Ҷузъи дуюм татбиқ, яъне табдил додани идея ё прототип ба намунаи саноатӣ: навоварӣ ё инноватсия. Ҷузъи сеюм паҳншавии инноватсияҳо мебошад, ки ба паҳншавии инноватсияи қаблан азхудшуда ва татбиқшуда дахл дорад: яъне татбиқи маҳсулот, хидматҳо ё технологияҳои инноватсионӣ дар ҷойҳо ва шароити нав. Чунин тартиб модели умумии хаттии раванди инноватсионӣ ба шумор меравад. Афзалиятҳои ин модел аз он иборат аст, ки он хеле содда аст, зеро танҳо аз ҷузъҳои асосии раванди навоварӣ иборат аст. Ин ба соҳибкор имкон медиҳад, ки моҳияти раванди инноватсиониро фавран фаҳмад. Блокҳои ҷудогонаро ба як блок муттаҳид кардан мумкин аст. Ин аз он сабаб рӯй медиҳад, ки худи тадқиқоти фундаменталӣ хеле кам сарчашмаи инноватсия аст, аммо асоси тадқиқоти амалӣ мебошад, ки аллакай бевосита ба инноватсия алоқаманд аст. Илова бар ин, марҳилаҳо метавонанд ҷойҳоро иваз кунанд, масалан, марҳилаи эҷоди талабот - маркетинг метавонад ё марҳилаи истеҳсоли озмоишӣ ва саноатиро пайгирӣ кунад ё пеш аз он бошад ва маҷмӯи тадбирҳо оид ба ташаккули афзалиятҳои истеъмолкунандагон низ дар байни марҳилаҳои истеҳсолот таҷрибавӣ ва истеҳсолоти саноатӣ ҷойгир карда шаванд. Ҳамаи ин нозукиҳо аз як соҳибкор ва корхонаи мушаххас вобастаанд ва моҳияти раванди инноватсиониро ҳамчунон тағир намедиҳанд.

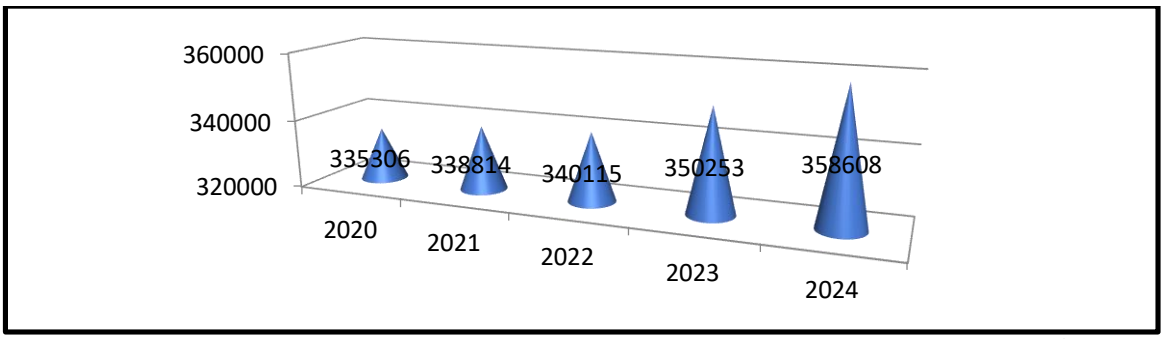
МУҲОКИМА

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар шароити модернизатсияи иқтисодӣ, зарурати рушди инноватсия, рафъи камбудиҳои технологӣ барои расидан ба сатҳи комилан нави ҳалли масъалаҳои рушди инфрасохтор ба миён омад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ аз талошҳое, ки давлат ва бахши хусусиро муттаҳид мекунанд, пайравӣ кунад. Дар иқтисодиёти як қатор мамлакатҳои тараққикарда ва рӯ ба тараққӣ шакли махсуси ҳамкории бахши хусусӣ ва ҳукумат ба вуҷуд омадааст. Дар ин замина, мо ҳамкории давлат ва бахши хусусиро дарк мекунем, ки одатан шарикии давлат ва бахши хусусӣ номида мешавад. Дар аксар сарчашмаҳои илмӣ мафҳуми «шарики давлат ва бахши хусусӣ» (Public-Private Partnership қабул шудааст [8, с 117].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шароити мусоид ҷиҳати содирот ва сармоягузорӣ таъмин гардидааст, ки ин ба амалӣ намудани ҳадафҳои аввалиндараҷаи баланд бардоштани иқтидори содиротии кишвар ва ҷалби сармояи хориҷӣ нигаронида шудааст. Муносибатҳои давлат ва соҳибкорӣ инкишоф ёфта, дар бобати такмил додани системаи танзими давлатии соҳибкорӣ тадбирҳои назаррас андешида шуданд. Механизмҳои функсионалии ҳимояи ҳуқуқҳои соҳибкорон фароҳам оварда шуда, дар натиҷаи татбиқи онҳо ҳолатҳои дахолат кардан ба фаъолияти соҳибкорӣ кам шудааст.

Рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои муҳим ва афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлату ҳукумат ба ҳисоб меравад. Дар ин самт тадбирҳои амалӣ ва муҳим, аз қабили рушди муносибатҳо ва ҳамкории давлат ва бахши хусусӣ, такмили қонунгузорӣ ва расмиёти маъмурии марбут ба муҳит ва соҳибкорӣ, тавсеаи дастгирии давлатии бахши хусусӣ, маориф, рушди муносибатҳои тиҷоратии дохилию хориқии соҳибкорон, пешниҳоди намудҳои гуногун ва ба талаботи бозори ирӯзаи хизматрасонҳо пайваста амалӣ карда мешаванд.

Аз ҷумла, дар давоми солҳои 2020-2024 шумораи субъектони хоҷагидарӣ ба таври назаррас афзоиш ёфтааст Расми 1.

Расми 1. Шумораи субъекҳои хоҷагидори дар солҳои 2020-2024 (январ июни соли 2024)[2].

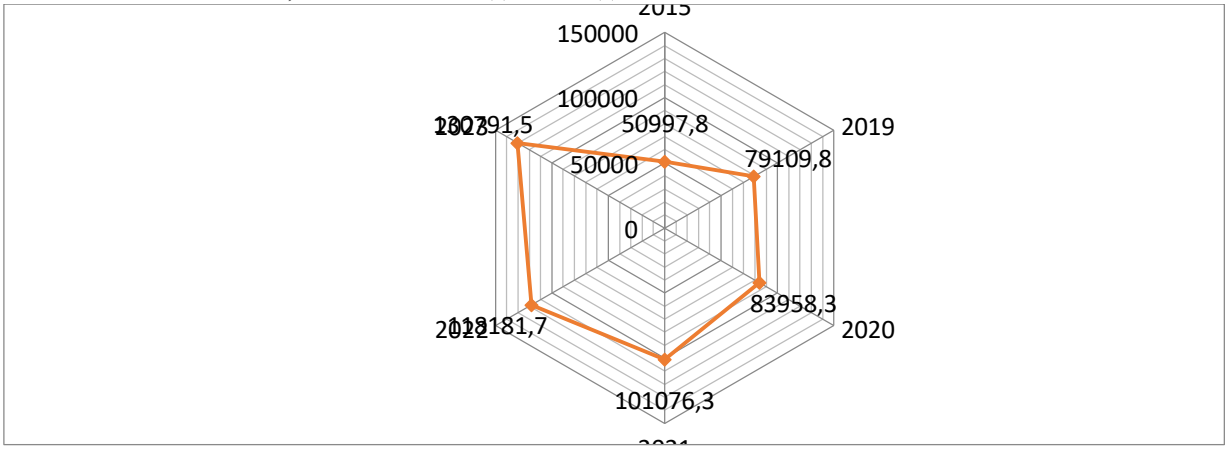
Аз маълумотҳои овардашуда айён мегардад, ки шумораи субъектҳои хоҷагидорӣ аз 335306 ҳазор ба 358608 расидааст, ки ин нисбат ба соли 2020 23302 адад зиёд мебошад. Ин долат аз он медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати рушди бахшҳои гуногуни хоҷагии мамлакат, хусусан соҳибкорӣ аз ҷониби ҳукумати мамлакат пайваста чораҳои зарурӣ андешида мешавад. Бояд қайд кард, ки Пешвои миллат дар Паёми навбатии худ, ки санаи 28.12.2024 ироа гардид ҷиҳати дастгирӣ ва рушди соҳа ба ҳама намудҳои санҷишҳои фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ, ба истиснои санҷишҳои мақомоти андоз то 1-уми январи соли 2027-ум мораторий эълон намуданд.

Дар давраи соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо фароҳам омадани имкониятҳо дар таҳияи сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ ва сиёсати мустақилонаи иқтисодӣ самтҳои асосии рушди хоҷагии миллӣ муайян ва ҷиҳати рушди он стратегия ва барномаҳои мушахас қабул гардид, ки боиси рушди маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ё дар умум иқтисодиёти миллии кишвар гардид. Агар ба рақамҳои омории солҳои 2015 ва 2023 нигарем, айён мегардад, ки дар ин давра ММД дар кишвар ба таври назаррас боло рафтааст

Ҷадвали 1. Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (бо нархҳои аслии амалкунанда) млн. сомонӣ дар солҳои 2015-2023. [11, с. 214].

Солҳо	2015	2019	2020	2021	2022	2023
Маҷмӯи Маҳсулоти Дохилӣ (бо нархҳои аслии амалкунанда) млн. сомонӣ	50997,8	79109,8	83958,3	101076,3	118181,7	130791,5
Суръати афзоиш бо ҳисоби фоиз нисбат ба соли гузашта	106,0	107,4	104.4	109,4	108,0	108,3
Ба ҳар нафар аҳолӣ, сомонӣ	6031,7	8580,1	8922,2	10312,0	11838,8	12868,8
Бо доллари ИМА	978,5	900,3	864,4	911,8	1073,7	1186,7

Аз ҷадвали овардашуда маълум мегардад, ки ҳаҷми ММД дар соли 2015 50997,8 млн сомониро ташкил медод, ки дар натиҷаи татбиқи самараноки стартегия ва барномаҳои соҳаҳои гуногун он дар соли 2023 ба 130791,5 млн сомонӣ расидааст. Ин нишоддиҳандаҳо аз он далолат медиҳанд ки ҳаҷми ММД дар соли 2023 нисбат ба соли 2015 79793,7 млн сомонӣ зиёд мебошад.

Диаграммаи 1. Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (бо нархҳои аслии амалкунанда) млн. сомонӣ. [11, с. 214]

Тибқи маълумотҳои дар диаграммаи 1 овардашуда дар давоми солҳои 2015–2023 ҳаҷми ММД дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли устувориро касб намудааст. Агар нишондиҳандаҳо ММД дар соли 2015 ба 50997,8 млн сомонӣ расида бошад, пас дар соли 2023 он ба нишондиҳанда ба 130791,5 млн сомонӣ расидааст. Суръати миёнаи афзоиши солона аз рушди соҳаҳои асосии иқтисоди кишвар: соҳаи кишоварзӣ, саноат ва

[2] https://investcom.tj/ (санаи мурочиат 19.01.2026)

хизматрасонӣ мебошад. Ин раванд аз он далолат медиҳад, ки иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои таҳлилшуда ба марҳилаи рушди устувор шомил шудааст.

Яке аз хусусиятҳои муҳими рушди соҳибкорӣ ин ташаккули заминаи устувори рушди он мебошад. Айни замон дастгирие, ки ба татбиқи лоиҳаҳои соҳибкорӣ дода мешавад, самараи хуб дода истодааст. Ҷиҳати боз ҳам рушди фаъолияти соҳибкорӣ таҳияи барномаҳои махсуси қарзии имтиёзнок барои соҳибкорони нав, рушди шарикии давлат бо бахши хусусӣ ҷиҳати маблағгузории лоиҳаҳои инноватсионӣ, дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва миёнаи касбӣ барномаҳои таълимӣ оид ба фаъолияти соҳибкориро васеъ ба роҳ мондан аз манфиат холӣ нест. Инчунин ташкил ва бароҳ мондани курсҳои кӯтоҳмуддати омӯзишӣ барои соҳибкорони амалкунанда ба манфиати кор хоҳад буд.

ХУЛОСА

Албатта рушди тамоми соҳаҳо хусусан соҳибкорӣ бе ташаккул ва рушди сармояи инсонӣ ғайри имкон аст. Зеро дар шароити иқтисоди бозорӣ ва гузаштан ба иқтисодиёти рақамӣ нақши соҳибкорони дорои малака ва маҳорат, тафаккури навоварӣ ва мутобиқ шуда ба тағйиротҳои муҳити дохила ва беруна руз аз руз меафзояд. Сармояи инсонӣ яке аз омили калидии рушди соҳиб корӣ ба ҳисоб меравад. Ин ба воситаи низоми маориф ва барномаҳои тайёркунии кадрҳо ва бозомузии онҳо амалӣ мешавад. Дар ин раванд ҳамкории муассисаҳои таълимӣ бо бахши хусусӣ ва дар як вақт мутобиқгардонии барномаҳои таълимӣ ва сатҳу сиффати онҳо бо талаботи бозорӣ дохилӣ ва хориҷӣ ба баланбардории сиффати маҳорату малакаи захираҳои инсонӣ мусоидат хоҳад кард.

Умуман, рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо дар пешрафти иқтисодии кишвар нақши калиди дорад, балки ба як давлати содиркунандаи табдил ёфтани он нақши муҳим дорад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ Душанбе- 28.12.2024
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2014, №7, қ. 2, мод. 404; с. 2015, №3, мод. 216; Қонуни ҶТ аз 30.05.2017 с., №1436; аз 02.01.2020 с., №1684)]
3. Суханронӣ дар мулоқот бо соҳибкорон ва сармоягузорон 14.10.2014]. https://president.tj/event/'speeches/7238 (санаи мурочиат 02.10.2025
4. Торосян Е. К., Сажнева Л. П., Зарубина Ж. Н. Основы предприниматель-ской деятельности. Учебное пособие. – СПб: Университет ИТМО, 2016. – 130 с. Сах 5
5. Предпринимательство : учебное пособие / Н. Ю. Никитина, С. М. Корунов, А. А. Яшин, И. Д. Опарин; под общ. ред.Н. Ю. Никитиной ; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Уральский федеральный университет. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2020. – 256 с. Сах 7
6. Кошелева Т. Н.Основы предпринимательской деятельности. — СПб.: Издательство Санкт-Петербургской академии управления и экономики, 2009. — 226 с.;].
7. Нуров, Н. Қ. Ҷанбаҳои назариявӣ, тамоюлҳо ва дурнамои рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н. Қ. Нуров // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – No.4.1 (43). – С. 409
8. Нуров, Н.Қ. Шакл ва усулҳои такмили шарикии давлат ва бахши хусусӣ / Н.Қ. Нуров // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – No. 2 (41). –С. 110-117].
9. Нуров, Н. Қ. Самаранокии шарикии давлат ва бахши хусусӣ ва манфиатҳои он дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ / Н. Қ. Нуров // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2023. – N.4-1 (49). – С. 92.
10. Потапова И.С. История экономических учений: Уч. пособие. – М.: МГИУ, 2000. – 233 с. Сах. 112
11. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2024

УДК: 339.9.01:338.2

ТАҲАВВУЛ ВА МАФҲУМИ КАТЕГОРИЯИ “АМНИЯТИ ИҚТИСОДИИ ХОРИҶӢ”

Абдуллов Аслидин Зиёдуллоевич
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти фалсафа (PhD)-и соли 3-юм, доктор аз рӯйи ихтисоси Иқтисодиёти ҷаҳон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола таҳаввул ва муҳтавои категорияи “амнияти иқтисодии хориҷӣ” дар доираи равишҳои классикӣ ва муосири назарияи иқтисоди ҷаҳонӣ баррасӣ мегардад. Ҷанбаҳои асосии консептуалӣ, ки тафсири осебпазирии хориҷии иқтисоди миллӣ ва мантиқи шарҳи онҳоро тавассути нишондиҳандаҳои вобастагии мутақобила, маҳдудиятҳои институтсионалӣ ва афзалиятҳои стратегии давлат муайян мекунанд, ҷамъбаст мешаванд. Мураттабсозии равишҳо имкон медиҳад, ки мавқеи амнияти иқтисодии хориҷӣ дар сохтори амнияти иқтисодӣ дақиқ гардад ва самтҳои асосии мушаххасгардонии таҳлилӣ барои таҳқиқоти эмпирикии минбаъда ҷудо карда шаванд.

Калидвожаҳо: амнияти иқтисодии хориҷӣ, амнияти иқтисодӣ, назарияи иқтисоди ҷаҳонӣ, вобастагии мутақобила, осебпазирӣ, зарбаҳои беруна, таҳримҳо, маҳдудиятҳои институтсионалӣ, соҳибихтиёрии иқтисодӣ.

ЭВОЛЮЦИЯ И СОДЕРЖАНИЕ КАТЕГОРИИ «ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ»

Абдуллов Аслидин Зиёдуллоевич
Таджиский национальный университет, докторант философии (PhD) 3-го года обучения, доктор по специальности Мировая экономика. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье раскрывается эволюция и содержательное наполнение категории «внешнеэкономическая безопасность» в контексте классических и современных подходов мировой экономической теории. Обобщаются ключевые концептуальные акценты, определяющие трактовку внешних уязвимостей национальной экономики, а также логика их интерпретации через параметры взаимозависимости, институциональные ограничения и стратегические приоритеты государства. Систематизация подходов позволяет уточнить место внешнеэкономической безопасности в структуре экономической безопасности и выделить базовые направления её аналитической операционализации для последующего эмпирического анализа.

Ключевые слова: внешнеэкономическая безопасность, экономическая безопасность, мировая экономическая теория, взаимозависимость, уязвимость, внешние шоки, санкции, институциональные ограничения, экономический суверенитет.

THE EVOLUTION AND SUBSTANCE OF THE CONCEPT OF “EXTERNAL ECONOMIC SECURITY”

Abdullov Aslidin Ziyodulloevich
Tajik National University, 3rd-year PhD doctoral student, Doctoral programme in Specialty World Economy. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the evolution and substantive content of the category “external economic security” within the framework of classical and contemporary approaches in international economic theory. It synthesizes the key conceptual emphases shaping the interpretation of a national economy’s external vulnerabilities, as well as the logic of their analysis through interdependence parameters, institutional constraints, and the state’s strategic priorities. The systematization of approaches clarifies the place of external economic security within the overall structure of economic security and identifies the core directions for its analytical operationalization for subsequent empirical analysis.

Keywords: external economic security, economic security, international economic theory, interdependence, vulnerability, external shocks, sanctions, institutional constraints, economic sovereignty.

МУҚАДДИМА

Категорияи “амнияти иқтисодии хориҷӣ” дар иттисоли иқтисоди сиёсӣ, назарияи савдои байналмилалӣ, муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ ва масоили амнияти миллӣ ташаккул ёфта, таҳаввули он гузариши тадриҷиро аз фаҳмиши маҳдуди амният ҳамчун ҳимояи савдо ва молия аз маҷбуркунии беруна ба тасаввури васеътар дар бораи муқовиматпазирии бахши берунӣ нисбат ба зарбаҳо, номутаносибии вобастагии мутақобила ва маҳдудиятҳои геоиқтисодӣ инъикос менамояд.

Мақсади мақола. Мураттабсозии таҳаввул ва дақиқ намудани муҳтавои категорияи “амнияти иқтисодии хориҷӣ” дар равишҳои классикӣ ва муосири назарияи иқтисоди ҷаҳонӣ ҳамчун пояи методологӣ барои таҳлили минбаъдаи осебпазирии хориҷии иқтисоди миллӣ.

Ҳанӯз дар доктринаҳои ибтидоии хоҷагидории давлатӣ амнияти иқтисодии хориҷӣ амалан ба иштироки идорашаванда дар савдои хориҷӣ, ҷамъкунии захираҳо ва нигоҳдории устувории пардохтҳо баробар дониста мешуд. Меркантилизми классикӣ, ки сарват ва иқтидори давлатро ба ҳам мепайваст, чорчӯбаи ибтидоии мантиқиро муайян кард: дар он савдои хориҷӣ на танҳо ҳамчун манбаи даромад, балки ҳамчун воситаи таҳкими “қувваи нисбӣ” тавассути маҳдудсозии воридот, ҳавасмандсозии содирот ва

ҳимоягарой (протексионизм) баррасӣ мегардид. Дар ҳамин мантиқ амнияти иқтисодии хориҷӣ ҳамчун қобилияти давлат барои нигоҳ доштани сохтори судманди ҷараёнҳои савдо ва кам кардани ихроҷи захираҳо тафсир меёфт, зеро вобастагӣ аз таъминот ва молияи беруна метавонад ҳамчун роҳи эҳтимолии фишори сиёсӣ шарҳ дода шавад. Баъдан бозсозии пайванди "савдои хориҷӣ – иқтидори миллӣ – амният" дар истилоҳоти ҷиддӣ дар корҳои таҳлилӣ анҷом дода шуд, ки "макиавеллизми нав"-и сиёсати иқтисодиро баррасӣ намуда, таъкид мекарданд, ки қудрати муосир ҳарчи бештар ба абзорҳои квотаҳо, назорати асъор ва маҳдудиятҳои сармоягузорӣ ҳамчун воситаҳои ҷанги иқтисодӣ ва маҷбуркунии иқтисодӣ такя мекунад [1, с. 7-8]. Муҳимм он аст, ки аллакай дар ин марҳила амнияти иқтисодии хориҷӣ на ҳамчун некӯаҳволии мавҳумии савдои хориҷӣ, балки ҳамчун сохтори идорашавандаи вобастагӣ дарк мегардад, ки имкони тарҳрезии бошууронаи осебпазирии тарафи муқобилро тавассути савдои номутаносиб ва фишангҳои молиявӣ медиҳад [1, с. 15-16].

МЕТОДОЛОГИЯ

Гузариш ба иқтисодиёти сиёсии классикӣ ва назарияи либералии савдо тафсири қудратмеҳвари бахши хориҷиро то андозае сустар намуд, аммо онро пурра бартараф накард. Барои А. Смит ва Д. Рикардо савдои байналмилалӣ дар модели бунёдӣ хусусияти мутақобилан судманд дошта, сатҳи некӯаҳволии ҷамъиятиро баланд мебардорад, вале ҳамзамон дар ҷанбаи сиёсию иқтисодӣ мулоҳизае нигоҳ дошта мешавад, ки сарват ҳамчун манбаи иқтидори давлатӣ баромад мекунад ва бинобар ин, омили амният низ маҳсуб меёбад [1, с. 15-16]. Ин маънои онро дорад, ки дар доираи чорчӯбаи назариявии либералӣ амнияти иқтисодии хориҷӣ хусусияти дутарафа пайдо мекунад. Аз як ҷониб, он бо самаранокии иштирок дар тақсимоти байналмилалии меҳнат ва афзоиши рақобатпазирӣ алоқаманд мегардад. Аз ҷониби дигар, дар шароити сиёсати воқеӣ, ки бо модели рақобати комил шарҳ дода намешавад, ҳассосият нисбат ба таҳдидҳои бадшавии шартҳои савдо, маҳдудшавии дастрасӣ ба бозорҳо ва манбаъҳои ҳаётан муҳимм боқӣ мемонад. Дар таҳияҳои дертари таърихию назариявии амнияти иқтисодии миллӣ ин самти таҳлил дар тафсири консепсияи камералистии ҳифзи амнияти иқтисодии хориҷӣ инкишоф ёфт, ки дар он таҳдиди ибтидоӣ маҳз вобастагии беруна ва хатари маҷбуркунии экзогенӣ маҳсуб шуда, объекти ҳифз қобилияти давлат барои пешбурди сиёсати мустақили иқтисодии хориҷӣ дониста мешавад [15, с. 131-132].

Дар даврaҳои байниҷангӣ ва ҷангии асри XX муҳтавои категорияи "амнияти иқтисодии хориҷӣ" таҳти таъсири таҷрибаҳои ҷанги иқтисодӣ, маҳдудиятҳои асъорӣ ва режимҳои таҳримӣ, ичунин зери таъсири назарияҳои империализм ва рақобат барои захираҳо ба таври ҷиддӣ густариш ёфт. Маҳз дар ҳамин давра равиши методологӣ барои баррасии вобастагии мутақобилаи савдои хориҷӣ ва молиявӣ ҳамчун манбаи на танҳо манфиатҳо, балки осебпазирии низомӣ тақвият ёфт. Амнияти иқтисодии хориҷӣ чун қобилияти давлат дар нигоҳ доштани идорашавандагии ҷараёнҳои хориҷӣ дар шароити гусастани бозорҳо, муҳосираҳо ва тадбирҳои табъизӣ, инчунин чун қобилияти пешгирӣ намудани хуруҷи захираҳои стратегӣ ва технологияҳо тафсир шуд. Ин таҳаввул бо институтсионализатсияи назорати давлатии бозори асъор, ҳисоббаробаркуниҳои хориҷӣ ва ҳаракати сармоя ҳамроҳ гардида, дар амал чорчӯбаи "амнияти бахши хориҷӣ"-ро ҳамчун соҳаи мустақили сиёсати иқтисодӣ ташаккул дод.

Сохтори баъдиҷангии иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва ташаккули институтҳои Бреттон-Вудс ба марҳилаи нави консептуализатсияи амнияти иқтисодии хориҷӣ овард. Вусъатёбии савдои байналмилалию ҳамгироии молиявӣ вобастагии мутақобила ва ҳамзамон масъалаи хароҷоти номутаносиби мутобиқшавиро тақвият дод. Ба ин самти таҳлил саҳми назариявии муҳимм консепсияи вобастагии мутақобила гузошт, ки дар доираи он "ҳассосият" ва "осебпазирӣ" ҳамчун ду шакли фарқкунандаи вобастагӣ аз воқеаҳои беруна ҷудо карда мешаванд. Мутобиқи ин мантиқ, ҳассосият хароҷоти кӯтоҳмуддатро то тағйир додани сиёсат инъикос мекунад, дар ҳоле ки осебпазирӣ хароҷотро ҳатто пас аз тағйир додани сиёсат қайд мекунад. Яъне маҳдудияти сохтории интихоб ва зарурати ивазкунандаҳои гаронбаҳоро ошкор месозад [2, с. 12]. Маҳз категорияи осебпазирӣ имкон медиҳад, ки амнияти иқтисодии хориҷӣ бо мафҳуми мухторияти стратегӣ пайванд дода шавад, зеро амният дар ин маврид на набудани робитаҳои беруна, балки мавҷудияти ивазкунандаҳои дастрас ва аз лиҳози арзиш қобили қабул нисбат ба таъминоти хориҷӣ, воситаҳои молиявӣ ва занҷираҳои технологӣ маънидод мешавад [2, с. 14]. Чунин равиш аз ҷиҳати методологӣ барои иқтисодиётҳои хурди кушода, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, аҳаммияти махсус дорад, зеро вобастагии беруна дар онҳо ба таври объективӣ баланд аст ва бинобар ин масъалаи калидӣ на "пӯшидани" иқтисодиёт, балки диверсификатсия ва мавҷудияти ивазкунандаҳо мегардад [8, с. 388].

Аз охири солҳои 1970-ум – солҳои 1980-ум категорияи амнияти иқтисодӣ дар сатҳи ҳуқуқи байналмилалӣ ва сиёсат эътирофи иловагӣ пайдо мекунад. Дар сатҳи СММ чорчӯбаи истилоҳии "амнияти иқтисодии байналмилалӣ" муқаррар мегардад, ки дар доираи он амният ҳамчун шарти муносибатҳои байналмилалии иқтисодии одилона, мутақобилан судманд ва рушди давлатҳо фаҳмида мешавад [4]. Дар адабиёти илмӣ ин лаҳза ҳамчун нуқтаи муҳимми мустаҳкамшавии расмии истилоҳ арзёбӣ мегардад. Бо вуҷуди ин, муҳтавои он ҳамоно яксон боқӣ намонда, аз чорчӯбаи сиёсию иқтисодӣ вобаста буд, аз ҷумла аз рақобати моделҳои рушд ва таҳаввули низоми иқтисоди ҷаҳонӣ [15, с. 131-132]. Барои фазои пасошӯравӣ маҳз солҳои 1990-ум давраи консептуализатсияи босуръати амнияти иқтисодӣ ва амнияти иқтисодии хориҷӣ ҳамчун вокуниш ба либерализатсияи шадиди савдои хориҷӣ ва сармоя, ноустувории макроиқтисодӣ, хатарҳои қарзӣ ва осебпазирии тавозуни пардохт гардид.

НАТИҶАҲО

Марҳилаи муосири таҳаввули категорияи "амнияти иқтисодии хориҷӣ" бо ба ҳам наздикшавии се самти таҳлилӣ тавсиф мешавад. Самти аввал – миллию стратегӣ мебошад, ки дар доираи он амният тавассути

ҳифзшавандагии иқтисод аз таҳдидҳои беруна ва дохилӣ, инчунин тавассути нигоҳдории соҳибихтиёрии иқтисодӣ муайян мегардад. Дар тафсири меъёрию стратегӣ амнияти иқтисодӣ ҳамчун ҳолати ҳифзшавандагии иқтисоди миллӣ фаҳмида мешавад, ки дар он соҳибихтиёрии иқтисодӣ ва ягонагии фазои иқтисодӣ, инчунин шароитҳои татбиқи афзалиятҳои стратегӣ таъмин мегарданд [7, с. 3]. Гарчанде ин тафсир ба амнияти иқтисодӣ дар маҷмуъ тааллуқ дорад, он барои ҷанбаи хориҷӣ чорчӯбаи мустақим муқаррар менамояд, зеро соҳибихтиёрии иқтисодӣ бевосита бо қобилияти пешбурди сиёсати иқтисодии дохилӣ ва хориҷӣ бо дарназардошти уҳдадориҳои байналмилалӣ алоқаманд аст [7, с. 3]. Дар чорчӯбаи хориҷӣ ин маънои онро дорад, ки амнияти иқтисодии хориҷӣ бо нишондиҳандаҳои содирот ё воридот маҳдуд намешавад, балки қобилияти институтсионалӣ ва захиравии иқтисодро барои нигоҳ доштани мухторияти қарорҳо дар шароити фишори беруна инъикос мекунад, аз ҷумла дар ҳолатҳои маҳдуд гардидани дастрасӣ ба бозорҳо, маблағгузорӣ ва технологияҳо.

Самти дуюм – институтсионалию методологӣ мебошад, ки дар илм оид ба амнияти иқтисодӣ рушд ёфта, амнияти иқтисодии хориҷиро ҳамчун унсури низоми амнияти иқтисодии миллӣ шарҳ медиҳад ва бо абзорҳои ташхиси таҳдидҳо, индикаторҳои дорои ҳадди муайян ва механизмҳои сиёсати давлатӣ пайваст мешавад. Дар ин анъана зарурати равиши низомӣ таъкид мегардад, ки мувофиқи он амният на бо як тадбири ҷудогона, балки бо маҷмуи механизмҳои ташкиливу иқтисодӣ таъмин мешавад, аз ҷумла тавассути мониторинги сохтори бахши хориҷӣ, арзёбии носозгориҳои қатъӣ ва пешгирии вобастагиҳо. Ҳамчун пояи методологӣ пешниҳод мешавад, ки низоми амнияти иқтисодӣ чун маҷмуи ҳадафҳои рушди миллӣ, маҷмуи таҳдидҳо ва индикаторҳои дорои ҳадди муайян, инчунин механизмҳои институтсионалии татбиқи сиёсати амният баррасӣ гардад [6, с. 28]. Аҳаммияти ин чорчӯба дар он аст, ки амнияти иқтисодии хориҷиро аз соҳаи тафсири маҷозии публисистӣ ба сатҳи арзёбишаванда мегузаронад ва имкон медиҳад, ки он дар асоси нишондиҳандаҳо ва меъёрҳои мушаххас муҳокима шавад. Масалан, устувории тавозуни пардохт, сатҳи сарбории қарзи хориҷӣ, сохтори содирот ва воридот, дараҷаи тамаркузи бозорҳо ва ҳаётан муҳимм будани воридоти технологияҳо.

Самти сеюм – геоиқтисодӣ буда, бо тағйирёбии иқтисоди ҷаҳонӣ, афзоиши амалияи таҳримӣ [9, с. 137], танзими “дӯстона” ва “нодӯстона”-и бозорҳо, бозсозии занҷираҳои таъминот ва рақамикунонии равандҳои иқтисодии хориҷӣ алоқаманд аст. Дар доираи ин равиш амнияти иқтисодии хориҷӣ ҳамчун устуворӣ ба зарбаҳои геоиқтисодӣ тафсир мегардад. Яъне ба таъсирҳои беруна, ки шароити дастрасӣ ба бозорҳо ва захираҳоро на тавассути механизми нарх, балки бо маҳдудиятҳои бо ангезаи сиёсӣ муайяншуда, меъёрҳои берунмарзӣ, тадбирҳои таҳримӣ ва монеаҳои технологӣ тағйир медиҳанд. Ин мантиқ ба густариши доираи мавзуи амнияти иқтисодии хориҷӣ меорад, ки он на танҳо тавозуни савдо ва захираҳои асъорӣ, балки усутвории инфрасохтори пардохт, эътимоднокии долонҳои нақлиётию логистикӣ, дастрасӣ ба воситаҳои рақамии савдо, ичунин қобилияти иқтисодро барои бозтанзими масирҳои савдо ва шабакаҳои технологӣ дар шароити қатъшавии робитаҳо фаро мегирад. Дар истилоҳоти назарияи вобастагии мутақобила ин маънои ҷойивазкунии таваҷҷуҳ аз ҳассосият ба осебпазириро дорад – давлат метавонад нисбат ба зарбаҳои нархии беруна ҳассос бошад, аммо дар сурати мавҷудияти ивазкунандаҳо нисбатан камосеб гардад, ё баръакс, ҳассосияти муътадил дошта бошад, вале бинобар набудани ҷойгузинҳо ва арзиши баланди мутобиқшавӣ осебпазирии сохтории баланд дошта бошад [2, с. 14].

Аз лиҳози муҳтаво, категорияи муосири “амнияти иқтисодии хориҷӣ” ҳамчун ҳолати устувор ва аз ҷиҳати институтсионалӣ таъминшудаи бахши хориҷӣ тафсир мегардад, ки дар он идорашавандагӣ ва пешгӯишавандагии ҷараёнҳои асосии хориҷӣ, устувории макроиқтисодӣ ва пардохтҳо, диверсификатсияи робитаҳои хориҷӣ нигоҳ дошта мешаванд ва занҷираҳои таъминоти дорои аҳаммияти ҳаётан муҳимм, воситаҳои молиявӣ ва вобастагиҳои технологӣ дорои дараҷаи қобили қабули захиравӣ ва ҷойгузинӣ мебошанд. Чунин равиш бо робитаи бевоситаи амнияти миллӣ бо имконияти муқовимати самаранок ба фишори беруна ва бо зарурати рушди иҷтимоию иқтисодӣ ҳамчун пояи устувории давлат дар санадҳои стратегӣ мувофиқат мекунад [13, с. 2]. Ҳамзамон амнияти иқтисодии хориҷӣ ҳамчун ҷузъи амнияти умумии иқтисодӣ баромад мекунад, ки таваҷҷуҳро ба манбаъҳои берунии хатар ва роҳҳои берунии интиқоли зарбаҳо тавассути савдо, молия, сармоягузорӣ ва технологияҳо равона месозад. Дар сатҳи амалӣ он ҳамбастагии се сатҳи тадбирҳоро пешбинӣ мекунад:

1) сатҳи аввал – пешгирикунанда буда, ба коҳиши тамаркузи хатарҳо, диверсификатсияи шарикон ва молҳо, рушди воридотивазкунӣ дар бахшҳои ҳассос ва ҷамъоварии захираҳо барои устуворӣ равона мешавад;

2) сатҳи дуюм – мутобиқшаванда буда, қобилияти зуд бозтанзим кардани логистика, ҳисоббаробаркуниҳо ва роҳҳои дастрасӣ ба технологияҳоро ҳангоми тағйир ёфтани шароити беруна таъмин менамояд;

3) сатҳи сеюм – ҷубронкунанда буда, имконияти сабуктар кардани таъсирҳои иҷтимоию иқтисодии маҳдудиятҳои беруна ва нигоҳдории муттасилии истеҳсолоту истеъмолотро медиҳад.

Дар натиҷаи таҳқиқ мо таҳаввули категорияи “амнияти иқтисодии хориҷӣ”-ро дар шакли ҷадвал пешниҳод намудем, ки ивазшавии равишҳои бартаридоштаи назариявию методологиро ҷамъбаст менамояд (ҷадвали 1). Он марҳилаҳои калидии ташаккул ва дақиқшавии категорияи “амнияти иқтисодии хориҷӣ”-ро дар назарияи иқтисоди ҷаҳонӣ ва амалия ҷамъбаст намуда, нишон медиҳад, ки чӣ гуна муҳтаво, доираи таҳдидҳои ба инобатгирифта ва абзорҳои тафсири илмию давлатӣ бо мурури замон тағйир ёфтаанд.

Ҷадвали 1. Таҳаввули категорияи “амнияти иқтисодии хориҷӣ”

р/т	Марҳила	Вақт	Равиши назариявии ҳукмрон	Меҳвари муҳтавои тафсири амнияти иқтисодии хориҷӣ	Саҳми калидӣ дар фаҳмиши муосир
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
1	Савдо ҳамчун манбаи қудрати миллӣ ва маҷбуркунии иқтисодӣ	солҳои 1940-ум	тафсири сиёсию иқтисодии савдои хориҷӣ ҳамчун василаи қудрат	амният ҳамчун коҳиши вобастагӣ аз шарикони беруна ва пешгирии истифодаи робитаҳои савдо ҳамчун воситаи маҷбуркунии қудратӣ фаҳмида мешавад, яъне маҷбуркунӣ тавассути савдои хориҷӣ ва номутаносибии вобастагӣ	мулоҳиза дар бораи имконияти истифодаи савдои байналмилалӣ барои манфиатҳои қудрати миллӣ баён мегардад ва қудрати миллӣ ҳамчун қобилияти маҷбуркунӣ таъриф мешавад, ки инчунин усулҳои осоиштаро низ дар бар мегирад [1, с. 8-9; 13-14]
2	Вобастагии мутақобила, ҳассосият ва осебпазирӣ	солҳои 1970-ум ва 2010-ум (бо таҳрир)	назарияи вобастагии мутақобила	амният ҳамчун вобастагии мутақобилаи идорашаванда тафсир мегардад, ки дар он фарқ гузоштан миёни ҳассосияти кӯтоҳмуддат ва осебпазирии дарозмуддат калидӣ мебошад. Он бо арзиши мутобиқшавии самаранок ва мавҷудияти ивазкунандаҳо чен карда мешавад	дихотомияи таҳлилии ҳассосият – осебпазирӣ ворид мегардад ва авлавияти осебпазирӣ ҳамчун андозаи стратегии вобастагии мутақобила барои сиёсати амалӣ асоснок карда мешавад [2, с. 44-48]
3	Амнияти иқтисодии байналмилалӣ ҳамчун талаботи даст кашидан аз фишори иқтисодӣ	солҳои 1980-ум	равиши институтсионалию меъёрии созмонҳои байналмилалӣ	амният ҳамчун ҳолати муҳити иқтисодии байналмилалӣ тафсир мегардад, ки истифодаи омилҳои пулию молиявӣ барои фишори сиёсӣ ва таҳдид ба амнияти иқтисодии давлатҳои дигар истисно мекунад	талаботи роҳ надодан ба истифодаи омилҳои пулию молиявӣ барои фишори сиёсӣ ва таҳдид ба амнияти иқтисодӣ бевосита муқаррар мегардад [3, с. 124]
4	Таҳияи стратегии амнияти иқтисодӣ ва ҷудо кардани таҳдидҳои беруна дар сиёсати пасошӯравӣ	солҳои 1990-ум	равиши давлатию стратегӣ	чорчӯбаи хориҷии амният бо таҳдидҳои вобастагии қарзӣ, аз байн бурдани маҳсулоти ватанӣ дар бозор ва хатарҳои идораи дороиҳо тавассути харидории хориҷӣ пайванд дода мешавад, яъне бо осебпазирии бахши хориҷӣ ва ҷараёнҳои берунии сармоя	дар сатҳи стратегияҳои давлатӣ таҳдидҳои марбут ба афзоиши қарзи хориҷӣ ва харидории корхонаҳо аз ҷониби ширкатҳои хориҷӣ, ки боиси танг шудани мавқеи маҳсулоти ватанӣ мегардад, муқаррар карда мешаванд [12, с. 218]
5	Соҳибихтиёрӣ, тадбирҳои табъизӣ ва маҳдудияти дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ ва технологияҳо	солҳои 2010-ум	равиши геоиқтисодӣ дар доираи банақшагирии стратегӣ	амнияти иқтисодии хориҷӣ ба низоми амнияти иқтисодӣ тавассути мафҳумҳои соҳибихтиёрии иқтисодӣ ва таҳдидҳои фишори беруна ворид мегардад, аз ҷумла тадбирҳои табъизӣ, маҳдудияти дастрасӣ ба захираҳои молиявии хориҷӣ ва технологияҳои муосир	таърифҳои меъёрии амнияти иқтисодӣ ва соҳибихтиёрӣ, ҳамчунин рӯйхати чолишҳо ва таҳдидҳо, ки тадбирҳои табъизӣ ва маҳдудияти дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ ва технологияҳоро дар бар мегирад, муқаррар мегарданд [14, с. 2-3]
6	Мушаххасгардонии ченшавандаи амнияти иқтисодии хориҷӣ ҳамчун динамикаи устувори рақобатпазир ва маҷмуи сиёсатҳо	солҳои 2020-ум	мураттабсозии назариявию методологии амалӣ	амният ҳамчун унсури сохтории амнияти иқтисодӣ фаҳмида мешавад, ки рушди устувор ва рақобатпазирро дар низоми хоҷагии ҷаҳонӣ тавассути сиёсати савдои хориҷӣ, ҳифзи манфиатҳо ва содиркунандагон, коҳиши сарбории қарзӣ ва устуворсозии қурби асъор таъмин менамояд	таърифи муаллифии амнияти иқтисодии хориҷӣ пешниҳод мегардад ва хусусиятҳову самтҳои калидии он, ки барои ташхис ва мониторинг муносибанд, номбар карда мешаванд [5, с. 103]

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Дар баҳси илмӣ ҷудо кардани амнияти иқтисодии хориҷӣ ҳамчун ҳолат ва ҳамчун сиёсати давлатӣ масъалаи асосӣ ба шумор меравад. Ҳамчун ҳолат он бо нишондиҳандаҳои осебпазирии бахши хориҷӣ ва арзиши барқарор кардани мувозинат ҳангоми зарбаи беруна тавсиф мешавад, ки аз лиҳози мантиқӣ ба категорияи осебпазирии вобастагии мутақобила наздиктар аст [2, с. 14]. Ҳамчун сиёсат он дар низоми институтҳо ва абзорҳо ифода меёбад, ки қобилияти идора кардани вобастагии беруна, кам кардани хатарҳои табъиз ва таъмин намудани ивазшавандагии воситаҳои берунаро доранд. Дар анъанаи таҳқиқотии пасошӯравӣ чунин мавқеъ иловатан ба тасаввурот дар бораи амнияти иқтисодӣ ҳамчун ҳифзшавандагӣ аз таҳдидҳо такя мекунад, ки дар доираи он рушди устувор ва татбиқи ҳадафҳои стратегии давлат таъмин мегардад [7; 6, с. 33].

ХУЛОСА

Таҳаввули категорияи “амнияти иқтисодии хориҷӣ” мураккабшавии пайдарпайи объекти таҳлилро нишон медиҳад. Аз мантиқи меркантилистии ҳифзи савдо ва ҷамъоварии захираҳо он тавассути таҳрибаҳои ҷангии мақбуркунии иқтисодӣ ва институтсионализатсияи назорати давлатӣ бар ҷараёнҳои беруна ба фаҳмиши муосир мерасад, ки дар он амният бо сифати иштирок дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ, сохтори вобастагии мутақобила, мавҷудияти ивазкунандаҳо ва қобилияти зуд мутобиқшавӣ муайян мегардад. Дар шароити таҳзияи геоиқтисодӣ ва афзоиши хатарҳои таҳримӣ амнияти иқтисодии хориҷӣ на танҳо ҳамчун категорияи “ҳифзӣ”, балки ҳамчун категорияи рушди стратегӣ аҳаммият пайдо мекунад, зеро устувории бахши хориҷӣ ба шарти рақобатпазирии дарозмуддат ва сиёсати соҳибихтиёронаи иқтисодӣ табдил меёбад.

АДАБИЁТ

1. Hirschman, A. O. National Power and the Structure of Foreign Trade [Text] / A. O. Hirschman. – Berkeley: University of California Press, 1945. – 175 p.
2. Keohane, R. O. Power and Interdependence [Text] / R. O. Keohane, J.S. Nye. – Boston: Longman, 2012. – P. 12, 14.
3. United Nations Conference on Trade and Development. TD/352/Vol.1 Report of the United Nations Conference on Trade and Development on its seventh session [Text] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://unctad.org/system/files/official-document/td352vol1_en.pdf
4. Генеральная Ассамблея ООН. Резолюция 40/173 «Международная экономическая безопасность» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/ga/40/docs/40res.shtml
5. Никитина, М. Г. Внешнеэкономическая составляющая экономической безопасности государства [Текст] / М. Г. Никитина, В. С. Селюнина // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Экономика и управление. – 2021. – Т. 7 (73). – № 1. – С. 93–104 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://sn-ecoman.cfuv.ru/wp-content/uploads/2022/01/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%A1%D0%B5%D0%BB%D1%8E%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B0.pdf
6. Сенчагов, В. К. Методология обеспечения экономической безопасности [Текст] / В. К. Сенчагов // Экономика региона. – 2008. – № 3. – С. 28, 33.
7. Совет Безопасности ООН. Указ Президента РФ от 13.05.2017 № 208 «О Стратегии экономической безопасности Российской Федерации на период до 2030 года» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://faolex.fao.org/docs/pdf/rus228030.pdf
8. Содиқзода, П. Международные экономические санкции в современной системе мирохозяйственных связей. Теория, методология, практика [Текст]: специальность 08.00.13 «Мировая экономика»: дис. … д-ра экон. наук / П. Содиқзода. – Душанбе, 2025. – 481 с.
9. Содиқзода, П. Роль международных экономических санкций в системе мирохозяйственных связей: теоретический анализ [Текст] / П. Содиқзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2024. – №9. – С. 137-145.
10. Содиқзода, П. Современное состояние внешнеэкономической безопасности Республики Таджикистан [Текст] / П. Содиқзода // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – Душанбе, 2022. – №1(40). – С. 248-257.
11. Содиқзода, П., Давлатова, Н. И. Консепсияҳои муосири амнияти иқтисодии мамлакат [Матн]/ П. Содиқзода, Н. И. Давлатова // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, – Душанбе, 2021. – №4/2 (39). – саҳ. 35-41.
12. Указ Президента Российской Федерации от 29.04.1996 № 608 «О Государственной стратегии экономической безопасности Российской Федерации (Основных положениях)» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://yeltsin.ru/uploads/upload/2015/06/12/up-1996_0608.pdf
13. Указ Президента РФ от 02.07.2021 № 400 «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://new.ras.ru/upload/iblock/865/bkfm0e8r2kww5ek2u10fc3zbyxs64w67.pdf
14. Указ Президента РФ от 13.05.2017 № 208 «О Стратегии экономической безопасности Российской Федерации на период до 2030 года» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://faolex.fao.org/docs/pdf/rus228030.pdf
15. Цейковец, Н. В. Концептуальные подходы к пониманию и обеспечению национальной экономической безопасности: научные теории и государственные стратегии [Текст] / Н. В. Цейковец // Журнал Новой экономической ассоциации. – 2016. – № 1 (29). – С. 129-157.

УДК: 343.9 .1

ТРАНСНАЦИОНАЛЬНАЯ ОРГАНИЗОВАННАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ: ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Кудратов Некруз Абдунабиевич
доктор юридичесских наук, профессор, начальник управления науки и инноваций Таджикского международного университета туризма и предпринимательства. Республика Таджикистан, Душанбе.
Ширинджонов Фирдавс Изатуллоевич
кандидат юридических наук, и.о. доцент кафедры коммерческого и антикоррупционного права Таджикского государственного университета коммерции. Республика Таджикистан, Душанбе

Глобализация способствовала превращению транснациональной организованной преступности в одно из самых опасных явлений, препятствующих развитию государств и угрожающих их безопасности. Статья посвящена современному состоянию и проблемам международного сотрудничества в сфере противодействия организованной преступности. Ключевыми направлениями взаимодействия в этой области являются укрепление партнерства между правоохранительными структурами разных стран, ратификация международных конвенций, а также активная работа в рамках ООН, Интерпола, СНГ и других организаций. Вместе с тем подчеркивается, что ряд проблем остается нерешенным: различия в национальных правовых системах, политические разногласия и отсутствие единого координирующего международного органа. Для устранения этих барьеров необходим многоплановый подход, включающий дипломатические усилия, совершенствование международной правовой базы и укрепление взаимного доверия между государствами.

Ключевые слова: транснациональная организованная преступность, международное сотрудничество, правоохранительные органы, законодательство, конвенции, коррупция, СНГ, ООН, экстрадиция, глобализация.

TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME: ISSUES OF INTERNATIONAL COOPERATION

Kudratov Nekruz Abdunabievich
Doctor of Law, Professor, Head of the Science and Innovation Department at the Tajik International University of Tourism and Entrepreneurship. Republic of Tajikistan, Dushanbe.
Shirindzhonov Firdavs Izatulloevich
candidate of Law, Associate Professor of the Department of Commercial and Anti-Corruption Law of the Tajik State University of Commerce. Republic of Tajikistan, Dushanbe

Globalization has contributed to the transformation of transnational organized crime into one of the most dangerous phenomena hindering the development of states and threatening their security. This article is devoted to the current state and challenges of international cooperation in combating organized crime. Key areas of interaction in this field include strengthening partnerships between law enforcement agencies of different countries, ratifying international conventions, and active engagement within the framework of the UN, Interpol, the CIS, and other organizations. At the same time, it is emphasized that a number of problems remain unresolved: differences in national legal systems, political disagreements, and the absence of a unified international coordinating body. To eliminate these barriers, a multifaceted approach is required, including diplomatic efforts, the improvement of the international legal framework, and the strengthening of mutual trust between states.

Key words: transnational organized crime, international cooperation, law enforcement, legislation, conventions, corruption, CIS, UN, extradition, globalization.

ВВЕДЕНИЕ

В современных условиях глобализации растет роль сотрудничества государств в направлении противодействия особую категорию организованной преступности - транснациональной. Деятельность международных организаций и заключение соответствующих международных договоров в сфере транснациональной организованной преступности (далее ТОП) не является единственным средством решения проблемы, поскольку эти меры противодействия не охватывают весь спектр составляющих явления, не могут решить определенные проблемы, возникающие из-за специфики средств, задействованных в реализации ТОП. В этом направлении еще более важна деятельность каждого отдельного государства. Ключевым направлениями противодействия ТОП являются международное сотрудничество, которое предполагает укрепление международного партнерства и сотрудничества между правоохранительными органами, разведывательными службами и судебными системами для облегчения обмена информацией и разведданными, ратификацию и реализация международных договоров и конвенций, затрагивающих конкретные аспекты ТОП.

Растущий транснациональный характер преступности, отчасти являющийся результатом глобализации, цифровизации и легкости передвижения, создает разнообразные и растущие проблемы безопасности и развития государств [4]. Это сделало многостороннее сотрудничество неотъемлемой частью международной повестки дня по предупреждению преступности и уголовному правосудию. Развитие международного сотрудничества по противодействию ТОП в современных условиях особо актуально, так как ТОП в последнее время становится все более распространенным и трансформируется в различные свои проявления, посягающие на мировые ценности и миропорядок.

Распространение современных технологий по всему миру способствовало неизбежному переходу организованной преступности из локального в глобальный уровень, что навязало всем странам мира необходимость решать его не только индивидуально, так и в форме международного сотрудничества.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

П.С. Абдуллозода, В. Н. Авдеев, Н.А. Кудратов, А. И. Safarzoda, В. Ф. Антипенко, Р.А. Черкасов исследовали те или иные стороны рассматриваемую проблему.

Цель исследования заключается в исследовании современного состояния и проблем международного сотрудничества в сфере противодействия транснациональной организованной преступности

РЕЗУЛЬТАТЫ

Сотрудничество в противодействии ТОП в основном выражается в разработке правовой основы и организационного механизма для осуществления совместной борьбы правоохранительных органов. Борьба с транснациональной организованной преступностью подкреплена рядом ключевых международных конвенций, которые обеспечивают правовую основу для международного сотрудничества в этой сфере [20, с.203]. Вместе с тем, очевидно, что и РТ следует использовать практические наработки, имеющие позитивную историю успеха в антикриминальной деятельности и продемонстрировавших свою действенность. В обозримой перспективе это позволит органично применять инструменты, предусмотренные Соглашением о сотрудничестве между РТ и Интерполом которые прямо касаются указанной проблемы, соответственно, положительным образом повлияет на результативность и эффективность системы противодействия ТОП.

Участие в международных организациях, таких как ООН, Интерпол и Всемирная таможенная организация (ВТО), позволяет РТ сотрудничать в более широком масштабе. Эти организации способствуют обмену информацией, разработке общих стратегий и координации совместных операций. Кроме того, страны в определенных географических регионах могут создавать региональные организации или инициативы для борьбы с общими транснациональными угрозами.

С усилением интеграционных процессов дальнейшее сближение правовых систем становится все более очевидным. Следует, отметить, что международные нормы о преступности деяний должны быть имплементированы в уголовное законодательство Таджикистана [14]. Кроме того, перед нашим государством остро стоит задача усовершенствования законодательства.

В последнее время сфера сотрудничества в связи интернационализацией преступности расширяется. Больше всего беспокойство вызывают отмывание доходов от преступной деятельности, торговле людьми, наркобизнес, коррупция [15, с. 25]. Развитию международного сотрудничества часто способствуют международные неправительственные организации, так, например Transparency International созданная в 1993 году – единственная общественная организация задача которой входит противодействие коррупции на международном и на национальном уровне. Transparency International на основании проведенных им исследований в странах мира, разрабатывает рекомендации по борьбе с коррупцией [16].

Также примером перспективного международного сотрудничества ученых по борьбе с коррупцией является деятельность сети исследовательских центров по изучению проблем ТОП и коррупции (TRACCC), созданной при Американском университете (Вашингтон, США). Приоритетным направлением деятельности центров является поддержка ученых, исследующих проблемы организованной преступности и коррупции [3].

Из возможных форм международного сотрудничества в сфере влияния на транснациональную преступность следует выделять следующие: деятельность ООН и ее организаций; деятельность международных криминологических неправительственных обществ; проведение конференций, конгрессов, симпозиумов, коллоквиумов, семинаров, государствами, негосударственные организациями, фондами; взаимодействие по противодействия ТОП в пределах компетенций и полномочий международной организации криминальной полиции (Интерпол) и экстрадиция.

Важным примером сотрудничества является СНГ, сотрудничество между странами СНГ в борьбе с организованной преступностью имеет решающее значение для эффективного противодействия транснациональной преступной деятельности. Таджикистан как одно из государств, входящих в СНГ, активно сотрудничает с правоохранительными органами стран СНГ и реализует программы противодействия. Под эгидой СНГ принята Конвенция о передаче осужденных к лишению свободы для дальнейшего отбывания наказания от 6 марта 1998 года [6] действующая на большей части территории постсоветского пространства [1, с. 367]; Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 22 января 1993 г [5].

17 февраля 1994 г. в было заключено «Соглашение стран-участниц СНГ о сотрудничестве МВД дел в сфере борьбы с организованной преступностью» [13], которое закрепило семь основных форм сотрудничества:

1) обмен оперативно-розыскной, справочной, криминалистической и другой информацией, представляющей взаимный интерес, в частности: - любых преступлений, совершенных или подготовленных к совершению на территории государства другой Стороны в составе организованной группы ; – конкретных фактов и событий, физических и юридических лиц, причастных или подозреваемых в причастности к организованной преступности; – структуры, персонального состава, сферы деятельности, организации управления, структурных и внешних связей криминальных группировок, деятельность которых носит международный характер; – имеющихся или возможных контактов между преступными группами, действующими в государствах Сторон; – форм и методов осуществления организованными группами преступной деятельности, в том числе «отмывание» средств, полученных в результате такой деятельности, а также наиболее эффективных мер противодействия организованной преступности;

2) проведение по запросам оперативно-розыскных мероприятий и отдельных процессуальных действий по делам, связанным с организованной преступностью;

3) обмен опытом, в том числе путем проведения совещаний, конференций и семинаров по борьбе с ТОП;

4) планирование и осуществление скоординированных мероприятий, направленных на предупреждение, выявление и прекращение преступной деятельности организованных групп, при необходимости, проведение «контролируемых поставок»;

5) обмен нормативно-правовыми актами, методическими рекомендациями по борьбе с ТОП, а также содействие в приобретении учебной и научной литературы по этим вопросам;

6) содействие на договорной основе в подготовке и повышении квалификации кадров, в том числе путем организации стажировок в специализированных подразделениях по борьбе с организованной преступностью;

7) проведение совместных научных исследований по проблемам борьбы с организованной преступностью, представляющих взаимный интерес.

В рамках СНГ разрабатываются модельные законы сфере противодействия ТОП, имеющие рекомендательный характер для участников СНГ. Например, в 2003 году был принят Модельный уголовный кодекс [9]. Кроме того, для координации деятельности сформирована нормативно-правовая основа противодействия с направлениями деятельности ТОП. К тому же сотрудничество в области предупреждения ТОП предполагает выработку, и осуществление специальных мер организационного, уголовно-правового и уголовно-процессуального характера, направленных на нейтрализацию причин и условий преступности в целях сохранения международного правопорядка.

В этой связи на уровне государств необходимо выработать общую концепцию борьбы с ТОП на основе объединения усилий с влиятельными неправительственными структурами, включая гражданское общество.

В развитие тезиса о целесообразности билатерального подхода в противодействии ТОП заметим, что билатеральные отношения охватывают сотрудничество двух государств. Этот подход формально осуществляется путем принятия межправительственных или межведомственных соглашений по вопросам сотрудничества в правоохранительной сфере. В то же время, межгосударственные отношения с разными государствами неоднородны. Этим обусловлено то, что каждое из данных соглашений имеет свои особенности, но все они содержат компонент регулирования совместных действий по противодействию ТОП.

Целью, на достижение которой направленны данные соглашения, в частности являются:

- Россией – противодействие незаконному обороту наркотиков и их прекурсоров;

- Китаем – недопущение, обнаружение и прекращение ТОП на государственном границе; борьба с незаконным перемещением через госграницу оружия, ядовитых веществ, наркотиков координация деятельности, направленной на выявление и недопущение торговли людьми, а также незаконное пересечение государственного границы и деятельности, связанной с подделкой документов, дающих право на пересечение государственной границы; обмен опытом и методами борьбы с преступлениями и противоправной деятельностью на государственной границе;

- Узбекистаном - противодействие обороту наркотиков и нелегальной миграции путем активного сотрудничества в пограничных вопросах;

- Россией – установление и пресечение нелегальной миграции, наркоторговли и ТОП.

Кроме того, следует отметить сотрудничество в рамках НПО. Наиболее подходящим примером является торговля в целях занятия проституции. Примером подобного НПО может, служить ECPAT «End Child Prostitution and Trafficking» означающий «Положить конец детской проституции, детской порнографии и торговле детьми в сексуальных целях». Это глобальная сеть организаций и отдельных лиц, которые вместе борются с сексуальной эксплуатацией детей. ECPAT была основана в 1990 году, и ее миссия состоит в том, чтобы гарантировать, что дети во всем мире пользуются своими основными правами, свободными от всех форм коммерческой сексуальной эксплуатации. ECPAT фокусируется на повышении осведомленности, пропаганде и реализации программ по предотвращению подобной эксплуатации детей. Организация работает с правительствами, неправительственными организациями (НПО), частным сектором и различными заинтересованными сторонами, чтобы создать защитную среду для детей и способствовать обеспечению соблюдения законов против эксплуатации детей. Работа ECPAT включает исследования, наращивание потенциала и сотрудничество с партнерами для устранения коренных причин сексуальной эксплуатации детей и предоставления поддержки и защиты жертвам. Организация действует как на национальном, так и на международном уровне, участвуя в усилиях по укреплению правовой базы, совершенствованию правоохранительной деятельности и расширению сотрудничества между различными участниками в борьбе с эксплуатацией детей. Организация тесно сотрудничает с Интерполом в оценке проблемы и определении некоторых компонентов реагирования. Одним из результатов его усилий стала готовность государств принять законы, имеющие экстерриториальное воздействие - например, наказывающие своих граждан, выезжающих за границу и вступающих в сексуальные отношения с несовершеннолетними. Также такие страны как Австралия, Германия, Голландия, Норвегия и Швеция предусмотрели наказание педофилов, путешествующих в зарубежные страны для секса с детьми. Также США, приняла закон, запрещающие гражданам выезжать за границу для занятий сексом с несовершеннолетними. **Б**ез ECPAT было бы трудно принят законы с экстерриториальным охватом.

Принцип общей и общей ответственности определяет рамки сотрудничества между государствами-участниками на основе единого понимания проблемы наркотиков, общей цели и необходимости принятия совместных и скоординированных мер. Управление ООН по наркотикам и преступности (УНП ООН) – специализированное учреждение ООН, основанное в 1997 г. в результате объединения «Центра по международному предотвращению преступности и Программы ООН по международному контролю за наркотиками». Управление (UNODC) занимается борьбой с распространением наркотиков и связанной с ними преступностью и осуществление международного сотрудничества в сфере борьбы с преступностью, нелегальным производством и потреблением наркотиков, оружием, террористической угрозой, коррупцией, торговлей людьми, организованной преступностью.

Также под эгидой ООН действует Международный комитет по контролю за наркотиками (INCB), являющийся «независимым и квази - судебным мониторинговым органом, созданным для реализации международных конвенций относительно контроля по наркотикам Организации Объединенных Наций». Комитет действует с 1968 г., согласно «Единой конвенцией о наркотические средства 1961 г»., а также выполняет функции, возложенные на него Конвенцией

о психотропных веществах 1971 г.

Согласно «Конвенции ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ в 1988 г.» образована и действия Комиссия по наркотическим средствам ЭКОСОС, выполняющая функции, очерченные в ст. 21 указанной Конвенция, в частности следит за ее исполнением. Комиссия согласно ст. 12 и 22 тесно взаимодействует с Комитетом, в частности, в части включения в Таблицу I и Таблицу II веществ, используемых для незаконного изготовления наркотических средств или психотропных веществ.

Функции Международного комитета по контролю за наркотиками (INCB) дополнительно закреплены в ст. 22 «Конвенции о борьбе против незаконного обращения наркотических средств и психотропных веществ 1988 г.» Урегулирован вопрос международного сотрудничества в борьбе со преступлениями, что связано с наркотиками, в том числе закреплены такие его формы и направления как: 1) взаимная юридическая помощь (ст. 7); 2) выдача (ст. 6); 3) взаимопомощь на основании обращение относительно конфискации (ст. 5); 4) заключение двусторонних сделок о передаче сумм доходов и собственности, конфискованных, или средств, полученных в результате реализации таких доходов или собственности (ст. 5); 5) передача уголовного разбирательства; 6) сотрудничество по вопросам расследования (ст. 9); 7) установление и поддержание каналов связи между их компетентными учреждениями и службами для того, чтобы облегчить надежный и быстрый обмен информацией, касающейся всех аспектов правонарушений (ст. 9); 8) другие формы сотрудничества и подготовка кадров (ст. 9); 9) помощь государствам транзита путем осуществления программ технического сотрудничества в прекращении незаконного обращения, а также путем принятия других связанных с этим мер или финансовой помощи (ст. 10); 10) контролируемые поставки (ст. 11); 11) обмен информацией об экспорте веществ (ст. 12); 12) сотрудничество с целью повышения эффективности усилий по искоренению незаконного культивирование наркотикоемких растений (ст. 14); 13) сотрудничество с целью предотвращения незаконного обращения на море (ст. 17).

Важно, что в ст. 3 Венской конвенции 1988 г. предусмотрено как характеристика преступлений, связанных с наркотиками, и отягчающих обстоятельств, какие суды и другие компетентные органы должны принимать во внимание. Кроме того, Венская конвенция 1988 г. содержит обязательства государств-участников по введению в законодательство положений об экстрадиции (выдаче), а также конфискации имущества, предоставлении разрешения на арест доходов, средств или любых других предметов, связанных с преступлением, а также ареста банковских, финансовых или коммерческих документов (ст. 5 Конвенции) [7]. В ст. 5, особый акцент делается на обязательстве государств-участников сотрудничать по вопросам конфискации незаконно приобретенного имущества. Во время специальной сессии Генассамблеи по мировой проблеме наркотиков, проведенной в 2016 г., государства-члены подтвердили всеобъемлющий подход, в котором здравоохранению, развитию и правам человека уделяется такое же внимание, как и правоохранительной деятельности. ООН подтвердила центральную роль трех международных конвенций о борьбу с наркотиками и других соответствующих документов.

ОБСУЖДЕНИЕ

*Несмотря на достижения в сфере международного сотрудничества по противодействие ТОП остаются нерешенными ряд следующих проблем: во-первых, р*азличные правовые системы стран мира, неоднозначно оценивают одни и те же преступные деяния. Так, например, в УК Италии в ст. 416-bis указано: «Каждый, кто участвует в объединении мафиозного типа, состоящего из трех или более лиц» [17]. Согласно ст. 39 УК РТ «Преступным сообществом признается объединение двух или нескольких организованных групп». Подобные различия в уголовных законах не способствуют укреплению международного сотрудничества государств. Решение данной проблемы просматривается активизации усилия по согласованию и сближению национальных правовых систем в данной сфере; во-вторых, уровень сотрудничество в борьбе с ТОП зависит курса внешней политики государств, от взаимоотношений между государствами. При кризисе отношений между государствами, особенно приграничными трудно осуществит сотрудничество в сфере противодействие с ТОП; в-третьих, страны не решаются разрешить иностранным агентствам или персоналу действовать в пределах своих границ, даже если это отвечает интересам борьбы с транснациональной преступностью. Некоторые государства рассматривают определенные формы сотрудничества как вмешательство во внутренние дела этого государства. Так, например, правительство Республика Таджикистан считает, что его граждане, нарушившие нормы права, должны подвергаться уголовному преследованию в РТ и не должны подпадать под иностранную юрисдикцию, поэтому часто неохотно осуществляют экстрадицию своих граждан; в четвертых различные правовые системы и юрисдикции в разных странах могут препятствовать беспрепятственному судебному преследованию и экстрадиции преступников, вовлеченных в транснациональную деятельность. Эффективное сотрудничество требует прозрачного и своевременного обмена разведданными и данными, но опасения по поводу неправомерного использования или утечек могут препятствовать такому сотрудничеству; в-шестых, институт экстрадиции имеет важное значение для противодействия ТОП. Генеральный прокурор каждый год рассматривает десятки запросов об экстрадиции. Более 200 человек в 2023 году были экстрадированы из-за рубежа по запросу РТ, что на 100 человек больше, чем в 2022 году [18]; в-седьмых страны могут иметь разные приоритеты, когда дело доходит до распределения ресурсов и усилий. Различия в восприятии серьезности транснациональных угроз, а также различные внутренние проблемы могут ограничивать желание участвовать в скоординированных усилиях. Кроме того, культурное и языковое разнообразие может создать проблемы в общении и недопонимание между странами. Эффективное сотрудничество требует четкого общения и понимания культурного контекста, чему могут препятствовать языковые барьеры и культурные различия; в-восьмых, противодействие с ТОП требует значительных финансовых ресурсов, как для профилактических мер, так и для правоохранительных усилий [11]. Сегодня большинство стран мира не способны по причине слабого уровня экономического развития, обеспечить полноценное сотрудничество в сфере борьбы с ТОП. Также экономические интересы также могут влиять на внешнеполитические решения; в-девятых, ТОП часто используют коррупцию, проблема здесь заключается в том, что коррупция отвлекает ресурсы от законных усилий по борьбе с преступностью, подрывая эффективность мер по борьбе с преступностью. В связи с чем Правительство некоторых стран не заинтересованы в подобном сотрудничестве, так как международное

сотрудничество может подорвать положение коррумпированных чиновников [2]; также главной проблемой международного сотрудничества по противодействию ТОП является отсутствие единого центра управления и координации всех операций и действий по борьбе с ТОП. Отсутствие единого координирующего международного органа по борьбе с ТОП является серьезной проблемой в решении сложных проблем преступной деятельности, пересекающей границы. Транснациональные преступления, такие как незаконный оборот наркотиков, торговля людьми, киберпреступность и терроризм, часто затрагивают сети, действующие в нескольких юрисдикциях.

Вот несколько ключевых причин, почему отсутствие централизованного координирующего органа препятствует борьбе с ТОП:

-без централизованного координирующего органа страны часто реагируют на транснациональные преступления самостоятельно. Преступные организации могут использовать эти пробелы, перемещая свою деятельность в районы с более слабым контролем;

-отсутствие центрального координирующего органа может препятствовать своевременному и всестороннему обмену разведданными, препятствуя усилиям по отслеживанию и задержанию преступников за рубежом;

-деятельность ТОП часто охватывает несколько юрисдикций, что затрудняет определение страны или ведомства уполномоченного проводить уголовное преследование.

-правовые системы в разных странах сильно различаются, а противоречивые правовые стандарты могут создавать препятствия в уголовном преследовании транснациональных преступлений.

-эффективная координация ресурсов имеет решающее значение в борьбе с ТОП.

- политические соображения могут препятствовать международному сотрудничеству.

Таким образом, координирующий орган мог бы служить нейтральной платформой, помогая преодолеть политические разногласия и облегчить сотрудничество, основанное на общих интересах, в противодействии общим угрозам. Также координирующий орган мог бы помочь установить четкие рамки юрисдикции и облегчить сотрудничество между правоохранительными органами, мог бы помочь стратегически распределить ресурсы, гарантируя, что усилия будут направлены на решение наиболее насущных проблем и что страны с ограниченными ресурсами получат поддержку. Сегодня усилия предпринимаются через международные организации, но более централизованный и общепризнанный координирующий орган обеспечил бы более прочную основу для глобального сотрудничества в борьбе с ТОП. Однако создание такого органа потребует международного консенсуса, приверженности и сотрудничества. Проведя совместные операции правоохранительные органы нескольких государств для реализации международных договоров часто перетягивание одеяла на себя [19].

Устранение этих препятствий требует скоординированного и многопланового подхода, включающего дипломатические усилия, развитие международной правовой базы, инициативы по наращиванию потенциала и укрепление доверия между странами. Региональные и международные организации играют решающую роль в содействии сотрудничеству и устранении коренных причин ТОП. Национальные государства должны усилить свою солидарность в борьбе с ТОП, отдать приоритет международным организациям, борющимся с преступностью, и внедрить необходимые правовые нормы. Например, в борьбе с ТОП национальные правоохранительные органы должны сотрудничать с правоохранительными органами других стран. Таким образом на международном уровне существует конвенционный механизм борьбы с ТОП, что показывает качественно новый уровень понимания проблем противодействия ТОП.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключении можно отметить следующие концептуальные моменты:

1. Основными препятствиями международного сотрудничества по противодействия ТОП являются: проблема правового характера (существование правовых систем, основанных на разных принципах и криминализирующих различные виды деятельности, что иногда затрудняет сотрудничество государств; юрисдикционные проблемы, проблемы обмена информацией, различные приоритеты, культурные и языковые различия; экономическая проблема (не способность по причине слабой экономики обеспечить полноценное сотрудничество); проблема коррумпированности (некоторые страны не заинтересованы в подобном сотрудничестве, так как международное сотрудничество может подорвать положение коррумпированных чиновников); отсутствие единого координирующего международного органа.

2. Национальное право является главной опорой суверенитета, посему страны часто неохотно двигается в сторону гармонизации законов согласно международным правовым актам. Страны часто не решаются разрешить иностранным агентствам действовать в пределах своих границ, даже если это отвечает интересам борьбы с ТОП. Некоторые государства рассматривают определенные формы сотрудничества как вмешательство во внутренние дела этого государства. Так, например, правительство РТ считает, что его граждане, нарушившие нормы права, должны подвергаться уголовному преследованию в РТ и не должны подпадать под иностранную юрисдикцию, поэтому часто неохотно осуществляют экстрадицию своих граждан.

3. Международное сотрудничество в области предупреждения ТОП предполагает выработку, и осуществление специальных мер организационного, уголовно-правового и уголовно-процессуального характера, направленных на нейтрализацию причин и условий преступности в целях сохранения международного правопорядка. В этой связи на уровне государств необходимо выработать общую концепцию борьбы с преступностью на основе объединения усилий с влиятельными неправительственными структурами, включая различные конфессии и гражданское общество в целом.

4. Создание координирующего органа, который смог бы служить нейтральной платформой, помогая преодолеть политические разногласия и облегчить сотрудничество, основанное на общих интересах, в противодействии общим угрозам. Координирующий орган мог бы помочь установить четкие рамки юрисдикции и облегчить сотрудничество между правоохранительными органами, мог бы помочь стратегически распределить ресурсы, гарантируя, что усилия будут направлены на решение наиболее насущных проблем и что страны с ограниченными ресурсами получат поддержку. Кроме того, координирующий орган мог бы работать над гармонизацией правовых рамок и продвижением стандартизированных процедур рассмотрения таких дел.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллозода, П.С. Теоретические и практические подходы к международному сотрудничеству в сфере уголовного процесса в постсоветских государствах [Текст]: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Абдуллозода Парвиз Саъдулло. – Душанбе, 2023. – 581 с. С. 367
2. Авдеев, В. А. Международная коррупция: стратегические направления противодействия / В. А. Авдеев, О. А. Авдеева // Глобализация и основные направления развития юридической науки в Азербайджанской Республике, Баку, 29–30 мая 2018 года. – Баку, 2018. – С. 191-194. – EDN PSWWJN.
3. Антипенко В. Ф. Международная криминология: опыт исследования терроризма. Одесса: Феникс, 2011. 355 с.
4. Кудратов, Н. А. Глобализация как фактор развития транснациональной организованной преступности / Н. А. Кудратов, А. А. Курбонова // Законодательство. – 2022. – № 1(45). – С. 118-125. – EDN FJXLML.
5. Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 22 января 1993 г
6. Конвенция о передаче осужденных к лишению свободы для дальнейшего отбывания наказания от 6 марта 1998 г. // Собрание законодательства РФ. – 2011. – №43. – Ст. 5978
7. Конвенция ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических. Средств и психотропных веществ. 20.12.1988 р. URL: https:// https://www.unodc.org (дата обращения: 01.12.2020).
8. Контроль над наркотиками, предупреждение преступности и борьба с международным терроризмом. Генеральный Секретарь ООН. URL: https://www.un.org/sg/ru/content/chapter-ii-h-drug-control-crime-prevention-and combating-international-terrorism-all-its (дата обращения: 01.12.2020).
9. Модельный Уголовный кодекс для государств – участников СНГ: принят постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ 17 февр. 1996 г. //
10. Межгосударственная программа совместных мер борьбы с преступностью на 2024–2028 годы от 13 октября 2023 года.
11. Нугуманов, А. Р. Особенности ресурсного обеспечения деятельности органов внутренних дел / А. Р. Нугуманов, Р. Ф. Шайхутдинов // Аграрное и земельное право. – 2022. – № 2(206). – С. 100-101. – DOI 10.47643/1815-1329_2022_2_100. – EDN VKHLKD.
12. Наша общая приверженность эффективному решению мировой проблемы наркотиков и борьбе с ней: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/S-30/1. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/S-30/1 (дата обращения: 01.12.2020).
13. Соглашение стран-участниц СНГ о сотрудничестве МВД дел в сфере борьбы с организованной преступностью
14. Safarzoda, A. I. General provisions on the concept of implementation / A. I. Safarzoda, Kh. Kamolov // Законодательство. – 2023. – No. 3(51). – P. 121-128. – EDN ICPQMF.
15. Флетчер Дж., Наумов А. В. Основные концепции современного уголовного права. Москва: Юристь, 1998. 512 с. с. 25
16. Transparency International — неправительственная международная организация по борьбе с коррупцией и исследованию уровня коррупции по всему миру. https://www.transparency.org/en
17. Уголовный кодекс Италии. Общая часть и преступления против государства / вступ. ст. и пер.: Ципия А. Г. М., 1991. 163 с.
18. **Пресс-конференция в Генеральной прокуратуре Республики Таджикистан. https://prokuratura.tj/**
19. Черкасов Р. А. Проблемы международного сотрудничества в области борьбы с организованной преступностью. Международно-правовые чтения / отв. ред. П. Н. Бирюков. Воронеж: ВГУ, 2003. Вып. 1. 250 с.
20. Ширинджонов, Ф. И. Имплементация норм международных конвенций в сфере противодействия транснациональной преступности / Ф. И. Ширинджонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2025. – № 3. – С. 203-208. – EDN IRLYEO. С. 203

УДК:327

РОЛЬ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ОБЕСПЕЧЕНИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РАМКАХ ШОС: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Сидоренко Наталья Валерьевна
кандидат политических наук, преподаватель кафедры мировых политических процессов, факультет управления и политики, Московский государственный институт международных отношений МИД Российской Федерации.
Российская Федерация, Москва

В статье рассматривается участие Республики Таджикистан в формировании региональной системы безопасности в рамках Шанхайской организации сотрудничества. В работе анализируются теоретические подходы к пониманию региональной безопасности, особенности её интерпретации в государствах Центральной Азии и практические механизмы взаимодействия в ШОС. Особое внимание уделяется транснациональным угрозам, влияющим на устойчивость региона, а также роли Республики Таджикистан в институционализации коллективных механизмов реагирования. Автор делает вывод о том, что Таджикистан играет ключевую роль в обеспечении безопасности центральноазиатского региона, активно способствуя формированию эффективных стратегий регионального сотрудничества в рамках ШОС.

Ключевые слова: региональная безопасность, сотрудничество, Центральная Азия, Шанхайская организация сотрудничества, терроризм, экстремизм, глобальные и региональные акторы.

THE ROLE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN ENSURING REGIONAL SECURITY WITHIN THE SCO: CHALLENGES AND PROSPECTS

Natalia Valerievna Sidorenko
Candidate of Political Sciences, Lecturer in the Department of Global Political Processes, Faculty of Management and Politics, Moscow State Institute of International Relations, Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation.
Russian Federation, Moscow

The article is dedicated to the analysis of the role of the Republic of Tajikistan in ensuring regional security within the framework of the Shanghai Cooperation Organization (SCO). The paper explores key challenges and threats faced by Tajikistan in the field of security, as well as its contribution to strengthening stability in Central Asia. Special attention is given to the evolution of the concept of security and its contemporary understanding, reflecting in the political and strategic discourse of Central Asian countries. The article also examines the prospects for further strengthening Tajikistan's position in the context of global and regional challenges, such as terrorism, extremism, drug trafficking, and geopolitical instability. The author concludes that Tajikistan plays a crucial role in ensuring the security of Central Asia, actively contributing to the development of effective regional cooperation strategies within the SCO framework.

Keywords: regional security, cooperation, Central Asia, Shanghai Cooperation Organization, terrorism, extremism, global and regional actors.

ВВЕДЕНИЕ

Изменения, происходящие в мировой политике в начале XXI века, усилили значимость регионального уровня анализа международной безопасности. Центральная Азия всё чаще рассматривается не как периферийное пространство, а как регион, в котором пересекаются стратегические интересы различных государств и международных структур. В данной конфигурации Республика Таджикистан занимает особое положение, что связано с её географическим расположением, историческим опытом и спецификой внешнеполитических приоритетов. Протяжённая граница с Афганистаном объективно предопределяет повышенное внимание Душанбе к вопросам пограничной устойчивости и противодействия транснациональным угрозам. Участие в ШОС позволяет Таджикистану расширять инструментарий обеспечения национальной и региональной безопасности за счёт многостороннего формата взаимодействия.

В рамках Шанхайской организации сотрудничества Таджикистан является активным участником формирования коллективной архитектуры безопасности, уделяя особое внимание противодействию терроризму, экстремизму, сепаратизму и незаконному обороту наркотиков и трансграничной преступности. Его вклад проявляется в сотрудничестве внутри ШОС, обмене информацией, участии в совместных учениях и разработке координированных мер реагирования на кризисные ситуации. Необходимо отметить, что Таджикистан последовательно продвигает идею комплексного подхода безопасности, связывая вопросы стабильности с социально-экономическим развитием, инфраструктурной связанностью и гуманитарным сотрудничеством. С этой позиции страна рассматривает укрепление региональной безопасности не только как военную или политическую задачу, но и как долгосрочный процесс формирования устойчивых экономических, институциональных и культурных связей между государствами Центральной Азии и ШОС.

Таким образом, роль Республики Таджикистан в обеспечении безопасности в Центральной Азии в рамках ШОС носит стратегический характер. Его активная позиция способствует укреплению коллективной устойчивости региона в целом и формированию более эффективной системы многостороннего реагирования на современные вызовы и угрозы.

МЕТОДОЛОГИЯ

Категория безопасности в политической мысли претерпела значительную трансформацию. Для определения термина «региональная безопасность» необходимо провести всесторонний анализ категориального аппарата, который включает в себя изучение ключевых понятий, принципов и теоретических основ. Важно подчеркнуть, что в политологии отсутствует устоявшееся определение данного понятия. Ю.В. Журов пишет, что «...в общественном сознании безопасность представляется особыми условиями, которые исключают влияние негативных факторов, приводящих к причинению ущерба и обеспечивающих сохранность и стабильность любых видов деятельности отдельного индивида и общества в целом» [4]. В таком контексте безопасность напрямую связана с сохранением жизни и здоровья каждого отдельно взятого человека, поскольку именно защита личности является фундаментом стабильного функционирования общества в целом.

Первые упоминания безопасности можно проследить в работах древних философов. В античной философии безопасность рассматривалась прежде всего как состояние защищённости полиса и его граждан. Так, Платон в труде «Государство» [8] связывал безопасность с порядком, справедливым государственным устройством и соблюдением законов, обеспечивающих гармонию общественной жизни. Аристотель в своём труде «Политика» [2], в свою очередь, считал, что безопасность неотделима от законности и устойчивости государственного строя, подчёркивая, что сохранение жизни граждан и предотвращение смут являются важнейшими задачами власти. Таким образом, в античной философии безопасность понималась не только как физическая защищённость, но и как состояние общественного равновесия, обеспечивающее сохранение жизни и стабильность полиса. С развитием теории государства в эпоху Средневековья понятие безопасности начинает связываться с территориальной целостностью и защитой от внешних угроз, однако фокус на региональную безопасность как отдельный элемент политологической науки ещё не был сформирован.

Концепт безопасности тесно связан с Тридцатилетней войной (1618–1648) и возникновением Вестфальской системы, потому что именно этот европейский конфликт показал, насколько разрушительной может быть ситуация, когда нет общепризнанных правил сосуществования государств. Отсутствие чётких границ суверенитета и право внешних акторов вмешиваться во внутренние дела сделали безопасность нулевой суммой: усиление одного актора автоматически воспринималось как угроза для других. Российский исследователь Ю.В. Андреев анализирует Вестфальскую систему в контексте международной безопасности, отмечая, что вопросы территориальной целостности, национального суверенитета и самоопределения государств являются ключевыми для международного права и безопасности после установления Вестфальского мира [1]. Связь между Тридцатилетней войной, Вестфальской системой и понятием безопасности заключается в переходе от хаотичной, религиозно оправданной войны к рационализированной международной системе, где безопасность достигается через признание границ, суверенитета и взаимного невмешательства.

С начала XIX века идеи безопасности приобретают более чёткую структуру. Краеугольным камнем является становление понятия «национальная безопасность», которое в политологии связано с защитой государственных интересов от внешних угроз. Одним из важнейших факторов, который определил эволюцию региональной безопасности, было усиление колониализма, что требовало разработки механизмов обеспечения безопасности не только на уровне отдельных стран, но и в рамках целых регионов. После Второй мировой войны концепция безопасности получает всестороннее развитие, что связано с тем, что такие альянсы, как НАТО и Варшавский договор, ставят во главу угла вопросы сохранения безопасности. Согласно концепции региона как основы для безопасности, появившейся в работах таких теоретиков, как Карл Дойч [12], безопасность региона определяется не только внешними угрозами, но и внутренними политическими и социальными факторами, которые могут дестабилизировать положение в регионе.

Следует отметить, что и в рамках известного спора между представителями реализма и либерализма была поднята тема безопасности. Представители реализма считают, что ключевым элементом международной системы является анархия, то есть отсутствие высшей власти, способной гарантировать порядок. Ганс Моргентау и последователи структурного реализма (например, Кеннет Уолтц) утверждают, что безопасность достигается через силу, военное превосходство и баланс сил, поскольку государства стремятся выжить и избежать угроз своему суверенитету [13]. В рамках реализма теоретики также выделяют концепцию дилеммы безопасности: попытки одного государства усилить собственную безопасность могут привести к ответным шагам других. Либерализм предлагает более оптимистичную картину безопасности и делает акцент на международном сотрудничестве, институтах и взаимозависимости. Согласно либеральной теории, международные институты способны сообща ограничивать поведение государств, создавая правила и нормы, которые уменьшают неопределённость и стимулируют сотрудничество [14]. Окончание Холодной войны и распад Советского Союза привели к тому, что региональная безопасность стала ключевой составляющей интеграционных проектов, таких как ЕС, СНГ, ШОС, АСЕАН и других.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Центральная Азия - регион, охватывающий Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан. Ввиду имеющихся глобальных изменений, связанных с перекройкой политической системы, концепция региональной безопасности в Центральной Азии претерпела значительные изменения. Во-первых, это связано как с внутренними политическими процессами, так и с внешними угрозами, такими как терроризм, экстремизм, наркоторговля; во-вторых, с геополитическими интересами крупных мировых держав. В связи с этим важным аспектом является то, как государства Центральной Азии формулируют свои подходы к безопасности в концептуальных документах и в рамках общественного дискурса. Одним из гарантов безопасности в регионе стала Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), в которую вошли

такие страны Центральной Азии, как Казахстан, Кыргызстан и Таджикистан. Данный многосторонний военно-политический союз был создан в 1992 году и призван обеспечивать взаимную помощь в случае угрозы агрессии.

В Стратегии национальной безопасности Казахстана, принятой в 2021 году [11], упоминаются проблемы безопасности, укрепления границ, а также развития сотрудничества с соседями по вопросам борьбы с терроризмом и организованной преступностью. В Концепции внешней политики Республики Таджикистан от 2015 года безопасность рассматривается как многогранная категория, охватывающая политические, экономические, социальные, информационные и военные аспекты. В документе отмечается, что национальные интересы государства состоят из «защиты и укрепления государственного суверенитета Таджикистана и обеспечения национальной безопасности; формирования пояса безопасности и добрососедства на границах страны». Таджикистан наращивает меры по борьбе с внутренними угрозами и внешней агрессией, ориентируясь на собственные силы и ресурсы с целью обеспечения национальной безопасности. К первоочередной задаче, которая ставится в концепции республики, относится предотвращение угроз, исходящих от радикальных идеологий и террористических сетей, с акцентом на необходимость борьбы с этим в контексте центральноазиатского сотрудничества.

После 2016 года, с приходом Шавката Мирзиёева к власти в Узбекистане, национальная безопасность включает аспекты мирного урегулирования территориальных споров и восстановления стабильных дипломатических и экономических отношений с соседями. Эксперт из Центральной Азии Ф. Толипов считает, что «...союзничество отвечает жизненно важным и долгосрочным национальным интересам двух братских народов, а также будет служить ключевым фактором в обеспечении мира, стабильности и безопасности в Центральной Азии» [10]. В условиях усиливающейся внешней турбулентности и нестабильности в сопредельных государствах, прежде всего в Афганистане, подобное сотрудничество приобретает не декларативный, а практико-ориентированный характер. Координация усилий Казахстана и Узбекистана выступает инструментом снижения стратегических рисков для всего центральноазиатского пространства.

Российские исследователи А.А. Князев и Ю.А. Мигранян рассматривают безопасность Центральной Азии как производную не только внутренних процессов, но и глобальных трансформаций международной системы. По оценке А.А. Князева, состояние устойчивости государств региона определяется динамикой более широких геополитических процессов, в которых Центральная Азия оказывается включённой в качестве стратегически значимого пространства [5]. Ю.А. Мигранян обращает внимание на то, что при всей декларируемой ориентации на коллективные механизмы, государства региона продолжают опираться прежде всего на собственные ресурсы и инструменты обеспечения стабильности. Такая модель сочетает элементы кооперации и национальной автономии, что отражает специфику региональной политической культуры [6]. Таким образом, в общественно-политическом дискурсе стран Центральной Азии безопасность трактуется как комплексная категория, включающая внутреннюю устойчивость, координацию региональных усилий и аккуратное выстраивание отношений с внешними центрами силы.

ОБСУЖДЕНИЕ

С момента присоединения к Шанхайской организации сотрудничества Республика Таджикистан последовательно участвует в формировании региональных механизмов реагирования на угрозы безопасности. Географическое положение страны, протяжённая граница с Афганистаном и исторический опыт внутренней дестабилизации определяют её особую чувствительность к вопросам транснациональной безопасности. Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон, выступая на различных международных форумах, неоднократно подчёркивал, что безопасность в Центральной Азии напрямую зависит от совместных усилий стран региона, и роль ШОС в обеспечении стабильности крайне важна [3]. Акцент делается на том, что в условиях взаимозависимости и трансграничного характера современных угроз ни одно государство не способно обеспечить безопасность исключительно национальными средствами. Подобная позиция отражает понимание многоуровневой природы рисков - от терроризма и экстремизма до киберпреступности и незаконного оборота наркотиков.

Одним из институциональных механизмов, в которых Таджикистан играет активную роль, стала Региональная антитеррористическая структура ШОС. Участие в её работе позволяет республике не только получать оперативную информацию, но и формировать совместные стратегии предупреждения радикализации и трансграничной преступности. Практическое значение имеют регулярные совместные учения, обмен опытом между силовыми ведомствами, а также разработка унифицированных процедур реагирования на кризисные ситуации. Отдельное направление связано с противодействием наркотрафику. С учётом близости к афганскому производственному узлу наркотических веществ, Таджикистан объективно оказывается на переднем рубеже борьбы с транзитом запрещённых веществ. Усиление пограничной инфраструктуры, модернизация технического оснащения и координация действий с партнёрами по ШОС направлены на сокращение каналов незаконного оборота.

Колоссальное значение для формирования условий безопасности имеет участие Таджикистана в сфере укрепления пограничного контроля. Программы, направленные на усиление пограничных служб и обучение сотрудников правоохранительных органов, помогают эффективно противостоять угрозам на местном уровне. Одним из направлений деятельности ШОС остаётся противодействие так называемым «трём силам зла» - терроризму, экстремизму и сепаратизму. Целесообразно упомянуть тот факт, что Таджикистан организовывал и принимал участие в крупных совместных антитеррористических учениях, проводимых при поддержке ШОС. Ярким примером является серия многолетних учений «Нерушимое братство» [15], направленных на улучшение

координации между участниками организации и повышение готовности к возможным террористическим угрозам в регионе. Стремление республики к расширению дипломатического сотрудничества с рядом стран, включая Россию, Китай и Индию, отражает важность взаимодействия в сфере борьбы с терроризмом.

Центральноазиатские исследователи подчёркивают, что членство Таджикистана в ШОС носит не только формальный, но и функциональный характер. При поддержке Душанбе осуществляется содействие укреплению коллективных механизмов реагирования на новые вызовы безопасности. Так, эксперт Х. Холикназар отмечает, что вопросы безопасности являются центральными в повестке ШОС, особенно в контексте нестабильности в сопредельных регионах [16]. Ф. Муминова считает, что развитие экономического сотрудничества в рамках ШОС способствует укреплению безопасности и долгосрочной стабильности региона [7]. Роль Таджикистана как ответственного участника ШОС продолжает расти. Под руководством президента Э. Рахмона страна стабильно идёт по пути укрепления региональной и глобальной безопасности.

Несмотря на достигнутые результаты, Республика Таджикистан сталкивается с совокупностью структурных вызовов. К ним относятся экономические ограничения, демографическая нагрузка, зависимость от внешних факторов и нестабильность в сопредельных зонах. Возвращение к власти движения «Талибан» в Афганистане в 2021 году изменило конфигурацию региональных рисков. Усиление активности радикальных группировок и возможные миграционные потоки требуют постоянного мониторинга и адаптации мер реагирования. Наркотрафик продолжает оказывать негативное влияние на социально-экономическую и криминогенную ситуацию. Дополнительный уровень угроз формируют киберриски: цифровизация государственного управления и финансовой системы делает их потенциальной целью для внешнего вмешательства. Не следует игнорировать и экологические факторы - изменение климата, дефицит водных ресурсов и природные катастрофы способны трансформироваться в источники социального напряжения. Водная проблематика в бассейнах Амударьи и Вахша требует аккуратного дипломатического регулирования. Геополитическая конкуренция внешних акторов - пересечение интересов России, Китая, США и других государств - также остаётся значимым элементом региональной динамики, в которой странам Центральной Азии необходимо сохранять баланс и стратегическую автономию.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Роль Республики Таджикистан в формировании региональной безопасности в рамках Шанхайской организации сотрудничества продолжает развиваться и становится всё более значимой для регионального и глобального уровней. В течение последних десятилетий, после распада Советского Союза и в связи с появлением новых угроз, концепция безопасности претерпела существенные изменения, что нашло своё отражение в понятии региональной безопасности. Процесс эволюции безопасности в условиях формирования нового миропорядка, столкновения интересов крупных мировых акторов, а также неустойчивости в отдельных регионах потребовал пересмотра подходов к безопасности в рамках региональных структур, таких как ШОС.

На протяжении своей истории Шанхайская организация сотрудничества стала не только важным инструментом для укрепления политической и экономической стабильности, но и эффективной платформой для обсуждения и решения проблем безопасности в Центральной Азии. В условиях растущей угрозы терроризма, экстремизма, наркотрафика и транснациональной преступности ключевыми задачами ШОС остаются выработка совместных механизмов и методов борьбы с этими угрозами. В этом контексте вклад Таджикистана в работу организации нельзя недооценивать. Таджикистан, располагаясь в непосредственной близости от зоны нестабильности, принимает непосредственное участие в укреплении региональной безопасности в рамках антитеррористических учений, обмена опытом с другими странами, а также разработки и поддержки инициатив, направленных на борьбу с наркоторговлей и укрепление пограничного контроля.

Анализ эволюции понятий безопасности и региональной безопасности показал, что термин «безопасность» в международных отношениях трансформировался с традиционного представления о военной безопасности в более многогранный и комплексный подход, включающий в себя вопросы экономической стабильности, информационной безопасности, защиты прав человека и устойчивости к внешним угрозам. Стоит отметить, что роль Таджикистана в обеспечении региональной безопасности в рамках ШОС не ограничивается лишь участием в военных и антитеррористических инициативах. Это страна, которая своим примером демонстрирует, что даже в условиях вызовов и нестабильности можно строить устойчивые и многогранные отношения на основе доверия, ответственности и совместных усилий. Таджикистан продолжит играть важную роль в процессе выработки эффективных стратегий безопасности, что делает его незаменимым звеном в системе регионального сотрудничества в Центральной Азии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Андреев Ю.В. Проблемы суверенитета и международная безопасность // Власть. – 2011. – № 1. – С. 97–100.

2. Аристотель. Политика / пер. с др.-греч. – URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Aristotel_Politika.pdf (дата обращения: 03.02.2026).

3. Выступление Эмомали Рахмона на заседании Совета глав государств – членов ШОС [Электронный ресурс] / Ховар. – URL: https://khovar.tj/rus/2015/07/ (дата обращения: 06.02.2026).

4. Журов Ю.В. Эволюция термина «безопасность», его взаимосвязь с национальной и экономической безопасностью // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Экономика. – 2019. – № 4 (18). – DOI: 10.25688/2312-6647.2018.18.4.7.

5. Князев А. Центральная Азия – это Ближний Восток замедленного действия [Электронный ресурс]. – URL: https://greatgameasia.bisr.by/ (дата обращения: 05.02.2026).

6. Мигранян Ю.А. Центральная Азия в новой международной архитектуре [Электронный ресурс]. – URL: https://www.imepi-eurasia.ru/kalendar.php?id=846 (дата обращения: 05.02.2026).

7. Муминова Ф. Республика Таджикистан и экономическое сотрудничество в рамках ШОС // Международная аналитика. – 2015. – № 2. – С. 61–62. – DOI: 10.46272/2587-8476-2015-0-2-61-62.

8. Платон. Государство / пер. с др.-греч. – URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Platon_Gosudarstvo.pdf (дата обращения: 03.02.2026).

9. Президент Республики Таджикистан Э. Рахмон принял участие в международном форуме мира и доверия в Ашхабаде [Электронный ресурс] / Ховар. – URL: https://khovar.tj/rus/2025/12/ (дата обращения: 06.02.2026).

10. Толипов Ф.Ф. Эмансипация Центральной Азии: эклектика, синтетика и органика регионализма // Караван знаний. – 2022. – № 1. – С. 25–40. – DOI: 10.48010/2022.1/1999-5911.09.

11. Указ Президента Республики Казахстан об утверждении Стратегии национальной безопасности Республики Казахстан на 2021–2025 годы [Электронный ресурс]. – URL: https://www.akorda.kz/ru/ (дата обращения: 05.02.2026).

12. Deutsch K. Political Community and the North Atlantic Area. – Princeton University Press, 1957.

13. Morgenthau H.J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. – 3rd ed. – N.Y., 1961.

14. The concept of security in international relations theories (realism, liberalism) // Journal of Humanities and Social Sciences Research. – 2022. – Vol. 1, № 2. – DOI: 10.33687/jhssr.001.02.0293.

15. ОДКБ. В Таджикистане дан старт учениям ОДКБ «Нерушимое братство-2025» и «Барьер-2025» [Электронный ресурс]. – URL: https://odkb-csto.org/news/ (дата обращения: 06.02.2026).

16. Холикназар Х. Вопросы безопасности в повестке ШОС в контексте нестабильности в сопредельных регионах [Электронный ресурс].

17. Муминова Ф. Экономическое сотрудничество и долгосрочная стабильность региона в рамках ШОС // Международная аналитика. – 2015. – № 2.

УДК: 342.74

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА И КОНСТИТУЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН: ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ

Ёдгоршоева Лола Назришоевна
Ассистент кафедры истории и философии Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В работе рассмотрены правовые аспекты становления конституционализма и конституций Республики Таджикистан. Статья посвящена исследованию формирования конституционных основ страны. Сделан исторический анализ принятия и действия правовых норм и конституций в разные периоды исторического развития в Таджикистане, также уделено внимание предпосылкам возникновения и становления конституционализма в республике. Дано определение понятия конституционализма и исследуются основные этапы его развития в Таджикистане. Сравнительным методом разбираются конституции, когда-либо действовавшие на территории республики. Особое внимание уделяется последней Конституции, принятой в 1994 году, и связанными с ней изменениями в развитии конституционализма. Основным выводом является то, что действующая Конституция РТ отвечает всем требованиям международного права и развитие конституционализма в республике проходит в соответствии с новыми направлениями международного конституционализма.

Ключевые слова: Конституция, конституционализм, декларация, переходный период, парад суверенитетов, модернизация, общество, независимость, размежевание, перестройка, тоталитарное общество, права и свободы.

LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION OF CONSTITUTIONALISM AND CONSTITUTIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: A HISTORICAL VIEW OF THE PROBLEM

Yodgorshoeva Lola Nazrishoevna
Assistant Professor, Department of History and Philosophy, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the legal aspects of the development of constitutionalism and the Constitution of the Republic of Tajikistan. It provides a historical analysis of the adoption and implementation of legal norms and constitutions during different periods of Tajikistan's historical development and focuses on the preconditions for the emergence and development of constitutionalism. A comparative method is used to analyze the constitutions that have been in force in the country. Particular attention is paid to the Constitution adopted in 1994 and the changes in the development of constitutionalism associated with it. The main conclusion is that the current Constitution of the Republic of Tajikistan meets all the requirements of international law, and the development of constitutionalism is consistent with new trends in international constitutionalism.

Keywords: Constitution, constitutionalism, declaration, transitional period, parade of sovereignties, modernization, society, independence, demarcation, perestroika, totalitarian society, rights and freedoms.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность исследования правового становления конституционализма и конституций в Республике Таджикистан состоит в изучении развития конституционализма как системы знаний о фундаментальных политико-правовых ценностях. Изучение этого процесса важно для понимания эволюции правовой системы, модернизации законодательства и перехода к устойчивому развитию. Особое значение оно приобретает в контексте перехода Таджикистана от советской правовой системы к современным правовым нормам.

Конституция - это основной закон государства, который обеспечивает высшую юридическую силу для всех законов, предотвращая их противоречие основному закону; кроме того, охраняет основы государственного устройства, права и свободы человека и гражданина, следуя Всеобщей декларации прав человека, принятой 10 декабря 1948 года Генеральной Ассамблеей ООН. Конституция закрепляет территориальную целостность, суверенитет, политический плюрализм и социальное равенство [18, с. 306].

Под конституционализмом принято понимать: 1) правление, реально ограниченное конституцией, политическую систему, опирающуюся на конституцию и конституционные методы правления; 2) политико-правовую теорию, обосновывающую необходимость установления конституционного строя [2, с. 183]. В науке конституционного права конституционализм понимается как «система основных идей и взглядов об отвечающем принципам демократического развития устройстве государства, организации в нём власти и взаимоотношениях последней с гражданами» [3, с. 164].

Цель статьи - анализ историко-культурных основ, важных этапов и особенностей формирования конституционализма и конституционного строя в Республике Таджикистан; выявление роли Конституции 1994 года в становлении демократического правового государства; научное осмысление перехода к конституционным методам правления. Для достижения данной цели поставлены следующие задачи:

- провести исторический обзор правовых норм на территории Таджикистана - от периода Российской империи до распада СССР;
- проанализировать сравнительным методом конституции, действовавшие в Таджикской ССР;

- охарактеризовать предпосылки и этапы формирования независимого конституционализма (1990-1994);

- раскрыть содержание Конституции 1994 года и последующих поправок в контексте международного конституционализма.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретическую основу исследования составляют труды отечественных и зарубежных учёных в области конституционного права и теории государства: Баев В.Г., Богданов Н.А., Имомов А.С., Киричек Е.В., Колесников В.В., Нерсесянц В.С., Почекаев Р.Ю., Ромашов Р.А., Сонина Л.В., Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е. Нормативно-правовую базу составляют Конституции СССР, Таджикской ССР (1929, 1931, 1937, 1978) и Республики Таджикистан 1994 года с поправками 1999, 2003 и 2016 годов, а также Закон СССР «О разграничении полномочий между Союзом ССР и субъектами федераций» (1990).

В ходе исследования применялись следующие методы:

- историко-правовой метод - для анализа эволюции правовых норм на территории Таджикистана, начиная с периода Российской империи;

- сравнительно-правовой метод - для сопоставления конституций, действовавших на территории республики в разные периоды;

- системный метод - для изучения конституционализма как целостной политико-правовой системы;

- формально-юридический метод - для анализа конкретных статей и норм действующей Конституции РТ 1994 года.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Конституционное развитие Таджикистана неразрывно связано с его нахождением в составе более крупных государств - сначала в Российской империи, а затем в СССР. В 1867 году на завоёванной территории Средней Азии царское правительство образовало генерал-губернаторство. В Туркестанском генерал-губернаторстве действовала следующая правовая система: высшая администрация и стратегические вопросы входили в подчинение российскому императорскому законодательству; в местном управлении были сохранены местные правовые обычаи и институты (суды казиев на основе шариата и суды беев на основе адата).

Территория современного Таджикистана была включена в состав Российской империи к 1885 году, и на ней действовало российское законодательство параллельно с местным традиционным правом. Как отмечает Почекаев Р.Ю., «специфический статус ханств не позволял России открыто распространить на них принципы имперского управления, соответственно, приходилось использовать средства и методы косвенного влияния» [13, с. 155].

До завоевания Бухарского эмирата и других регионов Средней Азии на данных территориях отсутствовали нормативные акты по правам человека: правовая система базировалась на шариате и адате, которые определяли основные принципы имущественных, уголовных и гражданских отношений. Понятия конституции, разделения властей и гарантий прав человека в современном понимании здесь были неизвестны. Категория «конституционализм» носит системообразующий характер, «ибо конституционализм является своего рода идеологией, ориентирующей правовую и политическую мысль, право и политическую практику» [4, с. 164].

После установления советской власти и проведения в Средней Азии национально-территориального размежевания в 1924 году была образована Таджикская Автономная Советская Социалистическая Республика в составе Узбекской ССР. 31 января 1924 года II съезд Советов СССР утвердил первую Конституцию СССР, завершив конституционное оформление единого советского государства. Первой Конституцией Таджикской ССР можно считать Декларацию о преобразовании Таджикской АССР в Таджикскую ССР, принятую 16 октября 1929 года [1, с. 124]. В 1931 году была принята полноценная Конституция Таджикской ССР.

Как первые Конституции 1929 и 1931 годов, так и последующие - Таджикской ССР 1937 года и 1978 года - отражали структуру государства в составе СССР, общие тенденции развития советского государства, изменения в структуре власти, экономике и правах граждан. Все конституции СССР и союзных республик характеризовались идеологической направленностью. К отрицательным чертам советских конституций относятся: отсутствие реальной демократии, формальность прав и свобод, сильная централизация власти и ограничение частной собственности.

Таким образом, до начала 90-х годов XX века в Таджикистане существовал своего рода «типовой советский конституционализм», который отражал тоталитарный характер политического режима и в принципе не мог обеспечить верховенство Конституции как основного закона.

Новый курс правительства, начавшийся в 1985 году, усугубил политический и экономический кризис в СССР, а в 90-х годах социально-политические события в союзных республиках привели к децентрализации власти. 26 апреля 1990 года был принят Закон СССР «О разграничении полномочий между Союзом ССР и субъектами федерации», закрепивший суверенитет союзных республик в рамках СССР [7, с. 1].

Следуя «параду суверенитетов» - процессу принятия союзными республиками деклараций о государственном суверенитете в 1988-1991 годах - в Таджикистане 24 августа 1990 года была принята Декларация о суверенитете Таджикской ССР. Документ провозгласил верховенство Конституции и законов Таджикской ССР, а государственная власть определялась по принципу её разделения на три ветви: законодательную, исполнительную и судебную. Эта Декларация стала первым реальным шагом к подлинной независимости.

За рубежом современный конституционализм связан с первыми конституционными актами Северной Америки 70-80-х годов XVIII века - прежде всего с Конституцией США 1787 года, а также с Декларацией прав

человека и гражданина, принятой во Франции в 1789 году [9, с. 8]. Феномен конституционализма в различные исторические эпохи «претерпевал изменения, модифицировался в государствах, различавшихся своим уровнем социально-экономического и политического развития» [2, с. 18].

С распадом СССР в 1991 году Таджикистан стал независимым государством. До принятия Конституции 1994 года в Таджикистане продолжала действовать Конституция Таджикской ССР 1978 года. Принятие нового основного закона проходило в сложный период гражданской войны 1992-1997 годов, которая создала почву для долгосрочной политической нестабильности и привела к полному разрушению экономики. «26 июля 1993 года на 17-й сессии Верховного Совета РТ был утверждён третий по счёту состав Конституционной комиссии, работой которой руководил Э. Рахмон» [8, с. 61].

Новая Конституция с президентской формой правления была принята на всенародном референдуме 6 ноября 1994 года. Характерными чертами этой Конституции являются: во-первых, юридическое закрепление суверенности, демократичности, светского характера и единства государства таджиков; во-вторых, включение новой главы «Основы конституционного строя», устанавливающей ряд правил, определяющих основы государственного устройства.

В отличие от стран Западной Европы, где социальной базой принятия конституций был новый класс - буржуазия, в Республике Таджикистан социальной базой принятия Конституции являлся сам народ в целом - единственный носитель и источник власти.

Конституция РТ отвечает основным принципам конституционализма: верховенство Конституции, разделение властей, защита прав и свобод человека, правовое государство и демократический политический режим. В статье 14 Конституции РТ закреплено: «Права и свободы человека и гражданина регулируются и охраняются Конституцией, законами республики, признанными Таджикистаном международными правовыми актами».

ОБСУЖДЕНИЕ

В действующую Конституцию были внесены дополнения: поправки от 26 сентября 1999 года, от 22 июня 2003 года и 22 мая 2016 года. Эти изменения были необходимы и выполнены согласно требованиям времени с целью защиты государственных и национальных интересов, для обеспечения роста стабильности в обществе и содействия социально-экономическому развитию. Внесённые изменения можно рассматривать как отражение процесса модификации государственного устройства и вместе с тем как начало становления национального конституционализма.

В поздравительном послании по случаю Дня Конституции (05.11.2021 г.) Президент Таджикистана Эмомали Рахмон подчеркнул, что изменения в Конституцию «улучшили структуру, содержание, суть и нормы этого важного документа, способствовали ещё большему расширению процесса демократизации общества, укреплению конституционных основ государственной власти и приведению конституционных норм в соответствие с общепринятыми актами».

В XXI веке мировое сообщество идёт к усложнению конституционных моделей: введению социальных прав, формированию концепции «социального государства» и развитию международного права в сфере прав человека. Как отмечают Хабриева Т.Я. и Чиркин В.Е., важнейшим конституционным положением является норма о социальной солидарности - «идея социальной солидарности как образа жизни призвана указать ориентиры для развития социальных отношений, формирования их нового характера» [19, с. 4].

Среди основных принципов конституционализма западная политология выделяет: принцип суверенитета народа, принцип законности или господства права, принцип разделения властей, принцип консенсуса, принцип легитимности и принцип плюрализма. Конституционализм как «политико-правовой режим, заключающийся в конструировании индустриального (постиндустриального) общества» [17, с. 7], обеспечивает воплощение в праве идей приоритета конституционного законодательства и обеспечения человеческого достоинства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В дальнейшем развитие конституционализма в Таджикистане будет связано со следующими аспектами:

- укрепление демократических процедур и повышение прозрачности судебной системы;
- формирование активного гражданского общества, способного защищать свои права в рамках конституционного поля;
- увеличение степени правовой грамотности граждан, включая знания о правах, обязанностях и механизмах их защиты;
- поиск баланса между международными обязательствами и национальными конституционными интересами;
- дальнейшее расширение объёма прав и свобод человека - не только гражданских и политических, но и социальных, экономических и культурных.

Исторически конституционализм как научная категория не имел в Таджикистане культурно-исторической почвы для своего возникновения и развития, но на данном этапе процесс формирования таджикского конституционализма идёт в рамках международного, современного политико-правового прогресса. Это особенно важно для Таджикистана, который с распадом СССР вступил в новую полосу становления своей государственности. Конституция Республики Таджикистан является гарантом демократии и развития страны: основываясь на её нормах, были приняты законы, укрепляющие государственность и регулирующие разные сферы жизни страны - экономическую, социальную и культурную.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антоненко Б.А. История Таджикской ССР. - Душанбе: Маориф, 1983.

2. Баев В.Г., Ковалевский Е.И. Конституционализм: история и теория вопроса // Представительская власть. - М., 2008.

3. Богданов Н.А. Система науки конституционного права. - М., 2001.

4. Там же.

5. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крупских. - 2-е изд. - М.: Инфра, 2002.

6. Железнов Б.А. Декларации республик о государственном суверенитете. - М., 2010.

7. Закон СССР от 26 апр. 1990 г. № 1457-1 «О разграничении полномочий между Союзом ССР и субъектами федерации» [интернет-ресурс].

8. Имомов А.С. Конституционное право Республики Таджикистан (на тадж. яз.): Учебник для вузов. - 2-е изд. - Душанбе, 2004.

9. Киричек Е.В. Эволюция конституционных прав и свобод человека и гражданина. - М., 2006.

10. Колесников В.В. Конституционализм: понятие, принципы и современное состояние. - Б., 2011.

11. Милецкий В.П. Социальное государство: эволюция идей, сущность и перспективы становления в современной России // Политические процессы в России в сравнительном измерении. - СПб., 1997.

12. Нерсесянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до Декларации 1789 года). - М., 2011.

13. Почекаев Р.Ю. Российский фактор правового развития Средней Азии 1717-1917 // Юридические аспекты фронтирной модернизации. - М., 2020.

14. Ромашов Р.А. Современный конституционализм: вопросы истории и теории. - СПб., 1998.

15. Саъдиев Ш.С. История таджикского народа. Краткий курс лекций. - Душанбе, 2012.

16. Словарь иностранных слов / Под ред. Иванькова З.С. - М., 1984.

17. Сонина Л.В. Конституционализм в Российской Федерации как политико-правовой режим: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. - Екатеринбург, 2007.

18. Теория государства и права / Отв. ред. В.Д. Перевалов. - 3-е изд. - М., 2004.

19. Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е. Теория современной конституции. - М., 2005.

УДК: 338

РОЛЬ СМАРТ-ДОГОВОРОВ В РАЗВИТИИ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Саидзода Давлатали Хокимжон
соискатель факультета государственного управления и права Дангаринского государственного университета. Республика Таджикистан, Дангара

Статья посвящена анализу правовой природы смарт-договора и определению его роли в развитии цифровой экономики Республики Таджикистан. На основе анализа норм действующего Гражданского кодекса Республики Таджикистан, Закона «Об электронной торговле», Концепции цифровой экономики и Стратегии развития искусственного интеллекта рассматриваются возможности и ограничения для внедрения смарт-контрактов в национальный гражданский оборот. Исследуется соотношение традиционной договорной конструкции со смарт-договором, выявляются проблемные аспекты, такие как определение момента заключения договора, невозможность одностороннего отказа и механизм судебной защиты нарушенных прав. Обосновывается необходимость внесения изменений в действующее законодательство, включая признание программного кода формой выражения воли и определение статуса узлов блокчейн-сетей. Выводы статьи могут быть использованы в законотворческой деятельности по цифровизации гражданского оборота в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: смарт-договор, инновационное право, информационное право, цифровое право, смарт-контракт, цифровая экономика, блокчейн, технология распределённого реестра, автоматическое исполнение договора, правовое регулирование.

THE ROLE OF SMART CONTRACTS IN THE DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Saidzoda Davlatali Khokimjon
Postgraduate Student of the Faculty of Public Administration and Law, Dangara State University. Republic of Tajikistan, Dangara

The article is devoted to the analysis of the legal nature of smart contracts and determining their role in the development of the digital economy of the Republic of Tajikistan. Based on the analysis of the current norms of the Civil Code of the Republic of Tajikistan, the Law "On Electronic Commerce", the Concept of the Digital Economy and the Strategy for the Development of Artificial Intelligence, the possibilities and limitations for the introduction of smart contracts into national civil circulation are examined. The correlation between the traditional contractual structure and the smart contract is studied, and problematic aspects such as determining the moment of contract conclusion, the impossibility of unilateral refusal, and the mechanism of judicial protection of violated rights are identified. The necessity of amending the current legislation, including the recognition of program code as a form of expression of will and determining the status of blockchain network nodes, is substantiated. The conclusions of the article can be used in legislative activities on the digitalization of civil circulation in the Republic of Tajikistan.

Keywords: smart contract, innovation law, information law, digital law, digital economy, blockchain, distributed ledger technology, automatic contract execution, legal regulation.

ВВЕДЕНИЕ

Цифровая трансформация экономики является одним из приоритетных направлений государственной политики Республики Таджикистан. 30 декабря 2019 года была утверждена Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан, которая определила основные направления и механизмы перехода к новой модели экономического развития, основанной на широком внедрении информационно-коммуникационных технологий [5]. 30 сентября 2022 года была принята Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года, что свидетельствует о системном подходе государства к цифровизации всех сфер общественной жизни [4].

В этих условиях особую актуальность приобретает исследование правовой природы и роли смарт-договоров (smart contracts) - программного кода, размещённого в распределённом реестре, обеспечивающего автоматическое исполнение обязательств при наступлении заранее определённых условий. Как справедливо отмечают Сангинзода Д.Ш. и Рофиева А.Х., «...искусственный интеллект и цифровые технологии кардинально меняют традиционные подходы к заключению и исполнению договоров, создавая новые правовые реалии, требующие осмысления и законодательного регулирования» [16, с. 68]. Целью настоящего исследования является анализ правовой природы смарт-договора, определение его роли в развитии цифровой экономики Республики Таджикистан и обоснование необходимых изменений в законодательстве для его полноценного внедрения в национальный гражданский оборот.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретическую и нормативную основу исследования составляют действующее законодательство Республики Таджикистан (Гражданский кодекс от 24 декабря 2022 года, Закон «Об электронной торговле» 2022 года, Концепция цифровой экономики 2019 года, Стратегия развития искусственного интеллекта до 2040 года, Постановление Правительства №370 от 23 июня 2020 года), а также труды отечественных и зарубежных учёных

в области цифрового права (Сангинзода Д.Ш., Мансури Ш.Дж., Махмашарифзода А.М., Абдуллозод М.А., Бородина Ж.Н., Камалян В.М., Золоторёва М.М., Емельянова А.А., Рахметулина Б.С., Кацубо П.И., Лучникова К.А., Дудко А.Е.).

В процессе исследования использовались методы юридического анализа нормативно-правовых актов - для оценки потенциала действующего законодательства; сравнительно-правовой метод - для сопоставления традиционной договорной конструкции со смарт-договором; метод доктринального анализа - для систематизации научных подходов к определению смарт-контракта; а также формально-юридический метод и метод правового моделирования при разработке предложений по совершенствованию законодательства. Правовая база цифровой экономики в Таджикистане находится на стадии активного формирования, ключевыми документами которой являются Концепция цифровой экономики (2019), Стратегия развития искусственного интеллекта (2022), Закон «Об электронной торговле» (2022) и Гражданский кодекс (2022). Как отмечает Бородина Ж.Н., Гражданский кодекс «...содержит достаточный потенциал для адаптации к цифровым реалиям, поскольку закрепляет принцип свободы договора и допускает использование электронных средств при совершении сделок» [7, с. 75].

РЕЗУЛЬТАТЫ

В юридической доктрине и правоприменительной практике отсутствует единый подход к определению смарт-договора. Как отмечает Камалян В.М., «...смарт-контракт представляет собой сложное явление, находящееся на стыке права и информационных технологий, что порождает множественность подходов к его пониманию» [11, с. 146]. Анализ доктринальных подходов позволяет выделить несколько основных определений. В узком смысле смарт-договор рассматривается как программный код, размещённый в сети блокчейн, который автоматически проверяет соблюдение условий и исполняет обязательства сторон; Золоторёва М.М. определяет смарт-контракт как «...алгоритм, обеспечивающий автоматическое исполнение обязательств при наступлении заранее определённых обстоятельств, функционирующий в децентрализованной среде» [10, с. 46]. В широком смысле это традиционный договор, исполнение которого осуществляется с использованием информационных технологий; Емельянова А.А. отмечает, что «...смарт-контракт - это не новый вид договора, а новый способ фиксации и исполнения договорных условий, который может применяться к различным видам обязательств» [9, с. 30]. Сангинзода Д.Ш. и Мансури Ш.Дж. подчёркивают, что «...смарт-договор является формой выражения и фиксации согласованной воли сторон с использованием программного кода, обеспечивающего автоматическое исполнение обязательств при наступлении условий, определённых сторонами» [19, с. 112].

Анализ позволяет выделить следующие сущностные признаки смарт-договора, имеющие правовое значение:

1. Автоматическое исполнение (self-executing). Смарт-договор содержит алгоритм, который при наступлении заранее оговорённых обстоятельств автоматически инициирует исполнение обязательств. Рахметулина Б.С. отмечает, что «...автоматизм исполнения является ключевой характеристикой смарт-контракта, отличающей его от традиционных договорных форм» [14, с. 366].

2. Неизменность (immutability). После размещения программного кода в распределённом реестре его условия не могут быть изменены в одностороннем порядке. Бородина Ж.Н. подчёркивает, что «...неизменность смарт-контракта обеспечивает доверие сторон к тому, что условия договора не будут изменены в процессе его исполнения» [7, с. 77].

3. Децентрализация. Смарт-договор функционирует в распределённой сети, где отсутствует единый центр управления, а транзакции верифицируются участниками сети [11, с. 150].

4. Обусловленность исполнения наступлением события. Исполнение обязательства привязано к наступлению объективного события, подтверждённого цифровыми данными. Кацубо П.И. отмечает, что «...возможность программирования условий исполнения делает смарт-контракты особенно эффективными в сфере интеллектуальной собственности» [12, с. 49].

5. Криптографическая защита. Данные в смарт-контракте защищены с использованием криптографических методов, что обеспечивает их целостность и конфиденциальность.

Сравнительный анализ этих признаков с традиционной конструкцией договора в ГК РТ показывает, что смарт-договор не является принципиально новым видом обязательства, а представляет собой способ фиксации и исполнения договорных условий, который может быть интегрирован в существующую систему гражданского права. Гражданский кодекс Республики Таджикистан содержит правовые конструкции, которые могут служить основой для легализации смарт-контрактов: статья 174 ГК РТ допускает использование электронной подписи; статьи 502–504 (оферта и акцепт) позволяют рассматривать размещение смарт-договора как публичную оферту; статья 379 (встречное исполнение) и статья 171 (условная сделка) технически соответствуют логике смарт-контракта; а статья 483 закрепляет основополагающий принцип свободы договора. Как справедливо отмечает Сангинзода Д.Ш., «...свобода договора в цифровую эпоху приобретает новое измерение - свободу выбора не только контрагента и условий, но и технологического способа фиксации и исполнения обязательств» [15, с. 1].

ОБСУЖДЕНИЕ

Несмотря на наличие общих норм, допускающих использование электронных средств, действующее законодательство Республики Таджикистан содержит ряд препятствий для полноценного внедрения смарт-контрактов. Во-первых, на сегодняшний день в Республике Таджикистан отсутствует законодательный акт, регулирующий оборот криптовалют и токенов. Легализация смарт-договоров невозможна без определения правового статуса криптовалют (являются ли они имуществом, деньгами или иным объектом согласно статье 136

ГК РТ). Золоторёва М.М. отмечает, что «...отсутствие законодательного определения криптовалюты и токенов создаёт серьёзные препятствия для развития смарт-контрактов, поскольку стороны не могут быть уверены в правовой защите своих интересов» [10, с. 47]. Во-вторых, анонимность или псевдонимность участников блокчейн-транзакций вступает в противоречие с требованиями идентификации участников гражданского оборота. В-третьих, автоматизм исполнения в условиях форс-мажора (статья 479 ГК РТ) становится недостатком: код не может оценить форс-мажорные обстоятельства, и автоматическое списание средств может произойти, несмотря на объективную невозможность исполнения встречного обязательства [14, с. 369].

Особую сложность представляет механизм судебной защиты. Статья 10 ГК РТ гарантирует судебную защиту гражданских прав, однако суду необходимо признать записи в распределённом реестре надлежащим доказательством, а децентрализованная природа блокчейна затрудняет определение применимого права и места заключения договора (статья 510 ГК РТ). Суд может признать смарт-договор недействительным по основаниям статей 181–196 ГК РТ, но исполнить решение суда, «отменив» уже совершённую транзакцию в неизменяемом блокчейне, технически невозможно - единственным способом защиты остаётся возмещение убытков в фиатной валюте. Для эффективного внедрения смарт-договоров представляется необходимым осуществить комплекс законодательных инициатив: признать развёртывание программного кода, подписанное электронной подписью, эквивалентом письменной формы сделки; принять закон «О цифровых финансовых активах», определяющий статус криптовалют и токенов; установить требования к оракулам (сервисам, предоставляющим достоверные данные о событиях); и дополнить процессуальное законодательство нормами о признании записей в блокчейне допустимым доказательством.

В зависимости от степени автономии и правовых последствий можно выделить несколько видов смарт-договоров: смарт-договоры как вспомогательный инструмент (программный код используется только для автоматизации расчётов, а юридически значимые действия происходят офлайн); смарт-договоры как способ фиксации исполнения (код фиксирует факт поставки через интеграцию с датчиками IoT); и автономные смарт-договоры (полностью самоисполняемые контракты). Наиболее перспективными сферами применения в Республике Таджикистан являются:

– государственные закупки - автоматизация конкурсных процедур и расчётов с поставщиками при подтверждении поставки через цифровую маркировку [1];

– финансовый сектор - кредитование, факторинг, аккредитивы (смарт-договор может автоматически закрыть аккредитив при получении банком электронного уведомления о загрузке товара);

– страхование - автоматические выплаты при наступлении страхового случая (задержка рейса, погодные условия для агрострахования) [8, с. 206];

– интеллектуальная собственность - фиксация времени создания объекта авторского права в блокчейне и автоматическое перечисление роялти при использовании объекта [12, с. 50].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволяет сделать следующие выводы. Во-первых, смарт-договор представляет собой эволюционный этап развития договорного права, отвечающий требованиям цифровой экономики; его ключевые характеристики - автоматизм, неизменность и децентрализация - требуют пересмотра некоторых классических подходов к пониманию момента заключения договора, оснований освобождения от ответственности и механизмов принудительного исполнения. Во-вторых, анализ Гражданского кодекса, Закона «Об электронной торговле», Концепции цифровой экономики и Стратегии развития искусственного интеллекта показывает, что действующее законодательство закладывает достаточный базис для внедрения смарт-контрактов, прежде всего за счёт принципа свободы договора и признания электронной формы сделки.

В-третьих, полноценная легализация смарт-договоров невозможна без принятия специального закона «О цифровых активах», который устранит неопределённость в правовом статусе криптовалют и токенов, а также без внесения изменений в процессуальное законодательство, адаптирующих его к работе с распределёнными реестрами. В-четвёртых, наиболее перспективными сферами внедрения смарт-договоров в Таджикистане являются государственные закупки, финансовый сектор, страхование и интеллектуальная собственность. В-пятых, внедрение смарт-договоров позволит существенно снизить транзакционные издержки, минимизировать риски неисполнения обязательств и повысить доверие к цифровой среде, что станет мощным драйвером для развития малого и среднего бизнеса в сфере информационных технологий и финансовых услуг.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Таджикистан от 24 декабря 2022 года № 1921 «Об электронной торговле» // Централизованный информационно-правовой банк РТ «Адлия». Версия 7.0. – URL: http://www.adlia.tj (дата обращения: 09.04.2026).

2. Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 24 декабря 2022 года, № 1918 (части первая, вторая, третья) // ЦИПБ РТ «Адлия». – URL: http://www.adlia.tj (дата обращения: 09.04.2026).

3. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 23 июня 2020 года № 370 «Об определении государственного уполномоченного органа в сфере цифровой экономики» // ЦИПБ РТ «Адлия». – URL: http://www.adlia.tj.

4. Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года от 30 сентября 2022 года, № 483 // ЦИПБ РТ «Адлия». – URL: http://www.adlia.tj.

5. Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан от 30 декабря 2019 года, № 642 // ЦИПБ РТ «Адлия». – URL: http://www.adlia.tj.

6. Абдуллозод М.А., Сангинзода Д.Ш. Мушкилоти ҳуқуқии истифодаи зеҳни сунъӣ дар соҳаи энергетика дар давлатҳои хориҷӣ ва тавсияҳо барои такмили қонунгузории Тоҷикистон // Маводи VIII конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалии «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ». – Душанбе: Нашриёти ВКД ҶТ, 2026. – С. 222–226.

7. Бородина Ж.Н. Смарт-контракт: особенности правовой конструкции // Право и образование. – 2023. – № 5. – С. 73–79.

8. Дудко А.Е. Применение смарт-контрактов в сфере здравоохранения // Наука и молодёжь: материалы XXI Всероссийской научно-технической конференции. – Барнаул, 2024. – С. 205–207.

9. Емельянова А.А. Правовая природа смарт-контракта и проблема обеспечения безопасности его данных // Вестник образовательного консорциума Среднерусский университет. Серия: Юриспруденция. – 2024. – № 24. – С. 29–31.

10. Золоторёва М.М. Смарт-контракты в российском праве: актуальные аспекты правового регулирования, проблемы реализации // Альманах молодого исследователя. – 2021. – № 11. – С. 45–48.

11. Камалян В.М. Технологический и правовой аспекты смарт-контракта // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). – 2020. – № 8 (72). – С. 144–157.

12. Кацубо П.И. Смарт-контракты в сфере интеллектуальной собственности // Интеллектуальная собственность в современном мире: материалы III Международной научно-практической конференции: в 3 ч. – Минск, 2023. – С. 47–52.

13. Лучникова К.А. Информация как объект смарт-контракта // Бизнес, Менеджмент и Право: материалы I международной научно-практической конференции. – Екатеринбург, 2022. – С. 178–182.

14. Рахметулина Б.С. Искусственный интеллект в частном праве: анализ автоматизации заключения договоров и правовые последствия использования смарт-контрактов // Становление и развитие профессии юриста: наследие поколений: сборник научных трудов II Всероссийской научно-практической конференции. – Тамбов, 2025. – С. 364–371.

15. Сангинзода Д.Ш. Цифровая дипломатия: правовые аспекты // Osiyoavrupo. – 2025. – 11 апреля. – URL: https://osiyoavrupo.tj/ (дата обращения: 19.03.2026).

16. Сангинзода Д.Ш., Рофиева А.Ҳ. Ҷанбаҳои ҳуқуқии таъсири зеҳни сунъӣ ба рушди соҳибкорӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ // Маводи VIII конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалии «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ». – Душанбе: Нашриёти ВКД ҶТ, 2026. – С. 66–73.

17. Сангинзода Д.Ш., Давлатмандзода Э.Д. Нақши иқтисоди рақамӣ, инноватсия ва зеҳни сунъӣ дар пайдоиши соҳаҳои нави соҳибкорӣ // Масоили ҳуқуқии танзими зеҳни сунъӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ. – Душанбе: «Матбааи Моҳи-Мунир», 2025. – С. 63–78.

18. Сангинзода Д.Ш., Мансури Ш.Д. Электронное правительство: правовой аспект // Государствоведение и права человека. – 2025. – № 2. – С. 180–189.

19. Сангинзода Д.Ш., Мансурӣ Ш.Ҷ., Маҳмашарифзода А.М. Ҳуқуқи иқтисоди рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография. – Душанбе, 2025. – 344 с.

20. Сангинзода Д.Ш. Масъулият барои амалҳои зеҳни сунъӣ: ҷанбаҳои ҳуқуқӣ, ахлоқӣ ва технологӣ // Осиё ва Аврупо. – Душанбе, 2025. – № 4 (24). – С. 136–145.

УДК: 343

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ – ҲУҚУҚИИ ҶАВОБГАРИИ ҶИНОЯТӢ БАРОИ ТАШКИЛ Ё НИГОҲДОРИИ ФАСОДХОНАҲО БАРОИ ИСТЕЪМОЛИ ВОСИТАҲОИ НАШЪАДОР ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ КИШВАРҲОИ ХОРИҶӢ

Ҳакимов Шаҳбоз Шодибоевич
унвончӯи кафедраи ҳуқуқи тиҷоратӣ ва зиддикоррупсионии Донишгоҳи давлатии тиҷоратии Тоҷикистон,. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар ин мақола таҳлили муқоисавии ҳуқуқии ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ташкил ё нигоҳдории фоҳишахонаҳо барои истеъмоли маводи мухаддир дар асоси қонунгузории кишварҳои хориҷӣ пешниҳод шудааст. Муаллиф қонунгузории мушаххаси ҷиноятии кишварҳои гуногун, аз ҷумла давлатҳои узви Иттиҳоди Давлатҳои Мустақилро дар мубориза бо ин намуди ҷиноят таҳқиқ мекунад. Муаллиф қонунгузории ҷиноятии кишварҳои пасошӯравиро муфассал таҳқиқ мекунад ва ҷиноӣ кардани унсурҳои алоҳидаи тарафи объективии ин кирдорро дар ин кишварҳо муайян мекунад. Мақола бо тавсияҳо оид ба ҷиноӣ кардани унсурҳои тахассусии пешбинишуда дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин кишварҳо ба анҷом мерасад.

Калидвожаҳо: криминализатсия, фасодхонаҳои нашъамандӣ, ташкил ва нигоҳдории фасодхонаҳо, ҷавобгарии ҷиноятӣ, таҳлили муқоисавии ҳуқуқӣ, қонунгузории кишварҳои ИДМ.

СРАВНИТЕЛЬНО – ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ОРГАНИЗАЦИЮ ИЛИ СОДЕРЖАНИЕ ПРИТОНОВ ДЛЯ УПОТРОБЛЕНИЯ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ СОГЛАСНО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Хакимов Шахбоз Шодибоевич
соискатель кафедры коммерческого и антикоррупционного права. Таджикский государственный университет коммерции. Республика Таджикистан Душанбе

В статье представлен сравнительно-правовой анализ уголовной ответственности за организацию или содержание борделей для употребления наркотических средств на основе законодательства зарубежных стран. Автор рассматривает особенности уголовного законодательства различных стран, включая государства-члены Содружества Независимых Государств, в борьбе с этим видом преступлений. Автор детально рассматривает уголовный законы постсоветских стран, выявляя особенности криминализации отдельных признаков объективной стороны данного деяния в этих странах. В конце статьи представлены рекомендации по криминализатсии квалифицрующих признаков предусмотреных в этих странах в Уголовный кодекс Республики Таджикистан.

Ключевые слова: криминализация, наркопритоны, организация и содержание наркопритонов, уголовная ответственность, сравнительно-правовой анализ, законодательство стран СНГ.

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF LEGAL LIABILITY FOR ORGANIZING OR MAINTAINING DRUG DENS UNDER THE LAWS OF FOREIGN COUNTRIES

Hakimov Shahboz Shodiboevich
applicant of the department of commercial law and anti-corruption Tajik State University of Commerce, Republic of Tajikistan, Dushanbe

This article presents a comparative legal analysis of criminal liability for organizing or maintaining brothels for drug use based on the legislation of foreign countries. The author examines the specific criminal legislation of various countries, including member states of the Commonwealth of Independent States, in combating this type of crime. The author examines in detail the criminal laws of post-Soviet countries, identifying the specific criminalization of individual elements of the objective side of this act in these countries. The article concludes with recommendations for criminalizing the qualifying elements provided for in the Criminal Code of the Republic of Tajikistan in these countries.

Keywords: criminalization, drug dens, organization and maintenance of dens, criminal liability, comparative legal analysis, legislation of the CIS countries.

МУҚАДДИМА

Ҳифзи саломатии аҳолӣ ва таъмини амнияти ҷамъиятӣ аз ҷумлаи вазифаҳои калидии ҳар як давлати муосир ба шумор мераванд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва густариши босуръати вобастагии нашъамандӣ, мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор, махсусан пешгирӣ ва нест кардани инфрасохтори паҳнкунии онҳо, аҳамияти муҳими стратегӣ пайдо мекунад. Яке аз шаклҳои хавфноктарини ин гуна фаъолият - ташкил ё нигоҳдории фасодхонаҳо (притонҳо) барои истеъмоли воситаҳои нашъадор мебошад, ки ҳамчун маркази ҷалби шахсон ба нашъамандӣ ва сарчашмаи содиршавии дигар ҷиноятҳои вазнин хизмат мекунад. Дар вокеияти имрӯза, бо назардошти пайдоиши навъҳои нави синтетикии маводи мухаддир ва усулҳои пинҳонкории ҷиноятқорон, зарурати такмили механизмҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқии мубориза бо ин зуҳурот беш аз пеш муҳим мегардад. Сарфи назар аз мавҷуд будани меъёрҳои дахлдор дар КҶ ҶТ, модели амалкунандаи ҳуқуқӣ ҳанӯз ҳам ҷанбаҳои

номукаммал дорад ва аксар вақт ба чолишҳои муосир ҷавобгӯ нест. Дар чунин шароит, муроҷиат ба таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ, ки дорои низомҳои пешрафтаи ҳуқуқӣ ва таҷрибаи ғании мубориза бо нашъамандӣ мебошанд, муҳим ва саривақтӣ аст.

Мақсади мақола аз омӯзиши ҳамаҷониба ва таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории ҷиноятии кишварҳои хориҷӣ дар самти мубориза бо ташкил ё нигоҳдории фасодхонаҳо барои истеъмоли воситаҳои нашъадор иборат мебошад.

МАВОДҲО ВА УСУЛҲО

Масъалаи ҳуқуқшиосии муқоисавӣ яке аз усулҳои муҳими таҳқиқоти илмии ҳуқуқӣ дар таҳияи рисолаҳои илмӣ ва диссертатсияҳо, ба таври назаррас афзоиш ёфта, аз ҷониби муҳақиқион Қудратов Н.А, Ширинджонов Ф.И, Кузнецов А.П., Азарова М. В., Шадрин В. П. ва дигарон анҷом дода шудааст.

Яке аз роҳҳои муассир ва самараноки такмили қонунгузории миллӣ, гузаронидани тадқиқоти муқоисавӣ бо мақсади таҳлили таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ мебошад. Таврe дар адабиёти илмӣ қайд мегардад «Ҳангоми танзими ҳуқуқии фаъолият оид ба муқовимат бо ҷиноятқорӣ ҳадафи асосӣ такмил додани қонунгузорӣ бо назардошти таҷрибаи пешрафтаи кишварҳои хориҷӣ ва тақвияти ҳамкорӣ бо сохторҳои ҳифзи ҳуқуқи давлатҳои хориҷӣ мебошад» [19, с. 142]. Методи ҳуқуқшиносии муқоисавӣ яке аз усулҳои муҳими таҳқиқоти илмии ҳуқуқӣ дар таҳияи рисолаҳои илмӣ ва диссертатсияҳо, ба таври назаррас афзоиш ёфта истодааст [4, с. 101]. Моҳияти ин метод дар он аст, ки тавассути муқоиса ва таҳлили қонунгузорӣ, таҷрибаи ҳуқуқӣ ва низоми ҳуқуқии кишварҳои гуногун, хусусиятҳои муштарак, тафовутҳо, нуқсонҳо ва афзалиятҳои онҳо муайян карда меша вад [3, с. 40]. Ҳангоми таҳлили баъзе мавзӯҳо дар таҳқиқоти диссертатсионӣ методи муқоисавӣ на танҳо тавсияшаванда, балки ҳатмӣ арзёбӣ мегардад [2]. Истифодаи дурусти он сатҳи илмият ва асосноккунии хулосаю пешниҳодҳои муҳаққиқро ба таври назаррас баланд мебардорад ва ба рисола арзиши воқеӣ ва аҳамияти амалӣ медиҳад. Гузаронидани чунин таҳлили муқоисавӣ имкон медиҳад, ки чунин таҷриба дар мавриди такмили қонунгузории ҷиноятӣ барои ташкил ё нигоҳдории фасодхонаҳо барои истеъмоли ғайриқонунии маводи мухаддир истифода карда шавад. Баҳри ноил шудан ба ин ҳадаф пеш аз ҳамма таҳлили қонунгузории ҷиноятии кишварҳои пасошӯравӣ мувофиқи мақсад мебошад. Чунин таҳлил на барои ҷамъоварии иттилоот, балки барои дарки муваффақиятҳо ва нокомиҳои таҷрибаи хориҷӣ бояд анҷом дода шавад, ки ин, дар навбати худ имкон медиҳад то ки «дараҷаи сифати қонунгузории ватанӣ бо мақсади ҷустуҷӯи роҳҳои такмил ва баланд бардоштани сатҳи самаранокии он муайян карда шавад» [20, с. 130]. Дар партави густариши робитаҳои бешумори байналмилалӣ, созишномаҳои ҳуқуқӣ ва раванди яксонсозии (унификатсияи) қонунгузорӣ, омӯзиши низомҳои ҳуқуқии давлатҳои хориҷӣ барои илми ҳуқуқшиносии муқоисавӣ амри ҳаётан зарур маҳсуб меёбад.

НАТИҶАҲО

Ҳамин тавр, дастовардҳои мусбат ба назар гирифта шуда, муқаррароти нокифоя рад карда мешавад.

Мавриди зикр аст, ки дар меъёри қонуни ҷиноятии кишварҳои собиқ шӯравӣ, ки ҷавобгариро барои ташкил ва нигоҳдошти фасодхона пешбинӣ менамояд ба ҳаракатҳои ҷиноятие, ки ба тарафи объективии ин ҷиноят дохил мешаванд, ба ғайр аз ташкил ё нигоҳдории чунин фасодхонаҳо инчунин воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ дохил карда шудаанд. Истиқрор ва нумӯи қонунгузории ҷиноятии давлатҳои пасошӯравӣ, аз Кодекси ҷиноятии Моделии (намунавии) давлатҳо – аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ), аз 17-уми феврали соли 1996 қабул гардидааст, маншаъ мегирад [17, с. 104].

Илова бар ин ҷиноят ғайр аз воситаву моддаҳои зикршуда, истилоҳи моддаҳои мадҳушкунандаро низ истифода мебарад. Чунин ифодаи таркиби ҷиноят ба ҳуқуқтадбиққунанда имкониятҳои иловагиро барои бандубасти ҷиноят ва тадбиқӣ ҷавобгарии ҷиноятӣ фароҳам меорад.

Амалия гувоҳи он аст, ки дар бешари ҳолатҳо исботи гуноҳи соҳиби чунин фасодхонаҳо, хеле душвор ва баъзан ҳатто ғайриимкон аст. Ғайр аз ин дар фасодхона дастгиршудагон низ бо маслиҳати пешакӣ нишондодҳои бардурӯғ дода, истеъмоли маводҳои мухаддиро ин дохилӣ чунин иншоотҳо ё хона рад менамоянд, ки ин барои нигоҳдории минбаъдаи чунин фасодхона шароити мусоид фароҳшам меорад. Ҳамзамон, дар фасодхонаҳо зуд-зуд ашё ва таҷҳизоти гуногуне, ки маҳз барои тайёркунии маводи мухаддир ё моддаҳои психотропӣ пешбинӣ шудаанд, инчунин реактивҳо ва прекурсорҳои гуногун мусодира карда мешаванд, ки дар оянда ҳамчун далели шайъии гуноҳи нигоҳдорандаи фасодхона дар тайёркунии маводи мухаддир хизмат мекунанд [1, с. 139]. Ҳамин тавр муқаррароти алоҳидаи қонуни ҷиноятии Тоҷикистон, ки ҷавобгариро барои ташкил ё нигоҳдории фасодхонаҳо барои истеъмоли воситаҳои нашъадор ва ғайра пешбинӣ мекунанд, аз ҷониби муҳақиқони хориҷӣ мусбат арзёбӣ мешаванд. Ҳамзамон ин маънои бекамбуди будани онро надорад.

Мавзуи мураккаб предмети ҷиноят мавриди назар мебошад, ки зери он ҷой барои истеъмоли чунин моддаҳои нашъадор фаҳмида мешавад. Агар қонуни ҷиноятии Тоҷикистон истилоҳи «фасодхона» истифода барад, пас қонунгузорӣ дигар кишварҳо дигар истилоҳотро истифода бурда, ҳамзамон аломатҳои таркиби ҷинояти мавриди назар низ тафовут доранд. Масалан, дар м. 238 КҶ Озарбойҷон ҷавобгарии ҷиноятӣ дар баробари ташкил ва нигоҳдорӣ, инчунин барои мунтазам пешниҳод намудани чунин биноҳо барои истеъмоли воситаҳои нашъадор пешбинӣ мекунад. Ҷазо барои чунин кирдор маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати то чор сол пешбинӣ гардидааст. Дар ин қонун ҳолатҳои вазнинкунанда, аз

ҷумла такроран, аз ҷониби гурӯҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ ё гурӯҳи муташаккил муаян карда шуда ҷазо барои онҳо - маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати то ҳашт сол пешбинӣ намудааст [6].

МУҲОКИМА

Қонуни ҷиноятии Беларус дар м. 332 кирдорҳоро дар намуди пешниҳод намудани биноҳо барои тайёркунӣ, коркард ва/ё истеъмоли воситаҳои нашъадор криминализатсия намуда, барои чунин кирдор маҳрум кардан аз озодӣ ба муҳлати аз то панҷ сол муқаррар шудааст. Ҳамзамон дар тафовут аз КҶ ҶТ, қонунгузори Беларус дар қ. 1 м. 332 инчунин пешниҳод намудани биноҳо барои чунин мақсадҳо пешбинӣ менамояд. Ташкил ва нигоҳдории фасодхона дар қ. 2. кримнализатсия карда шудааст. Дар баробари ин ба аломатҳои тарафии объективии ин ҷиноят омода намудан ва коркард намудан низ дохил менамояд. Қонуни мазкур дар баробари ҷарима, инчунин маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз ду то панҷ сол муайян намудааст [7]. Инчунин бояд алоҳида зикр кард, ки меъёри мазкур инчунин моддаҳои мадҳушкунанда низ дарҷ гардидааст, ки ин ба дигар санадҳои қонунгузории ҷиноятии хориҷӣ хос нест. Истифодаи ин таҷрибаи қонунгузори Беларус барои Тоҷикистон муфид хоҳад буд.

Ба монанди қонуни ҷиноятии Тоҷикистон дар КҶ ҶТ Арманистон ташкил ё нигоҳ доштани фасодхонаҳо дар м. 274 муқаррар карда шудааст ва ҷазо барои он дар намуди маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати то 4 сол, барои аломатҳои бандубастшаванда то 7 сол пешбинӣ мекунад [8]. Барои қонунгузорӣ Тоҷикистон ҷолиби диққат аломат*и бандубастшаванда мебошад, ки дар б.3. қ.2. м. 274 КҶ Арманистон оварда шудааст ҷориби диққат мебошад «дар муассисаҳои таълимию тарбиявӣ».*

Қонуни ҷиноятии Гурҷистон дар м. 271 КҶ ҶТ ду намуди таркиби ҷиноят ыинояти мавриди назарро муқаррар намудааст: асосӣ - пешниҳод намудани манзил ё дигар биноҳо барои ҳамин мақсадҳо ва таркиби бандубастшаванда **муҷаҳҳаз намудан** ва нигоҳдории биноҳои махсус барои истеъмоли воситаҳои нашъадор. Ҷазо барои содир намудани таркиби асосӣ дар намуди маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати то се сол ва барои содир намудани таркиби вазнинкунанда маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз то дах сол муаян менамояд [9].

Қонунгузори Қазоқистон ҳангоми таҳияи ин таркиби ҷиноят ба таври алоҳида ҷавобгариро дар м. 102 КҶ Қазоқистон муаян намудааст. Дар ин ҳолат, барои тамоми амалҳои номбаршуда як ҷазо - маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз се то 12 сол муайян шудааст. Хусусияти хоси ин қонун дар он аст, дар баробари маҳрум сохтан аз озодӣ, *мусодираи ҳатмии молу мулк низ муқаррар гардидааст [10].*

Қонуни ҷиноятии Қирғизистон дар м. 290 барои содир намудани кирдорҳо дар намуди ташкил, нигоҳдории фасодхонаҳо истеъмоли воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ ва пешниҳод намудани бино барои ҳамон мақсадҳо, на танҳо намудҳои ҷазои вобаста ба маҳрум намудан аз озодӣ пешбинӣ мекунад, балки нисбат ба шахси гунаҳкор корҳои ислоҳии меҳнатӣ ё ҷаримаро низ татбиқ менамояд. Агар кирдори зикршуда дар ҳолатҳои вазнинкунанда, яъне аз ҷониби гурӯҳи шахсон содир шуда бошад, ба чунин шахс ҷазо дар намуди ҷарима ё маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз ду солу шаш моҳ то ҳашт сол таъин карда мешавад [11].

Мавриди зикр аст, қонунгузори тамоми кишварҳои собиқ шӯравӣ таърифи фасодхонаро тавассути ишора ба фасодхона (бино, иншоот) барои мақсади мушаххас яъне истеъмоли ғайриқонунии мунтазам ё воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва аналогҳои онҳо алоҳида мустаҳкам карда намудааст. Қонунгузор рӯйхати чунин биноҳоро: хона, квартира, гараж, сарой, болохона, таҳхона пешниҳод намекунад, истилоҳи «фасодхона» кушода (нопурра) боқӣ мемонад.

Қонуни ҷиноятии Латвия ба таври мухтасар ва бе бори зиёди мазмунӣ, манъи пешниҳод намудани биноро барои истеъмоли воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ пешбинӣ мекунад, ки барои содир намудани он ҷазо дар намуди маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати то панҷ сол муқаррар гардидааст [12]. Қонунҳои ҷиноятии Молдова [13] ва Туркманистон [14] низ ҷиноят будани ташкил ва нигоҳдории фасодхонаҳоро мухтасар инъикос намуда, барои ин амалҳо танҳо ҷазои маҳрум сохтан аз озодиро муқаррар мекунанд.

Равиши ғайримаъмулӣ дар тафсири амалҳо оид ба таъсиси фасодхона дар м. 273 қонуни ҷиноятии Ӯзбекистон истифода шудааст, ки дар он ба мафҳуми ин кирдор ҳам ташкил ва нигоҳдории фасодхона барои истеъмоли моддаҳои нашъадор, психотропӣ ва монанди онҳо, ва ҳам фурӯш ё паҳн кардани чунин моддаҳо дохил карда шудаанд. Одатан қонунгузории кишварҳои пасошӯравӣ чунин амалҳоро дар таркиби алоҳида барои паҳн кардани маводи мухаддир дар бар мегирад. Барои ин ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз дах то 15 сол муаян шудааст [15], ки ин вазнинтарин ҷазо барои чунин кирдор дар байни кишварҳои собқи шӯравӣ мебошад.

Мафҳуми «фасодхона» дар ин замина дар қонунгузории ҷиноятии ҶТ нисбатан пурра муайян шудааст, зеро он ҷойҳо барои истеъмоли воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ё аналогҳои онҳоро фаро мегирад. Ҳангоми баррасии тарафи объективии ин қонуни ҷиноятии давлатҳои хориҷӣ асосан барои ҳаракатҳои монанд ба қонунгузории ҷиноятии ватанӣ, ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст, ки ин аз мақсаднокӣ ва асоснок будани муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ маҳз барои ҳамин кирдорҳо гувоҳӣ медиҳад.

Ҳамзамон дар қонунгузории бархе аз кишварҳо тарафи объективии ин ҷиноятҳо хусусиятҳои хос доранд. Чунончи, дар моддаи 332 КҶ Беларус ҷавобгарӣ инчунин барои пешниҳод намудани бино бо ҳамин мақсадҳо муқаррар шудааст, ҳамин тавр ҷавобгарӣ барои содир намудани ҷинояти мавриди

тадқиқот дуруст дифференсиатсия намудааст. Аз ҷумла, барои кирдорҳои дорои хавфнокии камтар (пешниҳод намудани бино) ҷавобгариро дар қ. 1-и м. 332 ва барои кирдорҳои хавфноктар (ташкил ё нигоҳдории фасодхонаҳо) дар қ. 2-и модда муайян шудааст.

Мавқеи қонунгузории ҷиноятии Гурҷистон низ қобили таваҷҷуҳ аст. Дар он ҷо дар як модда ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ташкил ё нигоҳдории нарколабораторияҳои пинҳони ҷиҳати истеҳсоли ғайриқонунии чунин маводҳо (м. 266) ва дар моддаи дигар - пешниҳод намудани манзил ё дигар биноҳо барои истеъмоли ғайриқонунии воситаҳои нашъадор, аналогҳои онҳо, моддаҳои психотропӣ ва аналогҳои онҳо (м. 271) пешбинӣ шудааст. Барои *қонунгузорӣ Тоҷикистон ҷолиби диққат аломати бандубастшаванда " нисбат ба шахси ноболиғ ё шахсе, ки курси табобати дезинтоксикатсиониро мегузарад" ва таҳҳизонидани биноҳои махсус барои истеъмол чунин моддаҳо мебошад. Воқеан дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии таҳҳизонидани биноҳои махсус барои истеъмоли ғайриқонуни воситаҳои нашъадор, аналогҳои онҳо баландтар аст. Ҳамзамон, ба ақидаи мо, ҷудо кардани ин шакли тарафи объективӣ ба таркиби мустақили ҷиноят мақсаднок нест. Бо назардошти ин пешниҳод менамоем, ки ин кирдорҳо дар қисми алоҳидаи моддаи 205 КҶ ҶТ пешбинӣ шуда, барои он ҷазои сахттар муқаррар карда шавад.*

Ҳамзамон аломати мувофиқ сохтани бино барои истеъмоли маводи мухаддир дар аксари ҳолатҳо хусусияти сунъӣ дорад. Чун қоида, ин гуна биноҳо дучори дигаргуниҳои куллӣ намешаванд, ки хусусияти нисбатан доимӣ дошта бошанд. Аксар вақт таҳҳизонидани зарурии бино аз ҷониби шахсон бевосита пеш аз истеъмоли маводи мухаддир амалӣ гардида, пас аз он қариб фавран бартараф карда мешавад. Ҷанбаи муҳими таърифи мавриди назар, мунтазам ё давра ба давра истифода бурдани бино бо мақсади зикршуда мебошад, зеро биное, ки танҳо гоҳ-гоҳ барои истеъмоли воситаҳои нашъадор истифода мешавад, набояд ҳамчун фасодхона арзёбӣ карда шавад.

Бархе аз олимон ҳангоми таҳлили тарафи объективӣ ва дигар унсурҳои таркиби ҷиноятҳое, ки ҷавобгарии ҷиноятиро барои ташкил ва нигоҳдории фасодхона пешбинӣ мекунанд, пешниҳод намудаанд, ки онҳо дар як ҷинояти алоҳида муттаҳид карда шаванд. Чунончи, В. П. Шадрин, талаботи техникаи қонунгузорӣ ҷиҳати соддагардонӣ ва сарфанамои таркиби ҷиноятҳои пешбинишударо унификатсия (ягона) карда шуда, дар таҳрири зерин ифода ёбанд: «Ташкил ё нигоҳдории фоҳишахонаҳо, ҷойҳо барои бозиҳои қимор, истеъмоли маводи мухаддир, доруворӣ ва дигар воситаҳои мастиовар, инчунин пешниҳод намудани бино барои ин мақсадҳо содир шуда бошанд» [18, с. 167-168]. Бо ин мавқеъ наметавон рози шуд, зеро ин ҷиноятҳо объектҳои мухталиф доранд ва бинобар ин бояд на танҳо дар моддаҳои гуногун, балки дар фаслҳои алоҳидаи Қисми махсуси КҶ ҷойгир карда шаванд.

Субъекти ҷинояти дар м. 205 КҶ ҶТ пешбинишуда умумӣ мебошад, яъне шахси воқеии мукаммал, ки ба синни 16-солагӣ расидааст, (Россия, Беларус, Қазоқистон, Ӯзбекистон, Озарбойҷон, Қирғизистон ва ғайра) инчунин аз 14-солагӣ (Гурҷистон). Ҳамин тавр, дар қонунгузории ҷиноятии хориҷӣ синни умумӣ, пасткардашудаи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ин ҷиноятҳо муқаррар гардидааст. Дар ҳолатҳои муайяни бандубастшаванда ин ҷиноятҳо субъекти махсус - шахси мансабдор хос аст.

Тарафи субъективии ҷинояти баррасишаванда бо гуноҳ дар намуди қасди бевосита ва мақсади махсус - таъмин намудани шароит барои истеъмоли ғайриқонунии воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ё аналогҳои онҳо тавсиф меёбад. Дар КҶ кишварҳои хориҷӣ дар ҳолатҳои алоҳида омодасозӣ ва истеҳсоли онҳо низ дар ҳамон як модда муаян карда шудаанд.

Тавре М.В. Азарова таъкид мекунад, ки моддаҳои қонуни ҷиноятии кишварҳои ИДМ, барои ташкил ё нигоҳдории фасодхонаҳо ҷавобгарии ҷиноятиро пешбинӣ мекунанд, бо сохтори худ аз ҳам тафовут мекунанд. Қонугузори Озарбойҷон ва Беларус танҳо таркибҳои оддиро пешбинӣ менамоянд. Мавҷуд набудани аломатҳои бандубастшаванда ҷинояти мавриди назар дар меъёрҳои қонунгузории ин кишварҳо маънои онро надорад, ки шахсони гунаҳкор дар ҳолатҳое, ки ҳаракатҳои ҷиноятии онҳо ба ҳолатҳои вазнинкунанда (ки мувофиқи қонунгузории дигар кишварҳои ИДМ ҳамчун намуди вазнинкунандаи ҷиноят баррасӣ мешаванд) алоқаманданд, ҷавобгариро пешбинӣ намекунанд [1, с. 139].

Дар кишварҳои алоҳидаи хориҷӣ аломатҳои вазнинкунандае муаян карда шудааст, ки дар м. 205 КҶ ҶТ мавҷуданд, ҳамзамон қонунҳои ҷиноятии кишварҳои хориҷӣ аломатҳои бандубастшавандаеро дар бар мегиранд, ки м. 205 КҶ ҶТ ҷой надоран ва ба инобат гирифтани онҳо мувофиқи мақсад мебошад, аз ҷумла: гурӯҳи муташаккил (м. 232 КҶ ФР); ташкилоти ҷиноятӣ (м. 219 КҶ Молдова); аз ҷониби шахсе, ки қаблан яке аз ҷиноятҳои пешбинишудаи боби «Ҷиноятҳои марбут ба маводи мухаддир»-ро содир намудааст (м. 266 КҶ Гурҷистон); содир намудани ҷиноят бо ғараз, нисбати ноболиғ ё шахсе, ки курси табобати дезинтоксикатсиониро мегузарад (м. 271 КҶ Гурҷистон);, дар муассисаҳои таълимию тарбиявӣ (м. 274 КҶ Арманистон). Дар қонунгузории ҷиноятии кишварҳои хориҷӣ барои ҷиноятҳои монанд намудҳои зерини ҷазоро ҷудо мекунанд: маҳрум сохтан аз озодӣ (ФР, Гурҷистон, Озарбойҷон, Беларус, Қирғизистон, Туркманистон, Қазоқистон, Ӯзбекистон, Арманистон,), маҳдуд кардани озодӣ (ФР, Беларус, Қирғизистон), ҷарима (Гурҷистон,Молдова, Беларус), корҳои ислоҳии меҳнатӣ (Гурҷистон, Қирғизистон), ва мусодираи молу мулк (Қазоқистон, Туркманистон).

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, дар КҶ кишварҳои хориҷӣ интихоби васеътари ҷазоҳое мавҷуд аст, ки метавонанд барои ҷиноятҳои монанд таъин карда шаванд. Ин ба суд имкон медиҳад, ки ҳангоми таъини ҷазо нисбат ба намудҳои гуногуни ҷиноятқорон равиши дифференсиатсияшуда истифода барад. Вобаста ба ин,

пешниҳод менамоем, ки номгӯи ҷазоҳо барои ҷинояти пешбинишудаи моддаи 205 КҶ ҶТ тавассути ворид намудани корҳои ҷамъиятӣ, корҳои ислоҳии меҳнатӣ ва маҳдуд кардани озодӣ васеъ карда шавад, ки дар низоми ҷазоҳо пеш аз маҳрум сохтан аз озодӣ меистанд ва сабуктар мебошанд. Ин имкон медиҳад, ки ба ҷавобгарии ҷиноятии субъектҳои дараҷаҳои гуногуни хавфнокии ҷамъиятӣ доҳта бо равиши бештар диференсиатсия шуда муносибат карда, нисбат ба бархе аз онҳо ҷазоҳое, ки маҳрум сохтан аз озодӣ алоқаманд нестанд тадбиқ шаванд.

Инчунин дар адабиёти илмӣ ворид намудани ҷарима ташкилкунандагон ва нигоҳдорандагони фасодхонаҳо аз ин фаъолият, инчунин даромади иҷорадеҳон ва дигар шахсоне, ки биноро барои ташкили фасодхона пешниҳод мекунанд мақсаднок мешуморанд [1, с. 141-142]. Ҳамзамон ин намуди ҷазо барои кирдори мавриди тадқиқот бесамар аст, зеро қисми зиёди шахсони содиркунандаи ҷиноятҳои баррасишванда барои пардохти он маблағ надоранд. Ҳамзамон ақидаи муҳаққиқи рус В. П. Шадринро дуруст ба назар мерасад, ки масъалаҳои муборизаи бо фасодхонаҳо ва дигар мақсадҳои зиддиҷамъиятӣ, инчунин профилактикаи ҷиноятҳои марбут ба ташкил ё нигоҳдории онҳо, бояд бо масъалаҳои пешгирии майхорагӣ, нашъамандӣ ва токсикомания пайванди ногусастанӣ дошта бошанд. Дар ин ҷо ҳар як мушкилоти зикршуда ҷузъи мушкилоти умумии падидаи бисёр омилӣ - «патологияи иҷтимоӣ» мебошад [18, с. 167-168]. Аммо ин набояд маънои криминализатсияи автоматии ташкил ё нигоҳдории ғайриқонунии ҷойҳо барои истеъмоли мунтазами нӯшокиҳои спиртиро дошта бошад.

Ҳамин тавр, чунин дар натиҷаи таҳлили таҷрибаи хориҷӣ чунин хулосаҳоро баёй намудан мувофиқи мақсад аст:

1. Дар аксари қонунҳои ҷиноятии кишварҳои хориҷӣ нигоҳдорӣ ва пешниҳод намудани бино барои истеъмоли воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ, прекурсорҳо, аналогҳо ва дар ҳолатҳои алоҳида «дигар моддаҳои мастиовар» дар таркиби алоҳида муқаррар карда шудааст;

2. Моддаи 204 КҶ ҶТ истилоҳи «фасодхонаро»-ро истифода мебарад, на «бино»-ро, ки дар аксари кишварҳои таҳлилшуда маъмул аст. Чунин равишро метавон муваффақтар арзёбӣ кард, зеро он тафсири васеътарро фароҳам оварда, имкон медиҳад, ки ба ин категория намудҳои гуногуни манзил ва биноҳо бе маҳдудсозӣ бо рӯйхати муайян дохил карда шаванд. Тафсири маҳдудкунанда метавонад боиси он гардад, ки истифодаи ҷойҳои ба аломатҳои техникӣ мувофиқатнакунанда аз доираи ҷавобгарӣ берун монад.

3. Дар маҷмӯъ, равишҳои зерин барои муқаррар намудани ҷавобгарӣ барои ташкил ва нигоҳдории фасодхонаҳо муайян карда шудаанд:

- танҳо барои ташкил ва нигоҳдории чунин ҷойҳо пешбинӣ шудааст (Тоҷикистон, Ӯзбекистон, Арманистон);
- ҷавобгарии ҷиноятӣ на танҳо барои ташкил ва нигоҳдории фасодхонаҳо, балки инчунин барои мунтазам пешниҳод намудани фасодхонаҳо барои истеъмоли маводи мухаддир низ муқаррар гардидааст (Туркманистон, Қазоқистон ва Қирғизистон);

Таҷрибаи дигар давлатҳоро ба инобат гирифта, криминализатсия намудани чунин амалҳоро мувофиқи мақсад мешуморем:

а) «ташкил ё нигоҳдории нарколабарторияҳои пинҳони ҷиҳати истеҳсоли ғайриқонунии чунин маводҳо»;

б) ҳамчун аломати бандубастшаванда «нисбат ба шахси ноболиғ ё шахсе, ки курси табобати дезинтоксикатсиониро гузашта истодааст»;

в) таҷҳизонидани биноҳо махсус барои истеъмол чунин моддаҳо мебошад. Воқеан дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии таҷҳизонидани биноҳои махсус барои истеъмоли ғайриқонунии воситаҳои нашъадор, аналогҳои онҳо баландтар аст.

АДАБИЁТ

1. Азарова М. В. Криминологическая характеристика организации либо содержания притонов для потребления наркотических средств или психотропних веществ: дис. …канд. юрид. наук : 12.00.08 / Азарова Марина Владимировна. – М., 2004. – 169 с. с. 139
2. Кузнецов А.П. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права // Вестник Российского университета кооперации. - 2021. - № 3(45). - С. 125-129.
3. Қудратов, Н. А. Муқоисаи қонунгузории Тоҷикистон бо давлатҳои ИДМ вобаста ба самтҳои асосии муқовимат ба экстремизм / Н. А. Қудратов, Б. А. Сатториен // Актуальные проблемы современного государства, общества и права. – 2025. – No. 3(7). – P. 38-53. – EDN OYCNXA. С.40
4. Қудратов, Н.А. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии ҷавобгарии ҷиноятӣ барои тахрибкорӣ мувофиқи қонунгузории ҷиноятии Тоҷикистон ва Украина вобаста ба объекти ҷиноят / Н.А. Қудратов, М.М. Зоҳидова // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – 2020. – № 3(84). – С. 101-109.
5. Кудратов, Н.А. Конституционная безопасность Республики Таджикистан: вопросы теории и практики / Н.А. Кудратов, К.А. Кудратов // Законодательство. – 2016. – № 1(21). – С. 24-28.
6. Кодекси ҷиноятии Озарбойҷон [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://www.icnl.org/research/library/files/ Azerbaijan/criminal _code_rus.pdf(Санаи мурочиат: 12.01.2026).
7. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Белорус 1999 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://bel-kodeksy.com/uk_rb/371.htm. (санаи мурочиат: 16.01.2026).

8. Кодекси ҷиноятии Арманистон.2003 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://geum.ru/next/art-269435.leaf-9.php. (санаи мурочиат: 22.02.2026).
9. Кодекси ҷиноятии Гурҷистон 1999 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: https://matsne.gov.ge/ru/document /download/ 16426/143 /ru/pdf. (санаи мурочиат: 02.02.2026).
10. Кодекси ҷиноятии Қазоқистон.[Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ:http://continent-online.com (санаи мурочиат: 14.01.2026).
11. Кодекси ҷиноятии Киргизстан 1997 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://www.wipo.int/edocs/lexdocs /laws/ru /kg/kg144ru.pdf. (санаи мурочиат: 18.01.2026).
12. Кодекси ҷиноятии Латвия.1999 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: https://likumi.lv/doc.php?id=88966. (санаи мурочиат: 21.01.2026).
13. Кодекси ҷиноятии Молдова. 2002 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://online. zakon.kz/Document/? doc_id=30394923. (санаи мурочиат: 22.01.2026).
14. Кодекси ҷиноятии Туркманистон 1997 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http: //online.zakon.kz/ Document/? doc_id= 31295286#pos=1707;-156. (санаи мурочиат: 26.01.2026).
15. Кодекси ҷиноятии Узбекистон. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://fmc.uz/legisl.php?id=k_ug (санаи мурочиат: 02.02.2026).
16. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Манбаи дастрасӣ: URL: http: // mmk.tj (санаи мурочиат: 10.03.2026).
17. Шарипов, Т.Ш. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории ҷиноятии давлатҳои пасошуравӣ оид ба ҷазо дар намуди мусоидраи молу мулк / Т. Шарипов, З. Зокиров // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2019. – No. 4(32). – P. 104-113. – EDN CEUBVT.
18. Шадрин В. П. Уголовная ответственность за организацию или содержание притонов для одурманивания и проблемы ее реализации : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Шадрин Виктор Петрович. – Омск, 1991. – 188 с. с. 167-168
19. Ширинджонов Ф. И. Проблемы уголовно-правового противодействия транснациональной организованной преступности в Республике Таджикистане / Ф. И. Ширинджонов // Академический юридический журнал. – 2024. – № 3(51). – С. 141-144. – EDN WZEFOL. С.142
20. Ширинджонов, Ф. Сравнительно-правовой анализ незаконной миграции по законодательству государств членов СНГ / Ф. Ширинджонов // Законодательство. – 2019. – № 1(33). – С. 130-135. – EDN QOKARM.

УДК: 327 (575:3) (1-87)

ОИДИ БАЪЗЕ ОМИЛҲОИ ҚАБУЛИ КОДЕКСИ МАДАНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Болтуева Шаҳнозахон Самадовна
унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, ассистенти кафедраи ҳуқуқи тиҷоратӣ ва зиддикоррупсионии Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Қабули Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фазои ҳуқуқии мамлакат воқеаи хеле муҳим мебошад. Барои дуруст дарк намудани ин ақида омилҳои ин раванди мураккаби фаъолияти қонунгузорӣ таҳлил гаштааст. Чунки сухан дар бораи фақат номгузории дигари Кодекси граждании то 01 июли соли 2023 амалкарда нест. Мазмуну мӯҳтавои ин санади асосии меъёрӣ-ҳуқуқии ба танзими муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии хусусияти молумулкидошта равона гашта ба табиати иқтисодиёти бозорӣ ва муносибатҳои бозаргонӣ мутобиқ карда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: кодекс, маданӣ, гражданӣ, иқтисодиёти бозорӣ, муносибатҳои бозаргонӣ, фаъолияти қонунгузорӣ, фалсафаи ҳуқуқ, қонунгузории маданӣ.

О НЕКОТОРЫХ ФАКТОРАХ, ПОВЛИЯВШИХ НА ПРИНЯТИЕ ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Болтуева Шахнозахон Самадовна
соискатель Таджикского государственного университета коммерции, ассистент кафедры экономического и антикоррупционного права Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Душанбе

Принятие Гражданского кодекса Республики Таджикистан в новой редакции является очень важным событием в правовом пространстве страны. Для правильного осознания этой идеи анализированы факторы этого сложного процесса законодательной деятельности. Потому что речь идет не только об изменении названия Гражданского кодекса, действовавшего до 01 июля 2023 года. Содержание этого основного в правовом регулировании имущественных и личных, связанных с имуществом, отношений нормативно-правового акта приведены в соответствие с природой рыночной экономики и рыночных отношений.

Ключевые слова: кодекс, цивилизованное, гражданское, рыночная экономика, рыночные отношения, законодательная деятельность, философия права, цивилизованное законодательство.

ON SOME FACTORS THAT INFLUENCED THE ADOPTION OF THE CIVIL CODE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Boltueva Shahnozahon Samadovna
applicant, Tajik State University of Commerce; Assistant Professor at the Department of Economic and Anti-Corruption Law of the Tajik State University of Commerce. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The adoption of the new edition of the Civil Code of the Republic of Tajikistan is a very important event in the legal space of the country. For the correct understanding of this idea, the factors of this complex process of legislative activity are analyzed. Because it is not only about changing the name of the Civil Code, which was in force until July 01, 2023. The content of this basic in the legal regulation of property and personal, related to property, relations of the normative legal act are brought into line with the nature of the market economy and market relations.

Keywords: code, civilized, civil, market economy, market relations, legislative activity, philosophy of law, civilized legislation.

МУҚАДДИМА

Қабули Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон [6] ҳамчун санади муҳимми меъёрӣ-ҳуқуқии ифодакунандаи мазмуну мӯҳтавои асосии ҳуқуқи соҳавии гражданӣ – танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятии молу мулкӣ ва ғайримолумулкӣ дар таърихи фаъолияти қонунгузории Тоҷикистони соҳибистиқлол воқеияти назаррас мебошад. Чунки дар замони муосир, дар давраи гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ ва муносибатҳои бозаргонӣ, дигаргун намудани фалсафа ва моҳияти чунин соҳаи заминавии ҳуқуқи танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятии хусусияти иқтисодӣ дошта зарурати объективӣ дорад [3, с. 262]. Зеро Кодекси граждании (то 01 июли соли 2023, то эътибори ҳуқуқӣ пайдо кардани Кодекси мадании 24 декабри соли 2022 қабулшуда) амалкарда аз ҷониби Маҷлиси Олӣ солҳои 1999-2005 (баъди соҳибистиқлол гаштани Тоҷикистон) қабул гашта бошад ҳам аз Кодекси граждании Тоҷикистони даврони шӯравӣ фарқияти кам дошт; консепсияи умумии он ба институтҳои ҳуқуқи граждании давраи сотсиалистӣ, бо баъзе дигаргуниҳои ҷузъӣ, асос ёфта буд. Барои ҳамин ҳатто дар қисми сеюми моддаи якуми он муқаррар шудани мафҳуми фаъолияти соҳибкорӣ ба дигар меъёрҳои ҳуқуқии он тобишу мазмуни ифодакунандаи моҳияти муносибатҳои бозаргониро бо маънои томаш дода натавонист. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки қонунгузор дар Кодекси мадании нав қабул гашта дигар муқаррар намудани мафҳуми фаъолияти соҳибкориро зарур нашуморидааст. Аз ҳамин сабаб Раҳимзода М.З. ҳақ дар он астанд, ки раванди босуръати инкишофи муносибатҳои гражданӣ дар кишвар ва ҷаҳонишавии он, инчунин

дигаргуниҳое, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ ба вуҷуд омаданд, яке аз омилҳои асосии зарурати такмили минбаъдаи қонунгузории маданӣ гаштанд [10, с. 33-34].

МЕТОДОЛОГИЯ

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи ҳуқуқи граждани, таърихи ҳуқуқ ва назарияи давлат ва ҳуқуқ ташкил медиҳанд: Раҳимзода М.З., Болтуев С.Ш., Иоффе О.С., Шагаль В.Э. ва дигарон. Заминаи меъёрию ҳуқуқиро Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон (24 декабри соли 2022), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (05 октябри соли 2009), Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (24 апрели соли 2013) ва амрҳои дахлдори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

Дар раванди тадқиқот усулҳои зерин истифода бурда шуданд: усули таърихӣ-ҳуқуқӣ - барои омӯзиши решаҳои таърихии истилоҳи «граждани» (civile) аз ҳуқуқи Рими қадим то замони муосир; усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ - барои қиёси таҷрибаи 80 давлати дунё дар номгузории кодекси граждани (Узбекистон, Туркманистон, Озарбойҷон, Қазоқистон ва ғ.); усули таҳлили мазмунӣ (лингвистӣ) - барои арзёбии мутобиқати истилоҳҳои «граждани», «маданӣ» ва «тамаддунӣ» бо моҳияти муносибатҳои танзимшаванда; инчунин усули таҳлилу синтез.

НАТИҶАҲО

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 апрели соли 2013 оиди зарурияти пешниҳод намудани Кодекси граждани дар таҳияи нав бо мақсади ба талаботи замони муосир мутобиқ намудани танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ изҳори ақида намуданд [9]. Барои амалӣ намудани ин таклифи саривақтии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳайати калони гуруҳи кории салоҳиятнок иборат аз 16 нафар бо амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 08 июни соли 2013 №АП-2257 муқаррар карда шуд [1]. Боиси тазаккур аст, ки масъулияти хеле калон оиди иҷрои ин вазифаи муҳимми давлатӣ ба зиммаи Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон вогузор шуда буд. Барои ҳамин роҳбарии фаъолияти ин гуруҳи корӣ дар ӯҳдаи Сардори ҳамонвақтаи Марказ - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳимзода М.З. буд. Воқеан, Раҳимзода Маҳмад Забир яке аз иқдомкорон ва дар мавқеи худ устувори дигаргун кардани номи Кодекси граждани буд. Дар қатори шахсони масъули мансабдори вазорату идораҳои ба ин масъала алоқаманд, судяҳои машғули фаъолияти амалии ҳуқуқтатбиқкунӣ симоҳои шинохтаи илми ҳуқуқшиносии сивилистӣ - Ғаюров Ш.К., Тағойназаров Ш.Т., Муртазоқулов Ҷ.С. аъзои гурӯҳи корӣ буданд.

Яке аз масъалаҳои калидии эҷод намудани санади меъёрӣ-ҳуқуқии моҳиятан нав ва ба шароити замони муосири гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ мутобиқ дуруст номгузорӣ кардани он мебошад. Чунки зарурияти ислоҳ ё дигаргун намудани истилоҳи «граждани» фақат таъмин намудани амали Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатӣ» [8] нест. Ба мазмуну мӯҳтавои санади меъёрӣ-ҳуқуқӣ мувофиқат кардани номи ба он гузошташуда яке аз омилҳои асосии дуруст дарк карда тавонистани моҳияти он, ташаккули маърифат ва мафкураи ҳуқуқӣ ва аз ҳама заруртар - самаранок ва воқеӣ гаштани амали муҳаррики (механизми) танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятии дахлдор мебошад.

«Вожаи «маданӣ» ифодагари моҳияти муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкии субъектҳои ҳуқуқи маданӣ (граждани) мебошад, ки кодекси мазкур ба танзим медарорад», - изҳор дошт вакили Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олӣ Солеҳа Холмаҳмадзода дар вақти муҳокимаи лоиҳаи Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон [11].

Пеш аз ҳама мо бояд тазаккур намоем, ки истилоҳи «граждани» дар конструксияҳои гуногуни илми ҳуқуқшиносӣ ҳанӯз аз давраи шӯравӣ ба ду маъно - «шаҳрвандӣ» ва «тамаддунӣ» оварда мешуд. Воқеан, аз сабаби мавқеи қариб мутлақ доштани моликияти давлатӣ, иҷозат дода нашудани фаъолияти соҳибкорӣ, умуман хусусияти сиёсӣ доштани иқтисодиёти мамлакат ҳуқуқи граждании сотсиалистӣ бештар маънои «шаҳрвандӣ»-ро дар назар дошт. Аниқтараш, ҳамчун субъекти соҳавии ҳуқуқи граждани дар аксарияти мавридҳо маҳз шаҳрвандон дар назар дошта мешуданд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки барои танзими муносибатҳои молумулкии шахсони ҳуқуқии ба моликияти давлатӣ асосёфта, ки аз рӯи ҳуқуқи идоракунии фаврии (оперативии) соҳибмулк (давлат) ба онҳо дода фаъолият мекарданд, ақидаи илмӣ дар бораи соҳаи дигари ҳуқуқ – ҳуқуқи хоҷагӣ пайдо шуд [5, с. 17].

Гап дар сари он аст, ки ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи граждании замони муосир ҳамчун соҳаи танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятии молу мулкӣ ва ғайримолумулкии бо молу мулк алоқаманд аз ҳуқуқи Рими қадим (civile law) ибтидо мегирад. Барои ҳамин бисёр мафҳумҳо, категорияҳо ва институтҳои ҳуқуқи граждании муосир таърихи зиёда аз духазорсола доранд. Дар ҳамон замон ҳам истилоҳи «civile» ба забони лотинӣ ба ду маъно - «тамаддун» (цивилизация) ва «шаҳрванд» (гражданин) фаҳмида мешуд.

Бино ба гуфти Раиси Кумитаи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба тартиботи ҳуқуқӣ, мудофиа ва амният Рустам Шоҳмурод, аз 80 давлати дунё, ки амалияи он мавриди таҳияи лоиҳаи Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар гирифта шудааст, дар 50 давлат вожаи аслии баромади он «civil», «цивиль» (ба маъноҳои «шаҳрвандӣ» ва «маданӣ»), дар 20 кишвари дигар калимаҳои мазмунан наздик ба он истифода мегарданд. Масалан, дар Узбекистон истилоҳи «фуқаро», Туркманистон - «раият», Озарбойҷон - «мулк» ва Қазоқистон истилоҳи «азамат» истифода шуда, дар Афғонистон, Туркия, Урдун, Эрон ва дигар давлатҳо калимаи «маданӣ» истифода мегардад [7]. Воқеан, дар забони тоҷикӣ ҳам истилоҳи бо он баробарвазн - «маданӣ» мавҷуд аст, ки ҳатто се маъноро ифода мекунад: 1) шаҳрӣ, сокини шаҳр; 2) ҳаёти маданӣ, мамлакати пешрафта, кишвари мутараққӣ; 3) савияи олӣ дар дониш ва одоби муошират [12, с. 739]. Барои ҳамин бе ягон

мушкилӣ истилоҳи «граждани» ё «civile»-ро ба истилоҳи «маданӣ» - ҳаммаънои (синонимӣ) истилоҳи аз ҷиҳати мазмун хеле мувофиқ, вале барои истифода ноқулаи «тамаддунӣ», иваз кардан мумкин аст. Шояд ягон мухолифи ақидаи мо изҳор намояд, ки истилоҳи «маданӣ» ҳам он қадар тоҷикӣ нест; он решаи арабӣ дорад. Вале бояд дар назар дошт, ки дар ҳама давру замон ва алалхусус дар замони муосир, дар шароити ҷаҳонишавии тамоми мамлакатҳои дунё, таъсири забонҳои гуногун ба ҳамдигар ногузир аст. Ғайр аз он, байни олимони забоншинос чунин ақидаҳое ҳастанд, ки забони арабӣ хеле бой буда таъсири он ба ҳамаи забонҳои дунё аниқ муқаррар шудааст [13, с. 251].

МУҲОКИМА

Айни замон истилоҳи «граждани» дар мафкураи ҷамъият тасаввуроти «шаҳрвандӣ»-ро дорад. Барои ҳамин ҳатто дар муошират ва коргузорӣ алоқамандони татбиқи меъёрҳои соҳаи ҳуқуқи граждани беихтиёр онро бо шаҳрванд пайваст менамоянд. Ҳол он ки мавриди фақат шаҳрвандро субъекти соҳавии ҳуқуқ ҳисобидан моҳияти ҳуқуқи граждани ҳамчун соҳаи ҳуқуқ вайрон мешавад. Чунки дар қатори шаҳрванд ҳамчун субъект шахси ҳуқуқӣ ва давлат ҳам эътироф карда мешаванд. Мазмуну мундариҷаи меъёрҳои ҳуқуқи соҳавии граждани хусусияти хеле васеъ ва қариб номаҳдуд будани доираи объектҳои ҳуқуқи граждани, бо дастовардҳои тамаддуни инсоният алоқаманд будани онҳоро, нишон медиҳад. Барои ҳамин истилоҳи «маданӣ» табиати муносибатҳои ҷамъиятии молумулкӣ ва ғайримолумулкиро ҳамчун объекти танзимкунии ҳуқуқӣ нисбати истилоҳи «граждани» амиқтар ва аниқтар ифода мекунад.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, ба назари мо, омили асосии қабули Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурияти ба табиати муносибатҳои ҷамъиятии дар шароити иқтисодиёти бозорӣ пайдошаванда мутобиқ кардани моҳияти меъёрҳои ҳуқуқии танзимкунандаи онҳо мебошад.

АДАБИЁТ

1. Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 08 июни соли 2013 №АП-2257. - www.president.tj
2. Бо амри президент: Дар Тоҷикистон кодекси нав қабул шуд / https://sputnik.tj/20221126/-1053081186.html (Навсозишуда: 10:37 26.11.2022).
3. Болтуев С.Ш. Новое в понимании философии процессуального законодательства (Рецензия на книгу «Комментарий Гражданского процессуального кодекса Республики Таджикистан» под ред. д.ю.н., профессора Рахимова М.З. - Душанбе, 2012. – 574 с.) // Ахбори ДДҲБСТ. - Хуҷанд. - 2012. - № 4 (52). - С. 262-265.
4. Болтуев С.Ш. Мурофиаи граждани: монография. - Хуҷанд: Ношир, 2019. - 384 с.
5. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / Ред. коллегия тома: Маковский А.Л., Шилохвост О.Ю. - М.: Статут, 2000. - 777 с.
6. Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2022 № 1918. - sadoimardum.tj
7. Дар Тоҷикистон Кодекси граждани дар таҳрири нав қабул гардида, аз ҷумла номи он низ мутобиқ бо қоидаҳои забони давлатӣ тағйир дода шудааст / https://sputnik.tj/20221126/amri-prezident-tojikiston-kodeksi-madani-qabul-1053081186.html
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 05 октябри соли 2009 №553. - Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2009. - №9-10. - мод. 546.
9. Паёми Асосгузори сулҳу вахдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 апрели соли 2013. - www.president.tj
10. Раҳимзода М.З. Доир ба масъалаҳои ташаккул ва рушди қонунгузории маданӣ дар даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон / Рушди қонунгузории хусусии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони соҳибистиқлолӣ: маҷмуаи мақолаҳои мизи мудаввар бахшида ба ҷашни 30-солагии Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи АМИТ, 2022. - 185 с. - С. 33-50.
11. Рухсораи Нур. Кодекси маданӣ (шаҳрвандӣ)-и Тоҷикистон. Ин санад аз 1 июли соли 2023 мавриди амал қарор мегирад / https://tajsohtmon.tj/tj/navidho/173837-02-2023.
12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ: иборат аз ду ҷилд. – Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АИ ҶТ. - Душанбе, 2008. - 950 с.
13. Шагаль В.Э. Арабский мир: пути познания. - М.: Международные отношения, 2001. – 320 с.

УДК: 331.22

ҶАНБАҲОИ ҲУҚУҚИИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ИҶТИМОӢ БА МАЪЮБОН: ТАСНИФИ УМУМӢ

Бачаев Достон Идибекович
унвонҷӯи Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола ҷанбаҳои ҳуқуқии хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба маъюбон баррасӣ гардида, таснифи умумии онҳо пешниҳод карда мешавад. Меъёрҳои қонунгузории амалкунанда, ки расонидани хизматрасониҳои иҷтимоиро ба маъюбон танзим менамоянд, таҳлил карда мешаванд, инчунин муҳтавои намудҳои асосии хизматрасониҳои иҷтимоӣ равшан карда мешавад. Диққати махсус ба таснифи хизматрасониҳои иҷтимоӣ бар асоси меъёрҳои гуногун, аз ҷумла шакл, муҳтаво ва таркиби субъектҳо равона карда шудааст. Мушкилоти амалияи татбиқи қонун, ки бо дастрасии нокифоя ва сифати пасти хизматрасониҳои иҷтимоӣ барои маъюбон алоқаманданд, баррасӣ карда мешаванд. Камбудиҳо дар танзими меъёрии ҳуқуқӣ дар ин самт муайян карда мешаванд. Дар асоси таҳлили гузаронидашуда пешниҳодҳо оид ба такмили қонунгузорӣ ва рушди низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба маъюбон пешниҳод мегарданд.

Калидвожаҳо: маъюбон, хизматрасониҳои иҷтимоӣ, хадамоти иҷтимоӣ, танзими ҳуқуқӣ, таснифи хизматрасониҳои иҷтимоӣ, ҳифзи иҷтимоӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунгузорӣ, сиёсати давлатӣ, дастрасии хизматрасониҳо.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ИНВАЛИДОВ: ОБЩАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ

Бачаев Достон Идибекович
соискатель Института государства и права Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются правовые аспекты социального обслуживания инвалидов и проводится их общая классификация. Анализируются нормы действующего законодательства, регулирующие предоставление социальных услуг инвалидам, а также раскрывается содержание основных видов социального обслуживания. Особое внимание уделяется классификации социальных услуг по различным критериям, включая формы, содержание и субъектный состав. Рассматриваются проблемы правоприменительной практики, связанные с недостаточной доступностью и качеством социальных услуг для инвалидов. Выявляются пробелы в нормативно-правовом регулировании данной сферы. На основе проведённого анализа формулируются предложения по совершенствованию законодательства и развитию системы социального обслуживания инвалидов.

Ключевые слова: инвалиды, социальное обслуживание, социальные услуги, правовое регулирование, классификация социальных услуг, социальная защита, Республика Таджикистан, законодательство, государственная политика, доступность услуг.

LEGAL ASPECTS OF SOCIAL SERVICES FOR PERSONS WITH DISABILITIES: GENERAL CLASSIFICATION

Bachaev Doston Idibekovich
Postgraduate Student, Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the legal aspects of social services for persons with disabilities and provides a general classification of these services. It analyzes the current legislative norms regulating the provision of social services to persons with disabilities and outlines the main types of social services. Particular attention is paid to the classification of social services according to various criteria, including forms, content, and the composition of service providers. The article also considers problems in law enforcement practice related to the insufficient accessibility and quality of social services for persons with disabilities. Gaps in the legal and regulatory framework of this field are identified. Based on the analysis, proposals are formulated for improving legislation and developing the system of social services for persons with disabilities.

Keywords: persons with disabilities, social services, social assistance, legal regulation, classification of social services, social protection, Republic of Tajikistan, legislation, state policy, service accessibility.

МУҚАДДИМА

Хизматрасонии иҷтимоӣ ба маъюбон яке аз самтҳои муҳимтарини сиёсати иҷтимоии давлат ба ҳисоб рафта, ба таъмини ҳифзи иҷтимоӣ, дастгирии ҳаётии шахсони дорои имкониятҳои маҳдуди саломатӣ ва фароҳам овардани шароит барои ҳамгироии онҳо ба ҷомеа равона шудааст. Дар шароити ташаккули давлати иҷтимоӣ, рушди низоми хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун унсури асосии таъмини адолати иҷтимоӣ ва баробарии имкониятҳо аҳамияти махсус касб мекунад. Дар шароити мураккаби гузариш ба иқтисоди бозорӣ масъалаҳои вобаста ба қобилияти маъюбон барои таъмини сатҳи шоистаи зиндагии худ ба таври махсус шиддат мегиранд. Бешубҳа, дар бисёр ҳолатҳо маъюбон наметавонанд ин мушкилотро мустақилона ҳал намоянд ва дар чунин ҳолат давлат бояд ба кӯмак биёяд.

Мақсади мақола омӯзиши масъалаҳои вобаста ба танзими ҳуқуқии хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба маъюбон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» [2] ва «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон» [3], ки дар замони истиқлолияти давлатӣ қабул гардиданд, аҳамияти хизматрасонии иҷтимоиро боло бурда, заминаи ҳуқуқии рушди ҳамаҷонибаи ин соҳаро фароҳам оварданд. Бо вуҷуди ин, ҳам қонунҳои дар боло зикршуда ва ҳам санадҳои меъёрии ҳуқуқии баъдан қабулшуда дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ба маъюбон то имрӯз дар илми ҳуқуқи таъминоти иҷтимоии ватанӣ ба таҳлили махсуси илмӣ фаро гирифта нашудаанд, ки ин ҳолат ҳангоми интихоби мавзӯи таҳқиқот ба назар гирифта шудааст.

МЕТОДОЛОГИЯ

Муаллиф дар рафти таҳияи мавод аз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои байналмилалӣ, аз ҷумла санадҳои Ташкилоти байналмилалии меҳнат, Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар сарчашмаҳо истифода намудааст. Дар илми ҳуқуқ мафҳуми «хизматрасонии иҷтимоӣ» гуногун шарҳ дода мешавад; аксари муҳаққиқон онро ҳамчун фаъолияти мақсадноки давлат ва дигар субъектҳо дар самти пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба шаҳрвандони ниёзманд муайян менамоянд. Ба андешаи М.Л. Захаров, хизматрасонии иҷтимоӣ низоми тадбирҳои иҷтимоӣ мебошад, ки ба дастгирии шахсони дар ҳолати душвори зиндагӣ қарордошта, аз ҷумла маъюбон, нигаронида шудааст [6]. Ҳамзамон, Е.Е. Мачульская хизматрасонии иҷтимоиро ҳамчун шакли татбиқи вазифаи иҷтимоии давлат арзёбӣ намуда, нақши онро дар таъмини сатҳи арзандаи зиндагӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ таъкид менамояд [7]. Ба назари Л.Н. Шипулина, «...хизмати иҷтимоӣ ин амалҳоест, ки ба қонеъ намудани ниёзҳои шаҳрвандон ва (ё) оилаҳо равона гардида, ба манфиати онҳо барои мусоидат ба ҳалли мушкилоте, ки вобаста ба вазъияти душвори ҳаётӣ ба миён меоянд, инчунин барои пешгӯӣ ва пешгирии онҳо анҷом дода мешаванд» [8, с. 7].

Аз нуқтаи назари моҳият, хизматрасонии иҷтимоӣ ба маъюбон фаъолияти мураккаби бисёрҷанба буда, на танҳо ба расонидани кӯмаки моддӣ, балки ба барқарорсозии қобилиятҳои аздастрафта, рушди имкониятҳои шахсӣ ва мутобиқшавии иҷтимоии маъюбон равона шудааст. Ин фаъолияти иҷтимоӣ бо амалисозии як қатор принсипҳои асосӣ тавсиф меёбад, аз ҷумла:

– принсипи инсондӯстӣ ва эҳтиром ба шарафи инсон;
– принсипи баробарӣ ва манъи табъиз;
– принсипи дастрасӣ;
– принсипи ҳадафнокӣ;
– принсипи комплекснокӣ.

Дар моддаи 4 Қонуни ҶТ «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» принсипҳои асосии хизматрасонии иҷтимоӣ дарҷ ёфтаанд, ки дар маҷмуъ ба мазмуни принсипҳои дар санадҳои байналмилалӣ муқарраршуда мутобиқат мекунанд. Вале, ба назари мо, дар шароити имрӯз яке аз принсипҳои асосии хизматрасонии иҷтимоӣ ин принсипи ба инобат гирифтани ниёзмандии инфиродӣ (мақсаднокӣ) ҳангоми пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ мебошад. Ин принсип тақозо мекунад, ки ҳангоми расонидани чунин хизматрасониҳо эҳтиёҷоти инфиродии шаҳрвандони ниёзманд, бахусус маъюбон, ки дар натиҷаи баҳодиҳии ҳамаҷониба ва объективии шароити зиндагии онҳо муайян шудаанд, ба назар гирифта шаванд. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки ба моддаи 4 Қонуни мазкур сархати нав бо мазмуни зерин илова карда шавад: «ба инобат гирифтани ниёзмандии инфиродӣ (мақсаднокӣ) ҳангоми пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ». Меъёрҳои байналмилалӣ хизматрасонии иҷтимоиро ҳамчун ҷузъи таркибии ҳуқуқ ба ҳифзи иҷтимоӣ эътироф менамоянд: аз ҷумла, Конвенсияи СММ дар бораи ҳуқуқҳои маъюбон уҳдадории давлатҳоро барои таъмини дастрасии маъюбон ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ, барномаҳои барқарорсозӣ ва дастгирии иҷтимоӣ муқаррар менамояд, инчунин санадҳои ТБМ стандартҳои ҳадди ақали ҳифзи иҷтимоиро муайян мекунанд.

НАТИҶАҲО

Мувофиқи Конститутсия [1] Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ мебошад. Ин маънои онро дорад, ки новобаста аз ҳар гуна тағйироти сохторӣ дар иқтисоди кишвар, ҳадафи афзалиятноки сиёсати он таъмини сатҳи баланди зиндагӣ барои аксарияти шаҳрвандон мебошад. Яке аз самтҳои муҳими сиёсати иҷтимоии давлат таъмини шароити иҷтимоии кафолатнок барои фаъолияти ҳаётии маъюбон мебошад, яъне ҳифзи иҷтимоии ин қишри аҳолӣ аз таъсири манфии муносибатҳои бозорӣ дар иқтисод. Ба маъюбоне, ки ниёз ба хизматрасонии иҷтимоӣ доранд, онҳое дохил мешаванд, ки наметавонанд бо қувваи худ зиндагии худро таъмин намоянд ё дар ҳолатҳои махсуси ҳаётӣ ба худ ёрӣ расонанд. То бист соли охир давлат асосан ба чунин намудҳои таъминоти иҷтимоӣ, ба монанди нафақа ва кӯмакпулиҳо, такя мекард, вале марҳилаи муосир бо рушди ҳамаҷониба ва такмили тамоми унсурҳои низоми таъминоти иҷтимоӣ тавсиф мешавад, ки дар он ҳам шаклҳои пулӣ ва ҳам «натуралӣ»-и таъминот барои пиронсолон, маъюбон, кӯдакон ва дигар гурӯҳҳои ниёзманд якҷоя истифода мешаванд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоӣ ба маъюбон дар асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» ташаккул ёфтааст. Ин Қонун мафҳумҳои калидии ин соҳа, ба мисли «хизматрасонии иҷтимоӣ», «хизматҳои иҷтимоӣ» ва «ҳолати душвори зиндагӣ»-ро тавсиф додааст. Қонунгузории миллӣ ташкили низоми муассисаҳои иҷтимоӣ, пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва татбиқи барномаҳои барқарорсозиро пешбинӣ менамояд. Аз ҷониби муҳаққиқони соҳа таснифоти гуногуни намудҳои хизматрасонии иҷтимоӣ пешниҳод мегардад; аз ҷумла, М.О. Буянова таснифоти намудҳои хизматрасонии иҷтимоиро аз рӯи ду меъёр - аз рӯи мазмуни хизматрасонӣ ва аз рӯи субъектҳои он - зарур медонад [9, с. 15], ки ба назари мо ин таснифоти пешниҳоднамудаи муаллиф муносиб аст.

Бо назардошти назарҳо ва таҳлилҳои сарчашмаҳои илмӣ, намудҳои хизматрасонии иҷтимоӣ ба маъюбонро вобаста ба шакл ва тарзи пешниҳоди хизматрасонӣ чунин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

1. Хизматрасонии иҷтимоӣ дар хона. Ба шахсоне пешниҳод мегардад, ки дар муҳити зисти худ зиндагӣ мекунанд ва ба кӯмаки доимӣ ниёз доранд; ба он расонидани кӯмак дар корҳои рӯзмарра, таъмини маводи ғизоӣ ва доруворӣ, дастгирии иҷтимоӣ ва равонӣ дохил мешавад.

2. Хизматрасонии дар шароити муассисаҳои будубоши рӯзона. Дар муассисаҳои хизматрасонии иҷтимоии рӯзона амалӣ гардида, хизматрасониҳои иҷтимоӣ, тиббӣ ва фарҳангиро дар бар мегирад ва ба баланд бардоштани фаъолиятнокии иҷтимоии маъюбон мусоидат мекунад.

3. Хизматрасонии статсионарӣ. Дар муассисаҳои махсус (хонаинтернатҳо, пансионатҳо) барои шахсоне, ки қобилияти худхизматрасонӣ надоранд, пешниҳод мешавад ва хизматрасониҳои ҳамаҷониба - нигоҳубин, табобат ва барқарорсозиро дар бар мегирад.

4. Хизматрасонии иҷтимоии таъҷилӣ. Ба расонидани кӯмаки фаврӣ дар ҳолатҳои душвори зиндагӣ равона шудааст: таъмини хӯрок, либос, манзили муваққатӣ ва кӯмаки тиббӣ.

5. Хизматрасонии машваратӣ. Кӯмаки ҳуқуқӣ, равонӣ ва иттилоотиро дар бар мегирад, ки ба ҳифзи ҳуқуқ ва баланд бардоштани маърифати иҷтимоии маъюбон равона шудааст.

6. Хизматрасониҳои барқарорсозӣ. Ба барқарорсозии қобилиятҳои аздастрафта ва рушди малакаҳои нави иҷтимоӣ равона шудааст.

Дар адабиёти илмӣ таъкид мешавад, ки самаранокии хизматрасонии иҷтимоӣ аз сатҳи рушди иқтисодӣ, сиёсати иҷтимоӣ ва механизми татбиқи қонунгузорӣ вобаста аст; муҳаққиқон бар он назаранд, ки низоми хизматрасонии иҷтимоӣ бояд дорои хусусияти комплексӣ бошад ва ҳамаи эҳтиёҷоти маъюбонро фаро гирад [10]. Ҳамин тариқ, хизматрасонии иҷтимоӣ ба маъюбон як низоми мураккаб ва бисёрсатҳа мебошад, ки ба таъмини ҳифзи иҷтимоӣ, барқарорсозии қобилиятҳо ва ҳамгироии маъюбон ба ҷомеа равона шудааст.

МУҲОКИМА

Муносибатҳои вобаста ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба шаҳрвандони ниёзманд, аз ҷумла маъюбон, тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» аз 5 январи соли 2008, № 359 танзим карда мешаванд. Бо ин Қонун намудҳои хизматрасониҳои иҷтимоӣ, ҳуқуқҳои шаҳрвандон ба онҳо, тартиби расонидани ин хизматҳо, ҳаҷм ва андозаи онҳо муқаррар шудааст. Тибқи моддаи 1 ин Қонун, хизматрасонии иҷтимоӣ «...маҷмӯи хизматҳои иҷтимоии марбут ба фаъолияти хадамоти иҷтимоӣ дар бобати дастгирии иҷтимоӣ, расонидани хизматҳои иҷтимоӣ-маишӣ, иҷтимоӣ-тиббӣ, равонишиносию педагогӣ, иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ва кӯмаки моддӣ, мутобиқшавӣ ва офияти иҷтимоии шаҳрвандони дар ҳолати душворӣ зиндагӣ қарордошта мебошад» [2]. Қонунгузорӣ ҳолатҳои душвори зиндагиро, ки вобаста ба онҳо шахс ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ эҳтиёҷ ва ҳуқуқ пайдо мекунад, муайян намудааст, ки маъюбӣ яке аз ҳолатҳои асосии пайдо намудани ҳуқуқ ба хизматрасонии иҷтимоӣ маҳсуб мешавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маъюбон ҳуқуқи хизматрасонии иҷтимоиро дар низоми давлатии хизматрасонии иҷтимоӣ аз рӯи намудҳои асосии он кафолат медиҳад. Ҳангоми гирифтани хизмати иҷтимоӣ маъюбон ҳуқуқ доранд ба:

– муносибати эҳтиромона ва инсондӯстона аз ҷониби кормандони хадамоти иҷтимоӣ;

– интихоби ташкилот ва намуди хизматрасонии иҷтимоӣ, ба истиснои мавридҳое, ки қонунгузорӣ пешбинӣ намудааст;

– гирифтани маълумоти ройгон оид ба ҳуқуқҳо, уҳдадориҳо, намудҳо ва тартибу шароити расонидани хизмати иҷтимоӣ;

– ризоият барои хизматрасонии иҷтимоӣ ё рад кардани он;

– махфияти маълумоти хусусияти шахсидошта, ки ҳангоми расонидани хизмат ба корманди хадамоти иҷтимоӣ маълум гардидааст;

– ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии худ, аз он ҷумла бо тартиби судӣ.

Хизматрасонии иҷтимоӣ дар асоси муроҷиати шаҳрванд, васӣ, парастор ё намояндаи дигари қонунии ӯ, мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ аз ҷониби хадамоти иҷтимоӣ амалӣ гардонида мешавад. Хизматрасонӣ ба шарти ризо будани шаҳрванд, ба истиснои мавридҳои пешбининамудаи қонунгузорӣ, амалӣ мегардад; ризоият ба шахсони синнашон ба 16 нарасида ва шахсони ғайриқобили амал донисташуда баъди гирифтани маълумот аз тарафи намояндагони қонунии онҳо дода мешавад. Хизматрасонии иҷтимоӣ аз тарафи хадамоти иҷтимоӣ дар намудҳои зерин амалӣ гардонида мешавад: хизматрасонии иҷтимоӣ дар хона; дар муассисаҳои будубоши доимӣ; ва дар муассисаҳои будубоши муваққатӣ. Тартиби хизматрасонии иҷтимоӣ дар хона, дар муассисаҳои будубоши муваққатӣ ва доимӣ, талабот нисбати кормандон ва номгӯи хизматҳои пешниҳодшаванда бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 октябри соли 2019, № 489 тасдиқ гардидааст [4].

Хизматрасонии иҷтимоӣ бо роҳи ба аҳолӣ пешниҳод намудани хизматҳои иҷтимоии маишӣ, тиббӣ ва санаторӣ-солимгардонӣ, фарҳангӣ, таълимӣ, ҳуқуқӣ ва варзишӣ-солимгардонӣ ба амал бароварда мешавад. Хизматрасонии иҷтимоӣ аз ҷониби хадамоти иҷтимоӣ метавонад ба таври ройгон ва музднок ба амал бароварда шавад: хизматрасонии ройгон - расонидани хизматҳои иҷтимоӣ бе ҷалби маблағи шахсии шаҳрвандон буда, аз ҳисоби маблағи буҷети давлатӣ амалӣ гардонида мешавад. Бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 декабри соли 2012, № 724 тартиб ва ҳаҷми пешниҳод намудани хизматрасониҳои ройгони иҷтимоӣ муайян шудаанд [5]. Хизматрасонии иҷтимоии ройгон дар хадамоти давлатии иҷтимоӣ ба шаҳрвандоне, ки бо сабаби пиронсолӣ, беморӣ, маъюбӣ ва надоштани хешовандоне, ки ба онҳо кӯмак расонида метавонанд, пешниҳод карда мешавад. Ба ғайр аз ташкилотҳои давлатӣ, қонунгузорӣ инчунин низоми ғайридавлатии хизматрасонии иҷтимоиро, ки ба моликияти ғайридавлатӣ асос ёфтааст, муттаҳид менамояд. Низоми давлатии хизматрасонии иҷтимоӣ аз ҳисоби буҷети давлатӣ, ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ аз ҳисоби сарчашмаҳои дар ҳуҷҷатҳои таъсисиашон пешбинишуда (грантҳо, даромад аз соҳибкорӣ, маблағҳои хайриявӣ ва ғайра) маблағгузорӣ карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, бо вуҷуди аҳамияти баланди иҷтимоии хизматрасониҳои иҷтимоӣ ҳамчун яке аз шаклҳои қонеъ намудани ниёзҳои субъектҳои ҳуқуқи таъминоти иҷтимоӣ, қонунгузории мавҷуда, ки васеъ ва босуръат рушдёбанда мебошад, ҳанӯз ҳам кодификатсия нашудааст. Дар ин замина, масъалаи низомнок намудани хизматрасониҳои иҷтимоӣ,

инчунин асоснок намудани имконияти эътирофи институти хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун институти умумӣ (дар баробари институти умумии нафақаҳо) дар илми ҳуқуқи таъминоти иҷтимоии ватанӣ аҳамияти хоса пайдо мекунад.

ХУЛОСА

1. Таҳлили қонунгузории амалкунанда ва амалияи татбиқи он нишон медиҳад, ки низоми танзими ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоӣ ба маъюбон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи ташаккул ва такмил қарор дорад. Норасоии ҳамоҳангӣ байни санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва набудани кодификатсияи соҳа боиси парокандагии танзим мегардад; меъёрҳои алоҳида на ҳамеша муқаррароти дақиқи тартиб, ҳаҷм ва шартҳои пешниҳоди хизматрасониҳоро муайян мекунанд ва принсипи дастрасӣ ва баробарии имкониятҳо, махсусан дар минтақаҳои деҳот, пурра таъмин карда намешавад.

2. Яке аз масъалаҳои калидӣ ин нокифоя будани татбиқи принсипи ниёзмандии инфиродӣ (мақсаднокӣ) мебошад. Гарчанде ки қонунгузорӣ ин принсипро эътироф мекунад, механизмҳои амалии баҳодиҳии ҳамаҷонибаи эҳтиёҷоти маъюбон ва пешниҳоди хизматрасониҳои мувофиқ пурра рушд накардаанд, ки ин ба паст шудани сифати хизматрасонӣ оварда мерасонад.

3. Мушкилоти институтсионалӣ, аз ҷумла норасоии кадрҳои тахассусӣ, сатҳи пасти ҳамоҳангии байнисоҳавӣ ва маҳдуд будани захираҳои молиявӣ, ба рушди самараноки низом монеа эҷод менамоянд; нақши ташкилотҳои ғайридавлатӣ ва бахши хусусӣ ҳанӯз пурра истифода бурда намешавад.

4. Бо дарназардошти натиҷаҳои таҳқиқот, пешниҳодҳои амалии зерин асоснок мебошанд:

– такмили қонунгузорӣ ва кодификатсия - таҳия ва қабули санади мукаммали кодификатсионӣ (масалан, Кодекси ҳифзи иҷтимоӣ), ки тамоми муносибатҳои марбут ба хизматрасонии иҷтимоиро ба таври низомнок танзим намояд;

– муайян намудани стандартҳои давлатӣ оид ба ҳаҷм, сифат ва дастрасии хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба маъюбон бо назардошти меъёрҳои байналмилалӣ;

– тақвияти принсипи инфиродигардонӣ - таҳия ва татбиқи механизмҳои муассири баҳодиҳии инфиродии эҳтиёҷоти маъюбон ва иловаи сархати нав ба моддаи 4 Қонуни ҶТ «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ»: «ба инобат гирифтани ниёзмандии инфиродӣ (мақсаднокӣ) ҳангоми пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ»;

– рушди инфрасохтор ва дастрасӣ - таъмини дастрасии воқеии маъюбон ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ тавассути рушди шабакаи муассисаҳо дар минтақаҳо ва истифодаи технологияҳои рақамӣ;

– тақвияти ҳамкорӣ бо бахши хусусӣ - фароҳам овардани заминаи ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ барои ҷалби ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва бахши хусусӣ;

– баланд бардоштани сатҳи касбии кадрҳо - такмили низоми тайёркунӣ ва бозомӯзии мутахассисони соҳа;

– мониторинг ва назорат - ҷорӣ намудани механизмҳои самараноки назорати давлатӣ ва ҷамъиятӣ аз болои сифати хизматрасониҳо.

Дар маҷмӯъ, такмили танзими ҳуқуқии хизматрасонии иҷтимоӣ ба маъюбон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба таҳкими принсипҳои адолати иҷтимоӣ, баробарӣ ва фарогирӣ равона гардида, ба таъмини шароити зиндагии шоиста ва иштироки фаъоли маъюбон дар ҳаёти ҷомеа мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тағйиру иловаҳо аз 26.09.1999, 22.06.2003 ва 22.05.2016. – Душанбе: Нашриёти «Ганҷ», 2016. – 136 с.

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» аз 5 январи соли 2008 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – № 1, қисми 2, мод. 24.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабри соли 2010, № 675 «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – № 12, қ. 1, мод. 834; 2020. – № 12, мод. 913.

4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 октябри соли 2019, № 489 «Тартиби хизматрасонии иҷтимоӣ дар хона, дар муассисаҳои будубоши муваққатӣ, муассисаҳои будубоши доимии хадамоти иҷтимоӣ, талабот нисбати кормандони муассисаҳои мазкур ва номгӯи хизматҳои пешниҳодшаванда» // Қарорҳои Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019, октябр.

5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 декабри соли 2012, № 724 «Дар бораи Тартиб ва ҳаҷми пешниҳод намудани хизматрасониҳои ройгони иҷтимоӣ» // Қарорҳои Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2012, декабр.

6. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: учебник. – М., 2002. – 159 с.

7. Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения: учебное пособие. – М., 2000. – 300 с.

8. Шипулина Л.Н. Социальное обслуживание населения в Российской Федерации (правовые вопросы): автореф. дис. … канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2012. – 28 с.

9. Буянова М.О. Социальное обслуживание граждан России в условиях рыночной экономики: теоретико-правовой аспект: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. – Москва, 2003. – С. 15.

10. Мирзоев С.Р. Низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: ҷанбаҳои ҳуқуқӣ ва амалӣ // Қонунгузорӣ. – 2022. – № 2. – С. 45–52.

УДК: 004:338.2(575.3)

ҶАНБАҲОИ ТАШКИЛИЮ ҲУҚУҚИИ РУШДИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: АҲАМИЯТ ВА МУБРАМИЯТ

Амиралиэод Мирзошарифи Бахромӣ
ассистенти кафедраи молия, гумрук, ҳуқуқ ва забонҳои хориҷии МД «Донишкадаи байналмилалии Данғара»-и МД Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Данғара

Дар мақола ҷанбаҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор дода мешаванд. Аҳамияти иқтисоди рақамӣ ҳамчун омили асосии рушди устувори иқтисоди миллӣ, баланд бардоштани рақобатпазирии давлат, такмили хизматрасониҳои давлатӣ ва рушди соҳибкории инноватсионӣ баррасӣ мегардад. Ҳамзамон, масъалаҳои марбут ба ташаккули заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ, истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, рақамикунонии идоракунии давлатӣ ва таъмини амнияти иттилоотӣ таҳлил карда мешаванд. Дар мақола зарурати такмили қонунгузорӣ, рушди инфрасохтори рақамӣ ва омодасозии кадрҳои баландихтисос ҳамчун омилҳои муҳими рушди иқтисоди рақамӣ дар Тоҷикистон асоснок гардидааст.

Калимаҳои асосӣ: иқтисоди рақамӣ, технологияҳои рақамӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, танзими ҳуқуқӣ, инфрасохтори рақамӣ, амнияти иттилоотӣ, ҳукумати электронӣ, инноватсия, рақамикунонӣ, технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН: ЗНАЧЕНИЕ И АКТУАЛЬНОСТЬ

Амиралиэода Мирзошарифи Бахроми
ассистент кафедры финансов, таможенного дела, права и иностранных языков Дангаринского международного института Государственного учреждения «Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана». Республика Таджикистан, Дангара

В статье рассматриваются организационно-правовые аспекты развития цифровой экономики в Республике Таджикистан. Анализируется значение цифровой экономики как важного фактора устойчивого экономического развития, повышения конкурентоспособности государства, совершенствования государственных услуг и развития инновационного предпринимательства. Особое внимание уделяется вопросам формирования нормативно-правовой базы, внедрения информационно-коммуникационных технологий, цифровизации государственного управления и обеспечения информационной безопасности. Обосновывается необходимость совершенствования законодательства, развития цифровой инфраструктуры и подготовки квалифицированных кадров для эффективного развития цифровой экономики в стране.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровые технологии, Республика Таджикистан, правовое регулирование, цифровизация, электронное правительство, информационная безопасность, инновации, информационно-коммуникационные технологии, цифровая инфраструктура.

ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF DIGITAL ECONOMY DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: IMPORTANCE AND RELEVANCE

Amiralizoda Mirzosharifi Bakhromi
Assistant at the Department of Finance, Customs, Law, and Foreign Languages, Danghara International Institute of the State Institution «International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan». Republic of Tajikistan, Dangara

This article examines the organizational and legal aspects of digital economy development in the Republic of Tajikistan. The importance of the digital economy as a key factor for sustainable economic growth, increasing state competitiveness, improving public services, and promoting innovative entrepreneurship is analyzed. Particular attention is paid to the development of the legal framework, implementation of information and communication technologies, digitalization of public administration, and ensuring information security. The article substantiates the need for improving legislation, developing digital infrastructure, and training qualified specialists for the effective development of the digital economy in the country.

Keywords: digital economy, digital technologies, Republic of Tajikistan, legal regulation, digitalization, e-government, information security, innovations, information and communication technologies, digital infrastructure.

МУҚАДДИМА

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ иқтисоди рақамӣ ба яке аз самтҳои афзалиятноки рушди иқтисодиёти давлатҳо табдил ёфтааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ҷиҳати мутобиқ гардидан ба талаботи ҷомеаи муосир ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ба рақамикунонии соҳаҳои гуногуни иқтисод ва идоракунии давлатӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамояд.

Бо вуҷуди андешидани чораҳои муайян дар самти рушди иқтисоди рақамӣ, ҳанӯз як қатор мушкилоти ташкилӣ ва ҳуқуқӣ вуҷуд доранд. Аз ҷумла, нокифоя будани заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, сатҳи пасти рушди инфрасохтори рақамӣ, маҳдуд будани дастрасӣ ба интернети босуръат, норасоии мутахассисони соҳибихтисос

ва масъалаҳои таъмини амнияти иттилоотӣ аз ҷумлаи мушкилоти асосӣ ба ҳисоб мераванд. Дар чунин шароит омӯзиш ва таҳлили ҷанбаҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии рушди иқтисоди рақамӣ аҳамияти муҳим пайдо менамояд. Зарурати такмили қонунгузорӣ, таҳияи механизмҳои самараноки танзими муносибатҳои рақамӣ, рушди ҳукумати электронӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои фаъолияти субъектҳои иқтисоди рақамӣ масъалаҳои мубрами замони муосир мебошанд. Аз ин рӯ, таҳқиқи масъалаҳои вобаста ба рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, муайян намудани мушкилоти мавҷуда ва пешниҳоди роҳҳои такмили заминаҳои ташкилӣ ва ҳуқуқӣ барои рушди минбаъдаи иқтисоди миллӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Мақсади мақола - таҳқиқ ва таҳлили ҷанбаҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, муайян намудани аҳамият ва мубрамияти он дар шароити муосир, инчунин омӯзиши мушкилоти мавҷуда ва пешниҳоди роҳҳои такмили заминаҳои ҳуқуқӣ ва механизмҳои ташкилии рушди иқтисоди рақамӣ мебошад. Ҳамзамон, мақола ба арзёбии нақши технологияҳои рақамӣ дар рушди иқтисоди миллӣ, такмили идоракунии давлатӣ, рушди хизматрасониҳои электронӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёти кишвар равона гардидааст.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар солҳои охир масъалаҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва танзими ҳуқуқии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон диққати муҳаққиқон, мақомоти давлатӣ ва муассисаҳои илмиро бештар ба худ ҷалб намудааст. Дар адабиёти илмӣ ва нашрияҳои таҳлилӣ иқтисоди рақамӣ ҳамчун омили муҳими рушди иқтисоди миллӣ, баланд бардоштани самаранокии идоракунии давлатӣ ва тавсеаи хизматрасониҳои электронӣ арзёбӣ мегардад. Доир ба масъалаҳои иқтисодии иқтисоди рақамӣ муҳаққиқони ватанӣ Холматов М., Нурализода А.Н., Ғафуров П.Ҷ., Шамсов И., Қурбонализода Д.Т. ва дар самти ҳуқуқии иқтисоди рақамӣ Исмоилов Ш.М., Сотиволдиев Р.Ш., Ҳаитов С.П., Сулаймонов Ф.С., Сафаров М.Ҳ. ва дигарон таҳқиқоти илмӣ пеш бурдаанд.

Заминаи назариявӣ ва иттилоотии таҳқиқотро санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон («Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», Стратегияи миллии рушд то соли 2030, Барномаи миёнамӯҳлати рушди иқтисоди рақамӣ барои солҳои 2021–2025) ва асарҳои олимони ватанӣ ташкил медиҳанд. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили институтсионалӣ - барои арзёбии заминаҳои меъёрию ҳуқуқӣ; усули таҳлили муқоисавӣ - барои қиёси таҷрибаи байналмилалӣ; усули таҳлили мантиқӣ ва таҳлилу синтез истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Иқтисоди рақамӣ имрӯз ҳамчун яке аз самтҳои нави рушди иқтисодиёт ба истифодаи фаъоли технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, захираҳои рақамӣ ва воситаҳои муосири автоматикунонӣ такя менамояд. Дар бисёр кишварҳои ҷаҳон иқтисоди рақамӣ ба унсури муҳими рушди устувори иқтисодӣ, баланд гардидани самаранокии идоракунӣ ва ташаккули муносибатҳои нави иҷтимоию иқтисодӣ мубаддал гардидааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бо мақсади мутобиқ шудан ба талаботи замони муосир ва рушди иқтисоди миллӣ тадбирҳои зарурироро дар самти рақамикунонӣ амалӣ карда истодааст. Дар Тоҷикистон заминаҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии иқтисоди рақамӣ тадриҷан рушд намуда истодаанд. Қабули санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ вобаста ба рушди технологияҳои рақамӣ, ҳукумати электронӣ ва хизматрасониҳои электронӣ барои пешрафти ин соҳа нақши муҳим доранд.

Самти муҳими дигари рушди иқтисоди рақамӣ рақамикунонии идоракунии давлатӣ ба ҳисоб меравад. Ҷорӣ намудани низоми ҳукумати электронӣ имконият медиҳад, ки хизматрасониҳои давлатӣ соддатар, шаффофтар ва дастрас гарданд. Инчунин истифодаи технологияҳои рақамӣ ба коҳиш ёфтани омилҳои коррупсионӣ, сарфаи вақт ва баланд гардидани сифати хизматрасонӣ мусоидат мекунад. Дар солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон доираи хизматрасониҳои электронӣ тадриҷан васеъ гардида истодааст. Дар ҳамин асос муҳаққиқони ватанӣ Қурбонализода Д.Т. ва Давлатов Х.М. чунин қайд кардаанд, ки «...рақамикунонӣ на танҳо ба татбиқи технологияҳои муосир вобаста аст, балки як равандест, ки дар баробари он дигаргуниҳои сохторӣ, ҳуқуқӣ, меъёрӣ ва иҷтимоӣ низ бояд амалӣ гарданд. Чунин дигаргуниҳо дар заминаи ҳуҷҷатҳои муҳими давлатӣ, аз ҷумла қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти иқтисоди рақамӣ, Консепсияи рушди иқтисоди рақамӣ, Барномаи миёнамӯҳлати рушди иқтисоди рақамӣ барои солҳои 2021–2025, Стратегияи миллии рушди зеҳни сунъӣ то соли 2040 ва дигар санадҳои дахлдор асосгузорӣ мегарданд ва ҷараёни рақамикуниро дар сатҳи миллӣ пуштибонӣ мекунанд» [2, с. 418].

Инчунин олими ватанӣ Исмоилов Ш.М. доир ба ҷанбаҳои ҳуқуқии технологияҳои рақамӣ чунин қайд мекунад: «...равандҳои нави рақамикунонӣ, роботизатсия ва истифодаи зеҳни сунъӣ дар муносибатҳои ҷамъиятӣ, муайян намудани мафҳумҳо ва танзими мутобиқати муносибатҳои нави ҳуқуқии рақамӣ як падидаи мураккаб ва гаронбаҳои иқтисодию ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад, ки ба ҳамгирой бо низоми мавҷудаи ҳуқуқ ниёз дорад. Имрӯз ин соҳа ҳамчун як бахши васеъ ва босуръат рушдёбандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ арзёбӣ мегардад, ки бо пайдоиши меъёрҳои нави ҳуқуқӣ вобаста ба гардиши объектҳои рақамӣ, истифодаи маълумоти рақамӣ ва технологияҳои рақамӣ дар шабакаи Интернет ташаккул меёбад» [1, с. 7].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккули заминаҳои ҳуқуқии рушди иқтисоди рақамӣ ба сиёсати давлатӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии кишвар асос меёбад. Аз ҷумла, «Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар асоси Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 декабри соли 2018 ва мутобиқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январи соли 2019, №39 таҳия гардидааст. Консепсияи мазкур ба муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии миллӣ мутобиқ мебошад. Ҳамзамон, Консепсия ба

Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 такя намуда, дурнамои истифодаи технологияҳои муосири рақамиро барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоӣ муайян менамояд. Дар ҳуҷҷати мазкур масъалаҳои баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ, паст намудани сатҳи камбизоатӣ, рушди иқтисоди рақобатпазир, саноатикунонии босуръат ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ ҳамчун ҳадафҳои асосӣ пешбинӣ шудаанд.

Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ ва рақамикунонии иқтисодиёт барои ташаккули модели нави рушди иқтисодӣ, ҷалби сармояи хориҷӣ, рушди истеҳсолот, тақвияти иқтидори содиротӣ ва қонеъ намудани талаботи дохилӣ тавассути воридотивазкунӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Илова бар ин, татбиқи иқтисоди рақамӣ метавонад ба афзоиши маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД), рушди соҳаи хизматрасонӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва беҳтар гардидани сифати зиндагии аҳолӣ мусоидат намояд. Бо ҳамин, Консепсияи иқтисоди рақамӣ ҳамчун санади муҳими стратегӣ барои рушди иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ аҳамияти калон дорад

МУҲОКИМА

Равандҳои ҷаҳонии табодули рақамӣ дар шароити муосир бо суръати баланд рушд ёфта, доираи васеи соҳаҳои фаъолияти иҷтимоӣ ва иқтисодиро фаро мегиранд. Истифода ва рушди технологияҳои нав ва пешрафта имрӯз ҳамчун яке аз омилҳои асосии муайянкунандаи рақобатпазирии кишварҳо дар асри XXI арзёбӣ мегардад. Дар ин замина, тағйироти ҷиддӣ дар шакли гузариш аз истифодаи қисман рақамӣ ба рақамикунонии пурраи иқтисоди миллӣ дар кишварҳои пешрафта мушоҳида мешавад, ки ин раванд барои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аҳамияти стратегӣ дорад. Дар доираи «Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ташаккули дурнамои умумии табодули рақамӣ дар асоси таҷрибаи байналмилалӣ дар се марҳала пешбинӣ гардидааст. Дар марҳилаи аввал, баҳо додан ба вазъи кунунии рушди рақамикунонӣ ва таҳкими заминаҳои ҳуқуқию меъёрӣ, такмили сиёсати давлатӣ дар самти ҷорӣ намудани технологияҳои нав, рушди ниҳодҳои идоракунии равандҳои рақамӣ ва арзёбии сатҳи сармояи инсонӣ ҳамчун самти муҳим муайян карда мешавад. Дар марҳилаи дуюм, рушди инфрасохтори рақамӣ ҳамчун пояи асосии иқтисоди рақамӣ - таъсиси шабакаҳои муосири алоқа, таъмини дастрасии васеъ ба интернети босуръат, рушди марказҳои коркарди маълумот (дата-марказҳо) ва платформаҳои рақамӣ - пешбинӣ шудааст. Дар марҳилаи сеюм, табдили рақамии соҳаҳои калидии иқтисоди миллӣ, аз ҷумла рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ, гузариш ба ҳукумати электронӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар соҳаҳои энергетика, саноати коркард ва кишоварзӣ, инчунин ташаккули технологияҳои молиявӣ (FinTech) дар назар дошта шудааст [3].

Бо вуҷуди ин, рушди иқтисоди рақамӣ аз сатҳи рушди инфрасохтори рақамӣ вобастагии зиёд дорад. Тақвияти шабакаҳои интернетӣ, беҳтар намудани сифати алоқа, ташкили марказҳои коркарди маълумот ва фароҳам овардани дастрасии васеи аҳолӣ ба технологияҳои муосир аз масъалаҳои муҳими соҳа ба шумор мераванд. Аммо дар баъзе минтақаҳои ҷумҳурӣ ҳанӯз ҳам сатҳи дастрасӣ ба интернет ва технологияҳои рақамӣ нокифоя боқӣ мемонад. Яке аз масъалаҳои мубрами дигар таъмини амнияти иттилоотӣ мебошад. Бо афзоиши истифодаи технологияҳои рақамӣ хатари ҳамлаҳои киберӣ, дастрасии ғайриқонунӣ ба маълумот ва дигар таҳдидҳои рақамӣ бештар мегардад. Аз ин рӯ, такмили қонунгузорӣ дар самти ҳифзи маълумоти шахсӣ, таъмини амнияти киберӣ ва танзими муносибатҳои электронӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Яке аз самтҳои муҳими рушди иқтисоди рақамӣ ташаккули низоми мукаммали танзими ҳуқуқии муносибатҳои рақамӣ ба ҳисоб меравад, ки самтҳои асосии онро чунин муайян кардан мумкин аст:

1. Танзими ҳуқуқии муомилоти электронӣ. Муомилоти электронӣ, аз ҷумла шартномаҳои рақамӣ, имзои электронӣ ва ҳуҷҷатгузории электронӣ, бояд дорои эътибори пурраи ҳуқуқӣ бошанд. Ин самт талаб мекунад, ки меъёрҳои дақиқ оид ба эътирофи ҳуҷҷатҳои рақамӣ ва ҳифзи онҳо дар қонунгузорӣ мустаҳкам карда шаванд.

2. Ҳифзи маълумоти шахсӣ ва махфият. Дар иқтисоди рақамӣ яке аз масъалаҳои асосӣ ҳифзи маълумоти шахсии шаҳрвандон мебошад. Танзими ҳуқуқии ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва истифодаи маълумот бояд ба стандартҳои байналмилалӣ мутобиқ карда шавад. Инчунин зарурати таҳкими ҷавобгарии ҳуқуқӣ барои вайронкунии махфият ва истифодаи ғайриқонунии маълумот ба миён меояд.

3. Амнияти киберӣ. Ҳуқуқи киберӣ ҳамчун ҷузъи муҳими иқтисоди рақамӣ рушд мекунад. Он масъалаҳои пешгирӣ ва муборизаи бо ҷиноятҳои киберӣ, ҳакерӣ, қаллобии рақамӣ ва ҳамлаҳо ба инфрасохтори иттилоотиро дар бар мегирад. Тақвияти қонунгузорӣ дар ин самт барои таъмини амнияти иқтисодӣ ва миллӣ муҳим мебошад.

4. Танзими платформаҳои рақамӣ. Рушди платформаҳои рақамӣ (аз ҷумла хизматрасониҳои онлайн, маркетплейсҳо ва хизматрасониҳои электронӣ) талаб мекунад, ки қоидаҳои ҳуқуқии фаъолияти онҳо, масъулияти тарафҳо ва ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон дақиқ муайян карда шаванд.

5. Ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ дар муҳити рақамӣ. Бо афзоиши маҳсулоти рақамӣ (нармафзор, базаҳои маълумот, мундариҷаи рақамӣ) масъалаи ҳифзи ҳуқуқи муаллиф ва моликияти зеҳнӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад. Қонунгузорӣ бояд истифодаи қонунии маҳсулоти рақамӣ ва пешгирии дуздии рақамиро таъмин намояд.

6. Танзими технологияҳои молиявии рақамӣ (FinTech). Дар соҳаи молия ҷорӣ шудани технологияҳои рақамӣ зарурати танзими ҳуқуқии пардохтҳои электронӣ, криптовалютҳо, хизматрасониҳои бонкӣ дар шакли рақамӣ ва назорати амалиётҳои молиявиро ба вуҷуд меорад. Ин самт махсусан барои таъмини суботи низоми молиявӣ муҳим аст.

7. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар муҳити рақамӣ. Яке аз масъалаҳои нав муайян намудани ҷавобгарии ҳуқуқӣ барои амалҳои дар муҳити рақамӣ содиршуда мебошад. Ин масъала ҷиноятҳои киберӣ, қаллобӣ, паҳн кардани маълумоти дурӯғ ва вайрон кардани ҳуқуқҳои рақамиро фаро мегирад.

Илова бар ин, рушди босамари иқтисоди рақамӣ ба сатҳи омодагии мутахассисон вобаста аст. Имрӯз талабот ба кадрҳои соҳавии технологияҳои иттилоотӣ, барномасозӣ, таҳлили маълумот ва амнияти киберӣ рӯ ба афзоиш дорад. Бинобар ин, такмили низоми таҳсилот, омодасозии мутахассисони рақобатпазир ва баланд бардоштани сатҳи саводнокии рақамии аҳолӣ вазифаи муҳим ба ҳисоб меравад.

ХУЛОСА

Хулоса, ҷанбаҳои ҳуқуқии иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз дар марҳилаи ташаккул қарор доранд. Барои рушди босамари ин соҳа такмили қонунгузорӣ, мутобиқсозӣ ба стандартҳои байналмилалӣ ва таҳияи меъёрҳои нави танзимкунандаи муносибатҳои рақамӣ зарур мебошад. Дар баробари ин, рушди инфрасохтори рақамӣ, тавсеаи дастрасӣ ба интернети босуръат, таъмини амнияти иттилоотӣ ва омодасозии кадрҳои баландихтисос ҳамчун омилҳои асосии рушди иқтисоди рақамӣ боқӣ мемонанд. Танҳо дар сурати ҳалли ҳамаҷонибаи ин масъалаҳо иқтисоди рақамӣ метавонад ҳамчун низоми устувор ва бехатар фаъолияти самаранок дошта, ба рушди устувори иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Исмаилов Ш.М. О развитии права в условиях цифровизации // Правовая жизнь. – 2025. – № 1(49). – С. 5–17. – EDN CRKMNF.
2. Давлатов Х.М., Қурбонализода Д.Т. Роҳҳои такмили идоракунии устувории лоиҳаҳои рақамикунонии хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар сатҳи минтақаҳо // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2025. – № 1/4 (140). – С. 418–425.
3. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2019, № 642.
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2011, № 643.
5. Нурализода А.Н., Қурбонализода Д.Т. Асосҳои назариявии рушди иқтисоди рақамӣ дар минтақаҳо: назарияҳо, таҳлилҳо ва пешниҳодҳо // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 1(35). – С. 153–165.
6. Барномаи миёнамӯҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025.
7. Нурализода А.Н., Қурбонализода Д.Т. Механизмҳои баланд бардоштани хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар доираи табдилдиҳии рақамӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – № 4-2(39). – С. 67–77.

УДК: 517

ТАТБИҚИ ФОРМУЛАҲОИ ТЕЙЛОР ВА МАКЛОРЕН БАРОИ ҲИСОБ КАРДАНИ ЛИМИТҲО ВА ИНТЕГРАЛҲО

Зоидова Манижа Илҳомҷоновна
Ассистенти кафедраи математика ва информатика, Донишгоҳи байналмиллалии Хуҷанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд
Бойназарзода Ойтути Усмон
Муаллимаи кафедраи табиӣ-риёзӣ, тарбияи эстетикӣ ва методикаи таълими онҳо Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд

Дар мақола татбиқи формулаҳои Тейлор ва Маклорен барои ҳисоб кардани лимитҳо ва интегралҳо баррасӣ карда мешавад. Нишон дода мешавад, ки чӣ гуна функсияҳои элементариро метавон ба қаторҳои дараҷавӣ табдил дод ва бо истифода аз онҳо лимитҳои номуайяни намуди 0/0-ро ҳисоб намуд. Ҳамчунин усули интегралгирии аъзобаъзо тавассути густариши қаторҳои Маклорен шарҳ дода мешавад. Бо овардани мисолҳои мушаххас самаранокӣ ва қулайии ин усул дар ҳалли масъалаҳои таҳлили математикӣ нишон дода мешавад.
Калидвожаҳо: формулаи Тейлор, формулаи Маклорен, қатори дараҷавӣ, полиноми Тейлор, ҳисоб кардани лимитҳо, ҳисоб кардани интегралҳо, тақрибкунии функсияҳо, таҳлили математикӣ.

ПРИМЕНЕНИЕ ФОРМУЛ ТЕЙЛОРА И МАКЛОРЕНА ДЛЯ ВЫЧИСЛЕНИЯ ПРЕДЕЛОВ И ИНТЕГРАЛОВ

Зойдова Манижа Илхомжоновна
Ассистент, кафедра математики и информатики, Худжандский международный университет. Республика Таджикистан, Худжанд
Бойназарзода Оитути Усмон
Преподаватель, кафедра естественных и математических наук, эстетического образования и методики их преподавания Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова. Республика Таджикистан, Худжанд

В статье рассматривается применение формул Тейлора и Маклорена для вычисления пределов и интегралов. Показано, каким образом элементарные функции могут быть разложены в степенные ряды и использованы для нахождения пределов неопределённого вида 0/0. Объясняется метод почленного интегрирования на основе разложений в ряд Маклорена. На конкретных примерах демонстрируется эффективность данного метода.
Ключевые слова: формула Тейлора, формула Маклорена, степенной ряд, полином Тейлора, вычисление пределов, вычисление интегралов, аппроксимация функций, математический анализ.

APPLICATION OF TAYLOR AND MACLAURIN FORMULAS FOR CALCULATING LIMITS AND INTEGRALS

Zoidova Manizha Ilhomjonovna
Assistant, Department of Mathematics and Informatics, Khujand International University. Republic of Tajikistan, Khujand
Boynazarzoda Oituti Usmon
Teacher, Department of Natural and Mathematical Sciences, Aesthetic Education and Methods of Their Teaching Khujand State University named after Academician B. Gafurov. Republic of Tajikistan, Khujand

This article examines the application of Taylor and Maclaurin formulas for calculating limits and integrals. It demonstrates how elementary functions can be expanded into power series and used to evaluate limits of the indeterminate form 0/0. The method of term-by-term integration based on Maclaurin series expansions is also explained. Through specific examples, the effectiveness and convenience of this approach are illustrated.
Keywords: Taylor formula, Maclaurin formula, power series, Taylor polynomial, calculating limits, calculating integrals, function approximation, mathematical analysis.

МУҚАДДИМА

Дар таҳлили математикӣ формулаҳои Тейлор ва Маклорен яке аз воситаҳои асосӣ барои омӯхтани рафтори функсияҳо мебошанд. Онҳо имкон медиҳанд, ки функсияҳои мураккаб ба шакли қаторҳои дараҷавӣ табдил дода шаванд. Бо ёрии ин қаторҳо метавон лимитҳоро ба осонӣ ҳисоб кард, интегралҳои душворро содда намуд ва функсияҳоро бо дақиқии баланд тахмин зад.

Бисёр масъалаҳои механика, физика, геометрия ва дигар соҳаҳои илм дар амалиёти худ ҳисобии тақрибии қиймати функсия ё интегралии он вобаста мебошад. Экстремумҳои функсияҳои якчанд тағйирёбанда ва бисёртағйирёбанда ҳам аз паҳнкунии функсия ба қатори дараҷавӣ вобаста буда, шарти зарурии ва кифоягии экстремум ба ёрии формулаи Маклорен исбот карда мешавад.

Ҳадафи мақолаи мазкур нишон додани татбиқи амалии формулаҳои Тейлор ва Маклорен барои ҳисоб кардани лимитҳо (аз ҷумла лимитҳои номуайяни намуди 0/0) ва интегралҳои эллиптикӣ ва ғайриэлементарӣ мебошад.

Назарияи қаторҳои дараҷавӣ ва формулаҳои Тейлор дар осори классикии таҳлили математикӣ мавриди омӯзиши амиқ қарор гирифтаанд. Асарҳои В.А. Ильин ва Э.Г. Позняк «Асосҳои таҳлили математикӣ» [1], дарсномаи мухтасари Э. Рӯзметов ва Н.Б. Хаимов [2], асари Г.М. Фехтенголтс «Асосҳои таҳлили математикӣ» [3], инчунин дарсномаҳои Л.Д. Кудрявцев [4] ва С.М. Никольский [5] пояи назариявии мавзӯъро ташкил медиҳанд.

Теоремаи Абел дар бораи наздикшавии қаторҳои дараҷавӣ, ки дар ин манбаъҳо шарҳ дода шудааст, шарти асосии татбиқпазирии усули густариш ба қатори дараҷавиро муайян мекунад. Маҷмӯаи масъалаҳои Демидович [6, 7] барои таҷрибаи амалии татбиқи ин формулаҳо асоси ғании мисолдорӣ фароҳам меорад. Аммо дар адабиётҳои мавҷуда усули мунтазами муқоисаи самаранокии формулаҳои Тейлор ва Маклорен дар ҳалли лимитҳои мураккаб ва интегралҳои эллиптикӣ ба таври мукаммал кашф нашудааст.

МАВОДҲО ВА УСУЛҲО

Дар тадқиқот усулҳои таҳлилии таҳлили математикӣ истифода шудааст: усули паҳн кардани функсияҳо ба қаторҳои дараҷавӣ, усули интегралгирии аъзобаъзо, формулаи Валлис барои интегралҳои мусалласӣ ва усули муқоисаи тартибҳои хурдии функсияҳо. Барои нишонаи наздикшавии қаторҳо нишонаи Даламбер истифода гардидааст.

Қатори функсионалии намуди:

$$\sum a_n(x - x_0)^n = a_0 + a_1(x - x_0) + a_2(x - x_0)^2 + \dots \quad (1)$$

қатори дараҷавӣ номида мешавад. Агар $x_0 = 0$ бошад, қатор намуди $a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots$ мегирад.

Теоремаи Абел: агар қатори (1) дар нуқтаи $x_1 \neq x_0$ наздикшаванда бошад, он дар ҳамаи нуқтаҳои $|x - x_0| < |x_1 - x_0|$ мутлақ наздикшаванда аст. Агар дар x_1 дуршаванда бошад, дар ҳамаи нуқтаҳои $|x - x_0| > |x_1 - x_0|$ дуршаванда мебошад. Аз ин теорема хулоса мешавад, ки радиуси наздикшавии R ва интервали наздикшавии $(x_0 - R, x_0 + R)$ мавҷуданд.

Агар функсияи f(x) дар маҷмӯи ададӣ ҳамаи ҳосилаҳо то тартиби n-ум вуҷуд дошта бошад, он гоҳ:

$$f(x) = f(x_0) + f'(x_0)/1! \cdot (x-x_0) + f''(x_0)/2! \cdot (x-x_0)^2 + \dots + f^{(n)}(x_0)/n! \cdot (x-x_0)^n + R_n(x) \quad (3)$$

ки дар ин ҷо $R_n(x) = f^{(n+1)}(\xi)/(n+1)! \cdot (x-x_0)^{n+1}$, $\xi \in (x_0, x)$ — узви иловагӣ дар шакли Лагранж мебошад. Формулаи (3) формулаи Тейлор ба узви иловагӣ дар шакли Лагранж номида мешавад.

Агар $x_0 = 0$ бошад, формулаи Маклорен ҳосил мешавад:

$$f(x) = f(0) + f'(0)/1! \cdot x + f''(0)/2! \cdot x^2 + \dots + f^{(n)}(0)/n! \cdot x^n + o(x^n) \quad (5)$$

Барои функсияҳои бисёртағйирёбанда дар атрофи нуқтаи (x_0, y_0) формулаи Тейлор чунин намуд мегирад:

$$f(x,y) = f(x_0,y_0) + df(x_0,y_0) + (1/2!)d^2f(x_0,y_0) + \dots + (1/n!)d^nf(x_0,y_0) + R_n \quad (6)$$

ки дар ин ҷо d^nf дифференсиали пурраи тартиби n-уми функсия мебошад.

Функсияҳои элементарии асосӣ аз рӯи формулаи Маклорен паҳн карда шудаанд (7):

$$\sin x = x - x^3/3! + x^5/5! - \dots + (-1)^{n-1} x^{2n-1}/(2n-1)! + o(x^{2n-1})$$

$$\cos x = 1 - x^2/2! + x^4/4! - \dots + (-1)^n x^{2n}/(2n)! + o(x^{2n})$$

$$e^x = 1 + x/1! + x^2/2! + x^3/3! + \dots + x^n/n! + o(x^n)$$

$$\ln(1+x) = x - x^2/2 + x^3/3 - \dots + (-1)^{n-1} x^n/n + o(x^n)$$

$$(1+x)^\alpha = 1 + \alpha x + \alpha(\alpha-1)/2! \cdot x^2 + \dots + \alpha(\alpha-1)\dots(\alpha-n+1)/n! \cdot x^n + o(x^n) \quad (7)$$

НАТИҶАҲО

Барои ҳисоб кардани лимитҳои соддатарин баҳодиҳии асимтотии зерин кифоя аст (4.1):

$$\sin x \approx x, \quad \ln(1+x) \approx x, \quad e^x \approx 1+x, \quad \cos x \approx 1 - x^2/2 \quad \text{ҳангоми } x \to 0$$

Аммо барои лимитҳои мураккабтар паҳнкунии пурратар зарур аст. Мисолҳои зерин самаранокии ин усулро нишон медиҳанд:

Мисоли 1.

Ҳисоб кардани: $\lim(x\to0) (1 - \cos 2x) / (e^{3x} - 1 - 3x) = A$

$\cos 2x = 1 - (2x)^2/2! + (2x)^4/4! - \dots = 1 - 2x^2 + (2/3)x^4 - \dots$

$e^{3x} = 1 + 3x + (3x)^2/2! + \dots = 1 + 3x + (9/2)x^2 + \dots$

$A = \lim(x\to0) [1 - (1 - 2x^2 + \dots)] / [(1 + 3x + (9/2)x^2 + \dots) - 1 - 3x]$

$= \lim(x\to0) [2x^2 - \dots] / [(9/2)x^2 + \dots]$

$= 2 / (9/2) = 4/9$

Мисоли 2.

$\lim(x\to0) [\ln(1+x) - x + \frac{1}{2}x^2] / [\text{arctg } x - x]$

$\ln(1+x) = x - x^2/2 + x^3/3 - \dots \implies \ln(1+x) - x + x^2/2 = x^3/3 - \dots$

$\text{arctg } x = x - x^3/3 + x^5/5 - \dots \implies \text{arctg } x - x = -x^3/3 + \dots$

Лимит $= \lim(x\to0) (x^3/3 + \dots) / (-x^3/3 + \dots) = (1/3) / (-1/3) = -1$

Мисоли 3.

$\lim(x\to0) (1/(2x) - 1/x) \cdot 1/(e\text{^}(\pi x) + 1)$

$= (1/2) \cdot \lim(x\to0) (e\text{^}(\pi x) - 1) / (x \cdot (e\text{^}(\pi x) + 1))$

$e^{\wedge}(\pi x) = 1 + \pi x + (\pi x)^2/2 + \ldots \implies e^{\wedge}(\pi x) - 1 \approx \pi x$

$= (1/2) \cdot \lim(x \to 0)\ (\pi + \ldots) / (e^{\wedge}(\pi x) + 1) = (1/2) \cdot \pi/2 = \pi/4$

Мисоли 4.

$\lim(x \to 0)\ (2 + \cos x) / (x^4 - 3x^4) = \lim(x \to 0)\ (-1 + \cos x) / x^4$

$\cos x = 1 - x^2/2! + x^4/4! - \ldots$

$-1 + \cos x = -x^2/2 + x^4/24 - \ldots$

Лимит $= \lim(x \to 0)\ (-x^2/2 + \ldots) / x^4 \to \infty$ (лимит вуҷуд надорад)

Мисоли 5.

$\lim(x \to 0)\ (e^{\wedge}(-x^2/2) - \cos x) / (x^3 \sin x) = J$

$\cos x = 1 - x^2/2! + x^4/4! + o(x^5)$, $e^t = 1 + t + t^2/2 + o(t^2)$

$t = -x^2/2$: $e^{\wedge}(-x^2/2) = 1 - x^2/2 + x^4/8 + o(x^4)$

$\sin x = x + o(x)$

$J = \lim(x \to 0)\ [(1 - x^2/2 + x^4/8) - (1 - x^2/2 + x^4/24)] / (x^3 \cdot x)$

$= \lim(x \to 0)\ (x^4/8 - x^4/24) / x^4 = 1/8 - 1/24 = 3/24 - 1/24 = 2/24 = 1/12$

Усули интегралгирии аъзобаъзо барои интегралҳое, ки антиҳосилаи элементарӣ надоранд, хеле самаранок аст. Дар зер ду намуди муҳими чунин интегралҳо баррасӣ мешаванд.

Интегралҳои эллиптикӣ.

Барои интегралҳои эллиптикии намуди:

$$K(k) = \int_0^{\wedge}(\pi/2)\ dx / \sqrt{(1 - k^2\sin^2 x)} \quad \text{ва} \quad E(k) = \int_0^{\wedge}(\pi/2)\ \sqrt{(1 - k^2\sin^2 x)}\ dx$$

Бо истифода аз паҳнкунии $(1-u)^{\wedge}(-1/2) = 1 + (1/2)u + (1\cdot 3/2\cdot 4)u^2 + \ldots$, агар $u = k^2\sin^2 x$ гирем:

$$1/\sqrt{(1 - k^2\sin^2 x)} = 1 + k^2\sin^2 x/(2!!) + k^4\cdot(1\cdot 3)/(4!!) \cdot \sin^4 x + \ldots \quad (A)$$

Қатори (A) мунтазам наздикшаванда мебошад (тибқи нишонаи Даламбер, тавре ки дида шуд, $k^2 < 1$). Аз ин рӯ, интегралро аъзобаъзо гирифтан мумкин аст:

$$K(k) = \pi/2 \cdot [1 + (k/2!!)^2 + (k^2\cdot 3!!/4!!)^2 + \ldots] \quad (C)$$

бо истифода аз формулаи Валлис: $\int_0^{\wedge}(\pi/2)\ \sin^{2n}x\ dx = (2n-1)!!/(2n)!! \cdot \pi/2$.

Барои интегрални дуюм ($E(k)$) ба ҳамин тарз ҳосил мешавад:

$$E(k) = \pi/2 \cdot [1 - (k/2!!)^2 - (k^4\cdot 3!!)/(3\cdot 4!!)^2 - \ldots]$$

Интеграли Гаусс (тақрибӣ).

Барои интеграли $\int_0^1 e^{\wedge}(-x^2)\ dx$ формулаи тақрибии ҳисобкуниро меёбем. Аз паҳнкунии e^t барои $t = -x^2$:

$$e^{\wedge}(-x^2) = 1 - x^2 + x^4/2! - x^6/3! + \ldots$$

Онгоҳ, интегралгирии аъзобаъзо:

$$\int_0^1 e^{\wedge}(-x^2)\ dx = [x - x^3/3 + x^5/(2!\cdot 5) - x^7/(3!\cdot 7) + \ldots]_0^1$$
$$= 1 - 1/3 + 1/10 - 1/42 + \ldots \approx 0.747$$

Қатори ҳосилшуда аломатҳояш иваз мешавад ва ба меъёри Лейбнитс наздикшаванда аст, яъне хатои тақриб аз аъзои баъдӣ хурдтар мебошад.

МУҲОКИМА

Натиҷаҳои мисолҳои ҳалшуда нишон медиҳанд, ки усули паҳн кардани функсияҳо ба қаторҳои Маклорен барои ҳисоби лимитҳои намуди 0/0 нисбат ба қоидаи Лопиталь аксар вақт сариватар ва равшантар аст, зеро ба ҷои ҳисоби пайдарпайи ҳосилаҳо тартиби хурдӣ муқоиса карда мешавад.

Дар ҳисоби интегралҳои эллиптикӣ ва интеграли Гаусс ин усул ягона роҳи тақрибии амалист, зеро антиҳосилаи элементарии ин функсияҳо вуҷуд надорад. Ҳамзамон, шарти муҳими татбиқи усул — наздикшавии қатори ҳосилшуда дар доираи мавриди назар — бояд ҳар дафъа аз рӯи теоремаи Абел ё нишонаи Даламбер тасдиқ шавад.

Функсияро бо ёрии формулаи Тейлор паҳнкардан роли асосии ҳисобро ба зиммаи аргументи функсия ва даражаҳои он мегузорад, ки ин раванди ҳисобро шаффоф ва инсондарёфтапазир мегардонад. Ин хусусияти методологӣ онро дар раванди таълим хусусан арзишманд мекунад.

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, формулаҳои Тейлор ва Маклорен воситаҳои пуриқтидори таҳлили математикӣ мебошанд. Натиҷаҳои тадқиқот чунинанд:

– Бо ёрии паҳнкунии функсияҳои элементарӣ ба қаторҳои Маклорен лимитҳои мураккаби намуди 0/0 ба усули муқоисаи тартибҳои хурдӣ самаранок ҳисоб карда мешаванд — усул аз 5 мисоли ҳалшуда самаранокии худро нишон дод.

– Интегралҳои эллиптикӣ $K(k)$ ва $E(k)$ ва инчунин интеграли Гаусс ба воситаи интегралгирии аъзобаъзо дар асоси қаторҳои Маклорен ба формулаҳои тақрибии мушаххас табдил меёбанд.

– Татбиқи формулаҳои Тейлор ва Маклорен дар соҳаҳои зерин аҳамияти амалии баланд дорад: физика ва механика, моделсозии математикӣ, тақрибкунии функсияҳо ва исботи шарти зарурию кифоягии экстремум.

– Натиҷаҳо метавонанд дар раванди таълими фанни таҳлили математикӣ ва ҳалли масъалаҳои амалӣ истифода шаванд.

АДАБИЁТ

1. Ильин В.А., Позняк Э.Г. Асосҳои таҳлили математикӣ. Қисми 1. - М.: Наука, 1971. - 448 с.
2. Рӯзметов Э., Хаимов Н.Б. Курси мухтасари таҳлили математикӣ. - Душанбе: Маориф, кит. 1, 1977; Дониш, кит. 2, 1984.
3. Фехтенголтс Г.М. Асосҳои таҳлили математикӣ. Ҷилди 1. - М.: Наука.
4. Кудрявцев Л.Д. Математический анализ. Том 1. - М.: Высшая школа, 1970.
5. Никольский С.М. Курс математического анализа. Том II. - М.: Наука, 1983.
6. Задачи и упражнения по математическому анализу для ВТУЗОВ / Под ред. Б.П. Демидовича. - М.: Наука, 1974.
7. Демидович Б.П. Сборник задач и упражнений по математическому анализу. - М.: ЧеРо, 1997. - 624 с.

УДК: 37.016:51

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ ВА ТЕЛЕКОММУНИКАТСИОНӢ ДАР ТАЪЛИМИ МАТЕМАТИКА ВА УСУЛҲОИ ОН

Азимов Саидиброҳим Давлатович

номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи илмҳои иқтисодӣ ва риёзии Муассисаи давлатии «Донишкадаи байналмилалии Данғара»-и Муассисаи давлатии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Данғара

Дар мақола доир ба технологияҳои ҳозиразамони иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ дар таълими математика сухан рафта, доир ба хусусиятҳо ва имкониятҳои истифодаи барномаҳои таълимӣ, симуляторҳо, барномаҳои арзёбӣ, барномаҳои санҷишӣ ва барномаҳои маълумотӣ дар зинаҳои гуногуни таълим шарҳ дода шудааст. Бо ёрӣ ва истифодаи чунин технологияҳо мутахассисони махсус - фардҳои соҳибихтисос, ки ба ҳамаи мактабҳо дастрас нестанд, метавонанд ба таълимгирандагон дар соҳаҳои гуногуни махсус таълим диҳанд. Ин танҳо як далели имконпазири зарурати таъсис ва татбиқи системаи махсуси таълимӣ барои донишомӯзон бо истифода аз технологияҳои интернетӣ мебошад.

Калидвожаҳо: технологияи иттилоотӣ, математика, таълими муосири мактабӣ, барномаҳои санҷишӣ, барномаҳои маълумотӣ, барномаҳои арзёбӣ, интернет, сохтори барнома, арзёбии аввалия, марҳила, муаррифии машқҳо, баҳодиҳии мобайнӣ, ниҳоӣ ва бахши омор.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ И ИХ МЕТОДЫ

Азимов Саидиброхим Давлатович

кандидат физико-математических наук, доцент кафедры экономических и математических наук Государственного учреждения «Международный институт Дангары» Государственного учреждения «Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана». Республика Таджикистан, Дангара

В статье рассматриваются современные информационные и телекоммуникационные технологии в математическом образовании, описываются особенности и возможности использования образовательных программ, симуляторов, программ оценки, программ тестирования и справочных программ на разных уровнях образования. С помощью и использованием таких технологий специалисты - квалифицированные, знающие люди, которых нет во всех школах, - могут обучать учащихся по различным специализированным направлениям. Это лишь одна из возможных причин необходимости создания и внедрения специальной образовательной системы для учащихся с использованием интернет-технологий.

Ключевые слова: информационные технологии, математика, современное школьное образование, программы тестирования, программы обработки данных, программы оценки, Интернет, структура программы, первичная оценка, этапы, представление упражнений, промежуточная и итоговая оценки, раздел статистики.

USE OF INFORMATION AND TELECOMMUNICATION TECHNOLOGIES IN MATHEMATICS EDUCATION AND THEIR METHODS

Azimov Saidibrohim Davlatovich

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Economic and Mathematical Sciences, State Institution «International Institute of Dangara» of the State Institution «International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan». Republic of Tajikistan, Dangara

This article examines modern information and telecommunications technologies in mathematics education, describing the features and potential of using educational programs, simulators, assessment programs, testing programs, and reference programs at various educational levels. With the help and use of such technologies, specialists-qualified, knowledgeable individuals not found in all schools—can teach students in various specialized areas. This is just one possible reason for the need to create and implement a specialized educational system for students using internet technologies.

Key words: information technology, mathematics, modern school education, testing programs, data processing programs, assessment programs, Internet, program structure, primary assessment, stages, presentation of exercises, midterm and final assessments, statistics section.

МУҚАДДИМА

Дар шароити рушди босуръати ҷомеаи иттилоотӣ ва технологияҳои рақамӣ низоми маориф низ ба тағйироти ҷиддӣ рӯ ба рӯ гардидааст. Яке аз самтҳои муҳими навсозии раванди таълим истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ дар омӯзиши фанҳои таълимӣ, махсусан математика ба ҳисоб меравад. Имрӯз истифодаи компютер, шабакаи интернет, тахтаҳои электронӣ, барномаҳои таълимӣ ва воситаҳои мултимедиявӣ ба қисми ҷудонашавандаи фаъолияти омӯзгор ва донишҷӯ табдил ёфтааст.

Математика ҳамчун яке аз фанҳои асосии дақиқ на танҳо дониши назариявӣ, балки тафаккури мантиқӣ, қобилияти таҳлил ва малакаҳои ҳалли масъалаҳоро инкишоф медиҳад. Бо вуҷуди ин, омӯзиши математика барои

бисёр хонандагон ва донишҷӯён мушкил ба назар мерасад. Аз ин рӯ, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ имконият медиҳад, ки раванди таълим бештар фаҳмо, шавқовар ва самаранок гардад. Технологияҳои иттилоотӣ маҷмӯи воситаҳо ва усулҳое мебошанд, ки барои ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ, коркард ва интиқоли иттилоот истифода мешаванд. Дар раванди таълими математика ин технологияҳо барои намоиши графикҳо, моделсозии равандҳои математикӣ, ҳалли масъалаҳо, ташкили тестҳо ва омӯзиши фосилавӣ истифода мегарданд. Воситаҳои телекоммуникатсионӣ бошанд, имконияти мубодилаи иттилоот ва ташкили дарсҳои онлайнро фароҳам месозанд.

Имрӯз дар муассисаҳои таълимӣ аз барномаҳои гуногуни компютерӣ барои омӯзиши математика истифода бурда мешавад. Масалан, GeoGebra, MATLAB, Mathematica ва Microsoft Excel барои сохтани графикҳо, иҷрои ҳисоббарориҳо ва моделсозии масъалаҳои математикӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меоранд. Ин барномаҳо ба донишҷӯён барои дарки беҳтари мафҳумҳои абстрактии математикӣ мусоидат мекунанд. Яке аз усулҳои самараноки истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар таълими математика усули интерактивӣ мебошад, ки дар он хонандагон мустақилона бо истифода аз барномаҳои таълимӣ масъалаҳоро ҳал намуда, натиҷаҳоро таҳлил мекунанд. Ҳамчунин омӯзиши фосилавӣ яке аз шаклҳои муҳими истифодаи технологияҳои телекоммуникатсионӣ буда, тавассути шабакаи интернет омӯзгор метавонад дарсҳоро онлайн гузаронида, вазифаҳо пешниҳод намояд ва сатҳи донишро санҷад; дар ин самт истифодаи платформаҳои электронӣ, аз ҷумла Google Classroom, Moodle ва Zoom аҳамияти калон дорад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Дар солҳои охир масъалаи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ дар таълими математика ба яке аз самтҳои муҳими таҳқиқоти педагогӣ ва методӣ табдил ёфтааст. Рушди босуръати технологияҳои рақамӣ ва гузариш ба ҷомеаи иттилоотӣ зарурати истифодаи усулҳои нави таълимро ба миён овардааст. Дар таҳқиқотҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ истифодаи воситаҳои электронӣ ҳамчун омили муҳими рушди тафаккури мантиқӣ ва фаъолнокии хонандагон арзёбӣ мегардад. Бисёр тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар таълими математика сатҳи фаҳмиши мавзӯъҳои мураккабро беҳтар намуда, шавқу ҳаваси хонандагонро нисбат ба фан зиёд мекунад.

Дар нашрияҳои илмии муосир масъалаҳои истифодаи барномаҳои математикӣ, платформаҳои таълимӣ ва усулҳои интерактивии омӯзиш васеъ баррасӣ мешаванд. Масалан, истифодаи GeoGebra дар бисёр таҳқиқотҳо ҳамчун воситаи самараноки омӯзиши геометрия ва алгебра пешниҳод гардидааст, зеро ин барнома имконият медиҳад объектҳои математикӣ ба таври аёнӣ намоиш дода шуда, фаҳмиши хонандагон нисбат ба мафҳумҳои абстрактӣ беҳтар гардад. Ҳамчунин тадқиқотҳои охир истифодаи MATLAB ва Mathematica-ро дар омӯзиши ҳисоббарориҳои математикӣ ва моделсозии масъалаҳо муҳим арзёбӣ менамоянд. Дар шароити рушди таълими фосилавӣ нақши воситаҳои телекоммуникатсионӣ низ афзоиш ёфтааст; махсусан дар давраи пандемияи COVID-19 истифодаи платформаҳои электронӣ (Google Classroom, Moodle, Zoom) аҳамияти махсус пайдо кард. Дар маҷаллаҳои илмии байналмилалӣ, аз ҷумла Springer, Elsevier ва IEEE, мунтазам мақолаҳо оид ба технологияҳои таълимӣ ва усулҳои рақамии омӯзиши математика нашр мегарданд.

Мақсади асосии мақола аз омӯзиш ва таҳлили истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ дар таълими математика, муайян намудани аҳамият ва самаранокии онҳо дар баланд бардоштани сифати раванди таълим иборат мебошад. Дар мақола роҳҳо ва усулҳои татбиқи технологияҳои рақамӣ дар омӯзиши математика баррасӣ гардида, нақши онҳо дар рушди тафаккури мантиқӣ, фаъолнокӣ ва мустақилияти хонандагон таҳлил карда мешавад. Инчунин мақола ба муайян намудани мушкилоти истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар муассисаҳои таълимӣ ва пешниҳоди роҳҳои такмили истифодаи онҳо дар раванди омӯзиши математика равона гардидааст. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили адабиёти илмӣ-методӣ, таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти таҷрибаи педагогӣ истифода бурда шуданд.

НАТИҶАҲО

Ҷомеаи муосир гузаштан ба сатҳи куллан нави дастрасӣ ва таҳсилоти босифатро тақозо мекунад. Вазъи низоми маориф ва тамоюлҳои рушди ҷомеа ҳалли фавриро барои суръат бахшидан ба рушди системаи таълимии технологияҳои иттилоотӣ ва эҷоди муҳити ягонаи иттилоотии таълимӣ дар саросари кишвар талаб мекунад. Технологияҳои интернетӣ ҷустуҷӯи иттилоот дар интернет, эҷоди вебсайтҳо, блогҳо ва китобхонаҳои рақамӣ, кор бо энсиклопедияҳои электронӣ ва ғайраро дар бар мегиранд. Технологияҳои телекоммуникатсионӣ ҳоло амалан тамоми соҳаҳои фаъолияти таълимро фаро гирифтаанд. Ин, аз як тараф, ба тавсеаи пайвастаи имкониятҳои интернет, хидматрасонии он ва иттилооти аз ҷиҳати таълимӣ муҳиме, ки он пешниҳод мекунад, вобаста аст. Аз тарафи дигар, технологияҳои муосири телекоммуникатсионӣ имкон медиҳанд, ки шаклҳои нави таълим ба вуҷуд оянд, ки бидуни онҳо ҳалли масъалаҳои рӯз то рӯз васеъшавандаи соҳаи маориф ғайриимкон мегардад. Равшан аст, ки яке аз самтҳои эҳтимолии истифодаи самараноки технологияҳои интернетӣ дар таҳсилоти миёнаи умумӣ метавонад ҷорӣ намудани таълими махсус барои хонандагони синфҳои болоӣ бошад.

Воситаи муассири ташаккули салоҳияти иттилоотию коммуникатсионии хонандагон ин истифодаи нармафзори педагогӣ аз ҷониби омӯзгорон дар раванди таълим мебошад. Нармафзори педагогӣ барномаҳои таълимӣ, барномаҳои намоишӣ, бозиҳо, тестҳои гуногун ва маҷмӯи масъалаҳои сатҳҳои гуногуни душвориро дар шакли файлҳои матнӣ дар бар мегирад. Ҳангоми таҳияи маводи таълимӣ талаботи асосӣ аз он иборат аст, ки онҳо бо маълумоти таълимие, ки дар китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ мавҷуданд, як бутуни ягонаи барномавӣ ва дидактикиро ташкил дода, ба стандартҳои давлатии таълимии фан мувофиқат кунанд. Барномаҳои таълимӣ бо мақсади ба хонандагон пешкаш намудани маълумоти нав ва ташкили раванди азхудкунии он хизмат мекунанд. Дар барнома бояд дараҷаи ибтидоии дониш, маҳорат ва қобилияти хонандагон ба назар гирифта шавад. Сохтори чунин барномаи таълимӣ маъмулан бахшҳои зеринро дар бар мегирад: бақайдгирии вуруди барнома, арзёбии

аввалия, пешниҳоди мавод дар вояи хурд бо машқҳо ва баҳодиҳии тадриҷии азхудкунӣ, арзёбии ниҳоӣ ва бахши омор [1].

Дар марҳилаи такрори амалия, муаллимон маъмулан барномаҳои таълимиро бо донишҷӯёни пастсифат ё онҳое, ки бо ҳар сабаб дар маводи фарогирифташуда камбудиҳо доранд, истифода мебаранд. Ин барномаҳои омӯзишӣ барои амалӣ кардани як (ё шумораи ками) маҳоратҳо бо истифода аз маҷмӯи зиёди вазифаҳои шабеҳ дар муддати маҳдуд тарҳрезӣ шудаанд. Сохтори барнома иборат аст аз: бақайдгирии дохилшавӣ ба барнома, арзёбии аввалия, марҳила ба марҳила муаррифии машқҳо (бо тафтиши мунтазами анҷоми дуруст), баҳодиҳии мобайнӣ ва ниҳоӣ ва бахши омор. Чунин барномаҳо дар дарсҳои ташаккули маҳорат ва дар марҳилаи ҷамъбасткунӣ ва ба низом даровардани такрор истифода мешаванд. Талаботро нисбат ба ин намуди барнома бояд қайд кард: онҳо бояд баҳодиҳии натиҷаро диҳанд, дар сурати ҷавоби нодуруст ҷавоби дурустро нишон диҳанд, бо шарҳу эзоҳ баҳои ҷамъбастӣ диҳанд ва агар имкон бошад, маводро махсусан дар дарси математика бозсозӣ гардонанд.

Барномаҳои мониторинг барои арзёбии азхудкунии маводи мушаххас аз ҷониби донишҷӯён тарҳрезӣ шудаанд. Ба донишҷӯ одатан супориш дода мешавад (рӯйхати саволҳо, системаи вазифаҳо); ҳар як ҷавоб тавассути нишон додани ҷавоб дар экран арзёбӣ мешавад. Агар донишҷӯ хато кунад, барнома имкон медиҳад, ки ҷавоби нав ворид карда шавад; пас аз хатои дуюм ҷавоби дуруст дар экран пайдо мешавад ва донишҷӯ ба саволи навбатӣ мегузарад. Маълумоти ҷамъбастӣ дар охири кор нишон дода мешавад: шумораи умумии саволҳо, шумораи ҷавобҳои дуруст, баҳо ва тавсияҳо барои донишҷӯ. Барномаҳои тестӣ синфи хеле васеъ мебошанд ва онҳоро омӯзгорони фанни математика бо муваффақияти калон истифода мебаранд; ҷустуҷӯи ҷавоби дуруст ҳангоми кор бо ин гуна барномаҳо аз донишҷӯён талаб мекунад, ки маводро ба низом дароварда, намунаҳоро дар маҷмӯи маҳдуди додаҳо ҷустуҷӯ кунанд. Сохтори барномаи тестӣ ба барномаи таълимӣ монанд аст, аммо дараҷаи назорати дақиқӣ сахттар аст (ҷавоб танҳо як маротиба ворид карда мешавад) [3].

Барномаҳои иттилоотӣ-маърифатӣ, ки барои нигоҳ доштани миқдори зиёди иттилоот ва дастрасии зуд ба воҳидҳои алоҳида пешбинӣ шудаанд, як шарики ҷудонашавандаи хонандагони мактабҳои асри XXI шудаанд. Дар таълими математика ин гуна барномаҳо метавонанд луғатҳо, маълумотномаҳо ва энсиклопедияҳоро иваз кунанд, ки ин махсусан дар марҳилаи ҷамъбасткунӣ ва систематизатсияи баррасӣ муҳим аст. Барномаҳои моделиронӣ барои истифодаи компютер ҳамчун моделсозии компютерӣ ва омӯхтани хосиятҳои модели математикӣ пешбинӣ шудаанд; чунин барномаҳоро ҳангоми омӯхтани маводи нав ва дар амиқтар кардану ҷамъбаст кардани марҳилаҳои систематикӣ истифода бурдан мумкин аст. Ҳангоми кор бо барномаҳои симулятсия, барои донишҷӯён муҳим аст, ки тавассути тағйир додани параметрҳои раванд раванди симулятсияи компютериро идора кунанд, ки ин ба инкишофи малакаҳои тадқиқотии онҳо мусоидат мекунад [5].

МУҲОКИМА

Бартарии дарсҳо бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ ва интернетӣ дар он аст, ки онҳо метавонанд дар ҳалли як қатор масъалаҳои мубрами омӯзиши математика кӯмак расонанд. Инҳо дар бар мегиранд:

1. Истифодаи технологияи компютерӣ ба афзоиши шавқу рағбати хонандагон ба фан фаъолона мусоидат мекунад, зеро он усули ҳалли мушкилоти ҳавасмандкунӣ дар таълими муосир ва рушди шахсият мебошад;

2. Баланд бардоштани сифати раванди таълим ва мувофиқ кунонидани он ба дараҷаи ҳозираи пешрафти илму техника;

3. Татбиқи ғояҳои муносибати инфиродӣ ва тафриқавӣ дар раванди таълим;

4. Омода кардани донишҷӯён ба зиндагӣ ва кор дар ҷомеаи иттилоотӣ ва дар раванди муосири автоматикунонидашуда;

5. Кӯмак ба омӯзгорон дар ташкили баҳодиҳии дониш;

6. Муайян намудани фазои мусоиди психологии таълим, ки ихтилофоти байни талаба ва муаллимро аз байн мебарад;

7. Фаъол гардонидани фаъолияти маърифатии хонандагон, ки ба онҳо имкон медиҳад ба дараҷаи баландтари дарк ва азхудкунии маводи фарогирифташуда бирасанд;

8. Дар муқоиса бо воситаҳои анъанавии омӯзиши аудиовизуалӣ имкониятҳои нав кушода мешаванд: муколама, кор бо иттилооти матнӣ ва графикӣ ва қобилияти коркарди иттилооти динамикӣ.

Истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар донишҷӯён малакаҳои зеринро инкишоф медиҳад: банақшагирии пешакии амали худ ва тасаввури аёнии тамоми раванди ҳалли ин ё он масъалаи рӯзмарра ё таълимӣ, моделсозии равандҳо ва вазъиятҳо; возеҳ ифода намудани ниятҳои худ ва муайян кардани ҳамаи мафҳумҳои истифодашаванда; ҷудо кардани ҷузъҳои моддӣ ва мурофиавии фаъолият ва маводи таълимӣ; тақсими вазифаи умумӣ ба як қатор зервазифаҳо ва баъдан муттаҳид кардани онҳо ба як тамоми нави ягона; ошкор ва ислоҳи хатогиҳо. Омӯзиш бо истифода аз технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ду самти асосиро дар бар мегирад: якум, баланд бардоштани самаранокии таълим, оптимизатсияи раванди таълим ва ташкили илмии меҳнати донишҷӯён; дуюм, инкишофи қобилияти маърифатии хонандагон, малакаи ҳалли масъалаҳо, тафаккури мустақилона ва муошират хонандагон.

Муаллими математика бо истифода аз технологияҳои муосир метавонад баҳисобгирии мунтазами дониши хонандагонро ташкил намуда, ин равандро камтар меҳнатталаб кунад. Гузашта аз ин, худи донишҷӯён дар ин раванд фаъолона ширкат меварзанд, ки омили муҳимтарини рушди онҳост. Арзёбии фаъолияти худ ва мониторинги дастовардҳои онҳо донишҷӯёнро ба андешаи интиқодӣ бармеангезад ва раванди ҳамоҳангсозӣ ва танзими худомӯзии онҳоро осон мекунад. Бо вуҷуди ин, дар истифодаи технологияҳои иттилоотӣ баъзе мушкилот низ ҷой доранд: норасоии таҷҳизоти техникӣ, сатҳи нокифояи омодагии рақамии баъзе омӯзгорон ва

дастрасии маҳдуд ба интернет метавонанд ба самаранокии таълим таъсир расонанд. Аз ин рӯ, баланд бардоштани сатҳи саводнокии рақамии омӯзгорон ва таъмини муассисаҳои таълимӣ бо техникаи муосир аз вазифаҳои муҳими низоми маориф ба ҳисоб меравад.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ дар таълими математика яке аз омилҳои муҳими баланд бардоштани сифати таҳсил мебошад. Татбиқи дурусти усулҳои интерактивӣ ва воситаҳои рақамӣ имконият медиҳад, ки раванди омӯзиш бештар самаранок, муосир ва мутобиқ ба талаботи ҷомеаи иттилоотӣ гардад. Истифодаи барномаҳои таълимӣ, санҷишӣ, мониторингӣ, моделиронӣ ва иттилоотӣ-маърифатӣ дар зинаҳои гуногуни таълим ба рушди тафаккури мантиқӣ, фаъолнокӣ ва мустақилияти хонандагон мусоидат менамояд. Барои истифодаи самараноки ин технологияҳо зарур аст, ки сатҳи саводнокии рақамии омӯзгорон баланд бардошта шуда, муассисаҳои таълимӣ бо техникаи муосир таъмин ва муҳити ягонаи иттилоотии таълимӣ ташаккул дода шавад.

АДАБИЁТ

1. Инатов А., Остонов К., Абдуллаев А. Некоторые способы реализации информационных технологий в преподавании математики // Наука и Мир. – 2015. – Т. 2, № 6 (22). – С. 41–42.

2. Колесниченко С.И., Рудакова О.В. Показатели экономической эффективности в современных информационных системах // Вестник ОрёлГИЭТ. – 2010. – № 2 (12). – С. 11–17.

3. Петрище В.И. Использование самостоятельных и внеаудиторных форм работы при изучении дисциплин экономического характера // Государственное управление. Электронный вестник. – 2011. – № 27. – С. 27.

4. Петрище В.И. Современные технологии подготовки государственных служащих на базе межрегиональных центров вузовского образования // Среднерусский вестник общественных наук. – 2014. – № 5 (35). – С. 192–198.

5. Петрище В.И. Направления развития мониторинга эффективности образовательной деятельности // Наука и образование в XXI веке: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции: в 17 частях. – 2014. – С. 100–102.

6. Соловьёва И.А. Информационные технологии в преподавании экономических дисциплин // Развитие системы высшего образования в сфере культуры: научный и образовательный опыт: материалы Международной научно-практической конференции / гл. ред. Н.А. Паршиков. – 2015. – С. 193–197.

УДК: 330.4

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СЦЕНАРНОГО ПОДХОДА К ПОСТРОЕНИЮ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ПОТЕНЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ГОРНОДОБЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Абдурахмонова Азизахон Икромовна
Докторант кафедры цифровой экономики и менеджмента
ГОУ «ХГУ имени академика Б. Гафурова». Республика Таджикистан, Худжанд

В данной статье обосновывается интенсивное направление развития производственной мощности рудников. Приведён учёт стабильности качества руды при оценке технологических решений и оценена надёжность выполнения плана горных работ. Математическая модель, на основе которой выбирается план горных работ, включает в себя ряд вероятностных показателей, значения которых для отдельных выемочных единиц возможно определить с разной степенью достоверности. Использование в качестве критерия показателя надёжности разрабатываемого плана направлено на выбор такого сочетания вариантов, которому соответствует наиболее достоверное значение вероятностных показателей.

Ключевые слова: месторождения, качество добываемых руд, функция распределения, математическое моделирование, математическое ожидание, дисперсия, свёртка функций распределения, задача дробно-линейного программирования.

EFFICIENCY ASSESSMENT USING A SCENARIO-BASED APPROACH TO BUILDING A MATHEMATICAL MODEL FOR THE POTENTIAL DEVELOPMENT OF MINING ENTERPRISES

Abdurahmonova Azizakhon Ikromovna
Doctoral student, Department of Digital Economy and Management, KhSU named after Academician B. Gafurov. Republic of Tajikistan, Khujand

This article substantiates intensive directions for increasing the production capacity of mines. It considers the need to account for ore quality stability when evaluating technological solutions and assesses the reliability of meeting the mine-work plan. The mathematical model used to select the mine-work plan includes a number of probabilistic indicators whose values for individual mining units can be determined with different degrees of confidence. Using a reliability indicator as a criterion aims to select a combination of alternatives associated with the most reliable probabilistic estimates.

Keywords: deposits, quality of mined ores, distribution function, mathematical modeling, mathematical expectation, dispersion, convolution of distribution functions, fractional linear programming problem.

ВВЕДЕНИЕ

Результаты многовариантной оценки горных возможностей являются основой для принятия решений по выбору оптимальной производственной мощности действующих, реконструируемых и вновь проектируемых рудников. Обоснование директивных заданий по объёмам добычи полезного ископаемого должно производиться с учётом таких факторов, как народнохозяйственная потребность в данном виде сырья, ограниченность капитальных вложений, трудовых и материальных ресурсов, а также экономическая эффективность эксплуатации месторождения.

На технологические процессы при добыче руды воздействует большое число разнообразных факторов случайного характера. Поэтому при оценке технически возможного варианта ведения работ значения технико-экономических показателей нельзя определить с абсолютной достоверностью. В процессе выполнения принятого плана горных работ возникают отклонения, которые могут привести к невыполнению планового задания. Особую актуальность надёжность выполнения планового задания приобретает тогда, когда рудник входит в состав комбината, имеющего законченный горно-металлургический цикл.

Целью настоящей работы является разработка математического аппарата для оценки надёжности выполнения плана горных работ и построение на его основе задачи оптимизации плана по критерию максимально возможной надёжности.

Проблеме надёжности горнодобывающего предприятия посвящено большое количество работ. Одно из основных направлений научных исследований в этой области связано с определением показателя надёжности отдельных видов горного оборудования, технологических звеньев и процессов. Цель этих исследований — выявление факторов, влияющих на надёжность элементов производственной системы рудника, и выбор организационных и технических мероприятий для её повышения.

С внедрением в горное дело экономико-математических методов анализа появились работы по исследованию аналитических моделей на устойчивость оптимальных решений. В работе [1] показано, что различные сочетания вариантов при выборе плана горных работ можно оценивать не только техническими и экономическими критериями, но и надёжностью выполнения директивных заданий, степенью достоверности выбранных плановых решений. В [2] было показано, что в окрестностях оптимума значение экономического критерия изменяется незначительно при изменении исходных параметров модели, что позволяет выделять

«область экономически равноценных значений параметра» (5–10%-е изменение критерия). Вероятностные методы в контексте горного планирования рассмотрены также в [3–6].

Вместе с тем вопрос о сведении задачи максимизации надёжности плана к стандартной задаче линейного программирования, допускающей эффективное решение, в явном виде в рассмотренной литературе не ставился. Настоящая работа восполняет этот пробел.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исследование основано на методах теории вероятностей, математической статистики и математического программирования. В качестве базового показателя, по которому оценивается надёжность выбранного плана горных работ, принимается масса полезного компонента в добываемой руде. Значение этого показателя зависит от двух основных вероятностных параметров: объёма добычи руды по варианту и содержания в ней полезного компонента.

В работе использованы: теорема Линдберга как наиболее общее условие справедливости центральной предельной теоремы; функция Лапласа для вычисления надёжности при нормальном законе распределения; аппарат дробно-линейного программирования и его стандартное приведение к задаче линейного программирования. Сценарный подход к построению модели реализован через вариантный метод составления плана горных работ.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Под надёжностью выполнения плана горных работ понимается вероятность того, что в целом по руднику фактическая масса M_Σ полезного компонента в добытой руде будет не меньше заданного директивного показателя M_пл:

$$R(M_\Sigma) = P(M_\Sigma \geq M_пл) = \int[M_пл; \infty] f(M_\Sigma)\, dM_\Sigma \quad (1)$$

где f(M_Σ) - функция плотности распределения вероятностной величины M_Σ [3].

Поскольку суммарная масса полезного компонента складывается из добычи по отдельным выемочным единицам:

$$M_\Sigma = \sum[i \in N]\, m_i, \quad i = 1, \ldots, n,$$

где N - множество номеров выемочных единиц, m_i - планируемая масса полезного компонента по i-й единице, n — число единиц, функция распределения f(M_Σ) определяется как свёртка функций распределения слагаемых:

$$f(M_\Sigma) = f_1(m) * f_2(m) * \ldots * f_i(m) * \ldots * f_n(m) \quad (2)$$

где $f_i(m)$ - плотность вероятности добычи полезного компонента в i-й выемочной единице, а символ (*) обозначает операцию свёртки:

$$f(x) = \int[-\infty; \infty]\, f_1(x_1) \cdot f_2(x - x_1)\, dx_1$$

Математическое ожидание и дисперсия суммарного распределения:

$$M[M_\Sigma] = \sum[i \in N]\, M_i[m] \quad (3)$$

$$\sigma^2[M_\Sigma] = \sum[i \in N]\, \sigma_i^2[m] \quad (4)$$

Объём добычи полезного компонента из i-й выемочной единицы равен произведению двух независимых вероятностных величин — объёма добычи товарной руды d_T и содержания полезного компонента α:

$$m_i = d_T \cdot \alpha_i$$

Функция распределения $f_i(m)$ выражается через функции распределения сомножителей f_d(d_T) и f_α(α):

$$f_i(m) = \int[0; \infty]\, (1/d_T) \cdot f_d(d_T) \cdot f_\alpha(m/d_T)\, dd_T \quad (5)$$

Математическое ожидание и дисперсия:

$$M_i[m] = M_i[d_T] \cdot M_i[\alpha] \quad (6)$$

$$\sigma_i^2[m] = \sigma_i^2[d_T] \cdot \sigma_i^2[\alpha] + M_i^2[d_T] \cdot \sigma_i^2[\alpha] + M_i^2[\alpha] \cdot \sigma_i^2[d_T] \quad (7)$$

Выражения (1), (2), (5) составляют принципиальную основу математического аппарата для определения вероятностной оценки выполнения плана по массе добываемого полезного компонента.

При достаточно большом числе выемочных единиц распределение суммарной добычи M_Σ асимптотически приближается к нормальному закону. Для этого проверяется выполнение условия Линдберга: для любого $\tau > 0$

$$\lim[n \to \infty]\, (1/B_n^2) \cdot \sum_i \int[|m - M_i[m]| > B_n \tau]\, (m - M_i[m])^2 \cdot f_i(m)\, dm = 0$$

где $B_n = (\sum_i \sigma_i^2[m])^{0,5}$. Практические расчёты показали, что уже при числе выемочных единиц более пяти функция распределения M_Σ с высокой точностью описывается нормальным законом. Следовательно, выражение (1) принимает вид:

$$R(M_\Sigma) = 1 - \Phi((M_пл - M[M_\Sigma]) / \sigma[M_\Sigma])$$

где Φ - функция Лапласа [6].

С учётом вариантного способа построения математической модели критерий оптимальности, обеспечивающий максимально возможную надёжность выполнения планового задания:

$$1 - \Phi((M_пл - \sum_{ij} M_{ij}[m] \cdot x_{ij}) / (\sum_{ij} \sigma_{ij}^2[m] \cdot x_{ij})^{0,5}) \to \max \quad (8)$$

Так как функция Лапласа является монотонно возрастающей, эквивалентная функция цели:

$$(M_пл - \sum_{ij} M_{ij}[m] \cdot x_{ij}) / (\sum_{ij} \sigma_{ij}^2[m] \cdot x_{ij})^{0,5} \to \min \quad (9)$$

Задача (9) является задачей дробно-линейного программирования, которая приводится к задаче линейного программирования по следующей схеме. Если дана задача дробно-линейного программирования:

$$\sum_j a_{ij}x_j \le b_i, \quad i = 1, \ldots, l; \quad (c_0 + \sum_j c_j x_j) / (d_0 + \sum_j d_j x_j) \to extr$$

то эквивалентная задача линейного программирования:

$\sum_j a_{ij}\bar{x}_j - b_i x_\{k+1\} \le 0, \quad i = 1, \ldots, l$

$\sum_j d_j\bar{x}_j + d_0 x_\{k+1\} = 1$

$\sum_j c_j\bar{x}_j + c_0 x_\{k+1\} \to extr \qquad (10)$

где $\bar{x}_j = x_j / x_\{k+1\}, \quad x_\{k+1\} = 1 / (d_0 + \sum_j d_j x_j)$

Таким образом, задача планирования горных работ по критерию максимально возможной надёжности выполнения планового задания сводится к общему виду линейно-целочисленной экономико-математической модели. Для этого необходимо:

– определить по формулам (6) и (7) параметры вероятностного распределения возможного объёма добычи полезного компонента в варианте;

– сформировать функцию цели в математической модели в соответствии с выражением (9);

– скорректировать матрицу коэффициентов модели в соответствии с преобразованием (10).

ОБСУЖДЕНИЕ

Предложенный подход имеет практическое значение прежде всего для рудников, входящих в состав горно-металлургических комбинатов. В этом случае стабильное выполнение плана по объёму и качеству руды определяет ритмичность и эффективность работы обогатительного и металлургического переделов, существенно влияет на конечный объём производства.

Существенным достоинством метода является его алгоритмическая эффективность: за счёт применения центральной предельной теоремы (при числе выемочных единиц более пяти) отпадает необходимость в явном вычислении свёрток функций распределения (2). Достаточно вычислить лишь моменты первого и второго порядков по формулам (3), (4), (6), (7). Это существенно снижает вычислительную сложность задачи.

Количественное значение критерия надёжности является сравнительной оценкой при выборе варианта плана. Реальная надёжность рудника как производственной системы зависит также от надёжности вспомогательных подразделений, уровня организации труда, наличия средств для устранения отклонений. Варианту плана с максимальным значением предлагаемого критерия соответствует наименьшая вероятность возникновения отклонений - следовательно, такой план требует меньше корректирующих мероприятий в процессе реализации.

Комплексная оценка позволяет уже на этапе моделирования горных возможностей рудника исключить из дальнейшего рассмотрения заведомо неэффективные варианты и целенаправленно формировать минерально-сырьевую базу комбината.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В работе разработан математический аппарат для вероятностной оценки надёжности выполнения плана горных работ и построена задача оптимальной добычи по критерию надёжности. Основные результаты и выводы:

– Надёжность плана горных работ формализована как вероятность (1) того, что суммарная масса полезного компонента не опустится ниже директивного показателя M_пл; распределение M_Σ определяется через свёртку (2) функций распределения по выемочным единицам.

– Параметры распределения M_Σ - математическое ожидание (3) и дисперсия (4) - вычисляются аналитически через характеристики объёма добычи и содержания полезного компонента по формулам (6) и (7).

– Применение центральной предельной теоремы (условие Линдберга) обосновывает нормальное приближение для M_Σ при числе выемочных единиц более пяти, что подтверждено практическими расчётами.

– Задача максимизации надёжности (8) сводится к задаче дробно-линейного программирования (9), которая стандартным преобразованием (10) приводится к задаче линейно-целочисленного программирования, допускающей эффективное решение.

– Предложенный критерий позволяет выбирать среди практически равноценных по экономическому критерию вариантов план с наибольшей надёжностью выполнения, что особенно важно для рудников в составе горно-металлургических комбинатов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агошков М.И. Конструирование и расчёты систем и технологии разработки рудных месторождений. - М.: Наука, 1965. - 220 с.
2. Дуб Д. Вероятностные процессы. - М.: ИЛ, 1956.
3. Гмурман В.Е. Теория вероятностей и математическая статистика. - М.: Высшая школа, 1999.
4. Каплунов Д.Р., Манилов И.А. Стабилизация качества руды при подземной добыче. - М.: Недра, 1983.
5. Тестер Ю.Б., Звеков В.А., Давидкович А.С. Оптимальное планирование добычи руды с учётом фактора надёжности // Доклады Международной конференции ICAVC-4. - Варна, 1973. - С. 1–14.
6. Уилкс С. Математическая статистика. - М.: Наука, 1967.
7. Хельд А. Математическая статистика с техническими приложениями. - М.: ИЛ, 1956.
8. Холден К. Моделирование в Excel в корпоративных финансах. - М.; СПб., 2021. - ISBN 978-5-907203-18-1.

УДК: 37.016:512

МЕТОДИКАИ ИСТИФОДАИ ПЛАТФОРМАҲОИ РАҚАМӢ ДАР ДАРСҲОИ АЛГЕБРА

Бурҳонова Резагул Садриддиновна
унвонҷӯйи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмон Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон.
Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе

Дар мақола масъалаҳои истифодаи методии платформаҳои рақамӣ дар таълими алгебра дар синфҳои 7–9 мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Таъкид мешавад, ки технологияҳои рақамӣ на танҳо равандҳои омӯзиширо интерактивӣ ва ҷолиб мегардонанд, балки имконият медиҳанд, ки хонандагон таҳқиқ ва таҳлили мустақилона анҷом диҳанд, малакаҳои фикрӣ ва мантиқии худро таҳким бахшанд ва қобилияти ҳалли мушкилотро инкишоф диҳанд. Мақола асосҳои методии истифодаи воситаҳои визуалӣ, моделсозӣ ва омӯзиши инфиродиро пешниҳод мекунад ва ҷараёни дарсҳои алгебра бо мисолҳои платформаҳои рақамӣ ва таҳлили натиҷаҳои омӯзишӣ нишон дода шудааст. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи платформаҳои рақамӣ дар дарсҳои алгебра самаранокии таълим ва ҷалби хонандагонро ба омӯзиш хеле баланд мебардорад.

Калидвожаҳо: платформаҳои рақамӣ, алгебра, методикаи таълим, омӯзиши интерактивӣ, омӯзиши инфиродӣ, моделсозии математикӣ, воситаҳои визуалӣ, малакаҳои фикрӣ.

МЕТОДОЛОГИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ НА УРОКАХ АЛГЕБРЫ

Бурхонова Резагул Садриддиновна
соискатель Института развития образования имени Абдурахмона Джоми Академии образования Таджикистана.
Республика Таджикистан, Душанбе

В статье рассматриваются методические основы использования цифровых платформ в обучении алгебре в 7–9 классах. Подчёркивается, что цифровые технологии не только делают учебный процесс интерактивным и увлекательным, но и позволяют учащимся самостоятельно исследовать и анализировать материал, развивать логическое мышление и навыки решения задач. В статье предложены основы методики применения визуальных средств, математического моделирования и индивидуального обучения, а также приведены примеры уроков алгебры с использованием цифровых платформ и анализ учебных результатов. Результаты показывают, что использование цифровых платформ значительно повышает эффективность обучения и активность учащихся.

Ключевые слова: цифровые платформы, алгебра, методика обучения, интерактивное обучение, индивидуальное обучение, математическое моделирование, визуальные средства, логическое мышление.

METHODOLOGY FOR USING DIGITAL PLATFORMS IN ALGEBRA LESSONS

Burkhonova Rezagul Sadriddinovna
Applicant at the Institute for Education Development named after Abdurahmon Jomi of the Academy of Education of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe

The article examines the methodological foundations of using digital platforms in teaching algebra in grades 7–9. It emphasizes that digital technologies not only make the learning process interactive and engaging but also enable students to conduct independent research and analysis, develop logical thinking, and improve problem-solving skills. The article presents methodological approaches to using visual tools, mathematical modeling, and individualized learning, along with examples of algebra lessons with digital platforms and analysis of learning outcomes. The findings indicate that the use of digital platforms significantly enhances teaching effectiveness and student engagement.

Keywords: digital platforms, algebra, teaching methodology, interactive learning, individualized learning, mathematical modeling, visual tools, logical thinking.

МУҚАДДИМА

Дар шароити муосири рушди низоми маориф истифодаи технологияҳои рақамӣ дар раванди таълим ба яке аз самтҳои муҳим ва афзалиятноки такмили методикаи таълим табдил ёфтааст. Пешрафти босуръати технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ба тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла ба соҳаи маориф, таъсири назаррас расонида, талаботи навро нисбат ба мазмун, шакл ва усулҳои ташкили раванди таълим ба миён овардааст. Дар чунин шароит омӯзгорон бояд усулҳои анъанавии таълимро бо воситаҳо ва технологияҳои муосири рақамӣ муттаҳид намуда, муҳити таълимиро мутобиқ ба талаботи ҷомеаи иттилоотӣ ташкил намоянд.

Платформаҳои рақамӣ ба омӯзгорон имконият медиҳанд, ки дарсҳоро бо усулҳои нав, интерактивӣ ва ҷолиб ташкил намоянд. Бо истифода аз чунин воситаҳо раванди таълим бештар фаъол, визуалӣ ва самаранок мегардад. Хонандагон имконият пайдо мекунанд, ки маводи таълимиро на танҳо тавассути шарҳи омӯзгор, балки инчунин бо истифода аз графикҳо, моделҳо, симулятсияҳо ва дигар унсурҳои визуалӣ аз худ намоянд. Ҳамчунин истифодаи платформаҳои рақамӣ имконият медиҳад, ки раванди таълим бештар инфиродӣ ва мутобиқ ба сатҳи дониш ва қобилияти ҳар як хонанда ташкил карда шавад. Тавре ки дар адабиёти илмӣ таъкид шудааст, «...истифодаи технологияҳои иттилоотӣ метавонад ба баланд гардидани самаранокии раванди таълим ва рушди фаъолияти маърифатии хонандагон мусоидат намояд» [11, с. 63]. Аз ин рӯ, омӯзиши асосҳои методии истифодаи чунин платформаҳо дар таълими алгебра яке аз масъалаҳои муҳими илмӣ ва педагогии замони муосир ба ҳисоб

меравад. Мақсади мақола таҳлили асосҳои методии истифодаи платформаҳои рақамӣ дар таълими алгебра дар синфҳои 7–9 ва муайян намудани самаранокии онҳо дар баланд бардоштани сифати таълим мебошад.

МЕТОДОЛОГИЯ

Методикаи истифодаи платформаҳои рақамӣ дар дарсҳои алгебра бояд ба принсипҳои асосии дидактика асос ёбад. Принсипҳои дидактикӣ ҳамчун асоси назариявии ташкили раванди таълим хизмат мекунанд ва ба омӯзгорон имкон медиҳанд, ки дарсҳоро ба таври самаранок ва мувофиқ ба талаботи таълими муосир ташкил намоянд. Танҳо дар сурате ки истифодаи платформаҳои рақамӣ ба асосҳои дидактикӣ такя намояд, онҳо метавонанд ба баланд гардидани сифати таълим ва рушди фаъолияти маърифатии хонандагон мусоидат намоянд. Яке аз принсипҳои муҳими дидактика, ки дар раванди истифодаи платформаҳои рақамӣ аҳамияти калон дорад, принсипи фаъолият мебошад: хонандагон бояд на ҳамчун шунавандагони ғайрифаъол, балки ҳамчун иштирокчиёни фаъоли раванди таълим баромад намоянд. Чунон ки дар таҳқиқотҳои илмӣ қайд шудааст, «...раванди таълим бояд ба фаъолияти фаъолонаи хонандагон асос ёбад» [13].

Таҳқиқот дар асоси таҳлили адабиёти илмӣ-методии муҳаққиқони ватанию хориҷӣ (В.П. Беспалько, В.А. Далингер, М.В. Кларин, Г.К. Селевко, М.Н. Скаткин, Е.С. Полат, А.В. Усова, Ҷ. Шарифов ва дигарон) ва ҷамъбасти таҷрибаи педагогии истифодаи платформаҳои рақамӣ дар таълими математика гузаронида шудааст. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили назариявӣ, муқоисавӣ, ҷамъбасти таҷрибаи педагогӣ ва мушоҳидаи методӣ истифода бурда шуданд. Заминаи методии таҳқиқотро принсипҳои дидактикии фаъолият, аёният, инфиродикунонии таълим ва робитаи назария бо амалия ташкил медиҳанд. Дар асоси ин принсипҳо чор самти асосии методии истифодаи платформаҳои рақамӣ дар дарсҳои алгебра муайян карда шуданд: ташкили фаъолияти фаъолонаи хонандагон, истифодаи воситаҳои визуалӣ, ташкили омӯзиши инфиродӣ ва моделсозии математикӣ.

НАТИҶАҲО

Яке аз вазифаҳои асосии омӯзгор дар раванди истифодаи платформаҳои рақамӣ ташкили фаъолияти фаъолонаи хонандагон мебошад. Дар шароити таълими муосир нақши омӯзгор на танҳо ба интиқоли дониш маҳдуд намешавад, балки ӯ бояд муҳити мусоиди таълимиро фароҳам оварад, ки дар он хонандагон имкони фаъолона иштирок кардан, фикрронӣ намудан ва мустақилона донишҳои худро такмил додан дошта бошанд. Бо истифода аз платформаҳои рақамӣ хонандагон метавонанд масъалаҳои математикӣ ҳал намоянд, графикҳои функсияҳоро таҳлил кунанд, дар озмунҳо ва тестҳои онлайн иштирок намоянд ё натиҷаҳои кори худро бо ҳамсинфон муҳокима кунанд. Ин гуна фаъолиятҳо ба рушди тафаккури мантиқӣ, қобилияти таҳлил ва малакаҳои мустақилонаи омӯзиш мусоидат мекунанд. Ба гуфтаи муҳаққиқон, «...самаранокии таълим аз он вобаста аст, ки хонандагон то чӣ андоза дар раванди омӯзиш фаъолона иштирок мекунанд» [2, с. 74]. Ҳангоми омӯзиши мавзӯъҳои алгебра омӯзгор метавонад бо истифода аз барномаҳои махсус графикҳо, моделҳои математикӣ ва симулятсияҳоро нишон диҳад, ва хонандагон тағйирёбии параметрҳои гуногунро мушоҳида намуда, хулосаҳои мустақил бароранд.

Дар раванди таълими алгебра истифодаи воситаҳои визуалӣ нақши калидӣ дорад ва яке аз омилҳои асосии самаранокии омӯзиш ба шумор меравад. Воситаҳои визуалӣ ба хонандагон имкон медиҳанд, ки равандҳои абстрактии математикӣ - аз ҷумла функсияҳо, муодилаҳо ва системаҳои муодилаҳо - ба шакли намоён ва осон дарк гарданд. Бо истифода аз платформаҳои рақамӣ омӯзгор метавонад графикҳои функсияҳоро бо хусусиятҳои гуногун намоиш диҳад: тағйирёбии параметрҳо, ҳаракати нуқтаҳо ва ҳамоҳангии формулаҳо бо графикҳо. Масалан, агар хонанда қиматҳои гуногуни коэффитсиентҳоро ворид кунад, платформа ба таври фаврӣ тағйирёбии графикро нишон медиҳад, ки ба хонанда имкон медиҳад сабаб ва оқибати ҳар тағйиротро мустақилона таҳлил намояд. Ба гуфтаи муҳаққиқ В.А. Далингер, «...воситаҳои визуалӣ дар омӯзиши математика ба баланд гардидани сатҳи дарки маводи таълимӣ мусоидат мекунанд» [5, с. 156]. Дар дарсҳои алгебра дар синфҳои 7–9 бо истифодаи платформаҳои рақамӣ метавон графикҳои функсияҳои хаттӣ, квадратӣ ва экспоненсиалиро ба таври интерактивӣ намоиш дод, ки ба рушди тафаккури аналитикӣ ва қобилияти пайванд додани назария бо амал мусоидат мекунад.

Истифодаи платформаҳои рақамӣ барои ташкили омӯзиши инфиродӣ низ аҳамияти калидӣ дорад. Омӯзиши инфиродӣ ба хонандагон имконият медиҳад, ки ба суръати худ омӯзанд, маводи таълимиро дарк кунанд ва машқҳоро мувофиқи сатҳи дониш ва қобилиятҳои худ иҷро намоянд. Бо истифода аз платформаҳои рақамӣ омӯзгор метавонад барои ҳар як хонанда барнома ва машқҳои инфиродӣ тарҳрезӣ кунад: агар хонанда дар мавзӯи муайян қавӣ бошад, платформа метавонад барои ӯ машқҳои такмилӣ ва мавзӯъҳои мураккабро пешниҳод кунад; агар хонанда бо мавзӯъ мушкилӣ дошта бошад, система метавонад маводи иловагӣ, видеоҳо ё мисолҳои интерактивӣ пешниҳод намояд. Тавре ки муҳаққиқ Г.К. Селевко қайд мекунад, «...таълими инфиродӣ имконият медиҳад, ки қобилиятҳои ҳар як хонанда ба назар гирифта шаванд» [12, с. 145]. Ин равиш ба баробарии имкониятҳо ва эҷоди муҳити омӯзишии фармоишӣ мусоидат мекунад, ки барои рушди қобилиятҳои инфиродӣ ва таҳкими малакаҳои мустақилона фикр кардан аҳамияти махсус дорад.

Моделсозии математикӣ яке аз усулҳои самараноки истифодаи платформаҳои рақамӣ дар дарсҳои алгебра мебошад, ки на танҳо донишҳои назариявиро тақвият медиҳад, балки малакаҳои амалии хонандагонро низ рушд мекунад. Бо истифода аз барномаҳо ва платформаҳои интерактивӣ хонандагон метавонанд равандҳои математикӣ ва функсияҳоро на танҳо дар шакли формулӣ, балки дар шакли визуалӣ ва динамикӣ таҳлил намоянд. Тавре ки муҳаққиқ М.В. Кларин қайд мекунад, «...моделсозии математикӣ ба рушди тафаккури таҳлилӣ ва мантиқии хонандагон мусоидат мекунад» [9, с. 102]. Илова бар ин, моделсозии математикӣ имконият медиҳад, ки масъалаҳои воқеӣ ба дарсҳои алгебра дохил карда шаванд: масалан, хонанда метавонад моделҳои оддии иқтисодӣ, физикӣ ё экологӣ созад ва онҳоро бо формулаҳо ва графикҳо таҳлил намояд. Дар маҷмӯъ, истифодаи моделсозии математикӣ дар дарсҳои алгебра ба хонандагон имконият медиҳад, ки:

– робитаҳои байни тағйирёбандаҳоро визуализатсия ва таҳлил кунанд;

– таъсири параметрҳои гуногунро дар функсияҳо мушоҳида намоянд;

– малакаҳои тафаккури мантиқӣ ва таҳлилӣ ва қобилияти ҳалли муаммоҳои мураккабро рушд диҳанд;

– омӯзиши мустақилона ва эҷодиро тачриба кунанд, ки ҳамаи ин барои баланд бардоштани самаранокии таълим аҳамияти калидӣ дорад.

МУҲОКИМА

Истифодаи платформаҳои рақамӣ барои ташкил ва идоракунии дарсҳо ба таври интерактивӣ яке аз усулҳои самараноки баланд бардоштани самаранокии таълим ва ҷалби фаъолонаи хонандагон ба омӯзиш мебошад. Тавассути платформаҳо хонандагон метавонанд тестҳои электронӣ ва саволномаҳои динамикӣ ичро кунанд, ки натиҷаҳои он дар вақти воқеӣ барои омӯзгор нишон дода мешаванд; ин ба омӯзгор имкон медиҳад, ки сатҳи дониши хонандагонро зуд арзёбӣ намуда, барои ҳар як нафар машқҳо ё вазифаҳои иловагӣ пешниҳод кунад. Тавре ки муҳаққиқ С.П. Иванов қайд мекунад, «...таълими интерактивӣ ба баланд гардидани шавқи хонандагон ба омӯзиш мусоидат мекунад» [7, с. 95]. Ҳамзамон, платформаҳои рақамӣ метавонанд муҳити ҳамкориро низ фароҳам оранд: хонандагон метавонанд ба таври онлайн гурӯҳӣ корҳои амалӣ ичро кунанд, фикру мулоҳизаҳои худро мубодила намоянд ва барои ҳал кардани масъалаҳо бо ҳамсолон ҳамкорӣ кунанд, ки ин малакаҳои коммуникатсионӣ, кор дар гурӯҳ ва қобилияти баҳсу муқоисаро рушд медиҳад.

Истифодаи технологияҳои рақамӣ ба ташаккули малакаҳои мустақилонаи хонандагон низ таъсири калидӣ дорад. Фаъолияти мустақилона маънои онро дорад, ки хонандагон метавонанд худ барои омӯзиш масъулият гиранд, маводро ба таври инфиродӣ таҳлил кунанд, саволҳо пеш оранд ва роҳҳои ҳалли масъалаҳоро ҷустуҷӯ намоянд. Тавре ки Усова А.В. қайд мекунад, «...фаъолияти мустақилонаи хонандагон яке аз омилҳои муҳими рушди қобилиятҳои маърифатии онҳо мебошад» [14, с. 121]. Скаткин М.Н. низ ин андешаро дастгирӣ намуда, менависад, ки «...таълим бояд ба фаъолияти фаъолонаи хонандагон асос ёбад, зеро он на танҳо дониши назариявиро тақвият медиҳад, балки малакаҳои таҳлил, муқоиса ва хулосабарории мантиқиро низ рушд медиҳад» [13, с. 118]. Полат Е.С. бошад, таъкид мекунад, ки «...заминаи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ бояд тавре бошад, ки хонандагон худро иштирокчии фаъол дар раванди омӯзиш эҳсос кунанд ва дар амалёбии вазифаҳои таълимӣ мустақилона фаъол бошанд» [11, с. 83].

Дар раванди истифодаи платформаҳои рақамӣ омӯзгор бояд ба як қатор шартҳои методӣ ва педагогӣ риоя намояд, то ки истифодаи технологияҳои рақамӣ на танҳо шаклӣ ва сунъӣ набошад, балки ба самаранокии омӯзиш ва рушди қобилиятҳои хонандагон воқеан таъсир расонад. Пеш аз ҳама, истифодаи воситаҳои рақамӣ бояд ба мақсадҳои таълим ва хусусиятҳои синф мутобиқ бошад. Чунон ки муҳаққиқон қайд мекунанд, «...технологияҳои таълимӣ танҳо дар сурате самаранок мебошанд, ки онҳо ба мақсадҳои педагогӣ мутобиқ карда шаванд» [6, с. 97]. Л.В. Занков таъкид мекунад, ки технологияҳои таълимӣ на танҳо воситаҳои техникӣ барои пешниҳоди маълумот мебошанд, балки бояд ба тарзи мақсаднок ва системагӣ дар раванди таълим татбиқ шаванд. Илова бар ин, тадқиқотҳои дохилии Тоҷикистон нишон медиҳанд, ки самаранокии платформаҳои рақамӣ дар ҳолате баланд мешавад, ки онҳо бо принсипҳои методӣ ва педагогӣ ҳамоҳанг гарданд ва муҳити омӯзишии интерактивӣ эҷод намоянд [15, с. 78]. Аз ин рӯ, омӯзгор бояд на танҳо ба имкониятҳои техникӣ диққат диҳад, балки тавонад ин воситаҳоро ба мақсадҳои таълимӣ мувофиқ созад, то ки раванди таълим ҷолиб, интерактивӣ ва самаранок гардад.

ХУЛОСА

Истифодаи платформаҳои рақамӣ дар дарсҳои алгебра имкониятҳои бузурги педагогӣ фароҳам меорад ва ба рушди фаъолияти фаъолонаи хонандагон, ташаккули малакаҳои фикрӣ ва мантиқӣ, ҳамчунин омӯзиши мустақилона ва инфиродӣ мусоидат мекунад. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки воситаҳои визуалӣ, моделсозӣ ва интерактивӣ равандҳои омӯзиширо равшан ва ҷолиб мегардонанд, шавқи хонандагонро ба омӯзиш баланд мебардоранд ва сатҳи дарки маводи таълимиро беҳтар мекунанд. Бо риояи принсипҳои асосии дидактика ва мутобиқ кардани платформаҳои рақамӣ ба мақсадҳои таълимӣ, омӯзгорон метавонанд равандҳои омӯзиширо самаранок идора намуда, малакаҳои зеҳнӣ, таҳлилӣ ва эҷодии хонандагонро дар сатҳи баланд рушд диҳанд. Аз ин рӯ, методикаи истифодаи платформаҳои рақамӣ дар дарсҳои алгебра бояд ба чор самти асосӣ - ташкили фаъолияти фаъолона, истифодаи воситаҳои визуалӣ, омӯзиши инфиродӣ ва моделсозии математикӣ - такя намояд, ки дар якҷоягӣ заминаи устувори баланд бардоштани сифати таълимро фароҳам меоранд.

АДАБИЁТ

1. Артемьева Е.В. Методика использования информационных технологий в обучении математике. – М., 2011. – С. 34–38.
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М., 1989. – С. 64–74.
3. Власова Н.А. Информационные технологии в школе. – СПб., 2014. – С. 42–50.
4. Глухов В.П. Современные методы обучения математике. – М., 2010. – С. 77–83.
5. Далингер В.А. Методика обучения математике в средней школе. – М., 2012. – С. 156–160.
6. Занков Л.В. Дидактика и жизнь. – М., 1990. – С. 97–103.
7. Иванов С.П. Информационные технологии в образовании. – М., 2016. – С. 90–95.
8. Кирсанова И.В. Применение цифровых платформ в образовании. – СПб., 2015. – С. 22–28.
9. Кларин М.В. Инновационные модели обучения. – М., 2010. – С. 102–108.
10. Новикова Т.С. Педагогические технологии и цифровая среда. – М., 2013. – С. 15–20.
11. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М., 2013. – С. 18–63.
12. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М., 1998. – С. 145–150.
13. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики. – М., 1984. – С. 37–118.
14. Усова А.В. Формирование учебных умений школьников. – М., 1988. – С. 121–125.
15. Шарифов Ҷ. Технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим. – Душанбе, 2018. – С. 63–68.